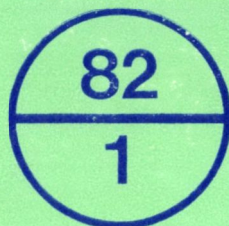

55676

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Gazdaságtörténeti tanulmányok
a 8. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus
(Budapest, 1982. augusztus 16–20.) alkalmából
(Maurice Aymard, Jürgen Kocka, Berend T.
Iván, Ránki György, Andrzej Nowak, Shingo
Minamizuka, Alekszandr Furszenko, Tóth Tibor,
Eddy van Cauwenberghe, Franz Irsigler)

Interjúk

(Hermann Kellenbenz, Pach Zsigmond Pál, Jerzy
Topolski, Immanuel Wallerstein)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

GRANASZTÓI GYÖRGY, L. NAGY ZSUZSA, JUHÁSZ GYULA (főszerkesztő-helyettes),
RÁNKI GYÖRGY (főszerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BALOGH SÁNDOR, BARTA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, GLATZ FERENC, HANÁK PÉTER,
IRINYI KÁROLY, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORBÁN SÁNDOR, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI MAGDA,
SZ. ORMOS MÁRIA, SZÜCS JENŐ

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Őri u. 51–53. — Telefon: 160–160
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 84,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Maurice Aymard</i> : A sokarcú feudalizmus (1500–1800)	1
<i>Jürgen Kocka</i> : Kapitalizmus és bürokrácia a német iparosításban	27
<i>Berend T. Iván</i> : A világgazdasági válság (1929–1933) sajátos hatásai Közép- és Kelet-Európában	44
<i>Ránki György</i> : A Magyar Általános Hitelbank a 20-as években	67

KÖZLEMÉNYEK

<i>Andrzej Nowak</i> : A falusi népesség társadalmi struktúrájának változásai Lengyelországban a majorkodtató-robotoltató rendszer uralma idején (15–16. század). Modellalkotási kísérlet	82
<i>Shingo Minamizuka</i> : Japán külkereskedelme a 19. század közepén	92
<i>Alekszandr Furszenko</i> : Olaj és politika a 19. század végén, a 20. század elején	99

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

<i>Tóth Tibor</i> : Föld és termelés	114
<i>Eddy Van Cauwenberghe</i> : Pénzügypolitika és kincstárpolitika Németalföldön a burgundiak és a spanyol-Habsburgok korában (15–16.;század)	121
<i>Franz Trsagler</i> : A kvantifikáció lehetőségei és korlátai a késő-középkori és kora-újkori gazdaság- és társadalomtörténetben	136
Orosz és angol nyelvű összefoglaló	152

INTERJÚK

Hermann Kellenbenz (Készítette: <i>Buza János</i>)	156
Pach Zsigmond Pál (Készítette: <i>Granasztói György</i>)	162
Jerzy Topolski (Készítette: <i>Petneki Áron</i>)	170
Immanuel Wallerstein (Készítette: <i>Rév István</i>)	172

**Nyolcadik Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus
Budapest, 1982**

Mostani számunk rendhagyó tartalommal, a budapesti 8. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus alkalmából kerül olvasóink kezébe. Az alább következő tanulmányok és beszélgetések célunk szerint annak az igen színes és sokrétű történészvilágnak villantják fel néhány fontos és új törekvését, amelynek hazai kutató tevékenységünk is része.

Természetes, hogy olyan gondolatokkal, megfogalmazásokkal is lehet találkozni az alább következő lapokon, amelyek további gondolkodásra, nemegyszer vitára készítenek. Reméljük, így, bár összehasonlíthatatlanul szerényebb keretek között, de jellegében mégis e nagy történésztalálkozóéhoz hasonló szándékot sikerül folyóiratunknak megvalósítania.

Tanulmányok

MAURICE AYMARD

A sokarcú feudalizmus (1500–1800)

Korunk 18. századdal foglalkozó történetírása – anélkül, hogy meg tudná oldani – ugyanazzal a problémával kerül szembe Dél-Itália esetében, mint a kor „felvilágosult” írói: miként magyarázzák egy társadalmi csoport vagy osztály ellenálló erejét, melyet merő kényelemből neveznek feudális osztálynak (még akkor is, ha ezek a „feudális” urak nagyon hasonlítanak a francia vagy angol történész által oly jól ismert földesurakhoz). Úgy van ez egy kicsit a feudális urakkal, csak ellentétes irányban, mint a „burzsoáziával”, amely a 12. századtól kezdve szüntelenül „feltörekszik”. Miközben előszeretettel ábrázolják olyan osztályként, mely a 16. századtól, sőt még korábbi időszaktól kezdve hanyatlik, pénzforrásait kimerítette, politikai tekintélyétől megfosztották, malthusiánus családpolitikája miatt számban megfogyatkozott, 1750–1800 táján még mindig a gazdasági, társadalmi átalakulás fő akadályaként jelenik meg, amit szinte valamennyi író és gondolkodó előre jósol, pedig kétségtelenül soha nem voltak közelebb a hatalomhoz. Persze, bizonyos árnyalatokkal; egyesek elfogadták a „feudális” osztályt olyannak, amilyen volt, mások követelték végleges eltörlését, de sokan úgy gondolták, elegendő „visszaéléseit” korrigálni, s így megőrizni helyét a gazdaságban, a társadalomban, sőt talán még az államapparátusban is.

Azonban itt egy kettős paradoxon tanúi vagyunk. Ugyanennek a meggyengült és halálra ítélt osztálynak sikerül tartósan megakadályoznia minden reformtervet, visszatartani, néhány kivételtől eltekintve, a „tűzások” szükségszerű feláldozását. De amikor végül elérkezik a reformok ideje, ezek nem a várt változásokat idézik elő, és a 19. század kezdetén a dél-italiai feudális osztály, a kontinensen csakúgy, mint Sziciliában, túlélni látszik önmagát.

Ha csak a 18. századot vesszük tekintetbe, a probléma megoldhatatlannak látszik. Ezért egy másfajta, hosszú, sőt nagyon hosszú időtartamot felölelő elemzést javasolok. Arról lenne tehát szó, hogy leírjuk és megkíséreljük magyarázni, miként működött, miként konzerválódott és maradt fenn, minden „válság” ellenére, az a társadalmi-gazdasági struktúra, amit „feudalizmusnak” nevezünk, egy államon, vagy még inkább egy sor államon belül (Spanyolország, Ausztria és Piemont, Szardínia, Két-Szicília Királysága). Távol attól, hogy hanyatlásnak induljon; számomra valójában úgy tűnik, hogy ennek a „feudalizmusnak” az ereje bizonyos változások árán, jelentősen megnövekedett a 16. és 17. század között, és hogy ez a megerősödés lehetővé tette számára, hogy helyét megtartsa a 18. században, és saját érdekének megfelelően ellenőrizze az elkerülhetetlen változások jó részét.

Hogy működését követni tudjuk, minden elhamarkodott általánosítástól tartózkodnunk kell, és alapjánál, a legkonkrétabb szinten, vagyis a helytörténeti monográfiák

szintjén kell megragadnunk a kérdést. Ilyen monográfia viszont még túl kevés van. Leszámítva saját, Sziciliáról végzett kutatásaimat, (az Aragonák és Pignatellik birtokai, Geraci örgrófság, Modica grófság) rendelkezésünkre áll még bizonyos számú színvonalas tanulmány, Calabriáról (G. Galasso), a Riverterá és Pignatelli di Strongoli család lucaniai és calabriai birtokairól (A. Massafra), Eboliról, az Abruzzon túli vidékről (G. Incarnato), a Bronte uradalomról (G. Lo Guidice), a Caudium vidékről (G. Delille). Ezek a tanulmányok, ha nem is teszik lehetővé valamennyi probléma megoldását, de megengedik legalább azok helyesebb felvetését, egy tipológia pontosabb körvonalazását — mivel a „feudalizmusban” semmi sem egyforma —, lehetővé teszik, hogy elkülönítsük azokat az elemeket és erővonalakat, melyek a történeti fejlődést irányították: végső soron, hogy egy modellt alkossunk, és időbeli fejlődését kövessük.

I. Alapvető struktúrák

A W. Kula féle modell kellőképpen ösztönözte a történészeket arra, főleg Olaszországban, hogy a modellt átvegyék, helyesebben szólva, alkalmazzák a dél-itáliai viszonyokra: ami majd lehetővé teszi, hogy más európai példákkal vessék össze. A tíz tényező közül, amit itt W. Kula leír, nyolc látszik érvényesnek Sziciliára és a Nápolyi Királyság jó részére vonatkozóan, az újkorban, a 15. század végétől kezdve:

1. *pont:* A mezőgazdaság döntő fontossága a gazdaságban.

2. *pont:* A föld nem közönséges „áru”, lévén társadalmi presztízzsel felruházva; az állami törvényhozás többé-kevésbé szigorúan korlátozza adásvételét, és mint Lengyelország esetében (még ha a 16. századra vonatkozóan más magyarázatot is találhatunk) a piacon a pénz kamatlába jóval magasabb, mint a földesúri birtokok valóságos jövedelme.

3. *pont:* A termelőerők szinte kizárólagosan a falu és a „földesúri majorság” között oszlanak meg. (feudo, difese stb.)

6. *pont:* A kézműipari tevékenység céhes keretekben zajlik — a városban — vagy hűbérúri fennhatóság alatt: ilyen példa a falusi ipar, elsősorban textilipar esete a Nápolyi Királyságban (Giffoni, Cerreto Sannita, San Severino, Piedimonte d'Alife stb.).

7. *pont:* Bár a törvénykezési eljárások teljes hiányáról nem beszélhetünk, azt elfogadhatjuk, hogy rendkívül erőtlene és hatástalanok voltak, akadályozták a föld és hűbérbirtok urainak kezdeményezéseit gazdasági téren; a feudális urak autonóm joghatósága valójában messzemenően egyensúlyban volt a hatóságok határozatainak gyakran illuzórikus erejével.

8. *pont:* A feudális urak törekvése a luxuscikkek túlzott fogyasztására — fényűzésre való hajlam — nyilvánvalóan a külkereskedelem egyik tartós bázisát képezi.

9. *pont:* Dél-Itália már régóta beilleszkedett a korabeli Európa legfejlettebb zónáinak gazdasági terébe — elsősorban Észak-Itália „quadrilaterális ipara”, másodsorban Észak-Nyugat-Európa — szállítja a drága, kézműves „ipari termékeket”, és vásárolja a nyersanyagokat, melyek zavartalanul áramlanak a már jól ismert tengeri és szárazföldi utakon.

10. *pont:* Az állami beavatkozás a gazdasági életbe erőtlen marad, és a kereskedelem megadóztatása inkább sújtja az exportot — „*tratte*”^{*} —, mint az importot. Leszámítva

^{*}Export-engedély, melyet viszonylag drágán árultak. (A ford.)

némi rövid ideig tartó, a genovai konkurrencia elleni barcelonai beavatkozást, hiába keresnénk a legcsekélyebb merkantilista típusú beavatkozást. De a *tratte* korlátozza az exportáló földesúr hasznát, az állam javára fölzöve le a belső és a külső piac között lévő árkülönbséget.

Két ponton ellenben tökéletes a különbség.

4. *pont*: Az 1400–1450-es évektől Szicíliában csakúgy, mint Calabriában, eltűnnek a népesség társadalmi és földrajzi mobilitásának utolsó intézményes korlátozásai. Még ha nincs is földje, és talán éppen azért, mert nincsen földje, az ember jogilag szabadon választja meg, hol akar élni és dolgozni.

5. *pont*: A birtokosoknak járó paraszti szolgáltatásokat (terménydízsmák, úrbérek, bérleti díjak, fogyasztási adók, haszonvételi monopóliumok (*privative*) stb.) sokkal gyakrabban fizetik természetben – gabona, selyem, olaj – vagy pénzben, semmint ingyen munka formájában. Találkozhatunk még a robotmunkával, mely szociális értelemben kétségtelenül súlyos, de csak marginális jelentőségű gazdasági téren. Egy példa: a Szicíliában 1480–1530 között alapított albán településeken az új lakosokat családonként és évenként egy napi munkára kötelezik. Ez azt jelenti, hogy a föld nélküli mezőgazdasági munkások (*braccianti*) óriási többsége – mely a lakosság zömét alkotja azokban a zónákban, ahol a nagybirtok jellemző – pénzben vagy természetben, vagy vegyesen kapja bérét; a jobbágyi munka már csak kivétel. Még az átmeneti időre, egy vagy két évre szóló földbérleti szerződések is gabonában vagy pénzben és sohasem munkában írják elő a szolgáltatásokat; ami persze nem akadályozta meg a bérlő parasztot abban, hogy adósságának egy részét munkanapban rója le a földesúr vagy a nagybérlő (*gabellotto*) földjén.

Márpedig a fizetett munkaerő megjelenése a 16. század eleji Lengyelországban éppen az a tényező, mely Kula modelljét megsemmisíti. Ellenben Szicíliában és a Nápolyi Királyság jelentős részén a 16. és 18. század között ez a modell működik, fizetett munkaerővel, jóval hatékonyabb módon, mint a lengyel modell. Ez utóbbi, Kula számításai szerint, a gabonatermelésnek nem több, mint 5–10%-át juttatja a földbirtokosoknak. Míg a szicíliai nagybirtokosok kb. 20–30%-os nagyságrendet érnek el.

A 16. század legvégén egy firenzei megbízott a nemesi vagyonokról készített leltára lehetővé teszi, hogy összességében felmérjük a földesúri járadék mértékét: az utolsó, 1593–94-ben készített felmérés alapján megadja minden olyan család bruttó és nettó jövedelmét, akik lakott hűbértokokkal, azaz egy várossal vagy faluval rendelkeztek. Adatai, melyeknek jórészt a jegyzőktől, („*la maggior parte da i contratti dell'arrendamenti delle medesimi stati e baronie*”) és szakértőktől szerzett be, igen használhatóak. 84 család bruttó jövedelme majdnem eléri a 900 000 écu-t (tallér), vagy a korabeli piaci áron (körülbelül 3 écu) 300 000 salme* búza értékét, egy olyan korban, amikor a sziget (Szicília) termelése, számba véve 1 millió lakos fogyasztását, a vetőmagot és a kivitelt, biztosan nem haladta meg az 1–1,2 millió salme-ot; íme, a királyi államháztartás (*Real patrimonio*) mérlege, amit fenntartásokkal állami költségvetésnek is nevezhetnénk, ugyanabban az időszakban 750–800 000 écu körül mozgott . . .

**Salme*: 1. A gabona mérésére szolgáló mértékegység = 2,75 hl vagy (rég)i mázsa; 2. terület-mérték kezdetben akkora földterületet jelentett, melyet egy salme mennyiségű gabonával vetettek be. Később ez vidékenként változott. A 19. század elején egy hiteles salme = 1,75 hektár (A ford.)

A gabonatermelés természetesen csak egy részét képezi a mezőgazdasági termelésnek. Még ha elfogadjuk is, hogy a termelésnek csak a felét teszi ki a gabonatermesztés, mint a 18. századi Franciaországban (J. C. Toutain számításai szerint), ehhez a 900 000 écuhoz, a világi földesurak járadékához hozzá kellene tennünk az egyházi javak valamennyi jövedelmét (240 000 écu körülbelül) és a nem-lakott „hűbértokokból” származókat is, melyek javarészt már a városi oligarchia tagjai kezén oszlanak meg. Ez pedig kétségtelenül körülbelül 25%-os arányt jelentene, tehát magasan a lengyel szint fölött áll: a modell, melyre a fizetett munkaerő jellemző, „lényegesen jobban működik”, mint a jobbágyi munkát felhasználó modell.

Másik különbség: ha határozottan fölismerhető a gazdaság árutermelő és természetes szektora közötti ellentét – klasszikus kettősség minden gyarmati gazdaságban –, ez az ellentét Szicília esetében még előnyösebb az árutermelő szektor javára. Valóban, a termelésnek piacra kerülő hányada, melyet a tulajdonosok és a kereskedők egyaránt ellenőriznek – akik szükséges partnerek –, nemcsak a kivitel biztosítja (a teljes gabonatermésnek kb. 15%-a 1550–1590 között), hanem ellátja az igen fejlett városi piacot (mivel Palermo, Messina és Catania az össznépesség több mint 20%-át tömöríti) és különösen inséges évben a hinterland városi piacait, azaz az északkeleti hegyes vidékeket, melyek mindig hiányt szenvednek.

Másfelől ez az ellentét nem esik egybe a termelés két típusa közötti gazdasági elkülönüléssel: egyik a földesúr jobbágmunkával művelt majorsága, a másik a kisgazdaság, melyből a paraszt él. Valóban, mihelyt lehet, vagyis legkésőbb 1540–50 táján, a földesúr szívesen felhagy azzal, hogy földjét közvetlenül maga kezelje, amit kénytelen volt megtenni a 15. században, amikor a földbérletre vállalkozók hiányoztak, és a földjáradék a legmélyebbre esett vissza. Vonzotta őket a városi élet, az állami, katonai vagy civil szolgálat, a földeket inkább egy darabban adták bérbe pénz vagy gabona fejében, kereskedőknek, rendszerint külföldieknek, vagy a hírhedt *gabellotto*-knak (self-made-man-ek vagy a városi oligarchia tagjai), amit gyakran, igen helytelenül, 18. századi jelenségnek tekintenek, holott lépten-nyomon találkozhatunk velük 1500-tól kezdve. Vagy pedig terménybeni szolgáltatásért, terménydízsma (*terragio*) fejében (a terménydízsma nem a terméssel, hanem a megművelt földterület nagyságával arányos) egyre kisebb bérletek formájában adják ki a parasztoknak.

A birtokos számára az előny magától adódik: Lengyelországtól eltérően, többé nem ő viseli a termésingadozások kockázatát. A neki beszolgáltatott adó változatlan, akár jó, akár rossz a termés. A földesúri járadék védve van a mezőgazdasági termelés zökkenőivel szemben. És mindenütt, ahol az adót gabonában állapították meg, a birtokos, legalábbis papíron, nagyobb nyereségre tesz szert, amikor rossz a termés, mivel ő húzza az árak ciklikus emelkedéséből származó hasznot. Nagybérlője (*gabellotto*) is gyorsan megérti a leckét: ő is inkább a biztosat választja, paraszti bérlőknek adva ki a földet (*subaffitto*), semmint a közvetlen birtokkezelés kockázatait.

A paraszti munkának, leszámítva a gabonatermő vidéken lévő, igen kis területre kiterjedő örökbérletet, két aspektusa volt. Hol fizetett munka, a föld nélküli *braccanti* munkája, akiket minden nagy részesbérletben (*masseria*) megtalálunk, és akik a sziget belsejében fekvő mezővárosok agrárnépességének jelentős részét adják. Hol pedig a paraszti bérlő, (*burgisi*) munkája, aki terményszolgáltatás (*terragio*) fejében bérel, mindig rövid időre – egy termésciklusra: egy év ugar (*maggese*), egy vagy két év gabonavetés

(*seminato*) — birtokot, melynek nagysága saját munkaeszközeitől és a földkínálat pillanatnyi helyzetétől függ.

Ez azt jelenti, hogy a hűbérúr, a megművelt földterületek legnagyobb részének tulajdonosa, paraszti alkalmazottainak egész évi eltartásáért sem felelősséget nem vállal, sem annak terhét nem viseli. Ez arra ösztönzi a parasztokat, hogy kiegészítő munkát keressenek. A hegyes vidékeken (*le Madonie*) például egész paraszti csoportokat láthatunk, akik jó előre elszereződnek, s így dolgoznak két vagy három hónapot az északi part nádcukor feldolgozó „üzemeiben” (*trappeto sucrier*)* A földesúr ezt nem akadályozza, ez a fajta időszakos vándorlás csakis helyeslésével találkozhat. „Felelőtlenységének” egyedüli korlátja valójában csak az a kockázat, hogy parasztjai végérvényesen távoznak, feszültséget teremtve ezzel a munkaerő- és földpiacon, és veszteséget okozva a fogyasztási adók (*gabelles de consommation*) kiesésével, mészárszék (*macello*) adásvétel (*caxia*), malom (*mulino*) kemence (*forno*) stb.

A gazdasági érdekeltség megnyilvánulásának jó példáját találjuk Avolában, a 17. század legvégén, amikor arról van szó, vajon a földesúrnak üzemben kell-e tartania ezt a 16. századi hagyatékot: egy cukorfeldolgozót (*trappeto sucrier*), amely a helyi lakosság jó részének munkát ad, de amelynek működtetése számára deficitessé lett. A különböző tanácsok között, melyeket ez ügyben adnak neki, az egyik igen modern okfejtés megmagyarázza, miért kell neki megtartania a *trappeto-t*, noha pénz veszít rajta. Ha bezárják, a lakosság, mivel nincs módja más foglalkozásra „átállni”, helyi munkalehetőség hiányában elhagyja a vidéket. Míg eddig munkabérük a földesúr gabonájának megvásárlására ment el, akinek eltávoztukkal nem lesz kinek eladni gabonáját. A fogyasztási adókból származó jövedelem megszűnik, mivel azokat többé bérletbe kiadni nem lehet. A hűbérúr itt elérte azt az alsó határt, mely alá már nem mehetett: mert a stagnálásnak ezekben az éveiben semmiféle kereskedelmi tevékenység, gabonatermesztés vagy állattartás, nem tudná ellensúlyozni elszenvedett veszteségét. De e határ fölött tág tere marad a manőverezésre, amit nem habozik kihasználni. Itt azonban egy másik területen, a Kula által leírt „társadalmi korlát” területén vagyunk.

Ennek a strukturális elemzésnek utolsó pontja: a szicíliai gazdaság, amely csakúgy, mint a Nápolyi Királyság valamennyi zónájának gazdasága, ahol kivitelre termelő mezőgazdaság fejlődött ki (gabona, selyem, gyapjú, olaj, bor, safrány stb.) sokkal inkább árutermelővé vált, mint a lengyel gazdaság. Ez kifejeződik a belső piac igen nagyfokú egységességében: valóban, Szicília a 16-tól a 18. századig egyike azon nyugat-európai zónáknak, ahol a vidékek vagy falvak közti árkülönbség a legalacsonyabb. A belső piac egységessé válásában valójában a külső piactól és a mindig szükséges mezőgazdasági hitelek változásától való függés játszik szerepet.

A gabonaárakat (csakúgy, mint a fontosabb mezőgazdasági termékek árait) a meta** (Nápolyban *voci*) formájában rögzítik különböző városi szervek, és az alkirály hagyja őket jóvá. Nem sok értelme lenne vitatkozni itt a meta értékéről: a lényeg az, hogy ez a mezőgazdasági kölcsönök visszatérítésének ára, ennek alapján alakítják ki azt a normál árat, melyet a mindig eladósodott paraszti termelőnek fizetnek. Márpedig a metának ez a

*A *trappeto* — itt és a továbbiakban — ténylegesen egy cukornádültetvény valamint „malom” együttesét jelenti, mely cukrot állít elő.

**A *meta* eredetileg gabonamennyiségre vonatkozó mértékegység. (A ford.)

rendszere a 16. század második felében fokozatosan egységessé vált a gabonaexportáló kikötők (*caricatori*) árának alapján: ezek az árak alacsonyabbak lesznek a déli parton (Siacca, Agrigente, Licata, Terranova), magasabbak az északi parton (Castellamare, Termini), de a mindig elenyészően kicsiny különbség (2 vagy 3 *tari*) megegyezik a Palermóba vagy Genovába való tengeri szállítás költségei (*fret*) közti különbséggel. A belső terület falvai számára a *meta* minden fölösleggel rendelkező zónában megegyezik a szomszédos gabonaexportáló kikötő (*caricatore*) *metájával*, amiből levonták az importáló zónákba történő tengeri szállítás költségeit, avagy ellenkező esetben, ugyanannak a kikötőnek a *metáját* ugyanazokkal a költségekkel növelték meg.

Természetesen egy elméleti rendszerről van szó, amely nem mindig működik egyforma tökéletességgel: a helyi körülményektől, az éhínségektől vagy az árufelvásárlók manipulációitól függően, ugyanaz a falu egyik évben exportál, másik évben épp ellenkezőleg behozatalra szorul. De maga az a tény, hogy ez az egységesítésre való törekvés az 1550-es évektől a gazdasági törvényhozás alapjául szolgálhatott, igen jelentősnek tűnik: P. Macri egyébként a 18. századi nápolyi *vocira* vonatkozóan hasonló eredményekre jut. A belső piac egységesülése – azé a piacé, mely mit sem sejt saját dinamizmusáról, sőt ellenkezőleg – fontos strukturális tényező: amennyiben szükséges, igazolja elemzésünket, mely nem mentes bizonyos leegyszerűsítésektől, és enyhíti annak kissé önkényes jellegét.

A felvázolt „dél-itáliai modell” lényegi vonásai olyannyira eltérőnek látszhatnak a lengyel példához viszonyítva, hogy az arra való hivatkozás szónoki kitételnek tűnhetne csupán. Az összehasonlítás igazolódik azonban azzal, hogy mindkét rendszer, a dél-itáliai és a lengyel is azonos rendeltetésű, ugyanazokat a szükségleteket elégíti ki: a 16. századtól kezdve egyenlőtlen fejlettségű zónákra osztódott Európában ezek szervezik a mezőgazdasági nyersanyagok termelését és exportját a Földközi-tenger nyugati országai, valamint Észak-Nyugat-Európa urbanizált és „iparosodott” régiói szükségleteinek kielégítésére. És ez a szervezet az árucseré szükséges közvetítőinek javára működik: külföldi kereskedők egyfelől, a föld tulajdonosai másfelől. A sűrűbben lakott Dél-Itáliában, még a középkor végén is, a munkaerő- és a földpiac kettős szabadsága elsősorban a megművelhető föld – különböző számú népesség közötti arányt fejezi ki, ami azonban hosszú távon előnyösebb a nagybirtokos számára, akinek eladható (és részben) exportálható *fölöslege* (surplus) sokkal inkább az összes földje után beszolgáltatott földjáradékkal fog egybevegyülni, mint majorsága termelésével (többlet-munka, surplus-travail). Amit a rendszer elveszít passzivitásán, visszanyeri működése szinte példaszerű egyszerűségén: mégis ugyanúgy évszázadokra megakasztja a fejlődést, ami a belső piac kialakulásával és megerősödésével, tehát a paraszti és városi tömegek vásárló erejének társadalmilag is ellentmondásos növekedésével megy végbe.

II. A hosszú időtartam: a 16. század

A két nagy, évszázados fellendülés, mely ösztönzést ad, torzulásokat és megárázkodtatásokat okoz, erős nyomás alatt tartja ezt a rendszert. Mégis megerősödött – és ez lesz első megvédendő tételünk – már az első, a hosszú 16. századi (1480–1630) fellendüléstől kezdve, és eredményeit pedig megszilárdítja a 17. században. Megvizsgálandó, vajon a 18. századi, 1720–30 utáni fellendülés megismétli-e csupán a 16.

század félbemaradt vállalkozását, vagy sikerül-e kiprovokálnia, belülről vagy kívülről, modellünk megsemmisítését: ez lesz második kérdésünk.

A 16. századi fellendülés mindenekelőtt a népesség látványos növekedésében mutatkozik meg: látványos a század elején, lassúbb és nehezkesebb az 1560–70-es években, és nem duplázódik ugyan meg, amint azt E. Le Roy Ladurie mutatja ki Languedoc esetében, de 65–75% körül mozog az 1500–1580-as években. Ez már igen jelentős növekedés, és nem kellett pótolnia korábbi veszteségeket sem, mint a 15. századi emelkedésnek például a 14. század második felének veszteségeit.

Ugyanakkor a még látványosabb áremelkedések egyenlőtlenül oszlanak meg a termékkategóriák között. Az „ipari termékek”, textil-, fémipar esetében háromszorosánál magasabbra nem mennek fel az árak. A mezőgazdasági termékek árai ellenben, élén a búzával, öt- vagy hatszorosára emelkednek.

A napszámra fizetett egységbérek, az 1450–1500-as évek optimuma után messze elmaradnak a megélhetési költségek emelkedése mögött: nagyjából követik az ipari termékek áremelkedését (2,5–3-szoros), de a mezőgazdasági terményekét nem (5–6-szoros). Ezt az elmaradást részben kiegyenlítik azzal, hogy a munkabér egy részét gyakran természetben adják ki a mezőgazdaságban dolgozó napszámosoknak, élelmiszer formájában. De az élelmezés minőségi romlást mutat: kevesebb hús, több bor.

Népesség, árak, bérek: a dinamizmus csúcsát mégis a földjáradék éri el, amit a nagyuradalmak (*feudi*) – legelők, szántók – haszonbérbe adásától kezdve nyomon követhetünk. A földjáradék legalábbis megsokszorozódik – lévén, hogy a gabonaárak majdnem kétszeresükre emelkednek. Igaz, a mezőgazdasági termelés nem maradt változatlan: még ha a tömegek életszínvonala némileg csökkent is, a viszonylag rugalmatlan fogyasztás, a magas szinten tartott export szükségletei, valamint a vetőmagra tartálékolt mennyiségek (állandó hozamok alapján) a mezőgazdasági termelésnek legalább 60%-os emelkedését feltételezik. Az árak és a termelés emelkedésének kombinációjával válik nyilvánvalóvá a földjáradék megsokszorozódása. Némi leegyszerűsítéssel:

	<i>Földjáradék</i>	<i>Árak</i>	<i>Összérték</i>
1500	100 salmes	10 tari	1000 tari
1600	160 salmes	55 tari	8800 tari

Függetlenül minden kiegészítő tevékenységtől – mezőgazdasági kölcsön és uzsora –, a hűbérúrnak mint nagybirtokosnak beszolgáltatott terménymennyiség tehát legalábbis követte, sőt némileg meg is haladta a piaci áron való mezőgazdasági termelést. Ez az egyszerű tény hozzájárul ahhoz, hogy belülről alakítson át egy olyan feudális rendszert, melynek földbirtok-jövedelmeiben semmi egyöntetűség nincsen.

A földjáradék – azon nagybirtokok bérleti díja, amelyek jelentősebb csonkítás nélkül a földesúr kezén maradtak – valójában csak egyik összetevőjét képezi a földesúri járadéknak, amelynek legalább még három fontos elemét különböztethetjük meg: 1) az igazságszolgáltatásból és a helyi hivatalokból származó jövedelmek: vagyis mindabból, ami az „emberek fölötti jogok”, az igazságszolgáltatási, a politikai és adminisztratív hatalom gyakorlásának felel meg a feudalizmusban. 2) az „illetékek” (gabelles) vagy közvetett

adók, melyeket a termelésre jóval ritkábban vetnek ki, (selyem, bor, olaj a *manganello*, *palmento*, vagy *trappeto* monopóliumának ürügyén), mint a fogyasztásra: a borra, a húsrá és az importált termékekre (*jus caxiae*), valamennyi vagy szinte valamennyi földbirtokon megtalálhatók. És megkísérik ezekben beolvasztani azokat a jövedelmeket, melyek, mint a malombérlet, elég szorosan kapcsolódnak a fogyasztáshoz, még akkor is, amikor a hagyomány által szabályozott őrlési díj terményben vagy pénzben megszabott. 3) a „cenzus” általában pénzben fizetik, de előfordul az is, hogy gabonában (Modica grófság, Gela sikság) a hosszú időre, ha ugyan nem véglegesen átengedett földek után, egy több-kevesebb részletességgel kidolgozott örökbérleti szerződés szerint, ahol a hűbérúr tulajdonjoga szinte már csak képletes.

Ezek a különböző tényezők a 16. században eltérő érzékenységuék. Az igazságszolgáltatásból eredő jövedelmek, amennyiben ezeket a díjakat előre meghatározták, követik a népesség számának alakulását, és csak akkor változnak a népesség számától függetlenül, ha a hűbérúrnak sikerül kikényszerítenie vagy jövedelmei növekedését (a díjnak az árindexhez való közvetlen vagy közvetett igazításával), vagy adminisztratív és igazságszolgáltatási hatalmát sikerül kibővítenie. A fogyasztási adók ugyancsak mindenütt követik a népességet, ahol pénzben állapították meg — ez a legáltalánosabb — az árak mozgását figyelmen kívül hagyva. Végül, a pénzben fizetett cenzusok — ez a gyakoribb — szintén változatlanok: a középkori „cenzusok” árforradalom okozta csökkenését joggal tekintik a 16. század egyik legfontosabb jelenségének. A terményben fizetett cenzusokat — ez a ritkább — viszont az árakhoz igazítják. Megkíséreljük tehát újból felosztani három csoportba a feudális járadéknak ezeket az elemeit:

- járadékok, melyek pénzben változatlanok maradtak, (cenzus)
- azok, amelyek a népességet követték (kétszeresen, vagy még többel nőttek)
- azok, amelyek az árakat követték (5- vagy 6-szorosan), de anélkül, hogy valaha is meghaladnák a népességnövekedését, kivéve néhány olyan jövedelemforrást, mint például a malmok, melyek kumulálják a népesség vagy a termelés és az árak növekedését.

Ezzel szemben a földjáradék minden esetben jelentősen előtte jár a mezőgazdasági áraknak: ez a század legdinamikusabban mozgó értéke. S így érthető, hogy olyan előnyökön túl, mint a kamatlábak, (Kula 2. pontja) vagy a társadalmi presztizs, mi készített a feudális nagybirtokok megvásárlására, amelyeknek a tényleges hozamát a vásárlás pillanatában gyakran 1,5–2%-al tőkésítették. Hűbérbirtokot vásárolni a 16. században, igen előnyös áron, az inflálódás kiegyenlítését és az áremelkedés megelőzését jelentette: innen ered a *jus luendi*, azaz a visszavásárlási jog értéke, amit az eladó gyakran megőrzött, és amit mindig külön adtak el, nemegyszer ugyanolyan drágán, mint magát a hűbérbirtokot.

Arra is gondolhatnánk, hogy a belső fejlődés, a vagyon és a hatalom újraelosztása, amit a szicíliai és sok tekintetben a nápolyi feudalizmuson belül megfigyelhetünk, jórészt a feudális járadék eredeti összetételének különbségeivel magyarázható: ha más az összetétel, más a fejlődés is. És ez a fejlődés felborítja a középkor végi hierarchiát.

A 15. század leghatalmasabb urai az esetek többségében azok voltak, akik a legtöbb alattvalóval rendelkeztek, akiknek tehát a legtöbb jövedelem folyt be az igazságszolgáltatásból, a közvetett adókból és a cenzusból. De földjük csak kevés maradt: ez az eset állt fenn például Geraci őrgrófságban, Tusában, ahol 1550 felé a márkí csak két fogyasztási

adót tartott meg. Jövedelmeik tehát a 16. század folyamán az árakhoz képest devalválódni fognak.

Ezzel szemben, minden olyan zónában, ahol a középkor végén gyér volt a lakosság – Agrigente tartomány, Favara ögrófság, Gela síkság, és egész Nyugat-Szicília belső területei – a föld semmit, vagy szinte semmit nem ért 1450–1500 körül, és a földesurak nehezen találván bérlőt, gyakorta kényszerültek arra, hogy saját maguk kezeljék a birtokot. 1550 után a helyzet a javukra változik, és 1600 felé a bérbe adott földek majorságaiknak 80–90%-át teszik ki.

Ennek az ellentétes fejlődésnek jó példáját nyújtják 1590–1600 felé az Aragonák és Tagliaviák birtokai: Favarában 1590 felé a jövedelem 90%-át a föld biztosítja, Terranovában (Gela) 89%-át. Castelvetroban viszont a jövedelem 50%-a a közvetett adókból származik. Végül Avolában, a nádcukor-ültetvényeket (*trappeto*) leszámítva, melyeket külön és gyakran közvetlenül kezeltek, a földjáradék jóformán a semmire esett vissza.

Ez a szándékosan leegyszerűsített osztályozás természetesen nem számol valamennyi esettel. A választóvonal gyakran magán a feudális birtokegyüttesen belül található: miközben Tusában Geraci márki gyakorlatilag szinte semmivel nem rendelkezik már, Gangiban a megművelt földterület legnagyobb részét birtokolja, a maradék terület pedig néhány nagy monostoré. Északkeleten, Messina környékén a kereskedelmi tőke felborítja tipológiánkat: a Valdinák, Rocca és Mauroianni bárói csak kevés „hűbért birtokot” mondhatnak teljesen a magukénak. De a selyemkereskedelem révén kezükben tartják a falusi gazdaság ellenőrzését oly módon, hogy hitelt nyújtanak a termelőnek. Ám itt csak néhány terület vonatkozásában érvényes esetről van szó: mindenesetre rendelkezésre állnak olyan források (összeírások – *riveli* – magán-számadáskönyvek stb.), melyek lehetővé teszik a földesúri jövedelmek alakulására és összetételére vonatkozó, időben és térben módszeresen kiterjesztett kutatást.

Ezen elemzés egyik legfontosabb eleme kell hogy legyen a földtulajdon megoszlásának vizsgálata. A földtulajdon falvanként három részre osztható: a falu lakóinak birtokában lévő úrbéri vagy allodiális föld; magának a feudális úrnak a kezén maradt uradalmak; végül más földesurak, világiak vagy egyháziak által birtokolt, illetve városi elemek, vagy a városi oligarchia birtokába jutott földek. Ez utóbbi vagy régi helyzetet tükröz – például egyházi telepítést –, vagy éppen ellenkezőleg, a feudális tulajdonnak a helybeli vagy máshonnan jött újjgazdagok javára történő folyamatos széthullását, de nem tükrözi a hagyományos gazdasági rendszer felbomlását, amennyiben az új tulajdonosok a régi elvek szerint kezelik birtokaikat.

Valójában a paraszti tulajdon a „kényes” terület: nézetem szerint Szicíliában, hogy másról ne beszéljek, mindössze két változat van átmeneti eset nélkül. Középnnyugat-Szicília egész területén, ami a gabonatermesztő Sziciliának felel meg, valamennyi összeírás (*Riveli di beni e anime**) – részleges vagy teljes – azt mutatja, hogy a házak értéke nagyjából megegyezik a parasztok birtokában lévő földek – főleg kertek és szőlők – értékével, és ez az ekvivalencia fönnáll az anyagi javak minden szintjén, kivéve a legszegényebbek esetében, akik csak a házukkal, illetve néha még azzal sem rendelkeznek.

Az északkeleti hegyes vidékeken, melyek viszont ún. cserjekultúrákra specializálódtak (főleg selyem) éppen ellenkezőleg, a földek értéke eléri a házak értékének 4–6-szoro-

**Riveli di beni e anime* – személyekről és javakról készített időszakos összeírások. (A ford.)

sát. Egyben ezek azok a vidékek, ahol a feudális urak földtulajdonának aránya viszonylag a legalacsonyabb, miközben a gabonatermesztő zónákban a nagybirtok tartósan magához ragad szinte minden termőterületet. Márpedig az előbbieket növekedése a leglassúbb a 16. század folyamán, 1600 után hanyatlásnak indulnak vagy stagnálnak, miközben az utóbbiak gyorsabban fejlődnek, és a 17. századi megtorpanás ismeretlen számukra.

A feudális uralkodó helyzetét, bármilyen szilárdan is alapozódott a föld birtoklásán, három ponton fenyegeti veszély. Először is kiadásai ugyanolyan gyorsaságga növekedtek, mint bevételeik, és nemcsak a féktelen luxusra való hajlandóság miatt; a hozományok és a fiatalabb testvérek kárpótlásának jogi szabályozása önmagában is elegendő lenne, hogy előidézze az adósságoknak nemzedékről nemzedékre történő felhalmozódását, amit az infláció abba az irányba terel, hogy ezeket a földbirtokra táblázzák be járadékok formájában.

Másodszor, a feudális urak, még ha jövedelmeik követik is a termelés alakulását, nem monopolizálják a 16. századi gazdasági fellendülés teljes hasznát. Egy változó nagyságú rész a társadalom más elemeihez kerül. Elsősorban a „bérlelőkhöz” a *gabellotti*-hoz, akik kereskedők voltak, az esetek többségében külföldiek. Még gyakrabban azokhoz, akiket az egyszerűség kedvéért, a városi oligarchia tagjainak nevezünk, vagyis az a zárt családi csoport, mely haszonbérlet és uzorakölcsön útján ellenőrzése alatt tartja a helyi gazdasági életet, és a 16. század közepe felé megszerzi a vezetés és a közigazgatási tisztségek monopoliumát. Annál is inkább meggazdagszanak, mivel a terménydízsma, vagyis az a terményben fizetett járadék, amit a bérlő paraszt ró le átmeneti időre szóló födbérletéért, egy *salme* föld után, általában 1 *salme*-ről 4 *salme* gabonára emelkedik 1500 és 1600 között, ugyanakkor a hűbértok bérleti díja, amit ugyancsak terményben rögzítenek, legfeljebb megduplázódik: ez a különbség cselekvési teret és hasznot biztosított annak a „közvetítő” rétegnek, aki „hűbértokot” bérelt, hogy azután maga is bérletbe adja ki egészben vagy részenként.

Miközben a földesúr, a tulajdonos, csak azonos szinten tartja, vagy legfeljebb kevéssel növeli a termelés utáni beszolgáltatás mértékét, a *gabellotto* a maga részéről igencsak megemeli azt, és így a parasztság élszegényedéseért elsősorban őt terheli felelősség. Ez olvasható ki a *burgisi* társadalmi helyzetének átalakulásából is. 1550 felé a *burgisi* helyzete azonos a francia földművelőével, rendelkezik a műveléshez szükséges munkaeszközökkel és a tőkének legalább egy részével (vetőmaggal és pénzzel). 1600–1620-tól kezdve azonban már csak bérlő, aki mindent a tulajdonostól vagy a *gabellotto*-tól kölcsönöz; az igavonó állatokat, a vetéshez és saját élelmezéséhez szükséges gabonát, a pénzt a napszámosok bérére, sőt gyakran a már megművelt ugart is. A termést jóformán teljes egészében az előlegek visszafizetésére fordítja, így a bérlő soha nem képes visszanyerni önállóságát, s nem tudja biztosítani még saját szükségleteit sem. A parasztagazdaság nem – sőt kevésbé, mint valaha – képezi tehát azt a piac által támogatott önálló gazdasági szektort, amelyet a lengyel modellnél láthattunk.

Semmi kétség, az új jövevények minden eszközzel arra törekcszenek, hogy a föld (ami elég szilárdan ellenáll az elaprózódásnak), vagyis a hűbértok, tulajdonukba kerüljön. Ezt elég gyakran elérik a községi földek és földesúri birtokok rovására. De a helyi „feudalizmus” egész jogi arzenállal rendelkezik – hitbizomány stb. –, hogy megakadályozza, vagy legalább elfogadható korlátok közé szorítsa a fenyegető birtokszét-

darabolódást: végső soron az olyan intézmény, mint a *Deputazione agli Stati**, mely alighogy létrejött, máris eltért eredeti rendeltetésétől, még csak erősíti a szétaprózódás folyamatát. Ez azt eredményezi, hogy a 16. század folyamán felhalmozott tőkésíthető ingóvagyonot sokkal kevésbé fektetik földbe, mint inkább a városok, a messinai vagy palermói *Tavolék* (földtáblák) városi adók, és feudális birtokok (*stati feudali*) után járadékokba. Ami nem bizonyul rossz választásnak a 17. században. De a társadalmi felemelkedés folyamata némileg elakad, vagy legalábbis lefékeződik. Még a harmincéves háború pénzügyi válsága is csak néhány olyan családnak kedvezett, melyek a bíraskodás és a felsőfokú központi közigazgatás révén emelkedtek ki, s tudtak hasznot húzni a feudális birtokok nagyarányú adásvételéből.

E stabilitás jó példáját láthatjuk Castelvetroban. Egyedül a Giglio családnak sikerül felküzdenie magát a palermói felső arisztokrácia soraiba (Torretta hercegei) egy egyházi hűbértartomány megvásárlásával. Egy másik család, a Di Blasi, 1650 táján vásárol egy hűbértartományt, amit azonnal hitbizománnyá alakítanak át, de a család helyben, Castelvetroban marad. A 18. század elején még mindegyik gazdag család olyan vagyonnal rendelkezik, mely úrbéres földekből, jószágból, gabona- és borkészletből, valamint járadékokból tevődik össze.

Castelvetro azon vidékek egyike, ahol az áremelkedési hullám vége felé, 1580 és 1630 között, a hűbértartományok szétadarabolódtak, és a feudális földbirtok jó részét 20–50 hektáros nagyságú telkenként cenzus fejében adták művelésre – egyébként magas cenzusért, amely a 17. század folyamán mindvégig megőrzi a bérleti díj tényleges értékét –, mindez lehetővé tette a palermói piacra és exportra termelő specializált szőlőművelés kialakítását. Hasonló fejlődési folyamat tanúi lehetünk Partinico környékén, ahol ugyanezekben az években kolostorok és palermói patrícius családok javára parcellázzák föl a del Parco apátság földjeit, avagy az Etna lejtőin fellendült cataniai szőlőművelés esetében. Minden esetben olyan kivételekről van szó, melyek a gazdálkodás átalakításához kötöttek, és jelentős összegű beruházást igényelnek. Mindenütt máshol a *feudo* sokkal nagyobb ellenállást tanúsít. A már sokszor említett Modica grófságban az örökbérlet formájában megművelt földterület 1720-ig nem haladja meg a 300 *salmę*-ot (500 hektár). Gangiban egyedül a Fisauli családnak sikerül kiemelkednie oly módon, hogy 1516 táján egy hűbértartományt vásárol: de házasság révén hamarosan beolvad egy másik, régebbi nemes-séggel rendelkező családba; egy bevándorolt spanyol kapitány 1580 felé kihal magának a szomszédos Petralia Soprana területéből egy allodiumot; a többi nagybérlet család (*gabellotto*-k) éppúgy, mint 1548-ban, helyi szinten reked meg.

Az 1630–50-es évek konjunktúra-változása, mely maga után vonja az árak és még fokozottabban a földjáradék csökkenését, bizony kiszolgáltatottá teszi a sokféle elemből összetevődő járadékok élvezőit, és nehéz helyzetbe hozza a súlyos évi kamatokkal terhelt (*interessi annui*) feudális birtokot. Ezen a nehéz időszakon azonban alapszabán véve fölülkerekedtek: a *Deputazione agli Stati* előzékeny ügyintézésé révén, mely támogatja az adósságkiszáradásokat és a strómanoknak történő haszonbérbe-adást; a belső gyarmatosítás révén, ami lehetővé teszi a községek alapítóinak, hogy a cenzus, a házbérletek, az

**Deputazione agli Stati* – Palermóban a 16. század végén azzal a céllal létrehozott hivatal, hogy az eladósodott nemesek birtokait és jövedelmeit igazgassa, és biztosítsa a járadékoknak legalább részleges folyósítását. (A ford.)

igazságszolgáltatási díjak, a fogyasztási adók fölemelésével kárpótolják magukat a hűbértokok haszonbérleti díjának csökkenéséért. Végül annak révén, hogy általánossá válnak a kis parcellánkénti, átmeneti időre szóló paraszti (*borgesato*) földbérletek: így a tulajdonos vagy a *gabellotto* — jobban, mint bármikor — el tudja kerülni a nagybirtok közvetlen kezelésének kockázatait; kiadják a földet a parasztnak, és fenntartják maguknak a mezőgazdasági uzsorahitelek biztos hasznát.

Mindent összevetve tehát, az új konjunktúra káros hatásai korlátozhatóknak és ellenőrizhetőnek tűnnek; legalábbis Szicíliában, ahol a népesség és a megművelt földterület közti arány a népesség jelentéktelen emelkedésével alig változik, kiegyenlítve a kivitel csökkenését. A Nápolyi Királyságban éppen ellenkezőleg, a pestis okozta népességcsökkenés, egyes vidékeken a parasztság javára borítja föl ezt az egyensúlyt, olyan helyzetet teremtve, mely az 1450-es évek Franciaországában uralkodó viszonyokhoz hasonlítható. A Caudium vidékén fekvő Montesarchio zónáját tanulmányozva G. Delille kimutatta, hogy a mezőgazdaság talpraállítása az 1680–1730-as években nem mehetett másképp végbe, mint a tulajdon és a gazdálkodás struktúrájának teljes átalakításával: az erdőket kivéve minden feudális földterületet örökberletként művelésre adtak, és ezzel a parcellázással olyan középparaszti réteget telepítettek a földre, melynek anyagi helyzete a létfenntartás és egy viszonylagos jómód között ingadozott, attól függően, mennyire sikerült családjában a születésszámot korlátoznia. Pillanatnyilag azonban csak egy többféleképpen értelmezhető, elszigetelt példáról van szó: a kérdés az, vajon olyan kivételről van-e szó, amely továbbra is elszigetelt eset marad, vagy pedig a demográfiai helyzet (*étiage démographique*) alakulása nyomán máshol is tapasztalható a tulajdonnak és a falusi társadalomnak ilyen típusú átfarmálódása. Mindenesetre úgy tűnik, hogy ez a példa nemigen talál követőkre. De ott, ahol megvalósul, felborítja a fennálló erőviszonyokat, és új típusú fejlődésnek nyit utat a 18. században; ezzel szemben mindenütt máshol, ahol a hűbértokok szilárdan tartja magát, 1720–30 táján az eredeti viszonyok változatlanok maradnak.

III. A hosszú időtartam: a 18. század

Nem lepődünk meg tehát, ha a 18. század folyamán — nagyobb méretekben — ismétlődni látjuk a 16. századi nagy föllendülést. Az újabb erős demográfiai növekedés (kb. + 50% 1730–1800 között), számos már ismert jelenséggel jár együtt. Mindenekelőtt a külkereskedelem felvirágzásával: a gabonakivitel 1750 felé eléri az 1550-es évek szintjét, és a gabona, selyem, bor és déli gyümölcs, valamint a kén iránti mind jelentősebb külföldi kereslet erősen ösztönzi a gazdasági életet. Az árak is követik ezt a folyamatot: 1718–28 – 1807–13 között Palermóban, a ciklikus átlagok alapján számolva, a gabonaárak csaknem négyszereződnek (3,8).

De ugyancsak igen korán, már az 1750-es évek végétől kezdve, ugyanazok a túlnépesedés okozta feszültségek nehezednek a dél-itáliai gazdaságra és társadalomra, melyek 1570 felé megakasztották a 16. századi fellendülést.

Az áremelkedés felgyorsulása — messze van attól, hogy ösztönözze a termelés fejlődését, amint azt a fiziokrata hagyományokat követő gazdaságtörténészek képzelik —, inkább azt fejezi ki, hogy a termelés képtelen követni a belső és külső kereslet meg-növekedését. Ez a gabona esetében hangsúlyozottabban jelentkezik, mint az exportra

termelő ún. cserjekultúráknál (bor, olaj, selyem), ami megnehezíti, sőt bukásra is ítéli a mezőgazdasági specializáció ezen formáinak helyzetét, a gabonatermelést részesítve előnyben. Nem meglepő kísérőjelenségei ennek a folyamatnak az „éhhálál” és a demográfiai „mélypont”, amikor is a halálozások száma meghaladja a kereszteleseket; mint például a Nápolyi Királyságban 1764-től kezdve, vagy Szicíliában az 1790–1800-as évtizedben, hiába állítja Balsamo a Modicában tett utazása alkalmából a plébániák anyakönyveiben végzett kutatásai alapján az ellenkezőjét.

Továbbmenve, a földjáradék 1750 felé ismét eléri 17. századi legmagasabb szintjét, amelyet tovább növel a következő évtizedekben. A földjáradékot illetően még túl kevés adattal rendelkezünk. De a Bronte uradalom, az Aragonák és Pignatellik különböző birtokainak járadékai ismeretében azt mondhatjuk, hogy a járadék követte a gabona áremelkedéseit (négyeszeres 1810 előtt), de nem haladta meg; a tulajdonos részesedése ezúttal tehát egy legalább 30–40%-kal megnövekedett termelés meghatározott részét jelentené, tekintetbe véve az erősen megnövekedett külső és belső kereslet kielégítését is. Nagyon hasznos lenne azonban a problémát közelebről tanulmányozni.

A paraszti tulajdonra vonatkozóan igencsak ellentétes eredményre jutnánk. A 18. századi földhöz juttatásokat egy sor politikai kezdeményezés követi, hogy a holtkézen lévő földeket census fejében művelésre (acensement) adják ki. Egyházi javakat: mint pl. a jezsuiták földjeit kiűzésük után (Renda), vagy a calabriai szerzetesek földjeit a földrengés (*terremoto*) után (*Placanica*). Községi földeket: 1780–1790-ben parcellázták föl Caltagione területét. Földesúri birtokokat: Balsamo számol be a néhány földesúr spontán akciója nyomán a Misilmeri zónában végbement változásról. Az örökbérlet formájában jelentkező tulajdon tehát vitathatatlanul jelentős, és előrenyomulása annál is inkább súlyosan esik a latba, minthogy a census fejében elkezdett művelés voltaképpen szükség-szerű előkészítője a cserjekultúrák telepítésének, mely viszont egyedüli módja a bruttó jövedelem növelésének. De még ezt a tulajdont is az elaprózódás veszélye fenyegeti a népesség megnövekedése folytán: Montesarchioban (G. Delille) ez a paraszti elszegényedéshez, a szőlőművelés háttérbe szorulásához, valamint a gabonatermesztés terhódításához vezet a túlságosan kicsinnyé vált parcellákon, néhány ügyeskedő gazda kezén földkoncentráció megy végbe, mert megszerzik az eladósodottak földjeit.

Mindenesetre a történész számára nem lenne érdektelen annak mérlegelése, vajon a felvilágosodás szellemében fogant újabb örökbérletbe adások kiegyenlítik-e vagy sem a földaprózódás folyamatát. A parasztság többsége számára azonban ez a fajta önálló tulajdon jelentéktelen marad a bérelt földeken folytatott egyéni munkához képest: a 16. században az 1 *salm*e föld után 1-ről 4 *salm*e-ra emelkedett terményedézmák egyáltalán nem növekednek már tovább, bár olykor följegyeznek 5 vagy 6 *salm*e-ra való növekedést is. A problémát tanulmányozni kellene: a többlettermék, melyből, mint láttuk, a tulajdonos nem profitál, vajon a parasztokhoz kerül-e – a megnövekedett lélekszámú parasztsághoz –, vagy a *gabbelloto*-khöz-e, vagy mindkettőhöz?

A 18. századi helyzet, mint látjuk, sokkal merevebb, mint a 16. századi: a társadalom valamennyi csoportja erősen ragaszkodik pozícióihoz. De ez a mozdulatlanság nem akadályozza meg, hogy a feudális járadék összetétele kizárólag a differenciális áremelkedések következtében, ismételten ne alakuljon át belülről a 16. századihoz hasonló logika szerint. A censusok állandóságával, továbbá az igazságszolgáltatási díjak, a népesség növekedésétől függően – természetesen csak akkor, ha az adók százalékos arányát nem

növelik —, a változó fogyasztási adók mérsékelt emelkedésével szemben a földjáradék megháromszorozódik vagy negyegyszereződik. Az ilyen irányú fejlődés jó példáját látjuk Modica grófságban:

- 1709–12 — 1808–10 között a földesúri járadék a gabonakivitel nélkül, 12 080-ról 34 097 uncíára megy föl (+ 182%)
- az „illetékek” 2273-ról 3057 uncíára emelkednek (+ 34%)
- a hivatalokból származó jövedelmek 389-ről 585 uncíára emelkednek (+ 50%)
- a censusok 1241 uncíáról 1997 uncíára emelkednek (+ 72%), az örökbérletbe átengedett földterületek kiterjedésének mértéke szerint (522 *salme* föld 4 écut-ként).
- a gabonában és mennyiségében rögzített (4632–4602 *salme* között) termény-dézmák 7411 uncíáról 26 719 uncíára, az összjövedelem (+ 260%) 54,3%-ról 78,3%-ra emelkednek pusztán az áremelkedések hatására.

És ugyanezt a jelentős változást tapasztalhatjuk azon a két földesúri birtokon, melyet A. Massafra vizsgált: a Reverterák földjein Basilicatében a *difesa* és *territorii* haszonbérleti díjai 1762 és 1808 között az összjövedelem 54%-áról 64%-ra emelkednek; Strongoli hercegeinek calabriai földjein ugyanebben az időszakban a *gabelle*, a *territorii*, a *corsi* és a *difese* bérletei az összjövedelem 70%-áról több mint a 80%-ra emelkednek.

Ez a fejlődési irány éppúgy, mint a 16. században, még inkább elmélyíti az eltérő struktúrájú feudális birtokok közti különbségeket: ámde ezúttal a birtokos családok közötti házasodás igen elterjedt gyakorlata kétségtelenül korlátozza ennek hatásait. Ami nem akadályozza, hogy kísérleteket ne tegyenek akár az igazságszolgáltatási privilégiumok kiterjesztésére vagy szigorúbb alkalmazására, akár hogy jogcímet találjanak a censusok fölemelésére (pl. Montesarchioban). Mindent összevéve a hűbérurak akár akarják, akár nem, mind határozottabban nagybirtokosokká válnak.

Az, hogy a földesúr rendszerint nem tartózkodik birtokán, hogy könnyedén bérbé adhatja földjeit, hogy a birtoktestek térben meglehetősen szétszórtak, mindez újból kedvez a *gabellotto* tevékenységének: 1650 és 1720 között némileg visszahúzódtak, elégedetlenek lévén az árverések miatt, és olyan földesurakat találtak, akik korlátozták a bérbeadást, vagy még gyakrabban, akik a *gabellotto* jövedelmeiből vonták le azt az állatból, pénzből, gabonából álló — rendszerint — uzorakölcsönt, amelyet a paraszti termelőnek szoktak nyújtani, s amit minden *gabellotto* örökül hagy utódjának. 1730 után ismét színre lépnek: számos régi és néhány új család, amint ez lenni szokott. Befolyásuk nagyobb, mint valaha, megbénítják az árveréseket, ellenőrzik a mezőgazdasági hitelt, monopolizálják a községekkel kötött élelmiszerellátási szerződéseket: ily módon mindenhol nyereségre tesznek szert, a földesúri járadékból csakúgy, mint a paraszti jövedelemből és a fogyasztók kiadásaiból.

De ezek a tények szinte már banálisak, mindenesetre jól ismertek a korabeli Európában: Szicíliában és Dél-Itáliában csupán erősebben észlelhető a földbirtok kirívóan egyenlőtlen, a parasztságra nézve kedvezőtlen megosztásának a hatása, valamint azon kényszerítő körülményeknek a súlya, melyek minden mezőgazdasági terményt exportáló gazdaság helyzetét megnehezítik. Az alapvető különbség, azt hiszem, máshol keresendő. E. Le Roy Ladurie a közelmúltban, a 18. századi Franciaországot tanulmányozva, kiinduló modellül egy viszonylag kevésbé dinamikus vidéket, Auvergne-et választotta, ahol a parasztság és a nemesség vagy polgárság által birtokolt földterületek között ugyanezt az

állandó arányt figyelte meg (igaz, ez az arány jóval kedvezőbb a parasztság számára: 60% – 40%), és a földaprózódásnak, tehát az elszegényedésnek ugyanazon, a paraszti birtokot, a paraszot fenyegető veszélyét tapasztalta. De a 18. századi Franciaországban a nemesi vagy polgári nagybirtok a mezőgazdaság dinamikus szektorát képezi, azt a szektort, amely az új technikai eljárásokat alkalmazza, és össztermelését éppúgy növeli, mint termelékenységet: a paraszti birtok lenne ezzel szemben az elmaradott szektor. Ez a nézet egyébként újból visszatér, de társadalmi és nem földrajzi alapon, Quesnay-hez, aki két francia mezőgazdaságot állított szembe egymással; a lovasigát alkalmazó földművesekét, és az igásként szarvasmarhát tartó felesbérllőket. Ebben az összefüggésben a nemesi föld adózási kiváltsága szinte igazoltnak tűnik: közvetve szubvencionálja a mezőgazdaság modernizálását.

Sziciliáról pontosan az ellenkező képet kapjuk. Az angol példa vagy a fiziokratizmus befolyása alatt álló írók és mezőgazdászok óhaja ellenére. Így, olyan személyiség, mint Balsamo, kívánja és támogatja egy, az angol mintához hasonló, farmerekből és felvilágosult birtokosokból álló osztály megjelenését Szicíliában: a kisparaszti tulajdont lebecsüli, a kormányzat törekvéseit az örökbérletek kialakítására haszontalan utópiának ítéli. De szüntelen prédikációja ellenére, mellyel a szicíliai bárókat mezőgazdasági vállalkozókká szeretné átforgatni, minden írói lelkesedése ellenére, 1808-ban tett utazása végleg meggyőzi reményei hiábavalóságáról. Nézzük például báró Vincenzo Palmeri Mezzoiuso melletti Gazena nevű birtokát, „*ottimo agricoltore*”, . . . „*dove si sperimentano la prima volta in grande gli strumenti agrari da me recati da Inghilterra, e si fecero i primi prati artificiali, e le prima stalle si edificarono* . . .”*: a gabona mégis a bruttó termelés 90%-át teszi ki, és a hozamok (11 q/hektár) csakúgy, mint a vetésforgók (*in terzeria*) megmaradtak a leghagyományosabb szicíliai szinten. Tuziban és Landroban, melyek szintén Palmeri birtokai, ugyanaz a helyzet. Nevetségesnek fog látszani, amit igazolásul felhoz: Palmerit kizárólag a tiszta jövedelme érdekli, és kevésbé termékeny földjei jó részét inkább parlagon hagyja heverni. Ami pedig szokásos eljárás volt, századok óta, a latifundiumon. Helyesebb minimálni a költségeket, még annak kockázatával is, hogy csökken a termelés, semmint maximálisra növelni a termelést a beruházások és üzemeltetési kiadások emelésével.

A „mezőgazdasági forradalom” azonban ha lassan is, de bontakozóban van: elég, ha elolvassuk Balsamónak a ciboi *fattoria*-ról írott dicshimnuszát, ahol is a gabellotto – aki a föld egy részét *campo e erba* műveli meg, a többit pedig a szokásos módon maga is kiadja a parasztnak – jó érzékkel az élelemre szolgáló előleget már nem gabonában adja a parasztnak, hanem a maga előállította kenyér formájában . . . A valódi *fattoria* azonban igen ritka jelenség marad Szicíliában: Noto, Ragusa, Modica környékén találkozhatunk velük, ahol a kisebb birtokokon folyó állattenyésztés, valamint szőlő- és gyümölcs-termesztés kiegyensúlyozza a gabonatermesztést, és ahol a területegységenkénti bruttó-termelés jóval magasabb szintet ér el.

Ez magyarázza Balsamo magatartásának megváltozását az örökbérlet-formájú földjuttatásokat illetően, melyeket azelőtt a pénzügyi eszközök hiányában kudarcra ítélt

*„Kitűnő gazda . . . akinél először próbálták ki nagyban az általam Angliából hozott mezőgazdasági szerszámokat, akinél először létesítettek mesterséges réteket, és építettek istállókat.” (A ford.)

vállalkozásnak tartott, s amelyeket most már a tulajdon szenvedélyes szeretete miatt „*potentissimo incitamento al travaglio e all'industria*” (a nagy erőfeszítések, a szorgalmas munka erős ösztönzőjének) lát. Misilmeritől Cataniáig, La Gulfán, Caltagironén, Monterosson és Modicán át egyedül ezeken az örökbérletként juttatott földeken éri el a bruttótermelés az egy *salme* földenkénti 50–100 unciát a gabonatermelő területek legfeljebb 10 uncia értékével szemben. A városi és a paraszti munkából származó megtakarítások mobilizálásával, az örökbérleti formájú művelés tűnik egyedül alkalmasnak arra, hogy gyümölcsfák, szőlő- és olajcserjék telepítésével a mezőgazdaság termelését tartósan növelje. De ezzel már elkéstek. A *feudum* végérvényesen latifundiummá válik, ahelyett hogy francia vagy angol típusú nagybirtokká alakulna át: a jezsuita részesbérleteknek (*masseria*) elkobzásuk idején készült leltáraiból ugyanerre a következtetésre jutunk a Nápolyi Királyságra vonatkozóan; amíg Apuliában a részesbérletek feltétlenül megtartják a szokásos gazdálkodási ritmust és a gabonatermesztés, valamint a legeltető állattenyésztés szinte kizárólagos uralmát, egyedül a Nápoly környéki, a *Terra di Lavoro* vidékén lévő részesbérletek mutatnak példát az eltérő mintájú gazdálkodásra.

Az 1812-es év a feudális rendszer eltörlésének éve Szicíliában, s ez egyben a 18. századi nagy föllendülés utáni legmagasabb gabonaárak éve is; az 1500 körüli *salme*-onkénti mintegy 10 *tari*-ról a búza ára ebben az évben több mint 9 unciára, vagyis huszonhét-szeresére megy föl a palermói piacon. Itt lehetne a dolgok egybeeséséről beszélni. De a feudalizmus „eltörlésének” azon módja, mely teljes tulajdonjoggal a földesurak kezén hagyja meg a föld nagy részét, és csak az adókat, cenzusokat és az igazságszolgáltatási jogokat veszi el tőlük, a 19. század elején a parasztság számára egy kissé „rossz vásárnak” tűnik: a földesurak megtartják a lényegét, azokat a legdinamikusabban változó jövedelmeiket, melyek egyben a legmagasabbak is lettek. Az egyetlen új tényező — mely azoknak is kedvez, akik három évszázad óta várnak arra, hogy földtulajdonhoz jussanak, sikertelenül próbálkozva az akadályok leküzdésével —: a föld szabad adásvételét többé semmi nem korlátozza, áruba bocsátható vagyontárggyá válik. De a jogi állapotoknak ezt a klasszikus és jól ismert forradalmi változását — úgy látszik — lassú gazdasági fejlődés készítette elő. Valóban a 18. század folyamán azt tapasztalhatjuk, hogy a kamatláb és a földesúri birtokok tényleges hozama közelítenek egymáshoz: az előbbi körülbelül 5–7%-ra esik, az utóbbi 5% körül állapodik meg. Balsamo beszámolója szerint 1800 körül ilyen kamattal vásárolják meg Trabia hercegei a 600 *salme* kiterjedésű Magasenazzo hűbérbirtokot Fontana Murata grófságban. Kula modellje még ezen a lényeges ponton bomlik fel. A dél-itáliai történelem nem holmi passzív, mozdulatlan történelem, mely az ismételésre és miért ne, a lemondásra van kárhóztatva; sokkal inkább olyan történelmi fejlődés az, amelyben a nemesség a gazdasági és társadalmi struktúrákat jellemzi, s ezek, passzivitásukkal elég jól ellenállnak az idő romboló hatásának. Minden emberi erőfeszítés és a rendkívüli heves konfliktusok ellenére e struktúráknak anélkül sikerül alkalmazkodniuk a történelmi fejlődéshez, hogy felbomlanának, s a jövőt inkább „informálják” a meglévő állapotokról, mintsem, hogy általa „formálódjanak át”.

A feudális gazdaság sokarcú modellje

Az előbbi lapok 1972 és 1974 között íródtak azoknak a vitáknak az idején, melyek W. Kula nagy jelentőségű könyve olasz nyelven való megjelenése után, a könyv körül támadtak. A tanulmány megkísérli összehasonlítani a modern Európa két periferiáját, Lengyelországot és Dél-Itáliát, melyek a 13. és 16. század folyamán nagy gabonatermelő és -exportáló régióvá váltak. Bizonyos hasonló vonások mellett azonban lényegesen a különbségek is, mind a struktúra, mind a konjunkturális változások hosszú- és rövidtávú szintjén. Ezek a különbségek lehetővé teszik, hogy szembeállítsunk egy „lengyel modellt” egy „dél-italiai modellel”, mely utóbbi *grosso modo* érvényes Szicília és Dél-Itália (pl. Apulia) egy részére, valamint Nyugat-Andalúziára vonatkozóan is. Ez utóbbi modell jellemzői: a világi és egyházi nagybirtok közvetlen uralma a megművelt földek túlnyomó részén; a népesség koncentrációja a nagy falvakban, melyek kettős szerepet töltenek be, egyrészt munkaerő-tartalékként szerepelnek, másrészt a társadalmi ellenőrzés helyei; végül jellemző a birtokkezelés formáinak sokfélesége és kiegészítő jellege időben és térben egyaránt. A birtokkezelés formái a bérelt vagy közvetlenül kezelt nagybirtoktól (*massarie*), melyet extenzív formában művelnek (*grano e erba*, gabona-termesztés és állattenyésztés), ez viszonylag magas hozamokat tesz lehetővé (6–8 az 1-hez, gyakran még több), és szinte kizárólag bér munkásokat alkalmaz, szükség szerint szerződtetve őket egy évre, hónapokra vagy egy napra – egészen a részesbérllőkhöz (*matateri*) terjednek, akik egy termésciklus idejére egy-két hektáros földdarabot művelnek, és teljes függőségben vannak a tulajdonosoktól és azok helyi megbízottaitól. Közben-ső forma egy meghatározott nagyságú földterület (10–50 hektár) haszonbérbeadása egy többé-kevésbé jómódú „földműves” középosztálynak (*borgesi*), amely viszont saját munkaeszközeinek tulajdonosa, és rendelkezik gabonakészletével, és termésének nagyobb részét helybeli vagy külső piacokon próbálja eladni.

A föld művelőjének semmi joga nincs az általa megművelt föld felett, melyet mindig rövid időre bérel és melynek bérleti díját a konjunktúráról függően hol gabonában, hol pénzben fizeti. A parasztság szinte teljes kisajátítása együtt jár – legalábbis elvben – a bérből élő munkaerő teljes szabadságával. Ez a dél-italiai feudális rendszer egészen a 19. századig fennmaradt, paradox módon a modernség látszatát keltve. Ami tehát, még inkább, mint Lengyelország példája, igazolni látszik I. Wallerstein interpretációját, aki szerint a periféria „feudális urai” voltaképpen csak a gazdaság vezetői, akik az uralkodóvá vált kapitalista termelési rendszeren belül működnek. Egyébként a földesúri jövedelmeken belül a cenzus, az adók és az emberek fölötti jogok gyakorlásából származó jövedelmek csökkenése az egyszerű földbérlethez képest, továbbá a népesség, a termelés és az árak két nagy hullámban végbement növekedése a 16. és 18. század folyamán együttesen mind hozzájárult ahhoz, hogy a Dél feudális urai nagybirtokosokká és a hűbértartók *lati-fundiumokká* váljanak.

A W. Kula által kezdeményezett vita újból fellángolt Guy Bois 1976-ban megjelent könyve nyomán.¹ A 14–16. századi Kelet-Normandiát tanulmányozva Guy Bois egy-

¹ Guy Bois: Crise du féodalisme. Économie rurale et démographie en Normandie orientale du début du 14e siècle au milieu du 16e siècle, Paris, 1976 (A feudalizmus válsága. Mezőgazdaság és népesség Kelet-Normandiában a 14. század kezdetétől a 16. század közepéig)

szerre adja egy Nyugat-Európa szívében lévő „klasszikus” feudális rendszer működésének elemzését annak minden működési törvényével, hosszú időtartamú mozgásával, növekedési ritmusával, belső ellentmondásával együtt, valamint a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető, a 16. században elkezdődött átmenet modelljét.

A feudalizmus elfogadott definíciója — „földesúri földtulajdon és parasztgazdaság” — a lényegi jellemzőket foglalja össze. A parasztgazdaság túlsúlya nyilvánvaló: a földesúri majorságok szinte teljesen visszaszorultak, és 1300 körül a föld nagy részét rögzített járadék fejében művelik. Ez a tény egy technikai adottsággal függ össze; az egyekés és egyfogatos (két lóval) gazdaság a leghatékonyabb termelési egység és a (kevés számú) nagygazdaság voltaképpen csak egymás mellé helyez több ilyen családjegységet. A földesúri jövedelmekben a cenzusnak termény helyett pénzben való rögzítése, a 13. századtól kezdve maga után vonja a földjáradék tendenciális csökkenését: növekedési periódusban (1330–40 körül, majd ismételten a 15. század közepétől) a járadék volumenének emelése a még rendelkezésre álló földek úrbéri művelés alá vetésével sem fedezi e járadék vásárló értékének csökkenését, melyet az árak emelkedése okoz; hanyatló periódusban (14. század közepe — 15. század közepe) ennek a növekedése (árcsökkenés) sem fedezi a járadék volumenének csökkenését, ami a megművelt földterületek összehúzódásából származik. Ezt a tendencia jellegű csökkenést csak részben fékezi a földesúri haszonvétel (malom, kemence stb.) és a tized, amelyeket az árak és a termés mennyiségének változásaihoz igazítottak. Ebből következik egy hosszú időtartamú kettős mozgás: a földesúri jövedelmek válsága, és a parasztbérlőnek a föld birtokosából a föld tulajdonosává válása. A folyamatot a 16. század kezdetétől hátráltatja a földesurak új földpolitikája — akik ettől kezdve arra törekednek, hogy parasztbérlőiket elűzve növeljék saját kezelési földjüket —, valamint a városi polgárok behatolása a vidékre, akik a paraszti földek megvásárlásával és a vidékre telepített új textilipar ellenőrzésével még inkább elősegítik a parasztság proletarizálódását.

Szigorúan pontos és összefüggő elemzéseiben G. Bois először is megkísérel szembeállítani azokkal az idáig elfogadott nézetekkel, melyek a Nyugat-falusi régióinak 12–18. századi történetére vonatkoznak. W. Abeltől M. Postanig és Postantól E. Le Roy Ladurie-ig az állandóan változó értelmezések arra hajlottak, hogy a demográfiát helyezték előtérbe, olyan változó rangjára emelve, mely egyszerre önálló és mozgató is. Nem mintha a népesség, az árak, a mezőgazdasági termelés és a parasztság elszegényedésének alakulására vonatkozó adatok, melyeken ezek az értelmezések alapulnak, valótlannak lennének. Ellenkezőleg, a Normandia vonatkozásában rendelkezésünkre álló számadatok megerősítik, amennyiben ez szükséges, általános érvényüket. De ezek az adatok, figyelmeztet G. Bois, csak a feudális termelési mód struktúráinak, azok hosszú időtartamú mozgásainak elemzésében nyernek igazi értelmet. S ezzel mindenképpen egyetérthetünk.

Ám a W. Kula-féle lengyel modelltől vagy az itt vázolt dél-itáliai modelltől eltérően, G. Bois „normandiai” modellje lényegesen tágabb értelmezésre tart igényt. A fontosabb jellemzők — mondja a szerző — föllelhetők számos nyugat-európai régióban a Loire és a Rajna között. Azt állítja tehát, hogy a feudalizmusnak mint termelési módnak ez a *központi* és egyben *eredeti* modellje. Az átmenet folyamatának egyedülálló jellege nem hagy más választást, mint azt, hogy a lengyel és a dél-itáliai modellt elmaradottként jellemezzük ehhez a domináns modellhez képest. Vagy, ha jobban tetszik, szembeállíthatjuk ezt a modellt, melynek fejlődése autonóm és öntörvényű, a többivel, amelyeket a

kereskedelmi kapitalizmus kívülről hozott létre, erőszakolt ki, és amelyek esetében külső erők diktálják a rendszerek struktúráit csakúgy, mint fejlődési törvényeit: ezek tehát végső soron csak nevükben feudális rendszerek.

Ezt az egyetemes érvényre való igényt szeretném itt vitatni. A szerző ama jogos törekvésében, hogy „rendet teremtsen” egy olyan agrártörténetírásban, mely hajlamos eltüntetni a termelési mód fogalmát, hogy azután a „nagy mezőgazdasági ciklus” évszázados nagy hullámzásainak ritmusára ringassa magát, G. Bois odáig jut, hogy az Európa-centrikus értelmezésekkel azonosul: egy egyenes vonalú fejlődést követve, minden terület keresztülmegy ugyanazokon a fejlődési szakaszokon, különböző időkben, a termelőerők fejlettségi szintjétől függően. G. Bois ily módon akadályozza az éppen csak megindult s oly szükséges inter-regionális összehasonlító vizsgálatot. Ebből kiindulva, nem szándékom, hogy modelljét elvessem, hanem csak korlátaira szeretnék rámutatni, három lényeges ponton. Ezek: A modell *öntörvényűsége*; technikai bázisa, vagyis a családi gazdaság fölénye; a demográfiának tulajdonított hely.

1. – *Öntörvényű* modell? Bármily csábítóak legyenek is G. Bois elemzései, valójában elfedik a modell kronológiai határait. Visszatekintve: semmiféle *belső* magyarázatot nem kapunk a terményben szolgáltatott, árakhoz igazodó járadékoknak, pénzben fizetett és az infláció által megnyirbált járadékká történt átalakulására vonatkozóan. Mindazonáltal ez döntő változás: ez indukálja a járadék értéke tendenciális csökkenésének alapvető folyamatát. De előrehaladva is: vajon azok a birtokosok, akik a 13. században, egészen 1330 körül arra törekedtek, hogy minden földjüket urbáriális művelésre adják, és erre alapozták 1450-től kezdődően még a termőföldek felújítását is, miért akarták a 16. század első felétől kezdve visszaszerezni ezeket a földeket, átszervezni a gazdálkodást és feles- vagy haszonbérlet formájában a termelés és az árak ingadozásához igazítani birtokjövödelmeiket? Ez a két lényeges fejlődési szakasz a piacok folyamatos bővülésére és a pénzforgalom megnövekedésére enged következtetni. De hol vannak ezek a piacok? És honnan bukkant elő a pénz?

Igencsak különösek ezek a városok nélküli vidékek, pedig mégiscsak az itteni városokból tódulnak ki 1500 után a vidék „meghódítására” (346. o.) azok a kereskedő-iparosok, akik a falusi kézműipart szervezik és kezükben tartják, és a földek fölvásárlói és tagosítói: ezeknek a városoknak a 16. század előtt semmiféle hatásuk sincs a falusi térség sorsára? Holott a városok szolgáltatják a mutatókul szolgáló legfontosabb számadatokat az árak és bérek vonatkozásában (3. és 4. fejezet). És ez nem egyszerűen a forrásokból eredő véletlen. Mivel éppen a városokban alakul ki a bér modern értelemben vett fogalma – a munkás, aki kapja – kizárólag pénzben – egész éven át abból él –, ugyanakkor vidéken, a napszámosok számára, akik valahol birtokolnak és művelnek egy kis darab földet, és évenként csak néhány hétre vagy hónapra szegődnek el, s illetményüket vegyesen pénzben és terményben kapják, ez a fogalom nehezen érthető. Éppígy, kizárólag a városlakók azok, akik élelmiszerszükségletük nagy részét rendszeresen a piacról elégitik ki. Márpedig G. Bois csak azért utasítja vissza W. Abel tételét, miszerint „a középkori gazdaságban az árakat végső soron a kínálat és a kereslet játéka határozza meg” (86. o.), hogy egy még anakronisztikusabbal helyettesítse; eszerint az árak relatív hullámzásai fejeznék ki végső fokon a termelékenység változásait a gazdaság különböző szektoraiban, a mezőgazdaságban és az iparban. Ez pedig abba az irányba viszi a szerzőt, hogy elfogadja egy olyan piac létezését, ami még tökéletesebb, áttekinthetőbb és egységesebb, semmint

azt W. Abel feltételezi; „a termelő nem tudna egy terméket huzamos időn keresztül reális önköltségi árán alul eladni” (86. o.), és a „város–vidék kapcsolata” „mindenekelőtt a cserekapcsolatoknak van alárendelve” (87. o.). Mintha éppen a nyugati régiók többségében – Normandiától Lengyelorszáig – legalábbis a 13. és a 18. század között, magát a piac szerkezetét, tehát az árak alakulását ne két szektor egymás mellett való létezése jellemezte volna: az egyik a „naturális”, az önellátás jegyében, a másik, amely nyitott a pénzforgalom számára. Szektorok, melyeknek határai változóak. Rövid időtartamot tekintve, a mezőgazdasági termelés kíméletlen ingadozásai rossz évben a gabonapiacra kergetik a töredék földön élő parasztok tömegeit, akik átlagos vagy jó évben a saját kis földjükből élnek, ugyanakkor a kis- és középbirtokosok eladásai csökkennek vagy megszűnnek, miközben a munkakínálat az építő- és textiliparban ugyancsak megszűnik. Hosszabb időtartamot nézve, a demográfiai növekedés periódusában a paraszti földek felaprózódása a parasztság megnövekedett hányadát juttatja olyan szint alá, ahol már képtelen az önellátásra. E változatokhoz járul még a város és vidék egymáshoz való viszonyának egyenlőtlensége: a vidék a várossal szemben a gyengébb fél helyzetébe kerül, mivel ez utóbbi rendszeres élelmiszerellátása kizárólag kereskedelmi és intézményes alapon szerveződik. A kereslet és a kínálat törvénye érvényesül tehát, de a termelésnek és a fogyasztásnak egy olyan rendszerében, melynek kettősége a gyakorlatban különösen erőszakosan nyilvánul meg: a mezőgazdasági termékeknek és a munkának a piacon megjelenő része mindig kisebbségben van, azt kellene azért mondanunk, hogy gazdaságilag elhanyagolható? Chayanov elemzéseit továbbfejlesztve és nemcsak a kisparaszti gazdálkodásra, hanem a földesúri nagybirtokra is kiterjesztve, mely utóbbi igyekszik minden egyéb pénzkiadását csökkenteni, hogy a földből és az importált termékekből minél többet vásárolhasson, úgy tűnik, hogy G. Bois-val szemben W. Kulának van igaza.

2. – *Termelékenység és családi gazdaság*: a paraszti gazdaságot, mely hol „közepes”, (168. o.) hol „kicsi” (229–230. o.) – vagyis az „egyekés gazdaságot”, mely „a gazdaság fejének kvalifikált munkáján nyugszik”, és csekély külső segítséget vesz igénybe a „nagyobb munkákhoz” – a periódus kezdetétől a végéig, a bérek ingadozásai ellenére, kiemelkedően „hatékonyak” és „termelékenyek” minősíti a szerző. És teszi ezt nemcsak a kisbirtok (*microfundium*) apró parcelláihoz, hanem a nagybirtokhoz viszonyítva is. Ez utóbbinak egy jellemző példáját – a Bergerie nevű 85 hektáros birtokot – részletesen is tanulmányozza és értékeli; ezt a birtokot, melynek 3/5 része volt szántó, felesbérletbe (1477–1506), majd haszonbérletbe adták. A hosszú időtartam alatt a technológiai eljárások, a művelési szokások és a hozamok változatlansága jellemző az egész gazdálkodásra; egy vonatkozásban azonban mégis van változás: a 15–16. század folyamán a földeknek körülbelül 1/10-ére bor-almáskertet* telepítenek, melynek termését és az élelmezésben való részesedését számításba kellene venni. A mezőgazdasági termeléshez szükséges eszközök birtokában, a földműves saját maga ura: a földesúr csak „képlet” hatalmat gyakorol fölötte.

Kétségtelen, hogy ezek a családi gazdaságok többségben voltak a 16. századig, sőt még azután is, továbbá hogy a gazdasági, társadalmi jellegű visszafogó tényezők egész serege támogatta fennmaradásukat; hogy a nagybirtok az agronómia eredményeinek alkalmazása és a munkamegosztás bevezetése tekintetében a családi gazdaságok előtt járt;

*Ez olyan almáskert, melynek termését almabor készítésére használták. (A ford.)

és hogy a profit mozgását érzékeltető görbe — ami hiányzik a 357. és 359. oldalak táblázataiból (ezek összefoglalják a növekedés és a visszaesés mutatóit) — ellenkező irányban tért el, G. Bois szerint, „a kisgazdaság termelékenységének görbétől”. Valójában, véleményem szerint, itt nem is annyira a kisgazdaság termelékenységéről, mint inkább a parasztság egy többé-kevésbé széles rétegének a pénzgazdálkodásba való, inkább kierőszakolt, mint önkéntes bekapcsolódásáról van szó, hisz élelmiszereit részben vagy egészben a piacról kellett beszereznie, és cserében itt kellett áruba bocsátania munkaerejét is. De vajon ez elegendő-e ahhoz, hogy azt állítsuk, a kisgazdaság irányítja ezt a mechanizmust, mert ezen a szinten képződnek az árak! Ez az érvelés (229. o. és 40., 41. jegyzetek) elvezet bennünket a termelékenység szigorú értelemben vett fogalmától a gazdaságok területi kiterjedéséig, mely utóbbi ismét a legfontosabb változó tényező lesz. Márpedig éppen kiterjedése megtartása révén sikerült a nagybirtoknak megőriznie munkaerejének teljes foglalkoztatottságát, miközben ezt már kezdettől jóval kevésbé tudja biztosítani, és hamarosan el is veszi a parasztgazdaság. Ha végignézzük a közölt számadatokat, láthatjuk, hogy a Bergerie-uradalom feles- vagy haszonbérője egyedül műveli a földet családijával (224. old.), az 50 hektárnyi gabonának szánt földjéből, 35 hektáron természet bűzát és zabot (amit egyébként megfelelő módon tud trágyázni juhait trágyájával). Ugyanakkor a kis- és középbirtokos, aki soha nem rendelkezett 10 vagy 20 hektár földnél többel, ugyancsak egy ekét és egy fogatot fog használni (amit meg kell vásárolni és etetni) ahhoz, hogy évenként mindössze 5 vagy 10 hektáron termessen gabonafélét. Ugyancsak különös technikai fölény ez.

Annál is inkább, mert ha a családi gazdaság irányítja a gazdaság mechanizmusát 1350 és 1450 között, ez éppen annak köszönhető, hogy nemcsak az árak csökkentek, hanem a piac is addig példátlan mértékben összeszűkült, ami pedig a közvetlen termelőnek és az önellátásnak kedvez. És kétségtelenül köszönhető annak is, hogy a parlagon hagyott földek bérbeadásával növekedett a művelés alá vett földterület, és ez a növekedés jóval nagyobb annál, mint ami a forrásokból kiolvasható... A kisgazdaság súlyos gyöngéje nem éppen abban rejlik-e — jegyzi meg G. Bois (168. o.) —, hogy ragaszkodik önálló létezésének ideáljához, melyről csak kényszerből hajlandó lemondani.

3. — *A demográfia.* Dacára G. Bois minden erőfeszítésének, mellyel megfosztani igyekszik a demográfiát eddigi helyétől; a legfontosabb változó és magyarázó tényező szerepétől, mely joggal bosszantja őt, csak nem tud megszabadulni tőle, a demográfia ismét fölülkerekedik nyílt vagy leplezett formában. Mint a parasztgazdaság termelékenysége esetében. A termelékenység, mint azt láttuk, valójában a gazdaság dimenzióinak arányában változik, ez utóbbiak maguk is a megművelt és megművelhető földterületek, valamint a földművelő családok száma közötti arányt fejezik ki; az első egy állandó vagy kevésbé rugalmas felső határba ütközik, és kevésbé változik, mint a második, mely erősen ingadozik. Általánosabban megfogalmazva, ez érvényes a munka termelékenységének esetében is, amelyet az agrártechnikai stabilitás állít helyre csökkenő hozamok közepette. A termelékenység makro-ökonómiai szinten csakúgy, mint a kisgazdaság szintjén voltaképpen azonos (313. old.) a népesség és a mezőgazdasági termelés közötti régóta ismert aránnyal (ez utóbbi a megművelt földterület függvénye): de a termelékenység valóságos vizsgálata, amely összehasonlítani a ténylegesen igénybe vett munkát és a megművelt földeket, a potenciálisan meglevő munkaerő összességével és a megművelhető területek egészével még hátra van.

A demográfia egyébként másodszor is előtérbe nyomul a konjunktúra hosszú távú mozgásainak szintjén. G. Bois az 1330–40-es évek kezdődő hanyatlásának okát a királyi adóztatás bevezetésének tulajdonítja, amelyben – azoknak a szemszögéből kiindulva, akik ebből hasznot húznak – a földesúri rendkívüli adóztatás egyszerű formáját látja. Tegyük fel, a pestis egy már legyengült népességet és egy már válságban lévő társadalmat sújtott. De hogyan magyarázzuk a népesség két nagy hullámban végbement – középkori és újkori – megnövekedését? Ha az adókulcs növekedés önmagában maga után vonhatta a népesség számának hirtelen zuhanását a 14. és a 15. század közepe közötti időszakban, nehezebb lesz fenntartani azt az elgondolást, miszerint az adókulcs csökkenése okozta, ösztönözte vagy akár csak tette volna lehetővé a népesség számának több évszázados növekedését, amely a 14. század elején kulminált, majd az 1450-től kezdődő ismételt emelkedését. A magyarázatot máshol találjuk, ott, ahol a terményben megállapított feudális járadék szigorúan a népességhez, a megművelt földterületekhez és az árakhoz igazodik. A második esetben – mondja G. Bois, aki ezen a ponton közel áll E. Le Roy Ladurie véleményéhez – meg kellett várni, hogy befejeződjék „a vidék lassú és nyugodt újjászerveződése”, a családi gazdaság gyarapodása és tagosítása, „az új mezőgazdasági föllendülés feltételeinek” elemenkénti összekapcsolódása (363. o.). Az első esetben, még akkor is, ha a földesurak az árak alakulásához igazítják az újonnan művelésre adott földek utáni szolgáltatást, az adókulcs csökkenése mindenekelőtt az áremelkedésekből származik. Az áremelkedést magát egy, a népesség és a termelés, piacszervezés, rendelkezésre álló földterület, termelékenység közötti, egyébként is összetett kapcsolatból eredő feszültség okozza: a jelenleg rendelkezésünkre álló forrásaink szerint, mint láttuk, a négy utóbbi elemet valójában uralja és orientálja az első.

G. Bois tulajdonképpen belebotlik az átmenet kérdését tárgyaló valamennyi elemzés központi ellentmondásába: hogyan egyeztessük össze a feudális gazdaság trendjeit – amelyek egyensúlyban lévő rendszert teremthetnének és kellene is hogy teremtsenek – annak a kapitalista rendszernek végleges kifejlődésével, amely feltételezi a struktúrabeli átalakulásokat és a tőkefelhalmozást, ami ugyancsak visszafordíthatatlan folyamat. A szerzőnek ezért van újabb metaforára szüksége. Az átmenet nem is folyamatos, nem is lineáris: „hullámokban” megy végbe. A feudális gazdaság „dagályait” és „apályait” ily módon dialektikus, ám korlátozott hatékonyságú erővel ruházza föl. Minden egyes „hullám” kissé messzebb megy, mint az előző, és egyre jobban „kikezdi” a feudális rendszer struktúráit (346. o.) De vajon elegendő-e „kikezdeni” a régi struktúrákat ahhoz, hogy „kiszabadítsuk” az újakat? Az új struktúráknak tehát meg kell felelniök a korábbi fejlődés tendenciáinak: elvárnánk tehát, hogy a feudális járadék megszűnjön, hogy a bérlők véglegesen földtulajdonos paraszttokká váljanak, hogy megvalósuljon egy falusi „demokrácia” a „földművelők”, a gazdaság vezetőinek irányítása alatt; márpedig éppen ellenkezőleg, 1550 táján azt látjuk, hogy kezdetét veszi a földesúri földek tagosítása (még) nagyobb gazdaságok létrehozására, amelyeket aztán „kapitalista” bérlőkre bízunk.

Bármilyen csábító legyen is a tengert idéző metafora, mégiscsak metafora marad, csakúgy mint E. Le Roy Ladurie oly sokat vitatott metaforája az agrárvilág 13. és 18. század közötti kapitalizmus felé „sodródásáról”. Mindkettő elegánsan leplezi ugyanazt a kiüttlanságot. A növekedés és visszaesés trendjei kifejezik és felfedik a társadalmi-gazdasági rendszer struktúráit, és nekik köszönhetik, legalábbis részben, modelljüket, orientációjukat, ritmusukat. De ugyanakkor el is szakadnak a struktúráktól,

hozzájárulva ezek belülről végbemenő átalakulásához. Kétségtelenül megelőzték a feudalizmus kialakulását: mindenképpen biztosan túléltek annak felbomlását, legalábbis a 19. század közepéig, amíg a mezőgazdasági termelés túlsúlyban marad. De anélkül, hogy ugyanilyen mértékű hatást váltanának ki: a harmincéves háború adóprése – az adó megduplázódik, legalábbis Franciaországban és a spanyol tartományokban, ugyanakkor a földjáradék, amely a 16. században ismét emelkedőben van, csúcserkéket ér el – nem vonja maga után, mint az a 14. század közepén történt, a népesség számának súlyos visszaesését, még jelentékeny csökkenését sem. Legfeljebb pillanatnyi megtorpanást, a növekedés lefékeződését okozza.

Ha így módon megfosztjuk „imperialista” igényeitől, és visszahelyezzük saját regionális és kronológiai határai közé, G. Bois modellje, véleményem szerint, csak nyer alkalmazhatóságában. A modell egy olyan tipikus példát mutat be, amely érvényes Normandiára, és kétségtelenül Észak-Franciaország számos más vidékére is. Az iszapos felföldeken, ahol a kerek, két ló vontatású eke a gabonatermesztésnek jóformán monopóliumot biztosít – téli és őszi gabonafélék – amit kiegészít a tarlókat felhasználó juhtenyésztés, és ahol az ilyen fogattal bíró s azt használó földművesnek megvolt az ereje ahhoz, hogy maga szabja meg feltételeit. De nem ez az egyedüli modell, amihez az összes többi viszonyítani kellene. Máshol, de még itt Észak-Nyugat-Európában is, a földesuraknak sikerült fenntartaniuk – mint az egyháznak a tizedet – egy olyan, a természettel és a megművelt földterületekkel arányban álló földjáradékot, s így módon el tudták kerülni a szolgáltatások értékének ezt a bizonyos „tendenciális csökkenését”, amellyel G. Bois alátámasztja érvelését. Megint máshol kifejlődött a különböző kultúrák más rendben való társítása, nagyobb teret engedve az állattenyésztésnek és az ún. cserjekultúráknak, vagy a piacra szánt áruk termelésének. Végül ismét máshol, az eltérő gazdasági, társadalmi közegben a feudális rendszer sajátos formákat öltött, így például Lengyelországban, Dél-Itáliában, és nyilvánvalóan más országokban is. Mindenfajta általános értelmezésnek figyelembe kell vennie ezeket az eltéréseket, és számolni kell velük.

Először is, ítéljük meg érvényességének megfelelően a „normandiai fejlődés előnyét”, mely mintegy előképe a 17–18. századi angol fejlődés előretörésének Európa hátramaradt perifériáihoz képest. A 14., 15. századtól kezdve az „átmenet” kétségtelenül előbbre tartott, szinte már be is fejeződött a korszak legfejlettebb és leginkább urbanizálódott régióiban: Németalföldön és Észak-Itáliában, melyek a mezőgazdasági fejlődésnek olyan útjait nyitották meg, amihez foghatót nem találunk máshol. Németalföld számára ismeretlen – vajon véletlen-e ez – a 14. század közepének válsága. A birtokaprózódás egy, a piac felé forduló mezőgazdaság megerősödésével és a földbérleti díjak emelkedésével jár együtt, és bár a föld termelékenységének vannak is határai, ha az egy főre eső mezőgazdasági jövedelem csökken is, mindez nem az egyedüli oka az 1430–40 körül kirobbanó válságnak, ami egyébként sem járt olyan katasztrofális következményekkel, mint amilyeneket G. Bois írt le Normandia vonatkozásában. A H. Van der Wee² által javasolt magyarázat világosságot derít e tekintetben: a városi textilipar válsága maga után vonja a városi népesség csökkenését (a földműveléshez való visszatéréssel) s ezzel az árak

² Herman Van der Wee and Eddy Van Cauwenberghe: Productivity of land and agricultural innovation in the Low Countries (1250–1800) Louvain, 1978 (A föld termelékenysége és mezőgazdasági újítás Hollandiában (1250–1800))

csökkenését, melyet súlyosbít a tengeri kereskedelem térhódítása; a vidék relatív túlnépesedése még inkább erősíti a birtok aprózódását és a földbérleti díjak emelkedését, miközben a parasztság jövedelmei csökkenő tendenciát mutatnak az egy főre jutó termelés és a piaci árak csökkenésének kettős hatására. Mindez az 1437–39-es években az éhség és a járványok zsákutcájába vezet. A nehézségek azonban újításokra ösztönöznek a munkaeszközök és a vetésforgó használatában, ösztönzik a fokozott mezőgazdasági szakosodást, hogy kielégítsék a nagyvárosokban újra fellépő keresletet, ahol új iparágak jelennek meg a textilipar helyén.

Noha Észak-Itália esetében nem rendelkezünk a konjunktúrának ilyen pontos mutatóival, ezzel szemben itt sokkal jobban ismertek³ a 13. és 16. század között végbement strukturális változások. Lombardiától Toszkánáig tanúi lehetünk tehát a régi feudális rendszer eltűnésének, de ugyanakkor a parasztságnak a régi feudális urak és a városi patrícusok javára történő kisajátításának is, a bér munka-rendszer kialakulásának, a gazdálkodásnak a tulajdonosok általi újjászervezésének, a mezőgazdasági termelés fokozott piacra irányultságának, és végül e termelés megnövekedésének; egyrészt a gabonatermesztésnek az ún. cserjekultúrákkal való társításával a *mezzadria* (felesgazdálkodás) keretében (Toszkánától Emiliáig), vagy éppen ellenkező módon, a takarmánytermelő és állattenyésztő kultúrák és olyan új gabonafélék, mint a rizs termesztésének fejlesztésével a Milánó környékén lévő lecsapolt és öntözött földeken található nagy farmokon (*fattorie*), ahol már 1500-tól kezdve ismerik és alkalmazzák az intenzív művelési eljárásokat (*high farming*). Paradox módon, legalábbis látszólag, Észak-Itália urbanizált és fejlett vidékének ez az átalakulása a kereteket tekintve megegyezik azzal az átalakulással, amely délen együtt járt a nagy latifundiumokon alapuló feudalizmus, egy extenzívebb, exportra termelő mezőgazdaság kialakulásával: ebben a viszonylatban első példája az inter-regionális munkamegosztásnak, amelyet I. Wallerstein a világgazdaság egyik fő jellemzőjének tekint.

Németalföld és Itália: ennek a két régióknak korai, a 13–14. századtól kezdődő sikerei kettős tanulsággal szolgálnak. Bizonyítják annak szükségességét, hogy túljussunk a város és vidék elavult szembeállításán, és az 50-es évek skolasztikus vitáján, amely még mindig kész felújulni Sweezy és Dobb között; valamint annak képtelenségét, hogy a földrajzi térséget úgy kezeljük, mint valami semleges tényezőt: a középkor végi Európát a domináló helyzetben lévő városok szervezték meg lassanként, egy hierarchizált világban, ahol a különbségek elmélyültek, de ki is tudtak egyenlítődni, és amiből nem ragadhatunk ki egy elszigetelt részletet tanulmányozás céljára. Nincs tartós mezőgazdasági fejlődés, amely ne ebbe a nemzetközi keretbe illeszkedne bele, és ne a városi piac folytonosan növekvő igényeihez kapcsolódna. De nincs olyan városi fejlődés sem, mely ne kerülne szembe, hosszabb-rövidebb időszakon át, a vidék társadalmi viszonyainak és a mezőgazdasági termelés technikai szervezetének nehézségeivel, és amely ne igyekezne sikerrel vagy sikertelenül megszabadulni ettől, akár távolabbi régiók erőforrásaihoz folyamodva, akár közvetlen beavatkozással a vidék ügyeibe, akár egyidejűleg mindkét módon.

³Maurice Aymard: La transizione dal feudalismo al capitalismo, *Storia d'Italia Annali*, 1, *Dal Feudalismo al capitalismo*, Turin, Einaudi, 1975 (1131–1187 pp.) (Átmenet a feudalizmusból a kapitalizmusba.)

Visszahelyezve ebbe az összefüggésbe, a rendelkezésünkre álló különböző regionális modellek jól illusztrálják a lehetséges helyzetek sokféleségét, az erőviszonyok, valamint a vidéki és városi fejlődés elért szintje szerint. Németalföldön a város és a városi piacához szorosan kötődő vidék között kialakult egyfajta egyensúly. Észak-Itáliában a *contado* parasztnépessége — a földesúri hatalmat már megdöntött — uralkodó városoknak van kiszolgáltatva. A 13–15. századi Normandiában megerősödött egy meglehetősen népes és gazdag parasztság, mely elegendő eszközzel rendelkezett, hogy kikényszerítse a megművelt földek többségének cenzusossá, vagy járadékossá alakítását határozott, a fix, gyorsan pénzre váltható szolgáltatásokkal szemben, ugyanakkor a városi piac fejlődése túl gyenge maradt ahhoz, hogy beavatkozásra csábítsa a föld tulajdonosait. A 16–18. századi Lengyelországban a nagybirtokosok számára elkerülhetetlen, hogy erőszakos úton stabilizálják a csekély lélekszámú népességet, hogy a robot igénybevételével megművelhessék földjeik egy részét, és megjelenhessenek a nemzetközi piacon, ahová a bejutást kizárólag a maguk részére igyekeznek biztosítani. Dél-Itáliában, a 14. századtól kezdve, a parasztság meggyengül a földesúri hatalommal szemben, mely utóbbi saját előnyére tudja átformálni a gazdasági rendszert és az agrártársadalom és termelés egész szervezetét: mivel azonban mindig rendelkezik kellő számú munkaerővel, nincs szüksége arra — kivéve, mint például a 17. században, az egyes termelési ágakban való munkabeszüntetés esetét —, hogy a munkát erőszakkal végeztesse el. Könnyű lenne a példákat szaporítani. Anélkül azonban, hogy elfelejtenénk, az európai agrárvilág e sokfélesége, a középkor vége és az újkor kezdete közötti időben egy mélyebb összefüggést takar; a fejlődési szintek, és az ellentétes, egyenlőtlen, kiegészítő jellegű fejlődési formák között, a tartós vagy átmeneti sikerek és kudarcok összefüggését, azon tényezők összefüggését, amelyeket a történész — nem tudva ellenállni a kísértésnek — „előnynek” és „lemaradásnak” nevez.

IRODALOM

- Maurice Aymard*: Une famille de l'aristocratie sicilienne au XVIe et XVIIe siècles: les ducs de Terranova, *Revue Historique*, 501, 1972, pp. 29–66 (Egy szicíliai arisztokrata család a 16. és 17. században: Terranova hercegei)
- Maurice Aymard*: Bilancio d'una lunga crisi finanziaria, *Rivista Storica Italiana*, LXXX IV, 1972, pp. 988–1021 (Egy hosszú pénzügyi válság mérlege)
- Maurice Aymard*: In Sicilia: sviluppo demografico e sue differenziazioni geografiche, 1500–1800, *Quaderni Storici*, 17, maggio-agosto 1971, pp. 417–446 (Demográfiai fejlődés és annak földrajzi vetületei Sziciliában (1500–1800))
- Paolo Balsamo*: Giornale del viaggio fatto in Sicilia e particolarmente nella Contea di Modica, Palermo, 1809. (Beszámoló Sziciliában és a modicai grófságban tett utazásról)
- E. Celani*: Una pagina di feudalismo, la signoria di Peretti Savelli, Sforza Cesarini, sulla contea di Celano e baronia di Pescina (1591–1806) (Egy oldal a feudalizmusról, Peretti Savelli, Sforza Cesarini uralom, a celanoi grófságról és a pesinai báróságról)
- Gérard Delille*: Croissance d'une société rurale. Montesarchio et la Vallée Candine au XVIIe et XVIIIe siècles. (Napoli, l'Arte tipografica, 1973) (Istituto Italiano per gli Studi Storici) (Egy agrártársadalom fejlődése. Montesarchio és a Caudium-völgy a 17. és a 18. században)
- Giuseppe Galasso*: Economia e Società nella Calabria del Cinquecento., Napoli, l'Arte tipografica, 1967. (Gazdaság és társadalom Calabriában a 16. században)
- Giuseppe Giarrizzo*: Paolo Balsamo economista, *Rivista Storica Italiana*, LXXVIII, 1, 1966, pp. 5–60. (Paolo Balsamo, a közgazdász)

- Gennaro Incarnato*: L'evoluzione del possesso feudale in Abruzzo Ulteriore dal 1500 al 1670, Archivio Storico per le Province Napoletane, Terza Serie, vol. X, 1971. pp. 221–287. (A feudális birtok fejlődés az Abruzzókon túli területeken 1500–1670 között)
- Witold Kula*: Teoria economica del sistema feudale. Proposta di un modello. Torino, Einaudi, 1970 (A feudális rendszer gazdasági elmélete, egy modell tervezet)
- Emmanuel Le Roy Ladurie*: Pour un modèle de l'économie rurale française au XVIIe siècle. Mélanges de l'École Française de Rome (MEFRM), 85, 1973 (1), pp. 7–29. (A francia mezőgazdaság egy 17. századi modelljéhez)
- Giuseppe Lo Giudice*: Comunità rurali della Sicilia moderna Bronte (1747–1853). Catania, 1969, Istituto di Storia Economica, Collana di Studi e Ricerche, (3), (Az új Szicília falusi közösségei. Bronte (1747–1853))
- Angelo Massafra*: Giurisdizione feudale e rendita fondiaria nel Settecento Napoletano: un contributo alla ricerca. Quaderni Storici, 19, gennaio-aprile 1972, pp. 187–252. (Feudális jogszolgáltatás és földjáradék a 18. századi Nápolyban: adalékok a kutatáshoz)
- Augusto Placanica*: Cassa Sacra e Beni della Chiesa nella Calabria del Settecento. Napoli, 1970 (Università degli Studi, Biblioteca degli „Annali di Storia Economica e Sociale”, 17) (A Szent Pénztár és az egyházi javak Calabrióban)
- Francesco Renda*: Bernardo Tanucci e i beni dei Gesuiti. Università di Catania, 1970 (Bernardo Tanucci és a jezsuiták birtokai)
- Pasquale Villani*: Vicende della proprietà fondiaria in un comune latifondistico del Mezzogiorno. *Annuario dell'Istituto Storico Italiano per l'età moderna e contemporanea*, XII, 1960, pp. 17–96. (A földbirtok sorsa a dél egy latifundiumának községében)

Fordította: Perlusz Katalin

JÜRGEN KOCKA

Kapitalizmus és bürokrácia a német iparosításban

A kapitalizmus és a bürokrácia kulcsfogalmakként szerepelnek Max Webernél a nyugati civilizáció vizsgálata során. A köztük levő kapcsolatot és a nyugati „racionalizációban” játszott szerepüket vizsgálva, ambivalens eredményekre jutott. Szerinte a bürokratikus adminisztrációt a „formális alkalmazás, a fizetés, a nyugdíj, az előléptetés, a munkaerő speciális kiképzése és funkcionális elosztása, a jól meghatározott hatáskörök, az okmányon alapuló eljárások és hierarchikus alá- és fölé-rendelések jellemzik”. A bürokratikus adminisztráció „képes a hatékonyság legmagasabb fokának elérésére, és ebben az értelemben ez az emberek felett gyakorolt hatalom legracionálisabb ismert eszköze. Magasabbrendű minden más formánál precizitásában, állandóságában, fegyelmenek szigorúságában és megbízhatóságában. Így lehetővé teszi az eredmények előre kiszámíthatóságát a szervezet vezetői és mindazok számára, akik ezzel (a bürokratikus adminisztrációval – ford.) kapcsolatban cselekszenek. Végül magasabbrendű mind intenzív hatékonyságában, mind tevékenységi körének kiterjedésében, s ezáltal formálisan képes minden adminisztratív feladathoz való alkalmazkodásra . . . A bürokratikus adminisztráció folyamatosan növekedik. Ez igaz az egyházra és az államra, a hadseregekre, a politikai pártokra, a gazdasági vállalkozásokra, érdekcsoportokra, alapítványokra, klubokra és egy sor más területre is”.¹ Ezen az alapon állítja Weber, hogy a modern kapitalizmus nem létezhet bürokratikus adminisztráció nélkül, sem nagyvállalataiban, sem társadalmának egészében. Hangsúlyozza mind a kapitalizmus, mind a bürokrácia hagyományellenes racionalitását.

Ugyanekkor Weber tudatában volt a kapitalizmus és a bürokrácia közötti alapvető különbségeknek és a köztük esetleg fellépő konfliktusoknak is. A tőkés gazdaságokban elsősorban a piac láthatatlan keze osztja el az erőforrásokat, és biztosítja az összhangot; ezzel szemben, a bürokratikus szervezetekben, az erőforrások elosztása és az összhang biztosítása a hierarchiák látható keze segítségével valósul meg. Míg a hivatalnokokat, általános szabályzatoknak megfelelően, formális képesítések és vizsgák alapján nevezik ki, addig a munkásokat és alkalmazottakat sokkal kevésbé formalizált és sokkal piacorientáltabb kritériumok alapján, a piacgazdaságban bérlik. Míg a hivatalnokok határozatlan időre szóló munkaviszonyban állnak (*tenure*), és a rangidősség határozza meg kinevezésüket és jövedelmüket, addig a piacgazdaságban a munkaadók és a munkavállalók helyzete és jövedelme kevésbé biztos, kevésbé megjósolható, jobban függ a piactól és a mérhető teljesítményektől. Míg a tőkés sikere feltételezi a kockázatot, az innovációt, az

¹ Weber, Max: *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*. New York, 1968. III. 1393; I. 223.

egyéni kezdeményezést és a változáshoz való gyors alkalmazkodást, addig a bürokratikus adminisztráció akkor sikeres, ha az egyéni helyzeteket általános, jól meghatározott szabályok eseteiként kezeli, ha az elvárásoknak megfelelően reagál, és teljesíti a „helyénvalóság” követelményeit. Míg Weber elbűvölte a bürokratikus szervezet magas szintű hatékonysága, ugyanakkor félt attól, hogy a bürokratikus struktúrák általános elterjedése elfojthatja a tőkés dinamizmust és a vállalkozói kezdeményezést – s maga alá gyűrheti a politikai vezetést és az egyéni önmegvalósítást általában is.²

Az 1914 előtti német iparosítás megfelelő témának tűnik a kapitalizmus és a bürokrácia egy konkrétabb szinten végrehajtott tárgyalására. Kétségtelen, hogy a német iparosításnak ugyanúgy tőkés jellege volt, mint minden 1917 előtti iparosításnak. Az alkotóelemek felhasználására vonatkozó legtöbb stratégiai döntést a magánvállalkozók hozták, a profitot és a felhalmozást tekintve mértékként. Olyan magántulajdonú cégeket vezettek, amelyeket elsősorban a piaci mechanizmusok kapcsoltak össze egymással. A szerződéses alapon álló bér munka egyértelműen meghatározó szerepet játszott. A tőke és a munka közötti feszültségek és konfliktusok a német társadalom sok dimenzióját strukturálták.³

Másrészt, Németországban az állami (public) bürokráciák születése megelőzte a tőkés iparosítást, éles ellentétben Angliával és az Egyesült Államokkal. Ha eltekintünk a regionális különbségektől, kijelenthetjük, hogy a legfőbb kritériumoknak – felgyorsult növekedés, a gyáripari rendszer és a bér munka megszületése, a munkaerő felgyorsult újraelosztása, urbanizáció, a bér munkás osztály kialakulása – megfelelően az iparosítás Németországban az 1840-es években kezdődött meg, több mint fél évszázaddal később, mint Angliában.⁴ Ebben az időben azonban, a nagy német államok, különösen Poroszország, Szászország és Bajorország, jól kiépített hatalmas állami bürokráciákkal rendelkeztek, melyek hasonlatosak voltak azon típushoz, melyet később Max Weber elemzett. Ezek a bürokráciák a 17. és 18. századi abszolút hatalomban eredtek. Semmiféle forradalom nem törte meg folyamatosságukat. A 18. század végén és a 19. század elején a királyi tisztviselők zablát vetettek a monarchikus hatalomra, kinevezésüket formális minősítésektől téve függővé, rangidősségi jogokat szereztek, bevezetve az állandó alkalmazási- és nyugdíj-jogokat. Így közhivatalnokká alakították magukat, hasonlóvá a Weber által leírt típushoz. A 19. század elején az alkotmányos reformok növelték a felsőbb közhivatalok hatalmát, korlátozták az uralkodó hatalmát anélkül, hogy erős parlamenteket vagy más képviselő intézményeket hoztak volna létre. A magas rangú közhivatalnokok olyan hatalmat, státust és posztarisztokratikus típusú kizárólagosságot szereztek, amely nem közvetlenül a születésre, hanem a „delegált autoritásra” és a formalizált képzettségre épült. Az alsóbb osztályok természetesen nem férhettek hozzá ezekhez, azonban e tisztségek nem pusztán a hagyományos elit leszármazottai számára

² Weber, Max: Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland, in: Gesammelte politische Schriften, Tübingen, 2. kiadás, 1959. 294–431., különösen 308–339. Vö. Mommsen, W. J.: The Age of Bureaucracy. Perspectives on the Political Sociology of Max Weber, New York, 1974. 47–71., 95–115.

³ Jó angol bevezető található Borchardt, K.-tól a Fontana Economic History of Europe IV. The Emergence of Industrial Societies, London, 1973. I. rész 76–160 oldalán (zsebkönyv kiadás).

⁴ Rövid kronológia található Tilly, R. H.: Capital Formation in Germany in the Nineteenth Century. In: CEHE Cambridge, 1978. I. rész. 386–387.

álltak nyitva. Mivel adott volt Németország nagy részének gazdasági gyengesége, polgárságának fejletlensége, ezek a magas rangú közhivatalnokok vették kezükbe a „felülről jövő reformokat”, amelyek a nagyobb német államokat a korporatív, abszolút Ancien Régime-ekből a 19. századra egy polgári társadalomba vezették. E polgári társadalmak bürokratikus irányított eredete Németországban még a huszadik században is érezhető volt. Természetesen léteztek a változásnak más támogatói is, pld. a fejlődő burzsoázia, főleg Nyugaton. Az is igaz, hogy a magas rangú közhivatalnokok, szemben azzal, amit magukról gondoltak és állítottak, nem pusztán a „közjó” képviselői voltak, s nem emelkedtek felül saját speciális érdekeik szféráján; sőt éppen ellenkezőleg saját érdekekkel rendelkeztek, és nem voltak függetlenek jelentős társadalmi osztályoktól, pld. a földbirtokos osztálytól sem. Az is igaz, hogy a bevezetett reformok jelentős korlátokkal rendelkeztek: végső soron nem lehet elérni az emancipációt pusztán rendeletekkel; és később egyre nyilvánvalóbban lassította és gátolta a bürokrácia a változás folyamatát, mivel annak dinamikája azzal fenyegetett, hogy átlépi a bürokratikus ellenőrzés korlátait. Mindezek ellenére, a magas rangú közhivatalnokoknak, a versengő nemzetközi rendszer és a nyugat-európai modellek hatása következtében, érdekükben állt államuk és saját pozíciójuk erősítése, támogatóivá váltak a bürokratikus, föntről irányított reformoknak, melyek relatív sikere kölcsönhatásban állt a 19. századi Németország alulról jövő forradalmainak bukásával. A 19. század első felében igen erős volt a gazdasági és társadalmi változásra gyakorolt bürokratikus befolyás, és az 1870-es évek után a kormányzat gazdasági és társadalmi szerepe újra növekedni kezdett.⁵

1852-ben körülbelül 63 000 közhivatalnok volt Poroszországban, a munkaezőnek közel 1%-a, a 134 000-es állományt nem számítva. 1910 körül 1,2 millió közhivatalnok volt a Német Birodalomban (a katonai állománnyal együtt), ez körülbelül a munkaező 4%-a. Egy durva összehasonlítás azt mutatja, hogy 1890 körül az egy főre jutó kormányalkalmazott Németországban kétszer akkora volt, mint Angliában.⁶

E közhivatalnokok közül csak nagyon kevesen rendelkeztek politikai hatalommal és a korábban hangsúlyozott képzettségi háttérrel. De legtöbbjük, egészen le a postai

⁵ Ld. *Rosenberg, H.*: *Bureaucracy, Aristocracy, and Autocracy. The Prussian Experience 1660–1815*, Cambridge, Mass. 1958; *Koselleck, R.*: *Preussen zwischen Reform und Revolution. Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791–1848*, Stuttgart, 1967, második kiadás 1975; *Gillis, J. R.*: *The Prussian Bureaucracy in Crisis 1840–1860. Origins of an Administrative Ethos*, Stanford, 1971; *Kocka, J.*: *Preussischer Staat und Modernisierung im Vormärz: marxistisch-leninistische Interpretationen und ihre Probleme*, in: *Wehler, H. U.*: *Sozialgeschichte heute*, Göttingen, 1974, 211–227; Bajorországra: *Weis, E.*: *Montgelas 1759–1799. Zwischen Revolution und Reform*, München, 1971; Immár klasszikussá vált tárgyalása a kérdésnek: *Hintze, O.*: *Der Beamtenstand*. In: *Soziologie und Geschichte*, Göttingen, 2. kiadás, 1964, 66–125; A 19. század későbbi éveire: *Rosenberg, H.*: *Grosse Depression und Bismarckzeit. Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa*, Berlin, 1967; *Wehler, H. U.*: *Der Aufstieg der organisierten Kapitalismus und Interventionsstaates in Deutschland*, in: *Winkler, H. A.* (szerk.): *Organisierter Kapitalismus. Voraussetzungen und Anfänge*, Göttingen, 1974.

⁶ Az 1852-es adatokra ld. *Kolb, G. F.*: *Handbuch der vergleichenden Statistik der Völkerezustands- und Staatskunde*, Leipzig, 1860, 160. 1910-re *Hintze* i. m., 68. A német–angol összehasonlításra: *Flora, P.*: *Quantitative Historical Sociology* in: *Current Sociology* XXII, 1975. 2. szám 99.; *Abramovitz, M.–Eliasberg, V.*: *The Growth of Public Employment in Great Britain*, New York, 1957; *Cullity, J. P.*: *The Growth of Government Employment in Germany, 1882–1950*, in: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* CXXIII, 1967, 201–217.

alkalmazottakig és a rendőrökig, rendelkezett, bár különböző mértékben, a közhivatalnoki státus fontos jellemzőivel: különleges jogi helyzet a közjog keretei között, az államhoz való viszonyban speciális privilégiumok s ugyanakkor speciális hűség, nagy megbecsültség, kedvező, a hatalommal összekapcsolt image, kötelességérzet, hierarchia, formalizált eljárások és — biztonság. Ők, hogy így fogalmazzunk, az államnak és tekintélyének részesei voltak és nem pusztán magán-állampolgárok. Bár rosszul fizették őket, a közhivatali állások igen keresettek voltak a hierarchia minden fokán; ezen állások keresete mindig meghaladta kínálatukat.⁷

A bürokratizáció megelőzte az iparosítást, és a bürokratikus struktúrák, folyamatok és értékek mélyen befolyásolták a németországi iparosítást, szemben Angliával és az Egyesült Államokkal. Ez kimutatható, ha összehasonlítjuk ezekben az országokban az állami gazdaságpolitika szerepét, a kormányzat részesedését az össztorke mennyiségében és az össztermelésben, az üzletemberek és a hivatalnokok szerepét a helyi reformmozgalmakban, a közhivatalok szerepét a társadalmi tiltakozásokra való reakciókban stb.⁸ A továbbiakban két már utalt részkérdésre korlátozom vizsgálatomat, a német iparosítás két kis aspektusára, amelyeket, remélem, paradigmátikusán tárgyalok: az ipari szervezetek és az igazgatás kérdésére egyrészt, a fehér galléros alkalmazotti osztály kialakulásának problémájára másrészt.⁹ Milyen eltéréseket hozott magával a bürokratikus hagyomány? Miként befolyásolta ez azt a gazdasági és társadalmi változást, amely az iparosítás folyamán zajlott le? Milyen mechanizmusokon keresztül és milyen eredménnyel?

* * *

⁷Az ötödik jegyzetben említett műveken kívül ld. még *Naudé, W.*: Zur Geschichte des preussischen Subalternbeamtentums, in: *Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte* XVIII, 1905, 364–386; *Lotz, A.*: Geschichte des deutschen Beamtentums, Berlin, 2. kiadás, 1914. — A problémát nem túlzottan érti, de sok adatot közöl: *Caplan, J.*: „The Imaginary Universality of Particular Interests”: the „Tradition” of the Civil Service in German History, in: *Social History* IV, 1979, 299–317.

⁸*Rostow, W. W.*: *Politics and the Stages of Growth*, Cambridge, 1971, 15. szerint a kormánykiadások a GNP-nek 13,2%-át tették ki Németországban (1891), Angliában pedig csak 8,9%-ot (1890). Ugyanezt mutatják *Woytinsky, W. L.*: *Die Welt in Zahlen* VI, Berlin, 1927, 123–126. adatai: 1913-ban az egy főre jutó éves kormánykiadások Németországban 25,8, Angliában 18,3, az Egyesült Államokban pedig 12,7 USA-dollárt tettek ki. — *De Kuznets, S.*: *Modern Economic Growth*, New Haven, 1966, 236–237, nem mutat hasonló német–angol eltérést. — A kormány részesedése az összes német tőke mennyiségből 1850–54 körül 18%-os, 1880–84 körül 24%-os és 1910–13 körül 20%-os volt. — *Hoffmann, W. G.*, és mások: *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Berlin, 1965, 44. szerint. — A bürokráciára, a katonai és társadalmi tiltakozásra ld. *Lüdke, A.*: *The Role of State Violence in the Period of Transition to Industrial Capitalism: the Example of Prussia from 1815 to 1848*, in: *Social History* IV, 1979, 175–221; *Bowen, R. H.*: *The Roles of Government and Private Enterprise in German Industrial Growth 1870–1914*, in: *Journal of Economic History* X, 1950, 68–81; *Fischer, W.*: *Wirtschaft und Gesellschaft im Zeitalter der Industrialisierung*, Göttingen, 1972, 60–213.

⁹E probléma egyes aspektusaival különböző helyeken foglalkoztam: *Kocka, J.*: *Unternehmensverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens 1847–1914*, Stuttgart, 1969; *uő.*: *Vorindustrielle Faktoren in der deutschen Industrialisierung. Industriebürokratie und „neuer Mittelstand”*, in: *Stürmer, M.* (szerk.): *Das Kaiserliche Deutschland. Politik und Gesellschaft 1870–1918*, Düsseldorf, 1970, 265–286; *Kocka, J.*: *Family and Bureaucracy in German Industrial Management 1850–1914; Siemens in Comparative Perspective*, in: *Business History Review* XLV,

Közismert, hogy a korai gyáripari rendszerben a vállalkozók és igazgatók a koordináció és ellenőrzés, a kiválasztás és motiváció, a fegyelem és a szervezet olyan komoly problémáival kerültek szembe, amelyek ismeretlenek voltak a kézműves műhelyek mesterei és a bedolgozó rendszer kereskedői számára. Kétségtelen, hogy a korai vállalkozók és igazgatók a hagyományos modellekhez nyúltak vissza a fenti problémák megoldására.¹⁰ Németországban a bürokratikus modellek szervezete a hagyománytárhoz tartozott.

A bürokratikus eljárások több csatornán keresztül terjedtek el a fejlődő gyáripari rendszerben és annak igazgatásában. A kormányzati szervek és a korai vállalkozók közötti különböző kölcsönös függések a merkantil időszak után is fennmaradtak. Azon kormányzati ügyosztályok, melyek műszakilag képzett emberekkel rendelkeztek, melyek az utak és csatornák építéséért és igazgatásáért voltak felelősek, továbbra is működtek, sőt növekedtek. A közhivatalnokok vállalkozókként cselekedtek, és a kormány továbbra is fenntartott bizonyos vállalatokat, különösen a bányászatban s később a vasúti ágazatban. A közhivatalnokok vezető szerepet játszottak a műszaki és ipari oktatás rendszerében, mely az 1820-as években indult meg, valamint a korai tudományos és ipari társaságokban. A mérnöki, műszaki szakértelem a porosz technikai adminisztratív ágazatokban és különösen a katonai egységekben koncentrálódott. 1850-ben a porosz műszaki csapatok 4000 katonából és 220 tisztből álltak. A magánvasutak és más cégek hozzáértő közhivatalnokokat és katonákat alkalmaztak, s magasabb bért fizettek nekik, mint a kormány.¹¹ Ők kétségtelenül bürokratikus módszereket, stílust és értékeket vittek magukkal a növekvő magánvállalkozásokba. Ezen kívül a korai vállalkozók és alkalmazottaik gyakran ugyanazokkal a preferenciákkal és sztereotípiákkal rendelkeztek, mely uralta koruk társadalmi klímáját és kultúráját. A német közhivatalnokok széles körű elismertségére és általában pozitív image-jára már utaltunk.

1971, 133–156; uő: Bildung, soziale Schichtung und soziale Mobilität im Deutschen Kaiserreich, in: Stegmann, D. stb. (szerk.): Industrielle Gesellschaft und politisches System, Bonn, 1978, 297–314. A következők megjegyzések ezek eredményeit próbálják meg összefoglalni és egy szélesebb összefüggésbe elhelyezni.

¹⁰ Ld. Pollard, S.: The Genesis of Modern Management. A Study of the Industrial Revolution in Great Britain, London, 1965, 37 és köv.

¹¹ A porosz államhivatalnokok aktív szerepére az 1800-as évek környékén ld. Redlich, F.: The Leaders of the German Steam-Engine Industry During the First Hundred Years, in: Journal of Economic History IV, 1944, 121 és köv.; Zunkel, F.: Beamtenschaft und Unternehmertum beim Aufbau der Ruhrindustrie 1849–1880, in: Tradition IX, 1964, 261–276. A műszaki és ipari iskolákra és szervezetekre: Lundgreen P.: Techniker in Preussen während der frühen Industrialisierung. Ausbildung und Berufsfeld einer entstehenden sozialen Gruppe, Berlin, 1975; Manegold, K. H.: Universität. Technische Hochschule und Industrie, Berlin, 1970; Chronik der Kgl. Technischen Hochschule zu Berlin 1799–1899, Berlin, 1899; Rürup, R.: Die Technische Universität Berlin 1879–1979, in: uő (szerk.): Wissenschaft und Gesellschaft. Beiträge zur Geschichte der Technischen Universität Berlin 1879–1979, Berlin, 1979, 3–47; Borscheid, P.: Naturwissenschaft, Staat und Industrie in Baden 1848–1914, Stuttgart, 1976; Schnabel, F.: Anfänge des Technischen Hochschulwesens, Karlsruhe, 1925; Matschoss, C.: Geschichte der Königlich-Preussischen Technischen Deputation für Gewerbe, in: Beiträge zur Geschichte der Technik und Industrie III, 1911, 239–253. Példa a vasúttársaság által alkalmazott közhivatalnokra: Unruh, V. v.: Erinnerung aus dem Leben, Poschinger, H. V. (szerk.) Stuttgart, 1895. – Bonin, v. U.: Geschichte des Ingenieurkorps und der Pioniere in Preussen, Berlin, 1877 és 1878.

Ahhoz, hogy az ipari szervezetekre gyakorolt bürokratikus hatásról kevésbé elvontan beszéljenek, röviden egy cégre szeretnék kitérni. A Siemens és Halske villamosipari vállalatot 1847-ben Berlinben alapították; úttörő szerepet játszott, amennyiben átfogta a villamosipar és berendezései egészét. A cégnek sikerült versenytársait megelőznie egészen máig. 1872-ben 600, 1895-ben 4000, 1912-ben 57 000 alkalmazottal rendelkezett Németországban, külföldi vállalatait nem számítva.¹²

A bürokratikus hagyományok látványosan megmutatkoztak a Siemens irányításában. A fizetett alkalmazottak jelentős kisebbsége korábban porosz köztisztviselő volt. Az alapító, Werner Siemens, tanulmányainak egy részét a berlini katonai műszaki iskolában végezte; tizenöt évet töltött katonai szolgálatban, mielőtt saját üzletbe kezdett volna. A cégnél már 1855-ben üzemi szabályzatot állítottak össze és vezettek be. Az üzemi fegyelemnek ehhez hasonló szabályzatait már az 1830-as évek óta alkalmazzák más német gyárakban.¹³ A Siemens-társaság gyorsan kialakította az írott és általánosított utasításoknak egy olyan rendszerét, mely meghatározott érintkezési vonalakat jelölt ki az irodákon, hivatalokon belül és azok között. A források kifejtett hierarchikus rendszerről tanúskodnak, és gyakran hasonlatosak egy korabeli adminisztratív hivatal irataihoz. Ezt a magas fokú bürokratizálódást nem tulajdoníthatjuk pusztán a vállalkozás működési követelményeként: ez részben az iparon kívül kialakult hagyományos bürokratikus modellek elfogadásából következett.

A kívülről jövő bürokratikus eljárások hatása tisztán látszik az első, fizetéssel rendelkező alkalmazottak státuszában és önképében a Siemensnél. Havi fizetéssel rendelkeztek – mely részben a rangidősségen alapult –, tényleges munkahelyi biztonságuk, előjogaik és munkájuk nem-fizikai jellege nyilvánvalóan megkülönböztette őket a bér-munkásoktól. Ebből a szempontból a közhivatalnokokra hasonlítottak. Ténylegesen magánhivatalnoknak (*Privatbeamte*) nevezték őket, s ők magukat – nem egészen helyesen – valamiféle magán-közhivatalnoknak tekintették, aki rendelkezik a delegált autoritással, s akinek joga van bizonyos kiváltságokra.¹⁴

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a korai Siemens-vállalat vezetésén belül a bürokratikus tendenciákat egyértelműen korlátozta egy sor összefüggő faktor, sokkal jobban, mint a későbbi és a nagyobb vállalatoknál. A családi hagyományok ereje ezen szervezeti rendszeren belül egy sor korlátot épített a bürokratizálódással szemben.¹⁵ A

¹² A Siemens-vállalat történetére ld.: *Siemens, D.*: History of the House of Siemens, 2 kötet, Freiburg–München, 1957. A következő bekezdések *Kocka*: Family and Bureaucracy idézett munkáján alapulnak.

¹³ Ld. *Fischer, W.*: Der Staat und die Anfänge der Industrialisierung in Baden 1800–1850, Berlin, 1961, 357; egy 1837-ből jövő példára; *Köllmann, W.*: Friedrich Harkort, Düsseldorf, 1964, I. 187, korai példájára az írott irodai szabályzatnak.

¹⁴ A részletekre ld. *Kocka, J.*: Industrielle Angestelltenschaft in frühindustrieller Zeit, in: *Büsch, O.* (szerk.): Untersuchungen zur Geschichte der frühen Industrialisierung vornehmlich im Wirtschaftsraum Berlin–Brandenburg, Berlin, 1971, 317–367.

¹⁵ A Siemens-vállalat első tisztviselői és adminisztratív alkalmazottai az alapító rokonai voltak. A cég három fiókját Berlinben, Szentpéterváron és Londonban három testvér, Werner, Carl és William Siemens vezette. Ezen multinacionális struktúra koordinációja az első évtizedekben alapvetően a három testvér magánlevelezésén keresztül történt. A családi összetartozást használták fel a vezetési problémák megoldására, egyáltalában nem bürokratikus módszerekkel. A tőkés vállalkozások és a vállalkozói családok kapcsolatára általában ld. *Hobsbawm, E. J.*: The Age of Capital, New York, 1975,

tulajdonos-vállalkozó és legközvetlenebb segítői olyan hatalommal rendelkeztek, hogy áthághatták a hierarchikus fokozatokat, és megkerülhették a megszabott érintkezési csatornákat. A fiatal vállalkozás viszonylag kis mérete és gyorsan változó jellege határt szabott az eljárások ismételhetősége, folyamatai általánosíthatósága és funkciói intézményesítése elé.

Ahol azonban bürokratikus módszereket vezettek be, ezek általában segítettek az üzlet sikerét. A bürokratikus ellenőrzés, mely a pontosságot, akkurátusságot, rendszereséget hangsúlyozta, rendszerébe vonta a még mindig túlsúlyban levő kézműves típusú első generációs gyári munkások hagyományosabb, rendszertelenebb és lassúbb munkáját, s így növelte a munka hatékonyságát. Ebből a szempontból a tőkés ipari szükségletek és a bürokratikus racionalitás egyesültek a hagyományosabb magatartásformák elnyomásában és megváltoztatásában.¹⁶ A bürokratikus hatás, mindezekon felül, a fizetések alkalmazottak közhivatalnoki ideológiájában is kifejeződött, s így is a vállalkozás sikerét szolgálta. A vezetésnek különösen azért volt érdeke az alkalmazottak közhivatalnoki ethosza, mivel a közvetlen ellenőrzés megfelelő eszközei (bonyolult elszámolási technikák, problémamentes összeköttetés nagy távolságokra) még nem álltak rendelkezésre. Ez az ethosz — ahogy egy ezzel szimpatizáló megfigyelő megállapította — tartalmazta a „megvesztegethetetlenséget, munkaérzetet, önzetlen szorgalmat, közösségi érzületet, hajthatatlan igazságérzetet és feltétlen lojalitást”.¹⁷ Abban a mértékben, amennyiben ezek többek voltak pusztá szólamnál, a korai alkalmazottak ilyen attitűdjei és önképei olyan funkciót töltöttek be, amelyet Angliában a korai iparosítás időszakában részben a professzionális etika végzett el.¹⁸ Megszüntették a kevésbé ellenőrzött alkalmazottak elterjedt megbízhatatlanságát és csaló tevékenységét, s ezen alkalmazottak lojalitása meghatározó jelentőségű volt a korai vállalatok számára. Mindezekon túl a közhivatalnoki önképük lehetetlenné tette a fehér galléros alkalmazottak számára, hogy felmerüljön bennük a tiltakozó bér munkásokkal való együttműködés gondolata. Egyértelműen a vezetéssel azonosították magukat, s a kék galléros munkaerőt, a munkásokat másnak, alsóbbrendűnek tekintették. Legalábbis a későbbi években a vezetés éppen ezért tartotta fenn a fehér galléros előjogok egy részét, mert ezek segítséget nyújtottak a stabilitás és a hűség biztosításában.

Nem térhetek itt ki a Siemens-cég történetének részletes ismertetésére. Növekedési válságok zajlottak az 1880-as években, s ekkor a bürokratikus vezetés hátrányai láthatóbbá váltak: bizonyos fokú lassúsága, szervezeti szűk keresztmetszete és túl formalizált volta. A második nemzedék vezetése alatt azonban, 1890 után, újabb növekedés kezdődött, a cég szakképzett igazgatókat alkalmazott, elsősorban műszaki egyetemi képzettséggel; végrehajtották a vezetési struktúra átfogó reformját, mely *egyszerre* épített is a cég bürokratikus hagyományaira, s *ugyanakkor* meg is változtatta azokat.

230–232, 237–240; Kocka, J.: Familie, Unternehmer und Kapitalismus. An Beispielen aus der früher Industrialisierung, in: Zeitschrift für Unternehmensgeschichte XXIV, 1979, 99–135.

¹⁶ Hasonló problémákat tárgyal, bár nem utalva a bürokratikus hatásra Thompson, E. P.: Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism, in: Past and Present XXXVIII, 1967, 56–97.

¹⁷ Hintze i. m. 77.

¹⁸ Ld. Pollard i. m. 129. és köv.

Nemcsak a legfelsőbb vezetés fogadott el egy rendszeresebb megközelítést, és vetette alá magát általános személytelen szabályozásnak, hanem a középszintű vezetésnél, a felduzzadt fehér galléros tisztviselőkben és a műhelyek irányításában is minden korábbit meghaladó szintre emelkedtek a bürokratikus tendenciák. Az eladási osztályok és a piaci részlegek – míg kifelé igen rugalmasan reagáltak –, belsőleg a legrészletesebben kidolgozott, központosított szabályoknak megfelelően dolgoztak. A közhivatalokhoz hasonló szervezetekké váltak, s tevékenységük nagy része magas szinten specializálódott, és rutinszerűvé vált. 1910-re Siemens és Halske új, átalakított belső szervezetet vezetett be. A gyári munka tervezése és ellenőrzése az új tervirodákban zajlott, s ezeket teljesen elválasztották a műhelyek működésétől. A termelést és az eljárásokat egyre erősebben standardizálták. Az írott utasítások és az ellenőrzés precíz rendszerét vezették be a különböző színű munkalapok és kártyák soha nem látott mértékű használatával 1910-re, a termelési folyamat racionalizálásának érdekében. Úgy tűnik, hogy a Siemens, hasonlóan más nagy német vállalatokhoz, a „taylorizmus” elemeit alkalmazta – az elnevezés használata nélkül – az első világháborút közvetlenül megelőző években, még azelőtt, hogy az ipari szervezet ezen amerikai módszerét Németországban propagálták volna.¹⁹

A fizetéssel rendelkező alkalmazottak száma mind abszolút, mind relatív értelemben növekedett. A nem-fizikai–fizikai arány 1865-ben 1:11, 1890-ben 1:7, 1912-ben 1:3,5 volt. A 12 500 (1912) fizetéssel rendelkező Siemens-tisztviselő státusa sok tekintetben még a korábbinál is jobban hasonlított a közhivatalok alkalmazottaiéhoz. Legtöbbjük (kivéve a csúcson levőket) olyan fizetést kapott, amelyben a teljesítmény kisebb, a rangidősség nagyobb szerepet játszott, mint a megelőző években. Általános szabályai voltak felvételüknek, javadalmazásuknak, előléptetésüknek, mellékjuttatásaiknak és ellenőrzésüknek. Az általánosított képesítések (a műszaki, kereskedelmi és nem specializált iskolákból eredő diplomák) súlyt kaptak felvételüknél. Legtöbbjük magas fokúan specializált, rutinszerű munkát végzett, pontosan meghatározott előírási rendszer keretei között, hierarchikusan strukturált osztályokon és irodákban.

Mindezek a változások a bürokratizálódás növekedését jelzik, amely több faktorból eredt: a vállalkozásnak mint olyannak egyszerű terjeszkedéséből; a drága és bonyolult gépek által megkövetelt technológia kifinomultságából és pontosságából; a tudomány fokozott alkalmazásából; a bonyolultabb számviteli, eladási és kereskedelmi módszerek követelményeiből. Bár a külső, a közhivatalokból eredő hatásnak volt továbbra is szerepe, a századfordulón a jelzett fejlődés nagyrészt a vállalkozáson belül lezajlott változásoknak tulajdonítható. Míg 1890-ig a Siemens-vezetés bürokratikus vonásai nagyrészt külső hatások következményei voltak, ezeket ekkor felerősítették az ipari bürokratizálódás belsőleg eredeztetett folyamatai.

Maradtak azonban korlátai is a Siemens belüli bürokratizálódásnak. A csúcsvezetés szintjén az informális, személyes faktorok továbbra is lényeges szerepet játszottak. A legfontosabb döntések megalkotói arra törekedtek, hogy ne hálózza be őket a bürokratikus szerepek pókhálója, amelyet viszont folyamatosan rákényszerítettek az adminisztratív ügyosztályokra és a műhelyekre. Sok lényeges döntés született az érintkezés informális csatornáin keresztül. Az ügyosztályok közötti nem-hierarchikus együtt-

¹⁹ Ld. *Homburg, H.*: Anfänge des Taylorsystems in Deutschland vor dem Ersten Weltkrieg, in: *Geschichte und Gesellschaft* IV, 1978, 170–194.

működés formáit tudatosan hangsúlyozták. Belső árrendszert hoztak létre, a piac elemeit beépítették a cég szervezetébe. A legfelsőbb vezetők jövedelmét pénzügyi, a sikertől függő ösztönzők határozták meg. Tudatos decentralizálási elképzeléseket vittek keresztül. Mindezek mellett fennmaradt egy nyilvánvaló különbség az alkalmazottak státusza és a teljesen kifejezett közszolgálati státusz között – függetlenül attól, amit az alkalmazottak kívántak és követeltek: az állandó állás (tenure) és a rangidősségi jogok végül is a cég sikerének függvényei maradtak. Néhány alkalmazottat még a Siemensnél is elbocsátottak a depressziók időszakában. Bizonyos iskolák elvégzése nem garantálta a „megfelelő” beosztás megszerzését a cégnél, s ugyanakkor maradt még lehetőség a self-made alapú karriernek számára is (bár számuk egyre csökken). Az alkalmazottak előléptetésénél lehetőség nyílt a nepotizmusra, amely egyes esetekben funkcionális is lehetett.

Mindezek pusztán egy esettanulmány eredményei. Elképzelhető, hogy a Siemens-céget a bürokratikus hagyományok jobban befolyásolták, mint másokat, részben alapítójának életútjából, részben olyan nagy adminisztrációkhoz való szoros kapcsolata miatt, mint a posta és a vasutak, részben a villamosipar által megkövetelt különleges pontosság és a tudományos felkészültség szükségletei miatt. A más cégektől eredő információink azonban ugyanezt a tendenciát mutatják, ha néha alacsonyabb szinten is. Ez különösen igaz a vasutakra, amelyek az Egyesült Államokban a modern vezetési módszerek úttörői voltak, s amelyek Németországban kezdettől fogva erős kormányzati befolyás alatt állottak.²⁰ Az 1870-es évektől kezdődően jelentős vezetési irodalom létezik: kézikönyvek, hasonlók. Vizsgálatuk megerősíti azt a képet, amelyet a Siemens-esettanulmány alapján felvázoltam.²¹ Mindezek ellenére következtetéseimnek különlegesen hipotetikus jellege van:

A német iparosítás speciális feltételei következtében a bürokratikus eljárások erősen befolyásolták az ipari irányítás fejlődését. Először főleg kívülről indukálódtak és nagymértékben hozzájárultak a korai cégek igazgatási sikereihez. Később, az új technológiai és kereskedelmi feltételek között a bürokratizálódás folytatódott, de inkább a vállalkozásokon belüli változások eredményeként, mint külső hatások következményeként. Megváltoztatva és kiegészítve, a fennálló bürokratikus struktúrák és rendszerek a növekedés későbbi fázisaiban is felhasználhatóak maradtak a nagy német vállalkozások számára. Az új célkitűzésekhez és eljárásokhoz a fennálló struktúrák alkalmazhatóak voltak, bár módosítani kellett őket.²² Ezen struktúrákon belül könnyen meg lehetett felelni a rendszeres irányítás, a növekvő mennyiségű formális külső iskolai végzettséggel ren-

²⁰ Az amerikai oldalról *Chandler, A. D. Jr.*: *The Railroads-Pioneers in Modern Corporate Management*, in: *Business History Review* XXXIX, 1965, 16–40. A német vasúti igazgatás összehasonlító perspektívájú történetét még meg kell írni, ld. *Schmeidler, C. W. F.*: *Geschichte des Deutschen Eisenbahnwesens*, Leipzig, 1871; *Stumpf, B.*: *Geschichte der deutschen Eisenbahnen*, Mainz–Heidelberg 3. kiadás, 1960. Esettanulmány: *Das Bergisch-Märkische Eisenbahn-Unternehmen in seiner Entwicklung während der ersten 25 Jahre des Betriebes*, Eberfeld, 1875. – Egy kölni elektrotechnikai céget vizsgál igen mélyen *Schulz, G.*: *Die Arbeiter und Angestellten bei Felten und Guilleaume*, Wiesbaden, 1979; ld. még *Treue, W.*: *Die Geschichte der Ilseder Hütte*, Peine, 1960.

²¹ Ld. *Kocka, J.*: *Industrielles Management. Konzeptionen und Modelle in Deutschland vor 1914*, in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* LVI, 1969, 332–372.

²² Az elképzelésekre ld. *Chandler, A. D.*: *Strategy and Structure*, Cambridge Mass. 1962, 7–17.

delkező szakképzett személyzet, a pontosság és a racionális szervezet követelményeinek.²³

Azokban az országokban, amelyek nem rendelkeztek erős bürokratikus hagyományokkal, a fejlett ipari kapitalizmus szintjén a megfelelő nagyméretű szervezetek kiépítése sokkal nehezebb folyamat lehetett. Mostanában összehasonlították az 1887 és 1907 közötti száz legnagyobb német gyáripari és bányászati vállalatot a megfelelő angolokkal. A méretekben, a változatosság fokában és a funkcionális integráció mértékében fennálló eltérések szembetűnőek.²⁴ A sokat tárgyalt német–angol eltérésnek nyilvánvalóan számtalan oka van. Ezek egyike lehet a szervezeti és vezetési készségek könnyebb hozzáférhetősége a német oldalon — a tanulmányomban tárgyalt struktúrák és hagyományok következtében. Újra hangsúlyoznom kell azonban, hogy a bürokratikus struktúrák és módszerek az ipari irányításnak csak egyik dimenzióját alkotják. Ahhoz, hogy alkalmazhatóak, funkcionálisak legyenek, át kellett őket alakítani és ötvözni más módszerekkel, különösen a személyes, a családra épülő vezetési rendszerekkel, a piaci ösztönzőkkel és mechanizmusokkal. Különösen a csúcs, a vezető beosztásokban dolgoztak továbbra is a bürokrácia előtti módszerekkel. Végső elemzésben az ipari vállalkozáson belül a bürokrácia minden korlátja piaci függő helyzetéből és különleges siker-, illetve eredmény-orientáltságából következett, s abból a tényből, hogy a magántulajdon maradt a fő forrása legitimizált hatalmának; ez pedig sikeresen visszaverte a bürokratizálódás fokozódó folyamatának támadásait.

* * *

A fizikai (bérből élő) munkások és a nem-fizikai (fizetéssel rendelkező) alkalmazottak közötti különbséget valamennyi iparosodó társadalomban megtalálhatjuk. Sok szociológiai tanulmány foglalkozott a *kék-* és *fehért*gallérosok, *Arbeiter* és *Angestellte*, *ouvriers* és *employés*,²⁵ azaz munkások és alkalmazottak közötti különbséggel. Úgy vélem, hogy ez az igen elterjedt megkülönböztetés különösen erős és társadalmilag releváns volt a 19. századi és a 20. század eleji Németországban, és a szétválasztás különösen éles volta részben a német iparosítás bürokratikus befolyásának tulajdonítható.

²³ Ld. Kocka, J.: Les entrepreneurs salariés dans l'industrie allemande à la fin du XIXe et au début du XXe siècle, in: Levy-Leboyer, M. (szerk.): Le patronat de la seconde industrialisation, Paris, 1979, 85–100.

²⁴ Ld. Kocka, J.–Siegrist, H.: Die hundert grössten deutschen Industrieunternehmen im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert. Expansion, Diversifikation und Integration im internationalen Vergleich, in: Horn, N.–Kocka, J. (szerk.): Recht und Entwicklung der Grossunternehmen im 19. und frühen 20. Jahrhundert, Göttingen, 1979, 55–122., különösen 84–89; Kocka, J.: The Rise of Modern Industrial Enterprise in Germany, in: Chandler, A. D. Jr.–Daems, H. (szerk.): Managerial Hierarchies. Comparative Perspectives on the Rise of the Modern Industrial Enterprise, Cambridge, Mass. 1980, 77–116., különösen 99–100. Angliára ld. ugyanebben a kötetben Hannah, L. tanulmányát.

²⁵ Ld. Croner, F.: Soziologie der Angestellten, Köln, 1972; Braun, S.: Zur Soziologie der Angestellten, Frankfurt, 1964; Bain, G. S. és Price, R.: Who is a White Collar Employee? In: British Journal of Industrial Relations X, 1972, 329–339; Pollard, S.: The Rise of the Service Industries and White-Collar Employment, in: Gustafsson, B. (szerk.): Post-Industrial Society, London, 1979, 17–43.

Említettük már, hogy a *gyáron belül*, a vezetés már az iparosítás első fokán is nyilvánvaló különbséget tett a fizetéssel rendelkezők és a bér munkások között a kifizetett összeg jellegében és mennyiségében, a munkabiztonságban és a korai jóléti kedvezményekben is. A német ipari vállalkozásoknál, eddigi kutatásaink szerint, a fizetett alkalmazottak és a bér munkások sokkal jobban különböztek egymástól, mint egy amerikai vállalatnál a hasonló időszakban. A különbség ugyanúgy látszik a 19. századi angol cégeknél is a bér munkások és a fizetett alkalmazottak között, de sem Angliában, sem az Egyesült Államokban nem tekintették magukat a technikusok, műhelyfőnökök, kereskedelmi ügynökök, tisztviselők és hivatali alkalmazottak „magánhivatalnoknak” (*Privatbeamte*).²⁶

Ezek után a képgalléros–fehérgalléros különbség alakulását az egyes cégeken kívül vizsgálom, s ehhez a rajzoló-tervezőket, technikusokat és mérnököket veszem példának. A bürokratikus hagyomány ezen csoportok kialakulásában is szerepet játszott, s az iskola-rendszer szolgált közvetítő kapocsként.

Az 1820-as évektől kezdődően Poroszország és más német államok egy sor nyilvános ipari és műszaki iskolát (*Gewerbeinstitute* és *Gewerbeschulen*) létesítettek. A legkülönbözőbb indítékok álltak ezen kezdeményezések mögött, amelyek közül a legfontosabb az volt, hogy a kormány támogatni, erősíteni akarta az ipart, a nemzetgazdaságot és az állami hatalmat. A kezdeti években könnyen be lehetett kerülni ezekbe az iskolákba, mivel gyakorlatilag nem volt felvételi vizsga, és sok volt az ösztöndíj. Vegyük például ezen iskolák egyikét, a berlini *Gewerbeinstitut*-ot. Fennállásának első ötven éve alatt körülbelül 3500 technikus végzett itt, s legtöbbjük magáncégekhez került, fizetéssel járó beosztásba: művezetőként, felügyelőként, mérnökként vagy igazgatóként.

A jelzett iskolák egy része azonban a század közepén átfogó akadémizálási folyamaton ment keresztül. A gyakorlati oktatás, mely eddig a képzési folyamat központi részét alkotta, visszaszorult, a matematika jelentősége nőtt, a szakosítás fokozódott. A tanárok a tantestület viszonylagos autonóm helyzetét próbálták megvalósítani. A felvételi követelmények növekedtek: az 1830-as években még elégséges volt az általános iskolai végzettség, az 1870-es években már az érettségi, gimnázium, vagy más hasonló középiskolai végzettség vált a jelentkezés előfeltételévé. Az ösztöndíjak csökkentek, a tandíjak növekedtek. Az alsóbb osztályokhoz tartozó családok fiai számára egyre nehezebbé vált az intézményekbe való bejutás. Az iskolák neveiket is megváltoztatták: ipariskola – iparintézet – ipari akadémia – és végül Berlinben 1879-ben műszaki főiskola vagy műszaki egyetem (*Technische Hochschule*).²⁷

Mindezek a változások, természetesen, egy olyan összetett folyamat részei voltak, melyben az ipari termelési technika egyre tudományosabbá vált. Az említett iskolák színvonaluk emelésével, tanmenetük megváltoztatásával reagáltak az ipar egyre növekvő követelményeire: olyan szakképzett alkalmazottakat biztosítottak, akik az őket alkal-

²⁶Ld. Kocka, J.: *Angestellte zwischen Faschismus und Demokratie. Zur politischen Sozialgeschichte der Angestellten: USA 1890–1914.*, im internationalen Vergleich, Göttingen, 1977, 120 és köv., 319 és köv.

²⁷Ld. Lundgreen, P.: *Industrialization and the Educational Formation of Man-Power in Germany*, in: *Journal of Social History* IX, 1975/76, 64–79. *μδ*: *Techniker in Preussen während der frühen Industrialisierung. Ausbildung und Berufsfeld einer entstehenden sozialen Gruppe*, Berlin, 1975; Kocka: *Unternehmensverwaltung*, i. m. 166.

mazó vállalatoknál rendszeresebb, részben tudományos módszereket vezettek be. Az 1850-es évektől kezdődően a nagy német gépgyártó cégeknél konstrukciós irodákkal, a kohászati és vegyipari vállalatoknál laboratóriumokkal találkozunk. Ugyanakkor a kutatások eredményei azt is jelzik, hogy az akadémikusan képzett szakemberek megjelenése időben megelőzte az ipar szükségleteinek kialakulását. Az iskolák nem egyszerűen reagáltak a meglevő szükségletekre, hanem tulajdonképpen létrehozták azokat. A jelzett iskolák akadémizálódási folyamata mögött részben a tanárok, ügyintézők és a végzettséggel rendelkezők társadalmilag magasabb osztályba kerülési vágyának munkáját lehet felfedezni.

Sok példa azt mutatja, hogy a német iparosítás korai szakaszában a magánvállalkozásokban az üzletemberek, igazgatók és alkalmazottak társadalmi presztízse alacsony volt. A korai üzletemberek nem túlságosan nagy megbecsülése – szemben a hagyományosabb pozíciókkal és elitekkel – természetesen nem német sajátosság. De a módszer, amelyet ennek megszüntetésére választottak, talán az. Németországban a társadalmi rang lényeges meghatározója volt az iskolázottság; a formalizált, vizsgákkal bizonyított, képesítések fontos alapként szolgáltak bizonyos beosztások, státusz, jövedelem és hatalom követeléséhez. A megszerzett képzettség és a „jogosult” karrier-típus között szoros kapcsolat volt; a címeknek az a nagy súlya, amelyet a külföldiek oly gyakran megfigyeltek és kigúnyoltak Németországban, tulajdonképpen ezt a szoros kapcsolatot szimbolizálta. Sem a 19. századi Angliában, sem Amerikában nem találkozunk e jelenség párhuzamával. Németországban mindez a bürokratikus örökség részét alkotta. Következésképpen, a – különben is a köztisztviselők által irányított – német iskolarendszert a funkcionális szakosodás és a hierarchikus elkülönítettség igen magas foka jellemezte. A század harmadik negyedében a műszaki iskolákat is integrálták a fenti rendszerbe. Így a műszaki iskolák tanárai és az itt végzett szakemberek is beléptek a címek és pozíciók azon rendszerébe, mely – a földbirtok és a nemesi születés mellett – Németországban a megbecsülés és elismerés lényeges forrását szolgáltatta. Szemben a földjáradékossá válással, vagy a humán tudományokba való elmeneküléssel, a társadalmi emelkedésnek ez a formája nem fosztotta meg az ipart emberi erőforrásaitól, a tehetségtől és energiától – hanem épp ellenkezőleg, mindezt biztosította számára.²⁸

Ez a bürokratikusan irányított német akadémizációs folyamat szolgált alapul a kézművesektől, iparosoktól, előmunkásoktól, mesterektől és hasonlóktól élesen elkülönített *mérnöki* hivatás megszületéséhez. Mindaddig nem volt tiszta választóvonal a mechanikusok, technikusok és mérnökök között sem az önazonosítás, sem a végzett munka jellege, sem szemantikus osztályozás szempontjából. A „mérnök” kifejezést pusztán azon katonai egységek tagjaira használták, amelyek az útépitésért és a katonai műszaki feladatokért voltak felelősek. Ekkor, körülbelül a 19. század közepén, megváltozott a „mérnök” kifejezés értelme. Azon nem-katonai műszaki szakemberek össze-

²⁸ A részletekre és a bizonyításra ld. *Kocka, J.*: Bildung, soziale Schichtung und soziale Mobilität, i. m. 297–309. Újabb jelent meg a „Berechtigungswesen”-ről *Westphalen, R. v.*: Akademisches Privileg und demokratischer Staat. Ein Beitrag zur Geschichte des Laufbahnwesens in Deutschland, Stuttgart, 1979; *Manegold, K. H.*: Technology Academized: Education and Training of the Engineer in the 19th Century, in: *Krohn, W.* és mások (szerk.): The Dynamics of Science and Technology, Dordrecht, 1978, 137–158.

foglaló neve lett, akik bizonyos elméleti képzettséggel rendelkeztek, és nem-fizikai munkát végeztek.²⁹

A műszaki iskolák akadémitizációja és a mérnöki hivatás kialakulása közötti szoros kapcsolatot felerősítette a legbefolyásosabb mérnöktársaság megalakulása: *Verein Deutscher Ingenieure (VDI)*. Ez a társaság 1856-ban alakult a berlini műszaki akadémia végzett diákjainak társulatából. A mérnökszövetség alapszabályai az *Ingenieur* alapvető jellemzőiként a magasabb műszaki végzettséget és az elméleti megalapozottságot hangsúlyozták.³⁰ A 19. századi Angliában nem találkozunk ehhez hasonló fejlődéssel. Az angol szerszámgépiparban legalábbis, a mérnöki képzés középpontjában a gyakorlati ismeretek elsajátítása állt. Ebből a szempontból Angliában sokkal kevésbé élesen váltak el egymástól a nem-fizikai műszaki alkalmazottak és a képzett szak-mechanikusok, mint Németországban. A szemantikus különbségek csak megerősítik ezt az állítást. Míg a német „Ingenieur” szó a francia „ingenieur”-höz hasonlóan egyértelműen kizárta a fizikai dolgozókat, még a legmagasabb képzettséggel rendelkező szak-mechanikusokat is, addig az angol „engineer” szó magába foglalhatott bizonyos szakképzett kék galléros munkásokat is.³¹

Ez a gondolatrendszer folytatható és a változó iskolarendszer és a változó csoport, réteg és osztályformálódás közötti kapcsolat tárgyalható a 19. század végén és a 20. század elején is.³² Ehelyett azonban egy másik mechanizmust vizsgálunk, amelyen keresztül a bürokratikus hatás hozzájárult a fehérgalléros–kékgalléros elválasztódás teljesebbé válásához, a fehér galléros osztály kialakulásához, és közvetetten a kék galléros munkásosztály körvonalazódásához Németországban.

Az 1880-as évekig a fehér és a kék galléros munkások közötti különbség az egyes cégeken kívül, mindazok ellenére, amit eddig elmondtam, még csak részleteiben, bizonytalanul jelentkezett, a közvélemény számára csak felszíni, politikailag pedig irreleváns volt. A különböző fehér galléros csoportok – kiskereskedelmi tisztviselők, technikusok, bankalkalmazottak stb. – nem érezték annyira összetartozásukat, hogy közös identitásuk alakult volna ki, hogy közös szervezeteket hoztak volna létre, vagy hogy közös akciókat kezdeményeztek volna. A munkás és alkalmazott (*Arbeiter* és *Angestellte*), vagy a munkás és magánhivatalnok (*Arbeiter* és *Privatbeamte*) szemantikus különbségek a vállalatokon kívül ugyan nem voltak már ismeretlenek az 1880-as években, de nem is terjedtek el túlzottan.

Az első világháború előtt radikálisan megváltozott a kép. Könyvek, brosrák, folyóiratok és nyilvános viták egész sora foglalkozott az alkalmazottkérdéssel

²⁹ Ld. *Schimank, H.*: Das Wort „Ingenieur”, in: Zeitschrift des VDI, LXXXIII, 1939, 325–331. A korai mérnökökről általában: *Troitzsch, U.*: Die Rolle des Ingenieurs in der Frühindustrialisierung – ein Forschungsproblem, in: Technikgeschichte XXXVII, 1970, 289–309.

³⁰ Verein Deutscher Ingenieure 1856–1926, Berlin, 1926, 51; *Scholl, L. U.*: Bürokratisierung und Professionalisierung. Zur Genesis technischen Beamtentums im Staatsdienst am Beispiel des Königreichs Hannover, in: Technikgeschichte XLVI, 1979, 117–138; *uő.*: Ingenieure in der Frühindustrialisierung. Staatliche und private Techniker im Königreich Hannover und an der Ruhr 1815–1873, Göttingen, 1978.

³¹ Ld. *Floud, R. C.*: The British Machine Tool Industry 1850–1914, Cambridge, 1976; *Robertson, P. L.*: Technical Education in the British Ship Building and Marine Engineering Industries 1863–1914, in: Economic History Review XXVII, 1974, 222–235.

³² Ld. *Kocka*: Bildung, i. m. 330 és köv.

(*Angestelltenfrage*); maga az „Angestellte” kifejezés teljes polgárjogot nyert; a különböző fehér galléros foglalkozások szervezetei egyre inkább összefogtak, s egyre gyakrabban kezdtek közös akcióba; kialakult egyfajta fehér galléros mozgalom, mely összefogta a különböző foglalkozású, különböző ágazatokhoz tartozó fehér galléros csoportokat, egyértelműen különválasztva őket a kék galléros munkásoktól és az önállóaktól. Természetesen a különböző típusú fehérgallérosok eltérései továbbra is megmaradtak, ezután is ragaszkodtak speciális foglalkozási és ágazati identitásukhoz. Mindezek ellenére az „Angestellte”-fogalom már egy valóságos társadalmi csoportra utalt, melynek valamiféle közös tudata volt, közös érdekekkel rendelkezett, megvoltak belső összeköttetései, közös szervezetei, és különállása egyértelműen láthatóvá vált.³³ Mi történt?

A foglalkozási struktúra változásai játszottak itt – egyebek között – fontos szerepet. A kék galléros munkásosztály mozgalmának kihívása is ösztönözte a fehér galléros alkalmazottakat, hogy hangsúlyozzák közös tulajdonságukat: a fizikai munkásoktól való különállásukat. A viszonylag különálló fehér galléros osztály korai formálódásában legfontosabb szerepet játszó faktor egyértelműen kapcsolódott a bürokratikus hagyományokhoz. Ez messzemenőig megfelelt a – felülről jövő – reform német hagyományainak, a közhivatalok hatalmának és öntudatának, az állampolgárok nagy része értékeinek és elvárásainak. Ennek oka az volt, hogy az 1870-es és az 1880-as évektől kezdődően a kormányzat fokozottan beavatkozott a gazdaságba és a szociális viszonyokba, hogy csökkentse azokat a feszültségeket, és csillapítsa azokat a konfliktusokat, amelyek elsősorban az ipari kapitalizmus fejlődéséből következtek.

A társadalmi és gazdasági szférába való növekvő állami beavatkozásnak köszönhetően a társadalmi különbségek korábban még homályos vonalai mentén megindult az érdekek kifejezése, melyekkel kormányzati döntéseket akartak befolyásolni, s ezek az érdek-kifejezések ugyanakkor hozzájárultak a társadalmi különbségek korábban homályos vonalainak megtisztulásához és a társadalmi csoportok kialakulásához.

Az 1880-as években bevezetett általános biztosítási rendszer volt az a legfontosabb kérdés, amelynek kapcsán a fehér galléros munkások magukat a kék galléros munkásoktól s egyéb munkavállalóktól elválasztó identitásukat kialakították. Bismarck kötelező egészség-, baleset- és öregségi biztosítási rendszere mind az ipari kék galléros munkásokra, mind a fehér galléros alkalmazottakra vonatkozott, ha éves jövedelmük nem haladott meg egy bizonyos szintet. Így a fizetéssel rendelkező alkalmazottak nagy része bekerült volna a rendszerbe. A kifizetéseket és juttatásokat a jövedelmi szintek, a tagság időtartama és más kritériumok alapján határozták meg, de nem tettek különbséget a bér munkások és a fizetéssel rendelkező alkalmazottak között. A törvény lehetőséget nyújtott arra is, hogy bizonyos foglalkozási csoportok kívül maradjanak az általános rendszeren, ha bizonyos követelményeknek megfelelő szervezetet alkotnak, és önkéntes biztosítási rendszert hoznak létre.

³³ Újabb áttekintés *Schulz, D.*: Die industriellen Angestellten. Zum Wandel einer sozialen Gruppe im Industrialisierungsprozess, in: *Pohl, H.* (szerk.): Sozialgeschichtliche Probleme in der Zeit der Hochindustrialisierung 1870–1914, Paderborn, 1979, 217–266; *Hartfiel, G.*: Germany, in: *Sturmthal, A.* (szerk.): White-Collar Trade Unions, Urbana, Ill. 1967, 127–164; Az „Angestellte” fogalom történetére *Kocka, J.*: Angestellter, in: *Brunner, O.* és mások (szerk.): Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland I, Stuttgart, 1972, 110–128.

Nem meglepő, hogy a fizetési alkalmazottak egyes csoportjai a munkások tömegeihez képest eléggé külön- és fölöttük állónak érezték magukat ahhoz, hogy ezt a lehetőséget válasszák. Így született meg az első kísérlet a különböző foglalkozású és eltérő ágazatokban dolgozó fizetési alkalmazottak közös szervezetének létrehozására: a „Deutscher Privatbeamten Verein”-t 1881-ben alapították meg. Ez könyvelőket, mérnököket, bankalkalmazottakat, irodai dolgozókat stb. fogott össze, és egy olyan biztosítási rendszert akart létrehozni, amely a lehetőség keretei között hasonlít azon juttatásokra, amelyeket a közhivatalnokok élveztek nyugdíjba vonulásuk után.³⁴

Ez a kezdeményezés még szűk keretek között maradt, de az 1890-es években egy sokkal nagyobb mozgalom jelentkezett, melynek céljai hasonlóak, hatása viszont sokkal jelentősebb volt. Ekkorra már sok, évi 2000 márkánál kevesebbet kereső fehérgalléros került be az ipari munkások tömegeivel együtt az általános öregkori nyugdíjrendszerbe. Az alkalmazotti szövetségek többsége, három kereskedelmi alkalmazotti egyesület vezetésével, de technikusok, előmunkások, bank- és általános irodai alkalmazottak szervezeteit is maga mögött tudva, nagyszabású agitációba kezdett, hogy az *Angestellte*-ket vegyék ki az általános biztosítási rendszerből. Ők egy olyan hivatalos *Angestellte* biztosítási rendszert követeltek, amely elkülönült volna a kék galléros munkásokétól. Olyan biztosítási rendszer mellett szálltak síkra, amely – a lehetőségek keretei között – a közhivatalnokok nyugdíjrendszerének felelt volna meg. Készek voltak arra is, hogy valamivel magasabb biztosítási díjat fizessenek, ugyanakkor magasabb juttatásokat és különleges feltételeket követeltek. Azon több mint tíz év alatt, mely egy ilyen törvény érdekében folytatott agitáció jegyében telt el, a legkülönbözőbb ideológiák és szólamok rendszerét fejlesztették ki, hogy igazolják; miért kell a fehér galléros munkavállalókat a kékgallérosokkal szemben másnak, felsőbbrendűnek tekinteni. Ezekben az években kristályosodott ki, áttörve a foglalkozási korlátokat, a fennmaradó különbségek ellenére is közös *Angestellte*-identitás. A fehér galléros és a kék galléros munkavállalók szétválasztása még nyilvánvalóbbá vált. A „Privatbeamte” és az „Angestellte” fogalmak teljesen elfogadottá, pontosan meghatározottá és igen népszerűvé váltak.

1911-ben megszületett a régóta követelt törvény, bár a benne meghatározott juttatások – alapvetően pénzügyi okok miatt – messze mögötte maradtak annak, amit a közhivatalnokok kaptak. Miért voltak sikeresek ezek a jogi privilégiumok megszerzéséért folytatott törekvések? Alapvetően azért, mert e követelések egy idő után nem csupán egy sor középosztálybeli pártban, hanem a kormányzatban is támogatóra leltek, amely azt remélte, hogy a követelések kielégítésével a gyorsan növekvő fizetési alkalmazotti tömeget a szocialista táboron kívül, a fennálló rend támogatóinak sorában tarthatja meg.³⁵

Hasonló fejleményekkel találkozunk Ausztriában,³⁶ de sem Franciaországban, sem Angliában, sem az Egyesült Államokban nem jelentkeznek ilyenek. Németországban ettől

³⁴ Ld. *Kocka: Unternehmensverwaltung*, i. m. 515 és köv.

³⁵ Ld. *Lederer, E.: Die Privatangestellten in der modernen Wirtschaftsentwicklung*, Tübingen, 1912; *uő: Angestelltenorganisationen und – Sozialpolitik*, in: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* XXXV, 1912, 263–298; *Kocka: Unternehmensverwaltung*, i. m. 516–519., 536–544.

³⁶ *Otruba, G.: Zur Geschichte der „Angestellten” und ihrer wachsenden Bedeutung in Österreich bis 1918 (im Vergleich zu Deutschland)*, in: *Österreich in Geschichte und Literatur* XXI, 1977, 74–122.

kezdve jogi jelentősége volt annak, hogy egy munkavállalót Angestelltenek minősítenek-e vagy sem. A későbbi évek munkaügyi és szociális törvényhozása gyakran különbséget tett az Arbeiter és az Angestellte között, elfogadva az 1911-es törvény definícióját (melyet a későbbi években kissé megváltoztattak és kiterjesztettek). Minél gyakrabban különböztetik meg a törvények a munkásokat az alkalmazottaktól, annál erősebben válik valószínűsággá a kékgalléros–fehérgalléros demarkációs vonal az életlehetőségek terén is. Legalább 1933-ig, de részben még ma is nagyobb szerepet kap a kék–fehérgalléros választóvonal Németországban, mint más országokban, mind a szociális és munkaügyi törvényhozás, mind az ipari kapcsolatok, mind a szakszervezeti struktúrák, mind a politikai magatartás, mind a kollektív mentalitás, mind a társadalmi jelképrendszer, mind a politikai nyelvezet stb. területén.³⁷

Mindennek messzemenő társadalmi és politikai következményei voltak. Míg például egyik oldalon egyre élesebbé, láthatóbbá tette a kékgallérosok és a fehérgallérosok közötti választóvonalat, addig a másik oldalon elmosta, szinte jelentéktelenné tette a különbséget a szakképzett és a szakképzetlen kék galléros munkások között. Angliával és az Egyesült Államokkal összehasonlítva úgy tűnik, a szakképzett fizikai munkások felső rétegei és a szakképzetlen és betanított kék galléros munkások tömegei közötti elválasztódás kevésbé hangsúlyos Németországban a 19. század végén és a 20. század elején, mind a szakszervezeti struktúra, mind a politikai magatartás területén, sőt úgy tűnik, hogy még az életstílus és a kultúra szempontjaiból is. Nem pusztán historiográfiai sajátosság, hogy a munkásarisztokrácia problémájáról nem zajlottak nálunk komoly viták, szemben Angliával, ez a társadalmi valóságból következik. Úgy vélem, a német vita az *Angestelltenfrage*-ről, a fehér galléros és a kék galléros munkások társadalmi-politikai megoszlásáról, amely természetesen/politikai vita volt – csatlakozniuk kell-e az alkalmazottaknak a szocialista táborhoz? s miért nem csatlakoznak? –, funkcionális megfelelője volt az angliai munkásarisztokrácia-vitának. Az alkalmazottakról folytatott vita Németországban 1910 óta hevesen zajlik, s szinte teljesen hiányzik Angliában vagy az Egyesült Államokban.³⁸

Nincs itt hely a munkásarisztokrácia probléma tárgyalására. Inkább arra kell visszatérnünk, hogy a korai szociális törvényhozás – amely maga is része volt a felülről jövő bürokratikus reform német hagyományának – teremtette meg azt az alkalmat, melyben a fizetéssel rendelkező alkalmazottak különböző típusai azt hangsúlyozhatták, ami közös volt bennük: eltéréseiket a kék galléros munkásosztálytól. A magánhivatalnok-ideológia egyszerre motiválta és legitimizálta követeléseiket. Ez a bürokratikus eredetű ideológia biztosította számukra az önazonosításnak azt az erős s ugyanakkor utópikus modelljét, mely nem dichotomikus, nem funkcionális, hanem hierarchikus volt. Ez keresztülvágta, háttérbe szorította a köztük levő funkcionális, foglalkozási különbségeket, s ugyanakkor kihangsúlyozta a szakadékot, a társadalmi távolságot köztük és általában a munkások és

³⁷ Ld. Kocka: Angestellte zwischen Faschismus und Demokratie, i. m. 296–336.

³⁸ Ld. Lederer, E. és Marschak, J.: Der neue Mittelstand, in: Grundriss der Sozialökonomik IX, I. rész, Tübingen, 1926, 120–141; Fehrmann, E. és Metzner, U.: Angestellte in der sozialwissenschaftlichen Diskussion. Ein Literaturbericht, Köln, 1977. – Az összehasonlító megjegyzéseket ld. Hobsbawm, E. J.: The Labour Aristocracy in 19th-Century Britain, in: Labouring Men. Studies in the History of Labour, London, 1968, 296–297.

alsóbb osztálybeli emberek között. Ez az ideológia a fizetéssel rendelkező alkalmazottakat a középréteghez tartozóként határozta meg, élesen elválasztva őket az alsóbb osztályoktól, s ugyanakkor megkülönböztetve őket a munkaadóktól és az elittől is. Mindezen felül e magánhivatalnoki ideológia *speciális* célokat és követeléseket is hangsúlyozott. Nem véletlen, hogy a fizetési alkalmazottakat biztosítási kérdések mozgósították. Mint magánhivatalnokok nem pusztán egy jól körülhatárolt társadalmi státuszt követeltek, hanem ezzel együtt biztonságot, védelmet a piaci ingadozásokkal és általában a kockázattal szemben. Célkitűzéseikre és mentalitásukra sokkal inkább a bürokratikus, mint a tőkés hagyományok nyomták rá bélyegüket. Később, a 20. század első harmadában mind státusz követeléseik, mind törekvéseik a piactól független biztonságra, éles konfliktusba kerültek a fejlődő kapitalizmus és annak válságai valóságával. Az ebből következő elkeseredés és tiltakozás szokatlanul erős volt, nem nélkülözötte az anti-kapitalista felhangokat sem, s mindenképpen hangsúlyosabb volt, mint amilyen a bürokratikus hagyományok nélkül lett volna.³⁹

* * *

Ez természetesen igen kidolgozatlan kép, amely egy sor különbséget és korlátozást nem vett figyelembe. Különösen a regionális eltéréseket hagytam figyelmen kívül, melyeket az iparosításról folyó vitákban mostanában annyira hangsúlyoznak.⁴⁰ De ha az iparosítás bürokratikus feltételeiről beszélünk, az országos egység és az országok közötti összehasonlítás még mindig igazolhatóbb, mint az iparosítás más dimenzióinak vizsgálatánál.

Legalábbis az ipari szervezetek és a fehér galléros dolgozók viszonylatában arra az eredményre juthatunk, hogy a bürokratikus struktúrák és hagyományok nagyjában egészében elősegítették a gazdasági racionalitást és hatékonyságot Németországban. E viszonylatban a tapasztalat sokkal inkább Weber bürokrácia iránti elragadtatását, mint félelmét a bürokratikus megmerevedéstől, támasztja alá. A társadalomtörténeti oldalon azonban a bürokratikus hagyományok olyan újabb egyenlőtlenségek kialakulását segítették elő, melyek nem teljesen igazolhatóak a kapitalista iparosítás terminusaiban. Ez a megállapítás, természetesen, még további vizsgálatra szorul, elemezni kell a német iparosítás más dimenzióit is hasonló nézőpontból, s további összehasonlításokat kell végezni más országokkal.

A tanulmány kissé rövidített változata az 1980. április 12-én, Liverpoolban, az Economic History Society közgyűlésén R. H. Tawney Memorial Lecture-ként elhangzott előadásnak.

Fordította: Szabó Dániel

³⁹ Ld. *Dreyfuss, C.*: *Beruf und Ideologie der Angestellten*, München–Leipzig, 1933, angol fordítása: *Occupation and Ideology of the Salaried Employees*, New York, 1938; *Speier, H.*: *Die Angestellten vor dem Nationalsozialismus. Ein Beitrag zum Verständnis der deutschen Sozialstruktur 1918–1933*, Göttingen, 1977.

⁴⁰ Ld. *Pollard, S.* (szerk.): *Region and Industrialisation. Studies on the Role of the Region in the Economic History of the Last Two Centuries*, Göttingen, 1980.

BEREND T. IVÁN

A világgazdasági válság (1929–1933) sajátos hatásai Közép- és Kelet-Európában

A világgazdasági válság kirobbanása

A háború utáni görcsös erőfeszítések, valamint kibontakozó átmeneti gazdasági hatások (nagy tőkekínálat és viszonylag kedvező mezőgazdasági értékesítési lehetőségek a világpiacón) a húszas évek első felének súlyos megrázkódtatásait követően az évtized második felét általában kedvezőbbé, egyes országok esetében a kifejezett prosperitás időszakává tették. A tőkés világgazdaságot jelentősen meghatározó Amerikában hatalmas spekulációs konjunktúra bontakozott ki, mely 1928- és 1929-ben érte el csúcspontját. Ez természetesen aligha lenne érthető, ha nem vennénk figyelembe, hogy az első világháború hadigazdasága a tengerentúli országoknak nagy ipari és mezőgazdasági szállítási lehetőségeket biztosított. A háború éveiben, ennek megfelelően, a termelő kapacitásokat hatalmasan kibővítették. A háborút követő évek európai nyomorúsága, súlyos áruhiánya közepette a konjunktúra nemcsak tovább tartott, de részben újabb területekre, a fogyasztási cikkek szélesebb körére is kiterjedt. A hatalmas beruházások növelték a munkalehetőségeket, a növekvő foglalkoztatás és emelkedő bérek pedig a belső felvevőpiacot szélesítették ki, ami újabb beruházásokra ösztönzött. Mindezt a részvényekkel és értékpapírokkal való hatalmas spekuláció kísérte. A termelésüket és eladásukat egyre bővítő vállalatok részvényei ugyanis kiváló befektetésnek bizonyultak. 1928–29-ben már néhány hónappal a vásárlás után másfélszeres áron is értékesíteni lehetett jónak tűnő vállalati részvényeket. Bűvös kör jött létre, melyben a konjunktúra saját magát hajtotta már előre. A gazdaság úgyszólván saját hajánál fogva emelte magát magasba. Ebben a közegben terjesztette az Egyesült Államok elnöke a kongresszus elé szokásos üzenetét az ország helyzetéről 1928. december 4-én. „Az Egyesült Államok történetében – mondotta az elnök a néhány hónappal később bekövetkező események utólagos megvilágításában megdöbbenő rövidlátással – még soha nem ült össze kongresszus kedvezőbb kilátásokkal, mint jelenleg, hogy megvizsgálja az Államok helyzetét. Hazai tekintetben a prosperitás legkiválóbb éveiről adhatunk számot. Nemzetközi vonatkozásban a béke uralkodik és a kölcsönös megértésből fakadó jó szándék . . .”¹ Természetesen önmagában az is elgondolkodtató, hogy nem egészen egy évvel a világgazdaság máig legsúlyosabb válságának kirobbanása előtt és a világpolitika legsúlyosabb bonyodalmainak küszöbén, amikor a kölcsönös meg nem értés először a Távol-Keleten, majd Észak-Afrikában és Európában már az évtized elejétől fokozatosan megindította a világháborút (amint az első világháború sem egyik napról a másikra robbant ki, hanem fokozatosan lopakodott be a történelembe!), a leghatalmasabb tőkés ország szakértőkkel körülvett vezetője ennyire melléfogjon a helyzet megítélésében. Ezzel azonban most mégsem foglalkozhatunk.

¹ Idézi: J. K. Galbraith: The Great Crasch 1929. Boston, 1961. 6.

Néhány hónappal a büszke elnöki deklaráció után ugyanis a túlhajtott spekuláció megbosszulta magát. Miért, miért nem, a fordulat 1929. október 24-én következett be. A nyitáskor még minden teljesen rendben ment a New York-i tőzsdén. A hangyaboly-jellegű nyüzsgés, a telefonáló, kis csoportokba verődő tőzsdeügynökök szokásos képe azonban délelőtt 11 órakor váratlanul megváltozott. Váratlan és példátlan eladási láz tört ki. A spekuláció során túlértékelődött részvények egyre nagyobb részétől akartak hirtelen megszabadulni, s mivel mások eladtak, az egész tőzsde megrémült. Mindenki attól tartott, hogy a kezében levő részvényeket később még olcsóbban értékesítheti csupán. Fordított láncreakció bontakozott ki. Délre teljes lett a pánik, és 12 millió részvénytől szabadultak meg tulajdonosaik. Az öngyilkosságok tucatjairól terjedtek hírek, közülük mintegy tíz igaznak is bizonyult. A tőzsde Wall Street-i épülete előtt hatalmas tömeg tolongott, rendőrök igyekeztek fenntartani a rendet.

A New York-i tőzsde fekete csütörtöke, a nagy válság kezdete természetesen nem ad valódi magyarázatot a válság okaira, de annál élesebben világít rá egy fontos tényezőre, a pszichológiai hatások jelentőségére. A válság ugyanis érthetetlen lenne a bizalom megrendülése nélkül. A bizalom valamilyen okból történt megingása viszont, ha már bekövetkezik, önmagában is katasztrófát idézhet elő. Nemcsak azért, mert a tulajdonosok szabadulni igyekeznek részvényeiktől, s ezzel (valóságos ok nélkül is!) csődbe sodorhatnak vállalatokat, amint az tömegesen meg is történt. Azért is, mert a betét-tulajdonosok az ilyen légkörben nem látják biztonságban folyószámla- vagy takarékbetéteiket a bankoknál, és a csődtől félve egyre többen ki akarják venni betétjeiket. Csakhogy a bankok, mivel a betét-tulajdonosok nagyjából egyidőben jelentkeztek pénzükért, természetesen képtelenek voltak mindenkinek fizetni, hiszen a banküzlet éppen azáltal nyer a betéteken, hogy azok nagy részét állandóan befekteti különböző vállalkozásokba, s azokból nyert jövedelme meghaladja az általa kifizetett kamatok mértékét. A bankok tehát tömegesen fizetéseképtelenné váltak az ostrom miatt. Az Egyesült Államokban egyetlen évben, 1931-ben 2290 bank jelentett be fizetéseképtelenséget. (Hasonló összeomlás tanúi lehetünk Németországban is.) Újabb lavina indult útjára. Most már a tőkések minden hitelezésüket igyekeztek visszaszerezni, új hitelt nem voltak hajlandók folyósítani. Európa legfőbb hitelezője, az Egyesült Államok már 1928 végétől, s különösen 1929-től erősen lefékezte hitelezéseit. A tiszta tőkeexport 1928. évi több mint 1 milliárd dolláros értéke már 1929-re 200 millióra, egyötödére hanyatlott. Ez önmagában is katasztrófával fenyegetett, hiszen a közép- és kelet-európai adós országok az esedékes törlesztéseket jórészt az újabb hitelekkel tudták csak fedezni. Tartozásállományuk jelentős részét, Németország esetében az 1918 és 1931 között felvett 20,6 milliárd márkának pontosan a felét, rövidlejáratú hitelek tették ki, ami a visszafizetési kötelezettséget különösen súlyosbította. A gazdasági élet megroppant. Ilyen helyzetben új beruházásokra senki sem szánta el magát. Németországban az új, részvényes nagyipari üzemek beruházására fordított 1928. évi 711 millió márkával szemben 1931-ben mindössze 21 milliót, a válság előtti összeg 3%-át fektették be! A beruházási javakat előállító iparágak rendelés nélkül maradtak, leálltak, nagy munkástömegeket bocsátottak el. A leálló üzemek száma ijesztő méreteket öltött. Németországban 1928-hoz képest 1930-ban 42%-kal több vállalat zárta be kapuit. 1931-ben 17 ezer vállalat szűnt meg. A munkanélküliek száma Angliában megkétszereződött, és elérte a 2,7 millió főt. 1932 végén Európában 15 millió munkanélkülit számoltak. A válság mélypontján, 1932-ben – a válság előtti csúcsponthoz

képest – a termelési eszközöket gyártó iparok világtermelése 40%-kal csökkent. A világ szén-, vas- és acéltermelése egyenesen 60%-kal hanyatlott. 1932-ben, 1929-hez viszonyítva, az Egyesült Államok ipari termelése 46%-kal, Kanadáé 42%-kal, Hollandiáé 38, Franciaorszáé és Belgiumé 31–31%-kal hanyatlott. A foglalkoztatás csökkenése a piac felfelvőképességét is szűkítette, a válság egyre jobban áttért a fogyasztási cikkeket előállító iparokra. A kereslet rendkívüli mértékben csökkent. A világkereskedelem forgalma rohamosan hanyatlott. Az import értéke – 1934. évi aranydollárban számítva – az 1928-as 58,8 milliárd dollárról 1932-re 23,7, 1935-re 20,7 milliárdra, majdnem egyharmadára zuhant, az export értéke pedig hasonlóan 55,6 milliárdról 21,8, majd 19,6 milliárdra zsugorodott össze. A csökkenő kereslet az árak példátlan hanyatlására vezetett. A mezőgazdasági cikkek ára zuhanni kezdett, a gabona világpiaci ára 1929 és 1932 között egyenesen 58%-kal esett.

Most tehát fordított láncreakció áll előttünk, mint amit a konjunktúra felfelé menő szakaszában figyelhattunk meg.

A válság azonban nem pszichológiai tényezők következménye. A mélyebb rétegekig ásva a termelési folyamat furcsa ritmusát ismerhetjük fel. A ciklus felfelé menő szakaszában jelentkező új kereslet a technika tömeges megújítását, a termelő kapacitások kibővítését eredményezi, s ez egy idő után a termelés szintjét magasabbra emeli, mint a rendelkezésre álló fizetőképes kereslet. A húszas évek világ gazdaságában ez annál is erőteljesebben jelentkezett, mivel a világháború politikai következményeként, mint láttuk, az országok biztosítani akarták magukat, és amiből csak lehetett, önellátására törekedtek. Védővámokat vezettek be, és szomszédos országok párhuzamosan építették ki termelési kapacitásaikat, amiből csak tudták, de ezzel egyidejűleg – értelemszerűen – szűkítették egymás külföldi értékesítési lehetőségeit. Ez az elzárkózási verseny végül is mindenkit sújtott és az értékesítést egyre nehezebbé tette, a túlermelés világméretben hatalmassá vált.

Válságmagyarázatok: Galbraith, Kondratyev, Varga Jenő, Sztálin

A világgazdaság harmincas évek eleji válságáról rendkívül sokat tudunk. Ismertek a termelési, kereskedelmi, hitelezési és foglalkoztatási adatok, és ismertek a spekuláció, a túlermelés, a hitelválság különböző tényezői. A válság különleges súlyosságának, mindent átható, minden területre kiterjedő hatásának valóságos okaival szemben mégis meglehetősen tanácstalan a közgazdaságtudomány. Van, aki ezt nyíltan, kereken ki is mondja: „egészében a nagy tőzsdekrach sokkal inkább megmagyarázható, mint a depresszió, ami követte . . . A közgazdaságtudomány még mindig nem tud végleges választ adni ezekre a kérdésekre. Mint általában, ez esetben is tudunk azonban valamit mondani.”²

Galbraith ugyanakkor elemzésében sajátos módon elkülöníti az 1929 őszi tőzsdekrachot és az azt követő évtized válságát. Az előbbi egyszerűen a felfokozott spekuláció következményének tekinti, míg az utóbbiról, néhány főbb kiváltó tényező vizsgálatán túl, nem tud egyértelmű magyarázatot adni.

²J. K. Galbraith: The Great Crasch 1929. 173–174.

E keretek között természetesen nem lehet célom a nagy válság közgazdasági magyarázatainak elmélettörténetét összefoglalni. Hadd utaljak mégis két jellegzetes álláspontra. Polányi Károlyéra és a napjainkban újra felfedezett Kondratyev-ciklus alkalmazására.

Polányi, mint már a háború utáni megrázkódtatásokat, úgy a válság különleges jellegét is az önszabályozó piaci gazdaság összeomlásából, pontosabban abból a politikából vezette le, ami fel nem ismerte a régi piaci rendszer összeomlását, a húszas években károsan erőltette a régi intézmények visszaállítását. „Ennek az évtizednek a törekvései – írja a háború utáni időszakról – mélyen konzervatívak voltak, és kifejezték azt a csaknem egyetemes meggyőződést, hogy csupán az 1914 előtti rendszer, »a szolid alapok időszakának« visszaállítása tudná helyreállítani a békét és prosperitást. Valójában a múlthoz való visszatérés ezen törekvésének hibájából keletkezett a harmincas évek átalakulása.”³

Ismét mások Kondratyev hosszú ciklusokra vonatkozó elméletére alapoznak. Eszerint a modern gazdaság fejlődésében 50–60 éves ciklusperiódusok figyelhetők meg. Ezen belül 25–30 éves felfelé, majd ugyanilyen időtartamú lefelé szálló ciklus-szakasz különíthető el, eltérő ár-, beruházási- és termelési jellegzetességekkel, sőt ezekből fakadó társadalmi-politikai konzekvenciák törvényszerűségeivel. Kondratyev az 1920-as évek elején írott tanulmányában arra is felhívta a figyelmet, hogy a hosszú ciklus lefelé menő szakaszára eső időszakai túltermelési-kereskedelmi válságok különlegesen súlyosak, míg a felszálló ciklus-szakaszban csak enyhébb formát öltenek. Mivel a Kondratyev-ciklusban a két világháború közötti időszakot leszálló ciklusgörbe jellemezte – ugyanúgy, ahogy az 1870-es évek európai válsága is ilyen szakaszra esett –, az időszakos válság különlegesen elmélyült.

E néhány s egymástól jócskán eltérő magyarázat nyilvánvaló tanácstalanságra utal. Az utólagos történeti fejlemények fényénél azonban a legegyszerűsebbnek tűnő, leghatározottabb korabeli magyarázatok is – s az alábbiakban ezekből válogatok – más megvilágításba kerültek. De hadd sorakozzon az alábbiakban a válság néhány legjellegzetesebb korabeli értelmezése.

Varga Jenő és sokan mások is úgy látták, hogy a válság soha nem látott mélysége abból fakadt, hogy a kapitalizmus szokásos ciklikus túltermelési válsága már a kifejlett monopóliumok uralmának szakaszában ment végbe, amikor a korábbi automatizmusok, a túltermelés levezetésének természetes szelepei tökéletlenül működtek (az árak például nem alakulhattak a kereslet és kínálat törvényei szerint, ezzel elősegítve a feleslegek lepadását, hiszen a monopóliumok természetellenes hatalommal uralták a piacot, és biztosították az árak magas szintjét). Ugyanakkor ez a válság a kapitalizmus általános válságának talaján játszódott le, ami eleve a piacok összeszűkülését jelentette már. Mindez a megrendült és csak átmenetileg konszolidált kapitalizmust pusztulásának szélére sodorta. „A mai válságot nem lehet a régi válságok egyszerű ismétlődésének tekinteni – mondta Sztálin 1930 nyarán. Több különleges körülmény bonyolultabbá, mélyebbé teszi ezt a válságot... A mai gazdasági válság a kapitalizmus *általános válsága* alapján bontakozik ki, amely már az imperialista háború időszakában keletkezett, amely aláássa a kapitalizmus pilléreit...” Ez egyrészt abban jelentkezik, hogy „... a kapitalizmus a világgaazdaságnak már nem egyedüli rendszere...” továbbá, hogy „... az imperialista

³ K. Polányi: The Great Transformation. London, 1944. 23.

háború, valamint a forradalom győzelme a Szovjetunióban megingatta az imperializmus pilléreit a gyarmati és függő országokban...”, melyeknek fiatal kapitalizmusa versenytársaként jelentkezik.⁴

Bár a világgazdasági válság súlyosságának magyarázatában különleges helyet kapott a kapitalizmus általános válsága, ennek a Szovjetunió léte és a gyarmati rendszer megrendülése mellett főleg azt az általános oldalát hangsúlyozták csupán, hogy olyan korszak, „amelyben – Varga Jenő szavaival – már rég megvannak a történelmi előfeltételek a burzsoázia uralmának megdöntéséhez, a forradalmi robbanások és a munkástömegek felkelései az egyes országokban közvetlenül fenyegetik a burzsoázia uralmát”. Ugyanakkor közgazdaságilag a magyarázat visszakanyarodott kiindulópontjához, hiszen – ismét Varga Jenő megfogalmazásával – „az általános válság okai a kapitalizmusnak ugyanazok a belső ellentmondásai, amelyek az időszakosan ismétlődő túltermelési válságokban is jelentkeztek és amelyek elkerülhetetlenné teszik a kapitalizmus forradalmi összeomlását”.⁵ Igaz, Varga Jenő ennek ellenére is hangsúlyozta, hogy „elvont elméleti szempontból a válság leküzdhető”.⁶ Mások, mint V. Motilev, vagy L. Mendelson bírálták Varga Jenő „objektivistá” álláspontját, szemére vetették, hogy egyoldalú gazdasági megközelítése következtében megfeledezett a politikai tényezőkről, melyek a proletariátus forradalmasodására vezetnek, s amelyek politikailag teszik lehetetlenné a burzsoáziának, hogy megbirkózzék a válság által előidézett helyzettel. Ebben a felfogásban – de hozzá kell tenni, Vargában is – a ciklikusan visszatérő válságok önmagukban is egy-egy ásóymommal mélyebbre ássák a kapitalizmus sírját. „Minden válság – írta Varga Jenő – egy-egy újabb lépcső, amely egyre közelebb visz a kapitalizmus összeomlásához. S ez nemcsak gazdasági tekintetben van így, amennyiben minden válság a centralizációt fokozza, ezzel előkészít egy még élesebb válságot, hanem társadalmi tekintetben is. Minden egyes válság halálos csapást mér a burzsoázia egy bizonyos részére, csökkenti azoknak a személyeknek a számát, akik a tőkés rendszer fenntartásában érdekeltek, kielezi a proletariátus és a burzsoázia közötti ellentétet...”⁷

Nem vitás, a húszas évek második felének konjunkturális időszakában meghirdetett előrejelzések beigazolódni látszottak. Sztálin 1927. december 3-án, a XV. pártkongresszuson elmondott előadói beszédében merészen jövendölte: „... a stabilizációból, abból, hogy a termelés emelkedik, abból, hogy a kereskedelem nő, abból, hogy a technikai haladás és a termelési lehetőségek egyre nagyobbak, de ugyanakkor a világpiac, ennek a piacnak határai és az egyes imperialista csoportok befolyási övezetei többé-kevésbé stabil állapotban maradnak, éppen ebből nő ki a világkapitalizmus legmélyebb és legélesebb válsága... A részleges stabilizációból kinő a kapitalizmus válságának fokozódása, a fokozódó válság romba dönti a stabilizációt, ilyen a kapitalizmus fejlődésének dialektikája a jelenlegi történelmi helyzetben.”⁸

Két és fél évvel később, 1930 júniusában a XVI. pártkongresszuson Sztálin elégedetten és joggal emlékeztetett: „Pontosan úgy történt, ahogy a bolsevikok két-három

⁴ Sztálin Művei XII. kötet. 264–266.

⁵ Varga Jenő: A nagy válság. Válogatott írások (1924–1943). Kossuth Könyvkiadó, 1978. 406.

⁶ E. Varga: Perspektívi mirovovo ekonomiceszkovo krizisa. Bolsevik, 1930. 23–24. szám, 58.

⁷ Varga Jenő: A nagy válság. Válogatott írások (1924–1943). Kossuth Könyvkiadó, 1978. 386.

⁸ Sztálin Művei X. kötet. 294.

évvel korábban mondták. A bolsevikok azt mondták, hogy a tőkés országokban a technikai fejlődésnek, a termelőerők növekedésének és a fokozódó tőkés racionalizálásnak, a milliós munkás- és paraszttömegek korlátozott életszínvonala mellett elkerülhetetlenül súlyos gazdasági válságra kell vezetnie. A burzsoá sajtó gúnyolódott a bolsevikok »eredeti jóslatán«... És mi történt a valóságban? Úgy történt minden, ahogy a bolsevikok mondták.”⁹

Ennek ellenére Sztálin nem ment el addig, ameddig egyes közgazdái, hogy a súlyos válságtól a kapitalizmus elkerülhetetlen összeomlását várja. Ezzel szemben a válság és az új forradalmi fellendülés, a gazdasági válság politikai válsággá mélyülése és a burzsoázia fasizmusban és háborúban való kiütkeresése nyer különleges hangsúlyt az 1930 nyarán megtartott XVI. pártkongresszus előadói beszédében.

Sztálin ismét a válság–háború–forradalmasodás történeti-logikai összefüggését emelte ki, hangsúlyozva, hogy „az új világháború elkerülhetetlen” és „a világforradalom csupán mint az újabb háborúk következménye folytatódik”, és vezet majd Európa és Ázsia számos országában forradalomhoz.

Alig egy évtizeddel a háború és az első szocialista forradalom győzelme után, a válság okozta példátlan összeomlást tehát többen véglegesnek tartották. Ezeket a nézeteket ma felesleges lenne részletesebben elemezni, hiszen az eltelt fél évszázad világosan bizonyította tarthatatlanságukat. A válság, a háború és a további forradalmasodás összefüggését – még ha nem is teljesen abban a formában, ahogy Sztálin annak idején előre várta, vagyis, hogy a háborút a Szovjetunió és Kína ellen fogják kirobbantani (bár nem kizárva a tőkés országok egymás elleni háborúját sem) – az események annál inkább igazolták. Ennek ellenére a válság különleges jellegének és mélységének okaira vonatkozó megállapítások, számos részgazságuk ellenére sem igazolódtak, hiszen az elmúlt fél évszázad gazdasági ciklusai, válságai a monopóliumok uralma, sőt a gyarmati rendszer összeomlása idején és ellenére sem mutattak semmi hasonlóságot a harmincas évek elejének különleges válságához.

A nagy válság valódi közgazdasági magyarázatával mintha még adós lenne a tudomány.

Ennek ellenére több siker kilátásával kísérlelhető meg – választott témánknak megfelelően – Közép- és Kelet-Európa sajátos gazdasági válságának vizsgálata.

Közép- és Kelet-Európa és az agrárválság

Ami ez esetben annyira szembetűnő: a térség országaiban úgyszólván kivétel nélkül *különlegesen* súlyos méreteket öltött a válság. Ennek leginkább három tényezőjét emelhetjük ki. Elsőként talán a példátlan méretű agrárválságot, az értékesítés világszerte lehetetlenülését, ami az agrárarok soha nem látott zuhanásával jár együtt. Ez a tényező ugyan nem érintette (vagy egyenesen kedvezően befolyásolta) a térség iparosodott országait, de Közép- és Kelet-Európa országainak nagyobb részét, az agrártúlsúlyú és úgyszólván kizárólag mezőgazdasági exportra alapozott gazdaságú országokat földre terítette. A másik, s ez esetben az iparosodott és agrárországokat egyaránt érintő tényező

⁹ Sztálin Művei XII. kötet. 256.

a hitelválság drámai következménye volt Közép- és Kelet-Európára. Ez egyrészt fizetés-képtelenné tette a térség súlyosan eladósodott országait, másrészt kikapcsolta a gazdaság finanszírozásából a legtöbb esetben meghatározó szerepet játszó külföldi tőkeforrásokat. Végül az előző kettővel legszorosabb kapcsolatban a radikálisan megváltozott feltételek között a válság elmélyítésének fontos tényezőjévé vált a régió legtöbb országának műszaki-gazdaságszerkezeti elmaradottsága, alacsony hatékonyságából eredő gyenge versenyképessége és a szerkezeti arányok átalakításának és a technikai előretörésnek társadalmi akadályoztatása, ami az elavult szerkezet nehezen változtatható merevségével, rossz alkalmazkodó képességgel súlyosbította a helyzetet.

Az első világháborút követően már hamarosan nyilvánvalóvá vált mezőgazdasági túltermelés, a húszas évek második felének rövid intermezzója után tulajdonképpen már 1928-tól ismét jelentkezett, s a harmincas évek elején különlegesen kiélezetté vált. A felhalmozódó eladhatatlan készletek az árak katasztrofális zuhanására vezettek, a gabonárak 1934-ben már alig haladták meg az 1929-es szint egyharmadát, a világpiaci húsárak 60%-kal estek vissza, s az agrártermékek átlagos árindexe az 1929. évi 37%-át érte csupán el. Hozzá kell tenni, hogy mindez nem valamiféle mély, de rövid válság megnyilatkozása volt, hiszen a bekövetkezett árzuhanásokat az agrárpiac a harmincas években egyáltalán nem tudta kiheverni, s az árszint mindvégig a válság előtti egyharmada-fele között ingadozva rögződött.

Ami ekkor játszódott le a világban, az az irracionalitás valóságos diadalmenete volt. A mezőgazdasági árak lezuhantak – de az élelmiszerek mégis elérhetetlenebbé váltak a lakosság legnagyobb tömegei számára. A lakosság hatalmas tömegei még a világ fejlettebb régióiban és az agrárexportáló országokban is a szó szoros értelmében éheztek – de az eladhatatlan készletek tonnamillióit semmisítették meg, öntötték tengerbe, tüzelték el, tették emberi fogyasztásra alkalmatlanná. A mezőgazdaság termelési reakciója is „ésszerűtlen” volt ugyanakkor, hiszen az árzuhanást és értékesítési krízist – az iparral ellentétben – itt általában nem kísérte a termelés visszafogása (ez a mechanizmus az iparban egy idő után az egyensúly helyreállítását segíti elő). A paraszti kistermelők tömegei érthetően nem engedhették meg maguknak, hogy az áresés hatását még termelés-csökkenéssel is tetézzék, sőt éppen ellenkezőleg, nagyobb termékmennyiség piacra dobásával igyekeztek ellensúlyozni az árbevételek kiesését. A vetésterület csökkenésére ennek nyomán úgyszólván sehol sem került sor. Ugyanakkor mind a belföldi, mind a világpiac összehűült. A román állatexport a harmincas évek elején 45%-kal, a búzakivitel 55%-kal csökkent, a jugoszláv agrárexport mennyisége 54%-kal esett vissza, a bolgár szarvasmarha-kivitel a legkedvezőtlenebb évben a válság előtti szint 14%-át érte csupán el. Az árcsökkenés hatására azonban az exportbevételek természetesen a kivitel mennyiségénél is jóval nagyobb mértékben estek vissza. Románia esetében az export mennyisége 42%-kal, az exportbevételek viszont 73%-kal csökkentek, s míg a magyar kivitel mennyisége 27%-kal hanyatlott, a bevételek 60%-kal estek vissza! A helyzet rendkívüli súlyosságára utal, hogy bár Lengyelország nagy erőfeszítéssel 28%-kal növelni tudta agrárkivitelét, exportbevételei mégis 56%-kal csökkentek. A mezőgazdaság válságát azonban korántsem csupán az értékesítés lehetőségeinek és feltételeinek romlása mélyítette el. A helyzetet lényegesen súlyosbította, hogy a mezőgazdaság által felhasznált (vagy a parasztok által fogyasztott) iparcikkek árszintje korántsem esett hasonló mértékben vissza, s ez mind a belső, mind a nemzetközi piacon az agrárrolló (az ipari és mezőgazda-

sági árak különbségének a mezőgazdaság rovására történő) szétnyílására vezetett. Romániában például a mezőgazdasági termékek árindexe 1933 és 1934-ben (1929-hez képest) 55–56%-kal hanyatlott, miközben a mezőgazdaságban használt iparcikkek árindexe csupán 18–19%-kal. Jugoszláviában az agrárárak 33%-kal, Lengyelországban 22%-kal nyílt szét. Magyarország esetében az 1913-as árszintet figyelembe véve 1928-ig az ipari árak 6%-kal gyorsabban emelkedtek, mint az agrárárak, 1933-ra viszont már 70%-ra nyílt szét a rés!

Ez a példátlan árrés a nemzeti gazdaságok vezető ágazatának és a lakosság paraszti többségének létét fenyegette. (A paraszti jövedelmek Romániában közel 58%-kal, Lengyelországban 59%-kal, Magyarországon 36%-kal csökkentek.)

A cserearányok romlása és hatásai

Mivel agrártúlsúlyú és agrárexportáló országokról volt szó, a mezőgazdaság traumája az egész nemzetgazdaságot megrázta. Ezt a hatást mindenekelőtt a külkereskedelem, illetve a kereskedelmi mérleg közvetítette a cserearányok (a kiviteli és behozatali árak különbségének) rendkívül kedvezőtlen alakulása formájában. Jugoszlávia esetében például 1929-ben az exportárak átlagos szintje mintegy 10%-kal meghaladta az importárak szintjét, ezzel szemben 1933-ban az importárak színvonala már több mint 25%-kal magasabban állt, mint az exportáraké. Románia exportárai 1933-ban a válság előtti szint 40%-ára zuhantak, importárjai azonban csak a korábbi 66%-ára süllyedtek, vagyis ugyanazon mennyiségű import fejében jóval többet kellett exportálni. A cserearányok háborút követő hanyatlását újabb súlyos visszaesés követte Magyarországon is. Az 1925–27. évi szintet bázisnak tekintve, 1929-ben már 8, 1930-ban 10, 1931-ben 15, az 1933. évi mélyponton pedig végül is 19%-os cserearány-romlás következett be. Miután a cserearányok romlása – mint a korábbiakban már láttuk – nem újkeletű jelenség volt, s már a háború utáni évtizedet is jellemezte, végül is a harmincas évek elején lejátszódó hanyatlás nyomán (Magyarország jellemző példáján illusztrálva) az első világháború előtti időszakhoz képest már nem kevesebb, mint 30%-hoz közelítő cserearány-romlás következett be. Más szavakkal: a harmincas évek elején már csaknem egyharmaddal több árut kellett exportálni ugyanannyi importcikkért, mint a világháború előtt.

Az agrárárak és a külkereskedelmi deficit súlyos egyensúlyzavarainak sokirányú hatásai közül mindenekelőtt magára a mezőgazdaságra visszaható kedvezőtlen következményeket kell kiemelni. A válságos piaci viszonyokhoz ugyanis csak a termelés önköltségének lényeges leszorításával és egyidejűleg szerkezeti átalakításával lehetett volna érdemlegesen alkalmazkodni. Ehhez mind a technikai-technológiai modernizáláson, a hozamok lényeges emelésén, mind a válság által leginkább sújtott gabonatermelésről a kedvezőbb értékesítési és árfeltételeket biztosító, intenzív gazdálkodási ágazatokra való átálláson keresztül vezethetett csak út. Más szavakkal, a válság leküzdése lényeges, nagyobb beruházásokat igénylő modernizálást követelt. Csakhogy az adott helyzetben, a bevételek zuhanása, és a modernizáláshoz szükséges gépek, vegyi anyagok, általában az iparcikkek viszonylagos (az agrárárak arányában álló) drágulása úgyszólván megbénította a mezőgazdaság beruházási tevékenységét. Az új gépi technika terjedése nemcsak megállt, de egyenesen visszaesés következett be. Magyarországon a traktorok húszas években

viszonylag gyorsan növekvő száma 1929 és 1938 között már gyakorlatilag nem változik, s ugyanígy stagnált a motoros cséplőgépek állománya is. Jugoszláviában a harmincas években a mezőgazdasági gépipport (hazai termelés lényegében nem volt, a gépesítés tehát csakis a behozatal útján fejlődhetett) gyakorlatilag leállt. (A cséplőgép-behozatal a húszas évek második feléhez viszonyítva 2%-ra, az aratógépeké 8%-ra, a vetőgépeké 3%-ra hanyatlott.) Lengyelországban leálltak a talajjavító munkák (a húszas évtized második felében közel 150 ezer, a harmincas években csupán 4 ezer hektárnyi területet javítottak fel). Mi több, még a meglévő szegényes géppark kihasználása is romlott. Magyarországon a harmincas években a rendelkezésre álló gépeknek csupán kétharmadát üzemeltették, hiszen az amúgy is olcsó munkaerő árcsökkenése ráfizetésessé tette a meglévő gépek működtetését is. A tömeges foglalkoztatáshiány pedig esetenként úgyszólván szociálpolitikai kényszerűséggé tette a gépek emberekkel történő helyettesítését. Aligha vezethette más megfontolás például a jugoszláv kormányt, amikor – egyedülálló módon – rendeletileg betiltotta a traktorok használatát.

A műtrágyafelhasználás, mely a háborút követően, igaz, rendkívül kezdetleges szintről, de mégis tért hódított (Magyarországon négyszeresére, Jugoszláviában háromszorosára emelkedett), most úgyszólván megszűnt. Magyarországon a hektáronkénti közel 21 kg-os felhasználás 1933-ra 2,6 kg-ra, de 1938-ig szerényen emelkedve is csupán 7 kg-ra tehető, vagyis a válság előtti szint egyharmadára, s ezzel az első világháború előtti szint felére esett vissza. Jugoszláviában a válság nyomán kevesebb, mint felére csökken a műtrágya felhasználás, Lengyelországban a hektáronkénti 5 kg-ról 2 kg alá, s ezzel a kontinens nyugati országaira jellemző 100–300 kg-os felhasználással szemben gyakorlatilag a műtrágyahasználat megszűntéről beszélhetünk. (A jugoszláviai – hatóanyagban számított – hektáronkénti 1 kg, a román 0,3 kg a szó legszorosabb értelmében közelített a nullához.)

A termelékenység mindennek következtében – igen kevés és szerény kivétellel – stagnált, sőt csökkent. A búza hektáronkénti hozamai 1935 és 1938 között például Romániában több mint 20, Lengyelországban 4%-kal maradtak el az 1909–13. évi szint mögött. A cukorrépa hozamai 5–15%-kal estek vissza Lengyelországban, Magyarországon, Bulgáriában, Jugoszláviában és Romániában. A rozs hozama valamelyest csökkent Lengyelországban és Magyarországon, a burgonyáé Magyarországon, a kukoricáé több mint 20%-kal Romániában. Igaz, ezt más termények hozamnövekedése ellensúlyozhatta, mert a romániai rozstermelés hozamai 9, a burgonyáé 4%-kal nőttek, Bulgária látványosabb eredményeket ért el a búza (28 %) és a burgonya (58 %) hozamnövelésében. Magyarországon nőtt a búza (16 %) és a kukorica (20 %) hozama stb. Egészében azonban a termelékenység növelése, a nagyobb versenyképességet biztosító és az árhanyatlásokat ellensúlyozó önköltségsökkentés egyáltalán nem következhetett be. A hét fő mezőgazdasági termény átlagos hozama a harmincas évek második felében Magyarországon az európai átlag 85, Bulgáriában és Lengyelországban 74–74, Jugoszláviában 70, Romániában pedig 63%-át érte csupán el. Az egy mezőgazdasági munkaerőre számított termelés értéke ennél is kedvezőtlenebb volt, és a Balkán-országokban alig haladta meg az európai szint felét.

Szerkezeti változások és termelési sikerek

A termelés szerkezeti átalakítása is rendkívül akadályokba ütközött. A mezőgazdasági termelés válság által kevésbé sújtott, jobb értékesítési és kedvezőbb árfeltételeket biztosító területei — az állati termékek ármozgása jóval kedvezőbb volt, mint a gabonáé, a vajexport ugrásszerű emelkedést mutatott a világpiacon stb. — általában csak lassan-vontatottan növekedtek, és nem következett be az új helyzetnek megfelelő gyors termelés- és export-átcsoportosítás. Bár a magyar baromfitenyésztés jelentősen fellendült, és a kivitel a húszas évek közepétől a harmincas évek végéig mennyiségileg mintegy kétszeresére nőtt, a vajexport ugyanezen években 1–2 ezer mázsáról 50–60 ezer mázsára, a borkivitel pedig mintegy tízszerelése ugrott, *érdemi* agrárexport-szerkezet átalakulásról mégsem beszélhetünk. Az állat-, állati termék-, vaj- és borkivitel együttes értéke ugyanis az összes mezőgazdasági és élelmiszerkivitel 27–28%-áról csak egyharmadáig emelkedett.

A korábbi uralkodó ágazatok rovására bekövetkező korszerű szerkezeti változások valamelyest minden agrárország esetében megfigyelhetők. A zöldségtermelés például a húszas évek alig több mint 1% körüli arányáról közel 6%-ra nőtt Jugoszláviában. A kerti növényekkel bevetett földterület 57%-kal, a zöldség- és főzelékfélék vetésterülete 37%-kal nőtt Magyarországon. Bulgáriában a főzelék- és gyümölcstermelésre hasznosított földterület 3-ról 5%-ra, az ipari növények vetésterülete nem egészen 1%-ról 7%-ra szélesedett. A bolgár borexport az 1928. évi 200 ezer hektoliterről már 1932-re 6,5 millió hektoliterre ugrott. A termelés fő szerkezeti arányai mégis legfeljebb csak mérsékelten módosultak. A gabonatermelés egyoldalú túlsúlya a katasztrofális gabonaválság ellenére lényegében sehol sem tört meg. A gabona részesedése a szántóföldi művelésben 1920–24, valamint 1935–38 között Bulgáriában egyaránt 71–72%, Lengyelországban 77% körül mozgott, míg Magyarországon mintegy 3%-kal csökkenve, még mindig a szántóterület kétharmadát foglalta le. A korlátlan, sőt jórészt foglalkoztathatatlan munkaerő révén ezekben az országokban, pontosabban szólva ezen országok parasztgazdaságában nem érvényesült a tőkés megfontolás, és nem mérlegelték a pótlólagos munkaerő-ráfordítás marginális hasznát. A munkaerő ott volt a családi gazdaságban, foglalkoztatása nem kívánt mérlegelést, számítást, és egyáltalán nem a tőkés gazdaság normái és megfontolásai érvényesültek alkalmazásában. Ez a mezőgazdasági túlnépesedés, részleges falusi foglalkoztatás vagy foglalkoztatáshiány tette sajátos módon lehetővé, hogy újabb és újabb munkaerő-ráfordítással honosítsák meg, vagy terjesszék ki a különlegesen munkaerő-igényes mezőgazdasági kultúrák művelését. Legtömegesebben a kukoricatermelés térhódítása jelzi ezt a folyamatot. A húszas évek közepére kialakult helyzethez képest a harmincas évek második felére Lengyelországban és Jugoszláviában 40%-kal, Romániában 50%-kal nőtt a kapásnövényekkel bevetett földterület, aminek nyomán ez utóbbi két országban a kapásnövények vetésterülete már majdnem elérte a gabonáét.

A belső átcsoportulások kisebb változásai ellenére a mezőgazdaságban a tehetetlenségi nyomatók hatására igyekeztek többet előállítani a rosszabb áron értékesíthető hagyományos terményekből. A hét fő termény termelése például 1924–28 között a közép- és kelet-európai országokban az 1909–13. évi szint 98%-át érte el, 1934–38 között viszont már 17%-kal meghaladta azt. A Balkán országokban 87%, illetve 16% a megfelelő szám. A szarvasmarha-állomány nagyjából stagnált, a sertésállomány 10–30% közötti arányban növekedett a harmincas évek folyamán.

A hihetetlen paraszti nyomorúság és erőfeszítések ellenére tehát a közép- és kelet-európai országok mezőgazdasága sem a termelés költségei, sem szerkezetének rugalmas átalakítása terén nem tudott alkalmazkodni a válság szabta új feltételekhez. A rugalmas változtatni tudás hiánya, intézményrendszeri, kulturális és gazdasági akadályai végül is azt diktálták, hogy nagyjából változatlan úton haladjon tovább és a nemzetközi piaci viszonyok változásának csodájában reménykedve várja a hét szűk esztendő múlását.

Az agrárválság okozta kereskedelmi mérlegzavar és egyensúlyvesztés hatása különlegesen felerősödött a harmincas évek elejének rendkívüli hitelválsága, a nemzetközi pénz- és hitelpiac zajos összeomlása következtében.

Hitelválság és az adósországok kálváriája

A világgazdasági válság első éveiben a nemzetközi pénzügyi és hitelkapcsolatok, ha meg is nehezedtek, de még működtek. Újabb rövid- vagy középlejáratú hitel-injekciókkal lehetett a fizető- és termelőképesség megerősítésére sietni. A válság által sújtott adós országok fizetőképessége azonban egyre inkább kérdésessé vált, a hitelezők pedig egyre óvatosabbak lettek. 1930-ban a két legnagyobb hitelező hatalom még közel 1,4 milliárd dollár hitelt folyósított, a következő évben már csak 300 milliót és 1932-ben mindössze 30 milliót! A fordulatot a bécsi Creditanstalt 1931 tavaszán bekövetkező csődje tette nyilvánvalóvá. A bécsi bankház nem egyszerűen a nagybankok egyike volt, hanem a sokágú Rothschild-birodalom egyik pillére, az üzleti megbízhatóság jelképe, és az osztrák ipar kétharmadának birtokosa, vagy legalábbis ellenőre. Tőkeereje 145 millió schillinget tett ki, míg külföldi pénzalapjainak értéke elérte az 1,8 milliárdot. Nemcsak Ausztriában, de az egész nemzetközi pénzpiacon valóságos bombaként robbant tehát az 1931. május 11-én bejelentett hír: a Creditanstalt fizetéseképtelenné vált, mivel akkora veszteséget szenvedett, mint egész alaptőkéje. A hírre valóságos földcsuszamlás következett be, és a hónap végéig e veszteségek mintegy megháromszorozódtak (a külföldi pénzalapok egy részének azonnali visszavonása révén). Az Osztrák Nemzeti Bank igyekezett betömködni a réseket, és váltólezárással sietett a Creditanstalt segítségére. Májusban a Nemzeti Bank váltóállománya ennek nyomán nem egészen 70 millióról több mint 450 millió schillingre ugrott. A kifizetések már a Bank arany- és devizatartalékait is egyre jobban igénybe vették. Május folyamán 100 millió, októberben pedig már 500 millió schilling értékű arany és deviza áramlott ki az országból. A mintegy 930 millió értékű arany- és devizakészletek végül is 1932 nyaráig 114 millióra olvadtak le. (A schilling aranyfedezete elbizonytalanodott, hiszen a május eleji közel 84%-os fedezeti szint már a hónap végére 57%-ra, majd a mélyponton 25%-ra zuhant.) 1931 folyamán 1 milliárd schilling külföldi hitelt vontak vissza Ausztriából. Az egész osztrák pénz- és hitelrendszer az összeomlás szélére került!

Az eluralkodó bizalmatlanság és pánik gyorsan magával rántotta a súlyosan eladósodott weimari köztársaságot is, melynek külföldi hitelállománya fele részben (több mint 10 milliárd márka értékben) rövidlejáratú hitelekkel állt. A hitelezők igyekeztek mindent azonnal visszaszerezni, és a német Reichsbank egy-másfél hónap leforgása alatt 2 milliárd márka értékű arany- és deviza-kifizetésekre kényszerült. A rémület természetesen a belföldi betét- és folyószámlatulajdonosokat is hatalmába kerítette. Valósággal

ostrom alá vették a nagybankokat, melyek júliusig ugyancsak 2 milliárd márkát fizettek vissza. Hans Luther, a Reichsbank elnöke elkeseredett akcióba kezdett: július 9-én reggel Londonba repült, és ugyanazon nap délutánján útra kelt Párizsba, hogy a bankelnöktől segítséget szerezzen, de 11-én végül is üres kézzel érkezett vissza. Két napra rá a három leghatalmasabb német nagybank egyike, a német ipar 22%-át ellenőrző Darmstädter- und Nationalbank (az úgynevezett Danat Bank) bejelentette fizetéseképtelenségét (ennek már előrevetítette árnyékát Németország legjelentősebb textilkombinátja, a Danat Bank érdekeltségében álló Norddeutsche Wollkämmerei und Kammgarnspinnerei július 7-i összeomlása). A hitelek tömeges visszavonása nyomán az ország arany- és devizakészletei úgyszólván teljesen kiapadtak, és a betétulajdonosok rohama következtében 48 óra leforgása alatt az összes bank kénytelen volt bezárni kapuit. A német bankrendszer – a tőkés fejlődésnek ez az annyira jellegzetes német fellegrára – összeomlott. Július 13-án a kormány bankzárlatot rendelt el.

A lavina most már feltartóztathatatlanul gördült lefelé, maga alá temetve mindent, ami útjába került. A közép- és kelet-európai országok pénzügyi helyzete, súlyos eladósodottsága és a hatalmas hitelek felhasználási módja egyaránt előkészítette a talajt a gyorsan bekövetkező végzethez. „A külföldi tőke – állapította meg egy angol szakértő bizottság –, amelyet Európa újjáépítésére használtak, igen kíváncsú és szükséges volt, de végső soron az az összeg, amelyet erre a területre küldtek, nagyobb volt annál, mint amennyit az adósok visszafizetni remélhettek... Az Európába befektetett tőke jelentős részét nagymértékben improduktív célokra használták fel, ez ugyan a kölcsönző ország életszínvonalát javította, de nem idézett elő olyan javulást az ország export-iparainak hatékonyságában, hogy képessé váljanak az adósságokból származó fizetési kötelezettségeknek eleget tenni.”¹⁰ Kétségtelenül így volt. Magyarország esetében például a húszas évek második felében felvett mintegy 2 milliárd pengő (400 millió dollár) összegű hiteleknek csupán 20%-át fordították produktív, termelő beruházásokra, míg 25%-át végső soron fogyasztási célokra, további 15%-át pedig infrastrukturális, egészségügyi, oktatási befektetésekre. A húszas évek kölcsönpolitikájának talán legjellegzetesebb vonásaként azonban mégis azt emelhetjük ki, hogy a magas kamatokkal terhelt hitelek felhasználása egyre öncélúbbá vált: mivel a felhasználás nem növelte kellően a visszafizetést megalapozó export-ágazatok termelőképességét, az esedékessé váló és növekvő mértékű törlesztések csakis az újabb hitelek révén voltak lehetségesek. Így állhatott elő az az ésszerűtlen állapot, hogy a Magyarország által felvett összes hitelek 40%-át maguknak a hiteleknek a törlesztésére fordították. Az átlagos arány azonban nem is fejezi ki maradéktalanul a valóságot, hiszen a húszas évtized végén az évente esedékes kamat- és tőketörlesztés összege már meghaladta az évente felvett hitelek összegét. Más szavakkal, 1929-ben már a felvett új hitelek teljes összegét a visszafizetések emésztették fel! Ezek után érthető, milyen következményekkel járt az új hitelfelvétel lehetetlensége. Nemcsak a gazdaság finanszírozása, de a törlesztések fedezése is képtelen feladattá vált. Ráadásul ugyanúgy, mint Németország és Ausztria esetében, a hitelek hatalmas része, általában megközelítően fele, rövidlejáratú hitel volt, s ezek tömeges visszavonása megoldhatatlan feladat elé állította az adós országokat. (A következményeket különlegesen dramatizálta, hogy a

¹⁰ The Problem of International Investment. A Report by a Study Group of Members of the Royal Institute of International Affairs. London, 1937.

húszas évek második felének spekulációs konjunktúrája idején, a korlátlan hitelforrások természetes közegében a rövidlejáratú hiteleket nemegyszer rendeltetésüktől nagyon is eltérő módon, lassabban megtérülő beruházásokra is felhasználták. A prosperitás hirtelen megtorpanása nyomán a beruházásban lekötött tőkét újabb hitelek felvételével sem sikerülhetett visszafizetni, ami hatalmas és látványos csődök sorozatát idézte elő. Ilyen beruházásra fordított rövidlejáratú hitelek visszafizetésének képtelensége rántotta csődbe a tizenkét malomból álló hatalmas Victoria malomkonszernt Magyarországon.)

Miután 1931 tavaszától-nyarától a külföldi hitelezők minden felmondható hitelt azonnal visszavontak, az egyes közép- és kelet-európai országok óriásbankjai és nagyipari vállalatai tömegesen fizetéseképtelenné váltak. A nemzeti bankok részben ezek ki-segítésére, részben az önmagában is hatalmas államkölcsonők visszafizetésére kötelezve, hónapok alatt felérték az országok amúgy sem gazdag arany- és devizatartalékait. A Magyar Nemzeti Bank 1931. május 1. és július 13. között 200 millió pengő értékű aranyat és devizát fizetett ki, ami meghaladta az április végi érc- és devizakészlet értékét. Lengyelország 1930 és 1931-ben közel 1 milliárd zloty (kerekén 115 millió dollár) rövid-lejáratú hitelt fizetett vissza, Románia 1931-ben 1,8 milliárd lei rövidlejáratú hitel kifizetésére kényszerült, aminek következtében az 1929. évi 40 millió dolláros arany- és devizatartalékok 1933-ban 1,5 millió dollárra zsugorodtak, vagyis gyakorlatilag el-olvadtak. Jugoszlávia 30 millió dollár értékű azonnali hitelvisszafizetés mellett — rend-kívül jellegzetes módon és általános érvénnyel — a belső hitelrendszer csődjével is szembekerült, hiszen 1930 és 1934 között a betétulajdonosok több mint 5 milliárd dinárt, az összes betétek felét vették ki a bankokból, ami a jugoszláv bankok felét (az összes pénzintézeti részvénytőke 48%-ával) fizetéseképtelenné tette.

Az összeomlás teljes volt. Az adós országok válsága az államcsőd és a gazdaság megbénulása legközvetlenebb fenyegettetéseit hordozta.

Az agrárországok mérsékeltebb ipari visszaesése

Ebben a helyzetben a térség országainak többsége esetében az ipar válsága csupán másodlagos jelentőségű lehetett. Az agrár-, illetve agrár-ipari országok esetében ez annál is természetesebb volt, mivel az ipar volumene kicsiny, a belső piac ellátására általában képtelen lévén, a háborút követő importhelyettesítés és protekcionizmus szigorítása segítségével a külföldi áruk behozatala rovására újabb és újabb belső piacokat lehetett meghódítani. Ennek ellenére a különlegesen súlyos agrárválság, a lakosság fogyasztóképes-ségének különleges összeszűkülése és a hitelrendszer összeomlása a viszonylag szerény ipari kapacitások meglepően tetemes hányadát kihasználatlanságra kárhoztatta. Ez különösen a beruházási javakat előállító ágazatokat sújtotta. Romániában a cement-termelés és az épület-faárúk gyártása 40–50%-kal, a széntermelés 37%-kal esett vissza, de az ipar összes termelése a válság 1932. évi mélypontján is csak 11%-kal maradt el a válság előtti szint mögött, ami a fogyasztási iparok — átementi visszaesést követő — növekedése és az olajkitermelés (agrárexport pótlására erőltetett) fejlődése nyomán válhatott ilyen mérsékeltté. A jugoszláv ipari termelés csökkenése, különösen mivel 1933-ra már 10%-kal több ipari munkahely volt, mint a válság előtt, hasonlóképpen mérsékelt és rövid ipari visszaesésre utal.

A magyar ipar helyzete ennél kedvezőtlenebb vonásokat mutatott, hiszen a termelési javakat előállító ágazatok úgyszólván az ipari országokra jellemző mélységű értékesítési krízisbe kerültek. Ennek nyomán 1932-ben a vas- és fémipar, az építőanyagipar és a gépgyártás együttes termelése a válság előtti szint 52%-ára hanyatlott. (A nyersvastermelés úgyszólván szünetelt, a gépgyártás 45%-ra esett vissza!) A foglalkoztatottak létszáma 30%-kal csökkent. Ennek ellenére az agrártúlsúlyú országok ipari válság-modellje ez esetben is működött: a fogyasztási iparok import-kiszorító fejlesztése révén a textil-, bőr- és papíripár termelése átmeneti ingadozások után 1933-ban már 10%-kal meghaladta a válság előtti szintet. Mindennek következtében végül is az ipari termelés átlagos visszaesése a válság mélypontján 24%-ot tett ki. A termelés színvonala így is csak 1936-ban érte el, sőt az év végéig 3%-kal meg is haladta az 1929. évi szintet.

Az ipar eltérő szerkezeti vonásai következtében Lengyelországban az ipari válság is különlegesen mély volt. A vezető szénbányászati ágazat és a kohászat több mint 40%-os termelэшhanyatlása mellett – mint már a háborút követő évtizedben is bebizonyosodott – itt a fogyasztási iparok importhelyettesítő fejlesztésére is kevés lehetőség kínálkozott. Az ipari termelés ennek következtében egészében is 37%-kal csökkent, és még 1936-ban is elmaradt a válság előtti szint mögött. Lengyelország ezzel a legszerencsétlenebb módon egyszerre mutatta fel az agrár- és az ipari országok legkedvezőtlenebb válságtüneteit.

Az iparosodott közép-európai országok ipari válsága

A térség iparosodott országai esetében természetesen lényegesen eltérő hatások érvényesültek. Igaz, a világgiazi ármozgások az iparosodott országok számára kedvezőek voltak, hiszen az élelmiszerek és nyersanyagok áresése meghaladta a kész iparcikkek árcsökkenését. Ennek nyomán Németország esetében az importcikkek ára 55%-kal esett vissza, miközben exportcikkeik áresése csupán 35%-ot tett ki. Egészen hasonló volt a csehszlovák külkereskedelmi árolió alakulása is az importárak 52, az exportárak 35%-os csökkenésével. Ugyanígy cserearány-javulás következett be Ausztria esetében is, ahol az importárak 51, az exportárak pedig 43%-os csökkenést mutattak.

A cserearányok javulása ellenére ezek az országok vajmi keveset profitáltak a világgiazi ármozgásokból. Az iparcikkek értékesítési lehetőségei ugyanis nagy mértékben csökkentek, hiszen a hagyományos felvevő piacok vásárlóképtelensége és felerősödött önellátási politikája egyre kevésbé tette lehetővé a kedvezőbb árárányok kihasználását. Másrészt viszont, fizetési mérlegük javítása, a kieső exportbevételek ellensúlyozása érdekében a már előzőleg is érvényesülő agrár-protekciónizmus különlegesen felerősödött az iparosodott országokban, s egyes területeken éppen ezen évek különleges erőfeszítései nyomán sikerült is elérniök ellátásuk belső biztosítását. Az élelmiszerek világgiazi ár-hanyatlásából tehát relatíve kevesebbet nyerhettek. Az értékesítés lehetetlenülése viszont valósággal megbénította az exportiparok tevékenységét. Az agrárországok „természetes” piacának összezsugorodása ebben fontos szerepet játszott. A két világháború közötti exporttevékenység csúcspontján 1929-ben Csehszlovákia nemzeti termékének mintegy 30%-át export útján értékesítette, s a kivitel 30%-át a közép- és kelet-európai országok vették át. 1937-ben ezen országok részesedése mindössze 20%-ot tett ki, ami szerepet játszott az export volumenének 50%-os hanyatlásában. A hagyományosan export-

orientált fogyasztási iparok termelése zuhanásszerűen esett. A textilipar termelése 36, az üvegiparé 52%-kal csökkent, s ez utóbbi iparág munkásainak 75%-a munkanélkülivé vált 1933 elejére! A hanyatlás természetesen magával ragadta a beruházási iparokat is: a vas- és acéltermelés egyenesen egyharmadára esett, a fémipar termelése 60%-kal csökkent, s végül a válság mélypontján a csehszlovák ipar teljesítménye egészében is a különlegesen súlyos visszaesésre utaló 40%-kal maradt el az 1929. évi szint mögött, s az ipari munkások egyharmada munka nélkül maradt.

Ha a válság ilyen méreteket öltött a közép- és kelet-európai térség előzőleg legkedvezőbb helyzetben levő országában, mely nemcsak ipari-gazdasági fejlettsége révén foglalt el sajátos helyet a régióban, de azáltal is, hogy az egyetlen ország volt (Német-országot is beleértve), mely nem adósodott el, sőt maga is a hitelező országok sorához tartozott, akkor elképzelhető a már korábban is csak vergődő Ausztria helyzete a harmincas évek elején. Az iparosodott Ausztria ugyancsak erősen exportra utalt ország volt, hiszen a nemzeti jövedelem egyharmadát export révén realizálták. A környező országok felvevő piacának összeomlása ezért tragikus következményekkel járt. A közép- és kelet-európai országok részesedése az osztrák exportból 51%-ról 31%-ra esett vissza, ami ez esetben is az exporttevékenység több mint 50%-os csökkenésére vezetett. Az ipari termelés ennek nyomán 40%-kal csökkent, és a munkások egynegyede munkanélkülivé vált. Különös figyelmet érdemel a kibontakozás rendkívüli lassúsága: 1936-ban az osztrák ipari termelés és a foglalkoztatás még mindig 20%-kal maradt el az 1929. évi szint mögött. A bankrendszer már jelzett összeomlásával a csőd teljessé vált.

Németország súlyos helyzete

A térség ipari országai között a legerősebb ipari nagyhatalom, Németország sem tudta elkerülni sorsát. Az Egyesült Államok mellett a fejlett ipari nagyhatalmak közül kétségkívül a weimari köztársaságot sújtotta a legpusztítóbb válság. Ennek okai között három tényező különösen nyilvánvalónak tűnik. Az első megegyezett a közép- és kelet-európai országokra általában jellemző és már említett különlegesen súlyos eladósodással, a felvett hitelek méretével, formájával (a rövidlejáratú hitelek hatalmas állományával) és a hitelstop, majd visszavonás katasztrofális következményeivel. A másik tényező – ezzel összefüggésben – a húszas évek második felének Németországában is virágzó spekulációs konjunktúra mesterségesen túlpumpált üzleti léggömbjének szétdurranásában kereshető. A harmadik pedig a korábban rendkívül jelentős exporttevékenység súlyos visszaesésében. Mindez természetesen nem adhat végső magyarázatot a németországi válság különleges méreteire, de a legnyilvánvalóbb tényezőkre mégis ráirányíthatja a figyelmet. A hitelekről már az előzőekben szó esett. Hadd idézzem tehát most fel az exporttevékenység látványos hanyatlásának tényeit. Az 1929. évi csúcsponton a német export értéke 13,5 milliárd márkát tett ki, 1932-ben csupán 5,7 milliárdot. A közel 60%-os exportérték csökkenése az erőteljesen ipari export-orientált német gazdaság egészére a legközvetlenebb hatással volt. A folyamat érzékeltetésére hadd utaljak a gépgyártásban 1929-ről 1930-ra előállott helyzetre, ami a folyamat kezdetét jelzi csupán. Egyetlen év alatt ugyanis a német gépipar exporttevékenysége 250 millió márkával csökkent. Nyilvánvalóan ez is jócskán közrejátzott a belföldi beruházási aktivitás lefékeződésében, ami viszont a gépgyártás hazai

eladásainak értékét további 550 millió márkával vetette vissza. Végül is a válság első teljes évében a német gépgyártás termelése mindennek nyomán 20%-kal csökkent. Ez azonban még csak a kezdet volt. A termelési javakat előállító iparágak termelése 1932-re több mint 50%-kal csökkent. A fogyasztási iparcikkek piaca már korábban „telítődött”, és a termelés már 1929-ben sem érte el a megelőző év szintjét. A mélyponton a visszaesés 22%-ot tett ki. Ennek nyomán végül is a német ipar termelése 1928-ban érte el háború utáni csúcspontját. Ehhez képest 1929-ben már csak azonos szinten stagnált, a következő évben 13%-os visszaesés következett be, 1931-re a termelés csökkenés már 30%-ot tett ki, s a következő évi mélyponton elérte a 42%-ot! (Érdemes megemlíteni, hogy ebben a folyamatban kétségkívül szerepet játszottak a hatalmas monopolszervezetek is, hiszen például a különlegesen súlyos vasipari válság, a példátlan, több mint 60%-os vasipari termelés-csökkenés ellenére a vasipari termékek árait az erősen monopolizált ágazatban csak nem egészen 20%-kal csökkentették. Míg a monopolizált iparágakban ilyen mértékben sikerült fenntartani az árakat, a jóval kevésbé monopolizált, sok közép- és kisüzemmel működő textiliparban éppen fordított jelenségnek lehetünk tanúi: a termelés 20%-os csökkenését a textilárak közel 40%-os áresése kísérte. A monopóliumok mesterséges árfenntartó tevékenysége nyilvánvalóan tovább szűkítette a piacot, és a termelés további visszaesésének természetes reakcióját váltotta ki.)

A válság hatásai, mint a vízbe dobott kő körül minden irányba szétfutó hullámkörök gyűrűztek tovább. A csökkenő termelés csökkenő áruszállítást igényelt. A német vasutak 1932-ben a válság előtti szállítások alig több, mint egyharmadát teljesítették csupán, a közúti szállítás 40%-kal csökkent. Természetesen a kereskedelmi forgalom is összezsugorodott. 1932-ben több mint 40%-kal maradt el az 1929. évi szint mögött, ami közel 23 ezer kereskedő csődbe jutását vonta maga után.

A munkanélküliség félelmetes méreteket öltött. Teljes foglalkoztatásról már előzőleg sem lehetett szó. A válság kirobbanása előtt is 1,4 millió munkanélküli volt az országban. 1930-ra azonban ez a létszám 3 millió fölé, 1931-re 4,5 millióra, 1932 februárjában pedig 6,1 millióra ugrott! 1932–33 telén egyes becslések szerint a hivatatosan nyilván nem tartott munkanélkülieket is figyelembe véve, a német munkások több mint fele, 7–8 millió közötti létszáma nem talált munkát. Ezek mellett a részleges foglalkoztatás korábbi 6%-a körüli aránya mintegy a munkások számának egyharmadára emelkedett. Végül is tehát csupán a munkásosztály mindössze egyharmada maradt teljes foglalkoztatással az üzemekben. Jürgen Kuczynskinak a nettó bérek és a létfenntartási költségek alapján végzett számításai szerint azonban a munkában maradt munkások reálbére is egyharmaddal csökkent.

A németországi válság különleges mélysége egész Közép- és Kelet-Európára kihatott. A kölcsönhatásokra már az előzőekben is utaltam. Az agrárországok piacának összeomlása az ipari országok értékesítési lehetőségeit ásta alá, és megfordítva, a térség ipari országainak gazdasági megrendülése mezőgazdasági és nyersanyag-importjuk erőteljes korlátozását vonta maga után, és ezzel az agrárországok értékesítési válságát mélyítette el. Németország esetében rendkívül nyilvánvaló ez a hatás. A behozatal összes értéke 1928-ban 14 milliárd márkával érte el csúcspontját, s ezt követően eleinte lassabban, majd egyre gyorsabb ütemben csökkent, hogy az 1932. évi mélyponton mindössze 4,7 milliárd értékkel a válság előtti szint kerekén egyharmadára zsugorodjon.

*A közép- és kelet-európai országok különlegesen súlyos válsága,
vagy sajátos szerkezeti válság*

A gazdasági összeomlás teljes volt. Kilátástalanság, reménytelenség uralkodott el. Közép- és Kelet-Európa országai még nem tudtak megbirkózni a világháború után kialakult új helyzettel sem, s többségükben egyetlen évtized alatt még új területű nemzeti gazdaságuk létfeltételeit sem alakíthatták igazán ki. Akár megnagyobbodott, akár megnyírbált országterületen kellett is berendezkedniök, sikeres kísérletek esetén sem tudtak volna igazán alkalmazkodni még a megváltozott feltételekhez. Különösen nehezé tette számukra a helyzetet a világgazdaság egész közegében egyidejűleg lejátszódott átalakulás, mely kettős feladat, kettős nehézség elé állította őket: miközben az új nemzeti keretek támasztotta belső átalakítási igények hosszabb távú feladatai jelentettek nehezen átgörhátó akadályt, egyidejűleg, ugyanazzal a lendülettel egy még magasabb, még nehezebb világgazdasági akadály átgörhátatlannak tűnő fala is eléjük meredezett. S ezen kegyetlen-megpróbáló akadálypályán a világgazdasági válság jeges-hideg vizesárka az erőtlen futók biztos bukását eredményezte. S éppen ez a helyzet teszi jogossá a szokásos válságmagyarázatok megkérdőjelezését. Vajon valóban arról volt-e „csupán” szó, hogy Közép- és Kelet-Európában az adott előzmények (az eladósodottság, ez országok többségének agrárjellege és az egyéb, már bemutatott tényezők) hatására az egész tőkés világra egyetemesen kiterjedő válság különösen súlyos volt, mélyebb és átfogóbb, mindenre kiterjedőbb és kilátástalanabb, mint Európa nyugati felén? Vajon Közép- és Kelet-Európa országai esetében is érvényesek voltak Franklin D. Roosevelt elnök szállóigévé vált szavai, melyeket 1933. március 4-én, híres beiktatási beszédében mondott: „Az egyetlen dolog, amitől félnünk kell, maga a félelem!” A félelem természetesen valóban félelmetes volt. És különösen a világnak ezen a részén. Félelmetes mint tanácsadó, félelmetes mint önpusztító-öngyilkos elkeseredett egyéni cselekedetek kiindulása és talán még félelmetesebb, mint pusztító-gyilkos társadalmi mozgalmak és nemzeti cselekvések forrása.

A félelemre azonban itt mégsem csak a félelem adott okot. A világgazdasági válság itt nem „csak” súlyosabb volt, mint a világ legtöbb régiójában. Tartalmában is lényeges eltéréseket mutatott. Ha ugyanis már a háborút követő évtized a világgazdaság lényeges szerkezeti átalakulásának színtere, az iparosodott országok nagy részében (ha nem is mindegyikben) a fejlődési ütem megtorpanása, majd megroppanása nem csupán az időről időre visszatérő válságok egyikeként fogható fel, hanem olyan *szerkezeti válságnak* is, ami az új világgazdasági feltételekhez, a technika új korszakához való nehéz, megrázkódtatásos alkalmazkodás időszaka is volt. Igaz ugyanis, hogy a gazdaságtörténet tapasztalatai tanulsága szerint valóban léteznek hosszú ciklusok, és igaz, hogy a nagyjából évtizedes időközönként visszatérő túltermelési-értékesítési válságot a monopóliumok hatalma is befolyásolta, mélyítette. Igaz, hogy a kapitalizmus az első világháború körül bekövetkezett általános megrendüléséből nehezen-alig kászálódott még ki. Mindez nyilván közrejátszott a harmincas évek elejének különleges válságában. Mégis a két világháború közötti megtorpanás és válság az iparosodott országok nyugat-európai, észak-amerikai világában az átállás nehéz megrázkódtatásának következménye is volt. A 19. századi infrastruktúra átalakítása és az ipar 19. századi szerkezeti-technikai szintjének átformálása, a 20. század új infrastrukturális kereteinek kiépítése és az ipar 20. századi ágazati, szerkezeti és technikai átcsoportosítása, megújítása a megrázkódtatásos, válságos gazdaság felszíne alatt

lejátszódó folyamat. A válság és a gazdasági megújulás korántsem egymást kizáró, egymást tagadó jelenségek. A fejlett tőkés gazdaság valóságában egymáshoz kapcsolódó dialektikus ellentétként jelentkeztek. A válság ebben a folyamatban pusztító hatásai mellett és ellenére is meggyorsította a régi, gazdaságilag elavult, a világgazdasági válság éveinek világpiacán) versenyképtelennek bizonyult ágazatok hanyatlását. Ugyanakkor azonban nemcsak hanyatlást jelentett, hanem egyben a régi *felcserélését* is az új technika, új ágazatok és gyártási területek kifejlesztésével, a háború körül megindult szerkezeti átalakulás kibontakozásával. A válság tehát pusztított, de teremtett is, s a húszas évek előzőekben bemutatott átalakulási tendenciáinak kiteljesedésével járt. (Hadd tegyem ezen a ponton hozzá: rövid távon nyilvánvalóan a pusztító hatások uralkodtak. Az átalakulások mélyáramai viszont hosszú távra vágtak medreket. Egy-egy korszak közlekedési-, távközlési-, szállítási rendszere, iskolázási és egészségügyi intézményei, egyszóval egy-egy korszak infrastrukturális alapjai fél vagy egész évszázadra teremtenek – a szó szoros értelmében is – sín pályát és kezelőszemélyzetet a gazdasági-társadalmi fejlődés szerelvényének szabad futásához. Az iparosodott világ két háború közötti és válság nyomán is meggyorsuló szerkezeti átalakulása, új 20. századi infrastrukturális alapjainak kiépítése, amit nem utolsósorban éppen a válság nyomán kidolgozott munkaalkalom-teremtő programok, a roosevelti New Deal-típusú beavatkozások mozdítottak elő, legfeljebb csak lassanként ellensúlyozhatták a válság pusztító hatásait, de mégis olyan új alapokat teremtettek, melyek nélkül aligha lenne érthető a második világháborút követő kivételes növekedési tempó. A húszas-harmincas évek infrastrukturális és új technikai alépítményén és sín pályáján futott a második világháborút követő több évtizedes példátlan konjunktúra is.)

*Elmaradás a modern gazdaság szerkezeti átalakulástól
és a relatív versenyképesség növeléséért folytatott versenyben*

De vajon elmondható-e mindez Közép- és Kelet-Európa országainak többségére is? Vajon a súlyosan megrázkódtató válság itt is egyben az átalakulás, megújulás *szerkezeti válsága* is volt? Erre a kérdésre választ keresve mindenekelőtt azzal a kérdéssel kerülünk szembe, hogy vajon milyen kiút kínálkozhatott a válság tragikusan szorító csapdájából. Hosszú távra szólóan ugyanis nyilvánvalónak tűnhet a radikális szerkezeti megújulás igénye, a világgazdaság változott feltételeihez való alkalmazkodás követelménye, ami a technika legprogresszívebb, a legkedvezőbb fejlődési lehetőségeket kínáló és a világtermelésben és világexportban előretörő ágazatok fejlesztését követelte volna. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez egyáltalán nem csupán és kizárólag az elektromos technika, az autó- vagy repülőgépipar, a korszerű vegyipar és más hasonló úttörő ágazatok előtérbe állítását jelentette volna. Úgyszólván minden hagyományos ágazatban is voltak olyan termelési területek, melyek kedvező piaci feltételeket biztosítottak. A mezőgazdaságon belül például – mint már említettem – a súlyos válság ellenére a hús- és állati termék-árak jóval kedvezőbben alakultak, mint a szántóföldi termékek árai. Az élelmiszerek jelentős részének piacvesztése ellenére a világ vajexportja ugrásszerűen nőtt.

A szerkezeti alkalmazkodás további lehetőségét kínálta a hagyományos, s a világgazdaságon visszaszoruló ágazatok relatív versenyképességének, technikai, önköltségi, minőségi

szintjének javítása. A világpiaci versenyhez és árszponyokhoz való megfelelő igazodás tehát egyáltalán nem csupán az újonnan előretörő progresszív ágazatok kiépítése és termékeinek növekvő exportja révén valósult meg. Igaz, hogy egyes országok – elsősorban a legnagyobb erővel előretörő Egyesült Államok – éppen a legkorszerűbb termék-szerkezet kiépítésében játszott úttörő szerepük révén erősítették világkereskedelmi pozícióikat. Ugyanakkor azonban már elgondolkodtató lehet Anglia exportjának ellenpéldája: Anglia ugyanis, noha részben a világkereskedelemben legjobban tért hódító modern gépipari ágazatokra alapozta kiviteli tevékenységét, mégis egyre jobban visszaszorult (az 1913. évi csaknem 31%-os részesedése a világexportból 1937-re 22%-ra süllyedt vissza). A világgazdaságban előretörő ágazatok döntő szerepe önmagában a kivitelben nem volt elegendő, hiszen Anglia relatív versenyképessége éppen az Egyesült Államokkal szemben romlott, és ezért exportrészesedése – Amerika előretörésével (13%-ról 20% fölé) egyidejűleg – csökkent.

Még figyelemreméltóbb azonban, hogy a világexportban való részesedésüket legszembetűnőbben növelő országok, Kanada és Japán egyáltalán nem a modern gazdaság új húzó ágazatainak fejlesztése révén fokozták kivitelüket. Sőt, éppen ellenkezőleg. Kanada a két világháború között évi 0,7%-os részesedésről éppen a hagyományos fogyasztási iparcikkek exportja révén növelte 5%-ra a világexportban való részesedését. Japán pedig 2,5%-ról elsősorban éppen a világkereskedelemben súlyosan visszaszoruló textilárak exportjának gyors növelésével háromszorozta meg részesedését. Ezek az országok azért növelhették ugrásszerűen kivitelüket olyan ipari termékek révén, melyeknek világkereskedelme rohamosan csökkent, mivel e *hagyományos* ágazatokban rendkívüli mértékben megerősítették relatív versenyképességüket, és miközben e cikkek világkereskedelme általában visszaszorult, Kanada és Japán más országok rovására (melyeknek exportja nyilvánvalóan zuhanásszerűen csökkent) mégis növelhették részesedésüket.

Hasonlóképpen ide kívánczik azoknak az országoknak példája, amelyek, miközben nemzeti jövedelmük és iparosodottsági szintjük tekintetében már felzárkóztak a legmagasabban fejlett országok szűk csoportjához, exportjukat változatlanul mezőgazdasági-élelmiszeripari cikkekre koncentrálták. Néhány Európán kívüli fehértelep-es-gyarmat, s egy-két kisebb európai ország (legmarkánsabban Dánia) történeti fejlődési útja különleges nyomatékkal hívja fel a figyelmet arra, hogy „magas fejlettség” és „erős iparosodottság” nem ugyanannak a jelenségnek a szinonímája, hogy bizonyos országok nem egyoldalúan, sőt esetleg nem is elsődlegesen az iparra alapozva juthattak el a legmagasabb fejlettség szintjére. Ezeknek az országoknak az exportszerkezete meglepő stabilitással őrzi az agrártermékek túlsúlyát. (Annyira, hogy Dánia kivitelében még évtizedekkel később, 1960-ban is az export 58%-át ezek a cikkek képviselték!) E látszólag „hagyományos” exportszerkezet mögött azonban olyan minőség-tényezők húzódnak meg, mint a kiemelkedő termelékenység, a termékek kiegyensúlyozott, állandó minősége, korszerű élelmiszeripar, s általában viszonylag kevés termékre koncentrált iparszerű termelési eljárás, egyedülálló versenyképesség.

Ezek a jelenségek különösen felhívják a figyelmet arra a lehetőségre, mely minden ország, természetesen a közép- és kelet-európai országok számára is nyitva állt. *Nemcsak a termelés szerkezetének radikális átalakulása nyithatta meg az utat a világpiaci versenyképességhez*; hanem a hagyományos és általában visszaszoruló, csökkenő kiviteli lehetőségű exportágazatok expanziója is lehetséges lett volna, ha sikerül ezekben az ágazatok-

ban, termékekben lényegesen javítani a világpiaci versenyképességet, élvonalba emelve a technológiai szintet, s oly mértékben leszorítva az önköltséget, hogy a hagyományos cikkek a szűkülő piacon is tért nyerhessenek.

A világgazdaság változott feltételeihez való alkalmazkodás azonban nem pusztán a felismerésen és a jó gazdaságpolitikai döntéseken múltott. A rugalmas átállási képesség, akár az új úttörő ágazatok egyikének-másikának meghonosítása, akár csak a kínálkozó piaci lehetőségek gyors megragadása és a kedvező termelési területekre való átállás, illetve a hagyományos ágazatok és termékek relatív versenyképességének nemzetközi értékű javítása olyan gazdasági-társadalmi háttér-feltételeket igényelt, melyek a rugalmas reagálást megalapozzák. A gyors átálláshoz és versenyképesség-növeléshez mindenképp olyan infrastrukturális feltételekre lett volna szükség, amit korábban a 20. század új infrastrukturális alapjainak neveztem, s ami a szállítás, energiarendszer, hírközlés és a kulturált, jól képzett és gyorsan tovább-, illetve átképezhető munkaerő, a nagy tudományos-technikai erőösszpontosítás lehetőségeit biztosítja. Csakhogy a térség országai, melyek a húszas években sem indulhattak igazán meg ezen új feltételek kiépítése útján, a válság után végképp nem voltak képesek az infrastruktúra, a mezőgazdaság és ipar legkülönbözőbb területein egyszerre jelentkező technikai modernizálás, fejlesztés és átalakítás feladatainak eleget tenni. Annál is kevésbé, mivel az alacsony, a nemzeti jövedelem 5–6%-át meg nem haladó tőkefelhalmozás mellett (Csehszlovákia mintegy 14%-os tőkefelhalmozása és Németország kedvezőbb lehetőségei természetesen más feltételeket biztosítottak) ezek az országok modern történelmükben most először kerültek olyan helyzetbe, hogy az addig jelentős mértékben, a beruházások 25–50%-át is elérő külső tőkeforrásokat *teljesen* nélkülözniük kellett. Az általános kulturális elmaradottságon, a Balkán-országokban még mindig tömeges analfabetizmuson, a rossz képzettségű, iskolázatlan munkaerő emberi feltételein és az elavult-megkövesedett társadalmi, osztály- és magatartási, reagálási formákon még lassabban-nehezebben lehetett volna csak változtatni, ha ilyen akarat egyáltalán érvényesült volna.

Az új exportágazatok szerény eredményei

A zömében kedvezőtlen feltételek között végül is csak igen kevés területen sikerült eredményesen alkalmazkodni a világpiac megváltozott feltételeihez. A térség országainak többségében hagyományosan vezető exportszektor, a mezőgazdaság – mint az előzőekben már bemutattam – lényegében nem tudta megvalósítani a legsúlyosabb válságban levő gabonatermelés leépítését-csökkenését és a kedvezőbb értékesítést biztosító állattenyésztés, állati termék termelés felfuttatását.

Az élelmiszeriparon belül Magyarországon a harmincas években kifejezetten exportorientáltan kifejlesztettek egy-egy új gyártási területet, elsősorban a főzelék- és gyümölcs-, konzerviparban, s a Globus-konzerv, főként a legsikeresebb új termék, a kivitelét hússzorosra sokszorozó paradicsomsűrítmény világpiaci cikké vált.

Igen lassú és rendkívül részleges volt néhány újabb ipari exporttermék, illetve ágazat ki- vagy továbbfejlesztése is. Ezek között sajátos helyet foglalt el az újonnan feltárt bauxitkincs, melynek kitermelése 1937–38-ra már meghaladta az évi félmillió tonnát; ezt zömében exportálták. A gépipar legfőbb új exporttermékei között különlegesen kiemel-

kedő szerepet játszott a villamos motorvonatok gyártása. A Ganz-gyár új terméke, a Jendrassik-féle legkorszerűbb Diesel-elektromos mozdony számos nemzetközi versenytárgyaláson bizonyult győztesnek, betört a latin-amerikai és afrikai piacra is, és a háborúig mintegy 550 darabot exportáltak belőlük. Ezekben az években termelésének több mint 60%-át külföldön értékesítette a Ganz-gyár. Ezt az arányt természetesen csak néhány versenyképes gépgyár érte el, de az iparág egésze is termelésének átlagosan egyharmadát exportálta. Ebben nagy szerepe volt az elektrotechnikai ipar export-orientált fejlesztésének. Az izzólámpagyártásban már korábban is úttörő szerepet játszó Egyesült Izzó 1931-ben Bródy Imre révén újabb technikai előnyre tett szert a kriptongáz töltésű égők kidolgozásával, s a termelés háromnegyed részét 53 országba exportálva — a kivitel mennyiségét 40%-kal növelve — a harmincas évek folyamán kétszeresére bővítették a termelést. Hasonló eredmények születtek a gyógyszervegyészetben is.

Ezek a termékek kétségkívül a világ gazdaságban gyorsan előretörő termelési ágazatokhoz tartoztak, s a világexportban leggyorsabban növekvő árucsoportok részei voltak. Meghonosításuk és exportjuk tehát az új világpiaci feltételekhez való igazodás legjelentősebb, legprogresszívebb mozzanatát jelentette.

Csakhogy az újabb exportiparok és -termékek kifejlesztése és önmagában jelentős exportsikere a viszonylag kicsiny volumenek következtében nem eredményezhetett lényegesebb szerkezeti változást a magyar kivitelben. Továbbra is a hagyományos mezőgazdasági termékek, élelmiszeripari cikkek domináltak, s nem következhetett be radikális átcsoportosulás az állati termékek vagy még inkább a korszerű ipari gyártmányok javára.

Hasonló volt a helyzet a térség más országaiban is. Az ipar súlyos válsága még Csehszlovákiában is élesen felszínre hozta a húszas években ott is hiányzó szerkezeti megújulás és technikai átalakulás meginduló lemaradását. Az egészében súlyosan visszaeső csehszlovák gyáriparon belül a megújulás és előretörés világos jelét képviselte azonban a vegyészeti ipar, mely új ágazatai révén 50%-kal növelte termelését. A villamosenergia-termelés pedig az 1929. évi 2621 millió kWo-ról 4115 millióra ugrott. Bulgáriában a dohányipar előretörése teremtett új ipari exportlehetőségeket, Romániában a kőolaj-termelés 1928 és 1936 között több mint kétszeresére nőtt, míg a jugoszláv bauxit- és rézérc-kitermelés az 1928-et követő évtizedben közel megháromszorozódott.

Ha az új exportágazatok vagy termékek gyors termelési felfutása — mint a példák mutatják — nem is minden esetben képviselt modern szerkezeti átalakulást, ezt az elemet is gyakorta magában hordta. S hogy ez helyenként mennyire tudatos gazdaságpolitikai erőfeszítések következménye volt, azt a harmincas évek lengyel iparosítási erőfeszítése, az úgynevezett központi ipari terület (a Varsó–Krakkó–Lodz háromszög) korszerű fejlesztése tükrözi talán legvilágosabban.

Ugyanígy vitathatatlanok a rugalmas reagálóképesség hiányzó feltételeinek egyidejű pótlására tett erőfeszítések is, melyek a 20. század új infrastrukturális vívmányainak meghonosítására irányultak, s a kritikus harmincas évtizedben is hoztak figyelmet érdemlő eredményeket. Az 1000 lakosra jutó személy- és teherautók száma például az 1929. évi 2,8-ról 1938-ra 8,2-re ugrott Csehszlovákiában, ami a modern közúti közlekedés nyugat-európai szintjének alsó határához közelített. Magyarországon ugyancsak a harmincas évek elején állították üzembe a Ganz-gyár 14 új, világ színvonalú villanymozdonyát és az első Diesel-sínautókat. Lengyelországban a válságot követő évtized folyamán több mint 1000 km vasutat építenek, többek között a sziléziai szénvidéket

ekkor kötik össze a kicsiny halászfaluból 1938-ra modern tengeri kikötővé, sőt a Balti-tenger legjelentősebb kikötőjévé fejlesztett Gdyniával.

Az újszólván minden országban elért számos részeredményt természetesen hosszan lehetne felsorakoztatni. Aligha lehet említés nélkül hagyni a szabadidő-kihasználási infrastruktúrát (mozihálózat, sportpályák, turistaházak stb.), a korszerűbb egészségügyi hálózatot, a viszonylag jelentősebb kórház- és iskolaépítési tevékenységet, mely általában megfigyelhető volt. Ennek ellenére sem a megfelelő infrastrukturális feltételeket, sem a nélkülözhetetlen termelészerkezeti, technikai, versenyképességi követelményeket nem sikerült átütő erővel és szélességben megteremteni.

A külkereskedelem merev szerkezete

Ennek legátfogóbb következményeként a térség országainak exportszerkezete végül is nem mutatott érdemleges változást. A hagyományos mezőgazdasági termények és nyersanyagok részesedése a magyar kivitelben az 1929. évi 60%-ról 1937-ig is csupán 59%-ra módosult. A lengyel külkereskedelem legfőbb szerkezeti arányai — az élelmiszerek és nyersanyagok részesedése 1928/29 és 1937/38 között változatlanul 76% — mit sem változtak, s ugyanez mondható el Románia és Jugoszlávia esetében is, ahol a kivitel 96%-át, illetve 83%-át változatlanul a nyersanyagok és élelmiszerek reprezentálták. A belső, kisebb szerkezeti átcsoportosulások ezen az alaphelyzeten lényegében nem változtathattak, de hozzátehetjük, még az ágazaton belüli termékváltás is csak ritka kivételnek tekinthető. A térség öt országában a harmincas években is alig egynéhány (néha csak egyetlen) hagyományos exporttermék változatlan szerepét figyelhetjük meg. Az öt hagyományosan legfőbb exporttermék részesedése az összes exportban Romániában 1925-ben és 1937-ben egyaránt 86%-ot tett ki, Jugoszláviában viszont 50-ről 56%-ra nőtt. Magyarországon — valamelyes nagyobb export-diverzifikációt tükrözve — ez az arány (igaz, változatlanul!) 34%-ot mutatott, s ugyancsak alig változott (5%-kal csökkent) a hagyományosan vezető lengyel exportcikkék részesedése az összes kivitelből (annak 42%-ára szorulva vissza). Egyedül Bulgária kivitelében játszódott le figyelmet érdemlő szerkezeti átalakulás, amennyiben a húszas évek öt legfőbb, a kivitel háromnegyedét képviselő exportterméke 1933-ra 70, 1937-re viszont 61%-ra csökkent.

A világpiac rendkívül nehéz viszonyaihoz — kevés, és az összképet alig változtató kivétellel — a térség agrár-, agrár-ipari országainak lényegében nem sikerült tehát alkalmazkodni.

A súlyosabb válság egyben a szerkezeti lemaradás válsága is

Ezen a ponton kanyarodhatunk azonban vissza a korábban feltett kérdéshez: vajon elmondható-e tehát Közép- és Kelet-Európa országainak többsége esetében, hogy a súlyosan megrázkódtató válság itt is kiélezi a megelőző évtized átalakulási tendenciáit, és súlyos pusztításával egyben a megújulás szerkezeti válságává is vált?

Erre a kérdésre a számos, részleges pozitív megújulási jelenség és törekvés, valamint átalakulási eredmény ellenére is alapjában nemleges választ adhatunk.

Ennek alapján azonban vitathatónak tartom a térség válságának azt a hagyományos felfogását, hogy a krízis elsősorban abban különbözött volna a legtöbb nyugat-európai ország válságától, amennyiben még mélyebb, még átfogóbb volt. Kétségtől igaz, hogy a pénzügyi összeomlás súlyosabb, az árzuhanások és cserearány-romlások aránya sokkal kedvezőtlenebb volt, a termelés — vagy nemzeti jövedelem csökkenés és az amúgy is krónikus foglalkoztatáshiány méretei is nagyobbak. A legfőbb különbség mégsem a méreteken, a válság mélységének súlyosságában, hanem az előzőek értelmében felfogott szerkezeti válság, a válságtól kísért és előrehajtott-felerősített szerkezeti átalakulás *elmaradásában* jelölhető meg. Más szavakkal: a válság rendkívüli erővel pusztított, de alig járt együtt érdemleges megújulással.

Az összeomlással fenyegető helyzetből mégis volt kiút. A leghatározottabb állami kényszerintézkedések, pénzügyi szükség-rendelkezések, s nem utolsósorban a világpiacon hatásokat kizáró, izolált regionális piac létrehozása — a hitleri Németország gazdasági diplomáciájának jelentős sikerével — végül is elhárították a katasztrófát. A közép- és kelet-európai országok ennek azonban nem csupán politikai árát voltak kénytelenek megfizetni, de a gazdasági következmények is súlyosak voltak. A válság okozta keserves szelektáló-megújító hatások útjának elreteszelésével sikerült ugyan megkapaszkodni a szakadék szélén, de — a hasonlatnál maradva — az életképtelen vetette meg lábát a Thaigetosz peremén.

RÁNKI GYÖRGY

A Magyar Általános Hitelbank a 20-as években

Magyarországon — mint általában azokban az országokban, ahol a kapitalizmus kialakulása Nyugat-Európához képest lényeges időkülönbséggel történt — a társadalmi, politikai és intézményes modernizálás —, mely jórészt az 1848-as forradalomban, majd ezt követően az 1867-es kiegyezés után realizálódott — viszonylag fejletlen gazdaságot talált. A kiegyezést követően ugrásszerűen indult meg a gazdasági élet fellendülése, nem utolsósorban azért, mert a megerősödött bécsi banktőke, és a konszolidált Magyarországon figyelemre méltó tevékenységbe kezdett. A korábban csak néhány tucat takarékpénztárral és egy Földhitel Intézettel rendelkező országban — az 1873-ig terjedő spekulációs válság eredményeként is — részvénytársasági bankok százai alakultak, ezek közül néhány nagy tőkeerejű nagybank is, a külföldi tőke közreműködésével. Ezek egyike volt az 1868-ban megalakult Magyar Általános Hitelbank, melyet — bizonyos hazai kereskedelmi körök támogatásával — mindenekelőtt a bécsi Rothschildok és a Creditanstalt hozott létre. Az 1855-ben alapított Creditanstaltot úgy tekinthetjük, mint a Rothschild-ház nagy alkalmazkodását az idők követelményéhez, a Pereire testvérek által kezdeményezett credit mobilière típusú bankházak megalakításához; így a Hitelbank természetesen hasonló formában és célkitűzésekkel indult. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy kezdettől fogva nem csupán a rendkívül szűkös magyar tőkefelhalmozás koncentrálója, az országba folyó külföldi tőke elsőszámú közvetítője, de bizonyos értelemben a még gyenge vállalkozói osztály támogatója, a nagy vállalkozások segítője, előmozdítója, olykor ösztönzője is.

Míg a többi korai nagybank jórészt efemer jelenségnek bizonyult, a Hitelbank túlélte az 1873-as válságot. Ebben nyilvánvalóan lényeges szerepe volt annak, hogy mögötte állt a Creditanstalt és a Rothschild-ház a maga különleges tőkeerejével. 1871-ben jött létre a hivatalos megállapodás a Creditanstalt és a Hitelbank között, mely azzal együtt, hogy megszüntették a Creditanstalt budapesti fiókját, leszögezte, hogy a Hitelbank évente bizonyos összeget fizet (244 500 korona) a Creditanstaltnak a budapesti üzletek átengedéséért, ezzel szemben visszleszámitolási hitelt biztosít a Hitelbanknak, és bármikor bizonyos összegű készpénzt bocsát rendelkezésére.¹ Ennek fejében viszont vállalják, hogy meghatározott arányban közösen vesznek részt a magyarországi üzletekben.

A bank eleinte — a szokványos banküzleteken túlmenően — főleg államkölcsonüzletekben — melyekre vonatkozóan 1873 után a Rothschildok nyomására szinte monopóliumot kapott —, valamint vasúti befektetésekben ténykedett. Ipari üzemekkel sokkal inkább az alapítási nyereségért, semmint tartós, szerves kapcsolat céljából tartott fenn

¹ Országos Levéltár (a továbbiakban OL) Hitelbank Titkárság Z51/56. csomó.

összeköttetést. Az 1880-as évek elején viszont kezdte tevékenységét kiterjeszteni. Részben áruüzletek lebonyolításával (szén, cukor, só, dohány), még inkább pedig bizonyos iparvállalatok alapításával egyre jobban alkalmazkodott a német mintájú vegyes bankokhoz. Ebben a tekintetben nemcsak időben volt az első a magyarországi bankok között, de mennyiségét illetően is a legszélesebb volt az iparvállalatok közötti befolyása. A 80-as évek folyamán 8 nagy iparvállalat alapításában vagy részvénytársaságokká való átalakítás útján történő lényeges kibővítésben vett részt, többé-kevésbé a külföldi, főleg az osztrák tőkével együtt. Néhány iparágban a vezető kulcsvállalatok megszervezésével (így például a gépipar, cukoripar) közvetlenül is fontos befolyásra tehetett szert. Erősítette a Hitelbank pozícióját, hogy a 90-es években szorosabb kapcsolatot épített ki néhány német nagybankkal is, mindenekelőtt a Disconto Gesellschafttal, a Bleichröder- és a Mendelssohn-bankházakkal. A 90-es évektől kísérhetjük nyomon a bank affiliációs hálózatának építését is, közvetett és közvetlen érdekeltség révén. Míg 1900-ban három bank és takarékpénztár tartozott a bankhoz, 1912-ben 15 hitelintézet közvetlen, 13 pedig másodfokú függésben állt a Hitelbankkal. A Hitelbank alaptőkéje 1900-ban 48 millió, 1913-ban 80 millió korona; összforgalma és tőkeállománya félmilliárd koronára rúgott, az általa ellenőrzött bankoké pedig – sajátjával együtt – összesen 1,4 milliárdra. A Hitelbank csoportja a magyar pénzintézetek tőkeállományának közel 20%-át ellenőrizte.

A századforduló utáni fejlődésnél két lényeges momentumot kell figyelembe venni. Egyrészt a bankok – különösen a Hitelbank – kiemelkedő szerepét különböző kartellszervezetek, eladási szervezetek létrehozásában, másrészt, hogy a nagybankok Magyarországon egyre nagyobb szerephez jutnak, a rohamosan bővülő ipari fejlődésben különböző utakon hatalmas ipari konszerneket alakítanak ki, részben abban a formában, hogy néhány vezető nagy iparvállalattal vagy ipari konszernnel szoros üzleti kapcsolatokat tartanak fenn, részben úgy, hogy közvetlenül maguk alapítanak, vagy a vállalatok ellenőrző irányítását és befolyásolását biztosítják. 1913-ban a Hitelbank csoportjához 63 iparvállalat tartozott, melynek alaptőkéje 233 millió koronára rúgott, ami az egész magyarországi ipari részvénytársaságok tőkeerejének 16%-a volt. Különösen erős volt a bank befolyása a bányászatban, a cukoriparban, a gép- és villamossági iparban és az olajfeldolgozásban. A Hitelbank változatlanul a Rothschildokkal és a Creditanstalttal dolgozott együtt. Az ún. Rothschild-csoport – mely a Rothschildok mellett még két vezető bécsi intézettel, a két német intézettel (a Disconto Gesellschaft és a Bleichröder bankház) dolgozott – közreműködött valamennyi lényeges magyar államkölcsön kibocsátásában. E tekintetben nagyon érdekesek az arányok. A Rothschildok és a Creditanstalt részesedése mindig nagyobb, mint a Hitelbanké. A Hitelbank részesedése nagyjából a Boden-Creditanstalt részesedésével arányos; túlhaladja viszont az egyes német bankok részesedését. A bank befolyásában, tőkeerejében mindenképpen – jöllehet, komoly magyarországi tőkefelhalmozásra, nem utolsósorban takarékbetétekre is támaszkodhatott – nagy súllyal esett latba a Creditanstalt és a Rothschild-csoport támogatása. De a bécsi és budapesti bankházak közötti erőviszony megváltozását az az 1906. január 1-i megállapodás mutatta, mely a Hitelbank javára módosította a Creditanstalttal folytatott együttműködés feltételeit. Az 1906-os megállapodás ugyanis lényegesen emelte a Hitelbanknak a Creditanstalton keresztül rendelkezésére álló különböző kereteket, módosította az együttműködés arányait, kisebb átalányt fizettek Bécsnek, megállapodva,

hogy a Creditanstalt minden üzletéből a Hitelbanknak 20%-ot, a Hitelbank pedig minden ipari üzletéből 35%-ot kell, hogy a Creditanstaltnak felajánljon.²

Egészében tehát a Hitelbank a magyarországi gazdasági élet központi intézményévé vált. Megközelítően hasonló nagyságú erővel csak még egy bank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank rendelkezett. Ha a Hitelbank típusát és funkcióját kívánjuk megjelölni, feltétlenül közel járunk az igazsághoz, amennyiben azt jelezzük, hogy a Hitelbank teljesen német típusú vegyes bank volt, mely messze túlnőtt a nyugat-európai hagyományos bank-kereteken is, a gazdasági élet irányításában, mozgatásában centrális szerepet töltött be. Igen magas fokon valószínűsítette meg a banktőke és az ipari tőke összefonódását, melyet Hilferding a Finánc-tőke c. munkájában mint a 20. század új jelenségét kívánta teoretikus szintre emelni.³

A Hitelbank szerepével kapcsolatban még két momentumot szeretnék kiemelni. Egyrészt, az ország gazdasági fejlettségéhez képest vagy talán éppen annak következtében, a hitelintézeti szektor szerepe általában kimagasló volt a tőkék összegyűjtésében és elosztásában. Azok a mutatók, amelyeket Goldsmith a banktőke fejlődésére vonatkozóan kidolgozott^{3/a} — Magyarországon vizsgálva —, mind erre utalnak (így a banktőke és a pénzforgalom aránya stb.). A banktőkének kimagasló szerepe volt a tőkeképződésben, és viszonylag gyengébb volt bizonyos szinten az ún. önfinanszírozás útján történő fejlesztés. Másrészt, a Hitelbank szerepénél azt is figyelembe kell venni, hogy a prolongált folyószámla-hitel, mint a finanszírozás útja, igen általános és elterjedt volt, és általában ez az út vezetett a bankok irányította ipari konszernek kialakításához.

A háború utáni új helyzetben, midőn az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása és az ország területének a trianoni békeszerződés következtében történt egyharmadára csökkenése az egész magyar gazdasági életnek új kereteket szabott, és új feltételeket teremtett, természetesen a Hitelbank egész belső és nemzetközi pénzügyi pozíciója újból átgondolásra szorult. Bizonyos kérdések maguktól adódtak az eseményekből kifolyólag. A területváltozások bizonytalanná tették a bank vagyonának egy részét, mindenekelőtt azokat a fiókokat, leányvállalatokat és érdekeltségeket, melyek az országtól elcsatolt területen működtek. Az infláció rohamosan elérte értéktelenítette a bank jelentékeny betét- és folyószámla-állományát, és ezeknek megfelelő átmentése gyökeresen új üzleti politikát kívánt. Végül, de nem utolsósorban, a Béccsel való pénzügyi kapcsolat meglazulása, míg egyfelől tovább erősítette a bécsi Rothschild-csoporttal és a Creditanstalttal szemben kivívott önállóbb pozícióját, másfelől — Bécs pénzpiac szerepének elvesztése folytán is — megfosztotta a bankot legerősebb külföldi pénzügyi támogatójától.

Az új tőke hatalmi igénye egyébként 1920-ban igen hamar jelentkezett azokban a francia gazdasági törekvésekben, melyek — a téma részben ismert és nem ez az alkalom, hogy érdemben tárgyaljuk — az ország gazdasági pozícióinak ellenőrzését (vasúthálózat, vasipar, bankok) célozták. Nem kívánunk itt a nagyszabású francia terv részleteibe

²OL Hitelbank Titkárság Z51/56. csomó, az 1871. február 27-i és az 1906. január 1-i megállapodás szerint.

³A Hitelbank 1914 előtti magyarországi tevékenységére ld. *Sándor Vilmos*: Nagypipari fejlődés Magyarországon. Bp., 1954, és *Berend T. Iván–Ránki György*: Magyarország gyáripára 1900–1914. Bp., 1955, valamint *Bernard Michel*: Banques et Banquiers en Autriche au début du 20e siècle. Paris, 1976.

^{3/a}R. W. Goldsmith: Facteurs déterminants de la structure financière. Paris, 1966.

bocsátkozni. Eleinte a tárgyalások a magyarországi vasúthálózatra, vasiparra és egy budapesti szabadkikötő létesítésére vonatkoztak. Ennek fejében a tárgyaló Sain Sauveur gróf megígérte, hogy Budapest lesz a Schneider-csoport délkelet-európai tevékenységének központja. Az 1920. május 25-i magyar minisztertanács opciót adott a vasutakra, valamint kikötőépítésre a francia cégnek, és a tárgyaló magyar delegációba Ullmann Adolfot, a Hitelbank vezérigazgatóját is javasolta.⁴

Nincs pontosan tisztázva, hogy mikor került előtérbe a Hitelbank. Mindenesetre május 29-én vetik fel a franciák, hogy a magyar kormány opciója elégtelen, és mindenekelőtt a Hitelbankban kérnek érdekeltséget. A Hitelbank részéről Kornfeld igazgató tárgyalta Párizsban a kérdéstről, miközben Pesten a francia megbízott, Fouchet bombázta a kormányt, hogy járuljon hozzá az ügyhöz.⁵ A Hitelbank vezetői – bár egyes források szerint már áprilisban tárgyaltak erről Párizsban – most haboztak, nem is annyira gazdasági és politikai okokból. Francia részről viszont Paléologue június 15-i jegyzéke minden további tárgyalás sine qua non-jának deklarálta a Hitelbankban biztosítandó francia érdekeltséget.⁶ Végül is június 16-án minisztertanács elé került az ügy, és az mellette döntött, tekintettel a politikai érdekekre, valamint arra, hogy a francia csoport vállalta, hogy „ügy Közép-Európában, mint a Balkánon, minden üzleti vállalkozásunkat a Magyar Hitelbank útján fogjuk bonyolítani”.⁷ A Hitelbank követelésére azután a kormány levelet intézett a bankhoz, melyben leszögezte, hogy a Hitelbank a kormány kérésére hazafias érdekből biztosít a franciáknak részesedést.⁸

A nagyszabású francia célkitűzésekből – részben az erős angol-francia gazdasági vetélkedés miatt, részben azért, mert a franciák nem tudták, de nem is akarták megfizetni azt a politikai árat (a trianoni békeszerződés revízióját), melyet a magyar kormány a gazdasági élet vezető pozícióinak átengedéseért kért – annyi mindenesetre realizálódott, hogy sikerült megszerezniük az ország legfontosabb bankja, a Hitelbank részvényeinek egy tekintélyes hányadát. Így a kibocsátott 300 000 új részvényből csak 100 000 db-ot vettek át a régi részvényesek, 200 000 db viszont az Union Européenne Industrielle et

⁴ *Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary*. Vol. I. 1938, 361. *Jean Bouvier* (Un siècle de banque française, Paris, 1973, 265.) az elveszett orosz piac kárptótlására irányuló törekvést lát a francia délkelet-európai tervekben.

⁵ *Ormos Mária*: Francia–magyar tárgyalások 1920-ban. Századok, 1975. 5–6.

⁶ *Ádám Magda*: Duna-konföderáció vagy kisantant. Történelmi Szemle, 1977. 3–4.

⁷ *Karsai Elek*: Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek. Bp., 1969. 23.

⁸ *Nemes Dezső*: Az ellenforradalom története Magyarországon 1919–1921. Bp., 1962. 321.

„A Minisztertanácsnak a mai napon hozott egyhangú határozata alapján a következőket van szerencsém tisztelt címmel közölni: A magyar királyi kormány tudomással bír róla, hogy az Union Européenne Industrielle et Financière párizsi cég a francia kormány tudtával és akaratával azt óhajtja, hogy a Magyar Általános Hitelbank emelje fel alaptőkéjét, és az újonnan kibocsátott részvények tekintélyes részét engedje át az említett párizsi cégnek, illetve az abban érdekelt elsőrendű francia csoportnak avégből, hogy az ilyen módon részt vehessen a magyar közgazdaságnak jövőbeli kiépítésében. Tudomásul vette a magyar királyi kormány azt is, hogy tisztelt cím ezt a műveletet, ha pusztán saját üzleti szempontjai szerint indulna – legalább a jelen pillanatban – nem kötné le. Figyelemmel azonban arra, hogy a francia kormány, mely országunk szempontjából történelmi jelentőségű politikai és gazdasági támogatásban hajlandó Magyarországot részesíteni, e támogatásnak egyik elengedhetetlen feltételévé teszi a francia tőkének a Magyar Általános Hitelbank a fent írt módon való részvételét, a magyar királyi kormány tisztelt cím hazafias érdemeire hivatkozva, nyomatékosan annak a kívánságnak ad kifejezést, hogy tisztelt cím a fent körülírt műveletet létesítse.”

Financière tulajdonába került.⁹ Az Union Européenne Industrielle et Financière egyedülálló volt a francia bankhálózatban – amennyiben egy ipari csoport által létesített bankról volt szó – pénzügyi műveleteinek holding formájában történő bonyolítására.¹⁰ Tekintettel arra, hogy az infláció következtében a részvénytőke-emelés minden évi gyakorlattá vált, nem a tényleges összegek, hanem a részesedési arányok a döntőek, melyeket a bank levéltárában az 1923-as tőkefelemeléssel kapcsolatos kis feljegyzés a következőkben összegez. A kibocsátandó új részvények átvételére garanciaszindikátus alakult, melyben az

Union Européenne	25,
Rothschild-bankház (Wien)	8
Creditanstalt	8
Boden-Creditanstalt	3
Disconto Gesellschaft (Berlin)	3,5
Mendelssohn (Berlin)	2,5
Bleichröder	2%-kal

volt képviselve.¹¹ Úgy tűnik, ez az arány a részvénypakettek ellenőrzését is jelentette, azaz a bankban egy erős francia (25%) és egy erős bécsi (19%) csoport mellett viszonylag jelentéktelenebb német csoport volt jelen. Magyar kézben, és szétszórtan az országban, csak a részvények 48%-a volt. Mégis, a bank vezető csoportját ez a hazai mag alkotta, mely azonban az ügyeket, a tényleges és lényeges döntéseket csakis a párizsi és bécsi csoport egyetértésével és jóváhagyásával intézte, illetve hozta. Mindkét csoport nemcsak az igazgatóságban volt képviselve, de abban a végrehajtó bizottságban is, melyet az ügyvezető igazgatóság és az igazgatóság közé iktattak.¹² A párizsiakat Cheysson Pierre, a bécsieket Neurath Lajos képviselte. A német tőke részesedése lényegesen kisebb volt. A Mendelssohn-bankház úgy jutott nagyobb szerephez a bankban, hogy a Hitelbank magába olvasztotta az Első Magyar Iparbankot, melyben a német bankháznak vezető érdekeltisége volt.¹³ A későbbiekben a Mendelssohn-bankház szerepe tovább növekedett. A Hitelbank ugyanis, mely az infláció alatt, mint jeleztük, évről évre jelentős új részvénykibocsátással kívánt új tőkéhez jutni, nagy tőkeemelési tervvel foglalkozott. A bank alaptőkéje ebben az időben 550 millió koronára rúgott, és 687 500 db új részvény kibocsátásával azt 825 millió koronára akarták emelni. A Mendelssohn-cég ebből 500 000 db átvételére lett volna hajlandó, de ezért négy helyet kért a vállalat igazgatóságában és egyet a végrehajtó bizottságban.¹⁴ A tárgyalások végül is elhúzódtak, és nem vezettek eredményre, így csak kisebb emelésre került sor, melynek során a régi külföldi főrészvényesek a Lazard Brothers- (London) -cég bekapcsolásával vették át az új részvényeket. A bank vezetősége azonban nem találta elegendőnek a 690 millió koronára rúgó tőkeemelést, mert még abban az évben újabb tőkeemelésre tett kísérletet, és a 690 millió korona alaptőkét 920 millióra emelték. A tőkefelemelést – abban a formában, hogy 3/8–3/8–2/8 arányban az

⁹ OL Hitelbank Igazgatóság Z50/26. csomó, 1921. május 6-i igazgatói jelentés.

¹⁰ Ld. *Bouvier i. m.* és *Jean Bouvier*: *Initiation au vocabulaire et aux mécanismes économiques contemporaines*, Paris, 1969. 185.

¹¹ OL Hitelbank Z51/9. csomó/18.

¹² OL Hitelbank Igazgatóság Z50/26. csomó, 1921. május 6-i igazgatósági ülés.

¹³ OL Hitelbank. Titkárság, 251/56. csomó.

¹⁴ OL Hitelbank Z50/29. csomó, július 4-i igazgatósági ülés.

elővételi jog révén fel nem vásárolt új részvényt átvettek – az International Acceptance Bank, az International Finance and Investment Co. (London), valamint a Kleinwert Sons és a Mendelssohn Co. berlini csoport vette át – mint az ülés jegyzőkönyve megjegyzi –, a párizsi és a bécsi részvényesek tudomásával.¹⁵ 1926 folyamán a berlini csoport képviselője (Salamon József Tivadar) a végrehajtó bizottságban, az angol csoporté (Lord Churston) pedig az igazgatóságban jelenik meg.¹⁶

Az 1926-ra kialakult erőviszonyokban – úgy tűnik – a II. világháború kitöréséig nem történik lényeges változás. Az erős francia, a kisebb, de szintén erős osztrák érdekeltség mellett némi német érdekeltséggel is számolni kellett. Az irányító csoportban azonban végig megmaradt a Scitovszky, Ullmann, Kornfeld hármas, mely a bank üzlet- és pénzügyi politikájának formálásában erősen támaszkodott a francia és osztrák csoportra.

Miből állt a Hitelbank üzleti tevékenysége és szerepe a nemzetközi pénzügyi világban? A Hitelbank szerepét mindenekelőtt az határozta meg, hogy az állam bankja volt. 1873-ban kötötték meg az első szerződést a pénzügyminisztérium és a bank között, mely leszögezte, hogy a bank feladata a pénzügyminisztérium számára „mindennemű értékpapírok, váltók és vert pénzek bizományos eladása és vétele bel- és külföldön”. A szerződést 1886-ban és 1901-ben kisebb módosítással, majd 1915-ben újból és újból meghosszabbították, végül korszakunkban új szerződést kötöttek. Ez a szerződés – midőn ismételtelen leszögezte, hogy a Hitelbank tölti be az állam bankárja funkcióját – néhány új cikkellyel is kiegészült. A Hitelbank vállalta, hogy átveszi a pénzügyminisztérium által kibocsátott 15 millió értékű pénztárjegyet, és egyidejűleg opcióval bír az esetleges további kibocsátások átvételére. A szerződés biztosította, hogy a Hitelbank kirendeltségei legyenek az államkölcsön-kötvények beváltási helyei (1% jutalékkal), de azt is, hogy a Hitelbank és csoportja – „öt évtizeden át tanúsított tevékenysége elismeréseként” – opciót kap újabb államkölcsönök kibocsátása esetére; az államkincstár vállalta, hogy egyenlő feltételek esetén a Hitelbank számára biztosítja az elsőbbséget.¹⁷

A Hitelbank nagy súlyt fektetett arra, hogy állambankári funkcióját megőrizze; hadd utaljunk ezzel kapcsolatban csupán két levélre, illetve dokumentumra.

A bank igazgatósága 1926. december 14-i keltezéssel szigorúan bizalmas levelet intézett a Mendelssohn-bankházhoz. Ebben jelzik, hogy a magyar pénzügyminisztérium hamarosan háromhónapos kamatozó kincstárjegyeket bocsát ki a Hitelbank útján. Felajánlják leszámítolásra megfelelő provízió mellett (1/2%)

1. amennyiben 1927. november 1-ig ismételtelen prolongálják és
2. garantálják a New York-i, londoni és amszterdami tőzsdén a váltókurzust.

Ha újabb kincstárjegyek kerülnének kibocsátásra, akkor annak felét, magasabb kamatozás esetén 1/3-át biztosítják a Mendelssohn-bankháznak. Mendelssohn válasza leszögezi, hogy ezek nem túl jó feltételek, de tudja „dass sie vielmehr darauf sehen muss sich der ungarischen Regierung wirklich zu erwiesen um die Monopolstellung, die sie in Bezug auf die Diskontierung von Kassenscheinen vor dem Kriege halte, wieder zu

¹⁵ OL Hitelbank Z50/29. csomó, 1925. december 30-i igazgatósági ülés.

¹⁶ Uo. 30. csomó, 1926. május 29-i és november 20-i igazgatósági ülés.

¹⁷ A kincstárral kötött szerződések szövege: OL Hitelbank Titkárság Z51/56. cs., különösen az 1928. január 1. dátumú szerződés.

erlangen".¹⁸ Mikor már sikerült a meghosszabbítást elérni, Scitovszky Tibor vezérigazgató egyik jelentése leszögezi, hogy Bud pénzügyminiszterrel egyidőben járt Londonban, így alkalom nyílt „állambankári megbízatásunk dokumentálására”. Bud pénzügyminiszter ugyanis a Bank of England mellett csupán a Rothschild-ház főnökét kereste fel, jelét kívánta adni annak, hogy a Rothschild-házat tekinti a magyar állami emissziók szempontjából elsősorban tekintetbe jövő összeköttetésnek.¹⁹

A szerződés megerősítésének fontos következménye volt a Hitelbank számára, amely éles harcban állt a másik nagy magyar bankkal – a Kereskedelmi Bankkal – az állami üzletekért.

Már 1926-ban sikerült a Hitelbanknak megszerezni egy 2,25 millió fontos kölcsön lebonyolítását N. M. Rothschild and Sons, Baring Brothers and Co. Ltd. és J. Henry Schröder bankházakkal együtt. A 7,5%-os kamatozású kötvényeket az angol pénzcsoport 88,5% árfolyamon vette át.²⁰ Az inkább amerikai csoportokkal (Speyer-bankház) dolgozó Kereskedelmi Bank tiltakozott, és a diplomáciai lépések sem maradtak el. A fővárosi új centrálé a küzdelmet még inkább kiélezte. Egy amerikai–belga csoport – mint a sajtó is közölte – ajánlatot is tett az új erőmű felépítésére. Ekkor azonban a budapesti angol követ levélben fordult a magyar külügyminiszterhez, s kérte, hogy a kormány ne döntsön ez ügyben, míg az angol Talbot nem látogat Magyarországra, s nem teszi meg ajánlatát.²¹ A Talbot-konzern a legteljesebb mértékben élvezte az angol kormánykörök támogatását, sőt a sajtó közlése szerint Chamberlain Bethlen miniszterelnöknél járt közben érdekében.²² A kormány valóban közbe is lépett, s mint Walkó kereskedelemügyi miniszter az angol követ levelére válaszolva közölte: „Budapest Székesfőváros főpolgármesterét alkalmas formában felhívtam hivatalos befolyásának olyan értelemben való érvényesítésére, hogy a törvényhatósági illetékes tényezők a Székesfőváros villamos műveinek továbbfejlesztésére vonatkozó amerikai ajánlatot illetően elfogalandó állásfoglalásukat a kilátásba helyezett angol ajánlat beérkezéséig tartásuk függőben.”²³ 1926 folyamán megindultak a tárgyalások. A tárgyalások ezen szakaszában azonban a Hitelbank–Magyar Általános Kőszénbánya-érdekcsoport közbelépett, s a Salgótarjáni Kőszénbányához tartozó Várpalota helyett Tatabányát ajánlotta a tervezett erőmű telephelyéül. Céljuk elérése érdekében nyomást gyakoroltak a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-ra, a szénkartell felbontásával fenyegetve, másrészt Bethlen miniszterelnöknél használták fel kapcsolataikat. Hogy az utóbbi valóban eredménnyel járt, azt jól mutatja, hogy a MÁK egyik végrehajtóbizottsági ülésén a centrálé létesítéséről tárgyalók leszögezték: a kormány „... ebben az ügyben erősen angazsálta magát, és amelynek elnöke vállalatunk érdekében közbelépett...”²⁴ Valóban, 1926 decemberében Hermann Miksa, az időközben hivatalba lépett új kereskedelemügyi miniszter kijelentette: „belátja, hogy az elektrifikálás

¹⁸ OL Hitelbank Titkárság 251/14. csomó.

¹⁹ OL Hitelbank Z50, 1927. november 19-i igazgatósági ülés.

²⁰ OL Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai Osztály (a továbbiakban Küm. Gazd. pol. oszt.), 1926/253. és Hitelbank Titkárság 251/14. csomó.

²¹ OL Küm. Gazd. pol. oszt. Res. Iratok 117/adm. 1926. A követ 1925. december 9-i levele.

²² Pesti Tőzsde, 1926. május 13.

²³ OL Küm. Gazd. pol. oszt. Res. Iratok 117/adm. 1926.

²⁴ OL MÁK 61. cs., 1927. június 28-i végrehajtóbizottsági ülés.

kérdésének megoldásába Tatabánya is okvetlenül bevonandó”. A kormány az elvi nyilatkozatokon túl fel is szólította a Hitelbankot, hogy nyújtsa be ajánlatát.²⁵

A Hitelbank-csoport tehát ezúttal megnyerte a csatát. A kereskedelemügyi miniszter 1927 novemberében véglegesen értesítette Budapest tanácsát, hogy az új centrálé telephelyéül a Tatabánya melletti Bánhidát jelölte ki.²⁶ Ugyanebben a hónapban a Hitelbank vezetői, Scitovszky Tibor vezérigazgató és Ullmann György, Bud János pénzügyminiszterrel Londonba utaztak, ahol részletes tárgyalásokon véglegesítették a kölcsön felvételét és lebonyolítását.²⁷ 1928. május 9-én Londonban már kibocsátották a Talbot-kölcsönt. Az angol kincstár szavatossága mellett 3,3 millió font (kerekén 92 millió pengő) névértékű kölcsönt két sorozatban – 1, illetve 2,3 milliós összegben – jegyezték 97, illetve 93%-os kibocsátási árfolyamon 4,5 illetve 6,5%-os kamattal. Mint látható, a nemzetközi és magyar pénzpiacon beálló változások következtében a hitel pénzügyi feltételei kedvezőbbek voltak, mint az előző években felvett külföldi kölcsönöké. Ugyanakkor azonban az angol pénzcsoport kikötötte, hogy a kölcsönösszeg 40%-át angliai megrendelésekre kell fordítani.²⁸ A kölcsön egy részét ugyanis a „Trade Facilities Act” alapján folyósították, s e törvény éppen az angol ipar foglalkoztatásának előmozdítása érdekében fogantatott különböző intézkedéseket.²⁹ A Hitelbank a közvetítés fejében 0,25%-os részesedést kapott, s a kivitelezésbe a MÁK mellett a Hitelbank csoportjához tartozó Ganz-gyár is bekapcsolódhatott.³⁰

Ezt követte hamarosan a Rothschild-bankház bevonása az ún. svéd gyufakölcsön lebonyolításába. A korszak európai monopóliuma, a Kreuger-konzern a magyar gyufamonopólium megszerzésére törekedett. A magyar állam hosszas tárgyalások után úgy döntött, hogy megfelelő kölcsönt vesz fel a gyufamonopólium bevezetéséért, melyből a 20-as évek elején végrehajtott – egyébként csekély jelentőségű, a földterület 4%-át érintő – földreform pénzügyi rendezését biztosítja. (Pontosabban a földbirtokosokat kártalanítja.) A 36 millió dollár értékű hitel a Svenska Tandstickes Aktobolaget részéről három egyenlő részletben vált esedékessé. A Rothschild-bankház, melyet a Hitelbank már a kölcsön megkötése előtt tájékoztatott az összes feltételről, a Hitelbank közvetítésével elvállalta a kölcsönkötvények előzetes leszámítását, illetve megelőlegezését. Az ügy körüli bonyodalmak és titkos kapcsolatok a sajtó komoly támadását is kiváltották.³¹ A Hitelbank ebben az időben már annál is inkább igen szoros kapcsolatokat tartott fenn a londoni Rothschild-bankházzal, mivel mint a budapesti Hermes váltóüzlet (Exchange Office) és a párizsi Union Européenne bankház meghatalmazottja, 1928. március 13-án megállapodást kötött a Thurn and Sons Ltd.-del 175 000 db Hitelbank részvény átengedése (a részvények 21%-a). Thurn viszont kötelezte magát a részvényeknek a Rothschild-bankháznál történő deponálására. (Az 50 pengő értékű részvényeket 2 £ 17 shilling 4 penny árfolyamértékben vették át.)³² A Rothschildokkal való szoros kapcsolatot

²⁵ Uo. 61. cs., 1926. december 17-i végrehajtóbizottsági ülés.

²⁶ OL Salgótarjáni Kőszénbánya 193. cs., Talbot-ügy.

²⁷ OL Hitelbank 21. cs., Igazgatósági ülés jkv. 1927. november 19.

²⁸ Magyar Kereskedők Lapja, 1927. február 19.

²⁹ OL Minisztertanácsi ülés jkv. 1927. február 18.

³⁰ OL Hitelbank 22. cs., Igazgatósági ülés jkv. 1928. május 14.

³¹ OL Hitelbank Titkárság Z51/14. csomó.

³² OL Hitelbank Titkárság Z51/57. csomó.

mutatta az is, hogy azon közel száz bank közül, amelynél a Hitelbank hitelkerettel bírt, összehasonlításában a három Rothschild-ház volt a legjelentősebb, hiszen a párizsi és bécsi Rothschild-háznál 3–3 millió \$-os, a londoni Rothschild-cégnél 700 000 £-os hitelkerettel bírt.³³ A bank rendkívül széles nemzetközi kapcsolatai következtében, mint az ország legfontosabb hitelintézete tevékenykedett. Mivel a legszorosabb kapcsolatban állt Európa vezető nagybankjaival, illetőleg azok egy csoportjával, hallatlan kiterjedten részesedett számos részvénytársaság alapításában, illetve részvénytőke-emelésében. Nem lenne értelmesebb felsorolni azokat a nemzetközi vállalatokat és ügyleteket, amelyekben a Hitelbank többnyire 1/2–1%-ot, tehát egészében jelentéktelen mértékű részesedéssel bírt. Többnyire a vele szoros kapcsolatban álló angol, francia vagy német bankok részesítették a magyar hitelintézetet bizonyos haszonnal járó részvénykibocsátásban.

Az 1929. április 25-i ügyvezető igazgatóság jegyzőkönyve szerint csak ezen egy alkalommal bejelentették, hogy részesedést vállaltak a The Monks Investment Trust Ltd. (London), Schweizerische Bankverein, Vorarlberger Illiwerk, Banque de l'Union Parisienne, Zivnostenska Bank (Prag), Böhmische Escompte Banknál.³⁴ De részt vettek a Creditanstalt Wiener Bank, a Deutsche Bank, Dresden Bank és számos más hitelintézet részvénytőke-emelésében is.

A Hitelbank nemcsak a nagy államkölcsönök révén volt képes rendkívül széles nemzetközi pénzügyi kapcsolatait gyümölcsöztetni. A 20-as évek elején, midőn az angol és francia tőke között komoly küzdelem bontakozott ki a magyarországi közlekedési hálózat ellenőrzéséért, az angol tőke a Hitelbank közreműködésével vonta ellenőrzése alá a dunai folyamhajózást. 1920 márciusában alakult meg Londonban a River Syndicate, melynek 10 000 £ nagyságú alaptőkéjéből a Turrness, Withy and Co. jegyezte a többséget. A bank 1920. április 19-én kötött megállapodást a River Syndicate-tal, mely szerint a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt. 144 000 részvényt (á 2 £) átenged az angol cégnek. A megállapodás kimondta, hogy a hajózási társaság legalább 20 évig még állami szubvencióban részesül. Az angol cég öt éven át két taggal képviselteti magát az igazgatóságban, majd utána az igazgatósági tagok egynegyed részét az angol cég delegálja. Egyidejűleg leszögezték azt is, hogy a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt. megmarad magyar vállalatnak.³⁵

A Hitelbank tevékenysége kiterjedt az újonnan kiépülő textiliparra is, külföldi tőke közreműködésével. Így 1921-ben egy nagy textilgyárat alapítanak, a Hazai Fésűsfonót az Elberfelder Textilwerkével, 1923-ban a Disconto Gesellschafttal, a Kunstseidefabrik Schweitzingen GmbH.-gal a Magyaróvári Műselyemgyár Rt.-t.³⁶ A dunántúli – európai méretekben is jelentős – bauxit készlet feltárására nemzetközi holdingtársaság alakult Svájcban, melyben egyfelől a német Vereinigte Aluminiumwerke, az Ottavi Minen und Eisenbahn Gesellschaft és a zürichi Blankart-bankház, másfelől egy magyar csoport, élén a Hitelbankkal vett részt. Magyarországon az első világháború után lendült fel a villamosság

³³ OL Hitelbank Igazgatóság Z50/28. csomó.

³⁴ OL Hitelbank Igazgatóság Z50/34. csomó. Az Union Européenne korábbi két tőkeemeléséből is részesedtek, első alkalommal 11 000, másik alkalommal 6000 frank nyereséggel.

³⁵ Uo. Hitelbank Titkárság Z51/5. és 11. csomó. A 20-as évek végén a 8,82 millió P alaptőkéjű vállalat 588 000 részvényéből 250 000 volt angol kézben, 146 000 volt a magyar kincstár, 125 000 db a Hitelbank vezette szindikátus tulajdona, a többi részvény szabad volt.

³⁶ Berend T. Iván–Ránki György: Magyarország gazdasága 1919–29. Bp., 1966, 103.

elterjedése. A hosszútávú távvezetékek alkalmazása, a megfelelő feszültségű áram szállításának technikai megoldása új lehetőségeket teremtett a villamosáram elterjesztésére. A Hitelbank a vele legszorosabb kapcsolatot tartó legnagyobb magyar bányakonzern, a Magyar Általános Kőszénbánya révén közvetlenül is érdekelt volt egyes vidékek villamosításában, ahova a bányavállalat – rossz minőségű szén felhasználó centráléjából – szállította az áramot. A fővárosnak és környékének további villamosítására létrehozták a villamoströszöt. A 35 millió (1,5 millió £) részvény egyharmadát a belga Société Financière de Transports et d'Entreprises Industrielle, egyharmadát a berlini Gesellschaft für Elektrische Unternehmung, egyharmadát a Hitelbank vette át.³⁷

A Hitelbank tehát a magyar pénzintézetek közül a legszélesebb nemzetközi összeköttetéssel rendelkezett, s a Rothschild-csoport – annak berlini, bécsi cégei, valamint a vele együttműködő német bankok – révén, valamint a francia Schneider-csoport bizonyos üzleti támogatásával –, bár a 20-as évek második felétől a francia pénzpiac politikai okokból távol tartotta magát a magyar kölcsönöktől³⁸ – a 20-as években a külföldi hitelek elsősorú közvetítője volt a magyar gazdasági élet számára. Az állami üzemek monopóliuma, a külföldi hitelekkel való kedvező ellátottság annál is inkább tovább erősítette a Hitelbank helyzetét, mivel az infláció az ország betét- és forgótőke-állományát megsemmisítette, így a belső tőkefelhalmozás és készletek jóval elmaradtak a háború előtti szinthez képest. A tőkehiány azért is égetővé vált, mert a mezőgazdaság, de még inkább az ipar tőkeszükséglete relatíve és abszolút is megnövekedett. A Hitelbank ipari érdekeltiségében éppen az a gépipar foglalt el centrális helyet, mely általában magasabb beruházást igényelt. De az általános ipari technológiai igényeken túlmenően a gyökeresen új magyar piaci viszonyok is teljes átszervezést és rekonstrukciót kívántak volna.

1913-ig a Hitelbank üzleti politikáját egy tudatos expanziós centralizálási folyamat jellemezte, mely a hitelintézetek területén széles körű affiliációs hálózat kiépítését vonta maga után, az ipar területén viszont nemcsak meglevő vállalatok hitelekkel való ellátását, majd folyamatos (részvénytársasággá való átalakítása, illetve tőkefelemelés útján) ellenőrzését, de bizonyos alapítási tevékenységet is. A 20-as években is van bizonyos affiliációs tevékenység. 1923-ban a berlini Bloch és Co. cégtől megvásárolja a viszonylag jelentős Első Magyar Iparbank részvényeit,³⁹ a 20-as évek második felében is egy sor kisebb helyi bankot és takarékpénztárat vont érdekkörébe, de ezeket már sorban beszüntette, és üzletkörüket az illető városban létesített Hitelbank-fiókoknak adta át. Ez történt 1926 tavaszán Szekszárdon a Tolna megyei Takaréék és Hitelbank Rt., majd a nyári hónapokban az egri Agrár Takarékpénztár Rt., ősszel pedig a Miskolci Hitelintézet esetében. 1927-ben a Soproni Hitelbank Rt., majd a székesfehérvári Általános Hitelbank és Takarékpénztár került a Hitelbank érdekkörébe.

Ilyen körülmények között érthető, hogy az affiliációs hálózat 1929-ben számszerűen nem gyarapodott. Figyelembe kell venni azt a tény is, hogy a trianoni békeszerződés által a szomszéd államokhoz került területeken levő affiliációs intézetek itt már

³⁷ OL Hitelbank Igazgatóság Z50/23, 30, 34. csomó.

³⁸ A francia kormány a népszövetségi kölcsönben sem vállalt részesedést politikai okokból. *Bouvier* viszont hangsúlyozza, hogy a 20-as években lényegesen kevesebb volt a francia tőke-kivitel, mint 1913 előtt. (Un siècle 265.)

³⁹ OL Hitelbank Titkárság 251/56. csomó.

nem szerepelnek, jóllehet, a cseh, román, jugoszláv bankok közreműködésével ugyanezek a bankok jórészt változatlanul a Hitelbank érdekkörében maradtak.

1929-ben 18 bank és takarékpénztár volt a Hitelbank érdekkörében, mintegy 9 450 000 pengő alaptőkével. A Hitelbank alaptőkéje 41 400 000 pengőre rúgott, így a Hitelbank-csoport a magyar pénzügyi hálózat részvénytőke-állományának (339 480 000 P) mintegy 15%-át ellenőrizhette.

1929-ben 75 iparvállalat tartozott a Hitelbank és csoportja érdekkörébe. Ezen vállalatok alaptőkéje 254,5 millió P-re rúgott, ami a magyar ipari részvénytársaságok tőkéjének (900 millió P) 28%-át tette ki.⁴⁰ A hagyományos érdekeltségek mellett, mint a szénbányászat (ahol a bankkal szorosan együttműködő és részben francia érdekeltségű bányatröszt, a Magyar Általános Kőszénbánya bírt domináns szereppel), a gépipar, a cukoripar, újabban a villamossági iparban és a textiliparban mutatkozott figyelemre méltó terjeszkedés. Tekintettel arra, hogy a 20-as években a magyar ipar súlyos nehézségekkel küzdött és csak néhány iparágban mutatott érdemleges növekedést, érthető, hogy azok az új alapítások, melyekben a Hitelbank részt vett, jórészt erre a két iparágra estek. A tőke- és technikaigényes villamossági iparban külföldi tőkével (Villamoströszt) és a Magyar Általános Kőszénbányával együtt dolgozott és építette ki a helyi villamoserőművek hálózatát. A kevésbé tőkeigényes textiliparban, ahol igen erős konjunktúra mutatkozott, az osztrák és cseh textilipar versenyének korlátozásával az importhelyettesítő iparosítás révén a termelés 1924-ig megháromszorozódott. Itt a Hitelbank néhány fontos új alapításnak volt részese vagy kezdeményezője, többnyire a részvényeknek a külföldi tulajdonosoktól való megvétele (pl. a Vulkan Gépgyár részvényeit a Creditanstalttal együtt veszik meg az Amstelbanktól),⁴¹ s még inkább tőkeemelés (pl. a Magyar Pamutipar, a Magnezitipar, Borsodi Szénbányák és a sort még hosszan folytathatnám)⁴² útján. Különböző kisebb vállalatok fúziója, racionalizált átszervezése volt – a Kőbányai Polgári Sörfőző egyesítése a Szent István Tápszerművekkel vagy a Linum Fonóipar egybeolvasztása a Taussig-cég győri telepeivel⁴³ – a befejeződése annak az útnak, mely egy-egy vállalatot végül is a Hitelbank csoportjába sodort. Sajátos módja volt egy iparvállalat megszerzésének a selypi cukorgyár esete. A gyár, egyike a legnagyobbaknak, egy régi 19. századi, igen gazdag kereskedőcég birtokában volt. A család hatalmas vagyonával hosszú ideig megengedhette, hogy ne legyen szoros kapcsolatban egyetlen nagybankkal sem. Az infláció idején maguk is bankári tevékenységbe kezdtek, melyből kifolyólag hatalmas veszteségeket szenvedtek. Eleinte ezt egy nagy, mintegy 20 000 £-os kölcsönrel még áthidalták, de 1926-ban – jóllehet, aktívák értéke 50%-kal meghaladta a passzívák értékét – a cég immobilá vált. A Hitelbank vállalkozott a szanálásra, lekötve a cég 12 000 holdas birtokát, valamint pesti ingatlanait és végül a selypi gyár – mely a Hitelbank erős cukoripari érdekeltségének konkurrens volt – átengedése fejében.⁴⁴

Az út kezdetén tehát a hitelek álltak: áruvásárlási hitel, visszleszámitolási hitel, conto corrente vagy folyószámlahitel, melyek tartós kapcsolat esetén újból és újból

⁴⁰ Számítások: Berend T. Iván–Ránki György: Magyarország gazdasága 1919–29, 214. és 223.

⁴¹ OL Hitelbank Igazgatóság Z50/27. csomó, 1923. szeptember 6-i ülés.

⁴² OL Hitelbank Igazgatóság Z50/77. csomó, 1922. április 5-i ülés; Ua. Z50/26. csomó, 1921. június 11-i ülés és ua. Z50/26., 1922. július 13-i ülés.

⁴³ 1926. november 22-i ülés.

⁴⁴ OL Hitelbank Igazgatóság Z50/30. csomó, 1926. május 29-i ülés.

prolongáltattak. Nem kétséges, egy-egy vállalat tőke- és hitel-ellátottsága szempontjából lényeges különbséget jelentett a bankhoz való kapcsolat. Ez utóbbit illetően aligha lehet a Hitelbank csoportjához tartozó iparvállalatokat azonos kategóriába sorolni. Nem csupán a vállalatok nagysága miatt mutatkoznak figyelemre méltó különbségek, hanem annak következtében is, hogy milyen körülmények között, milyen megállapodás alapján került a vállalat a Hitelbank csoportjába. A Magyar Általános Kőszénbánya a maga közel fél-százmillió alaptőkéjével szoros üzleti kapcsolatban állt a bankkal. A kőszénbánya villamossági, építőanyagipari konszern számos üzletét közösen bonyolította le a bankkal, pénzügyeit a bank kezelte, folyószámlája a banknál volt, de ügyeinek közvetlen intézésére a banknál aligha volt döntő befolyása. A vállalat – amelyben francia tőke is érdekelve volt – vezérigazgatója, Vida Jenő, a bank igazgatóságában is helyet kapott. Itt tehát inkább egy mellérendelt üzleti csoportról, semmint az ipari tőkének a banktőke alá való rendeléséről van szó.

Más eset a Magyar Pamutiparé, mely a kor egyik legjelentősebb textilgyára volt Magyarországon. A gyár 1907-ben került bizonyos értelemben a Hitelbank érdekkörébe, abban a formában, hogy a vállalat részvényeinek fele a Hitelbank és csoportja tulajdonába került, a vállalatot létrehozó és irányító Szurday család kezében pedig a részvények 1/3-a maradt. Egészében azonban a vállalat változatlanul a régi vezetés irányítása alatt állt, a Hitelbank többmillió kölcsönrel támogatta a vállalatot, és természetesen profitjából részesült. A 20-as években, mikor Magyarországon egy rendkívül nagyarányú textilipari konjunktúra bontakozott ki, a magyar piacon domináló osztrák és cseh textilipar kizárása következtében természetesen a gyár nagyfokú kibővítésére, rekonstrukciójára került sor. A rekonstrukciót a Hitelbank finanszírozta (mintegy 7 millió pengő, azaz 1,5 millió \$ értékben). A rekonstrukció túlságosan költséges volt, a vállalat gazdasági nehézségekbe került, és ez a Hitelbankot arra készítette, hogy a vezetésbe a korábbinál nagyobb mértékben próbáljon beleszólni. A 20-as évek végén tehát a vezetés körül már vita bontakozott ki, de még változatlanul Szurdayé a vállalat irányítása. A 30-as évek közepén, mikor a vállalat vezetése körül a bank és Szurdayék között egyre élesebb ellentétek merültek fel, kezdi a Hitelbank ténylegesen átvenni a vállalat közvetlen irányítását. 1935-ben ez odáig megy, hogy a bank egykori tulajdonosával és főrészvényesével már a bankalkalmazott szerződést köt, melynek értelmében Szurday marad továbbra is a vezérigazgató, de alárendelve a Hitelbanknak, mely bármikor vezérigazgató-helyettest állíthat mellé, valamint kikötik, hogy a gyár volt tulajdonosának a vállalat irányításán túlmenően tartózkodnia kell mindennemű üzleti tevékenységtől. Majd 1937-ben a vállalat volt tulajdonosa lemond, és ettől kezdve a gyárat közvetlenül is a Hitelbank és emberei irányítják.^{4 5}

Kisebb vállalatok esetén a Hitelbank befolyása természetesen még erősebb volt. Hadd utaljak egy másik példára, a Debreceni Kefegyárára. A gyár középüzem volt, meglehetősen nagy exporttevékenységgel. 1923-ban került a bank tulajdonába a részvények 40%-a. A bank kikötötte, hogy a 10 igazgatósági tag közül hatot ő jelölhet, a régi részvényesekkel szemben elővételi joga van, s a Hitelbank a vállalat kizárólagos hitelezője. A bank a 20-as évek végén ipari osztályt létesített, melynek vezetője a Hitelbank ügyvezető igazgatója lett, aki 1930-tól közvetlenül is kezébe veszi a vállalat operatív

^{4 5} Ld. *Hanák Péter–Hanák Katalin: A Magyar Pamutipar története*, Bp., 1964.

beruházási és üzletpolitikai döntéseit. Ettől az időtől fogva a legszorosabb ellenőrzést valósítják meg a vállalat tevékenysége fölött, és gyakorlatilag már a Hitelbank dönt a vállalat felépítése, értékesítése és minden más tevékenység fölött. A gyártulajdonos csupán a Hitelbank által meghatározott feladatok végrehajtója.

Ugyanezeket a példákat felsorolhatnánk más kisebb vállalatoknál is, például a hasonlóan középüzemű Debreceni Faipari Vállalatnál is.⁴⁶

A Hitelbank tevékenységében egyetlen új, lényeges üzletág bontakozott ki a 20-as években. A háború előtt a Hitelbank nem foglalkozott mezőgazdasági hitellel – szoros kapcsolatban állt viszont a Magyar Földhitelintézettel, mely elsősorban ezzel foglalkozott. 1925-től azonban megkapják a pénzügyminiszeri engedélyt, hogy mezőgazdasági hitelt nyújtsanak betáblázás ellenében, ellenértékként dollárban vagy fontban záloglevelet bocsátának ki a nyugati pénzpiacokon. Megtörtént tehát az alapszabály-módosítás, és szabályozták a kibocsátás feltételeit is. Így amerikai dollárban 8,5% kibocsátási árfolyammal, 35 év alatti törlesztést feltételezve, ez 8,8% kamatot jelentett. A megterhelés a birtok becsértékének 20%-áig terjedhetett, becsértéknek a tiszta jövedelem (holdanként 25 \$) ötvenszeresét tekintették.⁴⁷

Megalakult a Magyar Pénzintézetek Jelzálogkibocsátó Szövetkezete, mely a bostoni European Mortgage and Investment céggel dolgozott,⁴⁸ és hamarosan megkezdődött a jelzálogkölcsönök nyújtása, a záloglevelek külföldi piacokon történő értékesítése. Az első nyolc kölcsönfelvevő között Habsburg József főherceg, gróf Batthyány Gyula, gróf Degenfeld-Schönburg Miklós és egy hitbizomány nevei szerepeltek.⁴⁹

1926-ban 1,6 millió \$ földre, 1927-ben 1,9 millió \$ földre és 450 000 \$ házbirtokra adott kölcsön szerepelt, 1928-ban 2,5 millió \$ került újból kibocsátásra. 1929 tavaszán, mikor a földre adott jelzálogkölcsön 7 millió \$, a házra 900 000 \$-t tett ki, már komoly nehézségekről beszélnek. Megállapítják, hogy a záloglevelek fele saját tárcában maradt.⁵⁰ 1929. december 31-én a kilenc nagybank és a két földhitelintézet 421 millió P (84 millió \$) jelzálogkölcsön adott, melyből a Hitelbank 42,7 millió P-vel részesedett.⁵¹ A hitelek nagy része természetesen a földbirtokos arisztokráciának jutott.

A jelzáloghitelek megoszlása 1927. december 31.⁵²

Érték	Hitelek száma	Összhitel %-ban	Érték	Hitelek száma	Összhitel %-ban
1 000–	163	2,7	10 000– 20 000	23	8,7
1 000– 3 000	143	6,8	20 000– 50 000	13	11,1
3 000– 5 000	28	2,9	50 000–100 000	6	10,7
5 000– 10 000	27	5,6	100 000 \$ felett	3	51,5

⁴⁶ Debrecen iparának története, Debrecen, 1976. Szerk.: Ránki György. A Debreceni Levéltárban található gyári források alapján a vállalatok és a Hitelbank viszonyát Timár Lajos tanulmánya dolgozza fel.

⁴⁷ OL Hitelbank Titkárság Z51/15. csomó.

⁴⁸ OL Hitelbank Igazgatóság Z50/29. csomó, 1925. május 14-i igazgatósági ülés.

⁴⁹ OL Hitelbank Igazgatóság Z50/30. csomó, 1926. április 10-i igazgatósági ülés.

⁵⁰ OL Hitelbank Igazgatóság Z50/34. csomó, 1929. április 25-i igazgatósági ülés.

⁵¹ OL Hitelbank Titkárság Z51/15. csomó.

⁵² OL Hitelbank Titkárság Z51/15. csomó.

Az 1928-ban nyújtott 2,5 millió \$ jelzálogkölcsönből 1,25 milliót kapott Lajos Károly főherceg, 350 000 \$-t Zichy János gróf, 150 000 \$-t Zichy Rafael gróf, 140 000 \$-t Habsburg Frigyes főherceg, 55 000 \$-t Habsburg Albert főherceg és 50 000 \$-t Majláth János gróf. A maradék 20% még négy nagybérlet hitelét tartalmazta, és mintegy 30 000 \$ jutott csak az összes egyéb hitelfelvevőnek.⁵³

„Szűkebb értelemben a bankok és a banktőke csupán kiegészítő eszközei a gazdasági növekedésnek” – írja Levy Leboyer.⁵⁴ Ebben az értelemben a Hitelbank helyzete elválaszthatatlan a huszas évek magyar gazdasági növekedésétől, mely – nem kétséges – lényegesen gyengébb volt a háború előttinél. De Jean Bouvier pontosabb megfogalmazását alkalmazva: „bank és hitel a gazdasági növekedés funkcionális elemei. Ám szerepük mindig kettős marad. Egyfelől alapvetően függnek a gazdasági fejlődés szintjétől, másfelől maguk is részesei a gazdasági fejlődés szintjének és bizonyos önállósággal bírnak a fejlődést illetően. Úgy is mondhatnánk, hogy bizonyos szabadságuk van, lehetőségük van, hogy a motor vagy a fék szerepét játsszák a gazdasági fejlődés folyamatában.”⁵⁵

Mit jelentett ez a relatív autonómia, volt-e egyáltalán? Fék vagy motor volt-e a korszak fejlődésében a Hitelbank? Nem kétséges, hogy a háború előtti magyarországi gazdasági fejlődésben a bankok inkább a motor szerepét játszották. Ebben az értelemben a magyar gazdasági fejlődés sokkal inkább hasonlított a gerschenkroni modell kontinentális változataihoz, semmint a kelet-európaihoz, ahová – nézetünk szerint tévesen – Gerschenkron Magyarországot sorolja. A két háború között motorról már aligha volt szó, jöllehet, centrális helyüket nemcsak megőrizték, de meg is erősítették.

A Hitelbank változatlanul vegyes típusú bank volt (*banque d'affaires*), mely azonban a letéti bank szerepét is betöltötte, és affiliációs hálózatát vidéki kis bankok és takarékpénztárak is erősítették. Így a Hitelbank egyidejűleg volt képes a felhalmozott kistőkék egy részének mozgósítására és nemzetközi kapcsolata révén a nagy üzletek lebonyolítására.

Adatok a Hitelbank mérlegéből⁵⁶

Év	Alaptőke	Tartalék-tőke	Értékpapírok és részesedések	Váltó	Adósok	Betétek, hitelezők	Nyereség
	millió pengőben						
1913	92,8	6,7	48,1	199,3	349,4	436,4	14,4
1925	41,4	20,4	41,7	56,3	82,0	125,8	3,3
1926	41,4	20,5	40,6	81,6	127,6	194,3	5,3
1927	41,4	21,1	42,2	102,9	184,8	296,7	6,9
1928	41,4	21,1	53,0	110,2	197,7	343,5	7,5
1929	41,4	22,4	54,4	106,5	199,1	346,0	7,5

⁵³ OL Hitelbank Titkárság Z51/15. csomó.

⁵⁴ Maurice Levy Leboyer: Le rôle historique de la monnaie de banque. Annales, 1968. 1. 8.

⁵⁵ Bouvier i. m., 33.

⁵⁶ Nagy Magyar Compass I. Szerkesztette: Della Vedella Mihály, Bp., 1930–31.

Az ország megfogyatkozott tőkeállománya következtében külföldi tőkebefektetésre már inkább csak kis formai üzleti részesedés erejéig volt lehetősége. Régebbi balkáni érdekeltségei egy részét – többnyire francia vagy német tőke társaságában – megőrizte. A trianoni békeszerződés által a szomszéd országok területére került intézményeit vagy nyugati tőke bevonásával, vagy még inkább a helyi tőke részesítésével mentette át. Eszközeit most már a korábbinál teljesebben fordította a magyar gazdaság felé. De az eszközök megfogyatkoztak.

Tekintettel arra, hogy a nemzeti jövedelem névleges értéke 4,3 milliárd P és 5,4 milliárd P körül mozgott, megállapíthatjuk, hogy a bankok – és különösen a Hitelbank – változatlanul kimagasló szerepet játszott az ország gazdasági életében. Talán úgy is fogalmazhatnánk, szerepe nagyobb volt, mint ereje, hiszen abban a pillanatban, mikor a nemzetközi pénz- és hitelpiac megrendült, mikor a bécsi Creditanstalt 1931-ben összeomlott, a Hitelbank is a csőd szélére került.

Közlemények

ANDRZEJ NOWAK

A falusi népesség társadalmi struktúrájának változásai Lengyelországban a majorkodtató–robotoltató rendszer uralma idején (15–18. század) Modellalkotási kísérlet

1. Bevezető

Azok a több mint egy évtizede tartó kutatások, amelyek a majorkodtató–robotoltató gazdálkodás korának feudális szisztémáját, különösen pedig annak törzsét, a falusi társadalmat vizsgálták, eddig eléggé szűk és egyoldalú jelleggel bírtak. Nem akarjuk értéküket lekicsinyelni, de meg kell állapítani, hogy kizárólag ennek a társadalomnak a struktúra-analízisére – méghozzá elsősorban számszerűleges analízisére – korlátozódtak. Kevés figyelmet szenteltek viszont annak, milyen okok miatt volt ilyen és nem másféle ennek a struktúrának a formája, s mi volt változásának mechanizmusa. Ez elsősorban a beszűkült történetiszemléletből következett, amely a történeti múltat az emberi tevékenység objektív eredményének tekintette anélkül, hogy ennek a tevékenységnek a specifikus mechanizmusába mélyebben behatolt volna. Nehézséget okozott az is, hogy hiányzott a teoretikus és módszertani megalapozottság is.

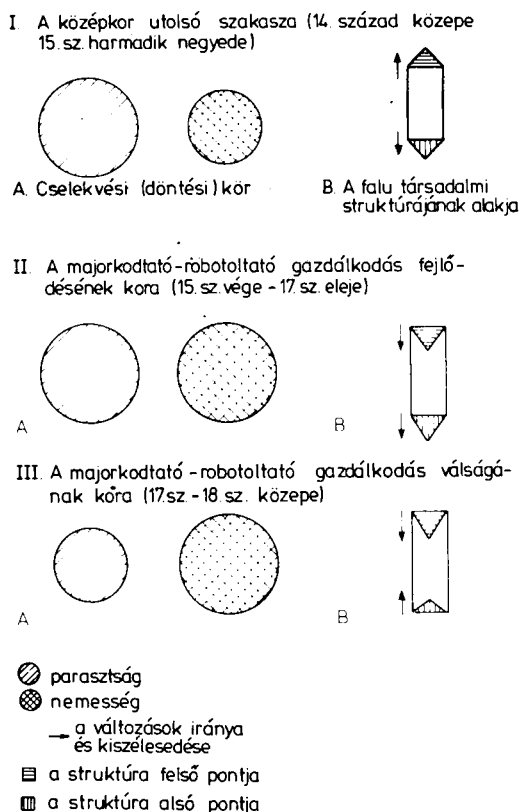
Az utóbbi években ez a helyzet jelentősen megváltozott. A különféle szakterületeken dolgozó történészek általában arra törekedtek, hogy a történelmi folyamatot minél sokoldalúbban rekonstruálják, s ez meghozta a történettudományok módszertani és elméleti kutatásainak felvirágoztatását. Ez a társadalomtörténetet sem kerülte el, amely az új felfogás szerint mint történeti diszciplína a múlt emberi életének különféle aspektusait integrálja. A történelmi materializmus alapvető megállapításaira támaszkodva, fejleszteni kezdték a megismerés elméletének, a történelmi folyamat általános elméletének és a feudális rendszer elméleti problematikájának kutatását; ez utóbbi alkotórészét képezi a feudális társadalom elmélete. Megfogalmaztak több kutatási irányelvet (modell-módszert) is, amely a fenti elméleti konstrukciókból származott; ezek gyakorlati realizációjára tettek is bizonyos lépéseket az empirikus feldolgozásokban.¹

A jelen cikk ebben a tárgykörben egy soron következő próbálkozást jelent. Figyelembe véve a fenti tendenciákat, célul tűzte ki magának, hogy a falusi társadalom (jelen esetben ez a paraszti társadalommal egyenlő) struktúráját alaposabban és szélesebb megközelítésben vizsgálja a majorkodtató–robotoltató rendszer működése idején Lengyelországban, különös tekintettel a változások mechanizmusára. A pontosabb magyarázat azonban szükségszerűvé tette azt, hogy foglalkozzunk azzal a korszakkal is, amely közvetlenül megelőzte ennek a szisztémának a kialakulását – vagyis a középkor alkonyával. Elhagytam viszont a 18. század második felét, miután ez a korszak, ha lassan is, de a „rég” széthullásának és az „új” társadalmi rendszer születésének a kora.

Vizsgálódásaink módszertani alapjait a J. Topolski által elég részletesen megállapított társadalmi modell és a feudális társadalmat illető alapvető meghatározások képezik.² Ezek ugyanis lehetővé teszik a vizsgált jelenség elhelyezését a történeti fejlődés teljes mechanizmusában; egyidejűleg meghatározzák a társadalomtörténeti felfogás és interpretáció módját. Sajnos, a cikk korlátozott keretei nem teszik lehetővé még a vázlatos kifejtést sem. Ezt az itt mellékelt szkéma adja vázlatosan (ld. az 1. ábrát).

¹ Ennek példája lehet a szélesebb értelemben vett társadalomtörténet köréből összeállított érdekes cikkgyűjtemény: *Spółeczeństwo staropolskie*, 1. köt., szerk. Andrzej Wyczański. Warszawa, 1976. Vö. még *W. Rusiński*: Uwagi o strukturze ludności chłopskiej w Polsce w okresie kształtowania się gospodarki folwarcznopanszczyźnianej (XV–XVI. w.). In: *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*, 1974. 70. sz. 47–65.

² *J. Topolski*: O potrzebie teorii społeczeństwa feudalnego. In: *Spółeczeństwo staropolskie* . . . , 11–26. Vö. még a jelen szerző cikkét ugyanebben a gyűjteményben.

1. ábra. A paraszti társadalom struktúráváltozási mechanizmusának általános vázlata a majorkodtató-robotoltató gazdálkodás korában

A továbbiakban (elsősorban minőségi szempontból) az említett modell fölállításának konkrétizálásával foglalkozunk. Ennek eléggé általános és jelentős mértékben hipotetikus jellege lesz. Kényszerítette vagyunk tehát arra, hogy elhagyjuk mindazokat a jelenségeket és elemeket, amelyek nem helyezkednek el az uralkodó rendszer „klasszikus” keretein belül. Nem fogunk alaposabban belemerülni a regionális jellegzetességekbe és a tulajdonkülönbségekbe (birtokkategóriák) sem, mert főként a bizonyos mértékig „tipikus” képre koncentrálnunk, amelynek kialakításában döntő szerepe a földesúri falunak volt.

2. A paraszti társadalom modellje a középkor kései szakaszában (a 14. század közepétől a 15. század harmadik negyedéig)

A paraszti népesség társadalmi struktúrája, amely a középkor kései szakaszában alakult ki, elsősorban az új jogi-rendszerbeli mintákra támaszkodó nagy telepítési mozgalom öröksége volt. Általában véve, ez a mozgalom minden konzekvenciájával együtt (különböző időben s az egyes vidékeken különböző kiterjedtséggel) a falusi társadalom nagymértékű integrációjához vezetett. Ez főként intézményes (társadalmi-rendszerbeli) síkon ment végbe; átfogta azonban – bár kisebb mértékben – a társadalmi-birtokló szférát is. Ennek eredményeként a lengyel faluban nagyjából egységes paraszti társadalmi struktúra alakult ki. Alapvető s egyben legnagyobb részét a gazdasági értelemben

önálló, egésztelkes jobbágygazdaságok alkották, amelyek nagyon általános becslések szerint a parasztgazdaságok teljes számának mintegy 80–90%-át tették ki.³ A fennmaradó százalék az aránylag kisszámú, de gazdaságilag annál rugalmasabb soltész-gazdaságokat (a telepített falvakban), továbbá a kocsmárosok és molnárok gazdag társadalmi csoportját, valamint a társadalmi létra alsó fokain levő nem-önálló gazdaságokat foglalta magában. Sajnos, keveset tudunk a források által említett, telek nélküli rétegekről (föld nélküli zsellérek, udvari cselédség, „szabad” emberek stb.). Csupán azt lehet feltételezni, hogy a parasztság e kategóriái a falu általános társadalmi struktúrájában igen szerény mértékben voltak jelen.

A falusi társadalom struktúrájának fent ábrázolt képe korántsem volt állandó. Az egyes területeken a telepítő akció kronológiájától, valamint a pénzjáradék megerősödésétől függően eléggé alapos változáson ment keresztül. E változások fő gócpontja maguknak a parasztnak a dinamikus tevékenysége volt, akik ügyesen kihasználták a külső (az állam politikai stabilizációja) s különösképpen pedig a belső körülményeket (pénzjáradék-rendszer). Természetesen a fő szerep itt a gazdasági körülményeknek s a belőlük fakadó spontán gazdasági tevékenységnek jutott, ezek közvetve a falu struktúrájának megváltozására hatottak.

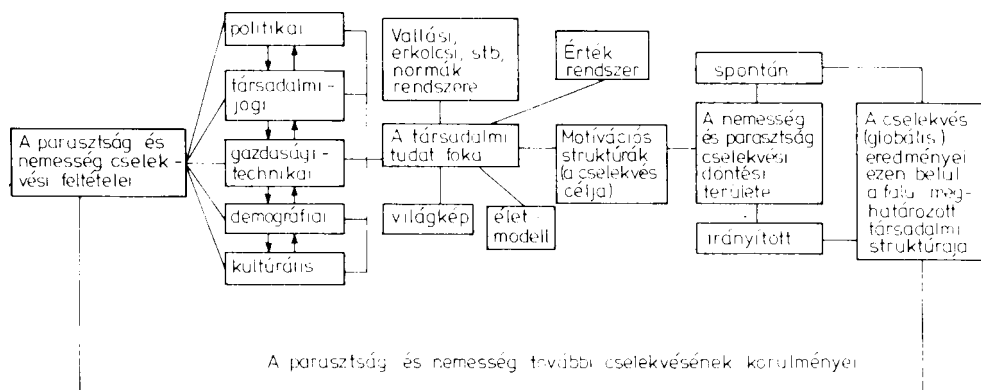
A tárgyalt korszakban (különösen annak végső szakaszában) a lengyel területek – mint köztudott – talán az egész feudális kor legnagyobb gazdasági fellendülését élték. Általában véve ez az áru-pénzviszonyok fejlődésének és ezzel kapcsolatban az egész társadalom aktivizálódásának eredménye volt. Növekedett tehát az ország népessége, tovább folyt (bár az előző korszakhoz képest egyre gyengülő mértékben) a telepítés. A mezőgazdaságban a technikai fejlődés és az új művelési módok elterjedése a terméseredmények növelését jelentette, ami összekapcsolva a mezőgazdasági területek globális terjedésével, a mezőgazdasági termelés jelentős növekedéséhez vezetett. Más oldalról viszont a városhálózat sűrűbbé válásával és a belső piac (kisebb mértékben a külső piac) fejlődésével megnövekedett a mezőgazdasági árucikkek iránti érdeklődés. Összefoglalva, ez a parasztgazdaságok (különösen a nagyobbak) árutermelésének megnövekedéséhez és piac kapcsolataik kiszélesítéséhez vezetett.

Nagyon fontos szerepet játszott ebben a korban a pénzjáradék stabilizációja (állandó nagysága), amely korlátozta – a pénz értékének csökkenése mértékében – a feudális osztály részesedését a parasztgazdaságokban létrehozott többlettermékekben. Ez jelentősen ösztönözte a többlettermék-termelést és a növekvő fölösleg piacra irányítását, vagy esetleg (természetbeni vagy pénzbeli) tartalékok fölhalmozását rossz termés esetére. A parasztgazdaságok közvetlen bekapcsolódása a piacmechanizmusba tehát lényegesen kiszélesítette a gazdasági manőverezés területét azok további fejlődése folyamán.

A parasztnak széles körű társadalmi aktivitásának – melynek alapja a gazdasági aktivitás volt – más tényezők is kedveztek, pl. társadalmi-jogi, demográfiai, kulturális tényezők. A nemesség, ellenakciókat indítva a csökkenő jövedelmek ellen (rendi státusából eredő szükségleteinek egyidejű növekedésével), és kihasználva politikai helyzetét, fokozatosan korlátozta – legelőbb institucionális szinten – a parasztnak aktivitását. Az itt tárgyalt korszakban azonban ezek a korlátozások még eléggé formális jellegűek voltak. A gyakorlatban a parasztnak még eléggé jelentős társadalmi-jogi szabadságnak örvendtek. Ez kedvező körülményeket teremtett térbeli mobilitásuk számára (részvétel a telepítési mozgalomban, a népességfelesleg beáramlása a városba), és a társadalmi mobilitás számára (foglalkozás megváltoztatása, az osztálykorlátok átlépése stb.), ami gyakran társadalmi és kulturális előrelépésükkel is összekapcsolódott.

A paraszti cselekvés kedvező „körülményei” kétségkívül hatottak a falusi társadalom hagyományos anyagi és nem-anyagi igényeinek növekedésére, valamint ezek kielégítésére (a jövedelem, az életszínvonal növekedése). Meg lehet kockáztatni azt a megállapítást, hogy ennek a társadalomnak egyes csoportjaiban ezek nemcsak effektív, hanem potenciális szükségletek is voltak, és léteztek ezek realizálásának feltételei. Mindezt megkönnyítette az egész társadalom szellemi szintjének általános emelkedésével együtt növekvő paraszti öntudat, amely a racionális célok alakulását és a cselekvés motivációit befolyásolta. Ezt tükrözte vissza a parasztnak társadalmi és kulturális aspirációinak

³Historia chłopów polskich, 1. köt. In: Do upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej, szerk. S. Inglot. Warszawa, 1970. 183.

2. ábra

növekedése (különösen a felsőbb rétegekben), amely a megfelelő – részint a polgárság vagy a kevésbé tehető nemesség életéből merített – életmód-mintaképek kialakításához vezetett.

A fentebb tárgyalt feltételek a társadalmi tudat egész szférájával (a célokkal és motivációs struktúrákkal) együtt azt eredményezték, hogy a parasztek cselekvésének (döntéseinek) területe a minket érdeklő korban igen széles volt. Közvetett befolyása a társadalmi struktúra adott formájára pedig összehasonlíthatatlanul nagyobb volt, mint a nemesség cselekvési (döntési) területe. (Vö. a 2. ábrát.) Ennélfogva mindkét osztály cselekvése párhuzamos szinten és aránylag megegyező irányban történt. A nemesség politikájának célja ugyanis – az ország aránylag ritka népességének körülményei között – elegendő számú jobbágy megnyerése (új lokációk) vagy megtartása, olyan jobbágyoké, akik garantálják a birtokok megművelését és a megfelelő jövedelem biztosítását. Ennek érdekében nem lehetett a parasztek társadalmi aktivitását leblokkolni. Csak a telepítési tevékenység gyengülésével és a nemesség jövedelmeinek csökkenésével lépett fel a tendencia, hogy majorgazdaságokat szervezzenek, és a paraszti lakosságot szorosan ezekhez kössék.

Természetesen az egyes paraszti rétegek és csoportok cselekvési területe differenciált volt. Függött ez az egyes parasztcsaládok kiindulási szituációjától (startpozíciójától), vagyis az adott társadalmi-foglalkozási kategóriától való korábbi (a lokáció idejéből) függéstől, és az általában ezzel összekapcsolódó társadalmi-birtoklási pozíciótól (gazdaság birtoklása vagy ennek hiánya, a gazdaság mérete, talajminősége, fekvése, a piactól való távolsága, a földjádék formája és mértéke stb.) és a társadalmi-jogi pozíciótól (a földhöz való jogi viszony, a személyes szabadság mértéke stb.). A továbbiakban már az egyes családok individuális aktivitásának mértéke, a megfelelő jövedelem elérését célzó cselekvés kedvező körülményeinek kihasználási tudása, valamint ama közmondásbeli „nagy rakás szerencse” döntött, amely igen sokat jelentett egy természeti katasztrófákban bővelkedő korszakban. Világos, hogy a legszélesebb cselekvési (döntési) körrel a nagy (egésztelkes és annál nagyobb), önálló gazdasággal rendelkező parasztek bírtak. Éppen ők (legalábbis egy részük) növelték gazdaságuk területét (megműveletlen területek feltörése, erdőirtás, földek zálogba vétele), fokozták az állattenyésztést (elsősorban „árú”-állatok), bémunkásokat alkalmaztak, sokszor jövedelmező, mezőgazdaságon kívüli foglalkozást is űztek (pl. fuvarozás, nagyobb mértékű kereskedelem, pénzkölcsönzés), mindenekelőtt azonban a piacra vitt terméktöbblet kicserélésében részesedtek, jelentős pénztöbbletre tevényt szert, amelyet aztán az életszínvonal növelésére és a gazdaság további dinamizálására fordítottak (beruházási vásárlások).

Sokkal kisebb cselekvési (döntési) körrel rendelkeztek a nem-önálló kisgazdaságok, amelyek csak szórványosan vettek részt az árucserében. Birtokosaik legfőbb gondja a létfenntartáshoz szükséges dolgok előteremtése volt, méghozzá gazdaságán kívüli jövedelmek keresésével (községi földek használata, mezőgazdasági bémunka, falun kívüli szezonmunka, kis mennyiségben végzett kézművesipar stb.). Ez a cselekvési kör még szűkebb volt a föld nélküli népesség számára, amelynek döntései egyedül az alapvető létfenntartási források megtalálására korlátozódtak, mint pl. különféle bémunkák, kisállattenyésztés, gyűjtögetés, nemritkán koldulás stb. Viszont az összes paraszti kategória még mindig

igen széles cselekvési (döntési) lehetőséggel rendelkezett a területi (különösen a föld nélküli népesség) és a társadalmi helyváltoztatás terén, amely leggyakrabban a társadalmi helyzet változásaiával is együtt járt.

Az egyes paraszti rétegek és csoportok fentebb tárgyalt tevékenysége végeredményben a lengyel falu egyre növekvő birtok- és társadalmi differenciálódását okozta. Ezek a különbségek mind az azonos népességi kategóriákon belül (mint a telkes jobbágyok, zsellérek, kocsmárosok stb.), mind a falusi társadalom egész struktúrájában kirajzolódtak. Ezek a tárgyalt időszakban – a pénzáradék feltételei között – egyenes vonalban vezettek a paraszti népesség társadalmi rétegződéséhez. Világos, hogy ezek csak az első jelei voltak ama folyamatnak, amelynek további fejlődését a robotoltató rendszer fékezte le. Mindenekelőtt létrejöttek a falusi társadalom csúcspontja kialakulásának körülményei. (2. ábra.) Ezt a csúcspontot a gazdaságilag és társadalmilag-jogilag privilegizált soltészok, továbbá az örökletes jogot bíró molnárok és kocsmárosok képezték, valamint a telkesjobbágyok egy része, amely gyakran teljes gazdaságot birtokolt, és gazdagságával az átlag fölé emelkedett. (E réteg fokozatos bomlása.) Gyengébben kristályosodott ki viszont ennek a társadalomnak az ellenpólusa, melyet mindenekelőtt a föld nélküli, főként bér munkából élő népesség alkotott (föld nélküli zsellérek, paraszti cselédség, udvari szolgák, vándorló elemek). A paraszti osztályon belüli növekvő ellentétek, a természetes népszaporulat, valamint a bér munka iránti igény kedvezett e paraszti kategóriák számszerű növekedésének. Más oldalról viszont gyengítette társadalmi mobilitása, amely lehetővé tette, hogy a munkaerő-főleg az adott gazdaságból vagy faluból elvándoroljon. (A városba való vándorlás, aktívabb egyedek részvétele a telepítési akciókban.)

3. A falusi társadalom modellje a majorkodtató-robotoltató gazdálkodás fejlődésének idején (a 15. század vége – a 17. század kezdete)

A majorkodtató-robotoltató rendszer rányomta bélyegét a falusi társadalom életének minden területére, de még ennek struktúrájára is. Mindenekelőtt alapvetően megváltoztatta a parasztnak társadalmi cselekvésének körülményeit és körét, ezt mindinkább a spontán, ill. a nemesség által irányított cselekvéseknek rendelte alá. Összegezve megállapíthatjuk tehát, hogy a nemesség erős és többoldalú aktivitása – a majorkodtató-robotoltató rendszer körülményei között – elsősorban a paraszti osztály kárára növekedett, mindenekelőtt ennek aktivitását korlátozta. Ezek a korlátozások azonban csak fokozatosan jelentkeztek – a majorkodtató-robotoltató rendszer létrejöttének, ill. kiterjedésének időpontjától függően az egyes országrészekben, ill. az egyes birtokokon. Hatásuk foka és mértéke tehát különböző volt a paraszti népesség gazdasági és egyéb döntéseire. Ezzel kapcsolatban az egész itt vizsgált korszakot többé-kevésbé két alapvető részre tudjuk osztani: I. – a majorkodtató-robotoltató rendszer végleges kialakulása (kb. a 16. század közepéig tart); II. – a majorkodtató-robotoltató rendszer virágkora (a 17. század kezdetéig).

Az első időszakaszban a parasztagazdaságok dinamikus tevékenységének még aránylag kedvező feltételei léteztek. Ez különösen a gazdasági tevékenységre vonatkozik. A parasztagazdaság termelőerőinek aránylag még mindig magas színvonala, a mezőgazdasági termelés általános növekedése és a piacviszonyok megélénkült fejlődése (a belső piac felvevőképessége, a mezőgazdasági termények kedvező árviszonyai) kedveztek a falu gazdasági aktivizációjának és (a jövedelmek növekedésével) a falusi lakosság életszínvonala növekedésének (különösen a felső rétegekben). Erre a folyamatra nagy hatással volt a társadalmi szükségleteknek a középkor vége felé már megjelenő s egyre szélesedő szférája, mindenekelőtt pedig az anyagi (a termékválaszték növekedése, új fogyasztási mintaképek), amit a társadalom különböző rétegeinek – köztük a parasztságnak – tartalmilag és formailag egyre gazdagabbá váló társadalmi tudata serkentett. Mint ismeretes, a reneszánsz korának, vagy a széles értelemben vett európai (s egyben a lengyel) kultúra „arany századának” nevezett 16. század a szellemi élet jelentős megélénkülését hozta magával. Az oktatás és a tudomány fejlődése, az új filozófiai és közgazdasági irányzatok, a reformáció előrehaladása, az anyagi kultúra és a mindennapi élet változásai a társadalom szélesebb rétegeiben, így a parasztnak bizonyos (szűkebb) köreiből is „új” mentalitás kialakulásához vezettek. Ez megkönnyítette a falusi társadalom hagyományaiban mélyen gyökerező sémák bizonyos fokú legyőzését, és befolyásolta a paraszti cselekvés meghatározott motiváció struktúráinak alakulását.

A parasztság spontán gazdasági cselekvésének viszont bizonyos mértékig fékezője volt a pénz-járadék jelentőségének csökkenése a munkajáradék növekedésével szemben. Ez elvonta a parasztgazdaságok munkaerejét és igásállatait, amelyeket pedig a saját telek intenzívebb megművelésére vagy másfajta kereső foglalkozás űzésére lehetett volna fölhasználni. Ebben a fázisban a robotterhek nagysága aránylag még nem volt olyan jelentős, és a túlrobotoltatás lehetőségei még gyakran meg sem voltak, így a munkajáradék még nem gyakorolt szélesebb körű hatást a parasztgazdaság termelési rentabilitásának csökkenésére, ámbar a paraszti cselekvés szabadságát korlátozta.

A majorkodtató-robotoltató rendszer befolyása, amely a 16. század folyamán egyre növekedett, sokkal jelentősebb volt a parasztok döntési helyzetére a társadalmi-jogi szférában. Az egyre fokozódó alávetettség viszony (a paraszt földhöz vagy lakóhelyhez való kötése, jogképességének korlátozása, függővé tétele az igazságszolgáltatásban, a földhöz való paraszti jogok csorbítása) alapjai, amelyek mind a törvényhozás, mind a mindennapi joggyakorlat folyamán alakultak, lehetővé tették a nemesség számára, hogy bírói úton avatkozzék bele a falusi élet minden részletébe. Ami még ennél is fontosabb, fokozatosan elválták a paraszt mindenfajta útját az államhatalomhoz, ennek legtöbb prerogatíváját a földesurak kezébe adva. Ez a parasztok térbeli (legalábbis legális) mozgási lehetőségét alapvetően korlátozta, az osztályok közötti, vagy az osztályokon belüli, sőt az egyes társadalmi rétegeken és csoportokon belüli spontán mobilitást is megnehezítette (az osztályok izolációja – elsősorban a nemességé). Természetesen mindezek a korlátozások elsősorban a telkesjobbágyságot érintették, jóllehet, igyekeztek azokat (bár kisebb sikerrel) a föld nélküli lakosságra is ráerőszakolni.

A nemesség és a parasztság meghatározott körülményei és cselekvése végeredményben kivetítődött a paraszti társadalom szerkezetének alakjára is. Általában megállapítható, hogy ennek változásai ebben az időszakban mintegy a korábbi folyamatok folytatásai voltak. A mezőgazdasági termelés rentabilitásának növekedése, a parasztgazdaságok élenkülő piackontaktusai és szükségleteiknek s jövedelmeiknek növekedése, a falusi népesség társadalmi és birtokviszonyainak differenciálódásához vezettek. Mindenekelőtt a nagyobb, ártermelő gazdaságok vagyona növekedett, amelyek – az alakuló robotrendszerrel kapcsolatos bizonyos korlátozások ellenére is – még nagyobb önállósággal rendelkeztek; különösen a nagyobb birtokokon mentesültek e rendszer nyűgeitől (robotmegváltás, a megvesztegetés intézménye).

A „piac” tényezője viszont rosszabb helyzetbe hozta a kisebb gazdaságokat, amelyek az áru-pénz cseréjében csak kisebb mértékben vettek részt. Ugyanez a megállapítás vonatkozik a föld nélküli népességre, amely, főként bér munkából élve, az „árforradalmon” csak veszített, mert ennek következtében csökkent a reálbérek értéke. Ennek mintegy rekompenzációját jelentette viszont, hogy az egyes parasztgazdaságokban, valamint a fejlődő majorságokban nagyobb munkalehetőségek nyíltak. (A bér munka kezdeti jelentősége a majorság rendszerében.) Ezt a folyamatot az a tény is enyhítette, hogy a munkabért jelentős részben terményekben fizették ki. Összegezve tehát, a paraszti osztály belsejében megnövekedtek a tulajdonbeli és a társadalmi távolságok – a falu további társadalmi tagozódáshoz vezetve.⁴ Mindamellett, ahogy meg tudjuk ítélni, a falusi társadalom csúcs- és mélypontjának számbeli fejlődése arányosabb volt. Ennek a folyamatnak a spektruma azonban – főként a majorkodtató-robotoltató rendszer fékező tevékenysége következtében – már jóval szűkebb volt, mint a középkor utolsó szakaszában.

Ez a helyzet alapvetően megváltozott, abban a mértékben, minél inkább meggyökeresedett és általánossá vált az itt tárgyalt rendszer, amely egyre inkább blokkoló hatással volt a parasztok szélesebb értelemben vett társadalmi aktivitására. A társadalmi-jogi korlátozások egyre általánosabbá váló növekedéséről a 16. század folyamán már volt szó. Itt most a közgazdasági szférával foglalkozunk részletesebben. A majorság területének intenzív növekedése (különösen a nemesi birtokokon) fokozatosan korlátozta a paraszti birtoklás mértékét. Ez mind a jobbágytelkek teljes területére (nem nagy kiterjedésű új telepítés), mind az átlagos gazdaság méreteire vonatkozik. Az első fokozatban a nemesség expanziója a soltság gazdaságok ellen irányult, s szinte teljes likvidációjukhoz vezetett (megvásárlás útján); egyedül a királyi és egyházi birtokokon maradt fenn belőlük egynéhány. A majorsági földek legtöbb tartalékai azonban a jobbágyföldek voltak, mindenekelőtt pedig a parlag

⁴ L. Zytkowicz: Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI. w., Warszawa, 1962. 123–133.

(mind az ugar, mind a parasztnak további bérletbe kiadott föld), amely a 16. század első felében a lengyel területeken még jelentős mennyiségű volt.

Minél inkább kimerültek azonban a falusi földek tartalékai, a majorság annál inkább veszélyeztetette közvetlenül a jobbágytelket. Ahogy W. Rusiński igen találóan határozta meg, a falu fokozatosan mintegy túl szűkké vált a gyorsan növekedő majorsági gazdálkodás és a még mindig eléggé expanzív paraszti gazdálkodás számára.⁵ Elég gyakran fordult elő a parasztnak elűzése, legalábbis részlegesen, vagyis elvették a parasztnál levő (illegálisan hozzákerült) földfölsősleget, kisebb telekre, vagy eddig nem művelt földre helyezték át, és az elvett földeket a majorságba olvasztották. Nem lehet egészen kizárni a teljes mértékű elűzést sem (pl. a sűrűbben lakott birtokokon), amely megfosztotta a jobbágyot a földtől, és a föld nélküli népesség kategóriájába taszította. Ebben az időszakban a nemesség egyre inkább érdeklődni kezdett a jobbágytelek nagysága iránt. L. Żytkowicz véleménye szerint a legmegfelelőbbnek a féltelkes gazdaságot ítélték, amely még biztosította a jobbágycsalád alapvető egzisztenciáját és az ígért teljesítésének képességét.⁶ Ennek irányában történt a nemesség megfelelő cselekvése is.

A jobbágygazdaságok elaprózódásának folyamatában és a falu strukturális átalakulásában fontos szerepet játszottak a demográfiai tényezők és a parasztnak öröklési-birtoklási szokásai. A 16. század falusi népességének jelentős szaporodása, amely megelőzte a paraszti teljes földterület növekedését, a faluból való eljutás korlátozott körülményei között a gazdaságok megosztásához (ebből a szempontból hiányzanak a konkrét utalások) és a föld nélküli népesség növekedéséhez vezetett.

A fenti tényezők kétségkívül gyengítették a parasztgazdaságok területi expanzióját, teljesen megfékezni azonban nem tudták. A piaci ösztönzők okozták, hogy a parasztnak ebben az időben éles „harcot” folytattak a földért a földesúrral szemben; ez a harc a dolgok természetéből fakadóan illegális úton folyt (többletterületek megművelése, a szomszédos telek beszántása a földesúr tudtán kívül). Végeredményként tekintve ez a paraszti birtoklás állapotának bizonyos (főleg történő) korrigálásához vezetett, amely a parasztnak egyidejűleg jelentős hasznot hozott, hiszen kikérültek a földesúr látóköréből (terhek hiánya). Természetesen ez az akció csak a nagyobb birtokokon vált lehetségessé, ahol az ellenőrzés a majorság tulajdonosa (vagy adminisztrációja) részéről sokkal lazább volt.

A parasztnak gazdasági döntésének körére igazán a feudális terhek növekedése gyakorolt befolyást. A munkajáradék gyors növekedése, különösen pedig a heti roboté (pl. a 16. század végén a nemesi birtokokon ez telkenként 3–4, sőt 5 napot is elérte) mindinkább megnehezítette a paraszti cselekvés szabadságát. A földesúr szükségletei számára a parasztnak nagyobb számú munkaeszközt és ígásállatot kellett tartania, ugyanakkor a haszonállatok tenyésztését korlátoznia kellett; nemritkán külön bérletet tartott a robot elvégzésére. A munkajáradék az egész parasztsalád idejét és munkaerejét vonta el, ami egyet jelentett a saját gazdaság elhanyagolásával és termelékenységének csökkenésével. Végezetül meg kell említeni még más korlátozásokat is a közös legelők és erdők használatában, a kereskedés szabadságában stb. Mindezek a folyamatok a parasztgazdaságok ökonomiai helyzetének romlásához, jövedelmeinek fokozatos csökkenéséhez vezettek, ami együtt járt azzal, hogy a parasztság társadalmi szükségleteit egyre nehezebb körülmények között tudta kielégíteni. Ez viszont mindeme szükségletek további blokkolását (a parasztság ellenakciói dacára) és az egész falusi társadalom aktivitásának általános hanyatlását hozta magával. Ugyanez meglátszott a parasztság társadalmi szerkezetén is. Általában véve ennek a struktúrának a felső csúcsa jelentősen összehúzódt, és egyidejűleg lehúzódt. (Ld. 2. ábra.) Jóllehet, a továbbiakban a falu társadalmi összetételében a jobbágygazdaságoké volt a túlsúly, ám a parasztsaládok teljes számát nézve arányuk kisebbedett. Egyidejűleg megfigyelhető elaprózódásuk határozott folyamata, ami viszont nem jelentette azt, hogy ebben a paraszti kategóriában a társadalmi-birtoklási különbségek eltűntek volna. Kétségkívül összeszűkült a gazdagparasztnak rétege is. Szinte teljesen eltűnt a soltészok csoportja, kedvezőtlenül alakult a molnárok és kocsmárosok társadalmi státusza is (jobban alárendelődtek a földesúrnak), csökkent az egész telken földművelő és az egésztelkes gazdaságok százaléka is. Ezzel egyidejűleg nőtt a paraszti társadalom struktúrájában a kis („nem önálló”) gazdaságok részvétele, melynek legjelentősebb képviselői a zsellérek voltak. Kevésbé világos a föld nélküli népesség helyzete. Néhány (pontosabb) forrás

⁵ W. Rusiński: Uwagi o strukturze... 55.

⁶ Historia chłopów polskich, 1. köt. 260.

arról tanúskodik, hogy számarányuk a falusi társadalom struktúrájában jelentős volt.⁷ Közvetve erre mutatnak a bekövetkező társadalmi-gazdasági változások is (természetes népszaporulat, a személyi szabadság korlátozása, a gazdaságok elaprózódásának folyamata, a földesúr törekvése munkaerő-tartalék létrehozására falun stb.).

4. A paraszti népesség társadalmi struktúrájának modellje a majorkodtató-robotoltató gazdálkodás válságának idején (17. század – 18. század közepe)

Az itt tárgyalt korszakban a falusi társadalom változásai a majorkodtató-robotoltató gazdálkodás növekvő válságának (vagy regressziójának) jegyében zajlottak le. Ez a válság a legkorábban, már a 16. és 17. század fordulóján érintette a parasztgazdaságokat, és kb. a 17. század harmincas éveitől a majorságokat is. Ez nem maradhatott hatás nélkül sem a nemesség, sem a parasztság további cselekvésének irányára és körére.

A parasztgazdaság válságának legszembetűnőbb szimptómája termelőerejének fokozatos csökkenése volt. A megművelt telkek területe csökkent, ugyanakkor növekedett a pusztá telkéké. Romlott a parasztgazdaságok szerszámokkal és igásállattal való ellátottsága is. Ezek a folyamatok, összekapcsolódva a parasztság kizsákmányolásának további erősödésével, a parasztgazdaságok termelésének csökkenéséhez, piackontaktusaik beszűküléséhez és a falusi lakosság jövedelmeinek kisebbedéséhez vezettek. Mindezek következményeként a paraszti népesség általános *pauperizációja* lépett föl, amit még csak elmélyítettek a háborús pusztítások és a velük járó elemi csapások.

A paraszti népesség elszegényedése nagyon negatív hatást gyakorolt a majorsági gazdálkodás további fejlődésére. A jobbágygazdaságok jelentős részének gyengülő képessége a robot elvégzésére, amely együtt járt az osztályharc megerősödésével (a jobbágyok elvesztése a szökések következtében, a robotmunka termelékenységének csökkenése stb.) a majorsági termelékenység meggyengüléséhez vezetett. Más oldalról viszont ennek a termelésnek a költségei növekedtek (a parasztok őrzítése, a felügyelő személyzet növekedése), egyidejűleg már nem volt olyan kifizetődő a romló *terms of trade* miatt. Végeredményben ez rontotta a nemesi gazdálkodás feltételeit, a nemesség, különösen a kis manőverezési területtel rendelkező alsóbb rétegek jövedelmeit csökkentve. Növelte viszont a gazdag nemesség és az arisztokrácia lehetőségeit, akik nagyobb döntési körrel rendelkezve, kezükben összpontosították a földbirtokokat (és a jövedelmeket), megnövelve (a társadalmi-politikai integrációval egyidejűleg) a társadalmi-gazdasági távolságot, amely őket osztályuk egyéb társadalmi rétegeitől és csoportjaitól elválasztotta, nem is szólva az egyéb osztályokról. A romló cselekvési körülményeknek ellenállva, a nemesség különféle kiutakat keresett. Az egyik – amelyet általánosan alkalmaztak – a majorságok területének további növelése és a robotoló jobbágyok kizsákmányolásának fokozása volt. Ennek az útnak azonban megvoltak a határai: a falusi földek összterülete, a növekvő paraszti ellenállás, valamint az egyre nagyobb munkaerőhiány (különösen a kisebb birtokokon). Fel lehet tételezni, hogy pl. az átlagos nemesi majorság maximális kiterjedését (a paraszti földek egészéhez arányítva) már a 17. század közepén elérte. Ugyanez áll fenn a heti robot esetében: további mennyiségi növelése meghaladta volna a parasztok időbeli lehetőségeit. A gyakorlatban tehát művelés alá fogták a jobb, termékenyebb földeket, elhagyva a gyengébbeket és a kimerülteket. Igyekeztek a majorsági gazdálkodás néhány más ágát is fejleszteni, mint pl. Nagy-Lengyelországban a juhtenyésztést (a parlag mint legelő), vagy az általánosan elterjedt kis befektetést igénylő szeszfőzést (sör, később pálinka), egybekapcsolva a kényszer-kocsmáltatással.

A parasztok, mindenekelőtt pedig a telkesjobbágyok kizsákmányolása, formáit tekintve egyre változatosabb és szélesebb lett. Bevezették a „kettesével”, sőt nem ritkán „hármassával” végzendő robotot; kijelölték a robot termelékenységének mértékét, növelték a különféle, roboton felüli munkákat stb. Egyidejűleg megjelentek olyan tendenciák is, hogy a megnövekedett robotterheket kiterjesszék a parasztság egyéb kategóriáira is, tehát a kisgazdaságokra, a földnélküliekre, a kéz-

⁷ Pl. a kościani járás tízegynéhány kuriális falvában az 1590-i fejenkénti összeírásban a házatlan zsellérek a parasztszaladók egészének 35%-át tették ki. (A. Nowak: Początki kryzysu sił wytwórczych na wsi wielkopolskiej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII. wieku. Warszawa–Poznań, 1975. 191.).

művesekre. sőt a helyhez nem kötött, „szabad” emberekre is. Egyidejűleg ezt a népességet megpróbálták a falu „telkén” visszatartani, telküket megnövelve vagy a nemesi birtok apró darabjait művelésre kiadva (ún. „przysiewki”). Széles körben növelték az ún. földesúri monopóliumokat és az ezzel kapcsolatos felárakat.

Ezzel jártak együtt a nemesség akciói a társadalmi-jogi szférában. A munkaerő deficitjének növekvő problémája (elsősorban a pusztító háborúk után) a jobbágyi (különösen a személyi) függés további súlyosbodásához vezetett, arra törekedve, hogy a parasztot minél erősebben a majorsághoz kösse. A paraszt szabadságának (személyi, birtoklási stb.) korlátozása egyre nőtt; megsokasodtak a nem állandóan letelepedett „szabadok” ellen irányuló törvények, amelyeknek célja az volt, hogy a falu területén állandó letelepedésre bírják őket. Általánossá váltak a (föld nélküli) parasztokkal történő különféle tranzakciók, amelyek a legmarkánsabban jellemzik a falusi népesség személyes jobbágyi függését.

A nemesség fentebb tárgyalt, az egész korszakra jellemző műveletei fokozatosan rontották a parasztság gazdasági és társadalmi helyzetét. Mindehhez járultak a háborús pusztítások („özönvíz”, északi háború [az 1655–1657-es és az 1701–1709-es svéd háború – a ford.]), amelyek a korábbi szakaszokban még nem játszottak nagyobb szerepet. A háborúk, de még inkább a velük járó természeti csapások a falu nagy fokú elnéptelenedésével és anyagi összeomlásával jártak. Természetesen a legtöbbet a jobbágygazdaságok, elsősorban a jobb módúak szenvedték; a majorság kevésbé meggyengülten került ki a háborúból. Mindez azonban meggyorsította a majorkodtató-robotoltató gazdálkodás meggyengülésének folyamatát. Az elpusztított mezőgazdaság újjáépítése a régi társadalmi-gazdasági rendszer visszaállítására törekvő nemesség diktandója szerint folyt. Ez nagyon hosszan tartott, és egyik esetben sem érte el teljes mértékben a háború előtti szintet. A háborúk azonban bizonyos „pozitív” változásokat is hoztak, amelyek (jóllehet, bátortalanul) már a fennálló rend széthullásának irányába mutattak. Ilyenek pl. a bér munka jelentőségének növekedése a majorságokban (jóllehet, még félig kényszermunka-jelleggel), a haszonbért fizető telepítés fejlődése („holland faluk”, ún. pusztatelepítések), valamint egyes gazdaságok vagy (ritkán) egész falvak átállítása a pénzjáradékra. Mindezek természetesen együtt jártak a parasztság fennmaradó részének fokozott kizsákmányolásával. A változások általánosabbá válása már a felvilágosodás idejére esik.

A nemességnek a parasztokkal szembeni akciói a majorkodtató-robotoltató gazdálkodás válságának körülményei között a parasztság társadalmi aktivitását szinte teljesen leblokkolták. A feudális elnyomás növekedése és a jobbágyi függés súlyosbodása szűkítették a paraszti cselekvés (döntés) körét, ami az életszínvonal általános csökkenéséhez, vagyis a parasztság általános pauperizációjához vezetett. Természetesen a paraszti döntések köre, hasonlóan a korábbi időszakhoz, továbbra is differenciált volt; ennek a differenciáltságnak a mértéke viszont bizonyos fokig nivellálódott. Úgy tűnik, hogy ezt aránylag a nagyobb gazdaságok érezték meg jobban, amelyek igásrobotot teljesítettek. Használóik, a terhek növekedése ellen védekezve, gyakran odahagyták a nagyobb gazdaságot, kisebb telekre költöztek. Lemondtak az egész telek és a használaton kívüli föld megműveléséről stb. Egyezőval bekövetkezett a földtől, különösen a leginkább megterhelt jobbágytelektől való elfordulás. Ez a folyamat más tényezőkkel együtt a parasztgazdaságok elaprózódásához vezetett, amelyek mindinkább a paraszt táplálkozását biztosító parcellákká sülyedtek. A gazdaság területének összezsugorodása automatikusan korlátozta más, gazdasági jellegű döntések területét. Kisebb mértékben korlátozódott a föld nélküli népesség cselekvési köre, mert ennek gyakorlatilag több lehetősége volt jobb életkörülmények keresésére.

A robotoltató rendszer regresszív hatása a parasztok mindennapi életének egészére társadalmi tudatuk szférájában is visszatükröződött. A paraszti élet anyagi és szellemi szintjének általános csökkenése, az egyház mind nagyobb befolyása a falu életére (ellenreformáció, ún. népi katolicizmus), a paraszti kontaktusok leszűkülése egy falu (plébánia) vagy birtok határain belülre ennek a tudatnak a beszűkülését okozta (egyre nagyobb tradicionalizmus). Nagymértékben alakította viszont a nemesi udvarház és a falusi kocsmá, amely a falu társadalmi életének központja volt. Következményeiben mindez a parasztság társadalmi, elsősorban anyagi szükségleteinek leszűkülését jelentette. Az első korszak a stabilizációt hozta (az addigi állapot megtartása). A falu elszegényedési folyamatának mértékében és amiatt, hogy még e leblokkolt szükségletek kielégítésének lehetősége is összezsugorodott, bekövetkezett a fokozatos minimalizáció – le egészen az alapvető, ti. biológiai szükségletekig.

Növekedett viszont a parasztok körében a társadalmi sérelmek érzete, ami az osztályöntudat növekedését okozta. Kifejezője volt az éles konfliktus a parasztság és a nemesség között, ami az osztályharc megerősödéséhez vezetett. Ennek leggyakoribb és leghatékonyabb formája a parasztok egyéni, passzív ellenállása, valamint a parasztság tömeges szökése volt, amely lehetővé tette legalább egy töredék számára, hogy kikerüljön a súlyosbodó jobbágyi függés kötelékeiből, és gyakran még társadalmi státusát is megjavítsa.

Ezeknek a folyamatoknak az eredményeként eléggé alaposan megváltozott a parasztság társadalmi struktúrájának képe. Legáltalánosabban véve, ezeknek a változásoknak a fő iránya a falusi társadalmon belüli társadalmi-birtoklási különbségek fokozatos nivellációja volt, mind egész alakját tekintve, mind a parasztság egyes társadalmi kategóriáin belül. Csökkent az egész paraszti osztályon belüli társadalmi távolság is. Jóllehet, továbbra is létezett a régi (hagyományos) társadalmi-foglalkozási kategóriákra való felosztás, de ennek a felosztásnak a választóvonalára már nem volt olyan markáns. Ezenfelül néhány kategória társadalmi tartalma meg is változott (különösen a 17. század végén és a 18. század elején).

Számszerűleg mindenekelőtt a telkes jobbágygazdaságok százaléka csökkent, ami gyakran sokkal alacsonyabb volt más paraszti kategóriák százalékarányánál. A telkes jobbágyok gazdaságai további elég jelentős elaprózódásnak voltak kitéve. A 17. század második felében a gazdaságok struktúrájában megjelentek a féltelkesek, forma szerint fél jobbágytelken, gyakorlatilag azonban ennél jóval kisebb területen gazdálkodva. Ezeknek a kategóriáknak a rovására növekedett a falu struktúrájában a zsellér- és kézműves gazdaságok részvétele, nemegyszer jelentős telekhányadot bírva és igróbotot teljesítve. Nagyon gyorsan növekedett a falusi népesség legszegényebb rétegeinek szám-aránya, mindenekelőtt a házatlan zselléréké, a majorságban dolgozóké stb., akik mind gyakrabban művelték a kuriális birtok vagy a parlag egy-egy darabkáját. Végezetül meg kell említenünk a bérmunkások (béresek) számának növekedését; ezek leggyakrabban szökött (gyakorlatilag szabad) jobbágyokból verbuválódtak, akik a pusztán maradt parasztházakba költöztek, és munkát vállaltak a majorságban bérezésért (beleértve a földet is).⁸ Mindeme paraszti kategóriák, összehasonlítva a telkesjobbágyok gazdaságaival, bizonyos sajátos társadalmi-gazdasági előrehaladást értek el. Sok, nemesi kézen levő faluban már az egész falusi társadalom fő, sőt alaprétegét képezték, ami minden-képpen hatott társadalmi súlyukra is. Összefoglalva: mindez a falusi társadalom struktúrájának két végpontján bizonyos összenyomódást jelentett. Végeredményben itt a robotoló lengyel falu specifikus „középszerűvé” válásával van dolgunk, amellyel viszont együtt járt – a korábbi időszakokhoz képest – az egész falusi társadalom életszínvonalának süllyedése.

Fordította: Petneki Áron

⁸ Ld. Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego, kiadta W. Rusiński, 1. köt. In: Od połowy XVII do połowy XVIII. wieku. Wrocław, 1955.

SHINGO MINAMIZUKA

Japán külkereskedelme a 19. század közepén

A modern Japán gazdasági fejlődésében az 1960 előtti japán szakirodalom nem szentelt kellő figyelmet a külkereskedelemnek. A japán marxisták az 1930-as években lezajlott, a Meiji-restauráció (1868) óta végbement, japán kapitalista fejlődés jellegéről szóló híres vitáiban azokat, akik a külkereskedelem jelentőségét kívánták kiemelni, élesen bírálták azok, akik a hangsúlyt a gazdasági fejlődés belső tényezőire fektették. Amikor az 1960-as évek során a japán gazdaság nyíltabbá vált, a japán gazdaságtörténészek körében olyan nézetek láttak napvilágot, melyek szerint a modern Japán gazdasági fejlődésében a külkereskedelem a korábbi elképzelésekkel szemben jelentős szerepet játszott. Jelen cikk szerzője ez utóbbi nézetekkel ért egyet.

Ebben a cikkben a szerző megpróbálja bemutatni a külkereskedelem és a külföldi tőke Japán gazdaságára gyakorolt hatását, a japán *nyitást* és a restaurációt követően, valamint kísérletet tesz azoknak a tényezőknek a meghatározására, amelyek lehetővé tették azt, hogy Japán, ellentétben Kínával és más ázsiai országokkal, elkerülhesse a félgyarmati jellegű gazdaság kialakulását.

A kereskedelem fejlődése és a külföldi tőke aktív beáramlása Japán nyitása után

1. A külkereskedelem fejlődése

Japánt a nyugati hatalmak arra kényszerítették, hogy a 19. század közepén megnyissa kapuit a külföld felé. 1858-ban kereskedelmi szerződéseket kötött az Egyesült Államokkal, Nagy-Britanniával, Hollandiával, Oroszországgal és Franciaországgal, és 1859-ben három kikötőjét – Yokohamát, Nagasakit és Hakodatét – megnyitotta a külkereskedelem előtt. A kereskedelmi szerződések támogatták a szabadkereskedelmet és a legnagyobb kedvezmény elvét fogadták el, bár a nyugati hatalmak számára biztosították a konzuli jogok gyakorlását, és megfosztották Japánt vámhatósági jogától. Ezek a szerződések hasonlítottak a Teng-Ching-egyezményhez, amit Kína írt alá a nyugati hatalmakkal 1858-ban. A vámot illetően a korábban 20%-os tarifát 1866-ban 5%-ra kellett csökkenteni. Ráadásul a külkereskedelmet teljes mértékben monopolizálták a külföldi kereskedők, akik a megnyitott három kikötőben saját rezidenciával rendelkeztek. Hasonló volt a helyzet a Teng-Ching egyezmény esetében is.

A hatalmon lévő japán kormány, a Shogunátok (*Bakufu*) azonban megpróbálták ellenintézkedéseket tenni. Megtiltották a szükséges gabonafélék, a rizs és a búza exportját, és gátat szabtak a külföldi kereskedők országban belüli szabad kereskedelmi tevékenységének.

Japán azonban ekkor már a világkapitalista rendszer részét képezte, ami az ipari forradalommal a nyugat-európai országokban új stádiumába lépett. A kereskedelmi volumen gyorsan emelkedett: az 1867-es export (a Meiji-restauráció előestéjén) az 1860-as mennyiség 260%-a volt, míg az import 1300%-a. A mérleg azonban Japánnak kedvezett.

Ebben az időben Japán főbb kereskedelmi partnerei Nagy-Britannia (50–80%), az Egyesült Államok (20–30%), Hollandia (1863-tól) és Franciaország (1865-től) voltak, az Egyesült Államok részesedése azonban a polgárháború miatt 1863-tól csökkenő tendenciát mutatott.

Milyen volt a kereskedelemben résztvevő áruk összetétele? Japán fő exportcikkei a következők voltak: nyersselyem (a teljes export 50–80%-a), tea (0,5–20%) és selyemhernyó-gubó, ezt követte a nyers gyapot, a tengeri termékek, valamint a hajolaj. Japán fő importcikkei ugyanakkor a pamutszövet, a gyapjúszövet és a lőszerek voltak, ezt követték a fémek és az élelmiszeripari termékek. A pamut-termékek részesedése először 40–50% körül mozgott, 1862-ben azonban a teljes import 30%-át tette

A. táblázat: Külkereskedelem
az Edo-korszak végén
(ezer dollárban)

	export	import
1859	891	603
1860	4714	1659
1861	3787	2365
1862	7918	4215
1863	12208	6199
1864	10572	8102
1865	18490	15144
1866	16617	15771
1867	12124	21673

Forrás: *Kazuo Yamaguchi: Nihon keizaishi* (A japán gazdaság története), Tokió, 1976, 104. old.

ki, a gyapjútermékek 20–40%-ban, a lőszér 20%-ban képviseltette magát. Az összetétel Japán kereskedelmi kapcsolatainak félgymarmati jellegét bizonyítja, olyan értelemben, hogy Japán elsősorban nyersanyagokat exportált, és késztermékeket importált.

Nos, meg kell vizsgálnunk a külkereskedelem fejlődésének a japán gazdaságra gyakorolt hatását az Edo-korszak végén. A hatás részben pozitív, részben viszont negatív értékeltető. Ki kell hangsúlyozni, hogy a piac feletti ellenőrzés feudális rendszere felbomlott. Olyan áruk, mint a nyersselyem, a tea, a tengeri cikkek és a hajolaj, amiket ez idáig privilegizált nagykereskedők vittek a kikötőbe, most közvetlenül eljuttattak a parti városokba. Korábban a Shogunate és a feudális törzsek bevételei ezektől a privilegizált helyzetben lévő nagykereskedőktől függtek. A privilegizált kereskedők helyett helyi kereskedők és helyi hajósok érdekelve lettek az áruszállításban a termelőtől Japán különböző részeiből a parti kikötőig (pontosabban szólva, a kikötők külföldi kereskedőihöz). Másrészt, az áru–pénz gazdaság kezdett uralkodóvá válni a nemzeti gazdaságban, különösen vidéken. Mivel a nyersselyem, a tea, a nyers gyapot elsősorban vidéki áruk voltak, az ezeket előállító falvak gyorsan bekapcsolódtak az áru–pénz gazdaságba. Igaz ugyan, hogy ezek a falvak meggazdagodtak, és ez előmozdította a mezőgazdaság és az ipar közötti társadalmi munkamegosztást, de erősödött a valószínűsége annak, hogy a kisparasztkok alárendelődnének a kereskedelmi tőkének, így az eredeti tőkefelhalmozást a külkereskedelem fejlődése elősegítette.

Továbbá, a külkereskedelem növekedése különféle hatással volt az egyéni iparra. A nyersselyem, a tea és a gyapjotermelés fejlődött, míg a selyemtermékek, a pamuttermékek és a pamutfonal előállítása háttérbe szorult. Ami a nyersselyem termelését illeti, nemcsak a nyersselyem előállítóinak a száma nőtt, hanem technológiai újításokat is bevezettek, a selyem gombolyításának fő formája a kézi gombolyítás lett. A nyersselyem termelési folyamatának társadalmi munkamegosztása is fejlődött, és megjelentek – bár kis számban és szűk körben – a selyemgombolyító manufaktúrák, a nyersselyem leghíresebb termelővidékein. Ennek eredményeként a nyersselyem termelékenysége 1858 és 1863 között megduplázódott. Ugyanez volt a helyzet a teával. Új teaültetvényeket létesítettek, és a hagyományos forrázási módszert felváltotta a szárítási módszer. Tea-manufaktúrák is megjelentek itt-ott. Ezzel szemben a selyemtermékek előállítása a háttérbe került, tekintettel arra, hogy a nyersselyem nem állt kellő mennyiségben rendelkezésre a belső piac számára, és az árak felmentek. Több selyemszövet-előállító tönkrement. A pamutipart az importált olcsó pamuttermékek veszélyeztették. Itt is sok termelő csődbe ment. Meg kell jegyezni azonban, hogy megjelent olyan pamutszövetgyáros is, akinek jövedelmezett az üzlet azáltal, hogy az 1865-től importált olcsó pamutfonalt használt, és az árait leengedte. Ezzel azonban nőtt a pamutfonal importja, ami viszont a hazai pamutfonalgyártásra volt kedvezőtlen hatással.

Végül meg kell említeni, hogy az árak hihetetlenül felugrottak. Az áremelkedés egyik oka az exportált áruk keresletének és kínálatának kiegyensúlyozatlansága volt, ez a kiegyensúlyozatlanság nemcsak az említett áruk árát emelte, hanem általában valamennyi belföldi áru árát. A másik ok a Shogunate pénzügyi politikája volt, amikor is alacsony értékű új aranyérmék kibocsátásával kívánták megakadályozni az arany kiáramlását az országból. Az 1858-as szerződések szerint a japán külkereskedelmet olyan paritással kellett lebonyolítani, mely szerint 100 egységnyi külföldi ezüstérem (mexikói dollár) felelt meg 311 egységnyi japán ezüstéremnek, az érmék minőségétől függetlenül. A valóságban a nemzetközi piacon egy aranyérem 15 vagy 16 egységnyi ezüstéremnek felelt meg, míg Japánban egy egységnyi aranyérem 5 egységnyi ezüstéremnek felelt meg. Következésképpen egyre több külföldi ezüstérme érkezett Japánba aranyra történő beváltás céljából. Azért, hogy az arany kiáramlását megakadályozzák, a Shogunate 1860-ban pénzügyi reformot hajtott végre, melynek eredménye az lett, hogy 1 egységnyi arany 15 egységnyi ezüstérmével azonos. A fenti két tényező hatására az árak felszöktek: Kiotóban, Oszakában és Edóban (Tokió) az árak a nyitás utáni kilenc évben kettő és tíz alkalom között mentek fel. Edóban a rizs ára 1867-ben az 1859-es ár 370%-a volt. Ez az áremelkedés rendkívüli mértékben felgyorsította a feudális társadalom felbomlását, ami egyébként az Edo-korszak végén már hanyatlásnak indult. A hatalmuktól megfosztott szamurájok (harcosok), a városlakók és a parasztok is szenvedtek az áremelkedésektől, és felkelésekben törtek ki mindenfelé.

2. A külföldi tőke beáramlása a restauráció előtt

A külföldi tőke jelenlétét különböző gazdasági ágakban lehetett megfigyelni. Először is, a külföldi kereskedők előleget adtak a japán kereskedőknek, akik megszerezték a külföldi településeken kívüli termelők exportra gyártott termékeit. Azok a japán kereskedők, akik nem rendelkeztek kellő nagyságú tőkével ahhoz, hogy nagy mennyiségű nyersselymet és teát vásárolhassanak fel, felhasználták a szóban forgó előleget, és kizárólag azoknak a külföldi kereskedőknek szereztek árut, akik az előleget folyósították. Másrészt a külföldi tőke az exportra gyártott áruk termelési folyamatában is jelentkezett. Egy jokohamai francia kereskedő például Franciaországból magával hozott gombolyítógépet selyem-malom létrehozása céljából. Egy másik francia kereskedő egy japán gyárnak kölcsönözte a gombolyítógépet azzal a feltétellel, hogy a gyár valamennyi termékét ő kaphassa meg. Ami a teát illeti, itt még aktívabban működött közre a külföldi tőke a termelési folyamatban. Főleg az angol kereskedők hoztak létre újrafeldolgozó gyárat a településeken, ahol japán nőket alkalmaztak alacsony bérrel, abból a célból, hogy a félkész teából készárut gyártsanak. A teát az ország különböző részeiből szerezték be. A nyersselyem és a tea mellett a külföldi tőke a szénbányászat és a hajógyártás területére is betört.

A külföldi tőke uralkodó szerepet töltött be a bankok és a tengeri szállítás területén. 1861-től befolyásos külföldi bankok, mint az Oriental Bank (7,5 millió dolláros tőkével), a Hongkong-Shanghai Bank (5 millió dollárral), a Chartered Trade Bank (3,75 millió dollárral) és a Comptoir d'Escompte (16 millió dollárral) fiókhálózatokat nyitott Jokohamában. Ezek a bankok hamarosan monopolizálták a valutaátváltást. Ami a tengeri szállításról van szó, brit, amerikai, francia, orosz és holland cégek monopolizálták a külkereskedelmet, és ezen felül szívesen vállalták a hazai parti kereskedelem lebonyolítását.

Megjegyzendő, hogy a Shogunate-uralom végén a japán hatóságok nagy összegű államkölcsönt vettek fel. Különböző feudális törzsek (*ham*) és a Shogunate maga is arra vett fel külföldi kölcsönt, hogy fedezni tudja a fegyverkezési kiadásait, a kereskedelmi adósságokat, a vasmű és a bányák létrehozását. A francia hitel volt a legjelentősebb. 1865-ben 2,4 millió dollár összegű francia hitel tette lehetővé a jokohamai és jokoszukai vasművek és hajógyár felépítését, valamint a fegyvervásárlásokat. 1866-ban további 6 millió dollár kölcsön folyósításával biztosították a jokoszukai vasmű létrehozását, a hadihajók és fegyverek beszerzését. A francia tőke még merészebb hiteleket tervezett: tervbe vették a Société Générale, egy francia export–import vállalat részvételével a japán külkereskedelmi monopolizálását (ez a terv 1867-ben meghiúsult.)

*A külkereskedelem megélénkülése és a külföldi tőke befolyása elleni
küzdés a Meiji-korszak kezdetén*

1. A kereskedelem megélénkülése

A meiji kormány, amely az 1868-as restauráció után jött létre, megpróbálta Japán gazdaságát felvirágoztatni és katonai erejét növelni az európai intézmények és rendszerek bevezetése segítségével. Gazdasági téren megemlíthetjük a földreformot (1873), (ami ugyan nem volt mentes feudális vonásoktól), az egységes pénzrendszer bevezetését (1871), a modern bankrendszer létrehozását (a Nemzeti Banktvényt 1872-ben bocsátották ki), a részvénytársasági rendszer és a modern hírközlő rendszer bevezetését. A kormány saját termelő gyárakkal rendelkezett, mint pl. a selyemgyárak, pamutfonó gyárak, üvegyárak, vasművek, gépgyártó üzemek, valamint katonai telepek és bányák. Meg kell jegyezni, hogy Japán részvétele az 1873-as bécsi Nemzetközi Vásáron jelentős lépés volt a kormány részéről a japán áruk propagálása céljából, valamint a külföldi technikák és gazdasági intézmények megismerése érdekében.

A külkereskedelem fejlesztése tekintetében a japán kormány erőfeszítéseinek gátat szabott a Japán és a nyugati hatalmak között létrejött egyenlőtlen kereskedelmi szerződések sora. A meiji kormány azonban a már működő három kikötő mellé megnyitotta Kobe, Oszaka (1868) és Niigata (1869) kikötőit, majd Tokiót is (1869.). A kormány feloldotta a rizs, búza és a vörösréz kivitelének a tilalmát, és felhagyott a nyersselyem exportjának korlátozásával. Az 1871-es pénzügyi reform lehetővé tette a mexikói dollár használatát (de nem szabad forgathatóságát) a településeken kívül, és egy arany jen egy USA dollárnak felelt meg.

A külkereskedelem fejlődése 1868 után is olyan gyors mértékben haladt, mint előtte. Az 1882-es export mennyisége az 1868-as 243%-át tette ki, míg az import 275%-a volt, a kereskedelmi mérleg Japán számára kedvezőtlen volt. Az exportált-importált áruk összetétele nagyjából megegyezett

B. táblázat: Japán külkereskedelme (1868–1887)
Áruösszetétel

Export

	Összes (ezer ¥)	Nyers- selyem (%)	Tea (%)	Tengeri cikkek (%)
1868	15 553	40,2	21,5	3,6
1872	17 026	30,6	24,2	6,7
1877	23 348	41,2	18,4	6,6
1882	37 721	43,0	18,2	5,8
1887	52 407	36,8	14,0	5,9

Import

	Összes (ezer ¥)	Pamut- termék (%)	Pamut- fonal (%)	Nyers- gyapot (%)	Gyapjú (%)	Cukor (%)
1868	10 693	23,8	11,6	3,9	18,2	8,3
1872	26 174	18,7	20,4	0,3	27,6	6,5
1877	27 420	15,3	14,9	1,5	17,7	10,2
1882	29 446	14,3	22,3	1,6	8,9	15,1
1887	44 304	7,6	18,6	2,1	10,2	12,9

Forrás: Foreign Trade of Japan – A Statistical Survey, Tokió, 1935

az 1868 előttivel. Fő exportcikk a nyersselyem volt (40%-a a teljes exportnak), tea (20%), tengeri termékek (5%) és selyemhernyó-gubók; fő importcikk a pamutszövet, a gyapjuszövet, a pamutfonal, a cukor és a vas voltak. Az importált cikkek összetétele azonban az 1868-at követő két évtizedben figyelemre méltó változást mutatott. Mint ahogy ez B táblából is kitűnik, a gyapjuszövet és a pamutszövet aránya fokozatosan hanyatlott, és több fonal, ill. cukor importjára került sor.

A kereskedelmi partnerek közül a legjelentősebbek Franciaország, Nagy-Britannia voltak, mint importőrök 1883-ig, ettől kezdve az Egyesült Államok került a vezető helyre, mivel a nyersselyem és a tea nagy részét ők vásárolták fel. Másfelől Nagy-Britannia volt Japán legnagyobb exportőre, a pamutárak, pamutfonal és a gyapjútermékek exportjával. (Japán Ázsia felé irányuló exportja – Kína, India, Hongkong – teljes exportjának 20%-át tette ki, döntően tengeri termékek exportjával, míg az Ázsiából származó japán import 30%-a volt az ország teljes importjának, és a cukor, valamint a gyapot behozatalát tette lehetővé.)

Mi volt jellemző Japán külkereskedelmére a meiji restauráció után? Először is, a kereskedelmi áruk összetétele Japán jelentős gazdasági hátrányát mutatta a nyugati hatalmakkal szemben, Japán még mindig nyersanyagot exportált, és készterméket hozott be. Ugyanakkor még más ázsiai országokkal szemben sem bizonyult fejlettebbnek, velük speciális termékeiket cserélte ki. Másodsorban a kereskedelmet továbbra is a megnyitott kikötők külföldi településeinek keresztül bonyolították le. A külföldi konszernek ekkor már szilárdan elhelyezkedtek a településeken. A konszernek közül a legbefolyásosabbnak a brit cégek bizonyultak, őket követték az amerikai, a svájci és a francia vállalatok. A restauráció után hozzájuk csatlakoztak az osztrák–magyar cégek is. Ezek a külföldi konszernek a japán export–import több mint 99%-át bonyolították le 1874-ben, és több mint 85%-át 1889-ben. Igaz ugyan, hogy az ilyen települések Kínában is előfordultak, viszont Japán erősebben korlátozta a településeken a külföldiek földtulajdonszerzési jogát, mint Kína.

Harmadsorban a településeken keresztül megvalósuló külkereskedelem életre hívott japán közvetítő kereskedőket (vizsonteladókat), akik megvették a japán termékeket, és ezeket a külföldi kereskedőkhöz vitték, ugyanakkor pedig tőlük átvették az importárakat, ugyanis a külföldi kereskedők még ekkor sem léphettek ki a településekből, és nem köthettek közvetlen megállapodásokat japán termelőkkel. Igaz ugyan, hogy az árképzés és az üzlet módjának meghatározása a külföldi kereskedőknek kedvezett, a vizsonteladók ugyanakkor gyorsan tudtak saját tőkét felhalmozni a termelőkhez viszonyított kedvezőbb helyzetük, valamint a külföldi kereskedők áruira számolt magas profit révén.

Vizsgáljuk meg a külkereskedelem fejlődésének a japán iparra gyakorolt hatását. A nyersselyem és a tea exportjának gyors emelkedése jelentős hatást gyakorolt a belföldi termelésre. Az 1870-es és az 1880-as években a nyersselyem belföldi termelésének 70–80%-át exportálták, és a tea 80%-át, így az ipar fenti két területén a külkereskedelem nagy keresletet jelentett. A gyártási technikák modernizálása és a termelési módszer korszerűsítése sürgős szükségé vált. Fenti iparágak kormánytámogatással tudták megvalósítani a korszerűsítést. A nyersselyem termelését például az olasz és francia gépek behozatala korszerűsítette, valamint a svájci mérnökök alkalmazása. A 10 alkalmazottnál több személyt foglalkoztató selyemfonó-gyárak száma az 1879-es 666-ról 1884-ben 1043-ra nőtt.

Másfelől a pamutárak, a pamutfonal, a nyersgyapot, a cukor és a vas behozatala végzetesen fenyegette az érintett japán iparágakat. 1874-es adat szerint a pamutárak belföldi fogyasztásának 30%-a, a pamutfonal és a cukor 60%-a, a vas 70%-a az importtól függött. Az importált javak még az 1870-es években is olcsóbbak és minőségileg egységesebbek voltak. A pamutfonal ára (import) például 1878-ban mindössze 66,5%-a volt a Japánban előállítottnak. Ennek következtében néhány iparágat tönkretett a külföldi konkurrencia, másutt pedig rákényszerültek arra, hogy felvegyék a versenyt a külföldi árakkal a termelési módszer javítása és átszervezése révén. Az előbbiekre közé tartozik a nyersgyapot- és a cukoripar, az utóbbiak közé a pamutfonal, a pamutárak és a vasipar.

Az adatok szerint a pamutárak Japánba történő bevitelének emelkedése gyorsabb ütemű volt, mint a kínai vagy az indiai import növekedése, és az import hatása a pamutárak vonatkozásában lényegesen szélesebb körű és országos vonatkozású volt. A hatást nemcsak a városokban, vidéken is lehetett érezni. Ki kell azonban hangsúlyozni, hogy a gyapot-ültetvények kivételével, a pamutipar a termelési technika és módszer modernizálását igyekezett megvalósítani. A pamutfonal-termelés Japánban 1877 előtt a „kiadási” rendszeren alapult, ekkor a japánok feltalálták a *Gara-bou* elnevezésű új fonógépet, és a japán kormány beszerzett külföldi fonógépeket is, többnyire Nagy-Britanniából. Az

1877–1883-as években sok fonógyárat létesítettek, bár nem nagy volumenűeket, és 1883-ban megalapították az Oszaka Fonógyárat, ami nagyipari létesítménynek számított. Ennek eredményeképpen az 1880-as évek közepétől a pamutfonal importja fokozatosan csökkent. A pamutszövőipar gépesítésére hamarabb került sor, mint a pamutfonóipar gépesítésére. Már 1873-ban és 1874-ben bevezették a Jacquard- és Batin-szövőgépeket, 1875-ben Tokióban felállítottak egy olyan Jacquard-típusú szövőgépet, amelyet Tsunetami Sano vásárolt a bécsi Nemzetközi Vásáron. Ugyanakkor a manufaktúrák száma emelkedett. Ennek ellenére a technikai szint alacsonyabb volt, mint a fonóiparban, még az 1880-as években is, mert a szövőgépeket nem alkalmazták széleskörűen, és a termelési módszer primitívebb volt, még mindig dominált a házimunka és a „kiadásos” rendszer. Ennek ellenére, a restauráció után fokozatosan csökkent a pamutárak importja. Ez részben annak volt köszönhető, hogy a pamutszövő iparnak sikerült lenyomni a költségeket az olcsóbb importált pamutfonal használata és az olcsó munkaerő alkalmazása révén, ez utóbbi a japán nyitást követően megvalósuló eredeti felhalmozás folyamatában alakult ki.

A selyemszövet-ipar másfajta nehézséggel küzdött. Ezt az iparágat nem fenyegette az import-szövet, ez a nyersselyem árának emelkedése következtében és az elégtelen nyersselyem szállítás miatt akadozott.

2. A külföldi tőke beáramlásának megakadályozása

Mint fentebb is említettük, a külföldi tőke beáramlása figyelemre méltó méreteket öltött a japán nyitást követően, 1858 után. A meiji restaurációval a külföldi tőke beáramlásának lehetősége a külkereskedelem fejlődésével párhuzamosan nőtt. Ezt valószínűleg az 1860-as évek második felében megvalósuló világgazdasági virágzás is elősegítette. E lehetőség ellen a japán kormány egy sor intézkedést vezetett be.

Az intézkedések egyikét jelentette az Osztrák–Magyar Monarchiával kötött barátsági szerződés, amelyet 1869-ben írt alá. Sokak szerint ez a szerződés a legtokéletesebb egyenlőtlen megállapodás, amit Japán 1858 óta aláírt, ezzel együtt ez tiltotta meg szigorúan külföldieknek azt, hogy engedély nélkül elhagyják a településeket. Minthogy ez a kitétel szerepelt valamennyi nyugati hatalommal kötött barátsági szerződésben, ahhoz vezetett, hogy a külföldi kereskedők nem létesíthettek többé gyárakat a településeken kívül, és nem érintkezhettek a településeken kívüli kereskedőkkel és termelőkkel.

1872-ben a japán kormány bányászati szabályzatot bocsátott ki, mely megtiltotta, hogy a jelzáloggal terhelt bányák tulajdonjoga külföldre szállhasson. 1873-ban bányatörvényt bocsátottak ki, amely szerint külföldi nem lehetett bányatulajdonos. Ily módon a külföldiek nem szerezhettek tulajdonjogot bányák felett.

Emellett a kormány tilalmat rendelt el: japán föld nem lehetett külföldi tulajdonában.

Mindent összevetve, erősen korlátozták azt a lehetőséget, hogy a külföldi tőke ipari tőkeként működjön a településeken kívül. Fennállt azonban annak a lehetősége, hogy a külföldi tőke a

C. táblázat: Japán Külkereskedelme (1873–1887): földrajzi megoszlás (%)

	1873		1877		1882		1887	
	Export	Import	Export	Import	Export	Import	Export	Import
Ázsia	22,1	35,1	23,0	21,4	16,4	30,1	22,2	30,3
Európa	52,0	58,4	51,5	71,4	43,2	58,6	28,7	59,7
Osztrák–Magyar Mon.	—	—	0,0	—	0,3	0,0	0,6	0,0
Észak-Amerika	19,5	3,6	22,4	6,3	37,8	10,6	42,4	7,4
Egyéb	6,4	2,9	3,1	0,9	2,6	0,7	6,7	2,6

Forrás: Foreign Trade of Japan – A Statistical Survey, Tokió, 1935

pénztőkére erős befolyással lesz. A meiji kormány külföldi bankoktól egyébként is kölcsönöket vett fel katonai és politikai célokra. A kormány például a Société G  n  ralt  l 0,5 millió dolláros kölcsönt vett fel, amire biztosítékul a Jokoszuka Vasművet adta, és ugyanekkora összeget vett fel az Oriental Banktól, a jokohamai gy  r v  mbev  tel  t adta biztosítékul. A külföldi bankok uralkodó szerepét 1880-ig nem korlátozták, amikor is az Exchange Bank of Yokohama and Nippon (Central) Bank (Jokohamai   s Nipponi – Központi – V  lt  bank) felállítására került sor.

Perspektíva

Mint ahogy láttuk, a japán ipar a külkereskedelem fejlődésének következtében általában nehéz helyzetbe került. Ennek ellenére több tényező megakadályozta, hogy Japán gyarmati vagy félgyarmati gazdasággal rendelkezzen. Ezek egyike az a tény, hogy Japán saját iparral rendelkezett, a selyemfon  -iparral, amit a fejlettebb nyugati konkurrencia nem veszélyeztetett. Az ipar ezen ágában megvalósuló t  kefelhalmozod  s jelent  s szerephez jutott a japán ipar további fejlődése szempontjából.

Egy másik tényezőként értékelhető az, hogy a külföldi iparral szoros versenyben álló ipar  g  kban kormánytámogatással sikeres technikai újításokra került sor. A harmadik tényező pedig az volt, hogy az 1858-as nyitás óta rendelkezésre állt az olcsó munka  r  , ez volt a helyzet a pamutsz  v  -iparban is. Ehhez tartozik, hogy előnyös volt Japán számára az a tény, hogy nem rendelkezett jelent  s gyapj  iparral, amit a nyugati konkurrencia t  nketett volna. Egyszóval a japán könnyűipar az 1890-es években többé-keves  b   modern alapokat kapott.

Ami a külföldi tőke tilalmát illeti, ezt az 1880-as évek során végleg lezárták. De már a 1890-es években ismét lehetővé vált a külföldi tőke számára, hogy Japánba áramoljon, mert a japán ipart ekkor már elég erősnek tartották ahhoz, hogy versenyre keljen a nyugati árukkal, és ugyanakkor Japánnak t  k  re volt szüksége ahhoz, hogy Kore  ba, Mandzsuri  ba, vagy más, befolyása   l   tartozó helyre export  lhasson.

Egészében véve csak 1911-ben került sor olyan egyenlő kereskedelmi szerződések megkötésére, amelyek elismerték Japán vámhatósági jogát, és kizárták a kapitulációs (konzuli   t  lkezesi) jogokat.

Rövid bibliográfia

- Ishii Takashi*: Meiji-ishin no kokusai kankyo (A meiji restauráció nemzetközi környezete), Tokió, 1952
Ishii Takashi: Meiji-ishin no butai ura (A meiji restauráció háttére), Tokió, 1960 (1. kiadás)
Tohyama Shigeki: Meiji-ishin to Gendai (A meiji restauráció és korunk), Tokió, 1968
Nakamura Satoru: Kaikoku (Japán nyitása), a Koza Nihonshiban (Fejezetek a japán történelemből) 5, Tokió, 1970
Nagahara Keij  ed: Nihon Keizai Shi (A japán gazdaság történelme), Tokió, 1970
Yamaguchi Kazuo: Nihon Keizai Shi (A japán gazdaság történelme), Tokió, 1976
Shibahara Takuji: Sekaishi no naka no Meiji-ishin (A meiji restauráció a világtörténelemben), Tokió, 1977
Toyo Keizai Shinpo Sha ed.: Nihon Boeki Seiran (Japán külkereskedelem – statisztikai   tmutat  ), Tokió, 1935 (1. kiadás), 1975 (2. kiadás)

Fordította: Haidegger Judit

A. A. FURSZENKO

Olaj és politika a 19. század végén, a 20. század elején

A 20. század 70-es éveiben az olajnak mind gazdasági, mind politikai jelentősége megnövekedett. Az olaj lett napjaink alapvető energiaforrása csakúgy, mint a modern ipar különféle termékeinek legfontosabb nyersanyaga. Így nemzetközi kapcsolatoknak rendkívül fontos komponense lett az olaj-probléma, amely hatással van a vezető tőkés országok bel- és külpolitikájára egyaránt.

A századfordulón, az imperializmus kialakulásakor vált nemzetközi méretűvé az olaj-probléma, amelynek fejlődése már a legkorábbi szakaszban is szorosan összefüggött a gigászi testületek, a trösztök tevékenységével. Ugyanakkor az „olaj-politika” hatása gyakorlatilag az egész földgolyóra kiterjedt. Mindebből az következik, hogy ahhoz, hogy a továbbiakat megértsük, nagy figyelemmel kell vizsgálnunk az olaj-probléma nemzetközi aspektusát a századfordulón, az I. világháborút megelőző időszakban.

Kis híján száz éve, hogy a világpolitikában aktív szerepet játszanak az olajvállalatok. Tevékenységüket a tőkés szövetségek között a „világ felosztásáért” folytatott harc „tanulságos példaként” említi Lenin, valamint a kapitalizmus fejlődésében a legújabb szakasz jellegzetességének tartja.¹ A 19. század végén, a 20. század elején az olaj-probléma jelentősége olyannyira megnőtt, hogy az irodalom, a sajtó az „olaj-imperializmus” terminust kezdte használni. A 20-as években a témáról publikációk jelentek meg Amerikában és Angliában, Franciaországban és Németországban, Szovjet-Oroszországban és másutt. Kezdetben ez felszínes zszurnalisztika volt, majd később levéltári kutatómunkán alapuló tanulmányok is születtek. Az „olaj-imperializmusról” szóló könyvek arra összehasonlították a figyelmet, hogy az I. világháborúban, majd utána milyen szerepet játszott az olajért folyó küzdelem. Azt is állították egyesek, hogy a nemzetközi kapcsolatok fő tényezője az olaj; sőt azt is, hogy a következő világháború érlelődése az olajért folyó versengés kimenetelétől függ. Sok mindent el-
túloznak ezek az eszmefuttatások, számos hibájuk van. Mindazonáltal határozottan megalapozottnak tartjuk az olaj-politika, mint sajátos kategória kezelését. Először is azért, mert az olaj-trösztök minden más egyesülés között vezető szerepet játszanak azon a szinten, ahol hatni lehet a saját ország, illetve a nemzetközi politika eseményeire. Másodsorban azért, mert az olaj stratégiai nyersanyag lett; jelentősége megnőtt a hadicélok elérése terén.

Az olaj-politika egész történelmének értelmezése szempontjából különösen fontos és sajátosan értékes a századforduló kora. Egyetlen cikkben nem is lehetséges a témával kapcsolatos probléma teljes komplexitásával foglalkozni. Így csupán néhány kérdést villantunk fel, amelyet a szovjet és külföldi levéltárakban folytatott kutatásai során javarészt új anyagok feltárásával illusztrál a szerző. Minthogy azonban forrásbázisunk az oroszországi bankok, olajtársaságok és cári kormányhivatalok archívumaiból való, így példáinkat is többnyire ebből a tárházból választottuk. Mindez nem jelenti azt, hogy csupán az oroszokra vonatkozó példákkal dolgoztunk, noha a kutató munkája attól függ, hogy melyek azok a források, amelyekhez hozzájuthat, viszont csak az általa ismert adatokra támaszkodhat.

Különbözőképpen fejlődtek a nagy olajvállalatok, de a politikai életre gyakorolt hatásuk is különféle, országonként változó volt. A múlt század végén a világpiac két legnagyobb olajtermelője és -szállítója, gyakorlatilag kizárólagosan Oroszország és az Egyesült Államok volt. Amerikában megalkult a Rockefeller-olajtröszt, amely a klasszikus kapitalizmus feltételei között fejlődött. Oroszországban szintén voltak olaj-korporációk, amelyek közül némely, így a Nobel- vagy a Rothschild-féle

¹ V. I. Lenin Összes művei, 27. kötet 367–368.

megközelítően tröszt-típusú szervezet volt.² Viszont az olyanok, mint például a Mantasev-féle kereskedőház, meglehetősen primitív, ugyanakkor tipikusan orosz szervezet volt. Bár volt Bakuban egy igazgatósága és számos városban, így külföldön is irodája – Mantasev mégis a tradicionális, régi kupec módján bonyolította ügyeit. Egy bakui üzletember a későbbiekben említette, hogy Mantasev sokáig nem vette igénybe a bankok szolgáltatásait. Ciszternái mellett lóháton ülve, zsebből számolta le az összeget, és így, személyesen fizette ki az olajszállítókat.³ Ezzel együtt Mantasev jelentős, markáns egyéniség volt, míg számos kiskaliberű, teljesen jelentéktelen vállalkozás is létezett akkoriban.

Az Egyesült Államokhoz hasonlóan Oroszországban is fejlődött a kapitalizmus, csak hogy utóbbiban a félféudális, cári rezsim keretei között. Az állami ellenőrzés (mind az USA-ban, mind Oroszországban) erősen befolyásolta az olajtársaságok működését. Azonban különbség volt az államhatalom jellege és az olajtársaságokkal kialakított kapcsolatai között – attól függően, hogy ez az USA-ban vagy Oroszországban történt, oly mértékben, mint amennyire eltértek egymástól a kapitalista fejlődés feltételei, a folyamat jellege, sőt az említett országok politikai rendszerének sajátosságai.

Míg az Egyesült Államokban a kapitalizmus semmivel sem korlátozott fejlődése a monopóliumok hallatlan növekedéséhez, az államapparátusra gyakorolt erőteljes hatásukhoz vezetett, amelynek az lett a következménye, hogy az USA fokozatosan „tröszt-birodalommá” vált – addig Oroszországban, ahogyan V. I. Lenin mondta, a legújabb kapitalizmust a kapitalizmus előtti viszonyok szövevénye fonta át, az önkényuralom pedig mindenekelőtt a jobbgártartó földesurak hatalma volt, amelynek csupán részben volt érdeke a kapitalizmus fejlődése, sőt mi több, kész volt hátráltatni azt.

A 190-es évek elejére a világpiac olajexportőrei között két nagy rivális volt: az USA és Oroszország. Amerikát olyan hatalmas szervezet képviselte, mint a Rockefeller-féle olajtröszt, a „Standard Oil”, a maga számtalan külföldi fiók vállalatával, ügynökségével. Európa országaiban ezek a fiálék a már működő helyi petróleum-kereskedelmi cégekre épültek, amelyeket Rockefeller úgy kebelezett be, hogy részvényeiknek tekintélyes részét felvásárolta, hogy így ellenőrizhesse azokat. Ez idő tájt alakultak az ilyen leányvállalatok Európa-szerte – az Osztrák–Magyar Monarchiában, Angliában, Németországban, Belgiumban, Hollandiában, Olaszországban stb.⁴ Így kezdett kialakulni az amerikai olajtröszt leányvállalatainak az a hálózata, amely a későbbiekben már az egész világra kiterjedt; továbbá ez lett az amerikai imperialista terjeszkedés egyik fő eszköze.

Lényegesen rosszabb az oroszországi olajtrösztök helyzete, ahol a számtalan egymással ellenségeskedő, elszigetelt vállalat exporttevékenysége is a lehető legprimitívebben zajlott. Az ismert amerikai történész, A. Nevins a kétkötetes John D. Rockefeller-életrajzban azt írja, hogy míg az Egyesült Államokon belül a kormány korlátozza a Standard Oil tevékenységét, addig a világpiacon az amerikai diplomácia teljes támogatását élvezi.⁵ Ugyanerről még találóbban nyilatkozott maga D. Rockefeller: „Egyik leghatalmasabb gyámolítónk a washingtoni külügyminisztérium volt. Az amerikai követek, a konzulok... mind nekünk segítettek, hogy utat törjünk az új piacokra a föld legeldugottabb pontjain is. Ők megértették, hogy milyen értéket jelent, ha ügynökeinkkel összedolgoznak.”⁶ Ez a gondolatmenet a Rockefeller-émlékiratokhoz tartozik, bár megjelentetésekor az utolsó mondatot nem publikálták. Ez csak az eredeti „Emlékiratok”-ban szerepel, amelyeket Rockefeller személyes irattárában őriznek. Az viszont tény, hogy a Standard Oil gyakorlatilag a kormány teljes támogatását élvezte.

Oroszország kellőképpen értékelte ezt a körülményt. Az olajipar fennhatóságát gyakorló pénzügyminisztériumban figyelmesen tanulmányozták az amerikai tapasztalatokat, hogy egyfelől saját hazájukban is alkalmazhassák, másfelől a konkurenciával szemben megszilárdítsák az orosz cégek helyzetét. Ez a kérdés igen sokat foglalkoztatta Vittét pénzügyminiszter korában (1892–1903), majd amikor a Minisztertanács és a Bizottság elnöke lett (1900–1906). Az ő neve az önkényuralom egész korszakát fémjelzi. Vitte az oroszországi kapitalista átalakulás híve volt, és az alatt a közel másfél évtized alatt,

² A monopoltőke az orosz olajiparban. 1883–1914. Dokumentumok. Moszkva–Leningrád, 1961. (a továbbiakban MTOO), 10. és köv. oldalak.

³ R. Hewins: Mr. Five Per Cent. New York, 1958. 49.

⁴ R. and M. Hidy: Pioneering in Big Business, 1882–1911. New York, 1955, 125–154.

⁵ A. Nevins: John D. Rockefeller, vol. II. New York–London, 1948, 34–35.

⁶ Foldger – Jenings-hez 1908. VII. 6.; D. Rockefeller Jr. – S. Murphy-hez 1908. XII. 13.; Rockefeller Archives (New York).

amíg hatalmon volt, megkísérelte programját, vagy ahogyan ő nevezte „szisztémáját” megvalósítani. Vitte arra törekedett, hogy a kapitalista viszonyok gyorsított fejlesztésével növelje a cári Oroszország gazdasági potenciálját, stabilizálja az önkényuralmi rendszert, és a nemzetközi porondon megerősítse a cárizmus helyzetét.

A 90-es évek elején Vitte Amerikába küldte Janzsult, az ismert orosz közgazdászt, majd a pénzügyminisztérium tisztviselőjét, Gulisambarovot is, hogy az amerikai trösztök, szindikátusok, mindenekelőtt a Standard Oil szervezeti felépítését, működését tanulmányozzák. Beszámolóikat nemcsak publikálták,⁷ de következtetéseiket hasznosították, amikor megalakították az első orosz olajexportáló szindikátust. Ami Amerikában a természetes fejlődési folyamat eredménye volt, azt akarták Oroszországban a „felülről jövő” állami beavatkozás útján megvalósítani.

Ez már Vitte előtt is ismert módszer volt, ő azonban rendszerezítette ezt. Egyébként gazdasági körökben vetődött fel először egy exportvállalat megalakításának az ötlete; nevezetesen az amerikai Rockefeller-társaság és a párizsi Rothschild-ház között folyó tárgyalásokon. Rockefellernek érdeke volt, hogy az orosz olaj gazdái közül valakivel kontaktusba kerüljön. A 80-as években több ízben küldte képviselőit Nobelhez, sőt elkészült a Nobel-cég megvásárlásának a terveze is – amit azonban, mint irreálisat, elvetettek.⁸

1886-ban a párizsi Rothschild-ház létrehozta a Kaspi–Fekete-tengeri olaj és ipari társaságot, amely a Nobelé mellett Bakuban az első helyen állt. Rockefeller azonnal érdeklődni kezdett a cég iránt. Az újságok azt írták, hogy az oroszországi olajvállalatok vásárlására Rockefeller inspirálta Rothschildot, valamint azt is tudni vélték, hogy a párizsi bankár az amerikaik beépített embere. Egyik feltételezés sem igaz.

Az azonban tény, alighogy megvetették a lábukat Bakuban a Rothschildok – Rockefeller nyomban puhatolózni kezdett utánuk. A Rockefeller család archívumának dokumentumaiból kiderül, hogy a Rothschildokkal kötendő egyezségnek nagy jelentőséget tulajdonított az amerikai olajtröszt.⁹ Az amerikai társaság képviselői ezért több ízben utaztak párizsi tárgyalásokra. Rockefeller ügynökei gyakran megfordultak a Rothschild-ház uránál, Alphonse bárónál, aki „teljesen kötetlenül beszél angolul” – jegyzi meg Archbold, a Standard Oil igazgatója.¹⁰ Az igaz, hogy Rothschild sógora, J. Aron, a cég olaj-ügyeinek főnöke, nem tudott angolul, de ez senkit sem zavart, mert Rockefellerék megtalálták vele a közös nyelvet.

Azzal a fogadtatással, amivel Bakuban vagy Pétervárott vették körül Aront, bizony nehéz volt konkurálni. A vodka és a kaviár, a sózott tokhal és a saslik, és még sok más ételcsoda állandóan szerepelt ezeken a lakomákon. Az orosz vendéglátás valósággal levette a lábáról Aront.¹¹ Rockefeller viszont Alphonse báróhoz is, de annak sógorához is megtalálta az utat.

Rockefeller és Rothschild kidolgoztattak egy egyezménytervezetet, amire munkája végeztével Archbold azt a választ kapta gazdájától, hogy „O. K”. „Az orosz ügyekben, úgy vélem, hogy maga jól politizál” – jegyezte meg Rockefeller.¹² Ez a világgpiaci érdekeltségi körök felosztásának a terve volt, amiről egy előzetes megállapodást alá is írtak a felek. Az egyezmény hatályba lépésének két feltétele volt: 1. az orosz olajipar más vezetői is aláírják a megállapodást; 2. a cári kormány is jóváhagyja azt.¹³

⁷I. I. Janzsul: Ipari szindikátusok vagy vállalkozói szövetségek a termelés irányítására – mindenekelőtt az Észak-Amerikai Egyesült Államokban. Szentpétervár, 1895. Ez a könyv Janzsul útibeszámolója is egyben, amely a pénzügyminisztérium kiadásában jelent meg. A kötet részletesen kitér a „Standard Oil” szervezési kérdéseinek vizsgálatára. Sz. I. Gulisambarov beszámolója teljes egészében az olajiparral foglalkozik, és a „Standard Oil” tevékenységének elemzését foglalja össze. (Az Észak-Amerikai Egyesült Államok olajipara, az ország általános ipari fejlődésével összefüggésben. Szentpétervár, 1894.).

⁸G. Funk – Wordenhez 1883. X. 26.; Rockefeller Archives.

⁹D. Archbold – D. Rockefellerhez 1886. VII. 13.; Rockefeller Archives.

¹⁰D. Archbold – D. Rockefellerhez 1892. VII. 13.; Rockefeller Archives.

¹¹Részletesen I.: A. A. Furszenko: Dokumentumok a cári bürokrácia korrupciójáról. In: Kutatások a hazai forráskritika tárgyában. Moszkva–Leningrád, 1964. 149–155.

¹²D. Rockefeller – D. Archboldhoz 1889. VI. 14.; Rockefeller Archives.

¹³D. Archbold – D. Rockefellerhez 1892. VII. 13.; Rockefeller Archives.

A tárgyalások során Rothschild tájékoztatta az orosz pénzügyminisztériumot a Rockefellerrel kialakuló kapcsolatokról, Vitte azonban elhárította az elért eredmények támogatását.¹⁴ A miniszter ugyanis úgy vélte, hogy ahhoz, hogy az orosz olajexport eredményes legyen, továbbá, hogy Amerikával egy előnyös megállapodás jöjjön létre – ahhoz az kell, hogy azt megelőzően egységes szindikátusba tömörüljenek a szállítók, és tevékenységüket a kormány megfigyelése alatt folytassák.¹⁵

1893-ban Pétervárott le is zajlott az olajipar vezetőinek az a tanácskozása, amelyen aláírták a szindikátus megalakulásáról szóló okmányt. A Rockefeller-tröszttel szemben ennek a szervezetnek kellett helytállnia a világpiacon. Az egyezmény szerint a szindikátus képviselőit felhatalmazták arra, hogy a világpiac felosztásáról szóló egyezséget aláírhatják Rockefellerrel. Ezzel a misszióval Nobelt és Rothschildot bízták meg, akik tárgyaltak is az amerikaiakkal, és létre is jött egy új megállapodás. Azonban ezt sem ratifikálták, minthogy az egyezmény feltételeit nem találta előnyösnek a pénzügyminisztérium.¹⁶

A cári kormány kezdeményezésével megszervezett, majd a kormány ellenőrzése alatt működő bakui szindikátus labilisnak bizonyult, és igen rövidéletű volt (körülbelül 4 évig funkcionált). Mindazonáltal a cári kormány továbbra is az egyesülésre buzdította az olajtermelőket. Az 1900-as évek elején volt még egy hasonló kísérlet, ami az előző analógiájára, ugyancsak kudarcba fulladt. Így történt, hogy a hatalom képviselői úgy döntöttek, hogy ezentúl a nagy olajcégekre, mindenekelőtt a Nobel-féle vállalkozásra számítanak.

Az orosz olajipar legstabilabb, legmegbízhatóbban szervezett nagyvállalata volt a Nobel-ház. Bár részvényese volt a külföldi tőke is, a céget mégis elsősorban orosz vállalkozásként jegyezték.¹⁷ Ezért úgy döntött a cári kormány, hogy az olajtermeléssel és kereskedelemmel kapcsolatos kérdések megoldásához a Nobel-házat választja támaszként. Mi több, olyan szituációban, amikor a kormány ilyen vagy olyan álláspontjával Nobel nem ért egyet, az ő szavazata megváltoztathatja a kormány döntését. Egész egyszerűen Nobel nélkül a politikai hatalom képtelen volt valójában foglalkozni az olajjal kapcsolatos ügyekkel.

Vagy személyesen Nobel, vagy képviselőjében valaki rendszeresen részt vett a kormány ülésein, és egyetlen fontosnak tartott kérdésben sem született gyakorlatilag döntés, amíg nem konzultáltak vele. Ezeket a tanácskozásokat néha egyik-másik minisztérium, olykor Nobel kezdeményezésére hívták össze. A kormánnyal egészen sajátos kapcsolatai voltak: a 90-es években németországi leányvállalatának egyik igazgatósági tagja a berlini pénzügyminisztérium ügynöke volt, a 900-as években pedig a cég egyik igazgatója egyidejűleg a pénzügyminisztérium státuszában is működött.

Nobelnek igen jól működő kapcsolatai voltak a cári hivatalokkal; több ezer rubelje vándorolt a csinovnyikok zsebeibe. Ilyen vonatkozásban nem maradtak el mögötte sem a Rothschildok, sem pedig Mantasev. Hosszú évekig nem tudunk arról a K. A. Szkalkovszkij személyéhez fűződő anyagról, ami a levéltárakban porosodott.¹⁸ Szkalkovszkij egy befolyásos fővárosi lap, a *Novoje Vremja* munkatársa volt, belpolitikáról és művészetekről írt, ismert balettrajongó volt; és ugyanakkor mint magas rangú cári tisztviselő, ő a Bányügyi Főhivatal igazgatója is. A kéziratok között van Szkalkovszkij magánlevelezése is, amelyet a Rothschild-, illetve a Mantasev-házzal folytatott. A levélváltásból kitűnik, hogy a Rothschildok kéréseit teljesítő Szkalkovszkij pénzjutalomban részesült, Mantasev pedig, a maga bárdolatlan módján kaviárt, szőnyeget és ajándék-csekket küldözgetett a Bányügyi Főhivatal igazgatójának barátnőjéhez.

Különleges helyzete miatt Szkalkovszkij közbenjárásai mindig eredményesek voltak, hiszen az olajügyekekben eleve volt hatalma, de hatáskörét főleg az a kiterjedt kapcsolatrendszer szélesítette,

¹⁴ Rothschild – az orosz Pénzügyminisztériumnak 1891. IV. 24./V. 6.; MTOO, 147–148.

¹⁵ Részletesen lásd: A. A. Furszenko: Az első olajexportáló szindikátus Oroszországban. In: A monopóliumok és a külföldi tőke Oroszországban. Moszkva–Leningrád, 1962. 4. és további oldalak.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Ld.: A. A. Furszenko: Orosz konszern volt-e Nobel cége? In: Orosz politika- és társadalomtörténeti kutatások. Leningrád, 1971. 352–361.

¹⁸ K. Szkalkovszkij magánlevéltára részben a SzUTA Történettudomány Intézete Leningrádi Fililájának a Levéltárában, részben a SzUTA Orosz Irodalomtörténeti Intézet Kézirattárában (Leningrád) található.

amelyet a magas kormánykörökkel, közelebről személyesen Vittével épített ki és ápolt. Egy forradalom előtti ismert újságíró, L. Lvov-Klacsco, aki jól ismerte az uralkodó köröket, későbbi visszaemlékezéseiben, „A régi rendszer kulisszatitkai” című könyvében, így ír erről: Szkalkovszkij „a korrupció rekordere. Kapcsolatai az ünnepelt balerinákkal (akik közül többen is nem hivatalosan bejáratosak voltak a cári udvarba), valamint az abból adódó helyzete, hogy a Novoje Vremja munkatársa volt – mindez sebezhetetlenné tette Szkalkovszkijt. Ezt ő pontosan felismerte, és megvesztegethetőségét – mind a saját fesztelenségét, mind az összegek nagyságát tekintve – hihetetlen méretéig fokozta... Akinek valami ügye volt a Bányaügyi Főhivatalban, tudta, hogy csak akkor intézik el, ha Szkalkovszkijt lefizeti. Az igazgató majdhogynem reklamálta is a baksist. Egy ízben olajkitermelők küldöttsége járt nála. Egy új fúrás kijelölése ügyében közbenjárását kérték, majd a csoport megbízottja ünnepélyesen bejelentette, hogy a sikeres közbenjárásért ők 20 ezret adnak, és senkinek el nem mondják a dolgot. Mire Szkalkovszkij azt válaszolta, hogy: jobb lesz, ha 40-et adtok. és felőlem kikürtölhetitek. Amikor ívszát közben barátainak mesélte ezt az epizódot, viccesen hozzátette: ezek a bolondok igencsak sokra tartották a hallgatásukat.”¹⁹ Régi módszer a megvesztegetés, amely a pusztuló cári rendszer elválaszthatatlan tulajdonságává lett.

Mint látni fogjuk, a cári adminisztráció befolyásolásának jóval modernebb eszközei is kialakultak a századfordulón. Oroszország hitelezőinek szerepében a Rothschildok nyomást gyakoroltak a cári hatalomra, méghozzá a Pétervári Nemzetközi Kereskedelmi Bankon keresztül, minthogy a kölcsönök külföldi elhelyezésénél ez a bank volt a Vitte-féle pénzügyminisztérium közvetítője, és ugyanakkor az orosz határokon belül is aktív vállalkozói tevékenységet folytatott. A 90-es évek ipari fellendülésével összefüggően fellendült a vállalkozói kedv. Ebben a hullámban a legmozgékonyabbak között találjuk a Nemzetközi Bankot, amely ez idő tájt számos külföldi és hazai vállalat alapítójaként szerepel. A Nemzetközi Bank archívumát, amely ugyan nagyon megrongálódott egy árvíz alkalmával, néhány éve rendezték, és megnyitották a kutatók számára. A szovjet szakirodalomban vannak már tanulmányok a Nemzetközi Bank történetéről: így V. Gyakin munkái a Banknak az elektrotechnikai iparban játszott szerepéről (amelyekben főleg a német bankokkal és cégekkel kialakult kapcsolatokat dolgozta fel), vagy Ju. Szolovjov tanulmányai, amelyeket az orosz–francia pénzügyi és gazdasági kapcsolatok történetének szentelt.²⁰

A Nemzetközi Bankra jelentős szerep várt az olajmágnások elképzeléseinek megvalósításában is. Mindazonáltal hangsúlyozzuk, hogy a Bank nemcsak, hogy nem lett a tőkések bábja, hanem teljesen önálló tevékenységet folytatott, sőt mi több, a pénzügyminisztérium utasításával teljes összhangban. Jóllehet, az is tény, hogy a nagytőke éppen ennek a Nemzetközi Banknak köszönheti, hogy számos esetben koncesszióhoz jutott a kormánynál. Persze, a cári kormány ezt tudatosan megadta, hogy ily módon részben törlessze adósságait, másrészt a külföldi tőke injekcióival tartsa a lelket a cárizmus roskatag szervezetében. (Erre még bővebben kitérünk a továbbiakban.) Jelen esetben tehát a kormány és a magántőke kölcsönös érdekeinek egybeesését láthatjuk.

Nos, így alakult a helyzet Oroszországban, de másutt is hasonló jelenségekkel találkozunk. Vegyük például az USA-t. Bizonyára nincs még egy ország, ahol olyan aktív szerepet játszottak a bankok, mint ott. Igaz, hogy a Standard Oil hosszú ideig önállóan tevékenykedett, és a bankok szolgáltatásait csak minimális mértékben vette igénybe, a 19. század vége óta azonban már rábízta magát választott bankjára a National City Bank of New York-ra. Az természetes, hogy a gazdasági és politikai különbségek, amelyek az orosz és az amerikai fejlődésben ismeretesek, oda vezettek, hogy a New York-i bank szerepe más jellegű, mint a Pétervári Nemzetközi Banké. Az is természetes, hogy a

¹⁹ L. Lvov, (L. M. Kljacsco): A régi rendszer kulisszatitkai. Egy újságíró emlékei. Leningrád, 1926. 87–88.

²⁰ V. Sz. Gyakin: A német tőke Oroszországban. Leningrád, 1971; Ju. B. Szolovjev: A Pétervári Nemzetközi Bank és a francia finansztoke az első ipari fellendülés éveiben Oroszországban. In: A monopóliumok és a külföldi tőke Oroszországban. M–L., 1962.; uő.: A Pétervári Nemzetközi Bank és a francia finansztoke az 1900–1903-as válság előtt. In: Tanulmányok az orosz gazdasági és társadalmi viszonyok történetéről. 19. század vége – 20. század eleje. M. – L., 1964.; uő.: A francia–orosz szövetség pénzügyi aspektusa (1895–1900). Francia Évkönyv, 1961. Moszkva, 1962.

Rockefeller-féle vállalkozások megvalósításában nem kevésbé fontos szerep várt az amerikai bankra, amelynek főleg a 90-es évek végén, MacKinley elnöksége idején nőtt meg a jelentősége. Abból a levelezésből, amelyet a National City Bank a Pétervári Nemzetközi Bankkal folytatott, kiviláglik, hogy az amerikai üzleti körök, beleértve a Standard Oil bankját is, mekkora türelmetlenséggel várták az elnökválasztás kimenetelét 1900 őszén. Stillman, a bank elnöke nyilatkozott is arról, hogy a választás eredményéhez közvetlen érdeke fűződik, ugyanis az amerikai üzleti világ hangulata függ ettől. Amikor pedig kiderült, hogy MacKinleyt újraválasztották, a pénzvilág őszintén ünnepelt Amerika-szerte. Stillman egy kétszavas táviratot küldött Pétervárra: „Megválasztva MacKinley”²¹. Ismételten utalunk arra a megállapításra, hogy az amerikai bankok szerepe erősen eltér az Oroszországban kialakultól, azonban voltak bizonyos hasonlóságok.

Már láttuk, hogy a cári Oroszországban hogyan terjedt a korrupció, hogy sokan összeegyeztethetőnek tartották az állami hivatalokban vállalt tisztséget a gazdasági életben folytatott tevékenységgel. Nos, ezen a téren Amerika sem marad le az oroszok mögött. Archbold levelezéséből, amelyet kiloptak a Standard Oil archívumából, és a 900-as évek elején publikáltak, kitűnik, hogy kongresszusi tagokat, szenátorokat tartott el a Standard Oil²²; sőt a diplomáciai testület számos tagja egyidejűleg az olajtársaságnál is alkalmazásban állt. Bár az USA-ban a törvényhozás trösztellenes beállítottságú volt, a kormány mégis hatásos támogatást nyújtott az olajtársaságoknak. Hollandia, Németország és Anglia példái is hasonló tendenciát mutatnak.

Amikor a múlt század végén az amerikaiak elindították a holland olajvállalatok elleni árharcukat Indonéziában, és a tönkrement vállalatok vagyonát fel akarták vásárolni, akkor ebben az ügyben senkinek sem volt szava, csak a holland kormánynak. Meg is tiltotta, hogy a megállapodás szerint a Standard Oil megvásárolhassa a holland „Moera enim” céget, és privilegizált részvények kibocsátásáról intézkedett, amelyek vásárlási jogát csak holland származású személyek kaphatták meg.²³ Hollandia kicsi és viszonylag gyenge ország volt; de hasonlóképpen jár el olyan első osztályú nagyhatalom is, mint Németország vagy Anglia.

Németországban például erről tanúskodik a kormány és a legnagyobb bankoknak, (Deutsche Bank, a Disconto Gesellschaft) az olajpolitika kérdésében létrejött egységes frontja. Erre a továbbiakban még kitérünk, amikor a német égisz alatt kialakítandó Amerika-ellenes európai koalíció kezdeményezéseiről szólnak.

Ami pedig Angliát illeti: a legnagyobb perzsa olajvállalat történelmének első perctől kezdve az állami beavatkozás volt a legfontosabb eleme. Ez a vállalat 1908-ban át is szerveződött Angol–Perzsa Olajtársasággá, amelyet később, a világháború előtt, megvásárolt a brit kormány. Amellett, hogy ebben szerepet játszott a háborúra való felkészülés, az angol flotta átállítása az olajfogyasztásra – e lépésben kifejeződik az az angol jellegzetesség is, hogy a brit olajtársaságokat bekebelezi az állam. Angliában az I. világháborúig visszamaradt volt a monopolszervezetek, a trösztök, a szindikátusok stb. fejlődése. Ezt az elmaradást a brit gyarmatmonopóliummal kompenzálták. Ennek analógiájára alakult ki az állami beavatkozás módszere.²⁴

Az állami beavatkozás formája bármilyen változatos (attól függően, hogy a különböző országok milyen fejlettségi szinten voltak), példáink mégis egyetlen jelenségcsoporthoz tartoznak. Ez pedig az állami szabályozás politikája a monopolkapitalizmus új szakaszának feltételei között, amely a századfordulón alakult ki. E jelenségek a későbbiekben még intenzívebben fejlődnek tovább.

Oroszországban is ezt tapasztaljuk, annak ellenére, hogy ott az állami beavatkozás primitív, olykor pedig szinte hihetetlen formában jelentkezik. Ilyen a vállalatok ellenőrzése vagy fenntartásuk biztosítása az állam részéről, vagy a kormány és az ipar, stb. egyesületek kölcsönös kapcsolata, de nem érdektelen az államhatalom és a külföldi tőke viszonya sem.

²¹ L.: a Szovjetunió Központi Állami Levéltára (Leningrád), f. 626, op. i. g. 434, 486.

²² A. L. Moore: John D. Archbold and the Early Development of Standard Oil. New York (undated), 234–255.

²³ F. C. Gerretsb: History of the Royal Dutch. Leyden, 1958. vol. II, 46, 68–69, 94–96.

²⁴ L.: B. Schwadran: The Middle East, Oil and the Great Powers. New York, 1955; L. Elvell–Satton: Az iráni olaj. Az „erőpolitika” történetéhez. Moszkva, 1956.

A világ sok országában a gazdasági, mindenekelőtt az ipari fejlődés a külföldi tőke részvételével függ össze. Ismeretes például, hogy az amerikai ipar és vasúthálózat jelentős részben európai, ezen belül főleg angol tőkéből épült ki. A külföldi hozzájárulás mértéke (1880-ban 3 milliárd dollár) és hatása az ország fejlődésére olyan nagy volt, hogy bár kolosszális gazdasági sikerei voltak, az USA gazdaságilag függő helyzetben volt Európától. Igaz, hogy néhány fontos iparágat, így az olajipart is majdnem kizárólag hazai tőkével fejlesztették ki. A külföld hatását ez tartotta egyensúlyban. Egyebek között ez is elősegítette, hogy Európától való gazdasági függősége nem zavarta az önálló amerikai politika kialakítását, bár agilis működését a nemzetközi porondon ideig-óráig fékezte.

Más volt a helyzet, ha a külföldi tőkebeáramlás elmaradott, gyarmati országba történt. Az idegen tőke vitathatatlanul elősegítette a kapitalizmus fejlődését, azonban ez a fejlődés vontatott és egyoldalú volt. Így függő helyzetük megszilárdult, ezek az országok a külföldi tőke gazdasági és politikai függvényeivé váltak. Pontosan ilyen helyzetben voltak azok a keleti országok, ahol a századfordulón külföldi társaságok kezdtek meg az olaj feltárását.

Számos oka volt annak, hogy a külföldi tőke helyzete és szerepe hogyan alakult a különböző országokban. A befolyásoló tényezők között az illető ország gazdasági szintjével egyenrangú faktor a társadalmi és a politikai rend. Ezek határozták meg a hatalom stabilitását, erejét, valamint az illető ország helyét és helyzetét a nemzetközi kapcsolatok rendszerében. Ezért tehát nem meglepő, hogy a külföldi tőke rendeltetése attól függően változó, hogy milyen helyzetben van a tőke kivétel objektuma, azaz az illető ország. Ez a helyzet meggyőzően tárul elénk a cári Oroszország példáján, amely a 19. század végén a szó szoros értelmében a külföldi tőke rohamának volt kitéve. Az idegen tőke hódításainak talán a legfőbb tárgya épp az olajipar volt.

Az európai tőzsdétől függött az ország, részben azért, mert az orosz iparba áramlott a külföldi tőke, másrészt azért, mert a cári rezsim rendszeresen vett fel külföldi kölcsönöket, a külföldi koncessziók nyomban elmentek a felvett kölcsönök törlesztésére. A külföldi tőke vonzása fontos eleme volt annak a programnak, amelyet Vitte dolgozott ki Oroszország polgári átalakulásáról. Az önkényuralmi rendszer érdekei megkövetelték az aktív részvételt a világpolitikában, az orosz világuralmi státusz megőrzését, az ehhez szükséges saját erővel azonban nem rendelkezett a birodalom. Ezért volt tehát azon Vitte, hogy Oroszország számára megnyerje a külföldi tőkéket, és egész szisztémát dolgozott ki ennek megvalósítására.

Ennek a szisztémának fontos láncszemét képezték a bankok, amelyek Vitte kormányzásának idején nem annyira közvetítők, mint inkább a pénzügyminisztérium ügynökei voltak. Ismeretes az a szerep, amelyet ebben az értelemben az Orosz–Kínai Banknak szántak, amelynek tőkéjét az államkincstár részvételével a francia bankok hozták össze, és amelynek tevékenységét a Vitte-vezette minisztérium patronálta.²⁵ Ugyanez elmondható az Iránban működő Leszámitoló és Hitelbankról is, amely ugyan formálisan magánvállalkozásnak tűnt, ténylegesen azonban az Orosz Állami Bank fiókja volt.²⁶

Jelenleg az a szándékunk, hogy a Pétervári Nemzetközi Kereskedelmi Bankról írjunk. Ez az a bank, amely a Pénzügyminisztérium minden külföldi ügyletében vezető szerepet játszott, és ennek a banknak volt meghatározó szerepe a külföldi olajvállalatok oroszországi szervezésében is. A bank a cári kormány legfőbb közvetítője volt az európai tőzsdei ügyletekben. A Nemzetközi Bank tőkéje jelentős külföldi (német és francia) betéteket foglalt magába. Egész működését tekintve, a Bank teljesen önálló volt. Ezt részben az orosz betétek biztosították, másrészt az állam különféle támogatása és védnöksége. A 19. század végén A. Rothstein személyében egy nagyszerű szakember került a Bank élére, akinek Európában a pénzügyi körökben kiterjedt kapcsolatai voltak, és aki számos vonatkozásban Vitte jobbkeze volt. Szóbeszéd tárgya volt, hogy Vitte „semmihez sem kezd Rothstein tanácsai nélkül”. Még „gróf Vitte alteregója”-nak is nevezték, mintegy a nevezetes szürke eminenciához, Richelieu bíboros befolyásos tanácsadójához hasonlítván Rothsteint.²⁷

²⁵ B. A. Romanov: Oroszország Mandzsúriában. Leningrád, 1928.

²⁶ B. V. Anan'ics: A perzsiai Leszámitoló és Hitelbank 1894–1897-ben. In: A monopóliumok és a külföldi tőke Oroszországban. M.–L., 1962.

²⁷ Ezeket a jellemzéseket azokból az amerikai újságokból idézzük, amelyek Rothstein amerikai utazását kommentálták 1900 júniusában (a Szovjetunió Központi Állami Történelmi Archivuma, f. 626, op. I. g. 1734).

Rothstein egyszerre volt a Nemzetközi Bank és az Orosz–Kínai Bank igazgatója. Figyelemre méltó körülmény, hogy az Orosz–Kínai Bank ügyeivel kapcsolatos igazgatói levelezést a Nemzetközi Bank archiválta. A 90-es évek végéig mindkét bank szoros kapcsolatban állt egymással. Az Orosz–Kínai Bank bizonyos értelemben alárendelt helyzetben volt, mintegy a Nemzetközi Bank leágazásaként szerepelt. Ami pedig magát Rothstein személyét illeti, ő igen megbízható hírből állt, mint aki a pénzügyminisztérium ügyeinek szentelte magát, és teljesen azonosult vele.

Az az időszak, amikor Rothstein a Nemzetközi Bank vezető pozícióját töltötte be, amikor cselekvő részese volt a cári pénzügyminisztérium ügyleteinek, egybeesett az orosz-francia politikai és gazdasági kapcsolatok megerősödésével. Így azután a cári kormánynak a Franciaországgal kapcsolatos számos gyakorlati kezdeményezése megvalósítása érdekében Rothstein ugyancsak agilisán működött. A francia külügyminisztérium levéltárában őriznek olyan dokumentumokat, amelyek arról tanúskodnak, hogy Rothsteinnek mi a szerepe és milyen befolyása van. „Nem szükséges emlékeztetnem Önöket arra, hogy Vitte úr számára ő mennyire hitelt érdemlő – írja kormányának a pétervári francia követ. – Nekem úgy tűnik, hogy a Távol-Keleten a pénzügyek igazi gazdája Rothstein.”²⁸

És valóban, alig lehetett megkülönböztetni, hogy mi az, amiben Rothstein mint vállalkozó, és mi az, amiben mint a pénzügyminisztérium megbízottja tevékenykedik. A magántőke és a cári kormány érdekei sok kérdésben igen szorosan összefonódtak, miért is cseppet sem meglepő, hogy a pénzügyminisztérium hivatalos emberei Rothstein megbízásait is teljesítették, és így neki adtak számot munkájukról.

Sok esztendőös gyakorlat szabta meg, törvényesítette a pénzügyminisztérium és a Nemzetközi Bank, valamint Vitte és Rothstein személyes kapcsolatait. Távolról sem verték dobra e kapcsolat minden részletét, minthogy számos dologban túllépték a megengedett határokat. A jelek szerint nem véletlen, hogy ha a Rothstein–Rothschild-levelezésben Vittéről volt szó, a gróf nevét nem írták le, csak álnévén, mint Emil szerepelt.²⁹

Nehéz lenne túlértékelni azt a hatást, amelyet Rothstein gyakorolt Vittére. A pétervári francia követ meggyőzően jelenti kormányának, hogy Rothstein az, aki Vitte egész pénzügyi politikáját „sugalmazza”, és úgy ír róla, mint „egy élénk fantáziájú, hallatlanul leleményes és roppant vakmerő emberről”. A követ szerint Vitte neve alatt Rothstein folytatta a „legnagyobb pénzügyi manővereket”.³⁰ Valóban az volt a gyakorlat, hogy ő a kulisszák mögött, a háttérben tevékenykedett. Amíg a Pétervári Nemzetközi Bank élén állott, számos nagyszabású pénzügyi bonyolítást végzett. Mindennek ellenére a francia diplomata jellemzése torzít, mert bármilyen nagy is volt Rothstein jelentősége, a helyzet ura mégiscsak a pénzügyminiszter volt.

M. N. Pokrovszkij, az ismert szovjet történész azt írja, hogy Vitte volt a cári rendszer vége felé „országos” viszonylatban az egyetlen tényező. Ez a jellemzés megfelel a valóságnak, és egyenesen ráillik gazdasági, pénzügyi tevékenységére. Rothstein tanácsaira nagyon odafigyelt, szolgálatait elfogadta, de a döntő szó mindig Vittéé volt. Volt saját elképzelése, s ennek megvalósítását tekintette programjának.

Vitte támogatta a külföldi tőke Oroszországba áramlását, és ugyanakkor egy bonyolult szisztémát alkalmazott, hogy a beáramlott tőke hatását kontrollálhassa. A cári hivatalok engedélye nélkül egyetlen vállalat sem kezdhetett meg működését. A szigorú ellenőrzés egyik legfontosabb célja az volt, hogy a külföldi piacokon a legnagyobb vetélytárs, a Standard Oil oroszországi behatolását megakadályozza. És akkor, amikor a földbirtokos nemesség, attól tartván, hogy mind a külföldi tőke megjelenése, mint az ipari fejlődés labilissá teszi osztályhelyzetét, oppozícióba vonult, Vitte minden eszközzel támogatta a francia és az angol tőke beáramlását az orosz olajiparba.

A külföldi tőkével folytatott küzdelem kérdésében van némi hasonlóság Oroszország és Románia, illetve Mexikó között, bár ott az ellentétek inkább a különböző külföldi tőkés csoportok

²⁸ Montebello rejtjeles táviratának megfejtése 1897. XII. 23.; Ministère des Affaires Étrangères. Archives Diplomatiques (Paris). Correspondance Politique. Russie NS, vol. 51, p. 26.

²⁹ MTOO, 206, 684.

³⁰ Bompere – Bujua 1906. III. 29.; Ministère des Affaires Étrangères. Archives Diplomatiques. Correspondance Politique. Russie NS, vol. 57, pp. 49–50.

közötti harccal kapcsolatosak, nem pedig az osztályok közötti harccal, amint ez Oroszországban volt tapasztalható.³¹

Térjünk vissza a világpiacon kialakult olaj-politikához, amelynek markáns vonása az olaj-vállalatok állhatatos ragaszkodása saját érdekeikhez. Mi több, érdekeiket nemzeti érdekeként interpretálják, és ily módon ügyeikbe bevonják a hivatalos diplomáciát is, igénybe véve annak rendszeres támogatását. Ez a folyamat igen variabilis volt, és a különböző országokban a legkülönbözőbb módon nyilvánult meg. Mindazonáltal voltak ennek a folyamatnak közös vonásai is. Így például mindenhol jellemző, hogy az állami támogatás mobilizálása terén egyetlen olajtársaság sem torpant meg, ha a világpiaci nehézségeket ecsetelte, a legszélsőségesebben felnagyítva azokat. Még ha volt is alapja azoknak az állandó panaszoknak, amelyekben Nobel és más orosz olajmágnás a cári kormány előtt jajveszékelt a külföldi trösztök ellenségeskedéseiről, ezek a folyamodványok mértéktelenül eltúlozták az orosz olajexportőrök kedvezőtlen helyzetét. De hasonló gyakorlat honosodott meg Amerikában Rockefeller ügyleteiben, Angliában és Hollandiában Deterdingnél, vagy Németországban a német bankoknál stb. Ezzel a jelenséggel kapcsolatban hangsúlyozni kívánjuk, hogy túl azon a reális konfliktushelyzeten, amelyet az olajvállalatok érdekelletéi váltottak ki, az, hogy az olajmágnások ehhez a harchoz államuk patronálását keresték, a feszültség sűrűsödéséhez vezetett, rontotta a nemzetközi kapcsolatok atmoszféráját.

Megtörtént az említett folyamat fordítottja is, amikor nem az olajvállalat, hanem az állam kezdeményezte a vállalatokkal a kontaktust, bevonva őket saját ügyleteibe. Ez sem számított anomáliának. Vegyük például a cári Oroszországot és a német császárságot, amelyeknek a fejlődési jellegzetessége teljesen eltérő, mégis találunk közös vonásokat. Vitte korában az orosz állami beavatkozás egész rendszere épült ki, amelyet széleskörűen alkalmazott a kormány mind Nobel, mind a Nemzetközi Bankkal folytatott kapcsolatában, mind pedig az idegen tőke ellenőrzése során. A német kormány szoros kapcsolatot tartott fenn a Német Bankkal, ösztönözvén az olajvállalkozásokra. Olykor-olykor előfordult az is, hogy arra kényszerítette a Bankot, hogy saját haszna ellenére, az állam érdekeit tartsa szem előtt.

Ezek a jelenségek alapján véve azzal magyarázhatók, hogy mindkét ország politikájában tükröződött a különböző osztályérdekeltségek bonyolultsága és ellentmondásossága. Bár a legmodernebb kapitalista módszerekkel felvértezve jelennek meg a nemzetközi élet porondján, a német, de különösen az orosz politikára nyomasztóan hat az „elmaradott” osztályok jelenléte, a junkerek és a pomescsikok visszahúzása. Sőt, továbbmenve azt tapasztaljuk, hogy amellet, hogy a finánc-tőke szempontja fontos volt, a német és az orosz politikában az egyik legfontosabb feladat ezeknek az „elmaradott” osztályoknak az érdekvédelme volt. De ugyanez mondható el az úgynevezett „tisza” kapitalizmus országairól, Angliáról és Amerikáról is, csakhogy ott nem különböző osztályokról, hanem különböző csoportosulásokról van szó.

Bármilyen erős és nagy hatású volt Rockefeller Amerikában vagy Deterding Angliában, a kormány nem tarthatta szem előtt csupán e vezető csoportosulások érdekeit. Éppen ez volt az értelme a korlátozásoknak, az amerikai trösztellenes törvényhozásnak. Bizony Deterdinggel is előfordult, hogy bár a brit kormány általában neki kedvezett, mégis adáz küzdelem alakult ki a kormány és Deterding között, aminek nemegyszer az lett a vége, hogy a nagyhatalmú „Royal Dutch Shell” vezére a saját akarata ellenére cselekedett.

Igy történt ez 1914-ben is, amikor Deterding kénytelen volt az angol kormány javára lemondani a „Török olajtársaság” ellenőrzéséről. Ezt megelőzően azonban összeütközésbe került a brit kormánnyal az angol hajóhad olajellátásának kérdésében. Deterding saját trösztjének akarta megszerezni a brit flotta olajellátásának privilegizált jogát, de más megoldás született. Az „Angol–Iráni társaság”-ot megvásárolta a brit Admirális. 1914-ben ez a társaság tartotta ellenőrzése alatt a „Török olajtársaság”-ot. Azt igazán nem mondhatjuk, hogy eme üzletek után a „Royal Dutch Shell” üres kézzel távozott. A társaság nemcsak hogy nem veszítette el a flotta olajellátási jogát, hanem annak rendszeres szállítója maradt. Megtarthatta a „Török olajtársaság” részvényeinek negyedrészt. De óhajait csak

³¹ Részletesen ld.: A. A. Furszenko: Az olajtrösztök és a világpolitika. Moszkva – Leningrád, 1965, XI., és XIII. fejezet.

megcsonkított formában fogadta el az angol kormány.³² Ennek pedig kizárólag az volt az oka, hogy az I. világháborús készülődéssel kapcsolatos általános brit politikai érdekek mindenek fölé kerültek.

Itt arról is szólnunk kell, hogy az olajért folyó vetélkedés milyen szerepet játszott, és hol helyezkedett el a nemzetközi kapcsolatokban. És ugyanúgy, mint az államhatalom és a trösztök közötti kapcsolatokról szólva, itt is el kell mondani, hogy a rivalizálás az olajért és a világpolitika kettős karakterű, és kölcsönösen hatnak egymásra. Az olajért folyó versengés fontos része annak a növekvő konfliktusnak, amely az I. világháborúhoz vezetett; mi több, a háború kirobbanásának oka csak akkor érthető, ha azoknak a mammutvállalatoknak a harcán keresztül elemezzük, amelyek között az olajtrösztöké volt az egyik vezető hely. A világpolitika alakulását tekintve viszont azt látjuk, hogy ott a tényezők egész sorának kölcsönhatása érvényesül, amelyek közül csupán az egyik és nem is mindig a legfontosabb faktor az olajért folyó harc. Az olajért folyó harc ugyanakkor ki van téve a nemzetközi politikai küzdelem hatásának.

Ez a hatás az I. világháborút megelőző időszakban és a háború folyamán kulminált. A nemzetközi kapcsolatoknak organikus része volt a trösztök harca. A világ konfliktusának alkotó elemévé vált az olajért folyó rivalizálás, és az olajkérdés a nagyhatalmi politika előkelő helyére került. Akkor, amikor a legelső harcok dúltak a petróleum felfedező-piacainak megszerzéséért, ennek a vetélkedésnek még nem volt olyan jelentős hatása a nemzetközi kapcsolatokra, noha már mutatkoztak olyan tendenciák, amelyeknek a fejlődése a fenti jelenségekhez vezetett. Elegendő, ha megjegyezzük, hogy az orosz olajiparban a külföldi részvétel egész problematikája szoros kapcsolatban volt a nemzetközi viszonyok fejlődésével. Az orosz-francia szövetségből adódó politikai tendenciák a párizsi Rothschildok terveinek kedveztek, és rosszul hatottak a német vállalkozásokra. Az angol-orosz közeledési kísérletek, majd a két ország politikai egyezsége kedvezően befolyásolta az orosz olajiparban a brit tőke meghonosodását.

A 19–20. század fordulóján megélénkült a harc az orosz olajért. Különböző csoportosulások – francia, német, angol – tartottak igényt az orosz olajkincsre. Az amerikaiak megértették, hogy számukra mennyire meddő volna egy ilyen kísérlet, úgyhogy nem is avatkoztak ebbe a játszmába. Természetesen több ízben „szondáztak”, de a cári kormány éberén ügyelt, hogy Rockefeller ne tegye be a lábát Bakuba.³³

Az említett években lett az orosz olaj a különböző csoportok közötti harc fő tárgya. Addig, amíg nem léptek előtérbe a világ új, perspektivikus olajtermelő vidékei (és erre majd csak az I. világháború küszöbén kerül sor), Oroszország ádáz konkurrencia színtere volt. Oroszország külpolitikai orientációjáért is megerősödött a küzdelem, hiszen végső soron ez határozta meg, hogy kinek az oldalára kerülnek az oroszok kolosszális tartalékai.

Oroszországba a külföldi tőke expanziójának új szakasza a 90-es évek végén kezdődött, és a nyitás a francia Rothschildok nevéhez fűződik. Nekik már stabil helyzetük volt az orosz olajiparban, most pedig megállapodást kötöttek a „Mazut” nagyvállalat megvásárlásáról. A francia banknak sokáig nem sikerült megkapnia a cári engedélyt. A cári kormány arra számított, hogy új kölcsönöket kap Franciaországban, és természetesen az orosz-francia politikai kapcsolatok is megtették a maguk hatását ez ügyben. Végül is a Pétervári Nemzetközi Bank közreműködésével a Rothschildok meg-

³² Uo., XIV. fejezet; *R. Hewinx*, 80–81.

³³ A New-York-i orosz főkonzul, Weiner 1898. május 13/25-iki jelentése értelmében a „Standard Oil” igazgatósága 10 millió dollárt fordított arra a célra, hogy „kezelésbe vegye az oroszországi olaj-ügyet”. (MTOO, 218–219.). Rockefeller ügynökei hamarosan Bakuba utaztak, ahol három olyan céget jelöltek megvásárlandónak, amelyeket egy „egyesített termelés kialakításához szükséges potenciális bázisának” tartottak. (*R. and M. Hidy*, 510.). Rockefellernek aktív kontaktusa lévén a Pétervári Nemzetközi Hitelbankkal, széles körű kereskedelmi és pénzügyi egyezmény útján akart oroszországi olaj-koncesszióhoz jutni. 1901 végén – 1902 elején valósággal ultimátumot küldött Sz. Ju. Vittének, kijelentve, hogy ha az amerikaiak nem juthatnak a bakui olajlelőhelyekhez, akkor Rockefeller Japánnak fog kölcsönt nyújtani, amit ott az oroszellenes háborúra vesznek fel. A cári kormány elutasította az ultimátumot. (Rutkovszkij – Vittéhez 1902. I. 13/26., II. 12/25.; Vitte – Rutkovszkijnak 1902. II. 27., III. 12.: a Szovjetunió Központi Állami Történeti Archivuma, f. 560. op. 22., g. 249, 136–137, 156, 158.)

kapták az engedélyt, és ők lettek az egész oroszországi olaj-birodalom urai. Az első helyen még mindig Nobel állott, de már nem úgy, mint a „Mazut”-vásárlás előtt.³⁴

A Rothschildok megerősödése az oroszországi olajfronton egyidőben történt az angol tőke tömeges beáramlásával, amelyet minden eszközzel elősegített a Pétervári Nemzetközi Bank. Angliában korán megértették az olajprobléma jelentőségét. Jóval korábban, mint máshol. Lord Fischer, az Admirális egyik vezetője, már a 19. század végén feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy a flottát át kell állítani olaj-üzemanyag fogyasztásra. Akkor Angliának úgyszólván nem volt saját olaja, de a „tengerek királynője”-é volt a világ talán legnagyobb olajszállító flottája.³⁵ A Lordonnal rendszeres járatot bonyolító keleti kikötőkben gombamód szaporodtak a petróleumértékesítő ügynökségek, úgy, hogy 1900-ra számuk elérte a 320-at. Ezek az ügynökségek a brit terjeszkedés előőrseinek szerepét is betöltötték.³⁶ Anglia gyenge pontjának számított ekkor a saját olajlelőhely hiánya. Pontosán érzékelvén az olaj-probléma növekvő jelentőségét, úgy döntöttek, hogy a brit olaj-érdekeltséget szilárd alapokra helyezik. Ebben a vonatkozásban a legelső akciók egyike volt, hogy megkíséreltek elhelyezkedni az orosz olajparban. Ez a törekvés azután igen ádáz politikai csatát kavart az uralkodó körökben arról, hogy milyen legyen a kapcsolat a külföldi tőkével.³⁷

Vitte és hívei erős ellenzékét találtak a földbirtokos nemesség és a cár közvetlen környezetében. Minthogy azonban Halgarten német történész szerint ez idő tájt Vitte „majdnem alkirály” volt, képes volt ezen felülkerekedni, és az angol tőke számára megnyitotta az orosz olajhoz vezető utat.³⁸ Amikor ezt eldöntötték, figyelembe vették egyrészt a várható londoni kölcsön folyósítását, másrészt azt a szándékot, hogy el kell érni a politikai kérdések rendezését Angliával. A 90-es évek végén kialakult angol-orosz gazdasági kapcsolatok előfeltételt jelentettek a két ország viszonyának javulásához. Anglia és Oroszország történelmi perspektívájában ott állott egy majdan Franciaországgal együtt megkötendő szövetség, amely a Németország vezette központi hatalmakat ellensúlyozná. De nehéznek és hosszúnak bizonyult az Antanthoz vezető út, amelynek vargabetűi néha a szövetségeseket állította egymással szembe. Így azután kezdetben Angliának nem mindenben sikerült realizálnia az orosz olajiparral kapcsolatos elképzeléseit. A 20. század elején a Kaukázusban lévő angol társaság eléggé befolyásos lett, azonban többé-kevésbé teljes sikert csak 1907-től, az Antant megalakulása után értek el a brit cégek Oroszországban.

Két évvel az egyezmény aláírása után a londoni tőzsdén szabályos láz tört ki azzal kapcsolatban, hogy az Észak-Kaukázusban lévő Majkopban új olajlelőhelyet tártak fel. Számtalan angol cég képviselője rohanta meg a vidéket, és gyakorlatilag nemcsak Majkopot, hanem a régi telepeket Bakuba és Groznijban akkor tájt szállták meg az angolok.

Az olaj „boom” kellős közepén az orosz uralkodó körök újra felvetették a külföldi tőke tolerálásának kérdését, csakhogy ezúttal egészen másképpen. A külügyminisztérium és Benkendorf, a londoni orosz követ is amiatt aggodalmaskodott, hogy nehogy késlekedjenek az oroszországi olajmezőkre szóló engedélyek megadásával az új brit cégek számára.³⁹ Ezzel szemben még a 90-es években a külügyminisztérium kifejezetten ellenezte az angol tőke beáramlását, és csupán Vitte nyomására vonta vissza ellenvetéseit. Most viszont az Angliával kötött szövetség hatására a leglelkesebb patrónus szerepében lép fel ugyanez a minisztérium.⁴⁰ Olyannyira, hogy a pénzügyminisztériumnak ígéretet kellett tennie, hogy nincs szándékában semmiben sem akadályozni a brit cégeket.⁴¹

³⁴ A. A. Furszenko: A párizsi Rothschildok és az orosz olaj. Voproszű Isztorii, 1962: 8.

³⁵ E. G. Devenport és Sz. R. Kuk: Az olajtrösztök és az angol–amerikai kapcsolatok. Moszkva, 1925. 4. és a további oldalak

³⁶ United States Mineral Resources, 1902. Washington, 1903, p. 611; K. Beaton: Enterprise in Oil. New York, 1957. 44–45.

³⁷ M. Ja. Gefeter – L. E. Sepelev: Az angol tőke behatolása az orosz olajiparba (1898–1902). Történeti Levéltár, 1960. No. 6.

³⁸ G. Halgarten: Az imperializmus 1914 előtt. Moszkva, 1961. 149–150.

³⁹ Benkendorf 1910. július 26., augusztus 8. és augusztus 7/20-i rejtjeles táviratainak megfejtése: Oroszország Külpolitikai Levéltára, f. Perszidszkij sztol, d. 4452, 2,4.

⁴⁰ L.: az orosz Külügyminisztérium feljegyzése a pénzügyminisztérium címére, kelt 1910. XII. 23.; 1911. I. 5.: uo. 14–15.

⁴¹ Kokovcov – Szazonovhoz 1910. VIII. 11/23.: uo., 10.

Az orosz olajkincsek vásárlására az angolok kétszer annyit költöttek az I. világháború előtt, mint a 90-es években. Ugyancsak ekkor zajlott a cári Oroszország olajiparának legjelentősebb üzletkötése, amelynek során a francia Rothschildok vállalatait Deterding vette meg. Ez egy közel 30 milliós (rubel) nagyságrendű üzlet volt, amely mintegy másfélszer meghaladta a korábbi angol investálások összegét, mindazt, amit az orosz olajiparra addig elköltöttek. A Rothschildok sem veszítették el teljesen az olajüzletben való érdekeltségüket. Oroszországi vállalataikért cserébe megkapták a Royal Dutch Shell részvényeinek 20%-át.

Az 1965-ben megjelent könyvemben azt írtam, hogy arról, hogy a párizsi Rothschildok Bakuban és Groznijban lévő vállalatai angol kézre kerültek és ami „a cári Oroszország olajiparának történelmében az egyik legnagyobb szabású üzlet volt”, sajnálatosan semmilyen dokumentációval nem rendelkezünk.”⁴² 1972-ben azonban a Rothschild-bankház a Francia Nemzeti Levéltárnak adta át megőrzésre iratait, amelyekbe elsőként V. I. Bovükin szovjet történész nyert betekintést. Miután megismerkedett a Rothschild–Deterding-levelezéssel, arra a következtetésre jutott, hogy ez az üzlet Deterding kitartó unszolásának, pressziójának, hosszas alkudozásainak volt az eredménye. „A tárgyalások története – írja Bovükin –, amelyek az adásvételről folytak a Rothschildok és a Royal Dutch Shell tröszt között, a 20. század elejének központi folyamatát tükrözi, a fináncióké érett formáinak objektív kialakulását és ezen az alapon a világpiacért folytatott harcban az erőviszonyok megváltozását.”⁴³ Ez így igaz. Azonban hozzá kell tennünk, hogy a Deterding–Rothschild-ügylet csakis az angol–francia gazdasági, politikai és katonai konszolidáció viszonyai között, az első világháború küszöbén, az Antant megnövekedett jelentőségének körülményei között és csak így jöhetett létre. Továbbá törvényszerűen vetődik fel a kérdés: hogy lehet az, hogy a franciák, akik szorosabb szövetségi kapcsolatot ápolnak Oroszországgal, mint az angolok, lemondanak az orosz olajüzletben való részesedésükről, amikor pedig annak idején oly nehezen szerezték meg? ! Feltételezhetően a Rothschildokat elriasztotta az 1905–07-es forradalom; megrendült a cári rendszerbe vetett hitük a forradalom és az orosz–japán háború vereségének hatására. Sok politikus, mindenekelőtt az orosz forradalmárok és elsősorban a bolsevikok, megjósolták a cárizmus bukását. V. O. Kljucsevszkij, a neves orosz történész már 1896-ban II. Miklós koronázásakor megmondta, hogy ez az utolsó orosz cár. A cári rendszer kétes helyzetét az üzletemberek is érzékelték. Az orosz forradalom nemcsak a Rothschildokból, de az amerikai vállalkozók köréből is nyugatalanságot váltott ki.

Nos, akkor felvetődik még egy kérdés. Hogyan lehetséges, hogy ilyen körülmények között orosz vállalatokat vásárol az ügyes és éleslátó Deterding? Vagy ha jóval későbbi időről beszélünk, azután, hogy 1917-ben lezajlott a Nagy Októberi Szocialista forradalom, hogyan történhetett, hogy az amerikai Standard Oil már a bolsevik hatalom idején, 1920-ban, megvásárolta Nobel részvényeit? ⁴⁴ A Standard Oil és az amerikai Külügyminisztérium közötti, ez idő tájt kelt levélváltás is tanúsítja, hogy senki sem hitte, hogy a bolsevikok megtarthatják a hatalmat. Nobel meggyőzte Rockefellert, hogy „minden jel” azt mutatja, hogy a szovjet hatalom „kénytelen teljesen lemondani a kommunista eszméről, és kénytelen visszaadni a magántulajdont”. Az ő szavai szerint Péterváron „már kezdik visszaadni tulajdonosaiknak a házakat”.⁴⁵ Mindannyian meg voltak győződve arról, hogy a szovjet hatalom bukása elkerülhetetlen.⁴⁶ Deterding még néhány olajvállalatot vásárol (Mantasevtől, Lionozovtól és Gukasovtól); a Rothschildok viszont előrelátóbbak, mint partnereik, mert már évekkel az Októberi Forradalom előtt eladták oroszországi vállalataikat.

Végül vessünk egy pillantást azokra a törekvésekre, amelyek a németekhez fűződnek, akik azért akarják megvetni a lábukat Oroszországban, hogy így tegyenek szert stabil olaj-bázisra. Első kísérletük

⁴² A. A. Furszenko: Az olajtrösztök és a világpolitika 317.

⁴³ V. I. Bovükin: Az orosz olaj és a Rothschildok. Voproszű Isztorii, 1978: 4.41.

⁴⁴ Amikor Tingle, a „Standard Oil” akkori vezetője az amerikai Külügyminisztériumnak magyarázza, hogy mi minden motiválta a Nobel-részvények felvásárlását, azt írja, hogy „Oroszország marad az egyik legnagyobb olajtermelő” és az USA számára stratégiai szempontból nélkülözhetetlen az orosz olaj. „Ha ezeket a részvényeket nem mi vesszük meg, ellenőrzésük a brit kormány kezébe kerül.” (Tingle–Lansing 1920, VIII. 10.; State Department Files. National Archives. Washington).

⁴⁵ Bedford – Huza 1922. III. 10.: Ibid.

⁴⁶ G. S. Gibb, E. H. Knowlton: The Resurgent Years. 1911–1927. New York, 1956, 333.

a 90-es évek végére tehető, amikor a német Wartburg Bank azt tervezte, hogy német olajvállalatot szervez Oroszországban. Ugyancsak ez idő tájt Németország kezdeményezésére tárgyalások indultak az orosz–német kapcsolatok megjavítása érdekében. A német kormánynak az ezzel összefüggésben javasolt intézkedései között szerepelt az az egyezmény, amely szerint Németországban kedvezményt élvezne az orosz kőolaj-kereskedelem. Ez a javaslat az amerikai „Standard Oil” ellen irányult, amely eddig egyeduralkodói helyzetben volt a német piacon. E felől semmi kétség, hiszen a fent említett egyezményről folyó tárgyalásokkal egyidőben hangzott el II. Vilmos javaslata, miszerint az USA-val szemben létre kellene hozni egy kereskedelmi és politikai koalíciót, amely a maga nemében európai gazdasági közösség volna. Amikor 1897 nyarán Oroszországban járt, a német császár át is nyújtotta az erről szóló memorandumot a cárnak, aki kezdetben kedvezően fogadta az ötletet. Később azonban, Vitte hatására, II. Miklós elvetette a német tervezetet.⁴⁷ Vitte meggyőzte a cárt arról, hogy sem Oroszország gazdasági érdekei, sem pedig (az ő szavaival élve) „az USA-val meglévő politikai kapcsolataink általánosan baráti jellege” nem felelne meg annak, hogy Oroszország tagja legyen egy Amerikával ellenségeskedő koalíciónak.⁴⁸ Ugyanakkor Vitte készséggel tárgyalt az oroszoknak nyújtandó kedvezményekről Németországban. Amennyiben azonban ezek a tárgyalások a németek bakui megerősödését kívánták elősegíteni, mi több, ahogyan később kiderült, egyenesen a Rothschildok érdekei ellen irányultak, minden felfang csődöt mondott. Vitte azt is elérte, hogy a tárgyalások megszakadjanak, és a német bankokat visszautasítsák.⁴⁹ Németország vereséget szenvedett. Ez a kudarc jelentőségteljes volt annál is inkább, mert a németek riválisai viszont – a franciák és az angolok – ugyanekkor sikert arattak.

Németország azonban nem akart visszavonulni. A német államférfiak és az üzleti élet vezetői rendre-sorra felelevenítették a német tőke és az orosz olajvállalatok szövetségének az ötletét. A sajtó tele volt „az amerikai hódítások” revansával. A 900-as évek elejére Németországnak olaj-ügyben már volt némi támaszpontja Európában, nevezetesen Romániában és az Osztrák–Magyar Monarchiában. Ez pedig bizonyos biztonságérzetet jelentett a németeknek. Ehhez hozzájárult az is, hogy az orosz–japán háború veresége után és a forradalmi fejlemények következtében az orosz olajipar súlyos problémákkal küzdött. Ez volt az a pillanat, amikor a német tőke előállt az orosz és a román olajtermelők egyesítésének tervével. Így jött létre az „Európai olajszövetség” terve, amelyben a döntő szó a németeké lett volna. „... az volt a Német Bank és más berlini bankok törekvése – írta Lenin –, hogy megvédelmezzék maguknak Romániát, és Rockefeller ellen egyesítsék Oroszországgal.”⁵⁰

A Német Bank égisze alatt létrejött európai olajegyesülés a nemzetközi politikai életben megnövelte Németország jelentőségét. Nem volt még egy bank, amelynek ilyen külpolitikai hatóereje lett volna, hiszen a szó szoros értelmében a német expanzió élharcosaként vett részt a politikában. A nemzetközi élet porondján Németország számos akciója a bankkal van kapcsolatban.⁵¹ Ami pedig magát az olajkérdést illeti, Németország számára olyan mértékben nőtt a jelentősége, amint erősödött a haditengerészet fegyverkezési hajszája, hiszen ez megkívánta a modernizált, kőolajmeghajtású, rendkívül gyorsjárású hajók beszerzését. Ezt már a brit Admiralitás is fontolgatta, és most a németek is intézkednek, hogy olajtüzelésűre szereljék át flottájukat. Azt tervezték, hogy az „Európai olajszövetség” ellátó szervezet lesz, amelynek tevékenységi köre csupán az európai kontinensre korlátozódna. Viszont ennek a szervezetnek az ellenőrzése Németországot egy csapásra a vezető „olajhatalmak” közé helyezte volna. Mint a németbarát román „Moniteor” írta: Berlin a „nagy olajcentrum” szerepére vágyott és „óriási érdeklődést” tanúsított az olajipar és olajkereskedelem kérdései iránt.⁵²

⁴⁷ Muravjev – Kassini 1898. III. 11/23.: Orosz Külpolitikai Levéltár, f. Washingtoni Nagykövetség, d. 864, 16–17.

⁴⁸ Vitte – Muravjevnak 1897. XI. 12/25.: a Szovjetunió Központi Állami Történeti Levéltára, f. 20. op. 6, d. 992, 105–106.

⁴⁹ Ld.: Dokumentumok a Szovjetunió történelméhez, VI. kötet, Moszkva, 1959. 46, 52, 152–153.

⁵⁰ V. I. Lenin: Összes Művei 27. kötet, 368. 28. kötet, 145–153.

⁵¹ G. Halgarten, 447.

⁵² Moniteor, 1904. május 5/18.

Végeredményben 1906 júniusában a Német Bank és a Romániában, valamint az Osztrák–Magyar Monarchiában általa ellenőrzött vállalatok és a másik oldalon a Nobel–Rothschild-féle csoport aláírták az „Európai olajszövetség” megalakításáról szóló egyezményt. A megállapodás szerint minden, korábban Németországban, a Monarchiában, Angliában, Olaszországban, Belgiumban, valamint bármely más európai országban működött orosz leányvállalatot feloszlattak, hogy az újonnan szervezett társulásnak adja át a helyét.⁵³

Az „Európai olajszövetség” határozottan a „Standard Oil” ellen irányult, azonban egy esztendő múltán már kénytelen volt egyezkedni az amerikaiakkal, hogy osztozzanak az európai olajkereskedelem kvótáján. Bár a német kormánynak ez nem tetszett, a német bankoknak nemigen volt más választásuk.

Miként történhetett, hogy a Német Bank számára kibékíthetetlen ellenségnek tartott Rockefeller egyszerűen szövetséges lett? A monopoltőke gyakorlatában az ilyen jellegű fordulat nem volt és ma sem jelentene semmi rendkívülít. Az ellentétek éleződése gyakorta békekötéshez vezet, hogy rendezvén soraikat, a felek felkészüljenek az új összecsapásra. A monopóliumok közötti egyezmények mindig kényszerjellegűek. Az „Európai olajszövetség” megállapodása a „Standard Oil”-lal kettős kényszer hatására született. Először: Rockefeller ádáz harcot kezdett az árakért, és az újonnan megalakult európai konszern kolosszális mértékben megkárosíthatta őt. Másodszor: az amerikai szállításokat nem tudta helyettesíteni sem az orosz, sem a román, sem pedig az osztrák olaj. Végül tehát a Német Bank saját „szövetségesei”, a Bank háta mögött, egyezkedni kezdtek az amerikaiakkal, amiben nem számítottak teljesen újoncnak. Az események óta sok év telt el addig, amíg levéltárakból előkerült levelezésből kiderült, hogy a párizsi Rothschildok még az „Európai olajszövetség” megkötése előtt tárgyalásokat folytattak az amerikaiakkal, hogy az egész német ötletet a kezdet kezdetén meghiúsítsák.⁵⁴

Az „Európai olajszövetség” egyik későbbi dokumentumában az szerepel, hogy ádáz ellenségeskedés uralkodott a Rothschildok és a Német Bank között.⁵⁵ Márpedig ez nem hirtelen keletkezett, hanem a nemzetközi politika sok évtizedes francia–német ellentéte szülte. Az ebben az időben a bakui olajiparra szakadt gondok arra késztették az orosz olaj gazdáit, hogy elfogadják a német szövetségi ajánlatot. Ez azzal kecsgettette Nobelt és a Rothschildokat, hogy a pillanatnyi pénzügyi problémáikból kivezető útra léphetnek. Sőt mi több, a német fél, figyelembe véve ezt a körülményt és ebből kiindulva, javasolta egy európai olajkonzern létrehozását a német tőke támogatásával.

És lám, a franciák még most sem akarják beleártani magukat a németek szervezésébe. Ők az amerikai kapcsolataikat akarták arra használni, hogy a Német Bank lehetséges agresszióját kivédjék. De ha a kialakult körülmények olyanok is voltak, hogy a Rothschildok nem tudtak egy Rockefellerrel kötendő szövetség csábításának ellenállni, Nobel viszont cseppet sem tévovázhatott. Ő már hosszú évek óta volt szerződéses viszonyban az amerikaiakkal, és a „Standard Oil”-al kialakult kapcsolatai oly mértékben stabilizálódtak, hogy cégét az üzleti körök illetékesei úgy könyvelték el, mintha a Rockefeller-társaság szerződő fele volna.⁵⁶ A valóság azonban nem ez volt. Noha szoros üzleti kapcsolatban állott a „Standard Oil”-lal, Nobel önálló volt. Ezért képviselői aktívan támogatták az amerikai egyezményt, amelynek tárgyalásain a Rothschildok mellett ők is tevékenyen szerepeltek.⁵⁷

Igy tehát az „Európai olajszövetség” nem hozta közelebb Németországot ahhoz a célhoz, amelyet pedig annyira áhított. Az „amerikai veszély” elleni európai „egvészes front” megalakításának

⁵³ A. Gukasov – P. Gukasovnak 1905. I. 10/23. és III. 1/3.: Az Azerbajdzsán SzSzk Központi Állami Történeti Levéltára (Baku), f. 583, op. I. d. 72., 4, 12–16.

⁵⁴ Grube – Nobelnek 1910. VIII. 2/15.: MTOO, 486.

⁵⁵ Ez a meggyőződés annyira elterjedt volt, hogy 1911-ben Taft elnöknek arra a kérdésre, hogy mekkora az amerikai tőke részvétele az orosz iparban – azt válaszolták a felíratban, hogy Nobel cége a „Standard Oil” által ellenőrzött vállalat. Taft Papers. Series 6, File N 205. Library of Congress (Washington). Részletesen lásd: A. A. Furszenko: Orosz konszern volt-e Nobel cége?, 352.

⁵⁶ A. Gukasov – P. Gukasovnak 1905. III. 1/14.: az Azerbajdzsán SzSzk Központi Állami Történeti Levéltára, f. 583, op. O. d. 72., 12–16.

⁵⁷ Kokovcov – Bethman-Holwegnek 1912. IX/16/29. Bethman-Holweg – Kokovcovnak 1912. XI. 25/ XII. 8.: MTOO, 538., 548–549.

kísérlete kudarcba fulladt. A „szövetség” tagjai igen-igen távol voltak attól, hogy szervezetük olyan szilárd egységet jelentsen, amellyel összecsapván, a gigászi „Standard Oil” is összeroppanna. Ehhez még hozzátehetjük a brit tőke növekvő aktivitását és mindenekelőtt a „Royal Dutch Shell” fergeteges sikereit. Az angol–holland olajtröszt és a Standard Oil között antagonisztikus ellentétek feszültek. Távolról ez úgy tűnhet, mint ami a Német Bank malmára hajtja a vizet. Ezt azonban nem így fogják fel a németek, akiknek az angolok legalább olyan veszélyes ellenlábasai, mint az amerikaiak. Bár a világháborút megelőzően előfordult, hogy a Német Bank és a „Royal Dutch Shell” szövetkezett a „Standard Oil” ellen, egészében véve azonban a német–angol ellentét egyre inkább növelte a két ország közötti távolságot.

Az „Európai olajszövetség” balsikere mélységesen kiábrándultta tette a német vezető köröket, mindazonáltal az olajprobléma iránti érdeklődésük nem szűnt meg. A német politika Amerika-ellenes tendenciája évről évre erősödött, ami azzal magyarázható, hogy a világ ipari és kereskedelmi elsőbbségéért rivalizáltak egymással. Kíméletlen volt az európai és a latin-amerikai konkurrenciaharc. De nemcsak gazdasági ellentétekre vezethető vissza a németek fokozott érdeklődése az olaj iránt. Ennél is fontosabb volt, hogy Németország arra törekedett, hogy az „olaj-klub” tagja, olaj-nagyhatalom legyen. Ez a törekvés különösen felerősödött közvetlenül az I. világháború előtt, azzal az angol döntéssel kapcsolatban, hogy átállítják olajfogyasztásra a brit hadiflottát.

Röviddel a háború előtt Németországban kísérletet tettek arra, hogy törvénybe iktassák az olajmonopóliumot. Ha ez sikerült volna, akkor a bankok és a kormány kézben tarthatta volna az egész ország olajkereskedelmét. Ezt megelőzően azonban dönteni kellett az olajszállításról. Ismét felélevenedett a probléma: egyezményt Oroszországgal?! A Német Bank és a Disconto Gesellschaft tárgyalásokat kezdett Deterdinggel és Nobellel, a német kormány pedig a cári Oroszország vezetőihez fordult. Levélváltásukat megőrizték az orosz pénzügyminisztérium archivumában. Amikor 1912 nyarán II. Vilmos találkozott II. Miklóssal, a császár javasolta a cárnak az európai közös olaj-blokk létrehozását. Tulajdonképpen ez az Amerika elleni koalíció régi eszméje volt, amely most tisztán az olajra szorítkozott, külön jelezvén az olajszállítások szükségességét a haditengerészeti flotta számára. A cári kormány, a korábbiakhoz hasonlóan, elvetette ezt a javaslatot, de ugyancsak nemet mondott a német bankoknak Nobel és Deterding is. A német ötlet kudarcra volt ítélve. Ahogyan a további fejlemények alakultak, úgy növekedett a távolság Németország és az Antant-országok között; ellentétek éleződtek, és a két blokk országai visszatartóhatatlanul rohantak a háború felé.

A nemzetközi kapcsolatok fejlődése szabályozta a nagyhatalmak viszonyát az olajkérdésben. Bárhová tették lábukat az olajmágnások, vagy a világ bármely pontján kezdődött az éppen soros „olajláz” – lett legyen az Európában vagy a Közép-Keleten, Mexikóban vagy Indonéziában – a monopóliumok rivalizálása mindig és mindenhol a politikai harcok szerves része volt. Az olajért folyó versengés korántsem volt egyenes vonalú és távolról sem volt teljes összhangban a világpolitika fejlődésével. Magában a világpolitikában voltak útvesszők és olyan fordulópontok, amelyek az általános fejlődést ugyancsak zilálták tették. Az olajért folyó versengés azonban érzékenyen jelezheti, hogy az I. világháborút megelőző években hogyan polarizálódtak az erők, és azt, hogy az egymással ellenségeskedő riválisok csoportjai fokról fokra hogyan alakultak ki.

A nemzetközi életben folyó rivalizálás további fejlődése az olajprobléma jelentős élenkülését vonta maga után. Rendkívül bonyolulttá vált az olajért folyó harc és e harc mechanizmusának a világpolitikára gyakorolt hatása is. Új energiaforrásokról szereztünk tudomást, az atommag hasadása útján gigászi energiák birtokába kerültünk. Ez a felfedezés grandiózus ugrást jelent a tudomány, a technika és a termelés fejlődésében, amelyek minőségileg új korszakba léptek. Mindazonáltal az olaj napjainkban is alapvető energiaforrás maradt. Ezért az olajnak mint stratégiai fontos nyersanyagnak, mind ez ideig megmaradt a jelentősége úgy, hogy az olajért vívott harc a bel- és világpolitikának fontos tényezője maradt. Mi több, a rivalizálás az olajért a 20. század 70-es éveiben hihetetlenül kieleződött, napjaink egyik központi gazdasági és politikai problémájává vált.

Fordította: Bollmann Györgyi

Elmélet és módszertan

TÓTH TIBOR

Föld és termelés

Agrártörténeti, agrárgazdaságtani munkák forgatója már-már frázisszerűnek tarthatja azok indító tételét: a mezőgazdaság legfontosabb termelőeszköze a föld. A frázis, a közhelyek természetének megfelelően tulajdonképpen igaz is. Túlzottan általános használata azonban képes olyan helyzetet teremteni, melyben a nem kevésbé fontos termelési feltételek, tényezők szerepe elmosódik, s melyben a termelés egész rendszerét csak a földellátottság, a földminőség, a földhasználat alakulása látszik kizárólag meghatározni. Pedig nem kevésbé trivialis: a technikai viszonyok, melyek csakugyan függvényei a földellátottság mikéntjének, bizonyos ponton, a fejlettség bizonyos szintjén ugyancsak visszahatnak a földhasználatra, sőt ennek formáit hosszabb távon is képesek meghatározni. A csak sorrendben, de nem fontosságban harmadik feltétel, a népesség pedig két szempontból is – munkaerőként és fogyasztóként is – meghatározza mind a földhasználat jellegét, mind a technikai ellátottság mértékének szintjét.

Úgy véljük, részletesebb bizonyítás nélkül is belátható tehát, hogy a mezőgazdasági termelés ilyen fiziokrata megközelítése szükségszerűen beszűkíti vizsgálatainkat, s eredményeink érvényességét is korlátozza. Mindezt azért tartjuk fontosnak hangsúlyozni, mert az agrártörténeti vizsgálatok döntő része éppen a fenti túlhangsúlyozott rangsor tételezéséből indul ki. Tagadhatatlan, hogy jeles és alapvető tanulmányok láttak már napvilágot a termelés technikai kérdéseinek tárgykörében, még inkább a társadalmi feltételek leírása, tisztázása kapcsán, mégis úgy látjuk, hogy olyan munkák, melyek a három fő feltétel kölcsönhatásainak feltárására vállalkoztak volna, elenyészően kisszámúak. Hangsúlyozni szeretnénk a „kölcsönhatás” fogalmat, mivel nem az egyes tényezők egyenkénti, akár kapcsolatokat is feltáró leírását hiányoljuk: megjegyzésünk az együttesen működő funkcionális rendszer feltáratlanságára irányul.

Végző soron persze a föld léte kétségtelenül a mezőgazdasági termelés legfontosabb feltétele: egyrészt mert bizonyos mértékű termőképesség nélkül a társadalom számára is hasznos biológiai rendszerek nélküle nem alakulhatnak ki, másrészt pedig azért, mert maga a föld az, mely kiterjedtségénél, felszíni formáinál fogva fizikai értelmében is meghatározza a termelés, a gazdasági-társadalmi lét fenntartását. A föld jelentőségének ez a két oldala egymással sokszorosan összefügg. Számunkra együtt a legfontosabb összefüggés a földrajzi helyzet és a föld termőképességének gazdasági kapcsolata lesz.

A föld megléte – vagyis a termelés fontos feltételének potenciális adottsága – nem okvetlenül jelent mezőgazdasági termelést is. A termelés folytatásával vagy felfüggesztésével összefüggő társadalmi döntés – mely a magántulajdon világában szükségszerűen egyéni döntések aggregátuma – hosszabb-rövidebb távon mindenekelőtt méreetszerűen is meghatározza azt a teret, melyet munka alá fog. Egy-egy terület népességének önellátási igényei, később a differenciálódó munkamegosztás által támasztott csereigények együttesen szabályozzák azt, hogy az adott technika mellett, az adott természetes termőképesség körülményei között a társadalom a rendelkezésre álló földből, mint feltételből mekkora hányadot szakít ki termelési tényezőként.

Elvileg nem lehet kétséges, hogy, ha a föld jótermő, kevesebb is elég belőle, ha rossz a minősége, már több kell azonos igények kielégítéséhez. Ha az igények nőnek, a földhasználatot a társadalomnak vagy eredményesebbé, vagy szélesebbé kell tennie. Történeti szempontból inkább az utóbbi volt az általánosabb eljárás, az előbbi tűnik inkább „modernebb” megoldásnak.

Maradva a termelés térbeli szélesítésénél, látnunk kell, hogy ez a bővülési folyamat tulajdonképpen nem jelent mást, mint a termelési feltételek állandó ártértelekésének folyamatát. Az „érték” fogalma kapcsán ehelyütt kell tennünk némi kitérőt.

Köztudomású, hogy értéke csak az áruknak van, mégpedig kettős. Az áruterméket – vagyis feltételezzük, hogy az áru nem más, mint bizonyos társadalmi viszonyokat kifejező termék – mindekelőtt bizonyos használati érték jellemez, s a különféle használati értékek cseréje folytán kapnak ezen árutermékek csereértéket. Ez utóbbi viszonyított mértéke az elismerhető termelési ráfordítások függvénye. Mind a használati, mind pedig a csereérték magából az árutermék lényegéből fakad ugyan, az utóbbi – a csereérték – azonban ezen túl birtoklásának kizárólagosságától is függ.

Sajátságos e tekintetben a termőföld helyzete. Mint *Marx* is rámutatott, a föld, melynek használati értéke van, nem termék, hiszen létrejötte eredendően nem céltudatosan szervezett termelői folyamat eredménye. Hogy azonban mégis szó lehet a föld értékéről, áráról, az a birtoklással összefüggő kizárólagossággal, vagyis a tulajdonjoggal függ össze. Látnunk kell azonban, hogy a föld termőképesége egyre inkább nemcsak természetes adottság, hanem ennek fenntartása, esetleg növelése, ténylegesen befektetett munka eredménye is. Következésképpen a föld értéke, ára nemcsak monopolizáltságából fakadt, hanem következik abból is, hogy a termékenység, vagyis a használati érték egy része is ráfordítások eredményeként jön létre. Egy-egy terület népességének változása tehát befolyásolja a föld árának alakulását, de e tényezővel összefüggésben a földhasználat módosulása – a legelő szántóvá tétele, a szántó visszagyepesítése, az irtás stb. – is hasonló szerepet játszik. Ezeket az igények változásával összefüggő kultivációs módosulásokat hívhatjuk a föld közgazdasági újraértékelésének.

Az elmondottak után nem kíván különösebb indoklást az, ha a közgazdasági újraértékelés kapcsán hozott egyéni vagy társadalmi döntést általában a termelés gazdaságosságával hozzuk kapcsolatba. Ha a létrehozandó termékekre irányuló igény nagysága bármilyen termék eladását lehetővé teszi, vagy különösen jól megválasztott, akár relatíve magas ráfordítással jelentős piacépes árunövekedés érhető el, akkor az a termelés szélesedéséhez vezet. A termelő érdekeltté válik olyan területek művelése alá fogásában is, amelyeket korábban – alacsonyabb keresleti szint mellett – érdektelenül paragon hagyott. Következésképpen a termelői értékrendben a „jó” vagy a „rossz” föld fogalma bizonyos határok között a „gazdaságos” vagy „gazdaságtalan” fogalom szinonimája lesz. (Mindez persze elsősorban a mezőgazdasági termelés biológiai jellegénél fogva csak bizonyos határok között igaz.)

Az tehát, hogy bizonyos földterület milyen értékelést kap, egyrészt a termékekre irányuló piaci kereslet méretétől, másrészt a ráfordítások gazdaságosságától függ. Maga a gazdaságosság mértéke vagy hiánya ismét csak a piacon dől el. Vegyük most szemügyre azt, hogy a vásárló szempontjából mitől függ valamely áru ára?

A kínálat és kereslet aggregát szintjét mutató ár mindekelőtt attól függ, hogy az áru használati értéke fontossá teszi-e annak monopolizálását. A kérdés az agrártermékek nagy részénél majdnem felesleges, miután ezek használati értéke a biológiai lét fenntartásának biztosítékát jelenti. Az e célra felhasznált áruk esetében a ráfordítások alakulása tulajdonképpen közömbös, mivel ezek piacépesége elsősorban használati értékük, anyagi minőségük következménye. Mind az ilyen alapfogyasztási, mind a választékbővítést szolgáló cikkek árát meghatározó fontos elem továbbá ezek tömege. A tőkés korszakban kialakuló kereskedelmi szervezetek manipulatív tevékenységétől eltekintve a mezőgazdasági áruk árának szezonális ingadozásai nagyon szorosan kapcsolódtak mindenkor ezen áruk megjelenésének tömegességéhez. A vásárló, a fogyasztó számára tehát döntő, hogy a piac kínálata minél tömegesebb és minél választékosabb legyen, mivel elvileg csak e feltételek mellett képezhető el a számára minél kedvezőbb árszínvonal létrejötte.

Bizonyos határig egybeesik ezzel a termelő érdeke is, hiszen a tömegesebb értékesítés nagyobb árbevételt jelent. Számára azonban az is kérdés, hogy vajon a termék létrehozásakor megelőlegezett ráfordításokat visszakapja-e az árbevételben, illetve mekkora az ő haszna a felhasznált előleg után. A számítás egyszerű: bizonyos termékért darabonként kapott árbevétel és az adott darab létrehozása költségének különbözete az ő haszna. A haszon nő, ha legalább úgy, vagy jobban nő az ár, mint a költség. Fogyasztói szempontból is kedvező piac esetén az ár lényegesen nem nőhet, tehát a költségeket kell csökkenteni. Ha tehát pótlólagos befektetéssel a termelő a költséget növeli, azt úgy próbálja megtervezni, hogy eredményként annnyival több legyen a termék is, s hogy ezáltal az egységnyi

termékre jutó költség – a fajlagos önköltség – viszont csökkenjen. Világosan következik ebből, hogy depressziós viszonyok között a termelő költségeit csökkenteni, a létrehozott használati érték tömegét pedig növelni igyekszik, hogy ezáltal, két oldalról is csökkentve a fajlagos önköltséget, lehetőleg biztosítsa a költség és ár közti hasznot jelentő rés változatlanosságát. A mezőgazdasági termelés olyan viszonyai között tehát, amikor vagy drágaság, vagy a technikai szint alacsonyága miatt a ráfordítások nem növelhetők, a gazdaságos termelés-bővítés általában a földhasználat kiszélesítését kívánja. (A 19. század folyamán pl. a termelésbővítés az adott technikai szinttel összefüggésben *általában* területbővítéssel járt együtt. Ez a „technikai kényszer” szolgált alapjául a majorság és a jobbágygazdaság közti, tulajdonjogi mezben megjelenő ellentéteknek.) Mindez ismét csak arra látszik utalni, hogy a föld a termelés tekintetében alapvető, de a gazdaságosság kérdését érintő vázlatos megjegyzésekből is kiderül, hogy indikatív szerepe mégiscsak a piacon gazdaságosnak elismert ráfordítások alakulásának van.

A rentabilitás és a földhasználat mikéntje közti összefüggések felderítésének legkézenfekvőbb módszereként a valamilyen mennyiség mutatóval jelölt eredeti és közgazdasági földminőség és a létrehozott termékmennyiség alakulása közti kölcsönhatások tisztázása kínálkozik. Következésképpen a földhasználat kapcsán olyan mutatókat kell számba vennünk, amelyek annak termőképeségére vonatkoznak, hiszen a föld elsősorban e jellegénél fogva tagolódik be az agrártermelés rendszerébe. E minőségi jellemzők a föld tulajdonjogi természetű korlátozottságaival együtt tették a földet áruvá, s piacképessége feltételeken használati értékének, ill. közgazdasági újraértékelésnek is függvénye. Az előbbi általában, az utóbbi konkrétan is mutatja, hogy a föld termőképeségére mekkora gazdaságosan vagy akár gazdaságtalanul is kielégítendő társadalmi igény hárul. Ennek az általánosan elfogadott elméleti konstrukciónak a következménye az, hogy egyéb feltételeken túl a mezőgazdaság teljesítő-képességét a föld használati értéke és újraértékelése, vagyis a föld minősége is meghatározza. Használati értékmutatóként – a vonatkozó viták ellenére is – alkalmazható a kataszteri tiszta jövedelem, újraértékelési mutatóként pedig az összes mezőgazdasági területen belül a szántó nagysága. A következő kérdés az, hogy milyen mutatóval minősítsük a mezőgazdaság teljesítő-képességét.

E tekintetben meglehetősen sok választási lehetőségünk adódhat – látszólag. Számításba vehetnénk bizonyos tisztajövedelmi mutatót, ezáltal egyes vagy az összes gazdaság gazdaságos működését láthatnánk, de – amint korábban utaltunk rá – egyrészt a piaci forgalom szükségletei, másrészt a vállalatok gazdaságos működéséhez fűződő érdekek nem okvetlenül esnek egybe. Különösen a korábbi időszakokra vonatkozóan, ismét csak vállalati szinten, nézhetnénk a bevételek-kiadások különbségét (a vállalati piaci magatartás mutatója), vagy összegét (a vállalati piacképesség aggregát indexe), de ez esetben sem lépnénk túl a vállalati határokat, bármilyen széles körű adatbázis felhasználása ellenére sem. Nekünk ezúttal olyan mutató kell, melynek alakulása leginkább tükrözi a teljesítő-képességet, tehát a mezőgazdaság belső fogyasztásának és létrehozott termékei piaci hányadának összegét, vagyis a bruttóterméket.

Látnunk kell azonban, hogy a bruttótermék fogalma, számbavétele a tőkés fejlődés időszakában vált általánossá, a megelőző korszakra vonatkozóan e fogalmat csak kiegészítő mutatóval használhatjuk. Ha feltételezzük azt, hogy a piacon megjelenő áru *általában* a termelőágazat belső szükségleteinek teljes kielégítésén felül maradó termékmennyiséggel azonos – vagyis az esetenként előforduló kommercializálódási kényszer tendenciaszerű érvényesülését kizárjuk –, akkor úgy mondhatjuk, hogy az árukészlet ingadozása bizonyos határok között a bruttótermék ingadozását is jelzi. (A kettő persze nem lehet azonos, mert sémánk szerint elvileg elképzelhető csak az ágazat teljes ellátottságáig terjedő termelés is. Elvileg, hangsúlyozzuk, mert a piaci kapcsolatok kiépülésének kényszerelemei – adót kell fizetni, vásárolni kell ezt-azt, s ehhez szükséges a piacon megszerezhető pénz – kialakítják a kommercializálódási kényszert is, Csajanov kifejezésével: a monetarizálódást.)

Az tehát a lényeg, hogy a földre vonatkozó fenti mutatóink, mint egyik jelenségtömeg, szembeállítható a bruttó termékkel vagy (piaci áruhányaddal), mint a teljesítő-képességet jelző másik jelenséghalmazzal. Ahogy azonban a bruttó termék mellé azzal nagyjából azonos jellegű mutatóként fel kellett vennünk az áruhányadot, éppen úgy a földmutatók – különösen a használati érték mutató – esetében is gondot okoz az 1848 előtti statisztikai bázis eltérő jellege: a kataszteri tiszta jövedelem használatára csak 1848 után került sor. Egy olyan aggregát mutató azonban, amely a földhasználat szerkezetét (potenciálisan a művelést), valamint az egy főre jutó földterületet mutatja, közel hasonló azzal, amit időben későbbi jellemzőink jeleznek. A művelési szerkezet a szántó arányait is tartalmazza,

az egy főre vetített ráta pedig már a lehetséges ráfordításokat is jelzi, ami viszont általános feltételezés szerint 1848 előtt függött egy adott terület használati és helyzeti értékétől.

Az előjáróban leírtak alapján tehát a kérdés most már az, milyen valószínűségi kapcsolatok fedezhetők fel a föld adta lehetőségek és az adott földön folyó mezőgazdasági termelés teljesítőképessége között. Munkánkat azzal kezdtük, hogy kiindulásként feltételelesen elfogadtuk a tudományos közhelyet; a mezőgazdaság legfontosabb termelőeszköze a föld. Ha ez igaz, akkor a termőképesség tendenciájának alakulásával nagyjából azonos módon kell alakulnia a termékkihozatalnak is.

Regressziós számításaink alapját három különböző célú vizsgálat között végeredményei alkotják. Az első az 1828-as számítást, a második az 1930-as évek számtartási statisztikáit, a harmadik pedig az 1962-es mezőgazdasági számítást dolgozta fel. A számba vett források eltérő jellege ellenére is sikerült összevethető paramétereket kapnunk. Az 1828-as feldolgozás ugyanis a művelési szerkezetet, illetve az egy főre jutó föld nagyságát vetette össze a termék áruhányadának nagyságával, következésképpen a kapott mutató tartalmában megfelelt az 1930-as évekre és 1962-re vonatkozóan elvégzett, a föld-minőséget a bruttó termék alakulásával összevető számítások eredményeinek tartalmával.

Már jeleztünk fentebb egy olyan mozzanatot, jelesül a gazdaságosság kérdését, melynek figyelembe vétele mellett a két együtt vizsgált tényezőcsoport között nagyon szoros kapcsolatot nem várhatunk. Mindez abból a trivialisból következik, hogy a termékkihozatal nagysága nemcsak a föld minőségétől, hanem az adott föld megmunkálásától, vagyis a ráfordítások mennyiségétől és minőségétől is függ. Az eredményként kapott korrelációs érték használatánál ezt a tényezőt is tekintetbe kell vennünk. Mindennek azonban elvi következménye is van. Ha ugyanis a termékkihozatal és a föld-minőség közti teljesen szoros kapcsolat létrejöttét az egyéb ráfordítások szerepe korlátozza, akkor az egyéb ráfordítások (munkaerő, agrotechnika) növelése a korábban feltételezett kapcsolatot úgyszólván „el is tüntetheti”. Következésképpen a technikai feltételek javulása a föld és termékkihozatal feltételezett kapcsolatait egyértelműen gyöngíti.

Két feltételezésünk lehet tehát: 1. a föld a mezőgazdasági termelés legfontosabb feltétele, s e fontosság történetileg inkább visszafelé haladva egyre nyilvánvalóbb; 2. egyéb ráfordítások növekedése, vagyis a termelési színvonal emelkedése e feltételezettség fokozatos gyengüléséhez vezet. Lássuk most korrelációs együtthatóinkat!

Felsorolászerűen leírva: az 1828-ra vonatkozó vizsgálat a földterület megoszlása, az egy főre jutó földrézsesedés, illetve a vizsgált piackörzetek agrártermelésének struktúrája, piaci meghatározó szerepe között a további vizsgálatok szempontjából irreleváns együttható-értékeket regisztrált. Az 1930-as évekre vonatkozó vizsgálat az alábbi eredményeket hozta.

	Gazdaságscsoportok	Kataszteri tj.	Szántó ágarány
		Nyershozam	
Dunántúl	0– 100 kh.	0,12	0,06
	100–1000 kh.	0,48	0,39
	1000– kh.	0,28	0,40
Alföld	0– 100 kh.	0,11	0,30
	100–1000 kh.	0,37	0,38
	1000– kh.	0,55	0,57

A harmadik számításba vett vizsgálat pedig az 1960-as évek első felére országosan 0,79-os erősségű együtthatót számított a talajminőség (használati érték) és az 1 kat. holdon létrehozott növénytermesztési termelési érték között. Egy későbbi elemzés pedig 1972-re vonatkozóan a föld-minőség és a gazdálkodás színvonala (bruttótermék) között 0,13-os kapcsolatot regisztrált.

Ha az 1930-as évekre vonatkozó adatokból átlagot képzünk, úgy mondhatnánk, hogy akkor tehát közepes volt a kapcsolat. 1828-ban tehát a kapcsolat elhanyagolható volt, 1930-as években közepes, az 1960-as évek elején erős, 1972-ben pedig ismét elhanyagolható. Képszerűen úgy mondhatnánk, hogy a négy mennyiség egy torz paraboloid kúpot mutat, melynek emelkedő része időben

elnyújtott (1828–1960), az eső része pedig egy évtized meredek zuhanását jelzi. (Munkánk történeti jellege miatt a részletezés helyett csak nyomatékosan felhívjuk a figyelmet a tendencia két része közti hallatlanul nagy időtartambeli különbségre.)

Az elméletileg felrajzolt görbe csakugyan arra látszik utalni, mintha a technikai tényezők súlyának növekedése a föld szerepének csökkenéséhez vezetne. Az 1930-as évekre vonatkozó szélesebb adatok azonban arra hívják fel a figyelmet, hogy a summás megfogalmazással vigyáznunk kell.

A hosszú távú jelenség értelmezését – úgy véljük – megkönnyíthetjük akkor, ha csak az 1930-as évekre vonatkozó korrelációs értékeket vesszük vizsgálat alá. Eljárásunk abból a megfontolásból fakad, hogy a nem szignifikáns összefüggések vagy éppen a kapcsolatok hiánya *nagyjából* azonos gazdasági körülményekkel, adottságokkal függ össze. Így közelítve a hosszú távú folyamathoz, úgy véljük, hogy a föld és a teljesítőképesség közti hiányzó vagy alacsony kapcsolat az 1930-as évek kisüzemeinél fellelhető viszonyokkal *nagyjából* hasonló helyzetben alakult ki, a közepes vagy erősebb kapcsolatok pedig ugyanezen időszak nagyüzemeivel analóg viszonyokból következnek. Magyarazatot valószínű az eltérő vállalati méretektől függően eltérő üzemi körülmények feltárásától várhatunk.

Általában elfogadható az az álláspont, mely szerint a kisüzemeket, adott esetben főként a parasztgazdaságokat az élőmunkaerő döntő szerepe jellemzi, a nagyüzemekben viszont e tényező súlya valamivel kisebb. Ezzel *nagyjából* harmonikus a technikai ellátottság tömege és szintje, elnagyoltan úgy mondhatnánk, hogy minél nagyobb az élőmunka szerepe, annál kisebb a technikáé és viszont. Maradva most már a kisüzemek (parasztgazdaságok) körében, úgy mondhatjuk tehát, hogy a földhasználat lehetőségei és formái, valamint a rendelkezésre álló népesség együttesen befolyásolja a felhalmozott technikát. A föld nagysága a tulajdonviszonyok miatt nem nagyon volt növelhető, a népesség adott volt, s a relatíve fejletlen ipar, az 1920 után visszavonuló kivándorlás ezt a népességet jelentősen helyhez is kötötte. A technikai viszonyok tehát – kényszerű szükségből – „igazodtak” az egyéb merev feltételekhez, kénytelenek voltak rugalmasan viselkedni.

Ez a rugalmasság 1828 táján némileg hasonló, de eltérő okokból szintén fennállt. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy ekkor még a majorságokon folyó termelés sem volt nagyüzemi jellegű. A robotosok munkájának, munkaeszközeinek nagy jelentősége a majorsági árutermelésben, a majoroknak a jobbágygazdaságokkal nagymértékben azonos technológiai szintje tulajdonképpen az egész egykorú mezőgazdaságot – mai fogalmainkkal – kisüzemi jellegűvé tették. Ekkor is fennálltak tehát ama feltételek, melyekre előbb utaltunk, ráadásul a mezőgazdasági eszközállomány is erősen a gyártás helyéhez kötődött, tájjellegű lett. Szükségképpen igazodtak az előállított eszközök konstrukciói, technikai tulajdonságai a termelés táji adottságaihoz. A néprajzosok, agrártörténészek az elmondható, hogy hányféle tájjellegű ekét, talajmunkálót, kézi eszközt hozott létre az iparszerű eszközgyártás megindulását megelőző, a táji adottságokat számba vevő agrár-termelés. Mindez pedig az jelenti, hogy az 1828 körüli időben a kisüzemi technika önmagából következő rugalmassága tovább fokozódott azáltal, hogy a termelés területi szakosodásával egyidejűleg a technológia eszközfeltételei is közel hasonló méretben szakosodtak. Nézzük most meg az 1930-as évek nagyüzemeinek helyzetét!

Általában úgy fogalmazhatunk, hogy a nagyüzemmé válás feltételei akkor teremthetők meg, amikor bizonyos termelési ágazatok koncentrálhatóságának technikai és gazdasági lehetőségei létrejöttek. A nagyüzemmé válás – a nagyüzem, mint a fentiekből kiderül, nem okvetlenül ugyanazt jelenti, mint a nagybirtok – tehát bizonyos technikai színvonal függvénye, s ez pedig gyakorlatilag az ipari eredetű termelőeszköz-előállítás megteremtődésével, méretével áll kapcsolatban. A nagyobb szériában megjelenő, termelékenyebb eszközök elterjedésének az adott szempontból két fontos következménye lett. Egyrészt a szükségszerű uniformizálás megszüntette az eszközök kultúra táji specializálódását (eszközváltás). Ahol ez bekövetkezett, ott szükségszerűen „hatályukat veszítették” azok a hagyományosnak nevezhető termelési tapasztalatok is, melyek az adott táj és az ahhoz simuló eszközkészlet együttes feltételei között létrejöttek, s a termelés fontos elemét képezték. Minél nagyobb szerepet kapott az új eszközállomány, annál inkább csökkent a hagyományos tapasztalatok értéke, s minél hagyományörzőbb volt a technika, annál inkább maradt meg a tradicionális szemléleti elemek jelentősége. A nagyüzemek gyorsabb eszközváltása szükségszerűen a termelés bizonyos, mind ez ideig inkább periférikus jelentőségű feltételeinek gyorsabb előtérbe kerüléséhez vezetett, s ennek következtében a mindenhez értő földműves helyére lassan-lassan egy-egy munkafolyamatban speciálisan is jártasabb nagyüzemi munkás állt. (Itt jegyezzük meg azt, hogy azokban a mezőgazdasági ágakban, amelyekben már korábban is létrejöttek bizonyos koncentrációk, már a tőkés fejlődés

megindulása előtt is kialakult a specializáció. A tájjellegű szőlőtermesztés, vagy bizonyos területek kiemelt jelentőségű állattartása – a példák szaporíthatók –, feltétlenül hozzájárultak a specializációhoz. A termelési s ezen át a foglalkoztatási specializáció tehát akár a területi, akár a társadalmi munkamegosztás szempontjait nézzük, a társadalmi termelés bármely rendszerében szükségszerűen létrejöhet, illetve létrejött nem egyik vagy másik társadalmi-termelési rendszer függvénye.)

Ez a lassan, tendenciaszerűen érvényesülő folyamat, melyben a technikai viszonyok a termelés humán elemeit a maguk képére kezdték átformálni, a földhasználat átalakulásában is jelentkezett. A fokozatosan – bár szükségesnél jóval lassabban – előrehaladó technikai fejlődés a földhasználatot szabályosan kettéosztotta. Azok a földek, melyek helyzetüknél, nagyságuknál, minőségüknél fogva alkalmasak voltak a nagyüzemi művelésre, nagyüzemi földek lettek, amelyek pedig nem, azok különféle, a tulajdonjogot általában nem érintő formában kisbérletként, haszonbérletként, részes bérletként, illetményföldként stb. kisüzemi használatba kerültek. A technikai viszonyok módosulásának második következményeként a korábban látott szerepek felcserélődtek, a rugalmas technikai elem oly mértékben megmerevedett, hogy képessé vált a földhasználat és az élőmunka jelentőségének maga alá rendelésére.

A kisüzemekben tehát a technikai viszonyok alárendelődnek a lehetséges földhasználat és az adott népesség munkaerő kínálatának, a nagyüzemekben viszont a technikai viszonyok meghatározzák a szükséges földhasználatot és élőmunka-felhasználást. A kisüzemi technika tehát az 1930-as években adekvát volt az egyéb tényezőkkel, a nagyüzemeket pedig az inadekvátság jellemezte. Ha már az uniformizált eszközgyártás nem volt képes igazodni a táji specifikumhoz, s ezzel egyfajta egyensúlyi állapotot létrehozni, szükségképpen a föld minősége fejezte ki ezt a specializálódást, és a termelés teljesítőképessége szükségképpen került a földminőséggel s használati viszonyaival összefüggésbe.

A kisüzemi (paraszti) gazdaság a maga önálló jellegével összefüggésben évszázadokon át létrehozott olyan – hangsúlyozzuk a kizárólagosságot – *technikai egyensúlyt*, melyet a lejártszódó eszközváltások sem tudtak jelentősen megbolygatni. Ez a technikai jellegű egyensúly – úgy véljük – az önellátás döntő szerepétől függött, s ebből következően *ezt a ekvilibriumot az agrárfejlődés korszakváltásaitól függetlenül megmaradó egyik döntő elemének tarthatjuk.* A technikai feltételek prioritásának egyértelművé válása, vagyis a termelés funkcionális struktúrájának gyökeres módosulása szükségképpen nem ebből az ekvilibriumból nőtt ki, jóllehet, erre kétségtelenül ráépült. *Az önálló termelésből fakadó egyensúlyi viszonyok változatlan fennmaradása mellett, azzal párhuzamosan jött létre az az új koncentráció, melynek létfeltétele a piac működése, a szektoron kívüli eszközellátása, s kerete pedig a nagyüzem.* Ez a típus tehát nem a termelés belső törvényszerűségeinek funkcionális eredményeként, hanem külső, ún. ágazatidegen hatások következményeként jött létre. Ez az eredendő különbség az oka annak, hogy a típusok hosszútávú egymás mellett élése a társadalom felépítményi elemeinek változásai ellenére is biztosított. E tekintetben az agrárfejlődés a döntően önálló és a döntően piacra termelő ágazati rendszerbe bekapcsolódó üzemi típusokra, illetve történeti korszakokra tűnik feloszthatónak.

Következik a fentiekből, hogy a föld előbbi értelemben használt s nagyüzemekre jellemző meghatározó szerepét elsősorban a nagyüzemi gazdálkodás és a háttéréül szolgáló eszközgyártás fejletlenségével hozhatjuk kapcsolatba. A múlt századfordulón kibontakozó nagyüzemi fejlődés ismert okokból és módon 1945-ben megtört, elhalasztódott. Ahogy a fejlődés kezdeteire az 1930-as években, éppen úgy tehát az 1960-as években is – tehát a nagyüzemesítés lezáródásával – a föld meghatározó szerepe lett a jellemző. Az 1960-as évek magasabb korreláció-értékét mi az ipari eszközgyártás ciklusainak a felszabadulás előttinél sokkal magasabb szintjével hozzuk összefüggésben. Pusztán a gondolatmenet lezárása érdekében írjuk ide, a szoros összefüggések 1972-re bekövetkező fel számolódása arra utal, hogy a nagyüzemi fejlődésben is létrejöhet a korábban leírt ekvilibrium, s ez valószínűleg csak a minél tömegesebb és diverzifikáltabb eszközgyártás függvénye lehet.

A felvázolt problémának a fent írtak természetesen csak egyik oldalát jelentik. A teljesítőképesség – mint már tudjuk – a piacon is értékén mérlegelődik, pénzben fejeződik ki. Hogy tehát a föld és termelés közti összefüggés hogyan alakul, nyilván függ az áruk mennyiségétől, az elért ártól, vagy más oldalról attól, hogy egy gazdaság mennyire önálló, vagy mennyire nem az. Ha ezt is számba vennénk, a leírt képünk valamelyest igen, de döntően nem módosulna, mivel – már ezt is tudjuk – az áru tömege jelentős mértékben utal a teljesítőképességre, az ár pedig legszorosabban összefügg az áruk tömegével.

Mindezek után adjuk meg a választ, a kiinduló kérdésünkre! Arra az eredményre jutottunk tehát, hogy a földnek mint termelési tényezőnek a teljesítőképességet illető meghatározó szerepe a termelés folyamatában attól függ, milyen mértékű a technikai, funkcionális egyensúly. Az egyensúlynak két lehetséges változatát láttuk. Az egyik a kisüzemi, önellátó jellegű volt, s ez esetben a technika alárendelődése biztosítja a kiegyenlítettséget. Ez a típus döntően a feudális korban alakult ki, s hogy léte mennyire nem tulajdonhoz vagy társadalmi felépítményekhez kötött, mutatja az, hogy a tulajdonviszonyok vagy a felépítmények változásai csak módosítani tudták e konstrukciót, de megváltoztatni nem. A másik típus a nagyüzemekre jellemző, s meghatározója a technikai viszonyok átmeneti „merevsége”, alárendelő szerepe. Több jel utal azonban arra, hogy a fejlődés történetileg itt is az egyensúlyi létre jutottak irányába mutat. Mivel azonban ennek feltétele nem magából az ágazat belső lényegéből, hanem a rajta kívül álló, ipari háttértől függ, egyelőre az egyensúly időtartama, módosulási ciklusai nehezen beláthatóak. Legfeljebb csak sejthető az, hogy a hosszútávú tendenciától való eltérés, tehát a föld meghatározó szerepének időnkénti előtérbe kerülése időleges, rövidtávú jelenségként következik be, s megjelenése egy-egy új beruházási ciklus kezdetét jelzi.

IRODALOM

1. *Bácskai Vera–Nagy Lajos*: Matematikai módszerek alkalmazási lehetőségei a történettudományban. (A faktoranalízis alkalmazása Magyarország 19. századeleji piacközpontjainak vizsgálatánál.) Történelmi Szemle, 1979. 2. sz.
2. *Bernát Tivadar–Enyedi György*: A mezőgazdaság területi fejlődésének fő jellemzői. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Intézeti munkajelentések, 3. füzet, Bp., 1968.
3. *Bernát Tivadar–Enyedi György*: A magyar mezőgazdaság területi problémái. (Termelési körzetek és területfejlesztés.) Bp., 1977.
4. Az élelmiszergazdaság területi modellezésének eredményei. Területfejlesztési Közlemények, 1979. 7. sz.
5. Mezőgazdaságunk üzemi eredményei 1931–1936. Bp., 1938.
6. *Mordecai, Ezekiel–Fot, A. Karl*: Korreláció- és regresszió-analízis. (Lineáris és nem lineáris módszerek.) Bp., 1970.
7. *Tóth Tibor*: A mezőgazdasági termelési feltételek arányosságának kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1980. 1. sz.
8. Landreform, defects in agrarian Structures as Obstacles to Economic Development. United Nations Department of Economic Affairs. 1951.
9. *Tschajanov, A.*: Die Lehre der Bäuerlichen Wirtschaft (versuch einer Theorie der Familien-Wirtschaft im Landbau.) Berlin, 1923.

EDDY VAN CAUWENBERGHE

Pénzügypolitika és kincstárpolitika Németalföldön a burgundiaiak és a spanyol-Habsburgok korában (15–16. század)*

A királyi birtokok szerepe annak megfelelően csökkent, amilyen mértékben omlottak össze a feudális struktúrák, és váltak nyilvánvalóvá egy modern államapparátus szükségletei. Legalábbis ez az általános vélemény. Mégis a 18. század teljében úgy látszik, az osztrák Németalföld teljes jövedelmének még mindig 15%-át képezték a kincstári jövedelmek. Márpedig egy ilyen számadat legalábbis meglepő az európai politikai rendszert alapjaiban megrengető nagy forradalom előestéjén és a „Fény századának” kellős közepén. A németalföldi kincstári birtok előnyös helyzetének jó megértéséhez egyrészt vissza kell nyúlni az eredethez, másrészt össze kell azt hasonlítani a többi európai országban létező kincstári szektorokkal.

A királyi birtok pénzügyi jelentősége

A hagyományos történetírás elismeri a középkori axióma tényleges jelentőségét, mely szerint a fejedelmeknek a saját erőforrásaikból kellett élniük („sajátjából élni”, „live of their own”); hasonlóan az Ótestamentum királyaihoz, akik maguk is a birtokaik jövedelméből éltek. A késői középkorban a francia monarchia hatalma is ennek az axiómának a megelőző időszakban történő alkalmazásán alapult. Tény, hogy Franciaországban a közvetlen királyi hatalom kevésbé bontakozott ki az egész királyságban, mint a királyi birtokon. A kincstári jövedelmek ahelyett, hogy a korona rendelkezésére álló pénzügyi eszközök önálló részét alkották volna, épp ellenkezőleg, összekeveredtek ezekkel. Szép Fülöp uralkodásáig (1268–1314) a jövedelmek emelkedését egyáltalán nem lehetett megvalósítani a kincstári jövedelmek növekedése nélkül, vagy ha a kincstár jogai nem terjedtek ki az egész királyságra. A kincstári vagy szokásos jövedelmek és az adórendszer különböző formái (közvetlen, közvetett), azaz rendkívüli jövedelmek megkülönböztetése csak a 14–15. században jött létre. Már 1380 előtt a francia korona rendkívüli adókból származó jövedelmei ötszörösen meghaladták a kincstári jövedelmeket, egy évszázaddal később, 1481-ben a királyi jövedelemnek csak harminchatod részét tették ki a kincstári birtokok. A híres axióma elsorvadását bizonyára annak a ténynek kell tulajdonítani, hogy a kincstári szektor Franciaországban túl merevnek bizonyult ahhoz, hogy a korona egy olyan pénzügyi politikába építse bele, amely a nemzeti életszínvonal javulásával járó arányos jövedelemnövekedést célozhatott volna.

Már a 13. századtól kezdve a birtok döntően mezőgazdasági jellege szüntelen növekvő különbséget idézett elő a városi kereskedők és kézművesek gyarapodó gazdagsága, valamint az államkincstár között. Másrészt a kormányzói tevékenység terhei sokkal súlyosabbak voltak a korábbiaknál. Mégsem tettek Franciaországban a kincstárral kapcsolatban semmilyen, az új körülményeknek megfelelő erőfeszítést, jóllehet, az alkalmazkodásnak reális lehetősége volt. Ezt az a monarchia számára előnyös erőviszony magyarázza, amely mind gyakoribb és végül teljesen rendszeres adóztatást tett lehetővé. Az

*Mennyiségi és minőségi adatok alapján arra a burgundiai-korszakra vonatkozó munkahipotézisre és az ennek alkalmazásával nyert azon fontosabb eredményekre szorítkozunk itt, melyeket a 15–16. századi németalföldi királyi birtokról készült tanulmányunkban közöltünk. *E. Van Cauwenberghe*: De betekenissen van het vorstelijk domein voor de Bourgondische en Habsburgse overheidsfinancien (XVde–XVIde eeuw) op basis van een analyse van Vlaamse en Brabantse domeinrekeningen. Bruxelles, 1976. Pro Civitate 8.

1430–50 közti időszak nagy lélegzetű reformjai után a királyság majdnem abszolút adóztató hatalmat épített ki.

Úgy tűnik, a királyi birtok szerepét Franciaországban gyorsan felszámolták. A 16. századtól a kormány pénzügyi előirányzatai gyakorlatilag többé nem veszik számításba, kivéve néhány összefüggéstelen elidegenítési tervet. A korona erőfeszítéseinek köszönhetően a királyi birtok mégsem tűnt el teljesen a reneszánsz végére. Mintha azt a fikciót kellett volna fenntartani, hogy a királyság, saját maga fenntartása érdekében, alattvalói hozzájárulását csak a lehető legkevésbé veszi igénybe.

Kisebbségi létjogosultsága az angol királyi birtok helyzetével való összehasonlításnak, mivel kezdettől jelentős strukturális különbség mutatkozott a *Crown Lands* és a kontinens kincstári birtokterületei között. A normann és Anjou-uralkodók az egész angol területet, kontinentális és középkori értelemben, a királyi birtok szerves részének tekintették. Saját királyi birtokaik szétadarolására (a királyi család tagjainak javára), csak legfontosabb szárazföldi tartományaik elvesztése után kényszerültek.

A középkori Angliában a királyi hatalom nagy kiterjedésű földbirtokon alapult. Mégis, ez a hatalom az állami pénzügyekben csak kiegészítő szerepet játszott, és inkább a monarchikus kiváltság alapvető eleme maradt. Az angol uralkodók 1066 óta arra törekedtek, hogy pénzügyi helyzetüket folyamatosan, a közvetlen és közvetett adóztatás rendszerével szilárdítsák meg. A jellegzetes rendszer korai kifejlődése intézményesített mechanizmust biztosított az állam számára a „rendkívüli” jövedelemszerzésre.

Az angol kincstári birtokok fejlődésének elemzése szükségessé teszi a megkülönböztetést az – ebben a korban szokásosnak tekintett – adózásból eredő jövedelmek és a királyi birtokból származó haszon között. 1400 körül még a fokozott kihasználásból származó jövedelem sem fedezte az udvar nagyon magas kiadásait. A birtokok relatív hozamának a 15. század második évtizedétől kezdve kis jelentősége volt a bruttó „nemzeti” jövedelemhez képest. Az *Exchequer* hullámhegyeit és hullámvölgyeit egyre inkább kereskedelmi forgalomból (gyapjú) és a *bullionizmus*ból származó adóelőnyök okozták.

A 15. század vége felé a királyi hatalom viszonylagos helyreállítása és a királyi család birtokainak növekedése után (Cornwall, Chester, Lancaster, Wales, York stb.) az a gondolat terjedt el Angliában, hogy a monarchia stabilitásának és a királyi fizetőképességnek szilárd, elidegeníthetetlen, jól megalapozott kincstári birtok az alapja.

Ismeretes, hogy VII. Henrik a „teli kincstár biztonságának” elvét valósította meg azokkal az ügyvitelre irányuló intézkedésekkel, melyeket a pénzügyletek és a hatékony beavatkozásokat irányító érdekek diktáltak. A 17. századtól a 19. századig tartó időszak történéseinek szemében azon kevés uralkodók közé tartozott, aki többé-kevésbé megvalósította az eszményt, mely szerint a fejedelemnek a saját tulajdonából kell élnie. Am VII. Henrik uralkodása végének különösen kedvező éveiben sem rendelkezett a híres axióma megvalósításához elengedhetetlen eszközökkel. Utóda idején pedig az állam szűkös pénzügyi helyzetbe került, a királyi birtok gyakorlatilag nem játszott szerepet.

Ebben az időben tehát, amikor a burgundiai számvevőszék (*Chambre des Comptes*) működni kezd, és amikor a birtok szerepe Nyugat-Európa legfontosabb országaiban elhalványul, Németalföldön a kincstári birtok hozama (az ún. „*Ordinaire*”) még mindig szilárd bevételi forrást biztosít az általános pénzügyi mérlegben.

Néhány újabb, az Ancien Régime pénzügyének szentelt tanulmány következtetése és a kincstári számadások tüzetes elemzése alapján beigazolódott, hogy a németalföldi kincstári birtokoknak nagy jelentősége volt a 15–16. században:

1. A burgundiai korszakban (kb. 1386–1477, esetleg meghosszabbítva – a 15. sz. végéig) a kincstári birtokbevételek arányának, minthogy az tetemes hányadot tett ki, nagy jelentősége volt az állami pénzügyek egészében.

2. A 16. században a többi jövedelemforrás arányaiban nagyobb növekedés következett be, így ez a viszonylagosan nagy hangsúly érzékelhetően csökkent. De a birtok új funkciót is kapott: mint tőkefaktor, egyre gyakrabban jelzálog-garancia szerepet játszik az uralkodó kölcsöneinek fedezésére.

3. A 13–14. században a burgundiai birtokok előnyös állapota mindenneelőtt a flandriai grófok élelmes kincstárpolitikájának eredménye. Ismerjük azokat a tényezőket, amelyekre a grófok birtokaik jövedelmének növelése érdekében támaszkodtak:

- fejlett adminisztrációs apparátus
- bírói hatalom biztosítása
- a grófság korai gazdasági fejlődése
- kedvező demográfiai fejlődés
- fontos, terjeszkedő városközpontok.

A burgundiai hercegek mindezekből a tényezőkből hasznot húztak. Szemben a francia kincstári birtokkal nem vidékies, hanem a körülményekhez alkalmazkodott birtokot örökölték. Ezzel az alkalmazkodási folyamattal a flamand birtok megfelelt a 15. századi struktúrák új szükségleteinek. Tényként állapítható meg, hogy

1. modern módszerekkel aknázták ki a mezőgazdasági kincstári szektort; az úrbért és a természetbeni járandóságot a sokkal modernebb haszonbérleti szerződésrendszer váltotta fel;

2. új jövedelmekre tettek szert a legtermékenyebb városi gazdasági erőforrások megcsapolása révén

- esküdtszéki tárgyalások;
- behozatali és kiviteli vámok;
- kikötői vámok (Antwerpen–Brügge-i terület, Bapaume–Gravelines–Nieuwport–Termonde–Rupelmonde stb.).

A flamand örökség érzékenyen hatott a burgundiai pénzügyekre: a hercegi pénzügyek volumene jó egyharmaddal nőtt. 1384–1477 között a burgundiaiak átlagban összes jövedelmük egynegyedét nyerték a flamand és artois-i birtokaikról. A Bevételi Hivatalnak a „szokásos” és „rendkívüli” állami jövedelmeket feltüntető számadatai alapján végzett összehasonlításból szintén kiviláglik a kincstári szektor fontossága.

Uralkodó	Szokásos	Rendkívüli (adókat is beleértve)
Bátor Fülöp	59%	41%
Félelemnélküli János	57%	43%
Jó Fülöp	61%	39%
Merész Károly	53%	47%
–	–	–
1481	49%	51%
–	–	–

Mégis hozzátehetjük, hogy az első korszakban – 14. sz. vége – 15. sz. eleje – a kincstári jövedelmek megőrizték valódi jelentőségüket az állami pénzügyekben. Kb. 1480-ig:

– az esetleges elidegenítések nagysága bizonyára nem érte el az újonnan szerzett birtokokét; valójában a területnövekedések Jó Fülöp alatt biztosították a kincstári jövedelmek arányos növekedését;

– a kincstári (szokásos) jövedelmek nyilvánvalóan meghaladták a nem-kincstári jövedelmeket.

Természetesen a burgundiai hercegek saját maguk sem valósították meg azt az axiómát, hogy a „fejedelemlen a sajátjából kell élnie”, mivel kiadásai közel felét a birtokaikon kívüli járadékokból fedezték. Mégis, a fenti százalékok csak a nettó jövedelemre vonatkoznak. Az egyes birtokok általános kiadásait nem vették bele: azaz, kihagyták az adminisztratív költségekként a helyszínen felélt jövedelmeket, avagy a kívülállók számára utalványozott karbantartási vagy folyósítási költségeket. A 16. században, a második korszakban egyre inkább külső eszközöket kellett igénybe venni a közkiadások fedezésére. Különösen 1520-tól, V. Károly uralkodásának második felében, a pénzügyi műveletek a spanyol-Habsburg világpolitika kereteibe illeszkedtek bele. Az állam pénzügyi szükségletei gyorsan kielégíthetetlennek bizonyultak. Kb. 1530-tól kezdődően megnőtt a rendkívüli adókból, az adórendszertől és a kölcsönökből származó bevételek relatív fontossága, ugyanakkor arányosan csökkent a kincstári jövedelmek hozama.

Kiszámítottuk a kincstári és nem-kincstári jövedelmek összefüggéseit a 16. század néhány évére lebontva:

Év	Kincstári jövedelmek	Nem kincstári jövedelmek
1531	kb. 8%	kb. 92%
1534	24%	76%
1539	15%	85%
1545	5%	95%
1551	25%	75%
1559	4%	96%
1567	7%	97%
1569	8%	92%
1570–71	3%	97%
1572	18%	82%

A fenti összefüggésekből az világlik ki, hogy a 16. században a kincstári birtokokból származó jövedelmeknek szinte nincs befolyásuk az állami pénzügyek számára annyira költségessé vált, hírhedt évekre. A kincstári jövedelmek legalacsonyabb százalékarányai pontosan megfelelnek a közkiadások trendjében szereplő adatoknak. Ezzel szemben Németalföldön, problémamentes időszakban, a kincstári birtok még mindig képes fedezni a teljes királyi jövedelem egynegyedét. Joggal feltételezhető, hogy még a 16. században is viszonylag kedvező fejlődésen ment keresztül a kincstári birtok, az elidegenítések, elkötelezettségek és esetleges szanalási intézkedések ellenére is. Mint a múltban, a kincstári birtok:

- képes volt pozitív szaldót megvalósítani, természetesen azzal a feltétellel, hogy saját szükségleteit is kielégíti, és biztosítja a szokásos kiadások pénzügyi fedezetét egy-egy birtok egészére támaszkodva;
- a királyi jövedelmek számára nem elhanyagolható, noha kevésbé rendszeres, és főként viszonylag kevésbé magas hozamot biztosított;
- biztosította a királyi adminisztráció jelentős részének (fizetések, járadékok, „adományok és jutalmak”) és kölcsönök jelentős kamatösszegének kifizetését;
- jelzálogként szolgált a hitelműveletekhez, vagy pedig pénzzé tették elidegenítés útján.

Kockázatos lenne tehát azt állítani, hogy a kincstári birtok terméketlen halmazzá vált, melynek pénzügyi hozzájárulása a többi rendelkezésre álló forrás mellett jelentéktelenül zsugorodott volna.

A kincstári kiadások, mint az elemzés eszközei

E megfontolások nyomán az a kérdés tehát, hogyan használták fel a különböző hatalmi korszakok uralkodói a kincstári jövedelmeket. Ezért figyelembe vesszük a követelések és a kiadások rovatát, felhasználva az úgynevezett rendkívüli kiadásokat, mint a kincstári birtokokra nehezedő nyomás mérőeszközét, a különböző uralkodói korszakok alatt. Magától értetődik, hogy e tanulmány alátámasztása céljából fel kell idéznünk a pénzügyi és politikai klímát is.

A kincstári birtok azért vonzó a hatalom számára, mert a belőle származó jövedelmek többségükben viszonylag állandó és periodikus jellegűek, azaz nyugodt időszakban hozzávetőleg pontos nagyságrendi becsléseket tesznek lehetővé. A kincstári jövedelmekkel szemben más állami jövedelmek az idők folyamán változtak, ráadásul a 15–16. században az adófizetők jóakaratótól is erősen függtek. Persze, ez a függőség határozottabb volt az első időszakban, mint a második alatt.

Az a néhány szerző, aki közvetve vagy közvetlenül a 15–16. századi állami pénzügyekkel foglalkozott, sohasem kísérelte meg kidomborítani, hogy mi volt a kincstári birtokok jelentősége az állami pénzügyekben. Olyan alsóbbrendű jövedelmi forrásként kezelték őket, melyek a hagyományos keretek között elképzelte állam fenntartásának eszközei és egyben az elsovadt feudális struktúrák maradványai.

Hagyományos közönséges jövedelem	Rendkívüli jövedelem
„kincstári birtok” =/+ vámok földesúri és bírás- kodásból származó jövedelmek pénz	„rendkívüli segélyek” adók, ún. közvetlenek közvetettek hitelek más formák (18. sz.)

E helyzet nagyjából változatlan maradt a 15. és 16. század során. Csak nagyságrendi és összefüggésbeli változások történtek.

Elvileg a kincstárba folyamatos átutalással folytak be az uradalmi birtokok pénzüjvedelmei (a helyi szintről egészen a Bevételi Hivatalig, ideértve a közbülső tartományi szintet is). Rá kell azonban mutatni, hogy

1. a Bevételi Hivatalba befolyt pénzüjszegek csak a különböző pénztárak nettó bevételét tették ki, és csak az esetleges egyszeri adóbevételekkel növekedtek;

2. a helyi uradalmi pénztárak mellett más hagyományos pénzüjvedelmek is befolytak a Bevételi Hivatalba, többek között tartományi főtisztviselők elszámolásai, a vámbevételek stb.;

3. ugyancsak a Bevételi Hivatal fogta össze a rendkívüli jövedelmeket, vagyis a rendkívüli segélyekből, adózásból, kölcsönökből származó összegeket;

4. voltak jelentős összegek, amelyek sohasem folytak be a kincstárba, minthogy elterjedt volt az utalványozás és a „kötelezvény” rendszere;

5. a Bevételi Hivatal nem volt azonos a Kincstárral. Az *„Argenterie”* (a magyar tárnoki székekkel rokon), a *„Chambre aux deniers”* (királyi magánkincstár), a *„Trésor de l'Epargne”* (királyi kincstár), valamint a hadikincstárak önálló pénzalapokkal rendelkeztek, amelyeket – igaz, gyakran – a Bevételi Hivatal bocsátott rendelkezésükre.

E megkororítások azért szükségesek, hogy ne tulajdonítsunk a Bevételi Hivatal könyvelési adatainak túlzottan reprezentatív jelleget. Miként néhány, már publikált sorozat megbízhatóságára vonatkozó fenntartásunk, ezek a korlátozások is abszolút értékükben teszik viszonylagossá e számok használhatóságát az újkori németalföldi globális jövedelmek és kiadások megismerését illetően.

Ami azért nem jelenti azt, hogy a Bevételi Hivatal adatai értéktelenek lennének. Ellenkezőleg, egy fejlődési folyamat képeit adják, s így a kutatás tárgyát képező hosszútávú időrendi elemzés háttéréül szolgálnak. Az előforduló elcsúszásokat nem lehet reális értékkapcsolatok kifejezéséként tekinteni, hanem valamilyen emelkedés vagy csökkenés jelzőjeként, egy mutató rezgésszerű ingadozásainak.

A munkahipotézis

Ahhoz, hogy ismerjük, milyen intenzitással használta ki az uralkodó a kincstári uradalmat, a kincstári birtokok fejlődését kirajzoló mérési sorozattal vagy grafikonnal kell rendelkezni. A pénzüjigény, a hatalom pénzüjgi szükségletei tökéletesen alkalmasak erre, amennyiben valamennyire is mérhetők. Fenntartva mindazt, amit az imént állítottunk, mégis megengedhető az a feltételezés, hogy a Bevételi Hivatal *kiadásai* tükrözik a pénzüjgi szükségletek *tendenciáját*. Lássuk a részleteket!

Primitív költségvetést használó, vagy azt nem is ismerő gazdaságban a kincstár alakulását a közöltségek mozgása határozta meg. Minden új kormányckéltkezés az arányos jövedelmek létrehozásával történő finanszírozást igényelt. Az állami pénzüjyek klasszikus teoretikusai ezt az állapotot olyan kritériumként fogják fel, mely lehetővé teszi a köz- és magánköltségvetés közti különbségtételt.

Máskülönbent a klasszikus irodalom megelégszik annak kimutatásával, hogy az állam pénzüj-szükségletei az újkortól kezdődően folyamatosan növekedtek. Az állandó hadseregek és a kormányzói intézmények átalakítása kétségtelenül a pénzüjgi igények majdnem folytonos emelkedését előidéző tényezők voltak. A pénzüjgi politika ellenérték-elve alapján ezek az igények a jövedelmi források

állandó növekedését vonták maguk után. Amíg korlátozott maradt a szükségletek növekedése, addig a közönséges eszközökkel történő finanszírozás is lehetséges volt. Ha az alapköltségvetést nem haladták túl, az állam szokásos jövedelmeit és kiadásait – egyiket is, másikat is – arányosan lehetett fejleszteni. Ezzel szemben amikor többé-kevésbé rendkívüli tételek gyűltek fel a közönséges pénzügyi struktúra túrési határán kívül, a rendkívüli szükségletek feszültséget keltettek a közönséges jövedelmek és az összkiadások között. A területi terjeszkedést, még inkább a különlegesen költséges katonai műveleteket tekintik a pénzügy-történeteszek a pénzzavarok kiindulópontjának, a hitelvételek okának. Az összes pénzügyi eszköz közül a hitelnek kellene az utolsó helyre kerülnie, vagyis: akkor kellene hitelhez folyamodni, ha már kimerültek az összes közönséges források, és az alternatív bevételi források (rendkívüliek, adók). „A fejedelemnek a sajátjából kell élnie” axiómának megfelelően a hagyományos történetírás az öröklött birtokokat az első helyre teszi a fejedelem politikájának pénzügyi eszközei között.¹ A határ menti, szomszédos vidékekkel, így a francia királyi birtokokkal vagy a császári birtokok fejlődésével összehasonlítva erősödik az a benyomás, hogy a hagyományörző és elavult kincstári uradalmaknak már a közpénzügyek legelső növekedésétől kezdve össze kellett volna omlania.² Németalföldre alkalmazva ez azt jelentené, hogy a hercegi uradalmaknak még a 15. század vége előtt el kellett volna tűnnie ahhoz, hogy az utolsó burgundi herceg európai politikáját pénzelhesse.³ A magától értetődő premissza, amelyen az érvelés nyugszik, a közkiadások fejlődése és a kincstári birtokokra gyakorolt pénzügyi nyomás feltételezett hasonlóságára vonatkozik.⁴ Ebből a szemszögből az öröklött kincstári birtokok elvesztetté volna minden kapcsolatukat az általános pénzügyi helyzettel a 16. századra. Ha mégis az ellenkezője látszik igaznak, ezt annak a ténynek kell tulajdonítanunk, hogy a 15. századi *par excellence* pénzügyi eszközt a burgundiai hercegek nem, vagy csak szűkmarkúan használták ki Németalföldön.⁵ Az előbbi megállapítások logikailag a következő *nullhipotézishez* vezetnek: ha a közpénzügyeket elsősorban az *állami kiadások* alakulása határozta meg (vagyis az uralkodó külső és belső terjeszkedési politikája), valamint ha feltesszük, hogy az uradalmi javak még megőrizték reális jelentőségüket az állami pénzügyek egészében, és mint ilyeneket, az uralkodó aktívan felhasználta őket, akkor szoros párhuzam vonható az állami *pénzügyi szükségleteinek évi* ingadozásai és a kormány rendelkezésére álló kincstári *uradalmak kihasználásának évi* alakulása között.

A feltételezést még a következő módon tehetjük pontosabbá: a kormány évi összkiadását úgy, ahogy az a *Bevételi Hivatal* könyvelésében feljegyezték, az állam reális készpénzszükséglete visszatükröződésének lehet tekinteni. (D) Másrészt az az intenzitás, amellyel az uralkodó ezeket a birtokokat az állami pénzügyekben felhasználta, a Központi Kincstár által évente a birtokok adószedőihöz intézett különleges pénzségély-kérelmekkel mérhető: az *évi rendkívüli kincstári kiadások* (az általános vagy tartományi Bevételi Hivatal utalványozásai és előlegei a kincstári birtokok terhére) meghatározzák a központi kormánynak (d) kincstári birtokra gyakorolt *nyomása* mértékét. Ha mindkét *feltétel* megvalósult, akkor az előbbi feltételezés alapján a D és a d görbék pozitív korrelációt kell, hogy adjanak. Másrészt a kincstári uradalmak könyvelésének *évi szaldói* (s), melyeket a tartományi vagy központi bevételi hivatalnak küldtek meg, maguk is jelzést adhatnak a központi hatóságoknak az uradalomra gyakorolt nyomásáról: a magasabb szaldók az uradalomra nehezedő nyomás gyengülését tételezik fel, és a központi adminisztráció érdeklődésének csökkenését jelzik a királyi birtok bevételei iránt. Ennek következtében D és s között *negatív korreláció* várható.

Nem lehet számításon kívül hagyni a két feltételt; egyrészt azt, hogy az uralkodó belső és külső terjeszkedési politikája meghatározta az állami pénzügyek fejlődését, másrészt azt, hogy a kincstári uradalmak még mindig döntő szerepet játszottak az állami pénzügyekben.

¹ Ld. „Ha egyszer kimerültek a tartalékok, kiaknázták a birtok forrásait, kihasználták az adózási eljárásokat, még mindig maradt egy lehetőség: a hitel...”; *Mollat: Recherches*, 315.

² Pl. „A kincstári birtokok jövedelme hamarosan elégtelen lett...”; *Bartier: Charles le Téméraire*, 188.

³ Pl. „1463-tól kezdve... magának a kincstári birtoknak a jövedelmei csökkentek érzékenyen az elidegenítések miatt.”; *Bruwier: Notes sur les finances Hennuyeres*, 155.

⁴ *Baelde: De domeingoederen van de Vorst in de Nederlanden*, 43.

⁵ *Ehrenberg: Zeitalter der Fugger*, 17–18.

Ha a D és d közötti korreláció kifejezetten pozitív (ráadásul D és s között negatív a korreláció), akkor a kincstári uradalom pénzügyi fejlődésének értelmezése céljából abból a magyarázó hipotézisből lehet kiindulni, hogy a királyi uradalmak még mindig döntő, noha passzív szerepet játszottak az állami pénzügyek egészében. A terjeszkedési vagy a tétlenségi politika, mely első esetben az állami kiadások hirtelen növekedését, második esetben stabilizálódását váltotta ki, lényegében meghatározó szerepet játszott az állam pénzügyi fejlődésében.

1. ábra

Ha egy D és d közötti pozitív (D és s közötti negatív) korreláció esetében, az állami pénzügyek egészét figyelembe véve, a kincstári pénzügyek elsőrendű fontosságának a feltétele nem valósult meg, akkor fenntartható az a kiindulási pont, amely az uralkodó terjeszkedési politikájának alapvető mozgató szerepét illeti. Tehát a D és d közötti pozitív korreláció azt jelzi, hogy a kincstári uradalom pénzügyei, noha döntő szerepüket elvesztették, mégis szorosan kapcsolódtak a globális állami pénzügyekhez, és megőrizték tényleges, valódi fontosságukat.

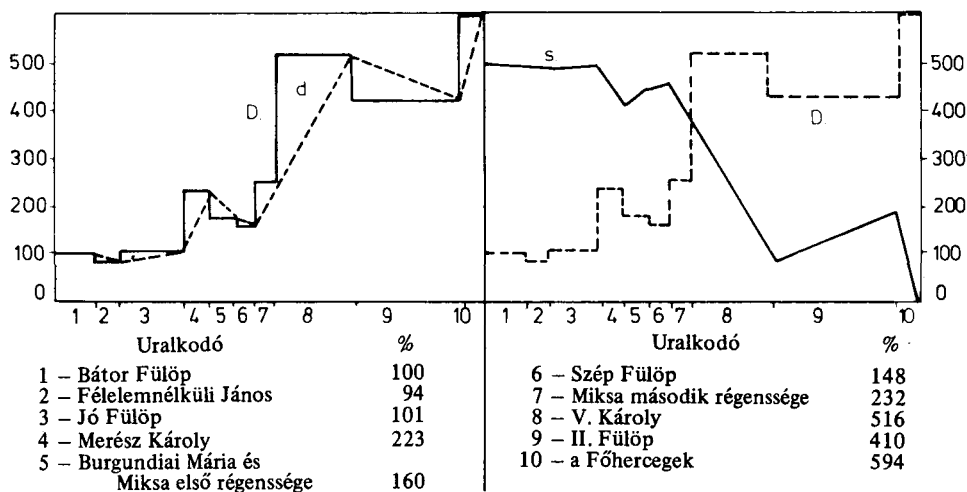
Ha a D és d közötti korreláció kifejezetten negatív (és ugyanakkor a D és s közötti kapcsolat inkább pozitív), akkor az uradalmi pénzügyek fejlődésének értelmezését pontosabban kell megvizsgálni abból a szempontból, vajon a két említett feltétel teljesült-e, vagy sem. Ha az uradalmi pénzügyek továbbra is fontos szerepet játszottak az állami pénzügyek egészében, akkor a kiindulási feltétel módosulhat és megfogalmazódhat úgy, mintha a második feltétel nem teljesült volna, azaz az állami pénzügyek fejlődésének többé nem motorja az uralkodó terjeszkedő politikája. Ezzel szemben előtérbe helyezhető a fejedelem tudatos birtokpolitikája, és ebben az esetben ezt az állami pénzügyek egészében stratégiai változóként kell tekinteni; másszóval: az uralkodó abszolút elsőbbséget biztosított a kincstári uradalmi pénzügyeknek, rájuk alapozva közkiadásait. Ez a prioritás magában foglalja azt is, hogy az uralkodó a maximumra kívánta emelni birtokainak hatékonyságát és hozamait, mert belső és külső terjeszkedő politikáját innen akarta finanszírozni; azaz, a királyi birtokok ebben a magyarázó modellben nemcsak döntő, hanem tetejében *aktív* szerepet töltenek be az állami pénzügyek egészében.

A D és d közötti negatív korrelációt illetően a feltételek máshogy is kombinálhatók. Valójában az is elképzelhető, hogy az uradalmi pénzügyek nem játszottak tényleges, még kevésbé döntő szerepet az állami pénzügyek egészében. A nullhipotézis az uradalmi pénzügyek fejlődésének értelmezésekor ezúttal újra tekintetbe veheti – stratégiai változóként – az uralkodó belső vagy külső terjeszkedési politikáját. Egy ilyen munkahipotézis már nem következhet a fontosságukat elvesztett uradalmi pénzügyekből. Arra van szükség, hogy más forrásokból származó kvalitatív információk erősítsék meg a modell érvényességét, mivel egyébként más magyarázó változókat kell találni.

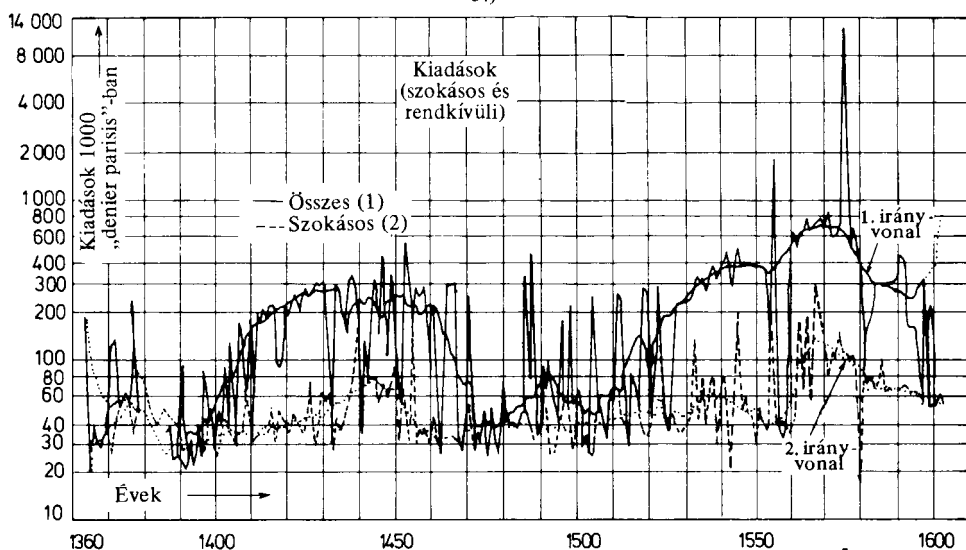
Ha fenntartjuk a D és d közötti pozitív korreláció eredeti feltevését (nevezetesen az állam pénzügyi szükségletei és a központi hatalom által az uradalomra gyakorolt nyomás között), valamint a D és s közötti negatív korrelációra vonatkozó feltevést (nevezetesen az állam pénzügyi szükségletei és a kincstári birtokok könnyelési egyenlege között), s ha ezeket a korrelációkat a D értéket tekintve valóságos számadatok alapján rajzoljuk fel (vagyis az Általános Bevételekből kiemelt évi teljes kiadások összegeit, mint egy-egy kormányzási időszakra kalkulált számtani átlagot), akkor a következő hipotetikus görbékhez jutunk (1. és 2. grafikon).

1) a kincstári birtokra gyakorolt pénzügyi nyomás:

2) a szaldó/stabil vagy emelkedő termelékenységű kincstári uradalmak:

3.)

Hasonlítsuk össze a kapott (1. számú) grafikont a központi kormány által a kincstári uradalmakra gyakorolt nyomással, méghozzá úgy, ahogyan megmutatkozott – nem hipotetikusán, de valóságosan – a flamand és brabanti kincstári uradalmak könyvelésében a rendkívüli uradalmi kiadások rubrikái alatt; összevetésünk nem várt, meglepő eredményt mutat (3. grafikon). Két nagy, több évtizednyi ciklus vezethető le: jól kimutatható az uradalmak rendkívüli kiadásainak első és erőteljes emelkedése a 15. század elején. Ez egészen Jó Fülöp uralkodásának végéig tartott. Ezután a görbe erősen zuhan, s csak akkor kezd újra felfelé ívelni, amikor V. Károly ténylegesen is kezébe veszi a hatalmat, ezután a görbe felfelé menő tendenciát mutat, egészen a németalföldi felkelés során keletkezett első nagy válságig (1560–70).

A második meglepő eredmény az, hogy a D és d közötti pozitív korrelációt nem szabad véglegesen beigazolt tényként kezelni. Jó Fülöp uralkodása alatt, elődjeivel összehasonlítva, a kormány összkiadása (vagyis az állam pénzügyi szükségletei) szinte stabil maradt, de a kincstári uradalmakra nehezedő nyomás hihetetlenül megnövekedett. Merész Károly uralkodása alatt a helyzet ennek pontosan a fordítottja. Burgundiai Mária és Ausztriai Miksa uralkodása idején az állam összkiadásai csökkentek a megelőző korszakhoz képest, és a központi hatalom nyomása újra erősödött. Szép Fülöp uralkodása alatt a helyzet újra ellenkezőjére fordult.

V. Károly uralkodásának kezdetétől (1515–1555) a D és d közötti korreláció újra kifejezetten pozitív lett. Ettől az időtől kezdve azonban a királyi uradalmakból származó jövedelmek viszonylagos jelentősége erősen csökkent az állami jövedelmek egészében. A munkahipotézis megfogalmazásához természetesen ezt is számba kell venni.

A D és d között feltételezett összefüggés mennyiségi egybevetése, pusztán logikai érvelés alapján – a tanulmányozott időszakra vonatkoztatva (1363–1604) – megengedi, hogy hozzákezdjünk a flamand és a brabanti kincstári pénzügyek értelmezéséhez. A következő megállapításból indulunk ki: „a 15. század során az állam valóságos szükségletei (D) és a központi hatalomnak a kincstári uradalmakra gyakorolt nyomása (d) között negatív korreláció a jellemző, ellenben a 16. században ugyanez a korreláció határozottan pozitív volt”.

A 15. századra érvényes a jóval gyengébb korrelációs arányt összehasonlítva a 16. századéval, arra a feltevésre jutunk, hogy a burgundiai hercegek sokkal intenzívebben építették bele birtokaikat az állami pénzügyek egészébe, mint a Habsburg-uralkodók. Következésképpen a burgundiaiaknak inkább állt szándékukban az, hogy birtokaikat a végletekig kihasználják, a Habsburg-időszak alatt a királyi uradalmakra gyakorolt nyomás noha létezett, mégis sokkal mérsékeltebb jelleget öltött.

Mennyiségi és minőségi adatok szembeállítása

E korrelációk és az előzőekben kifejtett feltételek alapján, attól függően, hogy e feltételek megvalósultak-e, vagy sem, különböző munkahipotéziseket lehet kiindulópontként elfogadni, amelyeket szembe tudunk állítani az egyes kormányzási időszakok mennyiségi és minőségi adataival. Csak a legfontosabb eredményekre szorítkozunk.

Jó Fülöp haláláig (1467) a kincstári uradalom Németalföldön a burgundiai állami pénzügyek „tengelyét” alkotta.

Bátor Fülöp uralkodásának időszakában (1384–1404) a flamand kincstári uradalmak fokozatosan az állami pénzügyek alkotórészévé válnak.

Az első burgundiai herceg tudatában volt örökölt flamand kincstári uradalmi hatalmas jelentőségének és jövedelmezőségüknek. Tétovázás nélkül, amint szükségesnek ítélte, e kincstári uradalmakat pénzügyi politikája szerves részévé alakította.

Uralkodása *első fele* (1384–1395) kevésbé volt költséges az államkincstár számára (a D viszonylag alacsony volt); az anticipációk (előlegek) is inkább szabálytalanok voltak (a d viszonylag alacsony). D és d között mintha pozitív korreláció jött volna létre. Az uralkodó terjeszkedő politikája ui. döntő szerepet tölt be az állami pénzügyek alakulásában. Miközben az uradalmak fontossága nőtt, a herceg, ha rendszertelenül is még, egyre sűrűbben alkalmaz olyan megoldásokat, mint az anticipáció, továbbá bizonyos közterheket átruház az uradalmakra.

A kormányzás *második felében* (1395–1404) az *időszakosan gyakorolt nyomás* jelentősége volt a jellemző. A legfőbb kincstári uradalmakat súlyos anticipációknak vetették alá, méghozzá nem a közkiadások ismert csúcsidőszakai alatt, hanem ezek *között*: így a magas D -hez megfelelő d (kisméretű nyomás) tartozik, a kettő közötti korreláció inkább negatív. Fontos és sürgető pénzügyi szükségletek esetén a herceg könnyen fordulhatott külső finanszírozási formákhoz is, főként a *Francia Korona*

segélyforrásaikhoz (szubszidium). A szórványos *rendkívüli adók* és a *kierőszakolt kölcsönök* (a tisztviselői fizetések csökkentésének útján) jelentették a kiegészítést.⁶

Azaz, Bátor Fülöp uradalmi, annak ellenére, hogy e kezdeti szakaszban még tökéletlenül épültek a burgundiai állami pénzügyekbe, nagymértékben járultak hozzá az államapparátus berendezésének finanszírozásához (belső terjeszkedési politika). Ugyanakkor pénzbeli alapokat szolgáltattak egy erősen presztízssre épülő politikához. Már viszonylagos hozamuk mértéke (a kincstári uradalmak szaldója) bizonyítja, milyen fontosak az uradalmak a központi kincstár számára. Másrészt a külső terjeszkedési politika finanszírozásában (pl. a katonai kiadások) az uradalom sokkal kisebb szerepet játszott. Így a kincstári uradalom fontos garancia-tényezővé lett a herceg kezében, és például komoly érveket szolgáltatott ahhoz a bizalomhoz, amellyel a francia és főként az olasz bankárok viseltettek Bátor Fülöp iránt.

Félelemnélküli János uralkodása alatt (1405–1419) a kincstári uradalmak a burgundiai államkincstár növekvő emancipációjának tényezőjévé válnak, szemben a francia államkincstárral

Viszonylag rövid, de nagyon mozgalmas időszakkal találjuk magunkat szembe, melyre a készpénzfizetési eszközök krónikus hiánya volt a jellemző. A kormánykiadások természete csakúgy, mint nagysága azt sejtetik, hogy a rendszeresen újra fellépő sürgős szükségletek és a központi kormányának a kincstári uradalomra gyakorolt nyomása között párhuzam volt.

Félelemnélküli János kincstárának pénzügyi szükségletei szerint terhelte és mentesítette az öröklött uradalmakat. Uralkodását viszonylagosan alacsony D és emelkedőben levő d jellemzi. D és d között első látszatra negatív korreláció állt fenn.

Körülbelül 1404-től kezdve egészen 1408-ig magas szaldókat (s), majd 1408 és 1419 között inkább alacsonyakat látunk. Míg az első időszakban, ennek következtében, a D és s közötti korreláció negatív, 1408 és 1419 között a korreláció pozitívvá válik.

A második burgundiai uralkodását a jelentős, valamint a megszakított francia segélyek szakaszaira lehet bontani. Az első esetben, miként Bátor Fülöp alatt is megengedhető, hogy ne tulajdonítsunk döntő fontosságot az uradalmaknak. A herceg terjeszkedési politikája az állami pénzügyek fejlődésének motorja volt. A második esetben viszont, a francia segélyek elhalasztása miatt, az uradalmak szerepe megnövekedett. Kiindulásunk második feltétele (az uradalmi szektor döntő szerepe) lassan kezd beteljesülni.

A „burgund–armagnac” küzdelem tetőpontján (1411–1413) megfigyelhető, hogy a központi hatalom határozott nyomást gyakorolt a németalföldi uradalmakra.

D és d most együtt emelkedik úgy, hogy a korreláció pozitívvá válik. Mindazonáltal az uradalmak integrációja még nem volt tökéletes. Csak a Franciaországgal történt újabb szakítás-epizód után (1413–1414), nevezetesen 1414-től kezdve gyorsulnak meg a helyi kincstári birtokok pénztáira kirótt anticipációk. Az 1414–1417 közötti egész időszakot kiszámított, arányos nyomás jellemzi, átgondolt uradalompolitika jött tehát létre. Bizonyos értelemben már észre lehet venni a Jó Fülöp uralkodása alatt oly jellemző pénzügyi politikát: az uradalmak integrációja a hercegi pénzügyek döntő tényezője lesz. A pénzalapok gyorsított átutalását (anticipáció útján) és a garanciákat egyre jobban kihasználták.

A tartalékalapokat, viszonylag kevésbé magas kiadási szinttel a központi kincstár oly módon hozta mozgásba, hogy az uradalmaknál minimális követelések maradtak, és hogy ügyesen, a tisztviselők által automatikusan engedélyezett, rövid lejáratú hitelekre spekuláltak. Ezekben az években az uradalom csak csekély mértékben járult hozzá egy burgundiai állami és önálló kincstár előkészítéséhez, olyanéhoz, amilyent Jó Fülöp uralkodása alatt találunk. A folyamat utolsó láncszemét a két utolsó év képezte: 1418–1419-ben az állami jövedelem 85,5%-át képezték az uradalmi bevételek. Nem meglepő tehát, hogy Jó Fülöp uralkodásának kezdetén olyan csábító pénzügyi tartalékkal rendelkezett, mely elődjének pénzeszládjából származott. A politikai fejlődés és a Koronához fűződő pénzügyi kap-

⁶ 1388–89 után is: 50%-os csökkentések 6 hónapon keresztül; 1397 után: 50%-os csökkentések 1 éven keresztül; 1398 után: részleges haladékok.

csolatok szinte teljes felszámolása arra kellene, hogy kényszerítse, véglegesen Németalföldre összpontosítsa figyelmét. A burgundiai állam pénzügyei számára hamarosan döntő lesz, miként lehetséges az uradalmak optimális kizsákmányolása.

Jó Fülöp „aktív” uradalompolitikája (1419–1467)

Az összes burgundiai herceg közül Jó Fülöp építette leginkább politikáját a hagyományos finanszírozás forrásaira (61%-ot a *közönséges*re és 39%-ot a *rendkívüli*re).

Másrészt az ő idején gyakorolták a legsúlyosabb nyomást az uradalmakra, mely a 15. század során jelentkezik.

Uralkodásának egészét tekintve az uradalmak döntő fontossága látszólag tökéletesen megvalósult. A grafikonokra vetett pillantás meggyőző arról, hogy gyorsan fejlődő egyensúlyhiány volt az emelkedőben levő „rendkívüli uradalmi kiadások” és a globális birtok-kiadások között (összefüggés: összkiadások $\times 100$ /közönséges kiadások). Következésképpen úgy tűnik, hogy tartja magát egy *D-re* vonatkozó elég alacsony, és egy *d-re* vonatkozó elég magas értékű általános tendencia. *D* és *d* között valószínűleg folytonos negatív korreláció áll fenn, míg *D* és *s* között pozitív. E tényből következően, mivel azt hihetjük, hogy a hercegi pénzügyekben a kincstári birtokok fontos szerepet játszottak (61%), nullhipotézisünket módosíthatjuk. Az ebből származó derivált hipotézis szerint a fejedelem tudatos uradalompolitikája tölti be a „motor” funkciójának szerepét. Ez tehát új kiindulópont, vagyis a herceg az uradalom pénzügyeinek teljes elsőbbségét kellett, hogy adjon, amelyek ettől fogva magukává teszik az uralkodó terjeszkedési politikáját.

Számsoraink részletes kvantitatív elemzése bizonyította, hogy az uradalmak Jó Fülöp alatt központi és aktív szerepet játszottak.

Jó Fülöp uralkodását politikailag két időszakra kell felosztani, melyeket az arrasi béke (1435) választ el. Az 1435–36-os évek pénzügyileg is átmenetet jelentettek. Különösen azt követően, hogy a harmincas évek végétől a brugge-i pénzügyi szakember, Pierre Bladelin figyelemre méltó befolyásra tesz szert a burgundi koránnyomtatásban.

Jó Fülöp az uradalmak teljes beolvasztásán kívül alapjaiban akarta újrászervezni az állami pénzügyeket, hogy visszaállítson egy, a *közönséges* jövedelmek és kiadások szilárd rendszerére alapozott költségvetési egyensúlyt. Ebben a meggyőződésében pénzügyi tanácsadói támogatták, akik szüntelenül bizonygatták a nem kincstári birtokokból származó pénzügyi alapok rendszertelen jellegét és az állandó jövedelmek nagy fontosságát.

A számszerű anyag ± 1420 és 1435 között kevésbé magas évi összkiadásokat jelez. Ez azt jelenti, hogy a kormányzati időszak első felét korlátozott eszközökkel finanszírozták. Ami viszont ellentmond a központi hatalom által a kincstári birtokra gyakorolt erős nyomásnak (*d*). A *D* és *d* közötti negatív korreláció világosan jelentkezik, mégsem lehet még kizárólagosan előtérbe helyezett kincstári uradalompolitikáról beszélni. A herceg kétségkívül az 1410 óta pozitív fejlődést mutató uradalmi-jövedelmek kihasználására szorítkozott a megfelelő pillanatban. Az uradalmi birtok változatlanul nem szolgáltatott készpénz-tartalékokat a rendkívüli kormánykiadások számára.

Ha most megvizsgáljuk, milyen nyomás nehezedett az uradalmakra a kormányzási időszak első felében, rövid távon, akkor az figyelhető meg, hogy a helyi kasszákat túlterhelték. Az anticipációk még nem folyamatosak, de gyakran megközelítik az egyes birtokok pénzügyi korlátait. Nagyon átgondolt volt tehát ez a taktika, és főként arra irányult, hogy a kormányterhek egy részét a tisztviselők rövid lejáratú, ingyenes hiteleiből finanszírozza. Mindazonáltal, amikor kivételesen magas kormánykiadások merültek fel, a közönséges jövedelmek és a hitelműveletek kiegészítették egymást a szóban forgó időszakban.

Ezt azzal lehet magyarázni, hogy Jó Fülöp – hála a presztízisének – viszonylag könnyen fordulhatott Európa legnagyobb bankáraihoz. Amikor az uradalmakra gyakorolt nyomást a hitelkérelmek függvényében elemezzük, kiderül, hogy időszakonként hol súlyos terhek nehezedtek az uradalmakra, hol csupán kisegítő szerepük volt.

Ennek következtében az uradalom ugyanolyan aktív és ugyanolyan döntő tényezővé vált, mint a rendkívüli finanszírozás. Ráadásul nehéz körülmények között, még inkább, mint normális körülmények közt, az uradalom a herceg személyes ambícióinak a megvalósítását szolgálta.

Ugyanakkor Jó Fülöp aktív birtokpolitikája takarékalap kialakítására irányult. Az uradalmi tartalékok különböző felhasználása mellett éppen ez a hercegi kezdeményezés magyarázza, miért volt olyan rendkívül erős a központi hatalom által az uradalmakra gyakorolt nyomás a harmadik burgundi herceg alatt. Fülöp azt remélte, hogy szükség esetén készenlétben álló pénzügyi eszközökből létrehozott saját tartalékok felett rendelkezhet, melyek csakúgy, mint az értéktárgyak, kölcsönök biztosítékaul szolgálhatnak. Valójában még többre törekedett. Uradalmi kulcsfontosságú tényezők voltak abban a törekvésében, melynek célja az, hogy a Bevételi Hivatal pénzügyi függetlenségre tegyen szert.

Az uradalmi jövedelmek elemzése azt mutatja, hogy intézkedések történtek a birtokok hozadékanak növelésére. Minden ilyen növekedés erősebb anticipációkat tett lehetővé. Érthető, ettől az adminisztráció vezetői szenvedtek elsőként, s a módszerek ugyanolyan kifinomultak, mint amilyen merészek voltak. Az adminisztráció fokozott központosításának időszakában a burgundi állam kihasználta a tisztviselők kötelességtudatát, és azt is, hogy státuszukhoz társadalmi presztízs kötődött. Jó Fülöpnek hosszú uralkodása során sikerült összes kölcsönének körülbelül *egynegyed* részét közvetlen környezetéből, a kincstári adminisztráció funkcionáriusaitól felvennie.

A Bevételi Hivatal pénzügyi alapjainak mozgásából arra lehet következtetni, hogy az 1436-os hirtelen emelkedés után az állami kiadások magasabb átlagot mutattak. 1436 után az uradalmakra gyakorolt nyomás némileg csökkent (1445-ig). Mindazonáltal *D* és *d* között megmaradt a negatív korreláció, noha úgy tűnik, mintha *d* szerkezete némileg más. Az anticipáció lényegében az intézményesítés útjára lépett. Minthogy a herceg szándéka szerint újjá akarta szervezni pénzügyeit, ezeket alattvalói jóváhagyásától, amennyire csak lehetett, függetleníteni akarta. Követte a francia példát, és megkísérelte növelni a közvetett adózást. Folytatta az uradalmi birtokok hozamát növelő politikáját is, pl. azzal, hogy megpróbálta a minimumra csökkenteni a közönséges uradalmi kiadásokat. Uralkodásának egész második felében, de főként 1442-ben és 1445-ben alkalmazza azt a taktikát, hogy késlelteti az adminisztratív személyzet fizetésének folyósítását. Ily módon, s nem kevésbé a jövedelmekre épülő anticipációkkal, egy alig ellenőrizhető, függő állami adósság teremtdőött meg. Éppenséggel ez magyarázhatja Pierre Bladelin, Jó Fülöp új fő bankárjának energikus intézkedéseit.

A pénzügyek egészségesebbé tételének szándéka világosan látszik egy 1445-ben készült becslés, és az 1445 augusztusi hercegi rendelet kezdeményezéseiből. E rendelet legfontosabb intézkedései között megfigyelhetjük a tisztviselői testület, az általános kiadások csökkentésének szándékát és azt a törekvést, hogy az uradalmi javakat megóvják az elidegenítéstől. Jó Fülöp uralkodásának utolsó évtizede (1455–1465) kevés változást hozott a kincstári birtokpolitikában. Mégis, uralkodásának vége felé bizonyos párhuzamosság jött létre, egyfelől a kormány globális pénzalapjainak az általános bevételekben zajló mozgása és az uradalmakra nehezedő nyomás között. *D*, csakúgy, mint *d*, csökkenni kezdett; a rendkívüli pénzügyi eszközöket (kölcsönök) sokkal kevésbé vették igénybe.

A *D* és *d* közötti negatív korreláció így pozitív korreláció felé fordult, és azt jelentette, hogy ismét a herceg terjeszkedési politikája játszott a mozgató szerepet. A változás főként a helytartó, Károly, Charólais grófja alatt ment végbe, oly módon, hogy a helyzet 1465–66-ban már egy más politikai sugallat alapvető hatása alá került.

Merész Károly uralkodása (1467–1477)

Merész Károly idején egészen más helyzet tárul elénk. A kormánykiadások és a globális költségvetés rekordszintet értek el. A nagyobb kormánykiadások fő oka (*D*) a külső terjeszkedési politika.

A Merész Károly alatti összkiadások mértéktelen volta viszonylagossá tette az uradalom helyét az állami pénzügyek egészében. Így nehezebb mennyiségi választ adni a különböző kérdésekre. Pedig az uradalmak még nem veszítették el teljesen az állami pénzügyekben betöltött szerepüket. Az a birtokpolitika, amely az uradalmakat kompenzációs alapként és a hercegnek szóló kölcsönök fedezeteként kívánta beilleszteni a kiadások újabb emelkedése miatt, változatlanul tartotta magát.

Birtokpolitika, főleg uralkodásának végén, gyakorlatilag már nem is volt. Helyébe egy pénzügyi téren majdnem teljes, fejedelmi abszolutizmus lépett. Végül Merész Károly egyre gyakrabban fordult a nagy tőkepiacokhoz. Az olasz bankárhálózat, főként a *Medicieké*, akiket Brügge-ben Tomaso Portinari képviselt, a végsőig elment a herceg szüntelen kérelmeinek teljesítésében.

Az első Habsburgok és V. Károly kiskorúsága (1477–1515)

Ekkor a kormány nyilvánvalóan megkísérelte, hogy visszaadja a kincstári uradalmaknak azt a súlyt, melyet az állami pénzügyekben korábban foglaltak el. Ez egy közbenső görbét idézett elő a *d* vonalán 1478 és Szép Fülöp személyi uralmának kezdete, azaz 1493 között.

Tehát az uradalmakkal kapcsolatos politika nagyon tudatos volt, s az uradalmakra gyakorolt megfontolt nyomásról tanúskodik. A grafikonokból az egyensúlyra irányuló törekvésre lehet következtetni, miközben nem terheltek túl az egymástól elkülönült kasszákat. Néha úgy látszik, nem állt szándékukban finanszírozási eszközként használni a tisztviselői testület szolgáltatotta előlegeket. Az uradalmakra nehezedő növekvő nyomásnak a birtokjövodelmek egyidejű emelkedése felelt meg. Flandriában csakúgy, mint Brabantban, az uradalmakat teljesítőképességüknek megfelelően terheltek.

A burgundiai időszakban látott folyamat itt tehát nem szakadt meg. Miksa alatt időről időre azért az uradalmak jelentős jövedelmeit idegenítették el, ami arra mutat, hogy az uradalmat aktív módon akarták a pénzügypolitikába illeszteni. Hogy mindennek ellenére a birtokok mégsem voltak túlterhelve, ezt szintén a pénzügyi politikával és azzal a nagyon rugalmas hitellel kell magyarázni, melyet az első Habsburgok élveztek egyelőre a burgundi ház olasz bankárainál.

1485 után Miksa régenssége első időszakának nagy kiadásai következtek. Figyelemre méltó, hogy éppen ekkor néhány kincstári birtoknál lefékeztek az anticipációkat. Az a benyomás, hogy a Bevételi Hivatal felügyelői a szokásos nyomás alkalmazására kaptak instrukciókat. A horizontális (azaz birtokonkénti) és a vertikális (azaz időbeli) terhelés és tehermentesítés változása egyformán kimutatható. Következésképpen másként alakultak az összkiadások, másként a birtokra gyakorolt nyomás. Ennek ellensúlyozására Miksa az első burgundiaiak alatt már bevált finanszírozási eszközök teljes skáláját alkalmazta, az adózási rendszert illetően pedig ugyanúgy, mint elődje, Merész Károly, despota módjára cselekedett.

Az 1489-es felértékelés azt bizonyítja, hogy Miksa, a jelentős ellenzék ellenére, sikerrel erősítette meg tekintélyét és helyzetét, az összes pénzek árfolyama 35%-kal csökkent. Ennek az intézkedésnek azonnali következménye lett az árakra. 1488–90 között az uradalmak jövedelme névértékben csökkent. Mivel a birtokokra gyakorolt nyomás megmaradt, a negatív egyenlegek száma emelkedett. Ebből arra lehet következtetni, hogy miután a kormány pénzügyeinek egészéhez viszonyítva az uradalmak pénzügyeinek legfontosabb feltétele nem valósult meg, most Miksa terjeszkedési politikája játszott a mozgató szerepet. A *D* és *d* között megállapított pozitív korreláció és a *D* és *s* közötti negatív korreláció mindazonáltal azt jelzi, hogy a kincstári birtokok pénzügyei szorosan összefonódtak a kormány összpénzügyi politikájával.

Németalföldön az V. Károly nagykorúsága (1515) előtti években két időszakot különböztetünk meg az általános pénzügyi helyzetet illetően. Az első Szép Fülöp uralkodásának viszonylag kevésbé költséges éveit (1493–1506) foglalja magába, a megelőző időszaknál (1477–1493) alacsonyabb átlagkiadásokkal. A második, Miksa második régenssége (1506–1515), ezzel szemben magas költségvetési szintet jelentett: első ízben haladták meg Merész Károly kiadásainak átlagos szintjét. 1493 és 1503 között Szép Fülöp maga is mintha a kincstári birtokok magas egyenlegeinek politikájára törekedett volna. A városok és várbirtokok viszonylagos gyengeségét a kormány kiaknáztta.

1503 után, a kormányzat „költséges” időszakának kezdetével, a flamand uradalmakkal szemben a magas szaldók politikáját folytatták. Ez azok közé az adminisztratív intézkedések közé tartozik, melyekkel Fülöp 1500-ban Brabantban és 1504-ben Flandriában az uradalmak szervezetében bevezette Merész Károly egykor létezett „negyedenkénti” felosztását; ami megfelel egy központosítási politikának.

Ugyanakkor a brabanti jövedelmek kasszáira gyakorolt nyomás érezhetően csökkent (1505–1506). E két tünet a hatóságnak a kincstári uradalmakkal, mint pénzügyi eszközökkel szembeni nemtörődőségeinek kezdetét mutatja. Kísérleteztek is. 1506-ban Szép Fülöp módszeresen idegenített el egyes uradalmakat.

Hosszú távon vizsgálva a 16. század közepét, az elidegenítések vitatható és kevésbé hatékony kísérleteknek tűnnek, melyek célja az, hogy megszerezzék a lakosság gazdag rétegeinek pénzét, vagyis azon adóalanyokét, akik a rendszer elégtelensége miatt kivonták magukat az adóztatás alól. Az uradalmi szektor efféle erőltetett vagy akár önkéntes beiktatása sohasem jelentett kárpótlást a nehézségekkel küzdő Államkincstár számára.

Az V. Károly előtti utolsó években az uradalmakat Flandriában csakúgy, mint Brabantban, időlegesen megkímélték, miközben 1509 és 1513 között a hatóságok az olasz és főként a Németalföldön letelepedett délnémet nagy bankár-kereskedőkhöz fordultak kölcsönért.

A kincstári birtok, mint a hitelműveletek fő fedezete (1515–1555)

V. Károly uralkodásának első fele Németalföldön (1515–1530)

V. Károly számára az 1516–19-es évek – ekkor halt meg spanyol, majd osztrák nagyapja – fontos állomások voltak politikai nagyságának megalapozásában. Az állami pénzügyek fejlődéséről ugyanazt lehet elmondani: 1516 és 1522 között a költségvetés kétszeresére emelkedett.

Az uralkodó most, a korábbinál sokkal inkább rászorult a nem hagyományos vagy közönséges, hanem rendkívüli jövedelmi forrásokra. Egyre nehezebb volt azonban különleges bevételi módokat találni és az ilyen bevételeket növelni. A megelőzetesi költségek rendszeres emelkedése az uradalmak jövedelmét – jelentős nominális növekedés ellenére – mozdulatlanságra kárhoztatta. Sőt mintha a kormány egyenesen elégedetten nézte volna az ősi, öröklött uradalmi birtokok felbomlását és szét hullását, amelyek pedig annak idején a burgundiai herceg fényűzését és pénzügyi jólétét biztosították.

1515 és 1520 között Németalföld uradalmain kísérletekbe fogtak az ügyek rendbehozatalára. Számos, a megelőző időszak során elidegenített birtokot visszavásároltak, és számos átgondolatlan kötelezettséget visszafizettek. Megállapíthatjuk, hogy a kormányköltségvetés látványos bővítésének első szakaszában (1517–1522) a flamand uradalmakra gyakorolt nyomás görbéje tétován ugyan, de nekilendült. Az átlag azonban viszonylag alacsony volt, ha összehasonlítjuk azokkal az anticipációkkal, amelyeket egy megelőző időszakban vettek fel, például Jó Fülöp alatt. Az uradalmi birtokjövdelem rendszeres növekedése következeképpen vonzó többletet biztosított.

A brabanti uradalmakra nehezedő nyomás nem változott, sőt enyhén emelkedett. V. Károly tehát még passzív szerepet tulajdonított a flandriai grófság uradalmainak. Csakugyan, ettől kezdve Brabantban, pontosabban Antwerpenben lehetett megtalálni Németalföld legfontosabb tőkepiacát.

1521-től, a Franciaországgal vívott háború kezdetén az uradalmakra kirótt anticipációk gyakoribbakká váltak, azonban nem álltak arányban a reális szükségletekkel. A nyomás – minden egyes uradalom kapacitásának megfelelően – nagyon lassan stabilizálódott az „optimum” körül.

V. Károly uralkodásának fent említett éveitől kezdve lépcsőzetesen emelkedő nyomásról lehet csak beszélni, és az uradalom mozgatóerőit jelentő funkciója tökéletesen eltűnt.

V. Károly uralkodásának második fele (1530–1555)

Ezekben az években megnövekedtek a pénzügyi szükségletek, és az uradalmakra gyakorolt nyomás bizonyos mértékben intézményesedett, hatósági ellenőrzés alá került. Ily módon továbbra is pozitív korreláció van a kormány pénzügyi szükségleteinek fejlődése és az uradalom pénzügyi eszközként való felhasználása között.

Ezt a birtokpolitikát azoknak a kísérleteknek a folytatásaként kell szemlélni, amelyeket a kormány és a Pénzügyi Tanács (Conseil des Finances) 1531-től kezdve fogantatosított a pénzügyi helyzet javítására. Ebből a szempontból az uradalom még mindig a bevételi források szerves részének tekinthető, annak ellenére, hogy nyilvánvalóan a fedezet tényező szerepét játszotta.

Nem meglepő, hogy a kormány – a húszas évektől kezdve körülbelül az 1535-ös évekig – olyannyira intenzív módon foglalkozott az uradalom fejlesztésével. Az 1530–1535-ös években, látván, mennyire felgyülemlettek a rövid lejáratú kölcsönök hátralékai, tervbe vették ezek konszolidációját, amihez a széles skálán kibocsátott járadékok közismert taktikáját alkalmazták. Ilyen körülmények között az uradalom új szerephez, sőt alapvető szerephez jutott.

Az uradalomra gyakorolt nyomás csökkent a birtokonkénti kedvezőbb szaldó és a globális hozam javára; ezeknek immár szilárd biztosítékot kellett kínálni az uralkodó hitelezői számára.

A kormányzási időszak utolsó öt évében a központi kormánynak az uradalmakra gyakorolt nyomása megint emelkedett, s ettől fogva ez a nyomás a korona finansziális szükségleteivel összefüggő

kapcsolatban volt. Az uradalmi birtoktartalék ekkor még szorosan kötődött az egyre kevésbé visszafizethető függő-adósság kiküszöböléséhez.

E kritikus időszak alatt az uralkodónak alig sikerült a városoktól megkapnia a számára oly nélkülözhetetlen tőkét. A bemutatandó garancialevelek majdnem kizárólag az uradalmakra vonatkoztak. Ha ez utóbbit nem is használták már fel többé a 15. századhoz hasonló módon, az uradalmi birtokszektor nyilvánvalóan a finanszírozás reális eszköze maradt továbbra is.

Az uradalmak egyedi számadásai alapján lehetetlen felmérni, milyen szerepet töltött be a 16. század második felében az uradalmi birtok az állami pénzügyekben

Az 1557. évi csőd után közvetlenül úgy látszik, hogy II. Fülöp követni készült apjának uradalmi politikáját: a központi hatóság nyomásának görbéje gyorsulva növekedett a hatvanas évekig. Annak ellenére, hogy a mindjobban növekvő kormánykiadásokkal párhuzamban maradt, mégis, immár minden arányos kapcsolat megszűnt a kettő között, vagyis: az uradalom, melynek viszonylagos jelentősége csökkent, többé nem tekinthető a központi hatalom nyomásán keresztül megnyilvánuló kormányzükséglet kifejezésének. A mérőeszköz (az uradalmak rendkívüli kiadásai) itt végleg értékét veszti; az uradalom könyvelésén alapuló, az uradalmi szektor fontosságát vizsgáló szűrőpróba értelmetlenné válik.

Az uradalmakat nem tekintették többé finanszírozási eszköznek, és minden mélyebb meggyőződés nélkül csak csökkenő jelentőségű fedezet-alapként tartották őket fenn. Drasztikus elidegenítések útján a legéletképebb részeitől fosztották meg az uradalmi szektort.

Mindazonáltal több mint egy évszázadra volt még szükség ahhoz, hogy a királyi uradalom szerepét teljesen elveszítse Németalföldön. A németalföldi uradalom viszonylagos, anakronisztikus jelentőségét részben azok a történelmi körülmények magyarázzák, amelyeket leírtunk; tehát az uralkodók aktív uradalmi politikája. Másrészt – legalábbis reméljük – mindezt további rész kutatások fogják még alátámasztani, főként a 17. és a 18. század vonatkozásában.

Fordította: Fülöp László

A kvantifikáció lehetőségei és korlátai a későközépkori és koraujkori gazdaság- és társadalomtörténetben*

I.

Ha német történészek és társadalomtudósok egyesületet alapítanak, és ezzel együtt periodikát és könyvsorozatot is hoznak létre, akkor szinte biztosak lehetünk abban, hogy az egyesület célja olyasmi, ami ugyan bizonyos fejlettségi fokot már elért, de további támogatásra szorul. 1975 óta áll fenn az „*Arbeitsgemeinschaft für Quantifizierung und Methoden in der historisch-sozialwissenschaftlichen Forschung*”, rövidítve QUANTUM, bejegyzett egyesület, melynek központja a kölni egyetem Alkalmazott Társadalomkutatási Intézetében van; a QUANTUM-Informationen¹ az amerikai „*Historical Methods Newsletter*” mintájára jelent meg és ennek utánzása szerencsétlen módon az angol nyelvű kifejezések átvételéhez vezetett. Végül létrejött a „*Historisch-Sozialwissenschaftliche Forschungen*” (HSF) c. sorozat, amelynek 1978 végéig 5 kötete jelent meg.²

E sorozat első kötetének a QUANTUM-Dokumentation „*Quantitative Forschung 1977*”-nek a helyzetképe³ feljogosít arra, hogy figyelemre méltó fejlettségi fokról beszéljünk. E felmérés szerint – bár a német történészek egyre inkább hajlanak arra, hogy a papírkosárba dobják a különféle kutatási dokumentációk számára készített kérdőívek tömegét – 305 befejezett, ill. még folyamatban levő, vagy tervezett kutatási tervmunka van a kvantitatív történelmi kutatás területén. Majdnem 60%-uk még folyik, vagy tervbe van véve. Meglepően magas – 49% – azoknak a tervmunkáknak az aránya, amelyeknél alkalmazásra kerül az elektronikus adatfeldolgozás. Úgy tűnik, hogy az elektronikus adatfeldolgozás, legújabb segédtudományos diszciplínaként, kezd elterjedni.⁴

A dokumentáció elemzése és az empirikus társadalomkutatásból vett adatokkal való összehasonlítás – amelyet Wolfgang Bick, Paul J. Müller és Herbert Reinke végzett el – szolgált néhány meglepő adalékkal, amely némileg módosítja a kedvező eredményt. Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy az adatfelvételi kérdőíven nem adták meg a kvantifikáló történeti kutatás definícióját. Aki a kérdőívet kitöltötte, csak arról döntött, hogy személy szerint a csak igen tágra behatárolt „kvantifikátorokhoz” tartozik-e, vagy sem. Ez részben magyarázza azoknak a tervmunkáknak a magas százalékat (43%), amelyek a kiértékelési technikák területén megelégedtek vagy megelégednek a táblázatos ábrázolással; a tervmunkák 32%-ában alkalmaznak korrelációs analíziseket, amelyek ugyan még a leíró

*A tanulmány egy előadás kissé átdolgozott és jegyzetekkel bővített változata, amelyet a szerző az „Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande” 36. munkaértekezletén tartott, 1978-ban.

¹ 1978 végéig 8 szám.

² A Klett-Cotta kiadónál Stuttgartban. Szerkesztők: Heinrich Best, Wolfgang Bick, Reinhard Mann, Paul J. Müller, Herbert Reinke és Wilhelm H. Schröder.

³ Munkatársak: W. Bick, P. J. Müller, H. Reinke. 1978-ban a Historisch-Sozialwissenschaftlichen Forschungen 5. köteteként jelent meg a „Quantum-Dokumentation 1978”, amely a kvantitatív történeti kutatásnak még csak az 1978-ra tervezett, még folyó, ill. befejezett tervmunkáit tartalmazza.

⁴ Vö. K. Arnold: Geschichtswissenschaft und elektronische Datenverarbeitung. Methoden, Ergebnisse und Möglichkeiten einer neuen Hilfswissenschaft. In: *Th. Schieder* (szerk.), *Methodenprobleme der Geschichtswissenschaft* (HZ-Beiheft 3), München, 1974. 98–148. – E. Riedener: Elektronische Datenverarbeitung im Dienst von Landes- und Gesellschaftsgeschichte. In: ZBLG 35, 1972. 379–435.

statisztikához sorolódnak, azonban több számolást követelnek; csak 10% alkalmaz komplexebb kiértékelési technikákat, többek között pl. az empirikus társadalomkutatásban sokkal elterjedtebb spektrálanalízist⁵, csoportelemzést (cluster-analízist).

A német nyelvterületen végzett 270 kutatás 83%-a egy ember által végzett termunka, csak 6%-át végzi háromnál több munkatárs, míg 1975-ben az empirikus társadalomkutatásban az egy ember által végzett termunkák csak mintegy 26%-ot tettek ki. A kvantitatív történelmi kutatásban a termunkák hosszu lefutási ideje a még kevésbé fejlett csoportmunkának felel meg; a befejezett termunkáknak majdnem a fele és a még folyamatban levőknek több mint a kétharmada három évnél hosszabb időt vesz igénybe; az egy ember által végzett termunkáknál az arány még magasabb. Ezzel szemben 1975-ben az empirikus társadalomkutatásban a termunkák kb. 66%-ának lefutási ideje maximum 3 év volt.

A vizsgálati területek meglehetősen elnagyolt osztályozása ellenére világos, hogy a város, vidék és ország 21, 19, ill. 18%-kal (tehát összesen 58%-kal) egyértelműen előtérben áll, vagyis a kvantifikáló kutatás előszeretettel foglalkozik hellyel vagy térséggel – ha úgy tetszik, a nemzeti történelem területén – és ez a tendencia még erősebb azoknál a termunkáknál, amelyek időben 1800 előtt, tehát az úgynevezett proto-statisztikai korszakban kutatnak. Ahogyan a vizsgálat tárgya időben távolodik a jelentől, úgy nő a vizsgálati idő szakasza: 90 év a 19–20. században, 113 a 19. században, 181 a 18. században és 250–300 a 14–17. században. Feltűnő a diakronikus vizsgálatok előnyben részesítése; a termunkák 64%-a több mint 50 évet, 37%-a több mint 100 évet ölel fel.

Úgy tűnik, hogy ebben a helyzetfelmérésben, amelyet a németországi kvantifikáló kutatásról készítettek, nem kielégítő a tematikus súlypontok elemzése; végül is nyoma sincs annak, hogy pontosabban meghatározzák, mi is a kvantifikálás a történelmi kutatásban.

II.

Mi a kvantifikáló történelmi kutatás? Módszer-e az egyéb történelmi módszerek mellett vagy a történettudománynak egy olyan új ága, amely felváltja, pótolja a kutatás többi, hagyományos formáit?

1976-ban a mannheimi történetzkongresszuson Jürgen Kocka, bielefeldi újkortörténész vitatható definíciót javasolt⁶: „A kvantifikáció a történettudományban – a számszerűen összefoglalható és így nagyobb számban hasonlóan vagy megegyezően előforduló forrásinformációk (vagy adatok) szisztematikus feldolgozását jelenti, sokféle számtani vagy statisztikai módszer segítségével, a történelmi valóság leírása és elemzése céljából; ezek a módszerek a leíró statisztika pusztá számolásától és osztályozásától statisztikai mutatók képzésén és alkalmazásán keresztül a regresszióelemzésig és matematikai modellek alkalmazásáig terjednek; ehhez néha csak jegyzetomb szükséges, néha kézi feldolgozású lyukkártyarendszer, néha azonban nagy teljesítményű elektronikus számológépek is kellenek.”

Kocka maga hangsúlyozza, hogy a kvantifikáció a történettudományban – ilyen tág meghatározásban – semmi újat vagy rendkívül nem jelent: nemcsak numerikus adatokra korlátozódik, amelyeket rendezni kell, hanem több vagy kevesebb, kisebb vagy nagyobb, fontos vagy kevésbé fontos információt tartalmazó kijelentéseket és tipikus, reprezentatív, széles körben elterjedt, intenzív stb. általánosításokat is felöl, amelyeknek kvantitatív kihatásai vannak. E szerint a definíció szerint mi mindnyájan kvantifikátorok vagyunk; hiszen ki az, aki nem pingált még táblázatot! A kvantifikálásnak ennél többnek kell lennie, egyébként sem lehetne megérteni az utóbbi két évtized heves vitáját, a bevett tudomány bizalmatlanságát, az állítólag csak számolni tudó kvantifikátorok alkalmankénti diffamálását, az amerikai Arthur Schlesinger maró iróniáját, aki úgy fogalmazott, hogy a történet-

⁵ Vö. B. Leiner: Spektralanalyse. Opladen, 1976.

⁶ J. Kocka: Quantifizierung in der Geschichtswissenschaft. In: H. Best és R. Mann (szerkesztők). Quantitative Methoden in der historisch-sozialwissenschaftlichen Forschung (HFS 3).. Stuttgart, 1977. 4.

tudomány majdnem minden fontos kérdésfeltevése éppen azért fontos, mert kivonja magát a kvantifikáló válasz alól.⁷

Hozzá kell tenni, hogy a kvantitatív történeti kutatás megnövekedése éppen az utóbbi évtizedben valamiféle divatjelenség is, amely mindenekelőtt fiatalabb tudósokra hat erősen. Azonban egyedül ezzel nem lehet magyarázni azt a bizalmatlanságot, amellyel még mindig találkozni lehet. A gyökerek mélyebben vannak, mégpedig abban a központi szerepben, amelyet a kvantifikáció a történettudomány néhány új koncepciójában játszik, olyanokban, amelyek bizonyos totalitás igényével lépnek fel, vagy amelyeknek legalábbis ilyesfajta igényt tulajdonítanak. Ilyen koncepciók a következők:

– az amerikai kliometrikusok „*New Economic History*”-ja⁸; legismertebb képviselője náluk Robert William Fogel; ennek felel meg sok szempontból az

– „*histoire quantitative*”, a francia Jean Marczewski irányzata⁹ amely jelentősen különbözik az

– „*histoire sérielle*” viszonylag nyitott koncepciójától; ezt elméletileg és gyakorlatilag Pierre Chaunu¹⁰ fejlesztette ki és az „*Annales*” c. folyóirat köré csoportosuló francia struktúratörténet-kutatók nagy része alkalmazza.¹¹

– Végül bizonyos joggal ide lehet sorolni a történelemnek, mint történeti jellegű társadalomtudománynak a felfogását, melyet elsősorban a bielefeldi történészek képviselnek, és amely egészen határozottan a lényegesen erősebben matematizált rokottudományokból, a szociológiából és közgazdaságtanból átvett modellek és elméletek adaptálására törekszik.¹² Nem véletlen, hogy a QUANTUM megalapításánál a szociológusok meghatározóan vettek részt.

A „*New Economic History*” azzal az igénnyel lép fel, hogy a történelmet legalább egy fontos szektorban, „*more scientific*” tegye, hogy a közgazdaságtanból átvett fejlett matematikai modellek segítségével jobban megközelítse a természettudományokat. Az érdeklődés időbeli súlypontja a 19. és a 20. századra esik; képviselőik mégis ragaszkodnak ahhoz – ugyanúgy, mint Jean Marczewski –, hogy elméleteik és modelljeik a statisztika előtti időszakban is használhatóak legyenek, legalább a 18. században, sőt a 16. és 17. században.¹³ Kritikusaik szerintem joggal utalnak arra, hogy az 1800 előtti

⁷A. Schlesinger Jr.: The Humanist Looks at Empirical Social Research. In: American Sociological Review 27. 1962. 770.

⁸Vö. H.-U. Wehler: Bevezetés. „Geschichte und Ökonomie” (NWB 58). Köln, 1973; R. W. Fogel: The New Economic History. In: EHR 19, 1966. 642–656; Németül: Die neue Wirtschaftsgeschichte – Forschungsergebnisse und Methoden (Kölner Vorträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 8). Köln, 1970; R. Andreano (szerk.): The New Economic History. In: Recent Papers on Methodology. London, 1970.

⁹J. Marczewski: Buts et méthodes de l'histoire quantitative. In: Cahiers V. Pareto 3. 1964. 125–164; uő.: Introduction à l'histoire quantitative. Genf, 1965; uő.: Quantitative History. In: The Journal of Contemporary History 3. 1968. 179–191. Németül: Quantitative Geschichte. In: H.-U. Wehler (szerk.): Geschichte und Ökonomie (NWB 58). Köln, 1973. 163–173.

¹⁰P. Chaunu: Histoire quantitative ou histoire sérielle. In: Cahiers V. Pareto 4. 1964. 165–175; uő.: L'histoire sérielle – Bilan et perspectives. In: Revue Historique 243. 1970. 297–320.

¹¹Vö. F. Furet: Histoire quantitative et construction du fait historique. In: Annales ESC 26. 1971. 63–75; uő.: Quantitative History. In: Daedalus 100. 1971. 151–167.

¹²Vö. H.-U. Wehler: Geschichte als historische Sozialwissenschaft (Ed. Suhrkamp 650). Frankfurt, 1973; uő.: (szerk.) Moderne deutsche Sozialgeschichte (NWB 10). Köln, 1975; J. Kocka: Theorieprobleme der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. In: H.-U. Wehler (szerk.) Geschichte und Soziologie (NWB 53). Köln, 1972. 305–330; uő.: Sozialgeschichte – Strukturgeschichte – Gesellschaftsgeschichte. In: Archiv für Sozialgeschichte 15. 1975. 1–42; uő.: Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte. Vorschläge zur historischen Schichtungsanalyse. In: Geschichte und Gesellschaft 1. 1975. 9–42; K.-G. Faber: Zum Stand der Geschichtstheorie in der Bundesrepublik Deutschland. In: Jb. d. histor. Forschung in der Bundesrepublik Deutschland 1976/77. Stuttgart, 1978. 17. és skl.

¹³D. C. North: A New Economic History for Europe. In: Zs. f. d. Gesamte Staatswissenschaft 124. 1968. 139–147; uő.: Beyond the New Economic History. In: The Journal of Economic History 34. 1974. 1–7; A. Fishlow és R. W. Fogel: Quantitative Economic History. An Interim Evaluation: Past Trends and Present Tendencies. In: The Journal of Economic History 31. 1971. 15–42.

évszázadok forráshelyzete és gazdasági struktúrája áthághatatlan akadályokat emel egy ilyen népgazdasági összesítő számítás és egyéb makroökonómiai modellek alkalmazása elé.¹⁴ Hasonló a helyzet a gazdasági növekedés elméleteinek átvihetőségével is, melyeket az iparosítás korának adatai és feltételei alapján fejlesztettek ki. A kritika keresztüztüzébe kerültek mindenekelőtt a játékelméletből származó tényellenes kérdésfeltevések, a múltbeli alternatív fejlődések kiszámítása, közülük a legismertebb Fogel vizsgálata a vasutak szerepéről a 19. századi amerikai gazdasági növekedésben¹⁵: Fogel arra az eredményre jutott, hogy a préríket a vasutak nélkül is betelepíthették és hasznosíthatták volna és hogy a szekerek és hajók, ill. utak és csatornák közlekedési rendszerének kombinációja viszonylag jól pótolta volna a vasutakat.

E kvázi-történetírás kritikájához – amelyet Fritz Redlich¹⁶ „a beképzeltség illuzórikus gyülmöcseinek” nevezett –, Juhan Kahk és Iván Kovalcsenkó¹⁷, szovjet kutatók is csatlakoztak, azonban a hipotetikus modelleknek mint a valóságos történelmi fejlődés alternatíváinak jogosságát nem tudták teljes egészében kétségbe vonni, mert ezt Lenin maga is kidolgozta a földesúri földbirtok megszüntetésének tényellenes modelljével, azokban a munkáiban, amelyeket a 20. század eleji oroszországi gazdaságtörténethez írt. A jövőben még gyakran fogunk találkozni ezekkel a szimulációs modellekkel, éppen a matematikai-statisztika terén legiskolázottabb történészeknél. Múlta való alkalmazásuk azonban továbbra is vitatott marad.

Arra a kérdésre, hogy a történettudomány a kvantitatív módszerek alkalmazásával „more scientific” vált-e, Fogel 1975-ben határozott „no”-val felelt, amely azonban a kvantifikáló kutatás jogosságát nem vonja kétségbe.¹⁸

A Jean Marczewski által kidolgozott „histoire quantitative” a New Economic History-nál sokkal erősebben közeledik az „histoire économique quantitative totale”-hoz, ahogy ezt kritikusuk, Chaunu megfogalmazta.¹⁹ Marczewski szerint a gazdaságtörténet csak akkor kvantitatív, ha alapjában véve kvantitatív módszerekkel dolgozik, és eredményeit is kvantitatív módon fejezi ki. A kutatás fölérendelt kerete egyben egy nemzetgazdasági összesített számítás átfogó modellje, amely lehetővé teszi, hogy a gazdasági tevékenység minden szakaszát – az őstermeléstől kezdve a végső felhasználásig – kvantitatív adatokkal írják le, ezen kívül meghatározott szektorokat külön elemezzenek, és ismét az összesített számításba illesszenek. A rendszer legfontosabb elemei a bruttó- és nettótermelés, valamint faktor-költségek, nemzeti jövedelem, felhasználható jövedelem, felhasználható nemzeti jövedelem, takarékösszegek felhalmozása és tőkeképződés, fizetési mérleg, az árak és bérek struktúrája, végül a népesség fejlődése. Ez a fogalom elsősorban a „masses de longue durée” történetének megragadásáról szóló módszerként értendő; a „temps court” elemeit alig veszi figyelembe.

Kézenfekvő, hogy ilyen átfogó modellek elsősorban a 19. és 20. századi források alapján készíthetők. Marczewski tanítványa, J. C. Tutain az 1700 és 1958 közötti francia agrártermelésről

¹⁴Vö. L. Davis: Prof. Fogel and the New Economic History. In: EHR 19. 1966. 657–663; uő.: „And It Will Never Be Literature.” The New Economic History: A Critique. In: Explorations in Entrepreneurial History 6. 1968. 75–92; M. Lévy-Leboyer: La „New Economic History”. In: Annales ESC 24. 1969. 1035–1069; E. Redlich: Neue und traditionelle Methoden in der Wirtschaftsgeschichte. In: H.-U. Wehler (szerk.): Geschichte und Ökonomie (NWB 58). Köln, 1973. 242–254. (Angol változat 1965-ben.)

¹⁵R. W. Fogel: Railroads and American Economic Growth. Baltimore, 1964; Vö. még A. Fishlow: American Railroads and the Transformation of the Ante-Bellum-Economy. Cambridge/Mass., 1965. A kritikához P. D. McClelland: Railroads, American Growth and the New Economic History: A Critique. In: The Journal of Economic History 28. 1968. 102–123.

¹⁶F. Redlich: Neue und traditionelle Methoden (lásd a 14. megj.-nél). 247. és 250. Vö. még J. D. Gould: Hypothetical History. In: EHR 22. 1969. 195–207.

¹⁷J. Kahk és I. Kowaltschenko: Quantitative Methoden in der Geschichtsforschung. In: Gesellschaftswissenschaften (Vierteljahresschrift der Sektion Gesellschaftswissenschaften der Akad. d. Wiss. der UdSSR) 2/6. 1976. 115–134.

¹⁸R. W. Fogel: The Limits of Quantitative Methods in History. In: American Historical Review 80. 1975. 329–350.

¹⁹P. Chaunu: Histoire quantitative ou histoire sérielle (ld. a 10. jegyzetnél). 167. és skk.

készített tanulmányt²⁰, amelyet elsősorban a 18. századra vonatkozó, nem kielégítően bizonyított becslések miatt kritizáltak joggal.²¹ Összességében ez a nagyszabású koncepció eddig még megközelítően sem felelt meg azoknak az elvárásoknak, amelyeket keltett.

Véleményem szerint Pierre Chaunu „*histoire sérielle*”-je, amit a szerző a „*Séville et l'Atlantique*”²² című monumentális művében próbált ki, a proto-statisztikai időszakra vonatkozóan – ahol abszolút kvantitásokat csak nagyon ritkán lehet megragadni – nyitabb és ezzel használhatóbb fogalom. Chaunu egy „*histoire qui cherche le fait répété, qui privilégie la série, qui pourchasse systématiquement le matériau préstatistique brut...*”-ről beszél.²³ Mihelyt az adatokat idősorba rendezik, információk értékük megsokszorozódik. Az „*histoire sérielle*” a „*répétition, mesure, modèle mathématique*” elemei által, tehát végső soron kvantifikálással bizonyos mértékig a természettudományokhoz közeledik. Marczewski szemrehányása nem indokolt, amely szerint ez egy „*histoire quantitative incomplète*”²⁴, mert olyan vertikális idősorok elemzésére szorítkozik, amelyek minden alkalommal a jelenségek ugyanazon kategóriájának az időben való fejlődését reprezentálják. Hiszen Chaunu és az „*Annales*”-kör számos más kutatója²⁵ természetesen nem mond le a sorok összehasonlításáról, az összefüggések és függőségek feltárásáról, a keresztmetszetek számításáról – amennyire ez megvalósítható –, anélkül, hogy mindezt egy nemzetijövedelem-számítás anakronisztikus fogalmába szorítanák be.

A hosszan tartó fejlődésekkel, konjunktúrákkal és krízisekkel való foglalkozás, az egyes gazdasági szektorokban a különböző hosszúságú ciklusok, növekedés, stagnálás és recesszió megfigyelése új történelmi időfogalmat követelt, az érdeklődést áthelyezte a „*temps court*”-ról a „*durée*” és a „*longue durée*” hosszabb időmértékeire abban az instrumentális jelentésben, amelyet ezeknek elsősorban Fernand Braudel adott.²⁶ A régi értelemben vett eseménytörténetet kiszorítja a struktúra-történet, amelyben az eseményeknek új jelentéstartalom tulajdonítható. Braudelnél emellett szó van a különböző folyamatidejű struktúrák összefüggéséről és interakciójáról, fejlődésük és tartósságuk, valamint felbomlásuk feltételeiről is.

III.

A német történelmi kutatás nagyon nehezen fogadta be az újabb franciaországi struktúra-történelmi kezdeményezéseket²⁷, elsősorban azért, mert ezek nyíltan lemondtak az individualizáló szemléletmódról és azért, mert a népek „teljes életének” integratív történelmi koncepciója irányába

²⁰J.-C. Tutaín: Le produit de l'agriculture française de 1700 à 1958: I. Estimation du produit au XVIIIe siècle (Cahiers de l'institut de Science Économique appliquée, No. 115). Paris, 1961. II. La croissance (uo.). Paris, 1961.

²¹P. Chaunu: Histoire quantitative ou histoire sérielle (Id. a 10. l.j.-nél), 165–167; Vö. H. Kellenbenz: Die Methoden der Wirtschaftshistoriker (Kölner Vorträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 22). Köln, 1972. 27.

²²H. és P. Chaunu: Séville et l'Atlantique (1504–1650), 11 Bde. in 8, Paris, 1955/56; Vö. ehhez F. Braudel: Pour une histoire sérielle: Séville et l'Atlantique (1504–1650). In: Annales ESC 18. 1963. 541–553.

²³P. Chaunu: L'histoire sérielle (Id. a 10. jegyzetnél), 297. és skk. Magyar fordításban: „az ismétlődő tényt kereső történelem, mely előnyben részesíti az adatsort, amely módszeresen kutat a nyers, proto-statisztikai anyag után...”

²⁴J. Marczewski: Quelques observations sur l'article de Monsieur Chaunu. In: Cahiers V. Pareto 3. 1964. 177.. és skk.

²⁵Vö. E. Ennen: Hermann Aubin und die geschichtliche Landeskunde der Rheinlande (1970). In: E. Ennen, Gesammelte Abhandlungen. Bonn, 1977. 455.

²⁶F. Braudel: Histoire et sciences sociales. La longue durée. In: Annales ESC 13. 1958. 725–753. A legjobb német fordítás: Die lange Dauer (La longue durée). In: Th. Schieder és K. Gräubig (szerk.), Theorieprobleme der Geschichtswissenschaft (WdF 378). Darmstadt, 1977. 164–204.

²⁷Vö. K. E. Born: Neue Wege der Wirtschafts- und Sozialgeschichte in Frankreich. Die Historikerguppe der „Annales”. In: Saeculum 15. 1964. 298–309; M. Wüstemeyer: Die „Annales”:

törekedtek, amely nemcsak a politikai, jogi és alkotmányos kereteket öleli fel, hanem – meghatározott időszakaszban és meghatározott földrajzi térségben – a népek anyagi és szellemi kultúráját, valamint tudomány és művészet, vallás és kereskedelem, kézműipar és nagyipar, társadalom és foglalkozási rétegződés stb. fejlődését is. Az „*histoire totale*”-nak ez a fogalma először Lucien Fèbvre-nél jelentkezett.²⁸ Fèbvre és Bloch formálták azt a következő francia történésznemzedéket, amelyet félreértésből „Annales-iskolának” neveztek; talán inkább csoportról lehet beszélni. Közös ismertetőjelük volt, hogy mindenekelőtt az akkoriban mind a francia, mind a német egyetemeken uralkodó, a politikára koncentráló individualisztikus történetírást kritizálták. A történettudománynak az empiriára irányuló elméletét keresték, amely túlhalad az egyedinek a változásban való kutatásán, és felismerteti a szabályszerűségeket, hasonlóságokat, ismétléseket és azonosságokat, törvényeket, amelyek azonban nem abszolút szükségszerűségekként értendők.²⁹

Marc Bloch révén érezni lehet a korai német „Landesgeschichte” hatását; amikor Bloch 1908-ban Lipszában folytatta tanulmányait, Kötzschke ilyen tárgyú szemináriuma már két éves volt, Karl Lamprecht még oktatott, aki már 1896–97-ben hangsúlyozta: „Az individualisztikus, az egyedire, az emberre mint kimagasló személyiségre irányuló régebbi történeti kutatási módszer és a kollektivistikus, az általánosra, az emberre mint történelmi nembeli lényegre irányuló történeti kutatási módszer az általános tudománytan álláspontjából egyaránt jogosak: kölcsönösen kiegészítik egymást, és egyik sem nélkülözheti a másikat.”³⁰ A francia kutatásban, az Annales-körben hamarosan érvényesült ez a „kollektivistikus módszer”, amelyet Lamprecht végül is fölényben levőnek tekintett.

Az új fejlődések iránti nagyszerű érzékkel írta Lamprecht 1896-ban a következőket a „Régi és új irányzatok a történettudományban” c. művében: „Az intézmények formális ruházata – mely eddig a kutatás kitüntetett és csaknem kizárólagos tárgya volt – mellékessé válik, hiszen struktúrája magától adódik, mielőtt egy mélyebbre nyúló kutatás kimutatja azokat az egyes fejlődési sorokat, amelyek ezt a struktúrát meghatározzák. Így felbomlik tehát az alkotmányos állapotok kronologikusan rendezett képsora és helyére a gazdasági, társadalmi, jogi átalakulások permanens folyamának ábrázolása kell hogy lépjen, melyek mindenkor egymásmellettsége egy meghatározott kor alkotmányos állapotát adja. A jogi módszer helyett uralomra jut a gazdaság- és társadalomtudományok morfológiai módszere.”³¹ Figyelemre méltó a struktúrafogalom használata, ami magában foglalja a struktúra dinamizálását, egy olyan követelményt, amely az újabb francia munkákban is mindig megtalálható. A struktúrák állandósága és változása azoktól a fejlődési soroktól függ, amelyeket változó adatok idősoraként lehet értelmezni. A történelem ezáltal meghatározott formája megfelel a Braudel által „histoire lentement rythmée”-nek nevezett; hogy Manfred Wüstemeyerrel³² szóljunk, „ez a kollektív sorsok és közösségi mozgalmak története, ez a struktúra- és társadalomtörténet, melyeket együttesen az idő, a struktúrák és a társadalmi mozgalmak pluralitása jellemez. A »longue durée« mértékében értekezik gazdasági térségekkel, államokkal, társadalmakkal, civilizációkkal” – „Az érdeklődés át-helyeződése a politikátörténetről és ezzel az eseménysor által meghatározott »temps court«-ról a

Grundsätze und Methoden ihrer neuen Geschichtswissenschaft. In: VSWG 54. 1967. 1–45; D. Groh: Strukturgeschichte als „totale” Geschichte? In: VSWG 58. 1971. 289–322; G. G. Iggers: Die „Annales” und ihre Kritiker. Probleme moderner französischer Sozialgeschichte. In: HZ 219. 1974. 578–608.

²⁸ Vö. M. Bloch és L. Fèbvre: À nos lectures. In: Annales d'histoire économique et sociale 1. 1929. 1. és skk. – L. Fèbvre: Combats pour l'histoire. Paris, 1953.

²⁹ Vö. M. Aymard: The Annales and French Historiography. In: The Journal of European Economic History 1. 1972. 491–511.; T. Stojanovich: French Historical Method. The Annales Paradigm. Ithaca. London, 1976. Ujabban M. Erbe: Moderne französische Sozialgeschichtsforschung. Die Gruppe der „Annales” (EdF). Darmstadt, 1979.

³⁰ K. Lamprecht: Was ist Kulturgeschichte? Beitrag zu einer historischen Empirik (1896–97). In: K. Lamprecht, Ausgewählte Schriften zur Wirtschafts- und Kulturgeschichte und zur Theorie der Geschichtswissenschaft, hg. v. H. Schönebaum. Aalen, 1974. 268.

³¹ K. Lamprecht: Alte und neue Richtungen in der Geschichtswissenschaft (1896). In: K. Lamprecht: Ausgewählte Schriften (ld. a 30. jegyz.-nél), 197. és skk. (a szerző kiemelése).

³² Ld. a 27. jegyzet, 36.

gazdaság- és társadalomtörténetre – mely figyelmét inkább az árgörbékre, bérmozgásokra, termelési fejlődésre, tőkemozgásra, adójövedelemre, a népesség mozgásaira és a közlekedési vonalakra irányítja, s amely sokkalta nagyobb időegységet igényel, hogy a változásokat megállapíthassa –, a *durée*-hez és a *longue durée*-hez való fordulás volt. Ez az »új idő« tehát elsősorban a statisztika nyomdokait követi. A konjunktúrák és válságok ciklusait és interciklusait fél évszázados egységben kell átfognia, hasonlóképpen a tudomány, technika, intézmények és végül az egész kultúrkörök élet- és növekedési ritmusait is.^{32/a}

Hogyan viszonylik tehát egymáshoz a „*durée*” és a struktúra fogalma? Ezek közvetlenül egymásra vonatkoztatottak. A struktúra – mondja Braudel – olyan valóság, amelyet az idő csak kevéssé koptat el. A struktúra fogalma dominál a *longue durée* problémái felett. „Struktúrán» a társadalmi jelenségek megfigyelői egyfajta rendbe szervezettséget, összefüggést, a realitások és a kollektív társadalmi erők közötti kellőképpen szilárd kapcsolatokat értik... Egyes hosszsan tartó struktúrák egymást követő nemzedékek stabil elemeivé válnak. Leblokkolják a történelmet, beszűkítik, és így határozzák meg menetét. Mások hamarabb szétesnek, de mindegyik akadály és támasz is egyezre.”³³

Braudel nyomatékka hangsúlyozza, hogy ő a társadalomtudományok közös koncepciójában a „*longue durée*”-t csak az egyik lehetőségnek tartja más irányvonalak mellett, melyek közül egyrészt a matematizálást, ill. kvantifikálást, másrészt a térségre való redukciót emelte ki.³⁴

Szükség volt erre a kis kirándulásra az újabb francia struktúra-történetírás elmélete területén, mert a kvantifikációs kutatás e fogalom keretében találta meg a legszélesebb kibontakozási lehetőségeket, és eddig ez hozta a legmeggyőzőbb eredményeket is. E munkák súlypontja a proto-statisztikai korszakban van, a késő-középkorban és a korai újkorban. A 15–16. században találhatók ugyanis azok a nagy forrásszerűk, amelyek feltárása modern kvantifikáló módszereket és eljárásokat követel.³⁵ A vizsgálatok további ismertetőjegye, hogy erősen térségre vonatkoztatottak, s ebben a német összehasonlító Landesgeschichte újabb kezdeményezéseihez közelednek. Sőt, Pierre Goubert és mások munkáira utalva a francia kutatásban a „térség újralfedezéséről” beszéltek.³⁶ Ez talán a regionális, térségre vonatkoztatott vizsgálatok hagyományára való újraeszmélés is lehet, amely Henri Berr és Lucien Fèbvre óta tulajdonképpen egészen sohasem szakad meg.³⁷

IV.

A matematizálás vagy kvantifikálás Braudel által adott irányvonala nemcsak Chaunu „*histoire sérielle*”-jével kezdődik, hanem az árák szisztematikus kutatásával is. „*La mesure est entrée en histoire par les prix*” – mondja Chaunu a szeriális történetírás mérlegéről és perspektíváiról írt híres tanulmányában.³⁸ A kutatás vonala François Simiand³⁹ és Ernest Labrousse⁴⁰ ár- és bértörténeti tanul-

^{32/a}Uo. 33.

³³F. Braudel: Die lange Dauer (ld. a 26. jegyz.), 173.

³⁴Uo. 204.

³⁵Gyors és összefoglaló információként vö. J.-Ph. Genet tanulmányait és beszámolóit: Histoire sociale et ordinateur. In: Informatique et histoire médiévale (Coll. de l'École Française de Rome 31). Rome, 1977. 231–237.; uő.: Ordinateur, Lexique, Contexte, uo. 297–317.; uő.: L'Historien et l'Ordinateur. In: Historiens Géographes Nr. 270. sz. 1978. október, 125–142.

³⁶Vö. E. Ennen, Hermann Aubin (ld. a 25. jegyz.-nél) 455.

³⁷Vö. H. Berr: Bevezetés L. Fèbvre, La terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire. Paris, 1922. A historiográfiai értékeléséhez ld. J. Hoock: Zur französischen Sozialgeschichtsschreibung (előad. kézirat). Bielefeld (ZiF) 1974, és G. G. Iggers: Die „Annales” (ld. a 27. jegyz.-nél), 585. és skk.

³⁸P. Chaunu: L'histoire sérielle (ld. a 10. jegyz.-nél) 302. („A mérés az árakon keresztül lépett a történetírásba.”)

³⁹F. Simiand: Le salaire, l'évolution sociale et la monnaie. Essai de théorie expérimentale du salaire, introduction et étude globale. 1–3. k. Paris, 1932.

mányaitól Jean Meuvret és mások⁴¹ nagy műveiig vezet, amelyeket Mercuriale-típusú forrásbázison, azaz a gabonaárak hivatalos árjegyzései alapján alkottak. Ezek a városi felsőbbbbségnek határozott kenyér-árpolitikára nyújtottak alapot, különösen válságok idején. Ilyen források német városokban is fellelhetők; nemrég adták ki az egykori vaskos kölni Mercurialét⁴², közben a düreni, aacheni, bonni, reesi és más városokból származó ársorokat is feltárták és kiértékelték.⁴³ Németországban a Moritz J. Elsas által megalapozott ártörténeti kutatás hagyományát tulajdonképpen csak Wilhelm Abel és tanítványai folytatták tovább.⁴⁴ Csak mellékesen jegyzendő meg, hogy az Abel nevével összekapcsolt elmélet az 1350 óta fennálló ár-bér ollóról Karl Lamprecht egyik megállapítására vezethető vissza, amelyet az általa készített moseli adatsorok alapján figyelt meg.⁴⁵ A francia és a belga-holland kutatásnak az ár- és bértörténet területén jelentkező előnyét fokozatosan kezdik behozni. Egy kis lépést jelent ezen az úton a kölni gabonaforgalom-, gabona- és kenyérár-sorok kiadása; a kölni bérforrásokat Dietrich Ebeling dolgozza fel szisztematikusan.⁴⁶ Egyre nő az érdeklődés az ilyen munkák iránt, nem utolsósorban azért, mert az ártörténeti vizsgálatokat különösen jól lehet elektronikus adatfeldolgozással elvégezni.

V.

A francia kvantitatív kutatás másik fontos területe a történeti demográfia. E diszciplína fejlődése Franciaországban viszonylag későn kezdődött el, később aztán annál gyorsabb volt. A döntő lökést 1956-ban Louis Henry „Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien” c. munkája adta.⁴⁷ Az egyházi anyakönyvek használata – ezek Franciaországban kb. 1570/80 óta

⁴⁰ C.-E. Labrousse: Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle, 1–2. k. Paris, 1933.; Uő.: La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution. Paris, 1944.

⁴¹ M. Baulant és J. Meuvret: Prix des céréales extraits de la mercuriale de Paris (1520–1698). 1–2. k. Paris, 1960–62.; J. Meuvret: Études d'histoire économique (Cahiers des Annales 31). Paris, 1971.; M. Baulant: Lex prix des grains à Paris de 1431 à 1788. In: Annales ESC 23. 1968. 520–540.; G. u. G. Frêche: Les prix de grains, des vins et des légumes à Toulouse (1486–1868). Extraits des mercuriales suivis d'une bibliographie d'histoire des Prix. Paris, 1967.; J. Dupâquier, M. Lachiver és J. Meuvret: Mercuriales du pays de France et du Vexin français (1640–1792). Paris, 1968.; M. Morineau: À la halle de Charleville: fourniture et prix des grains, ou les mécanismes du marché (1647–1821). In: Actes du 95e Congrès national des sociétés savantes. Reims, 1972. Hist. moderne 2. k. Paris, 1974. 159–222.

⁴² D. Ebeling és F. Irsigler (Bearb.): Getreideumsatz, Getreide- und Brotpreise in Köln 1368–1797 (Mitt. aus dem Stadtarchiv von Köln 65. u. 66), 1–2. k. Köln, 1976/77.

⁴³ Tanítványom, Rainer Metz, Tübingenből.

⁴⁴ M. J. Elsas: Umriss einer Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland. Bd. I., II. A. és II. B. Leiden, 1936, 1940 és 1949. Vö. W. Abel: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter. 3. kiad. Hamburg/Berlin, 1978.; Uő.: Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa. Hamburg–Berlin, 1974.

⁴⁵ Vö. W. Abel: Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. 3. kiad. Stuttgart, 1978. 132.

⁴⁶ A „Studien zur sozialen Lage der Unterschicht in Köln im 18. Jahrhundert” c. disszertáció-tervezet keretében.

⁴⁷ Vö. még M. Fleury és L. Henry: Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien. Paris, 1976.; Különösen utalni kell a „Techniques et Méthodes en démographie historique, XVII–XVIIIe siècles” c. kötetre (Annales de Démographie Historique 15). Paris–Den Haag, 1972. Most a legjobb francia bevezetést nyújtja J. Dupâquier: Introduction à démographie historique. Paris/Tournai/Montreal, 1974.

meglehetősen folyamatos adatsorokat szolgáltatnak – nem volt feltétlenül új. Az előrelépés a kiértékelés módszerében volt: az eddig szokásos aggregatív kiértékelés helyébe a családrekonstrukció szűrőpróba technikán alapuló nominatív módszere lépett, ami viszonylag könnyen megtanulható és elsősorban jelentékeny időt takarít meg. Nemcsak megmarad az aggregatív módszer összes vizsgálati lehetősége, hanem még kombinálni is lehet az egyéb gazdasági, társadalmi és demográfiai adatsorokkal.

Németországban a svájci Arthur E. Imhof által 1975-ben szerkesztett „*Historische Demographie als Sozialgeschichte*” (alcím: Giessen und Umgebung vom 17. zum 19. Jahrhundert)⁴⁸ c. kötetekben található a legújabb kutatási állapot, ami többek között tartalmazza az aggregatív és nominatív vizsgálatok azon eredményeit, melyeket az Imhof által vezetett munkaközösség elektronikus adatfeldolgozással nyert. Imhof megírta meggyőző, „*Einführung in die historische Demographie*” c. művét is.⁴⁹ Jellemző, hogy Németországban az újabb történeti demográfiát majdnem kizárólag külföldiek művelik; különösen érdekesek az amerikai David W. Sabeau még mindig folyó kutatásai Neckarhausen württembergi községről.⁵⁰ Már rendelkezésre állnak az első eredmények a mainzi népességtörténetről készített tervmunkából is.⁵¹

Imhof a giesseni tervmunka folyamán olyan nagyszámú, már kész családrekonstrukciókra támaszkodhatott, amelyek családi vagy falusi és helyi anyakönyvek, ill. családfák formájában rendelkezésre álltak, és amelyek minden nehézség nélkül áttekinthetőek voltak gép által olvasható formára. Ilyen anyag sok német községben és városban létezik; keletkezésük történelmi feltételei ismertek. Rendkívül jónak tűnnek azok a lehetőségek, amelyeket éppen a Landesgeschichte kutatás számára nyújtanak.⁵²

Hogy a Henry által kidolgozott sample-módszer gyengeségeit elkerüljék, jelenleg három kutatócsoport dolgozik – egy Cambridge-ben, egy Párizsban és a harmadik Torontóban –, mégpedig olyan program kifejlesztésén, amely keresztelő, házassági és halotti anyakönyvek alapján lehetővé teszi az automatikus családrekonstrukciót. Ha a közleményeket tekintjük, a kanadai csoport jutott a legmesszebbre. A párizsi csoportnál a sikerkvóta már 40%.⁵³ Ettől függetlenül is az utóbbi két évtizedben igen megnövekedtek a történeti demográfia kérdésfeltevései. Imhof írja: „Az egyházi anyakönyvi anyag elemzése a források homogenitása miatt rendkívül alkalmas olyan vállalkozásokra, amelyek hosszabb időszakokat és kisebb vagy nagyobb régiókat ölelnek fel, a térségen és időn átívelő demográfia, részleteiben biológiai, ökológiai, gazdaság-, társadalom-, mentalitás, klíma- stb. történetileg megformált struktúrák vagy/és konjunkturális eltérések megragadására.”⁵⁴ Nagyon tömör és kifejező megfogalmazásban beszél Chaunu 1975-ben a kultúr- és társadalomtörténetre kiható történeti demog-

⁴⁸ Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte 31. Darmstadt/Marburg, 1975.

⁴⁹ A. E. Imhof: Einführung in die historische Demographie. München, 1977.

⁵⁰ Vö. mindenekelőtt D. W. Sabeau: Verwandtschaft und Familie in einem württembergischen Dorf 1500 bis 1870. Einige methodische Überlegungen. In: W. Conze (szerk.): Die Familie im Übergang von der entfalteten Agrargesellschaft zum Industriesystem. Stuttgart, 1977. 220–235.

⁵¹ Vö. W. G. Rödel: Arbeiten und Projekte zur Bevölkerungsgeschichte der Stadt Mainz. In: A. E. Imhof (szerk.), Historische Demographie als Sozialgeschichte, 1037–1048.; Uő.: Bevölkerungsbewegungen und soziale Strukturen in Mainz zur Zeit des Pfälzischen Krieges (1680–1700). Eine historisch-demographische Fallstudie (Gesch. Landeskunde 19). Wiesbaden, 1978.

⁵² Vö. P. Burg: Demographie und Geschichte. Zur Auswertung von Katastern und Personenstandsregistern am Beispiel eines saarländischen Grenzdorfes. In: Rhein. Vjbl. 42. 1978. 298–383. Érdekes módszertani utalásokkal és gazdag irodalommal.

⁵³ Vö. Y. Daubèze és J.-Cl. Perrot: Un programme d'étude démographique sur ordinateur. In: Annales ESC 27. 1972. 1047–1070.; A sikerkvótára vonatkozó utalást J. Hooeknak köszönöm. – Vö. még R.-S. Schofield: La reconstitution des familles par ordinateur. In: Annales ESC 27. 1972. 1071–1082. A kanadai csoport munkájával kapcsolatban vö. B. Desjardins, P. Beauchamp és J. Legare: Automatic Family Reconstitution: The French-Canadian Seventeenth-Century Experience. In: Journal of Family History 2/1. 1977. 56–76. Félautomatikus, jelentős időmegtakarítást nyújtó módszert mutat be M. P. Gutmann: Reconstituting Wandre. An Approach to Semi Automatic Family Reconstitution. In: Annales de Démographie Historique 20. 1977. 315–341.

⁵⁴ A. E. Imhof és Th. Kühn: Die Analyse kirchlich-administrativer Daten mit Hilfe der EDV. In: H. Best u. R. Mann (szerk.), Quantitative Methoden (Id. a 6. jegyz.-nél), 58.

ráfiáról, mint az „*histoire de l'amour, de la vie et de la mort*”-ról, amely időközben „*histoire sérielle du troisième niveau*”-vá vált.⁵⁵ Ezekbe a keretekbe tartozik Ariès, Vovelle és Chaunu⁵⁶ kvantifikáló vizsgálatai a mentalitástörténet területén, a népi vallásosság⁵⁷, vagy a halálhoz való viszony megváltozásáról.

VI.

A hosszú szériák demográfiai, gazdasági és szocio-kulturális adatokat szolgáltatnak azoknak a kitűnő francia helytörténeti tanulmányoknak a számára, amelyekhez hasonló a német Landesgeschichte területén mi még nem tudunk felmutatni: itt szeretném megemlíteni Pierre Goubert-nek időközben klasszikussá vált munkáját Beauvais-ról és Beauvaisis tartományról 1600 és 1730 között. A könyv 1960-ban jelent meg Párizsban, majd később (1968-ban) zsebkönyv formában is, a következő jellemző címmel: „*Cent mille provinciaux au XVIIe siècle*”.⁵⁸ A mű meghatározott térség „*histoire totale*” fogalmába tartozik, mindenekelőtt a tömegek, a névtelenek története, amelyek egyesként jelentéktelennek mutatkoznak. Itt utalhatunk a kollektív életrajz alternatív fogalmára is, amelyet mostanában erőteljesen vitatnak, de amely legalább a kisebb személyi csoportok (mikropopulációk) elemzésénél már bebizonyította használhatóságát.⁵⁹

A demográfiai, szocio-kulturális és szocio-ökonomiai adatok legkövetkezetesebb alkalmazását és kombinálást Emmanuel Le Roy Ladurie „*Paysans du Languedoc*” c. művében találhatjuk meg. A könyv először 1965-ben Párizsban jelent meg.⁶⁰ A vizsgálat a kb. 1310-től kb. 1730-ig terjedő időszakot öleli fel. Ezt a művet nemcsak azért szeretném közelebbről bemutatni, mert Le Roy Ladurie ma – François Furet és Joseph Goy mellett – az Annales-kör középponti alakjai közé tartozik, hanem azért is, mert ezen keresztül a modern francia struktúratörténeti kutatás egész sor jellemző vonását be lehet mutatni: a vizsgálat kedvező volt a szokatlanul jó forráshelyzet miatt; telekkönyvek, közjegyzői okiratok, egyházi számadáskönyvek és más hasonló szeriális források lehetővé tették a birtokállomány eltolódásának, a földjáradéknak, a lakosság mozgásának, az ár- és béringadozásoknak és az agrár-termelékenység fejlődésének rekonstruálását, hosszú időszakon keresztül, a tizedszámítások elemzésével. A tizedszámításokat Le Roy Ladurie és Joseph Goy egy 1972-ben megjelent gyűjteményes

⁵⁵ P. Chaunu: *Histoire science sociale. La durée, l'espace et l'homme à l'époque moderne*. Paris, 1974. 293. és skk. Vö. n.é. R. Reichardt: „*Histoire des Mentalités*”. Eine neue Dimension der Sozialgeschichte am Beispiel des französischen Ancien Régime. In: *Inter. Archiv f. Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 3. 1978. 130–166.

⁵⁶ Ph. Ariès: *Contribution à l'étude du culte des morts à l'époque contemporaine*. In: *Revue des travaux de l'Académie des sciences morales et politiques* 109. 1966. 25–34.; *Uő.*: *La mort inversée*. In: *Archives européennes de sociologie* 8. 1967. 169–195. – M. u. G. Vovelle: *Vision de la mort et de l'Au-Delà en Provence d'après les autels des âmes du Purgatoire, XVe–XXe siècles*. Paris, 1970.; M. Vovelle: *Mourir autrefois: Attitudes collectives devant la mort aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris, 1974. – P. Chaunu: *Une histoire religieuse sérielle. A propos du diocèse de La Rochelle (1648–1724) et sur quelques exemples normands*. In: *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 12. 1965. 5–34.; *Uő.*: *Mourir à Paris*. Paris, 1978.; *Uő.*: *Mourir à Paris*. In: *Annales ESC* 31. 1976. 29–50. – Vö. még J.-M. Thiriet: *Mourir à Vienne aux XVIIe–XVIIIe siècles. Les cas des Welsches*. In: *Jb. d. Ver. f. d. Geschichte d. Stadt Wien* 34. 1978. 204–217.

⁵⁷ Vö. J. Le Goff: *Les mentalités. Une histoire ambiguë*. In: J. Le Goff és J. Nora (szerk.), *Faire de l'histoire*, Bd. III. Paris, 1974. 76–94. Önálló tanulmányként: M. Vovelle: *Piété baroque et dechristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments*. Paris, 1973.

⁵⁸ Vö. J. Hoock: *Zur Französischen Sozialgeschichtsschreibung* (ld. a 37. jegyz.-nél).

⁵⁹ J.-Ph. Genet: *Die kollektive Biographie von Mikropopulationen: Faktoranalyse als Untersuchungsmethode*. In: F. Irsigler (szerk.), *Quantitative Methoden in der Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Vorneuzeit*. Stuttgart, 1978. 69–100.

⁶⁰ 2. kiadás, 1966; vö. még J. Hoock: *Literaturbericht*. In: *Geschichte und Gesellschaft* 3. 1977. 538. és skk.

kötetben⁶¹ mint a mezőgazdasági konjunktúra rekonstruálásának „vezérforrását” emelték ki. A tizednek ez a kutatása Németországban még egyáltalán nem kezdődött el.⁶²

Languedocban folyamatos adatsorok adódtak, különösen a 16. század végétől a 18. századig. Az egyházi anyakönyveket ugyanis – amiket a demográfiai fejlődés elemzéséhez használtak fel – a 16. század utolsó harmadában kezdték el vezetni.

Le Roy Ladurie Languedoc regionális modelljén fejlesztette ki a „*longue durée*”-ben megrekedt hagyományos agrártársadalom képét, amely képtelen arra, hogy a mezőgazdasági termelékenységet az extenzív gazdálkodási formák által megszabott határokon túlelje. Jellemzője, hogy megszüntethetetlen diszkrepancia áll fenn egyrészt a népesség növekedésének nagy dinamikája és rugalmassága, másrészt a mezőgazdasági termelékenység merev határa között. Languedoc „egy több évszázados agrárciklus foglyaként jelenik meg, amelyet csak az ipari növekedési szakasz szabadít ki.”⁶³ Le Roy Ladurie számos tanulmányban kibővítette ezt a regionális modellt, és egész Franciaországot bevonta a vizsgálatba.⁶⁴ A tizedjövedelmek összehasonlítása a különböző régiókban differenciáltabb képet eredményezett, de nem vonta maga után az alapstruktúra lényeges módosítását: a tizedek jelentős ingadozásai ellenére megmarad a hosszan tartó stagnálás benyomása: sehol sincs tartós fellendülés; itt-ott akad néhány kiemelkedő érték, mégpedig Franciaország északi és északkeleti része előnyre tett szert déllel és délnyugattal szemben, azonban 1750 előtt itt sem történik meg az agrárnövekedés döntő áttörése, egyszóval mindez szintén „*économie froide*.”

Jochen Hoock joggal vetette fel nemrég, hogy Le Roy Ladurie túlhangsúlyozza a hagyományos falusi társadalom maradó aspektusait.⁶⁵ A „gabonatermék” mutató kiválasztása maga után vonja, hogy elhanyagolják a polivalens, piacra orientált bérleti és majorsági gazdaságot, hogy a konjunktúra a kisparaszti üzemek konjunktúrájává válik és a Le Roy Ladurie által kimutatott „*dynamique de la longue durée*”-ben résztvevő, a stagnáló szakaszok közötti utólérsi szakaszokban meglevő akkumulációs folyamatokat kivette a vizsgálatból, valamint olyan területeket is figyelmen kívül hagyott, amelyek korán állandó növekedést mutattak, mint pl. a szőlőművelés és a falusi gyapjúipar. – Mindezek ellenére e munka nagy érdeme az, hogy egy regionális, áttekinthető modellen először ismeri fel, írja le és magyarázza behatóan az evolúciós és devolúciós folyamatok komplex ritmikáját a preindusztriális társadalomban.

Le Roy Ladurie vizsgálata annak a határán van, ami még a kvantitatív kutatással lehetséges. A párizsi „*École Pratique des Hautes Études*” (ma EHESS) létrejött az interdiszciplináris és kollektív munkának az a kerete, amely éppen a regionális összehasonlító vizsgálatok számára is ösztönzést nyújt. Hozzácsatoltak kb. 40 kutatási központot, összesen több mint ezer kutatóval és technikussal csak a társadalom- és gazdaságtudományok e területéről 17 folyóiratot és 44 tudományos sorozatot adnak itt ki. Ilyen feltételek között fejlődik az interdiszciplinaritás és a csoportmunka.

VII.

Mind Franciaországban, mind Németországban magas fejlettségi fokot ért el a városi társadalmi rétegződés, mobilitás és társadalmi topográfia kutatására használt adóforrások elemzése. Jean-Pierre Bardet úgy próbált megbirkózni a 80 ezer lakosú 18. századi Rouen forrástömegével, hogy az

⁶¹J. Goy és E. Le Roy Ladurie: Les fluctuations du produit de la dîme. Conjoncture décimale et domaniale de la fin du Moyen Age au XVIIIe siècle (Cahiers des études rurales 3). Paris–Den Haag, 1972. – Vö. még H. Neveux: Les grains du Cambrésis. Lille, 1974. Az 1976-ban Párizsban megrendezett „Tized-kongresszus” eredményeiről Goy és Le Roy Ladurie számolt be 1978-ban az edinburgh-i Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszuson.

⁶²Az első eredményeket a svájci A. Head mutatta be az edinburgh-i Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszuson 1978-ban.

⁶³J. Hoock: Zur französischen Sozialgeschichtsschreibung (ld. a 37. jegyz.-nél). 13.

⁶⁴E. Le Roy Ladurie: Le territoire de l'historien (tanulmánygyűjtemény). Paris, 1973.; Az „*économie froide*”-dal kapcsolatban vö. a 279. oldalt.

⁶⁵Ld. a 60. jegyz.-nél 539–542.

elektronikus adatfeldolgozással történő kiértékelést azokra a személyekre korlátozta, akiknek családi nevük b-vel kezdődik.⁶⁶ Ez a válogatás is bőségesen elegendő ahhoz, hogy nagyon tömör, komputeres térképet kapjunk, pl. meghatározott foglalkozások, jövedelmek, lakásminőségek stb. megoszlására. A „Késő-középkor és reformáció” elnevezésű témát kutató kis csoport, amely a felsőnémet városokból származó adólisták elemzésénél elektronikus adatfeldolgozást alkalmazott, mostanában valószínűleg a legmesszebbre jutott.⁶⁷ Hasonló vizsgálatokat terveznek a münsteri „Összehasonlító várostörténet” elnevezésű külön kutatási téma keretében.⁶⁸

Végül még egy másik forrásfajtát szeretnék megnevezni, amellyel Franciaországban és Németországban néhány éve intenzíven foglalkoznak, nevezetesen a hagyatéki leltárokat és felosztásokat. Heilwig Schomerus vizsgálataiból – melyeket Württembergből származó újkori anyagon végzett el – már rendelkezésre állnak az első, elektronikus adatfeldolgozással nyert eredmények.⁶⁹ A párizsi EHESS történeti kutatóközpontjában létrejött egy kutatócsoport, amely e forrástípus számára olyan kódolási eljárást fejlesztett ki, ami a gépi kiértékelést is lehetővé teszi, hiszen ez a forrástípus alig áttekinthető számú információkat és variánsokat tartalmaz. Az eredményekből valószínűleg nemcsak a gazdaság- és társadalomtörténet, hanem a néprajz, a divat-, a technika- és a művelődéstörténet (ld. pl. könyvtulajdon), stb. is profitálhat.⁷⁰

VIII.

A kvantifikáció segítségével végezhető kutatás súlypontjairól és alkalmazási lehetőségeiről szóló áttekintést nem szükséges tovább folytatnunk. Bizonyára csak kevés olyan területe van a történelmi kutatásnak, amely források hiányában vagy kérdésfeltevés miatt, tartósan ki tudja vonni magát a kvantifikáció alól. A források miatt a súlypont továbbra is az 1400 vagy 1500 utáni évszázadokon lesz, helyi vagy tematikus kivételektől eltekintve. Biztos, hogy nem merész az előrejelzés, ha a következő években, minden területen a kvantitatív munkák jelentős növekedésével számolunk: új forráscsoportok feltárásának szükségessége és lehetősége, meggyőző eredményekkel jelentkező sikeres munkák példája, interdiszciplináris kutatások növekedése és a történészhallgatók képzésében bekövetkező változás erősíti ezt a trendet. A mennyiségi és minőségi elemzés alternatívája nem létezik többé; kétséges, hogy valamikor is értelmes volt-e. A kvantitatív módszereket mindig alkalmazni kell, ha a kutatás tárgya, a forráshelyzet és a kérdésfeltevés ezt megköveteli és megengedi. Minél hamarabb hozzászokik az ember a leíró és elemző statisztika módszereinek használatához, s minél hamarabb legyőzi a komputertől való félelmét, annál jobb a történettudománynak.

⁶⁶ Vö. J.-P. Bardet: Computer und Stadtgeschichte. Das Beispiel Rouen. In: F. Irsigler (szerk.), *Quantitative Methoden* (ld. az 59. jegyz.-nél). 43–49.

⁶⁷ Vö. E. Weyrauch: Methodische Überlegungen zum Einsatz der EDV im Arbeitsvorhaben „Sozialschichtung in Städten”, uo. 9–23.; I. Batori: Sozioökonomische Untersuchungen in süddeutschen Städten des 15. und 16. Jahrhunderts. Programmläufe – Erfahrungen – Ergebnisse, uo. 24–42. Önálló tanulmányként: I. Batori és E. Weyrauch, *Die bürgerliche Elite der Stadt Kitzingen. Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte einer landesherrlichen Stadt im 16. Jahrhundert* (Tübinger Beiträge zur Geschichtsforschung 11). Stuttgart, 1979. (sajtó alatt).

⁶⁸ Vö. H. J. Schwippe: Zum Einsatz stochastischer Modelle in der Lokalisationsanalyse innerstädtischer Standortmuster. In: H. Best és R. Mann (szerk.), *Quantitative Methoden* (ld. a 6. jegyz.-nél). 206–253.

⁶⁹ H. Schomerus: Ausbildung und Aufstiegsmöglichkeiten württembergischer Metallarbeiter 1850–1914 am Beispiel der Maschinenfabrik Esslingen. In: U. Engelhard (szerk.), *Soziale Bewegung und politische Verfassung*. Stuttgart, 1976. 371–393.; Uő.: *Arbeiter im 19. Jahrhundert. Fakten zur Sozialgeschichte. Das Beispiel der Maschinenfabrik Esslingen*. Stuttgart, 1978. Egy erősen néprajzi irányultságú tervnyunka folyik most Münsterben G. Wiegmann vezetésével. Munkatásak: K. Roth és R.-E. Mohrmann.

⁷⁰ M. Baulant: Die Kodierung von Nachlassinventaren. In: F. Irsigler (szerk.), *Quantitative Methoden* (ld. az 59. jegyz.-nél). 101–126.

Még egyszer szeretném hangsúlyozni: a kvantitatív kutatás nem alternatíva, hanem kiegészítő forma, amely kitűnően alkalmas más módszerekkel való kombinálásra. Nem osztom egyes amerikai vagy francia kutatók eufóriáját, akik úgy vélik, hogy a kvantitatív történelem végül a valóságot fedezi fel.⁷¹ Aki kellő józansággal közeledik a szeriális forrásokhoz, az nagyon hamar felismeri, hogy az új ismeretekhez vezető úton igen sok az akadály, és előbb-utóbb áthághatatlan határok mutatkoznak.

Néhány tényezőre már utaltam, amelyek Németországban megnehezítik a kvantitatív kutatást. Ilyenek pl. a csekély tapasztalat és hajlandóság a team-munkára, az interdiszciplináris együttműködés hiányzó intézményi és szervezeti előfeltételei, hiányos statisztikai képzés, a számítótól való gyakran egészen felesleges félelem. Ez annál kevésbé indokolt, mivel az ember programozható zsebszámológéppel ma már olyan műveleteket is el tud végezni, mint egy egyszerű korreláció- és regressziószámítás. Ezekhez a műveletekhez néhány évvel ezelőtt még nagy számítógépek kellettek. A lényeges félreértés abban a feltételezésben rejlik, hogy az embernek magának kell tökéletesen megtanulnia programozni, mert csak így tudja az elektronikus adatfeldolgozást jól használni.⁷² Egyébként megéri, hogy egyszer magunk is részt vegyünk egy programozó tanfolyamon, hogy közelebbről megismerkedjünk a számítógép nyelvének struktúrájával, és hogy a programozónak jobban meg tudjuk mondani, mit akarunk kezdeni az anyaggal. Ha az embernek nincs nagyon sok ideje, ill. nem foglalkozik állandóan elektronikus adatfeldolgozási tervmunkákkal, akkor nincs sok értelme, hogy maga is megtanuljon jól programozni – az ember túl sok hibát követ el, ha nem gyakorolja folyamatosan. Értelmesnek és viszonylag rövid idő alatt megtanulhatónak tűnik azonban a standardizált programcsomagokkal való munka, pl. a SPSS-szel⁷³ amelyet bár túlnyomórészt a társadalomtudományok számára fejlesztettek ki, de bizonyos határok között a történész számára is sokat nyújthat.

A leghosszadalmasabb munka az eredeti adatoknak gép által olvasható formára való előkészítése. Sok szándék pénz- vagy időhiány miatt e szakaszban hiúsul meg. Az adatstruktúra nem mindig olyan sűrű és világos, mint a kölni sorok. A Dietrich Ebeling és jómagam által kiadott és részben kiértékelt kölni gabonaár- és gabonaforgalom-sorok 1531-től 1797-ig különösen megfelelnek azoknak a feltételeknek, amelyeket Jean Marczewski az idősorok felhasználhatóságaként megszabott: hosszúak, homogének és kifejező erejűek.⁷⁴ Teljesítik Chaunu követelményét is: *richesse, signification, densité, précision és nervosité*.⁷⁵ Kis megszakításokkal 270 éven keresztül rendelkezésre áll a négy gabonafajta – búza, rozs, árpa, zab – hetenkénti négy forgalmi adata és a négy ár, mindenkor kölni „*malter*”-ban, ill. kölni számítási pénzben márka (albus) heller, ill. gulden (albus) heller szerint, amelyeknél a számítási gulden 4 márkával egyenlő. Tehát áttekinthető számú változóval és állandó adatstruktúrával rendelkezünk. Dietrich Ebeling – aki 1974-ben egy árákról és bérekről szóló kutatási tervszeminárium hallgatója volt – javasolta, hogy ezt a több mint 100 000 adatból álló tömeget komputerrel rendszerezzük és dolgozzuk fel. Ebeling véletlenül ismert egy kitűnő programozót is, Arne Raeithel okleveles pszichológust, akit munkaszerződéssel az egyetemi kutatási keretből fizetve alkalmazni is tudtunk.⁷⁶

A kölni ársoroknál a lyukkártya-módszer mellett döntöttünk; a lyukasztást a szeminárium résztvevői és egyetemista segéderek végezték el. A korrektúra egyszerű, és ha az adatbázis már áll, akkor csak programozási hibákat lehet véteni. Egyik nagy előnye az, hogy az egyszer már elraktározott

⁷¹ Vö. pl. *J.-Ph. Genet: Die kollektive Biographie* (ld. az 59. jegyz.-nél). 88.

⁷² „Kvantifikálóként” szerzett saját tapasztalataim – aki alkalmazza az elektronikus adatfeldolgozást – nem szeretném általánosítani; ehhez a kölni forrásanyag túl jó volt és az általunk végzett kísérlet túlságosan szerény. Azonban mégis segíthet az előítéletek lerombolásában, ha figyelembe vesszük, hogy viszonylag szerény eszközökkel is rövid időn belül használható eredményekhez lehet jutni.

⁷³ Kitűnő bevezetést nyújt *P. Beutel, H. Küffner, E. Röck és W. Schubö, SPSS 7. Statistik – Programmsystem für die Sozialwissenschaften. Eine Kurzbeschreibung der Programmversionen 6 und 7.*, 2. kiad. Stuttgart/New York, 1978.

⁷⁴ *J. Marczewski: Quelques observations* (ld. a 24. jegyz.-nél). 177.

⁷⁵ *P. Chaunu: Histoire quantitative ou histoire sérielle* (ld. a 10. jegyz.-nél), 170. („Gazdagság, jelentés, sűrűség, pontosság és érzékenység.”)

⁷⁶ Vö. 42. jegyz., Einleitung zu Bd. I.

adatokat tetszés szerint át lehet rendeztetni; az egyes adatsorok egymással kapcsolatba hozhatóak, és négyzetrácsos táblázatokon vagy grafikonokon jól leolvashatóan ábrázolhatóak. Kiadásunkban a komputer által nyomott ívek és grafikonok, sőt a nyomásminták is a költségek szempontjából előnyöknek bizonyultak. Rendkívül sok időt takarítottunk meg, mert megszabadultunk a különböző havi- és éves átlagok kiszámításától, pl. a havi forgalmi mennyiségnek és az átlagáraknak a megfelelő aratási év havi átlagmennyiségétől, ill. az éves átlagártól való százalékos eltérésének kiszámításától. Ezek a variációs számítások a hosszan tartó trendek elemzésénél nagyon hasznosaknak bizonyultak. Az árgörbék grafikai ábrázolásának néhány finomsága kézzel már alig lett volna lehetséges, mert a számolásra fordított fáradságot nem lehetett volna helyettesíteni. Ilyen pl. az árgörbék féllogaritmikus ábrázolásánál egy héttagó csúszóátlag alkalmazása, vagy ilyen az Arne Raeithel által javasolt binomikus szűrő módszerénél a csúszóátlag-görbék kiszámítása, amely a szokásos csúszóátlagnál jobbnak bizonyul.⁷⁷

IX.

Ha ily módon elkészítettük a grafikonok és táblázatok egész sorát, még valóban keveset nyertünk; a történész tulajdonképpen elemző munkája még csak most kezdődik: most kell magyarázni, összehasonlítani, más adatokkal és információkkal kombinálni, azaz át kell térni a kvalitatív elemzésre. Két példa: a kölni adatsorok autokorrelációs tesztjénél kiderült, hogy a görbék belső ritmusa 1531 és 1797 között egy 11 éves ciklust követ.⁷⁸ Ezzel még viszonylag keveset lehet kezdeni. Ha azonban tudjuk, hogy a napfoltciklus éppen úgy ezt a 11 éves (11,07 éves) ritmust követi, akkor itt egy izgalmas klímátörténeti kérdés van, amit nem is lehet olyan gyorsan és egyszerűen megválaszolni.⁷⁹

A második példa a következő: már az ár- és forgalmi adatok feldolgozásánál a forgalmak és ármozgások havi megoszlásánál lényeges eltérések tűntek fel a 16. és a 18. század között.⁸⁰ Az előbb említett százalékos eltérések bázisán grafikonos ábrázolásokat készítettünk, amelyek bizony meglepő eredményt nyújtanak: az éves kínálat megoszlásában kb. 1620/30-tól kezdve alapvető változás rajzolódik ki. A 16. században a termés nagy részét magában az aratási hónapokban és a téli cséplési idő alatt vitték piacra. Az árak fejlődése a forgalom fejlődésével majdnem párhuzamosan futott, különösen az 1530–1580 közötti évtizedekben, tehát a 16. századi áremelkedés szakaszában – kivéve az aratási év utolsó három-négy hónapját, tehát az április – májustól június–júliusig terjedő időszakot. Az aratási időben különösen nagy volt a kereslet, amely a növekvő kínálat ellenére felverte az árakat; úgy tűnik, hogy ezt a vásárlási magatartást részben a gyorsan egymást követő válságok tapasztalatából adódó tömegpszichológiai tényezők határozzák meg. A piac telítődése mindig csak januárban következhetett be, hiszen ekkor a mennyiséggel együtt az árak is estek. Nyáron aztán a szűk kínálat az új aratás előtt természetesen az árakra is hatott. E szakasz fő jellemzője tehát a túlkereslet, rövid nyugodtabb időszakokkal. 1600 körül kezdődik egy átmeneti időszak, a kínálat szempontjából két csúcsponttal, ősszel és nyár elején; az árak fejlődése egyenetlen, összességében azonban az ár- és forgalommozgás negatív korrelációja erősödik. 1670-től kezdve a forgalom megoszlását az aratási és cséplési időig egyértelműen a kínálat csökkenése, ill. kora nyáron és nyáron – tehát közvetlenül az új aratás előtt – a kínálat növekedése határozza meg. És ezt a növekedést majdnem szabályszerűen növekvő árak kísérik. Eddig az első hozzávetőlegesen megfogalmazott tényállás. Kétségtelen, hogy itt a struktúra mélyreható változásáról van szó, amelynek magyarázatára több olyan hipotézis kínálkozik, amelyek nem zárják ki egymást. Ezeket a hipotéziseket a kölni gabonapiacra szereplő csoportok szerint szeretném rendezni.

⁷⁷ Vö. Bevezetés 2. kötet, 11. l. XIII. ábra.

⁷⁸ Uo., ld. táblázat, XVI.

⁷⁹ A klímátörténeti vizsgálatok keretében megoldás várható H. Flohn bonni professzortól. A napfolt-ciklushoz vö. W. Gleissberg: MG, Die Häufigkeit der Sonnenflecken. Berlin, 1952.

⁸⁰ Vö. F. Irsigler: La mercuriale de Cologne (1531–1797): structure du marché et conjoncture des prix céréaliers. In: Annales ESC 33. 1978. 105. és skk. és a következőkhöz is.

1. hipotézis: A gabonatermelés a 17. században a lakosság számához képest abszolút, vagy legalábbis relatív mértékben növekszik, úgyhogy tendenciózus túlermelés áll fenn, melynek következményeként a gabonatermelőknek a piacépes termés azonnali szállításánál, ősszel, ártörésekkel kellett számolniuk, és ezért ki kellett várniuk, amíg a növekvő kereslet a tavaszi és kora nyári hónapokban az árakat és ezzel a kereseti lehetőséget is emeli. Egy ilyen eladási politika azonban csak akkor lehetséges, ha megfelelő tárolási lehetőségek állnak rendelkezésre vidéken vagy a kisebb gabonagyűjtő piacokon, mint pl. Dörenben, Jülichben vagy Erkelenzben. Ha a termelők maguk tárolnak, akkor erre valószínűleg nem kis pénzzolgáltatással tartozó parasztok voltak képesek, hanem csak a nagyobb bérleti vagy majorsági üzemek, így ezeken a birtokokon a gabonatermelés koncentrálódásával kell számolnunk, tehát átstrukturálódás történt a teljesítőképes termelők javára és a kis- és közép-paraszti üzemek terhére.

A 2. hipotézis a termelők és a fogyasztók közötti gabonakereskedelem szerepére vonatkozik. A 15. és 16. században nagyrészt még közvetlen piaci kapcsolatok álltak fenn a kistermelők és a városi vevők között; ezek a kistermelők rendszerint arra kénszerűltek, hogy feleslegeiket a lehető leggyorsabban piacra vigyék, mert az adókat és hiteleket csak így tudták kifizetni. A 17. században ellenben a közvetítő kereskedelem, a kereskedők és spekulánsok pozíciója igen megerősödhetett. Ezek a csoportok abban a helyzetben voltak – részben a teljesítőképes termelőkkel összefüggésben –, hogy a gabona eladását az árfejlődéshez igazíthatták, ill. megfelelő eladásokkal ezeket az árakat befolyásolhatták.

Az elosztás területén azonban még egy második tényezőt is figyelembe lehet venni. Számolnunk kell azzal, hogy a 17. században a kölni piacra a Keleti-tenger térségéből is szállítottak gabonát, elsősorban rozst, ami a 16. században csak válságok esetén fordult elő. E hipotézis mellett szól az, hogy a kölni gabonaforgalom megoszlásában kb. 1620-tól kezdve a búza feltűnően visszaesett a rozssal szemben.⁸¹ E hipotézist valószínűleg csak az amszterdami forrásokkal lehet verifikálni. Ha ez a feltételezés helyesnek bizonyul, akkor logikusan csak a szállítási feltételek alapján lehet feltárni, hogy a rozs a kölni piacot legkorábban tavasszal és kora nyáron érte el, és ezzel lényegesen hozzájárult az időszaki forgalom görbéjének megváltozásához.

3. hipotézis: A fogyasztóknál jelentkező lehetséges változásként mindenekelőtt a népesség csökkenését kell szemügyre venni az évtizedes háborúkkal teletűzdelt 17. században. Hogy emellett a városi lakosság növekedett-e, nem biztos, mert éppen ezekben a nyugtalan időkben a falusi lakosság – legalábbis átmenetileg – a városokban keresett védelmet, és ezután már őket is el kellett látni. A harmincéves háború Köln csak 1635 után érintette erősebben. A városba helyőrség került, ami az élelmiszerszükségletet jelentősen megnövelte: ebből ered ezekben az években a forgalom és árgörbék világos, párhuzamos mozgása is. Az általános bizonytalanság hatására a városi lakosság szélesebb rétegeiben – tehát a saját házzal és földdel rendelkező kézműveseknél is – elterjedt az a szokás, hogy fél évre vagy egész évre is gabonataralékot halmozzanak fel, míg a 16. században ez túlnyomóan az egyházi intézmények, pékségek és a kereskedő vezetőréteg háztartásaira volt jellemző. Ezzel is lehetne magyarázni, hogy az új gabona iránti kereslet egy hónappal eltolódott. Eddig nem látok kielégítő utat a verifikálásra, mert még nem kerültek elő olyan jegyzékek, amelyek a privát gabonakészletekről adnának felvilágosítást; más városokban, mint pl. Frankfurtban vagy Strassburgban, vannak ilyen források.⁸² Ezen kívül a vásárlói és fogyasztói magatartás pszichológiai tényezőit, mint változókat, alig lehet elkülöníteni, vagy egyáltalán mérni. Remélem, hogy néhány éven belül már ezeket a kérdéseket is meg tudjuk válaszolni. Addig azonban meg kell elégedni azzal, amit a komputer lehetővé tesz, tehát a rendelkezésre álló adatsorok rendezésével és feldolgozásával, hogy bölcs kérdéseket tehesünk fel. Ez még nem sok, de szerintem igazolja a felhasznált pénzt és fáradságot.

⁸¹ Vö. 8. táblázat, az I. kötetben (ld. a 42. jegyz.-nél) LII.

⁸² A. Herzog: Die Lebensmittelpolitik der Stadt Strassburg im Mittelalter. Berlin/Leipzig, 1909. 16.; H. Hansen: Beiträge zur Geschichte des Getreidehandels und der Getreidepolitik Lübecks. Lübeck, 1912. és skk., és 59.

X.

Végezetül néhány szabályt szeretnék megfogalmazni, amelyeket figyelembe kell venni, ha egy kutatási tervnél az elektronikus adatfeldolgozás alkalmazását mérlegeljük. Itt részben Erdmann Weyrauch javaslataira is támaszkodom.⁸³

1. Nagytömegű források helyett sokkal fontosabbak a használható kérdésfeltevések, hipotézisek, másként nevezve: elméletek és modellek, amelyek egy megfelelő kutatási stratégia megfogalmazását teszik lehetővé. Ha valaki csak a tömeges források megléte miatt hagyja magát az elektronikus adatfeldolgozás alkalmazására csábítani, fennáll az a veszély, hogy a forrásból kiinduló impulzus önállósul és az ember a technikai lehetőségeket csak azért veti be, mert rendelkezésre állnak és nem azért, mert célszerűek. Máris léteznek a nem kielégítő módon használt adatsoroknak olyan torzói, amelyek a helyes kérdéseket megfogalmazni tudó kutatókra várnak az adattárakban.

2. Mielőtt a források komputeres feldolgozását megkezdjük, a forrásokat szigorú forráskritikának kell alávetni. Elég sűrűek-e az adatok? Milyen hibaforrásokat rejt az anyag? Kárbavésznek-e információk a szükséges formalizálás során? Még a legjobb programok is használhatatlanok, ha az adatok hiányosak, hibásak és kevésbé kifejezőek. Ha itt nem figyel az ember, nagyon gyorsan jelentkezik az ún. GIGO-effektus: „Garbage in and garbage out”, ha szemetet táplálunk be, szemet is jön ki.⁸⁴

3. Akinek az elektronikus adatfeldolgozásban még nincs tapasztalata, kérjen tanácsot az állandó számítóközpontoktól, hogy az időfelhasználást, a standardizált programcsomagok felhasználását, a program nyelvének kiválasztását helyesen tudja felmérni. Jobb egy kicsit várni, amíg engedélyt kapunk egy programozó szerződötetésére, mint hogy különböző tanácsadók alkalmankénti segítségével magunk kísérletezzünk. A legtöbb programozó csak egy nyelvet tud igazán jól, legtöbbször az SPSS-t. Tapasztalatom szerint a kvantitatív történeti kutatásban a PL/1 és a Fortran IV programozási nyelvek igen alkalmasak.

4. Az elektronikus adatfeldolgozás lehetővé tesz bizonyos mértékű kísérleti kutatást, mert az adatok kényelmesen és gyorsan átcsoportosíthatók, mert a kombinációs lehetőségek majdnem korlátlanok. A lehetőségeket ki kell használni: azonban ez nem fajulhat játszadozássá és a statisztikai számítások eredményeinek naiv használatává. A komputeres munkának a legtöbb esetben tisztán instrumentális jelentősége van; magyarázathoz és elemzéshez kell vezetnie.

5. A kvantitatív kutatást az összes többi történetkutatói módszerrel együtt kell művelni. Csak így válhat általánosan használható eszközzé; hiba lenne egy meghatározott iskola vagy irányzat bázisává megtenni. A kvantifikáció az utóbbi évtizedekben igen jelentősen előrevitte a történet-tudományt. A határok még messze vannak. A legnagyobb veszélyt a klasszikus történetírástól való nyelvi távolságban látom: külön matematikai-statisztikai ismeretek, a szociológiától és közgazdaságtantól kölcsönzött fogalmak, a táblázatok és grafikonok előnyben részesítése, amelyek gyakran nehezen olvashatóak és túl tömörek, a formalizált, sőt gyakran képszerű kijelentések tendenciája, amelyet első pillantásra csak a bennfentesek értenek. Mindezek nagyon meggyorsították a fejlődést egy külön szaknyelv irányába, ami olyan folyamat, amelynek a nem kvantitatív történetírás művelőinek zöme eddig sikerrel ellenállt.

Fordította: Benke Judit

⁸³E. Weyrauch: *Methodische Überlegungen* (ld. a 67. jegyz.-nél). 13. és skk.

⁸⁴Vö. W. O. Aydelotte: *Quantifizierung in der Geschichtswissenschaft* (1966). In: H.-U. Wehler: *Geschichte und Soziologie* (NWB 53). Köln, 1972. 266.

СПЕЦИАЛЬНЫЙ НОМЕР ПО ПОВОДУ 8-ОГО
МЕЖДУНАРОДНОГО СЪЕЗДА ИСТОРИИ ЭКОНОМИКИ

Морис Эмар (Париж): Исходным пунктом его статьи «Многообразный феодализм» является вопрос о том, чем объясняется устойчивость общественной группы или общественного класса южноиталийских феодальных помещиков. Эта устойчивость в течение веков является главным препятствием экономических и общественных преобразований, она имела достаточную силу пережить и большие реформы XIX-ого столетия. После описания т. н. сицилийского модели, автор сопоставит его с другими трактовками феодального модели. Согласно выводам автора европейский аграрный мир является в начале новых веков в такой мере разнообразным, что изучение отношений кажется самым целесообразным употребляя антиномию «выгоды» и «отставания».

Юрген Кокка (Билефельд): В своей статье «Капитализм и бюрократия в индустриализации Германии» автор сопоставит трактовку Макс Вебера о соотношении капитализма и бюрократической администрации с данными германской индустриализации до 1914-ого года. На основе наблюдения общих, характерных на всю страну черт, действие которых выходит за границы различий, автор приходит к выводу, что бюрократические структуры и традиции способствовали развитию экономической эффективности и рациональности, однако одновременно содействовали возникновению таких новых неравенств, которые нельзя полностью оправдывать в эпохе капиталистической индустриализации.

Иван Т. Беренд (Будапешт): В своей статье «Особое влияние мирового экономического кризиса (1929—1933) в Центральной и Восточной Европе» автор статьи вписывает сам кризис, подводит итоги нескольких анализов, а после этого перейдет к рассмотрению интересующей его географической зоны. На основе анализа процесса и последствий кризиса Восточной и Центральной Европы приходит к выводу, что в странах этого региона кризис отличался от кризиса западноевропейских стран в отношении одного, решающего момента. В Центральной и Восточной Европе не состоялся кризис структуры, таким образом не состоялось и преобразование структуры.

Дьёрдь Ранки (Будапешт): Ссудный банк. Статья анализирует роль одного из важнейших банков Венгрии за период между двумя мировыми войнами. Автор устанавливает, что Ссудный банк активно участвовал в финансировании промышленности, и сыграл большую роль в оформлении и модификации её профиля.

Андრzej Новак (Познань): Изменения в общественной структуре деревенского населения Польши во время барщинно-помещичьей системы (XV—XVIII. вв.). Попытка оформления модели. При оформлении модели общественной структуры крестьянства, автор различает три основные эпохи. Первая охватывает последний этап средневековья: с середины XIV-ого века до последней четверти XV-ого века характерно усиление экономической силы крестьянства. Излишки урожая делают возможным, чтобы оно могло улучшить своё положение, увеличиваются общественные и культурные стремления крестьянства. Вторая эпоха — эпоха введения барщинно-помещичьего хозяйства, которое до середины XVI-ого века распространяется везде, и которое достигает своего зенита в начале XVII-ого столетия. Эта система всё больше задерживает прежние развитие крестьянства, и наконец, в третьей эпохе — которая одновременно обозначает и кризис барщинно-помещичьего хозяйства и которая продолжается с XVII-ого века до середины XVIII-ого столетия — происходит общая пауперизация крестьянского населения. Вполне парализуется его политическая активность.

Шинго Минамизука (Токио): Внешняя торговля Японии в середине XIX-ого века. Автор показывает влияние внешней торговли и заграничного капитала на японское хозяйство. Он изучает тот вопрос, какие моменты содействовали тому, что после 1868-ого года (реставрация Мэйдзи) Япония — в отличие от Китая — могла обойти возникновение полукOLONиального хозяйства.

А. А. Фурсенко (Ленинград): В своей статье «Нефть и политика в конце XIX-ого, в начале XX-ого веков» автор устанавливает, что проблема нефти появилась в международных масштабах в конце XIX-ого, в начале XX-ого веков. Он уделяет особое внимание российским аспектам вопроса, и её тогдашнему конкуренту на мировом рынке: Соединённым Штатам Америки. Отношение великих держав по проблеме нефти было урегулировано развитием международных связей, а соперничество усилило напряжение.

Тибор Тот (Будапешт): Земля и производство. Анализируя рентабельность и способ землепользования, автор статьи поставит вопрос о вероятной связи между возможностями, данными землёй, и продуктивностью производства. Здесь идёт речь о техническом, функциональном равновесии, которое может осуществляться в большей или меньшей мере. В Венгрии, в 1930-ые годы, а позже, в периоде 1960—1972 гг. автор статьи различает мелко-производственные и крупно-производственные отношения равновесия, анализирует тенденции развития и степень равновесия.

Эдди Ван Кауверберг (Лувен): Финансы и фискальная политика в Нидерландах при Бургундах и испанских Габсбургах (XV—XVI. вв.). Темой данного квантитативного анализа, охватывающего почти два столетия, является колебание доходов герцовских поместий. Сущностью рабочей гипотезы автора является то определение, что казённые деньги определяются в первую очередь государственными расходами, и таким образом нажим, ложащийся на герцовских поместьях, может выразить определённые тенденции, если казённые имущества имеют реальное значение. При помощи поправочного модели — изготовленного на основе длинных столб бухгалтерских данных — статья доказывает, что бургундские герцоги опирались на свои имения сильнее, чем Габсбурги. После этого, путём сопоставления количественных и качественных данных, автор чётко анализирует финансовую политику этого длинного периода.

Франц Ирзиглер (Трир): Возможности и границы квантификации в области истории экономики и общества в конце средневековья, в начале новых веков. Автор устанавливает, что квантификация и разработка данных электронными машинами играют всё более значительную роль в исторических исследованиях, однако одновременно обозначают ещё много возможностей ошибки. Данная, информативная статья даёт обзор о настоящем положении — включая анализ школ “New Economic History”, “Annales” и немецких стремлений —, показывает выводы своих кёльнских исследований, выводы анализа рядов кёльнских цен зерна, охватывающих 270 лет. После этого даёт критерии машинной разработки данных.

SPECIAL ISSUE FOR THE EIGHTH INTERNATIONAL ECONOMIC HISTORY CONGRESS

M. Aymard (Paris): “The many-faced feudalism.” His study takes as a starting point the reasons of the opposition of the feudal lords’ social group or class in Southern Italy that had appeared for centuries as the main objective of socio-economic transformation and could survive even after the important reforms of the 19th century. After describing the model of Sicily he compares it to the different model conceptions. According to his conclusion the agrarian world of Europe is so diversified that it seems to be most suitable to analyse relationship with the antinomy of “advantage” and “lag”.

J. Kocka (Bielefeld): “Capitalism and bureaucracy in German industrialisation.” He compares Max Weber’s conception on the relations between capitalism and bureaucratic administration to the evidences of the German industrialisation prior to 1914. Based on the observation of the general features with national force he concludes that the bureaucratic structures and traditions improved

economic effectivity and rationality in Germany meanwhile they contributed to the development of new inequalities which cannot be fully verified by the terms of capitalist industrialisation.

I. Berend T. (Budapest): "Special effects of the Great Crisis (1929–1933) in Central and Eastern Europe." He describes in his study the crisis, summarizes the conclusions of some concerning analyses and finally he turns to the geographic area he is closely interested in. Looking through the process and the consequences of the Central-Eastern European crisis he draws the conclusion that in these countries the crisis differed from those of the western countries in one decisive motif. In Central and Eastern Europe the structural crisis and the structural transformation implied by it failed to come about.

Gy. Ránki (Budapest): „Hungarian General Creditbank in the twenties." He deals with the role of one of the main banking institutions in Hungary between the two World Wars in the framework of a research based on a well defined group of sources. He states that the Creditbank took an active part in the financing of the industry and it played an important role in the formation, the modification of the profile of it.

A. Nowak (Poznan): "Changes of social structure of rural population in Poland at the age of the domination of seigniorial-villein system (15th–18th c.) Modelling experiment." Scetching the social model of rural society the author distinguishes three fundamental eras. The first characterizes the last period of Middle Ages, from the mid-14th century to the last quarter of the 15th century the economic force of peasantry grows, it can improve its financial conditions by the surplus of yield. The social and cultural aspirations of the peasantry also strenghtened. The second period is the age of the introduction of seigniorial-villein economy, its spreads everywhere before the middle of the 16th century, and for the early 17th century it reaches the top. It retards more and more the process of development of the peasantry while in the third period, this is at the same time the crisis of seigniorial-villein economy from the 17th century to the mid-18th century, the pauperization of rural population becomes general, its political activity is paralysed.

S. Minamizuka (Tokyo): „Japan's foreign trade in the middle of the 19th century." The author demonstrates the influence of foreign trade and foreign capital on the economy of Japan. He examines the factors after 1868 (the Meiji restauration) which enabled Japan, contrasted with China, to avoid the formation of the economy of a semi-colonial character.

A. A. Fursenko (Leningrad): "Oil and policy in the late 19th and early 20th century." He states in his article that oil problem became world-wide at the turn of the century and gives special attention to the aspects of Russia and to the great competitor of it in the world market of that age, the United States. The connections of the great powers in the oil problem were regulated by the development of international relations and rivalry only enlarged tension.

T. Tóth (Budapest): "Land and production." Examining the rentability and way of utilisation profiting from land he puts the question what the probability connection is between the possibility given by the soil and the productivity of the production on it. It is a technical, functional equilibrium, that can more or less prove effectual. The author differentiates small-scale and large-scale equilibrium conditions in the thirties and between 1960 and 1972 and he studies development trends and the measure of balance.

E. Van Cauwenberghe (Leuven): "Finances and treasury policy in the Netherlands in the age of the Burgundians and of the Spanish Hapsburgs (15th–16th century)." The subject of this quantitative analysis covering about two centuries is the fluctuation of the incomes on the princely estates. The essence of his working hypothesis is that public financial affaires are determind first of all by the expenses of the state and in this case the pressure upon the princely estates can express certain trends presuming that treasury has a real significance. The study proved by a correlation model based on long

series of entry data that Burgundian princes could much more rely on their estates than the Hapsburgs. Following these the author comparing qualitative and quantitative data makes the fine analysis of changing financial policy of the long period.

F. Irsigler (Trier): "The possibilities and limits of quantification in economic and social history of late Middle-Ages and early modern times." The author states in his article that quantitative methods and data processing play a growing role in the historical research works although often with slips. He describes the actual situation in his informative study including the review of the New Economic History, school of the Annales and the German endeavours. He also demonstrates his researches in Cologne, the conclusions of an analysis of corn price series covering 270 years. Finally he defines the criteria of data processing.

Interjúk

BUZA JÁNOS

Beszélgetés Hermann Kellenbenzcel

Dr. Hermann Kellenbenz professzor 1913-ban született. A nemzetközi gazdaságtörténeti konferenciák tevékeny, rangos feladatokat vállaló résztvevője. Tanszékvezetőként indított kiadványsorozataival¹ arra törekedett, hogy a konferenciák közötti időszakokban is teret biztosítson az új kutatási eredményeknek. Számos önálló monográfia szerzője, illetve igényes európai gazdaságtörténeti összegezők társszerzője.

Tudományos munkásságának elismerése nyilvánult meg abban, hogy a Német Szövetségi Köztársaság Társadalom és Gazdaságtörténeti Társaságának elnökévé választották. Hatvanötödik születésnapján több kötetes emlékkönyvvél köszöntötték a világ gazdaságtörténészei.²

Az alábbi beszélgetésre 1980 tavaszán került sor Nürnbergben.³

Kérem, vázolja pályájának azokat az állomásait, amelyek meghatározták későbbi tudományos munkásságát.

Bölcsészeti fakultáson kezdtem tanulmányaimat, és a kar adta lehetőségeken belül törekedtem ismereteim bővítésére. A történeti tudományokon kívül irodalomtörténetből, filozófiából és művészettörténetből szereztem képesítést. Egyetemi éveimet Tübingenben kezdtem, Münchenben folytattam és Kielben fejeztem be. Vándoréveim magyarázata abban rejlik, hogy mindig különös vonzalom fűzött az idegen nyelvekhez. Szinte minden lehetséges nyelv tanulásába belekezdtem, Münchenben eredetileg arra gondoltam, hogy energiáimat Itália történetének tanulmányozására fordítom, majd egy hirtelen jött elhatározással Skandinávia múltja felé fordultam. Kielben megvédett egyetemi doktori értekezésem már e téma jegyében fogant: „Dánia és Svédország, illetve Schleswig–Holstein–Gottorp hercegség politikai kapcsolatai 1657–1675 között.” A 17. század sorsdöntő időszakává vált számomra, s bár a későbbiekben kutatásaim időköre és területe bővült, azok vagy e századdal, vagy előzményeivel voltak kapcsolatosak. Kezdetben kifejezetten politikai történettel foglalkoztam, első tanulmányaimat is a politikai történet tárgyköréből írtam. Mindezt azért emelem ki, mert akkor még nem döntöttem el, hogy történelemmel vagy művészettörténettel foglalkozom-e a továbbiakban. Szerencsémnek tartom, hogy 1938-ban művészettörténészként fél évet tölthettem Svédországban, s kieli tanárain egyike, Haseloff professzor, művészettörténeti kutatásokra buzdított. Úgy határoztam azonban, hogy a történelmet választom, a későbbiekben aztán egyre inkább a gazdaság- és társadalomtörténethez közeledtem. Meg kell mondanom, hogy erre részben az akkori körülmények készítettek, részben pedig

¹ „Kölner Vorträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte”, (a sorozatot ma Dr. F. W. Henning szerkeszti), illetve Nürnbergben „Vorträge zur Wirtschaftsgeschichte”.

² A kötetek gyűjtőcíme: Festschrift für Hermann Kellenbenz, „Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege”, ezen belül: I. Mittelmeer und Kontinent, S. 744; II. Wirtschaftskräfte in der europäischen Expansion, S. 740; III. Auf dem Weg zur Industrialisierung, S. 692; IV. Übersee und allgemeine Wirtschaftsgeschichte, S. 746. Herausgegeben von Jürgen Schneider. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Klett-Cotta, 1978. Magyar részről Berend T. Iván, Gunst Péter, N. Kiss István, Makkai László, Pach Zsigmond Pál, Paulinyi Oszkár, Ránki György tanulmánya jelent meg az I–III. kötetben

³ A következőkben az eredeti interjú rövidített változatát közöljük. (A szerk. megj.)

portugál és spanyol nyelvismeretem segített abban, hogy energiáimat a hamburgi portugálok múltjának kutatására összpontosítsam. Disszertációm írásakor fordult figyelmem a portugál származású Teixeira család egyik sarja felé, aki mint hamburgi bankár fényes pályát futott be. Vonzott a téma, s mint birodalmi ösztöndíjas igyekeztem elmélyedni benne. De munkámat a háború miatt meg kellett szakítanom, 1941 januárjában behívót kaptam, majd 1942 áprilisában a keleti hadszíntéren súlyosan megsebesültem, és fél évig kórházi ápolásra szorultam. E kórházi kezelés után térhettem csak haza, és súlyos egészségügyi körülmények között láthattam ismét munkához. Habilitációs értekezésem, amelyet a hamburgi zsidók múltjáról írtam, 1944 elején fejeztem be, és még ebben az évben bemutakozó előadást tartottam Würzburgban: „Svédország felemelkedése és szerepe az európai államrendszerben.” Kutatásaimat a tudományos munkába vetett hittel folytattam tovább, bár azokból a történelmi átalakulást követően nehézségeim származtak. Valójában csak 1948-ban nyílt meg számomra az érdemi munka végzésének lehetősége, majd 1950-ben kaptam magántanári állást Würzburgban. A háborút követően tevékenységem központjában Hamburg – ezen belül is Hamburg és Spanyolország, illetve Portugália kapcsolatának – története állt. Az elkészült kézirat Hamburg és az ibériai félsziget 1590–1625 közötti kereskedelmi kapcsolatait taglalta. Közben sajtó alá rendeztem az Elba alsó folyása mentén élt szefárdok történetéről írott munkámat, amely azután csak 1958-ban jelent meg,⁴ első könyvem 1954-ben látott napvilágot.⁵

Tudományos pályám további menetét az a Rockefeller-ösztöndíj határozta meg, amelyet 1952 őszén kaptam, s amelyet 1954-ig meghosszabbítottak. A Rockefeller-alapítvány ösztöndíja többek között azért vált tudományos pályám döntő elemévé, mert ez idő alatt olyan személyiségekkel ismerkedhettem meg, akikkel ma is kapcsolatban állok, illetve akik kutatásaimat nagyban befolyásolták. Név szerint emliteném Fritz Redlich professzort a Harvard egyetemen, ő 1935-ben távozott az Egyesült Államokba, továbbá Artur E. Colet, a Research Centre in Entrepreneurial History neves kutatóját, valamint Frederick C. Lane professzort, aki a Rockefeller-alapítvány megbízásából munkámat irányította, Velence történetének specialistája, egyike azoknak, akikkel szoros kapcsolatom alakult ki. Frederick C. Lane professzornak köszönhetem, hogy Harvard-egyetemi tartózkodásom alkalmával rövid utazást tehettem Mexikóban és az Antillákon, illetve közvetítésével dolgozhattam tovább Fernand Braudel professzor mellett az „École Pratique des Hautes Études – VI. Section” keretében. Ez utóbbi lehetőség tette teljessé további kutató munkámat, ez időtől a legszorosabb kapcsolatban állok Fernand Braudel professzorral, s rám is nagy hatással volt a Lucien Febvre és Marc Bloch alapította Annales-iskola.

Pályafutásomról elmondhatom még, hogy 1957 januárjában kaptam meghívást a nürnbergi Gazdaság- és Társadalomtudományi Főiskola Gazdaságtörténeti Tanszékére, majd 1960-ban a kölni egyetemre, illetve 1970-ben ismét Nürnbergbe, ahol az egykori főiskola már mint az Erlangen-Nürnbergi Egyetem közgazdasági kara működött tovább, jelenleg is itt vagyok tanszékvezető.

Milyen szerepet tölt be a gazdaságtörténet a történelmi tudományok között?

Az általam művelt stúdiumokra visszapillantva úgy látom, hogy a gazdaságtörténet rendkívül fontos tudományág, olyan területe a történettudományoknak, amely széles alapot nyújt a történelmi lét megértéséhez. Meggyőződésem, hogy a gazdaságtörténet, s ezen belül kiváltképpen a kereskedelem-történet az, amely különösen sokat tehet azért, hogy híd épüljön más-más kultúrák és nemzetek között. Éppen a kereskedelem és a hozzá kapcsolódó tengerhajózás történetében láttam példát arra, hogy a történészek könnyen építhették ki szakmai és emberi kapcsolataikat. Szigorúbb rendszerezési szempontok szerint a gazdaságtörténet nem önálló tudomány, hanem a történettudomány egyik ága. Elválaszthatatlan a társadalomtudományoktól, s napjainkban egyre jobban közelít a szűkebb értelemben vett gazdaság- és társadalomtudományokhoz.

⁴ Sephardim an der unteren Elbe. Wiesbaden, 1958. 680.

⁵ Unternehmerkräfte im Hamburger Portugal- und Spanienhandel 1590–1625. Hamburg, 1954.

Véleménye szerint kik voltak századunk legkiválóbb német gazdaságtörténészei?

Németországban a gazdaságtörténetírás nagy hagyományokra tekinthet vissza. Ha művelőinek nevéhez kötötnen szemléljük múltját, akkor a századelő legmarkánsabb egyénisége Werner Sombart volt. Kétségtelen, hogy főműve – *Der moderne Kapitalismus* – nemzetközi mércével is a legkiválóbb gazdaságtörténeti munkák egyike. Werner Sombart a későbbiekben nem hatott oly mértékben, mint Max Weber, aki inkább a társadalomtörténet terén alkotott nagyot, ennek ellenére úgy vélem, hogy Sombart felfogása, a gazdasági fejlődésről vallott nézetei rendkívül termékenyítőek voltak a későbbi kutatásokra. Azt kell mondanunk, hogy Werner Sombart élete alkonyán olyan útra lépett, amely ettől a nagyívú indulástól más irányba vezetett. Itt utalnék arra, hogy Werner Sombartól írott tanulmányomban⁶ részletesen foglalkoztam e kérdéssel. Összegezésül most csak annyit: Werner Sombart egyike volt azoknak, akik a gazdag hagyományokkal rendelkező német gazdaságtörténetírás művelői közül kiemelkedtek, azt is mondhatnók, hogy az úgynevezett nemzetgazdasági iskola késői csoportjához tartozott.

Idővel természetesen a gazdaságtörténetírás újabb képviselői léptek fel, s e stúdium németországi sikerei ösztönző erővé váltak. Ezzel kapcsolatosan kell megemlékeznünk azokról a tudósokról, akik a jénai Fischer kiadó közreműködésével az európai országok gazdaságtörténetének feldolgozására törekedtek. Tulajdonképpen ez volt az első nagyszabású terv, amely Európa gazdaságtörténetének országonkénti megírását tűzte ki céljául. Hollandia, Dánia, Franciaország és Norvégia⁷ gazdaságtörténetét kiadták, Heckscher⁸ ebben a sorozatban szerette volna megjelentetni Svédország gazdaságtörténetéről írott munkáját, erre azonban az 1933. év fejleményei miatt már nem kerülhetett sor, sajnálatos módon ez időtől a termékeny viták kora is lezárult.

A későbbi időszaktól számomra két gazdaságtörténész kiemelése tűnik igen fontosnak. Wilhelm Abel nevét⁹ kell megemlítenem, aki elmélyülten foglalkozott agrártörténeti kutatásokkal, és e területen úttörő munkát végzett. Nálunk Walter G. Hoffmann volt az első,¹⁰ aki az iparfejlődés történetét vizsgálva a kvantitatív módszert alkalmazta. Angliáról és az iparosodásról írott művei a harmincas évek legfontosabb munkái közé tartoznak.

A háborút követően Wilhelm Abel és munkatársai mellett Friedrich Lütge¹¹ és köre nyújtott kiemelkedő teljesítményt.¹²

⁶ Vita ed opera di Werner Sombart, in: *L'opera di Werner Sombart nel centenario della nascita*, Pref. di A. Fanfani, Milano, 1964. 9–27.

⁷ Az alapötletet Georg Brodnitz: *Englische Wirtschaftsgeschichte*, 1918. c. munkája adta, vö. Ernst Baasch: *Holländische Wirtschaftsgeschichte*, 1928; Axel Nielsen: *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, 1933; Henri Sée: *Französische Wirtschaftsgeschichte I–II*, 1930, 1936; Oscar Albert Johnsen: *Norwegische Wirtschaftsgeschichte*, 1939. Ismeretes, hogy a sorozat nem merült ki az itt említettekkel, vö. Ludwig Beutin–Hermann Kellenbenz: *Grundlagen des Studiums der Wirtschaftsgeschichte*, Böhlau Verlag Köln–Wien, 1973. 176, 192–193.

⁸ Eli F. Heckscher: *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa I/1–2, II/1–2*. Stockholm, 1935, 1949.

⁹ Wilhelm Abel: *Agrarkriesen und Agrarkonjunktur (Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohem Mittelalter)* Verlag Paul Parey, Hamburg und Berlin, 1978 (3. kiadás) 300.; *Massenarmut und Hungerkriesen im Vorindustriellen Europa (Versuch einer Synopsis)* Verlag Paul Parey, Hamburg und Berlin, 1974. 426.; *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1976. 186. Legfrissebb ismertetésüket 1. *Tagányi Zoltán*: *Századok*, 1980. 131–133.

¹⁰ W. G. Hoffmann: *Stadien und Typen der Industrialisierung, Ein Beitrag zur quantitativen Analyse historischer Wirtschaftsprozesse*, 1931.

¹¹ Friedrich Lütge: *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Berlin, 1966. (3. kiadás); *Geschichte der Deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, 1966. (2. kiadás).

¹² A későbbiekről részletesebben L. Hermann Kellenbenz: *Wirtschaftsgeschichte in der Bundesrepublik seit dem zweiten Weltkrieg*, in: *Hütter-Meyers-Papenfuss: Tradition und Neubeginn – Internationale Forschungen zur deutschen Geschichte im 20. Jahrhundert*, Berlin, 1975. 445–458.

A történetfilozófiai irányzatok és a történetírói iskolák mennyiben gyakoroltak hatást a gazdaságtörténetírás fejlődésére?

A történetész önálló alkotó egyéniség, minél gazdagabb, minél sokoldalúbb a személyiség, annál szerteágazóbbak azok az ösztönzések is, amelyek tevékenységét befolyásolják. Természetesen az egyén szempontjából meghatározó fontosságú az alapélményt nyújtó indulás, a tágabb értelemben vett kulturális környezet, a hagyományok és nem utolsósorban az iskola. Így a német gazdaságtörténészek munkásságára hosszú ideig éppen a már említett nemzetgazdasági iskola hatása nyomta rá bélyegét, a második világháborút követően pedig három befolyásoló tényező megerősödésével számolhatunk. Közülük az első, a komoly gazdaságtörténeti hagyományokkal rendelkező, angolszász ösztönzés. Másodikként a párizsi Annales-kört említeném. Befolyása különösen erős, s itt azt is figyelembe kell venni, hogy az egész neolatin régió gazdaságtörténetére multiplikátorként hatott. Harmadsorban kétségtelenül a marxizmus ösztönzésére kell utalni. A történészeknek feltétlenül komolyan kell venniük azokat a problémákat, amelyeket Karl Marx és Friedrich Engels látott meg, ezekben el kell mélyülni, de szeretném hozzátenni, hogy közelíteni is kell a jelenhez. Röviden e három főbb ösztönzőt emelném ki, napjaink történetésének merítenie kell belőlük, és természetesen korunk kívánalmainak megfelelően kell értékelni és felhasználni őket.

Az elmúlt évtizedekben új gazdaságtörténeti módszerek születtek, maga a gazdaságtörténet mindinkább interdiszciplináris tudománygá fejlődött, egy időben gyorsan terjedt a számítógépes adatfeldolgozás stb.

Közgazdasági kar katedráján vagyok tanszékvezető, itteni tevékenységem során az ötvenes évek végétől tapasztalhattam, hogy mennyire fontos a gazdaság- és társadalomtudományok, mint rokontudományok, eredményeinek figyelembe vétele. Korábban a Harvard egyetemen a tudományágak közötti gyümölcsöző együttműködést láthattam. A történésznek, a gazdaságtörténésznek pedig különösen, törekednie kell arra, hogy megismerje a gazdaság- és társadalomtudományok eredményeit, kutatási módszereit, sőt kutatási feladatait is, és meg kell kísérelnie e módszerek felhasználását saját területén. Nyilvánvaló azonban, hogy a lehetőségek annál korlátozottabbak, minél távolabb megyünk vissza a múltba, a prestatistikus kor kutatója néha áthághatatlan nehézségekbe ütközik, viszont az újkori gazdaságtörténet kutatói számára szélesebb kapuk nyílnak.¹³

Meg kell emlékezni azokról az ösztönzésekről is, amelyek a New Economic History révén terjednek, ezeket ugyancsak tekintetbe kell venni, bár az impulzusok nem minden téren, illetve nem minden kutatási témában termékenyítők.

Napjainkban egyrészt mind erősebbé válik a specializáció, a kutatók közül sokan részterületeken mélyednek el, másrészt mintha a szintézisek iránti igény is növekedne. Véleménye szerint a gazdaságtörténeten belül nem kísért-e a túlzott specializálódás veszélye?

Ez a veszély kétségtelenül fennáll. Részben talán azért, mert a fiatal történészek túlságosan az úgynevezett ipari korszak kutatására összpontosítják energiáikat, s elsiklanak afelett, hogy az iparosodás korszaka nem érthető meg a megelőző korok gazdaságtörténete nélkül. A gazdaságtörténész feladata nem merülhet ki abban, hogy csupán egy térben és időben erősen leszűkített korra koncentrál, hanem arra kell törekednie – noha ez nyilvánvalóan egyre nehezebbé válik –, hogy minél szélesebb gazdaságtörténeti horizontot mondhasson magáénak. Végeredményben a történész és a gazdaságtörténész számára a szintézis megalkotása a legszebb feladat. Napjaink nagyszerű példaként Fernand Braudel háromkötetes művét¹⁴ említeném. Bármennyire nehéz is tehát, e példa szintén azt támasztja alá, hogy a történésznek szintézis alkotására kell törekednie.

¹³ Vö. Hermann Kellenbenz – Rolf Walter: Die Wirtschaftsgeschichte im Rahmen der Wirtschaftswissenschaften. Wirtschaftswissenschaftliches Studium, 1980. 411–417. Röviden ismerteteti: Közgazdasági Szemle. 1981. 239–240.

¹⁴ Fernand Braudel: Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme XVe–XVIIIe siècle, I. Les Structures du Quotidien, 544; II. Les Jeux de l'Échange, 600; III. Le Temps du Monde, 607.

Úgy is mondhatnánk, hogy két lehetőség van. Az egyik esetben úgy születik a szintézis, hogy tudósok csoportja dolgozik azon, s a mű meghatározott részeit írja egy-egy szakkutató, de ez nem zárja ki a másik lehetőséget, azt ti., hogy a nehézségeket legyűrve önállóan alkossunk egészet. Magam is megküzdöttem ezzel a problémával „Német gazdaságtörténet” c. munkám írásakor, ennek első kötete már megjelent,¹⁵ a második rövidesen elhagyja a nyomdát. Éppen azért úgy vélem, hogy a történésznek ma csakúgy, mint régebben, a szintézis megalkotását kell célul kitűznie.

Hogyan ítéli meg a gazdaságtörténet, mint tantárgy, szerepét a közgazdászképzésben?

E téren, sajnos, pesszimista vagyok. A jelenlegi gazdaság- és társadalomtudományi fakultáson a kollégák érdeklődése annyira csak a mához kötődik, hogy a történész számára alig jut szerep, ezt súlyos fogyatékosságnak tartom. A közgazdászoknak jobban kellene figyelniük arra, amit a gazdaságtörténészek mondanak, erre azonban egyre kevesebb kolléga mutat hajlandóságot. Szerencsére azért fakultásunkon is vannak néhányan, akikre ez nem jellemző.

Kell-e egyáltalán gazdaságtörténetet tanulniok a közgazdászoknak?

Ezt feltétlenül szükségesnek tartom. Szükségesnek tartom azért, mert a történelem, s ezen belül a gazdaságtörténet az általános műveltség alapeleme, nézetem szerint a közgazdász nem lehet egyszerű specialista, hanem széles látókörű szakembernek kell lennie. A szakmainál tágabb horizonthoz, a műveltséghez pedig a történeti stúdiumok igencsak hozzátartoznak.

A Német Szövetségi Köztársaságban természetesen, egyetemenként is jelentősek az eltérések. Kölni éveim alapján mondhatom, hogy a gazdaságtörténeti oktatás lehetőségei lényegesen kedvezőbbek voltak a Rajna menti egyetem gazdaság- és társadalomtudományi fakultásán, mint itt Nürnbergben. Göttingenben ugyancsak erősek a gazdaságtörténet pozíciói.

A mai tendenciákat látva azt kell mondanom, hogy a gazdaság- és társadalomtudományi karok gazdaságtörténészeit helyenként mellékvágányra állították. A bölcsészeti fakultásokon viszont egyre erősebb a gazdaság- és társadalomtörténeti érdeklődés, és ezeken a karokon a tehetségesebb hallgatók is szívesen fordulnak a gazdaságtörténet felé. Bevallom, sajnálom, hogy számomra már nincs visszaút a bölcsészeti karokhoz, oda, ahonnan elindultam, noha e visszatérés igen tanulságos lenne.

A tárgy egészét illetően végül nincs ok pesszimizmusra?

Nincs, inkább azt mondanám, hogy a bölcsészeti karokon tevékenykedő gazdaságtörténészek lehetőségei kedvezőbbek, mint a miénk. Ez tehát a végszó, s ha majd búcsúelőadásomat tartom (szövege már készül), részletesebben térek ki e problémára. Azt kell mondanom, hogy akkor lennének nagyon pesszimista, ha teendőim már nem lennének, de hála istennek, tudományos munkám teljesen leköt, s így a negatívumok nem hatnak rám nyomasztóan.

Befejezésül tervei iránt szeretnék érdeklődni.

Tervek egész sorát dédelgetem. Remélem, hogy mint nyugdíjas összegyűjthetem tanulmányaimat, amelyek különböző folyóiratokban – gyakran idegen nyelven – jelentek meg. Jelenleg az olvasó nem nyerhet ezekről összképet, ezért szeretném rendezni s kiadni a több kötetnyi anyagot. Második helyen utalnék a már említett európai gazdaság- és társadalomtörténeti kézikönyv folytatására. Ezt különösen fontos feladatnak tartom, hiszen hasonló mű eddig nem született. A most megjelent má-

Armand Colin, Paris (1979). A III. kötetből „Anyagi civilizáció, gazdaság és kapitalizmus a XV–XVII. században” címmel példás gyorsasággal közölt részletet a „Világtörténet” 1980. – Új folyam – 4. száma, 3–69.

¹⁵Deutsche Wirtschaftsgeschichte, Band I, Von den Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, München, 1977. 412.

sodik kötet¹⁶ már érzékelteti az alapkoncepciót és a célt, olyan európai gazdaság- és társadalomtörténetet adni az olvasók kezébe, amilyent sem a Fontana: *Economic History of Europe*¹⁷, sem a Cambridge *Economic History of Europe* nem nyújtott. E vállalkozásnak az a célja, hogy ne csak a nyugat-európai történeti összefüggések, hanem az egész európai kontinens gazdasági fejlődése helyet kapjon benne, s lehetőleg az érintett országok, illetve régiók történészeinek tolmácsolásában. E feladat még néhány évig bőven ellát munkával, majd a harmadik kötet után – most elsősorban ezen dolgozom – az 1650–1850 közötti időszakot felölelő negyedik kötet következik. Ezzel párhuzamosan dolgozom a Fuggerek és a Welserek történetén.

Egyéb terveim már inkább a hobby kategóriájába sorolhatók. Szeretném kicsit a történész szemével megírni amerikai és ázsiai úti élményeimet. Kéziratban már készül az „Utazások Amerikában” c. kötet, amelyben megkísérlem e földrész változatosságát személyes élményanyag alapján bemutatni a kanadai St. Johnstól Argentínáig, illetve Chile déli részéig. Végül az utolsó kívánság: súlyos megpróbáltatásokat átélő generáció tagja vagyok, egyszer erről is szeretnék írni.

¹⁶ *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Herausgegeben von Hermann Kellenbenz. Band 2. Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte im Mittelalter, Herausgegeben von Jan A. van Houtte, Klett-Cotta, Stuttgart, 1980. XVII, 830. Magyar vonatkozású részek: Kovrig Ilona: Reitervölker: die Avarn im Karpatenbecken 617–624. illetve: Györffy György: Ungarn von 895 bis 1400. 625–655. Közben „Ost- und Südosteuropa 1850–1914” címen részlet jelent meg az 5. kötetből, szerk. Arcadius Kahan, Klett-Cotta, Stuttgart, 1980. 159; Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas 1850–1914. 97–144. c. fejezetét Berend T. Iván–Ránki György írta.

¹⁷ E kötetek németül is megjelentek: *Europäische Wirtschaftsgeschichte*. Herausgegeben von C. M. Cipolla und K. Borchardt. Fischer Verlag, Stuttgart–New York, 1978–1980.

GRANASZTÓI GYÖRGY

Beszélgetés Pach Zsigmond Pállal*

Mikor kezdett el foglalkozni a feudális-kori magyar agrárfejlődés és a második jobbágyság problémakörével? Kérem, mondjon el néhány részletet arról, hogyan fogalmazódott meg Önben az ún. „elkanyarodási koncepció”.

Ahogy ezt már egyszer-mászor elmondtam, a problematikával voltaképp az 1930-as évek végén, közelebbről 1938–39–40-ben kezdtem el foglalkozni. Persze akkor ez még nem szabatos kérdésfeltevés volt, hanem kettős indítás, ami azért végül is ehhez a problematikához vezetett. Az egyik indítás erőteljesen szakmai volt, nevezetesen: Domanovszky Sándornak, néhai nagyon tisztelt tanáromnak az indítása, aki, mint ismeretes, az 1920-as évek végétől, a 30-as évek elejétől fogva tanítványainak vagy tanítványai egy részénél: azt a feladatot adta, hogy a késő-középkori, koraiújkori magyarországi nagybirtokkal foglalkozzanak. A magyar nagybirtoknak azzal a sajátosságával, amit Domanovszky Sándor és vele egy időben Szekfű Gyula egyaránt fölismert, hogy ti. ez voltaképpen beiktatódik, csatlakozódik ilyen vagy amolyan módon abba a kérdéskörbe, amit a német tudományosság Georg Friedrich Knapp óta a *Grundherrschaft* és *Gutsherrschaft* problematikájának nevez. A *Gutsherrschaft*-nak a kelet-elbai, az Elbától keletre eső területeken jelentkező formáit a német szakirodalom már Knapp óta – számos kiváló kutatón, Caron, Fuchson, Maybaumon és másokon keresztül – megvilágította a keletnémet fejedelemségekre vonatkozólag. Nálunk minderről kevés adat állt rendelkezésre az irodalomban, és professzoromnak az volt az invenciója, hogy a magyarországi nagybirtok 16–17. századi fejlődése valahogy ebbe a fejlődésmenetbe vág, ennek egy sajátos variánsa. Tudjuk, hogy ezzel egyidejűleg Szekfű Gyula is hasonló véleményhez jutott, amikor új és most nem vitatandó megvilágításban írta meg a 16. századi magyar nagybirtok szerepét. A nagybirtoknak arról a bizonyos honmentő szerepéről van szó, amibe a 16. századi magyar nagybirtokosok majorságépítő, allodizáló tevékenységét nagyon kevés forrásanyag alapján, ám annál nagyobb beleéléssel építette be Szekfű Gyula. Más kérdés – itt most ne firtassuk –, hogy ez a gazdasági tevékenység a szekfűi koncepció keretében voltaképpen a magyar nagybirtok nemzetfenntartó, történeti szerepét volt hivatott alátámasztani.

Visszatérve Domanovszky Sándorra, ő professzori tevékenységének az első időszakában tanítványait a középkori Magyarország külkereskedelmének különböző témái felé terelte, ami szintén jelentős lépés volt, mert a magyar gazdaságtörténet nemzetközi helyét és beágyazódását segítette, fiatal kutatók munkálatai által, megvilágítani. A nyugatra irányuló magyar külkereskedelmet például Pleidell Ambrusnak osztotta ki, ő maga foglalkozván az északi iránnyal, a szepesi városok árumegállítói jogával; Fekete Nagy Antalt pedig a magyar-dalmát kereskedelem felé fordította; és – hogyan és miként – ezt én már nem tudom, ez még megvizsgálandó tudománytörténeti kérdés – Pauliny Oszkár is ekkor indult el abban az irányban, hogy a középkori magyar réztermelés, a magyar aranytermelés nemzetközi

*1981 őszén hosszabb beszélgetést folytattam Pach Zsigmond Pállal, melynek során személyes, szakmai és általánosabb, tudományunkra vonatkozó témákat érintettünk. Terjedelmi okokból sajnos csak egy általam kiemelt hosszabb rész közlésére van mód folyóiratunkban. Felhívom azonban a személyes vonatkozások iránt is érdeklődő olvasó figyelmét arra az interjúra, melyet a Népszabadság közölt Pach Zsigmond Pál hatvanadik születésnapja alkalmából (Népszabadság, 1979. október 4. „A múlttól írunk, de a jelenhez szólunk”). – G. Gy.

jelentőségéről értekezék, és megpróbáljon a magyar külkereskedelem egészéről a középkor végén – értve ez alatt a 15. század második felét – átfogó képet adni a Domanovszky által szerkesztett Magyar Művelődéstörténet megfelelő kötetében.

A következő lépés – Domanovszky Sándor részéről – az agrártörténethez kapcsolódott, megindította a „Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez” című sorozatát, amelyben a 15–18. századi agrárfejlődésre irányította tanítványainak a figyelmét. Alapvetően éppen a majorsági problematika, a Gutswirtschaft, a Gutsherrschaft kérdésköre került most már elsődleges hazai forrás-anyagon keresztül megvilágításra; olyan munkák foglalkoztak velük, amelyeknek a forrásértéke – mindmáig – jelentős.

Domanovszky professzor – ez nagy megtiszteltetés volt számomra – úgy ítélte meg, hogy én is ehhez a munkához járuljak hozzá, mégpedig az Orczy-birtokok gazdálkodásának a vizsgálatával, a 18. század második felében. Én akkor elég sok időt szenteltem ennek az izgalmas kutatásnak; ám, sajnos mégsem eleget, mert olyan évek jöttek közbe, amelyek a magyar gazdaságtörténet tudományos kutatásának nem föltétlen kedveztek, és amelyek a magyar gazdaságtörténetnek egy olyan kezdő kutatóját, mint én – hogy úgy mondjam – más teendőkre szólították el: munkaszolgálatra való többszöri behívásom az, ami miatt én ezekben az években csak időközönként foglalkozhattam a témával. Azután mégis benyújtottam a munka eredményét, és ez volt történelemből a szakdolgozatom: az Orczy-birtokok ipari gazdálkodása a 18. század második felében. Az uradalomnak szoros értelemben vett agrárviszonyaira, valamint a magyar nagybirtokon belüli sajátos ipari formákra vonatkozóan már sok mindent fel tudtam kutatni, de a feldolgozásra sajnos nem volt módom, mert minden erre vonatkozó anyagom 1944-ben tönkrement, elveszett.

Másik, nem kevésbé fontos indítatásom a következő: felső gimnazista és kezdő egyetemista koromban természetesen főlebredt érdeklődésem az akkori magyar jelen iránt. Az akkori magyar jelennek – ezt nem kell itt nekem részletesebben taglalnom – egyik legjellegzetesebb vonása az volt, hogy tovább élt benne a nagybirtokrendszer, méghozzá Nyugat–Európától, mind Angliától, mind a nyugat-európai kontinentális országoktól eltérő módon, azon a sajátos úton-módon, amit – ahogy már az idő tájt megtudtam – Lenin porosz útként jellemzett. A magyar nagybirtok a maga fojtogató szorításába vonta a magyar társadalmat, elsősorban természetesen a széles paraszti, falusi rétegeket, de szorítása kihatott az egész magyar társadalom akkori életére. Az egyik legélesebb ellentmondás a feudális eredetű nagybirtok és a nincstelen vagy kisbirtokú agrárnépesség ellentmondása volt a 30-as években, a 40-es évek elején, Magyarországon. Természetes, hogy egy bölcsészhallgató, kiváltképpen olyan, aki igen szerény anyagi körülmények közül került ki, és akinek a szociális és fizikai talaja szintén igen bizonytalan volt, tehát egy ilyen fiatalember szükségképpen érdeklődéssel és izgalommal fordult azokhoz a nagy kérdésekhez, amelyeket az akkori magyar jelen mint igen sürgősen megoldandó kérdéseket állított a magyar progresszió elé; ha pedig ráadásul történeňszhallgató volt az illető, akkor az aktuális problémák történeti gyökerét is meg akarta érteni. Rendkívüli izgalommal figyeltem hát ez időben a népi írók idevonatkozó írásait, sőt abba a szerencsés helyzetbe kerültem, hogy az egyik egyetemi diákszervezet révén kapcsolatba jutottam a Kommunisták Magyarországi Pártjának egy olyan szervével, amelynek keretében szemináriumokat is volt módom hallgatni, mégpedig – ez utólag derült ki – Ságvári Endre vezetése alatt. Csak a pontosság kedvéért jegyzem meg: kapcsolatba kerültem a KMP-vel, de nem voltam illegális párttag.

Itt tehát egy másik rálátást kaptam azokra a kérdésekre, amelyek szakmailag foglalkoztattak: a népies és a marxista értékelésben a sok különbség dacára is az egyik központi kérdés a nagybirtokrendszer volt.

Valóban, e szerencsétlen és tragikus korszakban mondhatni szerencsés indítatásom volt – a „szerencsés” szót persze 'sajátos értelemben használom –, hiszen ugyanakkor, amikor szakmai motivációt kaptam, politikai-szociális motivációt is kaptam.

Felteszem akkor a kérdést, az a probléma, amelyet ebben a nagy művében vizsgált, ilyenformán aktuális jelenkori, mélyen átélt problémákból fakadt-e vagy pedig fokozatosan, a jelenkori aktuális politikai problémáktól eltávolodva fogalmazta-e meg a fontos történeti-történetirői kérdésfeltevést.

Szakmai szempontból a kérdés fontosságára, mint előbb jeleztem, tanulmányaim során ráébredtem. Politikai szempontból a kérdés jelentőségét saját bőrömön éreztem. A kettő egymással találkozott. És ne vegye szerényletségnek, ha azt mondom, tevékenységemnek mindmáig egyik fő

mozzanatát talán abban jelölhetem meg: úgy sikerült és úgy alakult, hogy a szakmai és politikai motívumok egymást erősítették, egymásra hatottak. Azt hiszem, hogy szerény eredményeimet nem érhettem volna el, ha nem úgy megy az egész életem a nagy korszakváltás, korforduló után, 1944–45-től kezdve, hogy egyszerre próbáltam tudományos kutatással foglalkozni, és próbáltam közéleti, ha úgy tetszik, politikai tevékenységet folytatni. Én úgy érzem, hogy ez – mint előbb említettem – „szerencsés” dolog volt, jóllehet természetes. Tudjuk jól, a két tevékenységi kör elválik egymástól és időben korlátozza egymást. Mégis néhány évtized tapasztalata alapján azt mondhatom; a két dolognak én főként nem egymást korlátozó, hanem egymást kiegészítő és termékenyítő hatását éreztem.

Ami a történeti kérdésfeltevés megfogalmazását illeti, nem volt nehéz meglátni, hogy történeti, gazdaságtörténeti és történetpolitikai irodalmunk valahol ott, 1490 és 1541 között, keresi a magyar fejlődés eltérülésének forrásvidékét. A központi hatalom gyengülése Mátyás után, a parasztfelkelés és annak nemcsak véres, hanem jogilag és későbbre kihatóan is súlyos megtorlása, azután Mohács, a török hódítás, a Habsburg-uralom, az ország három részre szakadása: mindez olyan esemény-együttes, amelyikben, amelyik körül – persze ez későbbi megfogalmazásom, de a lényegét már évtizedekkel ezelőtt értenem lehetett – kitapinthatjuk a magyarországi fejlődés elkanyarodásának a kezdetét. Látnivaló volt: ezzel az eseménysorozattal kezdődik a magyar fejlődés drámai, sőt tragikus irányvétele. Mai megfogalmazásban: a feudalizmus érett szakasza és bomlási periódusa közé itt Magyarországon beiktatódott a feudalizmusnak egy kései szakasza is, amelyik még nem hozta meg a középkori rend bomlását, sőt éppenséggel a feudális viszonyoknak a megerősödését, újrakeletlenedését, újabb alakját, „második kiadását”: azt a bizonyos „második jobbágyságot” jelentette, ami az utóbbi évtizedekben a magyar és szomszédországokbeli kutatások olyan fontos tárgya lett. Az elbicsaklásnak, a törésnek, az egész 1490–1526–1541 közötti problémakörnek, a korábbi magyar történeti irodalomban plasztikus ábrázolásai és elemzései vannak, Horváth Mihálytól egészen Szekfű Gyuláig, hogy a korábbiakat és a későbbieket ne említsem. Közelebről nézve arról van szó, hogy a magyar történetírás, gazdaságtörténetírás fő képviselői és fő irányzatai bizonyos értelemben aszerint csoportosultak, aszerint kristályosodtak ki, hogy ebben a nagyon komplex és drámai eseményláncolatban – 1490-től 1541-ig – melyik láncszemet emelték ki és hangsúlyozták. Én úgy látom, hogy Horváth Mihály – akinek a magyar polgári történetírás és gazdaságtörténetírás megalapozásában rendkívül nagy volt a szerepe – ebből az egész komplex eseménysorból döntően a központosított monarchia kísérletének a bukását, az oligarchia és a rendek túlhatalmát, a feudális anarchiát emelte ki. Az 1526 utáni időszakot is – az 1526–41 közötti értem – lényegében olyan módon jellemezte, ahogy ez egy modernebb fogalmazásban Nemeskürtynél tért vissza nem is olyan rég. Vagyis a fő gondolatok: a centralizáció bukása; gyenge központi hatalom; ha lett volna időnk, nyilván jött volna megint egy erőlyes egyéniség a gyenge „lengyel” királyok után, de hát nem volt időnk a török miatt; Mohács után pedig tovább tozódott az úri önérdék és anarchia.

És most lépünk egy nagyot: Acsády Ignáchoz. Acsády, aki először írta meg a magyar jobbágyság történetét, ebből az egész problémakörből 1514-et, 1514 megtorlását emelte ki. Lényegileg azt mondotta, hogy amikor leverték a parasztfelkelést, majd röghözkötötték a jobbágyságot, akkor érdektelenné tették őt a haza védelmében – méghozzá egy olyan időszakban, amikor a haza a legsúlyosabb külső fenyegetésnek volt kitéve. Acsády rámutatott: nem magyar specialitás, hogy leverték a parasztháborút; nem magyar az sem, hogy megtorolták; de mindez olyan vészterhes történelmi időpontban történt nálunk, hogy kihatott egész további sorsunkra. Acsády értelmezését igen fontosnak tartom, ez valóban jelentős szempont. Ám rögtön felmerül a kérdés: igen, Nyugaton is leverték, nálunk is leverték a parasztfelkelést; de a következő fejlemények merőben mások: a *Jacquerie*, a Wat Tyler-felkelés után Nyugaton a feudális fejlődés olyan szintje következett, amely a *servage* fellazulását, a *villeinage* eltűnését hozta; nálunk viszont a Dózsa utáni korszak éppen a jobbágyság „második kiadását” hozta. (Igaz, nem rögtön. S hadd tegyem hozzá: mintegy zárójelben: az elmúlt évtizedek történeti kutatásának fontos eredményét látom abban, hogy bemutatta, mennyire nem rögtön vált valóra a röghözkötés, az 1514-es megtorló törvény, s hogy a 16. században még sok vonatkozásban virágzását láthatjuk a paraszti árutermelésnek.) De van itt egy második kérdés is Acsády értelmezésével kapcsolatban: hát Lengyelország? Ismeretes, Lengyelország mutatja a legtöbb analógiát a magyarhoz a középkor végén, a korai újkorban. Nos, Lengyelországban nem volt nagy parasztháború ebben az időben, még kevésbé volt levert parasztháború, mégis a korabeli lengyel

társadalmi-gazdasági fejlődés rendkívül sok hasonlóságot mutat a miénkkel, irányvétele szintén, és még élesebben, a második jobbságához vezetett.

S most lépünk tovább a magyar gazdaságtörténeti irodalomban: Takáts Sándor felfogásához, aki viszont az egész komplexumból a Habsburgok elnyomó gazdaságpolitikáját emelte ki. Vagyis míg Horváth Mihálynál az elbicsaklás döntő oka az, hogy a centralizáció elbukott, Acsádynál pedig az, hogy a jobbságfelkelést leverték és megtorolták, addig Takáts Sándor már a Habsburg-elnyomást tekinti újkori fejlődésünk fő gátjának. Így juthatunk el ezután egészen Szekfű Gyuláig, aki – persze nem történetírói előzmény nélkül – mintegy megfordította Takáts ábráját, szinte szó szerint a következőket mondván: „A magyar történelem minden későbbi bajának, minden későbbi szerencsétlenségének a kútfeje a török hódítás volt és nem egyéb.” Mindezeknek az eltérő nézeteknek a számbavétele és elemzése sok érdekes historiográfiai és kutatási feladatot adott és ad számomra.

Főképpen pedig annak szükségességéről győződött meg, hogy Magyarország kora újkori történeti sorsát ne önmagában, elszigetelten nézzem, hanem próbáljak összehasonlító módszerrel, közép-kelet-európai aspektusból tekinteni a hazai fejleményekre. Ennek a nézetnek – hogy ti. a magyarországi fejlődés eltérülése csak egy közép-kelet-európai szemléleten belül érthető meg igazán – ugyancsak jeles képviselői voltak a korábbi magyar történeti és történetpolitikai gondolkodásban. Berzeviczy Gergelyben látom az első szószólóját annak a felfogásnak, amely a török hódítás és a Habsburg-elnyomás súlyos következményeit felmutatva, Magyarország és más közép-kelet-európai országok történeti sorsát együttesen is tekintetbe vette. Berzeviczy megpróbálta ezt a közös sorsfordulatot összefüggésbe hozni azzal, hogy míg a középkori világkereskedelem fő útvonalai, az „ázsiai-európai kereskedelem” szárazföldi útjai átvezettek Magyarországon és más közép-kelet-európai országokon (főképp Erdély, Magyarország, Lengyelország szerepel nála), addig később a fő kereskedelmi útvonalaknak a világteengerekre való áttolódása folytán Közép-Kelet-Európa országainak a fejlődése visszaesett. Ez a szemlélet – hogy megint egy nagyot lépjek – fejlettebb és kidolgozottabb formában Révai József tanulmányaiban tért vissza. Révai azt írja, hogy valamennyi ország, amelyik az újkor elején végigszenvet a kereskedelmi útvonalaknak a Mediterráneumból az Atlantikumba való áttolódásának hatásait, a városfejlődés, általában a polgári életviszonyok megrekedését mutatja. Ezekben a kapitalizmus normális útja helyett egy elpolgárosodó feudalizmus kezdett kialakulni. Irodalmunkban először kétségtelenül Révai adott marxista értelmezést ennek a bizonyos elkanyarodásnak.

Miért mondtam el mindezt? Mert így torkollik a magyarországi fejlődés elbicsaklásának problémája, ennek közép-kelet-európai szemléletű vizsgálata a nyugat-európai és kelet-európai fejlődés koraujkori szétágazásának problémájába. Most nem taglalom azt a kérdést, hogy Nyugat- és Kelet-Európa fejlődése a korábbi századokban, a középkorban hogyan viszonyult egymáshoz, mennyiben maradt el akkoriban, vagy tért el genetikusan Közép-Kelet-Európa fejlődése Nyugat-Európától; itt nekem megvan a magam véleménye, amit többször leírtam és talán hamarosan ismét kifejtek. A számos eltérő nézet azonban abban megegyezik, hogy a kontinens nyugati és keleti része között a rés vagy a szakadék kitágult a 15. század végétől a 17. század első feléig terjedő időszakban. Így a korabeli magyar fejlődés része egy kelet-európai, pontosabban közép-kelet-európai fejlődési folyamatnak, a magyarországi fejlődés elkanyarodása pedig része Nyugat-Európa és Kelet-Európa fejlődési útja szétágazásának. Ezzel kezdtem el tehát foglalkozni már az 50-es években, ebből jött ki a *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a 15–17. században* című könyvem, amelyben megpróbáltam tipizálni a nyugat-európai agrárfejlődés fő variánsait, valamint a kelet-európai, közép-kelet-európai és ezen belül a magyarországi fejlődés variánsait.

Ehhez a munkához, ami elég sok időmbe telt, szorosan kapcsolódott a további kutatási feladat: a fő kereskedelmi útvonalak áttolódásának problémája. A közkeletű felfogás szerint – mint láttuk, Berzeviczy és Révai szerint is – ez az eltolódás nagy negatív irányú visszahatást gyakorolt a mi közép-kelet-európai térségünkre. Akkor pedig meg kellett vizsgálni: igaz-e az, hogy Afrika körülhajózása, Amerika felfedezése előtt valóban a fő nemzetközi kereskedelmi útvonalak mentek át Közép-Kelet-Európában? Ez viszont nem egyéb kérdés, mint a középkori ún. Levante-kereskedelemnek a kérdése. Meg kellett tehát vizsgálni: áthaladtak-e a levantei kereskedelem útvonalai a közép-kelet-európai országokon, köztük elsősorban Magyarországon? Ekkor jutottam néhány tanulmányomban arra az eredményre, hogy a 14–15. században a középkori ázsiai-európai világkereskedelem fő útvonala az a déli útvonál volt, amelyik a Földközi-tenger keleti medencéjébe, főként Bejrutba és Alexandriába torkollott, onnan a mediterrán hajózás, itáliaiak hajói vitték az árukat túlnyomóan

Velencébe, a levantei áruk fő elosztási központjába, ahonnan szárazföldön, tengeren, folyami útvonalakon kerültek el Európa legnagyobb részébe. Ez volt a középkori nemzetközi kereskedelemnek az a fő útvonala, amelyiknek ilyen meg olyan kiágazásai nagy mértékben hozzájárultak az észak-itáliai meg a flandriai korai kapitalista körzeteknek a fejlődéséhez, a kettő között a dél-német városokéhoz. Ehhez viszonyítva a 14–15. században az akkori világkereskedelemnek nem jelentéktelen, de mégis csak mellékútvonalai vezettek a Fekete-tengeri genovai kolóniákhoz, kivált Kaffához, innen azután Kilián, illetve Mauro-Castron át szárazföldön Erdélybe, Magyarországra, illetve Lengyelországba. Ezek az északi mellékutak kétségtelenül hozzájárultak a kereskedelem fejlődéséhez, a gazdasági fejlődéshez, a városfejlődéshez az említett országokban, nem utolsósorban a dél-erdélyi szász városok, Brassó és Nagyszeben, kiváltképpen Brassó középkorvégi felfutásához, amelyik itt a Fekete-tenger felől és talán a 15. század második felében már Konstantinápoly felől is jövő levantei áruknak egyik jelentős átmenő állomása lett. Egészében véve azonban szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy ezek mellékágak voltak a középkori levantei kereskedelemben, s bár a középkori világkereskedelemben tagolódtak a 14–15. században, lendületet is adtak a közép-kelet-európai országok gazdasági fejlődésének, városfejlődésének, s később, amikor ezeknek a nagy ívű kereskedelmi útvonalaknak a forgalma ellankadt, a változás hozzájárult ahhoz, hogy a régió „álmos vízzé” váljon, – fő okát azonban nem jelenthette a közép-kelet-európai régió elmaradásának a 16–17. században.

Az elmúlt években gyakran esett szó arról, szinte divatos lett, hogy az európai, sőt a világ-gazdaság történetét „centrum-periféria” viszonylatában és hosszú időtartamban kell vizsgálni. Viták dúlnak pl. Immanuel Wallerstein híres könyvei körül. Ezekkel kapcsolatban és kíváncsiul azt szeretném megjegyezni: feltűnt nekem, hogy a lelkes méltatásokból az Annales és köre szinte kivonta magát. Úgy érzem, kikerülhetetlen a kérdés: az Ön által megfogalmazott interpretáció, mely Kelet- és Nyugat-Európa evolúciójának hosszú időtartamú, eltérő hullámszámaival kapcsolatban szintén átfogó igényű volt, mennyiben különbözik a centrum-periféria-elképzeléstől, és hogyan látja ma a választ az Ön által annak idején megfogalmazott kérdésre?

Hadd kezdjem azzal: a történeti irodalom Rankétól egészen a *Cambridge Economic History of Europe* 1967-ben megjelent IV. kötetéig, amelyik a 16–17. századdal foglalkozik, lényegében kétféle álláspontot foglalt el Nyugat- és Kelet-Európa fejlődéstörténeti viszonyát illetően. Az egyik álláspont, amelyik már Rankénál igen határozottan kifejtésre került, nem gazdaságtörténeti jellegű. Ranke fejtegetéseinek fő gondolata, hogy a germán-román világ volt az, amely lerakta az európai fejlődés alapjait, míg Közép-Kelet-Európa slávjai és magyarjai inkább csak passzív szemlélők voltak, akiken átgűrűztek, áthullámoztak a nyugati hatások. Ez a felfogás ilyen vagy olyan formában tovább élt; még Toynbee is, aki századunk 30-as, 50-es éveiben nagy hatást gyakorolt tizkötetes világtörténeti áttekintésével, bár gazdagabb érvrendszert használt, hasonlót sugallt. A másik álláspont, a gazdaságtörténeti irodalom felfogása, szintén meglehetősen tartósnak bizonyult, egészen a *Cambridge Economic History* említett 1967-es IV. kötetéig. Többé-kevésbé azt olvashattuk valamennyi polgári és számos marxista gazdaságtörténésznél az 1960-as évek elejéig, világnyelveken megjelenő munkákban, hogy a nagy földrajzi felfedezések, a kereskedelmi útvonalaknak az Atlantikumba való áttolódása, a gyarmatosítás, a világtengeri vállalkozások, az ezekből fakadó pénztőkefelhalmozás előrelendítették a kedvezőbb helyzetből induló Nyugat-Európa atlanti-parti országainak a fejlődését, viszont Európa más részei, Közép-Kelet-Európa, amelyek nem vettek részt a felfedezésekben, világtengeri vállalkozásokban, nem részesedtek a gyarmatosítás hasznában, és különben is kedvezőtlenebb helyzetből indultak, óhatatlanul elmaradtak, annál is inkább, mivel a középkori ázsiai-európai világkereskedelemnek azok a szárazföldi útvonalai, amelyek rajtuk vezettek keresztül, a Jóreménység fokának körülhajózása után lehanyatlottak. Vagyis, a közkeletű értelmezések szerint a világ gazdaság kialakulása, ezen belül a nyugat-európai nekilendülés, a koraújkori századokban két tényezőből adódott: a nyugat-európai országok belső fejlődéséből és a tengerentúli gyarmatosításból. E két mozzanatból fejlesztették ki a magyarázatokat, és ezzel indokolták azt is, hogy Közép-Kelet-Európa a kialakuló újkori világ gazdasági rendszeréből lényegében kimaradt, és ezzel le is maradt.

Az utóbbi évtizedek kutatásai ehhez képest nagy novumot jelentenek. Hadd utaljak arra, hogy a *Cambridge Economic History of Europe* V. kötete, amelyik 1978-ban, tehát jó évtizeddel később mint a IV. jelent meg, és még mindig a 16–18. századdal foglalkozik, már sokkal nagyobb teret szentel

Közép-Kelet-Európa viszonylatainak, és már sok mindent fölhasznál a közép-kelet-európai országok legújabb történetírásának, marxista gazdaságtörténet-írásának eredményeiből is. Ugyanilyen fontos az is, hogy az utóbbi évtizedekre esett a francia gazdaság- és társadalomtörténet, az, *Annales*-kör egyik legkiválóbb tagjának, Fernand Braudelnek, mondhatni, újravirágzása, aki a gazdaságtörténeti irodalomban – azt hiszem, bizvást állíthatom – mérföldkövet jelentő *Méditerranée*-ja után kiadta, írhár, három kötetben, *Civilisation matérielle Économie et Capitalisme* c. nagy művét is. Itt kérem már globális szemléletről van szó, itt a látókörből már nem esik ki Közép-Kelet-Európa, és a világgazdaság kialakulása már széles perspektívában kerül megvilágításra. Ha vannak is e monumentális művel szemben kritikai fenntartásaink, vitathatatlanok Fernand Braudel nagy érdemei a modern világgazdaság újszerű tárgyalásában. És itt jutunk el az Ön kérdésének további részéhez, Immanuel Wallerstein nagyszabású munkálkodásának megítéléséhez: a haladó szellemű és igen szellemes amerikai történész, gazdaságtörténész, történetiszociológus, szociológus tevékenységéhez. Az attribútumok halmozásával a szerző sokoldalúságára, nagyvonalúságára, sok irányból nyert öszönzéseire is utalni kívánok, – arra a széles körű tájékozottságra, amelyik igen imponáló. Wallerstein, mint ahogy első nagyobb kötetének az előszavában is jelzi, igen sokat köszönhet Braudel indításainak. Ő – Wallerstein – voltaképpen a jelent akarta megérteni, és a jövő perspektíváit akarta a maga módján feltárni; így jutott el – és ez is kitűnő dolog – ahhoz, hogy a mai modern világgazdaságot és a jelen problematikáját csak mély történeti visszatekintéssel lehet megérteni. 1974-ben jelent meg *The Modern World System*, c. könyve, amelynek igen fontos az alcíme: „Kapitalista mezőgazdaság és az európai világgazdaság kezdetei a 16. században”. Wallerstein tehát a kapitalista mezőgazdaság eredetét vizsgálva és a braudeli ösztönzések-től segítve eljutott ahhoz az alapvető megállapításhoz, hogy a 15. század vége, a 16. század a modern világgazdaság rendszerének keletkezési időszaka, és hogy ettől az időtől kezdve voltaképpen egy-egy ország vagy egy-egy régió gazdasági-társadalmi fejlődését nem lehet önmagában, hanem csak e rendszeren belül szemlélni. Ez az, amit én a nemzetközi kereskedelmi útvonalak 15–17. századi áthelyeződéséről írott tanulmányomban (e tanulmányt 1968 elején a Magyar–Francia Gazdaságtörténeti Kollokviumon Budapesten, majd 1968 kora őszén Bloomingtonban a IV. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszuson mutattam be) úgy fejeztem ki, hogy a nyugat-európai és kelet-európai fejlődésnek ama bizonyos szétágazódását a 16–17. században nem lehet másként megérteni, csak úgy, hogyha ezt a modern világgazdaság kialakulási folyamata részeként értelmezzük, ha ezen a folyamaton belül elemezzük. Ezért is fogadtam olyan izgalommal és érdeklődéssel Wallerstein említett első kötetét, amelyik valóban nagyon szuggesztíven fejezi ki ugyanezt a gondolatot. Természetes, hogy az amerikai szociológus érdeklődése nem az, mint egy magyar historikusé, mégis ugyanazt a kérdést interpretálta sokban hasonlóan. Abban az 1968-as szerény tanulmányomban körülbelül azt mondtam, hogy a kialakuló modern világgazdasági rendszernek három fő tényezője, három fő alkotórésze volt: a nyugat-európai központ gazdasága, a közép-kelet-európai háttér gazdasága és a tengerentúli gyarmati gazdaság.

Wallerstein említett első kötetében maga is a modern világgazdasági rendszer kialakulásának három fő tényezőjét jelöli meg. Az első kettő, nevezetesen: a „core” (belső mag) vagy „centrum”, valamint a „periféria” vagy „háttér” (függelék) fogalmak a közgazdaságtanból, közelebbről az elmaradott országok gazdaságának úgynevezett fejlődés-elméleteiből voltaképpen már a század elejétől ismert és kiváltképpen a második világháború utáni időszakban gyakran használatos kifejezések. A harmadik kifejezés igazi wallersteini lelemény; a „félperiféria”. Számomra a „centrum” kifejezés semmi problémát nem okozott, és lényegében nem is okozhatott, mert azonos hullámhosszon mozogtunk. Problémát jelentett ellenben a „periféria” értelmezése, de erre kicsit később térek vissza, mert ebben látom Wallerstein koncepciójának legvitathatóbb mozzanatát. A centrumot azok a bizonyos tőkésedő atlanti-parti övezetek alkotják: Anglia (főképpen Dél- és Kelet-Anglia), Németalföld és Észak-Franciaország. A perifériát a Wallerstein-féle felfogásban egyrészt Közép-Kelet-Európa, másrészt Spanyol- (és Portugál-) Amerika jelenti a 16. században. A félperiféria pedig az Ibér-félsziget, Dél-Franciaország és Itália.

Mint azóta kiderült, a közgazdasági irodalom élénken bírálta a félperiféria-megjelölést Wallersteinnél, mert ennek a fogalom elmosódik. Így szokott ez általában lenni a „köztes” fogalmakkal. Ha valaki a centrum és a periféria közé beiktat egy közbenső fogalmat, akkor annak az egzakt meghatározása biztosan nehéz lesz, és ezért nyilvánvalóan bírálják majd. Én viszont a félperifériában látom Wallerstein gondolatmenetének egyik legfontosabb mozzanatát. Azért is jegyeztem meg az

előbb, hogy könyve első részének az alcíme nagyon fontos (A kapitalista mezőgazdaság keletkezése a 16. században), mert ő a világgazdaság három általa megkülönböztetett övezetét vagy térségét részben éppen a 16. századi mezőgazdasági termelés alapvetően különböző formáival jellemzi. A centrumot egyrészt a szabadparaszti-parcellatulajdonosi tendenciák előrehaladásával, másrészt a tőkés bér-munkáltatás kezdeteivel jellemzi a mezőgazdaságban (terminológiája nem egészen azonos a miénkkel, de lényegileg ugyanezt jelenti); a perifériára Kelet-Európában a második jobbágysággal összefüggő robotgazdálkodást, Hispán-Amerikában a rabszolgatartó ültetvényes gazdálkodást tartja meghatározónak; a félperifériára nézve pedig – s ez nagy lelemény – a részestermelést, részesbérletet, a dél-franciaországi *metayage*-t, az itáliai *mezzadria*-t ismeri fel jellegzetesnek. Amint látjuk, logikusan és egyben történetileg sikerült Wallersteinnek megoldania azt a nagyon fontos kérdést, hogy a mezőgazdasági termelés különböző fő formái miként kapcsolódtak a világgazdaság különböző övezeteihez, és hol melyik forma volt az uralkodó a korai újkorban. Még azt is megemlítem, hogy Wallersteinnek a „külső arénára” vonatkozó okfejtésével is egyetértek: azzal, hogy egyes övezetek, így a távolkeleti gyarmatok, a 16. században nem tagolódtak még az európai világgazdaságba – nem váltak még „perifériájává” –, bár már kapcsolatba kerültek vele. Ezt 1968-as tanulmányomban úgy fejeztem ki, hogy a tengerentúli gyarmatokat a régi típusú nemzetközi kereskedelem szálai fűzték a tőkésedő nyugat-európai körzetekhez akkor, amikor az utóbbiaknak a közép-kelet-európai régióval már modern típusú kapcsolataik alakultak ki.

Ami most már elválasztja, igen erőteljesen elválasztja felfogásainkat, az a periféria-problematika értelmezése. Immanuel Wallerstein ebbe a 16. századi perifériába – mint jeleztem – Közép-Kelet-Európát ugyanúgy beleszámítja, mint az amerikai spanyol (és portugál) gyarmatokat. Mi itt az alapvető különbség, amit úgy vélem, ő nem lát, vagy nem juttat kifejezésre kellőképpen? A közép-kelet-európai országokat, vegyük példaként a korabeli Lengyelországot és Magyarországot, a tengerentúli gyarmatoktól döntően megkülönbözteti, hogy az előbbiek a saját maguk belső, szerves fejlődéséből jutottak el egy olyan szintre a 15–16. században, hogy az iparosodó-tőkésedő atlanti-parti országok árukeresletének meg tudtak felelni: agrártermények kivitelével, fa, réz, és más nyersanyagok exportjával. A lengyel gabona és szarvasmarha, a magyar szarvasmarha és az észak-magyarországi réz kiviteléről van szó többek között, egyben nyugati iparcikkek (textiliák, vasárúk) importjának felvételéről. A közép-kelet-európai országok belső szerves fejlődése tette lehetővé, hogy a nyugati gazdasági „kihívásra” megfelelő választ adjanak, a születőben levő modern világgazdaságba betagozódnak. A tengerentúli gyarmatoknál viszont nincs szó ilyen belső fejlődésről, amelyek megérlelte volna annak lehetőségét, hogy bekapcsolódjanak a világgazdaságba. Őket éppenséggel a külső erők, az európai gyarmatosítás kényszerítette bele a világgazdaságba. Ilyen körülmények között nem azért kifogásolom Wallerstein periféria-fogalmát, mert bennünket, magyarokat vagy közép-kelet-európaikat bántana, hogy a gyarmatokhoz hasonló perifériának tekint minket, ő, dehogya! Alapvető gazdasági – és hozzáteszem: politikai – kategóriák különbségéről van szó. A 15–17. században a tengeren túli gyarmatosítás, a gyarmatosítás első, brutális, korai merkantilista szakasza, amit leginkább Spanyol–Amerikában látunk, a meglevő kultúrák szétrombolását, az ezüst és az arany elrablását, majd rabszolgamunkaerővel való termeltetését jelentette. Egy kalap alá lehet-e venni ezzel Lengyelország vagy Magyarország 15–17. századi viszonyait? Ezek a közép-kelet-európai országok a bontakozó nemzetközi munkamegosztásban agrárjelleggel vettek részt, aminek persze hosszabb távon megvoltak a súlyos következményei. Mégis, itt egészen más a légkör, más a gazdasági és politikai szituáció – kell-e bizonygatni? –, mint az inka vagy az azték birodalom romjain, vagy akár a portugálok indiai fűszertelepein. Nem is lovagolnám ki ezt a kérdést ennyire – bocsánat a kifejezésért –, ha nem volna ez Wallerstein teóriája szempontjából nagymértékben koncepcionális kérdés. Wallerstein nagyszerű abban – és ezt már közgazdász kollégám, Szentes Tamás az elmaradott országok problematikájának kitűnő ismerője, legutóbbi könyvében lényegében megírta –, hogy ő világgazdaságban gondolkodik, és rámutat arra, hogy a 16. századtól kezdve feltétlenül szükséges világgazdaságban gondolkodni. De Wallerstein ugyanakkor tudatosan is, ösztönösen is elhatárolja magát a nemzeti elemtől, nem gondolkodik nemzetgazdaságban is. Ez pedig ugyancsak alapvető. Lenin rendkívül világosan megmutatta, hogy a kapitalizmus kifejlődésének kettős tendenciája van: az internacionalizálódás irányzata és egyidejűleg a nemzeti tendencia, a nemzetgazdaságok, nemzetállamok kialakulása. Igaza van Wallersteinnek, igen, világgazdasági szemlélet nélkül nem lehet megérteni a fejlődést már a 16–17. században sem. Ám hiányolom, hogy nem veszi észre: a világgazdasági szemléletet össze kell

kapcsolni a nemzeti gazdaságok kibontakozásának szemléletével. Akár elfogadjuk, akár nem a „középkori világgazdaság” Rörig-féle híres, vagy egy félszázada kidolgozott felfogását, kétségtelen, a régebbi, a modern világgazdaság előtti – ha úgy tetszik – „világgazdaságnak” az volt a lényeges vonása, hogy nem kapcsolódott nemzetgazdasági fejlődéshez. Az újkori Európának, az újabb koroknak viszont az a döntő vonása, hogy a világgazdasági fejlődés együtt jár a nemzetgazdaságok fejlődésével; a modern kori nemzetközi fejlődést a nemzet, a nemzetgazdaság, a nemzeti állam kategóriáinak szem előtt tartása nélkül nem lehet megérteni. Ebből adódik azután Wallerstein néhány utópista, bár igen rokonszenves, de mégiscsak naiv és utópista elképzelése a jelenre és a jövőre nézve is, mint például az, amely a szocialista világkormányra vonatkozik. Wallerstein a maga periféria-fogalmával szinte megelégedezik arról, hogy míg a tengerentúli gyarmatokon olyan állapotok és helyzetek alakultak ki az újkorban, amelyeket a kapitalizmus gyarmati rendszere néven ismerünk, addig Közép-Kelet-Európában a bonyodalmak, akadályok, olykor katasztrófák dacára, a második jobbágyság, a kései feudalizmus hosszan elhúzódó uralma dacára, önálló államok keretében, kapitalizmus felé, nemzeti-polgári fejlődés felé vezetett az út; a kapitalizmus megdöntése után pedig nemzeti keretek között indult meg és halad előre a szocializmus építése, az internacionalista kapcsolatok fejlődése.

PETNEKI ÁRON

Beszélgetés Jerzy Topolskival

A mai lengyel gazdaságtörténet egyik legjelentősebb alakja, *Jerzy Topolski* 1928-ban született. Jelenleg a poznańi Adam Mickiewicz Egyetem történeti intézetének igazgatója, s ugyanitt az újkori lengyel történeti tanszék vezetője is. Tudományos munkásságát a Lengyel Tudományos Akadémia azzal értékelte, hogy rendes tagjai közé választotta. A tudományos közélet számos egyéb fórumán is fontos tisztségeket tölt be: többek között a LTA Anyagi Kultúra Története Intézetének (IHKM PAN) tudományos tanácsát vezeti, és a Lengyel Történelmi Társulat alelnöke. Tevékenységét külföldön is nagyra becsülik: a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság igazgatótanácsának tagja. Több nyugati egyetem vendégprofesszornak hívta meg, oktatott többek között a kanadai Université Laval, Quebec, az amerikai California State University at Hayward és a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales katedráin. Igen termékeny tudományos munkásságának minden, írásban megjelent eredményét e helyütt aligha lehet felsorolni.¹

Jerzy Topolskival 1981 nyarán folytattam beszélgetést. Ennek során Topolski mindenekelőtt felvázolta azokat a tényezőket, amelyek tudományos munkásságának indítékot adtak, s amelyek egyben ráébresztették arra, hogy milyen lényeges az adott diszciplína módszertani alapjait is lefektetni.

Már egyetemi tanulmányai alatt megszerezte sokoldalú érdeklődésének alapjait. Egyik professzora, az 1949-ben elhunyt Jan Rutkowski az elméleti matematika iránti érdeklődést mélyítette el benne, ugyanakkor Rutkowski volt az első a lengyel történetírásban, aki a matematikát és a történelmet összekapcsolta. Rutkowski 1938-ban megjelent könyve a jövedelmek elosztásának vizsgálatával foglalkozott az újkori Lengyelországban, és fontos iránymutatást jelentett a tanítvány, Jerzy Topolski számára. Most, amikor néhány hónap múlva a Lengyel Tudományos Akadémia kiadja, a PWN ismét megjelenteti Rutkowski könyvét, „A feudális szisztéma elmélete körül” címmel, Jerzy Topolski ötíves bevezetője értelmezi majd Rutkowski munkásságának lényegét.

Érdeklődésének másik forrását a társadalomtudományi tanulmányok jelentették. Szociológiát, filozófiát és politikai gazdaságtant is tanult. A tudományfilozófiában Kazimierz Ajdukiewicz volt mestere, logikai tanulmányait Adam Wiegner vezette. Ezek voltak későbbi módszertani érdeklődésének indítékai, amit az is jelez, hogy Topolski Ajdukiewicz egyik tanítványával, a társadalomtudományok metodológiájával foglalkozó Andrzej Malewskivel kezdett együttműködést.

A matematika és a politikai gazdaságtan szintézisének eredménye volt „A kapitalizmus születése Európában” című könyv, amelyet Jerzy Topolski 1962-ben írt. A könyv megírása előtt egy évig Párizsban tartózkodott. Ez a tanulmányút szintén sokat jelentett számára. Nem annyira az ún. Párizs, nem annyira az Annales-iskola teljes elfogadását, hanem inkább a látókör szélesítését, a kutatási technikák sokféleségét hozta számára. Topolski szerint az Annales-iskola jelentősége abban rejlik, hogy a korábbi történetírás nagyon sokszor adós maradt a jelenségek megmagyarázásával, az Annales ezzel szemben szakítani tudott az eseménytörténettel, mert a történelmet strukturálként fogta fel. Ugyanakkor a történettudomány elmélete terén nem bizonyult erősnek. Topolski szerint a mai Annales körüli csoportosulás már nem azonos a „klasszikus” Annales-iskolával, igen széles skálájú, sőt kifejezetten heterogén, „a marxizmustól a freudizmusig” minden megtalálható benne. Hibájául róható föl ennek az irányzatnak Topolski szerint az is, hogy a feldolgozások, modell-képzések során későbbi, az adott korban még nem létező mechanizmusokat is hajlamosak visszavetíteni.

A párizsi tapasztalatok alapján megírt, „A kapitalizmus születése Európában” nemcsak a gazdaságtörténet, hanem a társadalomtörténet kutatása terén is újat hozott. Míg a téma korábbi kutatói – a kapitalizmus kialakulását vizsgálva – elsősorban azzal a társadalmi osztállyal, nevezetesen a

polgársággal foglalkoztak, amely az áru-pénzgazdálkodással párhuzamosan erősödött meg, addig Topolski azzal az osztállyal kívánta olvasóját közelebből megismertetni, amely – ellentétben más társadalmi csoportokkal – elvesztette a talajt lába alól. Ez a földbirtokos nemesség. A kérdés itt az volt, hogyan viszonyult ez a nemesség az új gazdasági körülményekhez, milyen volt további fejlődése Európa egyes országaiban. Jerzy Topolski ugyanezt a gondolatot továbbfejlesztette másik tanulmánygyűjteményében, „A lengyel és európai gazdaság a 16–18. században” című művében. Ebben már megpróbálta föllátni a késő-feudális kori lengyel gazdaság modelljét is. Topolski nézetei szerint a modell-módszer, amely szükségképpen leegyszerűsítő jellegű, a legfontosabb relációkat próbálta ki-domborítani, miközben a jelenségek sokkal világosabb jellemzését adta.

Jerzy Topolski szerint a nagy tudományos kongresszusok a társadalomtudományi diszciplínák talán legaktívabb mozgatói. Nemcsak az éppen „divatosnak” nevezhető problémákkal foglalkoznak, hanem lehetőséget adnak a jelenségek közötti összefüggések tisztázására is. Így az elkövetkező nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszuson feltétlenül érdeklődésre tarthat számot a gazdasági és más típusú jelenségek közti viszonyok tárgyalása: miként függ össze pl. a gazdasági színvonal a közneveléssel, vagy a technológiai szint a mentalitással. Ugyanakkor a kongresszusok arra is lehetőséget adnak, hogy megismerkedjünk régebbi témák új megvilágításban való tárgyalásával is, így pl. a nagybirtok és a parasztgazdaság, a nagybirtok és a majorság vizsgálatával. Végezetül Jerzy Topolski szerint a gazdaságtörténetírásnak, de egyben a közgazdaságnak is talán egyik legfontosabb elméleti feladata az, hogy összekapcsolja a gazdasági fejlődés magyarázatát a gazdasági tevékenység magyarázatával.

JEGYZET

¹ Csak a legfontosabb tanulmányokat emeljük ki, a megjelenési idő sorrendjében.

Az első nagy tanulmány a mezőgazdaság történetével foglalkozott: „Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w XVI–XVIII wieku” (Falusi gazdálkodás a gnieźnoi érsekség birtokain a XVI–XVIII. században), Poznań, 1958.

Második nagy kötete már az európai gazdaságtörténet egyik igen lényeges korszakát tárgyalta: „Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVIII wieku” (A kapitalizmus születése Európában a XIV–XVIII. században. Warszawa, 1965. Ezt a művét olasz nyelvre is lefordították.)

Topolski talán legismertebb műve történeti módszertani összefoglalása: „Metodologia historii” A történelem módszertana, Warszawa, 1968. és második kiadásban 1973. Ezt a több mint hatszáz oldalas könyvet olaszra és angolra is lefordították. A lengyel és az európai gazdaság történetének párhuzamait vizsgálta a következő könyve: „Gospodarka polska a europejska XVI–XVIII. wieku.” Poznań, 1977. (Lengyel és európai gazdaság a XVI–XVIII. században.)

Elméleti munkásságának eredményeként két újabb könyvet is közzétett: „Marksizm i historia” A marxizmus és a történelem. Warszawa, 1977., amelyet olaszra is lefordítottak, valamint a „Rozumienie historii” (A történelem megértése), Warszawa, 1978.

Az önálló nagymonográfiák mellett többek között az alábbi gyűjteményes munkákat szerkesztette s egyben társszerzőként írta is: „Dzieje Gniezna” (Gnieźno története) Warszawa, 1955, „Dzieje Wielkopolski”, Nagy-Lengyelország története, 1. kötet, Poznań, 1959., valamint az összefoglaló lengyel történeti kézikönyv, a „Dzieje Polski” (Lengyelország története) Warszawa, 1976 és további kiadások.

Két történettudományi folyóirat, a Poznańban megjelenő *Studia Historiae Oeconomicae*, valamint a krakkói *Studia Metodologiczne* szerkesztő bizottsági munkálataiban is részt vesz. Szerkeszti a *Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza* (Tanulmányok és források Nagy-Lengyelország és Pomeránia történetéhez) című évkönyvet is.

Rövidebb tanulmányait lengyel és külföldi folyóiratok tették közzé, így pl. a *Kwartalnik Historyczny*, a *History and Theory*, az *Annales*, a *Journal of European Economic History*, vagy a *Social Research*.

RÉV ISTVÁN

Beszélgetés Immanuel Wallersteinnel*

A gazdaságtörténet a történettudomány egyik legközvetlenebbül ideologikus ága. A háború utáni gazdaságtörténeti vitáknak – az átmenet kérdéséről, az ipari forradalomról, az ázsiai termelési módokról, a modernizációról, gazdasági növekedésről, függőségről – mind közvetlen ideológiai és politikai motivációi voltak. Milyen közös ideológia fűzi össze a függőségi elmélet képviselőit?

A kapcsolat, azt hiszem, egészen világos. Mindezek az emberek – Gunder Frank, Samir Amin, Mauro Marini, Cardoso stb. – baloldaliaknak vallják magukat, így vagy úgy szocialistának, valamilyen formában marxistának. Ezek az emberek vagy a harmadik világban élnek, vagy kutatómunkájuk során hosszabb időt töltöttek harmadik világbeli országokban, mindegyiküknek közvetlen tapasztalatai vannak. Olyan tapasztalatai, amiknek birtokában el kellett utasítaniuk a hagyományos 19. századi Európa-centrikus magyarázatokat. A formációelméletet, amihez az ázsiai termelési mód elképzelése is tartozik, azt a feltételezést, hogy a termelési módoknak létezik valami természetes egymásutánisága. El kellett utasítaniuk azt a szemléletet, hogy az Európán kívüli területek legfontosabb jellemzője Európához képest való elmaradottságuk.

Nem találja paradoxnak a függőségi elmélet népszerűségét olyan történelmi helyzetben, amikor úgy tűnik, nincs igazi gazdasági alternatíva a piaci erők működésével szemben? Önnek az a meggyőződése, hogy a modern kapitalista világrendszert szocialista rendszerré kell átalakítani. Egyik kritikusának, Ira Gernsteinnek válaszolva ön azt írta, hogy a szocializmus nem egymás után fog elérkezni a világ különböző területeire, mivel csak egyetlen terület, egyetlen közeg létezik, a kapitalista világgazdaság, aminek egy csapásra kell átalakulnia. A hatvanas években a nyugati kapitalizmus radikális kritikusai a piaci mechanizmus erős kontrolljéért küzdöttek, míg ezeknek a nyugati radikálisoknak kelet-európai megfelelői éppen a piac újraélesztéséért szálltak síkra, a nemzetközi együttműködésért, a kereskedelmi kapcsolatok bővítéséért, szemben a megelőző időszak autarchiájával. A kelet-európai reformerek olyan gazdaságpolitikát akartak megvalósítani, amit André Gunder Frank írt le és tett kritika tárgyává Long Live Transideological Enterprise című cikkében. A hetvenes években azonban, még azok számára is, akik eddig erről nem voltak hajlandók tudomást venni, világossá kellett válnon, hogy az autarchia, James Petras meghatározásával a demodernizáció, nem lehet megoldás. Ami Kambodzsában és Vietnámban történt, az ennek a politikának minden eddiginél nagyobb kudarcát jelentette. A függőségi elmélet gondolkodói a világszegénység és a 'világméretű egyenlőtlenség okát a piaci erők működésében vélik felfedezni. Hogyan látja ezeket az ellentmondásokat?

A kérdés bonyolult, de nem ez a központi kérdés. Ezek az emberek, akiket a függőségi elmélet megalkotóinak nevez – én inkább a világrendszer-szemlélet híveinek nevezném őket – nem értenek egymással teljesen egyet ebben a kérdésben. Ha a kapitalista világrendszer létéből indulunk ki, abból, hogy ez a világrendszer válságban, strukturális válságban van, s ez bizonyos szempontból reményt keltő, a válságot tovább kell mélyíteni, akkor a stratégia kérdése igen messzire vezet. Ezeknek a rendszer elleni mozgalmaknak történetileg kialakult alapvető stratégiája a hatalom megragadása egyes országokban, s azután ezeknek az országoknak teljes belső átalakítása szocialista országokká. Tehát a

*Az interjú 1981 tavaszán, a Balatonalmádiban rendezett magyar–francia történész-tanácskozáson készült. Terjedelmi okokból csupán fontosabb részeit közöljük. (A szerk.)

hagyományos ideológia értelmében, a szocializmus megteremtése a hatalom megragadása segítségével. A feltételezés az volt, hogy ez az átalakítás elvégezhető egymás után országról országra. Hogy azután mi történik ezekben az országokban, az a 19. században nem volt teljesen világos, de a Szovjetunió létrejötte után kialakult valami kép a társadalmi struktúra átalakításáról.

Ma is vannak sokan olyanok, akik szerint továbbra is ez a helyes stratégia, amennyiben ezek az országok megpróbálják elszakítani azokat a szálakat, amik a kapitalista világrendszerhez fűzik őket. Ezt nevezik kikapcsolódásnak, a harmadik világ nagy részében ma ez igen népszerű elmélet. Samir Amin például különleges jelentőséget tulajdonít a kikapcsolódásnak, ami szerinte részleges megvalósulása esetén is fontos destabilizációs tényező lehet a kapitalista világrendszerben.

En úgy gondolom, strukturálisan lehetetlen kilépni a rendszerből, nem lehet kikapcsolódni, ugyanis ennek a struktúrában rejlő kétféle akadálya van: az egyik az államok belső szerkezetéből adódik, a másik a világgazdaság egészéből. A hatalomra kerülő csoportoknak mindig vannak olyan tagjai, akiknek érdekeit nem szolgálja a kapcsolatok megszakítása. Létezik egy erős belső kikapcsolódás-ellenes erő, és emellett létezik egy erős külső nyomás a kikapcsolódással szemben.

Bármennyire is furcsának tűnik, kívülről sokkal nagyobb erők hatnak a kikapcsolódás irányába, mint belülről. Ha sorra vesszük a szocialista országok történetét, közvetlenül a hatalom megragadása utáni időkben – a Szovjetuniót, Kínát, Vietnámot, Kubát –, azt látjuk, hogy a nem kommunista világ bojkott alá vette ezeket az országokat, azonnal gazdasági akadályokat emelt. Inkább kitaszították ezeket az országokat, mintsem vissza akarták volna tartani őket. A szocialista országok első követelése pedig ennek a bojkottnak a megszüntetését akarta elérni. Kuba legfőbb követelése ma az, hogy az Egyesült Államok szüntesse be az ellene alkalmazott gazdasági szankciókat. Furcsa követelés, ha arra gondolunk, a cél a gazdasági kikapcsolódás. Amerika nemet mond, kívülmaradásra kényszeríti Kubát, Kuba pedig gazdasági kívülállását szeretné felszámolni.

Ez mintha éppen ellentéte lenne a merkantilista gazdaságpolitikának, amelyik minél nagyobb exporttal igyekszik térdrekényszeríteni az ellenfelet?

Talán igen. De ellentéte annak is, ami várható lenne akkor, amikor a cél a kapcsolatok megszakítása. Szerintem a szocialista országok követnek alapvetően merkantilista gazdaságpolitikát. A szocialista országok célja, függetlenül politikai különbségeiktől, a fejlett országok utolérése. Ebben a tekintetben nincs különbség a Szovjetunió, Jugoszlávia, Kína, vagy Albánia között. Az elsődleges cél a termelőerők adott országo: belüli fejlesztése. Ez a cél szükségessé teheti a kapcsolatok időleges lazítását, de csak azért, hogy azután erősebb pozícióban lehessen újra bekapcsolódni a rendszerbe.

Azt kérdezte, nem furcsa-e, hogy míg Nyugat-Európában és a harmadik világ különböző országaiban fellépő radikális mozgalmak a szocializmus megvalósításáért, erősebb állami beavatkozás érdekében lépnek fel, az utóbbi húsz évben a különböző kelet-európai reformmozgalmak célja ennek az ellenkezője volt. Igen, ez furcsa, de nem nehéz választ találni rá. Ha a választ nem csupán a nemzeti keretek között keressük, hanem ezeket a mozgalmakat a világrendszerben vizsgáljuk, akkor egyértelmű, hogy tevékenységük majdnem minden esetben a rendszer ellen irányul. A mozgalmak konkrét formáját az adott ország politikai helyzete magyarázza.

Az elkövetkezendő húsz–harminc évben fontos feladatunk lesz elgondolkodni a rendszerellenes stratégiák százötven éves történetéről. Valóban eredményesek voltak-e ezek a mozgalmak, képesek voltak-e alapvetően átalakítani a világot? Úgy gondolom, találni fogunk más stratégiákat is. A világsszocializmus megvalósításának más stratégiája is létezik, mint a hatalom megragadása egymás után különböző országokban.

A függőségi iskola legfontosabb kutatási területe Latin-Amerika. Milyen okai voltak annak, hogy Latin-Amerikának ilyen kiemelkedő szerep jutott az elmúlt évtizedek társadalomtudományi gondolkodásában? Raoul Prebisch-nek és az ECLA-nak a hatása volt itt fontos, vagy a kubai forradalom, Regis Debray írásai, vagy az Egyesült Államok speciális érdekeltsége a világnak ezen a területén?

Prebish és a Latin-Amerikai Gazdasági Bizottság jelentős intellektuális szerept játszott. A latin-amerikai országok többsége hosszú ideje formálisan független volt, gazdaságilag azonban teljesen függő helyzetbe került és a függőség érezhetően erősödött. A Latin-Amerikai Gazdasági Bizottság vezetői

kezdettől fogva latin-amerikaiak voltak, elsőrendű céljuk az volt, hogy választ találjanak a gazdasági függőségtől való megszabadulás problémájára.

Az importhelyettesítő iparosítás politikája már a harmincas években kialakult Latin-Amerikában, és ennek a politikának nagy hatása volt még az ötvenes években is, amikor Prebish-ék felléptek. Ez a politika komoly belső és külső kritikát váltott ki, elsősorban az Egyesült Államokban, illetve az Egyesült Államok által ellenőrzött világintézményekben, mint amilyen a Világbank. A kritikákra adott válaszból született a függőségi elmélet. De ha közelebbről vizsgáljuk a kérdést, a függőségi elméleteknek fontos előzményeit találjuk az ötvenes években Indiában és Afrika egyes részein. Sőt, Kelet-Európában a húszas-harmincas években sokan fogalmaztak meg hasonló gondolatokat, különösen Románia figyelemre méltó ebből a szempontból. Magyarországról nem tudok sokat, de egyáltalán nem lenne meglepő, ha a második világháború előtti Magyarországon is lettek volna előzmények. Latin-Amerikában csupán kikristályosodott az, ami már benne volt a levegőben.

És még valami igen lényeges. A Latin-Amerikában kialakult függőségi elmélet nem csupán az Amerikával szembeni kritikából született, a kritikának volt egy másik fontos célpontja, a latin-amerikai kommunista pártok. A kommunista pártok ebben az időben azt vallották, hogy Latin-Amerikának burzsoá forradalomra van először szüksége ahhoz, hogy a polgári társadalom megteremtése után esélye legyen a szocializmus megvalósítására. Ehhez pedig szükség van a helyi burzsoáziával való összefogásra. Ennek a nézetnek a kritikusi azonban azt vallották, hogy ez a politika szándékai ellenére egybeesik az amerikai érdekekkel, gazdaságilag és politikailag a latin-amerikai kommunista pártok az Egyesült Államok pozícióinak erősödését segítik.

A hetvenes évek elején érdeklődési területe kiszélesedett. Hogyan kezdett dolgozni a Modern Világrendszer című művén?

Elérkezett egy pillanat, amikor úgy éreztem, hogy nem vagyok képes értelmes választ adni a jelen problémáira anélkül, hogy a jelent szélesebb összefüggésbe, nagyobb egységbe ne helyezném. Érdekelni kezdett ennek a nagyobb egységnek, a világrendszernek létrejötte, és így fokozatosan eljutottam a 16. századi Európához, amiről úgy éreztem, hogy a kapitalista világrendszer kialakulásának kezdőpontja. És amikor eljutottam ide, világossá vált, hogy kutatási programomat át kell alakítani. Nem csupán ennek a rendszernek a struktúrájára kerestem a választ, hanem arra is, hogy történetileg hogyan alakult ez a rendszer. Azóta is ez a kérdés foglalkoztat.

Tudomásom szerint az első jelentősebb mű, amelyik Latin-Amerika és Kelet-Európa funkcionális hasonlóságait vizsgálta a világrendszerben, Stanley J. Stein és Barbara Stein könyve volt, Latin-Amerika gyarmati öröksége, ami 1970-ben jelent meg. Volt ennek a könyvnek szerepe az Ön koncepciójának kialakulásában?

Nem. A Modern Világrendszert 1970-ben, még Steinék könyvének megjelenése előtt írtam. Kelet-Európának ezzel a fajta összehasonlító vizsgálatával először Marian Malowist munkáiban találkoztam, aki már az ötvenes-hatvanas években eljutott a gondolathoz. Malowist is érdeklődött Afrika iránt, így kerültem kapcsolatba vele.

Az Ön célja a Modern Világrendszer megírásával az volt, hogy leírja és megmagyarázza az újkori világméretű munkamegosztás születését. A könyvben egészen az európai feudalizmus válságáig megy vissza, hogy választ találjon az átmenet kérdésére, és hogy megtalálja azokat a történeti gyökereket, amelyek meghatározták a világ különböző régióinak későbbi helyét ebben a világméretű munkamegosztásban. Úgy gondolja, hogy a 16. század abban az értelemben volt meghatározó fordulópon, hogy ekkor kijelöltetett a különböző térségek későbbi helye? Itt van az az eredendő bűn, amit azután minden térségnek későbbi története során magával kell cipelnie?

Bizonyos szempontból így gondolom. Ez a történelem egyik döntő fordulópontja. A feudalizmus válságából új struktúra született, létrejött a kapitalista világrendszer. Ez volt a világtörténelem első olyan gazdasági világrendszere, ami fenn tudott maradni, ami nem alakult át sem belső, sem külső erők hatására világbirodalomná. Sok évszázados története folyamán olyan terjeszkedő erőnek bizo-

nyult, ami képes volt a föld minden létező történeti alakulatát magába olvasztani. A 19. századra már csak ez az egyetlen rendszer létezik a planetán.

A 16. század előtt sok egymás mellett élő történeti formáció létezett. De a 16. századtól elindult egy folyamat, aminek eredményeként a kapitalista világrendszer felfalt minden körülötte létező formát. A kapitalista világrendszer polarizáló struktúra. Ebben az értelemben én tradicionális marxista vagyok, sokkal tradicionálisabb, mint a marxisták többsége. Úgy vélem, hogy Marxnak tökéletesen igaza volt a kapitalizmus olyan polarizáló tendenciáit illetően, mint amilyen az elnyomorodás, vagy a két alapvető, egymással szemben álló osztály. Marxnak nyilvánvalóan igaza volt, ha ezeket az állításokat nem egy-egy országon belül próbáljuk igazolni, hanem a világgazdaság egészét vesszük figyelembe. És ebben az értelemben, amikor ez a rendszer a 16. században létrejön, meghatározza egyes területek helyét a rendszeren belül.

M. M. Postan 1962-ben cikket írt az Economic History Reviewba Funkció és dialektika címmel. Ebben az írásban a következőket írja: „Ami egy tényt történetivé tesz egy történész számára, az a tény múltidejűsége. Nem természetes tehát, hogy a múltban elfoglalt hely nemcsak a történelmi tény lokalizálását teszi lehetővé, hanem egyúttal magyarázatul is szolgál? A post hoc propter hoc érve természetes a történész számára.” Tehát, ha egyszer egy térség helye kijelöltetett a nemzetközi munkamegosztásban, akkor ezen a tényen nem lehet változtatni. Nincsen alternatíva.

A kérdés alapvető filozófiai kérdés

Azt hiszem, legalább annyira politikai kérdés is ez itt Kelet-Európában.

Minden fontos filozófiai kérdés politikai kérdés is egyúttal. Azt gondolom, hogy a lehetséges alternatívák körét a struktúrák határozzák meg. A lehetséges alternatívák száma bárhol, bárki számára, bármely időben korlátozott. Alternatívák mindig léteznek, de nem korlátlanul. Minden politikai cselekvésnek számot kell vetnie a hosszútávú folyamatokkal, a rövid- vagy középtávú alternatívák ezek által meghatározottak. Ha úgy tetszik, én valahol félúton állok az olyan típusú nézetek között, mint amilyen egyrészt „sorsunk foglyai vagyunk”, illetve a másik oldalon „sorsunk alakítása kizárólag a saját kezünkben van”. A sorsunkat meghatározza, hogy hol állunk. Elindulhatunk az egyik irányba, választhatunk az utak között, de valamit pontosan kell látnunk, és ennek komoly politikai jelentősége van: bármit is teszünk, nem formálhatjuk át a világot öt év alatt. Ha politikai céljainkat nem ötven- vagy százéves távlatokban fogalmazzuk meg, cselekedeteink eredménye csak a kiábrándulás lehet.

A Modern Világrendszer-ben Ön a következőket írja: „A szabad munkaerő valóban meghatározó jellemzője a kapitalizmusnak, de ez nem azt jelenti, hogy a szabad munkaerő a rendszer minden pontjára jellemző. A szabad bér munka, a munka ellenőrzésének a centrumban alkalmazott formája, míg a kényszerített munkát kevesebb szakképzettséget igénylő feladatok ellátására alkalmazzák a periferián.” Ezek a megállapítások úgy is értelmezhetők, mintha a második jobbágyságot a kapitalizmus azért honosította volna meg Kelet-Európában, mert ez a centrum számára gazdasági előnyökkel járt. Ezzel az értelmezéssel ellentétben Domenico Sellának A világrendszer és veszélyei című cikkében egy másik olvasat található: „A 16. századi kapitalizmus a munkaerő ellenőrzésének készen talált formáit használta föl. Az új világrendszer vitalitását, sőt lényegét éppen az adja, hogy alapvetően különböző kultúrákat volt képes maga alá gyűrni, a legkülönbözőbb munkaerő-ellenőrzési formákat képes volt saját céljai érdekében felhasználni. Nem szükségszerűen azért, mert ezek a formák gazdaságosabbak voltak, hanem mivel ezek voltak eleve adottak.” Ez a nézet közel áll Robert A. Dodgshon értelmezéséhez, aki szerint a világrendszer központja csupán új funkciót adott az eleve létező munkamegosztásnak.

A munkaerő ellenőrzésének mindezek a formái nyilvánvalóan léteztek már a 16. század előtt is. A 13., sőt a 10. században találkozunk már szabad bér munkával. Nem beszélhetünk hát semmiféle de novo találmányról. Volt rabszolgaság, jobbágyság, felesbérlet. Nem arról van szó, hogy a 16. században, amikor a kapitalizmus megszületett, jobbágyság volt Kelet-Európában és szabad munkavállalás Nyugaton. Európa minden területén a munkaerő ellenőrzésének különböző formái kombinálódtak, és

a kombinációban mutatkozó arányeltolódások nem voltak jelentősek a 15. században. A 17. századra azonban az ellenőrzésnek különböző formái koncentráltak Európa különböző területein: a második jobbágyság Kelet-Európában, a mezzadria Észak- és Közép-Itáliában, a szabad bér munka Észak-Nyugat-Európában. A különböző formák koncentrációja Európa más-más területein nem véletlen; ez összhangban áll a világ gazdaságban elfoglalt különböző szerepekkel. Nem azért kap nagy jelentőséget a második jobbágyság Kelet-Európában, mert az gazdaságos a centrum számára, hanem azért, mert ez a kelet-európai hatalmasságoknak kifizetődő. A kelet-európai földesurak érdeke ez akkor, amikor bekapcsolódnak a világ gazdaság munkamegosztásába.

Föl kellene hagyni azzal az elképzeléssel, hogy a kapitalizmus egyenlő a szabad bér munka alkalmazásával. A kapitalizmus a tőke véget nem érő felhalmozási folyamatával egyenlő, és ennek számtalan lehetséges módja van. A bér munka alapvető eleme a rendszernek, de éppen ennyire alapvető a nem bér munka is. Bizonyíték erre a huszadik század. Mögöttünk van a kapitalizmus négy évszázados története, és a nem gyári bér munka jelentősége nem csökken. A kiadási rendszer újra tért hódít Amerikában és Nyugat-Európában.

Létezik egy igen erős tendencia a kapitalista rendszerben a nem bér munka kiküszöbölésére. De abban a pillanatban, amikor a kapitalizmus már csak bér munkával tud dolgoztatni, nem lesz képes többé funkcionálni. Ha feltesszük a kérdést, mi is a kapitalizmus alapvető ellentmondása, miért kell mint világrendszernek összeomlania, akkor azt válaszolhatjuk, hogy a rendszer törekszik a nem bér munka felszámolására, ugyanakkor ettől a nem bér munkától is függ létezése. Ami egyesek szerint a kezdet kezdetétől kezdve a kapitalizmus alapvető jellegzetessége volt, a szabad bér munka kizárólagos szerepe, nos éppen ennek bekövetkezése jelenti majd a kapitalizmus halálát. A szabad bér munka döntő szerepe nem a kezdet, hanem a rendszer végpontja.

Véleménye szerint Kelet-Európa szerepe a világméretű munkamegosztásban a térség agrár-termelésének volt következménye. Ebben az összefüggésben a lengyel gabonaexport játszotta a legnagyobb szerepet. De Poul Bairoch számításai szerint az ipari forradalom előtti időkből a gabonát importáló országok demográfiailag nem voltak jelentősek. Fernand Braudel szerint a mediterrán térségben a 16. században a gabonakereskedelem a fogyasztás 1%-át tette ki, a 17. században 3%-át. Slicher van Bath adatai szerint Hollandia a 16. században fogyasztásának 13–14%-át fedezte importból, a lakossága Európa össznépességének csak 3%-a volt. A 18. század előtt – most megint Bairochot idézem – az európai gabonatermelésnek csupán egyetlen százaléka került a nemzetközi kereskedelembé. Ha a kelet-európai gabonaexport ennyire nem volt számottevő, mivel magyarázható, hogy Kelet-Európa oly rövid idő alatt a rendszer fontos részévé vált.

A százalékokkal mindig az a helyzet, hogy vagy azt mondjuk, olyan jelentős, mint 3%, vagy olyan jelentéktelen, mint 3%. Mondok egy másik példát: az Egyesült Államok nemzeti össztermékének 4%-a kerül külkereskedelmi forgalomba. Egyesek ezért azt állítják, hogy Amerika képes lenne elszigetelten is létezni. Ez persze teljesen abszurd állítás. E mögött a 4% mögött nagyon sok minden van.

Miből tevődik össze a gabonaexport esetében ez a 3 vagy 1%? Bizonyos határ-átkelőhelyeket átlépő áruk adataiból, főleg a balti térségben. Tehát ezek az adatok nem tartalmazzák azt a gabonát, ami a felvásárlóhelyektől mondjuk 40–50 km-re lépi át az országhatárt, és így kerül be a nemzetközi forgalomba. Erről nincsenek adataink, tehát a statisztikák torzítanak. Másodszor: lehet, hogy a baltikumi gabona százalékos aránya nem jelentős, de tény, hogy a 17. század elején, amikor Hollandia volt a kapitalista világrendszer meghatározó országa, nagyvárosi lakosságának 25–50%-a Baltikumból származó gabonát fogyasztott. Enélkül éheztek volna. A kérdés ennyire egyszerű. Igaz, ha nem lett volna ez a gabona, lett volna más megoldás. Átalakíthatták volna a gazdaságot, több gabonát termelhetek volna. Akkor persze más gazdasági tevékenységgel kellett volna fölhagyni. Ez a 3% döntő 3% volt.

Ha Velence hanyatlását vizsgáljuk Hollandiával szemben, akkor láthatjuk, hogy Hollandia felemelkedésének egyik oka az volt, hogy fontos időszakokban ők szállíthattak csak gabonát a mediterrán térségbe, mivel kezükben volt a baltikumi kereskedelem.

I vagy 3% önmagában semmit sem mond. 1% is lehet meghatározó. Ez a statisztikai játék a kérdés lényegét illetően érdektelen. Olyan rendszer jött létre a 16. században, aminek elemei egymásra utaltak. A gabonakereskedelemnek, függetlenül ezektől a számoktól, átalakító hatása volt Lengyelországra, de Hollandia is átalakult ennek révén.

Maradjunk a lengyel átalakulásnál. Witold Kula Théorie Économique de Système Féodal című könyvében a következőket írja: „A 18. századig mind a nemeseknek, mind a parasztnak jövedelmét elsősorban a learatott gabona mennyisége határozta meg... A 19. században azután piaci tényezők, különösen az áringadozások sokkal erősebb hatást gyakoroltak a jövedelmekre. A 18. század végéig a nemesség gazdasági tevékenységét meghatározó vastörvény a pénzkiadások mindenáron való elkerülése volt.” Ezeket a megállapításokat elfogadva fenntartható-e az az állítás, hogy Lengyelország a 16. századtól a kapitalista világrendszer része?

Tételezzük föl, hogy a lengyel nemes gazdasági kalkulációval élő burzsoá, aki a lehető legnagyobb profitra törekszik. A körülmények adta lehetőségek között a 16., 17., 18. században létezett-e számára más alternatíva, mint amit tett? Azt hiszem, nem. Mint profitoptimalizáló tőkés, csak ilyen módon viselkedhetett. A profitoptimalizálás nem kötődik meghatározott gazdasági viselkedéshez. Például a pénzkiadások elkerülése bizonyos esetekben, bizonyos cégek számára, optimális viselkedés.

Pach professzor a ma reggeli tanácskozáson olvasott föl egy részletet egy magyar nemesnek jószágkormányzójához írott utasításaiból. Mit írt ez a földesúr a jószágigazgatónak? Igyekezzen elkerülni minden készpénzkiadást, fizessen inkább természetben, és a piaci eladásoknál törekedjen minél nagyobb haszon elérésére. Ez úgy hangzik nekem, mint egy kalkuláló tőkés intelligens gazdasági elgondolásai.

Azt gondolom, hogy ezek mögött az utasítások mögött döntő fontosságú történeti tények vannak. Abban az időben, amiből ez az utasítás is származik, nem okozott különösebb problémát mezőgazdasági munkást találni. A pénzkiadások elkerülésének lehetősége a török okozta népmozgással volt kapcsolatban, nem pedig a magyar gazdaság megváltozott világpiaci helyzetével.

Egy intelligens tőkés figyelembe veszi a munkaerőpiac helyzetét is, nem igaz?

Egy intelligens feudális földesúr is ezt teszi, ettől még nem lesz tőkéssé.

Igen, ez biztosan így van. De a kérdés a következő: hogyan optimalizáljuk a tőke felhalmozását? A 16. századtól kezdve egy kelet-európai földesúr akkor gazdálkodott sikeresen, ha biztosítani tudta a tőkefelhalmozást. Bizonyos időszakokban a relatív autarchia volt a tőkefelhalmozás titka. Ezt nem tekintem feudális gazdasági viselkedésnek, mivel a korlátlan tőkefelhalmozás nem a feudális gazdálkodás jellemzője.

Őn azt állítja, hogy a jobbágymunkán alapuló termelés Kelet-Európában, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás következménye volt, a nagybirtok a világpiacra termelt, és kiszákmányolta a parasztságot, hogy profitra tegyen szert. De ahogyan a Világrendszer második kötetében, a Merkantilizmus és az európai világ gazdaság megszilárdulása című könyvben is írja, Magyarország legfontosabb exportcikke a szarvasmarha volt. Az exportra kerülő állatok nagyobb részét pedig nem a nagybirtok adta, hanem a magyar alföldi mezővárosok körül élő paraszt vállalkozók. Hogyan illik ez a tény az ön elgondolásaiba?

A második kötetben azt állítom, hogy a 17. században Európa-szerte stagnálás van. A stagnálásnak különböző következményei vannak. Egyik következmény a marhahús nemzetközi piacának beszűkülése. Ebben a helyzetben a marhahústermelő több mindent tehet. Visszatérhet például a gazdálkodás más formáihoz (reconversion). Két fontos rekonverziós lehetőség kínálkozott ebben az időben: a pásztorgazdálkodáshoz és a bortermeléshez való visszatérés. Hogy melyiknek hol volt lehetősége, az ökológiai tényezőkön is múlott, bort Észak-Franciaországban lehetett termelni, Dél-Franciaországban a legeltetéshez lehetett visszatérni.

A magyar marhaexport fénykora a 16. század második felére esik.

Ez így igaz. De mint Pach professzor emlékeztetett rá ma reggel, a nagybirtokon tenyésztett marhát nem a nemzetközi, hanem a regionális piacokon értékesítették, Magyarországon és néhány

környező országban. A második kötetben azt írom, hogy a 17. században fokozatos áttérés történik a hosszú távú nemzetközi kereskedelmről a regionális piacokra való termelésre, mert csak így lehetett biztosítani a kifizetődő gazdálkodást. A 17. századot mindenki megsínylette. A kelet-európai föld-birtokosok ebben a században nem tudtak ugyanakkora jövedelemre szert tenni, mint egy századdal korábban. Be kellett érni a második legjobb megoldással.

A bortermeles területén mindig a parasztagazdaság volt a legjelentősebb, hiszen ehhez szakképzett munkaerőre volt szükség, és a szakképzettség kifizetődő is volt. A szarvasmarha-tenyésztés kérdésében, ezt őszintén meg kell vallanom, nem látok tisztán. Nem tudom pontosan, hogy a paraszttenyésztők Magyarországon miért jutottak ilyen fontos szerephez, míg más területeken sokkal nagyobb gazdaságok foglalkoztak szarvasmarhával. Bár erre a konkrét kérdésre nem tudom a pontos választ, nem hinném, hogy ez a tény aláássa az általános magyarázatot. A parasztok is a profit maximalizálására törekedtek. Bizonyára nem kisparasztokról van itt szó, hanem viszonylag jómódú parasztokról. Ezek a parasztok a 17. században képesek voltak megőrizni pozícióikat, nemcsak Magyarországon, hanem más szarvasmarhatenyésztő területeken is.

A második kötetben Pierre Chaunut idézi: „... a 17. század a könnyű növekedés idejének vége és gyümölcsöző nehézségek kezdete volt.” Ön pedig azt írja, hogy a 17. századra a stabilizáció volt jellemző, míg az 1300 és 1450 közötti recesszió a feudalizmus válságához vezetett. Milyen okokat feltételez azok mögött a vissza-visszatérő ciklikus változások mögött, miket Rondo Cameron logisztikus ciklusoknak nevez?

Bárcsak tudnám az okokat! Azt hiszem azt tudom, mi okozza a rövidebb Kondratyev-ciklusokat és azt hiszem, hasonló okok játszhatnak közre a logisztikus ciklusok szabályszerű változásában is. Azt hiszem, ez olyan alapvető kérdés, ami még megoldásra vár.

Ezek a hosszú ciklusok elsősorban pénzügyi téren válnak nyilvánvalóvá. Inflációs periódusokat deflációs időszakok váltanak föl. Ezek a változások valószínűleg a világgazdaság fontos expanziós időszakait jelzik. A változások mindig új minőség kezdetét jelentik a világgazdaság történetében. De ez olyan kérdés, ami elméleti rendszeremen belül még megoldásra vár.

Folyóiratában, a Review-ban, Rostow-nak a jelenlegi ciklusról alkotott elképzelését kritizálva ön azt írta, hogy most egy B szakasz kortársai vagyunk. Milyen strukturális következményei lehetnek a jelenlegi ciklusnak, melyek a legfontosabb különbségek a jelenlegi és a megelőző, 1600 és 1750 közötti B szakasz között?

Bizonyos szinten nincs különbség. A B szakaszok a világgazdaság átstrukturálódásához vezetnek. Átalakul a termelési ciklus, megváltozik a legfontosabb iparágak térbeli elhelyezkedése, változás következik be a tőke összetételében és koncentrációjában. Valamikor az 1990-es években kell elérkeznie egy újabb felfelé ívelő periódusnak, egy újabb Kondratyev A szakasznak.

A jelenlegi B szakasz jellegzetessége az Egyesült Államok meggyengülése Nyugat-Európával és Japánnal szemben, az államok egymáshoz való viszonyának átalakulása, új húzó iparágak jelennek meg a színen, biotechnológia és a mikroprocesszor-ipar, új energiahordozók kerülnek felhasználásra, a munkanélküliség rendkívül magas aránya, ami ipari túltermelést jelent, mindezek egy B szakasz jellegzetes vonásai.

Ami ezt a szakaszt megkülönbözteti más B periódusoktól, az a tény, hogy a huszadik században a kapitalizmus strukturális válságba került, a rendszer elleni mozgalmak megerősödtek, és komoly politikai erővé váltak. A huszadik századi Kondratyev-szakaszok nyomán a kapitalista világrendszer döntő mértékben különbözik a 19. századi világgazdasági rendszertől.

A Világrendszer első kötetében a következő gondolatokat idézi az Európai expanzió és az ázsiai ellen-expanzió című kötetből: „Logikailag és analitikusan, a feudalizmus, mint »szociológiai ideáltípus« teljes ellentéte a kapitalizmusnak. Mégis, történetileg és kronologikusan a feudalizmus adta a lökést a kapitalizmus megszületéséhez. Éppen a feudális megkötöttségek hiánya akadályozta Kínában a kapitalizmus megszületését, míg Európában éppen ezek segítették világrajövetelét.” Ezek a megállapítások közel állnak Samir Aminnak a La Nation Arabe, Le développement inégal és The Early

Roots of Unequal Exchange című munkáiban leírt gondolataihoz. Az utóbbi cikkben Amin azt írja, hogy az európai feudalizmus periferikus formáció volt az adófizető termelési módhoz képest, és éppen periferikus mivolta miatt volt képes könnyen túllépni a feudalizmuson, megteremteni a kapitalizmust. Úgy vélem, hogy ez olyan utólagos okoskodás, ami közel áll Postan post hoc propter hoc megállapításához. Úgy gondolja, hogy hasonló módon a kapitalizmust is a perifériáról kiindulva lehet meghaladni?

Nem hiszem, hogy Postan kritikája elhibázott. De itt olyan nézetekről van szó, amit már több történész is fölvetett, például a két világháború közti idők történetírásában. De megtalálható ez a megállapítás Owen Lattimore-nak Ázsiáról írott könyvében is.

A történeti mozgásokat kétféleképpen lehet nézni. Létezik egy olyan nézet, ami szerint a történelem szakadatlan fejlődés, B, A után következik, B-t a C szakasz követi, és az egyes szakaszok mindig az előző szakasz legteljesebben kifejtett pontja után következnek. De nézhető a történelem másként is, úgy hogy a különböző szakaszok az előző fázis leghátul lévő pontjába kapcsolódnak.

A kapitalizmus nem azért született Európában, mert Európa fejlettebb volt, mint Kína, India vagy az arab világ, hanem éppen azért, mert Európa fejletlenebb volt, mint ezek a területek, így sokkal kevesebb akadálya volt a kapitalizmus kialakulásának. Hogy ugyanez állna a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetre is? Talán igen is, meg nem is. Én nem vagyok híve annak az elméletnek, hogy a forradalomnak szükségszerűen a harmadik világból kell kiindulnia. Van ugyanis egy nagyon lényeges különbség az átmenet lehetőségét illetően: a kapitalizmus meghódította az egész világot. Semmi sincs rajta kívül. A feudális Európa nem volt része semmilyen világrendszernek. Amin a periféria kifejezést használja Európával kapcsolatban, de én nem értek egyet vele. A periféria számomra a rendszer része. Persze vannak gyengébb láncszemek a rendszernek, de a rendszer nemcsak a periférián rendült meg, nemcsak ott léteznek komoly politikai problémák, nagyon súlyos, megoldhatatlannak tűnő politikai ellentmondások vannak az Egyesült Államokban is. Úgy érzem, ezeknek a politikai problémáknak a kombinációja fogja térdre kényszeríteni a rendszert. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a klasszikus 19. századi elgondolás híve vagyok, miszerint a rendszert a legfejlettebb területekről kiindulva lehet megdönteni. A forradalomnak a rendszer egésze ellen kell irányulnia.

„A világgazdaságnak vagy ilyen, vagy olyan formája van. Ha a világgazdaság kapitalista, a világgazdaság viszonyrendszerét a kapitalizmus elvei határozzák meg... A rendszert meghatározó termelési viszonyok a rendszer minden pontján érvényesek. És ez a rendszer ma a kapitalista világrendszer.” – írja a Világrendszer első kötetében. És ehhez a megállapításhoz idézi Henry Stahlt, aki ezt írja: „Minden történeti korszakot a legerősebb országok által rákényszerített vonások jellemzik. Minden hátul álló országnak alá kell vetnie magát a korszak törvényeinek.”

Tudománytörténeti szempontból a Modern Világrendszer globális megközelítése vitathatatlan újdonság volt. De éppen ennek a globalitásra törekvésnek a jegyében, az elemzés hangsúlya a kapitalista világrendszer munkamegosztására összpontosult, a folyamatra, ami a kapitalizmus uralomra jutásához vezetett. De világgazdaság mellett másféle gazdaságok is léteznek a világon, nem minden gazdasági tevékenység része a világrendszernek (a háztartási gazdaság egyre fontosabbá válik megint a centrum országaiban is, sokfelé létezik még önálló gazdálkodás, törzsi munkamegosztás, a másodlagos gazdaság legkülönbözőbb formái, kisközösségek születnek újra, a világ különböző tájain újítusú, autonóm gazdálkodási formákkal próbálkoznak stb.) Ezek a gazdálkodási formák, gazdasági szerveződések részben éppen a pozíciók világméretű központi elosztásával szemben születnek és születnek újja. Nem minden tradicionális vagy anakronisztikus, ami más irányba mutat, vagy ami régi formák fölélesztésével kísérletezik. Bogatirjov, a híres folklorista leírta, hogy a moldáviai nemzeti viselet újjászülése az öltözködés központi intézményes szabályozásával való szembenállásból következett. Mindig léteztek gazdasági alternatívák és a komplex, központosító ipari civilizációval szemben ma is léteznek olyan alternatívák, amiket nem lehet egyszerűen utópiáknak nevezni. Lehetségesnek tartja a globális megközelítés ötvözését olyan szemlélettel, ami figyelembe veszi az alternatívák, a létező alternatívák körét is?

Nem hiszem, hogy többféle gazdaság létezne. Nincs külön háztartási gazdaság, a háztartások meghatározott szerepet játszanak a világgazdaság rendszerében, meghatározott funkciót töltenek be.

Az más kérdés, hogy ezeknek az intézményes formáknak komoly szerepük van a rendszerrel való szembenállásban. A rendszerből való részleges visszahúzódság jelentőségét sem szabad lebecsülni. Hatásában ez hasonló egy üzem munkásainak munkalassításához, ami nagyon nehéz helyzetbe hozhatja a céget.

Létre lehet hozni kommunákat, alternatív közösségeket, ezeknek hatása hasonlatos lehet a munkalassításhoz. De nem lehet létrehozni kívülálló gazdaságokat. Ezeket a mozgalmakat és viselkedéseket szerintem csak politikai és kulturális fogalmakkal lehet leírni, nem pedig gazdasági kategóriákkal. Ezek nem külön gazdaságok, hanem a világgazdaság részei.

Tehát ön szerint minden a kapitalista világrendszer része? Nincsenek olyan repedések, amelyben valaki megvetheti a lábát?

Nem, semmi nem létezik a rendszeren kívül. Ami azonban nem jelenti azt, hogy mindenki elfogadja a rendszer alapvető érték kategóriáit, vagy hogy mindenkinek az a célja, hogy a rendszerben maradjon. De hatalmas strukturális nyomás nehezedik mindenkire, aki másként akar viselkedni. Egy vállalkozónak el kell fogadnia a rendszer játékszabályait, különben tönkremegy. Nehéz gazdasági időkben nem lehet csupán morális megfontolásból a szükségesnél több munkást foglalkoztatni, mert a cég azonnal elbukik. Vannak, akik megpróbálkoznak a szabályok tudomásul nem vételével, de ezek tönkremennek. Tehát mindenki a rendszeren belül létezik, akár akarja ezt, akár nem. A rendszer képes megbüntetni a deviánsokat akár úgy, hogy erőszakkal visszahúzza őket a rendszerbe, akár úgy, hogy lehetetlenné teszi a létezésüket. Azonban léteznek igen erős rendszerellenes mozgások, amit magának a rendszernek a működése hív életre. És ezek a mozgalmak hosszú távon a rendszer bukását fogják okozni. De a két dolog nagyon különböző egymástól.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>М. Эмар</i> : Многообразный феодализм (1500—1800)	1
<i>Ю. Кокка</i> : Капитализм и бюрократия в индустриализации Германии	27
<i>И. Т. Беренд</i> : Особое влияние мирового экономического кризиса (1929—1933) в Центральной и Восточной Европе	44
<i>Дь. Ранки</i> : Венгерский Всеобщий Ссудный Банк в 20-ые годы	67

СООБЩЕНИЯ

<i>А. Новак</i> : Изменения в общественной структуре деревенского населения Польши во время барщинно-помещичьей системы (XV—XVIII. вв.)	82
<i>Ш. Минамизука</i> : Внешняя торговля Японии в середине XIX-ого века	92
<i>А. Фурсенко</i> : Нефть и политика в конце XIX-ого, в начале XX-ого веков	99

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

<i>Т. Тот</i> : Земля и производство	114
<i>Э. Ван Кувенберг</i> : Финансы и фискальная политика в Нидерландах при Бургундах и испанских Габсбургах (XV—XVI. вв.)	121
<i>Ф. Ирзиглер</i> : Возможности и границы квантификации в области экономики и общества в конце средневековья, в начале новых веков	136

РЕЗЮМЕ на русском и английском языках	152
---	-----

ИНТЕРЬЮ

Герман Келленбенц (готовил: <i>Янош Буза</i>)	156
Жигмонд Пал Пах (готовил: <i>Дьёдь Гранастои</i>)	162
Ержи Тополски (готовил: <i>Арон Петнеки</i>)	170
Иммануел Валлерштейн (готовил: <i>Иштван Рев</i>)	172

CONTENTS

ARTICLES

<i>M. Aymard</i> : The Many-faced Feudalism (1500–1800)	1
<i>J. Kocka</i> : Capitalism and Bureaucracy in German Industrialisation	27
<i>I. T. Berend</i> : Special Effects of the Great Crisis (1929–1933) in Central and Eastern Europe	44
<i>Gy. Ránki</i> : The Hungarian General Creditbank in the twenties	67

SHORTER CONTRIBUTIONS

<i>A. Nowak</i> : Changes of Social Structure of Rural Population in Poland at the Age of the Domination of Seigniorial-Villein System (15 th –18 th century)	82
<i>S. Minamizuka</i> : Japan's Foreign Trade in the middle of the 19 th century	92
<i>A. Fursenko</i> : Oil and Policy in the Late 19 th and early 20 th centuries	99

THEORY AND METHODOLOGY

<i>T. Tóth</i> : Land and Production	114
<i>E. V. Cauwenberge</i> : Finances and Treasury Policy in the Netherlands in the Age of the Burgundians and of the Spanish Habsburgs (15 th –16 th centuries)	121
<i>F. Irsigler</i> : The Possibilities and Limits of Quantification in Economic and Social History of late Middle Ages and Early Modern Times	136

RESUMES in Russian and English	152
--	-----

INTERVIEWS

Hermann Kellenbenz (J. Buza)	156
Zsigmond Pál Pach (Gy. Granasztói)	162
Jerzy Topolski (Á. Petneki)	170
Immanuel Wallerstein (I. Rév)	172

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>M. Aymard</i> : Le féodalisme à visage multiple (1500–1800)	1
<i>J. Kocka</i> : Capitalisme et bureaucratie dans l'industrialisation allemande.	27
<i>I. T. Berend</i> : Les effets particuliers de la crise d'économie mondiale (1929–1933) en Europe centrale et orientale.	44
<i>Gy. Ránki</i> : La Banque du Général Hongrois dans les années 1920	67

COMMUNICATIONS

<i>A. Nowak</i> : Changements de la structure sociale de la population rurale en Pologne à l'époque du système féodal basé sur les réserves seigneuriales et la corvée des serfs. (XVème–XVIème siècle)	82
<i>S. Minamizuka</i> : Le commerce extérieur du Japon au milieu du XIXème siècle	92
<i>A. Furszenko</i> : Le pétrole et la politique à la fin du XIXème, au début du XXème siècles	99

THÉORIE ET MÉTHODOLOGIE

<i>T. Tóth</i> : Terre et production	114
<i>E. Van Cauwenberghe</i> : Politique financière et domaniale aux Pays-Bas, pendant l'époque bourguignonne et habsbourgeois-espagnolle (XVème–XVIème siècles)	121
<i>F. Irsigler</i> : Les possibilités et les limites de la recherche quantitative dans l'histoire économique et sociale dans le haut Moyen Age et au début de l'époque moderne	136

RÉSUMÉS en russe et en anglais	152
--	-----

INTERVIEW

Hermann Kellenbenz (fait par János Buza)	156
Zsigmond Pál Pach (fait par György Granasztói)	162
Jerzy Topolski (fait par Áron Petneki)	170
Immanuel Wallerstein (fait par István Rév)	172

INHALT

STUDIEN

<i>M. Aymard</i> : Vielgestaltiger Feudalismus (1500–1800).	1
<i>J. Kocka</i> : Kapitalismus und Bürokratie in der deutschen Industrialisierung	27
<i>I. T. Berend</i> : Die spezifischen Wirkungen der Weltwirtschaftskrise (1929–33) in Mittel- und Osteuropa	44
<i>Gy. Ránki</i> : Die Ungarische Allgemeine Kreditbank in den zwanziger Jahren	67

BEITRÄGE

<i>A. Nowak</i> : Gesellschaftsstrukturelle Umwälzungen der Landbevölkerung in Polen von der Mitte des 14. Jh. bis zur Mitte des 18. Jh..	82
<i>S. Minamizuka</i> : Japan's Aussenhandel in der Mitte des 19. Jh.	92
<i>A. Fursenko</i> : Öl und Politik am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jh.	99

THEORIE UND METHODOLOGIE

<i>T. Tóth</i> : Land und Produktion	114
<i>E. Van Cauwenberghe</i> : Finanzielle Politik und Fiskuspolitik in dem Niederlande im Zeitalter der Burgunder und der spanischen Habsburgs (15–16. Jh.)	121
<i>F. Irsigler</i> : Möglichkeiten und Grenzen quantifizierender Forschung in der Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit	136

ZUSAMMENFASSUNG in russisch und englisch	152
--	-----

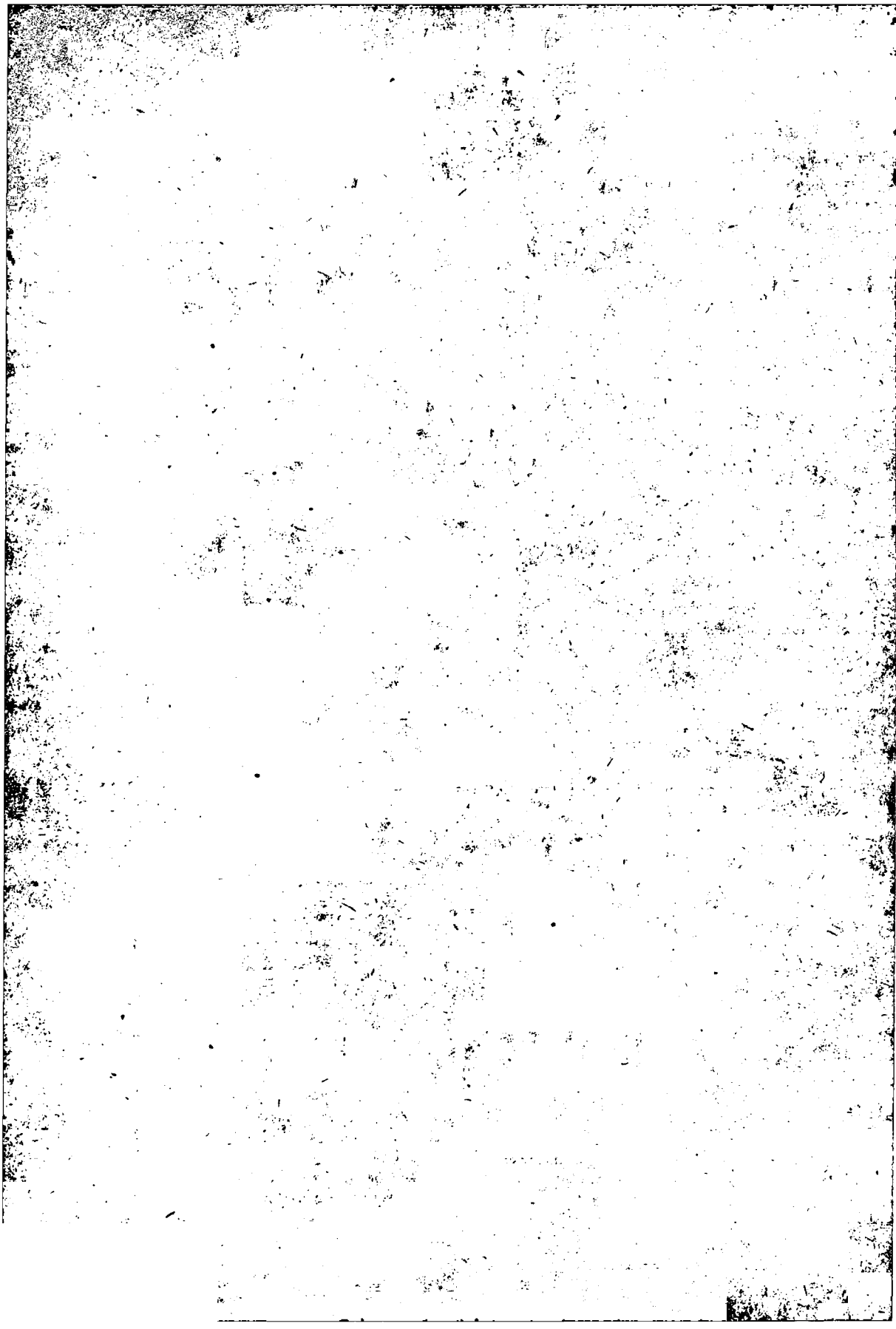
INTERVIEWS

Hermann Kellenbenz (geführt von János Buza)	156
Pál Zsigmond Pach (geführt von György Granasztói)	162
Jerzy Tpełski (geführt von Áron Petneki)	170
Immanuel Wallerstein (geführt von István Rév)	172

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. I. 7. – Terjedelem: 16,45 (A/5) ív
82.10285 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 84 Ft

1 szám ára: 21 Ft

Index szám: 25.812

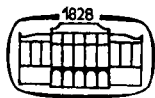
Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,

H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 21,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 84,— Ft

INDEX: 25 812
ISSN 0040—9634

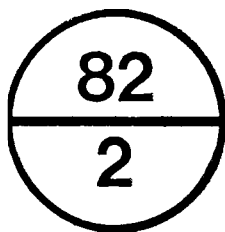
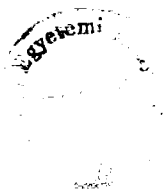

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55686

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

*Kecskeméti Károly: A liberalizmus és a zsidók
emancipációja*

Vanyó Tihamér: A szerzetesi életforma válsága

*Visszaemlékezések (Láng Judit, Rácz Lajos, Vörös
Vince)*

Granasztói György: Városok és tömegek

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

GRANASZTÓI GYÖRGY, L. NAGY ZSUZSA, JUHÁSZ GYULA (főszerkesztő-helyettes),
RÁNKI GYÖRGY (főszerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BALOGH SÁNDOR, BARTA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, GLATZ FERENC, HANÁK PÉTER,
IRINYI KÁROLY, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORBÁN SÁNDOR, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI MAGDA,
SZ. ORMOS MÁRIA, SZŰCS JENŐ

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Őri u. 51–53. — Telefon: 160-160
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 84,— Ft

TANULMÁNYOK

- Kecskeméti Károly*: A liberalizmus és a zsidók emancipációja 185
Vanyó Tihamér: A szerzetesi életforma válsága hazánkban a 18. század végén ... 211

KÖZLEMÉNYEK

- Balázs György*: A csongrádi megyei kúriások helyzete és a földmunkások mozgalma II.
világháború idején 229

VISSZAEMLEKEZÉSEK

- Vörös Vince*: A Magyar Parasztszövetség 1941–1944-ben (A jegyzeteket készítette
Vida István) 245
Láng Judit: Negyvennégy (Közreadja: Frank Tibor) 276
Rácz Lajos: Parasztsors, 1945–1947. (Sajtó alá rendezte, és a jegyzeteket készítette
Vida István) 330

FIGYELŐ

- Granasztói György*: Városok és tömegek (Új utak a társadalomtörténetben) 344
Madaras Éva: A modernizálódás kérdései Kelet-Európában. Beszámoló a szigetvári
tudományos konferenciáról 357

Tanulmányok

KECSKEMÉTI KÁROLY

A liberalizmus és a zsidók emancipációja*

1. A zsidó bevándorlás

A majdani Magyarország területén, a régészeti emlékek szerint a római hódítás idejétől kezdve laktak zsidók. A 9. századi honfoglaló magyaroknak egy töredéke, a kazár kaganátusban kifejlesztett zsidó hittérítés következtében, zsidó vallású volt; számáról még hozzávetőleges adataink sincsenek, s arról sem, hogy mikor szűnt meg a judaizálás a kabar-magyarok utódai körében. Zsidók jelenléte az országban a következő évszázadok során végig kimutatható, de úgy tűnik, hogy a lakosságon belüli arányuk nem haladta meg a nyugat-európai átlagot egészen a 18. századig. A magyarországi zsidóság életében ekkor döntő fordulat következett be.¹

A magyar feudális társadalom², bár tekintélyes számú társadalmi, vallási és etnikai csoportból tevődött össze, feltehetően a gazdasági és jogi rendszerből és a kollektív mentalitásból fakadó, de kellően még nem analizált okok következtében, nem alakított ki rurális kereskedő osztályt akkor, amikor a töröktől visszafoglalt mintegy 95 000 négyzetkilométernyi és a körülbelül 30 000 négyzetkilométernyi volt hódoltsági terület új életre keltése parancsolóan követelte új kereskedelmi hálózat megszervezését.

Az első szakaszban, az 1760-as 1770-es évekig, az ország keleti felében és a Duna mentén a termény- és állatforgalmat, valamint a helyi kiskereskedést és a falusi házaló-kereskedést török alattvalók, főleg görögök és szerbek vették kézbe. Ugyancsak ők bonyolították le a külkereskedelem jelentős részét, hála a vámkedvezményeknek, amelyeket a Monarchia és a Porta közötti kereskedelmi egyezmények biztosítottak számukra.³ A görög, szerb, örmény stb. kereskedők monopóliuma azzal a hátránnyal járt a magyarországi gazdasági életre, hogy a hasznot is ki kellett vinniök az országból, mivel török alattvalóként élhettek csak a jövedelmező privilégiummal. 1766-ban mintegy 2000 „török” kereskedő működött Magyarországon, egy részük véglegesen le is telepedett. A század közepétől kezdve a bevándorlás erősen lelassult, és a szerb–görög kolónia egyre

*Részlet „A magyar liberalizmus, 1790–1848. A nemesi baloldal politikai gondolkodása a régi rendszer utolsó évtizedeiben” c. francia állami doktori disszertációból.

¹A magyar zsidóság története mindmáig a legbővebb információs anyagot, elsősorban biográfiai, bibliográfiai és helytörténeti vonatkozásban az 1928-ban kiadott Magyar Zsidó Lexikon tartalmazza.

²A „magyar” szót a történelmi „hungarus” és nem a szűk anyanyelvi értelemben használjuk.

³A Habsburg-alattvalóknak az egyes tartományok közötti vámhatárok következtében az áruk értékének 10–20%-át kitevő vámot kellett fizetniök, míg a török alattvalók csak egyszer fizettek, összesen 5%-ot, amikor átlépték a Monarchia határát. Vö. *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. (Bp., 1922), 244–250.

kevésbé tudta ellátni a ráháruló és az ország gazdasági fejlődésével szüntelenül növekvő feladatokat, azaz a termés értékesítését, a falvak ellátását iparcikkokkal és közszükségleti importárukkal, valamint az örökös tartományok és Magyarország között egyre élénkülő áruforgalom lebonyolítását.

Az így keletkezett kereskedelmi űrt a „görögök” helyébe lépő zsidók töltötték be fokozatosan. A zsidó bevándorlás végre kielégítő megoldást nyújtott az érdekelteknek, azaz a földbirtokos nemességnek, elsősorban pedig a legnagyobb birtokosoknak: a Koronának, a mágnásoknak és az egyháznak. Volt végre az országban egy olyan megtelepedett társadalmi csoport, amely pénzért vásárolt, hitelre adott el, kölcsönzött, ha szükség volt rá,⁴ bérbe vette a földesúri haszonvételeket (kocsmát, pálinkafőzöt stb.), és még külön adót is fizetett azért, hogy e funkciókat elláthassa. Az úri birtok jövedelme ennek kapcsán lényegesen biztosabbá és rendszeresebbé vált, mint azelőtt.

Mint a legtöbb közép-európai vidéken, a zsidókkal szemben alkalmazott megkülönböztető intézkedések Magyarországon is két csoportra oszthatók. Egyfelől külön adókat kellett fizetniük, így az 1698-ban bevezetett, de csak 1749 után rendszeresen behajtott „türelmi taxát”⁵ és a „védelmi díjat” a befogadó földesúrnak, amelyek mellett persze kirótták rájuk a rendes országos és helyi adókat is. Másfelől nem telepedhettek le a bányavidékeken, a szabad királyi városok és a szabadalmas mezővárosok egy részében, sőt egyes megyékben sem. Ilyen rendelkezéseket a helyi hatóságok 1781-ig hozhattak, amikor II. József a bányavárosi lakhatási tilalmon kívül hatálytalanította őket. Az 1790/91-es országgyűlés törvényerőre emelte a császári határozatot (1791: XXXCIII. tc.), de általánosan csak 1840 után szűntek meg a zsidók letelepedése elé gördített akadályok.

A rendelkezésre álló adatok szerint 1785 és 1848 között a zsidó lakosság több mint háromszorosára nőtt (75 000-ről 250 000-re, talán még többre),⁶ míg az összlakosság lélekszáma csak mintegy 60%-kal emelkedett (7 millióról 12 millióra). A szóban forgó hat évtized alatt tehát 80–100 000 zsidó vándorolt be az országba, főként a Monarchia egyéb tartományaiból, nevezetesen Cseh- és Morvaországból és egyre növekvő mértékben, Galíciából.⁷

Ez alatt az egész korszak alatt a zsidók „megtűrt” elemként éltek Magyarországon és helyzetükön az 1840: XXIX. tc. amelyre még visszatérünk, csak bizonyos részleteket

⁴ Különösen fontos szolgáltatás a krónikus pénzhányban szenvedő országban, ahol hitelintézetek a 19. század derekáig nem voltak. A zsidók gazdasági szerepe lényegében ugyanaz volt, mint Lengyelországban, ahol azonban régebbi múltat tekint vissza. A zsidó bevándorlás a 18. század elején megkezdődött, de a II. József előtti adatok kevésbé megbízhatók. A század elején 13 000 zsidót írtak össze.

⁵ *Felhő Ibolya – Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár.* (Bp., 1961), 92.

⁶ Klauzál 1844-ben 240 000-re teszi a zsidó népesség lélekszámát. *Kovács Ferenc: Az 1843/44. évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi ülésének naplója.* (Bp., 1894), VI. 8. (A további hivatkozásoknál a *Kovács* rövidítést alkalmazzuk.)

⁷ A két háború közötti történetírás, valószínűleg a hivatalos antiszemitizmus hatása alatt, amelynek értékrendszerében a galíciai zsidók alacsonyabb helyet foglaltak el, mint a birodalmiak, a cseh tartományokból eredő bevándorlás végét II. József korára teszi, holott valójában még harminc-negyven évig folytatódott. Vö. *Hóman – Szekfü: Magyar Történet.* (Bp., 1936), 249–250., és *Mályusz Elemér: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában.* (A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve, I, 1931, 274.) A balkáni szefárd zsidók bevándorlása statisztikailag kevésbé volt jelentős, mint a két másik áramlat. Minderre ld. a mellékelt térképet, 208.

illetően javított. Az tehát, hogy arányuk a lakosságon belül 1%-ról 2%-ra emelkedett, nem tulajdonítható valamely különlegesen liberális törvényhozásnak, hacsak annak nem tekintjük a letelepedés pusztá engedélyezését, nem is mindenütt és külön adók fizetésének feltételével. A zsidó népesség gyors növekedése inkább kapcsolódik a kereskedelem nagyiramu fejlődéséhez, amely a francia háborúk konjunktúrájával indul meg.⁸

A bevándorlási útvonalaktól eltekintve a zsidóknak az országon belüli elhelyezkedését részint a helyi tilalmak, részint a rájuk háruló gazdasági funkciók határozták meg. A 19. század második, de legkésőbb harmadik évtizedétől kezdve az ország valamennyi, ezer lakosnál többet számláló helységében (a tiltott városokon kívül), északnyugaton a Morvaországgal és északkeleten a Galíciával szomszédos területeken, jóval kisebb községekben is vannak zsidók. 1842-ben Fényes Elek 410 zsinagógát írt össze.⁹ A szabad királyi városoknak körülbelül a fele és jó néhány szabadalmas mezőváros, mint Nyíregyháza keleten vagy Szombathely nyugaton 1840-ig zsidót nem fogadott be.¹⁰ Egyes városokban gazdasági tevékenységet ugyan folytathattak, de csak a falakon kívül lakhattak, egyházi vagy világi nagybirtokokhoz tartozó külvárosokban,¹¹ bár a gettó intézménye nem honosodott meg Magyarországon.

A koronabirtokokat igazgató Magyar Kamara szívesen fogadott be zsidókat a hatásköre alá tartozó mezővárosokba. A magyar zsidóság két központja, Pest (ahol az 1840-es évek elején 70 ezer lakos közül tízezer zsidó) és Pozsony (43 ezer lakosból 5400 zsidó) után a legnépesebb hitközségek Miskolc (30 ezerből 4 ezer) és Óbuda (a lakosság egyharmada, 3 ezer fő, Budának ebben a valóságos zsidó külvárosában). Mindkettő kamarai mezőváros, Ungvár szintén az (8 ezer lakosból 2500 zsidó); Nagyváradon a zsidók a Kamara birtokában levő Várad-Váralján tömörülnek.

Sok főúri család folytatott hasonló politikát. Pápán, a gróf Eszterházy birtokok egyik központjában, 16 ezer lakos közül 2700 volt zsidó; Nagykanizsán 10 ezerből 1500, Rohoncon 4700-ból 1000 (Batthyány-birtokok); Balassagyarmaton (Zichyek) 5600-ból 1900, Nagykárolyban (Károlyiak) 11 ezerből 1800, Sátoraljaújhelyen és Abaújszántón (herceg Bretzenheimék) 6 ezerből ezer, illetve 4400-ból 1600. Néhány püspöki város szintén nyitva állt előttük, pl. Veszprém (13 ezerből ezer) vagy a csanádi püspök

⁸ A Helytartótanács adatai szerint a bevándorlás a 18. század végén különösen nagyméretű volt. A zsidó családok száma az 1778. évi 8898-ról 1785-ben 10 407-re, majd 1801-ben 17 244-re emelkedett. Ld. *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon, 1780–1815. (Bp., 1958), 340.

⁹ *Fényes Elek*: Magyarország statisztikája (Pest, 1842–43), I. 106. – *Karády Viktor és Kemény István*: „Les juifs dans les structures de classes en Hongrie” (A zsidók Magyarország osztályszerkezetében) c. tanulmánya. (Actes de la Recherche en Sciences Sociales. Paris, 1978, 22. 25–59.) Történeti bevezető részében – maga a tanulmány az 1867 utáni korszakokkal foglalkozik – már 1840 előtt elsősorban városinak véli a magyarországi zsidóságot.

¹⁰ 1840 előtt a következő szabad királyi városokban volt bizonyosan zsidó hitközség: Arad, Bazin, Bártfa, Eperjes, Esztergom, Győr, Kassa, Komárom, Pest, Pozsony, Szabadka, Szokolca, Szeged, Szentgyörgy, Temesvár, Újvidék. Másutt, például Budán, jómódú kereskedők kivételes lakhatás engedélyt kaphattak.

¹¹ Egyházi példák: a győri püspökség vagy az esztergomi káptalan birtokai. Világi példák: Kismarton esetében az Eszterházy hercegek birtokai, Pozsony esetében a Pálffy grófok birtokában levő Pozsonyváralja. 1778-tól kezdve a zsidók magában Pozsonyban is lakhattak, de Pozsonyváralja még hosszú ideig megtartotta zsidó külváros jellegét.

birtokához tartozó Makó (20 ezerből 1100). Voltak olyan mezővárosok és nagyobb falvak, ahol a zsidók a lakosságnak harminc, sőt ötven százalékát tették ki, pl. Duna-szerdahely Pozsony megyében (2300 közül 1150), Vágújhely Nyitrában (5600 közül 2500), Bonyhád Tolnában (4600 közül 1500), vagy Lovasberény Fejérben (4200 közül 1200).

Fényes Eleknek ezekből az adataiból¹² arra lehet következtetni, hogy az ancien régime végén a szabad királyi városokban legfeljebb 30 ezer zsidó lakott és a többé-kevésbé városi jellegű központokban körülbelül ugyanennyi. Tehát, bár az 1840-i törvény után meggyorsult a zsidók városba költözése, 75, talán 80 százalékuk falun, illetve falusi jellegű mezővárosban lakott, hol viszonylag nagy számban, például a fentebb említett uradalmi központokban, hol pedig kis, esetleg csak egy-két családból álló közösségekben. Az 1840-es évek elején 328 zsidó közösség haladta meg a száz főt.¹³

Történelmi szempontból ugyan a példának vajmi csekély a bizonyító ereje, Tapolca (egykor Zala, ma Veszprém megye) esete szemléletesen illusztrálja a zsidók magyarországi szerepét és a bevándorlás okait. A 18. század végén, Tapolca (2400 lakos) kereskedők letelepítéséért folyamodik a megyéhez, mert egyetlen boltosa zsidó, és a problémát még az is súlyosbítja, hogy sok a zsidó ünnep.¹⁴ Fél századdal később már legalább tíz zsidó család (51 fő) lakik Tapolcán, és ha hihetünk az Eckhart Ferenc által említett óbudai példának, az sincs kizárva, hogy a zsidó közösség biztosította egy üzlet nyitvatartását szombaton és ünnepnapon.¹⁵ A vallási reform és az asszimiláció szintén a tapolcai gazdák kívánságának teljesülését segítette elő.

2. „A nemességnek és a zsidóságnak az összetalálkozása”

A kitért zsidókat elég könnyen befogadta a társadalom, sőt, a felvilágosult monarchia legjobb társasága is (ld. Sonnenfels pályáját Bécsben), de a felemelkedésnek ez a lehetősége nem vonzotta a vallásukhoz ragaszkodó zsidókat. Az asszimiláns áttért egyéni sorsa semmit sem mond a zsidók helyzetéről vagy a társadalomnak velük szemben tanúsított magatartásáról, és még csak a zsidóknak mint közösségnek a vágyait sem tükrözi a társadalmi és intézményes környezethez való kapcsolatukat illetően. Az persze igaz, hogy az a keresztény (vagy egyéb) társadalom, amely a megkülönböztetést a valláshoz kötve az áttérteket befogadja, nem szenved fajvédő tébolyban.

A zsidók emancipációja, ahogyan először Németországban megfogalmazták,¹⁶ majd még a 18. század vége előtt az Egyesült Államokban és Franciaországban meg is való-

¹² *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta körülményesen leiratik. I–IV. Pest, 1851.

¹³ *Venetianer Lajos*: A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig, különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére. Bp., 1922. Ld. a 105–112., a helységek besorolását a birtokosok nevével.

¹⁴ *Vörös István*: Adatok a zalai jakobinusok történetéhez. In: Nagykanizsai Thury György Múzeum Jubileumi Évkönyve. (Nagykanizsa, 1972), 306.

¹⁵ *Eckhart*, 164–165.

¹⁶ Kitűnő bibliográfiát közöl az Annales Historiques de la Révolution Française 223. száma (1976).

sították, nemcsak az egész keresztény világban századok óta intézményesített antijudaizmussal való szakítást követelte meg, hanem a zsidóság belső reformját is, hogy a társadalomhoz hozzáillesztesse idegen testből az új nemzet alkotó elemévé válhasson.

A 18. századi Magyarországon, ellentétben Berlinnel, Frankfurttal és Béccsel, udvar és bankok híján, se udvari zsidók, se nagyhatalmú bankárok nem voltak. A vallásos és csaknem teljes egészében falusi zsidóság körébe a felvilágosodást terjesztő és a hagyományos elzárkózás ellen fellépő mendelssohniánus mozgalom nem tudott behatolni, jóllehet több magyarországi tudós és rabbi szerepelt a Measzéf munkatársai között.¹⁷

Míg Németországban, Angliában és Franciaországban a küzdelmet az emancipációért egyidejűleg kezdték meg keresztények és zsidók (a klasszikus példa Mendelssohn¹⁸ és Dohm¹⁹ együttműködése), Magyarországon a felvilágosult rendi baloldal köréből indult ki a mozgalom.

A magyarországi zsidók közössége által 1790-ben az országgyűléshez intézett beadvány²⁰ hitelességéhez kétség nem fér, de e kérvényt egy mendelssohniánus mozgalomnak tulajdonítani túl merész következtetés volna. Csupán az látszik bizonyosnak, hogy az országgyűlési baloldal kapcsolatban állott néhány zsidó személyiséggel, akiknek azonban egyelőre még a nevét sem ismerjük. A beadványt nyilván egy (vagy több) jól felkészült magyar jogász, illetve politikus segítségével szerkesztették, akiknek azonosítása valószínűleg nem jelentene megoldhatatlan feladatot.²¹

A szabadság, az egyenlőség és az elidegeníthetetlen és elévülhetetlen természeti jogok felfedezésének korában a zsidók szintén a felszabadítandók, a leendő egyenlők közé tartoztak, akiket ugyanúgy megilletnek az emberi jogok, mint a többi elnyomottat.

Hajnóczy, mint annyi más kérdéstről, a zsidók ügyéről is tömören és szabatosan fogalmazza meg a felvilágosult álláspontot: „A zsidók is megérdemlik figyelmünket. Adassanak meg nekik a természeti jogok, ugyanolyan terheket viseljenek, mint a többi lakosok, lelkiismeretüket semmilyen erőszak ne sértse, s ha van olyan teher, amelynek viselésétől vonakodnak, mérsékelt váltság fejében mentessenek fel alóla. Azon intézkedések, melyek művelésük érdekében eredménnyel jártak, folytatandók.”²²

Hajnóczy szerint az 1786-os amerikai törvényt (latin fordítását kiadta az *Extractus legum de statu ecclesiastico*-ban) kell követni, azaz törvényesen kimondani valamennyi vallás egyenlőségét. Az egyházak hasznos szerepet töltenek be, a polgárokat az erény útjára vezetik, megelőzik a bűnözést és a pereskedést, és ellátják a születési, házassági és

¹⁷ A Measzéf c. héber nyelvű felvilágosult, racionalista folyóiratot Mendelssohn alapította 1783-ban. 1790-ig működött. Minderre ld. *Kecskeméti Ármin: A zsidó irodalom története.* (Bp., 1908–1909).

¹⁸ Mendelssohn jól ismerték Magyarországon, Phaidon-ját 1791-ben magyarra fordították. Martinovics többször említi Mendel Fiát.

¹⁹ Von Dohm, *Christian Wilhelm*, Über die bürgerliche Verbesserung der Juden c. művében (1781) a zsidók integrálását, valamint belső nyelvi, oktatási és foglalkozási reformját sürgeti.

²⁰ A beadványt először 1900-ban adták ki. Szövegét Venetianer újból közli, i. m. 85–93.

²¹ Nincs kizárva, hogy Haller is tanácsokat adott a beadvány szerkesztőinek. Biztosan ezt persze nem állíthatjuk, de Haller Plánumának érvei gyakran egybeesnek azokkal, amelyek a kérelemben szerepelnek.

²² Ratio proponendarum legum. In *Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai*, I. (Bp., 1957), I, 85. – Ennek a szövegrésznek a fordítása Csizmadia Andor kiadásában (*Hajnóczy József: Közjogi politikai munkái*, Bp., 1958, 92.) túl szabad, ezért inkább eltekintettem idézésétől.

halotti anyakönyvezést: „Akik az államnak ezen súlyos gondjait viselik, a plébánosok élvezik a legkisebb javadalmakat. És ugyanezt teszik a többi vallások papjai is: a görög szertartás pópái, a protestáns lelkészek, valamint azok, akikről elismerjük, hogy az egész bölcsességért adósaik vagyunk s akikkel szemben mégis hálátlanok vagyunk; a héberek rabbijai. Tehát, vagy mindnyájukról a közpénztárból kell gondoskodni, vagy a fentebbi anyakönyvezést, mint polgári tevékenységet, polgári tisztviselők gondjára kell bízni. Vallásgyakorlatáról aztán ki-ki saját erszényéből gondoskodik, az egyházi javakat pedig közintézményekre kell fordítani.”²³

A legtekintélyesebb szabadkőműves páholy, a pesti „Nagyszívűség” szóvivője, Nagyváthy János 1790-ben megjelentetett röpiratában²⁴ még erőteljesebben lép fel a zsidók emancipációja mellett. Nagyváthy első tétele, híven a Felvilágosodás szelleméhez, kimondja, hogy a zsidók ugyanolyan emberek, mint a többiek és hogy vallásuk semmivel sem rosszabb a többi vallásnál.

„Külömben is a' Társaság minden Vallást úgy néz, mint jót, ha annak Fő-végeivel nem ellenekzik. Nem tudnám pedig megmondani, hogy mi módon árthatna a' Köz-adót duplán megfizetni parantsoló Vallás, a' Társaság Fő-végeinek.”

Második tétele a zsidóság specifikus magyarországi szerepére vonatkozik, azt a jelenséget fogalmazza meg, amelyet másfél évszázad múlva Mályusz „a nemesség és zsidóság összetalálkozásának”²⁵ nevez majd. Az előre látott 19. századról írván, Nagyváthy előadja, hogy a magyar nemesség „ennek az ügye-fogyott, 's üldözött Népnek Szabadságot, Oltalmat és Élet-könnyebbséget ajánlott, tsupán tsak Emberi szeretetből”, de hozzáteszi „noha azt is meg kell vallani, hogy ez a' Nemzetség hasznat-is nem legkevesebbet hajt mind az Hazának, mind a' Nemességnek különösen . . . Ez a' Nemzet a' Nemességnek kivált tsupa Kasznárja, e' veszi, árullja borát, buzáját, és egyéb terméseit”.

Végül Nagyváthy felsorolja és megcáfolja az antijudaizmus örökösen ismételt érveit, amelyek szerint „nem akarnak szántani, vetni”, minden zsidó „tsalárd, huzó vonó tolvaj” és a zsidóság „a' Társaságnak Veszedelmes Nemzetség”.

Nagyváthy bizonyosra vette, hogy az emancipáció rövidesen, még a felvilágosult nemzedék életében megvalósul. Az „Igaz hazafi örömóráinak” megjelenése után ötven évvel, Eötvös a zsidóemancipációról szóló alapvető tanulmányában,²⁶ tudományosan és jóval igényesebb elemzéssel, de lényegében ugyanazokat az érveket fejti ki, mint Nagyváthy.

Az 1790/91-es országgyűlés, hasonlóan egy sor más kérdéshez, a zsidók helyzetéről is csak ideiglenesnek szánt törvényt szavazott meg. A törvény arra szolgált, hogy addig is,

²³ Extractus legum de statu ecclesiastico, *Benda*, i. m. 651. Az itt közölt fordítás *Csizmadia* szövegén alapszik (i. m. 268–269.), de egy-két helyen eltér tőle.

²⁴ Nagyváthy János: A' tizen-kilentzedik százban élt igaz magyar hazafinak öröm-órái – A' Nagyszívűségnél, 1790. 40. A zsidókra vonatkozó rész: 28–32. – Egy másik röpirat, mely Pesten 1792-ben jelent meg, Nagyváthyhoz hasonlóan értékeli a görögök és zsidók érdemeit a nemzeti jólét fejlesztésében. A röpirat címe: „Az igaz hazafi, kinek vonásait egyszerű beszédben mondja el egy hazájának és nemzetének javáért dobogó szív.” Említi *Concha Győző*: A kilencvenes évek reform-eszméi és előzményeik. (Bp., 1885), 104.

²⁵ Mályusz, 274–275.

²⁶ Eötvös József: Zsidóemancipáció. Először 1840-ben jelent meg a Budapesti Szemlében. Eötvös Összes Műveinek 1902-es kiadásában a XII. kötetben (Tanulmányok) jelent meg.

amíg a Közpolitikai Bizottság készülő tervezete elfogadásra kerül, a józsefi törvények érvényben maradjanak. A Bizottság munkájához a javaslatot gróf Haller József helytartó-tanácsos, Pest megye követe készítette, aki Nagyváthy páholytársa volt a „Nagyszívűség”-ben. Haller Plánuma,²⁷ miután mint alaptalan ostobaságokat sorra elveti az antijudaizmus érveit, rátér a zsidóság emancipációjától és integrálásától várható előnyökre, majd áttekinti a zsidókra vonatkozó törvényeket a 11. század óta. Az erre a hármashoz, intellektuális, gazdasági és jogi alapra épülő tervezet a zsidóság teljes egyenjogúsítását javasolja. A Bizottság nem fogadta el teljes egészében Haller tervezetét,²⁸ a törvényjavaslat (amelyet azután 1795-ben a többi bizottsági munkálattal együtt ad acta tettek) mégis jelentős alkotás, amennyiben ki kívánja terjeszteni a zsidókra mindazokat a jogokat, amelyek az ország nem nemes lakosait megilletik, s csupán a bányavárosokban való megtelepedéstől tiltaná el őket.²⁹

A jakobinus pert követő kényszerű csend, a „cenzúrázott Magyarország” korának negyedfél évtizede alatt a nemességet kielégítette az 1791-ben szentesített status quo. A „megtúrt” zsidók biztosították az áruforgalmat, már amennyire az utak szálnalmas állapota ezt egyáltalán lehetővé tette, a nemesség és a kormány pedig elégedetten vette tudomásul, hogy milyen ügyesen és szorgalmasan működnek. Karl Kübeck báró, kormánytanácsos, az Udvari Kamara későbbi elnöke írja 1811-ben egy előterjesztésében a gabonakereskedelemtől és kivitelről: „a zsidók mint gabonakereskedők ebből a szempontból (Kübeck a gabonamonopólium keresztülvihetlenségére utal) sem lehetnek károsak, sőt ellenkezőleg, mivel üzleti gyorsaságuk takarékos és igénytelen életmóddal párosul, csekély haszonnal beérik, és éppen ezért olcsóbb áron adnak el.”³⁰

Az így kialakult helyzethez, amelyben kereskedelem és zsidóság szétválaszthatatlanul összeforrottak, a parasztság szintén hozzászólt, legalábbis erre utal az, hogy az aktív antiszemitizmus még a forradalom után is hosszú ideig elkerülte a magyarországi falvakat.

A Negyedik Rend, a polgárság, viszont szögesen ellentétes álláspontot foglalt el. Hagyományos, vallási eredetű zsidóellenessége fokról fokra szenvedélyes zsidógyűlöletté vált.³¹ A folyamatot Mályusz írta le: „A céhrendszer korlátozása, az ipar és kereskedelem szabadsága, II. József zsidópártoló politikája lényegesen megnehezítette azoknak a mindennapi életét, akik eddig a tradicionális gazdasági felfogás védelme alatt állottak, s generációkon keresztül megszokták, hogy nagyobb küzdelem nélkül morzsolják le napjaikat. Ezek most, elveszítve a támaszokat, amelyek eddig nyugalmukat biztosították, és kizökkenve a megszokott keretektől, veszedelmes vetélytársakkal vívandó harcra kényszerültek. A zsidóság ugyanis, amikor eddig lekötött energiái egyszerre felszabadultak, mohón vetette rá magát az üzleti életnek meggazdagodással kecsegtető alkalmaira, és a német kereskedőnek meg iparosnak komoly konkurensévé lett, mihelyt vele szemben

²⁷ Planum Excellentissimi ac Illustrissimi Comitis Josephi Haller de futura judaeorum in Regno Hungariae qualiter stabilienda conditione. A közpolitikai bizottság munkálatának melléklete.

²⁸ Pl. a lakhatási tilalom eltörlését Horvátországban és Szlavóniában.

²⁹ Opus excelsae deputationis regnicolaris in publico-politicis objecta articulo 67. anni 1791 regnicolariter sibi delata elaboratorium. (Pozsony, 1826), 27–31.

³⁰ Közli Eckhart, 412.

³¹ III. Károly és Mária Terézia idején a polgárság ugyanilyen hevesen tiltakozott a „görögök” kereskedelmi térfoglalása ellen. Vö. Eckhart: A bécsi udvar... Mária Terézia korában, 245.

nem nyújtottak védelmet a régi városi, zsidókorlátozó jogszabályok. Előbb csak féltékenység fogta el a régi iparos- és kereskedőosztályt, féltékenysége azonban rövidesen gyűlöletté változott át, amikor úgy látta, hogy a zsidóság nem egyenlő fegyverekkel küzd vele, hanem olyan eszközöket is felhasznál, amilyeneket ő eddig nem ismert üzleti életében.”³²

Az a régi típusú polgárság, amely nem tudott megbirkózni az elvben reáharuló történelmi feladattal, és a „török” kereskedőkre hagyta a visszafoglalt ország kereskedelmének megszervezését, a későbbiek során a „zsidó terjeszkedéssel” sem volt képes konkurálni. Tehetetlenségét a társadalom arisztokratikus szerkezete, mindenekelőtt a földtulajdon nemesi monopóliuma magyarázza. A falusi Magyarországon el kellett fogadni a nemesi gyámságot, ahogy ezt a „görögök” és zsidók tették és teheték, mert veszteni valójuk nem volt. A polgárok viszont városi jogaikról és kiváltságaikról nem voltak hajlandók lemondani, de a nemességre nem tudtak gazdasági nyomást gyakorolni, mivel a görög, illetve zsidó megoldás fölöslegessé tette az engedményeket. A nemességnek nem volt szüksége a Negyedik Rendre ahhoz, hogy a birtokból jövedelmet húzzon.

Ilyen körülmények között az antiszemitizmus, a vallási megmondolásoktól függetlenül zsidóellenesség kényelmes és mindenki számára hozzáférhető válaszként kínálkozott. Amint Palóczy László 1843-ban az országgyűlésen megjegyezte: „Mondják, hogy a zsidók rosszat szoktak okozni – jó, hogy Spanyolországban, Portugáliában nincsenek, másképp ott a nyomort nékik s nem az inquisitionnak tulajdonítanák.”³³

II. József halála után szabad királyi városok (pl. Pest, Buda, Trencsén, Komárom, Temesvár) és szabadalmas szövővárosok (Nagykőrös, Kecskemét) beadványokkal kezdik ostromolni a hatóságokat, hogy mivel a zsidók mindenféle üzleti csalárdságot követnek el, üzzék ki őket a városokból, sőt a kereskedéstől is tiltsák el őket.³⁴ A 19. század elején is gyakoriak a panaszok, amelyekben megkülönböztető intézkedések foganatosítását kéri ellenük.³⁵ A városi követek többségének állásfoglalása az 1839/40-es emancipációs viták során, majd az antiszemita tüntetések néhány városban (így Pozsonyban és Pesten) 1848 tavaszán, azt mutatják, hogy a polgárság változatlanul fenntartja immár hagyományos nézeteit: elismeri, hogy versenyképtelen, de nem az arisztokratikus szerkezet lebontását kéri, hanem saját kiváltságaihoz ragaszkodik, és ennek megfelelően a törvény és a hatóságok védelmét kéri a természetüknél fogva illojális konkurrenssekkel szemben.

Főleg azt vetették a zsidók szemére, hogy olcsóbban árulnak, mint a keresztények. Gaál György Tudós Palóca 1803-ból mesél el egy ilyen esetet: „A’ Mészárosok most nagyon Spekulatívisok. A’ minap a’ Városnak panaszolkodtak, hogy a’ hust 8 karaitzáron alul nem vágthatják, mert másképpen mind Kuldusokká lennének. De mivel a Zsidók magokat be-jelentették, hogy 7 karaitzáron fogják a’ hust vágni, azonnal a’ Mészárosok is 7 karaitzáron vágták a’ hust.”³⁶

A Taglatat fiktív párbeszédében Dessewffy egy földesúri „ispány”-nyal magyaráztatja el a keresztény és zsidó kocsmabérlő közötti különbséget: „Vagyon hát mind

³² *Mályusz*, 233–234.

³³ *Kovács*, III. 301.

³⁴ *Mályusz*, 234–235.

³⁵ Például Debrecen, Sopron, Ujvidék. Vö. *Eckhart*: Gazdaságpolitika 1780–1815, 337–341.

³⁶ *Gaál György*: A’ tudós palótz avagy Furkás Tamásnak Monosbélbe lakó sógor-urához irtt levelei, (Bp., 1975, facsimile kiadás) IV. füzet, 24.

keresztény, mind zsidó, szint úgy emberséges, mint gaz-ember. A' 'Sidó azért fizet, és fizethet pontosabban, mert csak nem merő hagymával él, és igyekezőbb, kereskedik, vesz, ád, ha lova van, kész illendő áron fuvarozni; egy szóval kis nyereséggel elégszik-meg. Vigyázni kell ugyan rá, hogy keze alatt ne pusztuljanak-el az épületek, mert tisztázatlanabb, de az uraság' kocsmabeli jövedelme bátorságosabb kezében."³⁷

A nemesség érdekeinek általában megfelelt a zsidók üzleti tevékenységének támogatása. De mihelyt érdekösszeütközésre került sor, az urak a Negyedik Rend érveivel folytattak. A zempléni földesurak 1805-ben ki akarták szorítani a zsidókat a szőlőkből, amelyeket 1800-ig szabadon vásárolhattak Tokaj környékén, s hogy ilyen értelmű döntést szerezzenek, borhamisítással vádolják őket.³⁸

1833-ban Marczibányi Antal, Trencsén megye követe, az országgyűlésen a földesúri kocsmajog megnyirbálása ellen tiltakozik: „A szegény nemesek korcsmája szárazon maradna, holmi nemesített zsidók vennének el minden hasznat, kik nyereség vágyából, jobb bort olcsóbban árulnának.”³⁹

3. Az emancipáció ügye a reform-országgyűléseken

A megyei nemesség 1830-ban kezdett készülni a kilenc rendszeres munkálat országgyűlési tárgyalására. Mivel senki sem gondolt arra, hogy az úrbéri tervezet és a jogügyi-operátum egy részének megvitatása negyvenegy hónapot fog igényelni, és ráadásul a tárgyalási sorrendet maga a diéta volt hivatva eldönteni, a követek valamennyi munkálatra vonatkozóan megkapták az utasításokat, így a közpolitikaira is. A zsidókra vonatkozó törvényjavaslatot ez a munkálat tartalmazta.

Az 1827-ben kiküldött Választmány által revideált tervezet jóval szűkkeblűbb volt, mint az 1792-es eredeti szöveg, olyannyira szűkkeblű, hogy még konzervatív megyék is lazítani akarták. Pozsony megye például, holott nem szívesen tett a közismerten zsidó-ellenes pozsonyi polgárság kedve ellenére, módosító utasításokkal látta el követeit. A tervezet el akarta tiltani a zsidókat a nem vallásos tárgyú könyvek kiadásától, és a kereskedést elemi iskolai végzettséghez akarta kötni; Pozsony megye e két megszorítást elvetette. A törvénytervezet kizárta volna a zsidókat nemcsak a hivatalviselési és birtokjogból (amit Pozsony helyeselt), hanem a földesúri haszonvételek bérléséből is, amit viszont Pozsony megye engedélyezni kívánt, azzal a megkötéssel, hogy a földesúri jogok épségben maradjanak.⁴⁰ Bár a tervezet nem került tárgyalásra ezen az országgyűlésen, többen, így Baranya, Bars, Pest, Temes, Zemplén és Tolna⁴¹ követői megemlézték, hogy az emancipáció melletti utasítást kaptak.

³⁷ A szöveget Iványi Grünwald Béla kiadásából idézem: *Gr. Széchenyi István: Hitel. A Taglatlat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok* (Bp., 1930), 611.

³⁸ *Eckhart*, 324.

³⁹ *Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások*, II, 21. (A továbbiakban: OGYT)

⁴⁰ Státny Archiv v Bratislave. Prothocolla Congregationis, 1832, 1397–1400. (1832. november 15-i közgyűlés.)

⁴¹ OGYT I, 280, 297, 329. és 456. – *Bodnár István–Gárdonyi Albert: Bezerédj István* (1796–1856). (Bp., 1918–1920), I, 212–213.

A hosszú diétán mindössze egy zsidó vonatkozású részletkérdés merült fel a protestáns vallási sérelem vitájának keretében.⁴² A főrendek törvény útján kívánták eltiltani a zsidókat talált gyermekek örökbefogadásától. Az alsótábla erre nem volt hajlandó, és álláspontját mindvégig fenntartotta, egészen 1833 júliusáig, amikor a vallási sérelem ügyét a főrendekkel való megegyezés lehetetlensége miatt egyszerűen levette a napirendről.⁴³

Az országgyűlés végül 1839-ben foghatott hozzá a zsidók ügyének tárgyalásához, *per excerpta*, mivel a közpolitikai munkát nem szerepelt a napirenden. A Karok és Rendek többsége egy rövid, néhány paragrafusból álló egyszerű szöveget szavazott meg, amely kimondta a türelmi adó eltörlését, és kiterjesztette a zsidókra a nem nemes lakosok jogait anélkül azonban, hogy az izraelita vallást „bevett vallássá” nyilvánította volna, ahogy azt a zsidó közösség kérte, több megye pártolásával.⁴⁴ Az alsótábla által szövegezett törvényjavaslat elfogadása azzal a jelentős előnnyel járt volna, hogy leegyszerűsítette volna a helyzetet, amennyiben a zsidó lakosokat is besorolta volna az „alkotmány sáncaiba” vezetendő nyolcmillió közé. A főrendek nem mentek el eddig, de ők is a türelmi adó és a lakhatási korlátozások eltörlése, a céhekbe való felvétel és a polgári ingatlanok birhatási joga mellett voltak.⁴⁵ A kormány még tovább csonkította a már megnyirbált szöveget, így az 1840. XXIX. tc. a következőket adta meg a zsidóknak: bárhol lakhassanak a bányavárosokon és bányakerületeken kívül, szabadon gyakoroljanak minden kézműves és kereskedő mesterséget zsidó legényekkel és inasokkal, alapíthassanak gyárakat; a törvény megerősítette mindazon jogokat, amelyekkel az egész országban (pl. az orvosi hivatás gyakorlása) vagy egyes helységekben (pl. polgári ingatlan birtoklása) éltek; elrendelte, hogy a rabbik anyakönyveket vezessenek, hogy minden iratot és szerződést valamelyik, az országban használatos élő nyelven szerkesszenek,⁴⁶ megerősítette, hogy állandó családneveket kötelesek viselni, elhagyván azonban a német családneveket előíró 1787-i jözssefi klauzulát.

A következő, 1843/44-i országgyűlésen ismét szőnyegre került a zsidók ügye, a városok rendezésének, a megyei választójog kiterjesztésének, majd két külön törvényjavaslatnak a vitái során. Az emancipáció nyílt ellenfelei kevesen voltak (a városok többsége és tizenkét megye), az antiszemita ideológia nem volt népszerű az országgyűlésen. Ellenkezőleg, a debreceni követ zsidóellenes kijelentései inkább visszatetszést keltettek. De, amint erre Zsedényi, az alsótábla jobboldalának vezére 1844. február 10-i felszólalásában rámutatott, míg 1839-ben szinte minden megye utasításba adta a polgárosítást, ezúttal csak „huszonhatan vannak”. 1843 októberében és decemberében, majd 1844 februárjában a követek csak igen kis többséggel szavazták meg a városi polgárjog kiterjesztését az egyébként „qualificált”, azaz megfelelő birtokkal, illetve jövedelemmel rendelkező

⁴² *Venetianer* (i. m. 95–96.) szerint a követi tábla megszavazta volna a türelmi adó eltörlését, és háromszori üzenetváltás után a főrendek is megadták volna hozzájárulásukat, de az udvar elutasította a tervezetet. Az Országgyűlési Tudósítások ezt a vitát nem említi.

⁴³ OGYT, I, 531.

⁴⁴ Ld. alább, 204. Az 1830-as és 1840-es évek röpiratirodalmára és az országgyűlési viták sajtó-visszhangjára ld. *Csetényi Imre*: Adatok a magyar zsidóság reformkorszakbeli történetéhez (Bp. 1928) c. tanulmányát.

⁴⁵ OL R 99, Stuller Ferenc és Bodon Ábrahám Országgyűlési Tudósításai, 1840. március 27-i 79. sz., április 3-i 81. sz. és április 3-i 82. sz.

⁴⁶ A héber betűkkel írt jiddis helyett. Tök község iratai között (Pest megyei levéltár), amelyet huszonöt évvel ezelőtt rendeztem, több ilyen jiddis nyugta van az 1830-as évekből.

zsidókra. A javaslat ellenzői különböző, olykor egymással homlokegyenest szemben álló érveket sorakoztattak fel, egyesek az emancipációnak még a gondolatát is elvetették, mások a teljes és tökéletes polgárosítás nevében utasították vissza az indítványozott kerülőutat (tehát azt, hogy általános törvény helyett kivételes kedvezésben részesüljenek a tehetősebb városi zsidók), ismét mások az egyenjogúsítást akkorra kívánták halasztani, amikor a zsidók lemondanak nemzeti szokásaikról stb.⁴⁷ A követi tábla másik vitájában a nem nemesek megyén belül gyakorolt (illetve ezután gyakorlandó) jogairól az emancipáció hívei már csak tucatnyian maradtak: a zsidók városi polgárjogát támogató huszonhat megye közül, 1843 őszén tizenkettő, 1844 elején pedig tizenhárom szavazott a zsidók megyei jogai mellett.⁴⁸ A „kerülőutat visszautasító” követek közül egy sem állt a zsidók megyei jogai mellé. Végül 1844 szeptemberében a Karok és Rendek közfelkiáltással eltörlendőnek nyilvánították a türelmi adót és a negyvenhat magyarországi megye közül harminchét szavazott a bányavárosi letelepedési tilalom és a foglalkozási korlátozások megszüntetésére.

Az alsótáblán 1844. szeptember 27-én elfogadott törvényjavaslat huszonegy paragrafusból állt: öt a zsidók helyzetének javítására volt hivatott, tizenöt a vallási intézmények újjászervezését írta elő (külön bíróságok eltörlése, rabbi- és tanítóképzés, iskolázás, a hitközségek által választandó Országos Bizottság alakítása stb.) az asszimiláció gyorsítása érdekében, végül a zárócikkely a régebbi törvények hatályon kívül helyezését mondta ki.⁴⁹

Mint ennek az országgyűlésnek annyi más fontosnál fontosabb terve (városi reform, büntetőtörvénykönyv, börtönreform, a választási kilengések megakadályozása, a katonai ellátás átszervezése, évenkénti országgyűlés stb.), a zsidókról szóló törvényjavaslat is megbukott. Az üzenetváltás a két Tábla között 1844 szeptember végétől november közepéig, az országgyűlés végéig tartott. A főrendek az eredeti javaslatból lefaragták az oktatásra, a bíraskodásra és a zsidó közösség belső szervezetére vonatkozó 15 paragrafust, azon a reformkori országgyűlések törekvéseit minden vonalon bénító elvi alapon, hogy a tárgy a végrehajtó hatalom jogkörébe tartozik. A türelmi adó eltörlésén és az általános lakhatási jogon kívül az így lerövidített felirat két gazdasági szempontból jelentős újítást terjesztett fel királyi jóváhagyásra: (I) megengedte volna a zsidóknak a nemesi birtok bérlését és a jobbágyi vagy polgári birtok tulajdonát; (II) megszüntette volna a keresztények alkalmazásának tilalmát a zsidó ipari és kereskedelmi vállalkozásokban. A másik törvénytervezet a zsidók bevándorlására vonatkozott. A téma már az előző országgyűlésen felmerült, ugyanis a politikai osztály a bevándorlás szabályozását az emancipációs intézkedések nélkülözhetetlen kiegészítésének tekintette. Az 1844 novemberében elfogadott felirat két vonatkozásban figyelemre méltó: egyfelől a zsidók honosítási lehetőségének kimondásával a még ki nem mondott, de előrelátható emancipáció elvi alapjára helyezkedik; másfelől azzal, hogy a bevándorlást magas vagyoni cenzushoz köti (a rendek eredetileg általános 5000 forintos határt javasoltak, de elfogadták a főrendek módosítását, amely a „művészekről” és kisiparosoktól 2000, a kereskedelmi és egyéb vállalkozóktól

⁴⁷ Magyarország Közyűlésének Naplója a Tekintetes Karoknál és Rendeknél (Pozsony), 1843–1844, II. köt., 1844. Február 9., 10. és 12-i országos ülések, 304–344. Ld. a 2. sz. mellékletet (Az 1843–44-i országgyűlés szavazatai).

⁴⁸ Ld. a 2. sz. mellékletet.

⁴⁹ A törvénytervezet szövegét ld. Kovács, VI, 123–126.

10 000 forint értékű vagyon kimutatását követeli meg), implicite elismeri, hogy az ország egyik kritikus gazdasági problémáját, a tőkehiányt, legegyszerűbben gazdag zsidók bevándorlásával lehetne megoldani.⁵⁰ Brutálisan megfogalmazva, a magyar politikai osztály békés körülményeket, szabad ipari és kereskedelmi lehetőségeket és asszimilációt ajánl fel tehetős külföldi (elsősorban lengyel) zsidóknak, azaz bizonyos jogokat, amelyekkel a magyar nemesség bőven és szabadon rendelkezik, az országban hiányzó tőkéért és vállalkozói képességért. Ugyanakkor gátat akar emelni a már nem nélkülözhetetlen és az asszimilációra alkalmatlannak tekintett szegény zsidók beáramlása elé.

A két feliratot a király visszavetette, törvény nem lett belőlük. A kormány politikáját az a meggyőződés vezérelte, hogy Magyarország gazdasági megerősödése, társadalmi és intézményes reformja, az 1711–1723 között kidolgozott és 1790 után rekonfirmált „történelmi kiegyezés”, azaz az osztrák–magyar viszony revízióját elkerülhetetlenné teszi. Az emancipáció felé mutató intézkedések fékezése így illeszkedett a kormány általános konzervatív politikájába. A problémát Bécs számára nem a vallás, hanem a zsidó tőke gazdaságfejlesztő szerepe jelentette. Kétévi gondolkodási idő után a kormány mégis elszánta magát a türelmi adó eltörlésére (pontosabban végleges elengedésére, 1 200 000 forint lefizetése fejében), nyilván abból az elvből kiindulva, hogy egy olyan adót, amelyet a végrehajtó hatalom vezetett be 1698-ban, százötven év múltán is csak ez a hatalom szüntethet meg saját elhatározásából.

Az emancipációs küzdelem 1839/40-ben érte el csúcspontját. A következő országgyűlésen a lendület már érezhetően lehanyatlott. Klauzál szerint „ennek az oka alkalmasint az, hogy kik a polgárosítást általánosan pártolák, látván annak kivihetőségét, létrehozásától megijedtek, visszaléptek”.⁵¹

A politikai osztály többsége átfogalmazta álláspontját, és üzetlet ajánlott: a zsidók megkapják az egyenjogúságot, ha alkalmazkodnak a környező társadalomhoz, felveszik a magyar nyelvet, lemondanak sajátos szokásaikról, és megreformálják vallásukat. Az új gondolat a jobboldaltól származott. Győr megye kisebbségben maradt kormánypárti követte 1839. október 7-én, az első emancipációs vita egyik országos ülésén kijelentette, hogy amíg a zsidók nem érnek el egy magasabb kulturális és erkölcsi szintet, míg életmódjukat és szokásaikat nem igazítják a nemzethez, míg a kereskedelem mellett nem foglalkoznak mezőgazdasági munkákkal is, addig választói nem kívánják megadni nekik a polgárjogot.⁵² Nem egészen öt év múlva Kossuth fejtett ki a győri felszólalástól hangnemében és céljában természetesen eltérő, de az emancipációs sorrendet illetően elég közelálló álláspontot. A Pesti Hírlap 1844. május 5-i számában (tehát a második országgyűlési emancipációs vita idején) jelentette meg a sokszor, de nem mindig teljes egészében idézett cikkét az emancipációs kérdés megoldásáról.

A cikk első része a Magyarországon immár ötvenéves múltra visszatekintő liberális elvek ragyogóan tömör megfogalmazása: „Ami minket illet, mi hisszük és valljuk, 1. hogy pusztán hitkülönbség miatt, pusztán azért, mivel valaki a nagy világegyetem istenét más templomban imádja, mint mi, polgári jogokból kizárni, isten törvényével, igazsággal, politikával ellenkezik; 2. hisszük és valljuk, hogy a zsidó emancipációnak két ága van,

⁵⁰ Kovács, VI, 215–216. és 398–400.

⁵¹ Kovács, II, 554.

⁵² 1839dik Esztendei Magyarország Közyűléseinek Jegyző Könyve (Pozsony, 1839–40.).

politikai és szociális. Amaz egészen a törvényhozó hatalmától függ. Ez csak annyiban, amennyiben a szociális egybeolvadásnak törvényes határait el kell hárítani, hogy a társadalmi emancipáció lassú menete bekövetkezhessek. És így 3. hisszük és valljuk, hogy a politikai emancipáció a kérdést be nem végzendő ugyan, de annak ideje elkövetkezett, s hisszük, 4. hogy minden ok, mi a zsidók állítólagos erkölcstelenségéből ellenhozatik, erőtlén, gyöngé, szeretetlen. Eddig meg véleményünk, midőn azon szempontból indulunk, hogy a zsidóságot hazánkban nem másnak, mint honunk összes lakosai olyan töredékének kell tekinteni, mely a többiektől csak vallásos hitben különbözik.”

De miután ezeket az elveket leszögezte, Kossuth a cikk gyakorlati, programmatikus részében élesen elkanyarodik a feltétel nélküli emancipáció hagyományától: „... De Mózes nemcsak vallásalkotó volt, hanem polgári törvényhozó is. A zsidókat tehát nem lehet emancipálni, mert vallásuk politikai institúció, theokratiai alapokra fektetve, mely a fennálló országlási rendszerrel politikai egybehangzásba nem hozható... Igenis nézzünk magunk körül és sajnálkozva kell megvallanunk, hogy a zsidó emancipáció iránti rokonszenv 1840 óta folytonosan fogyatékban van, szükség tehát, hogy a lelkesebb zsidók ezen rokonszenv fogyatékának ürügyeit, mennyire tőlük függ, elhárítani igyekezzenek. Ha moráljukat gyanúsítja valaki, megilleti őket a nemes indignáció büszke szava, mely komolyan visszautasítja a rágalmakat, mert erkölcstanjuk éppoly tiszta, mint akárkié; de ha az vettetik ellenük, hogy vallásuk nemcsak vallás, hanem politikai organizmus is, hogy a theokráciának polgári érvényességet adni nem lehet, hogy ők nemcsak külön vallásos felekezet, hanem külön nép is, akkor valóban ezen ellenvetés megérdemli, hogy ha balvéleményen alapszik, jóakaratólag felvilágosíttassék, ha pedig valamivel több, mint balvélemény, helyes reformokkal elháríttassék.”⁵³

Kossuth szenvedélyesen kívánta a zsidók bevételét a magyar (nyelvileg és politikailag magyar) nemzet körébe. Azt kérte tőlük, tegyék félre főzési szabályait, hogy együtt étkezhessenek mindenki mással, olvadjanak vegyes házasságok révén a társadalomba, beszéljenek magyarul otthon és a zsinagógában, és ha így bizonyítékát adják asszimilációs szándékuknak, az egyenjogúságot a törvény ki fogja mondani. Négy hónappal a cikk megjelenése után Lónyay Gábor, Kossuth közeli barátja, Zemplén követe, a törvényjavaslat vitáján az emancipáció elhalasztása mellett szólalt fel. Beszéde azért érdekes, mert a magyar liberálisoknál szokatlan szellemben fogant. Demokratikus nyelvre fordítja le a történelmi antijudaizmust, s ennyiben a modern, antiszemizmus egyik változatát vetíti előre: „Én a Népfelzabadítást lelkem mélyéből óhajtom, mert a nép barátja vagyok; midőn ezt mondom, különösnek látszhatik sokak előtt, hogy a zsidók emancipációját, kik pedig szinte a nép közt s a népben bennfoglaltatnak – nem akarom. A Statusban a születési vagy pénzaristocrazia e veszedelmesb? nem kívánom most vizsgálni, én az utóbbit is veszedelmesnek s káros befolyásúnak tartván, ennek se lehetek barátja. Ki a népnek barátja, az az aristocrazia egy nemét se pártolhatja.”

⁵³ Pesti Hírlap, 349. sz.; *Venetianer*, 151–152. Szabad György: Kossuth politikai pályája (Bp., 1977) c. művében csak a cikk első részét idézi. Kossuthnál persze szó sem volt zsidóellenességről. A Pesti Hírlap 1844. március 14-i száma például a következőképpen kommentálja az országgyűlési vitát a zsidókról: „Volna csak széles e világon olly hatalmas zsidó-védő nemzet, mint a protestansokra nézve volt az angol, s a hollandi hős Ruyterével, az angol puskapor s hollandi arany kétségkívül tudna ezek számára is sympathiát gerjesztetni, de e szegény nép, mely a nemzetek gunya alatt fekszik, mellynek, hogy sorsát elviselje s kétségbe ne essék, rendkívüli lelki erővel kell birnia!!!”

Ezután Lónyay a Kossuth által is említett érveket adja elő: államot alkotnak az államban, nincs bebizonyítva, hogy vallásuk összefér az állam céljaival, saját bírái ítéleznek felettük saját törvényeik szerint. A beszéd utolsó részének, amely a zsidó-ellenesség évszázados nyelvén mondja el Zemplén megye utasítását, már nincs sok köze Kossuth asszimilációs türelmetlenségéhez: „És végre az a' kérdés: ideje e, 's hasznos é most mielőtt a' nép emancipáltatnék, őket felszabadítani? Mert az előttem különös, és mindenesetre jellemző, hogy ezen néposztály ott szeret lakni, hol a nép még bilincs alatt nyög, 's oda hol általános polgári szabadság van, nem húzódik. Állításom bizonyítására hivatkozom Magyar- és Lengyel Országra, és a Keleti tartományokra. Miből azt következtethetni, hogy könnyedén, munkátlan, az elnyomott 's tudatlan nép parányi erejének sorvasztásából tudja 's akarja gazdagságát növelni. És ezért legkedveltebb foglalatossága a' Zsidónak a kortsmárosság és schacher kereskedés, ő egyéb polgári életmódokat, kivéven némely mesterségeket s általában a' kereskedést nem kedvell. Megyém az kívánja, hogy a kortsmák haszonbérletétől törvény által tiltassanak el. E' rendszabály ugyan különösnek és felette szigorúnak fog látszani, — de ki a' népet szereti, meg kívánja azt óvni a' zsidók ezer ármányai ellen; — és míg tutelatus alatt tartjuk e' népet, ez kötelességünk is. Tudják, kik oly vidéken laknak, hol minden kortsma zsidó kézen van, milly veszedelmére vannak a' népnek a' zsidó kortsmárosok, miként tudják őket ezerféle képen bebonyolítani — szüntelenül kezökben tartván az édes mérget, mint Hébe istennő az olympi nektárt.”⁵⁴

A másnapi vitán, ifj. Pázmándy Dénes példás tömörséggel fogalmazta meg a megfordított sorrend elvét: „Én ameddig a zsidóság külön szektát képez a statusban, polgári jogokkal felruházni őket nem kívánom.”⁵⁵

Azok a kevesek, akik mindvégig tartják magukat az alkumentes és azonnali emancipáció elvéhez, keserűen állapítják meg, hogy az ügy elveszett. Bezerédj Istvánt felháborítja az emancipáció újstílusú ellenfeleinek kétszínűsége: „Azt is mondják némelyek, hogy az emancipációt elvben pártolják, de annak applicatiójánál ellenkezőképp cselekszenek. Az

⁵⁴ Felszólalás az 1844. szeptember 6-i kerületi ülésen. OL P458 2. cs. — A csomó címe: „1832/6ki és 1839/40ki Ország Gyűlésen tartott Beszédeim, öszveszedtem 1841ben.” Lónyay tévesen 1839. szeptember 6-i dátummal jelöli a beszédet (tehát a csomót nem 1841-ben állította össze.) A Kovács által kiadott szöveg (VI, 6–8.) némileg eltér a Lónyay által megőrzött vagy rekonstruált szövegtől. A beszédhez Lónyai mellékletet csatolt, amely felsorolja a teendő intézkedéseket:

1. Izraeliták országos közgyűlekezete hívassék öszve, — melyben határozzanak — a keresztyenekkel házasondhatasukról, azokkali érintkezéseikről, viszonyaikról, vallásuk lényegéhez nem tartozó, régi szokásaik módosításáról.
2. Az Izraeliták az Ország fővárosában, Pesten tanítókat képző intézetet tartoznak felállítani.
3. Rabbiknak az Izraelita községekben, tanítóknak a fentálló iskolákban csak benszülöttek 's magyar nyelvben jártas egyének alkalmaztathassanak.
4. Létező és felállítandó iskoláikban a tanítási nyelv magyar leend.
5. Oly helyeken, hol tulajdon iskoláik nintsenek, minden Izraelita gyermekeit a helybeli iskolába járatni köteles.
6. Az Izraeliták önyügyekbeni bíráskodása eltöröltetik. Külön bírái megszüntetnek. Kivevén házassági viszonyaikat, minden tekintetben a rendes bíróságok alá rendeltetnek.
7. A' kortsmákban szeszes italok kimérésétől tiltassanak el.

Az első hat intézkedés szerepel a követek által 1844. szeptember 27-én elfogadott törvényjavaslatban (Kovács, VI, 123–126.), amelyet azután a főrendek visszautasítottak. A hetedik pont Zemplén megye utasításából származik.

⁵⁵ Kovács, VI, 14.

ilyen pártolás gúnyja az igazságnak, mert megismerik a zsidók igazságos ügyét, de nem tartják érdemesnek, hogy sorsuk javítására valami keveset tegyenek. Ezek előbb kívánják, hogy hozzánk simuljanak, velünk egyesüljenek. Ugyan juthat-e eszébe a páriának a braminnal asszimilálódni?”⁵⁶

A megalkuvásra képtelen, hajthatatlanul gerinces Beöthy Ödön most is kitart meggyőződése mellett, akár tetszik a taktikusoknak és közönségüknek, akár nem: „Meggyőződtem, hogy e tárgyban segíteni nincs kedve. Igazat mondott Tolna megye követe, hogy itt eszmecsere forog fenn, midőn azt mondják, hogy a zsidókat nem lehet a nép előtt emancipálni. Mit akarunk mi tenni? Azt, hogy azon 240 000 ember, ki vallásához híven, történeti emlékeit szívében hordva, annyit túrt, annyit szenvedett, a földnek minden részén polyvaként szétszórva űzi létét, azon állapotba helyeztessék, melyben él e honnak többi kiváltságtalan lakosa.

Engem e néphez a pietásnak egy neme vonz, látván a szilárdságot, melylyel e nép magát fenntartja. Mert ha állhatatosság, jellem tiszteletet érdemel, úgy a zsidó népet tisztelni kell. Sok századok szenvedései egybefűzék e népet, s összetartásra oktatták – erénye, mi bennünk nincs, s mi ezért készek vagyunk bűnül számítani be.”

Néhány mondattal később a teljes asszimilációt, más szóval áttérést ajánlók és igénylők ellen az erkölcsre hivatkozik:

„Azt vetik e népnek szemére: miért nem simul a keresztény valláshoz, hogy a házasság nem viszonyos, hogy százados ereklýeitől nem búcsúzik. Ez más szóval annyit jelent, hogy míg valaki lelkiismeretét híven megtartja, vallásához szentül ragaszkodik, nem lehet őt polgárosítani. E század homlokán felvilágosodás, türelem, emberiség szavai fénylenek; vajon, hogy lehet ezekkel a mondatokkal megegyeztetni? ... Képességét tagadják a zsidónak, a miért őt jogokban részesíteni nem lehet azért, mert erkölcstelen. S íme, hogy fogyatkozásai, vétkei eltűnjenek, nem kell egyéb, csak hogy keresztet vessen magára. Kérdem én, ha a mostani állapotban nem bír képességgel, egy szertartás őt újra teremti-e?”⁵⁷

Sok értelme nem volt az előzetes vallási reformhoz és társadalmi asszimilációhoz kötni az egyenjogúsítást. Elsősorban azért, és ezt hangsúlyozták a liberális baloldal nevében Beöthy, Bezerédj, Klauzál és Vukovics, mert az emancipáció a törvényhozó szabadon elhatározott tette. Feltételeket szabni egyet jelent a rejtett kényszerrel, azaz lényegétől fosztani meg a felszabadító intézkedést. Másfelől azért, mert a hatalomnak amúgy sem áll módjában az emberek vallásos meggyőződését ide vagy oda hajlítani, legalábbis ezt bizonyítják a vallási üldözés századai, lettek legyen az áldozatok katolikusok, zsidók vagy protestánsok. Végül ebben az esetben semmi szükség nem volt kényszerre, miután 1820 és 1848 között a magyarországi zsidóság tekintélyes hányada

⁵⁶ Kovács, VI, 13.

⁵⁷ Uo., 16. és 7. – Eötvös 1840-i megfogalmazása ugyanerről a témáról a következő (i. m. 268.): „Vajon azok, kik a zsidókat nemzeti romlottságuk miatt minden jogtól megfosztanák, elfelejtik-e, hogy a zsidónak csak keresztelés szükséges, hogy mindezen jogokban részesüljön; hogy csak egy alávalóság kell, csak egy tettetéssel több s hogy az, ki Mózes vallását meggyőződése ellen elhagyá, mihelyt vallástalanná lett – azaz: az országnak erkölcsiségére nézve egy biztosítással kevesebbet ad – körünkben felvételik, s vajon hol ez létezik, hol az apostasia minden polgári jognak elnyerésére biztos utat nyit, lehet-e jó lelkiismerettel a zsidó erénytelenségét felhozni polgárosítása ellen?”

(feltehetően többsége, de pontos adataink nincsenek) spontánul a vallási reformot és a magyar nemzettel való azonosulást választotta.⁵⁸

A magyarországi zsidóság, hasonlóan a németországihoz, a 19. század első felében fokozatosan átalakult. A hagyományhű rabbik⁵⁹ és a talmudiskolák befolyása az 1820-as évektől kezdve érezhetően csökken, részint a vallásreformot sürgető rabbik, így a pesti Schwab Löw vagy a nagykanizsai, majd pápai Löw Lipót működésének, részint az úri, illetve értelmiségi társadalom vonzásának eredményeként, amely társadalom most már nemcsak az áttérteket, hanem a „művelt” és vallási hovatartozásának jegyeitől megvált zsidókat is kész volt befogadni.⁶⁰

A pesti hitközség meghívására 1839 novemberében értekezletre ültek össze az egész ország zsidóságának küldöttei (megyéenként kettő), és megalakították a „Magyarország és hozzákapcsolt részekbeli izraeliták” tizenkétfő tagú képviselőtét. A magyar zsidóságnak ez az első központi testülete a vallási reform, a nemzeti integráció és, ennek megfelelően az emancipáció híveiből állt. 1840 januárjában a Képviselőtét kérvényt intézett az országgyűléshez az egyenjogúsításért. 1843 végén ismét az országgyűléshez fordult, majd 1847 szeptemberében körlevélben hívta fel a hitközségeket, hogy a megyékben igyekezzenek kedvező utasításokat szerezni.⁶¹

A magyarosodási mozgalom óriási lendülettel folyik a forradalom előtti utolsó évtizedben. A zsidó iskolákban bevezetik a magyar nyelvet, a magyar nyelvű prédikáció néhány év alatt az istentisztelet megszokott elemévé válik.⁶² 1844-ben megalakul a „Honi izraeliták közt magyar nyelvet terjesztő pesti egyesület”. Heilprin Mihály miskolci könyvkereskedő, aki 1842-ben vándorolt be Lengyelországból, négy évvel érkezése után magyarul ír verset „Zsidó kördal” címmel, amelyben arra buzdítja hitsorsosait, hogy álljanak a magyar liberális hazafiság ügye mellé, s ugyanakkor maradjanak hívek a zsidósághoz. Bezerédj István megőrizte a családi iratok között a vers egy kézzel írott példányát.⁶³

Különböző kezdeményezések történnek országszerte, hogy véget vessenek az örökös vádnak, mely szerint kihúzzák magukat a fárasztó munkák alól, és csak keres-

⁵⁸ Az, hogy a zsidóság 1848–49-ben a magyar ügygel azonosította magát, s hogy zsidók tömegesen jelentkeztek a hadseregbe, jogossá teszi a feltételezést, hogy a reformista mozgalom többségben volt. Ld. *Bernstein Béla*: A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók. – Bp., 1939, 271.

⁵⁹ A 19. század első felének irodalmilag tevékeny konzervatív rabbijait említi *Kecskeméti Ármin*, II, 227–228.

⁶⁰ *Pulszky* említi (*Életem és korom*, I, 73.), hogy az 1830-as években az eperjesi Kaszinóban az urak, köztük az alispán, együtt kártyáztak az asszimilált, de nem kitért zsidókkal. Nagybátyja, a régész Fejérváry Gábor (1795 előtt az eperjes-girálti páholy tagja) 1833-ban meghívta Holländer Leót, egy gazdag kereskedő fiát, hogy kísérje el őket olaszországi útjukra. Holländer 1848/49-ben őrnagyi rangban élelmszerbiztos volt. (*Bernstein*, 217.)

⁶¹ Vö. *Bernstein*, i. m. 11–22.

⁶² Magyar nyelvű prédikáció először 1818-ban jelent meg, de a magyarosító program irodalma csak az 1840-es években indul meg. (Vö. *Venetianer*, 123. és 137.)

⁶³ *Gustav Pollak* egyébként kiválóan dokumentált Michael Heilprin and his Sons (Cambridge, US, 1922) c. művében nem említi ezt a verset. Bezerédj példánya az Országos Levéltárban van (P 53, 31. cs.).

kedéssel foglalkoznak. Ezért alakul meg például 1842-ben „A nehéz kézműveket és a földművelést az izraeliták közt terjesztő pesti egyesület”.⁶⁴

A zsidó reformmozgalom tömör programját Löw Lipót hirdette meg a Pesti Hírlapban, 1847-ben. Arra szólította fel az ország rabbijait, hogy írjanak alá egy nyilatkozatot, amelynek kulcsmondata így hangzik: „Magyarországot valóságos és egyedüli hazánknak elismervén, azon leszünk, hogy irántai szeretetet s nemzetiségeérti buzgalmat becsepegtessük híveink szívébe.” Vallási vonalon azt javasolja, hogy nyilvánítsanak „elavultnak és érvénytelennek” mindent, ami „casuisticai munkáinkban” meg nem egyezik a mondott programmal.⁶⁵ Érdemes összevetni ezeket a sorokat. Haller, több mint ötven évvel azelőtt megfogalmazott kívánságával: „Váljanak a zsidók művelté, könnyítesenek meg számukra a tanulmányok, érezzék azt, hogy emberként, hogy az ország lakosaként bánnak velük, érezzék azt, hogy Magyarországon hazájuk van.”⁶⁶

Mint Németországban, sem a bizonyosan és rövidesen megvalósuló egyenjogúság perspektívája,⁶⁷ sem a zsidó közösség vallásreform révén lehetséges nemzeti integrálódása, sem pedig a szellemi és politikai elit rokonszenve a magyarrá váló zsidóság iránt nem gátolta meg az áttéréseket. Hogy csak a legtöbb port felkavart esetet említsük, Ballagi Mór, az emancipáció érdekében írt egyik legolvasottabb röpirat szerzője, mint nyelvész az Akadémiának 1840-től levelező tagja, 1844-ben áttért az evangélikus vallásra. Másrészt, akárcsak Lengyel- és Oroszországban, a zsidó közösség jelentékeny része, főként, de nemcsak az északkeleti megyékben, visszautasította mind az asszimilációt, mind a vallásreformot.⁶⁸ Az ortodox zsidók makacs elzárkózása kedvelt témája volt az emancipáció ellenfeleinek, de nem befolyásolta döntő módon az egyes álláspontokat, amelyek fontosabb elvi, gazdasági és politikai szempontoktól fügtek.

Mint fentebb említettük, az emancipációért folyó küzdelem 1840 táján megtorpant, s hiába vetette latba minden erejét a liberális baloldal néhány kiemelkedő vezetője, a politikai osztály zöme ezentúl nem tágitott az óvatos, apróléptű haladás kétes taktikájától.

Az új taktika hívei a hagyományos köznépi ellenszenvre és előítéletekre hivatkoztak, amelyek szerint a zsidók erkölcstelenek, gyűlölik a keresztényeket, uzsoráskodnak, elszegényítik a parasztságot, furcsa vallást követnek stb.

A birtokos nemesség, mindeddig nem sokat törődött az alsóbb osztályok ilyen jellegű nézeteivel, most viszont a politikai viták során egyre sűrűbben hangzik el, hogy az emancipáció azért lehetetlen, vagy legalábbis elhalasztandó, mert a lakosság antiszemitának feltételezett többségében ellenérzést váltana ki. Valójában az antiszemitizmus magának a nemességnek a körében terjedt, valószínűleg azért, mert megijedt a zsidó tőke

⁶⁴ A Pesti Hírlap 1843. február 9-i száma az egyesület megalakulását azzal üdvözli, hogy a jókor megalakult társaságnak sikereket kíván s reméli, hogy hamarosan és sikeresen eljut feladata második részéhez, hogy megszerettesse a mezőgazdaságot a zsidókkal.

⁶⁵ Pesti Hírlap, 1847. június 22.

⁶⁶ A 27. sz. jegyzetben idézett Planum latin szövege: „Excolantur Judaei, adminicula eruditionis eisdem faciliuntur, sentiant se tractari ut homines, ut Regni incolae, sentiant se in Hungaria habere Patriam.”

⁶⁷ Ld. például Friedmann S. Gyula cikkét a Pesti Hírlap 1847. június 4-i számában.

⁶⁸ A pozsonyi ortodox zsidóknak a Helytartótanácsához intézett beadványát, amelyben hatósági fellépést kérnek a reformátorok ellen, Klauzál is említi. (Kovács, VI, 9.)

dinamizmusától, attól, hogy ha az egyenjogúság megvalósul, a tőke ingatlanba is befektethető lesz, és ezzel végleg tönkretetheti az eladósodott földesurakat. A földek zsidó kézre kerülésének rémképét már az 1820-as években is emlegették,⁶⁹ de akkor az ilyen megjegyzések nem tűntek megalapozottnak. Az 1840-es váltótörvénykönyv és az ősiség küszöbön álló eltörlése lényegesen megváltoztatta a helyzetet: az elszegényedett nemesek birtokvesztése most már nem hipotétikus, távoli veszélynek tűnt, hanem elkerülhetetlen és hamarosan bekövetkezendő ténynek.

Ez a háttérre annak, hogy míg 1839-ben Dessewffy Aurél, a konzervatívok vezére „zsidó hazánkfiai”-ról beszélt, s 1843/44-ben még az emancipáció ellenfelei is mérték-tartó hangon beszéltek, a régi rendszer utolsó országgyűlésén nyugtalanítóan vad kifejezések hangzottak el. 1848. január 28-án Kende Zsigmond, Szatmár megye ultra-reakciós követé érthető megdöbbenést keltett, amikor kijelentette: „... ki kell mondanunk, hogy a belföldi zsidókat csak azért tűrjük, mert nem deportáltathatjuk. Nekem ugyan az lett volna kívánságom, hogy deportáltassanak...”⁷⁰

A nemességen belül 1840 után egyre érezhetőbb hangulatváltozás vezette valószínűleg Kossuthot 1844-es állásfoglalásához. Az alig egy évvel azelőtt, a házi adó ügyében elszenvedett választási kudarcból megtanulta, hogy veszélyes olyan célokat kitűzni, amelyek ellen a kormányhű jobboldal kortesei könnyűszerrel szíthatták fel a kisnemesség dühét. Azzal, hogy visszajára fordította a felelősséget, és a zsidóságra rőta a kezdeményezés kötelességét (azzal az optimista feltételezéssel, hogy a spontán integrációt nehézség nélkül lesz lehetséges törvénnyel szentesíteni), Kossuth elkerülhetőnek vélte mind az újabb kudarcot, mind az antiszemita incidenseket a választási kampány során. A reformista zsidóság vezetői és a baloldal között egyre szorosabbá váló kapcsolatok⁷¹ hálás témát nyújtottak volna a jobboldali demagógiának, ha a liberális párt programjában az egyenjogúsítás az elsődleges célkitűzések közt kap helyet. Nem kapott. Pest megye 1847 szeptemberében elfogadott és országos mintának szánt utasítása hallgat a kérdéstről.⁷² A baloldal túlzott óvatossága arra a szinte hihetetlen eredményre vezetett, hogy az áprilisi törvények nem mondták ki a zsidók emancipációját. A féltucatnyi városban amúgy is

⁶⁹ Borsiczky István írja Ragályi Tamásnak, Borsod követének 1827. január 3-án azokkal a hírekkel kapcsolatosan, hogy az országgyűlés törvényt alkotna a devalvációról: „Adja a Magyarok Istene, hogy rossz jövődölő legyek, de ezt a Nagy Urak nagyon rebesgetik és azt mondják, hogy ennek csak azért is meg kell állapítatni, akár nem igazságos, mert ha ellenkező történe, a Nagy Birtokosok helyet uzsorázó Zsidók foglalnák el a Nagy Dominiumokat és a régi Familiák egészen elvesznének, így tehát ezen Hazánknak oszlopai, bitanglásaikat törvényes szabadságunknak elvesztésével akarják velünk megfizettetni.”

⁷⁰ Magyarország (1847–48) Közgyűlésének Naplója a Tekintetes Karoknál és Rendeknél (Pozsony, 1848), 138. Több követ tiltakozott a kirohanás ellen, így Lónyay Gábor „... mit Szathmár megye érdemes követé a deportációról mondott, inkább csak tréfának veszem, mint komoly kijelentésnek”. (Uo.)

⁷¹ Varga János hamarosan közzéteszi kutatásainak eredményeit a zsidó hitközségek hozzájárulásáról a liberálisok választási költségeihez. Palóczy 1843-ban mint közismert tényre hivatkozott erre az emancipáció érdekében: „Adjunk hát nekik szavazatot, ha nem szégyenljük, hogy a tisztújítás most is az ő pénzökön esik meg.” Kovács, II, 358.

⁷² Több megye persze utasításba adta a zsidók egyenjogúsítását, így például Zemplén (1847-ben, 1836 után először, Zemplénben a baloldal győzött) és Ugocsa (Pesti Hírlap, 1847. szeptember 24. és október 19.)

gyorsan megfékezett antiszemita kilengéseket⁷³ a liberális kormány nem vette volna komolyan, ha a nemesség nagy része a zsidóság polgárosítását támogatta volna.

Csalódása ellenére a zsidóság egyértelműen és tevőlegesen az új magyar rendszer mellé állott. Néhány nappal az összeomlás előtt, a Szegedre menekült országgyűlés végre megszavazta „a mőzeshű lakosok” teljes egyenjogúságát.⁷⁴ A törvény szövegét hárman írták alá: Palóczy László, a képviselőház korelnöke, Szemere Bertalan belügyminiszter és Kossuth Lajos, Kormányzó. 1844-ben Palóczy és Szemere, Borsod megye követei, az emancipáció mellett szavaztak.

MELLÉKLETEK

1. Térkép a zsidó népesség elhelyezkedéséről
2. Az 1843/44-i országgyűlés szavazatai a zsidók ügyében.

1.

MEGJEGYZÉSEK A TÉRKÉPHEZ

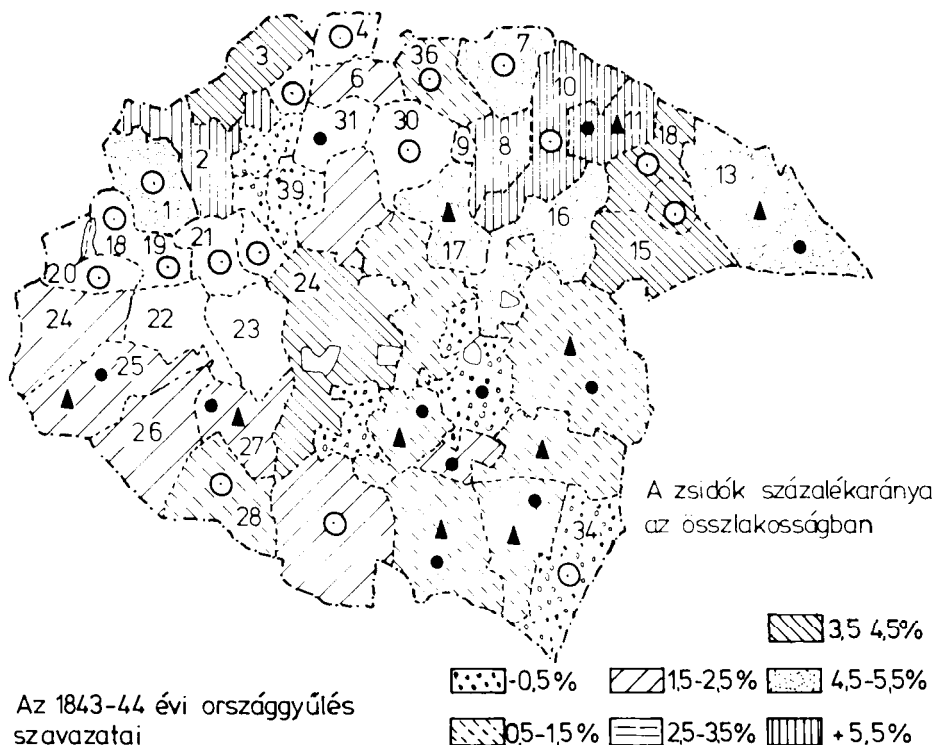
A térkép Fényes Elek 1842-ben publikált adatai alapján készült, tehát még nem mutatja az 1840 : XXIX. tc. után meggyorsuló városba költözést. Az esetleges pontatlanságok ellenére világosan kirajzolódik a bevándorlók eredete. A Morvaországgal határos zóna hat megyéjében Pozsonyban (1), Nyitrában (2), Trencsénben (3), Árvában (4), Túrócban (5) és Liptóban (6) a zsidók átlagos százalékaránya 4,28, szemben az országos 2,4%-kal. A tizenegy északkeleti megyében: Sárosban (7), Abaújban (8), Tolnában (9), Zemplénben (10), Ungban (11), Beregben (12), Máramarosban (13), Ugocsában (14), Szatmárban (15), Szabolcsban (16) és Borsodban (17) az átlag 4,8%. A Dunántúl északi felében Mosonban (18), Győrben (19), Sopronban (20), Komáromban (21), Veszprémben (22) és Fejérben (23) az átlag 3,14%, szemben a dél-dunántúli megyékkel, Vassal (24), Zalával (25), Somoggyal (26), Tolnával (27) és Baranyával (28), ahol az átlag csak 1,8%, s ez szintén a bevándorlási útiránnyal függ össze.

Pest megyében (29), ahol a százalékarány 4,09, a zsidóknak legalább háromnegyed része Pesten és Óbudán lakik.

A helyi korlátozások következtében hat megyében zsidók vagy egyáltalán nincsenek, vagy számuk jelentéktelen. Gömörben (30), nem telepedhettek le, és a négy bányavidéki megye Zólyom (31), Bars (32), Hont (33) és Krassó (34) a tilalmat viszonylag későn törölte el. Mivel a bányavárosi piacokat nem látogathatták, megtelepedésük ezen a vidéken gyakorlatilag lehetetlen volt, a Galíciával szomszédos Szepesben (35) a városi privilégiumok gátolták a bevándorlást. A békési, kivételesen alacsony százalékarány okát nem ismerem.

⁷³ Az incidensek akkor törtek ki, amikor az alsótábla a zsidók városi szavazójogáról tárgyalt. Kossuth tanácsára az országgyűlés 1848 márciusában valamennyi polgárjoggal kapcsolatos törvényben fenntartotta a „bevett vallások” kifejezést, hogy ne „okozza 20 000 zsidó lemeszárlását”. *Barta István*: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. Bp., 1951. – Kossuth Lajos „Összes Művei, XI. köt. 685. és 718.

⁷⁴ A törvényt 1849. július 28-án fogadta el az országgyűlés, ugyanazon a napon, mint a nemzetiségi törvényt. Ez volt a forradalmi törvényhozás utolsó előtti ülése. Augusztus 11-én az országgyűlés még egy utolsó alkalommal összeült, hogy elfogadjon a kormány lemondását és felüggyessze működését. A törvény szövegét közölte *Bernstein*, i. m. 154–155. és *Beér János*: Az 1848–49. évi népképviselői országgyűlés. (Bp., 1954.)

1. ábra A zsidó népesség a negyvenhat magyarországi megyében

A térkép világosan mutatja, hogy nem volt összefüggés a zsidó népesség százalékaránya és az egyes megyék állásfoglalása között.

2.

Az 1843-44-i országgyűlés szavazatai a zsidók ügyében

1. 1843. október 10-i kerületi ülés (Kovács, II, 557)

A városi reform vitájának keretében az emancipáció hívei a városi polgárjogot meg kívánták adni a census követelményeit kielégítő, azaz megfelelő ingatlannal rendelkező vagy adót fizető zsidóknak.

- (I) oszlop a javaslat mellett
 (II) oszlop a javaslat ellen
 (III) oszlop x semmis szavazat (a megye két követe egymás szavazatát megsemmisíti)
 t = tartózkodik
 o = a szavazatot Kovács nem közli

2. 1844. február 9., 10. és 12-i országos ülés (OJK, 1843/44/II, 304 – 344.)

Az alsótábla működési szabályainak megfelelően a kerületi ülésen elfogadott tervezetnek jogi érvénye nem volt. A főrendeknek átküldendő üzenet szövegéről a döntést országos ülésen hozták meg, és a kerületi javaslat nem minden esetben ment keresztül. A zsidók városi polgárjoga 1844 februárjában került országos ülés elé. A Jegyzőkönyv csak a beszédeket tartalmazza, szavazatszámilálást nem közöl, mivel a vitát az elnök lezárta, amint konstataulta a tárgyalási javaslat melletti vagy elleni többséget. Az országos ülésen mindig a javaslat ellenzői szólaltak fel teljes számban, hogy igazolják választóik előtt a kapott utasítások betartását.

- (I) oszlop a kerületi tervezet mellett
- (II) oszlop a kerületi tervezet elfogadása ellen:
 - a * jel azokra a felszólalásokra utal, amelyek a tervezetet „kerülőt” jellege miatt utasítják vissza
- (III) oszlop x fenntartásokkal ugyan, de elfogadják a tervezetet
 - + utasításváltozás (a kerületi ülésen a tervezet ellen, az országos ülésen a tervezet mellett)
 - utasításváltozás (a kerületi ülésen a tervezet mellett, az országos ülésen a tervezet ellen)

3. 1844. április 24-i kerületi ülés (Kovács, IV, 455)

A főrendek viszont-üzenetükben a kérdés elhalasztását javasolták.

- (I) oszlop az előbbi üzenet megtartása mellett
 - (II) oszlop az elhalasztás mellett
 - (III) oszlop 0 a szavazatot Kovács nem közli
- Ezzel a szavazattal a zsidók polgárjoga lekerült a napirendről.

4. 1843. december 20-i kerületi ülés (Kovács, III, 361.)

A már letárgyalott megyei választójogi tervezet értelmében a jövedelmi vagy műveltségi cenzus követelményeinek megfelelő nem nemesek is bekerültek volna a választók közé, amennyiben valamely „bevett valláshoz” tartoztak. Fejérváry Miklós, Hont követe a vallási megkorlátás elvetését javasolta, hogy így a Ház bebizonyítsa a Negyedik Rend előtt, hogy ugyanazokat az elveket alkalmazza a megyékre, mint a városokra.

- (I) oszlop Fejérváry módosító javaslata mellett
- (II) oszlop a módosítás ellen
- (III) oszlop tartózkodik
 - 0 a szavazatot Kovács nem közli

5. 1844. szeptember 7-i kerületi ülés (Kovács, VI, 21)

Az országgyűlés végén az alsótábla újabb törvényt akart hozni a zsidók helyzetéről. A türelmi adó eltörlését a Ház közfelkiáltással elfogadta. Első fogalmazásában a törvény 2-ik §-a kimondta volna a zsidók egyenjogúsítását az ország többi nem nemes lakosával. Ennek elvetése után a következő szöveg került szavazásra: „A zsidók az ország minden részeiben és vidékein, úgyszintén minden városaiban és azok minden részeiben megkorlátás nélkül lakhatnak”, tehát a bányavárosokban is.

- (I) oszlop x a bányavárosi tilalom eltörlése mellett
 - + az első egyenjogúsítási javaslat mellett
- (II) oszlop a bányavárosi tilalom eltörlése ellen
- (III) oszlop 0 Kovács a szavazatot nem közli

TÁBLÁZATOK

1. A városok többsége a javaslat ellen volt.

2. a Jegyzőkönyv *húsz felszólalást* közöl a kerületi tervezet ellen, Kovács viszont (IV, 207 l.) azt írja, az országos ülés a kerületi határozatot *22 szavazat*, köztük Horvátországé ellen, megerősítette.

1			2			3			4			5		
Zsidók városi polgárjoga									Fejérváry javaslata			Törvény a zsidókról		
Ker. 1843. X. 10.			Orsz. 1844. II. 9–12.			Ker. 1844. IV. 24.			Ker. 1843. XII. 20.			Ker. 1844. IX. 7.		
I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.
Dunán inneni kerület														
Árva	X				X		X			X		X		
Bács	X						X			X			X	
Bars	X				X		X			X		X		
Esztergom	X			X			X			X			X	
Hont	X		X						X			X		
Liptó	X					X				X		X		
Nógrád	X		X				X			X		X		
Nyitra		X		X			X			X			X	
Pest	X		X				X		X			+		
Pozsony		X		X			X			X		X		
Trencsén	X		X			X				X		X		
Turóc		X		X			X			X			X	
Zólyom	X		X				X				X	+		

1		2		3		4		5			
Zsidók városi polgárjoga						Fejérváry javaslata				Törvény a zsidókról	
Ker. 1843. X. 10.		Orsz. 1844. II. 9–12.		Ker. 1844. IV. 24.		Ker. 1843. XII. 20.		Ker. 1844. IX. 7.			
I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.
Dunántúli kerület											
Baranya	X				0				X		X
Fejér	X				X				X		X
Győr	X			X					X		X
Komárom	X			X					X		X
Moson	X			X					X		X
Somogy	X			X					X		X
Sopron	X			X					X		X
Tolna	X			X					X		X
Vas	X			X					X		X
Veszprém	X			X					X		X
Zala	X			X					X		X
Tiszán inneni kerület											
Abauj	X			X					X		X
Bereg	X			X					X		X
Borsod	X			X					X		+
Gömör	X			X					X		X
Heves	X			X					X		X
Sáros	X			X					X		X
Szepes	X			X					X		X
Torna	X			X					X		X
Ugocsa	X			X					X		X
Ung	X			X					X		+
Zemplén	X			X					X		X

	1			2			3			4			5		
	Zsidók városi polgárjoga									Fejérváry javaslata			Törvény a zsidókról		
	Ker. 1843. X. 10.			Orsz. 1844. II. 9–12.			Ker. 1844. IV. 24.			Ker. 1843. XII. 20.			Ker. 1844. IX. 7.		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.
Tiszántúli kerület															
Arad	X			X			X			X			X		
Békés	X							X			X		+		
Bihar	X			X			X			X			+		
Csanád	X						X				X		+		
Csongrád	X			X			X			X			+		
Krassó		X						X			X				X
Máramaros	X			X						X			+		
Szabolcs	X				X			X			X		X		
Szatmár			X		X			X				X	X		
Temes	X			X			X			X			+		
Torontál	X			X			X			X			+		
Szlavónia															
Pozsega		X			X			X			X				X
Szerém		X			X			X			X		X		
Verőce		X			X			X			X				X
Szabad kerületek és a Diéta többi tagjai															
Jász-Kun ker.		X			X				0		X				0
Hajdu ker.		X							0		X				0
Tengermellék	X								0				0		0
Városok		X ⁽¹⁾							0				0		0
Egyház		X							0				0		0
Horvátország					X				0				0		0
Turopole	X								0				0		0
Megyék	26	21					16	31		12	35		37	12	
Többiek	2	3									2				
Összesen	28	24			20 ⁽²⁾		16	31		12	37		37	12	

Károly Kecskeméti: Liberalism and jewish emancipation

The Jewish immigration fastened to Hungary in the second half of the 18th century. Immigrants came from Bohemia, Moravia and after the division of Poland from Galicia. Due to the national and local limitations and because of the favours granted by the landlords the majority of Jews – suitably their economic functions (delivery of produce, leaseholding, village commerce and huckstery, money-lending, etc.) – settled down in manorial centres, in countrytowns and villages of the Treasury.

Between 1785 and 1840 the rate of Jews in the population of the small Hungary (46 counties) increased from 1% to 2.5%. Immigration is a collateral phenomenon of economic (first of all of commercial and later of industrial) development that urged the reform of the Jews' legal status. The first emancipation proposition was composed by count Haller in the works of the Common Policy Committee. Nagyváthy's utopistic pamphlet from 1790 was sure of the nearest emancipation owing to the enlightened humanism of the Hungarian nobility and the fruitful activity of Jews. Bourgeoisie following the measures of II Joseph, protests against the expansion of the Jews and against emancipation projects. Because the former felt to be unable to concure, it needed the defence of laws and administration.

After the 1830s emancipation can be found amongst the purposes of noble left. The 1840 : XXIX. Bill annulled a great part of discrimination measures (this is when Jews' move to towns fastened) but it did not declared the full equality to the other not noble inhabitants of the country. The most passionate and most detailed debate on emancipation took place on the diet of 1843–44. Only the minority, Beöty, Bezerédj, Klauzál, Szemere, Vukovics insisted already on the unconditioned and immediate embourgeoisement. The majority – as well as Kossuth himself – took another view, namely, to set the Jews the preliminary assimilation as a task, and they want to emancipate legally only the assimilated Jews. We can find the reason of this turn in the fact that the landowner nobility i.e. the influential part of the electory body thinks it impossible to maintain entailment and under these circumstances they want to save noble landownership by the limitation of Jewish capital investment.

The greatest part of Jews inclines to lingual and social integration and the religious reform necessary to it. In spite of the fact that the legislature of March–April 1848, refering to the dangers of anti-Semitic excesses, did not accepted measures in the issue of the Jews they took the side of the liberation struggle. At last the national assembly passed the total emancipation of those being of the „Mosaic religion” only in July 1849 just prior to the collapse.

Карой Кечкемети:**Либерализм и эмансипация евреев**

Иммиграция в Венгрию евреев ускорялась во второй половине XVIII-ого столетия. Иммигранты переселились из Чехии, Моравии, а после распределения Польши из Галиции. Из-за ограничения со стороны государства и городов и в результате привилегий, данных помещиками, большинство евреев — соответственно своей экономической функции (торговля зерном, наём рассеялось в поместных центрах, в сельских городах и в деревнях.

За период с 1785-ого до 1840-ого гг. на тесной территории Венгрии (46 комитатов) число евреев повысилось с 1-ого процента населения на 2,5 процентов. Иммиграция евреев являлась сопровождающе-повысилось с 1-ого процента населения на 2,5 процентов. Иммиграция евреев являлась сопровождающим явлением экономического развития (в первую очередь развития торговли, а позже промышленности), которое сделало реформирование юридического положения евреев всё настоятельнее.

Первое предложение на эмансипацию евреев было сформулировано графом Галлером в рамках работы Комиссии по Общественной Политике. Брошюра Яноша Надьвати, изданная в 1790-ом году и носящая утопичный характер, убеждена в ближайшей эмансипации евреев — благодаря просвещённому гуманизму дворянства и полезной деятельности евреев. Буржуазия протестует против экспансии евреев и против разных проектов эмансипации начиная с мероприятий Йозефа II-го. Она — чувствуя свою неспособность на конкуренцию — притязает на защиту закона и власти.

Программа эмансипации снова получает место среди целей левого крыла дворянства начиная с 1830-ых гг. XXIX-ый закон 1840-ого года отменит значительную часть дискриминационных мероприятий (с тех пор ускоряется переселение евреев в города), однако не декларирует их полное равноправие с другими недворянскими жителями страны. Самая страстная и подробная дискуссия об эмансипации в эпохе реформ проводилась на диете 1843—1844 гг. Однако в это время осталось при безусловной и немедленной эмансипации только меньшинство левиты (Бьёти, Безереди, Клаузал, Семере, Вукович). Большинство — среди них и сам Кошут — уже стоит на другой платформе: оно требует от евреев предварительной ассимиляции, и хочет уравнивать в правах только уже ассимилированных из них. Причина такого поворота курса объясняется наверно тем, что поместное дворянство — т. е. влиятельная часть избирательной коллегии — считает сохранение «*aviticitas*»-а неудержимым, и при таких условиях хочет защищать дворянское землевладение путём ограничения возможностей капиталовложения со стороны евреев.

Сами евреи в большинстве склонны к языковой и общественной ассимиляции, и соответственно этой, и к необходимой реформе веры. Хотя законодательство марта — апреля 1848-ого года — сделал ссылку на угрозу антисемитических излишеств — не принимало меры о деле евреев, они стояли на стороне борьбы за свободу. Парламент принимает закон о полной эмансипации «жителей Моисеевой веры» непосредственно перед крушением борьбы.

VANYÓ TIHAMÉR

A szerzetesi életforma válsága hazánkban
a 18. század második felében

Tanulmányom a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában, a Magyar Történelmi Társulat Fontes sorozatában megjelenő vatikáni okmánygyűjtemény (A bécsi pápai követtség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786) bevezetésének része. A fölvilágosodás korában különleges jelentőségű szerzeteskérdés európai keretét is megrajzoltam, de ez kívül esik főnti művem tárgykörén, s ezért az európai fölvilágosodás és az egyház viszonyát vizsgáló tanulmányaimmal együtt más helyen fog napvilágot látni. *A hazai szerzetesség fölvetett kérdéseinek tisztázását fontosnak tartom* egyrészt azért, mert rámutat a fölvilágosodás sajátos hatására a zártkörű egyházi közösségek életében; másrészt, mivel bizonyos mértékben megérteti Mária Terézia, majd különösen II. József szerzetesselenes intézkedéseinek indítóokát. A fölhasznált anyag *csaknem egészében a bécsi nunciatúra házi levéltárának a Vatikánban őrzött állományából való*. (Archivio della Nunziatura di Vienna = ANV.) Az okmányokat főnt említett munkámban közlöm, de a jórészben latin és olasz szövegek könnyebb fölhasználása érdekében ezeket jelen ismertetésemben kimerítően földolgozom. Az újszerű levéltári anyag és megvilágítása szolgáljon serkentőül ilyen jellegű kutatások sokoldalú és széles körű folytatásához. Embersorsokról van itt szó, s ezek alakulása – egyházi vonatkozásaiktól függetlenül – történelmünk jelentős és szemléltető tartozéka.

Nyomatékosan hangsúlyozom, *a földolgozásra kerülő adatok a magyarországi szerzetesség számához mérten csak igen csekélyek, de meggyőződésem, hogy legtöbbjük jellegénél fogva általánosabb következtetések levonására jogosít föl*. Semmiféle előre meghatározott fölfogás és cél nem vezetett a kutatásban, az egyre szaporodó szerzetesi iratok alapján azonban végül is többé-kevésbé egységes kép körvonalai bontakoztak ki. Eszerint *szerzetességünk a század hatvanas évein túl a belső bomlás egyre szaporodó jegeit mutatja*. Ez a válság kiáltó mértékben az egyes közösségek csupán kevés tagjában jelentkezik. De tünetei arra utalnak, hogy *az a lelki környezet és talaj, amelyből ki-sarjadtak, nem volt egészséges*. Elvi hitetlenségről még nincs szó, a vallásos élet közösségi és egyéni gyakorlatai a szokott mederben folynak, a külső keretek sértetlennek látszanak. A fölvilágosodás szelleme és az egyre inkább megnyilvánuló új életstílus terjedése – nyugaton a polgárságban, nálunk főként az arisztokráciában és a középnemességben – a kolostorokba is behatolt. Megromlott az előjárók és alattvalók viszonya, sokat veszített egyszerű őszinteségből a közös élet, csökkent a testületek zártsága és fegyelme, ki-éleződtek a nemzeti ellentétek, hibák mutatkoztak a jelentkezők józan megrostálásában és nevelésében, föl-föltűnnek meghasonlott, nyugtalan, kalandokra vágyó, szélhámos adottságú országúti vándorok. Ezek a *kettős életű szerzetesek életformájuk hazugságával bomlasztják társaik szellemét, önbizalmát és lendületét*. A kedvezőtlen belső erjedés és a külső világ egyidejű szerzetesselenes hangoltsága bizonytalanságot és aggodalmat keltett a közösség tagjaiban. *Az előjárók pedig nem tudnak mit kezdeni a fegyelmezetlenekkel,*

főként a század hetvenes éveitől kezdve, amikor Mária Terézia, majd II. József rendelkezései kifejezetten kedveznek nekik. A szerzetes-főnökök alkalmazzák velük szemben a szokványos, részben erejüket vesztett lelki büntetéseket, igénybe veszik továbbra is az 1770 óta államilag tilalmazott házi börtönöket, élnek a testi fenyíték és a bűjtöltetés eszközeivel, de mindez idejétmúlt és kevés haszonnal jár. A *szökevények* nagy ívű, kacsaringós körutakat tesznek meg, olykor nevet, vallást és hazát változtatnak, halmozottan hazudnak, de a végén csaknem kivétel nélkül visszatérnek kiindulópontjukra. *Közvetítőnek a legtöbbször a szóba jövő országok pápai követét* használják föl, leggyakrabban a bécsit. A nunciussok – s köztük egészen kimagaslóan Garampi – mindig nagy készséggel állnak a bűnbánó visszatérők szolgálatára, és minden esetben nagy megértéssel törekszenek az átmenet nehézségeinek s az esedékes egyházi büntetéseknek enyhítésére.

Bencések

A bencésrendben Európa sok területén jelentkezett a fölvilágosodás hatása, *a skolasztikus módszer elleni harc, a természettudományok szorgalmazása, a vallásos népszokások és babonás elemek megtisztítása és korlátozása*. Ezekkel a törekvésekkel persze együtt járt *a nagyobb személyi szabadság igénye* és szükségképpen összeütközés a patriarkális jelleget barokk nagyúri hatalommal párosító apáti intézménnyel. Az új szellem fő kisugárzó központjai Közép-Európában a *német birodalmi hittudományi karok*, a bajor–osztrák térségben pedig elsősorban *a salzburgi bencés egyetem*. Érdekes megfigyelni a pannonthalmi bencések és például a neresheimi (Württemberg) apátság tagjainak egyidejűleg végbemenő lázadásait az apáti önkény és zsarnokság ellen. *A panaszok nagymértékben hasonlóak*: önhatalmú pénzkezelés, a konvent semmibevétele, erőszakos és durva magatartás. A rendtagok eljárása azonban csak kezdeti szakaszában hasonló: a szomszédos püspökhöz fordulnak. Magyar földön ezután mindkét fél továbbmegy. A szerzetesek a prímáshoz, majd a nunciushoz járulnak panaszukkal, az egykori kuruc katona, Sajghó főapát (1722–1768) pedig urasági hajdúit veti be, s erre a szerzetesek a község népét hívják segítségül, és a küzdelem csaknem vérontássá fajult (1735, 1745–1747). Az ellentéteknek a trón beavatkozása csak átmenetileg vetett véget.¹

Okmányaink bizonyítják, hogy *Sajghó a királyi feddésből nem sokat tanult*, és folytatta kemény, erőszakos, egykezű parancsuralmi kormányzását. Erre negyven pannonthalmi rendtag 1764-ben a püspökök és szerzetesek római kongregációjához fordult. Cavalchini bíboros fölkerlte a nunciust, hogy általa alkalmasnak tartott személy útján tájékoztódjék a panaszokról. Schogg Kristóf győri püspöki helynök ezeket igazaknak találta, s Borromeo nuncius Rómába küldött beszámolójában kijelentette, hogy a szerzetesek megérdemlik a pártfogást, és joguk van emberséges bánásmódra. Azt is elismerte: a folyamodóktól kívánt reformokra szükség van, de nem a következő apátválasztáskor előterjesztendő föltételekként, hanem ezeket – az Udvarra való tekintettel – az esztergomi érseknek kell végrehajtania. A kongregáció megkívánta a mozgalom szervezőjének, a

¹ *Schnürer, Gustav*: Katholische Kirche und Kultur im 18. Jahrhundert. Paderborn, 1941. 250–251. – *Studien und Mitteilungen* 1975. 202–222. – *Csóka Lajos*: Szent Benedek fiainak világtörténete. Bp., 1971. II. k. 806–807.

Tihanyba száműzött Dezső Bernát atyának a kolostori börtönből való szabadonbocsátását, a cenzúrák alóli mentesítését és tanszékére visszahelyezését, továbbá utasította a pápai követet, érdeklődjék a főapátnál sorsa felől, és sürgesse az iránta tanúsítandó keresztyény bánásmódot és szeretetet. (1766)²

Egy évtized múlva a bencésrend az előzőnél még sokkal súlyosabb esettel vonta magára a bécsi nunciatura és a római Szentszék figyelmét. A kínos esemény a szentmártoni főapátság joghatósága alá tartozó *bakonybéli apátságban ment végbe (1777–1778).* Somogyi Dániel főapát a szabályszerűen lefolyt kánoni vizsgálat iratait egyenesen a pápához terjesztette föl. VI. Pius átutalta őket a szerzetesek kongregációjához, amely viszont megbízta a bécsi nunciust, hogy szerezzen „a legigazságosabb és legpontosabb tájékoztatást”. *Az eset röviden a következőkben foglalható össze.* Az 59 éves Gráczer Zoerárd bakonybéli apát 1777. július 6-án a kertben rászólt a 29 éves Fejérvári Lőrinc atyára, hogy a kolostor kádármesterével meg nem felelő időben folytatott társalgásának kizárólagos célja: lopva jobb borhoz jutni az apátság pincéjéből. Fejérvári erre haragra gerjedve azt vágta apátja szemébe, hogy k... fi, és fattya van a kádár feleségétől, és ezt gyónásból tudja. A tanúk vallomása szerint Lőrinc atya ezt hetvenkedve nekik és a szerzetesnövendékeknek is mondta. Sőt alkalmilag azt is kijelentette: fölgyújtja a monostort, s aztán elmenekül. Továbbá: véresre veri az apátot, s kutyák fogják nyalni a véré. Fejérvári kihallgatásakor elismerte, hogy apátját a fenti módon gyalázta, s állítása forrásaként – az apát kérdésére – a gyóntatást nevezte meg, de az utóbbit csak hirtelen haragjában mondta. S magára vállalta a perjel előtt tett kijelentését is, hogy az apátnak fattya van a kádárnétól. Viszont kereken tagadta a kolostor fölgyújtásáról és az apát megveréséről elhangzott tanúvallomásokat.

A főapát a rend tekintélyesebb embereivel megtárgyalta Fejérvári kettős nagy bűnét: apátja rosszindulatú rágalmazását és a szentségi titoktartás megszegésének gyanúját, s a botrány továbbgyűrűzésének megakadályozására a pannonhalmi főmonostor börtönébe záratta. *A nuncius* pedig a tényállás tisztázásával és a kiszabásra kerülő ítélet megállapításával *Vajda Sámuel tihanyi apátot bízta meg.* Ő 1778 tavaszán Bakonybélben gondosan kivizsgálta az ügyet, s ennek eredményeként megállapította, hogy az apát ellen fölhozott rágalomnak semmi alapja sincs, s ily vonatkozásban még a legkisebb gyanú sem merülhet föl ellene. Majd Lőrinc atya magatartását vette vizsgálat alá. A szentségi titoktartás megsértésére nézve nem látott szükségesnek semminemű vizsgálódást, mert az nem történt meg. A súlyos becsületsértés és rágalom miatt az egyházi törvények szerint megérdemelné a becstelenné (infamis) nyilvánítást, a bűnbánat szentségének szerencsétlen és hazug módon való belekeverése miatt pedig még külön rendkívüli büntetést. De tekintetbe kell venni elmebeli gyöngeségét, amely néha a bolondsággal határos; meg-rágalmazott apátjának érte való közbenjárását; végül azt a tényt, hogy már teljes hét hónapot töltött el szigorú őrizet alatt a börtönben. Ezért Vajda apát javasolja, *engedjék ki a börtönből, és mentesüljön mindennemű további testi büntetéstől.* De az alázatosság gyakorlása és élete őszinte megjavítása érdekében megparancsolta, hogy apátját térdelve kövesse meg; ezt több pap jelenlétében sírva meg is tette; továbbá két évig az utolsó helyet foglalja el a karimán, az ebédlőben, a körmeneteken s minden más ténykedésen és összejövetelen; végül nyelve szabadosságának megbüntetésére megfosztotta a gyóntatói

² Archivio della Nunziatura di Vienna. (Továbbiakban: ANV) 144. k. 65–67, 70–73.

joghatóságtól a főapát és tanácsadói ítéletétől függő időre. Vajda a rábízott föladatot gyorsan teljesítette. 1778. febr. 16-án kelt Garampi meghatalmazó írása, március 23-án érkezett meg Bakonybélbe az ügy kivizsgálására, március 25-i levelében közölte a nunciussal az eredményt és ítéletet. Április 28-i soraiban Garampi köszönetet mond a szerinte bölcsen befejezett ügyben kifejtett munkájáért, augusztus 21-én pedig Carafa bíboros értesíti a nunciust, hogy a kongregáció a fölterjesztést jóváhagyta = Bene provisum. Fejérvári Lőrinc tíz év múlva mint heiligenkreutzi ciszterci halt meg.³

Alig fejeződött be az előző, rendkívül kellemetlen ügy, s máris *újabb került a nuncius közvetítésével a pannonthalmi főapát asztalára, Dallos Donát főmonostori atya regénybe illő hatéves életszakasza*. 1772-ben rokoni látogatás ürügyén engedéllyel eltávozott a kolostorból, 343 lopott arannyal. Budára, majd onnan Rómába ment a világi papságba való átlépés (szekularizáció) engedélyének megszerzéséért. Miután ezt jogcím hiányában nem kapta meg, levetette szerzetesi ruháját, fölvette a Galgóczi István nevet, s különféle helyeken világi emberként élt. Majd 1774-ben egyházi házasságot kötött Franziska Zwölferin nevű gráci lánnyal, elhallgatva szerzetespapi jellegét. Négyévi házasság után régi tüdőbaja nagyobb mértékben kiújult, s lelkiismerete is nyugtalanította. Gyóntatóatyja, Maximilianus leobeni kapucinus ajánlólevelével a nunciushoz fordult, s kérte, mentesítse őt minden magára vont büntetéstől és cenzúrától, továbbá adjon engedélyt neki arra, hogy élete hátralevő részét remeteségben vagy kolostorban tölthesse. Pannonthalmára azonban a legsúlyosabb okok miatt nem képes visszatérni. Garampi a gyóntató levele fölhasználásával a római S. Poenitentia kongregációhoz fordult. Hamarosan megjött a válasz: a kongregáció az aposztáziával kapcsolatos mindennemű cenzúra alól föloldja, megengedi a szentségekhez járulást, de papi rendjét nem gyakorolhatja. Bünbánati cselekményként három hónapig naponta el kell mondania a loretoi litániát. Egészsége ápolására egy évig szerzetén kívül élhet világipapi ruhában, de meggyógyulása, legkésőbb azonban egy év után vissza kell térnie szerzetébe. Az egész folyamat jelentősen leegyszerűsödött azáltal, hogy az ügy elrendezésébe sikeresen bekapcsolódott Novák Krizosztom bencés. Dallos hajlandó volt rendjébe visszatérni, a nuncius pedig levelet írt érdekében Somogyi főapátnak, s a nagyvonalú engedékenységet ajánlotta. A főapát örömmel visszafogadta, minden büntetés alól mentesítette, s intette a rendtársakat, hogy semmiféle korholással ne zavarják. Gyógyítása érdekében a győri rendházban maradt, bár gyógyulására nem volt sok remény. Mintaszerű elvonultságban, testvéri bánásmódban, lelke ápolásában és bünbánatban teltek a közeledő halál felé tartó napjai.⁴

Kamalduliak

A rendet Szent Romuáld alapította 1012-ben az Etruszk Appennineken fekvő Campo Maldoliban. A bencés rendszabályt követi teljes szigorúságában. Eszménye a *szemlélődő remeteélet*. A közösség tagjai egymástól bizonyos távolságban fekvő *külön kis*

³ ANV 144. k. 88–91, 98–98', 103; ANV 190. k. 26'–27; ANV 144. k. 108–110; ANV 190. k. 83–83', 119'–120; ANV 144. k. 115.

⁴ ANV 144. k. 112–112', 113, 117–118, 122–123'; ANV 190. k. 214–214', 228'–229; 144. k. 125–127'.

kertes házakban élnek, s az egész telepet magas fal veszi körül. Csak a zsolozsmára gyűlnek egybe, egyébként minden munkájukat, elmélkedésüket, imádságukat, még étkezésüket is remete-otthonukban végzik. Teljes magány, állandó csöndhallgatás, szemlélődés és testi munka váltakozása, sok és szigorú böjtölés jellemzi életmódjukat. Idővel több ágra szakadtak. *Magyarországi telepeik* (Lechnic-Lechnica, Cs.; Zobor-hegy, Cs.; Lándzsér – Landsee, Ausztria; Majk) a 17. és 18. században létesültek, és a Perugia közelében fekvő Monte Corona központról elnevezett kongregáció keretébe tartoztak. Az alábbiakban szóba kerülő Majkot (Komárom m.) 1731-ben alapították az Eszterháziak.⁵ 1782-ben II. József valamennyi kolostorukat fölöslatta.

Mindezt szükséges volt előrebocsátanom, hogy tárgyilagosan mérlegeljük az eszmény és a történeti valóság viszonyát a fölöslátás előtti néhány évben. Az alábbiakban fölhasználatra kerülő okmányok hiteles igazságához nem férhet semminemű kétely. A leveleket egy 30 éves, egészséges, eszményeihez ragaszkodó, lelkileg finom, szellemileg képzett, jó megfigyelő képességű rendtag írta közvetlen tapasztalata alapján. S a kiváló szellemi adottságú, egyházas lelkületű diplomata, Garampi bécsi pápai követ több éven át tartó levélbeli érintkezésre méltatta, és szembeötlő rokonérzéssel oktatta s pártfogolta az ismeretlen szerzetest. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a katolikus egyház egyik legszigorúbb rendjéről van szó, mégpedig alig néhány évtizeddel a remeteség alapítása után.

Ószy Celesztin levele írásakor (1777) már hat évet töltött a kamalduliak között. Ószinte szándékkal lépett a rendbe, a bűnbánat és a magánosság igénye vonzotta. A próbaév buzgósága után azonban *az emberi törékenység, a társak rossz példája s az előljárók hanyagsága miatt lagymataggá vált*. Mert – szerinte – rendjében a hízlegés számít, az őszinte szeretet a legritkább, az előljárók és egymás iránti tisztelet fogyatékos, s örökös a nyugtalanság. A magányt alig tartja meg valaki, a vezetők és a rendtagok egyaránt – megfelelő ok nélkül is – *ki-kijárnak a környező falvakba*, ott elszórakoznak, világiakkal társalognak, s világias szellemet visznek vissza magukkal otthonukba. A rendszabály szigorú csöndhallgatást parancsol, a szerzeteseknek csak nyáron és télen 3–3 napon szabad egymással beszélgetniük, de ezt egyáltalán nem tartják meg. S beszélgetésük tárgya nem lelki vonatkozású, hanem *világi események, balgaságok és hívságok*. A következmény pedig megszólás, zúgolódás az ellátás, az előljárók és társak ellen, viszályok, egyenetlenkedések, ellenszenvek. A zsolozsmán és az istentiszteleten kívül a többiekhez hasonlóan ő is átadta magát a *henyélésnek*, a szűkséget meghaladó nappali és éjszakai alvásnak, a *hívságos fecsegésnek*, a *torkosságnak*, a *has örömeinek*. „Ekként valóban a legnyomorúságosabb életet élem; törekszem ugyan gyakrabban talpraállni, de mások példájától csábítva hamar visszaesem. Mindennek fő oka az *elfoglaltság és a munka hiánya*. Elég idő állna ugyan rendelkezésünkre a tanulásra és az olvasásra, mivel azonban a szellemi munkára jobb tehetségek kíváncsok, mint amilyenek nálunk vannak, igen kevés időt fordítunk a könyvek forgatására, hanem inkább undorodva tőlük, unalomból és az idő hossza miatt csúnyán visszaesünk az említett hibákba . . . , és nincs már semmi jó bennem, kivéve a pusztá jó szándékot.”

⁵ *Heimbucher, Max*: Orden und Kongregationen der kath. Kirche. ³. 1–II. Paderborn, 1932–1934. Itt az I. k. 315–320. *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Veszprém, 1929. 308.

Ezért menekülnie kell a majki remeteségből. Mások elbeszélése és Armand de Rancénak a szerzetesélet szentségéről és kötelességeiről szóló könyve alapján *a francia trappistákat gondolja önmaga számára a legmegfelelőbbnek*. Nagy kedvet kapott életmódjukhoz, mert konstitúcióikban aranszabályokat talált az istendicséretéről, a napi ötórás kézimunkáról, a szegényes étkezésről, a mindennapos káptalani bűnbevallásról, a csöndhallgatás és a magány szigorú megtartásáról. S másoktól hallotta, hogy szabályaikat ma is a legpontosabban megtartják. Már két ízben is írt a trappista apátnak, de kétes, odaértek-e sorai, mivel választ nem kapott. Ezért *kéri a nunciust, akinek bölcsességéről és a hozzá menekülő szegény kis szerzetesek iránti atyai érzületéről már hallott: segítse terve megvalósításában*. Tervéről még senkinek sem beszélt, s levelét is titokban, jó emberei útján juttatja el. A választ úgy kéri, hogy az előjárók észrevegyék nagy fontosságát, és ne merészeljék fölnyitni. *Őszi május 5-én kelt soraira Garampi már május 13-án válaszolt*. Igen szép, terjedelmes, mély lelkiségről tanúskodó, bölcs és tágas szemhatárra valló levele *telve van igaz atyaisággal. Őszi tervét nem helyesli, de nem is rosszallja*. Óvatosságra inti a fiatal szerzetest, fölhívja figyelmét a megszentelődésnek rendelkezésre álló eszközeire s példamutató életre. Istentől békét és nyugalmat kér számára. Őszi azonban rövid időn belül írt két újabb levelében szilárdan kitartott terve mellett, és ismételten is kérte a nunciust: segítse elő nagyobb tökéletességre törekvő óhaja valóra váltását. Garampi megint gyorsan válaszolt, és a rendjében való megmaradást ajánlotta. Őszi ezt meg is fogadta. A rendnek a Monarchia területén történt fölосzlatása (1782) után azonban kispap-rendtársával, Buzás Dömötörrel ismét Garampihoz fordult, s ő készséggel írt érdekükben a rend vezetőjének, hogy *az itáliai anyamonostorba befogadják őket*. Ez simán meg is történt, sőt a két fiatal szerzetest Rómába érkeztek VI. Pius pápa is fogadta. A nuncius pedig később is kimutatta irántuk való kitüntető jóindulatát.⁶

Pálosok

Eredetileg remeterend volt. Életét a magány, az imádság és önmehtagadás jellemezte. A 13. századi indulás kizárólagos szemlélődő jellegéhez az 1400-as években a cselekvő, aktív életforma társult, elsősorban a lelkipásztorkodás. Fontossága a következő időkben fokozatosan megnőtt. Ezzel együtt járt *a kétféle életeszmény sűrlődása miatt meg-megújuló belső feszültség*. A 17. század közepétől kezdve *az ifjúság nevelése és tanítása* vállalásával új tevékenység tör be a rendi életbe, s ez a 18. században még erőteljesebben folytatódott. Ekként *az eredeti szemlélődő szellem egyre kevésbé* tudott érvényesülni, a karimádság sok kolostorban megszűnt, a remetei magányt pedig a világgal való érintkezés váltotta föl. A rend művelődésben gyarapodott, de lelkiekben s önmaga múltjához való hűségében hanyatlott. *A 18. század hatvanas éveivel kezdődően a közönségen belül megindul a küzdelem a gyökeret eresztett fölvilágosodás szaporodó következményei ellen*. A pálosrend a korszellem területén legközelebb állt a piaristákhoz, és irodalmi eredményekben sem marad el tőlük. (Alexovics Vazul, Kreskay Imre, Virág Benedek, Ányos Pál, Verseyhy Ferenc.) S a pálosokra is jellemző fölvilágosult szerze-

⁶ ANV 65. k. 287–287'; ANV 189. k. 161'–162'; ANV 65. k. 291–291', 290–290', 292–292'; ANV 189. k. 212–212'; ANV 192. k. 303–303'; ANV 192. k. 303–303'; ANV 65. k. 320–320', 321–322'; ANV 193. k. 30–31', 36.

teseinknek az a tulajdonsága, hogy – bár egyesek életformája s ritkábban hitük is válságba kerül –, végül mégis mindnyájan visszatérnek a vallásos alaphoz.⁷

Okmányaink kevés bepillantást adnak a rend életébe. De egyebek közt a nunciatúra megőrizte *Zrunek Bernát atyának Garampihoz írt két levelét*. (Sátoraljaújhely 1777., Sajólad 1780.) Az első hosszabban és nagy elégedetlenséggel szól *a fegyelem hanyatlásáról*. Az író 27 éves, és soraiból következtethetően idegbajos. Ezért csak *bizonyos óvatossággal* szabad fölhasználni közléseit, bár nagy vonásokban megfelelnek a rendtörténet megállapításainak. Fölveti a kérdést: mi az oka annak, hogy a sok káptalani és rendtanácsi határozat ellenére oly kevés a rendházakban az előhaladás? Mivel – szerinte – nincs a kolostorokban semmiféle rend, vezetés, gondoskodás, szerénység, csönd-hallgatás, tanulás. *Mintha az ember valamilyen hajdútanyán élne*. Mert az utóbbi években a béke, a megértés és a szeretet nagyot hanyatlott, úgyhogy a konventeket inkább bűnbarlangoknak, mint monostoroknak kellene mondani. Egyéni hanyatlását is részben környezete rossz példaadásának tulajdonítja. De hálát ad Istennek, hogy megőrizte a csábítás és romlottság örvényébe zuhanástól, s megadta neki a jó útra való visszatérést. Ez már előbb is megtörténhetett volna, ha olyan emberre akad, akire nyugodtan rábízhatta volna magát. Ezért kért a Szentszéktől külső, szabadon választott gyóntatót, de folyamodására nem kapott választ. Nehéz sorsa van a rendben annak, aki Isten törvényei és saját lelkiismerete szerint akar élni. A nuncius gyorsan válaszolt Bernát atya soraira. Mint írja, ezekből sok mindent megértett, s azt ajánlja, forduljon panaszával Eszterházy Pál volt általános rendfőnökhöz, Pécs püspökéhez, vagy más olyan előljárójához, kihez bizalma van. Zruneknek már első levelében is vannak homályos, érthetetlen, idegbajra utaló részei, második levele (1780) pedig *időközben kitört elmebajról* tanúskodik.⁸

Migazzi bíboros érsek mint a rend protektora a máriavölgyi kolostorban összegyűlt nagykáptalan tagjaihoz intézett intelmében (1778) óvja a résztvevőket az anyatartomány megosztására irányuló törekvéstől s a benne megnyilvánuló fölfuvalkodás és uralkodás vágyától, és sürgeti *a szerzetesi szegénység s a házi fegyelem megtartását*.⁹

Nemzeti ellentétek a domonkosok és szerviták rendjében

A domonkosok a 16. században hazánkban teljesen elenyésztek, a 17.-ben azonban szerény keretben újra megindult életük. Ekkor a német rendtartományhoz tartoztak. 1702-ben önálló osztrák–magyar tartomány létesült. Az együttélés azonban nem lehetett békés, mivel *1776-ban a magyar domonkosok az uralkodóhoz fordultak azzal a panasszal, hogy a magasabb állások betöltésében mellőzik őket, és a rendi vezetőség nem vesz föl hazai ifjakat a magyarországi konventek számára*. A kérvény véleményezésre a helytartó-tanács elé került, amely megfelelő vizsgálat után *a sérelmeket alaptalanoknak* és rossz-indulatúaknak találta. Ezután Mária Terézia elutasította a kérvényt, s aláíróit alázatra és szerzetesi szerénységre intette. A tartományfőnöknek pedig megparancsolta: gondos-

⁷ *Kisbán Emil*: A magyar pálosrend története, II. Bp., 1940. 5, 99–108, 126–127. – *Pallos Kornél*: XVIII. századvégi szerzetesiróink és a felvilágosodás. Bp., é. n. 49.

⁸ ANV 69. k. 245–246; 244–244', 247–248'.

⁹ ANV 69. k. 203–203', 212–212'.

kodjék az aráynak megfelelő számú és nyelvű fiatal fölvételéről a hazai konventek számára. A helytartótanács továbbá királyi meghagyás alapján fölkérte *Migazzi* bíboros, váci apostoli kormányzót, *intézzen pástorlevelet* a joghatósága alatt élő szerzetesekhez, s ebben buzdítsa őket az előjárók iránti tiszteletre és engedelmességre, valamint egymás iránti szeretetre és lelki nyugalomra; a vezetőknek pedig magánúton kösse lelkükre a királyi parancsok teljesítését, a kormányzásukban érvényesítendő szelidséget, alázatot és szegénységet. *Migazzi* ezt hamarosan meg is tette. A nunciatúra levéltárában megtalálható a váci domonkos konventhez írt levele. Ebben a királynő elé terjesztett rágalmazó panaszok miatt *súlyos feddésben részesíti a felelősöket*, és a legkomolyabban figyelmezteti őket a rendi szabályok megtartására.¹⁰

Hasonló sérelmekkel találkozunk a *szerviták magyar tagjai* között is. De ügyük nem került állami hatóság elé, hanem a *rendtartományi káptalanhoz folyamodtak*, a tartományfőnökség pedig a nunciust tájékoztatta (1780). Az osztrák–magyar tartományban a magyarok létszáma 23 (ebből 20 fölszentelt), az osztrákoké 117 (közülük 114 fölszentelt). A magyarok a nagyobb előjárók tisztsége betöltésében a váltakozó rendszer meghonosítását kívánták, továbbá magyarok alkalmazását a hazai kolostorok perjeli, lektori és szónoki tisztségeire, s végül több magyar jelölt fölvételét a rendbe, hogy a fenti célok mennél előbb elérhetőek legyenek. A rendi tanács e kívánságukat az akkori körülmények között nem látta teljesíthetőnek, de kifejezte készségét a szükséges föltételek előmozdítására. A folyamodókat pedig szerzetesi szerénységre és engedelmességre intette. *A magyarok ezután* — a rendi vezetőség tudtán kívül — *Batthyány hercegprímás közbenjárását kérték*, s a nuncius — tőlük függetlenül — az ő bölcs ítéletére bízta az ügy elintézését. Ennek eredményeként a 20 fölszenteltből 12 hamarosan kisebb-nagyobb tisztséget kapott. A vezetőség azonban továbbra is megvalósíthatatlannak tartotta a váltakozó kormányzati rendszer bevezetését, a külön magyar tartomány létesítésének gondolata ellen pedig főként személyi és gazdasági nehézségekkel érvelt. *Garampi az egri püspök, Eszterházy Károly közreműködését is kérte* a vizály megoldása érdekében. Eszterházy csak bizonyos vonakodással vállalkozott erre, mivel sérelmesnek találta a servita tartományfőnöknek azt a megállapítását, hogy rendje szempontjából a magyar püspökök kívülálló idegenek. Véleménye szerint a tartomány megosztása és a rend-kormányzat váltakozó rendszere még túlságosan korai lenne, de *sürgeti, kötelezzék az osztrák vezetőséget több magyar jelölt fölvételére*.¹¹

Ferencesek

A Kapisztrán-rendtartományból egyesek ismételten is panasszal fordultak a pápához, de a szerzet legfőbb római vezetősége nem sietett a súlyosnak látszó s hozzá átutalt sérelmek elintézésével. Ezért XIII. Kelemen pápa végül is saját kezébe vette az ügyet. *A folyamodók Penich Fülöp volt tartományfőnököt nevezték meg az áldatlan rendi álla-*

¹⁰ Karácsonyi, 182. — Szarka Gyula: Váci domonkos konvent története. Bp., 1912. 22, 79. — ANV 136. k. 246–247.

¹¹ ANV 191. k. 283'–284'; ANV 70. k. 189–189', 181–183'; ANV 191. k. 373–373', ANV 70. k. 195–195'.

potok főbűnöseként. A vád szerint iszákos, anyagias, önző, durva ember. XIII. Kelemen Borremeo nunciusra bízta a szükséges vizsgálat elvégzését és a helyzet orvoslását. Ő viszont – Róma jóváhagyásával – Givovich Miklós szerémi püspökre ruházta át ezt a föladatot. Mivel a megbízottnak végig kellett látogatnia a rendtartomány kolostorait, a nuncius ehhez az uralkodó támogatását is kérte. A magyar kancellárt is mindenről tájékoztatta, s fölkérte: írjon a tartomány szerzeteseinek, hogy fogadják a szerémi püspököt mint a Szentszék képviselőjét, és engedelmeskedjenek neki. Ha pedig makacsul vonakodnának közreműködni, Őfelsége helyi hatóságai legyenek a püspök segítségére. A püspök korai halála (1762) miatt a nunciusnak új vizitátorról kellett gondoskodnia, mégpedig a pápa utasítása szerint és a ferences generális ezúttal készséges közreműködésével a hazai mariánus rendtartomány szerzetesei sorából. A három jelölt közül a nuncius Dominkowitz *Modest* volt tartományfőnököt és hittudományi tanárt választotta ki a szerzetesi fegyelem helyreállításának nehéz föladatára. Ezután következett a magyar kancellár megnyerése és az uralkodó jóváhagyása.¹²

A mariánus rendtartomány ferenceseinek életéről tájékoztató kevés iratunk nem fegyelmi vonatkozású, de ízelítőt ad arról a bizonytalanságról, amely a közeledő föl-oszlatás hangulatából táplálkozott. A 48 éves Kudler Pál, aki mint szónok, újoncmester és gvardián szolgált, s a rendi generálistól levelére (1773?) nem kapott választ, vagy „a jelen körülmények miatt” talán oda sem értek sorai, azt kérte a pápától: *adja meg számára a Szentföldre való belépés engedélyét*, hogy ott előjáróinak alávétve tölthesse hátralevő napjait. Házi lelki szolgálatra még alkalmas, de külső működésre nem. Pedig most az a hír járja, hogy ilyenre fogják őket alkalmazni. Mint ferences akar meghalni. *Chmel József tartományfőnök* egyházjogi nehézségek ügyében fordul a nunciushoz, illetve közvetítésével a pápához (1781). A közeljövőben esedékes káptalanygyűlésre való tekintettel – mivel tilos a római általános főnökhöz fordulni –, *a nunciustól kéri a szükséges fölhatalmazást egyeseknek állásukban való megerősítésére.* Továbbá legalább élőszóval kéri a pápa fölhatalmazását arra, hogy a generális engedélye nélkül is szabadon eljárhassanak a körülmények változásai közepette. Mert többeknek lelkipásztorkodást kell vállalniuk újonnan létesülő plébániákon, s ezek fizetésből fognak élni. A rendházakban maradó idősebbek ellátása is – a kéregetés megszűnése következtében – pénzbeli segélyből történne. Az a hír is járja, hogy rendi ruhájukat is le kell majd vetniök, és cipőt húzniök, a rendi szabályok nyílt megsértésével. *A kényszerű alkalmazkodáshoz legalább élőszóban adott engedélyt kérnek.*¹³

A salvatoriánus tartomány viszonyaiba csak egyetlen irat ad betekintést, de ezt a korra igen jellemzőnek tartom. Egyrészt megerősíti azokat a másutt is előforduló eseteket, amelyek igazolják, hogy a szerzetesi hivatásra jelentkezők nem mindig cselekedtek szabadon; másrészt a rendi előjáróság csekély szociális érzékét tanúsítja. *Kovácsóczy Lajos ferences atya*, a jászberényi elemi iskola tanítója *a nunciustól fölmentést kért fogadalmi alól* (1783). Folyamodványa támogatására a következő okokat sorolja föl: 1. atyja megvakult, s nincs senki, aki eltartsa, s ha ő olykor jötevektől segítséget kért és kapott, ezt előjárói rossz néven vették, és gyötörték miatta; 2. a fogadalom letételekor alig volt tizenhat éves, s erre az esetre előre nem gondolhatott; 3. sohasem érzett igazi

¹² ANV 69. k. 95–100.

¹³ ANV 69. k. 133; 160–160', 163; 164–164',

hivatást és vonzódást rendjéhez. Csak a Szabó Márton ferences atya által keltett *félelemből lett tagja*. Mert azt mondta neki gyerekkorában, hogy e szerzetesrenden kívül nem lehet üdvözülni; 4. előjárói gyakran megfenyegették, ha vak és öreg atyját továbbra is segíti, mint kutyát kiűzik a szerzetből. A választ Pestre kéri, a megye címére, ahol atyja szolgált, mert különben aligha fogja megkapni. Garampi pápai követ nagyvonalú jóságának megfelelően fogta föl az ügyet. Buzdította, forduljon Migazzi bíborshoz és Eszterházy egri püspökhöz, hogy kieszközzék előjáróitól az atyjához való távozás engedélyét, vagy adják át neki segítségként a tanítói fizetést.¹⁴

Minoriták

A kapucinusokkal együtt ugyancsak Szent Ferenc rendszabályának követői – hivatalos nevük: konventuális ferencrendiek –, mégis külön tárgyaljuk őket, mivel szervezetileg teljesen önállóak. A 18. század első felében sok kolostoruk létesült hazánk keleti felében. Egyik tagjuknak, *Jeney József Károlynak, rendi nevén Bennónak, kacsaringós életfolyása a nunciatúra levéltárában tisztes iratcsomót tesz ki*. Jeney az abuliás, tehát gyöngye akarató, befolyásolható, tartás nélküli emberek közé sorolható. Kézírása igen finom vonalú, benne az alsó s még inkább a felső betűszárak uralkodnak, az írásképzés és világos elrendezésű, a betűvetés nyomása azonban gyöngye, s az egészből hiányzanak az erő, a határozottság és keménység jelei. Mindez olyan férfiról tanúskodik, akiben a magasfokú értelmesség, nagy nyugalanság, nőies színesség, alkalmazkodóképesség és választékos modor nem tudta megtalálni az egyensúlyt biztosító összefogó erőket. Ezért *a változó benyomások rabja, légvárak építője*, mindig újabb s újabb utak hajszolt vándora, kitartás, hűség, megbízhatóság nélküli *talajtalán szélhámos*. A kettős igazságnak és életnek, a gyökerében hazug hivatásnak megtestesítője.

Nemesi családból származik, tehetségével jól boldogul a tanulásban, s végül is megszerzi a legmagasabb egyetemi fokozatot, a hittudományi doktorátust. Rendje egri főiskoláján a teológia tanára lesz, majd (1772-től) ugyanabban a hivatásban működik Lembergben két évig. Innen *huszonöt éves korában megszökik, Berlinbe tart, s följárja szolgálatait a lutheránusoknak*. A legfőbb konzisztórium előtt sikeresen helytáll a kétszeres vizsgán, majd a templomban nyilvánosan leteszi szerzetesi ruháját, *megtagadja katolikus hitét, és áttér*. Az uralkodó II. Frigyesnek is bemutatják, ő érdeklődik körülményei felől, és Halléba küldi. Ott az egyetemen nyilvános vizsga után egyházuk doktorává avatják. Majd visszakerül Berlinbe, a király a Betlehem-templom parochusává nevezi ki. De kétéves működése alatt sem találja meg lelke békéjét, visszavágyódik rendjébe. Eljegyzett menyasszonya meglátogatása címén távozási engedélyt kap, de nem hozzá megy, hanem *elmenekül*. Stettinben hajóra száll, s Amsterdamba, majd Kölnbe, végül Hágába utazik. A porosz király mint szökött prédikátort egész országában körözteti. Hágából az osztrák követ támogatásával *a brüsszeli nunciust keresi föl*, s nála rendezi bonyolult lelki ügyeit, majd ajánló soraival *Bécsben Garampinál jelentkezik*. Ő megértéssel tovább egyengette útját (1778). Jeney Bécsből hazafelé tartva útközben két hetet töltött a sümegi ferences kolostor börtönében, amíg meg nem kapta galíciai tartomány-

¹⁴ ANV 69. k. 166–167. (1783)

főnöke engedélyét a krosnói minorita konvénthe való visszatérésre. Ott a nuncius levelének vételéig ugyancsak börtönbe vetették, majd szigorú fölügyelet alatt tartották. *Garampi* a tartományfőnökhöz írt levelében megemlíti, hogy „*diszkrét mortifikációt*” kiszabhat Jeneyre, példaadásul másoknak, s mivel ennek méltányosságát a megtérő maga is belátja; de semmiképpen sem verést és ostromozást. Egyébként legjobbnak látná Jeney visszatérését a magyar rendtartományba, erre ő hajlandó is.¹⁵

A minoritarend korabeli belső válságára jellemzőként idecsatoljuk *Batthyány Ignác erdélyi püspök 1788-i* jelentésének egy részletét. Útközben megszálalt egy meg nem nevezett minorita kolostorban. Itt annyira gyűlölködtek egymás ellen a rendtagok, hogy a kölcsönös gyilkosságtól is aligha álltak volna el, mert *a legtöbbjük cellájában fegyver volt*. A püspök minden szobát átvizsgált, a fegyvereket összegyűjtette, s részben visszaadta azoknak a világi embereknek, akiké voltak, részben eladatta őket. A fegyelmetlenek más konventekbe kerültek, némelyeket pedig lelkigyakorlatnak vetett alá.¹⁶ A kiáltó eset némi enyhítésére érdemes megemlíteni, hogy Erdélyben a fegyverviselés a nagyon viharos történeti múlt örökségként szinte általános volt.

Kapucinusok

A 18. század közepe táján a legnépesebb szerzet a szoros értelemben vett ferencrend volt 76 900 taggal, ugyanakkor a kapucinusok létszáma kerekén 32 ezer, a jezsuitáké pedig 20–22 ezerre tehető. *A kapucinusok a szentferenci derű legnépszerűbb képviselői és az egyszerű hívekkel való bánásmód lélektani mesterei*. Biztos érzékkel fölismerik az egyes korok emberének igényeit, és jól alkalmazkodnak a valós viszonyokhoz. A 18. században azonban az ő soraikban is jelentkezik a fegyelem hanyatlása. Hazánkban nem terjedtek el nagymértékben, de a 18. században azért több mint tíz kolostoruk volt.¹⁷

A személyes hivatás hiányának, a kényszert kimerítő szülői készítésnek, az idegzeti terheltségből fakadó kóborlásnak, a szerzetesi fegyelmezés korszerűtlenségének és hatástalanságának következményeiről tanúskodnak a következő életsorsok. Mandel János szökevény kapucinus már sok földet bejárt, mielőtt végül is a legbiztosabb oltalmat Bajtay Antal erdélyi püspöknél vélte megtalálni (1769). Öt évvel előbb anyja tanácsára és nagybácsija buzdítására vagy talán inkább zaklatására belépett a rendbe. Az újoncévben háromszor akart távozni, de nem engedték, hanem különféle kedvezésekkel maguknál tartották. A fogadalom letétele után már keményebben bántak vele. Ő ezen fölbőszült, s nem engedelmeskedett. Ezért húsz napra *elzárták*. Ezalatt időközönként *belső zavartság és düh fogta el*, de mégis megújította fogadalmát. Az indulatok végre annyira erőt vettek rajta, hogy emiatt *háromszor elzárták, hétszer megvesszőzték, kétszer megbotozták*. De ő megújította távozási szándékát, a püspöki szentszék azonban érvényesnek nyilvánította fogadalmát. Ezután elmenekült, és szökevényként bolyong. Képtelen a szerzetbe vissza-

¹⁵ ANV 69. k. 33–52; ANV 190. k. 68'–69, 93–93', 94.

¹⁶ Vanyó Tihamér: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850. Pannonhalma, 1933. 103–104.

¹⁷ Holzapfel, Heribert: Handbuch der Geschichte des Franziskanerordens. Freiburg i. Br., 1909. 421, 623, 615. – P. Veremund: A kapucinusrend rövid története. Bp., 1927. 26. – Karácsnyi, 311.

térni, világi pap szeretne lenni. Kóborlása közepette Kolozsvárra vetődik, s ott megbeszélte ügyét a jezsuita rektorral. Ő a Rómába menetelt ajánlotta, mert így remélhetné, hogy kisebb büntetést kap rendjében. „Rómába menjek? — fakad ki Bajtayhoz írt levelében —, hiszen csaknem meghalok az éhségtől; hogyan tehetném ki magam az út fáradalmainak?” Minden reménye az erdélyi püspökben van. Bajtay ajánlólevéllel látta el, és Garampi nunciushoz küldte.¹⁸

Sokban hasonlít az előző esethez, de bonyolultabb, és mélyebb betekintést ad az elöljárók s alattvalók viszonyába a szerzetesi közösségben *Kisbéry Bonitus atya ügye*. Már 16 évet töltött kolostorban, amikor 1774-ben látogatás alkalmával édesanyja nagyon kérte, maradjon a rendben, bár ő ott addig sem érezte jól magát. Érdeklődésére, miért tartja ezt olyan fontosnak, anyja könnyek közt ezt mondta: „Fiam, joggal kérek erre, mert négy ízben is hajadnál fogva az ajtó küszöbére húztalak, s *baltával biztosan levágtam volna a nyakadat, ha meg nem ígеред, hogy belépsz a rendbe*, és fogadalmat teszel; s ez most nagyon furdalja a lelkiismeretemet.” Kisbéry ekkor rádöbrent fogadalma érvénytelenségére, s még abban az évben megkezdte az eljárást a világi papságba való átlépése érdekében, mivel a szerzetesi életre alkalmatlannak érezte magát. Erre akkori tartományfőnöke a török határ közelében fekvő kolostorba (Eszékre) helyezte. A rendi közvélemény ezt az intézkedést a bebörtönzéssel egyenértékűnek tekintette. Ezért Kisbéry a tatai zárdából kiinduló egyik koldulóútját szökésre használta föl. Az összegyűjtött gabonát és alamizsnát hiánytalanul elküldte kolostorának, és *ügye elintézése céljából Rómának vette útját*. A Penitenciáriától kapott menlevéllel jelentkezett rendje monostorában. Itt három napig beteg volt, s ezalatt nem adtak neki sem ételt, sem italt. Közben az általános rendi ügyvivő az ő tudtán kívül olyan döntést csikart ki az említett kongregációtól, hogy a szökésével és önhatalmú Rómába jövetelével magára vont mindennemű egyházi büntetés alól ugyan föloldja, s elégtételként csak a hét bűnbánati zsoltárt és a kapcsolt imádásokat kell elvégeznie, de haladék nélkül vissza kell térnie kolostorába, s ott tizenöt napos lelkigyakorlatot tartania. Így nem tudta Rómában megvárni szekularizációs kérévényére a választ, hanem *kénytelen volt hazafelé venni útját*. Otthonról levélben, majd személyesen is fölkereste a nunciust s Ausztriában székelő tartományfőnökét annak érdekében, hogy engedélyt kapjon a szükséges okmányok megszerzésére, mert nem akar a rendben maradni. A tartományfőnök szerint akár a világ végére is elmehet, vagy ha úgy tetszik, menjen akár az ördöghöz. Ezután két testvér kíséretében a pozsonyi házba küldte a lelkigyakorlat elvégzésére, majd utána a kívánt okmányok beszerzésére. *A pozsonyi rendházban oly hideg szobát kapott*, hogy a lehelet megfagyott szakállán. S mérhetetlenül bűdös volt a falakon szőrös egerekként lelógó penésztől. Húsz napig tartó misézési és áldozási tilalommal megtoldott elégtétele elvégzése után a gvardián megengedte, hogy magyaróvári kolostorukba távozzék. Itt is barátságtalanul fogadták, az orvosilag előírt étkezést nem kapta meg, *hosszabb időn át napi egyetlen levessel* volt kénytelen beérni. Helyben nem volt orvos, a pozsonyihoz nem engedték. A házfőnök szemébe vágta a tartományfőnöktől kapott utasítást: Ha Bonitus atya el akar menni, menjen az ördögbe, vagy ha elment, engedjék, ne nyomozzanak utána, hadd fogják el, s pusztuljon el a börtönben. A rendtársak pedig úgy néznek rá, mint a pokol tűzére, s úgy kerülük, mint ártó szellemet. Pedig csak törvényes módon akarja ügyét intézni. Mint minden testi-lelki

¹⁸ ANV 65. k. 517, 516.

nyomorúságban, elesettségben, mostoha elbánásban, fegyelmetlenségben és bűnben, akként most is *a nunciatúra megértőbb, méltányosabb, irgalmasabb a hozzáfordulókhoz saját előljáróiknál és társaiknál*. A nuncius távollétében az ügyvivő biztatja Kisbéryt, éljen a római iratban bennfoglalt jogokkal. De ha mégis fölmerülne az előjáróinak szóló ajánlólevél szüksége, a követség meg fogja adni. Garampi utóbb el is küldte levelét a tartományfőnöknek, s arra kérte, az Apostoli Szentszék iránti engedelmességből a Penitenciária kongregáció írásának szellemében ne akadályozza Kisbéry fogadalma érvényességének eldöntését a püspöki szentszéknél. Rendkívül jellemző Garampira e levelének egyik mondata: „*Mert segítségére kell sietni azoknak, akik lelki betegek.*”¹⁹

Idegzeti s még inkább lelki szempontból nagy válságról és erkölcsi süllyedésről tesz tanúságot *Massimiliano Martineng*, egykori *piemonti kapucinus kalandos életútja*. Tizenkét éves korában lépett be a rendbe. Társai közt sok volt a lázongás, úgyhogy a király és a pápa is belenyúlt életükbe. Ő is részt vett ezekben a mozgalmakban, majd elmenekült. XIV. Kelemen föloldotta fogadalmait alól, s világi pap lett a torinói érsekségben. De ismét menekülésre szánta el magát, mivel romlott erkölcsi miatt büntetés várt rá. Göttingába ment, s ott élt öt évig mint az olasz nyelv oktatója. A Penitenciária üldözőbe vette, mindenétől megfosztatta, a papi működéstől eltiltotta, és 19 hónapig világi börtönbe záratta. Kiszabadulása után nyolc évig várakozott abban a reményben, hogy majdan mint világi pap működhetik, és javadalmat kap. De ez nem következett be. Ezután Bécsbe utazott, majd egy magyar pappal Moszkva felé vette útját. Társa azonban Lublinban maradt, ő pedig Magyarországra és Erdélybe jött. Olaszul, franciául, keveset latinul is beszél. Nincs sem bölcseleti, sem teológiai, sem egyéb tudása. Ezért – szerinte – errefelé papi működésre alkalmatlan, legföljebb misézésre és zsolozsmázásra használható. Kizárólag misestipendiumból akar élni Bécsben vagy másutt. Ezekhez a jórészt saját életrajzi összefoglalójából vett s a püspöki kísérlőlevélből egy-két helyen kiegészített adatokhoz még Batthyány Ignácnak a nunciushoz írt leveléből csatolok jellemző részeket. A szinte kicsinyesen lelkiismeretes Batthyány azt írja róla, hogy „*röthadt tévedéseit itt is hangoztatni kezdte*”. Ezért a püspöki szentszék elfogatta, és elődje – Kollonitz László püspök – javítóba a gyulafehérvári ferenceseknek adta át. A szentszék értesítette a torinói érseket, és visszafogadását kérte. De az érsek már nem bízott javulásában, és sorsára hagyta. Közben az erdélyi udvari kancellária fölszólította a püspöki szentszéket, hogy távolítsa el ezt a romlott embert az egyházmegyéből és a fejedelemségből. A szentszék Batthyányhoz fordult tanácsért. *A püspök sokat gyötrődött sorsa miatt*: ha elbocsátja, naturalista tévedéseit terjeszti, és megront másokat; visszatartása viszont nagyon megterhelné a foglyok támogatására szolgáló alapítványt. A püspöki szentszék fegyveres fődözettel Erdélyen és Magyarországon át Torinóba akarja kitoloncoltatni, ez viszont megbotránkoztatná az akatolikusokat. Itt pedig nyelvtudás híján még megjavulása esetén sem lenne alkalmazható. A nuncius tanácsát kéri. *Garampi két héten belül megírta határozott választát: Martinengnek helyet kell találni a kolostorban.*²⁰

A nunciatúra levéltárában ugyan semmit sem találtam a kapucinusrend híres, sőt hírhedt tagjáról, *Fessler Ignác Aurélról* (1756–1839), röviden mégis foglalkozom vele,

¹⁹ ANV 65. k. 468–468', 467–467'; ANV 189. k. 45–45'; ANV 65. k. 469; ANV 189. k. 101'–102; ANV 65. k. 470–470', 475, 471; ANV 189. k. 123'–124.

²⁰ ANV 65. k. 520–522; ANV 192. k. 47.

mivel fiatalságát ebben a környezetben élte le, és sorsa szorosan összefügg tárgyunkkal. *Páratlanul színes, sokoldalú, ellentétekben vergődő, kiválóan tehetséges* férfiú. Volt szerzetes, egyetemi tanár, főúri nevelő, szabadkőműves páholyalapító, evangélikus püspök. Írt romantikus regényeket, drámát, politikai röpiratot, szabadkőműves kátekát, egyháztörténeti monográfiát, tízkötetes magyar történetet. Három emberöltőre kiterjedő életét négy országban töltötte az európai történet négy nagy áramlásában. Anyja misztikusan vallásos nő, fiát eleve papnak szánta. Tizenhét éves korában, miután a jezsuiták nem vették föl – mint rajongó kis szent – belépett a kapucinusrendbe. *Kitűzött életcéljai: hittudományi doktorátus, életszentség és vértanúság. De már a próbaév első heteiben elment a kedve a szerzetességtől*, mivel nem rendszeres tanulmányok, hanem főként testi munka töltötték ki a napirendet. Az újoncév végeztével erős olvasásba kezdett. Ünnepestes fogadalma után a máriabesnyői zárdába került. Itt *erős önmegtagadásokkal* törekedett lelki egyensúlya ápolására. A kolostor erdejében esőben, viharban körülszaladt, mezítláb kiment a hóba, végig ostorozta magát, önszántából sokat éhezett és szomjúhozott. De itt ismerkedett meg *oly könyvekkel is, amelyek megingatták hitét, és fölbresztették erotikáját.* (Fleury gallikán szellemű egyháztörténete, Muratori könyve a valódi ájtatosságról, Hofmannswaldau költeményei.) Tiltott könyveit részben a templomi padok alatt rejtette, éjszaka az öröklámpa fényénél olvasgatta, mindenüvé magával vitte. Rettentő belső tusakodásait később regényeiben megírta. Egyetemi éveit már Hume, Helvetius, Rousseau műveivel és előkelő szabadgondolkodókkal is érintkezésbe került. 1779-ben pappá szentelik, 1784-ben a lemergi egyetemen a keleti nyelvek tanára. Itt *megismerkedik Martinoviccsal*, akit csillapíthatatlan becsvágyó, pénzsóvár, elszánt ateista és politikai fanatikus emberként jellemez. 1788-ban német földre szökik, 1791-ben hercegi nevelő, áttér a lutheránus vallásra, bár nem belső meggyőződésből. Élete további változatos alakulásában is *mindvégig megőrzi metafizikai igényét, idealista fölfogását, a nőiség eszményi túlértékelését, művészi élet- és emberszemléletét s történeti ábrázolását.* Adottságait a romantika még csak megerősíti, hatására a 19. század elején *visszatér a valláshoz*, és egyre inkább értékeli a katolikus egyházat.²¹ Fessler sorsa egyesíti magában a 18. század második fele válságba jutott szerzeteseinek csaknem minden vonását: a hivatásra készítő szülői kényszert, a szerzetesi növendéknevelés elégtelenségét, a nagyfokú belső nyugtalanságot és kóborlási (finomabban: utazási) hajlamot, továbbá a visszatérést az átmenetileg elhomályosult eszményekhez. De birtokában volt egy nagy kiegyensúlyozó erő: a kiváló értelmi képességgel párosult művészi érzék és alkotóképesség. Ez megkímélte személyiségét az önpusztító meghasonlástól.

Piaristák

A pietisták, a piaristák és a pálosok a magyar fölvilágosodás úttörői, mégpedig nemcsak szellemi téren, hanem életstílusban is. A kegyesrendben a század közepe táján indul meg a pesti intézetben kétéves bölcseleti tanfolyam. Ennek nagyszámú és előkelő hallgatósága által *szétárad az országban az ún. piarista fölvilágosodás.* Alapja Eduardo Corsini

²¹ Koszov János: Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése. Bp., 1915. 2, 3, 5, 9–10, 16–18. – Úő.: Fessler Aurél Ignác, a regény- és történetíró. Bp., 1923. 4, 9, 11, 12, 24, 38, 176–180, 211. – Újabb nagy munka Fesslerről: Peter Barton: I. A. Fessler. Wien, 1969.

olasz piarista eklektikus bölcseleti rendszere, amely egybehangolja az új eszméket a rend szellemével, mennyiségtani és természettani módszerrel tárgyalja a filozófiai tételeket, előmozdítja a valós tudományágak művelését és oktatását. Egyidejűleg társadalmi és életformabeli változások is jelentkeznek. Hivatás nélküli mánásfiak lépnek a rendbe. Egyik legmértatlanebb képviselőjük a tehetségtelen, vad és fékezhetetlen Jósika Antal báró (+1767), aki piaristából kamalduli, majd ferences lesz, azután mint szökött szerzetes bujkál, végül mégis visszatér a kegyesrendiek közé. Alkalmatlanságuknál is nagyobb baj a velük való kivételes bánásmód, például a külföldi tanulmányutak engedélyezése. Az előkelőbb származású növendékek közt azonban érdemesek is akadtak, mint Bajtay Antal, Cörver János és Elek, Conradi Norbert. A század második felében a rendfőnökségben és a pesti igazgatóságban is csupa főrangú, nemesi és nagypolgári sarj váltja egymást. Igaz, ezek jól helytálltak.²²

Az idejében föl nem ismert nemi szenvedély áldozataként tűnik elő okmányaink világából Lorber Miksa piarista atya. Sok bukása után – talán a büntetéstől való félelemben vagy a szabad élet reményében – megszökött „eretnek országokba”. Azután – bizonyára a megélhetés nehézségeitől ösztönözve – a Penitenciáriához fordult, megkapta a fölmentést fogadalmai alól, és világi pappá lett. Visszatérése után Klimó pécsi püspöknek ajánlották, s ő – látva előrehaladott korát, külső összeszedettségét, rátermettségéről tanúskodó beszédjét – fölvette egyházmegyéjébe, s káplánként alkalmazta. De nem tudott benne teljesen bízni, ezért hosszú ideig halogatta plébánosi beiktatását, utóbb azonban a kegyúr sürgetésére beleegyezett. Nemsokára „sok és szörnyű” bűnnel vádolták, s ezek mind csillapíthatatlan nemi szenvedélyére utaltak. A püspök a szentszék elé terjesztette a följelentéseket, s a konzisztórium két papot bízott meg a tapintatos vizsgálattal. A tanúvallomások igazolták a vádakát: az ágyasság, a nemi erőszak, a gyónással való visszaélés elkövetését. A szentszéktől kitűzött napon azonban nem jelent meg kihallgatásra, hanem előtte terményeit eladta, bútorait becsomagolta és megszökött. A konzisztórium – távollétében – minden papi működéstől eltiltotta, nyilvános megidéztetést adott ki ellene, s az egyházmegye plébánosai parancsot kaptak, tartóztassák le, és vigyék Pécsre.

Lorber plébániájáról Bécsbe tartott, kihallgatásra jelentkezett a nunciusnál, s átadta írásos vallomását és védekezését. Elismerte bűnösségét, de tagadta a gyóntatási visszaélést, s az ellene indított hajsza kiindulópontjaként a plébániájára vágyakozó volt káplánját, továbbá a tanítóné és kocsmárosné bosszúját nevezte meg. *Megjelenésével és modorával Garampit is előnyösen befolyásolta.* Lorber érdekében Klimóhoz írt levelében bevallja, ha nem ismerné bűneit, összeszedettnek, alázatosnak és önmaga igazolásában mértéktartónak mondaná. Nem-kér kegyelmet számára, ha bebizonyul bűnössége, hanem a törvények szigorúságának enyhítését és legalább a nyilvánosság kerülését. A nuncius ismételtlen is írt Pécsre Lorber érdekében, ő azonban hónapok múlva sem jelent meg a szentszék előtt, Bécsben maradt, és betegségével mentegette magát. A változatlanul érvényben levő fölfüggesztést fájdalmasan viselte. Végül (tíz hónap múlva) készségét nyilvánította a pécsi szentszék előtti megjelenésre, de – a nuncius segítségével – főntartotta magának a primáshoz való föllebbezés jogát.²³

²² Emlékkönyv a magyar piarista rendtartomány háromszáz éves jubileumára. Szerk. Balanyi György és Lantos Zoltán Bp., (1943). 99–101, 119–120.

²³ ANV 145. k. 422–422'; ANV 189. k. 111–111'; ANV 145. k. 424–424',

II. József nem oszlatta föl a piaristákat, rendelkezései azonban néhány év alatt földúlták a belső életet, fegyelmet, a külső kereteket, s legsúlyosabb válságába taszították a rendet. Atomokra bontotta a rendtartományt, minden ház maga választja elöljáróját, a provinciális hatalma semmivé vált. Nagyfokú erkölcsi és fegyelmi hanyatlás következett be, sok az elégedetlen és lázongó rendtag, gyakoriak a kilépések. Kilenc év alatt 90-nel csökkent a létszám, főként a fiatalok távoztak az örökös bizonytalanság miatt. A szegénység pedig egyes rendházakban oly nagy volt, hogy még ennivalóra is csak szűkösen futotta. Mert II. József azt vallotta, hogy évi 200 forint untig elegendő egy ember eltartására, és elzárkózott minden nagyobb és állandó jellegű segélyezés elől. A nagy szegénység még József halála után is sokáig tartott. Kollonitz László kalocsai érsek 1801-ben királyi megbízásból végzett vizsgálata azt bizonyította, hogy a fönnálló bajok végső gyökere a gazdasági nyomorúság.²⁴

Jezsuiták

Érdemes fölfigyelnünk arra a körülményre, hogy a hazai szerzetesrendekkel kapcsolatos levéltári iratok közt *egyetlen darabot sem találtam, amely a Jezustársaság belső válságára utalna*. Pedig a legerterjedtebb és legtevékenyebb egyházi közösség volt, s tagjai mint gyóntatók, missziósok, nevelők, tanárok, gazdasági vezetők ezernyi szállal összekapcsolódtak a korabeli társadalom szinte minden rétegével. *Szellemi rugalmasságuk is jelentősebb, mint általában föltételeztük*. A skolasztika egyoldalú érvényesülését elvetették, s válogatos módon nyitottak az új bölcsélet és a természettudományok iránt. (Csapodi Csaba: Két világ határán. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből. Századok, 1945–46, 85–137.) A Társaság egyetemes jellegű erényeivel és hibáival a megfelelő helyen részletesen foglalkoztam. Ezúttal az áttanulmányozott levéltári állag egyetlen terjedelmesebb, jezsuita vonatkozású iratát ismertetem. Ennek elfogulatlan értékelése arról győz meg, hogy – a föloszlatás után egy évtizeddel (1783–1784-ben) – *a rend egy átlagos tagjának milyen alapos hittudományi képzettsége, aszketikus fegyelme és súlyos betegsége ellenére is töretlen kitartása nyilvánult meg ügye igazságának intézésében*.

Radocsay József rendje föloszlatása (1773) után tovább tanított a szlavóniai Pozsegában, de súlyos megbetegedése következtében már a következő évben orvosa tanácsára szűkebb hazájába, Zágrábba ment egészsége helyreállítása végett. Ez több évet vett igénybe, a testi gyógyulás után azonban *évekig tartó, legsúlyosabb „ördögi zaklatások” kínozták. Küszködésében a zágrábi püspökhöz, Gallyuff Józsefhez fordult lelki segítségért. De nem kapta meg, sőt előbb a székesegyházban, majd egész egyházmegyéje területén is eltiltotta a misézéstől*. Nem volt semmi bűne, nem is hivatkoztak ilyesmire; Popovich Ferenc általános helynök csak annyit mondott: a tilalom eszköz a cél elérésére (1783). Radocsay az intézkedés okát abban vélte fölfedezni, hogy az előző évben gyógyvizet fürdőbe utaztában betért Ratkay József gróf podmilayni birtokára. A házigazda marasztalta, majd a következő napon, amikor nagyobb vendégsereg gyűlt össze, anyagi és erkölcsi pártfogás kilátásba helyezésével arra akarta rávenni, lépjen nemi

²⁴ Emlékkönyv i. m. 143–145, 148, 154–155, 158.

kapcsolatba az egyik vendég hölgygel, aki erre a házigazdának már előre kinyilvánította készségét. Az asszony Gallyuff N. tanácsosnak, a zágrábi püspök testvérének felesége volt. A kávézás befejeztével a nő külön szobába hívta Radocsayt, de ő erre nem volt hajlandó. Gallyuffné megfenyegette, hogy ezt meg fogja bánni még a püspök előtt is. S mivel vonakodásakor már előzőleg a házigazda is azzal ijesztgette, hogy mint csábítót bevádolja a püspöknél, Radocsay azt gyanítja, a hamis vád volt az oka a püspöktől kiadott misézési tilalomnak. A gyógy mód befejeztével visszatért Zágrábba, és ismételten is kihallgatást kért a püspöktől, de nem fogadta. Végül is azonban megengedte, hogy levélben adja elő mondanivalóját. Radocsay kifejtette, hogy Popovich Ferenc püspöki helynöknek az a szokása, ha bármi – a nemiséggel kapcsolatos – ügy kerül eléje, minden vizsgálat nélkül azonnal súlyos pénzbüntetést mér ki. Vele is megtörtént, hogy 1777-ben – miután törvénytelenül szült szolgálóját elkergette –, ennek bosszúból tett rágalmazó följelentésére az általános helynök mindennemű meghallgatás, vizsgálat, bizonyítás nélkül elmarasztalta, és önhatalmulag levonta fizetéséből a gyermektartási költséget. Radocsay utóbb újabb levelet is írt püspökének, s ebben kérte, legyen segítségére három éve tartó legsúlyosabb lelki válságában, de *egyik írása sem talált visszhangra*. Kieleződött „ördögi zaklatásaiban” ezért kénytelen-kelletlen Popovich helynöktől kért segítséget és útmutatást. Hosszabb halogatás után végül is helyettese meghallgatta, majd hamarosan *a püspöki szentszék elé idézték. Itt előadhatta lelki szenvedéseit*. A szentszék rövid zárt tanácskozás után közölte vele: *a szent engedelmesség nevében megtiltja misézését az egész egyházmegye területén, mégpedig nem valamiféle bűne miatt, mivel ilyen nem merült föl, hanem célravezető eszközként*. Az egyik szentszéki tag kijelentette: isteni sugallatra parancsolták meg neki az engedelmséget. Végül „hahotázva és röhögve” elbocsátották.

Az előzőket Radocsaynak Patachich Ádám kalocsai érsekhez írt föllebbezéséből vettem (1783). Az érsektől gyors választ kaphatott, ez azonban nem elégíthette ki, mert jó két hét múlva újabb levelet írt Kalocsára, s ebben ismételten kéri a misemondás megengedését. A levél világos érvelésű, hibátlan logikáról, mélyebb hittudományi műveltségről és lelki finomságról tanúskodik. E helyütt csak nagyon keveset használhatok föl belőle. Radocsay *a már negyedik éve tartó „ördögi zaklatásokról” itt azt írja*, hogy ezek nem az aggályosoknál előforduló kísértések, hanem inkább *a Jób könyvében előforduló gyötrődésekhez hasonló*k. Lelki emberek tanácsára lelkipásztori beosztást kért, de hasztalanul. Sőt még a szentmise erőforrását is megtagadták föle. A szentszék tagjainak magatartása pedig nem tanúskodik isteni sugallatból származó döntés mellett. „*Mert az ártatlan szegény elnyomása a hatalmasabb tiszteletének megőrzésére, minthogy nyilvánvalóan bűn, sohasem megengedett eszköz.*” Radocsay a kalocsai érseknél sem ért el semmi fogható eredményt. Ezért a bécsi nunciushoz, mint apostoli legátushoz föllebbezett (Bécs, 1784), s tőle a misézéstől való eltiltás megszüntetését és ügyeinek elintézése után a hazájába való szabad visszatérést kérte. *Garampi írt is Radocsay ügyében a zágrábi püspöknek*. A tárgy érdembeli elintézéséről nincs adatunk.²⁵

Pontosabb adatok hiánya miatt Radocsay esete a mai lélektan és az orvostudomány segítségével is csak közelítően ítéltető meg. A hosszan tartó és megújult testi betegség a legvalószínűbben tüdőbaj lehetett. Az „ördögi zaklatások” pedig alkalmasint a tuberkulózistól elősegített s túlérzékennyé tevő idegzeti alkattól hajlamosított szakaszos endogén

²⁵ 196–137. ANV 153. k. 399–405; 398; ANV 193, 188–189.

depresszió lelki vetületei. Ezt a fölfogást támogatja Radocsay levelének az a része, amelyben Jób megpróbáltatásaihoz hasonlítja állapotát, s erre a versére céloz: „Ha ártatlan vagyok is, nem veszek erről tudomást. Meguntam életemet!” (Jób könyve 9,21.) Az egyházi hatóság a közöltek szerint nem *ismerte föl Radocsay lelki betegségét, s ezt a korabeli orvostudomány e téren való elmaradottságát figyelembe véve nem is hibáztathatjuk. De eljárás módja már hatalmas balfogás volt*, mivel tekintélyi alapon, az engedelmesség címén következetes keménységgel még mélyebb válságba taszított olyan embert, akit evangéliumi megértéssel, békével és pártfogó szeretettel kellett volna kezelnie.

Orsolyák

A hazai női rendekről hallgatnak okmányaink, csak egy soproni orsolyaszűzről kapunk érdekes tájékoztatást. Garampi távollétében a nunciatúra ügyhallgatója, Caleppi gróf fölvilágosítást kér Zichy Ferenc győri püspöktől *a soproni orsolyák kolostorából elszőkött Weillenbakin Anna felől, mert az a hír járja, hogy börtönbe vetve nyomorúságosan tengeti életét* (1779). A püspök azonnali válaszában először is hangsúlyozza, hogy nem szokott fegyelmi ügyekben rögtön szélsőséges szigorúsággal eljárni, hanem a hivatásától megkívánt atyai szelídséggel. *A szóban forgó esetről terjesztett kósza hír nem igaz*, sőt az apáca büntetését a méltányosnál is enyhébbnek találja. Mert az állítólagos mocskos börtön az apáca régi szobája. És semmiféle válogatott kínzásban nincs része, hanem csupán a püspöktől meghatározandó ideig lelkigyakorlatot és hetenkint két napon szigorú böjtöt tart.²⁶

²⁶ ANV 191. k. 178; ANV 136. k. 267–267’.

BALÁZS GYÖRGY

A Csongrád megyei kubikosok helyzete és a földmunkások mozgalma a II. világháború idején

(1939. szeptember 1–1944 októberéig)

A második világháború megindulásakor Magyarországon 800 000 mezőgazdasági munkásnak és cselédnek semmi földje nem volt. A birtokmegosztás Kelet- és Délkelet-Európában ebben az időben hazánkban volt a legrosszabb. Ez a hallatlan birtokmegosztás végzetesen kihatott a mezőgazdasági dolgozók életére s a földmunkások helyzetére.¹

A kubikosok gazdasági helyzetének alakulását az ország háborús készülődése nagyban befolyásolta. 1939-ben napi keresetük 3–6 pengőre emelkedett. Ez a névleges béremelkedés igen jelentős volt, mert a kereset az 1930-as évek első feléhez képest majdnem megkétszereződött. A közszükségleti cikkek egy részének ára viszont körülbelül 50%-kal emelkedett.² Így tehát a kubikosok anyagi helyzete csak szerény mértékben javulhatott. A 30-as évek első felének béremeléséhez viszonyítva a kubikosok munkabére 1939-ben sem érte el a válság előtti szintet, mivel napszámuk 1927–28-ban 3–8 P között váltakozott.³ 1939-ben a Csongrád megyei Hármaskör Vízszabályozó és Ármentesítő Társulatnál a hullámtéri csatorna földmunkálatainál a kubikosok átlagos napi bére 4 pengő 97 fillér volt. Ugyanezen a munkahelyen még ez év novemberében is a kubikgödöröket összekötő csatorna földmunkáján napszámberük átlagosan elérte a 4 pengő és 45 fillért.⁴

A háborúra való készülődés a kubikosoknak több munkalehetőséget biztosított. Erre vall többek között a földmunkásszövetkezet országos szervezőjének, Steuer Györgynek 1939 októberében írott levele is, amelyben értesítette a megye főispánját, hogy a Pestszentlőrinc melletti ferihegyi repülőtér földmunkálatait a versenytárgyalás során a kereskedelemügyi miniszter, mint nagy közmunkát az OKH-nak ítélte oda. Steuer továbbá azt is közölte, hogy ezen a munkán Csongrád megyéből: Szentesről 80, Csongrádról 55, Mindszentről 30, Szegvárról 25 és Kiskundorozsmáról szintén 25 kubikost, összesen 215 földmunkást szándékoznak foglalkoztatni, és Bonczos Miklós belügyi államtitkár külön kérelmére a megyéből még 200 kubikos munkába állítását vették tervbe.⁵ Bonczos külön kérelmét főleg az tette szükségessé, mivel Csongrád megye volt a legnagyobb kubikos településű vármegye, s a tiszántúli többi kubikos lakta megyékhez viszonyítva itt volt a legtöbb munkanélküli, akiknek eddigi rossz anyagi helyzetén sürgősen segíteni kellett. A fent említett munkán Csongrád megyéből még ez évben 287 kubikost alkalmaztak, akik közül 105 szövetkezeti tag

¹ Földmunkás és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848–1948. Szerk.: Pölöskei Ferenc, Szakács Kálmán. Bp., 1962. Táncsics Könyvkiadó, (a továbbiakban: Földmunkás és szegényparaszt . . .) 944–946.

² 1939-ben 1 métermázsza búza ára 18,81 P, a szalonna kilója 1,88 P, a marhahús kilónként 1,21 P-be került, a férfi munkaruha ára 36,96 P, a férfi bakancs 11,88 P, fehérnemű-flanellért 0,92 P-t kértek és egy pár cipőtalpalásért 4,25 P-t kellett fizetni. Kiss László: Adalékok a tiszántúli kubikosok gazdasági helyzetéhez az ellenforradalmi Magyarországon 1920–1944. Párttörténeti Közlemények, 1960. 4. sz. 148.

³ Kiss László: Adalékok a tiszántúli kubikosok gazdasági helyzetéhez az ellenforradalmi Magyarországon 1920–1944. Párttörténeti Közlemények, 1960. 4. sz. 148.

⁴ Uo.

⁵ Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Fiókleveltára (a továbbiakban: CsMLSzF) Csongrád megye főispánjának általános iratai (a továbbiakban: CsMFÁI) 62/1940. sz.

volt, és 182 kubikos pedig szövetkezeten kívüli volt.⁶ Szentesről az első 25 fős kubikoscsoport októberben érkezett, ahol ezek a munkások naponta 4–5 P között kerestek.⁷ Novemberben ugyan csak Szentesről a nevezett munkára 80 kubikos utazott el.⁸ A fentiekből az derül ki, hogy az OKH által elvállalt nagy közmunka Csongrád megyéből is több száz kubikoscsaládnak teremtett megélhetési lehetőséget.

A ferihegyi munka 1939 decemberében a rosszra forduló időjárás miatt abbamaradt, majd 1940 tavaszán folytatódott. Már márciusban 12 szentesi földmunkásszövetkezeti kubikos utazott ismét munkára Ferihegyre, májusban pedig újabb 130 követte őket.⁹ A repülőtér földmunkálatai 1940 decemberében a téli időjárás miatt ismét abbamaradtak, és csak 1941 tavaszán folytatódtak. Az OKH Földmunkásszövetkezeti Osztálya április 25-én értesítette szentesi igazgatóságát, hogy a repülőtér építéséhez Szentesről május hónapban 12 kubikost kérnek, akik május 4-én el is utaztak a munkára. A szövetkezeti osztály május 6-án pedig azt jelezte, hogy a hónap közepén a munkát teljes erővel beindítják, és minden kubikoscsoportot foglalkoztatni akarnak. Egyben azt is közölte, hogy nem szövetkezeti kubikosokat csak abban az esetben alkalmaznak, ha már a szövetkezeteket munkába állították. Szentesről még e hónap folyamán a szóban forgó munkára 40 fős kubikos brigádot állítottak össze.¹⁰ A földmunkásszövetkezet bizonyosan azért nem állított munkába kívülálló kubikosokat, mert azokra a földmunkákra, amelyeket elvállalt, volt elegendő szövetkezeti tag is, azaz a szövetkezet nem bővelkedett úgy munkával, hogy kívülálló kubikosokat is rendszeresen megélhetéshez juttasson. A ferihegyi építkezés 1941-ben további munkásokat igényelt, amiért Szentesről 1941 júniusában egy 18 tagú kubikosbrigád, majd júliusban 13 szövetkezeti kubikos eredt útnak.¹¹ E munka beindításáról, folyamatos végeztetéséről elmondható, hogy jelentősen hozzájárult a kubikosok munkanélküliségének enyhítéséhez, annak ellenére, hogy a kubikosság egészének még csak Csongrád megyében is teljesen kielégítő munkalehetőséget nyújtott volna.

Ami a kubikosok munkabérét illeti, az iparügyi miniszternek a kubikosok legkisebb munkabérét megállapító 61.314/1939. XIII. Ip. M. sz. rendelete értelmében napszámuk 1940-ben 3–8 P-re módosult, ami 1941-ben is érvényben maradt.¹² A fenti adatok szerint a kubikosok napi keresete tehát csak 1940–41-ben érte el a gazdasági válság előtti bérezési szintet.

Észak-Erdély visszacsatolása után e területen hamarosan vasútvonalak építése kezdődött el, ami a másik nagy közmunkát jelentette. Most már az erdélyi vasútvonalak építése is munkaalkalmakat biztosított a kubikosoknak – köztük a Csongrád megyeieknek is. A kínálókozó lehetőséget megynénk kubikosai is megragadták. Erre vall Mindszent főjegyzőjének 1941 októberében a főispánhoz küldött jelentése, amelyben közölte, hogy a községből a déda–szeretfalvi vasútépítéshez a hónap folyamán 40 kubikos indult útnak. Ugyancsak ehhez a munkához még októberben Csongrádról 32 kubikost toboroztak, Szegvárról 11 embert és Szentesről 20 földmunkást. Majd 1942 tavaszán Csongrádról újabb 400 kubikost szerződtettek az erdélyi vasútépítésekhez.¹³

Az 1942-es évben a kubikosság keresetének szabályozására továbbra is a 61.314/1939. XIII. Ip. M. sz. rendelet maradt a mérvadó, de már olyan módosítással, hogy napszámuk 3 pengőtől 10 pengőig terjedt.¹⁴ Amint látjuk, a kubikosok bére az 1940- és 41-es évekhez viszonyítva 2 P-vel ugyan emelkedett, ennek ellenére azonban a fokozódó drágaság miatt ez a kereset sem tette lehetővé megfelelő megélhetésüket. Az élelmezés ugyanis 1939-től 1943-ig 80%-kal drágult, a ruházati cikkek ára pedig legalább két és félszeresére emelkedett. A kubikosok munkabérének a növekedése viszont 50%-ot sem tett ki, ennek következtében reálbérük nemhogy emelkedett, hanem csökkent.¹⁵

⁶ Uo.

⁷ CsMLSZF Szentesi Földmunkások Vállalkozó Szövetkezetének iratai (a továbbiakban: SzFVSzI) 36/1939. sz.

⁸ CsMLSZF SzFVSzI iktatlan irata.

⁹ CsMLSZF SzFVSzI 17–1/1940. sz.

¹⁰ CsMLSZF SzFVSzI 35/1941. sz.

¹¹ Uo.

¹² Kiss László, 148.

¹³ CsMLSZF CsMFÁI 950/1941. sz.

¹⁴ Kiss László, 148–149.

¹⁵ Uo.

1943. június 30-ig még mindig a 61.314/1939. XIII. Ip. M. sz. rendelet szabályozta a kubikosok legkisebb bérezését, de június 30-tól ezen rendelet 6. §-nak 1. pontja előírta, hogy a megállapított munkabérhez 60%-os bérpótlékot kell hozzászámítani. Ennek alapján a kubikosok napi keresete 5–16 P között mozgott.¹⁶ A fenti rendelkezés szerint a kubikosok nominálbére az előző évhez viszonyítva tehát 6 P-vel gyarapodott, ami viszont egyáltalán nem jelentette az életszínvonaluk emelkedését.

Az erdélyi vasútvonalak építése közben folytatódott, s egyre több kubikosmunkást igényelt. Az OKH Földmunkásszövetkezeti Osztálya 1944. június 24-én arról tájékoztatta Turi A. László csongrádi munkaügyi hivatalvezetőt, hogy a dés–bethleni II. vágány építési munkálatainál karos földmunkálathoz IV. osztályú anyagért 10 pengőt, talicskás munkánál IV. osztályú anyagért 11 pengő 50 fillért fizetnek köbméterenként, és a kubikosoknak a napi 40 P keresetet szavatolják. Olyan talajnál pedig, ahol a munkát gyökér, kavics vagy más növényzet megnehezíti, azt külön honorálják.

A munkafeltételek a következők voltak: elszállásolás a helyszínen barakkokban történt; a nehéz testi munkásoknak előírt zsiradékot, kenyeret és lisztet hatósági áron, jegyek ellenében biztosították; az útiköltséget és a poggyász-szállítási díjat megfizették; mind az oda, mind a visszautazásnál az eltöltött időért a vasúti költségen felül 15 P-t térítettek.

Munkabérek:

Karosmunka:

- I. osztály 3,— P/m³
- II. osztály 5,— P/m³
- III. osztály 7,— P/m³

Talicskás munka: termelés, rakás, beépítés, szállítás 50 m-ig

- I. osztály 4,50 P/m³
- II. osztály 6,50 P/m³
- III. osztály 8,50 P/m³ ¹⁷

Hogy a dés–bethleni vasútépítéshez Csongrádról és a megye más helységeiből hányan jelentkeztek munkára, arra vonatkozólag nincsenek adataink. Annyi bizonyos, hogy az eddigiekhez viszonyítva a kubikosoknak sokkal jobb kereseti feltételeket helyeztek kilátásba, ami elsősorban a munka sürgősségével állhatott összefüggésben – az épülő vasútvonalakat ugyanis hadicélokra is alkalmazták –, másrészt az ellátási cikkek árának emelkedő alakulásával.

1944-ben a háború okozta infláció következtében tovább nőtt a kubikosok nominálbére, napszámuk 15–40 P között váltakozott. A Szegedi Vízszabályozó és Ármentesítő Társulatnál ez év hónapjaiban az alábbiak szerint alakult a kubikosok napi jövedelme:

„január	15,08	P	június	20–33 P
március	30,—	P	július	20–40 P
április	27–30	P	augusztus	30–43 P
május	30,50	P	szeptember	35–40 P ¹⁸

A fenti adatok egyértelműen azt igazolják, hogy a kubikosok névleges béremelkedése igen jelentős volt, ami azonban nem járt együtt anyagi helyzetük ilyen mérvű javulásával, mert nemcsak a jegyre kapott fejadagot kellett megvásárolniuk, hanem fizikai erejük fenntartásához a feketepiacon voltak kénytelenek borsos áron élelmiszert vásárolni.

A háborús idők a nagyobb méretű köz munkák mellett, kiváltképpen az 1930-as évek eleje és közepe tájához képest a kubikosoknak több kisebb helyi jellegű munkaalkalmakat is teremtettek. Ezekben az években a földmunkásszövetkezet helyi igazgatóságai is könnyebben tudtak földmunkás tagjainak kereseti lehetőséget nyújtani. A szentesi földmunkásszövetkezet is 1939 novemberében elvállalta a Csongrád, Gátér, Hódmezővásárhely, Kunszentmárton, Nagymágocs, Nagytőke és Szentes vasútállomásokra érkező összes kőanyagok kocsiból való kirakását, a fuvarozást és halmazási munkála-

¹⁶ Uo. 149–150.

¹⁷ CsMLSzF CsMFÁI 573/1944. sz.

¹⁸ Kiss László, 150.

taít, az alábbi egységárak mellett: vagonból való kirakásért 10 tonnánként 3 P, Nagymágocsra a kirakást csak talicskázással lehetett elvégezni, itt az egységárat 6 P-ben szabták meg, a közúti fuvarozás kőúton köbméterenként 1 km távolságra 70 fillér, minden további km után 60 fillér, földúton a fuvarozás köbméterenként 1 km távolságra 1 P, a további km 90 fillér, a halmazásért ugyancsak köbméterenként 30 fillért állapítottak meg.¹⁹ Megállapítható, hogy ezek a munkabérek már elfogadhatóbbak voltak, annak ellenére, hogy a földmunkásszövetkezet kubikosaitól a szövetkezeti alap javára bizonyos összeget levont. Így ezekre a munkákra jobban akadtak vállalkozók.

A földmunkások helyileg teremtett munkaalkalmai a következő évre sem csökkentek. Erre mutat többek között a szentesi földmunkásszövetkezetnek 1940 januárjában Szentes–Hódmezővásárhely közötti állami közút 6–12 km szakaszán levő mintegy 1200 m³-t kitevő terméskő zúzása is, amely munkát köbméterenként 3 pengő 53 fillérért vállalta el.²⁰ Azonban az ilyen bérezés mellett is a munkát vállaló kubikosok csak a létfenntartásukhoz a legszükségesebbeket keresték meg, népes családjuk eltartására már nem tudtak annyit fordítani, amennyit a szerény emberi szükségletek megkívántak. A helyi földmunkásszövetkezetek mellett természetes, hogy az országos központ kubikosai számára kisebb munkákat továbbra is elvállalt. Július 15-én ilyen munkalehetőségről értesítette az OKH Földmunkásszövetkezeti Osztálya szentesi ügyvezetőségét, hogy amennyiben a szövetkezet tagjai között vannak, akik az aratást már elvégezték, közülük 20 kubikost útba lehet indítani a tiszapolgári közúti és vasúti hídfőljárók földmunkáinak munkálataihoz. Ezen az építkezésen augusztusban 42 szentesi szövetkezeti kubikos állt munkába.²¹ Adatok hiányában azt már utólag megállapítani nem tudjuk, hogy a tiszapolgári építkezésnél milyen feltételek mellett mennyit kerestek az itt dolgozó kubikosok. Az viszont mindenképpen feltételezhető, hogy csakis ebben az időben érvényben levő, megfelelő munkadíj ellenében láttak ehhez a munkához is.

Az eddig elmondottak alapján az a kép tárul elénk, hogy a háborús konjunktúra a kubikosoknak több munkaalkalmat teremtett, de ez nem jelentett teljes foglalkoztatottságot, nem szüntette meg a munkanélküliséget. Ugyanis a háború éveiben ha kisebb hányaduk is, de munkanélküli volt, nyomorgott. A hatóságok Csongrád megyében a háború második évében arra kényszerültek, hogy a munkanélküli földmunkások helyzetének enyhítésére úgynevezett inségakciókat szervezzenek, amelyekkel a nagy gazdasági világválság idején eredménytelenül próbálkoztak. Csongrádon például 1940 januárjában inségmunka keretén belül parkok fásítására, utak, utcák járdáinak javítására került sor.²² A megyében pedig 1940–41 telén egymillió pengőt fordítottak inségmunkára azért, hogy a katonaságtól leszerelt mezőgazdasági és kubikmunkásokat minimális keresethez juttassák.²³ Erre annál inkább is szükség volt, mert a katonai szolgálatot teljesítő földmunkás a szolgálati idő alatt nem keresett, az otthoniak pedig az államtól nem sok anyagi támogatást kaptak, így a leszereléskor a földmunkás családja szinte teljesen anyagiak nélkül állott. Ez a helyzet feltétlenül indokoltá tette ezeknek az embereknek a megsegítését. A mezőgazdasági munkások és a kubikosok inséges helyzetének a csillapítására a kormány is kénytelen volt intézkedni. Dr. Bonczos Miklós belügyminiszteri államtitkár 1940. január 24-én kelt leiratában értesítette Szentes polgármesterét, hogy a város nélküli lakóinak a megsegítésére a minisztérium 30 000 P-t utalt át.²⁴ Meg kell jegyezni, hogy ezek az inségakciók, mint eddig is, csak ideiglenes megoldást jelenthettek, nem pedig a nyomorgók sorsának tisztességes rendezését.

A téli hónapok mindig nagyobb megpróbáltatások elé állították a kubikoscsaládokat, különösen akkor, ha az évi keresetük szűkös volt. Ilyenkor a zord téli napok kegyetlenül megsanyargatták a földmunkásnépet. A mindsenti járás főszolgabírója arról számolt be a főispánnak 1940 februárjában, hogy a kemény tél miatt a lakosság legnagyobb része – a kubikosok – inséges helyzetbe kerültek, és különösen tűzrevalóban szűkölködnek. A jelentkező inségeseken a járás községeinek előljárásai

¹⁹ CsMLSzF SzFVSzI 49/1939. sz.

²⁰ CsMLSzF SzFVSzI 54/1939. sz.

²¹ CsMLSzF SzFVSzI 30–1/1940. sz.

²² CsMLSzF Csongrád megye alispánjának iratai (a továbbiakban: CsMAI) 315/1940. sz.

²³ Földmunkás és szegényparaszti... 956.

²⁴ CsMLSzF CsMAI 838/1940. sz.

ügy próbálnak segíteni, hogy 1 pengő 80 filléres napszám mellett foglalkoztatják őket.²⁵ Azt talán nagyon bizonygatni sem kell, hogy ebből a könyöradomány jelleggel bíró összegből a nagycsaládos kubikosok csak nagyon nehezen tudták megélni. A főszolgabíró továbbá azt írta, hogy a hó elolvadása után előreláthatólag nagy számban fognak munkanélküli kubikosok munkáért jelentkezni. Ezért arra kérte a főispánt, hogy a vármegye részére az évre biztosított állami inség-támogatásból legalább a tavalyi mértékben biztosítson a járás községeinek a tavasszal megindítható közmunkákhoz segélyt. Végül arra kérte a főispánt, hogy lépjen érintkezésbe a Körös-Tisza-Marosi Ármentesítő Társulattal is, hogy a szokásos évi karbantartási munkálatait mindjárt kora tavasszal kezdje meg.²⁶

A munkanélküliség szülte nélkülözés egyes kubikoscsaládokat arra kényszerített, hogy különböző befolyásos személyekhez könyöradományért folyamodjanak. Erre kényszerült Kormos Jánosné szentesi kubikosasszony is, aki 1940 márciusában a következő kérelemmel fordult dr. Steuer György nyugalmazott államtitkárhoz, a földmunkásszövetkezet országos vezetőjéhez: „Méltóságos Uram! Alulírott azon alázatos kérrsel fordulok Méltóságos Uram színe elé, mint egy kitüntetett kilenc gyermekes kesergő nagyon szegény édesanya ... férjem kubikos földmunkás huszonöt esztendőn át szorgalmas dolgos ember, ... többszörösen kitüntetett frontharcos, aki a világháborúban több ízben katona volt. Most már nem tud kenyeret keresni gyermekeinek. Alázatos kérrsel fordulok Méltóságos Uram jó szívéhez, most az egyszer támogatásért esedezünk.”²⁷ A kubikosasszony Steuernek küldött kérelme szinte önmagáért beszél és felfedi az olyan sokgyermekes kubikoscsaládok sorsát, ahol a család fő valami ok folytán keresőképtelenné vált. Ebben az esetben a család léte, mint azt a fentiek mutatják, teljesen bizonytalanná vált, mert a kubikost munkaképtelenség, rokkantság esetére járadék, szociális juttatás nem illette meg.

A megye inségeseinek helyzete 1940 tavaszára sem javult semmit, és ez az állapot megkövetelte, hogy az állam további segéllyel támogassa őket. A nincstelenség 1940 áprilisában ismét arra készítette a Belügyminisztériumot, hogy Csongrád megye nélkülöző munkásainak 10 000 P állami támogatást nyújtson. A minisztérium az alispánnak azonban szigorúan kikötötte, hogy a szóban forgó összeget csak a vármegye szociális tanácsadója által kidolgozott terv alapján lehet felhasználni.²⁸

Az eddig felsoroltak egyértelműen azt igazolják, hogy még a 40-es évek elején is munka nélkül állott, nélkülözött a kubikosok egy bizonyos százaléka. Ezeknek az embereknek a sorsa olyan mostoha volt, hogy a helyi hatóságok és a kormány kénytelenek voltak ismét bevezetni az inségmunkát és a különböző állami támogatásokat. A nyomorgó kubikosok, földmunkások türehtetlen helyzete arra sarkallta a földmunkásszövetkezeteket is, hogy ezen állapot ellen felemljék szavukat. 1940 tavaszán a Földmunkások Vállalkozó Szövetkezte taggyűléseik határozatában arra kérték a kormányt, hogy a munkavállaló szövetkezeteket több munkával lássa el, mert tagjaik a nehéz, hosszú téiben élelmi-szereikből kifogytak, eladósodtak, lerongyolódtak. Egyébként ebben az ügyben Varga József kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter április 2-án fogadta az OKH Földmunkásszövetkezeti Osztályának és a többi munkavállaló szövetkezetek küldöttségeit.²⁹ A küldöttségjárás nem sok eredménnyel járhatott. Erre utal többek között a szentesi földmunkásszövetkezet 1940 májusi távirata, amelyben értesítette a földművelésügyi, valamint a kereskedelmi és közlekedésügyi minisztereket, hogy a városban 600 szövetkezeti kubikos munka nélkül van, mert a közmunkák odaítélésénél az OKH-t teljesen mellőzték. A szövetkezet vezetősége a két minisztertől sürgősen munkát kért.³⁰ Ugyanebben a hónapban az igazgatóság azt táviratozta dr. Bonczos Miklós belügyminiszteri államtitkárnak, hogy Szentesen 800 kubikos áll tétlenül, akik türelmetlenül újabb közmunkák megindítását követelik.³¹

Az inséges helyzet enyhítésére a megye közigazgatási apparátusának vezetője is lépéseket tett. Az alispán átiratot intézett a kubikosok munkába való elhelyezése érdekében az állampépítészeti hivatalnak, az ármentesítő társulatoknak és a kultúrmérnöki hivataloknak, amelyben arra kérte a

²⁵ CsMLSzF Mindszent járás főszolgabírójának iratai 7-1/1940. sz.

²⁶ Uo.

²⁷ CsMLSzF SzFVSzI 525/1940. sz.

²⁸ CsMLSzF CsMAI 2735/1940. sz.

²⁹ CsMLSzF SzFVSzI 18/1940. sz.

³⁰ CsMLSzF SzFVSzI 24-1/1940. sz.

³¹ Uo.

nevezett hivatalok vezetőit, szíveskedjenek tájékoztatni, hogy a következő évben milyen munkákat szándékoznak kivitelezetni. Az átiratra a Szentesi M. Kir. Államépítészeti Hivatal 1940. december 19-én tájékoztatta az alispánt, hogy 1941-ben milyen közmunkákat szándékozik elvégeztetni. A végzendő munka zöme útépités volt, ahol az év folyamán 12–84 munkanapon keresztül 150–200 kubikos foglalkoztatását vette tervébe a nevezett hivatal.

A Kultúrmérnöki Hivatal Hódmezővásárhelyről arról számolt be, hogy az egész vármegye területén belvíz-lecsapolási munkákat fog végezteni. Szegvár község belterületének víztelenítésére 3000 P áll rendelkezésre – jelentették –, és e munkát 1941 tavaszán szegvári kubikosokkal végeztetik el, amely munkán előreláthatólag 50 embert tudnak alkalmazni körülbelül három hétig 80 filléres köbméterenkénti akkordbérézssel. A Csongrád–Sövényházi Ármentesítő Társulat azt jelezte, hogy a társulat a jövő évben a Dongéren a tömörkény–pusztaszeri útkereszteződésnél építendő híd, továbbá belvízcsatornák tisztítására 3000 P-nyi összeget irányzott elő, töltések emelésére meg 80 000 P állami segínyt kaptak, de csakis erre a célra. A munkák végrehajtásához a magas vízállás levonulása után 1941 tavaszán fognak hozzá Csongrád, Csanytelek, Tömörkény és Gátér községek határában, s a töltés-emelést a környékbeli kubikosokkal szándékoznak elvégeztetni, akik naponta 3–5 P-t kereshetnek. A társulat főmérnöke jelentésében továbbá megjegyezte, hogy a társulat árterében, de még azon kívül is az ártéri községek határában nagy kiterjedésű vízelcsapolásnál azonnal lehetne munkálatokat teremteni, amelyre azonban a társulatnak fedezete nincs. Mintegy 30–35 000 P-vel nagy területeket lehetne a vízelöntéstől mentesíteni, ahol 200 kubikosnak 40 napon keresztül a megélhetése biztosított volna.

A Szegedi Ármentesítő Társulat pedig azt közölte az alispánnal, hogy csatornák építésére 14 000 P-t irányzott elő, és a munkákon 11 héten át 180 kubikos találhat megélhetésre a rendelet szerinti akkordbér mellett.³² Hogy a fent közölt munkák valamelyikéből is megvalósult-e valami, azt iratok hiányában nem tudjuk megállapítani. Pedig a tervezett munkák gazdasági szempontból is igen hasznosak lettek volna.

*

Az ország hadbalépése, a katonai bevonulások a Csongrád megyei kubikos és mezőgazdasági munkáscsaládok amúgy is nehéz helyzetét még súlyosabbá tette. Ehhez persze még továbbra is társult a munkanélküliség teremtette nyomor. E megállapítást igazolja az az eset is, amikor Baráth István algyői kubikos két társával együtt megjelent a község előjárósága előtt, hogy a munka nélkül levő kubikosok nevében munkát kérjen. Baráthék arra kérték a község jegyzőjét, hogy a falu területén a Csörgő, illetve a Vitéztelepen a már megkezdett ármentesítő munkálatokat folytassák tovább, de ne az elmúlt évben fizetett munkadíjak alapján.³³ Az algyői földmunkásoknak az utóbbi kérése arra a megállapításra enged következtetni, hogy egyes munkahelyeken az árakhoz viszonyítva alacsony volt a kubikosok napszáma, amiből képtelenek voltak kijönni. A község előjárósága előtt megjelent Baráthék a többi kubikos nevében a munka megindítására sürgős intézkedést kértek, mert mint előadták „... a nagy családú emberek ... létfenntartásukat már nem tudják kellőképpen biztosítani”.³⁴

A Magyar Munkás című lap 1941. március 1-i és 15-i számai meg azt közölték, hogy az Országos Gazdasági Munkaközvetítő Iroda nyilvántartása szerint Csongrád megyében a tárgyalt időszakban 500 időszaki munkás és 600 munkanélküli kubikos volt.³⁵ Szentesen pedig a polgármester október havi jelentése szerint 200 kubikos állt munka nélkül, de a déda–szeretfalvi vasútépítkezéshez nem mentek el dolgozni, mert az ottani keresettel és ellátással nem voltak megelégedve.³⁶ Az erdélyi vasútépítkezéseknél feltétlenül meg kell említenünk, hogy a kubikolás a kavicsos, sziklás talaj miatt igen nehéz volt, ami nagy erőfeszítést kívánt a kubikosoktól, s ezt a nehéz fizikai munkát még a korábban említett felárral sem lehetett megfizetni, kiváltképpen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy az élelmi-szert a feketepiacról kellett pótolniuk.

³² CsMLSzF CsMAI 10217/1940. sz.

³³ CsMLSzF Algyő község jegyzőjének iratai 1112/1941. sz.

³⁴ Uo.

³⁵ Magyar Munkás 1941. március 15-i száma.

³⁶ CsMLSzF CsMFÁI 950/1941. sz.

A kubikosok elhelyezkedése 1942-ben sem volt zökkenőmentes. Ezt a megállapítást igazolják Csongrád város rendőrkapitányának havi jelentései is, aki a főispánt rendszeresen tájékoztatta a város mezőgazdasági munkásainak és kubikosainak a helyzetéről. Az 1942. januári jelentésben a rendőrkapitány arról számolt be, hogy a szigorú tél miatt Csongrádon 90–100 kubikos és 200–220 mezőgazdasági munkás teljesen kereset nélkül van. A város viszont csak 42 földmunkást foglalkoztatott csatornatisztításnál és részben a kertészetben.³⁷ A rendőri jelentés azt tükrözi, hogy a munkanélküliség réme a földmunkások bizonyos hányadát még 1942-ben is rettegésben tartotta. A munkaalkalmak hiánya azonban nemcsak a kb. 300, többségében családfőt, családfenntartót tett éhezővé, hanem a sokgyermekes földmunkáscsaládoknál ennél jóval több embert érintett. A februári információban pedig az állt, hogy a hosszú, kemény tél miatt a földmunka végzése lehetetlenné vált, ezért a város kubikosai teljes létszámban otthon vesztegeltek. A zord időjárás a mezőgazdasági munkát is leállította, így azok közül is 600-an váltak munkanélkülivé. A város viszont csak 17 férfi munkást alkalmazott napi 3 pengő 50 fillérért.³⁸ Meg kell jegyezni, hogy a város által foglalkoztatott emberek inségmunkások voltak, és főleg a legnehezebb időszakban csak a legjobban rászorulókat alkalmazták. A földmunkások nélkülözésének az enyhítésére tehát a megye hatóságai még 1942-ben is az inségmunka ismételt bevezetésének a módszeréhez nyúltek.

A március 3-i jelentés szerint a hosszan tartó tél miatt a csongrádi kubikosok nagy százaléka még mindig nem dolgozott, otthon volt. A mezőgazdasági munkások közül meg 350–400 ember nem talált magának munkát. A város előjárósága viszont csak 30 földmunkásnak adott kényeret a külterületi utak javításánál 3 P-s napszámot fizetve.³⁹ Az áprilisi felterjesztés arról tanúskodik, hogy a hó elolvadása után a földmunkák országszerte megindulhattak, és a csongrádi kubikosok jelentékeny része alkalmazást nyert, így a kereset nélkül álló kubikosok száma 400–420 főre csökkent, a munka nélküli mezőgazdasági munkások száma pedig 80–90 főre olvadt. A május havi rendőri jelentés arról tesz említést, hogy a munkanélküli kubikosok száma 200–250 – többségük családfenntartó – főre, a mezőgazdasági napszámosoké meg 50–60-ra apadt.⁴⁰ A júliusi hónapra már azoknak a kubikosoknak a száma, akik nem tudtak elhelyezkedni, 75-re zsugorodott, a mezőgazdasági munkások között meg olyan ember nem akadt, aki ne dolgozott volna.⁴¹ Az augusztus 1-i rendőrkapitányi jelentés pedig ekként hangzik: „... a nagy dologidőre tekintettel hatóságom területén nincs munkanélküli”.⁴² Csongrádról 1942-ben a további rendőri jelentések már nem beszélnek munkanélküliségről.

Az eddig elmondottakból megállapítható, hogy a megyében, köztük a csongrádi mezőgazdasági és kubikmunkások között, 1942 nyaráig a munkanélküliséget nem tudták véglegesen megszüntetni, soraikban szép számmal akadtak, akiknek feje felett tétlenül múlt az idő. De mindjárt hozzátehetjük, hogy a háború éveiben a földmunkások és kubikosok munkanélkülisége nem volt olyan hosszan tartó, mint a gazdasági válság idején, vagy az azt követő néhány esztendőben, ami természetesen a háborús konjunktúrának volt betudható.

A háborús idők diktálta szigorú rendszabályok a kubikosokat sem kímélték. A kormány 1942. február 25-én 1.330/1942. sz. alatt rendeletet bocsátott ki a kubikmunkák elvégzésének az érdekében. A rendelet első része kimondja: az, aki Békés, Bihar, Borsod, Csongrád, Heves és Jász-Nagykun-Szolnok vármegye, vagy pedig Hódmezővásárhely, Miskolc, Nagyvárad vagy Szeged törvényhatósági jogú város területén lakik, és az 1941. év folyamán egészen vagy túlnyomó részben mint kubikmunkás tartotta fenn magát, az köteles a lakhely szerinti illetékes községi előjáróságnál (polgármesternél) 1942. március 10-ig jelentkezni.⁴³ E rendelet kiadásával a kormány minden bizonnyal azt akarta elérni, hogy főleg a háborús célokat szolgáló földmunkák elvégzését biztosítsa, e törvény egyben arra is vall, hogy a kubikosokra tehát nemcsak mint katonákra, hanem mint hadimunkásokra is szükség volt.

³⁷ CsMLSzF Csongrád megye főispánjának bizalmas iratai (a továbbiakban: CsMFBI) 3/1942. sz.

³⁸ CsMLSzF CsMFBI 59/1942. sz.

³⁹ CsMLSzF CsMFBI 87/1942. sz.

⁴⁰ CsMLSzF CsMFBI 132/1942. sz.

⁴¹ CsMLSzF CsMFBI 231/1942. sz.

⁴² CsMLSzF CsMFBI 263/1942. sz.

⁴³ CsMLSzF iktatlan irata (nyomtatvány 1330/1942. M. E. sz. rend.).

A második bekezdés akként rendelkezik, hogy az első bekezdésben említett jelentkezési kötelezettség nem vonatkozik arra a kubikosra, aki az 1942. évre a szeretfalva–dédai állami vasút-építésnél teljesítendő munkára már szerződést kötött, vagy az év március 10. napjáig a munkára szerződést köt. A rendelkezés többi pontja szigorú büntetést (elzárást, internálást) helyezett kilátásba azokkal a kubikosokkal szemben, akik nem a rendelkezésben foglaltak szerint szándékoztak cselekedni.⁴⁴ A rendelkezésből világosan kitűnik, hogy az erdélyi vasútépítkezések elsősorban katonai célokat szolgáltak, és ha a helyzet úgy kívánta, abban az esetben erre a munkára a kubikosokat erőszakkal kirendelhették. A rendelkezés első paragrafusának első pontja ki is mondja, hogy a község előljárósága (polgármester) 1942 folyamán bármikor felhívhatja a nyilvántartásba vett kubikost, hogy a szerződési ajánlat alapján munkát vállaljon, és azt, aki nem hajlandó szerződést kötni, honvédelmi munkára kirendelheti.⁴⁵

Majd az iparügyi miniszter 1942. március 2-án a 1399/XIII. 1942. sz. rendeletében utasította Békés, Bihar, Borsod, Csongrád, Heves és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyék valamennyi községeinek előljáróságait és a városok polgármestereit, hogy az összes kubikosmunkások összeírását rendeljék el, az 1943-as évben végzendő munkák céljából. Mindszent főjegyzője a miniszteri rendeletnek megfelelően március 5-én hirdetmény útján értesítette a községben tartózkodó kubikosokat, hogy a községháza 9-es számú szobájában büntetés terhe mellett kivétel nélkül jelentkezzenek még azok is, akik valahova leszerződtek. Adataink szerint a felhívás eredményeként Mindszenten 1012 kubikost írtak össze.⁴⁶

A földmunkásokkal szemben a kénysTERMUNKÁT 1943-ban is alkalmazták. A helyi hatóságok továbbra is figyelemmel kísérték a munkások szerződésKÖTÉSEIT, és ha úgy látták, hogy vannak köztük, akik nem helyezkedtek el, az esetben az erőszak alkalmazásától sem riadtak vissza. Ilyen kényszerintézkedés bevezetésére szólította fel 1943. április 21-én az alispán Szentes polgármesterét, hogy a még le nem szerződött munkásokat honvédelmi munkakötelezettként ki kell rendelni munkára. Az alispán úgy vélte – és ezért felhívta a polgármester figyelmét –, hogy Szentesen különösen hetipiaci napokon jelentékeny tömegű földmunkás ácsorog munka és szerződés nélkül. Bőven akad köztük – írja – mezőgazdasági munkás is, akiknek igénybevétele elsőrendű érdeke a városnak is, mert ez az intézkedés – azaz a kénysTERMUNKA alkalmazása – hozzájárulna a megfizethetetlen munkabérek alakításához és a munkafegyelem lazításában nagy szerepet játszó úgynevezett „emberpiac” felszámolásához.⁴⁷ Hogy Szentesen a földmunkások soraiban szép számmal akadtak olyanok, akik szerződés nélkül álltak, az annak volt köszönhető, hogy az élelmiszer- és iparcikkek áraihoz mérten a napszámbérek alacsonyak voltak, és az ilyen napszám mellett a földmunkások – ahogyan azt ők kifejezték – a „sórapaprikára” valót sem keresték meg. Bár az alispán a szentesi földmunkások által kért munkabéreket megfizethetetlennek tartotta, de azt már nem vette figyelembe, hogy ezek az emberek a rendeletileg szabályozott bérek mellett a kialakult árakkal meg tudnak-e küzdeni. Szentesen a tárgyalt időben 180 földmunkást hallgattak ki, de még így sem tudták megállapítani a szerződés nélküli munkások számát. Erre föl az alispán a 410/1943. M. E. sz. rendeletben foglaltak alapján sürgette, hogy a városi gazdasági munkaközvetítő hivatal foglalja jegyzékbe a még le nem szerződött földmunkásokat.⁴⁸ A különböző miniszteri rendelkezések és a helyi hatóságok intézkedései azt mutatják, hogy a háború a kubikosoktól és mezőgazdasági munkásoktól milyen nagy áldozatokat követelt. Egy részük a fronton hullatta véré, más részük, akik itthon maradtak, azokkal meg a helyi közigazgatási apparátus vezetői tetszésük szerint szabadon rendelkezhettek, a háborús közmunka terheit őrájuk rótták.

A háború nehéz évei a legszükségesebb élelmiszerellátás – mint például a kenyérgabona – területén is nagy megpróbáltatásokat zúdított a földmunkás, kubikoscsaládokra. Sok családban a hadiállapot olyan helyzetet teremtett, hogy a mindennapi megélhetéshez szükségeseket is alig tudták előteremteni, megfelelő ruházkodásra, lakásigények kielégítésére pedig még csak gondolni sem lehetett.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ CsMLSzF iktatlan irata (az Ip. M. 1399. XIII. sz. rend.).

⁴⁷ CsMLSzF Szentes város polgármesterének iratai 1471/1943. sz.

⁴⁸ Uo.

A lakosság kenyérgabonával való ellátása már 1940-ben problémát jelentett, s a helyi államapparátus vezetőinek már ekkor nagy gondot okozott, ezt tükrözi Csongrád polgármesterének 1940. július 17-én kelt kérése is. A polgármester azt kérte az alispántól, hogy a rendkívüli viszonyokra tekintettel a város lakosságának fő élelmezési cikkét, a kenyérgabonát ne legyen kénytelen drága áron beszerezni, ezért sürgősen intézkedjen.⁴⁹ A helyzet ezen a téren az volt – ami a későbbiek folyamán egyre rosszabb lett –, hogy a kenyérgabona ára a háborús spekuláció következtében olyan magasra szökött, hogy azt a város lakosságának legszegényebb rétege, a mezőgazdasági munkás- és kubikoscsaládok képtelenek voltak megvásárolni. Ezért kérte a polgármester az alispánt arra, hogy a város lakossága ellátásának biztosítására az új termés betakarításáig hetenként egy-egy vagon ó-búza kiosztását engedélyezze.⁵⁰ Erre annál inkább szükség volt, mert Csongrádon a katonai bevonulások miatt 122 földmunkás az aratási szerződési kötelezettségének részben vagy egyáltalán nem tudott eleget tenni, tehát ezek az emberek nem tudtak a családnak gabonát keresni. A katonaságtól aratásra szabadságot földmunkások közül is csak 115 embernek sikerült kisebb keresethez jutni, hét kubikos pedig egyáltalán nem kapott aratási szabadságot, akik emiatt nem tudták a családnak megkeresni a kenyérgabona fejadagot. A helyzet súlyosságánál fogva Csongrád polgármestere végezetül a keresetben megrövidült földmunkáscsaládok anyagi támogatását kérte. A csongrádi eset különben nem volt egyedi jelenség, a megye más falvainak és városainak előljáróságai szintén hasonló kéréssel fordultak az alispánhoz.⁵¹ Adataink tehát hitelesen igazolják, hogy a megye földmunkásságának legszükségesebb élelmiszerral, a kenyérral való ellátása a háború kezdetén milyen nehézségekbe ütközött. Ez a helyzet készítette a földművelésügyi minisztert a háború második évében arra, hogy rendeletben szabályozza a katonai szolgálat miatt hátrányos helyzetbe került földmunkások, kubikosok, az aratómunkások támogatását. A miniszteri rendelet értelmében az öt mázsán aluli vagy az egyáltalán nem keresőket azonnali segélyezésben kellett részesíteni,⁵² mert állami támogatás nélkül ezek a bajba került családok egyszerűen nem tarthatták volna fenn magukat.

Hogy a megye lakosságának kenyérgabonával való ellátása az elkövetkezendő években mennyire súlyossá vált, arra egyik bizonyíték, hogy a közellátásügyi miniszter 1942. augusztus 18-án 548.688/1942. sz. leiratában külön utasította Csongrád polgármesterét, hogy az erdélyi vasút-építkezésnél alkalmazott kubikosok és családjaik részére kiadott kenyérgabonajegyet haladéktalanul szedesse be, helyeztesse letétbe, és csak a kubikos ottani munkájából való végleges elbocsátása után váltassa vissza, de csak az esetben, ha a munkás a vasútépítés parancsnokságától az elbocsátó jegyet és az élelmezési kijelentőt felmutatja.⁵³

A földmunkásszövetkezet a nyomorúságos helyzetben levő kubikosok tagjainak sorsán a háború esztendeiben továbbra is különböző adományokkal próbált könnyíteni. 1939 decemberében a szövetkezet országos központja értesítette szentesi szervezetét, hogy a rászoruló szövetkezeti tagok gyermekei részére Szabados András csongrádi cipésznél 25 pár cipőt megrendelhet.⁵⁴ 1940 őszén ez az akció folytatódott, és főleg a sokgyermekes kubikoscsaládok kerültek előtérbe. A központhoz felterjesztendő lajstromban fel kellett tüntetni a segélyezésre javasolt gyermekek testvéreinek a számát, továbbá azt, hogy az apa mikor dolgozott utoljára szövetkezeti munkán. A szövetkezeti osztály azt viszont kikötötte, hogy szövetkezetellenes, vagy a szövetkezettel szemben közömbös magatartású földmunkás támogatását mellőzzék. A teljes üzletrészt befizetett tagokat most is előnyben részesítették.⁵⁵ Az természetes, hogy azok a kubikosok voltak a kevesebben, akik az esedékes üzletrészt képesek voltak rendezni, tehát a nagy többségük, akik fizetőképtelenek voltak, azok eleve háttérbe szorultak, vagy lehet, számításba se jöhettek ez alkalommal sem. A szentesi szövetkezet ügyvezetője végül 21 gyermek névsorát terjesztette fel, akik közül 1941 tavaszára 18-an kaptak cipőt.⁵⁶

⁴⁹ CsMLSzF CsMAI 5744/1940. sz.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ CsMLSzF CsMAI 7562/1940. sz.

⁵² Uo.

⁵³ CsMLSzF Csongrád város polgármesterének iratai 7014/1942. sz.

⁵⁴ CsMLSzF SzFVSzI 40–1/1939. sz.

⁵⁵ CsMLSzF SzFVSzI 38/1940. sz.

⁵⁶ Uo.

Az országos szövetkezeti központ a cipősegélyezésen kívül más jellegű segélyezést is szervezett. Ezt tette akkor is, amikor a Magyar Irodalmi és Művészetpártoló Egyesület Ügyvezetősége 1941 márciusában gróf Bethlen Istvánné, mint az MEIME védnöke kezdeményezésére körlevelet bocsátott ki a különböző szövetkezetek igazgatóságainak a tanköteles szegény sorsú, főleg falusi gyermekek tankönyvvél, tanszerrel való megsegítése tárgyában.

Az egyesület a körlevélben ismertette, hogy gondos számítások alapján megállapították, Magyarországon közel 300 000 azon tanköteles gyermekek száma, akik tanszer tekintetében ellátatlanok. „Szörnyű ez a szám! Nemzeti érdek, hogy rajtuk társadalmi úton segítsünk.”⁵⁷ – hangzik a felhívás záró mondata. Ez a szám valóban elgondolkodtató adat és egyben tükörképe a földmunkásság iskolázatlanságának. A Horthy-korszak uralkodó osztálya ugyanis kellően nem segítette elő ezen társadalmi réteg ifjúságának megfelelő oktatását, nevelését. Nem teremtett a földmunkásság számára olyan lehetőséget, hogy gyermekeiket rendszeresen iskolába járassák, amint azt a fentiek is mutatják, a legfontosabb tanszerek sem voltak számukra biztosítottak, azt is könyörödadományok útján próbálták megoldani. A földmunkásszövetkezet szentesi igazgatósága ezen célra mindössze 20 pengőt adományozott.⁵⁸

*A kubikosok és más agrárproletárok üldözése és osztályharca
a háború esztendeiben*

A kormány miniszterelnöke, gróf Teleki Pál a II. világháború kirobbanásának – 1939. szeptember 1. – napján „MAGYARORSZÁG NÉPÉHEZ” címmel szöveget adott ki.

„Az európai helyzet ma súlyosra fordult. Az államok egész sora, közöttük több közismerten semleges állam különleges intézkedéseket tett az ország rendjének, a termelés folyamatoságának és a lakosság mindennapi élete lehető zavartalanságának a biztosítására.

A vezetésem alatt álló kormány természetesen hasonló elhatározásra jutott, és mindazokat az intézkedéseket megteszi, amelyek szükségesnek látszanak a közbéke és a gazdasági élet folytonosságának fenntartására . . . ezért . . . az alábbi rendelkezéseket lépteti életbe:

- a kivételes hatalom életbeléptetéséről;
- az egyesülési jog korlátozásáról;
- a kitiltás, rendőrhatalmi felügyelet vagy őrizet alá helyezésről (internálás);
- a sajtó ellenőrzéséről (belföldi cenzúra);
- a külföldi sajtótermékek ellenőrzéséről;
- az egyes anyagkészletek zár alá vételéről;
- az iparban (kereskedelemben), valamint a bányászatban és a kohászatban alkalmazottak munkaviszonyára vonatkozó egyes rendelkezések hatályának ideiglenes felfüggesztéséről (a munkaidő korlátozásának és a fizetési szabadságnak felfüggesztéséről);
- az árak színvonalának rögzítéséről.

Ezeket a rendeleteket szükség szerint más kormányrendeletek is fogják követni.

Elvárom Magyarország józan lakosságától, hogy általános közérdekből, valamint minden egyes polgár jól felfogott egyéni érdekéből teljes erővel arra fog törekedni, hogy a hatóságok hazafias munkáját megkönnyítse.”⁵⁹ A kiadott szöveg arra vall, hogy a háború kezdetekor a kormány azonnal szükségesnek tartotta az eddiginél még súlyosabb munkáellenes intézkedések életbe léptetését. Minden igyekezetével azon volt, hogy a munkásság politikai jogait, megmozdulásait gúzsba kösse. A gazdasági életre vonatkozó rendeletek pedig azt bizonyítják, hogy a magyar uralkodó osztály németbarát politikai köre egyre tudatosabban készülődött a háborúba való belépésre.

A háború megindítása után a hatóságok a baloldali pártok és szervezetek működését az eddigieknél jobban kezdték korlátozni, aminek következtében tagjaik létszáma csökkenni kezdett. A megye főispánja 1940 februárjában a belügyminiszter 171.218/1938. VII. a. sz. rendeletében foglaltak alapján az alábbiakat jelentette a miniszternek: „. . . van szerencsém jelenteni, hogy a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége szentesi csoportja közel 600 tagot számlál . . . a földmunkás-

⁵⁷ CsMLSzF SzFVSzI 49/1941. sz.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ CsMLSzF Csongrád város polgármesterének iratai 4702/1939. sz.

csoport ez idő szerint alig fejt ki működést”.⁶⁰ Az, hogy a földmunkásszövetség Szentesen ebben az időben alig működött, az elsősorban a hatósági zaklatások következménye volt. Feltételezhetően összefüggésben lehetett azzal is, hogy a szociáldemokrata pártnak a földmunkásszövetségen keresztül a kubikosokra ugyan megvolt a befolyása, de ez a befolyása a háború időszakában csökkent.⁶¹

Hogy a szociáldemokrata pártot mennyire üldözték a helyi hatóságok, arra egyik bizonyíték a sok közül a Mindszenti járás főszolgabírójának 1940 februárjában tett jelentése. Közölte a főispánnal, hogy a járás területén szociáldemokrata mozgolódás észlelhető. A mozgolódás titkos szervezője – írja a főszolgabíró – a kommunista érzelméről közismert Kovács Mátyás mindszenti építőipari munkás. A titkos összejövetel Kovács lakásán voltak, amit a csendőrség figyelt, és arra várt, hogy a szervezkedést minden részletében leleplezze. A csendőrség bizalmi emberének sikerült Kovács közvetlen környezetébe férkőznie. A mindszenti szociáldemokrata szervezkedés számai a jelentés szerint Hódmezővásárhelyre vezettek, Takács Ferenc volt országgyűlési képviselőhöz. Majd a későbbiek folyamán a szálok Szentesre vezettek Gyulavári Gézházhoz, Szentes város tanácsnokához, aki – a főszolgabírói információ szerint – Szentesen kívül Mindszent, Szegvár szociáldemokrata pártszervezeteinek szervezését is kezébe vette.⁶² A mindszenti szocialista szervezkedés nemcsak a hatósági üldözések hiteles bizonyítéka, hanem arra is adatul szolgál, hogy a terror ellenére az uralkodó osztály képtelennek bizonyult a szociáldemokrata, sőt a szociáldemokrata pártba beépült kommunisták politikai ténykedését meggátolni. Mindemellett meg kell említeni, hogy Mindszent Csongrád megye egyik jelentős kubikos településű községe volt, ami arra enged következtetni, hogy a Kovács-féle szocialista szervezkedésből a kubikosok nem maradhettek ki, közismerten demokratikus, baloldali beállítottságuk miatt. Az, hogy Gyulavári Szentesen, Mindszenten és Szegváron vette kezébe a szociáldemokrata párt újjászervezését, nem tekinthető véletlennek, mivel ezeken a helyeken élt a megye kubikosainak nagyobb száraléka, akikre a pártépítő munkában Gyulavári biztos számíthatott.

A kormány a háború esztendeiben egyre nagyobb megszigorításokat alkalmazott a munkássággal szemben. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter 8.600/1940. VII. res. számú 1940. április 27-én „Május 1-ével kapcsolatos biztonsági intézkedés” tárgyában kiadott rendeletben utasította az ország valamennyi alispánját, rendőrkapitányát és a csendőrkerületek parancsnokait, hogy: „A gyűlékezési jog korlátozásáról szóló 8.120–1939. M. E. számú rendelet 1. §-a értelmében politikai jellegű népgyűlések, felvonulások és más politikai összejövetel tartása további intézkedésig tilos, és megtartását – szükség esetén – karhatalommal is meg kell akadályozni.”

A miniszter május 1-től 2-ig bezárólag minden gyűlést, felvonulást megtiltott, sőt a nagyobb létszámú kirándulásokat sem tartotta kívánatosnak, valamint elrendelte az államrendészet szempontjából gyanús személyek őrizetbe vételét. A rendelet kimondja, hogy: „A legéberebb figyelemmel kell . . . kísérni a munkanélküliek (úgy az ipari munkások, mint a mezőgazdasági munkások és kubikosok) minden mozgódulását, valamint a szervezkedésükre irányuló szélsőséges politikai törekvéseiket.”⁶³

Magyarország háborúba lépését követően a KMP kidolgozta az új politikai helyzetnek megfelelő irányvonalát, amely a népfrontpolitika továbbfejlesztését jelentette háborúellenes, nemzeti függetlenségi fronttá. 1941 áprilisában kidolgozta a „Független, szabad, demokratikus Magyarországot” című programját. A program alapvető feladatként szabta meg a háború megszüntetéséért, s az ország demokratikus átalakításáért való küzdelmet.

A KMP 1941 áprilisától, de még fokozottabban júniusától a Szovjetunió megtámadása után arra törekedett, hogy megértse a nemzeti összefogás szükségességét, benne a parasztság fontosságát. E célt szolgálta Mód Aladárnak, az illegális KMP tagjának a Szabad Szó 1941. június 15-i számában megjelenő „Megvalósítható-e a parasztegyeség?” című írása.⁶⁴ Az illegálisban levő kommunista párt a fentiek szerint nagy fontosságot tulajdonított a nemzeti összefogásnak, s benne a parasztegyeség kialakításának. A parasztegyeség megteremtése ugyanis lényeges politikai feladat volt, hiszen az ország lakosságának nagy többségét a parasztság, a földmunkásság alkotta, s ezeknek az embereknek e kérdésekben vallott állásfoglalása a párt számára nem lehetett közömbös.

⁶⁰ CsMLSzF CsMFBI 36/1940. sz.

⁶¹ Földmunkás és szegényparaszt . . . 958.

⁶² CsMLSzF Mindszent járás főszolgabírójának iratai 7–1/1940. sz.

⁶³ CsMLSzF CsMDBI 102/1940. sz.

⁶⁴ Földmunkás és szegényparaszt . . . 982–984.

A kommunista párt iránti bizalom a háború éveiben egyre jobban megnövekedett, ennek egyik bizonyítéka Bába István Mindszenti kubikos esete is, aki ellen a szegedi kir. ügyészség 1941. április 10-én vádat emelt azzal az indokkal, hogy a nevezett kubikos az állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására, megsemmisítésére irányuló vétséget követett el. A vádirat szerint Bába Mindszenten 1941. március 26-án délelőtt, a Koncz-féle korcsmában a következőket jelentette ki: „Én mindég a baloldali eszmék híve voltam és vagyok ma is. Ha a Szovjetunió pártja lépne fel Magyarországon, én lennék az első, esetleg a második, aki belépne a pártba, mert annak a pártnak mindig is híve voltam.” Majd ugyancsak Mindszenten, a Bereczki-féle korcsmában a következőket mondta vitéz Szakállházi Lajos ny. csendőr alhadnagynak: „Alhadnagy úr emlékszik rá, hogy 1920-ban huszonöt botot veretett a fenekemre, mert kommunista voltam; én ezért nem haragszom magára, hanem inkább büszke vagyok arra, hogy annak idején a kommunista eszmék úttörője voltam. Szóval kommunista voltam és vagyok most is, és vegye tudomásul . . . maholnap az oroszok fognak diktálni, úgy Német-, mint Magyarországon. Azt a huszonöt botot, amit magától kaptam, majd akkor fogom visszaadni, amikor az oroszok ide bejönnek.”⁶⁵ Bába kijelentéséből egyértelműen az tűnik ki, hogy a kommunista rendszer hívének vallotta magát, és az ország Szovjetunió általi felszabadítását várta, minden bizonnyal több hasonló sorsú emberrel együtt.

A belügyminiszter 11.500/1941. VII. res. számú rendeletében 1941 júniusában, Magyarország és a Szovjetunió között bekövetkezett hadiállapotra hivatkozva elrendelte a kommunistagyanús egyének és a Magyarországon tartózkodó „szovjetorosz” állampolgárok haladéktalan internálását.⁶⁶ A belügyminiszter e brutális rendelet bevezetésével a kommunisták működésének teljes megfojtására s a háborúellenes hangulatkeltés elnémítására törekedett, nehogy belpolitikai zavargások üssék fel a fejüket.

A Szovjetunió elleni hadjárat megindítása után a munkásokkal, valamint pártjaikkal és szervezeteikkel szembeni terrorisztikus hatósági fellépések Csongrád megyében szinte mindennaposá váltak. A megye alispánja 1941. július 3-án keltezett átiratában, hivatkozva a belügyminiszter 133.254/1940. VII. a. számú rendeletére, utasította a földmunkásszövetség szentesi csoportját, hogy 15 napon belül költöztesse el a vele egy helyiségben működő szociáldemokrata párt helyi szervezetét.⁶⁷ Majd a 407/1942. számú szentesi polgármesteri irat arról tanúskodik, hogy Vajda Imre és társai – mint a helyi munkásság vezetői – a kiköltöztetést a belügyminiszternél megfellebbezték. Azonban Vajdák fellebbezése ellenére a rendőrkapitányság vezetője a munkásotthont lezáratta, és a szociáldemokrata párt ingóságait zár alá vette.⁶⁸ A fenti intézkedések arra utalnak, a helyi hatóságok nem tarották kívánatosnak, hogy a szociáldemokrata párt és a földmunkásszövetség a munkásotthonban egy fedél alatt ténykedjen. Ugyanis arról van szó, hogy Szentesen a szociáldemokrata párt politikai irányítása alatt a földmunkásság, a kubikosok és az ipari munkások szoros együttműködése alakult ki, s a munkásságnak ez a szervezettsége a megye és a város urainak szemében különösen most, a háború éveiben nem volt kívánatos.

A szentesi munkásotthon hatósági lezáratásának azonban nem volt jogalapja, és a Belügyminisztérium 1942. március 27-én keltezett leiratában értesítette az alispánt, hozzájárul ahhoz, hogy a Szociáldemokrata Párt helyi szervezete és a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége szentesi csoportja egy helyiségben működhessen. De a minisztérium egyben utasította a szentesi rendőrkapitányságot, hogy mind a pártszervezetet, mind pedig a szövetséget a legszigorúbban ellenőrizze,⁶⁹ ami azt jelentette, hogy mind a szociáldemokrata párttal, mind a szövetséggel szemben a bizalmatlanság egy percre sem szűnt meg, sőt további zaklatásoknak voltak kitéve.

A megye hatóságainak üldözése oda vezetett, hogy a megye egyes helyein a szociáldemokrata párt és a földmunkásszövetség politikai aktivitása erősen alábbhagyott. Ezt igazolják Csongrád város rendőrkapitányának jelentései is, aki 1942. január 2-i bizalmas jelentésében arról tájékoztatta a főispánt, hogy az elmúlt hónapban Csongrádon a munkások gyűlést nem tartottak, és a szociál-

⁶⁵ A Csongrád megyei munkásmozgalmak 1919. augusztus 1–1944. október 10. Szerk.: Serfőző Lajos. Szeged, 1977. MSZMP Csongrád Megyei Bizottsága és a Csongrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága. 669–670.

⁶⁶ CsMLSzF CsMFB 203/1941. sz.

⁶⁷ CsMLSzF CsMAI 8356/1941. sz.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ CsMLSzF CsMAI 3444/1942. sz.

demokrata párt részéről sem volt tapasztalható politikai megmozdulás.⁷⁰ A február 3-i rendőri jelentés arról számolt be, hogy a városban a munkásszervezetek gyűlést nem tartottak, és a szociáldemokrata párt sem fejtett ki politikai aktivitást.⁷¹ Március 3-án pedig azt jelezte, hogy a földmunkásszövetség csongrádi csoportja a folyó évben nem szándékozik tisztújító gyűlést tartani. Majd a kapitány arról is beszámolt, hogy hatósága területén sztrájk nem fordult elő.⁷² A rendőri jelentések tehát egybehangzóan azt igazolják, hogy Csongrádon a hatóságoknak sikerült a munkásság politikai, szervezeti életét elnyomni, ami azonban mint látni fogjuk, ennek ellenére sem semmisült meg egészen.

A földmunkásszövetség, mint a kubikosok, mezőgazdasági munkások érdekvédelmi és harci szervezete, állandó üldözésnek volt kitéve. Erre példa a csongrádi csoport esete is. A nevezett szövetség 1942 áprilisában rendes évi közgyűlésének megtartására készült, s az alispánhoz fordult kérelmével, hogy a közgyűlés megtartását engedélyezze. Az alispán a kérelem kézhezvétele után utasította a polgármestert, akadályozza meg a „fiókegyesület” működését, azzal indokolva, hogy az alispáni nyilvántartás szerint a csoport szabályszerűen meg sem alakult, és így működést nem fejthet ki.⁷³ Az alispán intézkedése azt igazolja, hogy a megye állami vezetői veszedelmes baloldali szervezetnek tartották a földmunkásszövetséget, s azon voltak, hogy létezését lehetetlenné tegyék. A földmunkásszövetség vezetői és tagsága azonban a terror ellenére bátran küzdöttek jogaikért. A csongrádi csoport körül kialakult helyzetnek a szövetség országos központja vetett véget oly módon, hogy a szövetség központi elnöksége 1942. szeptember 21-én bejelentette a Belügyminisztériumnak, hogy a szövetség alapszabálya 9. §-ának 2. pontja alapján Csongrádon a földmunkásszövetség tulajdonát képező Kétágú u. 1. sz. alatti házában befizetőhelyet létesít. A befizetőhely létre is jött, hivatalos óráit vasárnaponként 9 és 12 óra között tartotta, vezetőjéül Kádár Rókuszt választották meg.⁷⁴ A befizetőhely létesítése ellen a Belügyminisztérium sem tudott kifogást emelni, tehát így a csongrádi földmunkásszervezet működését az alispánnak is engedélyezni kellett, ami persze nem azt jelentette, hogy működését az állami vezetés nem kísérte figyelemmel. A közigazgatás vezetőinek az a törekvése, hogy a csongrádi földmunkásság szervezeti életét teljesen tönkrezúzza, az a földmunkásság közös összefogása következtében meghiúsult.

Amint azt a csongrádi földmunkások esete is mutatta, a hatósági fellépések ellenére a kubikosok nem hátráltak meg, a szocializmus eszméjébe vetett hitüket nem könnyen adták fel. A csendőri, rendőri brutalitással dacolva képesek voltak újult erővel harcolni, szervezkedni még a háború okozta legsötétebb esztendőkből is a fennálló rend ellen. Ezt tették a szentesi kubikosok is, akik 1942 decemberében, amikor a Székelyföldről hazatértek, Vecseri Bálint kezdeményezésére elhatározták, hogy kommunista csoportot alakítanak.

Vecseri a legmegbízhatóbb kubikos társainak – mint Borbás Lajos, Bozó Sándor, Mikecz János, Szőke Mátyás – kifejtette abbeli nézetét, hogy elérkezettnek látja az időt Szentesen az illegális kommunista csoport megszervezésére. Vecseri felhívta társainak a figyelmét, hogy a megalakítandó kommunista csoport legfőbb feladatának a KMP célkitűzéseinek és politikájának megvalósítását kell tekintenie. Ami pedig a munka megszervezését illette, az volt a véleménye, hogy a megalakuló kommunista sejtnék a legális szervezetekben folyó mozgalmi munkát kell irányítani. Első legfontosabb feladatnak tartotta a szociáldemokrata párt helyi szervezetéből, a földmunkásszövetség városi csoportjából és a szentesi ipari szervezetekből a megbízható emberek kiválasztását, akikkel együtt dolgozhatnak.⁷⁵ Az illegális kommunista szervezkedést kezdeményező Vecseri valóban csak a legmegbízhatóbb egyénekre támaszkodhatott, a kiválasztásnál tehát nagyon körültekintően kellett eljárnia, mert ha megbízhatatlan emberekre esik a választása, az nagyon könnyen lebukáshoz vezethetett volna. Arra is ügyelnie kellett, hogy olyan egyéneket válasszon ki, akik az illegális munkában jártasak.

Az így megalakult illegális kommunista csoport titkos megbeszéléseit a hatóságok által kevésbé ismert Borbás Lajos Pacsirta u. 8. sz. alatti lakásán tartotta. Ez a kis nádfedeles ház a város egyik

⁷⁰ CsMLSzF CsMFB 3/1942. sz.

⁷¹ CsMLSzF CsMFB 59/1942. sz.

⁷² CsMLSzF CsMFB 87/1942. sz.

⁷³ CsMLSzF Csongrád város polgármesterének iratai 2390–2/1942. sz.

⁷⁴ CsMLSzF CsMAI 10136/1942. sz.

⁷⁵ *Borbás Lajos: Közkatonák. Bp., 1972. Táncsics Könyvkiadó, 280–283.*

legeldugottabb helyén húzódott meg, ezért nagyon alkalmasnak bizonyult erre a célra. Borbás különben a konspiráció szabályainak megfelelően oly módon is alkalmassá tette házát a titkos összejövetelekre, hogy a lakásból eltávolította és biztonságba helyezte a tulajdonát képező Vörös Újságokat, a Tanácsköztársaság idején kiadott broszúrákat.⁷⁶

A szentesi kommunista sejt megbeszéléseit hetenként tartotta, és ezeken az összejöveteleken elemezték a kor politikai, katonai helyzetét, valamint megvitatták a soron következő feladatok végrehajtását. A munka eredményes végzése szempontjából a következő feladatokat tartották lényegesnek: az előző évek tapasztalatainak felhasználásával a kubikosok rendszeres tájékoztatását; a fiatalok között az agitációs munka végzését és a tagszervezést; a megyében a belvíz-levezető csatornák építésénél dolgozó kubikosok segítségével a tanyavilágban a földművesek körében a beszolgáltatás ellen agitálni; a magyar szabadságért és függetlenségért vívott harcok felelevenítését, a németellenesség fokozását; a munkásotthonban, Kossuth téren – a volt emberpiacon – folyó beszélgetések irányítását; a munkásotthonokban az úgynevezett teaesték felhasználását a legfontosabb politikai és hadiesemények ismertetésére.⁷⁷

A baloldali elemek, a kommunisták aktivitására válaszul a helyi hatóságok, sokkal jobban, mint máskor, szemmel tartották a szentesi munkásotthont és a mozgalmi embereket. Mikecz Jánost ismét éberén figyeltetni kezdték, amit az illegális kommunista csoport tagjai észrevettek, s erre azután Vecseri tanácsára Mikecz távolmaradt a Pacsirta utcai titkos megbeszélésekről.⁷⁸ Ezzel az intézkedéssel Vecseriéék elhárították azt a veszélyt, hogy illegális szervezkedésüket leleplezzék, mert Mikecz távollétával sikerült a hatóságok gyanúját elterelni, ami a további konspiratív tevékenységüket tette lehetővé.

A baloldali pártok és munkásszervezetek erőszakos háborgatása a háború éveiben nagyon nehezítette tette politikai ténykedésük kifejtését. Az államapparátusnak ez a brutalitása vetődött föl a Szociáldemokrata Párt csongrádi szervezetének 1943. február 13-án megtartott választmányi ülésén is, ahol Szeder Ferenc országgyűlési képviselő, a párt országos titkára, mintegy 250 párttag előtt „A helyzet ismertetése” címmel tartott előadást, s a következőket mondta: „Hosszú ideje nem találkoztunk mi vezetők a párt tagjaival. Sem a vezetőkben, sem a tagokban nincs e téren hiba... a találkozás elmaradása a politikai viszonyok következménye volt. A szociáldemokrata párt nem fejthetett ki működést... Eljön még az idő, amikor a szociáldemokrata pártra az országnak igen nagy szüksége lesz.”⁷⁹ Szedernek eme kijelentései bizonyítják, hogy a szociáldemokrata pártra is milyen súllyal nehezedett a terror, és az mennyire károsan korlátozta a pártot munkájában. Még a legfelsőbb pártvezetés és a párttagság között sem volt a kapcsolat kielégítő, az állami szervek durva pártellenes fellépései erre is bénítólag hatottak.

Szeder a továbbiakban arról szólt, hogy egyesek a párt vezetőit alaptalanul becsmérlik, pedig a vezetők a munkások közül kerültek ki. Ennek alátámasztására megjegyezte: „Vannak még itt élő tagok, akik emlékeznek arra az időre, amikor velük együtt kubikoltam.” Kijelentette, hogy 1922 óta országgyűlési képviselő, és azóta mindig a munkásság érdekében cselekszik.⁸⁰

Majd beszédét ekként folytatta: „Sokan támadnak minket, hogy a párt nem ért el olyan eredményt, mint amilyent reméltek. Ennek azonban nem mi vagyunk az okai... Mi nem vagyunk forradalmárok, hanem szociáldemokraták. A szociáldemokrata párt érdeme – emelte ki Szeder – a munkás osztályöntudatra nevelése.”⁸¹ Ehhez a megállapításhoz azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy a szociáldemokrata párt vezetői osztályharcos politikát különösen nyilvános gyűléseken nem hirdethettek, mert az a párt legális működését veszélyeztette volna. Viszont az is igaz, hogy a párttagság többsége – köztük a Csongrád megyei kubikosok és más földmunkások is – radikálisabb szellemű politikai irányvonal hívei voltak.

Beszédének további részében a háború befejezése után várható fejleményekről szólt: „A háború után nem fog megismétlődni az, ami az elmúlt világháború után történt. A mostani háború után

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ CsMLSzF CsMFBI 63/1943. sz.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Uo.

mélyreható társadalmi átalakulások fognak jönni. Ezek érdekében a minisztériumokban már ... dolgoznak. Ezt a háborút nem követheti az a helyzet, amely az előző világháború után 1918 és 1919-ben bekövetkezett ... Az elmúlt háború, majd ... az azután következő időszak megbuktatta a cár hatalmát, megszüntette a Habsburgok uralmát és a Német Császárságot. Keleten nagy társadalmi változások történtek, de nálunk e téren semmi változás nincs. A tömegek és az ország céljait csak a nyugalom légkörében lehet megvalósítani. A szociáldemokrácia célja is csak demokratikus államban valósítható meg. Mi a forradalom? – Barikád, belső harc. Ez nem alkalmas a szociáldemokrata párt eszméinek megvalósítására. A forradalom következménye mindig terror, amely szintén nem alkalmas a célok elérésére.”⁸² Ahogy az idézetből is kiviláglik, a háború befejeződése utáni időkben Szeder is számolt a változások lehetőségével, azt azonban nem „barikád és belső harc” útján, hanem „terror” nélkül, a békés átalakulás útján képzelte el.

Végezetül az ország külpolitikai helyzetével foglalkozott, és arra kérte a jelenlevőket, hogy ebben a nehéz időben bízzanak a szociáldemokrata párt politikájában. Kijelentette, hogy a kormány és a hatóságok válságos helyzetbe kerültek. Arra hívta fel a megjelentek figyelmét, hogy „Háború van. Minden egyéni érdeknek el kell törpülni.”⁸³ Szeder a munkásságot öntudatra, fegyelmezettségre intette. „... minél súlyosabb időkben élünk, annál inkább legyen fegyelmezett a szociáldemokrata munkás ... fokozni kell az osztályöntudatot, támogatni a pártot ...”⁸⁴ – fejezte be beszédét a párt országos főtitkára.

Mint Szeder csongrádi beszédéből is egyértelműen tűnik ki, a Szociáldemokrata Párt legfőbb vezetői, illetve azok egy része a kormánnyal szemben nyilvánosság előtt tett hivatalos megnyilatkozásaiban lojális volt, holott a hatóságok a párt és a szociáldemokraták tevékenységét a Horthy-kor egész időszakában rossz szemmel nézték. Jellemző erre az az eset is, amikor az MSZDP főtitkára 1943 márciusában felhívást adott ki, hogy olvassák és terjesszék a párt lapját, a felhívását valaki a mindszei járás főszolgabírójának a kezébe juttatta, aki nyomban a pártkiadvány veszélyességéről tett jelentést a főispánnak. „... Kommentárt nem óhajtok fűzni – írja –, annak Elvtárs megszólítása, burkolt céljait teljesen elárulja.”⁸⁵

Dr. Benczur belügyminiszteri osztálytanácsos pedig május 1-én kelt iratában arra kérte a főispánt, hogy a szociáldemokrata párt május 16-án Szentesen sorra kerülő választmányi ülésének megtartásához, amelyre előadónak Marosán Györgyöt szemelték ki, csak abban az esetben járuljon hozzá, ha „... különleges helyi szempontok nem merülnek fel”.⁸⁶

Ezekben a megpróbáltatásokban terhes években a kubikosok mozgalmaival szemben a hatósági eljárások mind élesebbé váltak, de ennek ellenére ezek a munkások félelmet nem ismerve, szívósan harcoltak jogaikért, ha a szükség úgy kívánta, a sztrájk fegyveréhez is bátran hozzányúltak, vállalva annak következményeit. A Felőr-rogozi Alsószöcs M. Kir. Építésvezetőségének útépitőmérnöke 1943. szeptember 1-i átiratában arról értesítette Szentes város elöljáróságát, hogy Kádár Ferenc szentesi kubikos 13 társával együtt augusztus 29-én elhagyta a fenti útépitési munkahelyét a munka befejezése előtt.⁸⁷

Az építésvezető mérnök erről az esetről azért tett jelentést Szentes elöljáróságának – mint írja –, mert „... az eltávozott munkások a többi munkásokat is békétlenségre biztatták, úgy kényszerű itt-tartásuk nem volt kívánatos, ellenben a munkafegyelem megóvása érdekében célszerű lenne őket valamely más munkára (erődépítések) beosztani”.⁸⁸ Az átiratból egyrészt felfedhető, hogy a kubikosok tettük követésére szólították fel a többi munkásokat is azért, hogy közös erővel harcoljanak jogos igazukért. Másrészt kitűnik, hogy az útépitést vezető mérnök cselekedetükért „a munkafegyelem megóvása” hangoztatásával a kényszermunka alkalmazását javasolta a földmunkásokkal szemben. A 14 szentesi kubikos megtorlását nem is mulasztották el, zendülő magatartásukért honvédelmi munkára osztották be őket.⁸⁹

⁸² Uo.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ CsMLSzF CsMFBI 104/1943. sz.

⁸⁶ CsMLSzF CsMFBI 144/1943. sz.

⁸⁷ CsMLSzF Szentes város polgármesterének iratai 555/1943. sz.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Uo.

1944 elejére a dolgozó nép között a háborúellenes, antifasiszta hangulat rohamosan terjedt. „A magyar közvélemény érzi, hogy a mérleg az angolszászoktól Oroszország felé billent” – ismerte be Kállay Miklós 1944. március 4-i bizalmas diplomáciai tájékoztatójában.⁹⁰

A nehéz háborús viszonyok ellenére az illegitimitásban működő kommunista párt kezdeményezésére Vésztőn 1944 februárjában összeült a Földmunkások Országos Szövetségének kongresszusa – minden bizonnyal megjelentek az érkekezleten Csongrád megyei kubikosok, mezőgazdasági munkások és szegényparasztszok is –, amely tanácskozáson 1500 küldött vett részt. A háború kitörése óta ez volt az agrárproletárok és szegényparasztszok első országos megmozdulása. A gyűlésen a mezőgazdasági munkásság – a kubikosok – és a szegényparasztszág egységesen lépett fel az uralkodó osztály nemzetvesztő politikája ellen. A kongresszus határozatban fogadta el a független, demokratikus Magyarország – benne a radikális földreform végrehajtására – vonatkozó kommunista javaslatokat. A Földmunkások Országos Szövetsége tanácskozásának nagy jelentőségű állásfoglalását sajnos az 1944. március 19-i német megszállás miatt nem lehetett gyümölcsöztetni,⁹¹ ugyanis elkezdődött a földmunkásság szervezeteinek a szétzúzása és tagjainak brutális megfélemlítése.

A német megszállást követően megalakult Sztójay-kormány a legkétségesebben hajtotta végre a németek követelését. Egymás után hozta a különböző terrorisztikus intézkedéseket. 1944. március 27-én például betiltották az összes polgári ellenzéki pártot, valamint az SzDP-t.⁹² A fokozódó fasiszta kegyetlenkedések ellenére azonban a szocialista eszmék bátor harcosainak, a kubikosoknak illegális és félillegális ténykedése a német megszállás után sem szűnt meg véglegesen. Ezt a megállapítást támasztja alá a csendőrség 1944. április 28-i jelentése, amely arról számolt be, hogy „... a földmunkások között tovább növekszik a háború- és németellenesség, valamint a Szovjetunió iránti szimpátia”.⁹³ Az agrárproletárok politikailag legtajékozottabb rétege, a kubikosok, már látták, hogy közeli a felszabadulás, a nép kezébe veheti saját sorsának az irányítását.

Az ország felszabadításáig Csongrád megye munkásnépének sok nehéz megpróbáltatást kellett még átélnie. A szovjet hadsereg előnyomulásának a hírére a magyar katonai parancsnokságok egyre jobban rendelkeztek a polgári lakossággal. Szentesen például a katonai parancsnokság 1944. szeptember 13-án a közeledő szovjet hadsereg alakulatainak a feltartóztatására – ami ekkor már naiv elképzelés volt – a civilek bevonásával a város környékén védelmi vonal kiépítését rendelte el. A védelmi vonal építésével megbízott parancsnok viszont azt látta, hogy a sáncépítési munkában a város lakói feltűnően csekély létszámban vesznek részt, amiért a polgármestertől haladéktalan intézkedést kért.⁹⁴ Az, hogy a szentesi nép ilyen csekély számban jelent meg a védelmi vonal építésénél, az részben azzal magyarázható, hogy a város lakossága eléggé tisztában lehetett a németek és szövetségeseik harci sikereinek a kilátástalanságával, s ezért értelmetlennek tartotta a különböző erődítmények építését. Másrészt feltehető, hogy szabotálással állunk szemben, amikor a munkára fel szólított, zömében földmunkásnép nem tett eleget a katonai parancsnak.

A történetek után a polgármester hirdetményben szólította fel a lakosságot, a beosztás szerinti munkára való kötelező megjelenésre, egyben közölte azt is, hogy a távolmaradókat karhatalommal fogja előállíttatni. A fenyegetésnek csupán annyi látszata lett, hogy még a felszabadulás előtti napokban Szentes határának egyes helyein elkészült néhány tankcsapda,⁹⁵ amelynek katonailag semmi jelentősége sem volt.

Az utolsó brutális hatósági fellépés közé tartozott, hogy a német hadvezetőség kívánságának megfelelően végrehajtották az 1917–1918-ban született férfiak, valamint a 16–18 éves korú fiúk besorozását.⁹⁶ Több terrorisztikus intézkedés bevezetésére viszont már a Horthy-korszak államapparátus vezetőinek nem volt ideje, mert Csongrád megye akkori székhelye, Szentes 1944. október 8-án felszabadult, s ezt követte a megye többi városainak, falvainak a felszabadítása.

⁹⁰ Földmunkás és szegényparaszt ... 1020.

⁹¹ Uo. 1021.

⁹² Uo. 1022.

⁹³ Kiss László, 125.

⁹⁴ Berecz Árpád: Csongrád megye felszabadítása. Szeged, 1955. TIT füzetek.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Uo.

Visszaemlékezések

VÖRÖS VINCE

Magyar parasztszövetség 1941–1944*

(A jegyzeteket készítette: Vida István)

A Parasztszövetség megalakulása. A megalakulás előzményei

A Magyar Parasztszövetség igen jelentős társadalmi (politikai) megmozdulása volt a magyar birtokos parasztságnak a negyvenes évek első felében. Létrehozását és szerepét kiemeltté teszi, hogy ilyen méretű és öntudatú megmozdulása, szervezkedése még nem volt ennek a néprétegnek Magyarországon, és ha a történelmi eseményekbe való beillesztését nézzük, értékelésében az európai parasztmozgalmak élére kerül.

Joggal felvetődik a kérdés, hogyan, mikor, miért kelt életre a Parasztszövetség gondolata?

A kérdés megvilágításával szükségszerűen kicsit előbbre kell lépünk. Arról itt nem beszélek, hogy a magyar parasztságnak már évszázados követelése voltak gazdasági, társadalmi, szociális és kulturális téren, de mindezeket természetsszerűleg figyelembe véve, alapul elfogadva, a szövetség megalakulását megelőző közvetlen időszak eseményeit kell megvilágítanom, mégpedig nemcsak a falvak népei életének elmaradottságából eredő okokat, melyekkel a harmincas évek gazdasági válsága még kirívóbbá, szorosabbá tette parasztnépünk életkérdéseit, és ebből eredően a politikai motivációkat, melyekért a Független Kisgazdapárt a békési megalakulás után küzdött. Azért említem a Független Kisgazdapártot, mert ez a párt képezte a Parasztszövetség életrehívásának bázisát.

A harmincas évek képviselőválasztásai során a parasztság jelentős tömegeket vonultatott fel a Kisgazdapárt jelöltjei mellett, hogy a párt képviselőtét erősítse a parlamentben, mert hitt a párt által folytatott harc igazságának kivívásában, s bízott a vezetőiben. A tömegek akarata azonban mindegyik választáson súlyos kudarcba fulladt a hivatalos kormánykörök és kiszolgálóik: a közigazgatás és a csendőrség brutális beavatkozása miatt a nyílt szavazásos választási rendszerben. S emiatt a kisgazdapárti parasztok elsődleges kérdésévé vált a szabad, titkos választójog megszerzése, még a földkérdést is megelőzve, hiszen látták, reformokra az országban addig nem kerülhet sor, amíg a parlamentben megfelelő látszámú saját képviselőtüket nem tudják biztosítani.

A kisgazdapárti tömegben az első törést az a szárnyra kelt hír okozta, amely szerint Eckhardt Tibor Gömbössel összepaktált a titkos választójog kérdésében, s engedményeket tett, melynek következtében sok kisgazdapárti tag elesne a választói jogtól.¹ Fokozta a

*Vörös Vince volt kisgazdapárti politikus, a Parasztszövetség országos titkára, majd főtitkára az MTA Történettudományi Intézete támogatásával emlékiratait írja. Kérésünkre abból kiemelt néhány részletet a Parasztszövetség második világháború alatti tevékenységére vonatkozóan, amelyeket önálló közleménnyé formálva itt közreadunk. Életrajzi adatait ld.: *História*, 1979. I. évf. 4. sz., 23. old.

¹ Ld. bővebben: *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 99–107. – Eckhardt 1930 decembere óta állt kapcsolatban a

kisgazdapárti tömegek nagy részének elégedetlenségét Eckhardt Tibor Körmenten elmondott beszéde, melyben hitet tett Habsburg Ottó mellett.² Főleg a Tiszántúl paraszt-sága, de a Dunántúl nagy része is a szabad-királyválasztás híve volt. A Kisgazdapárt már 1930-ban Békésen szabad-királyválasztónak mondotta magát. A Habsburg-házat nem szerették, s anélkül, hogy konkrét személy is lett volna előttük királyjelöltként, csupán elvként ragaszkodtak a szabad-királyválasztáshoz, de ez Eckhardt beszéde után elegendő volt ahhoz, hogy népszerű vidéki kisgazdapárti vezető emberek számosan kilépjenek a pártból, s magukkal vigyék híveiket is.

Az egymást követő kabinetek németbarát politikája elősegítette a nyilasmozgalmak előretörését, melyek állandóan támadták a Kisgazdapártot, melyet baloldali szervezetnek tartottak németellenes politikája miatt, s mint ilyen, ellenségüknek. Hatalmas propagandájukkal az 1939-es képviselőválasztásokra a paraszti tömegek Kisgazdapárt iránti vonzalmát jelentősen csökkentették. Ehhez hozzájárult a kormányzat erőteljes kisgazdapártellenes ténykedése is. A Kisgazdapárt 1939-ben súlyos vereséget szenvedett³, a párt válságba került, s ez a politikai zuhanás nagyban hozzájárult 1939 nyarán a Nemzeti Parasztpárt makói megalakulásához, azokkal a népi írókkal az élén, akik a választásokig többségükben kisgazdapártiak, vagy a Kisgazdapárt támogatói voltak.

Nagy Ferencnek⁴ igen fáj a paraszti tömegek elvesztése (bár ő képviselő lett a siklósi választókerületben), és sokat töprengett azon, mit kellene tenni, hogy a parasztságot újból megnyerhessék, egységbe hozhassák. Kisgazdapárti vonalon ez kilátástalannak látszott: képviselők, parasztok tömegének hite rendült meg a pártban. Eckhardt már nem volt vonzó egyéniség. Tildy Zoltán⁵ és Nagy Ferenc viszont feltétlenül meg akarták menteni a pártot.

Nagy Ferencben új gondolat született meg... Nem akarom azt mondani, hogy a mi, szakképzett arany- és ezüstkalászos gazdamozgalmunk, melyet én indítottam el néhány baranyai barátom (ifj. Bernáth Gyula, Pekori József és Klits András) segítségével

Kisgazdapárt vezetőivel, de az 1931-es választásokon még keresztény ellenzéki programmal szerzett mandátumot, s csak utána lépett be a Kisgazdapártba. Gaal Gaszton halála (1932. október 26.) után a párt vezérévé választották.

² Eckhardt körmentei beszéde 1937. október 10-én hangzott el.

³ Az 1939-es választásokon a Kisgazdapárt mandátumainak száma a korábbi 24-ről 14-re esett vissza.

⁴ Nagy Ferenc – 20 holdas bissei kisgazda – kisgazdapárti politikus. 1924-től a Nagyatádi-féle Kisgazdapárt tagja, 1928-tól 1930 júniusáig Baranya megyei alelnök. 1930-ban Tildy Zoltánnal és másokkal a Független Kisgazdapárt megalapítója, 1930. október 12-től főtitkára. 1939-től kisgazdapárti programmal parlamenti képviselő. 1941. szept. 28-tól 1943. nov. 3-ig a Parasztszövetség elnöke. A háború alatti függetlenségi és ellenállási mozgalom aktív résztvevője, 1942-ben tagja az antifasiszta erőket tömörítő Történelmi Emlékbizottságnak. A német megszállás idején 1944. április 18-tól október 10-ig a Gestapó foglya; 1944. október 15-én szabadlábra került. A Szálasi-puccs után illegálisba vonult.

⁵ Tildy Zoltán – református pap, kisgazdapárti politikus. 1932-től a szeghalmi református egyház lelkésze. A 20-as évek elején a Nagyatádi-féle Kisgazdapárt tagja és vidéki szervezője. A Független Kisgazdapárt egyik létrehozója, 1930. október 12-től alelnöke, 1940. január elejétől ügyvezető alelnöke. 1936-tól parlamenti képviselő, kisgazdapárti programmal. A függetlenségi és ellenállási mozgalom egyik vezetője; 1942-ben tagja a Történelmi Emlékbizottságnak.

1937-ben Baranyában⁶, adott volna indítékot Nagy Ferencnek a Parasztszövetség gondolatára, de az bizonyos: előtte állt ez a fiatal paraszti mozgalom, melyet – kérésemre – ő is segített itt-ott Kovács Bélával⁷ együtt, s látta a gyors sikert, melyet politikai jelszavak hangoztatása nélkül értünk el. Lehet, hogy az azonos szerkezetű Parasztszövetség gondolata ebből pattant ki Nagy Ferencben, azzal a változattal, hogy a kalászos mozgalom csak a szakképzett gazdákat kívánta tömöríteni, míg Nagy Ferenc a Parasztszövetségben az egyetemes parasztságot. Őneki, terveihez, minden parasztra szükség volt.⁸

Így összegződött benne a Parasztszövetség koncepciója:

Országos Parasztszövetséget kell létrehozni, politikamentes színezettel. Vezető és tag csak parasztember lehet. A vesztes háború után – Nagy Ferenc egy percig sem bízott a németek győzelmében – a parasztság helytállása igen döntő lesz, s erre már most fel kell készíteni. A Parasztszövetségnek szembe kell fordulnia a nyilasokkal és volksbundistákkal. E szervezet megalakításának szükségességéről meg kell győzni a belügyminisztert.⁹ (Ezt keresztulvihetőnek tartotta, mert Keresztes-Fischer Ferenc Baranyából került Budapestre, s már innen ismerték egymást. Nagy Ferenc népszerű volt a megyei törvényhatósági bizottságban, olyannyira, hogy ha nem volt ott, nem szólalt fel okos ellenzéki módján, a hivatalos közigazgatás is megjegyezte: ma nem lesz érdekes az ülés, nincs itt Nagy Ferenc.)

Elgondolásaiban nem tévedett, amikor Keresztes-Fischer Ferencnek előadta a Parasztszövetséggel kapcsolatos tervét, ott kedvező fogadtatásra talált. Kérte az alapszabályok elkészítését. Nagy Ferenc magával hozta a kész alapszabály-tervezetet, és azonnal átadta. Keresztes-Fischer az alapszabályt a minisztertanács elé terjesztette, ahol azonban vitákat váltott ki. Teleki Pál miniszterelnök a KALOT-ot pártfogolta,¹⁰ amely a kormány anyagi és erkölcsi támogatásával működött, s éppen a falvakban szántak neki nagy szerepet. A Parasztszövetség ezzel ütközött volna. Keresztes-Fischer sajnálkozással adta vissza az alapszabályt Nagy Ferencnek azzal, hogy egyelőre várni kell vele.

1941 tavaszán rendkívüli esemény történt. Teleki Pál miniszterelnök öngyilkos lett. Keresztes-Fischer vette át az ügyek intézését az új miniszterelnök megválasztásáig, mint a kormány legidősebb, legrégebb tagja. Miniszterelnöknek is őt akarták, de nem vállalta, így

⁶ A Földművelésügyi Minisztérium a 20-as évek elejétől szervezett téli iskolákat a korszerű mezőgazdasági szakismeretek terjesztésére a parasztság körében. Aranykalászos gazda címet kapott az a fiatal gazda, aki elvégezte a kétéves téli szakiskolát; ezüstkalászos gazdának azt nevezték, aki sikeres vizsgát tett a 3 hónapos téli gazdasági tanfolyam végén. Ifj. Bernáth Gyula (Szabadszentkirály), Pekori József (Királyegyháza), Klits András (Orfű) fiatal baranyai gazdák, akik Vörös Vincével együtt 1930–34 között elvégezték a szentlőrinci Horthy Miklós Téli Gazdasági Iskolát. Valamennyien a Független Kisgazdapárthoz csatlakoztak. Az arany- és ezüstkalászos gazdák mozgalmának történetére ld.: Arany- és Ezüstkalászos Gazdák Évkönyve. Budapest, Közérdekű Könyvkiadó Vállalat 1943. 23–174. old., valamint *Vörös Vince: Életutam*. Kézirat. MTA Történettudományi Intézet Archivuma.

⁷ Kovács Béla – 20 holdas mecsekaljai kisgazda, kisgazdapárti politikus. 1933-tól tagja a Független Kisgazdapártnak; Nagy Ferencnek, a párt főtitkárának személyes híve. Az 1939-es választásokon fellépett képviselőjelöltként, de elbukott. 1941-től a Magyar Parasztszövetség főtitkára.

⁸ A Parasztszövetség megalakulásának körülményeire vonatkozóan ld. még Nagy Ferenc 1976. nov. 2-i Vörös Vincéhez intézett levelét. Idézi *Vörös Vince: Életutam*. 139. és következő oldalak.

⁹ Keresztes-Fischer Ferenc – kormánypárti politikus. 1921-től 1931-ig Baranya m., 1925-től egyúttal Somogy m. főispánja, 1931. aug. 24-től 1935. március 24-ig majd 1938. március 14-től belügyminiszter. 1941. április 3-án egy napig megbízott miniszterelnök.

¹⁰ KALOT – Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Titkársága.

lett az addigi külügyminiszterből, Bárdossy Lászlóból, miniszterelnök. Keresztes-Fischer értesítette Nagy Ferencet, hogy hozza el az alapszabályokat, az események most elterelik fontosabb kérdések felé a miniszterelnök figyelmét. Így is lett, a minisztertanács hozzájárult a Parasztszövetség megalakításához. A belügyminiszter közölte Nagy Ferencével: a szövetségnek pártokon felül kell állnia, s hogy a vezetőségbe kormánypárti parasztképviselőket is be kell vonni. Nagy Ferenc ezt készségesen vállalta, s többek között tárgyalta Pataki László,¹¹ Plósz István¹² és Csizmadia András¹³ képviselőkkel. Keresztes-Fischer azt ajánlotta, hogy tárgyaljon a KALOT-tal és a Hivatásszervezettel, s vonják bele ezt a két szervezetet is a Parasztszövetségbe. Nagy Ferenc ezzel a feladattal a katolikus Kovács Bélát bízta meg, aki ugyan beszélt P. Kerkai Jenővel¹⁴ és dr. Farkas Györggyel,¹⁵ a KALOT és Hivatásszervezet vezetőivel, de miután azok makacskodtak, többet nem kereste fel őket. Emellett Nagy Ferenc Kovács Bélát a velem való kapcsolatfelvétellel is biztatta, azért, hogy a kalászos gazdák mozgalmát megnyerjék a Parasztszövetség számára.

Tárgyalások a „Kis Pipa” vendéglőben

Kovács Béla fontosabbnak tartotta a velem való tanácskozást. Telefonált a Kis Újsághoz,¹⁶ s megállapodtunk, hogy aznap este – ez 1941 nyarán történt – nyolc óraker találkozzunk a „Kis Pipa” vendéglőben. Mindketten örültünk, hogy hosszú idő után láthatjuk egymást. Kovács Béla földim, baranyai, s mozgalmunk kezdeti időszakában támogatott Nagy Ferencével együtt. Régen nem találkoztam vele, mióta Budapestről irányítottam országossá váló kalászos mozgalmunkat. Most elmondta, egy olyan szövetséget akarnak létrehozni, amely magában foglalná a parasztság minden rétegét: a birtokost, a földmunkást, a cselédet, a napszámból élőket. Ennek az egyesülésnek Magyar Parasztszövetség lesz a neve, és tagjai, vezetői csak parasztok lehetnek. Az a kérésük, hogy ne járjunk külön utakon, hiszen egy a célunk. Mi is sokat nyernénk veletek – mondotta Kovács Béla –, öntudatos rétege vagytok a parasztságnak, sokan osztályharcos szemlélettel rendelkeztek, és azt a feladatot, melyet a Parasztszövetségnek szánunk, veletek lehetne a legjobban végrehajtani. Ti is nyernétek, nem lenne szükség sem KALOT-ra, sem

¹¹ Pataky László – módosparaszt, kormánypárti politikus. 1939-től a Magyar Élet Pártjának parlamenti képviselője.

¹² Plósz István – módosparaszt, kisgazdapárti, majd kormánypárti politikus. 1920–22 között kisgazdapárti, 1935-től kormánypárti programmal képviselő. Az Országos Mezőgazdasági Kamara, valamint a Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesületének alelnöke. A Faluszövetség és más agrár-egyesületek vezetőségének valamint a „Hangya” szervezetet igazgatóságának a tagja. 1942-től a Parasztszövetség alelnöke.

¹³ Csizmadia András – gazdagparaszt, kisgazdapárti, majd kormánypárti politikus. 1918 előtt a Függetlenségi és 48-as Párt tagja, az ellenforradalom győzelme után csatlakozott a Nagyatádi-féle Kisgazdapárthoz. 1922-től – folyamatosan – kormánypárti képviselő.

¹⁴ P. Kerkai Jenő – jezsuita atya, 1936-tól a KALOT főtitkára, majd elnöke.

¹⁵ Farkas György dr. – 1936-tól a KALOT ügyvezető titkára, 1941-től a Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete Agrártitkárságának vezetője. – A fejszabadulás után kisgazdapárti képviselő.

¹⁶ Vörös Vince 1940-től dolgozott a Kis Újságnál; 1941 elejétől tartózkodott állandóan Budapesten. (Vörös Vince közlése.)

Hivatásszervezetre, és a Mezőgazdasági Kamarának, közelebbről Halács Ágostonnak¹⁷ is elvágnátok önző, bekebelező törekvését.

Éreztem, láttam Béláéknak igazuk van. Az önálló kalászos szövetséget nem engedik létrehozni, örültem hát a Parasztszövetség gondolatának, melynek alapszabályát a belügy-miniszter elfogadta.

A továbbiakban néhány gondolatot ismerttettem velem Kovács Béla Nagy Ferenc terveiből, amelyek nyíltan vagy burkoltan bele voltak foglalva az alapszabályokba. Persze, még számos kérdés felvetődött. Miként fogadja a Kisgazdapárt vezetősége Nagy Ferenc kezdeményezését? Eckhardt Tibor és Tildy Zoltán ellenkezés nélkül fogadták. Kovács Béla miként kapcsolódott bele? Korábban éppen itt, a Kis Pipában győzte meg őt Nagy Ferenc, mert Béla eleinte nem bízott a kivihetőségében. Honnan veszi a Parasztszövetség az anyagi fedezetet? Keresztes-Fischer Ferenc ajánlott fel támogatást valamilyen nemzetvédelmi alapból. Hogyan viszonyul a Parasztszövetséghez a KALOT és a Hivatásszervezet, miután parasztok beszervezésére törekszenek? Mozgalmuk alapja, a Salazar-diktatúra programja sohasem lesz képes komoly tömegmozgalmat összehozni, és arra a célra, melyre a Parasztszövetség alakul, nem felel meg, ennél fogva elsorvad – fejtette Kovács Béla.

A Kis Pipában az óra későre járt, de mintha az idő megállt volna felettünk. Amikor éjfél felé elváltunk egymástól, megegyeztünk, kalászos barátaimmal ismertetem a Parasztszövetség létrehozásának tervét, és a csatlakozást előkészítem.

Kovács Bélával történt beszélgetésünk után megkaptam a Magyar Parasztszövetség alapszabályát, s úgy láttam, kevés változattal a kalászos elgondolásokat tartalmazza, előkészítő bizottságunknak bizonyára nem lesz kifogása ellene.

A Parasztszövetség megalakulása

Nagy Ferenc és Kovács Béla teljes lendülettel kezdtek hozzá a szövetség megalakításának előkészítéséhez. 1941. szeptember 28-án megtörtént az ünnepélyes zászlóbontás Budapesten, a Rákóczi úton levő Debrecen étterem dísztermében. Az ország minden részéből sereglettek össze az érdeklődők: birtokos parasztok, földmunkások, ismert parasztvezetők, kb. 150 fő. Én és számos kalászos barátom, megfigyelőként jelentünk meg. Ott voltak a népi írók: Veres Péter, Darvas József, Illyés Gyula, Sinka István, Kodolányi János, Szabó Pál, a Szabad Szó szerkesztője, valamint Futó Dezső¹⁸ és Bihari Nagy Lajos¹⁹ a Kis Újságtól.

¹⁷ Halács Ágoston, dr. – mezőgazdasági érdekképviselői vezető. 1941-től az Országos Mezőgazdasági Kamara igazgatója, az Országos Mezőgazdasági Biztosító Intézet igazgatósági tagja.

¹⁸ Futó Dezső – kisgazdapárti újságíró. 1932-től állt kapcsolatban a Független Kisgazdapárttal, 1938–39-ben a párt Csanád megyei szervezőtitkára. Első írásai 1934-ben Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában, a Szabadság-ban jelentek meg. 1938–39-ben a Makói Független Újság, ill. utóda, a Délvidéki Független Hírlap, majd 1943. májusától a Kis Újság munkatársa. 1939 októberétől 1943 tavaszáig katona, Szeghalmon szolgált. (Futó Dezső közlése.)

¹⁹ Bihari Nagy Lajos – bojti tanító, újságíró. A Független Kisgazdapárt alapító tagja, később a párt Bihar megyei szervezetének elnöke. 1939-től a Kis Újság munkatársa, 1941-től a lap Magyar Kalász c. rovatának vezetője.

Kovács Béla ismertette az alapszabályokat,²⁰ amelyeknek elfogadása után Nagy Ferenc szólt az egybegyűltekhöz. Néhány gondolatát szükségesnek tartom kiemelni: a Parasztszövetség a parasztoké, más érdekeket nem szolgál; olyan időtálló szervezet kell legyen, amelyben otthon találnak az egymást követő nemzedékek. Felhívta a figyelmet arra, hogy a Parasztszövetségnek minden országos, tehát nemcsak a parasztságot érintő kérdésben állást kell foglalnia, s „új”, átfogó életszemlélet kialakítására kell törekedni. Ugyanakkor rámutatott arra, hogy a szövetség a „keresztény magyar világnézet” alapján áll. A legfontosabb feladatként a paraszti gazdálkodás színvonalának emelését jelölte meg, de szükségesnek tartotta az értékesítés megszervezését is. Elodázhatatlannak nevezte a földmunkás és szegényparasztság földhözjuttatását. Kitért a parasztság szociális helyzetére, sürgetve a falusi munkanélküliség megszüntetését, az iskoláztatás gondjainak megkönnyítését és az egészségügyi ellátás javítását, olcsóbbá tételét. Fontosnak tartotta a kapcsolat fenntartását és ápolását a népi írókkal; műveiket el kell juttatni minden faluba – hangoztatta.²¹

Az alakuló közgyűlés megválasztotta a Parasztszövetség vezetőségét.²² Az elnök és a főtitkár személye előre tudott volt, s a pártokfelettség szimbolizálása végett helyettes elnökként kormánypárti jöhetett számításba. Pataky Lászlót azelőtt nem ismertem, itt láttam először. Mint a Magyar Élet Pártja parasztképviselője, elég csendes szerepet töltött be a parlamenti életben, s mint kiderült, a Parasztszövetségben sem zavart sok vizet. Módosabb gazda volt, Nagy Ferenc őt válaszotta ki a MÉP képviselők közül, mert aránylag ővele tudta megértetni elgondolásait, jobban, mint Csizmadia Andrással, vagy akár az ugyancsak baranyai Patacsi Dénessel.²³ Az is megtörtént, hogy Pataky László egyszer a parlamentben Nagy Ferencékkal szavazott. Sem ő, sem a többi, a Paraszt-szövetség munkájában ténykedő MÉP parasztképviselők soha nem próbálták a kormányzat semmilyen álláspontját a Parasztszövetségre rátukmálni.

A Parasztszövetség igazi motorját – Kovács Béla irányításával – a központi titkárok alkották. Többségük demokratikus gondolkodású, haladó szellemű parasztember. Dobi István²⁴ földmunkás (Szőny), korábban a Szociáldemokrata Párt tagja, Iliás Ferenc,

²⁰ Ld.: Az Országos Magyar Parasztszövetség alapszabálya. Sylvester nyomda. 1941. 15. old.

²¹ Ld.: A Magyar Parasztszövetség programja. Elmondotta: a Magyar Parasztszövetség alakuló gyűlésén Nagy Ferenc kisgazda, országgyűlési képviselő, a Magyar Parasztszövetség országos elnöke. Kiadta: Nagy Ferenc, Budapest. [1941.]

²² A Magyar Parasztszövetség országos elnöksége a következőkből állt: *Elnök*: Nagy Ferenc kisgazdapárti képviselő; *elnökhelyettes*: Pataky László, kormánypárti képviselő; *alelnökök*: B. Szabó István kisgazdapárti képviselő, Kiss Kálmán kisgazda, erdélyi képviselő, Fekete Imre földmunkás, Németh Imre kisgazda és Kovács Lajos kisgazda. *Főtitkár*: Kovács Béla (A Magyar Parasztszövetség programja . . . Kiad. Nagy Ferenc, Budapest [1941] 2. old.)

²³ Patacsi Dénes – módosparaszt, kormánypárti politikus. 1914 előtt a Függetlenségi és a 48-as Párt Szentlőrinc járási alelnöke. 1918 őszén csatlakozott a Nagyatádi-féle Kisgazdapárthoz, később a párt Baranya megyei alelnöke. 1919. szeptember 24-től 1920. március 15-ig a Huszár-kormányban az ún. kisgazda minisztérium államtitkára. 1920. március 15-től 1921. április 14-ig a Simonyi-Semadam – majd a Teleki-kormány honvédelmi államtitkára. 1920–22-ig kisgazdapárti, 1922-től kormánypárti képviselő.

²⁴ Dobi István – földmunkás, kisgazdapárti politikus. A 20-as évek elejétől tagja a Földmunkások Országos Szövetségének és a Szociáldemokrata Pártnak, 1931-től 1935-ig a szőnyi

szegényparaszti származású fertőszentmiklósi tanító,²⁵ az illegális kommunista párt tagja volt; Kiss Gergely,²⁶ vésztői parasztgazda, apai ágon zsellércsaládból származott, Dancs József,²⁷ ácsi születésű szegényparaszt-család sarja, aztán én, a hatholdas bicsérdei Vörös-család ivadéka. Két titkárt külön kell említenem, bár a kezdeti időszakban jó munkát végeztek, később eltévelyedtek. Buzás Márton²⁸ (Nagyút), az 1943. év végéig lelkesen dolgozott, míg Gombás Bálint²⁹ (Büdszentmihály) már korábban szélsőjobboldali elemekkel tartotta a kapcsolatot, híreket szállított a Parasztszövetségből, és 1943-ban nyilas lapokban támadást is intézett ellenünk. Nagy Ferencsel és Kovács Bélával már korábban közöltem észrevételeimet, és Gombást eltávolították. Buzás 1944-ben lett nyilas párttag.

A bennünk élő közös életszemlélet vezetett mindnyájunkat. Talán nem lehet kiemelni, hatunk közül (Kovács B., Dobi I., Iliás F., Dancs J., Kiss G., Vörös V.) ki ment szívesebben, ki csinálta jobban. Habár gondolkodásunk, nézeteink nem voltak mindenben azonosak, s tetteinkben nem egy vonatkozásban más-más motivációk játszottak szerepet – de a közös, végső célban egyetértettünk. S ez a közös cél erős kapocs volt közöttünk, olyannyira, hogy pl. Iliás Feriről tudtam, hogy az illegális kommunista mozgalom harcosa. Egy pár dologban vitakoztunk is, de ez nem távolított el egymástól bennünket, mert végeredményben a nép felemelése volt a cél. Barátok voltunk. Mindketten a Szabad Szó írógárdájának követői. Ugyanígy voltam Dobi Istvánnal is, de ővele még bensőségesebb volt a kapcsolatom. Mindketten tántoríthatatlan hívei a szegénység megszüntetésének. S ebben teljesen egyetértettünk. Ezt a nézetet a Parasztszövetség táborában is terjesztettük. Ez az együttműködés akkor nem volt furcsa, sőt természetes. Iliástól, Dobitól és a győrfystáktól kaptam a KMP rölapjait, és azok terjesztésében részt vettem. A haladó szellemű arany- és ezüstkalászos és egyéb parasztok, földmunkások, kisparasztok címeit rendelkezésre bocsátottam. Ez komoly bizalmat jelentett. *Akkor* lényeges felfogásbeli különbség nem volt köztünk a magyarság és a mezőgazdasági népesség, az agrár-

pártszervezet elnöke. 1936-ban átlépett a Kisgazdapártba, 1937-től a párt Földmunkás Tagozatának elnöke. 1939-től az Országos Mezőgazdasági Kamara tagja.

²⁵ Iliás Ferenc – tanító, újságíró. A 30-as évek végén a Kisgazdapártban kezdett politizálni; 1939-ben a Nemzeti Parasztpárt alapító tagja; 1940-től a Szabad Szó belső munkatársa. 1942-től az illegális KMP tagja. (Rá vonatkozóan ld.: Győr-Sopron megye forradalmi harcosainak életrajgyűjteménye. Szerk.: Kovács Győzőné. Kiadja az MSZMP Győr-Sopron megyei Bizottsága, Győr, 1975. 101–103.)

²⁶ Kiss Gergely – kisgazdapárti politikus. 1931 márciusától a vésztői (Békés m.) kisgazdapárti pártszervezet ügyvezető elnöke, később az országos vezetőség, az ún. nagyválasztmány és az annak élén álló Intéző Bizottság tagja.

²⁷ Dancs József – aranykalászos gazda, később újságíró. A 20-as évek második felétől kapcsolatban állt a Nagyatádi-féle Kisgazdapárttal, 1934-ben csatlakozott a Független Kisgazdapárt-hoz. 1937 őszétől a Kis Újság külső, 1938 tavaszától belső munkatársa, az ún. Falu-rovat vezetője. Vörös Vincével együtt az arany- és ezüstkalászos gazdák mozgalmának kezdeményezője és szervezője. (Dancs József közlése.)

²⁸ Buzás Márton – kisparaszt (Nagyút, Heves m.) A Parasztszövetség Heves megyei szervezője, majd országos titkára. A felszabadulás után a Nemzeti Parasztpárt tagja.

²⁹ Gombás Bálint – szövetkezeti tisztviselő (Büdszentmihály, Szabolcs m.), majd újságíró. A Parasztszövetség központjának alkalmazottja, ő nem volt választott tisztségviselő. Ld.: *Dobi István: Vallomás és történelem. Kossuth Kiadó, Budapest, II. k. 155.* (A továbbiakban: *Dobi: Vallomás és történelem.*)

proletariátus érdekeinek szolgálatában. Magyarország függetlenségének megtartása, a háborúból való kilépés követelése szempontjából egy volt a szándékunk. De sorolhatnám az illegális kommunista párt egyéb követeléseit is, az ő programjuk sok mindenben azonos volt a Kisgazdapárt programjával – még a felszabadulás után is egy darabig. Rákosiék agresszivitása, kegyetlen politikai manőverei később sok ellenszenvet váltottak ki belőlünk.

Én nehezen kötődtem emberekhez, ha nézetüket, magatartásukat nem találtam megfelelőnek, az enyémmel azonosnak. Központi parasztszövetségi gárdáinkkal azonban kitűnően megértettük egymást. Nagy Ferenchez és Kovács Bélához, azt hiszem, én álltam legközelebb. Kovács Béla, Nagy Ferenc is baranyaiak. Bélával majdnem szomszéd községbeliek voltunk, több politikai, ideológiai tanfolyamon vettünk részt, közös szervezőutaink során megismertük egymást emberileg is. Ugyanaz állt fenn Nagy Ferencsel, aki a baranyai Bisse községben született. A közügyek iránti vonzalmamat nagyban segítette ez a baranyai háromszög: Bisse, Patacs, Bakonya közelsége, a bennünk élő nézetazonosság.

A Kis Újság volt a szócsövünk és Dessewffy Gyula³⁰ továbbra is rendelkezésre bocsátotta a lapot, mely hozta a parasztszövetségi híreket.

Felvetődik a kérdés, miért nem a Szabad Szó lett a Parasztszövetség lapja? A népi írók támogatták a Parasztszövetséget, azonban hetilap lévén, jobban megfelelt a mozgalom számára a napilap. S az sem elhanyagolható ok, hogy a Szabad Szóék kezdeményezték a Nemzeti Parasztpártot, melyet Kovács Imréék³¹ elvben nem adtak fel, bár szervezkedése teljesen leállt. Ők ekkor még a földmunkásság megszervezését tartották elsődleges célnak. A Parasztszövetséget inkább a birtokos parasztság szervezetének tekintették, ami a külsőségekben annak is látszott, hisz az értekezletekre, gyűlésekre járásokra a tulajdonnal rendelkezőknek volt pénze. A földmunkások és kisparasztok közül kevesen utazhattak Budapestre, mert nemhogy útiköltségre, de sok esetben kenyérre, zsírozóra is alig tellett otthon a családnak. Ezt Kovács Imréék a Parasztpárt kezdeti szervezkedésénél maguk nagyon is megérezték, mert a Szabad Szónak sem volt arra pénze, hogy útiköltséget fizethetett volna. Mindazonáltal Szabó Pál, Veres Péter és Kovács Imre támogatták a Parasztszövetséget, mert más paraszti szervezet nem volt. Darvas József, Futó Dezső, Fehér Lajos,³² Iliás Ferenc, Dobi István, Dancs József ott voltak velem együtt a Kis Újságnál, s Nánási László³³ is írt bele a Parasztszövetségről.

Szervező munka különleges feladatokkal

A Parasztszövetség helyi szervezeteivel az említett gárda tartotta a közvetlen kapcsolatot; jártuk az országot, és főképpen olyan megyei és községi vezetőket szerveztünk be, akik politikai és gazdasági szemléletükben élesen elhatárolták magukat a gazdag

³⁰ Dessewffy Gyula, gróf – nagybirtokos, újságíró. 1940-től a Kis Újság c. lap tulajdonosa és főszerkesztője.

³¹ A Nemzeti Parasztpárt megalakulására ld.: *Tóth István: A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1972. 7–12. old.

³² Fehér Lajos – középiskolai tanár, kommunista politikus. 1938-ban kapcsolódott be a munkásmozgalomba, részt vett a Márciusi Frontban. A debreceni Parasztfőiskolások Közösségének (PFK) tagja. 1941-től a Szabad Szó, majd a Kis Újság munkatársa. 1942-től tagja az illegális KMP-nek.

³³ ifj. Nánási László – szegényparaszt, (Kisújszállás) A Parasztszövetség Szolnok megyei titkára. 1939-től a Szabad Szó munkatársa.

földbirtokosoktól, a nagytőkésektől s az elnyomó rendszer uraitól. Persze akadtak parasztszövetségi vezetők egyes szervezetek élén, akikben ez az elhatárolódás nem élt ilyen világosan, módosabb gazdák voltak, de a Parasztszövetség által végzett munka sokukban jó talajra talált.

Szervező útjaink során a belső cél az volt, hogy olyan embereket gyűjtsünk össze, akikkel bizalmas feladatokat is el lehet végeztetni. Ezekről az emberektől tudtuk meg, hogy a falvakban miként vélekednek a háborúról, s miként értékelik a hitleri Németország és magyarországi kiszolgálóik törekvéseit. A kalászos mozgalom és a Kisgazdapárt révén szerzett számos magyarhú, sváb származású barátaink útján a németlakta vidékek hangulatát is jól ismertük. Ők kitartó volksbund- és nyilas-ellenes propagandát is kifejtettek. Ez a széles körű szervező munka nem volt egyszerű és veszélytelen. Egyfelől a csendőrségi-rendőrségi apparátus figyelte erősen az általuk baloldali beállítottságúnak tartott gyanús személyeket — erről számos jelentés érkezett hozzánk —, másrészt a nyilas, németbarát csoportok támadtak állandóan bennünket, gyűléseiken, lapjaikban, sőt még a parlamentben is.

Az 1942. év a Parasztszövetség nagy szervezési esztendeje volt. Rohamosan szaporodtak a szervezetek, újak alakultak és a meglevő gazdakörök csatlakoztak. Év végére már közel félezer tagszervezet működött az országban, és ezek nagy részét arany- és ezüstkálászos gazdák alakították meg, vagy az ő segítségükkel jöttek létre. Örvedetesen, a szegényparasztság és a földmunkásság külön is alakított szervezeteket, de sok helyen tagként léptek be kisebb csoportokban.

Darvas József is elcsodálkozik a Kis Újságban a parasztszövetség hatalmas lendületén: „Alig néhány hete, legfeljebb egy-két hónapja, hogy a Parasztszövetség elindult országos szervező útjára, s máris egy olyan hatalmas társadalmi szervezet, társadalmi mozdulás körvonalai bontakoznak ki, mely a magyar parasztság eddigi történetében szinte példa nélkül áll.”³⁴ S mint ahogy mi láttuk, Darvas is arra mutatott rá, hogy a parasztság különböző rétegei között fennálló érdekellentétek dacára az egység megteremthető, ha a nagy érdekek azonosságát nézzük: az egyetemes magyar parasztság gazdasági és társadalmi felemelkedését. A célt: viruló falvak ezreit, melyek levetkőzik évezredes elnyomatásuk, lenézettségük, hamis dicséretük minden sötét átkát.

Az Arany- és Ezüstkálászos Gazdák Szakosztályának létrejötte

Dobi Istvánnal, Fekete Imrével,³⁵ Iliás Ferencsel és Dancs Józseffel többször beszélgettünk a felvetett célok *igazi* értelméről. Amikor felvázoltam előttük az előállt lehetőséget: a kalászos szakosztály és a földmunkás szakosztály megalakításával legjobbainkat közelebb lehetne hozni egymáshoz, a meg nem oldott problémákat meg lehetne tárgyalni s a járható utat megtalálni — Dobiék helyeselték a gondolatot. A kalászos szakosztály létrehozásának feltételei máris adva vannak — fejtegettem —, sok kitűnő fiatal lehetne foglalkoztatni munkájában, s mi majd segítségére leszünk a földmunkás vezetőknek a földmunkás szakosztály életrehívásában. És én azt is tudom, mondtam, hogy Nagy

³⁴ Kis Újság, 1942. február 22.

³⁵ Fekete Imre — földmunkás (Füzesgyarmat, Békés m.). 1941-től a Parasztszövetség alelnöke. Az Országos Mezőgazdasági Kamara tagja.

Ferenc és Kovács Béla hívei a földmunkás szakosztály létrehozásának, az előkészítő munkában teljesen szabad kezet biztosítanak. Ezen túlmenően – folytattam – a Paraszt-szövetségnek foglalkoznia kellene a paraszttasszonyok megszervezésével is, akik az élet terheiből a legáldozatosabban veszik ki részüket, de érdemeiket alig, vagy egyáltalán nem jutalmazta elismerés. A Paraszt-szövetség feladata ezen változtatni, s ehhez nagy erkölcsi tökélet jelent, ha szervezetei országszerte minél nagyobb számban megalakulnak és működnek.

A kalászos szövetség ügyében nem tudtunk megegyezni a Földművelésügyi Minisztériummal, illetve az általa megbízott Országos Mezőgazdasági Kamarával. Halács Ágoston igazgatóval folytatott tárgyalásaink során nem jött létre megegyezés. Az általuk készített alapszabály szerint a vezetés teljesen kicsúszott volna a kezünkől. Mint egy később véletlen folytán előkerült levélből kiderült, teljesen fel akartak „parcellázni” bennünket, a Mezőgazdasági Kamara, az OMGE, a megyei gazdasági egyesületek és a Faluszövetség között. Csak az ő tevékenységüket segíthettük volna elő, s így minden radikális elgondolásunk csírájában elhalt volna.

Előkészítő bizottságunk felhatalmazása alapján beszéltem Nagy Ferencel és Kovács Bélával, hogy mozgalmunk csatlakozik a Paraszt-szövetséghez, és annak keretén belül megalakítjuk a Kalászos Gazdák Szakosztályát. Nagy örömmel fogadták bejelentésemet. Megállapodtunk az alakulás időpontjában: 1942. március 29-én. Nagy Ferenc nagyon sajnálta, hogy nem vehet részt rajta, mert éppen ezen a napon lesz Békésen nagygyűlés, amikor is a Viharsarok egyik legnagyobb parasztszervezete, a Békési Kisbirtokos Szövetség csatlakozik a Paraszt-szövetséghez.

– Pataky Lacival megyünk, de itt lesz Kovács Béla, a Szövetség főtitkára – mondotta Nagy Ferenc.

Megegyeztünk, majd – egy ötlettől indítva – azt javasoltam, hogy a Kisbirtokos Szövetség nagygyűlésével össze lehetne kapcsolni a Békés megyei kalászosok nagygyűlését, ahol bejelentenék csatlakozásukat az országos kalászos szakosztályhoz. A Kis Újságban megírjuk, példaképpül állítva az ország többi kalászos gócpontjai elé. Nagy Ferencnek nagyon tetszett az ötlet. A meghívókat aznap elkészítettük és szétküldtük. Külön levelet írtam Japport József³⁶ gyulai barátomnak, hogy vezesse le a kalászos gyűlést.

Március 29-e mozgalmas napja volt a Paraszt-szövetség központjának. Közel száz kalászos vezetőt hívtam meg, akiket már korábban körzeti vezetőknek választottak meg, így az ország minden tája képviselve lett. Az érkezőket én és Dancs József fogadtuk.

Kovács Béla a Paraszt-szövetség részéről szól hozzájuk, örömmel köszöntötte az elhatározást, hogy a tanult, szakképzett gazdák együtt kívánnak haladni többi paraszt-társaikkal. A megalakuló szakosztály munkáját mindenben a legmesszebbmenőkig támogatja a Paraszt-szövetség – jelentette ki.

Én elmondtam utunk addigi állomásait, a sok küzdelmet, melyet önállóságunkért folytattunk, hangsúlyozva, hogy ha külön szövetséget sikerült volna kialakítanunk, akkor is a legszorosabb kapcsolatot tartottuk volna fenn a Paraszt-szövetséggel. De miután állandó gáncsoskodásba ütköztünk, itt az ideje, hogy az egyetemes parasztság szolgálatá-

³⁶ Japport József – 40 holdas módosparaszt, mintagazda. [Gyula] A Paraszt-szövetség Békés megyei szervezője. A második világháború előtt Dániában járt tanulmányúton.

ban, a Parasztszövetségen belül együttműködünk. Amikor feltettem a kérdést, akarják-e a kalászos szakosztály megalakítását, szavazásra nem került sor, mert felállva nagy lelkesedéssel éljeneztek és fogadták el a javaslatot. Számos hozzászólás következett, amelyekből az derült ki, hogy a lépés, a csatlakozás helyes volt.

A sok éves feszültség feloldódott, mindenki örült: otthont találtunk. A megalakulás kimondása után a szakosztály vezetőségének a megválasztására került sor. Dancs József elnökletével jelölőbizottság alakult. Rövid szünet után Dancs József megtette javaslatát: Elnökké közfelkiáltással megválasztottak. Alelnökké: S. Hegedüs Lászlót³⁷ (Nagykőrös), Dancs Józsefet (Ács), ifj. Bernáth Gyulát (Szabadszentkirály), Bruszky Józsefet³⁸ (Beregsurány), Kanta Gyulát³⁹ (Konyár).

A békési gyűlés is sikeres volt. B. Szabó István⁴⁰ csatlakoztatta a Kisbirtokos Szövetséget, Nagy Ferenc pedig közölte, hogy Budapesten ezekben a percekben alakult meg a Kalászos Szakosztály, mely után Japport József az egybegyűlt kalászosok csatlakozását jelentette be. A nagygyűlés jól szolgálta a Parasztszövetség erősítését.^{40/a}

Erdélybe, Marosvásárhelyre, 1942. június 11-én utaztam. Az EMGE (Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület) hívott meg, hogy ismertessem a Magyar Parasztszövetség és a kalászos mozgalom munkáját. A Parasztszövetség egyik alelnöke, Kiss Kálmán⁴¹ képviselő, erdélyi volt ugyan, de én szoros kapcsolatot tartottam fenn Virágh László csíkszentimrei aranykalászos gazdával, aki az EMGE keretén belül főtitkára volt az Erdélyi Kalászos Gazdák Szakosztályának. Útközben már csatlakoztak hozzám küldöttek Nagyváradon, Csucsán, Kolozsvárott, Désen, Szászrégenben és Szeretfalván. Marosvásárhelyen Virágh László főtitkár és Péter Domokos, erdélyi szervező titkár fogadtak. A megbeszélések során sok közös vonást találtunk Erdély mezőgazdasági s főleg kulturális élete és a Parasztszövetség törekvései között. Elmondták a székely kalászos gazdák, hogy még mindig nehéz helyzetben van Erdély gazdatársadalma. Sok helyen egészen kezdetlegesen, „szórva-vetve” termelik a kukoricát, sor- és növénytavolság nélkül, a lókapát nem ismerik, vasekéjük nincs, és egy falunak egy permetező gépe van. Kérték, szakosztályunk fogadja el meghívásukat, és gyakorlati útmutatások nyújtásával segítsük őket. Ígéretet tettem erre, és arra is, hogy tanulmányi utakra elvisszük őket Magyarországra, onnan pedig jó gazdákat hozunk Erdélybe, véleménycserére. A tapasztalatcserék igen hasznosak voltak, s közelebb

³⁷ S. Hegedüs László – módosparaszt (Nagykőrös). Az arany- és ezüstkalászos gazdák mozgalmának résztvevője. 1939-ben tanulmányutat tett Dániában.

³⁸ Bruszky József – kisbirtokos, aranykalászos gazda (Beregsurány). A Parasztszövetség Beregsurányi titkára.

³⁹ Kanta Gyula – kisbirtokos, ezüstkalászos gazda. (Konyár, Bihar m.) Az arany- és ezüstkalászos gazdák mozgalmának résztvevője, majd a Parasztszövetség Bihar megyei szervezője.

⁴⁰ B. Szabó István – 80 holdas módosparaszt, kiskisgazdapárti politikus. A Független Kiskisgazdapárt alapító tagja. 1933-tól a párt Békés megyei szervezetének elnöke, és az országos vezetőség, az ún. nagyválasztmány tagja. 1939-től képviselő kiskisgazdapárti programmal.

^{40/a} A kalászos szakosztály 1942. december 7-én „Művelődési Szakosztály”-ra változtatta a nevét.

⁴¹ Kiss Kálmán – kiskisgazda (Kecsetkislud, Udvarhely m., ma: Satul Mic, Odorhei m.) 1940 októberében az 1940:XXVI. tc. alapján behívott képviselő, az Erdélyi Párt tagja. Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület helyi gazdakörének elnöke. A Parasztszövetség munkájában gyakorlatilag nem vett részt. (Vörös Vince közlése.)

hozták egymáshoz a két népet. Virágh László és Péter Domokos, több társaikkal, sok parasztszövetségi szervezetet alakítottak Erdély székely vármegyéiben. Markó Klára⁴² és Makó Erzsébet⁴³ egyetemi hallgatók vezetésével nőcsoportot is küldtünk Erdélybe.

A Parasztszövetség kulturális és közművelődési munkája

Nekem jutott a feladat, hogy az írókat, költőket közelebb hozzam a Parasztszövetséghez. Valójában ez nem is kiosztott szerep volt, hisz Veres Péterrel, Szabó Pállal, Kovács Imrével, Darvas Józseffel, Sinka Istvánnal és Kodolányi Jánossal már évek óta kapcsolatban állottam. Rajtuk kívül megfordult a Parasztszövetségben Móricz Zsigmond, Illyés Gyula, Féja Géza, Nagy István, Nagy Imre,⁴⁴ Muharay Elemér, Jócsik Lajos, Móricz Miklós stb., Szabó Dezső nem jött el, őhöz mi mentünk; a Parasztszövetséget kedvelte.

Móricz Zsigmond mondotta: „rengeteg a pezsgés, ami a mai életet betölti; soha még a magyar világ ennyire fel nem nyitotta a szemét a gyors fejlődésre”. A Kelet Népében „Szabad Egyetem” címmel rovatot adott a falusi fiatalság problémáinak megtárgyalására. Híve volt a kalászos szervezkedésnek és a Parasztszövetségnek. Szervezkedő népre van szükség! „Parasztszövetség alakult, s hatalmas megmozdulást idézett elő az alföldi nép körében” – hirdette a Kelet Népében.⁴⁵ Elemezte a szövetség programját, és kitűnőnek tartotta. Testvérével, Móricz Miklóssal segítették munkánkat.

Muharay Elemérrel gyakran voltam együtt. Vagy ő jött a Parasztszövetségbe, vagy én kerestem fel törzshelyét, a Múzeum Kávéházban. Hagyományművelési, néprajzi tervei- ben s azok gyakorlati kivitelében segíteni kívántam neki. A „Magyar Játékszín” sokfelé eljutott rajtunk keresztül az országban. Kifogyhatatlan volt az ötletekben, de sajnos, sokat betegeskedett, és ez hátráltatta elgondolásai megvalósításában.

József Jolán József Attila költészetével ismertetett meg bennünket.

Azt a szomjúhozó vágyat, mely énbennem élt a jó könyv iránt, megtaláltam a parasztok ezreiben. Móricz Zsigmond mindig bátorított: „Vince öcsém, valóban csak a jó könyv pótolhatja azt a százados mulasztást, amit történelmi okok miatt át kellett szenvednie a magyar kultúrfejlődésnek.” A Parasztszövetségben valami ilyenféle nagy munkára vállakoztunk a téli közművelődési előadássorozat elkészítésével és a 60 db, egyenként 50–50 kötetből álló vándorkönyvtár összeállításával. E készülődésnek híre ment a fővárosban, majd az egész országban. Szekfü Gyula is reagált rá a Magyar Nemzetben. Figyelmeztetett, hogy a nép helyett ma még a Parasztszövetség gondolkodik és cselekszik, a Szövetség vezetőinek kell választania, és így övék is a felelősség a nemzet színe előtt ma és a jövőben. Nagy Ferenc válaszában kijelentette: a Parasztszövetség vállalja a munka nehezét, de a siker csak kisebb részben múlik a Parasztszövetség

⁴² Markó Klára – egyetemi hallgató, a Parasztfőiskolások Közösségének (PFK) tagja.

⁴³ Makó Erzsébet – közgazdász egyetemi hallgató, 1945-ben Nagy Imre földművelésügyi miniszter titkárnöje.

⁴⁴ Nagy Imre – földmunkás, sárrétudvari parasztköltő. 1942 decemberében meghalt. Ld.: *Nagy Imre: Álmatlan éj. Válogatott versek. Válogatta és az előszót írta Pintér József. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1958.*

⁴⁵ Kelet Népe, 1942. március 1.

vezetőségén, nagyobb részben a parasztság befogadó képességén. Régi mulasztásokat, hiányosságokat kell pótolni iskolapolitikánkban is, hogy egyenlő arányokban osztozkodhassunk más társadalmi rétegekkel a kultúrában. Ehhez igyekszünk az alapokat megteremteni. Törekvésünk, hogy minden nagy kultúrteljesítmény fundamentuma a néplélek legyen. A két parasztmozgalom, a kalászos és a parasztszövetségi, felszabadítja a nép vezető ifjúságát az évszázados gátlások alól, vagyis lelki magatartásra nevel, önérzetet, bátorságot ad, de mindig örömmel fogadjuk el más társadalmi állású emberektől azt, ami jó, ami helyes.⁴⁶

Páll András⁴⁷ vezetésével tárgyalások folytak történészekkel, írókkal, közgazdászokkal, mezőgazdasági és szövetkezeti szakemberekkel, mérnökökkel, művészekkel, orvosokkal, jogászokkal, katonatisztekkel, a közművelődési előadások megírása tárgyában. Páll András a Parasztszövetség igazgatója lett – másodállásban –, s rengeteget dolgozott a közművelődési tanfolyamon. Az előadók nagy része parasztemberekből – de a falusi értelmiségiekből is – tevődött össze, akik előzetes kiképző tanfolyamon vettek részt Békéscsabán, Debrecenben, Komáromban, Nyíregyházán, Szombathelyen, Pécsen és Budapesten.

A sikeres közművelődési előadások témakörei a következők voltak:

1. *Magyar történelem* (Az előadások során a magyar nép sorsát követtük. Csak azokkal a történelmi jelenségekkel foglalkoztunk, amelyek biztatások és erőforrások a jövőre.) Az előadásokat Benda Kálmán, dr. Kanyar József, Pákay Zsolt dr.⁴⁸, Páll András, Péter Ernő dr.⁴⁹, és Unghváry Sándor írták.⁵⁰

2. *Magyar irodalom* (A magyar irodalom szellemének megismertetése volt a cél. Bemutattuk hogyan született meg a népi irodalom, s ráirányítottuk a figyelmet arra, hogy a népi írók nem csupán írók, hanem népünk tanítómesterei.) Az előadásokat Féja Géza állította össze.

3. *Nemzetgazdaság* (A kialakuló új gazdasági rend irányát, céljainak ismertetését tartalmazta: hogyan illeszkedjünk bele, hogyan fokozzuk a magunk és a nemzet gazdasági erejét.) Az előadásokat dr. Vargha Ferenc írta.⁵¹

4. *Általános mezőgazdasági ismeretek* (Alapismereteket kívánt nyújtani, és gyakorlati tanácsokat adott, de kitűnő előkészítést jelentettek a magasabb szakismeretek elsajátítására.) Kiváló szakemberünk, egykori tanítóm, Banke Antal,⁵² szakoktatási főigazgató írta.

⁴⁶ Magyar Nemzet, 1942. július 12; Nagy Ferenc válasza a Kis Újság 1942. július 14-i számában jelent meg.

⁴⁷ Páll András – tisztviselő, statisztikai ellenőr. A Központi Statisztikai Hivatal alkalmazottja, 1943-tól a Nemzetvédelmi Propaganda Minisztérium Nemzet-politikai Ügyosztályának munkatársa. Félállásban a Parasztszövetség igazgatója. Ő volt az összekötő az egyesületek (pl. Honszeretet Egyesület) és a Propaganda Minisztérium között. (Dancs József közlése.)

⁴⁸ Pákay Zsolt, dr. – középiskolai tanár, történész

⁴⁹ Péter Ernő, dr. – tisztviselő, az Országos Központi Hitelintézet alkalmazottja, majd igazgatója. 1936–37-től a fajvédő titkosszervezet, a Magyar Közösség tagja, 1940-ben az Ifjúsági Tábor vezetője, 1942-ben a Dunántúli tájegység hadnagya. Az Országos Széchenyi Szövetség egyik vezetője.

⁵⁰ Unghváry Sándor – unitárius lelkész.

⁵¹ Vargha Ferenc, dr. – közgazdász. A Független Kisgazdapárt tagja.

⁵² Banke Antal – okleveles agrármérnök, iskolaigazgató. 1938–41-ig az Országos Gazdasági Szakoktatási Tanács titkára, majd a Földművelésügyi Minisztérium Szakoktatási Osztályán előadó.

5. *A mindennapi élet jogi ismeretei* (Arra tanított, hogyan kell élni a törvénnyel, hogy sok kellemetlenségtől megmeneküljünk. Igen sok gyakorlati útmutatást adott.) Írta: Kayos György dr.⁵³

6. *Közegészségügy* (A legszükségesebb egészségügyi szabályokat és a követendő magatartást ismertették különféle esetekben.) Dr. Barabás Lajos⁵⁴ és dr. Borbély Mihály⁵⁵ írták.

7. *Honvédelem* (Általános ismeretek a mai honvédelemről.) Az előadásokat a Honvédvezérkar Főnökségének 6. osztálya készítette.⁵⁶

8. *Szövetkezeti ismeretek* (Szövetkezeti történet, termelő szövetkezetek, fogyasztási szövetkezetek, földbérleti szövetkezetek, hitelszövetkezetek ismertetése, céljuk és hasznosításuk.)

9. *Ismeretterjesztő előadások* (Számuk: 24. Újságírók, mérnökök, tudósok, művészek írták.)

10. *Időszerű tájékoztatók* (Aktuális kérdésekről a Magyar Parasztszövetség központja készíti el.)

11. *Ének* (A magyar dal a világ egyik legszebb zenei értéke. Ezt a kincset akartuk visszajuttatni oda, ahol termett.) A dalok Balla Péter⁵⁷ gyűjtéséből származtak, a magyarázatokat is ő írta.

Az előadásokat a Parasztszövetség központjában sokszorosítottuk (Dery Pista, Bulat Júlia és Simon Jolán könyékig festékesek voltak mindennap)⁵⁸, de végül is házilag nem győzték a rengeteg igényt kielégíteni, így a Vörösváry sokszorosító üzemmel állapodtunk meg. De így is a címzés, összefűzés, az előadások ütemezése szerinti osztályozása és borítékolása, postázás a mi dolgunk volt, ezt mind 3–4 fővel, késő estig végeztük, a munkaidőt senki nem nézte. Emellett kérdőíveket állítottunk össze és küldtünk szét.

Négyszáznál több helyi szervezet jelentkezett az előadások megtartására. Örvendetesen, sok helyen a szegényebb népréteg vett részt túlsúlyban az előadásokon, de a falvak minden rétege képviselve volt: öregek, fiatalok, férfiak, nők, módosabbak, szegényebbek. Ellenőrzéseink során legtöbbször Kovács Bélával mentem, de sok helyre Dobi is jött. Nagy megnyugvással szolgált az észlelt siker. Mindig tele volt a helyiség. Kellemes, büszke érzés volt, hogy az ország több száz községében ugyanazon időben, ugyanazon előadásokat százak, ezrek hallgatják. 1943 tavaszán, amikor a kitöltött kérdőívek összegyűltek, a Parasztszövetség olyan hatalmas néprajzi, népművelési és szociológiai anyagnak, statisztikának volt a birtokában, amilyennel Magyarországon soha egyetlen szervezet nem rendelkezett.

⁵³ Kayos György, dr. – ügyvéd, az ügyvédi kamara tagja. A Független Kisgazdapárt és a Parasztszövetség ügyésze.

⁵⁴ Barabás Lajos, dr. – orvos. A Kisgazdapárt tagja.

⁵⁵ Borbély Mihály, dr. – orvos. A Franklin Kiadó lektora. Szintén a Kisgazdapárt tagja.

⁵⁶ A VKF 6. osztályához tartoztak a sajtó- és propaganda ügyek.

⁵⁷ Balla Péter – zene- és énektanár, a református ifjúsági szervezet, Soli Deo Gloria karnagya. 1942–43-ban előadásokat tartott a Györfly-kollégiumban a magyar népdalról. Népdalgyűjtéssel is foglalkozott.

⁵⁸ Dery István – a Parasztszövetség altisztje volt, Bulat Júlia és Simon Jolán (Simon Antalné) a Szövetségben gépiróként dolgoztak.

1942. decemberében 3000 kötet könyvet helyeztünk el 60 ládában, melyek a vándorkönyvtárát alkották. Szabó Pál, Veres Péter, Féja Géza, Püski Sándor⁵⁹ segítettek a könyvek válogatásában. Újévre mind a hatvan vándorkönyvtár eljutott az igénylő szervezetekhez. A visszaérkező jelentések a könyvtárak használatának sikeréről számoltak be, melyek igazolták az akció szükségességét, életrevalóságát. Közben összegyűjtöttem az anyagot az 1943. évi Kalászos Gazdák Évkönyve részére, mely karácsonyra el is jutott több ezer példányban a kalászos gazdákhöz.

A Földmunkás Szakosztály felállítása

A Parasztszövetség 1942. december 7-én tartott közgyűlésén Nagy Ferenc és Kovács Béla foglalkozott a földmunkás szakosztály felállításával. A kérdést a Parasztszövetség létrejötte után rövidesen, már 1942. márciusában megtárgyalták a szövetség központjában, a Szabad Szó szerkesztői, az ország számos részéből delegált földmunkások, és a pesti szervezett ipari munkások képviselőinek jelenlétében,⁶⁰ s kimondották a földmunkás szakosztály felállításának szükségességét. Az azóta eltelt háromnegyed év az egész parasztszövetségi szervezés, a téli kulturális munka előkészítése és – az ország minden részében – a földmunkás sejtek kialakítása jegyében telt el. Az év végi, decemberi közgyűlésen aztán véglegesen el lett határozva a megalakulás előkészítése, miután a szövetség megerősödött, és a közművelődési estek is beindultak. Nagy Ferenc már a szolnoki gyűlésen kijelentette, hogy a koreszmék összecsapása hazánkat is elérte, ezért rendkívül fontos társadalmunk korszerű, a néplélekhez alkalmazkodó megszervezése, s ennek szellemében igen fontosnak tartja a kisbirtokosok, földmunkások és mezőgazdasági cselédek megszervezését a Szövetségben. Dobi István a földmunkások szervezésében minden segítséget megkapott.

Decemberi közgyűlésünket megelőzőleg, 1942. november 29-én, Nagy Ferencel és Kovács Bélával együtt jelentős megmozdulásnak szántuk a Veszprém megyei Szentgálon tartott gyűlést. Három kör működött itt, a Polgári Olvasókör, a Katolikus Kör és a földmunkásság Földműves Olvasóköre. Ugy beszéltük meg, hogy az elnökség részéről én és Dobi István veszünk részt a szentgáli zászlóbontáson, és itt, a földmunkások körében elindítjuk a szakosztály szervező munkáját. Jagodics Ferenc földmunkás, körük ügyvezetője, örömmel vette közlésünket. A gyűlésen mindhárom kör részt vett, s csatlakoztak a Parasztszövetséghez. Jagodicsék kijelentették: a földmunkás szakosztály életrehívásának lelkes hívei lesznek.

December 7-i közgyűlésünkön foglalkoztunk a szentgáli földmunkások kérésével és kívánságával, s miután a közgyűlés kimondta a szakosztály megalakításának szükségességét, a Kis Újság Magyar Kalász rovatában 1943. év elejétől napirenden tartottuk a kérdést. Írt róla többek között Iliás Ferenc, Dobi István, Dancs József és én. Dobi a kérdések megbeszélése végett a földmunkásság vezetőinek összehívását szorgalmazta. 1943. január 29-án a Parasztszövetség választmánya a földmunkás szakosztály megszervezésének előkészítésére bizottságot alakított. A bizottság tagjai: Dobi István, Fekete

⁵⁹ Püski Sándor – jogász, könyvkiadó. A Magyar Élet könyvkiadó vállalat vezetőjeként a népi írók kiadója.

⁶⁰ Az SZDP-t ezeken a megbeszéléseken Takács Ferenc képviselte.

Imre, Iliás Ferenc, Kovács Béla és Vörös Vince voltak. Az ügy kilépett a nyilvánosság elé, foglalkozott vele a Kis Újságon és a Szabad Szón kívül a Népszava, a Magyar Nemzet, az Újság és a Független Magyarország. Abban e lapok mind egyetértettek, hogy szükséges a földmunkásság megszervezése, és erre a legjobb keret a Parasztszövetség.

1943 márciusában már teljes erővel folyt a szervezés, s áprilisban már kijelentettük, hogy heteken belül sor kerülhet a megalakulásra. Végigjártuk Békés, Bihar, Hajdú, Csongrád, Szolnok, Komárom, Veszprém, Nyitra, Pozsony, Sopron, Győr és Heves megyékben a meglevő földmunkás-köröket, melyekben, ha eléggé szétesően is, de mégis szervezeti keretek között éltek a tagok. Más helyeken egyénnel vettük fel a kapcsolatot. Társadalmi tekintélyük, gazdasági és szociális helyzetük, kultúrájuk fejlesztésének, betegségi és öregségi biztosításnak, s a munkapiac nyilvántartásának javítását várták a szakosztály munkájától, tehát felkészülést a még hátralevő átmeneti időre. Áprilisi utolsó ülésünkön, melyre számos földmunkást hívtunk meg, Nagy Ferenc elnökletével megüzletelt a döntés: 1943. május 9-én megalakítjuk a Földmunkás Szakosztályt.

A Földmunkás Szakosztály megalakítását Kovács Imréék politikai elgondolásból kívánták mielőbb: 1. a földmunkásság nagy paraszti réteg; 2. gazdasági és szociális helyzeténél fogva a legalkalmasabb a radikális reformok támogatására; 3. a Nemzeti Parasztpárt szervezése ennek a társadalmi rétegnek a körében nem időszerű, mégis valahogyan szervezetbe kellene tömöríteni; 4. erre legalkalmasabb jelenleg a Parasztszövetség, melynek amúgy is kiépült kapcsolatai vannak a szervezett ipari munkássággal s a baloldali érzelmű egyetemi és főiskolai ifjúsággal; 5. részt vehetnek a Földmunkás Szakosztály munkájában; 6. a szakosztály hivatalos lapja a Szabad Szó lesz.

Nagy napja volt tehát a Parasztszövetségnek 1943. május 8-a és 9-e. Szombaton, 8-án, a Kalászos Szakosztály részéről országos választmányi ülést tartottunk. Céлом az volt, hogy kalászosaink másnap vegyenek részt a földmunkások összejövetelén, ismerkedjenek egymással és problémáikkal. Az ülésen részt vettek: Szabó Pál, Kovács Imre, Veres Péter, Illyés Gyula, Darvas József, Sinka István és Kardos László,⁶¹ Szücs Ferenc,⁶² Horváth Lajos,⁶³ Nagy Lajos,⁶⁴ Sipos Gyula,⁶⁵ Markó Klára és Makó Erzsébet főiskolások. A kalászos értekezleten szóvá tettem, nagyon örülnénk, ha a kalászosok, és a földmunkások mellett a főiskolás fiúk és lányok is szervezeten belüli bekapcsolódásnak a Parasztszövetség munkájába. Horváth Lajos és Markó Klára felszólalásaikban örömmel fogadták a hívást és közölték: szívesen jönnek hozzánk, hogy a kérdést mielőbb megtárgyalják.

Másnap, 9-én, de. 10 órakor a Parasztszövetség választmányi ülése foglalkozott a földmunkás szakosztály programjával, azt elfogadta, és délután 2 órakor a kalászos értekezlet és a választmányi ülés színhelyén a Széchényi Szövetség Kecskeméti utcai közgyűlési termében 120 mezőgazdasági munkás részvételével megalakult a Parasztszövetség.

⁶¹ Kardos László – egyetemi hallgató. A Parasztfőiskolások Közösségének és a Bolyai-kollégium alapító tagja. 1942-től Győrffy István Kollégium igazgatója.

⁶² Szücs Ferenc – egyetemi hallgató. A Bolyai-, majd a Győrffy-Kollégium tagja. 1943–44-ben előbb az SzDP-be lépett be, majd az illegális kommunista párthoz csatlakozott.

⁶³ Horváth Lajos – egyetemi hallgató. 1941–1944-ben a Bolyai-, majd a Győrffy-kollégium tagja. 1943–44-ben a Győrffy István Népfőiskola igazgatója.

⁶⁴ Nagy Lajos – egyetemi hallgató. 1941-től a Bolyai-, majd a Győrffy-kollégium lakója.

⁶⁵ Sipos Gyula – közigazdász egyetemi hallgató. A PFK résztvevője, a Győrffy-kollégium vezetésének tagja. 1942-től a Szabad Szó és a Kis Újság munkatársa.

szövetség Földmunkás Szakosztálya. Az alakuló ülésen részt vettek azok a népi írók és Győrffy-kollégisták, akik előző nap is vendégeink voltak. Nagy Ferenc, Dobi István, Veres Péter és mások felszólalásai után megválasztották a vezetőséget. A földmunkásság kívánalmait 6 pontban összegezték. 1. A mezőgazdasági dolgozók munkavállalási szabadságának visszaállítása; 2. A terménybeszolgáltatási rendelet olyan értelemben való megreformálása, hogy a mezőgazdasági dolgozók természetbeni járandóságukat teljes egészében természetben kapják meg. 3. A minimális munkabérhatár felemelése, a bérek maximalálásának érvénytelenítése; 4. A mezőgazdasági dolgozók olcsó és megfelelő minőségű ruhával és bakanccsal való ellátása; 5. A mezőgazdasági dolgozók fejadagjának felemelése, tekintettel az elkövetkező nehéz aratási munkálatokra; 6. A föld- és házhely-kérdésnek a mezőgazdasági dolgozók érdekei szerint való rendezése.

Kitartó és egyben óvatos előkészítő munkánknak meglelt tehát az eredménye. Az óvatosság indokolt volt, mert (amint később nyilvánosságra került iratok bizonyítják) a belügyi szervek már a Szabad Szó januári szerkesztőségi összefojeteléről is tudomást szereztek, s olybá tüntették fel jelentésükben, hogy azon a Múzeum krt. 15. szám alatti összefojetelen a Szabad Szó, a Szociáldemokrata Párt és a Parasztszövetség együttműködéséről tárgyaltak. A Parasztszövetség földmunkás szakosztályának megalakítását is úgy állították be, miszerint annak megszervezésével megalapozódhat a munkás-paraszt szövetség.⁶⁶ 1942. március 16-án, egy nappal azután, hogy a Petőfi-szobornál lezajlott antifasiszta tüntetésekor a Parasztszövetség koszorúját Dancs József elhelyezte, házkutatást tartottak a Parasztszövetségben. Ezt azzal indokolták, hogy ott, a Petőfi-ünnepséget megelőzően, háborúellenes röpiratokat sokszorosítottak, azokat a fővárosban és környékén terjesztették. A hozzánk beérkezett jelentésekből tudtuk, hogy vidéken is figyelték a parasztszövetségi szervezetek működését. Ezt később alátámasztotta egy, a felszabadulás után előkerült okmány is, amely szerint Oroszlány Endre vidéki főkapitány leiratban utasította a rendőrkapitányságok és kirendeltségek, valamint a Határvidéki Rendőrkapitányság vezetőit, hogy a Parasztszövetséget tartsák ellenőrzés és megfigyelés alatt.⁶⁷

A Földmunkás Szakosztály 1944. január 23-án választmányi ülést tartott, melyen Dobi István bejelentette, hogy Vésztőn földmunkás kongresszust tartanak, s arra meghívják az ország földmunkás rétegének vezetőit. A szakosztály legnagyobb eseménye ez a jelentőségében kiemelkedő vésztői nagygyűlés volt, mely február 13-án zajlott le, a helybeli földmunkásegylet rendezésében.⁶⁸

Határjárások – A szárszói konferencia

1942 tavaszán ismertem meg Somogyi Imrét, amikor bejött a Parasztszövetségbe, s utána egy igazán emberi, mély baráti kapcsolat fejlődött ki közöttünk. Imre mindig mosolygó arccal és hajadonfővel járt. Élete egyetlen kalapját a huzat kivitte a vonat

⁶⁶ *Beránné Nemes Éva–Hollós Ervin*: Megfigyelés alatt . . . Dokumentumok a horthysta titkos rendőrség működéséből 1920–1944. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 388–389., 400–401. (A továbbiakban: Megfigyelés alatt . . .)

⁶⁷ Megfigyelés alatt, 401.

⁶⁸ Ld. bővebben: Vésztő története. Szerk.: Szabó Ferenc és Leiner Gyula. Kiad. Nagyközségi Tanács, Vésztő, 1973. 277–285.

ablakán. Az országot járta, ritkán vonattal, inkább kerékpárral. A parasztok között érezte jól magát. A Kert-Magyarország híve volt. Ő javasolta elsőnek a hasurával való kertgazdálkodást. A hasura nádból, szalmából, zsúpból, sásból készíthető „szőtt” védőtakaró volt, mely szakszerűen kiterítve, megvédte a kis palántákat a hidegtől-fagytól. (Akkor még ismeretlen volt a fóliasátor.) Többször felkerestem őt Nürnberg utcai lakásán, amely tele volt szobrokkal, gipszöntvényekkel, koponyával, könyvekkel és képekkel. Szobráskodott is. Egyenes jellemű, önzetlen, igaz ember volt. Miután szerette a parasztokat, vele beszéltem meg a Parasztszövetség határjárásainak megszervezését, s 1943 nyarán-őszén vele bonyolítottam le ezeket a sikeres országjárásokat, Baranya, Somogy, Békés, Pest, Hajdú, Bihar, Heves és Sopron megyékben. A határjárásokon részt vettek a Győrffy-kollégium parasztdiákjai is. Kardos László, Szücs Ferenc, Sipos Gyula, Horváth Lajos, Győrffy Sándor⁶⁹ és Tildi István⁷⁰ vezetésével segítettek a szakmai és politikai „tapasztalatcserék”-ben.

Nagyon kedvelt, érdekes és értékes utak lettek ezek a határjárások. Az emberek megismerkedtek más országrészekkel, azok parasztjaival, termelési módjukkal, eszközeikkel és a nép szokásaival, láthatták, hogyan élnek ott, milyenek a lakásviszonyok, milyen a szociális és kulturális helyzet. Mindez közelebb hozta őket egymáshoz. Beszélgetéseik során közös álláspontot alakítottak ki a háborúról, beszolgáltatásról, a nyilas mozgalomról. A határjárások jól szolgálták mélyebb céljainkat: az öntudatra nevelést, az egységes gazdasági, szociális, kulturális és politikai szemlélet kialakítását; segítettek annak felismerésében, hogy egymás nélkül, külön-külön vajmi keveset tehetnek a parasztság felemelkedéséért.

Az egyik országrészből a másikba ingyenesen szállítottuk a 60–100 fős csoportokat. A költségeket részben a Parasztszövetség fedezte, de főképpen Zsindelyné Tüdös Klára⁷¹ támogatott bennünket, Somogyi Imre meggyőző érvelése alapján. Zsindelynének nagyon tetszett a parasztszövetségi munka, több kulturális rendezvényünkön részt vett. A határjárásaink legtöbb esetben kétnaposak voltak (az erdélyieké háromnapos), s ilyenkor az estét a helybeliekkel tábortűz mellett töltöttük, beszélünk és régi magyar dalokat énekeltünk, Somogyi Imre vezényletével. A békési határjárásunkkor hajón mentünk a Körösön. Itt láttam először és utoljára délibábot, mely a hajónk előtt a távolban megjelent. Ahogy közeledtünk, a kép eltűnt.

A Parasztszövetség részéről 1943 augusztus végén részt vettünk a Szárszón rendezett világnézeti konferencián, ahol többféle szellemi-politikai irányzat képviselői jöttek össze. Itt láttam többek között Németh Lászlót, Veres Pétert, Darvas Józsefet, Nagy Istvánt, Nagy Ferencet, Kovács Bélát, Dobi Istvánt, Somogyi Imrét és Karácsony Sándort, mellettük Győrffy-kollégistákat, orvosokat, tanárokat, lelkészeket és újságírókat. Kijött a KALOT egyik vezetője, P. Nagy Töhötöm⁷² is, aki igen képzett jezsuita pap volt, és talán egyedül ő vonzódott őszintén a Parasztszövetséghez a kalotosok közül.

⁶⁹ Győrffy Sándor – egyetemi hallgató. 1942-ben Eötvös-kollégista, 1943-tól a Győrffy-kollégium tagja. 1944-ben a Parasztszövetség Főiskolás Szakosztályának titkára.

⁷⁰ Tildi István – egyetemi hallgató. 1941-től Bolyai, majd Győrffy-kollégista.

⁷¹ Zsindelyné Tüdös Klára – Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkár, majd kereskedelemügyi miniszter felesége. A Győrffy-kollégium egyik fő patrónusa.

⁷² P. Nagy Töhötöm – jezsuita atya. 1936-tól a KALOT főtitkár-helyettese, majd elnökhelyettese.

Szárszó történelmi összejövetel helye lett. Nappal az elméletek csaptak össze, esténként a különböző baráti csoportosulásokban a „megemésztés” következett. Más álláspontot foglalt el Németh László, mint Veres Péter, mást Nagy István, mint Karácsony Sándor. Egyben mindannyian megegyeztek, hogy tisztultabb magyar életet kell felépíteni, ennek jegyében zajlott le a konferencia. Nagy Ferenc, Dobi István az egyetemes parasztság céljait ecsetelték, melyet a Parasztszövetségben igyekeznek megvalósítani. A Parasztszövetség gondolata egységesen elfogadásra talált. Látszott a felszólalásokon, hogy forrásban van mindegyik elmélet, nincsenek letisztulva, s ez a konferencia éppen a kérdések felvetésére és tisztázására jött létre. Mindenképpen hasznos volt, mégis meg lehetett állapítani, erőteljesebben a baloldali haladó nézetek kerültek felszínre. Sokunkban, parasztszövetségi fiatal emberekben, akik sokan ott voltunk, nagy erejedést idéztek elő a hallottak, mint ahogy Veres Péter mondta egyszer nekem: a cselekvés, az alkotás, az ember- és lélekformálás igényét, vágyát keltette fel, ill. erősítette meg bennünk.

A Parasztszövetség elleni támadások

A háború alatti ellenállási mozgalomban a Parasztszövetség jelentősen részt vett. Egész mozgalmi életében olyan emberek szerepeltek, akik küzdöttek minden lehetséges területen és módon egy olyan erkölcsi alap megteremtéséért, mely számottevően kifejlesztette a háborús ellenállási szándékot a paraszti tömegekben, továbbá igyekezett visszaszorítani a nyilasok, volksbundisták térhódítását. Nagy Ferencék a Kisgazdapártban is, és a parlamentben is a háború folytatása ellen foglaltak állást, mi Kovács Bélával, a szövetségben képviseltük ezt az irányzatot. Ezért erősítettem Szabó Pálékkal, Veres Péterékkal a kapcsolatot, ezért működünk együtt a baloldali érzelmű parasztfőiskolásokkal, ezt a célt szolgálták a Somogyi Imrével rendezett határjárásaink, ahol nemcsak gazdasági-szakmai, de politikai „véleménycserék” történtek, a beszolgáltatás szabotálását beszéltük meg, hogy minél kevesebb terményt tudjanak a németek elvinni. Így jutottunk el az antifasiszta függetlenségi mozgalom megismeréséhez, a Magyar Történelmi Emlékbizottsággal való kapcsolatig, az 1942. március 15-én a Petőfi-szobornál tartott tüntetésig, később a Béke Párttal történő együttműködésig és a dolgozó tömegek közvetett és közvetlen harcáig a német megszállókkal és kiszolgálóikkal szemben. Ezt a célt is szolgálták a téli közművelődési estjeink. Mindezek jelentős, haladó szellemű tényezővé tették a Parasztszövetséget, az ott folyó öntudatosító-nevelő munkát, olyannyira, hogy nemcsak az antifasiszta erők, hanem a hivatalos kormánykörök és a nyilas tábor is komolyan figyelt rá. Nagy Ferenc, mint képviselő, állandóan tájékozódott, és részt vett Tildy Zoltánnal, Bajcsy-Zsilinszky Endrével különböző ellenállási tárgyalásokon. Páll András a miniszterelnökségről hozott híreket.

Az 1943-as év nyárutója felé mind több támadás érte szövetségünket. A nyilas pártok, a Volksbund, a németbarát politikusok és a kormány egyes tagjai, a parlamentben és a parlamenten kívül, ádáz támadásokat indítottak pártunk és a szövetség ellen, de főként Nagy Ferenc ellen, akit legnagyobb ellenségüknek tartottak. A szociáldemokraták ellen megközelítőleg sem folytattak ilyen harcot. A nyilas Baky László⁷³ már áprilisban,

⁷³ Baky László – szélsőjobboldali politikus. 1939-től képviselő. Pálffy Fidél Magyar Nemzeti Szocialista Pártjának pártelnök-helyettese. Beszédét ld.: Magyarág, 1943. április 13.

nagy tanácsülésükön foglalkozott a Parasztszövetséggel, mondván, szervezkedése egyre inkább baloldali színezetet kap; osztálytömörülést látott benne, és felrótta, hogy a zsidókérdésben ez a szövetség követi a kisgazdapárti képviselők lojális magatartását. A Parasztszövetség kiválóan alkalmas arra, hogy a baloldali érzelmű emberek oda belépjenek. A parasztságot erről fel kell világosítani, a magyar nemzetiszocializmus nem nézheti tétlenül az ott folyó munkát – hangoztatta. Jobb- és szélsőjobboldaltól azzal vádolták a Parasztszövetséget, hogy szervezeteiben kisgazdapárti tevékenység folyik, és ennek fő irányítója Nagy Ferenc. Érezte Nagy Ferenc, hogy mindjobban fokozódik ellene a jobboldali hadjárat, ezért körlevélben tájékoztatta a helyi szervezeteket, s kérte, utasítsanak vissza minden ilyen jellegű politikai agitációt. Jaross Andor⁷⁴ a parlamentben hosszasan foglalkozott a Parasztszövetséggel, azzal vádolva, hogy agrárbolsevista elemek nyomulnak bele. Virtsologi Rupprecht Olivérrel⁷⁵ és Ráttkay R. Kálmánnal⁷⁶ az élén a Magyarország c. napilapban éles kirohanást intéztek a Független Kisgazdapárt és vezetői: Tildy Zoltán és Bajcsy-Zsilinszky Endre, valamint Nagy Ferenc ellen, amiért többek között követelték a polgári és katonai hatáskörök szétválasztását, a vezérkari főnök külön hadbíróságának eltörlését, a honvédfőparancsnoki állás visszaállítását, a honvédelmi minisztérium ún. defenzív osztályának teljes átalakítását, s az egész honvéd vezérkar és a honvédelmi minisztérium sürgős személyi átszervezését. Kifogásolták azon véleményüket, hogy a két zsidótörvény és az új honvédelmi, valamint az ún. fajvédelmi törvény zsidókról szóló rendelkezései élesen szemben állnak a magyar történelem és alkotmány jogegyenlőségi alapelveivel.⁷⁷

Nagy Ferenc látta, hogy a személye ellen indított támadások már-már veszélyeztetik a Parasztszövetség létét, ezért 1943. november 3-ára összehívatta a szövetség nagyválasztmányát. Amikor Nagy Ferenc lemondott elnöki tisztségéről, mindenki megdöbbsent. Bár Kovács Béla és én előre tudtunk Nagy Ferenc elhatározásáról, a kényszerítő körülményről. Bennünk is újból végigszágulott a döbbenet, mi éreztük csak igazán a lépés súlyát, akik eddig közvetlenül együtt dolgoztunk vele. A nagyválasztmány egyöntetűen kiállt Nagy Ferenc mellett, nem fogadta el lemondását. Végül is úgy döntöttek, hogy Nagy Ferenc csak ideiglenesen vonul vissza, s a közgyűlés döntéséig Pataky László veszi át a szövetség elnöki teendőinek végzését. Nagy Ferenc megígérte azonban, hogy a Szövetségtől nem válik meg, továbbra is szívesen dolgozik megerősödésén. Ezt az ígéretét beváltotta, Kovács Bélának segítségére volt, aki tulajdonképpen az ügyek vitelét intézte, mert Pataky László semmi változást nem eszközölt a szövetség addigi munkájának irányvonalában. A decemberi közgyűlés ugyan őt választotta meg elnökké, a gyűléseken részt vett, de a központi irányításba nem szólt bele. Azt tette, amit mi Kovács Bélával „javasoltunk”

⁷⁴ Jaross Andor – szélsőjobboldali politikus. 1938. nov. 15-től 1940. ápr. 1-ig az Imrédy-kormányban, majd a Teleki-kormányban a felvidéki ügyek tárca nélküli minisztere. 1940. október 7-én Imrédyvel a Magyar Megújulás Pártja megalapítója, majd országos pártvezetőhelyettese.

⁷⁵ Rupprecht Olivér – földbirtokos, szélsőjobboldali politikus. 1920-tól 1922-ig kereszténypárti programmal képviselő. 1927-től felsőházi tag. 1939-től a Magyarország Lapkiadó RT elnök vezérigazgatója és a lap főszerkesztője.

⁷⁶ Ráttkay R. Kálmán – író, szélsőjobboldali újságíró. 1939-től a Magyarország felelős szerkesztője.

⁷⁷ Magyarország, 1944. március 31, április 1.

A Parasztfőiskolás Szakosztály megalakítása

Már 1943 júniusában a Zsindelyné Tüdös Klára rendezésében megtartott zártkörű baráti összejövetelen, ahol Nagy Ferenc beszélt a Györffy-kollégium és a Parasztszövetség lehetséges kapcsolatáról, szóvá tettem Horváth Lajoséknak, jöjjenek hozzánk, alakítsanak szakosztályt, hogy együttműködésünk még gyümölcsözőbb legyen. Bizalmas viszony volt már akkor köztünk, hiszen a nép háborúellenes hangulatának, tevékenységének fokozására az MKP (Békepárt) rölapjait terjesztettük a Szövetség tagjai között. Horváth Lajosnak tetszett a gondolat, és a további előkészítés alapján 1943. november 25-én megalakították a Parasztszövetség Paraszt-főiskolás Szakosztályát, melyhez a szövetség novemberi választmánya már előzőleg hozzájárult.

A szakosztály elnökévé Horváth Lajost választották, és mellé intéző bizottságot állítottak. A szakosztály célja: a paraszti származású főiskolás ifjúságot egybegyűjtse a Parasztszövetség keretein belül, biztosítsa, hogy ez az ifjúság munkálkodása révén a néphez való hűségében megmaradjon, öntudatosan vállalja és munkájával előrevigye a dolgozó parasztság ügyét. Munkatervüket is elkészítették, eszerint minden csütörtökön este 8 órakor jönnek össze a Parasztszövetségben. Közvetlen feladatul a parasztság igaz történelmének feltárását, feldolgozását és megismertetését jelölték meg.

Nagyon örültünk, és én egy szál magamban különösen örültem Horváth Lajosék mellénk állásának. Roppant nagy eredményt vártam együttműködésünktől, ami be is következett volna, ha a háborús viszonyok ezt a szükségszerű teremtményt derékban el nem törlik. El nem múló dicsőséget, eredményt jelentett volna, ha a fiatal tudósok megírják a parasztság igaz történetét, egyéb más mellett, melynek elmaradása – ki tudja, valaha is sor kerülhet-e rája? – pótolhatatlan vesztesége magyar társadalmi életünknek. Talán soha ilyen alkalom és tetterekészség nem merült fel a magyar életben, mint akkor.

1944 februárjában azonban engem is behívtak katonának, s a lengyelországi Deblinbe kerültem. Az itthoni életből kikerültem, de barátaimmal nem szakadt meg a kapcsolatom. A Függelékben a hozzám küldött levelekből közlök néhányat, amelyek jól tükrözik: mi történt a Parasztszövetséggel és a közeli barátaimmal.

FÜGGELÉK

1.

Dancs József levele Vörös Vincéhez
Budapest, 1944. március 11.

Kedves Barátom!

Tábori lapodat megkaptam, és kérésedet a lehetőséghez mérten teljesítem. Beszereztem számodra egy lengyel–magyar–német nyelvkönyvet, amit mellékelten küldök. Most már ezután lesz lehetőség szélesíteni nyelvi tudásodat. Azontúl pedig nyisd ki, Vincém, a szemedet, és nézzél jól körül, hogy aztán, ha hazakerülsz, beszámolhass nekünk polóniai tapasztalataidról.

Itthon nincs különös újság. Csütörtökön a Kis Újságnál átvoltam, és beszéltem a Főszerkesztő⁷⁸ úrral. Ígérte, hogy Neked a fizetésed folyósítja. Remélem, feleségednek valóban el is küldik, de én azért megkérdem majd a Titkárságot.

A Kalászt⁷⁹ most nekem kell egészen csinálni. Szid is Béla, mint a bokrot. Különben a Központban is megfogyatkozott a munkaerő. Csak a Jucika⁸⁰ van egyedül. Vali⁸¹ elment és Jolika⁸² Nagy Ferinek dolgozik. Így aztán van dolog bőven. Közben a Szövetkezet engedélye⁸³ is megjött, és Holló Jóska⁸⁴ nagy reményekkel néz a jövő elé. A lapengedély is megvan már.⁸⁵ Illetve hamarosan kézben lesz. Csizmadia András bá lesz a felelős szerkesztő és kiadó. Hogy mikor küldjük címre belőle az első számot, nem tudom.

A Kis Újsághoz írott lapodat átadta Dessewffy, és én a Kalászban helyeztem el üzenetedet.

Most én Tereskére⁸⁷ megyek. Gazdakör csatlakozik. Iliás is leszerelt, de azt ígérték, hogy rövidesen visszahívják. Buzás pedig kórházban van a gyomrával. Szóval van itthon is baj, illetve gond éppen elég.

Perr Viktor⁸⁸ küldött egy levelet és benne egyik uradalmi ispán életrajzát. Megírtam neki, hogy nem vagy idehaza. A többi levél nem személyes dolog, és így azokat tudom intézni.

Darvas és Antalfy⁸⁹ leszerelt. Hát Te?

⁷⁸ gr. Dessewffy Gyulával.

⁷⁹ A Kis Újság Magyar Kalász c. rovatát.

⁸⁰ Bulat Júlia gépirónő.

⁸¹ Asztalos Antalné – gépirónő, a Parasztszövetség alkalmazottja.

⁸² Simon Antalné.

⁸³ A Parasztszövetség 1943. június 20-án tartott rendes évi közgyűlésének idején alakult meg a „Magyar Parasztok Országos Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezete”. Elnöke Plósz István kormánypárti képviselő lett. Az igazgatósági tagok a Parasztszövetség vezetői és aktivistái közül kerültek ki.

⁸⁴ Holló József – tisztviselő, a „Hangya” szövetkezet alkalmazottja.

⁸⁵ Az indulástól kezdve napirenden szerepelt, hogy a Parasztszövetség saját hetilapot indíthat. A lapengedélyt azonban nem a szövetség, hanem az általa javasolt korlátozott felelősségű társaság kapta meg 1944 februárjában. (Vörös Vince közlése.) A Magyar Parasztlelet főszerkesztője Dancs József lett volna. (Dancs József közlése.)

⁸⁶

⁸⁷ Tereske – Nógrád megyei község.

⁸⁸ Perr Viktor – katolikus pap, a katolikus főiskolás ifjúsági szervezet, az Emericana pécsi igazgatója. A 30-as évek második felétől a Független Kisgazdapárt tagja, majd a pécsi pártszervezet elnöke.

⁸⁹ Antalfy Gyula - kisgazdapárti újságíró, a Kis Újság első munkatársa.

Hogy vagy? Mi újság? Hogy telnek a napjaid? Remélem, arra is tavaszodik már. Itt Pesten most olyan langyos borús a szombat délután. Somogyi Imrét vártam, de mondják, hogy betegen jött haza Erdélyből, és teljesen be van rekedve. Így hát egyedül megyek Tereskére.

Kovács Bélával beszéltem a héten hosszan és részletesen. Nekem valahogy úgy tűnik fel, hogy én nem sokáig leszek itt. Szóval vannak dolgok, amelyek elkedvetlenítenek. De fene egye a világot. Van nekem tollam is! Nem esek kétségbe.

Most nem írok többet. Vigyázz egészségedre, és minél előbb vezéreljen haza az Isten.

Szeretettel és barátsággal ölel
Jóska

Kézírt levél. Rajta kézírással: Ér.(ezett) Deblin, 944. III. 17. Válasz 1944. március 19. V.(ince)

2.

Kovács Béla levele Vörös Vincéhez
Budapest, 1944. március 17.

Kedves Vincém!

Most, amikor a második leveledet kapom, akkor hozza vissza a posta az első leveledre írott válaszomat. Valahogy rosszul címeztük a tábori postaszámot. De remélem, hogy azért azt is kézhez kapod.

Sajnos, bizony nagyon hiányzol, és éppen a legrosszabb időben kellett bevonulnod, amikor egyéb személyzeti hiány is fennforog. Dancs Jóska kissé tempíroztam, s így valamivel ütemesebben hasznosítja magát. A lapügyet végképpen levettem a napirendről, mivel a kormány Csizmadia Andrást akarta kiadónak és szerkesztőnek is, továbbá a laptulajdon jogát is reá akarta ruházni. Így tehát felborítottam az egész kft. ügyet, s jelenleg várakozó álláspontra helyezkedtünk.

A szövetkezet lassan megindul, s valószínű, hogy egy-két titkárt átcsoportosítok a szövetkezeti vonalra. Egyébként is valószínű, kénytelen leszek egy-két leépítést eszközölni. Tudomásodra adom azt is, hogy a napokban megint szidtalak, mivel egy-két levélben ismét a kalászos könyv⁹⁰ kérdése kezdett felszínre vetődni, továbbá bizonyos fényképek ára körül van zavar. Ezek helyett inkább szerveztél volna még jobban, mintsem ilyen zűrzavaros dolgokkal foglalkoztál. Korábbi levelemben szabadjegyről nem írtam, azonban h. elnökünk és egyes körök arra szorítanak, hogy megkérjelek, hogy szabadjegyedet légy szíves címemre az igazoló lappal együtt visszaküldeni. Nagyon jólesik, ha néha írsz egypár sort, s én a magam részéről is örömmel fogok rá válaszolni s Téged mindenről tájékoztatni.

Sok szerencsét kívánva,

szeretettel köszönt:
Kovács Béla
orsz. főtítká

Géppel írt levél a Parasztszövetség levélpapírján. Rajta kézírással: „Érk.(ezett) Deblin, 1944. ápr. 14-én. Válasz ment 1944. ápr. 15.”

⁹⁰ Az arany- és ezüstkalászos gazdák 1943-as évkönyvéről van szó.

3.

Kovács Béla levele Vörös Vincéhez
Mecsekalja, 1944. április 18.

Kedves Vincém!

Távirati stílusban írok . . . Köszönöm üdvözlétedet. Nagyon vártam leveledet, mert nem tudtam már kívülről tábori számodat, s így nem írhattam. Azt hiszem, hogy már tudod az eseményeket. Feloszlattak bennünket a német megszállás első pillanataiban mindjárt.⁹¹ A központba minden ott maradt, hogy ezzel is bizonyítsuk, hogy semmiféle politikai munkát nem végeztünk. Jelenleg le van a központ pecsételve. De ennél szomorúbb esemény is történt éppen a mai napon, délután négy órakor. *Ferit a német gestapo letartóztatta.* Le vagyunk sújtva a fájdalomtól . . . semmit sem tehetünk . . . Sok kellemetlenségem volt már nekem is, de *még* megvagyok. Kapom a leveleket az országból szanaszét. Ez ad egy kis örömet . . .

Többet nem írok! Vigyázz, Nagyon vigyázz a lehetőségek szerint testi épségedre. Írd meg, ha lehet, hogy mi a beosztásod. Nagyon aggódom érted. Valószínű, hogy hamarosan én is bevonulok.

Nagyon kérem az Uristent, hogy életben találkozzunk, mert akkor sok minden másként lesz . . .

Néha írjál!!!! Én is írok majd, ha lehet . . .

Sok szeretettel ölel a távolból:

Béla

Géppel írt levél. Kovács Béla kézzel rávezette: „Kistóttal⁹² óvatosan levelezz!! . . .”

A levélén Vörös Vince kézírásával: Erk. Deblin, 1944. ápr. 22., válasz ment 1944. ápr. 24.

4.

Dancs József levele Vörös Vincéhez
Ács, 1944. április 21.

Kedves Barátom!

Néhány nappal ezelőtt írtam Neked egy tábori lapot, és hogy most újra levelet kaptam Tőled, újra írok, hogy megnyugtassalak. Már amennyire meg tudsz nyugodni odakint.

Tudatom, hogy jól vagyok családommal együtt. Dobi Pistán kívül alig találkozik valakivel a régi munkatársak közül. Ugyanis nem járok Pestre, ha csak valami komoly és fontos dolog nem szólít oda. Most ugyan készülünk Pistával, hogy elmegyünk Mecsekaljára Bélához, mert sok lenne a megbeszélni való.

Kérdezde Gombást, Buzást. Egyikről sem tudok bizonyosat, de Gombás úr nem lett ez ideig főszerkesztő. Nem hallottam róla semmit. Hasonlóan Buzásról sem. Tán mindkettő alul maradt. A Kis Újságot nem vették át. Desseffy visszaadta a lapengedélyt, és így megelőzte a betiltást. A többi megmaradt napilapnál is nagy változások vannak. És alig múlik el nap, hogy ne jelenne meg lapbetiltó végzés. Szóval folyik a felszámolás. Én most csak a Dolgozó Magyarországhoz⁹³ írok. Még az a régi. A Növénytermesztők Lapja⁹⁴ nem jár, és így nem tudom ellenőrizni, hogy lehozták-e írásod. Kemendi felügyelővel⁹⁵ sem találkoztam a változás óta. Ő nem jár erre, én pedig nem voltam Pesten. A héten

⁹¹ A Parasztszövetséget a belügyminiszter 169 611/1944. VII. b. rendeletével 1944. március végén oszlatta fel.

⁹² Kis Tóth József – módosparaszt (Málom, Baranya m.), 1939-ben a MÉP képviselőjelöltje, s csak 1944 végén lett a Független Kisgazdapárt tagja. Részt vett az arany- és ezüstkalászos gazdák mozgalmában. A Parasztszövetség alapító tagja. (Vörös Vince közlése.)

⁹³ Dolgozó Magyarság. – Kormánypárti ifjúsági szervezet, a Fialat Magyarság Szövetség hetilapja. A szövetség senior elnöke Teleki Pál halála után Bárdossy László lett.

⁹⁴ Növénytermesztők Lapja – a Földművelésügyi Minisztérium szaklapja.

⁹⁵ Kemendi József – gazdasági felügyelő, 1942-től a Győr megyei gazdasági felügyelőség helyettes vezetője.

Magyar Csik Jóska⁹⁶ táviratozott, hogy lejönne hozzánk két hónapra a feleségével, de nem érkezett meg a mai napig. Pestről ugyanis mindenki vidékre húzódik, mert ott nagyon is alacsony az életbiztonság. Most ugyan 4 nap óta csönd van, és újra kezd visszatérni a nyugalom. De lehet, hogy nem alszunk az éjszaka. Mert úgy szokott az az angol „látogatások” miatt történni.

No, de nem esünk kétségbe. Nincs olyan nagy hiba. Ami azt illeti, háború van.

Kérdezed, mihez kezdek?

Vincém, nincs semmi töprengeni való. A parasztműhely változatlanul ép, és igazán nem szoktam el a kapa-kasza forgatásától. Azontúl írogatok, de bizony nincs hozzá túlságosan nagy kedvem. Nem is lehet rajta csodálkozni. Most jobb a határban, jobb a szabadban. Százszor inkább a parasztműhely, mint egy hivatal.

Még itthon vagyok, bár nem tudom meddig. No, de ez másnál is nyílt kérdés. Egyéb újságot nem tudok. Írj!

Viszontlátásig ölel

Dancs józsef

Kézzel írt levél. A levélre rávezetve: Ér. Deblin, 1944. ápr. 25. Válasz ment 1944. ápr. 28.

5.

*Kovács Béla levele Vörös Vincéhez
Mecsekalja, 1944. április 24.*

Kedves Vincém!

Ismét örömmel vettem kissé szemrehányó soraidat, mely szerint még csak most kaptad meg márc. 27-én kelt levelemet. Igazán sajnálom, hogy nem kaptad meg leveleimet. Két levelet küldtem Pestről s egyet pedig 4–5 nappal ezelőtt, amit remélem, már megkaptál. A Szövetség feloszlása után mindaddig nem írhattam, amíg Te nem voltál kedves egy-két sor ünnepi üdvözléssel küldeni, mert a központban maradt a tábori számod, s kívülről pedig nem tudtam.

Úgy látom, az eseményeket tudod, s előbbi levelemben pedig megírtam Feri lefogását. Még mindig le van fogva. Helyzete változatlanul aggasztó és bizonytalan. Nagyon aggódunk érte. Én itthon vagyok. Sok levelet kapok optimista tartalommal s hűséges barátsággal tele. A mai napon volt nálam B. Szabó. Tegnap pedig Dobi és Dancs. Beszélgettünk, tervezgettünk . . . A szövetség körül még tart a vihar. Úgyanis felhívtam Patakyt keresztül a kormánypárti képviselőket, hogy tiltakozzanak a betiltás iránt. Úgy látom, megtették. Úgy látszik, mintha Buzás is mozgolódna politikai barátai körében eziránt. Ez a dolog odáig ment már, hogy a mai napon Pataky táviratilag Pestre kérte Kistóthot, a Belügyminiszterhez mennek. Engem nem értesítettek semmiről. Tehát vajódik minden. Én még rosszabb fejleményeket várok minden téren.

A Szövetkezetet Holló úgy otthagya, mint Pál az oláhokat. Pedig ezt lehetne csinálni, megvan az engedély rá, s nincs betiltva. Úgy látom, nem törődik vele senki.

Akik írnak Hozzád, válaszodban a baráti hűségre biztasd őket, mert ez mindennél többet ér . . .

Sok tervem van, melyeket Pista és Jóska is helyeselnek. Míg tehetem . . . éber leszek, s igyekszem a békeidőkre előkészíteni, természetesen csak tervben, nemzetérdekű munkákat, s a jövőben még jobban ragaszkodom elgondolásaimhoz s észrevételeimhez, mint eddig tettem, mert most is sok minden bizonyítja korábbi elgondolásaimnak helyességét.

Nagyon jó lenne, ha most beszélgethetnék Veled. Kérem az Istent, hogy ez majd sikerüljön s mindkettőnk, de különösen drága hazánkat.

Ebben bízva, addig is, amíg majd megint tájékoztathatlak, maradok sok szeretettel híved:

Béla

Géppel írt levél. Kézzel ráírva: Ér. Deblin, 1944. ápr. 29. Válasz ment: 1944. máj. 4.

⁹⁶ Magyar Csik József – újságíró, a Kis Újság belső munkatársa.

5/a

*Dobi István levele Vörös Vincéhez
Szöny, 1944. április 29.*

Kedves Vincém!

Lapodat köszönettel vettem. Örülök, hogy gondoltál rám. Igen, Vincém, idehaza dolgozok. Bélánál Danccsal együtt vasárnap voltam. Szegény Feri, nem szabad. 21-én vitték el őt.⁹⁷ Bélák mindent megtettek, hiába. A jegy e pillanatban még jó. Talán nálunk felejtik. Kiss Gergely, úgy tudom, otthon van. Marciról⁹⁸ nem tudok. Állítólag Jucikát vizsgálni próbálta, hogy ő meg fogja menteni a Szövetséget, s nem marad állás nélkül. Persze, ebből semmi sem lett. Hát, igen, Vincém, fájdalommal gondol az ember arra, ami van. Keserves munkánk eredményét, bár az igazán nemzeti és magyar érdeket kívánt szolgálni, csak így egyszerűen felrúgták.

No de ne csüggedjünk. Nagyon vigyázz magadra, Vincém, egészségesen térj haza.

Ölel szeretettel:
D. Pista

Kézrel írt postai levelezőlap. Az eredeti Tegzes József OTP igazgató (Pécs) bélyeggyűjteményében található. (Vörös Vince közlése.)

6.

*Kovács Béla levele Vörös Vincéhez
Mecsekalja, 1944. április 30.*

Kedves Vincém!

Igazán jólesett, hogy f. hó 24-én már egy egészen részletes levelet küldtél. Két körülmény hatott rám igen jól, melyet közöltél. Először is, hogy jó beosztásod van, s jól érzed magad. Továbbá pedig, hogy előfordulhat mielőbbi hazajövedel. Bevallom, magam is nehezen hiszek ebben, hiszen innét is vizznek ki mindenkit. De igazán nagyon örülnék, ha hazajönnél, hogy legalább még egyszer találkozhatnánk, mielőtt én is elmegyek valamelyik frontra. Írod, hogy levelet kapsz barátainktól. Én is kapok napról napra. Hűségről és kitartásról tanuskodnak ezek a levelek. S ez bizonyítja, hogy mégsem végeztünk potya munkát. Igyekszem magam is a *baráti* kapcsolatokat tartani mindenkivel. Dancs, Dobi és B. Szabó a múlt napokban voltak nálam. Buzást internálták Kistarcsára, de már szabadon van, s várom látogatását. Iliásról semmi hírem nincs. Somogyi valahol az országban kubik munkát végez. A Holló visszament a Hangyához, de egyetlen sort sem ír. Úgy menekült, mint a patkány a sülyedő hajóról. Elvitte az írógépet s több egyet-mást. De arra sem méltat, hogy legalább levélben érintkezne velem. Én nem tudok neki írni sem, mert még a címet sem tudom. De ha eljön az ideje, s... be rúgom, hogy csak na! Patakyt ajánlott levélben szólítottam fel, hogy mivel ezt a kormányt is támogatja, tiltakozzon képviselő társaival együtt a parasztság nevében a szöv. betiltása ellen és az ezzel kapcsolatos vád ellen. Pontokba foglaltam követeléseimet. Pataky akcióba is lépett, s a napokban jelentkezett a belügyminiszternél kihallgatásra, amelyre táviratilag meghívta a parasztképviselőket, csak a kormánypártiakat, Kis Tóthot, Nagy Ernőt⁹⁹ és S. Bálint Györgyöt.¹⁰⁰ Engem meg csak nem is értesítettek. Persze, nem jutottak a miniszterhez, továbbá összevesztek a mondanivalón. Most egy memorandumot akarnak beadni, de ezt én csináljam meg. Én pedig nem csinálom meg, mivel látom,

⁹⁷Nagy Ferencet a Gestapo 1944. április 18-án tartóztatta le.

⁹⁸Buzás Mártonról.

⁹⁹Nagy Ernő – módosparaszt. A Makói Gazdasági Egyesület ügyvezető alelnöke. A Független Kisgazdapárt tagja. A Parasztszövetség Csanád megyei szervezője, majd vezetője.

¹⁰⁰S. Bálint György – módosparaszt. 1922-től a Makói Gazdasági Egyesület elnöke. A Duna–Tisza-közi Mezőgazdasági Kamara és az OMGE alelnöke. 1927-től felsőházi tag. A Magyar Élet Pártjának tagja. Támogatta a Parasztszövetség szervezkedését.

hogy csupán klikkszerűen akarják csinálni a dolgot, s személyi rehabilitációt akarnak. Ehhez én nem vagyok hajlandó közreműködni.

Ezenkívül Buzás és Kassa¹⁰¹ is mozgolódnak és hetvenkednek saját pártjukban, s a jelek szerint igen keményen kiállnak a szövetség mellett. Én mindenesetre várom csendesen a fejleményeket, s csupán csak annyit és olyant teszek, ami kizárólag az egész parasztság érdeke, s ami a jövőbeni célkitűzéseknek is megfelel.

Sokszor elfog a keserűség, és sóvárogva kíváncszom az ellenség golyója elé vagy bombája alá, hogy megszűnne a halállal minden aggódo lelki szenvedésem. De könnyebb percekbe mégis kérem a jó Istent, hogy engedje megélnem a háború végét, hogy a most szerzett tapasztalatokból eredő akaratommal és erőmmel majd szolgálhassam nemzetemet és fajtámat. A tettekésség szinte szétrobbant, de mégis tehetetlen vagyok. A reménnyel csitítgatom magam.

Feri még mindig fogva van. Egy kis remény felcsillan a kiszabadulása felé, de még nem bízom benne teljesen. Ha ez megtörténik, azonnal értesítlek. Addig is meleg szeretettel és barátsággal üllelek: Béla

Géppel írt levél. Kézzel rávezetve: Érck. Deblin, 1944. május 16.

7.

*B. Szabó István levele Vörös Vincéhez
Békés, 1944. május 21.*

Kedves Vincém!

Nagyon jól esett baráti soraidat olvasni. Nagyon örülök, hogy jó egészségben tudhatlak. Ez ideig még engem nem háborgattak. Remélem és bízom benne, hogy most már nem fog bántódásom lenni. Szegény Feri¹⁰² fogva van, úgy tudom, még mindig Pécsen. Semmit sem tudunk az érdekében tenni. Most már fogva van Tildy¹⁰³ is. Kiss Gergelyt és Rácz Lajost elvitték. Érdeklükben az eljárás folyamatban van. Béla odahaza van, neki nincs semmi baja. A szövetség érdekében ez idő szerint semmit sem tudunk tenni, minden ilyen egyesülést feloszlattak. A párt feloszlata folytán pártonkívüliek lettünk. Összejövetel egyáltalán nincs, még egymásról is tájékoztatlanok vagyunk. E hét szerdájára össze van hívva a parlament. Azt hiszem, csak néhánynapos lesz. Állandóan idehaza vagyok. Gazdálkodom. Most nagyon sok esőnk van, gyönyörűen néznek ki a vetések. Egyébként mindent háttérbe szorít a háborús erőfeszítés. Sok dolgunk és gondunk van, és sokat gondolunk rátok.

Kedves Vincém: az elkövetkező pünkösdi ünnepekre igaz baráti szívvel kívánom, hogy egészségben, épségben tölthesd, ha messze is K. családi körödtől és szeretteidtől. Szerető szívvel gondolunk rátok, és kérjük az Istent, óvjon meg minden veszedelemtől.

Meleg baráti szívvel köszönt

B. Szabó István

Kézzel írt postai levelezőlap. Kézzel rávezetve: Érck. Deblin, 1944. május 29.

¹⁰¹ Kassa István – tarnabodi módosparaszt. A Parasztszövetség Heves megyei szervezője, majd vezetője. Noha Buzás barátja volt, nem rokonszenvezett a nyilasokkal. (Vörös Vince közlése.)

¹⁰² Nagy Ferenc

¹⁰³ Tildynek sikerült elkerülnie a letartóztatást.

8.

*Kovács Béla levele Vörös Vincéhez
(. . . .) 1944. május 29.*

Kedves Vincém!

Éppen írni akartam, amikor megkaptam 23-án kelt leveledet. Sietek is a válasszal, mert rövid idő múlva indul a vonatom Hobolba,¹⁰⁴ s utazom tengerit kapálni.

Legutóbbi levelem óta történtek egyes-más dolgok. Először is sajnálattal arról értesítlek, hogy Feri még mindig „üdül”. Sőt most már Pesten. Ugyanis pár nappal előbb szállították el. Akkor, amikor pedig azt hittük, hogy szabadon engedik. Azért reménykedtünk, mert egy kérvényt adtunk be a miniszterelnökhöz több száz gazda aláírásával Baranyából, hogy járjon közbe szabadlábra helyezése ügyében. A dolog még mindig úgy néz ki, hogy reménykedhetünk. Egyébként még 5 megyében gyűjtettem az aláírásokat.

A szövetség ügye lehalkult. Én nem forszerózom. Mások meg úgy látom, tehetetlenek. De ez nem is baj, mert úgys is lehetetlen lenne csinálni. A Pataky-féle parasztok most még kevésbé törődnek az ügygel, mert meghosszabbították a mandátumukat, s ez nekik egyelőre elég. Sajnos, ez a jó érzés meg karakánabbnak hitt embereknél is (B. Szabó) kiütközik.

A parasztság felé azért *minden* oldalról történik kacsingatás és számításbavétel. Sajnos, csak mint eszköz s nem mint tényező felhasználás végett. Szinte egyenesen jó sokszor, hogy olyan nagyfokú a parasztságban a nemtörődomség, mert, ha minden kísérletre reagálna, hát bizony százszorta széttagoltabb lenne. Szerintem a leghelyesebb a türelmes hallgatás.

A napokban Pesten voltam s tárgyaltam Dfi. Gyulával,¹⁰⁵ több vezető emberünk társaságában. Téma: a jövő feladatai. Óvatos voltam és határozott, annál is inkább, mert Gyulán keresztül *mások* is szeretnének beleszólni a dolgokba, illetve szeretnék a *mi* dolgainkat *magukéhoz igazítani*. Részletesen nem írhatom meg a dolgot, de biztosra veszem, hogy helyeselnéd magatartásomat. Természetesen magatartásommal nem rontom el a kapcsolatokat, de esetleges cselekedetek kizárólag csak a parasztság érdekének megfelelően történhetnek.

Valahogy olyan kiegyensúlyozottnak érzem magamat, s érzem azt is, hogy világosan látom a problémákat. Ne hidd, hogy ez beképzeltség, de a bekövetkezett események sok olyan meg nem hallgatott javaslatomat igazolták, melynek betartása esetén több dolog másként történt volna. Ezt egyébként most már Feri is részben beismeri. A jövőben, a jól átgondolt elgondolásaimhoz százpercentig ragaszkodni fogok.

Nagyon jó lenne, ha itthon volnál, vagy legalább szabadságra hazajöhetnél, hogy legalább megbeszélhetnék Veled egyet-mást. Tisztára magamra vagyok hagyatva. Ugyanis akik itthon vannak, azok ilyen tekintetben nem számítanak. Érzem a felelősséget. Így tehát kevesebbet teszek, mint hogy esetleg elrontsak valamit. Nem tudom ugyan, hogy meddig csinálhatom ezt is, mert a jelek azt mutatják, hogy hamarosan beöltözöm én is. Ha ez bekövetkezne, vagy más valami fontosabb történne, akkor értesítlek. Addig is sok szerencsét kívánva

szeretettel ölel

Béla

Géppel írt levél. Kézzel ráírva: Ér. 1944. június 5.

¹⁰⁴ Hobol községhez (Somogy m.) tartozó Hobolypusztán volt Kovács Béla földje, odajárt gazdálkodni. (Vörös Vince közlése.)

¹⁰⁵ Dessewffy Gyulával.

9.

*Kovács Béla levele Vörös Vincéhez
(.) 1944. június 22.*

Kedves Vincém!

Nagyon aggódtam, hogy ilyen későn kaptam Tőled levelet. Már azt hittem, hogy valami bajod történt. Éppen írni akartam, amikor jött leveled.

Jólesik, hogy egyetértesz velem az óvatosságban és keménységben. Ez a magatartásom az utóbbi napokban még fejlődött. Nagyon összerúgtam a patkót Dfy. Gyulával.¹⁰⁶ Sajnos, ezzel kapcsolatosan igen szomorú tapasztalatot kellett szereznem a parasztkitartással kapcsolatosan. Cserbenhagyott Dancs, Dobi és Szabó Pali (szigetszentmiklósi)¹⁰⁷. Egy fontos ügyben való döntésben (melyről már múlt levelemben a lehetőséghez mérten tájékoztattalak) a gróf mellé álltak.¹⁰⁸ Persze, azonnal otthagytam őket a baráti viszony épen tartása mellett. Nem haragszom rájuk, csak sajnálom őket s fajtánkból még nagyon sokakat, akik ékes, de szomorú bizonyítékai a közügyi éretlenségnek. Úgy látszik, ezt nem is lehet megtanulni, hanem valamilyen mértékben születni is kell erre. Különösen baj az ilyen éretlenség olyan embernél, aki puha is. Most pedig félre a puha és buta emberekkel. Tudom, hogy kissé zavarosnak találd közlésemet, de levélben nem lehet kimagyarázni. Éppen ezért próbálj valahogy akármilyen rövid szabadságot szerezni, hogy legalább egy-két órát beszélgethetnénk. Nagyon magamra vagyok hagyva. Pedig a feladatok nagyobbak, mint amikor többen voltunk. *Feri helyzete súlyosbodott. Pécsről már Pestre szállították.* Minden akció kudarcba fullad, mely a kiszabadítását célozza. Most a parasztképviselőkkel kísérletezem, de még nem is válaszolnak levelemre. Tele vagyok aggodalommal. Most már csak a jó lstenben bízom.

Az események gyorsan következnek egymás után. Új helyzetek teremődnek majd, csak tudjuk megállni helyünket, ez a fontos. Magam részéről mindent elkövetek. Bár igen nehéz, mert kettős álláspontot vallok, megállni és megmaradni az események sodrában és viharában, továbbá készen lenni, sok erőt takarítani a jövő feladataira. Ezt csinálom, akár tetszik egyeseknek, akár nem. Továbbra is tájékoztatlak. Addig is ölel

Béla

Géppel írt levél. Kézzel ráírva: Érck. Biala-Podlaska, 1944. június 29.

10.

*S. Hegedűs László levele Vörös Vincéhez
Nagykőrös, 1944. június 25.*

Kedves Vincém!

Ne haragudj rám, amiért ilyen hosszú idő alatt készültem el egy levéllel, de ezt egy új házas embernek, és egy sokmunkájú parasztnak meg lehet bocsátani. Mifélenk nincs különösebb újság, s ha az asszonyok nem félnének a bombázástól, csak a tirátok gondolásból tudnánk, hogy van háború. Nem tudom, milyen körülmények között élsz, de nem gyerekjáték ez. Sok függ attól, az ember milyen szemszögből látja a dolgokat. Én mindig tanulni akartam. Sok mindent lehet, ugye? Ott lesz az

¹⁰⁶ Dessewffy Gyulával.

¹⁰⁷ Sz. Szabó Pál – kigazda, kertész (Szigetszentmiklós, Pest m.). Itt Erdei Ferencsel került szorosabb kapcsolatba, a Nemzeti Parasztpárthoz csatlakozott már a felszabadulás előtt.

¹⁰⁸ Hallósy Bélának, a Kis Újság igazgatójának rózsadombi lakásán tartott összejövetelen többek között szóba került a fegyveres ellenállás megszervezésének szükségessége. Dessewffy, Dobi, Dancs és mások az aktívabb ellenállás mellett kardoskodtak, míg Kovács Béla ellenezte, ill. lehetetlennek tartotta a Parasztszövetség tagjainak a felfegyverzését. Ld. bővebben: *Dancs József: Utak és állomások.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978, 190–191.

emberből férfi. Csak bizony sok ott marad örökre, de azt hiszem, neked is az a véleményed, egy pár hónap mindenkinek elkelne belőle. Itthon mozgalmas az élet, különösen a zsidókérdés körül. Kőrösön a 20 éve kikeresztelkedett zsidókat is elvitték gettóba. A mi kalászosaink most csak ki-ki a falujában él. Jóska¹⁰⁹ és Imre¹¹⁰ is megvan, biztosan tudod. Elfogy a papír. Várom válaszod. A jó Isten segítsen haza.

Laci

Kézrel írt postai levelezőlap. Rávezetve: Ér. Biala-Podlaska, 1944. június 30.

11.

Kovács Béla levele Vörös Vincéhez

(...) 1944. augusztus 20.

Kedves Vincém!

Nagyon vártam már soraidat, mert igen aggódtam érted. Ugyanis rossz híreket kaptunk felőletek. Nagy megkönnyebbülést jelentett aztán soraid átvétele. Igazán jól esett az a részletesség levedben, mellyel tájékoztattál egy-két eseményről.

Bizony, mi is úgy látjuk, hogy érik a béke. De tudjuk azt is, hogy nagy árat kell ezért még fizetnünk. Sajnos, tehetetlenek vagyunk mi itthon az eseményekkel szemben. Annál inkább tehettek majd ti valamit. A helyzet mindinkább zavarosabbá válik.

Kérdezed, hogy élünk-e mi itthon közösségi életet. Hát úgy megye viszonylatában igen. Országosan csupán egyesekkel, csak levélbeni érintkezést tartok, az is mindinkább ritkul a bevonulások miatt. Mindenesetre mindent elkövetek, hogy lehetőleg mindenről informálva legyek azért is, hogy majd Ferit és Téged megszabadulástokkor tájékoztathassalak. Egy bizonyos, a mi fajta parasztjaink nyugalommal, türelemmel, de megvannak. A Kassa Pista vonal erősen mozgolódik. Messzemenő terveik vannak, s ennek megvalósítása érdekében fáradoznak. Már odáig elmentek, hogy a Faluszövetség élére is kormánybiztost rendeltettek ki Gáspár Ferenc¹¹¹ zalai kisgazda, felsőházi tag személyében. Most tartottak egy nagy értekezletet Pesten, ahol a tennivalókat beszélték meg, s ahol egy olyan parasztszervezetet akartak felállítani, mint a Kamara. Anyagi alapjául a kamarai illetékekhez hasonló adóilletéket akartak tenni. Sajnos – az előttem fekvő jelentések szerint – úgy látom, hogy többet foglalkoztak – aljas módon – velünk, mint honmentő tervükkel. Azt hiszem, hogy most, mivel Imrédy végképp megbukott,¹¹² jégre kerül az egész terv. Bár ebben a pillanatban kaptam Kassától levelet, melyben ismét arra kér, hogy találkozzam vele, hogy átbeszélhesse velem tervét, s segítsen neki. Persze visszautasítom ismét, annál is inkább, mert az ő barátai (Gombás, Buzás, Börcs)¹¹³ aljasul támadtak bennünket.

Nem foglalkozom velük. Elég az én bajom a Feri miatt. Rettenetesen fáj, hogy nem tudok rajta segíteni. Pedig már kiépítettem összeköttetést Imrédy, Bárdossy, sőt még a Volksbund felé is. Sajnos eredménytelenül. Minden percben érzem lelkemben az ő testi s lelki szenvedéseit. De egyelőre tehetetlen vagyok.

Dezsőfi¹¹⁴ felé egyelőre megszakadtak dolgaim. De tudok minden lépéséről s minden kijelentéséről. Ugyanis nevünkben nyilatkozik s intézkedik. A napokban ízentem neki, hogy ezellen

¹⁰⁹ Dancs József

¹¹⁰ Somogyi Imre

¹¹¹ Gáspár Ferenc – kisgazda, 1942-től felsőházi tag.

¹¹² Imrédy pártjának, a Magyar Megújulás Pártjának vezetőivel együtt 1944. augusztus 7-én mondott le.

¹¹³ Börcs János – 30 holdas kisgazda, (Bicske, Fehér m.). Hosszú évekig községi bíró. 20-as évek elején a Nagyatádi-féle Kisgazdapárt községi vezetőségének tagja. 1935 után a Griger-féle kereszténypárthoz csatlakozott. 1939-től MÉP-képviselő. 1940. október 11-én kilépett a kormánypártból, és Imrédy Magyar Megújulás Pártjához csatlakozott. (Ld.: *Farkas Gábor*: Politikai viszonyok Fehér megyében 1919–1945. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 242–243.).

¹¹⁴ Helyesen Desewffy.

tiltakozom. Az a bajom, teljesen magam vagyok. Gazdaságomban is súlyos differenciát idézett elő lovaim elvitele. 7–8 ezer pengő kellene egy pár lóért. Nem tudom honnét elővenni. Felszínen is akarom magamat tartani, a termés is gyenge volt, s így bizony gondjaim vannak.

Úgy látom, hogy rövidesen sok vonatkozásban új helyzet teremthető. Csak érzük meg ezt életben. Nagyon kérek, hogy, ha csak két sort érsz rá írni, feltétlenül írd. Így legalább tudom, hogy nincs bajod.

Azzal a reménnyel zárom soraimat, hogy most már nem leszel olyan hosszú ideig távol, mint már voltál. Ebben bízva s a jó Isten segítségét kérve szeretettel ölel

Béla

Géppel írt levél. Kovács Béla kézírásával a következő megjegyzés található rajta: „Ebben a pillanatban kaptam meg behívómat Pélmónostorra. Majd onnét írok. Szervusz.”

12.

*Kovács Béla levele Vörös Vincéhez
Pélmónostor, 1944. szeptember*

Kedves Vincém!

Legutóbb, hazulról írt levelemben jeleztem, hogy megkaptam behívómat. Most már mint katona írom leveleimet. Pélmónostoron vagyok, a 8/II. zlj. 6. századánál. Sorom jól megy, csak rettenetesen bosszant, hogy éppen most hívtak be, amikor az események azt kívánnák, hogy Pesten legyek. Ugyanis rövid időn belül – érzésem szerint – sok változás lesz, és jó lenne ezekbe beleszólni. Most majd megint illetéktelenek képviselnek bennünket is. Mivel az események gyorsan peregnek, arra kérek, hogy állandóan tartsunk egymással érintkezést. Ha leszerelsz, akkor is azonnal írd! Tele vagyok aggodalommal, mert rettenetes események következnek. Különösen családjainkra egy bekövetkezendő hadszíntér esetén. A dolog úgy néz ki, hogy én Pélmónostoron maradok. Persze, sosem lehet tudni, hogy miként döntenek az ember sorsáról. Amennyiben változás állna be helyzetemben, azonnal értesítelek. Nagy Ferivel is mi van, nem tudom. Szeretettel öllelek

Kézzel írt levél.

Béla

13.

*Dobi István levele Vörös Vincéhez
Budapest, 1944. szeptember 12.*

Kedves Vincém!

Lapodat igen nagy örömmel vettem azért, mert rég hallottam rólad és így bizony sokszor gondoltam még rosszra is. Vincém, hál Isten, csakhogy megvagy.

Híreid érdekesek, Vincém. Én nem tudtam Buzás stb.-ről, csak sejtettem. Szegény fiúk, ők túllóttek a célon, és ahogy látom, le is vitézlettek. Szolgálati ügyből kifolyólag utazok át Pesten. (Így sokat járok, sokat ér a jegyem.) Igen fájó az, hogy barátaink közül senkit nem találok itt. Új barátokkal ismerkedek. Elbeszélgetünk, ilyenkor olyan nagy szükségét érzem, hogy véleményeket halljam, de senki nincs. Magam belátása szerint dolgozok tehát fajtámért. Remélem, rövidesen együtt lehet a régi gárda, csak Te is vigyázz magadra, Isten óvjon minden bajtól.

Dancs katona. Sajnos, nem ír. Kint még nincs. Úgy tudom, a menetből vették ki valami tanfolyamra.

Béla ritkán írt, utóbb hallgat, nem tudom miért? Volt kis nézeteltérésünk egy alkalommal D. Gyula¹¹⁵ társaságában együtt. Azóta rideg. Nem mondom, némi igaza van. Abban azonban nincs, hogy most már életjelt se adjon magáról. Úgy érzem, a közös munkánkra még nagy szükség volna. Vigyázz magadra, ölel szeretettel

D. Pista

Kézzel írt levél. Dobi még megjegyezte: „Elég jó dolgom van.” Megadta címét is.

A levélre ráírva: Ér. Skierniewice, 1944. szept. 15.

¹¹⁵ Desewffy Gyula

LÁNG JUDIT

Negyvennégy

(Közreadja Frank Tibor)

Terjedelmes emlékirat egyik fejezetét veszi kézhez az olvasó. Szerzője évtizedek óta külföldön élő író, publicista, aki fiatal korában, s különösen a II. világháború időszakában szerzett gazdag tapasztalatait regény formájában dolgozza fel. E készülő, szépirodalmi igényű visszatekintés alapanyagául szánta azt a sokszáz oldalas kéziratot, amelyet 1957–58 telén, úgyszólván pár hét alatt vetett papírra. Az élmények közelsége különös elevénységgel és frissességgel tölti meg a vaskos gépiratot egy okos és pontos megfigyelő érzékeny és könnyű tollal megírt vallomását. Egyéni hangú és egyéni látású memoár ez, amely egy eddig magáról hallgatni látszó társadalmi réteg belső világáról hoz számunkra üzenetet, s így kordokumentummá és helyenként mással nem pótolható történeti forrássá válik. Ezért és ekként közöljük tehát a kézirat alább következő fejezetét, amely az 1944. március 19-től 1945. január 18-ig terjedő időszakra vonatkozik.

A szerző személye nemcsak ritka íráskészségénél fogva méltó figyelmünkre. Erre mindenekelőtt családi háttere érdemesíti, s az a közeg, amelyben ennek következtében élete első negyed évszázadában mozgott. Apja dr. Láng Lajos (1885–1952) ügyvéd, az Angol–Magyar Bank ügyésze, főügyésze, majd jogtanácsosa, igazgatósági s végül végrehajtóbizottsági tagja volt. A politikai életbe Vázsonyi Vilmos demokrata pártjának vonzásában kapcsolódott be; tagja lett előbb a főváros törvényhatósági tanácsának, majd – Budapest székesfőváros törvényhatósági közgyűlésének képviselőjében – 1931-ben az Országgyűlés Felsőházának is. Nevéhez fűződött a „Lex Láng”, amelynek értelmében városatyai szerepének megszűnte után is képviselhetette Budapestet a Felsőházban. Felsőházi tagságát egészen a Horthy-korszak végéig, 1944–45 fordulójáig megőrizte, s ebben a minőségében a budapesti nagypolgárság tekintélyes és befolyásos képviselője lett a 20-as évek magyar politikájában. Felsőházi beszédeiben elsősorban a pénzügyi politikát és a magyar zsidóságot érintő kérdésekben foglalt állást; különösen lényeges volt az első és a második zsidótörvény felsőházi tárgyalásakor tett felszólalása (1938. május 24., ill. 1939. április 17.). Tagja volt a Felsőház Igazságügyi, valamint Kereskedelemügyi és Közlekedési Bizottságnak.¹

A szerző emlékiratainak első részében a szülői ház, az apa figurája és az ekörül kiépülő társasági-társadalmi kapcsolatok jelennek meg mindvégig fordulatossal és színes előadásban. Az írónt fiatalkori házassága sem szakítja ki e közegből: szinte gyermekként megismert férje is e társadalmi réteg képviselője. Üzletember, akinek hamarosan virágzó export-import vállalata a fiatal pár számára gondtalan jólétet és nagypolgári életformát biztosít. A szerző férjét a világháború kitörésekor karpaszományosként behívják és beosztják őröknek a Margit körúti (ma: Mártírok útja) Hadbírószágra. Ebben a minőségében játszott szerepet abban a – történelemszeink figyelmét eddig elkerülő fontos akcióban, amellyel a Horthyhoz hű katonatiszti gárda képviselői 1944. október 6-ról 7-re virradóra meghívtattak egy szélsőjobboldali hatalomátvételi kísérletet. Úgy tűnik, hogy ez az eddig nálunk egyáltalán nem, s külföldi szakmunkákban sem jelentőségének megfelelően értékelte megmozdulás tette lehetővé – C. A. Macartney szerint – a KABSz (= Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetsége) nevű imré-

¹ *Madarász Elemér*: Magyar politikai lexikon (Politikai Magyarország) 1929–1935. II. köt. (Budapest, 1936). A két beszédet ld. Az 1935. évi április hó 27-re hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplójában, III. köt. (Budapest, Athenaeum, 1938), 289–294; ill. IV. köt. (Budapest, Athenaeum, 1939), 153–158.

dysta szervezet szétverését, és a nyilas puccs elodázását egy jó héttel.² Ez a viszonylag rövid időszak azonban igen lényeges, hiszen ezen idő alatt került sor Moszkvában a Faragho Gábor altábornagy vezette magyar katonai küldöttség fegyverszüneti tárgyalásaira és a fegyverszünet tényleges megkötésére 1944. október 11-én. Ugyanakkor sajnos azt is fel kell tételeznünk, hogy a budapesti hatalomátvételi kísérlet Bakay Szilárd altábornagy, budapesti hadtestparancsnok révén történt meg: hiúsítása következtében rabolták el a nyilasok és a németek október 8-án hajnalban a kiváló katonai vezetőnek számító, Horthyhoz feltétlenül hű, s ezért a szélsőjobb számára különösen veszélyes főtitstet. Ezáltal az október 15-i tényleges nyilas hatalomátvétel idején a főváros képzett, tettekre kész, energikus és a kormányzóhoz ragaszkodó katonai vezető nélkül maradt. Ez, amint azt történeti irodalmunk már alaposan feltárta,³ az amúgy is félszívvel akart és rosszul előkészített Horthy-féle kiugrási kísérlet kudarcának egyik igen fontos tényezője lett. Az okoknak és okozatoknak ezt a láncát tehát lényeges adalékokkal egészíti ki a most közlésre kerülő dokumentum, amely – minden egyéb társadalomtörténeti erénye mellett – e kulcsfontosságúnak tűnő politikatörténeti mozzanat részleteinek feltárással gazdagítja 1944. október 15-re vonatkozó ismereteinket.

A dokumentumértékű memór most közlésre kerülő fejezetében mindvégig ragaszkodtunk az eredeti szöveghez, beleértve egyes helyesírási változatokat és az egyéni központozás érintetlenül hagyását is. Néhány részletet, főként a teljesen személyes természetűeket, a szakfolyóiratban történő első közlés terjedelmi korlátaira való tekintettel ezúttal kénytelenek voltunk elhagyni. Reméljük azonban, hogy a kézirat egésze is kiadóra talál, s így a szöveg teljes terjedelmében is közlésre számíthat.

Pár nap múlva, már március közepén jártunk, egy szombat estén négyesben mentünk színházba Jeneyékkel.⁴ Márta beszámolt az utolsó napok élményeiről, vagy amit abból jónak látott. Kérés dacára nem kaptuk meg a kocsit és csak nehezen jutottunk éjjel haza, amin Pali⁵ rettenetesen felbőszült. Majd ő meg is mondja másnap, a családi ebédnél, de az is lehet, hogy azzal fenyegetőzött, nem is vesz részt az ebédnél, ha vele szemben ilyen kevésbé kulánsak. Mikor vasárnap reggel mama telefonált, átadta nekem a kagylót, mert félt, hogy hirtelen haragjában majd valamit mond.

De az autóról nem is volt szó soha többé. Mama azt telefonálta meg, hogy a németek bevonultak éjjel az országba.

1944. március 19-e volt.

*

Pali egyenruhában mindjárt elment mamáékhoz. Papa egy fogkefével zsebében hagyta el a házat, mert valahogy máris tudta, csomó hozzá hasonlóan exponált embert máris letartóztattak. Az utcán egyelőre nem sok változást lehetett látni, hiszen német katonai autók azelőtt is jártak. Azt hiszem Pali akkor mindjárt magával hozta mama Breitschwanz-bundáját, és hogy hogy nem, Panni⁶ menyasszonyi kosztümjét és kalapját. Hogy elmentünk-e a családi ebédre? Azt hiszem, hogy nem.

² C. A. Macartney: *October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. Part II* (Edinburgh, UP, 1957), 371–372; Nicholas M. Nagy-Talavera: *The Green Shirts and the Others. A History of Fascism in Hungary and Rumania* (Stanford, Cal., Hoover Institution Press, 1970), 225. l. A KABSz-ról bővebben ír Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944.* (Budapest, Kossuth, 1966), 323. Szétosztatásáról ld. Vigh Károly: *Ugrás a sötétbe* (Budapest, Akadémiai, 1979), 108–109. Nem szól e mozzanatról Rozsnyói Ágnes: *A Szálasi-puccs* (Budapest, Kossuth, 1977), és Teleki Éva: *Nyilasuralom Magyarországon 1944. október 16. – 1945. április 4.* (Budapest, Kossuth, 1974).

³ Vigh Károly, 82–83., 108–109.; előtte, de kevésbé részletezően és kisebb nyomatékkal Rozsnyói Ágnes, 67. Ennek nyomán említi Mario D. Fenyő: *Hitler, Horthy, and Hungary. German–Hungarian Relations, 1941–1944.* (New Haven–London, Yale UP, 1972), 228.

⁴ Jeney Kálmán, a Dr. Ertl János Jutagára (Újvidék) egyik igazgatója és felesége

⁵ Pali = a szerző férje

⁶ Panni = a szerző testvére

Hogy Pali félt, vagy féltett? Mind a kettő. Biztos tudom, hogy aznap délutánra Pfeifferékhoz⁷ voltunk meghíva a Gellérthegyre és hogy oda, milyenek a nők! mama bundájában, Panni ruhájában és kalapjában mentem el, mely mind remekül állt rajtam. Pfeiffer rettentő magabiztos volt, újra és újra hangsúlyozta, hogy ő alapító tagja a Volksbundnak és elő is vett valami ócska papirost. Elmondtuk, hogy ki mindenkit tartóztattak már le, szolt ott is közben a telefon és a fő szenzáció az volt, hogy Ertl Hansi⁸ máris költözködött feleségéhez ki a Pasarétre. Pfeiffer félrevonta Palit és felajánlotta, hogy engem Buksival odavesz, hisz lakásuk elég nagy volt és a vendégszoba üresen állt.

Pali ezt hazafelé közölte velem, minden idegszámmal tiltakoztam. Minek? Ki fog már engem bántani? Nem vagyok én érdekes semmilyen szempontból. Azt hiszem még aznap este a fürdőszoba kályhában, a cselédek kimenősek voltak, autodafét rendeztünk. Hogy a „Fehér könyv” mely tán egy évvel előbb bebizonyította, milyen bajok mutatkoztak a németek felvonulásánál Csehszországba, tűzre került, rendben van, de a Tauchnitz orosz–német szótár, melyről nyilvánvaló volt, hogy reméljük nagyon hamarosan fontos szolgálatot teljesít? Könyörögtem Palinak, kímélje meg, de ő csökönyösen megmaradt amellett, hogy ez okozhatja majd a bajt. Amellett a vastag kötés nem akart semmiképpen meggyulladni. Akkor éreztem először és egész határozottan, hogy Pali nagyzási mániában szenved, hogy saját jelentőségét és ezzel kapcsolatban a veszélyt messze túlbecsüli. Soká vitáztunk este, de ő megmaradt amellett, hogy Pfeifferékhez kell költöztem másnap „különben nem lesz módom már arra, hogy ezért a baráti szívességért nekik hálás legyek” jelentette ki vészjtólsóan. Mivel neki reggel a Margit-körútra kellett menni, én mentem már a nyitáskor el a Bank safejébe, ahol beláthatatlan hosszú sor állt. A szokásos diszkréció helyett mindenki kiöntötte egy táskába safeje tartalmát. Kivételt képezett Strickerné,⁹ és egyéb igazgató feleségek, de én is idővel sorra jutottam és aztán futottam onnét a „szajréval”. Nem ok nélkül, 11 órakor már megjelentek a németek és lezárták a safet és az összes folyószámlát.

Pali még azt is megtiltotta nekem, hogy Pfeifferéktől mamának telefonáljak. Így Márta volt az, aki közölte velem, hogy papáért jöttek, nem találták otthon, azt mondták, akkor az otthon levő családtagok. Mama és Vera már éppen öltözködtek (a szobalány reggel csak annyit mondott mamának, ki még áyban volt: „Itt vannak”), mikor papa telefonált és meghallva az eseményt, közölte: azonnal jön, kéri az urakat várjanak rá.

A Szabadság-téren persze nálunk senki sem volt és harmadnap, miután alaposan kisétáltam magam a Gellért hegyen Buksival, nem tettem mást, mint könyörögtem Palinak, oldjon fel ebből a számomra kényelmetlen és okatlan száműzetésből. Pfeiffer egyáltalán nem volt más, mint kitűnő és tartózkodó házigazda, azt hiszem még hozott is Buksinak valami játékot és felesége nagyon kedves és gondos volt, de elvégre Buksi két és fél éves volt csupán és ők rég elszoktak kisgyerekektől, hisz fiuk, Steffi, már egyetemista volt. Teljesen oktalannak tűnt Pali félelme, szögyeltem is. Rosszul esett, hogy mamával csak nyilvános fürdőből beszélhettem és az egész cirkusz, mikor emberek valóban bizonytalan kimenetelű letartóztatásokat nyugalommal vártak be. A rendeletek akkor még nem árasztották el az országot, csak kósza hírek szállingóztak, hogy mire készülnek, általános érvényű jogmegvonásokra, mint ahogy azok más megszállott országokban divatoztak. A BBC magyar adásában még három nap múlva sem közöltek hírt erről a lényeges változásról. Ennyit kémszervezetükről. Persze, nem volt angol külképviseletük, de a svájciak, a svédek . . . ? Megalakult mindjárt a Zsidótanács, melybe papát nem vették be, mivel túszként le volt tartóztatva. Hogy Wilhelm Károlyt,¹⁰ aki szintén le volt tartóztatva, barátai kikérték a németektől, mint nélkülözhetetlen oszlopát az alakítandó tanácsnak, hogy mamának ígéretet tettek, hogy papával hasonlóan fognak cselekedni, hogy az egész idő alatt a leghallatlanabb módon a kisujjukat sem mozgatták meg érdekében, mikor módjuk lett volna rá . . . ? Mindenki csak a saját családját próbálta menteni és semmit sem törődött barátsággal, régi kapcsolatokkal.

Nemsokára mód volt arra, hogy a túszoikat, akik a Röck Szilárd utcai rabbi képzőben lettek elhelyezve, meglátogathassák és csomagokat vigyenek. Hosszú sor nő állt ott, rendőrök között,

⁷ Pfeifferék = a Dr. Ertl János Jutagára egyik igazgatója és felesége

⁸ Ertl Hansi = a Dr. Ertl János Jutagára tulajdonos – igazgatója

⁹ Strickerné = az Angol–Magyar Bank egyik igazgatójának felesége

¹⁰ Wilhelm Károly = tekintélyes pesti ügyvéd, később a Zsidótanács vezető személyisége

szomorú, ijedt arccal, kosarakkal, pakkokkal. Én valahogy a sor élére álltam és talán negyedik voltam, mama sokkal hátrább állt. Papát mindjárt hívták és valami templomi padban ültünk. Nem volt sem nyugtalan, sem letört, csak kíváncsi és csak egyetlen dologra, az angol hírekre. Mikor jön az invázió, mit mondtak az invázióról? Aztán elmentem és mama is vagy egy negyed órát beszélhetett vele és közben jöttek levelek is, nem volt helyzetük akkor oly sanyarú és elvégre a Zsidótanácsból függött, milyen kényelemben van részük. Egyszerre fontosságot kapott minden rabbi növendék, akinek szabad bejárása volt az épületbe. Azt hiszem már április negyedikén, mert különben mért ragadt volna meg ez a dátum emlékezetemben, ki kellett tűzni a sárga csillagot. Mama telefonozott, mikor a pontos szövegű rendeleteket a rádióban felolvasták, mely rám mint árja párjára, nem vonatkozott. Valami zsidó szót mondott, mazeltoff, vagy hasonlót, mely bosszantott. A házban Óvári Pappékát és minket kivéve mindenki zsidó volt, még a házmester, Bán úr is, akinek postamesternő keresztény felesége nem ragaszkodott hozzá, hogy házasságukkor férje kikeresztelkedjék. Aztán jöttek a rendeletek, hogy azok, akik csillagviselésre kötelezve vannak, lapon ezt számukkal a telefonközpontnak is be kell jelentsék. Minden ismerősöm ezt be is tartotta, ki merne ujjat húzni a németekkel? És ugyanez a rádiókra vonatkozóan. Ekkor került előtérbe először Renée néni lánya Edith, Rózsa Edith, aki valamikor egy keresztény pernahajdernek volt felesége, attól elvált és azóta tizedrangú újságszerkesztőségben dolgozott, hol bohém és nimfomániás hajlamait kiélhette. Ő volt az első, aki, gyakorlattal bírva linkségekben, megtiltotta anyjának, hogy az önáruló leveleket megírja.

Addigra felocsúdott a Nyugat is és Olaszországból kezdték bombázni Pestet. Csak kis fenyegető légitámadások voltak, eleinte nem okoztak komoly károkat. Mama mért mért nem és főleg, nem tudom, hogy kinek rábeszélésére, az Adria Palotában székelő Zagyvapálfalvi Üveggyár nagyvállalat egyik igazgatóját, Richter Bertalant és cseh származású fess feleségét, Lottet bevetette lakni. Nekik ki kellett menniök rózsadombi villájukból, melybe német katonák költöztek. Mosdót csináltattak a szép úriszobába, de írásban kötelezték magukat mamával szemben, hogy ezt „asztán” újra lebontatják. Költözködésük a vállalat teherautóján és annak egyik fősofőrjével történt, egy, Zöld nevű sofőrünkhöz hasonló fess, 30 körüli fickóval, félművelt és magabiztos, ha jól emlékszem Homulka úrnak hívták és volt egy arany foga. Ügyes és vállalkozó volt és aztán még sokat szerepelt hirtelen fuvarozásoknál, melyekben idővel hihetetlen rutinra tettünk szert – sajnos. Zöldet különben nem láttuk többet. Papa letartóztatásával egy napon katonák jelentek meg a Benczur utcai házunk garázsában, megkérdezték, melyik papa autója, elővettek egy kulcs-csomót, a harmadik kulcs passzolt és ezzel elhajtottak az AK 166-on auf nimmer Wiedersehen.

Közben úgy Gyurkát,¹¹ mint Bandit¹² újra behívták musznak és ők szinte örültek ennek, bizonyos legalitást, biztonságot nyújtott, még ha katonai fegyelem melletti szabadságvesztéssel is járt. Azt hiszem, a következő nagy lökés a cselédfronton állt elő. Zsidó nem tarthat keresztény cselédet. Nálam a helyzet elég egyszerű volt, és dacára annak, hogy a törvény bizonyos értelmezés szerint rám úgysem vonatkozott, Pali rettentően félt. De a bombázások miatt mindkét cseléd úgyis el akart menni. Egy új mindenest vettem fel, „Irénkét”, akivel Pali utasítására (és hogy lázadoztam ezek ellen a felesleges megnevezések ellen!) egy éjjelt sem tölthettem közös fedő alatt, míg a helyzet nem tisztázódik. Irénkét, aki nagydarab, intelligens, jóindulatú nő volt, egy délelőtt alatt avattam bele a részletkérdésekbe, melyek főleg Pali reggelijére és annak ezer sigánjára vonatkoztak. Emlékszem, mondtam Iréknének, hogy megszoktam volt, hogy csak tízkor kelek fel, amire azt válaszolta: „azt tőlem is megkaphatja a nagyságos asszony”. Húsvét vagy pünkösd volt-e, nem tudom, de egy biztos, Malouval,¹³ akinek igenis és gondtalanul lehetett cselédje, közösen felvonultunk Dobogókőre, ahol a szálloda majdnem üresen állt és ahol légitámadások veszélye minimálisnak látszott. Rajtunk kívül Jeneyék, Ertlék gyerekestől és még egy Ertl igazgató és annak festőnő barátnője, aki Ertl Magdával jöbön volt, menekültek oda. (Petrovics Magdának hívták a festőnőt.)

De azt hiszem még ezelőtt az exodus előtt történt, hogy egy délelőtt mamánál voltam, miközben két SS tiszt darabonként listát csinált a lakásról. A nagy szőnyeget és rengeteg ezüstöt és pár

¹¹ Gyurka = a szerző sógora

¹² Bandi = a szerző sógora.

¹³ Malou = a szerző sógornője.

képet csodálatosképpen Péter¹⁴ már napokkal előbb elvitte az Ernst Múzeum raktárába. Mikor a katonák mama ruhásszekrényéhez jutottak, mindjárt felírták, egy perzsakabát. Aztán kezükbe került a drága Breitschwanz-bunda, melyet én visszaadtam volt és a szobán éppen átmenő mamától kérdezték: „Was ist das?” Mama rávágta, „ein Samtmantel!” Erre a slagfertigségre nagyon büszke volt és délután kiment Mariska nénihez és kicserélte a két kabátot, mert bombázás elől valóban szétosztott holmijából a bársonykabát ott lógott akkoriban.

A dobogókői tartózkodásból főleg a festőnő ragadta meg figyelmemet, aki azt mondta, tagja egy festőcsoportnak, az Akadémia utcában. Csodálatos módon egyszer jártam ott egy tárlaton. De hát tudatlanságom modern magyar festőművészetben nyilvánvaló volt és ő egyszerre csak azt mondta „ha még ezt sem (vagy őt sem) ismered, akkor szégyeljed magad”. Amit tettem is. Pali közben odavett a lakásunkba egy dr. Hadnagy Imre nevű fiatalembert, gondolom a Margit körútról, aki a nagy sarokszobába költözött, nehogy, mint sok helyen történt, német katonákat szállásoljanak be. Ez a fiú lett aztán a házparancsnok, ő volt, Pappot kivéve, aki tutyi-mutyi ember volt, az egyetlen valódi árja a házban. És hát a légitámadások egyre sűrűbbek és hevesebbek lettek, a rádió egész nap szólt, hogy meghalljuk, ha megszakítják az adást és bemondják, légiveszély, légiveszély, és az irányt, ahonnan jött, többnyire délről.

Panni kezdettől fogva feltalálta magát és az akkor még csak indulófélben levő hamispapír gyártásba beszerződött. Ebben nagyon segítségére volt Árvai Gyuri, egy jópofa fiú, akinek évek óta szép szőke keresztény barátja és megfelelő adag linksége volt.

Az irodában Palinak is változások álltak elő. Müllernének valószínűleg el kellett mennie, vagy mindenesetre az arányszám feljavítása szempontjából Pali felvett egy nyilas párttagságára büszke, csúnya, szemüveges, gondolom Magda nevű nőt. És csodálatosképpen pont akkor kezdett egyre nagyobb üzleteket csinálni németekkel. Különböző rendes férfiakra emlékszem, akikkel nagyon drága budai kocsmákban, mintha abtan az időben újak is nyíltak volna, meglepő módon, vacsorázgattunk. Az egyiket Schnurbuschnak¹⁵ hívták.

Papát, éppen, mikor Péter véletlenül a Röck Szilárd utcában járt, a többivel együtt teherautón elszállították Kistarcsára. Ez komoly bomba volt és nem kis gondot okozott. Panni azonban hamarosan rájött, egy volt Kisanyák iskolájabeli kolléganőjének férje ott teljesített, mint rendőrtiszt, szolgálatot. Pali ennek kíséretében ment ki és sikerült is papával beszélnie és beszámolt a látottakról, melyek igen sanyarúak voltak. De csomagot lehetett küldeni, a zsidók vitték ki és mama mindent tett bele, amit csak lehetett, még egy rózsát is. Hogy izgatta-e magát? Biztosan. De a tudat, hogy ott papának nincs módja hűtlenségre, nagyfokú megnyugvást is jelentett számára.

Buksi számárköhhögést kapott. Annus¹⁶ közben boldogan jött vissza falujából és a gyerekekkel kiköltözött a zugligeti villába. Oda jártam ki minden délután, ételt vittem és elláttam őket. Egyik nap azzal fogadtak, sirva, hogy a németek lepecsételték a házat és Annus csak nagysebesen bírt néhány holmit az ablakon át a kertbe kiszórni, mielőtt bezárták a házat. Leköltöztek a szakácsnő volt szobájába és hát a kert és a bombázások viszonylagos veszélytelensége mégis jobb volt a beteg gyerekeknek, mint a városi lakás. Pannival, erre tisztán emlékszem, egy délben ültünk a szabadságtéri sarokszoba előtti nagy balkonon, melyet azt megelőzően soha nem használtunk. Már annyi mindenfélét tapasztaltunk hirtelen és önálló akcióbalepéssel, hogy egész másként álltunk az étellel szemben, valahogy „felnőttünk” és kölcsönösen fogadalmat tettünk, ha valami baj érne, ha deportálnának, a másik megnyugtatta a hátramaradottakat, hogy helyzetünket a legelőnyösebben fogjuk kihasználni és bárhova is visznek, visszajövünk ép bőrrel, man wird uns nicht unterkriegen können. Elfelejtettem megírni, hogy Vera,¹⁷ kinek rég megvolt a diszpenzációja, azt hiszem március 20, papa utolsó kívánsága volt mielőtt a németekkel beszállt a Schwarze Mariaba,¹⁸ megesküdött Gyurkával¹⁹ és utána „nászútra” két napra kiköltöztek a villába az egyik kis cseléddel. [...]

¹⁴ Péter = a szerző sógora

¹⁵ Schnurbusch = német üzletember

¹⁶ Annus = gyereklány

¹⁷ Vera = a szerző testvére

¹⁸ Schwarze Maria = így hívták a németek rácsos foglyszállító autóit

¹⁹ Gyuri = a szerző sógora

Mamától is persze elmentek a cselédek és a kis Rózsának a karjára kötötte arany karóráját, mivel az ékszereket úgyis mind le kellett adni. Hogy Rózsai azt hitte ajándékba kapta és aztán később nagyon fel volt háborodva, mikor mama visszakérte . . . ? Mama büszkén mutatta nekem, hogy reggel már hol mindenhol kisépért, mintha az lényeges lett volna, mikor odamentem, mert Görgey Miskának a jogügyi osztályból sikerült egy beszélgetést papával hivatalos ügyben kierőszakolni Kistarcsán. De hát mit mondhatott? Hogy papa persze csak afelől érdeklődött, hogy otthon mi van. Minden második vasárnap délelőtt Radó Gyula jött el látogatába. Mi talán észre sem vettük volna, hogy ez a kisebb beosztású, smokk bankigazgató rendszert és kötelességet csinált ebből, ha ő nem mondja. Légitámadások, letartóztatások, eltűnések akkor már napirenden voltak és valóban nagyfokú kötelességérzet és lojalitás kellett hozzá, hogy az ember udvariassági látogatásokat tegyen, mikor már semmi érdek nem fűződött hozzá [. . .]

Nem tudom már dátumban meghatározni, hogy mikor történt az összeköltözés. Minden sárga csillag viselésére kötelezett egyén csak sárga csillaggal ellátott házban lakhatott. Hogy melyek voltak ezek a házak, azt egy bizonyos listáról lehetett megállapítani, melyet a németek a Zsidótanácsra bízta. Megindult a hajsza, hogy egy ilyen házban hajlékot lehessen találni. Ez is a Zsidótanács munkaköréhez tartozott, ők telepítettek össze egy-egy lakásba három-négy családot és persze tőlük függött, hogy az embert hová és milyen körülmények közé rakták be. Hogy a náci megszállás alatt a Zsidótanács tagjait mennyi megvesztegetés érte hitsorsosaik részéről . . . ? Mama helyzete viszonylag egyszerű volt, Panni új lakása, a Pozsonyi úton, egy kétszoba hallos lakás, a kijelölt házak egyikében volt. Bandi és Panni ott voltak bejelentve, mama odaköltözött, emlékszem, a bejelentést egy külön „zsidó bejelentőhivatalban” én végeztem, hihetetlen méhkas volt az és mamával együtt odaköltözött Emília néni és mama sógora, Náci bácsi,^{1 9/a} akinek ugyan harminc éve keresztény felesége volt, a tanítónő Etelka néni, de aki soha nem tért ki és így nem esett az árja-párja enyhítés hatáskörébe.

A költözködésben igen aktívan résztvettem. Gondolom Homulka úr által szereztünk kocsit, vagy más, régen skartba tett rokonságra hivatkozva egy fuvaros cég, akik akkoriban bőven arattak. A Pozsonyi utcai kis lakás hatodik emeletére mindent a legszebb rendben helyeztem el, még a frigidairt is sikerült bekapcsolnom, amire igen büszke voltam, hiszen három dróttja volt és a kontaktusnak csak két nyílása. Mama csak akkor ért oda, mikor már minden állt, a darabonként szállított ágyak összerakva, a szekrényekben a holmi beagatva. Mama azt mondta, soha nem volt még ilyen szép, világos hálószobája és valóban, a kis lakás úgy látra nagyon kedélyes volt, virágcserepek a balkon rácsán és amikor minden a helyén állt, az ember otthonosan érezte magát és bizonyos megnyugvás, sőt talán öröm fogta el, hiszen bent, az ajtó mögött egyelőre csak napsütés terült szét a júniusi időben. És hát nem kevésbé befolyásolta a kedélyeket a normandiai partraszállás, most már csak nem tarthat a dolog soká? Másnap rám várt az a kellemes feladat, hogy fogdmegekkel és az Adria palota légóparancsnokával, aki jóérzésű, rendes fiatalember volt és legalább annyira irtózott ettől a temetéshez hasonló aktustól, mint én, egy szobába összeterlem a hátrahagyott hétszobás berendezést, miközben minden darabot lajstromoztam [. . .] Hogy mi maradt ott és mi ment a csillagos házba, az volt lakástulajdonos saját választására volt bízva, illetve, így értelmeztük a plakátot. Utolsó percben egy új, éles konyhakést, melyet mama Verának vett staffirungba és a sokat tanulmányozott, nagy Mayers Handatlast szedtem ki és vittem magammal. Azon követtük a szövetséges csapatok minden mozdulatát.

Alig pár nappal az összeköltöztetés után jött az újabb rendelet, csillagosok csak bizonyos órákban mehetnek ki az utcára és a csillagos ház nem zsidó parancsnokának őrt kell állítani a kapuba, hogy más időpontban senki el ne hagyhassa a házat. Ekkor költözködött be Panni és Vera a Rigler Gyár úgy rémlik Király utcai üzemébe. Hogy ez Papa Kistarcsáról küldött tanácsa alapján történt-e, vagy a Gáspár család bölcs választása volt-e? Úgy látszott, hogy „dolgozó”, mégpedig munkássorban dolgozó zsidót nem fognak deportálni. Ezeknek a deportálásoknak híre vidékről jött és nem is igazán hittünk benne, de ezek a kősz hírek alaposan felkavartak mindenkit. Hogy hogy nem, a gyárakban kialakult tehát az a szokás, hogy a csillagviselő munkásaik ott laktak, a gyár területén.

^{1 9/a}Náci bácsi = Láng Ignác műszaki főtanácsos, ny. államtitkár

Panni és Vera tehát egy papírgyárban dolgoztak, borítékokat hajtogattak és egy általános rémülettel teljes nyomáson kívül keveset bírtam elképzelni napjaikból. Minden este hat és hét között elmentem oda, hírt vinni, hozni, süteményt, ruhaneműt. Élelemben, finom falatokban ugyan nem volt talán hiányuk, mert erről Panni apósa, Náci,²⁰ gondoskodott. De borzasztó volt a hosszú raktárhelyiségben találmra összehordott ágyakat, rossz levegőt tudomásul vennem, bár Panni nagyon nyugodt és bátor volt és Vera szótlanul adta meg magát ennek a választásnak.

Egyik vasárnap az a rémhír terjedt el, hogy németek fosztogatva járák végig a csillagos házakat és miután elcipeltek az ezüst tárgyakat és szőnyeget, nehogy panaszra mód legyen, a tulajdonost is elvitték a „Svábhegyre”. A Svábhegyet a borzalmak borzalma lebegte körül, pár öröklakásos üdülőházban rendezkedett be az SS, akiknek fő feladatuk a zsidók kiirtásának szisztematizálása volt. Így aztán azon a vasárnapon Pali egyenruhában elment mamához és mosókosárban cipelte ki az ezüst tálat, melyeket a szomszédos parkos tér árnyékában Péter tett autójába. Hogy ezen az autón egy akkor már jogtalan „Ü” (ünnepnep is használható) jelzés virított, azt akkor Pali talán nem tudta, de semmi esetre sem törődött vele, Péter autója nélkül el lettünk volna ezzel az üggyel kapcsolatban veszve. Az ezüstön kívül névre szóló (papa nevére) és ezért (zsidó vagyon) leadásra kötelező részvények is kerültek Péter világoskék sportkocsijának poggyásztartójába.

Hogy ki találta ki, hogy az ideggyógyász Schmidt doktorhoz kell elmenne és neki az ötezer pengőt átadnom, hogy mint a kistarcsai tábor főellenőrző orvosa juttassa el (vagy tartsa meg, de beszélje rá iszákos beosztottját), hogy papát furunkulózissal szállítsák vissza Pestre, egy zsidókórház dépendancába, letartóztatottak számára? nem tudom. Egy egész délután ültem ott a városzobában, a Röck Szilárd utcában, ezer izgalmat, félelmet, rettegést kiállva. Schmidt csak nem került elő, bár a feleségét, egy szép asszonyt, aki Bárczynak²¹ volt állítólag évek óta a babája, többször láttam nagy izgatottan a szobán átmenni. Pechemre ugyanis Schmidték fiát a németek aznap tartóztatták le, ki tudja miért és ennek a fiúnak a kiszabadítása a telefonon folyton keresett Keck²² nyilas képviselő által Schmidtnek nyilván fontosabb volt, mint velem szóba állni. De azért a végén mégis volt mód arra, hogy a pénzt átadjam és mesémet jól-rosszul kinyögiem [. . .]

Egyik vasárnap roppant heves légitámadás volt, órákon át tartott, fényes nappal. Utána felmáztunk a tetőre és körülnéztünk, melyik irányból száll fel a füst; láttuk, hogy a Nyugati pályaudvar irányából, és rettentően féltettem a hűgokat és elmotorbicikliztünk, ahogy lehetett, csomó ház romja elzárta az utcát és rendőrkordon tartotta vissza a kíváncsiakat. Szeretteim közül azonban egyiket sem ért baj, sem Buksit a Zugligetben, sem mamát a Pozsonyi úton, sem a testvéreket önként választott börtönükben.

Aztán jött az újabb nehézség: Kormánybiztosságot létesítettek a zsidóvagyon kezelésére és ennek székhelye pont a Szabadság tér 15-be kellett kerüljön. Képtelen vagyok annak az alacsony, felfuvalkodott béka arcára emlékeztető embernek nevére visszaemlékezni, aki a Kormánybiztosság számára a ház kiürítését kapta feladatul. Elsőnek Palihoz ment le az irodába és azonnal azzal kezdte, hogy „felesége zsidó” és jogtalanul él ott. Palinak sikerült azonban a mindig kéznél levő hivatalos lapból, melyben nap mint nap jelentek meg újabb korlátozó rendeletek és melyre persze előfizettünk, bebizonyítani tévedését és így Pappék²³ és mi, mint az óriási ház egyetlen nem zsidó lakosai, állami költségen, államtámogatással költözködhettünk egy általunk szabadon választandó lezárandó zsidó lakásba. Vagyis ez a költözésünk híre megelőzte mama kénytelen költözésének terminusát és én rettentő belső érzésekkel jártam be a számba jöhető házakat, a házmeistereket kérdezve, van-e ötszobás lakás bennük, mely zsidó lakásként jövő héten kiürül és van-e ugyanakkor abban a házban bolt, mely irodahelyiségként szolgálhat és mely mint zsidó bolt szintén kiürül majd.

Mindenhol, csomagolás közben találva az elköltözésre ítélteteket, megmondtam, hogy ez átmeneti, hogy én is elsőnek fogok csodás Szabadság téri otthonomba visszasietni, hogy ki az apám, hogy nem vagyok fasiszta, hogy vigyázni fogok holmijukra és amit ilyenkor lehet. A választás a Dorottya

²⁰ Panni apósa, Náci = a szerző rokona, az újpesti Csillag Bőrgyár alapító-tulajdonosa.

²¹ Bárczy Istvánról (1882–1952), a miniszterelnökség adminisztratív államtitkáráról van szó.

²² Keck Antal nyilas országgyűlési képviselő

²³ Óvári Papp Zoltán, a Nemzeti Bank tisztviselője.

utca 9-ben levő, dr. Lőw ügyvéd lakására esett, akinek felesége a csomagolás közben is csak egyre cseresznyés és barackos pitétet sütött, mert hát enni csak kell. És nagyon édeskésen beszélt velem. Azt hiszem, hogy este Pálival ketten mentünk el, persze, ismerte az L.-éket is és tudóshoz illő nyugalommal fogadta el Pali ígéreteit.

Hogy Pali rámbízta ezt a roppant kínos feladatot, a lakás keresését, hogy ezenfelül rámbízta az undok és antiszemita hivatalnokkal való egész tárgyalást, megértettem. Megértettem, mert hát délelőttönként a Margit körúton volt, délután pedig pénzt kellett keresnem, hát akkor hogy intézkedhetett volna még egyéb dolgokban is? De amit nem tudott és amit nem tudtam, nem akartam szóvá tenni, hogy ezek a feladatok számomra milyen szörnyen nehezek voltak. Zsidó létemre a másik oldalról zsidó lakásokba benyomulni, jogokra hivatkozni olyan kormánytól, mely a nálamnál kevésbé szerencsés zsidókat éppen eltiporta.

Közben folytak a ruhaeladások még a lakásban is, jersey ruhák, melyeket különböző nagy intézetek, Hitelbank pld. jegy nélkül vásárolhatott és az én tükröm előtt próbálhatott a divatszalonná átalakított ebédlőben, hol is Mancsi sürgött forgott, próbált, igazításokat vállalt. Nekem is varrt valamit, egy Hungária jacquard szövésű fehér menyasszonyi műselyem anyagot megfestettem halvány zöldre és ebből varrt olyan ruhát, melyet kicsit szégyeltem felvenni, rövid volt és hegyes, mély kivágása volt és könnyűnek látszottam benne, mint egy lepke.

Ez a ruha volt rajtam költözésünk előtti napon. Csomagoló emberek jelentek meg, kik a porcelán szakszerűen ládába rakták, mikor délből Pali azzal jött be, hogy az előbb kapott értesítést Pétertől a Főkapitányságról, hogy engedély nélküli „Ü” betű használata miatt beirányították a balatoni országútról és a baj nem is csak ez, hanem a még mindig a csomagtartóban levő névre szóló részvények... És hogy ő most nem tud a csomagolással törődni, azonnal megy a rendőrségre, van valami remény összeköttetésre, meglátjuk. Mivel másnap semmiképp, a költözködés miatt nem fogok kijutni Buksához, rengeteg holmival felpakkolva kiállamosztam a Zugligetbe ebéd után. Fent a villában „tívornyáztak” a német katonák, az egyikkel, aki talán Annusnak csapta a szelet, a ház oldalán beszélgettem, tudta, hogy zsidó vagyok és elmondta nekem, hogy Buksinak semmi kilátása gimnáziumba járhatni, nem engedik a féléveket olyan műveltséghez jutni, mely magas pozícióra őket alkalmasnak teheti. Igaz, azt is mondta, hogy ha Isten ments, orosz kézbe kerülne, azonnal öngyilkos lenne, mert hónaljában levő vércsoport jelzésből az oroszok úgyis tudnák, hogy ő SS katona volt és könyörtelenül bántanák el vele. Ezen felemelő beszélgetések után és miután Kulcsárné²⁴ suttogva adott konyhájában hangot felháborodásának, hogy hogyan viselkednek ezek a „sehonniaiak a méltóságos asszony hálószobájában és holmijával” kimentem a város másik végén levő Rigler gyárba, hogy a testvérekkel is törődjek. De csak egy lépcsőházra nyíló ablakon át tudtam velük futó percekre beszélni.

„Holnap visznek minket Csepelre. Hozzad el mamától a bakancsot és sínadrágot.” Vera csak szípgott, Panni határozott volt. Teljesen magamon kívül voltam. Telefonáltam haza, de Pali, így mondta Magda, elment és még nem jött vissza. Nyilván a Főkapitányságon van Péter miatt. Részben futva, részben villamossal jutottam el a Pozsonyi útra, hol alig volt erőm mamának kíméletesen elmondani a szörnyű hírt a gyerekek elcipeltetéséről. Persze, kiderült, hogy a bakancsok valahol máshol vannak, oda is előbb el kellett menni és már sötétedett és egy dolog foglalkoztatott, kimenni a zugligeti Szarvas útra az előttem ismeretlen Rigler gyári igazgatóhoz, vele tanácskozni, könyörögni, tegyen meg lehetetlen, szöktesse meg hűgaimat. Illetve, még világos volt, de mire azt az utat megteszem, este lesz és Pali megrémül, hogy velem mi történhetett? Ezért és tanácsért újra telefonáltam az irodába a Pozsonyi úton egy utcai fülkéből. Tanácstalan voltam, csak futólag járt eszemben a csomagolás otthon, Péter... Nem, az L. úr még nem jött vissza, de a jogtanácsos úr telefonált... „Apám” „Igen” hitetlenkedve kérdeztem újra „és tessék felhívni, ez a telefonszám”. Azonnal újra tárcsáztam, Bethlen téri segédkórház, igen, mindjárt hívjuk. Felcsukló zokogással mondtam: „papa?” „Na mi van Cijukám? Igen, furunkulózissal hoztak be ide a kórházba. Gyere.” Azt hiszem végigzokogtam az egész villamosutat, a sok átszállást, míg az ismeretlen Bethlen térre eljutottam. Elmernek hívták a titkárt, akinek lakásában papával újra találkozhattam. Ezer gond húzott mikor szaladtam fel az idegen, elhagyott lépcsőházban, egy kis zöld ijedt madár lehettem és aztán

²⁴ Kulcsárné = a házmester felesége Lángék Labanc úti villájában

papa átölelt és arca nyugodt és mosolygós volt és le volt sülle és rövid karjában annyi megnyugvást találtam, mint amennyi számomra csak a világon létezhetett. És kiöntöttem szívem, a gyerekek, főleg a gyerekek és az a Rigler igazgató és mit kell mondjak neki, hisz nem is ismerem és papa egy kézmozdulattal elintézte, ne félj, Cijukám, elintézzük szépen. Csak ez volt nehéz, ide bekerülni, a többit már most rámbízod, jó? És telefonált az igazgatónak, szó sincs róla, hogy bárkit is elvigyenek a gyár területéről, micsoda kacs! És az igazgató telefonált a Rigler gyárba és ő mondta meg Panninak, hogy papát hol hívhatják fel, utasította a felügyelőt, hogy ezt a telefont hajtassa végre. És én csak ültem ott, a napsugarak már ferdén estek be az ablakon és hitetlenkedve néztem őt, amint intézkedett és mindenhol sikerült érvényesülni és semmi törés nem volt rajta és a telefonon keresztül megoldott problémákat, melyekkel én egyedül egész lelkem befektetésével sem bírtam megbirkózni. Minden jó lesz, minden jó lesz.

Mikor hazaértem, a felfordulás szép lakásomban már teljes volt. Fagyaport tekergett a földön, a függönyök hiányoztak az ablakokról. Pali azt hiszem csak utánam jött meg, kevéssel, alig mondtam el, hogy papa újra a városban van, mert ő a sarokszobába ment Péterrel és becsukta közben az összes ajtót, de még így is áthallatszott az ordítás. Aztán, még kicsit reszkette az izgalomtól jött be. Elintézték, egyesült erővel, a dolgot a rendőrségen, hogy kit, mennyivel kellett megvesztegetni...? Pali képtelen volt elaludni, mindenféle csillapítót vett be és hajnalban szörnyű fájdalomról kezdett panaszkodni. Már reggel 7-kor jöttek a költözködő emberek. Akkor Pali átment a szomszéd házba költözött Molnár Bélához,²⁵ aki megállapította, hogy akut vakbélgyulladás van és „ha nem lennél uniformisban, azonnal neked esnék, sürgősen kell operálni”. Pali civilben volt ugyan, mert költözködés címen négy nap szabadságot kapott és így is mentünk le a pincébe, mikor aznap délelőtt megszólalt a szíréna. Nagyon hosszú és heves bombázás következett, azt hiszen közel három órát voltunk lent, mikor minden közelgő robbanássorozatnál az ember lélegzetvisszafojtva figyelte, hogy meddig figyelhet még és mikor kezdenek a kövek fejére potyogni. Palinak ott lent a pincében, mialatt félig megrakodva állt a költözködő kocsia a ház előtt, újabb rohama volt, egész kétrét görnyedt a fájdalomtól és én közben felmentem az irodába és onnét próbáltam a telefonkönyvből kiböngészni, hogy milyen hatóság illetékes a kórházszállításra. Hadnagy Imre csak annyiban volt segítségemre, hogy felment Palival közben a lakásba és besegítette az uniformisába. Végül megérkezett a katonai mentőautó és csak annyit tudtak megmondani, hogy a Lágymányosi úti Katonakórházba viszik. Mikor az autó, még mindig légiveszély alatt, eltűnt a kapuból, úgy éreztem, soha még ilyen egyedül nem maradtam és soha még ennyi rám váró feladat nem kényszerített élelmességre.

Késő délután lett, mire az összes bútort felvitték a Dorottya utcába és úgy ahogy, letették a szobákban. Ott még senki nem járt, még nem festettek, még minden úgy volt, ahogy Löwék hagyták. Irénke, a mindenes, azt hiszem kiment Zugligetbe, hogy majd ott Kulcsárné csak szorít neki helyet, mert a Dorottya utcai rendetlenségben senki nem vethetett ágyat. Én közben futólag jártam a Hungária szállóban, hol Holwedeéket²⁶ értesítettem nagy vonalakban az eseményekről és akik számomra egy szobát vettek ki. Zsebemben volt az új lakás kulcsa, egy lakásé, mely akkor csak bútorraktár volt és ott álltam, a ház kapujában, egyedül, mikor Edith jelent meg. Palinak ez az unokatestvére, ki, mint mondtam, a családi iratok hamisításával kapcsolatban került előtérbe, ez az idegen nő, ki eddig soha nem érintette életem, volt egyetlen támaszom. Együtt ültünk fel a villamosra, hogy az út egy részét közösen tegyük meg, körüláll, mert a bombázás többfelé akadályozta a villamosközlekedést. Végül ott voltam a katonakórházban, hol nagy nehezen kiásták, hol is lehet Pali. Felérve egy kis szobába, 3 ágygal, miután egész nap nem ettem, kiderült, hogy még nem operálták meg, hogy még csak most van a műtőn. Ültem a sötétedő szobában, villanyt nem lehetett gyújtani, vagy akkor be kellett volna zárnai az ablakot és vártam. Hogy mit gondoltam? Hát azt hiszem, nagyon féltettem Palit, összeszorítva koncentráltam arra, hogy a műtét jól sikerüljön, hisz sejtettem, hogy nem nagypraxisú orvos lesz az, aki végzi. Mikor végre behozták, nem volt öntudatánál. Az orvos párszor pofozta, aztán rámbízta, keltegessem. Kis vízzel nedvesítettem száját, odatartottam a köpöcsészét, ha kicsit hánynia kellett. Az ablak melletti ágyban idegen „önkéntes” feküdt, de szótlán maradt. És ott ültem órákon át, az ápolónő közben kijárt külön engedélyt számomra és fogtam Pali kezét. Félöntudatnál volt csak és azt

²⁵ Molnár Béla = az egykori Zsidó Kórház ismert nevű sebészfőorvosa

²⁶ Von Holwede-ék = hamburgi kereskedő és felesége

mondta „Ne menj el Nyuszikám, te vagy az egyetlen, ami az élethez köt.” Éjfél lehetett, mire visszajutottam a szállodaszobába, egyedül, árván [. . .]

A költözést, Pali operációját, Papa visszatértét Pestre követő napokban rengeteg dolgom volt a lakással. Festőt, mázolókat kellett szerezni, kárpitost, aki a hálószobában levő szép félkörívet felállítsa, sőt kőművest, hogy egy kis garderober szobának átjáró ajtókat bontassunk. Mindez és ezenkívül két másik, nagyon kellemetlen dolog, kizárólag az én feladatomból lett. Az egyik, hogy a Lőwék által előírászerűen egy szobába zsúfolt bútort onnét levitsem egy alattunk szintén üresen álló zsidó lakás másik szobájába, amihez házparancsnoki, sőt tömbparancsnoki engedélyt kellett szerezni. Végül is az engedélyek birtokában Zombory Mercedes, ha jól emlékszem, pongyolában, mint házparancsnok, felügyelt ímmel-ámmal a műveltre. Mikor a hurcolkodó emberek cipelték le az idegen holmit és nem valami kíméletesen bántak vele, intésemre azt válaszolták, hogy hát hiszen ez soha vissza nem kerül már volt tulajdonosukhoz. Hogy ez nekem hogy esett, szüleimre gondolva . . . ?

A másik dolog hasonló, de talán jogi szempontból még dicselelenebb volt. Hiába könyörögtem Palinak már előzetesen, „egy halott cipőüzlet mindég kevesebbet ér, mint egy élő import cég” jelszóval és azt hiszem papa tanácsa ellenére, kiigényelte egy Brack nevű jgedt zsidó cipővel teli utcai bolt-helyiségét. Az igénylés maga hivatalos támogatást nyert Fáy úr által (mondjuk, hogy így hívták a Zsidóvagyon kormánybiztosságot emberét, akitől szintén irtóztam, de akivel nap mint nap kellett tárgyalnom, és a költözéssel kapcsolatban jóváhagyást, pénzt és támogatást kértem hivatalos útjaimhoz). Ez az ember idővel felolvadt és megmutatta azt a kérvényt, melyet, mint bombakárosult, bútorigénylésért a kormánybiztossághoz zsidó bútorból volt sofőrünk, Zöld nyújtott be. Egy ember, aki húsz évig volt a családban, de akinek antiszemita érzéseit már korábban sejtettem, mikor tudatlanságból büszkén mutatta azt a lapot, melyet kislánya Ausztriából neki németül írt és melyben szó szerint az állt, „eine Schweinerei, dass dich diese stinkende Jüdin nicht zum Urlaub reisen lässt” úgy hogy akkor, mikor ezt talán 43 nyara folyamán olvastam, egészen beteg lettem tőle, forgott velem a világ, ott a mi autónk első ülésén. Na. De térjünk vissza az irodahelyiség kiigényléséhez. Ja, Zöld kérvényében néhány Deák Ferenc utcai bútor szerepelt, de meglepetésemre Éva unokatestvérem Vigadó tér 3. alatti lakásából „egy háromajtós diófa szekrény is”. A lakással egy házban leendő irodahelyiség, — mint sine qua non, különös tekintettel félnapi katonai beosztására és a közgazdasági szempontból fontos iroda, mely nemcsak négy vagy öt árjának adott kenyeret, hanem a nagybankok és intézetek tanúsága szerint százszámra juttatott tiszta gyapjú ruhához dolgozó magyar asszonyokat — megszerzése ezeken a támogató íráson kívül tehát az én feladatomból lett. Számtalan helyen kellett iratokat összegyűjtenem az előjárásigattól kezdve új, zsidóvagyonkezelő osztályokig. Soha azelőtt hivatalokban nem jártam és most, júliusban, a költözködéssel kapcsolatban rendezetlen ruhatarrral, kifulladásra rohagáltam rossz összeköttetések mellett, vállamon egy hosszúpántos színes vászontáskával. Végül az utolsó akadály egy letétbe vagy mibe helyezendő ötszáz pengő volt. Valahonnét telefonáltam Holwedeéknek a szállodába, hogy tudnának-e kölcsön adni, azonnal, mert míg Palitól a katonakórházon keresztül megkapom, aznapra késő, a hivatal háromkor zár. Igen. Szaladtam a Hungáriába, egész biztos nem is ettem akkor délben napokig, az asztalra kitéve várt ott a pénz, begyömöszöltem vászontáskámba, mely emlékeztetett egy postás, vagy kalauzéra és azt hiszem pont szemben a Türr (?) István utcában volt az illetékes hivatal, ahol letehettem az összes követelt iratot, — hozzá kell fűzzem, hogy nem ment simán és hogy igenis a hatóságok csak húzódozva és mindenféle felsőbb hatóságok parancsára voltak hajlandók feltöretni egy „zsidó” boltot — még egy utolsó aláírás, az ÉN aláírásom, bár volt nálam persze közjegyzőileg hitelesített meghatalmazás, és kezemben volt a Dorottya utca 9-beli üzlethelyiség kulcsa. Az első ilyen kulcs, az első alkalom, hogy hivatalosan valaki kiigényelte és megkapta egy zsidó boltos helyiségét. Nem voltam rá büszke. Irtóztam tőle. Aztán háman álltunk az ajtó előtt, Molnár Károly, Buksi keresztaja és a Pali ügynökségi iparendélyét kiegészítő Molnár Károly N. V. cég vezetője, (Burger?) úr, a szabó és én. Egyikünknek sem akaróztott a kulcslyukon keresztül futó, pecsétcs papírcsikot letépní. Végül is nekem jutott ez a megtisztelő feladat.

A helyiségbe Pali költséget nem kímélve, elvégre a Zsidóvagyon kormánybiztosságot számlájára történt, egy egész alkotmányt építettett, úgyhogy hátul emelet osztotta magasságban ketté a helyiséget és lent is két szoba alakult ki, vörös bársonnyal spannolt falfalakkal. Mintha Verának leendő berendezésével bútorozta volna be Pali, ami ügyis egy raktárban csak pénzt evett, nem, Verának már volt saját

lakása, azt hiszem csak napokig lakott benne, ha egyáltalán, a Berliini térre²⁷ nyílt, a Váci út sarkán. Mindenesetre volt Pali szobájában egy nagy, vörös bársony divány. Sötét, elrajzolt disztिंगválságú, gyanúsán zárkózott szoba volt az, két telefonnal, melyből csak az egyiket lehetett a harmadik emeleti lakásba kapcsolni, ami azt jelentette, általam is lehallgathatni, a másikat, a Molnár telefont, nem.

Mikor aznap délután kimentem a katonakórházba és odaadtam Palinak a kulcsot, éppen Gyöngyösi Pista^{27/a} volt nála látogatóban, mindketten nagyon elismerően nyilatkoztak (Pista igazgatósági tag volt a Molnár cégben) és még hallom Palit mondani „jól van, Nyuszikám”.

A kis kórházi szobában csak a második ágy volt még elfoglalva, a harmadik üres. Az új páciens, szintén vakbélműtétet, mint kiderült Palinak kisgyerekkori barátja volt, anyáik jó barátok, Garzó Zoli, tizedes. Vidám, kedves fiú volt, fél évvel idősebb nálamnál, apja bankigazgató és papának párt.²⁸ és vallás-társa. Edith, aki naponta járt ki Palihoz a kórházba, sőt ott gyorsírásba jegyzett üzleti leveleket és aztán gépelve aláírásra újra bevitte és aki lassanként fix alkalmazottá nőtte ki magát félretagadott rokonból, mint utólag hallottam, a kórházból magához vette Zolit rekonvaleszcenciája idejére, hiszen apja valahol bujkált, anyja rég öngyilkos lett egy olással folytatott szerelmi csalódás miatt.

Palit egy hét után kitették a kórházból, bizony elég megrokknva járt, bottal, de már másnap jelentkeznie kellett valahol a Dobogókő alján levő ezredénél, nem a Margit-körúton, ahová a Zách utcából csak „kölcsonadták” és én vele autóztam ki egy drága pénzen szerzett taxin, és minden rázkódás a rosszul kövezett úton nekem jobban fájt, miatta, mint neki. Ott kint, a laktanya előtti poros országúton vártam, míg bent lepecsételik pár heti szabadságoslevelét és ijedeztem attól a nyílt defetista hangtól, mellyel Luib Ákos, ügyeletes tiszthelyettes, az órség füle hallatára a németek közeli összeomlásáról beszélt.

Persze mindenkinek ez volt fő témája. És főleg Holwedeéknek, akikkelegyelőre egy fedél alatt laktunk a Hungáriában, míg a lakást teljesen rendbe nem hozták. Egy dán fiú csatlakozott hozzájuk, persze sokévi koncentrációstábot ért meg már, egy percnyi beszélgetésünk is a 106-os szobában, halk rádiózene mellett, nehogy a szomszédok lehallgathassák. Ez a dán folyton egy nőről beszélt, akit, coute que coute, meg fog menteni. És ez állítólag nem üres ígélet volt, mert a nő, „Ági” súlyosan gazdag volt, nemcsak svábhegyi villákkal, hanem folyószámlával Svájcban. Törtük a fejünket, ki lehet az az Ági, szinte lehetetlen, hogy ne ismerjük. Közben ott tanyáztunk egy irdatlan nagy kétágyas, régimódi berendezett szobában, melybe Annus Buksit behozta egyik nap, hogy Pali láthassa. A dán fiú révén Pali is kezdett a Gellérthegyre mászkálni, amennyire kezdetben sebétől tehetta, valami zseniális terven törték fejüket „Ági” megmentésére, kinek férje elveszett, de legalább is musz volt ismeretlen helyen és akit a dán leírásából csodaszépnek képzeltem el. Vezetékneve titok volt, míg a dolog nem sikerült.

Papa közben a Bethlen utcai kórházban volt és jártak hozzá a Bankból a jogügyi osztály segédjei, Szabó Micu és Görgey Miska és Kemény Béla. Mindenesetre egy furunkulósisos operációt végzett rajta ismételt Molnár Béla, valahányszor egy ilyen fájdalmas daganatot felvágott, a gennyel valahol máshol megsértette, hogy következő hétre is legyen jogcím a kórházban tartására, mert Kistarcásról ismeretlen helyre kezdték szállítani az embereket.

„Ezt maga tudja legjobban elintézni, Juci” mondta nekem Micu. És így rettentő félelmek közepette elmentem a Felsőházba. Teljes csend honolt ott, már a portáson látszott, örül, hogy valakinek ajtót nyithat, hogy valakit felvihet a liften az elnöki hivatalba. Feladatom: írást hozni a Felsőház háznagyi hivatalától, hogy dr. Láng Lajos a mai napon is a Felsőház igazolt tagja és mint ilyen immunitás jár neki minden más hatóságtól, a Felsőház bírósgát kivéve. Elmondtam előbb egy titkárnőnek, aztán kis várás, egy kellemes külsejű úrnak és végül az is eltűnt és azzal jött vissza, a Felsőház elnöke... szeretne velem beszélni. A Dunára néző, abszolút csendbe és zárkózottságba burkolt óriási dolgozószobában ültem szemben egy hóhírgorgas úrral (gróf?) aki úgy hallgatott beszédemre, mintha egy más csillagzatról hoznék hírbíreket, mintha először érintené érzékeny lelkét

²⁷ Berliini tér = ma Marx tér

^{27/a} Gyöngyösi István = Aschner Lipót vezérigazgató (Egyesült Izzó) személyi titkára

²⁸ papa párttagsága = Láng Lajos a Vázsonyi Vilmos-féle Demokrata Párthoz tartozott, utóbb Rassay Károly híve volt.

a kint tomboló orkán szele.²⁹ Végig megmaradtam amellett, hogy papa titkárnője vagyok. Hogy önszántamból jöttem el, hogy segítőkészséget szeretnék indítani gazdám érdekében és annak felesége érdekében, aki csillagos házban lakik és épp úgy ki van téve az elhurcoltatásnak bármely pillanatban, mint az egész csillagviselésre kötelezett másodrangú polgárság.

„De természetesen, nincs nagyobb fontosságú kötelességünk, minthogy segítséget nyújtsunk, csak nehéz a módját megtalálni. Összes kartársainkért megbeszélések folynak legmagasabb helyen. De boldogan állítunk azonnal ki egy ilyen írást, mely teljes mértékben megfelel a valóságnak.” Lehetett mást, mint könnyezni? És eszembe jutott, amit Mariska néni mondott, akinek férje miniszteriális pályafutásával kapcsolatban volt tapasztalata hivatalokban: csak a portásnál nehéz keresztüljutni. Mennél magasabb beosztásban van valaki, annál előzékenyebb és hajlandóbb a törvény betűjét a kérelmező érdeke szerint értelmezni.

De ezzel még nem volt vége a különleges misszióknak. Pali talán három napja lehetett velem a Hungáriában műtété után, mikor reggel hétkor szólt a szobában levő telefon. Markovits, a szülők lakásának a Deák Ferenc utcában, portása. „Csakhogy megtaláltam a nagyságos asszonyt, már reggel öt óra óta keresem. Tessék azonnal eljönni az Adria Palotába, egy német úrnak utalták ki és nagy bajok lesznek.”

Hogy mért engem hívott a portás, mért nem Palit? És hogy mért nem ment erre a telefonra fel azonnal Pali el? Elvégre őt uniformisa mégiscsak védte a nációkkal szemben. Negyedóra múlva, fuldokolva a kapkodó öltözködéstől és végigrohanva a Dunaparttól a még félig alvó nyári Deák Ferenc utcán, megérkeztem a jól ismert portásfülkébe. Markovits nem volt szimpatikus ember és csak az utolsó években került ebbe az állásba, miután én már férjhez mentem onnét.

„Egy Volksdeutsch úr és négy-gyerekes családja kapták meg a Jogtanácsos úr lakását, már hajnalban itt voltak, feltörték a pecsétet, helyretoltak mindent egy tízoldalas, németek által készített lista szerint és agyonlövással fenyegették a méltóságos asszonyt, ha délig nincsen minden darab a helyén. Egy RCO rádiót, Electrolux frigidaírt, kettős rugózatú hálósobát, bundákat, szőnyegetek, mandolint és még nem tudom mi mindent követelnek. Tessék felmenni és beszélni azzal az úrral.”

A jól ismert hallban egy kopasz fejű, ötven körüli, kerek arcú, civilruhás férfi várt láthatóan rám. „Sprechen sie deutsch?” „Natürlich.” Elém tette a hónapokkal előbb a két német SS által készített listát, melyen olyan részletességgel leltározva álltak a tárgyak, hogy egy hét darabból álló íróasztalgarnitúra, papírvágó, kettős tintatartó, tapper stb. Megmondtam neki, hogy fogalmunk sem volt (vádoló kérdése) hogy más előírások érvényesek szegény anyámrá, mint a többi összeköltözni kényszerültre, akik saját belátásuk szerint vihettek el ingóságaikból, amit jónak láttak. „Aber ihr Vater ist doch Geissel” mondta felháborodva Partl úr, mert ez volt a neve. Mondtam, rettenetes dolog, min fog anyám aludni, ha az ágyat vissza kell vitetni? Ez nem látszott az ő gondja lenni és elvégre neki azért utaltak ki egy hétszobás lakást, mert négy gyerekét kell elhelyezze. Őt is kibombázták, fedél nélkül vannak, még ma este a felsorolt holmikkal, főleg az ágyaknak, a frigidaírnak, a gitárnak, a rádióról pedig cédulát, hogy az általános intézkedések szerint beszolgáltatják, a bundáknak (nem nekem, de engem is ellenőriznek) a 24 személyes ezüst evőeszköznek ott kell lennie.

Reggelinél találtam Palit, mikor magamon kívül visszaértem. Aztán fuvarost találni, azonnal és elmenni mamához, ezzel a hiób hírel. A fuvaros útközben, ha jól tévedek Vera lakásából, lehozott két ágyat. Én kísértem gyalog, végig a Pozsonyi útra és csodálkoztam mamán, aki nagyon nyugodtan fogadta ezt az újabb zaklatást. Csak annak fogta fel, jelentéktelen dolognak, hiszen ha lesz másik ágy, mit számít az egész és van még egy ócska, jéggel bélelendő jég szekrény ott úgyis, Pannitól és mennyivel fontosabb, hogy milyen rántást kell majd a levesbe csinálni, bárcsak Etelka időben jöjjön a főzésnél segíteni, mert Emilka néni egy kis cédula hátrahagyásával már napok előtt eltűnt, visszagyalogolt Szlovákiába, ahol legalább bombázások nincsenek. Deportálásokról nem is beszélve, mely őt, akinek nem volt igazolt magyar állampolgársága, még a többen is rosszabb helyzetbe hozta. Így hát másodszer kellett költözködni a magas hatodik emeletre, a szűk kis liften a nehéz Schmidt féle ágyakkal, igaz, most csak lefelé. És szétkapcsolni a frigidaírt és végigkísérni a kocsit, gyalog, a járdán, már késő déli tűző napon és visszaadni, lerakni a más által lakott szülői szobákba.

²⁹ A Felsőház elnöke ekkor br. Perényi Zsigmond volt (1870–1946).

Hogy ezt kompenzálta volna az a Lúdlábban Jeneyékkel és Pfeifferékkel folytatott vacsora és elsötétített lampionok melletti iddoggálás a kertben, cigányszó mellett? „Erről nem kell beszélni” – mondta Pali és hát igyekeztem még az egész napot is elfelejteni, kitörülni gondolataimból.

De tévedek, mert azon az estén talán Péterékkel vacsoráztunk és akkor mondta Pali, hogy hát Malou kissé segíthetett volna nekem. És Malou a klasszikus választ adta, hogy hát miben? Ő nem tudta, hogy segítségre szorulok. Mindenesetre halálfáradtan zuhantam ágyba és csak azt mondtam magamnak, most már minden bajt elintéztem, most már Pali is jobb erőben van, most már nem vár rám semmi.

Másnap reggel hat órakor megint szólt a telefon. Partl. Hogy háromnegyed hétkor vár az Aréna út egyik háza előtt. De miért? Kérem, ne kérdezzen, és ne készen, mert az nem lenne hasznára. És Pali megint nem mondta, hogy elkísérlek. Elvégre nem őt hívták. Földalattin mentem ki, valóban ott állt egy romos ház előtt az utcán. „Meg akarom mutatni, hogy nekem legalább olyan szép lakásom volt, mint maguknak és hogy milyen beütést kapott.” El nem bírtam képzelni, mért kell neki magát előttem igazolni? Egy elhagyatott házba mentünk, melynek lépcsőjéről, mint az álmokban, hiányzott néhol egy fél lepattogzott kő-lépcsőfok. „Vigyázzon” mondta Partl és átkarolt. Egész egyedül voltunk a házban, a szomszédos házakban is még alhattak az emberek. Rémület, iszonyat fogott el. Most egyedül vagyok, ez ellen nem menekülhetek Palihoz sem, elvégre ő is tehetetlen lenne és minek kitenni ilyen megaláztatásnak. Tolt be egy romos lakás ajtaján és ami addig soha nem fordult velem elő, ölelgetni kezdett. Hányinger, félelem, gyűlölet fogtak el. Igyekeztem kisiklani, kerülni a lehetőségeket, társalogni, részletkérdéseket feltenni. Nem is tartott az egész vizit sokáig, talán tíz percet. De ilyen helyzetben tíz perc egy tapasztalatlan fiatal nő számára? Igen-igen, megértettem, ő egy áldozat, neki muszáj volt beülni papáék lakásába, muszáj volt velem azonnal visszahoztatni az ágyakat. „Ha maga akarja, mondta sokat sejtetően és hozzámdörgölözött, akkor van hozzá elég befolyásom, hogy apját kiszabadítsam.” Majd elküldöm a férjemet, azzal megtárgyalhatják, persze, mondtam. „Nem, nekem nem kell a férjével semmit sem megtárgyalnom, ezt mi ketten tudjuk csak elintézni.”

Hogy jutottam vissza a Hungáriába? Hogy fojtottam mindezt magamba? Hogy számoltam be Palinak a beszélgetésről? Nem is volt nagyon kíváncsi. Pöschl^{2 9/a} futott be váratlanul Bécsből és délutáni tárgyalás után hárman lemegyünk a Balatonhoz.

A vonat tikkasztóan forró volt. Mozdulatlanul ültek az út szélén az akácfák, sötétedett és a vonat kivilágítatlanul pőfékelt tovább az ismert útvonalon. Mikor végül leértünk, már egész sötét volt. Egyenest a főkavéház teraszára mentünk és ott a szomjúság csillapítására egy nagy őszibarack ből került az asztalra, jégbehűtve. Öntöttem magamba a hűsítő, édes lét és percek múlva éreztem, száll fejembe a kábulat, minden könnyű lesz és szétfolyós, kontúrtales. És proponáltam, menjünk fürdeni az éjjeli Balatonba. Így is lett. Pali azt hiszem nem ment még be a vízbe, csak Pöschl és én és szaladtunk befelé kézen fogva, a partról Pali már nem láthatott és kissé forgott velem a csillagos éjjel és elszaladtam a valóságtól és megkapaszkodtam Pöschl karjában és éreztem benne a habozást és szerettem volna ha több kezdeményezés van benne. Húztam a fürdőt, végül kijöttünk [...]

Visszafelé Pestre a szállodából ajánlottak egy taxit, melyet egy úrral kellett megosztanunk. Hamarosan beszélgetés alakult persze ki köztünk, dacára annak, hogy Pali megvetette az ilyesmit. Roppant magas, bizonytalan körvonalú, laza izületű, laza mozgású középkorú férfi volt, P. szesznyakereskedő. A Ferenc körúton, nagy football drukker, mint Pöschl is és erről aztán elfecsegték. P. pár nap múlva újra ment ezzel a taxival és megbeszéltük, hogy akkor majd én is csatlakozom hozzá, Buksival.

A Hungáriába visszaérve Holwedeék nagy izgalommal fogadtak, hogy holnap kész van a svéd mentesítő irat,^{3 0} melyet a dán fiú kieszközölt és akkor jön az „Ági”. Ott ültünk másnap az ismert 106-os szobában és vártuk őket. „Und jetzt bist du in Sicherheit, unter Freunden” mondta a szőke, seszínű, vizes szemű sovány dán fiú és karonfogva bevezette a roppant rövidlátó, nálánál idősebb, fekete hajú, nem is csinos Aczél Ágit. Elhunyt apja a Cukoripar vezérigazgatójaként gyűjtött össze nagy vagyont. Férje (neve nem jut az eszembe) valamelyik gentryskedő zsidó földbirtokosnak volt a fia és volt egy gyerekük, talán 8 éves kislány. Ági attól fogva az ostrom végéig ott lakott a Hungáriában a kislánnyal. Nagyon irigyeltem. A dán igazán szerelmes volt belé, eget-földet megmozgatott Ági érdekében és talált módot imádoottjának a megkülönböztető szégyenjelztől való szabaduláshoz. A

^{2 9/a}Ferdinand Pöschl bécsi kötszövőgyáros

^{3 0}Ehhez ld. *Lévai Jenő*: Raoul Wallenberg (Budapest, 1947), 39–40. l.

külföldi előlegezett állampolgárságot, egy kicsavart államtudományi fikikát, egy papirost, mert mit jelenthetett ez az ígélet egy háború utáni svéd állampolgárságra mást, melyet egy ideig az elnyomók tiszteletben tartottak. De ez már másik mese.

Hogy pontosan melyik nap volt, nem tudom. Talán egy kedd? Hajnalban vagy délután, vagy éjjel, azt sem tudom, Holwede kopogott az ajtónkon, ahol Pali és én ágyban feküdtünk. Biztos emlékszem, hogy álmunkból ébresztett fel. Gyertek azonnal.

A kis rádió köré ültünk, ahol Németországból, közvetlen adással hozták tudomásunkra, hogy Hitler ellen merényletet követtek el, mely azonban nem sikerült. A Führer maga, még ha kicsit reszkető hangon is, közölte, hogy a Vorsehung mentette őt meg, a Vorsehung, mely őt egyben erre az elhivatott posztra helyezte. Július 20. volt. Repedezett a harmadik birodalom, de lassan, nagyon lassan. De annyi kihatása azért mégis volt ránk személyesen, hogy a kistarcsai tábor láttamozta a Felsőháztól hozott papírt és valamilyen illetékes német pecsét is került rá. Papa szabad volt. Beköltözött a Pozsonyi úti kis lakásba, csillagot nem hordott, egész nap járt-kelt a városban, a Zsidótanácsoshoz is talán, és mamával a Gerbeaudba. Ott akkoriban változatlanul nagy forgalom volt, de csokoládés dobozt csak nagy protekcióval, mint régi vevők és csak három hetes várakozás után lehetett kapni. Arra is emlékszem, hogy 40 pengő volt egy félkilós doboz. Hivatalos ár, olcsó. Mikor egyik alkalommal ott voltam, hisz a Dorottya utcából útba esett a Hungária felé és folyton hajszoiznom kellett a munkásokat, a megszokott kisasszony, Gitta, azt mondta: tessék mindjárt elvinni a csokoládés dobozt is a méltóságos asszonynak. Kifizettem és boldogan nyújtottam át mamának később.

Közben a lakás is végre elkészült. A számlákat összegyűjtöttem és elvittem volt saját lakásomba, hol falakat húztak és törtek közben. Fáy úr vagy minek is nevezzem, nagyon közlékeny és baráti hangulatban volt. Ő mesélte nekem, hogy szülei lakásába egy Volksdeutsch ember került, akivel, ha nem tévedek, ő valamikor a Bánáiban egy iskolába járt. És hogy a jó Partlnak rossz keze van, mert az előző lakás, mely az első közé tartozott, amit ilyenfajta hazaárulóknak Pesten zsidólakásból kiutaltak, az Aréna úton, telitalálatot kapott.

Kihagytam, hogy még mielőtt nekünk el kellett volna költöznünk, Gyurka egy pestkörnyéki musz táborba került, melyben a Szabadság-téri házmaster, Bán is ilyenfajta katonai letartóztatásban szenvedett. Pali, aki kiment meglátogatni, magával vitte motorján Bánnét, egy nagydarab, tartózkodó, szögletes nőt, aki ezért egyszerre kilépett rezerváltságából és igazi hálával beszélt nekem Paliról egy következő légítámadáskor a pincében. Hogy Gyurkát kivitték-e 44-ben újra az országból? Azt hiszem nem. Látom magam kivillamosozni hozzá vetéseken, búzamezőkön túl, oly messzire, talán Pestszent-lőrincce, hogy már azt hittem Szegedre érek. Ott, egy hadikórházban újra operálták a kezét és tanították katekizmusra, azt hiszem a megkeresztelésre azonban nem került sor. Az ottani kórházi elhelyezést a Vörös Kereszt elnöke, Simon Elemér személyesen intézte, aki ki is ment őt felkeresni, ami azokban az időkben óriási dolog volt részéről. Mielőtt a zsidóvagyon kezelő Kormánybiztosságtól megkaptuk volna a pénzt, Fáy úr személyesen meg akarta tekinteni a lakást a számlákkal kezében. Pali számtalan gúnyos célzás után „a Te barátod, Te tárgyalta meg vele mindent, Te ezt jobban érted” diszkrétan távozott a lakásból, illetve, úgy tett mint máskor, hogy merre járt, mit is csinált, nem firtattam nagyon. De tudom, hogy vacsorára a Lúdlábban kellett legyenek. Fáy úr azonban oly soká maradt és közben nemcsak mindent apróra megnézett, a Gerbeaud fagyaltot megette, a lakást telefüstölte bűdös szivarral, hanem rengeteget beszélt erdélyi menekültekről. Végül együtt mentünk el, hogy részben elkísér a Lúdlába, mert arrafelé lakik. Útközben ért minket a sziréna és kénytelen voltam valahol a Margit körút déli oldalán futó egyik kis keresztutcában levő lakásának pincéjébe menekülni. A bombázás hosszú és félelmetes volt, idegen pincében, senki sem tudta hol vagyok. Eltemetve, megtalálhatatlanul ott szétozslani... Utána Fáy úr ragaszkodott hozzá (és lakásáról telefonálhattam a Lúdlába) hogy felmenjek vele az emeletre. Be akarta nekem bizonyítani, hogy bár ő a forrásnál ül, nem igényelt ki magának semmit, a legegyszerűbb bútorok közt húzódt meg, még ágytakaró sem volt a vánkoston. Akkor tudtam csak meg, hogy még röviddel azelőtt ő is földönfutó volt, valahonnan vidékről cseppent fel, családja, felesége és gyerekei még most is falun vannak. Hogy mért érezte szükségét igazolásának előttem?

El, el a városból, a Balatonhoz. Van egy csomó fénykép, amit Holwedeék azon a nyáron készítettek rólunk. Milyen fiatal, sovány, ijedt kis nő is vagyok rajtuk! És Pali hogy lóbálózik egy bottal! Igaz, katonai betegszabadságon volt, már hetek óta, nem is volt az egészen tiszta ügy, de különben visszahelyezték volna a Zách utcába és onnét, ki tudja, a frontra...

Azon a nyáron több Angol–Magyar bankos emberrel voltunk ott egyszerre. Így az égidicsért Komlós Pali öccsével, Komlós Gyurival, aki hosszú éves barátság után elvette keresztény és roppant bájos barátnőjét, Nusit. Ez a nő engem nagyon érdekelt, mert olvastam első férje könyvét „Olajat kutatok Borneóban” és a távolkelet ingerelte fantáziámat. Mintha akkor, Pesten, nem lehetett volna elég életveszélyben része az embernek. A francia származású Barrey is ott nyaralt, nyugdíjazták, vagy csak egyszerűen kirúgták, mert szimpatizált a zsidókkal, mert megtartotta francia állampolgárságát, mert mit tudom miért. Látom magunkat fehér, szép tenisz vagy strandruhában délután a halszagú mólón sétálni és Barreyt esküdözni, hogy ő majd így és úgy és papát nem hagyja, hanem majd . . . Biztos tudom, hogy közben magamban folyton egy sanzont zümmögtem. Lehet is meg nem is belemagarázni valamit, dehát divatban volt, azért választottam. „Holdvilágos éjszakán, miről álmodik a lány, hogy jön egy királyfi tán, hófehér paripán. De a királyfi oly kevés és az hogy jön tévedés . . .”

Hát igen. Férjhezmentem és azt hittem attól fogva az életem csak egy nagy szerelmi mámorban fog telni, ez az élet célja és minden bizonnyal az enyém. Mámor helyett zsidó boltokat kellett hivatalos engedéllyel feltöressek és túrni, hogy szőrös ujjú, kopasz férfiak fogdoshassanak, anélkül, hogy férjemtől segítséget kérhetnék, hacsak nem akarom önértetét lábbal taposni, mikor tehetetlenségét kénytelen bevallani [. . .]

Hétközben együtt voltam Buksival, aki aranszőke fejű, közel hároméves kisfiú volt és regényeket olvastam és közben készenlétben állt az óvóhely-táska, ha megszólaltak a szirénák, de az ott viszonylag veszélytelen volt. A mindenhol nyitva levő rádiókból azonban Buksi is tudta már, milyen városnevek és milyen sorrendben kerülnek sorra a támadásoknál. Bácska-Baja . . . Augusztus volt, mikor a szoba előtti kis balkonon alaposan tanulmányoztam az új Lakatos kormány tagjait, minden nevet külön, ki tudja, mikor kell majd hozzájuk forduljak, kétségbeesettek erejével, irgalomért, mentesítésért.

Románia kiugrott a tengelyszövetségből. Talán holnap Magyarország is. Enyhébb szelek kezdtek fújni. Nemcsak svéd, hanem kormányzói mentesítésre is sor került és ebben papa, aki Horthy Nikit a Bank igazgatósági üléseiről ismerte, kijáróként szerepelt. Neki mondta Niki, hogy „ha apagyilkos is, minden zsidónak meg kell adni a mentesítést ezekkel az örültekkel szemben”. Valamiért akkoriban elvetődtem két balatoni tartózkodás közt a Benczúr utca 5-be, Ila néni, holdképű, kínaian mosolygó, legjobb indulatú nő a világon, éppen fasírozottat állított össze. Ezért lehúztam volt jeggyűrűjét. „Az olyan gusztagustalan, ha beleragad a hús” magyarázta. Férje ügyvéd volt, papa árnyékából élt, bár volt egy keresztény ügyvéd társa, akire mama néhány ékszers megőrzésre rábízott volt.

És akkor ezzel az Ila nénival, aki oly büszke volt polgári iskolájára, mint legfiatalabbat, őt már arrivált bátyjai taníttatták és a nővérek közül ő volt az egyetlen, aki kislány kora óta városi életre lett előkészítve, mesélte volt nekem, mennyire csodálkozott, mikor az első városi w. c-t meglátta a bűdös, udvar végén levő fabódé helyett „hiszen az egy szoba, ide szívesen megy az ember” mert a hó, szél, hideg és nyáron a legyek egy később reparálhatatlan székrekedést eredményeztek nála, szóval ezzel az Ilával, aki többször mondta nekem, jobb szeretne egy egyszobás lakásban lakni, amit ő fizet, mint egy háromszobásban, amit a bátyja jóvoltából használ, ez a mindentől megijedő, ártatlanság igazi értelem-ben vett szimbóluma, aki minden felvilágosodás ellenére, vagy talán akceptálásával a világnak a legrigorózusabban betartotta a százféle akadályozó ortodox zsidó előírást, azt mondta nekem akkor a Lakatos kormány idején, a kormányzói mentesítések és különböző flepnik virágkorában „most már nincs mitől félni, most már látható a dolog vége, most már bizalommal nézhetünk a jövőbe”. Ez a beszélgetés többször eszembe jutott, mikor egy kicsit kevesebb, mint egy évvel később én laktam az ő lakásában, ahová sem Ila, sem férje nem térhettek többé vissza.

*

Abban az időben papa, aki nemcsak a felsőházi mentesítés, hanem kormányzói kivételezés alatt is állt, elköltözött a csillagos házból, esetleges kimagarázkodásokat elkerülendő. Visszakerültek az Adria palotába, ha nem is saját lakásukba, hanem a szomszédos Tötösy penzióba, ahol egy csomó ilyen náci szempontból gyanús egyén talált menedékre. Partl úr általam telefonáltatott papának, kéri, jöjjön el hozzá „látogatóba” és ezt mama belső ellenkezése dacára meg is tették, mikor is saját ezüstjük és porcelánjukról kínálták őket valamivel. Az egyik lány, uniformisban, a főkapitányságon volt beosztva. Az asszony azt hiszem nem tudott magyarul, ki tudja hol szedte fel és csak arra emlékszem, mikor én

voltam ott beköltözésük napján két dolgot vetetett azonnal: egy új seprőt és a lakatot, vagy Lips zárat a bejáratú ajtón kicseréltette, hogy a régi tulajdonos bejöhessen. Ezen a viziten, melyet szüleim náluk tettek Partl hoch und heilig megígérte, hogy mindent érintetlenül visszakapnak, amint a kocka fordul, (ilyen áruló kijelentésekre merészkedett papával szemben a románok kiugrása után!) kivéve, fűzte hozzá, ha bombatalálta éri a lakást, az ellen nem tehet semmit [...]

Közben Panni apósa, aki „szezoncikkre”, jegynélküli élelmre és hamis iratokra vagyonekat adott ki, de amellet mindig ismert pár valóban funkcionáló forrást, megszerezte egész családjának a svéd védeettséget. Ezek költséges tréfák voltak, persze nem a svédek részéről, akik ingyen adták, hanem a svéd követségen dolgozó magyarok leföloző szisztémája miatt. Csak bizonyos korlátozott számú ilyen írásra volt a Lakatos kormánytól engedélyük és hogy ebbe az ötszáz, vagy egyezer emberbe ki jutott be és ki nem, az tőlük függött. Az egyik alkalmazott Pali régi és igaz barátja, S. volt, aki öccse révén (az svéd állampolgár volt már évek óta és Stockholmban élt) került oda. Ezekről a papírokról aztán fotokópiák készültek, a fotokópiákon kivakarták az eredeti nevet és mást írtak bele és aztán újra fotokópiáztatták. Egész üzemek alakultak ki ilyen hamisításokkal, melyek, az eredetieket is beleértve, csak addig voltak jók, míg ellenőrzés elé nem kerültek az SS részéről. Gondolom, hogy papa Vera és Gyurka számára kormányzói mentesítést szerzett és összes testvérei számára is. Egy biztos, hogy a Lakatos kormány idején Vera és Panni már nem dolgoztak a Rigler gyárban és nem is laktak abban a raktárhelyiségben. De kétfelm, hogy Panni, miután mamáék elköltöztek a Pozsonyi útról, oda be-költözött volna. Azt hiszem, hogy ő talán már akkor kiköltözött a Gáspár család által valahol egy külső körúton egy újonnan épített házban a Csillag Börgyár strohman keresztény igazgatója, Czillér Bandi által bérelt lakásba. De a kis Vera? Csodálatos, vagy inkább szégyenteljes, hogy erről fogalmam sincs. De ő mindig annyira szürkére festette önmagát, lehetőleg észrevehetetlenre. És miből élt? Papa adott talán pénzt neki. És hol, kivel? Ő is kiment volna a Hungária körútra? Nem látom őt abban az időben egyetlen egyszer sem a Dorottya utcában.

Papának a Felsőház révén külön engedélye volt taxit használni. Ha lett volna autó, azt is. Így őt kérték meg a Zsidótanács urai, utazzon fel velük a Várba, hol audienciára jelentkeztek, mert nekik egyiküknek sem volt ilyen engedélyük. Papa mesélte, hogy ott, a taxiban, azért mondott nekik, ezeknek a kipróbált rossz barátoknak néhány keresetlen szót, hogy mennyire nem törődtek vele és egyetlen lépést sem tettek kimentésére.

Szeptember 16-án, Buksi harmadik születésnapján nagy, jéggel bélelt kosárban szállította Gerbeaud a parfait-t. A vendégek közt volt Walter Thompson is, az „English by Radio” tanár, Pali atyafia anyai részéről, akivel abban az időben, úgyszintén a félangol Graepel lányokkal, Pali sok mindent susmussolt a svájci követségen, mely a szövetségesek érdekeit képviselte. Addigra persze teljes rend volt a lakásban és az új irodahelyiségben is, melybe különböző ajándékok kerültek, részben Pali születésnapjával kapcsolatban. Pétertől egy óriási Magyarország térképet, még ilyen nagyot sohasem láttam, minden falu rajta volt és így pontosan követhettük, hol is vannak az oroszok, mióta a román határra egy ugrással lehúzódtak augusztus 23. után. Valami szép íróasztal garnitúra is került talán tőlem, úgy rémlik a Rigler-raktárból. Oda különben sok-sok ládányi holmit vitettem el, vagy valamilyen más szállítmányozó volt, a pincét élénken látom magam előtt [...]

*

De visszatérve Pali új irodaberendezésére, állt ott és ő büszkén mutatta, ez aközben történhetett, hogy én a Balatonon voltam, egy lámpa, egy glóbusz, földrajzi rajzzal, belülről megvilágítva, mely sejtelmes, rejtelmes fényt adott. Csak ez a glóbusz világított a sötétbarna diófa íróasztalra, a vörös bársony pamlagra, nincs az a színházdíszlet, mely szuggesztívebben áraszthatna volna a férfi boudoir illegális rendez-vous atmoszféráját. „Képzeld, milyen kedves, ezt az alkalmazottak adták ajándékba, ki is szidtam őket, drága holmi.” „Nahát, csodálkoztam, igazán megható, mindjárt meg is köszönöm nekik.” „Nem, ne tedd, csak szégyelnék magukat érte.”

Az alkalmazottak, Manci is, sokat dolgoztak, rengeteg ruha érkezett folyton Bécsből, Németországból, óriási kartondobozokban. Kiválasztottam közülük egy fekete jerseyt, melyre pár helyen színes madarak voltak géppel hímezve. Manci azt pompásan lealakította számomra, kicsit talán túl pompásan, mintha szégyeltem volna magam benne, mélyen kivágva elől és nagyon kacér volt az egész, nekem kellett lelkileg a ruhához alkalmazkodnom, mikor nagyon felnötten vacsorázni mentem benne

Palival és Schnurbuschsal. Ez a Schnurbusch kitűnő megjelenésű fickó volt, porosz gentry küllemmel és modorral, lehet, hogy monoklit is hordott. Üzletember volt, saját bevallása szerint az egyetlen saját évjáratából, akit felmentettek katonai szolgálat alól. Utazhatott Svájcba, mindenfelé, Párizsba is még röviddel azelőtt, sokáig a Harmadik Birodalom legtávolabbi érdekszférájában vadászott, talán valutára, talán kompenzációs üzletekre, Norvégia, Törökország és most, a gyűrü szűkültevel Pestre járt. Vajat is vett, nem 10 dekánként, ahogy én nagy nehezen, hanem 100 kilónként és ő, az átutazó, adott belőle nekem. Hja, már Zs. megmondta, hogy teherautóval kell fekete élelmet beszerezni és szállítani, nem szatyorral. Amellett jókedvű és élni vágyó ember volt, a Ritzben lakott és mindjárt mondta, hogy első éjjelét a Dorottya utca 9-ben töltötte, Zombory Mercedesnél. Igyekeztem tehát ennek a szerintem félvilági nőnek az elképzelt allűrjei szerint viselkedni, szórakoztatni és kacér lenni. Schnurbusch olyanokat is sejtetett, hogy neki komoly kapcsolatai vannak SS-ékhez és hasonló helyekre, de hát kinek volt arra szüksége szeptember második felében Pesten? Hiszen csak olyan zsidónak nem volt mentesítő flepnije, aki nem akart ilyenekkel bírni [. . .]

Lent a pincében, a Dorottya utcában, az azonos emeleten lakók egy-egy külön kis elkerített részre kellett húzódnának légiriadók alatt. Így a szomszédos lakás Szalay méltóságos urával és annak feleségével hamarosan megismerkedtem. Ez a Szalay fakeskedő volt és akkor a Fa-kormánybiztosságnak volt jó funkciója. Festett bajusza, külön keménygalléros inge, nagycsomóba kötött, gyémánttűs nyakkendője és valószínűleg fűzője cirkuszgázgató külsőt adott neki. Kívénhedt műlovarhoz hasonlított. Raccsolva beszélt és mindjárt hevesen udvarolni kezdett nekem. Felesége boszorkánytarkára mázolt, ráncos arcával nem akadályozta abban, hogy hamarosan többszöri meghívását elhárítva mégis elfogadjam azt és a Ritzben vele uzsonnázzak. Igen, ez még volt, sőt, teljes mértékben volt. Szépen öltözött nők ültek ott, szépek is voltak és feketekezesek és német civil és uniformis férfiak vendégelték őket. Francia borokat és pezsgőt lehetett kapni olcsón, a Wehrmacht hársolta onnét és adta a majdnem utolsó vevőreteknek, a kráter felett haláltáncot járó pesti úri osztálynak.

Szalay sokminden badarságot mondott és ajánlott fel. A kormánybiztosságtól taxi engedélye volt, a méltóságos címet folyton használtatta, a portások ismerték, engem hajlandó volt kivinni a Hármashatárhegyre taxin, de főleg, és ez volt az uzsonna pozitív haszna, összeköttetésbe kerültem rajta keresztül egy budakeszi paraszttal. Egy egész délután álltam kint azon az udvaron, mialatt az erdőből frissen lopott fát vagy hármán fűrészték. Volt valami papiros is ugyan hozzá, de az ilyesmit jobb volt nem próbára tenni, mint minden papirost. Mire besötétedett a fát felrakták a kis teherautóra (honnét? Milyen engedéllyel? Vagy szekér lett volna?). És én az izzadt, mosdatlan parasztok közt ültem elől, a bakon, vagy a sofőrülés mellett és vittem be a városba. Nagy dolog volt ez. A lakásban minden szobában állt fafűtéses cserépkályha és a konyhában óriási fafűtéses tűzhely, még az első világháború előtt hagyták ott meg, lustaságból, indolenciából, mert hisz mindenki gázt használt. De akkoriban a gázszolgáltatás nem volt kifogástalan és ez a tűzhely volt az egyik oka annak, hogy azt a lakást választottam, man kann nicht wissen alapon [. . .] A pincében is szólt a rádió, már jól ismertük a code szavakat, Kommt Krokodil Gross az Budapest volt. Az esténként kis szíréával jelzett egy szál gépet, mely Munkácsnál repült be az országba és Pécs felé hagyta el, a Tito-buszt, mely municiót vitt az orosz frontról a jugoszláv partizánokhoz, senki sem vette komolyan. Ha azonban éjjel szíréna volt, Buksi pillanatok alatt ugrott ki ágyából, boldogan bújt bele mackójába és tele torokból kiáltotta „gyerekek, megyünk a pincébe, megyünk a pincébe”. Hogy a gyerekek mire vonatkoztak?

Deutsch Marikát valószínűleg Panni hozhatta magával egyszer a Dorottya utcába. Szülei le voltak tartóztatva, ő márciusban velük együtt került német börtönbe, vagy a Fő utcába. Apja, ki papának diákkora óta jó barátja volt, a roppant csúnya és gazdag Deutsch Sándor, a Hungária műtrágya vezérigazgatója, különleges fontosságú zsidók számára fenntartott börtönben ült állítólag a Svábhegyen. Hogy papa intézte-e Marika szabadon bocsátását kormányzói mentesítéssel? Egy biztos, teljesen egyedül volt, gyökértelenül, villájuk, melyben a első lépcsőház minden foka (mahagóni fából) súlyos ezrekbe került volt, ahogy annakidején mamának Deutsch magyarázta, telitalálatot kapott, nem volt többé. Marika egy Feri keresztnévű csinos, nagydarab fickónak volt menyasszonya, akit persze régen elvittek musznak. Marika saját bevallása szerint Kistarcsán folyton csak azt üvöltötte „haza akarok menni, Feriii” mikor nem volt már haza és ki tudja, volt-e Feri [. . .]

Hogy Panni is majdnem mindig nálunk tanyázott, gyakran ott aludt, magától értendő volt. Unta Gáspárékat, kalandra vágyott, férjét leírta, hónapok óta nem jött tőle hír, valahonnét a

Kárpátokból jött az utolsó. Így került sor többek között a tréfára a francia fiúval. Mint később kiderült, ez egy „évadé” volt.³¹

Annus, a gyereklány, ismerkedett meg vele az alsó Dunaparton, Buksit sétáltatva, estefelé. Megadta telefonszámunkat. De mikor a fiú telefonált, pirulva kért engem, miközben hívtam, hogy tagadjam le. De az is lehet, hogy Panni vette fel a kagylót. És akkor Panni, Annus nevében találkát beszélt meg vele és sötétben lement a közeli rakpartra. Hogy mi történt, mi nem? Állítólag a fiú többször mondta, hogy mennyire másként viselkedik, mint előző este. Hogy ez azt jelentette-e, hogy Annus tartózkodóbb volt Panninál...? Annus persze minderről nem tudott. Hogy Panni azonban a sokhetes riglergyári elzárás után úgy érezte, dukál neki a mulatozás, az biztos. Több ruhája „mentés” alapon úgyis az én szekrényemben lógott, egy szép, tisztaselyem, világoszöld-fehér pettyesre emlékszem, melynek kivágását később én mélyítettem, abban ment el Palival kettesben vacsorázni a Lúdládba. De ez pár héttel később történhetett, mikor én nem mehettem, talán október 14-én.

Hogy még balatoni fürdőszobátlanlanság következménye volt-e vagy Marika nálunk alvása, mely visszatartott attól, hogy az ő szobáján keresztül kisurranjak éjjel a bidéhez, nem tudom. Mindenesetre újra másállapotban voltam. Ez egyszer nem is találtam a dolgot szörnyűnek, hisz a háború vége az orrunk előtt, mire szülésre kerül a sor minden a régi rendben lesz. És Buksinak jó lenne egy testvérke, Zsófi, ahogy már régen magamban elneveztem. De Pali a leghatározottabban ellenezte a testvérke ötletet. Majd máskor, majd nem ilyen bizonytalan időben. Egyedül mentem el a Liszt Ferenc térre. Szegény Doci, a háziorvos barát, kevéssel a csillagviselés rendelet megjelentése után öngyilkos lett, mint annyian. Búcsúlevelében azt írta, nem bírja elviselni a megalázó megkülönböztetést ő, aki az első háború orosz fogságában annyi száz, sőt ezer magyar bakának segített és menekülésre módot adott, hogy ő most másodrendű állampolgár legyen és ilyenfajta bakák neki parancsoljanak, megalázzassák. Alföldi dr. azonban nem nehezítette meg az ügyet. „Nem akarja kihordani?” „Nem.” „Nézzük csak, melyik nap lenne alkalmas.” Október 12, szerdában egyeztünk meg. De ebből nyilvánvaló, hogy látogatásom csak talán 10-ére, hétfőre eshetett nála és hát előtte sok és fontos esemény játszódott még le.

Mért érezték magukat mamák a Tötösyben bizonytalanul? Mért? Mért töltötték október 6-ról 7-re virradó éjjelt nálam? Október ötödikén este csengettek. Én nyitottam ajtót. Füzeséry Pista állt ott zászlósi rangban, egyenruhában. Meglepődtem, de persze szívesen tessékeltem be. Már talán egy éve nem láttam, mióta Pali elkerült a Zách utcai laktanyából. „Mi szél hozta erre?” „Pali itthon van? Szeretnék vele beszélni.” „Persze, jöjjön.”

Ital került elő és magukra hagytam őket. Talán egy óra múlva ment el. Fantasztikus dolog miatt jött, mesélte Pali. A Zách utcai laktanyából kiinduló nagy puccsot terveznek szombat éjjelre (okt. 7-ről 8-ra). Schopf Lóji őrnagy a feje, de az egész laktanya benne van. Rohamautókkal a város különböző pontján általános államcsínyet terveznek, a kormányzó letartóztatását, Szálasi kormányzóvá való kikiáltását, a magyar hadseregnek a német hadsereghez való csatlósását, új eskütételt. Mondtam neki, ne bolondozz Pista, maradj otthon, ne vegyél ebben részt, ez csak rosszul sültet el, micsoda marhaság! De szerinte nem lehet, köztük ül, nem húzhatja ki magát, kénytelen velük üvölni. És hozzám csak azért jött, mert látta a letartóztatandók listáját és azon „a Te apósod első helyen szerepel. Kicsinálják. El kell dugni, mindjárt, még ma. És ha Te nem tudod őt biztos helyre elbújtatni, én tudom, vállalom.” „Próbáltam lebeszélni, mondtam, maradjon otthon, jelentsen beteget, mondja hogy szülési fájdalmai vannak, ezek a Füzeséryek úgy szaporodnak mint a nyulak.” Lehet, hogy Pali még aznap este elment papáékhoz a Tötösybe, erről beszámolni. Hogy mit forgatott fejében aznap éjjel, nem hiszem, hogy közölte velem.

Másnap, október hatodikán, mint akkoriban minden vásár- és ünnepnapon, minden közlekedési eszköz le volt állítva. Se villamos, se autóbusz nem járt. Reggel szólt a telefon. „Juci?” „Igen.” „Itt Bandi, Panni ott van?” „Bandi! Te nagy ég, Bandikám, hol, hogyan...? Persze, itt van, azonnal hívom!”

Bandinak később sokszor a szemére hányta Panni, hogy túlságosan csüng apján, hogy szülei iránti köteléke meghaladja a normálisat, hogy kedvükért kedve ellenére és felesége kárára mindenre

³¹ Az epizód hátteréhez ld. *Bajomi Lázár Endre* (szerk.): *Ego sum gallicus captivus*. Magyarországra menekült francia hadifoglyok emlékezései (Budapest, Európa, 1980).

hajlandó. Hogy dacára annak, hogy tudatában kell legyen apja számtalan antipatikus tulajdonságának, minden szabad idejét vele tölti, ezerszer hallott adomákat újra képes vele átrágni. Hogy ez meghaladja a köteles gyermeki hálát. De ez nem egészen így van. Náci, a hazug Náci, ahogy antiszemita módon Pali oly kéjjel tudta állítólagos melléknévvel együtt nevezni, mindent, többet megtett gyerekei védelmére, több fifikát, ravaszságot, reménytelennek látszó próbálkozást, pénzt és fejtörést áldozott rájuk és ebben valahogy sikeresebb is volt, mint más ember. Mikor megszerezte a svéd védlevelet augusztusban, talált egy őrmestert, akit képes volt félhivatalosan elindítani Északra, Kárpátiába, Munkács felé, a mentesítésnek Bandira vonatkozó külön flepnijével, melyre sikerült katonai hatóságoktól előzetesen pecsétet szerezni „leszerelendő” felírással. Hogy Bandi osztágya hol lehet, senki nem tudta, a Honvédelmi Minisztériumban sem. Valahol a hegyekben, minden emberi település, katonai telefontól messze. Ez az őrmester hetekig csavargott a hegyekben, pénze volt erre bőven Nácitól. Egyik sáortábortól a másikhoz bukdácsolt farkasok és aknák között, míg egyszer egy erdei faviskóhoz támaszkodva leült a földre kipihenni magát. Egy toprongyos, csontvázsovány, szakállas fickó is ott majszolta komiszkenyerét, dél volt, abbahagyták éppen a favágást. „Nem ismer egy Gáspár nevű muszt?” „Miért?” „Parancsom van őt Pestre kísérni, hogy leszereljem.” „Ugyan már, milyen alapon?” „Svéd állampolgár lett.” „Micsoda? És azért le is szerelik?” „Le bizony, már hetek óta keresem.” „Hát akkor induljunk, én vagyok az.”

Napokig utaztak, mosdás, öltözködés nélkül míg aznap reggel, október 6-án egy külső teherpályaudvaron Pest határában leszálltak. „Sokára érek be, sebes a lábam és gyalog kell jönni.”

Panni öröme, csodálkozása, lelkesedése, várakozása? Nem tudom. Óráig lógtunk a balkonon, míg végül is Bandi bekanyarodott a Dorottya utcába egy katonával. Egyikük sem volt polgári lakásba való. Pali csak attól tartott, a házmesterék meglátják és akkor oda a szépen felépített legenda származásunkról, mert ilyen külsejű ember és hozzá karján a sötétszürkére piszkolódtott megkülönböztető fehér szalag...

„Adjanak az őrmester úrnak valami innivalót. Szeszt. Kormos van?” Ez kávé volt, Bandi saját zsargonjában. Pali rettentő türelmetlenül várta. Ugrásra készen. „Addig nem mehetek el, míg sógoromat nem üdvözöltem. Csak már jönne. Minden perc veszteség.” Amint Bandi bent ült a fürdőkádban, már telefonja után mindjárt begyűjtattam Irénkével, Pali elment. „Nem tudom mikor jövök vissza, ne várjatok ebédre.” Uniformisban ment el, amit utóbbi időben ritkán hordott, beteg-szabadságos levelét sikerült párszor meghosszabbíttatni.

Csoda volt, igazi csoda, hogy Bandi visszakért. A pokolból, ahogy a ruháján, a levetett, agyonrongyolódott, koszolódott ruháján lehetett látni, melyet „égessenek el sürgősen”. És a ruhában, mely szekrényemben lógott, nem telefonja óta, hanem mert szekrényemben, mint „biztos” helyen, sok mindenkitől lógott ruha, vérszesetre, sovány és girhes volt még akkor is, mikor nagy nehezen a sok hetes szakállt leborotválta magáról. Panni csak attól félt, hogy a kádból majd nem folyik le a víz, mert sár volt az, vastag réteg sár, ami Bandi vézna, kiéhezett testéről leoldódott a forró víz és szappan hatása alatt. Panni soká volt vele a fürdőszobában, míg én az ajtón át nyújtogattam neki az ennivalót. De ő maga nem panaszkodott. A seb a lábán a rossz bakancstól volt, feltörte. Most zokniban és félcipőben talán nem lesz olyan rossz és persze, ki kell menni, amint kifújta magát, szüleihez. Azokat nem bírtuk értesíteni, telefon csak kivételezetteknek járt.

Mamáék ott voltak nálam. Lehet, hogy Vera is? Nem látom magam előtt. És lett ebédidő és lett délután és lett este és Pali nem jött haza. Végül is nyolc felé telefonált. „Ne nyugtalankodj, Nyuszika, minden a legnagyobb rendben, a Hadbírószágon vagyunk, a tárgyalás még nagyon soká elhúzódhat, fekszd csak le, minden rendben.” Mikor aznap éjjel éjfél körül légiriadó volt és le kellett menni a pincébe, mama azt mondta, aki papával együtt (Panni, Bandi, Vera...) nálunk aludt Pali határozott kívánságára: „Legfeljebb azt kell mondani, hogy családi ünnepség volt nálunk, azért vagyunk ilyen későn még itt vendégségben.”

Reggel volt, mire Pali hazajött. Akkor mindjárt elmondta, mi is történt és persze később, papáéknak újra. Először elment a Margit körútra és ott a Hadbírószág vezetőjével beszélt. Talán jelen volt Major Ákos is, mint ügyeletes, vagy Major volt az ügyeletes és vele kimentek a vezető magánlakására valahol a perifériákon, talán Mátyásföldre, tanácsért. Aztán talán hárman beültek egy autóba és beállítottak Budapest városparancsnokához a Veres Pálné utca elején levő laktanyába: Bakayhoz. Ott Pali előadta, hogy mi jutott tudomására. Bakayval most már négyen mentek ki a Zách utcai

laktanyába, ahol letartóztatták a tiszteket, köztük Füzeséry Pistát is és az egész bandával együtt visszamentek a Margit körútra.

A kihallgatásban 180 tisztre került sor, akik fel akarták forgatni a fennálló kormányt, el akarták tenni láb alól a kormányzót. 180 ember bevallotta, hogy tudott a dologról, hogy részben vállalkozott rá, és egy sem akadt köztük, aki komolyan vette, vagy aki kötelességének tekintette, hogy illetékes helyen erről jelentést tegyen, csak Palinak. Azt, hogy a hatalomátvétel a nyilasok részéről október 7-ről 8-ára éjjel nem valósulhatott meg, kizárólag az ő érdeme volt. Bakay mellett ült a kihallgatások alatt, mint annak jegyzője és Bakay olyanokat mondott neki: kinevezlek szárnysegédemmé, Signum Laudist fogsz kapni, megmentetted az ország becsületét, a kormányzó életét...³² Csoda, hogy szétfeszítette mindannyiunk mellét, de persze elsősorban Paliét a büszkeség? Füzeséry Pistát, akit Pali, mint informátorát a vád alól tisztázta és hajnalban a Dorottya utcába hozta haza, az irodahelyiség bársony pamlagára helyezte nyugalomra. Pista aztán reggel eltűnt, senki sem sejtette, hová és miért?

Egy új vendéglő nyílt meg akkoriban a Duna-parton. Abban vacsoráztunk rettentő büszkén Jeneyékkel és elkérkedtünk Pali sikerével és rajtam a szép új fekete ruha volt a tarka hímezett madarakkal és mély kivágással elől. Bakayról mint jövődó istápolónkról sok szó esett, nem sejtettük, hogy akkor már rég elhurcolták őt a németek emiatt.

Lehetséges, hogy dr. Alföldi könyvtárában, melynek egy részét a műtét közben összeszorított fogakkal nézegettem, egy nácivezér könyv is volt? Aztán jött az ismert: „és most úgy fog innét lemenni, mint egy kis káplár” és lent papa, szegény, szó nélkül várt egy taxival, hiszen neki engedélye volt rá. Ágyban feküdtem a Dorottya utcában és hidegvizes borogatásokat raktam a hasamra és úgy folytattam beszélgetéseket Füzeséryné Lucyval, az is lehet, hogy eljött és tájékozott, csak nem jól értettem, hogy miért. Pista mindenesetre nem jött haza, hogy hol töltötte nappalait és éjszakáit és mért nem jött haza? „Mert fél, mert ő árulta el bajtársait!” „De hát azokat lecsukták, kitől fél?”

Péntek, szombat, vasárnap. Október 15. Nagy nehezen keltem fel, és hogy Palinak örömet okozzak, nem is értem, mért volt ez neki fontos, ne sajnáljad úgy magad, Nyuszikám, lementem vele délelőtt a korszóra pár lépést sétálni. De bizony igen gyenge lábon álltam. Bántott az is, hogy szürke ruha volt rajtam, egy szép, tiszta gyapjú jersey ruha, jól állt nagyon és azon egy drapp kabát, mert a hozzá jobban illő halványzöld tavaszi kabátot, mely ehhez „wie geschaffen” vissza kellett adnom Panninak, jogos tulajdonosának. „Majd lesz szürke kabát Neked is” ígérte Pali. Hazaérve persze nyitva volt a rádió, a légítámadások miatt. Folyton katonaindulókat játszottak és hirdelen: „Fontos közlés, déli egy órakor (vagy tizenkettőkor?) a Kormányzó úr főmértósága fog rádiószózatot irányítani a magyar néphez.” Ezt folyton ismételték. Nagy izgalomban ültünk össze az udvari szobában.

„Fegyverszünetet kértem az oroszoktól. Aláírtam feltételeiket.” Egymásra néztünk. Sírjunk-e vagy ne vessünk örömünkben? A háborúnak vége, vége, vége! Nem, a szülők nem voltak akkor ott. De Szalay a szomszédból átjött. Úszunk a boldogságban, a tervezettségben. Anyósomnak sürgőnyt mikor lehet majd küldeni? A rádió továbbra is nyitva maradt, szokásból. És jöttek a katonaindulók, vég nélkül és közben mindig újra „Beregfy Károly vezérezredes jelentkezék, felhívás Beregfy Károly vezérezredeshez, hogy jelentkezék, Beregfy Károly vezérezredes...”

Visszafeküdtem az ágyba. Ott találtak a beözönlő barátok, akik lakásunkban a hirdelen uralomra jutott Nyilaspárt terrorja elől legalábbis ideiglenes védelmet reméltek taláni. Deutsch Marika³³ jött és Schöpflin Anny,³⁴ az utóbbinak egy üveg kölni volt a zsebében. Meg egy fogkefe. Kabátban állt az ágyam előtt, ostentatívan mutogatta, mi van a zsebében. Megértettem. S. jött és

³² Ld. a 2. és a 3. sz. jegyzetet. Macartneynál (i. m. II. köt., 341. l.) tévesen szerepel az akció vezetőjeként „Sopt-Sike” őrnagy, a név helyesen Schopf Lajos. Az epizódról ld. a Világ 1945/149. számát (1945. november 13.). A szerző férje érdemeiért 1946. március 11-én a Magyar Köztársaság Elnökétől elismerő oklevelet kapott, „Az Ellenállási Mozgalom kapcsán tanúsított kimagaslóan bátor és önfeláldozó magatartásáért.” „Életét kockáztatva egészen a felszabadulásig csoportok illegális megszervezésével, röpcédulák terjesztésével és katonaszökevények hamis iratokkal való ellátásával, valamint hírszerzéssel nagymértékben hozzájárult a Mozgalom kibővítéséhez.” – írta a dokumentumban a Köztársaság Elnöki Hivatala.

³³ Deutsch Marika = Deutsch Sándornak, a Hungária Műtrágyagyár vezérigazgatójának leánya

³⁴ Schöpflin Aladár menyee

Goldberger Stefán³⁵ és felesége Trude. És aztán már sötétben Hevesi Béláné³⁶ negyedmagával, Éva lányával, Gábor fiával és öreg anyjával. „Csak egy széket a mamának az előszobában ma éjjelre, mi majd a földön elhelyezkedünk.” „Hogyisne, hogy aki bejön mindjárt lássa, hogy itt valami nincs rendben?” És mikor egész sötét volt, az utcán az elsötétítés miatt úgysem volt világítás, de még a házkapu sem volt csukva, Pali kinyitotta nekik az iroda utcai járdáról nyíló ajtaját és ott töltötték az éjjelt, hiszen ott mosdó is volt.

Az éjjel nem volt hosszú. Másnap, hétfőn, október 16-án talán reggel hatkor addig soha nem halott zajra ébredtünk. Sortűz, puskalövések. A Lánchíd pesti hídfőjénél, tőlünk egy kőhajításnyira lőttek, Pali nagy óvatosan dugta ki fejét egyik kis balkon ajtón, de nem lehetett tudni, ki lő és kire. Csak egy dolog volt biztos: Füzeséry Pistának igaza volt. Féltünk. „Nemhogy mást nem tudok megvédeni, még magam is nehezen.” Elbocsátottam a különböző barátokat lakásunkból. A lövöldözés tartott, becsapódások, talán légítámadások is tarkították: a cselédek egyszerre csak megjelentek mindketten, Annus és Irén, hogy meg kell értnem, ők is a családjukkal akarnak lenni, nem lehet tudni, mi sor vár ráink és egy órán belül el is mentek. Még megkértem őket, élelmet küldjenek fel nekem, ha náluk a faluban volna.

Aznap estére még volt talán főzött vacsora. Pali sokat szaladgált, Holwedeékhez és végül is csak telefonált, ne várjam, Elseéknél alszik. Jó. Buksival úgyis rettentően el voltam foglalva. Közben megjelent újság, vagy rádió, az új kormány névlajstromával, Szálasi apánk önkinevezésével kormányzó-nak. A miniszterek közt volt egy ismerős is.

A mosogatás szinte megoldhatatlan feladat volt számomra. Buksi ágát betoltam a hálószobába. Péter megjelent persze, mondta, hogy Malounak valami rémes foggyökér gyulladása van, kívülről vágták fel az állát.

Másnap, kedden, az irodában megjelent a szabó és Manci is és talán Edith is, mondtam, nem tudom, mikor jön be Pali és nem tudom, hol van. Rakosgatták a cipőket a kirakatba, bástyaként. A szomszéd házban, a Dorottya utca 7-ben az udvarban, volt egy zöldséges. Odamentem Buksival valamit vásárolni. Nem volt nagy választék és főleg, mit is tudtam én megfőzni, elkészíteni? Visszajövet benéztem az irodába, két úr ült ott, udvariasan felálltak. „A Pali barátai vagyunk, katonatársai. Igen, nem sürgős, megvárjuk.” Haboztam, telefonáljak-e Holwedeéknek? De attól is féltam, hiszen csak codeban lett volna szabad beszélni, mert persze bejelentetlenül töltötte divánjukon az éjjelt. És akkor Pali, én a konyhában voltam és próbáltam valamit kotyvasztani, Pali megjelent, bőrkabátban, a két „barát” között. Nem tudtam, hogy ember tud ilyen fehér lenni. „Elkísérnek egy kihallgatásra. Ne nyugtalankodj. Értesítsd Walterékat, Kálmánékat és Gyöngyösi Pistát.” „Siess haza, nagyon fogok igyekezni jól főzni.” Lekaptam a lábosokat a tűzről. Buksi szoknyámba kapaszkodott. Hideg volt, de kályhát persze nem tudtam begyújtani. Telefonálni kezdtem.

*

Igen, Walterék megértették, Péter is, mindjárt jövök hozzád, mondta és Kálmán is, aki magán kívül volt a telefonon. Végül Gyöngyösiéket hívtam fel, Márinak megmondtam, hogy Paliért két barátja jött és elkísérték. Igen, megmondja Pistának, amint hazajön. Aztán Buksinak adtam ebédet a konyhában és lefektettem. Nem bírtam enni, nem bírtam mosogatni. Az étel fele odaégett. Szaladtam az ablakhoz, álltam tétlenül a telefon előtt. Forgattam a rádió gombjait. Beszéltem az irodával, bizony, ők mindjárt sejtették, hogy ezek nem lesznek barátok, habár roppant kedélyesen és természetesen helyezkedtek volt el és beszélgettek. Aztán jött Péter. Malou ugyan beteg, arca egész dagadt, de a cseléd ott van és jobb lesz Buksinak velük lenni, hiszen én nem vagyok képes rá mosni-vasalni-főzni. Összecsomagoltam pár gyerekruhát és Buksi nagyon vidáman el is ment Péterrel. Aztán jöttek a barátok, Holwedeék, akiknek volt mindenféle tervük, Walter ismert valami németet, akinek viszont talán lesznek kapcsolatai . . . de hová? Hisz azt sem tudtam, Pali hol van? És még reménykedtem, hátha estig visszajön. És ha nem . . .? Jött Jeney Kálmán, felajánlotta, hogy költözzem átmenetileg hozzájuk, hiszen nemrég cseréltek lakást ugyanabban a házban egy lengyel menekült családdal, a

³⁵ Goldberger Stefán = a Goldberger Sámuel F. és fiai cég egyik igazgatója.

³⁶ Hevesi Béláné = a Hungária Jacquard Selyemgyár vezérigazgatójának felesége

Horváth kert mentén és van hely bőven, de nem fogadtam el és ha Pali jön, vagy telefonál, vagy üzen? Őrt kell álljak. Csak Gyöngyösiéktől nem jött jel. Papa is megjelent, igen az az ismerős a kormányban... de kérdés, hajlandó-e magát exponálni. Türelem. Az ő szénájuk sem volt nagy rendben. A Tötösyben mindenki halálra rémitette a másikat. Éppen tanakodtak, mitevők is legyenek, mikor az ablakon kinézve a kis Verát látták lent az Erzsébet-kertben iránytvesztetten kószálni. Aztán hármasan végimentek a Deák Ferenc utcán a Dunáig és ott belebotlottak Bandi sógorba és annak apjába. Az éppen hozzájuk volt útban. Az embernek össze kellett szedni eszét, közösen terveket kovácsolni. Náci mindjárt ajánlkozott, hogy Verát kiviszi magukhoz, a Hungária körútra, a Czillér-féle dug-lakásba. Mamaék pedig visszafelé az utcán belebotlottak Harmath Sándor³⁷ és feleségébe, a volt Abonyiné, Annusba, akihez évtizedes barátság fűzte őket. Sándornak arany vitézségi érme volt, nagy ritkaság és addig ez kivételezettséget nyújtott. Még az új zsidótörvények nem jelentek meg. Addig, első ijedtségre, jöjjenek hozzájuk, az utca másik oldalára.

Esteledett. Ténferegtem egyedül a lakásban. Egyszer csak láttam egy Gestapo autót lent megállni. Réműlten szaladtam át a szomszédos Szalay lakásba. A festettarcú boszorkával együtt kémleltünk ki a függöny mögül, hová is mennek. De nem értem jöttek. Később Szalay Sándor hazajött és bekopogott hozzám. Egy ideig ott ült velem, örültem neki, hogy nem voltam egyedül. Aztán bekapcsoltam a villanyos sugárcályhát és leültem a parkettára a rádió elé és újra meg újra végig-hallgattam a híreket, németül, franciául, angolul. Előttém feküdt a nagy térkép, azon követtem a hadműveleteket. A Schelde torkolata körül folytak. Furcsa módon úgy a német, mint az angol hírek ugyanazokról a győzelmekről számoltak be, amiből csak arra következtethettem, egyikük sincsen pontosan informálva. Azt hiszem késő este, 8 körül csengettek, A-ék jelentek meg. A. ideiglenesen írnoki beosztást kapott a Margit körúton, foglalkozása különben az öt kerületi adófelügyelőségen volt. Felesége Margit könyvelő és utóbbi időben sokat dolgozott Palinak, esti órákban, mellékkeresetként. Hogy akkor már tegeződünk-e, vagy csak akkor kezdtük? Margit okos és határozott, mondjuk, erélyes volt és főleg hiányzott belőle az én nevelésem és környezetem okozta nehézkesség és körülményesség. Jöjjenek hozzájuk, az Evező utcába, a cselédszobájuk üres, már többször volt benne lakóvendég, ott biztonságban leszek.

Hogy jutottam túl azon az éjjelen? Miken törtem a fejem? Miben reménykedtem?

Reggel csengettek, még ágyban voltam. Egy baka. „Levelet hoztam.” Hála Istennek. Van Isten. A szeretett, a jól ismert apró betűk, gondosan, tanáccsal és rendelkezéssel teleírt papirocskán. A bakának pénzt, szalonnát, dohányt adtam. Ő csak este megy újra vissza szolgálatba, előtte eljön hozzám, írjak. Az Üllői úti laktanyában van, a Mária Terézia laktanyában. A Testvérek persze őt okolják az uralomátvétel időbeli eltolódásáért. A baka igyekezett megnyugtató, nincs rossz dolga.

Papát felhívtam Harmathéknál. Megegyeztünk abban, hogy legjobb először a Margit körúton puhatolózni. Összeszedtem Buksinak holmit, vettem édességet valahol egy cukrászdában. Átjutottam az örrön, be egy nagy szobába, hol Somóczy Lóránt³⁸ ült. Talán egyszer találkoztam vele ezt megelőzően. Elmondtam mi a helyzet. „Hallatlan, ez a Pali mit csinált. Ilyesmibe beleverni az orrát. Mikor benőhetett volna már a feje lágya, az ember minden politikai ügytől húzódjék vissza, mint a mesebeli óriás a sárkánytól. Abból csak baj lehet. Mit tehetek én most? Kérdezett volna meg engem előbb. De persze, nem voltam itt, ünnepnap volt. Akar beszélni Major őrnagy úrral?” Igen, beszéltem vele és még másokkal. Sajnálkoztak, de mitevők legyenek? Még a helyzet nem alakult ki. Még nem lehet tudni, kinek van szava.

Végimentem a Keleti Károly utcán. A végén, a tenispályás villa Komlóséké volt, felismertem, pedig nagyon sok éve járhattam arra. Eszembe jutott, hogy Komlós Pali, mikor Willinger Laci 39 nyarán Ausztráliába vándorolt ki és jelentkezett nála, elbúcsúzni, mit mondott neki. Hogy ő is fiatal korában Londonba akart menni, ahová beállhatott volna egy kis bankba. És akkor az apja lebeszélte és lám, milyen jól tette? Mert ott, Londonban ő végig csak karrierben gátolt külföldi lett volna, míg Pesten... nagy befolyású bankszakember, akit még Horthyék is meghívnak bridgelni. Vajon hol lehet most, október 19-én? És nem bánta-e meg hogy elszalasztotta a londoni állást vagy húsz évvel azelőtt?

³⁷ Harmath Sándor = a Cukoripar egyik igazgatója

³⁸ Somóczy Lórántról írt *Boldizsár Iván* is (A fal, Élet és Irodalom, 1979/45); ezt idézi Simonffy András: *Komp-ország katonái* (Budapest, Magvető, 1981), 269. l.

Buksi boldogan csimpaszkodott nyakamba. Malou feküdt, még ha akart volna sem vághatott volna barátságos pofát. De értékeltem, hogy befogadta Buksit és persze pénzt dugtam a cseléd Mariska kezébe, aki, ha nem is úgy, ahogy én szerettem, de ellátta a gyereket és megosztotta szívét közte és a kis Sisi között. Péter pedig szokott elragadó modorával, sétáltatta és kocsiban tolta-húzta a gyerekeket a szomszédos lejtőkön. És bizonygatta, hogy már akadt hasznos összeköttetése. F.-el találkozott, akinek generális volt az apja és aki többször járt kint nálunk a Labanc úton és aki sokáig volt orosz fronton, de akinek szintén nincs egész rendben a szénája, ki tudja miért, még az sem lehetetlen, hogy az anyja zsidó. És ez az F. akiről szókesége, karperece és egyéb okokból, talán igaztalanul, mert nem tudtuk, udvarol-e valakinek, azt mondtuk egymás közt, hogy homoszexuális, ez az F. tehát beszélt neki valami katonatársáról, aki nyilas párttag és aki egy hajlék ellenében sok mindenre hajlandó. T.-nek hívják, költöztessen be a Dorottya utcába.

*

Másnap is jött Palitól levélke és válaszómban a legkomplikáltabb code-ot alkalmaztam, úgyhogy Pali sem tudta megfejteni, de mindenesetre azt üzenté, menjek el otthonról és helyeselte A.-ékat, mint teljesen valószínűtlen helyet, amennyiben keresnének. Aznap délből, már nagyon nyugtalan voltam és nagyon határozatlan és nagyon egyedül az üres és hideg lakásban, étvágytalan és cselekvőképtelen, a konyhában egyre nőttek az elmosatlan tányérokban különböző sarkokba rakott tornyok, csengettek. Félve nyitottam ajtót.

„Schnurbusch, ein Engel vom Himmel” és majdnem nyakába ugrottam. Az udvari úriszobába mentünk, leengedtem a zsalukat, hogy senki ne láthassa kivel beszélgetek és kiöntöttem szívem. „Ja, ich hab’ mir schon gedacht das mit L. etwas schief gegangen ist, da ich seit Tagen nichts von ihm gehört habe.” És aztán terveket kezdett kovácsolni, hogy van neki két SS embere, akik neki le vannak kötelezve és akik, ha más megoldás nincs, rohamautójukkal elmennek a Mária Terézia lakanyába és kihozzák Palit onnét, hiszen a Nyilaskeresztes párt mindenben deferál nekik, még írásbeli ukáz nélkül is. És, mondta, minden forradalom csak az első 48 órában véres, ez a periódus már elmúlt, Palit, ha bántalmazták volna is, nem lehet a dolog oly súlyos, ha írása rendes, megölni nem fogják, a többi pedig csak türelem és kitartás dolga.

Papa aznap tudtom nélkül elment a Margit körútra és névjegyét beküldve a vezetőhöz (melyik ezredes lehetett?) minden baj és késedelem nélkül be is jutott hozzá. Hja, nagy dolog ám felsőházi tagnak lenni még egy katona szemében is, még háborúban is. Papa külseje még a leggyanakvóbb szerint sem volt zsidós, viselkedése pláne nem. Bemutatkozott, mint Pali apósa és bagatelizálva a dolgot azt mondta, mégis csak tűrhetetlen dolog, hogy ott ismeretlen okból fogva tartják, jó lenne ügyét rendes bíróság előtt, ha egyáltalán van ellene vád, kivizsgálni. Az ezredes teljesen egy véleményen volt vele és megígérte, hogy kellő módon jár el. Én ugyan semmibe vettem ezt az ígéretet és Papa eljárását is és csak valami földöntúli csodában mertem reménykedni. Azt hiszem papa révén egy taxival mentem el egy kis táskát csomagolva össze, a lakásból az óbudai Evező utcába, olyan vidékre, ahol soha azelőtt nem jártam.

Modern ház volt, közel a Dunához, egy új utcában, magas ház, kis lakásokkal. A.-éknek kétszobás lakásuk volt és egy kis folyosó, mely egyben előszoba volt, választotta el a konyhától és cselédszobától, mely egy még beépítetlen telekre nyílt és nagyon szép világos volt. Ebben nemcsak egy dívány volt, hanem egy nappal szék – éjjel ágy dolog is. Ha így visszetekintve azt kérdezem magamtól, mi volt a legkarakterisztikusabb egész ottlétem alatt, akkor azt kell válaszolnom, a poloskák. Százával máskáltak a falra feszített ágy feletti kézimunkán. Néha, ha hazajöttem, Margitot nagyban dolgozva találtam kis szobámban, spiritusszal vagy petróleummal kente, már nem tudom, de bűdös volt nagyon.

Első perctől fogva igyekeztem a napi élelemellátást feljavítani és megvásárolni. Közel volt az óbudai piac, ahol sokféle kincse bukkantam. Pár nappal később emlékszem, egész délután bezárkóztam a kis szobámba, ujjaim sebesre vágva és megpucoltam egy kiló egész apró gesztenyét, hogy gesztenye pirét csináljak, amiről Margit mondta, hogy mennyire szereti. Margit nem volt titkolózó kedvteléseit illetően. „Soha nem volt ernyőm, mindig vágytam ezüst teás kanalakra” és hasonló más dolgok. Hogy engem érdekből és nem szerelemből fogadtak be, nyilvánvaló volt, de a kockázat nem volt csekély és a kölcsönös szimpátia, vagy alkalmazkodás egymás világfelfogása iránt hozzájárult ennek megkönnyítéséhez. Margit akarnok volt, ambíciós, törtető, de nem képességektől mentes.

Meglepett, ahogy egy könyvből tornagyakorlatokat olvasva kikényszerítette férjét, hogy vele együtt a kis szobában, az asztalt amennyire lehetett egy sarokba tolva, azokat elvégezzék este. Nem volt szép, barna hajú és minden báj hiányzott belőle. A jó-tanulók elismerést kiérdemlő viselkedése jellemezte talán leginkább. Férje, kinek apja MOM előmunkás volt, műszaki ember, óriási teljesítménynek érezte, hogy munkás sorból jogi doktorátusra küzdötte fel magát. Muzikális volt és mint szegény, ösztöndíjas diák, tagja egy egyetemi kórusnak. Azok meghívást kaptak egy amerikai turnéra, és velük mehetett volna, nem került volna a világon semmibe és kicsoda élmény, megváltoztathatta volna egész élete folyását, de . . . képtelen volt kettőszáz pengőt felhajtani, hogy abból szmokingot csináltasson és anélkül nem utazhatott el. Még ismerősei sem voltak olyan helyzetben, hogy 1937-ben ekkora összeget bizonytalan határidőre kölcsönadhassanak.

Nem vádként mondta, nem engem vádolt, de én mégis így fogtam fel. Az akkori rendszert vádolta, az osztálykülönbség rendszert, az áthidalhatatlan akadályokat, hogy munkás sorból valaki és hozzá keresztény fiú (ezt mondta is, hogy zsidók közt könnyebb volt, ott mindig volt egy uzorás nagybácsi, egy eldugott boltos rokon, akinek fontos volt, hogy az ifjabb generáció felvergődjék a sötétből a napfényre) az úri osztályba törjön fel, legyen az bármilyen tehetséges.

A. nem volt rendkívül tehetséges. Csak sokat éhezett fiatal korában. És Margit úgy találta, hogy ez jogosítja őt továbbiakban a jó életre. És bennünk, Paliban látta a létrát, a nyitott kaput, mely a hamarosan bekövetkező szövetséges győzelem után férjét oda magával viszi. A. nemcsak híreket hallgatott kis rádióján, hanem zenét is és mutatta nekem, hogy bár apja feljavította azt, amennyire lehetett, egész más egy olyan készülék, amilyen nekünk van, varázsszemmel. Ott élesebben lehet beállítani és a varázsszem jobban regulázza is a hullámhosszat. Értelmes dolgokat mondott mindkettő, de valahogy mégis mindennek szegényszaga volt. Műveltségük, úgy éreztem, bizonyos vonalakon túlhaladta az enyémet, de azok olyan vonalak voltak, melyek eddigi életemet nem érintették és ezért hajlandó voltam azt hinni, hogy másodrangú jelentőségűek. Legjobb barátjuk a V. testvérpár volt. Ezek a barátságok lokális körülmények következményei voltak, nem a szülők társadalmi állása hozta őket össze a város legkülönbözőbb villanegyedeiből, mint nálam. Óbudaiak voltak. A közös Grund [. . .]

Napközben tehát egyedül voltam. Először is a Margit körútra mentem, ahol A. hozta nekem már első este az örömhírt, Pali egy elfogatási parancs alapján „ezt az embert mi akarjuk kicsinálni” és mint letartóztatott a Hadbírószágon és biztonságban volt. Naponta beszélhettem vele Somóczy Lóránt vagy Zilahy Tamás jóvoltából. Számtalan utasítását, kívánságát hajtottam végre. Én nagyon boldog voltam, hogy ott biztonságban tudtam, de láttam, hogy Pali elégedetlen helyzetével. Akkor növesztett először szakállt. Onnét Péterékhez mentem, Buksihoz. Aztán ki Óbudára, hol minden nap, de furcsa dolog, fodrászhoz mentem. Pali reggeli viziteimen kifogásolta, hogy nem nézek ki elég rendesen. Vassal sütötte fel hajam az Evező utcai kis fodrász. Közben valaki, hogy ki lehetett, talán Szabó Micu? szerzett egy menekült igazolványt. A Keleti mellett hosszú-hosszú sorban álltak az erdélyi menekültek, akik bemondás alapon kaptak egy papirost, hogy ideiglenesen pesti lakosok. Ez a papír aztán élelmiszer-jegyre is jogosított. Az én papíromon Mindszenty Pálné állt, Kolozsvárról jöttem. Így is jelentkeztem be az Evező utcában, hiszen éjjel le kellett menni gyakran a pincébe és a házmaster különben bajt csinálhatott volna. Illetve a házparancsnok, aki járt is az A. lakásban, de Margit „jóban” volt vele és elfogadta, hogy Kolozsvárról menekültem.

A.-ék barátai, V.-ék sokszor ott voltak este. V.-ről ők maguk mondták, hogy kissé különc, nagyon szerette nővérét, de különben túl gyáva volt, hogy nők iránt érdeklődjék. A Néprajzi Múzeumban dolgozott, népi zenéről írt disszertációt. Hogy ez egyenértékű-e a dollár devalorizálásának problémájával vitatkoztam önmagammal és azt hiszem úgy döntöttem, hogy nem. Nővére (mint-ha keresztnevében több betű lett volna?) kissé „verwachsen” volt, ha nem is igazán púpos és szintén járt egyetemre, talán történelem szakra . . .? De az érdekes körülötte az volt, hogy talán két évet Moszkvában töltött a háború kitöréséig, mint az akkori magyar követ gyerekeinek tanítónője. És ez a személyes tapasztalat (mintha könyvtárban dolgozott volna akkor ez a V. lány? és különben is éreztem és értettem, hogy most másodsorú jutok érintkezésbe a Mátrai Jolánka féle szegény keresztény intelligenciával) oroszofilá tette nemcsak őt, hanem az egész társaságot. Az én elképzelésem szerint akkor Oroszország csupa sofőrsapkás és sofőr intelligenciájú emberből állt, már a vörös Oroszország, ahogy a Lenin és Sztalin fényképekről láttam. És csodálkoztam, hogy ők a Szovjetuniót azonosították a nagy orosz irodalommal és mint az ex oriente lux, onnét várták és fogadták el már előre mindazt a jót, ami leváltja a most átélt nehézségeket.

Mikor hogy hogy nem elmondtam, hogy Pali elégette az orosz szótárt, V.-ék nagyon csodálkoztak, ők sokféle oroszul írt könyvet, újságot őriztek nagy kegyben és kizártnak tartották, hogy bármely német házkutatás ezt rossznéven vehetné [. . .]

Csináltattam közben fényképet az igazolványba, melyen kolozsvári menekültnek voltam feltüntetve és Óbudán bejelentve. Ott a környéken kattintott le egy hivatásos fényképész. És a felvételre Margit azt mondta, milyen rossz, elönytelen, hiszen a legszebbet rajtam, a rendkívüli, nagy szemem, egész közönségesen kicsire csinálta. Mélyen megdöbbenett ez a szemembe mondott bók, azt hiszem az első volt életemben. Szép lenni. Ez csak Margit hízelgése lehet, hiszen még abban a bizonyos érettségi utáni újságcikkben is csak azt tudták rólam írni, hogy „bájos”. Az érettségire és az iskolára volt okom gondolni. Egyik nap Margit azt mondta talán jobb lenne, ha a délután folyamán szobámban maradnék, mert egy jó ismerőse, hogy ne mondja barátnője jön őt meglátogatni és bár szerinte elég megbízható nő, az ember soha sem tudhatja. Franciaszakos és zsidó barátja van és azért bujkál, ő az, illetve ők azok, akik párszor már igénybe vették a cselédszobát és persze most is ez ügyben jelentkezik, de ő majd elintézi.

Sajnáltam azt az ismeretlen nőt, akinek már hamarabb kellett bujkálnia és aki miattam nem kerülhet most ennek a háznak védelmébe. Persze hallottam hangját, mikor bejött. Ez a hang . . . ! Kilopakodtam és fülem az ajtóhoz szorítottam. Aztán beléptem. Zs. volt.

Hosszan beszélgettünk kettesben a kis szobában. Még a télen kivett egy egyszobás lakást valahol a Hungária körút vagy Stefánia út külső végén egy új házban, odabújt B. is, aki már nem bírta ki kölcsönösen Zs. szüleinél a hónapszámra tartó szobafogságot a pici lakásban. Ott, Zs. saját, főbérleti lakásában, nyugalom és biztonság honolt míg a németek be nem jöttek. Akkor Zs., örült módon, önmagát feljelentve, bár senki nem gyanakodott rá és utólag mindenki meg volt döbbenve a házban, felvarrta a sárga csillagot. Csak ezt ne tette volna. Később már a lavinát nem lehetett megállítani, a ház nem tartozott a kijelöltek közé, el kellett költözzék és hát B.-nek még csak annyi joga sem volt, mint egy csillagos zsidónak, vagyis semmiféle élelmiszerjegyre, bejelentőcédlújára, igazolványa nem volt, azóta odisszeát járnak. Hogy pénzük nincs, nem is kellett mondania, érthetetlen volt előttem, hogy addig is miből éltek. Hamis iratok mind drága mulatság volt, még ha baráti körből is jutott az illetőhöz, az okmánybélyegek árát csak meg kellett téríteni.

Azt hiszem, mindjárt adtam neki pénzt, és vagy még aznap, vagy másnap értem jött és mért, mért nem, bementünk együtt a városba. Hogy hogy kerültünk az Egyetem térre? Hát nyilván, hogy kipróbáljam azt az új espresso-büfét mely akkor ott nyílt és ahol jegy nélkül még békebeli finom falatokat lehetett kapni. Igazi téliszalámis kenyeret és hasonlókat. És ezekkel aztán nem is fukarkodtam, nem annyira saját étvágyam csillapítására, mint Zs.-éra, aki boldogan majszolta őket, nem sokat ehetett és újabb és újabb kérdésekre mindig igennel válaszolt. Azt hiszem soha nem éreztem magam annyira mecénásnak, patrónusnak, mint akkor és soha nem szegélyelte még magát mecénás úgy mint én, amiért pénze van és a másiknak, akit önmagánál értékeesebbnek tart olyan büntudattal nem állt rendelkezésére, mint én. Aztán a tizedik szendvics közepén, 40 pengőnél többet fizettem értük, megszólalt a sziréna és soká, soká ültünk egy idegen pincében, a gyógyszerár alatt és féltünk [. . .]

*

Péter valahol találkozott unokatestvérével, Palotay Nikolettal, aki egy lomha, szemüveges miniszterialis tisztviselőnek volt a felesége és akik a bombázások elől kiköltöztek „őseik”, a gabonás Hirschlerék birtokára, Várpalotára. Mivel Malou is félt a bombázásoktól és Nikolett örült volna egy igazi, százszázalékos „árja” nőt a házába vehetni, hamarosan elhatározták hogy elfogadják a meghívást és kimennek „vidékre”. Vitték volna Buksit is magukkal, de hát abba semmiképpen nem egyeztem bele és így került sor az Evező utcában ott-tartózkodásom második fázisára: Buksival együtt. Hogy a sok környezetváltozás, a folytonos „új rend” vagy csak az én tapasztalatom hiánya volt-e az oka, Buksi rosszabb volt ezer ördögnél. Üvöltött, lecsillapíthatatlanul, nem evett és folyton becsinált, A.-ék féltett nappal szék, éjjel ágy-bútorára. Igazán nem volt csekélység egy ilyen pokolfajzattal a nyakukon élni, csak a közeli jövő nagy reménye segíthette át őket rajta. Ha éjjel le kellett menni a pincébe, Buksi ott is feltűnést keltett, rendelkezett a többi gyerekekkel, bár ő volt a legkisebb, hiszen alig múlt három éves. De hihetetlen akarat volt benne és egy nemtom honnét származó parancsosztoztatási magabiztonság.

Ha egész csendesen viselkedett volna, akkor is szembeszökő maradt vörös irhabundája a széles fehér prémcsikkal körös-körül, melyben Mikulás imitációnak tűnt.

Buksinak naponta vettem újabb és újabb játékokat, a piactéren volt egy játék- és papírkereskedés és cipeltem magammal hosszú sétákra főleg késő délután, miután A.-ék hazaértek, hogy akkor kis csend legyen otthonukban és kifáraszsam, egy nyugodt éjjel biztosítékaként. Folyton beszélünk arról, hogy igazolványom Kolozsvárról származik elannyira, hogy legnagyobb meglepetésemre, mikor egyszer Margit szerzett valami takarítónőt, talán a vicit, hogy a gyerekholmit mossa ki és az rátámadt Buksira, hogy honnét jöttél? Buksi habozás nélkül rávágta: Kolozsvárról. Sétánk közben mint legmesszibb pont a Margit-híd budai hídfőjéig jutottunk el és bámulva néztem a vég nélküli oszlopban kivonuló német csapattesteket. Óbudán át is éjjel-nappal robogtak, szakadatlan sorban, nagy sietve. Jó jel, jó jel, mondtuk egymásnak.

Pali többször kikerült közben a Margit körútról, de azért még volt úgy, hogy én mentem be hozzá és egy ilyen alkalommal váratlanul megjelent a szobában egy tényleges hadbíró. „Mi van veled, mért van szakállad?” „Fogságban vagyok, őrnagy úr.” „Miért?” „Katona-orvos megvesztegetésével vádolnak, szabadságoslevél meghosszabbítása miatt.” „Micsoda badarság, hogy még ráérnek ilyesmivel foglalkozni, mikor minden emberre szükség van a fronton, már Szeged előtt állnak az oroszok, minden magyarnak ott a helye a haza védelmében.”

Már november volt, esős, ködös, hideg november. Buksival órákon át csatangoltam délután az utcán, teljesen kimerülten értünk hat körül vissza az Evező utcába. Pali jelent meg hamarosan. November 4-e volt. A Margit körúti börtönt kiürítették, az egész hadbíróság költözködésben volt Veszprém megyébe, vagy még messzebb az osztrák határ felé. Így Palit a nagy felfordulás közepette Somóczy Lóránt kiengedte a transzportból, nem is szerepelt a listán.

„Ma éjjel felrobbantják az összes hidat” mondta Pali. A Margit-híd már egy elővigyázatlanság áldozata lett, de tudtuk, hogy a németek mindegyiket aláaknázták. „Gyerünk, csomagolni, megyünk át azonnal a Hungáriába.”

Szakadt az eső, a villamosok zsúfolva, az utca sötét. Nagynehezen kapaszkodtunk fel valamelyikre, szálltunk át ordító gyerekek, csomaggal, átázva, a lépcsőn lógva [. .]

Végül megérkeztünk a Hungáriába, a kivilágított, emberektől hemzsező szállodába, ahol a hallban ültek és ránk vártak már órák óta Holwedeék. „Endlich.” Csak egy egyágyas szobát tudtak arra az éjre számunkra biztosítani, de ez is csoda volt. Úgy látszott, mintha egész Magyarország ekörül a régi, jó, fényesre koptatott portásasztal körül tolongana. Igyekeztem Holwedeék felé mosolyogni, de aligha sikerülhetett. Talán Ilse volt az, aki valamilyen belegtes Brotot és gyümölcsöt, talán egy almát hozott be Buksinak, aki nagy nehezen meg is ette. Ő is fáradt és piszkos volt és Palival kettesben begyömöszöltük a kis egyablakos szobában álló nagy mosdóba és ott úgyahogy megmosdattam. Pali sürgetett, pedig láthatta, alig állok lábamon. Amit soha nem tett, ő törölgette a gyereket és fektette le a szobában levő keskeny díványra. Én nagy nehezen beemeltem lábam a magas mosdóba, azután a hálóing, menekülni a fáradtságtól, megszüntetni a kivilágítást, aludni [. .]

Mért volt akkor újabb rémülethullám? Milyen újabb parancsok ijesztgették a naponta újabb parancsokhoz alkalmazkodni igyekvő zsidóságot? Azt hiszem, hogy Szálasi „apánk” már nem tartózkodott Pesten, az egész kormánnyal nyugatra vonult. Mama még ma is őriz egy felhívást a Felsőháztól, meg kell nézzem dátumát, melyben papának, éppen úgy, mint a többinek, helyet ajánlanak fel a nyugatra vonuló külön csoportban, autójegyet mellékelve, külön benzinutalvánnyal. Mindenesetre újabb vészjelek tornyosultak a zsidóság égboltján. Pali, kiszabadulásának másnapján már felvette az összeköttetést „mindenkivel, aki számba jöhetett” így elsősorban a Bank jogügyi osztályával, hol csomó eredetileg kötelességből felvett keresztény most már évek óta hűségesen filoszemitáskodott papa kedvéért. Így Sumonyinéval, papa titkárnőjével is beszélt, sőt annak kissé bolondos nagynénjével, a vénkisasszony (bár nem nagyon öreg) Bujdosi Évával, lelkes adventistával, vagy micsodával. Hiába könyörögtem amennyire csak bírtam, Pali ragaszkodott hozzá, hogy Buksival együtt elvigyen minket talán mindjárt másnap az egyágyas szobába a Sándor utcába, a Múzeumkert mögött, Bujdosi Évának ebbe a kis udvari lakásába. Oktalannak, felesleges kínzásnak találtam ezt nemcsak önmagammal, hanem Buksival szemben is.

Hideg volt, órákon át próbáltuk a kályhát begyújtani, mert mire odaértünk, Éva már elment volt. Talán állása volt a Vörös Keresztnél? Nem emlékszem. A konyhában volt ugyan egy és más és Pali is hozott még a nap folyamán, de teljesen partra vetett halnak éreztem magam. Egész nap

próbáltam Buksival játszani, hogy csendben tartsam, mert hát bejelentetlenül húzódtunk ott meg, a szomszédoknak nem volt szabad gyanút fogniok. Este hazajött házigazdám és megfőzött egy nagy karfiolt, még valami vajas rántás is jutott rá. Ajánlotta Buksinak, de hát máshoz volt szoktatva és egy falatot nem vett be szájába. Én is nehezen ettem és egész tanácstalan voltam a határozott és más körülményekhez szokott Éva parancsaival szemben. Biztos, hogy jóindulatú, magasabb hivatottságból segíteni kész nő volt, tudatosan „jó” és ha voltak érzései, azokat sikerült eltemetnie. Katonahangnemből volt jó. Férfias volt, ahogy még nőket nem láttam férfiasnak lenni. Leszedtem tehát az asztalt és próbáltam elmosogatni, a maradékot Éva utasítása szerint tárolni, mikor Buksi megszólalt: „És én mikor kapok vacsorát?” Mért hasított ez belém olyan tragikus erővel? Hiszen addig mindene megvolt, mindig több mint bőven táplálkozott, még ha egyszer nem is eszik semmit, akkor sem hal éhen. De magam előtt láttam egy ilyen kérdésektől hemzsező jövőt, a kitaszítottaságot, hideget, ügyefogyottságot, idegenekre való ráutaltságot, akik ugyan „jók” hozzám és gyerekeimhez, de lenne csak inkább saját otthonomban valamelyik családtag „rossz” hozzánk inkább... Sírva próbáltam valamit szájába dugdosni, míg Éva a nevelőnő magaslatáról prédikált, hogyha éhes, adjam neki a hideg karfiolt, a tápértéke ugyanaz és majd legközelebb megtanulja, hogy egye, amit kap és ne legyen válogatós. Azt hiszem az volt életem első éjjele, amikor azért fáztam, mert nem volt elég takaróm. Azonkívül kiderült, hogy volt egy sötét, hosszú spájz Éva hálószobája mögött és abban egész nap és nyilván napok óta, egy férfit bújtatott „ehhez semmi közöd, ne kérdezz és ne is menj az ajtó közelébe”, ami csak nyugtalansággal töltött el. Mennél többen bújnak, annál valószínűbb a leleplezés. Egy takaróm volt és vékony kis slingelt ingecském, azt hiszem az is Évától és szerettem volna Buksit magamhoz venni, hogy legalább egymást melegítsük. Csodáltam Évát, aki legalább 25 évvel idősebb volt nálamnál, hogy reggel hogy járt-kelt kis pongyolájában már hajnalban a fűtetlen szobában, előkészítve sok mindent ismeretlen segélyreszorultak számára. Aztán elment, rámbízva, hogy a szomszédos boltokban kelkáposztát valahogy szerezzek be és készítek el.

A kora délelőtti folyamán kétszer is jelentek meg 16–17 éves kislányok, bekopogva az udvari ablakon a gangról, akiknek kinyitottam. Hátizsák volt náluk és rémült beszédükből megértettem, hogy valamilyen csillagos házból szöktek ide „Éva nénihez”, mert a házat átkutatták a nyilasok és vitték el a lakosságot, csoportostul. Azt, hogy három napi élelemmel kellett jelentkezni minden csillagviselésre kötelezett nőnek a korhatárt most már 16-tól 65-ig terjesztve ki...

Elfelejtettem, hogy Pali letartóztatása idején, október 17. és 20. közt, míg egyedül voltam a Dorottya utcában, valaki telefonált a hűséges Müllerné érdekében, hogy „elvitték az óbudai téglagyárba és egyetlen üzenete volt, hogy L. úrral ezt tudassák, az majd kimenti!” Az iroda utcai ajtaja alá bedugva pedig egy kis cédulát találtam azokban a napokban, S. O. S. Palinak, Óbudai Téglagyár, Anny.

Igen, elmentem kicsit Buksival a Sándor utcában kelkáposztát nézni és láttam a plakátokat, sorozás, behívás, halálbüntetés terhe mellett, ostromállapot, véstörvénytörés. Nem tudom, Pali hánykor jött el Éva lakására, de mikor elmondtam, hogy félóránként jöttek oda, üldözve, különböző emberek, hogy egy férfi hosszabb ideje bujkál ott, Pali végülis hajlandó volt könyörgésemnek engedni, belátva, hogy ez éppen olyan veszélyes, mint a Hungária szálló, csak amellet még roppant kényelmetlen és kínos is számomra és visszamentünk vele. Lehetett november 7.

Holwedeék, a dán és Aczél Ági kislányával változatlanul összetartottak. Az egész szálloda hemzsegett álnéven élő ismerősektől. A koszt kriminális volt összehasonlítva a szokásos jó konyhával, de még mindig két különböző étel szerepelt a menün és a jegyekkel sem volt probléma, arról a pincér gondoskodott. Schnurbusch is megjelent tűnő csillagként, „Noch alle Zeit”, mondta, „die Russen sind ja noch 80 Kilometer weit weg”. Holwedeéknek azonban már nem hosszabbították meg a tartózkodási engedélyt, semmilyen hatóság és hát nem volt azért *OLYAN* biztos, hogy jó lesz nekik német létükre Pesten bevárni az oroszokat Pali minden „garanciája” ellenére. Igen, még jártak vonatok a Keletiről. Látom a taxit, melyben hárman ülnek, a dán, és Holwedeék és ahogy Pali ünnepélyesen megígéri a dánnak, hogy vigyázni fog Ágira. „Ich komme sie holen, ich komme zurück, mit der ersten Möglichkeiten.”

Aztán mi költöztünk be a 106-os szobába.

A szülők közben az általános pszichózis nyomása alatt megjárták a maguk külön kis kálváriáját, illetve ez valószínűleg csak mamának volt olyan szörnyű.

A svéd mentesítő-levelek mintájára a különböző semleges országok is állítottak ki ilyen jövődö-beli állampolgárságot garantáló levelet, hogy amint kivándorlásra mód lesz, azokat a zsidókat országuk-ba befogadják. Így tettek a svájciak is, akik egy egész házat, az „Üvegházat” a Vadász utcában, e célra rekvirálták és ahol ezeknek a zsidómentő papiroknak kiosztásával a Bank vezérigazgatójának titkára, dr. Mezei Rezső ítélkezett élők és halottak felett. Papa már pár hete mindennapos vendég volt ott, ismerősöknek ilyen papírost szerezve és egyben a legújabb információkat, hiteleseket vagy kitaláltakat tudomásul véve. Kaszinó volt ez a hely, a haláraitéltek kaszinója, de olyan előtornáca a túlvilágnak, ahol a régi rend csillogása, volt pozíciók értékelve lettek még. Ide, mint biztonságosnak látszó helyre, tömegpszichózis, tömegvédelem, mittomén alapon ment papa mamával, ahol egy átjáró szobában a földön, egy szőnyegen aludtak, „de biztonságban” papa szerint. Mama szerint az egész teljesen felesleges volt és hát ki hallott már olyat, hogy az ember matrac nélkül, a padlón . . . és közben folyton, egész éjjel is, jöttek-mentek emberek a szoba többi részén. Az ilyen áldozatok értéke persze csak akkor csúcsozna ki, ha azonos időben a másik variációt is végig lehet élni és látni, hogy mitől kímélődtek meg. Mivel közben Harmathék változatlanul laktak perzsa szőnyegek és műbútor ágyak használatával, érthető mama ellenkezése.

A Hungáriában Buksi továbbra is szörnyen nehezen volt kezelhető. Minden erőm rá koncentráltam, ha nem volt riadó, órákon át sétáltam vele a hideg Dunaparton és reszkettem minden étkezéstől a vendéglőben. Röviddel Pali visszaérkezése után, egy kétágyas szobából, mely szintén a Dunára nyílt, hosszas megbeszélés után telefonált Gyöngyösiéknek. Érthetetlen volt hogy s. o. s. telefonom dacára, sőt egy másnap megismételt hívás dacára nem hallattak magukról. Mi lehet ennek az oka? Pali tehát felhívta a lakást délelőtt és Mária jött a készülékhez. „Palikám, nagyszerű, csak-hogy. Igen, boldogan jövök, csak előbb még a Fő utcába kell mennem majd mindent elmesélek, összes bajainkat, nehézségeinket.” „Látod, mondta Pali, nem illojalítás volt hallgatásuk oka, nyilván Pistával is történt valami, ki is segíthetne, hogy a Fő utcából kimentsem . . .” Én azonban azt mondtam, nem hiszem és nem is akarok Máriával találkozni, majd Palitól meghallom, mit mond és elmentem újra sétálni Buksival.

Máriával nem is találkoztam, vagy talán már elmenőben volt, mintha egy fátyolos kalap lett volna rajta? Palinak sírt és azt mondta, miatta volt élete első összeveszése férjével, aki egyáltalán nem volt hajlandó bármit is tenni, mégcsak annyit sem, hogy engem felhívjon, gyávaságból, önvédelemből, opportunizmusból. És szó sincs róla, hogy bármi baja is esett volna, a Fő utcában egy kalaposhoz ment Mária. Na jó.

Mama aztán, mikor Holwedeék elutaztak és mi költöztünk be a fürdőszobás és balkonos 106-os szobába (bár melegvízszolgáltatás talán már csak egyszer hetente volt), beköltözött az előző kétágyas szobánkba papával, saját nevük alatt. Addigra a sok menekült, különböző bejelentőhivatalok bombasérülése és más bajok miatt a bejelentő hivatalok munkája legalább hat hetes hátráltatásban volt és míg rájönnek, hogy jogtalanul vonta ki magát valaki a megkülönböztető csillagviselés alól (amire papa esetében nem is volt ok) vagy hogy ez egy üldözött, egy politikailag keresett egyén . . . addig sok víz folyik majd le a Dunán.

Valahogy egyik nap vész hír terjedt el, talán az irodából telefonáltak, hogy kerestek engem és nincs kizárva, hogy majd eljutnak a Hungáriába, bár senki nekik ezt a nyilvános „búvóhelyünket” nem árulta el és én rémülten vittem egy kis dobozban ékszer és pénzt mamához a felettünk levő emeletre és órákon át járkáltam a ködös Dunaparton Buksival, de nem jelentkezett senki, Pali persze nem volt a szállodában, már akkor folyton rejtélyes útjai voltak, melyekre különböző fegyvertársaival ment el, többek között Szabó Micuval, aki karakán fickónak bizonyult és nagy filozofitának, egyben roppant jól ismerte egész Magyarország tisztikarát sok évtizedre visszamenően és olyan hamisított születési bizonyítványokat tudott kiállítani, hol Borsod megye akkori alispánja, közjegyzője mind megfelelően volt kitöltve. Én is akkor kaptam egy kitűnő születési bizonyítványt, saját adataimmal, nem kellett tehát semmit hozzátanulni.

Nagyon untam a szálloda életet, az elégtelen fehérneműt, a háztartás kényelmének hiányát és folyton sürgettem a visszaköltözést. T. többször járt nálunk a 106-ban, mindig egyformán előkelően zárkózott modorral és ő is azt mondta, nyugodtan visszaköltözhetünk, ő jelenlétével minden esetleges látogatást a testvérek részéről majd párirozni fog. Kérésemre Pali telefonált Szalay Sándornak, aki fél órán belül meg is jelent (hja, ha a Jucika hívhatja!) és azonos módon megnyugtatóan

viselkedett. Ő nem is tudott semmiféle házkutatásról, pedig mivel harminc éve lakott ott, a házmester részéről minden pletykát elsőkézből kapott.

A visszaköltözésnek tehát végül is elvben Pali részéről nem volt több akadály, a gyakorlati kérdést pedig mama oldotta meg, aki a Vigadó előtt álló végtelen sorból (erdélyi menekültek vártak ott pót-élelmiszerjegyek kiosztására) kiválasztott magának egy bizalmat keltő természetes asszonyt és megkérdezte, hajlandó lenne-e szakácsnői állást vállalni. Mindjárt el is hozta ezt az Ilonkát a Hungária sörözőbe, ahol Buksival és Aczél Ágival és annak kislányával ebédeltünk és öt perccel később a pakta meg volt köztünk kötve. Persze kiderült, hogy Ilonka azelőtt is dolgozott ilyen minőségben és hát számára is remek megoldás volt az utcán hálás és koplálás helyett egy láthatólag jómódú háztartásban élni s még pénzt is keresni. Buksit mamára bízva mindjárt el is mentem vele ennyi idő után a lakásba, ahol a konyhában elrakatlanul állt rengeteg edény és az egész mosás, részben rozsdásan, összeszedve, de vasalatlanul egy nagy kosárban, közel egy hónapja. Különböző hálógéim használva különböző szobákban, hiszen minden szobában volt ágy vagy dívány, saját bútor, Vera bútora és Büchlerék (szomszédaink) recamierja, amit cipeltünk magunkkal. T. pedig ott tanyázott az úriszobában, mely a mi hálószobánkkal szomszédos volt.

November utolsó hetében költözhattunk vissza, a napra nem emlékszem. Ilonkáról mindjárt kiderült, hogy gyöngyszem, reggel baj nélkül begyújtotta a kályhát a hálószobában, csak akkor keltünk fel, mikor már áradt belőle a barátságos meleg. De azért attól az időtől kezdve mindig hordtam a jaeger gyapjú „kezes-lábat” egy régimódi szabású alsóneműt, mely csuklómtól térdemig megvédett [...]

A T. ügy. Az, hogy kiitta az összes üvegeinket, sebj. Ott álltak a szekrényben, mit tehetett volna mást szegény, hiszen nehéz volt szeszhez jutni akkor. Pali szerzett be újabbakat P. által. Az, hogy ezzel szemben megkínált remek almával, amit valamilyen atyafia hozott magával, még hallom, amint magyarázza, hogy melyik almát hogy hívják és melyik a jó fajta melyik vidékről? nem kompenzáta az éjjeleket. Egy kétszárnyas nagy ajtó választotta el szobáinkat, mely nem zárt különösen jól, elvégre nem tudták felszerelésekor, hogy mi elől kellene engem általa megkímélni. Éjjel, késő éjjel, vagy talán hajnalban, járt haza, kopasz fején akkor is biztosan előírászerűen állt tisztí sapkája, de nem egyedül jött. Nem tudom, hogy éjjelente más és más kísérte el vörös bársonnyal kárpitozott úriszobánkba, de egyben mind azonosak voltak ezek a nők, sikoltásaiknak és nyöszörgéseiknek gátlástalanul adtak hangot. És én rémülten és megalázva és tehetetlenül feküdtem ott a világosságot az ajtó alatt ágyamig beengedő fényben és próbáltam fejem a párnába fúrni, hogy ne halljak, ne lássak [...]

T. hamarosan jött hozzám, én voltam otthon éppen akkor, egy csodálatos mesével. Rá akartak sózni egy különleges megbízatást, egy partizán csoport alakítását az orosz megszállás mögött. „Nahát” csodálkoztam. „De hát eszemben sincs” bizonygatta T., „kockázatos vállalkozás és én már elég háborúban vettem ki a részem én csak nyugalmat akarok, ha jönnek a muszkák”. Pali azonban, mikor ezt a hírt meghallotta és megtudta, hogy a partizáncsoport tagjainak megválasztásában T.-nek teljesen szabad keze van, hogy a „tagok” fantasztikus jogokat élveznek, kizárólag T.-nek tartoznak engedelmeskedni és minden más katonai vagy pártfegyelem alól mentesek, egy éjjeli gondolkodás után hosszas beszélgetést folytatott T.-vel és aztán együtt elmentek az Érmelléki útra. Fényképekkel, igazolványhoz, ez akkor a hamis okirat gyártáson kívül a legvirágzóbb ipar volt: az igazolvány-fényképezés.

Azt hiszem F. is velük ment és aztán az ő révén még egy egész más „központ” is alakult ki, sok tucat hasonló igazolvánnyal, de ezt csak egy évvel később tudtam meg és egész más oldalról. Most már elmosódtak a pontos adatok. Akkoriban még azt is tudtam, mi volt a számuk, hová tartoztak katonai alakulat szempontjából. Az igazolvány maga kétnyelvű volt, magyar és német. Bírójának jogában állt magyar vagy német egyenruhát hordani, vagy civilben járni, jogában állt bármilyen járművet igénybe venni és rekvizícionálni bármikor és mentes volt minden más szolgálat alól. És a fantasztikus ebben a papirosban az volt, hogy igazoltatáskor az esetleg hitetlenkedő kérdőre vonhatta a felelős csoportot, az igazolvány kiállító közeget az Érmelléki úton és ott bebizonyították neki, hogy a papír valódi. Ez történt Gyurka esetében is. Gyurka és Vera együtt éltek egy darabig Gyurka valamilyen barátjának lakásában a Kossuth Lajos téren, a Parlament mellett a szép nagy „új” palotában. Ebédet valamelyik közeli étteremből hoztak, úgy rémlik. Gyurka lement volt tehát ebédet hozni és közben megállították, uniformisban volt. Tipikusan zsidós külseje mindjárt gyanút keltett és egy telefonfülkébe vitték be, hogy megvizsgálják. Szerencsére Tusi mama, dacára zsidó nőegyleti elnökségének annakidején nem engedte újszülött fiát látható „frigy”-re lépni az Örökkeloval és így a

telefonfülke úgy Gyurka számára előnyösen végződött. Akkor tehát egyszerűen katonaszökevény, felültették az autóra és bevitték valamelyik laktanyába. Igazolványát azonban telefonon ellenőrizték és az Érmelléki úti katonai alakulat elismerte, hogy ezen a néven valóban van egy ilyen minden alól mentesítő igazolvány. Ezek után szabadon engedték és Verával együtt a kora délután folyamán megjelentek a Dorottya utcában. Emlékszem, milyen roppant halk hangon beszélt Gyurka, még benne volt az ijedtség. Ennek az igazolványnak segítségével, melyet T. nehéz aranyakért vesztegetett, mentek el Pali és Szabó Micu az országútra Bécs felé és hoztak onnét a csoportból valakit vissza. Mert a nők, öregek és védtelenek csoportja hosszú kígyóban ment lassan, gyalog; kifelé az országból. Köztük Ila néni is férjével. A határról írt pár lapot, keresztény sógornőjének, Etelka néninek és abban az állt, „Édes hazám, Isten veled, azt hiszem, most sokáig nem látlak.”

Valószínűleg visszaköltözésünk után pár nappal lehetett, hogy egy ismeretlen nő telefonált, kinek nevét azonban már hallottam, csak nem tudtam, hol és kivel kapcsolatban. Szeretne hozzám eljönni. Igen. Röviddel utána megjelent, valami hiba volt az orra körül, operáció, csúnya nő volt. Éváról volt szó, első unokatestvéremről, Mariska néni és pofaszakállas államtitkár férjének lányáról. Hogy legalább egy napra adjunk neki menedéket. Közben ő majd talál más, hosszabb időre alkalmas helyet. Haboztam. Kimondottan féltem Palitól, kiszámíthatatlan volt. De tényleg sok volt nekem az állandó kávéfőzés, hisz lakásunkból kaszinó lett, az órákon át tartó sorbanállás Buksinak gyümölcsöt beszerezni (eközben fagyott le úgy a lábam a Mária Valéria utcában a Lloyd palotában levő gyönyörű fajgyümölcs üzlet előtt két órán át sorban állva, hogy még ma is szenvedek tőle) a Buksival való megkötöttség és az éjjeli kirándulások a pincébe. Bár találtam egy többé-kevésbé hozzávaló pajtást, a viciéknek 9 éves kislányát, mégis úgy éreztem, a gyerekek nem jut a szükséges gondoskodásból elég, túl sok van rajtam ehhez. Szaladtam le Palihoz, aki a sötét, rejtélyesen elegáns irodai dolgozószobájában éppen egy volt tanárát, Kallós Edét látta el jó hírekkel és élelemmel, tanáccsal. Sok ilyen gyámoltja volt, akik istenítették és joggal, mert mindig készen állt számukra. Félrevontam. Nem lehetne-e Évát gyereklánként magunkhoz venni? Mindannyiunknak csak haszna lenne belőle és van igazolványa. „Nagyon jó ötlet” mondta Pali azonnal, nagy örömmel. „De kikötöm, hogy csak őt és semmilyen más családtaggal emiatt nem kell törődnöm, vagy nem kell jobban törődnöm, mint anélkül is tenném.” Elmondtam barátnőjének, aki megkönnyebbült és biztosított, hogy ezt a feltételt Éva boldogan vállalja és azt is, hogy a szakácsnővel szemben, milyen jó, hogy nem régi cseléd van nálam, aki ismerné, valóban játssza szerepét.

Esett a november végi eső, mikor estefelé csengettek. Én mentem ajtót nyitni. Éva állt ott, kis kofferral, kendőbe kötött fejjel, és náthás hangon azt mondta: „Kézétszókolom, én vagyok a Margitka.” Ilonka a csengetés hangjára már szintén ott állt az ajtónál, így csak bólogattam, nehogy hangom elárulja megfigyelésem.

Minden remekül ment. Évát, mivel olyan náthás volt, első éjjel nem Buksival egy szobában fektettük le. A szakácsnőnek azt mondta, hogy kozmetika volt és menekült és őt is úgy szerződtette mama számomra, mint Ilonkát. És Ilonkát mindjárt ellátta tanácsokkal arckrémre vonatkozóan. A jó vacsora maradványait kissé húzódvá ette a benti tányérról, látta, hogy ezen Ilonka csodálkozik, de ettől eltekintve Ilonka el- és befogadta őt, mint sorstársnőt és vagy tényleg nem tudta, hogy nincsen minden egészen rendben, vagy bölcsen úgy tett, ezzel szemben én is nagystílú voltam Ilonkával szemben és különböző nőirokonai, sőt az egyiknek fia is soká élték velünk, lakást, ételt kapva és csak nagyon felületes és felesleges munkát végezve ellenszolgáltatásként.

Éván kívül voltak más, állandó lakóink is, és rendszeres látogatóink. Így Faragó Renée, Palinak rokona. Ez a nálunk talán 10 évvel idősebb nő naponta ült ott az ebédlőben, míg mi ettünk, mindig újabb ötletekkel és kérésekkel. Férje, Faragó István, valahol egy kórházban volt és ő is talált magának biztonságot ígérő szállást, de azért még nagyobb biztonságot szeretett volna és tízszer is eljött Palival ezt meg azt megbeszélni. Hogy pontosan az mi volt, milyen hamis papír, milyen kiút, nem tudom. De tudom, hogy egy arany cigarettatárcáját Palinál helyezte biztonságba. Hogy ez letét volt-e a beszerzett papírokért, vagy esetleg fizetség vagy csak kizárólag a bizalom jele... És mintha Rózsa Edith is, ki közben az irodában dolgozott, Palinak adta volna anyja egyetlen értéktárgyát, egy másik arany szelencét és talán A-ék ásták el az öreg és általam soha nem látott MOM előmunkás házában. Odakerült különben dr. Molnár Béla aranyórája is, Pali nem merte saját holmiját sem mind otthon tartani. Akkoriban sok fontot vásárolt, később azt mondták, hogy ezek a fontok nagyrészt német

hamisítványok voltak. És ez a pénz és még sok más „L.” felírással a gellérthegyi svéd követségen a követ személyes safejébe került. „Jobb helyen már nem lehetne” volt a megnyugtató érzés.

A lakóvendégek közé tartozott változatlanul S. is. Jött a maga szerény módján, aludt a zöld díványon, aztán megint napokra eltűnt. Valahol az Aranykéz utcában volt albérteti szobája hamis néven, és a háziasszonya, állítólag, valahányszor éjjel kimaradt, rátámadt, hogy hol hentegette ma éjjel, kinek az ágyában? S. hozzátartozott a mindennaphoz, ő vitte el a holmit a svéd követségre és beszélt már akkor a később legendás hősről.

Egyik este, minden héten volt rémhír hullám, újabb rendelet következménye vagy előhírnökeként, váratlanul megjelent Gyula bácsi. Nagyot hallott, de változatlanul elbájoló úri modora megmaradt a sors különös kegyetlensége dacára. Ez pedig saját lányának hihetetlen viselkedése volt, aki Budán valahol menedéket talált a hamis papírokkal, és saját apjának azt mondta: „Fel is út, le is út, itt nálunk nem maradhat, veszélyeztettsz mindnyájunkat, mivel nem gondoskodtál időben kelő igazolványokról.” Őszintén megmondta, ha nálunk nem tölthet egy éjjelt, nincs más választása, mint a Duna. Nem jött hozzánk valami jókor, minden ágy foglalt volt, de hát miért tettük volna ki a halálnak? Ültünk a vacsoránál, vele együtt és szegény még viccelt, anglofil műveltségét hozva fel példaként, hogy helyzetét Hogarth már megörökítette egy rézkarcon, a „Hívatlan vendég”-ben. Pali azonban mindjárt úgy döntött, hogy mi átmegyünk a Hungáriába, a 106-osba, melyet változatlanul nevünkön tartott és fizetett (ki tudja, mikor és mire használta tudtomon kívül) és Gyula bácsi alszik ágyunkban [. . .]

Ott aludtunk tehát a szállodában, „vakációztunk” és másnap csak későn telefonáltam haza, hogy van-e valami újság. „Volt itt valami kertész a villából, akart a nagyságos asszonnyal beszélni, de most már elment. És a szegény Margitkához orvost kellene hívatni, rosszul van.” Siettem haza, mi történhetett Évával? „En nyitottam ajtót Kulcsár bácsinak, de szerencsére ott elég sötét van, a fejem be volt kötve, nem ismert meg. De félttem, elszólja magát, így hát hamar magamra zártam a fürdőszobát és az ajtón át mondtam Ilonkának, hogy rosszul vagyok. Pechemre Kulcsár bácsi egy órát várt rátkok, addig fogoly voltam.” A vendégek felsorolásában nem szabad elfeledkezni Annyról, aki saját erejéből került vissza transzportból valahonnét Győr környékéről. Nem is volt nehéz, csak merni kellett, az oszlop oly rettenetesen hosszú volt és csak két baka őrizte, elhatározás kérdése volt az út menti árokban meghúzódni és aztán valamelyik falun át felszállni a vonatra. Szinte azonnal visszatalált régi életmódjába, illetve ezt most csak még nagyobb mértékben élte ki és tölem telefonált valamilyen fiatal grófnak, akivel utcán, vagy légópincében, vagy espressóban ismerkedett meg, per „itt Vera beszél” és ment el hozzá édes légyottra. Mindig akadt férfi, aki, ha csak rövid ideig, de segített rajta, kis luxus kívánságait teljesítette, és mielőtt ez kötelesség színezetet kapott volna, akadt másik mindkét részről. Magyarázta nekem, hogy csak a „má”-nak szabad élni, ha van egy doboz csokoládé, azt együltében megenni és semmit el nem tenni, mert lám, ki tudja, lesz-e mód a polgári takarékoság gyümölcsét később élvezni?

Mint kiderült, akkori személyazonossági igazolványát Pali szerezte, az ismert „Polyák” papírok csoportjába tartozott, félig hamisítvány, Panni már említett viaszosvászon barátjának, Árvai Gyurinak leendő feleségétől származtak ezek. Pali ezen kívül nem is titkolta, hogy Annyt a Hungáriában helyezte el. Közben egyre jöttek a libák, a fél disznók és egyéb „szezoncikk”, melyek közé nemcsak a hamis papírok, hanem a jegy nélkül beszerzett élelem is tartozott. Ezek különböző forrásokból származtak, feketekereskedő volt bőven, és abban az időben, novemberben, már alig lelték fel megszokott címükön klienseiket, mert ki ebből, ki abból a szempontból bujkált valahol. Vagy nyugatosok voltak, ez volt az árja rész, és közéjük tartoztak – bánatunkra – Jeneyék is, vagy zsidók voltak, bujdosásban Pesten. Péternek is voltak forrásai, melyek egyben hozzánk is jártak, és most a Péteréknek szánt adagot is átvettük, na meg a Gáspár családból Czillér úr, egyelőre csak önzetlen jótévő, is nagyban küldözgette hozzánk embereit. Így soha nem látott bőség uralkodott nálunk olyan időkben, mikor a boltokban, ha egyáltalán kinyitottak, csak hüvelyest lehetett kapni. T.-nek is idővel nagy eltartásra váró családja gyűlt a Falk Miska utcában, akadtak lekötöztettek itt is, ott is, röviden, minden edényem megtelt már zsírral, a spájzban zsákszámba állt liszt, és néha bejött egy csemetés után Ilonka, kétségbeesetten összecsapva kezét, hogy azt mondja: „Megint egy liba!” De erről az egész hamsterolásról majd később még egyszer.

Több ízben ott jártak persze A.-ék és általuk tudta meg címünket Zs. is. Először nyilván csak kérdezni jött általam Palt, hogy ki tudná-e menteni apját valamelyik táborból. Bizonytalan válaszomra

aztán erőszakos lett, sőt, talán követelőzött, ezt már csak Palitól tudom, aki ab ovo utálta őt. T-re hárította a mentőakciót Pali, aztán, mikor a kellő adatok megvoltak, és valahogy ideje lett volna intézkedni, hiába szóltam, ma kellene Zs. ügyében kimenni nemtomhová, nekik más dolguk volt, nem is próbálták meg, és aztán . . . késő lett. Zs. szerintem joggal vádolta Palit szőszegéssel és főleg, hogy könnyen tett ígérekkel visszatartotta őt attól, hogy más módon igyekezzék apját a halál torkából kimenteni. El is tűnt végleg, szép ember volt és egész életében nagyon sikertelen, egyre csak lejjebb csúszott. Talán hiányzott belőle az az energia, mely lányában túltengett.

Egyik este megjelent nálunk a Dorottya utcában Palotay Nicolette és férje. Futó vizitre jöttek be Várpalotáról és Pétertől hoztak üzenetet. De valami bizonytalanság és határozatlanság is volt bennük, hogy menjenek-e nyugatra, mert férjének (mi is volt a neve és foglalkozása, ma is előttem van mackószerű lomha lény, szemüveggel) hivatalból lett volna erre módja. És akkor Pali, elhűlve álltam mellette, a szó szoros értelmében futott a hideg rajtam végig, amikor vakmerőségét, felelőtlenségét éreztem, majdnem idegen sorsokba fölényes biztonsággal nyúlni bele és azokat irányuktól eltéríteni. „Garantálom nektek, mondta raccsolva, hogy csak hálások lesztek nekem, amiért lebeszéltelek a nyugatra menéstől. Várpalota előbb lesz talán orosz kézen, de kiküldök majd időben szükséges biztosítékot, melyet az oroszok respektálni fognak. Addig pedig, ha Barna (?) velem jön holnap, teljes védelemben lesz részetek egy másik papiros által.” Éreztem, hogy nem alaposan megfontolt baráti segítséget nyújtott nekik, hanem ez alkalommal egy eddig meg nem játszott kártyán, az egész Palotay rokonságon futtathatta végig felsegítő, úristent játszó hiúságát. És mikor kettesben maradva megkérdeztem, hogy mertél beleszólni dolgukba, leintett, hogy itt nem lehet hiba, mert nálánál biztosabban senki sem tudja, hogyan is kell majd a győzelem napjától fogva a győzőkkel egy üvegblönd pezsztót kezelni.

Erre a pezsztó ivásra, csak egy-kétszer jutott azóta eszembe, annyira próbáltam tudat alá gyömöszölni, hamarabb is kényszerítve lettem. Történt ez pedig T. úr kívánságára, aki állítólag azt mondta Palinak, rossz néven veszi, hogy számtalanszor hangoztatott meghívását nem fogadtuk el. Hogy pontosan mikor is mentünk az elhagyatott utcákra át a Nagymező utcába, egy még mindig létező mulatóba, nehéz így rekonstruálni. De december eleje nem valószínűtlen. A füstöt vágni lehetett, publikumban és zajban nem volt hiány. És a főatyaisten persze T. volt. Körülötte csoportosult a cigánybanda és én is órák hosszat hallgattam danolását. Kedvenc nótája valami erdélyi fásoros kezdetű volt, szomorú, hallgatós, akkor a közelben mindenki őt bámulta, aki valóban érzéssel és ittas meghatottságból engedte ki nem is rossz tenorját. Két felfelé álló orrluka szomorúságot lehelt, hogy mit fájlalt? . . . „Haj, Palikám, ha te tudnád, mennyi nyomorúságon mentem én át, mit hagytam ott Erdélyben, viszontlátom-e?”

Biztos udvarias, sőt, előzékeny volt velem szemben, kérdezte, mit húzasson és én megértve, mit várnak el tőlem, lelkes elragadtatással dicsértem hangját, úri tempóját. Czillértől, ki kolozsvári volt, az a hír járta, hogy T. pincér volt arrafelé. Talán nem volt riadó, de az egész hely mesebeli, festményekről ismert haláltánc gőzét árasztotta, az éjjeli pillangókkal egyetemben, melyekhez, féltem, én is hozzátartoztam tarka papagájos ruhámban. Mikor éjjel gyalog hazafelé mentünk csípős hidegben, szembefutott velünk két katonatiszt, kiknek Pali persze szalutált. Aztán mondta csak hitetlenkedve, hogy az egyiket nem ismerte, de a másik, ezredesi jelzéssel, egy Szántó nevű jingász volt, zsidó, linkóci, siófoki vendég. Ha már álruha, legyen díszes, lehetett elképzelése és valószínűbb, hogy egy örvetetőt igazoltatnak, mint egy ezredest.

*

Ami a katonai rangokat illeti, akkor december legelején lehetett, hogy a „Tizedes” váratlanul megjelent nálunk. Garzó Zoli csengetett be a Dorottya utcába. Éppen Pannival valamit szortíroztuk, rakosgattunk, talán ágyneműért jött, amit nálam tárolt? Amikor civilben, kalappal kezében, de furcsa, élesen emlékszem, egyetlen alkalom lehetett, hogy így láttam, jött be a szobába és én gúnyosan azt mondtam, mi szél hozta mifelénk? És ő azt kérdezte, Pali itthon van? És én azt mondtam, mért, hozott neki valamit? És ő: dehogy, kérem jöttem tőle, mikor máskor jön az ember a barátaihoz? Őszinte beszéd. És mért nem jelentkezett a vakbél műtét óta? Nyilván nem volt rá szüksége. Nyert. Aztán elláttam őt is kávéval, az espresso gép a hálószobában, mely nappali és fogadó volt egyben,

hiszen a két nagy egész falat végigfutó recamier ülélehetőséget is nyújtott, a zongora tetején állott és szinte egész nap működésben volt. Elédelegtünk, ahogy szokás volt [. . .]

Pali nem volt otthon, mert éppen a Szűcs ikrek ügyében kockáztatta szabadságát. Ezek az ügyvéd ikrek papa irodájában dolgoztak és frappáns hasonlóságukat csak apa tudta Jósikára és Gézára szétválasztani. Lelkes katonák voltak, az első világháborút érettségi után azonnal csinálták végig és az utolsó napiparancsban még valami kitüntetést is kaptak, de nem elég nagyot. Határozott illemlkódeük volt, tudtak lelkesedni de csak olyasmiért, amit általuk tisztelt emberek nagyra becsülték és nem is figyeltek oda valóban, csak udvariasságból, ha egy általuk érdektelennek taksált személy szólt valamit. Én persze mindig ebbe a kategóriába tartoztam, már koromnál fogva is. Jól éltek, tagok voltak különböző egyesületekben, melyeket erre méltóknak tartottak, aggleények maradtak és egy Pimpi néni nevű töpörödött boszorkány nagynéni vezette háztartásukat, mely a Károly körút és Dohány utca sarkán volt. Én soha nem jártam ott. Mindent, amit „érdemes” volt tudni, jobban tudtak mindenkinél, jól kártyáztak, trükköket is csináltak, amíg lehetett, sokat utaztak és ellenvéleményt nem tűró hangon nyilatkoztak külföldi szállodákról, városokról. Bár öntudatos zsidók voltak, büszkéek voltak keresztény barátaikra, a bankban dolgozó Karg báróra, a francia Barrey Emile-re és papáról tisztelettel beszéltek, per „Lajoska”. Ezek a Szűcskéek, ahogy a köznyelven társaságuk őket nevezte, bajba kerültek, csúnya bajba. Feljelentés vagy más okból, nem tudom már, de nyilas vésztorvénysek elé kerültek, megaláztatásoknak és nagy veszélynek voltak kitéve. Papa a svájci védett házban tárgyalta esetükről a bank még szabadon mozgó tagjaival, de főleg Szabó Micu, aki évek óta a jogügyi osztályon Szűcs Jósika alá volt beosztva, harcolt a sorssal életükért. És végül is T., Pali és Micu hárman valamelyik nyilas házból, nem biztos, hogy az Andrássy út 60-ból, egyszerűen szemtelenséggel és egy fiktív letartóztatási, kiszolgáltatási paranccsal kihozták őket. Mint később az ikrek maguk mondták, már azon voltak, hogy kiugorjanak az ötödik emeleti folyosó ablakon, az őt egy emelettel lejjebb állt és Jósika csak azt proponálta ezzel szemben, hogy szívják el utolsó, még meglevő cigarettájukat. Akkor rohantak fel bösz arccal a mentők és kergették ki őket a kapun, át a városon. Ez nem ment könnyen, mert kínzásukra csak ballabas cipőt engedtek felhúzni a nyilasok, a jobb lábukon is az volt. Végül is eljutottak Micu lakásába, a Markó utca 1/b-be, ahol én mint fiatal asszony laktam. Ezután jött a második strófa, Pali és egy bankbeli altiszt betörték Szűcsék lakásába és a megjelölt szekrényből kivették tisztii egyenruhájukat és csizmaikat és még egyéb alsóneműt. Mikor hozzám talán a halál torkából való kimenekülés harmadnapján beállítottak, óriási öröm volt, mamák is jöttek ünnepelni. Csobogott a kávégép, én szóhoz sem jutottam, csak kiszolgáltam. Akkor Zoli már nálunk tanyázott, egyenruhában ő is, csendőrtizedes volt, kakastollas kalappal. És anélkül, hogy kértem volna ő is a háttérbe húzódott, segített székeket tolni, üres csészéket utánatölteni, ki nem mondott gondolataim eltalálva csavarta szét a masinát és öblítette ki a konyhában és tisztán hozta nekem vissza.

Hogy együtt mentek-e volt el az Érmelléki útra a Szűcsék és Zoli T. vezetésével igazolványt szerezni? Úgy rémlik, hogy igen. Nem kis drukkolással vártuk visszaérkeztüket, mert Szűcsék fekete, göndör haja a bajusz dacára erősen semita benyomást kellett keltsen. De ott úgy látszik szó nélkül fogadták el partizánjelöltnek azt, akit T. hozott. A. is kapott ilyen igazolványt. Ő biztos nem fizetett érte, hiszen nem lett volna miből. Szűcsék azonban igen, aranyuk volt valahol eldugva.

Papa bátyja, Náci bácsi, valamelyik rémhírré elköltözött a Pozsonyi útról és Feri bácsi álnéven jött néha rémulően és panaszkodva hozzánk, hol feleségével is találkozott. Gyakran nem volt elég székek különböző látogatóinkat leültetni és mindegyik akart valamit, de legalább egy kis békebeli életmódot, traccsot, viszonylagos gondtalansággal tündöklő félórát. Mert bár mi is folyton szaladtunk le a pincébe és a Dorottya utcába éppen úgy beüthetett volna egy bomba a naponta ismétlődő hosszú légitámadások alatt, Pali mozgékonyasága, autoritása, mentőakciói, beszerzései, vendégszeretete és főleg magabiztonsága szívet képeztek az akkori Pest képében.

*

A közművek sem működtek már rendesen. Gáz csak elvélve és igen kis nyomással volt bizonyos órákban, úgyhogy Ilonka folyton a jó, régi, nagy fafűtéses tűzhelyet használta a konyhában. Szerencsére ez számára, aki vidékről jött, nem jelentett külön problémát, nem okozott felháborodást vagy panaszt. A fürdőszobakályhát is könnyűszerrel fűtötte be. A kádban előírás szerint akkor már mindig

víz volt, esetleges bomba okozta-tüzek oltására. A lakásban főleg az utcai nagy hálószoa volt befűtve, az ebédlőben többnyire nem, ott az étkezésektől magunktól felmelegedtünk [. .]

Pali annyira el volt foglalva saját akcióival, saját hatalmának kiélhetési lehetőségével, olyan biztosnak látszott sérthetetlenségében, mintha ezzel a „mindent szabad tenni” papirossal együtt garanciát hordana zsebében bombák és elemi csapások ellen. Decemberben már autót is szereztek, azt kell gondoljam, hogy Gyurka volt a sofför, T., Pali és Garzó Zoli a „rohamosztály”, mely kiruccasásaikról olyan trauvailleokkal tért vissza, mint ötven kiló cukor, vagy 10 tízliteres demizon különböző erős szesz Putnokyéktól, százezer cigaretta. Hogy ez hol és hogyan, nem közöltem velem és talán jobb is volt nem tudni. Igen, revolverje is volt, az hozzátartozott a „maskarához”, a Lohengrin szerephez. Rémülten néztem ezt a szerszámot, mialatt Pali a zongorán kiszedte tokjából és játszott vele. „Kérlek, tedd el, félek tőle.” „Csacsikám, hiszen nincsen töltve, hogy bebizonyítsam, rásütöm Buksira.” „Az Istenért, ne tréfálg.” „De egész biztos nincsen töltve, különben csak nem mondanék ilyet.” És már szegelte is a hintalovon hintázó gyereke. Sikítottam, „ne hisztérikázz, mert azt nem szeretem” de mivel csak nem hagytam abba és már rángattam ki a gyereket, hogy átvigyem a másik szobába, Pali végül is, mert hát bebizonyítania mégis csak kellett, hogy bolond vagyok és nincs mitől félek, a szoba falára célozva húzta meg a ravaszt. A golyó súrolta az állólámpáról lelógó villanydrótot, a lövés hangjával egyszerre aludt az ki. Hogy Pali mit mondott mikor sírni kezdtem elképzelve, mitől mentettem meg „hisztérikus viselkedéssel” gyereinket: „Úgy látszik mégis töltve volt.” Nekem ez a kis incidens, mert hisz többet szóba sem került, az első félelemhullámot keltette fel. És most már nemcsak a külső veszélyektől féltem, hanem Pali örültségétől [. .]

Már igen közel lehettünk karácsonyhoz. A város parancsnoka egy Nydossi³⁹ nevű volt masször lett a Gellért szállóból, az írta alá az újabb és újabb napiparancsokat, melyeket még mindég nagy figyelemmel kellett tanulmányozni. Mindenféle mentesítő írás elvesztette értékét, kivéve amin ilyen meg ilyen pecsét volt. Egy alkalommal egy német parancsnokságon kellett a „fiúknak” jelentkezniök. Hogy Pali félt-e az oroszlán torkába menni? Nem mutatta. Közel, a Lánchídőnél volt egy egyenruha üzlet és még nyitva volt! Ott vásároltam pár csillagot, stráfort és előléptettünk mindenkit . . . egy kicsit. Azt hiszem Paliból zászlós lett, Évával együtt varrtuk szorgalmasan fel az új rangokat. Közben szolt a rádió és mondta be: „zavaró repülés . . . zavaró repülés . . .” de már aligha volt az Bácska, Baja, hiszen az már nem volt „tengely” kézen. Erről a németekhez tett útról egy-egy kis fehér vászondarabkával tértek vissza a fiúk. Nem emlékszem, hogy hányat hoztak, de hármat biztosan, „Falls verwundet, ist auf dem grossen C Wege sofort . . .” zu befördern, vagy ilyesmi lehetett. Tudom, hogy Zolinak is varrtunk fel ilyet, előírás vagy tanács szerint a váltómés belső részére.

Vitán felül állt, hogy minden előzetes ígéret ellenére Pest nem lesz nyílt város és hogy a németek nem vonulnak ki belőle. Talán egy nappal karácsony előtt Pali és T. átmentek a szomszédos Hitelbankba, a légvédelmi parancsnokhoz. Hogy hogy nem, a papír alapján egy egész külön pincét kaptak a T.-féle partizán csoportnak. Egy külön papiros, sok pecsét, igazolta ezt, amit felragasztottak az új pince belső ajtaján. A Hitelbank már előzetesen az egész háztömbben áttörte az összekötő pincefalakat, így egy földalatti labirintus keletkezett, melyben azonban hamarosan kiismertük magunkat. Ezen a napon, december 23-án, rettenetes fogfájás kínozott. Egy arany plomba volt azon a fogon, mely annyira fájt és végül is Zoli tanácsára és talán előzetes telefonjára autón Pali elvitt a Veres Pálné utca 7-be, egy öreg fogorvos bácsihoz, miközben Zoli saját lakásukba ment „utánanézni a dolgoknak”. Ha talán nem is ugyanabba a lakásba kerültem, melyben kisgyermekkoromban laktam, egy azonos típusúban kalapálta le az arany tömést a bácsi és kaparta ki ahogy tudta, az ideget nyomó ragasztó-cementet. Fehér köpeny volt ugyan rajta, de az egész rendelő, ha nem is volt poros, a fűtetlenség és elhagyatottság szomorúságát árasztotta és kissé túlvilágnak tűnt ez a kezelés, a pokol minden szenvedését ígérő idők előestéjén. Anakronisztikus volt, még ragaszkodtunk a külső formákhoz, de már nem csináltunk programot, nem volt szó további kezelésről „remélem, hogy a fájdalmat egyelőre megszüntettem” mondta a fogorvos. Nem volt közben riadó, csak szürkeség és csend az utcákon, semmi forgalom, járművek csak elvéve a Városparancsnokság laktanyája körül, gyalogjárók is alig. Halálra voltunk ítélve és megfelelően gyászoltuk előre. De ez nem is igaz. Meg voltunk

³⁹Nydossi = Nidosi Nedics Imre, „a főváros védelmével megbízott nyilaskeresztes pártszolgálat vezetője”, eredetileg fürdőmester. L. Gáspár Ferenc (szerk.): Források Budapest történetéhez, 1945–1950. (Bp. 1973), 394–400.

győződve, hogy a felszabadulás, a győzelem előestéjén vagyunk, melyhez, valószínűleg, pár kellemetlen óra, vagy nap árán fogunk jutni. Azután azonban egy-kettőre elpucoljuk a csúnya nyomokat és minden jobb lesz, de sokkal, mint bármikor is azelőtt [...]

*

Karácsony délutánjára Ilonka szabadságot kért, egy úpesteri rokonához akart látogatni menni és ott is éjelezn, mise után. Beleegyestünk.

Nem sütötte meg a hagyományos családi beiglit, mert ahhoz sok minden pancs kellett, aminek elmagyarázásához nem volt kedvem, de biztos jó vacsorát és előzetesen uzsonnát készített. Délután A.-ék jelentek meg és az ajándékokat a két ágyon állítottuk ki. Margit, aki a könyvelést intézte, Pali nőgátására közölte, hogy „milliomos” férjem van. Kérdeztem, hogy hát hol van a millió? A könyvelésben. Margit hat ezüst teáskanalat kapott karácsonyi ajándéku. Kissé szégyeltem magam átadni, mert ismerem származásának titkát. De Pali azt mondta, amint lehet vásárolni, ő majd pótolja és elvégre le vagyunk nekik kötelezve. A kanalakat T. szállította a Falk Miksa utcai lakásból. Lopta tehát. Úgyszintén a nekem ajándéku a zongorára tett két óriási kínai vázát, sárkánymotívummal, amit attól eltekintve, hogy az ilyenfajta lopott ajándék nem tetszett, mint műkincset különben sem tudtam értékelni. A többi ajándékra nem emlékszem, hiszen vásárolni már alig lehetett, de nagyon meglepett és kissé különös és kellemetlen módon, egy szál vörös rózsát, amit hosszú, karcsú, elegáns celofán dobozban kaptam. . . . Annától. Az hogy nincsen pénze és ha van Palitól kapta, az hogy nekem ad ajándékat és hogy egy ilyen luxus holmit ad. . . ? Soha még nem kaptam ilyet és ez is bosszantott, úgy éreztem, félvilági dolog ez a drága csomagolás és inkább illik küldőjéhez, mint a küldőthöz. Mama és papa is jelen voltak, első alkalom volt életemben, hogy a karácsonyt nem az ő házukban értük meg és hogy nem volt annyi vendég, sem olyan nagy és díszes fogadás és a várakozásból is igen kevés maradt, hiszen én magam voltam a háziasszony. Ők akkor megint Harmathéknál laktak, a Deák Ferenc utcában és a lakásajtón ki volt írva: itt nem laknak zsidók. Az a ház ugyanis „csillagos” ház volt, Harmath azonban kivételezett arany katonai éremmel és papa a felsőházi tagság miatt. Abban az időben már elrendelték volt, hogy a lakás bejárati ajtajára papiroson minden ott lakó személyről anyakönyvszerű feljegyzést kell kiagatni, hogy esetleges katonaszökevény keresésénél mindig ellenőrizhető legyen, ki az aki és jogosan húzódik-e meg az ajtó mögött. A bejelentő hivatalok hetekkel, sőt hónapokkal el voltak maradvá [...]

Nem volt nado egész delután, sem vacsora alatt, csak kilenc óra tájt, Veráék éppen indulni készültek Kossuth Lajos téri lakásukba, egy eddig soha nem hallott nagy robaj.

Csak másnap tudtuk meg, hogy ez az első ágyúgolyó volt, mely a Szabadság tér közelében szilánkokra törte az ablakokat.

Másnap reggel Ilonka csak későn érkezett meg és magából kikelve, felháborodottan, amiért a villamos nem járt és végig gyalog kellett jöjjön a Váci úton. Mi azonban nem fogtuk ezt fel olyan tragikusan, azt, hogy a város körül van vége, hogy Budán a külső villanegyedben már oroszok vannak, nagy örömmel vettük tudomásul.

Azt hiszem nagykarácsony napján délben mentünk át autón a Gellérthegy mögötti szerzetes templomba, hogy résztvegyünk Szabó Micu esküvőjén. A kis kápolnában csodálatos módon összegyűlt jó pár ember, többek közt meglepődve ismertem fel Fényes Katót, a pár osztállyal alattam gimnáziumba járó később félvilági dízózzé kinőtt csinos nő, aki csillag nélkül, nyilván hamis papírral vett részt a szertartáson. Barátja, egy német „gazdag ember”, nyilván feketekereskedő a Wehrmacht szolgálatában filozemita beállítottsággal, volt Micu egyik tanúja és, mint később hallottam, ő is „tagja” volt a T.-féle „partizán” csoportnak. Micu menyasszonya, Erzsébet, csinos nő. A szertartást követő papi beszéd alatt szírénaajlés nélkül légítámadás kezdődött és a svungos szónoklat hirtelen és igen rövid befejezést kapott, minekutána mindannyian levonultunk az (iskola?) épület pincéjébe. Micut azonban, aki annyi sok év után szánta rá magát a nőülésre és most sziklaszilárdan meg volt választásának helyességéről győződve, ez a veszélyes impromptu csak jó előérzettel töltötte el és szívből vidáman fogadta a szerencsekívánságokat, míg én balsejtelmeiktől gyötörtlen nézegettem a fehérre meszelt pincefalakat és figyeltem a robbanások hangjára. Ha közeledtek és sűrűsödtek visszatartottam lélegzetem, ki tudja, talán a következőt már nem hallom, mert engem temet el, ha távolodtak és ritkultak tudtam újra

beszélni és a nyomás engedett. De soha, egyetlen légitámadás alatt sem tudtam magam függetleníteni egy pesszimizmustól, mely a legtöbb embert a szokás hatalmánál fogva, idővel nem gyötört. Azt hiszem még aznap délután megjelentek az ikrek és inspiciálták a pincét és talán másnap megjelentek segéderők, P-ék is, apa és fiú, és kezdődött a lehurcolkodás. A pince téglalakú volt és volt valahol egy kéményluka is benne és a viceházmester felállított benne egy vaskályhát és be is gyújtott, de tűrhetetlen füst kerekedett, elannyira, hogy attól tartottam, nem is tisztul ki a levegő soha többé. Talán két helyen is lógott benne lámpa, de volt (vagy kevéssel később lett) két nagy lámpa, hogy olaj vagy mi lehetett bennük? Nem, egész olyan volt, mintha villany lett volna, talán egy óriás elem? és azt a két végén állítottuk a cement padlóra. A sok padot úgy toltuk össze, hogy matracokat lehessen ráfektetni és rengeteg matrac és rengeteg ágynemű került elő idővel a legkülönbözőbb helyekről [. . .]

Azt hiszem az első éjjel a közös pincében inkább viccnek tűnt, mint kényszermegoldásnak. Akkor már sínadrágban, bakancsban jártam és hajam egy fekete bársonyszalagra felcsavarva szorosan simulat fejemhez, amiért Zoli „Gombafej”-nek csúfolt. Sötétben és félig ágyban vetkőztem le, hideg is volt, meg hát nem voltam egyedül és még jó párszor kiugráltam az ágyam mellett levő gyerekágyban Buksit alaposan bebugyolálni. Hogy beszélgettem-e még Palival, fülébe sugdosva? Hiszen napközben sem volt alkalmunk akkor már egyedül lenni. De mintha nem lett volna mit, mintha az együtt végzett munkát és vendéglátást nem kellett volna még külön áttárgyálnunk és külön útjainkról, lett légyenek azok valódiak, mint Palié, vagy lelkiek, mint az enyém, nem akartunk egymással beszélni [. . .]

A velünk étkezők száma idővel egyre nőtt és így a terítésnél is kénytelen voltam engedni a jó rendből és különböző nagyságú kanalak, kések, villák, sőt tányérok és más és más szervizbe való csészék tettek szolgálatot. Napközben továbbra is főtt a fekete, ez kis spiritusz lánggal történt, mert vendég folyton akadt. Így mindjárt karácsony másnapján kiderült, hogy Zombory Mercedes udvari kis lakásában Zolinak barátai tanyáznak, titokban, lejárt, vagy hamisított katonai mentesítő irással. Ezek közt volt Kispéteri Janinak fia Péter is, és Borhegyi Pisti, egy arisztokrata mániás, keskeny nadrágszárt hordó, haját folyton hálóval leszorító szőke fiatal gyerek, egy Nagy Guido nevű fiú és Mercedes öccse, azt hiszem Zombory László. Guidónak voltak Budán szülei és tőlünk telefonált nekik. Nem hittük, hogy sikerül, de csodák csodájára kapcsolt, és így megtudtuk, hogy a külső Hidegkúti úton már bent voltak az oroszok [. . .]

Csodálkozásomra esküvőjük másnapján megjelent az ifjú pár, Szabó Micu és neje, Erzsébet. Bátran jött férjével az állandó kis légitámadások és lövöldözések dacára és elmesélték, hogy a nászéjszakán lakásuk a Markó utcában telitalálatot kapott és ők egy folyosón állították fel ágyukat, de ezt is Micu csak „jó jel”-nek minősítette. Tisztán emlékszem, mennyire csodálkoztam látogatásukon, valahogy illetlennek éreztem és szégyeltem magam amiatt, amit kénytelen voltam azzal az éjjel kapcsolatban feltételezni. Ők azonban megitták a kávé, meghallgatták a rádiót, vagy beszámolóinkat az utolsó BBC adásról és aztán továbbmentek. Ez a rádió, mely egyenáramú volt, csodálatos módon szinte az utolsó napig működött és a Londonból jövő híreket a legkülönbözőbb nyelveken lestük. Ez a távoli Albionban beszélő ember képviselte számunkra a jövőt, a szebb jövőt, a reményt, ez a kimért hang, mely érzéketlenül számolt be csapásokról és győzelmekről egyaránt, volt vigaszunk és támaszunk. Mert azért akkor már sejtettük, hogy a dolog nem lesz egy nap alatt elintézve és sokfejú sárkány az, mellyel addig meg kell vívjunk. Papáék szinte minden nap eljöttek hozzánk. Kikapcsolódás és változatosság voltak ezek a veszélyes séták számukra és a gyermekeik iránt érzett szereteten kívül azt hiszem a rádióhírek az egyik fő attrakció és vonzerő.

Karácsonytól fogva tudtuk, hogy a város be van kerítve. Attól kezdve már nem is igen szólt a sziréna, hiszen akkor folyton szólhatott volna és nem volt Hinterland, ahonnét a gépek közeledtét jelenthették volna [. . .]

Karácsony és újév között kellett legyen, hogy az ötödik emeletről megjelent valamiért nálunk a légó-parancsnok. Kis, udvari lakásban laktak, negyven körüli házaspár, tartózkodóak, fessek, sportosak, attraktív megjelenésűek voltak. Nevük . . . ? Talán a pincével kapcsolatban jött valamit kérdezni, hiszen különvonulásunkkal megürült helyünk abban a csepp pincében, melyet Szalayékkal kellett addig megosztanunk, és mely éppen csak leülni annyi ember számára volt elég nagy. Szó szót követett, azt hiszem ez volt első látogatása nálunk, de hamarosan kiderült, hogy Gyöngyösi Pista neki jó barátja, és hogy tegnapelőtt ott volt kellemes karácsonyt kívánni. Ott volt a házban és hozzánk nem jött be.

Az ebédőasztal leszedve állt az úriszobában, annál ültünk és én fejem kezemre támasztottam, mintha valamit ki kellene belőle szorítsak, és úgy tépelődtem ezen a dolgon. Hogy lehetséges az, hogy nem jött be hozzánk? Pali, te ezt érted? Mire lehet magyarázni? Micsoda hátsó gondolat húzódnak meg emögött? Biztos azt hiszi, nem tudtuk meg. De kérdőre fogom vonni, esküszöm, ez lesz első dolgom az ostrom után. Nem bírom az érthetetlen dolgokat, tudnom kell az okot.

Emlékszem, hogy Gyula bácsi is ott ült az asztalnál. Látogatóba jött és hálálkodni a jó elhelyezésért a Falk Miksa utcában. Ennivalót csomagoltunk neki össze, bár úgyis el voltak látva. Megkérte Palit, szerezne hírt neki Budáról, lányától és ott is maradt délutánig, míg Pali visszajött, talán valami levelet is hozott és megnyugtató híreket. Mosolyogva, süketsége védelmében ment vissza a T.-féle 2. számú kvartélyba. Azt hiszem, hogy az akkor már annyira tele volt T. különböző véden-ceivel, hogy a vezérnek kényelmetlenné vált, és nem sokkal utána költöztetett újra vissza a Dorottya utcába, most azonban az irodába, ahová sok ügyel-bajjal vagy három ágyat cipeltek át Horváthék és mások lakásából.

Hogy már Szilveszter előtt kezdődtek-e az éjjeli szeanszok, vagy csak utána, nem tudom. De szilveszter este, ez egész biztos, együtt ültünk az elsőtétített ablakok mögött az úriszobában, Zoli, a Szűcsék, Veráék és Pali italt kínált, hiszen volt bőven, és cigarettázás folyt nagyban, amit szintén ő mért ki, dobozonként, a kincstárból és csak az állólámpa égett, mely nem világította be fényesen a nagy szobát. Az egyik fal mentén álltak a mi recamierink, rugóikra plaidet raktunk, a matracok lent voltak a pincében, és tervezgettünk. Szűcsék a BBC által hirdetett Vörös Jánosról beszéltek, aki nekik az első háborúban osztag-társuk volt, és aki most, úgy látszik, már az oroszokhoz, vagyis a szövetségeseinkhez pártolt, és ott persona grata. Az majd nyílt karokkal fogadja a Szűcséket, és révükön valamennyiünket, és a bevonulás napján mindjárt nagy ünnep lesz, és Pali jól teszi, ha a frakkját készenlétben tartja [. . .]

Újév napján hallgattak az ágyúk. Már jól tudtuk, melyik a belövés és melyik a légelhárító zaja. Fehér újév volt és csend, vészjósló csend, mert ha az oroszok nem támadnak, a bezárt német és nyilas banda újabb rendeleteket tud kibocsátani. A fakerítéssel körülvett gettó, melynek pár kapuját fegyveres örök őrizték, szörnyűségeket rejtgetett magában, melyekről csak kósza hírek keringtek, egy biztos volt, az oroszoknak sietniük kell, mert a lakosság közben egyre nehezebb helyzetbe került [. . .]

Pali persze változatlanul rohangu különböző fontos és csináltan fontos útjaira, melyekre Zoli testőrként kísérte. Ezekről az utakról csak szűkszavú leírásokat kaptunk, hogy melyik ház dűlt be, kinek és hová vittek élelmiszert vagy hamis papirost. Tudtam, hogy sokat jártak a Hungáriába, ahol Anny húzódott meg, akit Zoli is ismert „már rég”, és hogy még Budára is átmerészkedtek, amit rettentően rosszgalltam, mert nem lehetett a hidakban már bízni. És persze jártak a Pozsonyi útra, ahol Mariska néniék és papa egész családja is lakott, és Panniékhoz, akik a Katona József utcában tanyáztak. Így aztán mindenkiről volt hír, még Thompsonékról is, akik valahol voltak és Pali sokat „dolgozott” Walter bácsival, el nem bírtam képzelni, hogy mi az, amit közösen „előkészítenek”.

Én a férfiak délelőtti útja idején vadul stoppoltam egy nagy csomag zoknit, melyeket egy csomagban tartottam a recamier szélén. A recamiern közben Buksi rohangu fel és alá, majdnem egész nap, „indul a hajó”-t kiabálva. Balatoni nyaralásról tudta, mi az [. . .]

Többnyire három óra, fél négy vagy később lett, de sötétedés előtt mindig befutottak. Akkor újra megterítettem, Éva, Vera segítettek és leültünk az egytál ételhez. Mindig volt elég, és T.-ék feljöttek az ő porciójukért. Akkor láttam először a lenti két vagy három nőt, akiket nem szívesen tegeztem. Zsidó voltukról Pali már értesített s T. nagy tisztelettel beszélt a barna hajú, érdekes orrlukú barátnőjéről, hogy az egy „orvos” lánya és talán még adtam is valami ruhaneműt kölcsön. Ezeknél az étkezéseknél is persze a Szűcsék vitték a szót, és az ételt is szaktudással kommentálták. Én igyekeztem nagyobb porciót juttatni Zoli tányérjára, aki szerényen és szó nélkül hagyta a többieket érvényesülni. A hosszúra nyújtott tiszlész után következett a kedélyes este, és a rádió volt a főszereplő a hírekkel, aztán a bridsasztal, melyhez, bár gyenge volt, negyediknek T.-t is fel-felhívták. Később egy kis italozás következett és olyankor Ilonka, Éva, Pimpi néni és persze Buksi már levonultak volt a pincébe, és én voltam a háziasszony [. . .]

Hány napból állt az ostrom újév után? Összesen 18-ból. És volt külső esemény is bőven közben.

Így először Panni érkezése. Pali hozta el a Katona József utcából, autón, míg még lehetett autón jönni. Rettenetesen félt. Üres kézzel jött, másnap Bandi utánaküldött valamit, egy csomagot. Egy kis szép bőrkofferecskét, melyben kozmetikai holmija volt. Más nem. Panni aztán írt egy-egy levélkét, melyet Bandinak Pali vitt el, de ez volt az egész. Elfelejtette, leírta, hogy van férje. Szekrényemből szedett ki ruhákat, nem sínadrágot, és órákon keresztül kikészítette arcát. És este, néma megdöbbenésemre, mikor a híreket már többféle verzióban meghallottuk, és a rádión más állomások is jöttek, a békés Svájcból, vagy ki tudja honnét, tánczenével, (de nem, nem, ezek lemezek voltak, nekem magamnak is voltak gramofonlemezeim és aztán kölcsön kaptunk a házbeli gyerekektől, Zomboryéktól) Panni pedig, *horribile dictu*, T-vel kezdett táncolni, akinek jó alakja, feszes egyenruhája, túlzottan udvarias modora dacára számomra lehetetlen lett volna egy kötelező kézfogásnál tovább menni. Úgy táncoltak, hogy egy gombostűt nem lehetett volna kettőjük közé dugni. Árulásnak éreztem ezt, osztályárulásnak. Mintha Zölddel, a sofőrrel állt volna le táncolni. Napközben nem sokat lehetett Panniból látni, főleg a nagy fehér cserépkálya mellett állt, mely a szoba legvédelettebb sarkában volt, és félt. És flörtölt Zolival és féltékeny voltam. Aztán Pista bácsi állított be a Krisztina körútról, váratlanul. Olyan időben jött, mikor már nem lehetett újabb ágyat szerezni, Zoli felajánlotta, hogy átengedi az övét a pincében. De Pali erre azzal a propozícióval jött, hogy majd mi ketten alszunk fent a lakásban. Ez nem volt annyira kockázatos, sőt, éjjel szinte semmiféle repülésre nem került sor. Pista bácsi le is ment a pincébe, mi pedig, fiatalok elfogadtuk Mercedes meghívását, és elmentünk a kis udvari lakásba. Szűcsék is persze velünk, ital volt itt is a Borhegyi cégtől, Borhegyi Pisti kockás mellényében és szűk nadrágjában egész olyan volt, mint egy század eleji Oscar Wilde színdarabhból. És nagyon félt, és valahányszor ágyülővést hallottunk, azt mondta, elég, ne tessék kérem gurigázni azokkal a hordókkal. A szobát, az akkori megvilágítást még jól látom magam előtt. És főleg hallom. Hallom a lemezt, melyet Kispéteri Jani bácsi egy évvel előbb hozott magával Zürichből, egy amerikai lemezt. Zolival álltunk fel rá táncolni. *You, lovely you, I never saw or heard a girl . . .* a dallam és ütem gyors ritmusú volt, a hely kicsi [. . .]

De nappal nem táncoltunk, dolgoztunk. A férfiak munkája főleg abban állt, hogy reggelente fát hoztak fel a pincéből. Pali nagyszerűen és svungosan tudta apróra vágni. A másik foglalkozás, de ebben már mindannyian részt vettünk, a vízgyűjtés volt. Nem volt már nyomása a víznek, és a harmadik emeleten egyáltalán nem jött semmi, talán már újévtől kezdve. A házmasterék földszinti lakásából, vagy ha nem volt erős légítámadás, az udvaron levő csapból hoztuk a vizet, boros palackokat tartva a csap alá, abból nagyobb edénybe öntve. Az ostrom legvégén már csak a pincében volt víz, sorban álltunk ott valamennyien, és soká tartott, míg a cseppeként jövő folyadékot egy liternyre tudtuk összegyűjteni. És hát sok víz kellett, mosdáshoz, főzéshez, mosogatáshoz és w. c. öntözéshez. A w. c. nagy probléma volt. Állandóan egy egész vödörnek kellett készenlétben állnia, s naponta többször utánatöltöttük. Valaki felállt és teleöntötte a tartályt, aztán rendesen le lehetett húzni. Ha csak a csészébe öntötte az ember a vizet, annak nem volt olyan öblítő ereje, mint a tartályból, úgyhogy nemcsak vödör, de létra is állt a különben hideg és a jeges vízzel a kádban nem valami marasztaló képű fürdőszobában.

*

A BBC-ből tudtuk meg, hogy újév napján egy fehér zászló alatt az oroszoktól a város felé küldött követet, minden nemzetközi jog ellenére, agyonlőtték. Nydossi úr nem tárgyalt megadásról. Ez a masszór akkoriban már a Városház utca 16. alá tette át székhelyét, és rövidesen megjelent egy újabb rendelet, melynek értelmében a „fiúknak” oda kellett menniök papírjaikat lepecsételtetni. Kissé drukoltunk, hogy fog ez menni a Szűcsékkel és Gyurkával, de győzelemittasan jöttek vissza. A házban ugyan Pali futólag látta letépett füllel azt a Szántót, aki ezredesi uniformisban járkált éjjel az utcán, ami nem volt biztató jel, de mikor a városparancsnok magas színe elé kerültek, Géza a kellő tisztelgés után „örömhírt” jelentett a masszórnek. „Biztos értesüléseink vannak, a felmentő német csapatok már elérték a várost, és rövidesen szétverik az orosz gyűrűt.” „Tudtam, hogy ennek a jelentésnek előbb-utóbb be kell hozzám futnia. Sejtettem, hogy létezik ez a partizáncsoport, csak nem volt eddig módom érintkezést találnom veletek, hiszen én eddig nem voltam katonai beosztásban. Szem előtt tartva Szálasi apánk jelszavát 'Kitartás!' ragaszkodtam pozícióinkhoz. Örömmel üdvözöllek benneteket és kérek, rendszeresen tegyetek jelentést!” Aztán mindegyiknek beütötte a pecsétet iratába.

Nem tudom, Lackó hogy vette fel Palival az érintkezést, üzent-e Évának, vagy írt neki, vagy Pali volt Mariska néniéknél, de tény, hogy ez az unokafivérem, aki főmérnöki rangban dolgozott volt Szentendrén a villamos műveknél, és aki nemcsak gyerekkora óta volt kikeresztelve, hanem egész habitusában mindig is keresztény szerénységet és tartózkodást és egyszerűséget képviselt, tartalékos zászlós volt és elegáns, kissé aszkétikusan magas alakjával és jóvágású arcával cseppet sem hordott magán „áruló jeleket”, nem tudott már kiutat találni. Igen, azt hiszem, felesége, akit csak a németek bejövetele után vett el, mert akkor már nem ronthatott addigi „nem zsidó létszámba eső” mivoltán, Kató, jött el hozzánk bátran, hamis papírjaival. A bátorság az utcán járáshoz egyáltalán is szükséges volt, hát még a hamis papirosokhoz! Kató tehát megjelent és elmondta, hogy Lackó helyzete veszélyeztetve van. Nem is tudom, kérte-e Pali segítségét. A következő lépés az volt, hogy Lackó megjelent nálunk, rettentő csendesen és leverten, piszkos ingben, napok óta mosdatlanul, talán éhesen is, nagyon szomorú benyomást keltett. Először is úgy-ahogy megmosdott, és fogkefét is tudtam neki adni, még meg is borotválkozott és tiszta alsóneműt vett fel Palitól, ami, mivel Palinak igen hosszú karjai voltak, nem is volt rövid számára. Aztán Pali elment valahova és elhozta tisztí egyenruháját. Gondolom, hogy ez érkezése után való másnap lehetett, és mikor mama látogatóba jött hozzánk, mondta neki, „Ilonka néni, egész másként érzem magam most, hogy rendes, tiszta ruha és saját uniformisom van rajtam.” Ő is kapott mindjárt igazolványt, azt hiszem csomó biankó papiros lehetett T.-nél, és aztán ő is elment a Városház utcába a legújabb pecsétért. Mindjárt hasznosította is magát, kiszedte a belső ablaküveget, és egy üres szobában a szekrény mögé állította. „Ha az egyik eltörik, amelyik benne van, legyen mindjárt kéznél a rezerv, nem is tudod, mondta nekem, micsoda baj az, ha nincsen ablaküveg a szobában.” Este pedig használható volt, mint negyedik a bridsnél, és mindjárt át is alakította villanyhálózatunk, mely az egyetlen, még működő forrásból, a rádió egyenáramából szétágazóan mindenhová, fürdőszoba, folyosó és konyha, az udvari lakószobába is árasztotta a fényt. A lépcsőházban törte fel hozzá a külső vezetéket, úgyhogy „loptuk” az áramot, nem ment órán keresztül, de hát egyelőre nem jött ki senki a közművektől számláival.

A légítámadások szüntelenek voltak, és a pusztítás a városban, Pali szerint, óriási. Én nem mozdultam ki a házból többet. Egy alkalommal, talán reggel volt, talán délben, és a fiúk elmentek, és a nők, Éva, Vera, Panni és Buksi lent voltak a pincében, erre már nem emlékszem, mindenesetre csak ketten voltunk fent a lakásban, Ilonka és én. Az asztallal bibelődtünk, terítettünk vagy leszedtünk, mikor a légítámadás, a sortűz az alacsonyan repülő gépből olyan közel jött, és egyre közelebb, és olyan kitartással, már percekken keresztül rezgett minden körülöttünk, hogy futottunk ki a szobából a hosszú, keskeny folyosóra, át a konyha felé, talán a hátsó lépcsőhöz, hogy a pincébe meneküljünk. De nem volt bátorságunk kimenni a szabadon álló lépcsőhöz, hiszen egy repeszdarab eltalálhat és megálltunk a folyosó sarkán, a konyha előtt, mert az dupla fal volt. Rémületünkben összeszorultunk ott egy pici sarokban, és összeölelkezve, visszatartott lélegzettel vártuk a veszély elmúltát. De percek múlva a helyzet még mindig változatlan volt, és biztos voltam benne, hogy ez az utolsó óráim. Ilonkának szentül megígértem, hogy ha ő hal meg és én életben maradok, felkutatom 12 éves fiát és segítem, és memorizáltam ennek az Erdélyben maradt gyereknek adatait. Aztán felülkerekedett bennem a hiúság, ha meg kell halni, legalább ne csúfítsa el semmi az arcom, és a garderoobe szekrény tetejéről, kezem kinyújtva a sarokból, leszedtem egy díványpárnát, és abba fúrтам arcom. Mikor a gépek berregése elhallgatott, megcsókoltuk egymást. „Egyszer az akasztás elmaradt.”

Akkoriban már tudtuk, hogy a havas utcákat üveg is borítja véges-végig, hogy a szép budapesti tereken híres emberek, királyok, tudósok és régi hősök szobrai mellett a németek légelhárító ágyúkat állítottak fel. Hogy ezek a harcosok dérről és hóval takarva fagyosan nézték ezt az új barbárságot, mint ahogy kilátástalanul várták évszázadokkal előbb a kívülről jövő segítséget, Rómából a barbárok ellen, egy segítséget, mely késett, és soha nem ért el Magyarországra. Hallottam, hogy Erzsébet királynő szobrát éppen a szíve táján golyó érte, de azért változatlan tartásban állt a Duna mentén, keményebb anyagból volt faragva, mint a város többi része. A házak és az üzletek nagyrésze bedűlt, a kirakatüvegek mind eltörték, és így hamarosan sor került a fosztogatásra.

Volt különben is pár nap, mikor a támadások gyengébbek voltak, és az emberek messziről jöttek, hogy egy-egy feltört és védtelenül nyitott boltot kiraboljanak. Elvittek belőlük mindent, „ha én nem veszem el, elviszi más” magyarázattal. És hát volt benne valami. Így sok ital került „kiosztásra” a Dorottya utca sarkán álló Borhegyi cégtől, a helyszínen is felöntötték a garatra, az a legbiztosabb

„őrző” hely, onnét már nem lehet elvenni, és hát kis bátorságot kellett inni a sok szörnyűség elviselésére. Ezek közé tartoztak a most már rendszeresen a Dunába való menetek, nyilas őrizet alatt.

A Gettóból, melyet szigorúan őriztek, és melyen belül még nagyobb nyomorúságnak kellett lenni, mint az éhez, fáz, vérző város többi részében, kis csoportokban hajszolták a szerencsétleneket, akiket inkább lövészi gyakorlatból, mint más bűnökért való lakoltatásért üztek le a befagyott Dunához. A célzó bajnokok gyerekek voltak, 17–18 éves kölykök, kikben az élet iránti tisztelet nem fejlődött ki, akik ebben a haláltáncban minden normát elfelejtettek, és válogatás nélkül, öreg és fiatal, nőt és férfit kergettek át a városon, hogy aztán a Duna partján sortűzet bocsátva rájuk figyeljék, amint sebesülten, halva vagy még élve beleestek a jégtől torlódó folyóba. Így történt Pintér Gyurival is, aki azonban kimászott belőle valahogy lejjebb, és kimenekült ebből az üldözők és üldözöttekből álló szerencsétlen országból.

Mamáék, akik a Deák Ferenc utcában vagy a Harmincad utcán át jöttek hozzánk, rémülten léptek be meglevő kapualjakra. Nem lehetett tudni, mikor állítanak be egy járókelőt a sorba, hiszen „mindenki gyanús, aki él” [. . .]

Mamáék változatlanul jártak hozzánk, mi voltunk az egyetlen népek, akik nem éltek pincében és hát azonkívül rádiók is volt, és valamilyen furcsa formáját a polgári életnek még fent tudtuk tartani. A gyerek ott ugrált a recamiern, indul a hajót ordítva, a fehér cserépkályhának támaszkodva melegedni lehetett. és mindig jöttek emberek látogatába, kérni valamit, segítséget, ételt, papírt, hírt hozni.

Így megtudtuk, talán Szabó Micutól, aki járt még a svájci védett házba, ahová szájhírből eljutott, hogy a külső Thököly úton telitalálat érte azt a házat, melyben Komlós Pali sógornőjénél megbújt. Nusi, ez a bátor, okos, józan nő, miután látta, hogy 90 éves apósa, férje egyaránt meghaltak, de sógora él, valahogy elcipelte az önkívületben levőt egy közkörházba. Oda ment el Pali, uniformisban. Meg is találta a fejsebesüléssel száz más közt egy fél matracon fekvőt, és beszélgetett vele, amennyiben Komlós folyton azt hajtogatta: Pali–Juci, Pál. Tudta, hogy hol az összefüggés, csak nem bírta magát kifejezni. Pali talán adott valamit az ápolónak, vagy csak hírt hozott, de mindenesetre az egyetlen ember volt, aki azokban a válságos órákban a régi formákat betartva „beteglátogatába ment”, mert mennie kellett. Nem bírt otthon ülni, csinálni kellett valamit, veszélynek kitenni magát, önmagának és másoknak bebizonyítani, hogy hős, hogy embermentő, hogy rettenthetetlen [. . .]

Egyik nap egyedül ültem fent a recamiern, már kora délután volt és stopoltam a zoknikat, mikor fülrepesztő sikoltás hasította át a levegőt. Kaptam télikabátom és leszaladtam a kapualjba, ahol egy nő feküdt, a gépgyertyától találta el egy golyó. Mit lehet csinálni? A légóparancsnok akkor már ott volt, bevitték a kapualjba és tanakodtak. Akkor érkeztek meg Pali és Zoli, és egész természetesnek tartotta mindenki, hogy majd ők intézkednek, eljuttatják valahova, ahol orvos van.

De azért azt a hangot nem felejtettem el, és óvakodtam az utcára menni, és csak még jobban féltettem a „fiúkat”, mikor bombákban elmentek. A következő esemény a szomszéd ház égése volt. Petróleumos, nem: foszforos bombák estek rá, éppen úgy a mi házunkra is eshetek volna, és pattogva, sisterege nyalták a lángok a régi ablakkereteket, elüszkösödött cégtáblák hullottak az eltakarítatlan hóra. Fogtam Buksit kis krampusz bundájában és szaladtam le vele a kapualjba. Felemeltem, magamhoz szorítottam, és újra és újra azt mondtam neki: „Buksikám, látod, hogy hogy ég ez a nagy ház? Jól nézzed meg és ne felejtse el, és majd meséljed az unokáidnak, hogy Te ott voltál, hogy Te átélted Budapest ostromát. Érted? Mit fogsz mondani?” És Buksi fejével nyakamban, sirva néztem a levegőben repülő parázsdarabkákat, a kormos, izzó téglacserepeket.

Pali és Zoli jelentek meg és hallva, hogy a pincében még sokan vannak, habozás nélkül szaladtak át a túlsó oldalra, nem törődve a beomlás lehetőségével, és a fojtogató füst elnyelte őket. Dermedten néztem a veszélyeztetett boltívet, halálkapu lesz belőle? És kapaszkodtam Buksiba, mintha már csak mi ketten maradtunk volna meg. Végre megjelentek, mindkettő cipelt holmit, karonülő gyereket, és azzal jöttek futva át, hogy nálam letegyék. Meg akartam fogni Palit, de kezemből kicsúszott perzselt köpenye, és bár sejtettem, hogy hiábavaló, torkom szakadtából kiáltottam utána: Pali! Szerencsére csak valami csomagot kapott fel, amit a lépcsőházban lerakhatott, és jött vissza [. . .]

Aztán egyik nap, első alkalom volt a már talán 20 napos ostrom alatt, miután a fiúk elmentek, visszamentem az üres pincébe és lefeküdtem. Nem jól éreztem magam, gyenge és kimerült voltam, és fájdalmaim is voltak, fent úgysem volt mit tennem, Buksit körülvették Vera, Panni és Éva, és hát hiábavaló áldozat lett volna köztük ülnöm. Talán kicsit el is aludtam, hiszen sötét volt teljesen, mikor eddig soha nem hallott dübörgésre riadtam fel. Mintha a mögöttem levő falakon végigsúsztatnának

egy szekérnyi kavicsot, még és még hallottam kövek ömlés közben koccanó ütődését, és ágyam a pince padlóján ide-oda ingott, mintha bölcső lenne. Tíz másodpercig vagy egy percig tartott? Végtelenségnek tűnt és folyton csak azt lestem, hogy engem is betemessen a kőomlás. Vége. Betemetve. És a többiek fönt? talán csak én maradtam életben, mikor csend támadt körülöttem, vészjósló csend. Talán beomlott a harmadik emelet, hiszen ennyi kopácsolás sok fal összedültét kell jelezze! Buksi? Te nagy ég! Hamar, reszkető lábakkal tapogatózva öltözködtem, és tapogatózva, egyre gyorsabban futva szaladtam végig a vaksötét folyosón, és fel a hátsó lépcsőn. Omladék fedte a lépcsőfokokat, porfelhő ülepedett lassan a korlátra a fagyos hó mellé.

Nem, az ajtó állt, a szoba állt, és csomó ember volt benne, és Buksi vidáman rikoltozott. Kispéteri Péter köré tömörültek, akinek homlokán zsebkendővel próbálták a vérzést elállítani. Unalmában ájtott hozzánk szomszédolni, és belépve a szobába Pannit a sarokban találta a kályha mellett gubbasztani. „Mit csinál?” kérdezte őt. „Félek”, válaszolta Panni őszintén. „Ugyan, mitől?” És közelebb ment az ablakhoz, abban a pillanatban, amikor egy kis bomba csapott az ötödik emelet udvari sarkára, összedöntve egy szobát, és a szétfreccsenő szilánkok és törmelék betörték az ablakot, és Péter homlokát. „Ettől” válaszolta Panni. Szerencsére a szemét nem érintette a repeszdarab, és egy kis vasdarabka, nyilván a bomba alkatrésze, csak az íróasztal fiókjába fúródott, ahol aztán emlékül még évek múlva is megtartottam. Az üvegdarabokat máris separték el „a nagyságos asszonynak milyen szerencséje volt, hogy nem tetszett itt fent lenni”, és kezdtük cipelni az ablakokat a másik szobából, közben áldva Lackót, aki erre az eshetőségre minket felkészített. „Hol van?” kérdeztem Évát. „Nem tudom, anyusékhoz akart elmenni és onnét még Katóhoz, és elment a többiekkel reggel.” A „kisfiúk”, Nagy Guido és tán Borhegyi Pisti segítettek az ablakokat beakasztani, Zombory Laci pedig elment Péterrel orvost keresni, állítólag a Hitelbank pincéjében is volt egy. Mire a „felnőttek” visszajöttek, már aránylagos rend volt, és Panni mint koronatanú beszámolt az eseményekről.

Csak Lackó nem jött meg. Egy ideig vártunk rá az étkezéssel, Pali dühöngött, hogy megmondta, hogy senki sem járhat az utcán egyedül, csak kettesével, s hogy csak jöjjön haza, majd nem szégyeli közölni vele véleményét.

Akkoriban már nagyon csúnyán égett a Belváros, és a körüton túl valószínűleg már oroszok voltak. A Hungária is égett, és így Pali és Zoli egyszerre csak Annyval jelentek meg, akit a Polyák papírok védelme alatt nem is bántottak a szállodában. „Vera vagyok”, mondta belépve, és ez sok konfúziót okozott, többek között azért is, mert Vera hügom is azonos Polyák Vera papírt hordott magánál igazolásként [...]

Lackó nem jött meg késő este sem, és Éva kezdett nyugtalankodni. De a többiek, a Szűcsék, tréfával csapták el az ügyet, nyilván ott maradt kis feleségénél, nem lehet ezt tőle rossz néven venni. Lackó nem jött meg másnap reggel sem, és most már mindenki kicsit rosszul érezte magát. De Pali folytatta embermentő akcióját és kora délután megjelent Thompsonékkal, akik németeknek akarták magukat kiadni, és a Walter névre hallgattak hivatalosan. Ilyen értelemben is akasztottunk ki újabb papírokat az ajtóra. Lackó nem jött meg délután sem és Pali elment keresni. Igen, Mariska néniéknél járt. Pali nem mondta meg nekik, hogy éjjel nem volt nálunk. Mariska néni mutatta a levelet, amit nekik otthagytak, hogy hogy nem találkoztak személyesen, talán csak az ajtóban őrt állónak adott át levelet, mert veszélyes dolog lett volna neki hamis katonai igazolvánnyal egy esetleges razziának a házban kitenni magát. És éppen ezek miatt a sorozatos razziák miatt akarta, hogy Mariska néni és Laci bácsi eljőjenek a zsidó házból, törte a fejét számukra búvóhelyről.

Az akkori éjjelt Thompsonék Zoli és Laci ágyán töltötték. Addigra a pince már alaposan megtelt, mert a kis becsapás, mely az ötödik emeleten söpört csak le egy fél szobát, összetörte az összes ablaküveget, így az irodáét is, a földszinten. A vad hideg elől T.-ék beköltöztek vagy ötödmagukkal a külön pincébe, T., egy Éva nevű barátnője, T.-nek egy barátja, plusz annak ortodox zsidó barátnője (hogy ezt hol szedte fel, és hogy alakult ki köztük kapcsolat? A fickó egész biztos nyilas volt) és még egy egyenruhás férfi, erdélyi származású [...]

A lakásajtónál beszélgettek ismeretlen hangok. Két nő állt ott, kik Pimpi nénitől kérték, hivasson engem. „Kató adta meg már régebben ezt a címet.” „Talán beljebb...” „Laci itt van?” „Nem, két napja hiányzik.” „Jaj, hát akkor mégis igaz lesz.” Addigra már Pali is ott volt, és rémülten hallgattuk meséjüket, és a sors különös útjait, mely által ez hozzánk eljuthatott. Abban a pincében, ahol ezek a nők voltak, katonák barátnői, előző este egy részeg kompánia tévedt be és hangosan

számoltak be egymásnak különböző dicső haditetteikről. Nem odavalósiak voltak, hanem férfiak, akik egy támadás elől menekültek a ház óvóhelyére. „Mentem az utcán, s egyszerre megláttam a volt főmérnökünket egyenruhában. Zászlósi rangban, a büdös zsidót. Ezt a szemtelenséget nem lehetett tűrni. Egy barátommal voltunk, odamentünk hozzá, igazolványt kértünk. Mutatott nekünk valami papirost, de mindjárt tudtuk, hogy gyalázatos hamisítvány, és bekísértük a legközelebbi nyilas párhelyiségbe. Ott aztán hamarosan bevallotta, hogy az igazolványt ő maga gyártotta és kinyírtuk, öregem, úgy, ahogy egy ilyen elszánt csirkefogó megérdemli. A gettóban lett volna a helye, hát megrövidítettük útját, anélkül is eljutott Ábrahám ölébe.” Éva már akkor ott volt, megfogtuk egymás kezét. Mindannyian tudtuk, hogy Lackó feláldozta magát értünk. Ha ragaszkodik a papír valóságához, valahányan bajba kerülünk. Az eshetőséget, hogy kihúzzuk magunkat belőle, hogy T. és Pali eliminálják a bajt, hogy ezáltal Lackó élete is megmenekül, ezt a valóban sovány eshetőséget nem merte vállalni, inkább a halált. Éva azt mondta: „Szegény Laci tudta, hogy nem fogja megúszni ezt, el volt szánva a halálra már előbb is, mondta, hogy mikor házkutatást tartottak az elektromos műveknél, egy centiméternyire tartotta kezét a magasfeszültségű drótoktól, ha beléptek volna, hozzányúl.”

És Kató, és Mariska néni?

Anyuséknak nem szabad megtudniok. Egyelőre nem is vennék észre, még ráérünk, jaj, csak apus és anyus meg ne tudják. De Katóhoz el kell menni. És ekkor történt a másik véletlen, nem mintha megoldást hozott volna erre a szerencsétlen ügyre. Katóhoz Pali és Gyurka mentek el együtt, anélkül, hogy tudták volna, milyen néven és hányas szám alatt bujkál a Katona József utcában. Ott álltak a romos utca közepén és körülnéztek. És találmra bekopogtak az egyik ház földszinti lakásának ajtaján, és Kató nyitotta ki az ajtót.

Együtt voltak azon a szerencsétlen úton, együtt mentek el előbb a Pozsonyi útra, majd Lackó egy darabon el akarta kísérni feleségét, de az még fel akart ugrani anyjához, aki valahol a Szemere utcában húzódott meg. Lackó addig lent várt rá. Mikor pár perccel később Kató lejött az utcára, Lackónak nyoma veszett. Ott, feleségére várva, vette őt észre volt alkalmazottja. Pali folyton ismételte, hogy ha Lackó nem ment volna egyedül, ha hallgatott volna rá, akkor mindez nem történt volna. De hát ezt már nem lehetett kipróbálni.

A délután folyamán újabb „vészír” érkezett P. személyében. Fiát elvitték a „partizán igazolvány” ellenére, mint katonakötelest, 17 éves volt, és másnap reggel „bevetik” a tűzvonalba. Egy laktanyában van. Már sötétedett és könyörögtem Palinak, ne törődjön vele, az oroszok holnapra úgyis átjutnak azon az övezeten és a gyerekek nem lesz semmi. De Pali máris szedelőzködött, és Szűcs Gézával együtt ment P.-vel. Zolinak fájt a feje vagy mi, és lement a pincébe, lefeküdt, kis láza is volt. Thompsonék közben nagyon szerényen és halkan, de megkérdezték, hogy egy kis teát vagy teapótlékot nem lehetne-e csinálni, azt hiszem, volt is nekik saját plantájuk, vagy mijük, és ez újra megdöbbenett, hogy az angolokban milyen kitörülhetetlen mélységben gyökerezik a teavívás szükséglet. Így csináltam nekik nagynehezen vagy a tűzhelyen forralva vizet, vagy a villanyos lapon egy kis kannával, és abból vittem le Zolinak. Buksi topogott mellettem, és így értünk le a csészét aljával lefedve, nehogy kilötyögjön és kihűljön. „Éppen jókor”, mondta Zoli, ágyában ülve, „rámfér egy kis vigasztalás. Hasonló veszélynek voltunk kitéve, mint Laci. Váratlanul belépett ide egy ezredes két segédtszettel s rámtámadt, hogy miért nem vagyok a tűzvonalba. Előszedtem leghivatalosabb hangom, amennyire az már levetkőzve és ágyban lehetséges, és alázatosan jelentettem, hogy „különleges misszió” vagyok és erősítésül megmutattam a fehér vászondarabkát parolim belső oldalán. A német szöveg és horogkeresztes pecsét úgy látszik, meggondolásra készítette, mert előzetes fenyegetőzését, hogy véstörvényszék elé kerülök, abbahagyta, és az ajtóra szögelt írásra azt mondta, ezt majd ellenőrizni fogja, mert a városparancsnokság – Nydossival az élükön – tegnap óta a szomszéd házban székel a pincében, és még ma este jelentkezünk ott.” Még a szívverésem is elállt, elképzelve, Zoli micsoda sorsnak volt kitéve és hogy milyen hajszálon múltott menekülése. Mert, hogy megmenekült, abban nem kételkedtem, hiszen most már tudtam, hogy minden jobb, ha ideje van hozzá az embernek. Ideje gondolkodni, védekezni, védelmet kigondolni.

Pali és Géza teljes sötétben és kissé részegen jöttek vissza. A laktanyában egy ismerős százados-hoz kerültek, aki Gézát kardvívó bajnokságokról tisztelte. Hogy tudta-e róla, hogy zsidó, és úgy tett mintha nem sejtene, vagy tényleg nem tudta, azt nem firtatták. A P. fiút mindenesetre hazavitték, mely alkalmat aztán egy kis itallal megöntözve ünnepelték. Thompsonék sem ezt, sem mást nem kom-

mentáltak, és splendid isolationben ültek ágyaikon, Dorry néni furcsa, angol módon kötve még a sötétben is és Walter madársoványságú nyakát az örökösen túl bő gallérban forgatva, jobbra és balra nézve.

Nem tudom, hogy Nydossinak mért volt akkora bizalma T.-ben, és a fiúkban, de az éjjeli „megbeszélésen” továbbra is kegyeiben tartotta őket, jó volt tudni, így mond, hogy ez a nagyszerű csoport most közvetlen szomszédságában van és természetesen eszébe sincs autonómiájukon változtatni, hisz azt a nagy német fegyvertársaktól nyerték el. És a főhadiszállás egyéb kényelmeiben is szívesen részesíti őket, nem akarnak az urak fürdeni? Neki, mint a Gellért fürdő volt masszörjének csak kellett tudni, hogy egy jó forró tus mennyit segít fárasztó és megerőltető munka után [...]

Január 16-án Pali azzal jött haza délután, hogy az Adria ég. Mamáék a szemben levő ház kapujából nézték, menteni talán még lehetett volna valamit, de ők nem mehettek be abba a házba, melyből mint zsidókat, kiköltöztették őket. Tehetetlenül kellett nézzék, amint egy egész élet szorgalmának eredménye a lángok áldozata lett. Akkor már annyi ház égett végig az úton, hogy nem is jöttek hozzánk, Pali azonban még másnap is felkereste őket, mely alkalommal hallható volt a kiskörút túlsó oldaláról az oroszok hangszórója, mely megadásra hívta föl a belvárosba szorult katonaságot. 16-ról 17-re virradó éjjel arra ébredtem, hogy világos van, és az ágy lábánál egy karosszékekben ülnek Borhegyi Pisti és Kispéteri Péter. „Túlságosan gurigáznak odafenn a hordókkal” – magyarázták. Féltek szegények az emeleti lakásban.

Két dolog történt, amit elmulasztottam megfelelő helyen említeni. Az egyik: egy reggel, mikor a pince túlsó, a Hitelbank felőli végéről benyitott két magasabb rangú katonatiszt és a „fiúkra” förmedt, hogy kicsoda népség az, mely reggel 10 órakor még alszik, mikor minden épkézláb embernek a tűzvonalban kell lennie. Lélegzetviesszafojtva bújtam a paplan alá. De Szűcs Géza félhaptákba vágta magát pizsamában azt mondta „ha hajnali négy óráig bevetésen voltak, akkor joguk van erőgyűjtésre délelőtti alvással”. „Katonák maguk vagy nyilasok?” – kérdezte a tiszt megvetéssel. „Katonák” – mondta Géza „de különleges megbizatással”. És átnyújtotta az igazolványt. A tiszt dühösen elment.

A másik dolog: egyik este, vagy késő éjjel történt. A pinceajtónál zokogva kopogott az öreg kifestett boszorkány, Szalayné, hogy nyilasok kihurcolták a pincéből a gyanús elemeket, és köztük az ő férjét, és már sorban is áll az udvaron, ahonnan a Dunába lövik majd.

Pali felhúzta újra egyenruháját és T.-vel együtt kimentek. „Minden rendben van, visszahoztam a lovagodat” gúnyolódott, „de nem volt könnyű, mert kis vizsgálatot tartottak, és olyan bizonyítéka lettek figyelmesek, mely zsidóságról tanúskodott.” De hiszen ez lehetett vallási háttér nélkül való orvosi beavatkozás, így magyarázta Pali a nyilasoknak, és igazolványának és fellépésének súlyával kimentették a „méltóságos urat” a halál karmaiból. Csak sokkal később tudtam meg, hogy a hitleri törvények szempontjából rezesorrú barátom valóban az üldözöttekhez számított, de ezt jó időben, sok-sok évvel előbb kitűrtelte saját és mások emlékezetéből.

Január 17-én Pali a még megmaradt legszűkebb körzetbe ment „bevetésre”. Tudtuk, hogy másnap már ott vannak a felszabadítók. Délután járt mamáéknál, és aztán tisztelgő látogatást tett Nydossi úrnál, aki felszólította, hogy hozzá csatlakozva még az éjjel hagyják el Pestet, és a Lánchídon menjenek át Budára. A Lánchídat reggel négy órakor fogják felrobbantani, miután a megmaradt egyesült magyar és német hadtestek átvonulnak rajta a Vár alatti pincékbe. „Sajnos, a mi különleges megbízásunk éppen arra kötelez, hogy az ellenség hátában működjünk.”

Ezen a napon rengetegszer rohantam fel és le a lépcsőn, mindenféle enniválót és ruhaneműt cipelve a pincébe, ahol többek között teljes készenlétben lógott Pali frakkja és T. szmokingja is. Ez a szmoking, azt hiszem, lopott ruha volt, de T. nagyonis nyilvántartotta, mint sajátját. Ezen az estén tehát már nem voltunk fent a szobában, azt hiszem, hogy az egyenáram sem működött már, Ilonka lent osztogatta szét főztjét, melyet talán a házmesterék tűzhelyen készített el, és a teát, mellyel Thompsonékat boldogítottuk, és én igyekeztem kicsit seperi az ágyak alatt és bosszankodtam Pannin és Annyn, akik csak saját arcuk kikészítésével voltak elfoglalva az egyetlen, még működő elemes lámpa fényénél, ahelyett, hogy segítettek volna. Sőt, emlékszem, hogy „hopp, egy légy” felkiáltással simogatták Zolit, aki szintén a pincében volt, ami felbőszített. Panni akkor nyelvet nyújtott rám és „Fräulein”-nak csúfolt. Mindezt jellemzésül, mennyire könnyen vettük az életet, milyen mellékvágányon futottak gondolataink.

Mikor én már lefekvőben voltam, Pali kivonult a pincéből a faskamrába Walterrel, és a lámpával a faskamra ajtajában Zoli őrt állt. Láttam a farácsos magas kerítésen át, hogy valamit írnak, pecsétel-

nek. Félálomban hallottam, ahogy Vera Gyurkával vitatkozik, Vera azt mondván, hogy nincsen értelme. És a Szűcsék, hogy az egész ház ellenük tanúskodna úgyis, hiszen heteken keresztül látták valahányukat egyenruhában, és végül is Vörös Jánosnak a városban kell lennie, és ha nála jelentkeznék, azt nem is lehet másként, mint tisztí mivoltukban. És ebben a minőségben akarják akár saját vérük árán is lemosni a gyalázatot, amit hazájuknak a németekkel való szövetségre-lépése okozott. Én az egész vitának, hogy egyenruhában maradjanak-e másnap, vagy sem, nem értettem a horderejét, túl fáradt is voltam vitatkozni, és különben is, bármit mondtam volna, nem hallgattak volna rám a Szűcsék magas véleményével szemben.

1945. január 18. Sorsdöntő napja életemnek. „Itt vannak-e már az oroszok? Eddig senki sem látta őket, állítólag a házban kell, hogy legyenek.” Pali felfedező útra ment, Ilona szétosztott teát a pincében és kenyeret és szalonnát. Végül is egyedül felmentem a lakásba. Üres volt és hideg, és kihalt. Átmentem az utcai hálószobába és lenéztem. Az úttest közepén álltak a fehéren piszkos hóban, a fehéren szürkés betonból öntött kis gúlák úgy, hogy tank nem mehetett a Dorottya utcában, és köztük mindenféle idegen szörmekucsmás alakok, érthetetlen nyelven egymásnak utasításokat kiáltva.

Hát ez az. Ezek a felmentők, a megmentők, a felszabadítók. Az idegen nyelv, az össze-vissza futkosás, a felülről is látható gépfegyver, melyet a pestiek Sztalin-gitárnak kereszteltek el, azért nem töltött el oly bizalommal és megnyugvással, mint ahogy azt annyi héten, hónapon keresztül elvártam. Tétlenül álltam a kis kiugróban, melyben a törött ablakokon át jól hallottam az orosz szavakat. Most kezdődne az ünnepély? A felszabadulás ünnepe? Nem illene ezt már most reggel egy másik ruházattal, legalább is egy másik pulóverrel kihangsúlyozni, megkülönböztetésül a pincében töltött hétköznapi napoktól? De annyira hideg volt, hogy nem bírtam magam rászánni az átöltözésre. Aztán mintha hangokat hallottam volna a lépcsőházból, és hirtelen nagyon egyedül és kiszolgáltatottnak éreztem magam, inamba szállt a bátorságom, hisz eleget hallottuk a német propagandát az oroszok ellen, „segítség a ház” alapon futottam vissza a pincébe.

Ott már javában paroláztak a fiúk egy orosszal, akinek zömök, alacsony teste elveszett a vállát veregető Szűcsék áldástosztó mosolya alatt. Gyurka, aki két évig volt Ukrajnában, tolmácként lépett fel, és egyre magyarázta, hogy a kommandatúrára kell, hogy őket vezesse.

„Da, da, kommandatura” – bólogatott az orosz, mely újabb elragadtatásra készítette a magyar uniformisban büszkén feszítő ikreket, „Jám, milyen okos fickó, akármilyen kicsi is, derék tovaris, haraso”, és ölekeztek. Pali átadta nekem az éjjel fabrikált újabb igazolványt, a Thompson által aláírt és kiállított háromnyelvű fényképes katonlapot, hogy mi a British Council védelme alá tartozunk. Angolul, magyarul és oroszul, cirill betűkkel volt ezen a szöveg, nagy bátorság kellett hozzá nyílas időkben nyomdászt találni, aki ennek szedésére vállalkozott. Mindenki kapott ilyen flepnit, T. is, elvégre ez volt fizetése az ellenkező éra alatt nyújtott biztonságért.

„Remek dolog, hogy mindjárt eljutunk Vörös Jánoshoz” – hajtogatták az ikrek. T. ebben az előnyben minden barátját részesíteni kívánta, az egyik hiányzott, azt meg kellett keresni. Közben kiszaladtam az udvarra. már nem tudom miért, és ott találkoztam Zombory Lacival. „Hamar, húzza fel egyenruháját, a fiúk mennek Vörös tábornokhoz, ha siet, még csatlakozhat hozzájuk.” Rohant le szegény fráter, hogy le ne kesse ezt a lehetőséget.

Mindannyian felmentünk a fiúkkal az udvarra. Az összes nők és Thompsonék. Pali azt mondta: „Itt vannak az Érmelléki út-féle igazolványok, egyelőre tedd el. És legjobb lesz, ha most mindjárt Walterékkal elmentek a Pajor szanatóriumba, ahol már mindent előkészítettem, és ahol a szövetségesek főhadiszállása lesz, s annak védelmében vársz rám. Buksival menj el meg Verával, a többi nő, ha akar maradjon itt.”

Ilonka leszaladt újra a pincébe, és egy kenyeret adott oda Gézának, aki még nem reggelizett, egy konyharuhába csavarva. Géza legnagyobb csodálkozásomra hajlandó volt ezt a póris figyelmet elfogadni és nevetve csapta hóna alá. Addigra már három-négy orosz gyűlt össze, és a kilenc férfit fegyverek után kutatták végig. Jóska nagy nevetve kivett zsebéből egy sokrészes cserkészskét, és azt nyújtotta a muszkának. „Vacsorára visszavagyunk és jó vacsorát készítetek, mert legalább őrnagyi rangban láttok minket viszont!” Aztán valahogy kialakult, hogy mindenki mindenkit megcsókolt, csak egész futólag, de az összes kilenc férfi elmasírozott női ajkaink előtt, ki a kapun, vidáman, nevetve, diadalukban biztosan.

RÁCZ LAJOS

Parasztors 1945–1947

Részletek

(Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette: Vida István)

Rácz Lajos baloldali kisgazdapárti politikus, a párt egykori alelnöke és Politikai Bizottságának tagja egyidős századunkkal: 1900. október 7-én született Endrődön egy cselédalakásban. Szülei két évre Amerikába mentek, s az ott összegyűjtött pénzen 1910-ben itthon 7 hold földet vettek, rajta egy tanyával. Négy elemi végzett, abból kettőt tanyasi iskolában. Édesapja 1915-ben elesett az első világháborúban. 1918. február 1-én őt is behívták katonának, de 9 hónap múlva leszerelték. Még ez évben megnősült. Házasságából 3 gyermek született. Felesége 1931-ben vesebajban meghalt; 1947-ben újra nősült. Szülei földjén gazdálkodott, abból tartotta el – szerényen – családját. 1935-ben a korabeli Magyarországon szinte egyedülálló módon földművestársaival (15 család) bérbe vették báró Huszár László 1200 holdas birtokát, majd 3 év múlva – 63-an összefogva – előnyös állami kölcsönnel (3%-os kamattal, 25 éves törlesztéssel) megvették azt és felparcellázták. Mindenki egyénileg gazdálkodott, de közösen vettek gépeket, s közösen láttak hozzá a szikes föld megjavításához. A családok között is szoros baráti kapcsolat alakult ki.

Rácz Lajos érdeklődése a világ dolgai: a politika, az irodalom és az olvasás iránt rövid katonáskodása idején kezdődött. 1919. január 1-én belépett a helyi olvasókörebe, amelynek egy év múlva jegyzője, később egyik szellemi vezetője lett. Sokat forgatta a könyveket. Egy időben ő volt az, aki felolvasta az újságot s az érdekesebb műveket a betűket nem ismerő társai előtt. A tanyasi olvasóköri kapcsolatot tartott fenn az endrődi szociáldemokrata pártszervezet vezetőivel, akikől baloldali szellemű, akkor tiltott könyveket kaptak. Az érintkezés és együttműködés az SzDP vidéki szervezkedését korlátozó Bethlen–Peyer-paktum után sem szakadt meg. Összeköttetésben álltak Hunya Istvánnal, az illegális KMP tagjával, a Földmunkás Szövetség egyik vezetőjével is, amíg Magyarországon tartózkodott.

A szociáldemokrata munkásmozgalom és olvasmányai nagy hatást gyakoroltak rá. Már a 20-as években felismerte, hogy a két dolgozó osztály, az ipari munkásság, valamint a kis- és középparasztág egymásra van utalva, csak együtt változtathatnak a fennálló viszonyokon és saját helyzetükön. Arra is rájött, hogy a parasztságnak szervezkednie kell, radikális parasztpártot kell létrehozni, amely a munkásszervezetekkel együtt vállalja a harcot a szegény- és kisparasztág követeléseinek megvalósításáért, melyek közül ő a legfontosabbnak a nagybirtokrendszer gyökeres felszámolását, az általános és titkos választójog bevezetését és a köztársaság kikiáltását tartotta. Belátta azonban, hogy a radikális parasztpárt megteremtésének – a 20-as évek végén a 30-as évek elején – még nem voltak meg a feltételei, a szegény- és kisparasztágot még nem lehetett önálló politikai szervezetbe tömöríteni. „A radikális parasztság szervezése nagyon nehéz feladat volt – írja Rácz Lajos emlékiratában. – Százszor vissza kellett értük lépni és mindig meggyőző példamutatással előresегíteni, mert a kisebbségi érzés mindig visszahúzta őket. Csak felfelé kapaszkodtak, és lefelé rúgtak küzdelmükben.” (20. old.) Paraszti radikalizmusa – mely visszatartotta attól, hogy belépjen a régi Nagyatádi-féle Kisgazdapártba, vagy az 1930-ban induló Független Kisgazdapártba – vitte őt Bajcsy-Zsilinszky Endre táborába. Vaszkó Mihály, barátja és földművestársa mutatta be őt Bajcsy-Zsilinszkynek, s az ő hatására lépett be 1934-ben a Nemzeti Radikális Pártba. A párt programjáról később így vélekedett: „A programot többször is átolvastam. Nemesnek, de a földkérdésben már kevésnek éreztem.” (70. old.) Az 1935-ös választások napján 11 társával együtt letartóztatták, és ujjlenyomatot vettek tőlük azzal az indokkal, hogy „közvetlen veszélyt” jelentenek a fennálló társadalmi rendre. 1936-ban, amikor a Kisgazdapárt és

a Nemzeti Radikális Párt fuzionált, Rácz Lajos is átkerült az ellenzéki parasztpártba, de továbbra is Bajcsy-Zsilinszky környezetéhez tartozott. Az 1939-es országgyűlési választásokon a tarpai választókerületben mellette korteskedett, s később is többször találkoztak.

A Kisgazdapártban Rácz Lajos Bajcsy-Zsilinszky Endre mellett Tildy Zoltánhoz, Dobi Istvánhoz és a párt baloldali parasztszervezőihez került a legközelebb. Tildyt rendkívül nagyra becsülte, s mindvégig kitartott mellette. „Nagyon művelt, a népet szerető s annak minden problémáját ismerő ember volt – írja róla emlékirataiban. – Gondolatait egészét magamévá tudtam tenni... Csodálatos tisztelettel, érdek nélküli híve maradtam élete végéig. Mindig bántott életének kegyetlen tragédiája.” (73. old.) 1941-ben a Kisgazdapárt országos vezetőségének, az ún. nagyválasztmánynak lett tagja, de a háború alatt inkább a helyi politikában játszott szerepet. A német megszállást követő napon, 1944. március 20-án a magyar csendőrség baloldali politikai magatartása miatt letartóztatta, és Nagykanizsára internálta, ahonnan augusztus végén a Lakatos-kormány engedte el.

A felszabadulás után Rácz Lajos életében is új szakasz kezdődött. 1944. december 19-én Gyomán közfelkiáltással az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőjévé választották. 1945 őszén a nemzetgyűlési választásokon kisgazdapárti programmal ismét bekerült a parlamentbe, s mandátumát 1949 elejéig megtartotta. A pártban mindvégig a balszárnyhoz tartozott; elsősorban Dobi Istvánnal és környezetével tartott kapcsolatot, de nem állt rossz viszonyban a párt centrumának vezetőivel, Nagy Ferencel és Kovács Bélával sem. Az ún. haladó értelmiségiekkel is szót tudott érteni. A népfrontpolitika és a munkáspártokkal való együttműködés híve volt, a pártok egyenjogúsága és kölcsönös megbecsülése alapján komolyan vette a munkás-paraszt szövetség gondolatát, amelynek megvalósulásától a dolgozó parasztság megbecsülését, életszínvonalának emelkedését, jogainak bővülését várta. Társadalmi-politikai ideálját ugyanúgy a paraszti-kispolgári demokrácia képezte, mint Nagy Ferencéét, azzal a különbséggel, hogy azt – politikai berendezkedését tekintve – baloldalinak, a szocializmus felé kevésbé lezártnak képzelte el. Volt benne megértés a munkáspártok magatartása, politikája iránt, bár a kommunista párt politikai módszereivel egy idő után nem rokonszenvezett.

Mint a balszárny egyik képviselője, a Kisgazdapártban fontos funkciókat töltött be. 1945 augusztusában beválasztották az Intézőbizottságba, 1946-ban tagja lett az FKP legmagasabb irányító testületének, a Politikai Bizottságnak; 1947 februárjában a párt főtitkárát – Kovács Bélát – helyettesítő négy politikus egyike; 1947 júniusában – Nagy Ferenc és Varga Béla távozása után – Implom Ferenc mellé főtitkár-helyettesnek nevezték ki. A Kisgazdapárti jobboldal, az ún. „alkotmányvédők” azonban Dobihoz fűződő viszonya, baloldali magatartása miatt éles támadásokat indítottak ellene, ezért június 15-én lemondott tisztségéről és PB tagságáról. Az 1947. szeptemberi nagyválasztmányon, amely a választások után nagy viharok közepette zajlott le, ismét visszakerült a PB-be, sőt 1948 áprilisában – a baloldal hatalomátvételének jeleként – másokkal együtt a párt egyik alelnökévé választották.

A két munkáspárt egyesülése és a Magyar Dolgozók Pártja megalakulása után a szocializmus állami és politikai rendszerének kiépülése meggyorsult, a Függetlenségi Frontot átszervezték, a korábbi koalíciós partnerek – így a Kisgazdapárt – tevékenységét korlátozták. Napirendre került – az államosításokkal párhuzamosan – az egyéni gazdálkodás felszámolása, ill. a mezőgazdaság kollektivizálása. Rácz Lajos fokozatosan elkedvetlenedik. Miután kiderült, hogy az MDP akkori vezetése a mezőgazdaság átszervezésében nem számít a Kisgazdapártra, ill. a befolyása alatt álló parasztokra, 1949. február 1-én lemond mandátumáról, PB tagságáról és egyéb funkcióiról, s hazamegy gazdálkodni. Megélhetési nehézségek miatt azonban 1951-ben felajánlotta földjét (13 hold) az államnak, s munkát vállalt egy közeli állami gazdaságban. Egy év múlva a Talajjavító Vállalatnál helyezkedett el, ahol előbb kitűző, majd hosszú évekig művezetőként dolgozott. 1968. december 31-én ment nyugdíjba.

Visszavonulása után semmilyen politikai tevékenységet nem folytatott, ennek ellenére az ötvenes évek elején két hétre letartóztatták. 1956-ban sem vállalt szerepet. 1968 áprilisában – Ortutay Gyula kezdeményezésére – egy ciklusra a Hazafias Népfront Országos Tanácsának tagja lett.

1970 áprilisában megkapta a Munka Érdemrend ezüst fokozatát. Ma Gyomán él.¹

*

Rácz Lajos 1973-ban írta emlékiratait az Orosházi Múzeum kezdeményezésére. 1978-ban első díjat nyert vele a Néprajzi Múzeum pályázatán. A kézirat felszabadulás utáni évekről szóló fejezetéből válogattuk ki azokat az alant közlendő szemelvényeket, amelyek közérdeklődésre tarthatnak számot. A Független Kisgazdapárt 1944. december 20-án, az Ideiglenes Nemzetgyűlés megnyitásának előestéjén, Debrecenben tartott képviselői értekezletéről nem maradt fenn írott forrás. Rácz Lajos beszámolója az egyike azon keveseknek, amelyek rendelkezésre állnak. A köztársaság 1946. február 1-i kikiáltásáról ugyan már sokat írtak, de Rácz Lajos előadásában a történetek olyan színesen, érdekesen elevenednek meg, hogy már csak ezért is érdemes közzétenni, nem is szólva arról, hogy számos részlet – főként a Kisgazdapárton belüli viták – kevésbé ismertek. Hogy a Kisgazdapárt balszárnyának zászlóbontása 1946 márciusában nem sikerült, ez tudott volt. De az ok, hogy miért nem sikerült, az eddig nem derült ki. Most Rácz Lajos fellebbenti a fátylat erről a titokról. (Meg kell jegyeznem, hogy Rácz Lajos határozottan tagadja azt is, hogy tudott volna a baloldali kisgazdák 1946. március 7-én, a Szabad Népben megjelent nyilatkozatáról, s ezt ő aláírta volna.²) A második balatonkenesei értekezlet

¹ Források: *Rácz Lajos: Parasztors századunk fényében. Kézirat [Gyoma, 1973],* valamint Rácz Lajos 1980. febr. 14, febr. 26-i, 1981. júl. 10-i és szept. 11-i levelei. – Ezek, valamint az alább idézett, tőle származó levelek birtokomban vannak.

² Rácz Lajos szóban és írásban többször megerősítette, hogy a baloldali kisgazdák nyilatkozata – aláírásával – az ő tudta nélkül jelent meg. Egyik legutóbbi levelében (1981. szept. 11.) ezzel kapcsolatban ismét legszögezte: „A Nyilatkozat: én csak annyit jegyeztem meg (mindenki felé), hogy én azt nem írtam alá, mert ez esetben nem akasztottam volna meg [a baloldal zászlóbontását – V. I.]. Úgy érzem, hogy ezt már Nagy Ferenc is így tudta, és így jött oda hozzám a parlamentben megköszönni azt. Én úgy sejtem, hogy a bukfenc után Ortutayék megijedtek, és elrohantak Tildy elnökhöz, és ott bevallották a hibát – hogy ti. én nem tudtam az ügyről... [Tildy] a pártvezetés bevonásával hatalmi szóval elrendelte a lapok felé a hallgatást az ügyről. Az is alátámasztja ezt, hogy soha senkitől (sem jobbról, sem balról) nem kaptam szemrehányást. Igaz: elég jellemtelen formájú volt is az egész ügy.” Dancs Józseftől – akinek neve szintén szerepelt az aláírók között – a nyilatkozat megszületésének körülményeiről a következő felvilágosítást kapta szerkesztőségünk:

Tisztelt Szerkesztőség!

Az elmúlt fél évszázad folyamán nemcsak szemlélője, hanem szerény résztvevője, sőt szenvedő alanya is voltam annak a történelmi folyamatnak, amelynek mérföldköveit már úgyszólván mindenki ismeri. Nem így a részleteket, amelyekre a történészeknek kell fényt deríteni, hiszen az utánunk jövő nemzedékek nemcsak a mérföldkövekre, hanem a miértekre is kíváncsiak. Sőt arra is, hogy mi hogyan történt.

Magamról annyit, hogy a Kisgazdapárt tagjaként 1935-ben, szülőfalumban, Ácson kapcsolódtam be a politikába. Az eke szarva mellől kerültem a Magyar Parasztszövetség központi titkári beosztásába, s mint újságíró a Kis Újság szerkesztőségébe. 1945-ben tagja lettem az első Ideiglenes Nemzetgyűlésnek, s pártom belül ahhoz a csoporthoz tartoztam, ami Dobi István köré tömörült. Nem tetszett nekünk az, hogy a Kisgazdapárt soraiba olyanok is befurakodtak, akik korábban a párt ellenségeinek táborában hangoskodtak. (Persze akadt ilyen elem a többi pártban is.) A Kisgazdapártot ért támadások 1946 tavaszára fölerősödtek és ebben a helyzetben még gyakrabban esett szó a Dobihoz tartozó és az úgynevezett „O” (Ortutay, Oltványi) vonalhoz sorolt képviselők között arról, hogy a pártom belüli széthúzás lehangosabb idegen elemeit – gyárosokat, például Ofner Alfrédot, Stümmerné Oberschall Irmát stb. – valamiképpen háttérbe kellene szorítani.

Egy ilyen baráti beszélgetésre határozottan emlékszem. Ferenc körüti lakásunkon jelen volt Ortutay Gyula, Dobi István, Gulácsy György és Katona Jenő. Rácz Lajos jelenlétére nem emlékszem. Ismétlem: nem fogalmaztunk semmiféle nyilatkozatot, nem esett szó arról, hogy erről a beszélgetésről a sajtóban bármi is megjelenjen. Annál nagyobb volt a megdöbbenésünk, amikor 1946. március 7-én a Szabad Nép nevünkkel fémjelezve közölte azt a nyilatkozatot, mely szerint mi egy másik párt sajtóorgánumban bíráljuk a Kisgazdapárton belüli állapotokat és ott süregetjük a „Sulyok–Vásáry csoport” kizárását.

jegyzőkönyvét a Kisgazdapárt kiadta, s az ott történekről Dobi István és Z. Nagy Ferenc is írt emlékirataiban, de Rácz Lajos az első, aki részletesen beszámol a tanácskozásról s a kisgazdapárti szövetkezeti kezdeményezés sorsáról.^{2/a} Rácz Lajos visszaemlékezése ezért érdekes, mert azt mutatja, hogy türelmesebb, megértőbb, a hazai viszonyoknak jobban megfelelő és a parasztok bevonására törekvő szövetkezeti politikához meg lehetett volna nyerni a Kisgazdapárt baloldali parasztpolitikusait s a befolyásuk alatt álló embereket.

Az eredeti kéziratot – a szerző egyetértésével – csupán stiláris változtatásokat hajtottunk végre, s az időpontokat pontosítottuk. A kézirat egy példánya az MTA Történettudományi Intézetének archívumában megtalálható.

*

December 19-én jelent meg nálunk Vas Zoltán kormánybiztos³ megbízásából Szobek András, akkori főispánunk,⁴ az ideiglenes országgyűlési képviselők megválasztására. A demokratikus pártok nagygyűlésén a munkásság részéről Megyeri Sándor földmunkást,⁵ a parasztság részéről pedig személyemet választották meg azzal, hogy már

Másnap egymás között azt latolgattuk, hogy ki csinálhatta ezt a ránk nézve felháborító dolgot és Dobi Istvánnal úgy döntöttünk: nyilatkozatban cáfoljuk mindazt, ami a Szabad Népből megjelent.

A tiltakozó nyilatkozatot én írtam és átadtam Dobi Istvánnak azzal, hogy azt a Szabad Nép és a Kis Újság szerkesztőségének ő továbbítsa. Közben megkérdeztem Ortutay Gyulát is, mire tőle ezt a választ kaptam: „Nem kell ebből nagy ügyet csinálni!”

Nyilatkozatunkat a Szabad Nép, de a Kis Újság sem közölte. (Talán el sem jutott a szerkesztőségig.) Jóval később még szó esett arról, hogy ki volt a tettes, de csak találgatásokig jutottunk. Gyanúnk az „O” csoportra terelődött, de az máig sem derült ki, hogy az Ortutay, Katona, Gulácsy hármas közül ki volt a tettes.

Tény, hogy Rácz Lajos, Dobi István és én, nem írtunk alá semmiféle memorandumot és azt csak a Szabad Nép közlése után olvastuk, nem kis felháborodással.

Azok közül, akiknek neve a nyilatkozat alatt szerepelt, már csak ketten vagyunk az élők sorában. Rácz Lajos és én. Mindketten úgy érezzük: kötelességünk feltárni azt a tényt, hogy a szóban forgó nyilatkozathoz semmi közünk nem volt, azt tudtunk és beleegyezésünk nélkül szerkesztették, adták le a Szabad Nép szerkesztőségének.

Budapest, 1981. október 15.

Tisztelettel:

Dancs József

^{2/a}Ld.: A második balatonkenesei értekezlet. Politikai és gazdasági tájékoztató. II. évf. 34–44. sz. 1948. nov. 12. Kiadja a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt. Budapest, 1948; *Dobi István*: Vallomás és történelem. Budapest, Kossuth Kiadó, 1962. II. kötet. 428.; *Z. Nagy Ferenc*: Ahogy én láttam. . . Budapest, Gondolat Kiadó, 1965. 295–298.

³Vas Zoltán 1944 decemberében nem volt kormánybiztos. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottságának megbízottjaként vett részt a nemzetgyűlési küldött választások lebonyolításában, de a Dél-Dunántúlon, Pécsen és környékén. (Ld.: *Korom Mihály*: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányának és a fegyverszünet [1944–1945]. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 365. és köv. oldalak.)

⁴Szobek András – ácsmester, 1910-től a Szociáldemokrata Párt tagja, a két háború között hosszú évekig a párt békéscsabai titkára, 1944 októberében átlépett a Magyar Kommunista Pártba. Az MKP Békés megyei titkára, majd 1945. január 4-től a megye főispánja. Dr. Gyöngyösi János kisgazdapárti politikussal, az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága tagjával együtt – az Előkészítő Bizottság megbízottjaként – jelent meg Gyomán az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőinek megválasztását célzó nagygyűlésen.

⁵Megyeri Sándor – földmunkás. A felszabadulás előtt a gyomai földmunkás kör vezetőség tagja, a felszabadulás után az MKP tagja. Az 1945. november 4-i országos választásokon nem választották újjá, a községi pártszervezetben később háttérbe szorult. 1952-ben halt meg. – (Rácz Lajos 1981. július 10-i és szeptember 4-i levele.)

holnap reggel szovjet teherautókkal visznek bennünket Debrecenbe a nemzetgyűlés ülésére, valamint az ideiglenes kormány megalakítására.⁶

Nehéz és álmatlan éjszakát jelentett mindkettőnk számára. Nemcsak a felelősség súlya miatt, hanem azért is, mert még Pest és Miskolc felől dörögtek az ágyúk, és a felszabadult országrész is állandóan veszélyben forgott. Az adott erőt a vállalkozásra, hogy – ha az ágyúdörgés közepette is – a Habsburgok trónfosztását kimondó debreceni országgyűlés színhelyére megyünk a jogegyenlőség követő lerakni, építendő hazánk falai alá. Ezért mindent, még a halált is vállalni kellett, ha az lett volna az osztályrészünk.

1944. december 20-án 10 órakor érkeztek meg Gyomára a képviselőket hozó leponyvázott teherautók. Négy teherautó jött, amelyek Csanád, Csongrád és Békés megyék képviselőit hozták magukkal. Mi a csongrádi csoport autójára kerültünk. Köztük már feloldódottnak tűnt a hangulat. Ott a háború – a gyors átvonulás következtében – alig hagyott nyomot. Már javában folyt a politikai vita, melybe még a múlt hangja is belevegyült egy csongrádi képviselő révén. Engem ez a hang igazán bántott, mert senki sem válaszolt rá. Az agyongyötört és lebombázott úton úgy hányt bennünket a kocsi, hogy szinte egymásnak estünk a ponyvasátor alatt. Ekkor még gyorsan rohantak velünk az autók, mert még alig hagytuk el a Hármasköröst, és még nagyon messze volt Debrecen. Csak később szűnt meg az iram, amikor már közeledtünk Biharnagybajomhoz, ahol még látni lehetett a kéthetes harc nyomait. Az utak át voltak vágva, telve bombatölcsekkel, melyeken csak „kúszva” mentek át az autók. Így módunkban állt a ponyvát széthúzni, és lépésben haladva a háború minden borzalmát meglátni. Az üszkös házromokat, a szétzilált kerítéseket, a ledöntött templomtornyokat, a falba fűrődött tankot kilőtt állapotban. Fogatok, autók árokba borulva, dögölt lovak, még a község területén belül is eltakarítatlan állapotban. Riadt arcú emberek néztek ránk révedező tekintettel. Nem tudták szegények, hogy mi már a nemzetgyűlés ülésére megyünk, a nép nevében egy új rend alapjait lerakni.

Ezek láttán megszűnt a vita közöttünk. Eltorzultak az arcok a ponyvák alatt annak gondolatára, hogy milyen óriási erőfeszítéseket kell majd itt tenni az új élet megteremtésére. Hangosan gondolkodva csak annyit jegyeztem meg a mellettem ülő, úri hangot megütő barátunknak, hogy „ezt is főleg a nyilas országvezetőknek köszönhetjük, akiket nemrég még védelmébe vett. Ők javaikkal mentek el, pusztulást hagyva maguk után”. Nem talált szavakat a védelemre. Előbbi hangját lelkem mélyén magammal vittem az első debreceni kiscsapatparti értekezletre, melyet az országgyűlés megnyitása előtt tartottunk.

Délután érkeztünk Debrecenbe, ahol összelőtt, kiégett és romos volt még minden. Egyedül a Bika-szálló és a leendő országgyűlés színhelye, a Nagytemplom környéke volt megtisztítva. A kollégiumi épület homlokzatán bánatosan lengett a magyar zászló.

⁶ Más források szerint Gyomán 3 képviselőt választottak az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. Ld.: Békés megye 1944–1945-ben. A felszabadulás és a népi demokratikus forradalom első esztendeje a Viharsarokban. Tanulmányok. Kiad.: MSZMP Békés Megyei Bizottsága és a Békés Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága. Békéscsaba, 1975. 98–100. 1981. szeptember 25-i levelében Rác Lajos megerősítette, hogy Gyomán valóban három küldöttet választottak az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. A harmadik (Maász György vasmunkás) a Szabad Szakszervezetek jelöltjeként kapott megbízást, de őt Rác Lajosék nem tekintették a község választott képviselőjének, mert Gyomán akkor még nem volt szakszervezet, sőt Maászt sem ismerték. Később sem fordult meg a községben, s úgy tűnt el, hogy a helybeliek a nevére sem emlékeznek.

Mindenütt harci alakulatok vonultak át. A lakosság nagy része még házon belül élt, és az üzletek is zárva voltak. Csak a végszükség hozta ki a népet az utcára a nappali órákban, a nélkülözhetetlen dolgok elvégzésére. A Bika-szálló környéke volt csak népes, mert egyre érkeztek az orosz autók a nemzetgyűlési képviselőkkel az ország keleti és déli megyéiből is. A leszállás a gépkocsikról az Arany Bika előtt történt, melynek halljában végezték a képviselők igazolását. Ott adták át a mandátumokat s az orosz nyelvű igazolásokat, amelyek a szabad mozgást biztosították. Akkor még a szálló hallja is sérült volt, az ablakai töröttek, ott is, ahol a képviselők közös estebédjüket fogyasztották „ujja villa, foga kés” alapon. Az estebéd befejeztével tartottuk meg az első pártértekezletünket; szállásra a kollégiumba mentünk, mivel ott voltunk elhelyezve a nemzetgyűlés idejére.

A Kisgazdapárt a régi székházában tartotta meg az első pártértekezletét, amelyen a párt képviselőin kívül jelen voltak a helyi, a debreceni vezetők is. Az ülést Vásáry József⁷ nyitotta meg, üdvözlővén a megjelenteket, akik a történelmi vihar ellenére eljöttek a hívó szóra. Majd Kovács Béla belügyi államtitkár, a Parasztszövetség ügyvezetője⁸ emelkedett szólásra. Bejelentette, a tisztántúli nehéz harcok, valamint Budapest ostroma miatt Tildy Zoltán elnök,⁹ Nagy Ferenc főtitkár,¹⁰ valamint sokan mások nem jöhettek el. Az is lehet, hogy a németek elhurcolták őket – mondotta –, így a párt vezetését egyelőre Gyöngyösi János külügyminiszter¹¹ veszi át, a koalíciós megállapodás alapján. Kérte a képviselőket, hogy a párt programját, feladatait illetően tegyenek jó és gyakorlati javaslatokat. Élve az adott lehetőséggel, nyomban szólásra jelentkeztem, s a pártprogram módosítása tárgyában a következőket mondtam: Tisztelt Pártelnökség! Nehéz és nagy

⁷ Vásáry József – nagybérő, kisgazdapárti politikus. Vásáry István volt debreceni polgármester testvére. 1931-től 1939-ig felsőházi tag. A 30-as évek elejétől szoros kapcsolatban állt a kisgazdapárti vezetőkkel, többek között Eckhardt Tiborral, de csak a háború alatt lépett be a pártba. 1944 decemberében – Debrecen küldötteként – beválasztották az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. 1944. december 23-tól 1946 márciusáig a Földművelésügyi Minisztérium államtitkára.

⁸ Kovács Béla – 1941-től a Magyar Parasztszövetség főtitkára. Tagja az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek; 1944. december 23-tól 1945. november 15-ig a Belügyminisztérium politikai államtitkára.

⁹ Tildy Zoltán a német megszállás, majd a nyilas hatalomátvétel idején Budapesten élt illegálisan, s 1945. január 18-án Pest felszabadulásakor nyerte vissza szabadságát. Tagja a Budapesti Nemzeti Bizottságnak, az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek, majd az 1945. november 4-én megválasztott új nemzetgyűlésnek is. 1945. augusztus 20-tól a Kisgazdapárt vezére. 1945. november 15 – 1946. febr. 1-ig miniszterelnök, 1946. február 1-től köztársasági elnök.

¹⁰ Nagy Ferenc Budapesten élte át az ostromot. 1945. január 18-án szabadult fel. Azonnal bekapcsolódott a közéletbe: a Budapesti Nemzeti Bizottság, majd 1945 áprilisától 1945. nov. 4-ig az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja. 1945. aug. 20-tól a Kisgazdapárt elnöke. 1945. nov. 4-től 1947. jún. 2-ig parlamenti képviselő. Állami tisztségei: 1945. május 11-től nov. 15-ig újjáépítési miniszter; 1945. nov. 15-től 1946. febr. 4-ig a nemzetgyűlés elnöke. 1946. febr. 4-től 1947. június 2-ig miniszterelnök. 1947. június 2-án Svájcban – ahol szabadságát töltötte – lemondott miniszterelnöki tisztségéről, s később az Egyesült Államokban telepedett le.

¹¹ Gyöngyösi János dr. – lapszerkesztő, békéscsabai könyvkereskedő, kisgazdapárti politikus. Az 1930-as évek elejétől a Független Kisgazdapárt tagja; évekig a párt egyik képviselője a Békés megyei és a Békéscsaba városi törvényhatósági bizottságban. 1939-től a párt országos vezetőségének, az ún. nagyválasztmányának a tagja. Békéscsaba küldötte az Ideiglenes Nemzetgyűlésben. 1944. dec. 22-től az Ideiglenes Nemzeti Kormány külügyminisztere, s ebben a minőségben az 1945. január 20-i fegyverszüneti egyezmény egyik aláírója. – A Kisgazdapárt Ideiglenes Országos Vezetőségének elnöke Balogh István alsószegedi plébános volt, s nem Gyöngyösi. Ő csak a december 20-i kisgazdapárti értekezlet elnöki tisztségét töltötte be.

történelmi pillanatban érkezünk a Kossuth vezette trónfosztó országgyűlés színhelyére. Az ágyúk még ma is hallható közelségben dörögnek. Az ország nagyobbik felében még folyik a harc, amelynek célja az egész nép felszabadítása a nagybirtokosok igája alól. Ehhez a mi támogatásunk is kell, népünk óhajának megfelelően. Pártunk a régi rend világában nem dolgozhatott ki a nép számára radikális programot, mert még a léte is veszélyben volt. Most, a már felszabadult nép küldött bennünket a nemzetgyűlésbe, és azért személyes szabadságunk vagy életünk veszélyeztetésével is meg kell oldani feladatunkat. Megkérdeztem a pártelnökséget: hajlandó-e visszavonhatatlanul a köztársasági államformát, az összes nagybirtok felosztását, a jogegyenlőséget, az aggkori biztosítást és a létminimumon felüli fokozatos adó bevezetését magáévá tenni, mert én csak ennek az ígéretnek alapján tudok megmaradni a párt soraiban egyéni felfogásom, de megbízóim utasítása alapján is. Halálos csend fogadta felszólalásomat. Földműves társaim önkéntelenül is riadt szemmel tekintettek felém. Talán az 1848-as trónfosztás pillanatait élték át magukban? Nem tudom miért, de egy kéz sem mozdult meg a tapsra soraikban. Néhány debreceni és Csongrád megyei küldött arcán fel lehetett ismerni a megütközést merészségemért. De ők is hallgattak, mert közberezzentek a törött ablaküvegek a távoli ágyúdörejek nyomán. Künn az utcán pedig tankok csörömpöltek, menetelve a frontvonal felé.

A külső zajok közepette halálos csendben emelkedett fel helyéről pártunk ideiglenes elnöke, Gyöngyösi János külügyminiszter, Békéscsaba város küldötte. Mindenki mást megelőzve, sima, meleg hangjával beszélni kezdett úgy, hogy azt gondolatával minden küldött követni tudta: Tisztelt Képviselői Értekeztet! Szokatlan, s talán szabálytalan, hogy az elnök már az első felszólalásra választ adjon a vita összefogása helyett – mondotta. – Amit azonban Rácz Lajos képviselő társam kért és kérdezt, az az új történelmünk első kapavágása lesz, melyhez már a szó nem férhet, csak cselekvés. Pártunk igazán csak akkor lehet nagy, ha a dolgozó nép összessége számára akarja biztosítani az őt megillető jogokat az élet minden területén. Két hónappal ezelőtt találkoztam pártunk elnökével¹² és Bajcsy-Zsilinszky Endrével, az ellenállás vezetőjével, búvóhelyeiken, és ugyanezekre az ígére tettünk fogadalmat közös vezérelvül. Ezt hoztam tőlük parancsként mindannyiunk számára. Nem tudom, jelenleg hol vannak, azt sem tudom, hogy élnek-e. Annyit tudok bizalmas jelentésekből, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endrét vezérkarával együtt elhurcolta a Gestapo, s nagy részüket ki is végezte.¹³ Végrendeletük azonban itt van, és megszabja pártunk irányvonalát akkor is, ha már ők nem élnek. Ezek alapján kérem a képviselőtársakat, addig is, míg az ország teljesen fel nem szabadul, fogadják el vezetőink utasítását. Ezzel szerényen leült az elnöki székbe. Dr. Eröss János¹⁴ – Zsilinszky vezértársa – állt fel azonnal egy mondatra: Javaslom, képviselő társaim, hogy

¹² Tildy Zoltánnal.

¹³ Bajcsy-Zsilinszky Endrét, mint a Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának elnökét a nyilas Nemzeti Számonkérő Szék nyomozói 1944. november 22-én letartóztatták, majd halálra ítélték, s december 24-én Sopronkőhidán kivégezték. Gyöngyösi december 20-án Debrecenben még nem tudhatott Bajcsy-Zsilinszky tragikus sorsáról.

¹⁴ Dr. Eröss János – nyíregyházi ügyvéd, kisgazdapárti politikus. 1931–1936-ig Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártjának, 1936-tól a Független Kisgazdapárt tagja. Nyíregyháza felszabadulása után [1944. okt. 31.] Szabolcs megye ideiglenes főispánja, 1945. január 4-től 1945. október 27-ig Szabolcs, ill. Szatmár megye kinevezett főispánja. Tagja az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek.

itt e szent helyen, ahol ágyúk dörgése mellett indul az új életünk, fogadjuk el egyhangúlag a fenti javaslatot. Mintha felszabadultak volna a lelkek, kitörő tapsban helyeselték szavait. Csak a debreceni és a csongrádi küldöttek voltak azok, akiknek arcára nem ült ki az öröm a tapsok ellenére sem.

A tragédiánk nagyságából fakadó tenniakarásunk azonban elnyomott minden szót vagy ellenvetést. Láttá ezt az elnök, és javaslatot tett a kollégiumba történő elvonulásra, mivel éjjel a katonákon kívül a városban senki sem járkalhatott.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés első ülése

A nemzetgyűlés első ülése 1944. december 21-én de. 9 órakor kezdődött. Az Ideiglenes Kormány a pártok megállapodása alapján már előzőleg megalakult, s a Ház elnökét is megválasztották. Így azt a nemzetgyűlés tudomásul vette. A képviselők akkor még nem számozott helyre ültek, hanem az érkezés sorrendjében foglalták el helyüket az ódon padosorokban. A miniszterek az első padban foglaltak helyet. A képviselők zöme csapzott ruhájú, kérges tenyerű emberek sokaságából állt. Még az itthon maradt értelmiségi réteg is megviselt arcú és gyűrött ruházatú volt, a miniszterekkel együtt. Mindenkinek az arcán ott ült a nemzet tragédiája. Csak az ülésterem ajtaja előtt lengett a nemzetiszínű zászló. A képviselők gomblyukába tűzve nemzetiszínű szalag. Két katona volt akkor a megszállt nagyvárosban magyar katonaruhában: a honvédelmi miniszter¹⁵ és a tisztiszolgája. Debrecen lakossága az ablakok redőnye mögül itta szemével a magyar színt, könnyel telítetten, amikor az utcán átvonultunk az Arany Bika-szálló halljából, és látta a menetet.

Az első ülést Zsedényi Béla, a Ház elnöke¹⁶ dízsmai szavakkal nyitotta meg halálos csendben. Utána nyomban Révai József¹⁷ jelentkezett szólásra viharos mozdulatokkal. Tisztelt Nemzetgyűlés! – kezdte beszédét Révai József. – Küldetésünk célja, átvenni az ország vezetését, aláírni a békeszerződést, átadni a földet a dolgozóknak. Megadni a szabadságjogokat szóban és írásban mindenkinek, hogy a romba dőlő ország újjáépítését meg lehessen kezdeni stb. Utána Hegyesi János¹⁸ földmunkás emelkedett szólásra. Éles szavakkal mondott fel a földbirtokosoknak, a henyélő kizsákmányolóknak (mint ők a cselédnek), akik a földmunkások és cselédek verejtékén szerzett földi javakat idegenben elpazarolták, és most is mindent magukhoz vettek, és úgy hagyták itt ezt a tönkretett országot. Nem baj, hogy elmentek, maradjanak ott, ahova mentek. Mi majd ásóval, kapával, sőt ha kell, a tíz körmünkkel is meg fogjuk munkálni az ősi földet, de a magunk számára – mondotta Hegyesi János.

Így ömlött a szó két napon át a bizakodás hangján, végül felhatalmazta a nemzetgyűlés a kormányt az ügyek vitelére, s a karácsonyi ünnepekre való tekintettel az ülést a Ház elnöke elnapolta, hogy a bizonytalanságban hagyott családját mindenki újra láthassa.

¹⁵ Vörös János vezérezredes

¹⁶ Zsedényi Béla – jogakadémiai tanár, lapszerkesztő. 1945. december 21-től az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke, majd 1945 májusától az államfőt helyettesítő Nemzeti Főtanács elnöke. A Polgári Demokrata Párt tagja.

¹⁷ Révai József – vezető kommunista politikus. 1944 november elején tért haza Szovjetunióbéli emigrációjából, 1944. nov. 5-től az MKP legális Központi Vezetőségének tagja.

¹⁸ Hegyesi János – útkapará, parasztköltő, a felszabadulás előtt a Kisgazdapárt, a felszabadulás után a Nemzeti Parasztpárt tagja.

Újra otthon

Hazatérésünk után azonnal nagygyűlést rendeztek tiszteletünkre a piactéren, ahol megjelent a község apraja-nagyja, hogy beszámoljunk a nemzetgyűlésen végzett munkáról. Jólesett látni azt a ragaszkodást, mellyel körülfogtak bennünket, és leolvasni arcukról azt a büszke öntudatot, hogy végre közülük való és velük egy sorsot viselő társuk kezében van letéve sorsuk a legmagasabb szinten is.

Milyen könnyű volt itt a forró és bizakodó légkörben a beszámoló, hisz az arcokról le lehetett olvasni a tennivalókat. Senkiben sem élt a kétely, a hátsó gondolat, az egymás iránti félelem és lenézés, de még a hatalommal való visszaélésnek a gondolata sem! Csak a nagy és szent, a mindnyájunk jobblétéért történő akarás.

Keresetlen szavakkal folyt a szó minden cikornya nélkül; azért itta be azt mindenki az áldozatvállalás legnagyobb hevületével, mert a hallottak olyan reményt keltően simogatták, mint még eddig soha. Szinte este lett, amikor a Himnusz hangjai mellett végére értünk a beszámolónak. Gyűrűbe fogva Megyeri Sándor munkás képviselő társamat a munkásszékházba, engem pedig a 48-as olvasókördbe kísért a tömeg, ahol még tovább kellett folytatnunk a beszámolót, az éjszakába nyúlóan. Elmúlt éjfél, amikor gyalog elindulhattam néhány telepes társammal a szűkebb, de a világon mindennél többet érő hazába, Póhalomra.

A köztársaság kikiáltása

1945. augusztus 20-ra hívta össze Tildy Zoltán az országos nagyválasztmányt a választási program elfogadására. Ez nemcsak a párt haladó szellemű tevékenységét szabta meg, hanem az új képviselőjelöltek kiválasztásában is szerepet játszott. Így kerültem fel én is a Békés megyei listán a megtisztelő hatodik helyre nemzetgyűlési képviselőjelöltnek.

A választás — titkos szavazással — 1945. november 4-én rendben folyt le. A Kisgazdapárt több mint 57%-os eredményt ért el. December 1-én már össze is ült a nemzetgyűlés. Én ezen ülést megelőzően a parlament karzatán sem voltam. A belépés pillanatában úgy éreztem, hogy most a nemzetünk szentélyébe léptem be, népünk szolgálatára.

Amikor a Ház elnöke csengővel jelezte az ülés megnyitását a kormány és a parlamenti bizottságok megválasztására, mi az ülésterembe zúdultunk, de még az ülési sorrend sem volt megjelölve. Az épen maradt padokon még ott voltak a magyar élet párti és a nyilas képviselők névjegyei. Igaz, már nem sok volt a névjegy, mert a padok, illetve székek még leszaggatott huzattal meredeztek felénk. Több helyre a felsőház épen maradt székeit és terítőit hozták be, hogy az ülés megtartható legyen. A magasztosan szép és nagy kiterjedésű termek belőtten és romhalmazzal tárultak elénk. Még két év múlva is használhatatlan volt a termek és folyosók egy része.

A pillanatok alatti bevonulásunk határozta meg az ülések rendjét. A magasabb rangú vezetők az első padsorokban helyezkedtek el. A magasabbra vágyók az első sorok után igyekeztek helyet szerezni maguknak. A szerényebbek, főleg a paraszt képviselők

pedig a hátsóbb sorokban foglaltak helyet. Mellettem balról a radikális Vaszkó Mihály¹⁹ képviselőtársam ült, jobbról pedig B. Rácz István,²⁰ a parlament legifjabb tagja, egy türkevei béreseMBER érettségizett fia, akit több társával együtt, fegyverrel a kézben fogtak el a nyilasok. Életüket egy orosz repülőtémadás mentette meg úgy, hogy csoportjukat a gépek alacsony repülésben tűz alá vették. A riadalom hatása alatt mindenki arra futott, amerre tudott, és így megmenekültek. Ez a jobbról mellettem ülő fiatal képviselőtársam, akit haladó magatartásáért nagyon megszerettem, életem végéig emlékemben él.

A kormány megválasztása után a parlamenti különbizottságok összeállítására került sor. Ezen alkalommal a mezőgazdasági bizottságba delegáltak. A bizottságok megválasztása után került sor a köztársasági államforma elfogadására.

A pártok megegyeztek abban, hogy a köztársasági elnök személyét a Kiszgazdapárt adja. Erre azért volt jogcíme, mert a Kiszgazdapárt abszolút többsége ellenére nyilatkozatot adott ki arról, hogy a közigazgatási és egyéb állami szerveknél – le egészen a községekig – nem tart igényt 50%-nál magasabb részvételre. Az elnök személyének kiválasztása azonban komoly problémát okozott mind a pártvezetőség körében, mind a képviselőcsoportban. Először is adva volt Károlyi Mihály, akit még 1918-ban választott elnöknek a nép, és azóta száműzetésben élt. A visszahívást szorgalmazták is a Kiszgazdapárt lajstromán bejött Kossuth-párti képviselők. De hangtalan maradt a parasztság, sőt még a munkáspártok képviselői is. Így Károlyi Mihály csak mint megválasztott országgyűlési képviselő jöhetett haza. Majd később újra vándorbotot vett a kezébe, és eltávozott hazájából, bizonyára keserű érzéssel.²¹

A Károlyi Mihály-féle ügy, bizonyos büntudattal, így lekerült a napirendről. Megerősödött azonban az a vágy a fülbesúgások nyomán, hogy olyan személyt kell választani, illetve jelölni elnöknek, aki nem mond le a többségi elv fenntartásának elismertetéséről, mint azt Tildy Zoltán tette. Ez nyilvánvalóan pártunk vezérének, az ország miniszterelnökének a kizárását jelentette volna. Bedobták a méregkeverők azt is, hogy Tildy Zoltán becsúgyból és nem elhivatottságból engedi magát jelöltetni. Akik őt támogatják – hangoztatták –, azok a párt programjának a feladását segítik elő.

Bizony, ezek a szíréhangok nagyon megzavarták nemcsak a képviselők, hanem még a vezetők gondolatait is. Nemcsak a vezetettek között, hanem még a vezetők körében is volt olyan irányzat, amely annak a fejét kívánta venni, akit nem sokkal előbb vezérévé, majd miniszterelnökké választott. Megdöböntő volt látni, hogy az a pártvezetés, mely a német nyomás minden formájával egységesen szembe tudott és mert nézni, most, amikor saját kezünkbe került a sorsunk irányítása, bizonytalanná és megosztottá vált a fülbesúgások nyomán.

¹⁹ Vaszkó Mihály – 100 hold körüli birtokos paraszt, kiszgazdapárti politikus. 1932-től Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártjának tagja, s a párttal együtt csatlakozik 1936-ban a Független Kiszgazdapárthoz. Az endródi (Békés m.) pártszervezet elnöke, s az országos vezetőség, az ún. nagyválasztmány tagja. 1945. november 4-től 1949 tavaszáig parlamenti képviselő. A Kiszgazdapárt balszárnyához tartozott.

²⁰ B. Rácz István – 1945. március 2-től 1947. február 8-ig a Kiszgazdapárt ifjúsági szervezetének, a Független Ifjúsági Szövetségnek az elnöke. 1945. november 4-től 1947 júniusáig parlamenti képviselő.

²¹ Erre vonatkozóan ld. bővebben: *Hajdú Tibor*: Károlyi Mihály. Politikai életrajz. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 490–515.

Az a református papvezér, volt pápai diák, aki alulról, a szegénynép világából jött, és az a tehetséges paraszt elnök, aki a dunántúli parasztság szeretete nyomán lett nagy, most gyanakvással néznek egymásra. Jól lehetett érezni és látni is Tildy Zoltán arcán, hogy feltámadt benne a dac és keserűség még Nagy Ferencsel szemben is! Itt már a vezetők belső érzései, indulatai csaptak össze előttünk. Nyilvánvaló volt ugyanakkor, hogy a hatalom birtoklása nem lehet azzal nagyobb, ha a vezér fejét lenyisszantja az összesség.

A harcot Sulyok Dezső²² indította el, aki azt fejtette, hogy a párt csak akkor becsüli meg legjobban önmagát, ha Nagy Ferencet jelöli a köztársaság elnökévé, mivel ő a parasztság soraiból jött. Kérte Nagy Ferencet, hogy vállalja el a jelölést, ha a képviselők többsége elfogadja őt. Megdöbbenve néztünk Nagy Ferencre, hogy hozzájárulásával segít-e kettétörni az egységes vezetésre nagyon ráutalt pártot. A nyílt támadás nyomán nagy részünkben megállt a lélegzet, így néztünk egymásra és Nagy Ferencre. Ezt a pillanatnyi csendet használta ki Kovács Béla, szólásra emelkedve. Kifejtette, illetve indítványozta, hogy ebben a sorsdöntő kérdésben ne hozzunk elhamarkodott döntést. A döntés előtt legalább 15 percre függesztük fel az ülést. Mindenki felszabadult a léleknyomás alól egy „elfogadjuk” felkiáltással. Mi, parasztképviselők, Nagy Ferenc körül verődtünk össze, s kértük, hogy ne hagyja magát Tildy Zoltánnal szembeállítani.

Nem tudni, hogy ez volt-e döntő hatással az elhatározására, vagy ettől függetlenül is megtette volna, mert abban a pillanatban, amikor Kovács Béla bejelentette az ülés folytatását, Nagy Ferenc azonnal szólásra emelkedett.

Tisztelt Képviselőcsoport! – kezdte beszédét. – Mi most egy új országnak az alapkövét rakjuk le a magunk és utódaink számára. Azt várja tőlünk a nép, amely ide küldött bennünket, hogy ezt az alapkövet ne egymással ellenkezve rakjuk le, mert akkor az kettétörik. Azért vagyunk itt, hogy teljes erővel dolgozzunk együtt. Engem a jelölés elfogadása – bármennyire megtisztelő is számomra – kisebbé tenne erkölcsileg a párt, vezérünk és az egész dolgozó nép előtt, s ezt nem kívánhatja tőlem senki. Kérek mindenkit, hogy egyhangúlag kiáltuk ki Tildy Zoltán pártelnökünket a köztársasági elnökjelöltnek. A képviselők, felállva helyükről, nagy lelkesedéssel éljeneztek Tildy Zoltánt. Ennek hatására Nagy Ferenc Tildy Zoltánt elnökjelöltnek nyilvánította. A teremben lassan elült a vihar. A két vezető melegen ölelte át egymást, ami újabb éljenzést és tapsvihart váltott ki.

Közben Tildy Zoltán emelkedett szólásra, elérzékenyedett hangon. Kedves Barátaim! – kezdte beszédét, körülbelül ezt mondva: e nagy pillanat készített a felszólalásra, mely nem kíván sem öröm-, sem köszönetnyilvánítás lenni a megtisztelő bizalomért, hanem a hálának a kifejezése népünk küldöttei előtt. Ezer év óta szenved ez a nép Európa nagy tengerében. Nézzetek szétlőtt házainkra, felszántott utcáinkra, felrobbantott hídjainkra, legvirulóbb ifjainknak a világ minden táján szétszórt százezres sírhalmaira. Ezt most is egy néptől elszakadt hatalmi csoport idézte elő, ennek örülete sodorta bele a

²²Sulyok Dezső – pápai ügyvéd, kigazdapárti politikus. 1935-ben kormánypárti programmal képviselővé választották, 1936-ban átlépett a Független Kigazdapártba. 1943-tól a párt Polgári Tagozatának alelnöke. 1945. augusztus 20-tól az országos vezetőség, az ún. nagyválasztmány élén álló Intéző Bizottság tagja. 1945. szeptember 1-től a Pénzügyi Központ elnöke. 1946. március 11-én – a Baloldali Blokk nyomására – 19 jobboldali politikussal együtt kizárták a Kigazdapártból.

világégésbe népünket. Ők most elfutottak innen minden javaikkal együtt. Itt maradt a nép füstölő romok között, éhségtől elgyötörten, azzal a tanulssággal, hogy szorosabban kell fognunk egymás kezét a szabadságjogok biztosításáért, hogy soha ne történhessen még egyszer tragédia népünk életében.

Tíz éve már, hogy pártunk ennek a gondolatnak a jegyében nyitotta meg kapuit minden dolgozó ember előtt. Az utóbbi öt év alatt még személyes szabadságunk és életünk veszélyeztetésével is kiálltunk e politika mellett. Példa erre Bajcsy-Zsilinszky Endre és társainak halála a munkások legjobbjával együtt. Vajon ezek után felelősségtudattal, a szenvedéseknek e közelségében lehet-e egymásra sárt dobálni, s erőinket gyengíteni? Jólesik az egység szép megnyilvánulása. Erre nagy szükségünk lesz az ország építésében, életünk végéig, ha azt mindenkor népünk boldogítására használjuk fel. Ez a hit nyújt nekem is erőt a küzdelem további vállalására – fejezte be felszólalását Tildy Zoltán.²³

Nagyon boldogok voltunk ezen ünnepélyes megnyilatkozásokat hallgatva. Nemcsak az a forró vágyunk teljesült, hogy kikiáltottuk a köztársaságot, hanem az is, hogy a nép legszegényebb rétegéből jövő elnöke lett a hazának. Nagy Ferenc arca sem árult el semmit az ülés berekesztése után, csak annyit mondott felénk: „No hűtlen párt, menjünk tovább dolgozni a pártközpontba.” Én azonban úgy éreztem, hogy ő akkor mutatta meg emberi nagyságát, amikor lemondott az elnökségről vezére javára. Biztosan azt is érezte, hogy Tildy Zoltánt nem a becsvágy hajtotta az elnöki szék felé, hanem a hozzáértésen túl, a töviskoszorútól való szabadulás vágya is, amely a miniszterelnökséggel együtt járt egy háborúban teljesen tönkrement országban. Később Nagy Ferenc is tapasztalta, hogy milyen keserves dolog az.

Még azon éjjel hazautaztam, hogy a község lakosainak beszámoljak a történetekről.

A köztársasági elnökválasztás napja – 1946. február 1. – nagyon gyorsan érkezett. Megünneplésére az ország, a szegénység ellenére, lázasan készülődött. Előkerültek a szekrények mélyéről a kis nemzeti szalagocskák, melyekből a szülők segítségével a gyermekek is kokárdákat csnáltak maguknak, s mellükre tűzve már egy héttel előbb úgy jártak az iskolába. Az üzletek kirakataiban mindenütt, még a legkisebb falvakban is, megjelent Tildy Zoltán méteres nagyságú, nemzeti színnel határolt képe. Csodás lelkendezéssel nézte azt a nép...

A választás napján az Országház is zászlódíszbe öltözött a főtérrel együtt. A főkapunál kétoldalt díszőrség sorakozott fel, egészen a kupolacsarnokig. A képviselők is nemzetiszínű szalaggal a mellükön jelentek meg és vonultak fel a főbejáraton a gyűlésterembe, a nemzetgyűlés megnyitására. Itt vonultak fel a szabad Magyarország első kitüntetett képviselői is új érdemrenddel a mellükön. Ezek között voltam én is, a tanyavilág szülötte, a Kossuth Érdemrend-del kitüntetve,²⁴ amelyet az ellenállásban tanúsított magatartásomért kaptam.

²³ A szerző itt nyilvánvalóan összekever két eseményt. A Kisgazdapárt képviselőcsoportja 1946. január 29-i ülésén választotta meg a párt hivatalos köztársasági elnökjelöltjévé Tildy Zoltánt. Ennek az értekezletnek a jegyzőkönyve fennmaradt, amelyből kitűnik, hogy Sulyok és Kovács Béla itt nem szóltak fel. Ők valószínűleg egy néhány nappal korábbi parlamenti frakcióülésen szerepeltek. Ld.: A Független Kisgazdapárt 1946. január 29-i képviselői értekezletének jegyzőkönyve. Kézirat. Másolat, Vida István birtokában.

²⁴ A Kossuth Érdemrendet 1948 februárjában alapította az országgyűlés. [1948:XVII. tc.] „Az 1848-as szabadságharc szellemében, a népek összefogása és a világbéke szolgálatában, illetőleg a

Az ünnepi ülést Nagy Ferenc, pártunk elnöke nyitotta meg, mint a Ház elnöke. Drámai szavakkal ecsetelte a történelmi múltat, s világította meg a köztársaság kikiáltásának jelentőségét. Egy éve még dörögtek az ágyúk, a romok alá temetve a bentlakókat, ma viszont már ünnepelünk és elnököt választunk, s ezzel egy új történelmi szakaszt nyitunk meg a dolgozó népünk történelmében – hangoztatta. A megnyitó beszéd oly lenyűgöző volt, hogy átszellemültté varázsolta mindannyiunkat. Az ünnepi hangulatban csak akkor hangzott fel érces hangon az „Igen”, amikor a Ház elnöke feltette a kérdést, hogy megválasztja-e a nemzetgyűlés köztársasági elnökévé Tildy Zoltánt? Nemcsak az igen hangzott el, hanem a képviselők felugrottak helyükről, és tapsvihar tört ki. Majd a Ház elnöke indítványára a Himnuszt kezdtük el énekelni a roskadásig megtelt karzattal együtt. A Himnusz hangjai után javaslatot tett Nagy Ferenc, hogy hét fős képviselőcsoport menjen el a megválasztott elnökért, és vezesse a nemzetgyűlés elé az eskü letételére. Ebben a csoportban az alábbi képviselők voltak pártunk soraiból: Bartha Albert,²⁵ Tombor Jenő honvédelmi miniszter,²⁶ Tamási Áron író,²⁷ és Rác Lajos földművelő. Szinte nem tudtam mit kezdeni zavaromban. Mellelem a kitüntetés, amelyet még nem szoktam meg. Nem tudtam, hogy egyáltalán van nekem jogom viselni azt? Akkor, amikor sok munkás-embernek nincsen, akikkel együtt dolgozunk és együtt élünk? Nem lenne-e helyesebb nekem is levenni, amikor a többinek nincs, és nem is lehet! Akkor jön a másik nagy pillanat: a nevemet olvasták a nemzet színe előtt.

Zúgó fejfel álltam a héttagú küldöttségben a reflektorok fényözönében, a karzati szemek keresztültüzeiben. A kezeimet sem tudtam hová tenni zavaromban. Csak akkor tudtam egyensúlyba jönni, amikor a küldöttség elindult Balogh államtitkár²⁸ irodájába az elnök meghívására.

Az irodában mindenki a nagy történelmi esemény hatása alatt állt. Ott volt az egész Tildy család, egyszerűen öltözve, és az államtitkár környezete is. Az elnök arcán a

tudomány és a művészet terén szerzett kimagasló érdemek” jutalmául adományozták. (Magyar Törvénytár. Az 1948. évi törvények. Budapest, Franklin Társulat. [1949] 61–62. A szerző a Magyar Szabadság Erdemrendet viselte, melyet ellenállási érdemeiért kapott. (Rác Lajos levele, 1981. szept. 25.)

²⁵ Bartha Albert – katonatiszt, októbriista – majd kizsugdapárti politikus. 1918. november 9-től december 1-ig a Károlyi kormány hadügyminisztere. A 40-es évek elején pártjával, a Független Magyar Polgári Párttal bekapcsolódott a függetlenségi és a polgári ellenállási mozgalomba. A felszabadulás után 1945. február 2-án híveivel a Kizsugdapártba lépett be. 1945. november 11-től nemzetgyűlési képviselő; 1946. augusztus 21-től 1947. március 14-ig honvédelmi miniszter.

²⁶ Tombor Jenő – hivatásos katonatiszt, újságíró, kizsugdapárti politikus. A Tanácsköztársaság idején a hadügyi népbiztosság csoportfőnöke, később gyógyszerész, vegyészdoktor. A 30-as évek elejétől újságíró; 1938-tól a Magyar Nemzet katonai szakértője. Bajcsy-Zsilinszky Endre szűkebb baráti köréhez tartozott. 1945. november 4-től kizsugdapárti képviselő. 1945. november 15-től – haláláig – 1946. július 25-ig honvédelmi miniszter.

²⁷ Tamási Áron egyike volt annak a 12 kiemelkedő közéleti személyiségnek, akiket a demokratikus pártok – érdemeire tekintettel – „behívtak” a nemzetgyűlésbe, tehát választás nélkül kaptak mandátumot. A Független Kizsugdapártnak nem volt tagja.

²⁸ Balogh István, dr. – katolikus pap, kizsugdapárti politikus. 1934-től 1946-ig Szeged-alsóközponti plébános. 1944 novemberétől 1945 májusáig Erdei Ferencsel és Révai Józseffel az első koalíciós demokratikus lap, a Délmagyarország szerkesztője. 1944. december 23-tól 1947. május 31-ig a miniszterelnökség politikai államtitkára. A fegyverszüneti egyezmény egyik aláírója. A Független Kizsugdapárt Ideiglenes Országos Vezetőségének elnöke 1944 decemberétől 1945 februárjáig, 1945. augusztus 20-tól a párt Intéző Bizottságának, 1946 tavaszától Politikai Bizottságának tagja. 1947. február 19-től június 3-ig a Kizsugdapárt főtitkára. Nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő.

megindultság látszott, mely egészen pirossá tette. Szinte még testben is magasabbnak tűnt izgalmában. Bartha Albert adta át az elnöknek a nemzetgyűlés üzenetét: jöjjön el a nemzet színe elé eskütételre, s legyen hű szolgálja nemzetének. Ez a meghívás azonban zokogásba fulladt, mert a sok vihart átélte lelkén áttört a pillanat magasztossága. Nyakába borult a vidéki papból lett államelnöknek, és úgy folytak össze könnyeik. A meghatottság átragadt a küldöttség többi tagjára is, s Tildy elcsukló hangon ölelt magához mindenkit. „A Ti, a Nép összességének a szolgálja leszek életem végéig” – mondotta. Ilyen megrázóan csak a lélek mélyéről lehet szólni, ez nem hatalomra vágyó ember üres szóvirága volt.

Az elnök és a küldöttség tagjai percek alatt átértek a gyűlésterembe, ahol kezdetét vette az eskütétel. Nagy Ferenc, a Ház elnöke fogadta az elnököt és kíséretének tagjait, majd megindult hangon közölte vele, hogy a nemzet akaratából a nemzetgyűlés a magyar köztársaság elnökévé választotta. Ezzel megfogta a kezét, s az elnöki pulpitussal szemben elhelyezett bársonyszékbe ültette. Nagy Ferenc ezek után felolvasta az eskü szövegét,²⁹ amelyet Tildy Zoltán utánamondott:

„Én, Tildy Zoltán, esküszöm az élő Istenre, hogy Magyarországhoz és annak alkotmányához hű leszek. A törvényeit és a törvényerejű szokásait megtartom, és másokkal is megtartatom. A köztársasági elnöki tisztemet a Nemzetgyűléssel egyetértésben a magyar nép javára gyakorlom, Isten engem úgy segítjen!”

Az ünnepélyes eskütétel alatt nemcsak az ülésterem karzatai voltak zsúfolásig megtömve, hanem az Országház előtti tér, valamint a betorkolló utcák is a februári tél ellenére. Már korábban olyan megállapodás született, hogy az új elnök a népet a parlament előtt felállított emelvényről köszönti. Ennek nyomán a nemzetgyűlési képviselők is kimentek a térre a nép közé, Tildy fogadására. Csak az elnököt kísérők vonultak le a kupolacsarnok lépcsőin az emelvényig. A Tildy megjelenését a tízezeres tömeg éljen kiáltása fogadta. A zenekar a Himnusz kezdte játszani, amelynek elhangzása után megkezdte a beszédét. . .³⁰

Az elnöki szózat befejeztével a gyűlés résztvevői tovább ünnepeltek a februári kemény havon ugyanúgy, mint Mátyás király választói a Duna jegén, vagy mint a márciusi ifjak 1848-ban követeléseik deklarálása alkalmával. Olyan égő arccal vonult el a nép zászlókat lengetve és Kossuth-dalokat énekelve az utcákon, mint aki tudatában van végleges győzelmének.

Az ünnepi ülést este fogadás követte a parlamentben, melyre hazánk nagyjain és a külföldi követeken kívül a kitüntetett képviselők is meghívást kaptak. A meghívottakat az elnöki pár fogadta a parlament gobelintermének a bejáratánál.

Nekem ismét nagyon melegek lettek a téli hideg ellenére, mert még kapcsolódni sem tudtam a jelenlevő kiválóságokhoz az ismeretlenség és a tartózkodásommal nehezített szerénységem miatt. Hiába lovaltam fel magam odamenet, nem tudtam olyan magabiztos lenni, mint a puszták világában, otthon a földművestársaim között, vagy azok érdekében vívott harcban a helyi hatalmaskodók ellen. Imbolyogva érkeztem a parlament elé, gyalogosan a gyéren kivilágított utcákon át (mert még akkor nem volt fényes Budapest). A főbejárati kapu, a kupolacsarnokig történő megvilágítás, a díszörség sorfala, s a fölfelé

²⁹ Az eskü szövegét nem Nagy Ferenc, hanem Futó József kisgazdapárti képviselő, a nemzetgyűlés jegyzője olvasta fel.

³⁰ Tildy Zoltán beszédét nem közöljük.

siető előkelőségek megjelölték számomra az irányt, hogy merre menjek. A kupolacsarnokból már látható volt utam végcélja, de az érkezők szaporodása is mutatta tovább az utat. Én meg csak szedtem a levegőt a hosszú lépcsősoron, s alig tudtam rejtegetni izgalmammat.

Végre a gobelinterem ajtajához értem, ahol Tildy Zoltán fogadott kedves mosollyal, felesége társaságában. Én úgy képzeltem, hogy a fogadás is olyan, mint egy társas vacsora, ahol asztalhoz ültetik a vendéget, s tálban vagy tányérban hozzák az ennivalót, s hozzá üvegben a bort. Bíztam benne, hogy a vacsora és poharazgatás közben szót tudok majd váltani a mellettem ülővel, és szét tudok nézni a vendégsereg körében.

Ismét zavarba jöttem, amikor sehol nem láttam egy asztalt vagy ülőhelyet az egész teremben, csak a sok előkelőséget csoportokba verődve úgy, hogy majdnem minden csoportnak összeért az orra, különböző poharakkal a kézben. Tálcán hordták azokat, kínálva mindenkit, s ki-ki ízlése szerint le is emelt belőlük. Én csak félreálltam, egyedül közel az ajtóhoz, még mindig azt remélve, hogy majdcsak megnyílik valahol egy ajtó, és asztalhoz lehet ülni. Így én rendre elutasítottam a körülhordozott tálkákat, pedig már az italon kívül hideg felvágottak és tésztafélék is kerültek kínálásra. Szerencsém volt, hogy a fogadásra pontosan érkeztek a meghívottak, mert az elnöki pár így felszabadult, és befelé haladhatott a vendégek közé.

Az elnök éles szeme egykettőre észrevette, hogy egyedül állogok és hozzám lépett; „Hát Lajos? Te itt egyedül állsz?” — kérdezte mosolyogva, látván zavartságomat. „Várom, hogy majd asztalhoz ülünk, azért nem mentem tovább” — mondtam. Nagyon jóízűn nevetett és magához ölelt. „Lajos, itt nem ülünk — mondotta —, hanem állunk, s megyünk tovább és tovább mindenkit üdvözölve, közöttünk pedig hozzák az ételt és italt, hogy egymással koccinthassunk.” Ezzel két poharat vett fel egy tálcáról, és egyiket nekem adta ide az alábbi szavakkal: „Lajos! Bátran és öntudatosan mozogj itt is, mint odahaza, hiszen a ti erős támogatásokkal épül fel ez az ország.” — Ezzel tovább ment a vendégek üdvözlésére. Én pedig elfogadtam a jó tanácsot, elindultam körsétára a nagyteremben, s közben falatoztam is, ha már nincs terített asztal. Megnéztem a követeket és a pártvezetőket. Ellestem egyes szavakat, és belehallgattam a vitákba. Összeütöktem Nagy Ferencsel és Kovács Béla főtitkárral. Lassan feloldódott bennem a feszültség. Mire Kiss Gergely képviselőtársammal³¹ összeakadtam — akinek szintén mellén volt az érdemrend az elhurcolásáért — már annyira egyensúlyban voltam, hogy magabiztosan üdvözöltem őt. Találkozásunk jólesett neki is, mert két kézzel fogadta üdvözlésemet, és attól kezdve együtt éltük át a fogadás további izgalmain, összebarátkozva a még kevésbé ismert más párti parasztképviselőkkel is.

Tanulságos volt a fogadás nagyon; az egész estét a szerénység fémjelezte. Nem volt itt monokli a vele járó „kérlekalácssan”-nal, a fölös parfümöt árasztó hölgyek körüludvarlása s a nagyeemberek körüli eltűzött hajlongás. Jókedvűen és felszabadultan mentem haza a fogadásról a Simor utcai vendégszállásomra.

³¹ Kiss Gergely — 1945. november 4-től 1949. májusáig parlamenti képviselő. 1948 áprilisától a Kisgazdapárt titkára és a Politikai Bizottság tagja. A párt balszárnyához tartozott.

A Kisgazdapárt balszárnyának zászlóbontó kísérlete

1946 tavaszán Rákosi Mátyásnak az volt a fő óhaja, hogy a Kisgazdapárton belül alakuljon meg olyan baloldali szárny, amely majd a koalíciós pártok messzemenő támogatásával kettétörné pártunk egységét, és kiszorítaná a pártból a képviselőknek közel a felét, koalícióellenes vádak alapján. Gyomát szemelték ki erre. Pártunk két baloldali értelmiségi képviselője kapott megbízást arra, hogy jöjjenek le velem Gyomára, ahol minden vasárnap délelőtt népes gyűlés volt, és annak a keretében csináljuk meg a párt baloldali szárnyának a zászlóbontását. Az esemény hírére nyomban átveszi az egész sajtó, a vezetők névsorának az ismertetésével.

Egy szombat délután karon fogott a két értelmiségi képviselő barátom, és megkérdezték tőlem, hogy lehet-e nálunk vasárnap gyűlést tartani. Szeretnének hozzánk lejönni, ha lehetne. „Boldog örömmel – feleltem nekik. – Minden vasárnap beszámoló gyűlés van, ahol a parasztság jó része ott szokott lenni. Az éjjel hazautazom, és holnap 10 órákor várunk benneteket a gyűlés színhelyén” – mondtam. Ők azonban megkértek, hogy csak reggel menjek velük, egyfelől, mert elvisznek autón, másrészt, mert útközben volna velem megbeszélni valójuk. Ehhez én jóhiszeműen hozzá is járultam. Reggel 6 órákor már a szállásomra jöttek egy szép nagy autóval, amelyben a két képviselőtársam – egyikük a Magyar Távirati Iroda vezetője – is bent ült. Hízelgett nekem is az ügy – gondolván, mert még a legrangosabb sajtóképviselővel is meglephetem szűkebb hazám parasztjait. Már kívül kerültünk a pesti forgalomból, amikor képviselőtársam megszólalt: - Lajos, mi most azért megyünk veled a gyomai gyűlésre, hogy ott bejelentjük a Kisgazdapárt baloldali szárnyának a zászlóbontását, a te vezetésed alatt. A zászlóbontás után a Távirati Iroda azonnal jelenteni fogja ezt a hírt, hogy a rádió és a sajtó is közölhesse. Megdöbbszont ez a közlés, és azonnal tiltakoztam ellene, mondván: „Ennek a pártnak választott vezére Nagy Ferenc. Ügymintézője az országos pártválasztmány. Ezeknek a megkerülése nemcsak árulást jelent, hanem pártunk tagjainak arcucsapását is. Én ugyan lelkem mélyén soha sem voltam igazi kisgazda, mindig a mozgalmi munkásokkal együtt harcoltam a hatalom ellen, csak Zsilinszky Endre radikalizmusa és a Tildy Zoltán iránti szeretet sodort ide. Mint ahogy azt már Debrecenben a felszabadulás napján bejelentettem. Állítsátok meg az autót azonnal, mert én nem megyek tovább veletek!”

Heves vita, hadakozás kezdődött, míg végül sikerült kinyitnom az ajtót, és rákiáltottam a sofőrre, hogy álljon meg, mert kiugrok a kocsiból. Az megállt, és én már kívül is voltam az ajtón. Vecsésnél jártunk akkor. Elindultam Budapest felé gyalog. Távozásomat barátaim csak nézték és kiabáltak utánam, amíg a szó beérhetett. Azután bizonyára tanácskoztak, hogy mit tegyenek, mert már jó messze jártam, amikor ők is visszafelé indultak. Megkértek, hogy szálljak be hozzájuk, visszajöjnek velem ők is, ha már én nem megyek velük. Egy kissé haboztam, hogy beüljek-e hozzájuk, csak amikor láttam, hogy komolyan mondják azt, ültem be újra, azzal a kéréssel, hogy engem a Keleti-pályaudvarnál tegyenek le, hogy a legközelebbi vonattal hazautazhassam. Tiltakozás nélkül megtették ezt. Így aztán vonattal vasárnap délután egy órákor a párt-helyiségben voltam, Gyomán.

Míntha érezték volna az emberek, hogy én később vonattal fogok érkezni, mert telt házzal vártak, az ebédidő ellenére. Jólesett a kitarításuk, és én nyomban be is számoltam a parlament heti munkájáról. A zászlóbontási szándékról azonban hallgattam. Döbbenetnek

így is elég volt. Hős meg nem akartam a szemükben lenni a visszautasítással. Először rendült meg a hitem az eszmei harc tisztaságában felszabadulásunk óta.

Kedden volt a Ház ülése, amire felértem, már tömegével kínáltatta magát a sajtó az állomás csarnokában. De egy mondata sem volt az MTI-nek a gyomai zászlóbontásról. A parlament folyosóin az otthoni eseményekről beszéltek a képviselők. Egyedül Gyöngyösi János külügyminiszterünk jött oda hozzám szokatlan formában. Melegen megrázta a kezemet, mondanivalója azonban nem akadt. Arca azonban elárulta, hogy a zászlóbontás szándékáról valószínűleg tudott. A Ház ülése 10 órakor kezdődött, és eseménytelenül csendes volt. A miniszterelnök, Nagy Ferenc is fásultan foglalta el a helyét. Éreztem, hogy az ülés ideje alatt többször rám tekintett, majd az ülés szünetében úgy jött ki a folyosóra, hogy megtalálhasson. Hozzám lépett és magyarázat nélkül ennyit mondott: „Köszönöm, Lajos, amit a párt nevében tettél!” Jó, hogy a nagyok fénye vonzó, mert azonnal körülfogták őt, így magyarázkodásra sem volt szükség, sem ő, sem mások előtt. Azok is hallgattak, akik a zászlót ki akarták bontani . . .

Balatonkenese

1948. október végén érkeztünk meg Balatonkenesére az országos pártválasztmány ülésére. Sokan érkeztünk, jórészt azonban lélektelenül. A képviselők száma ugyan megcsappant az elmúlt választás idején, a választmányi tagok azonban megjelentek. Súlyosbította a helyzetet az is, hogy már nem volt közölünk programot adható vezéregyéniség. Az egyetlen, bölcs és nehéz sorsot is vállaló vezetőnk, Tildy Zoltán is elveszett, miután lemondott köztársasági elnöki tiszteréről.³² Így csak Dobi István maradt egyedül, aki több volt nálunk, és így vezérünknek választottuk.³³ A régi vezetők közül majd mindenki lemondott, vagy külföldre távozott; a nyáj maradt egyedül, kevés haladó értelmiséggel.

Ez a vezérválasztás szerencsés volt, mert Dobi István nemcsak nagyon mélyről látta a dolgokat, hanem maga is onnan jött. Bölcs dolog lett volna, ha megfelelő jogkört kap a vezetéshez, többek között azért is, mert gazdag élettapasztalatán túl a haladó parasztság bizalmát is ő bírta. Őt kellett volna a munkásság vezetőjének annyi bizalommal fogadni, hogy a parasztság érdekeinek a védelmét is elláthassa. Ennek a haszna az lett volna, hogy a munkás-paraszt szövetség nemcsak jelszó, hanem gyakorlati valóság lett volna. Sajnos, Dobi István ezt a bizalmat nem kapta meg.

11 órakor nyitotta meg a választmányi ülést Dobi István elnök. Az elnökség csak formaszerű volt. Azok ültek fel az elnöki asztalhoz jórészt, akiknek lelkük mélyén a kötelezettség vagy a parasztság szolgálatának szikrája már nem élt. Dobi István beszédében visszapillantást tett a párt múltjára, nem hallgatva el gyengeségeit sem. Rámutatott arra, hogy nemcsak a párt régi programja fölött járt el az idő, hanem cselekedeteivel akadályo-

³² Tildy Zoltán 1948. július 30-án azért volt kénytelen lemondani, mert veje, Csornoky Viktor kairói magyar követ kémkedési botrányba keveredett. Hazarendelték, népbíróság elé állították, 1948. november 15-én kötél általi halálra ítélték és felakasztották.

³³ Dobi Istvánt – még a Svájcban tartózkodó Nagy Ferenc lemondása előtt két nappal – 1947. május 31-én – választotta meg a Kiszegdapárt Politikai Bizottsága pártelnökké, kinevezését később a képviselőcsoport is jóváhagyta. A választások után összehívott, 1947. szeptember 11-i nagyválasztmány megerősítette Dobit pártelnöki tisztségében.

zója is lett a széles körű fejlődési folyamatnak, amelynek a munkás-paraszt szövetségen kell alapulnia. A munkásság vezetői elérkezettnek látják arra az időt, hogy ezt a szövetséget – mindannyiunk érdekében – megteremtsék, s bevezessék a proletárdiktatúrát.

A választmányi ülésünket azért hívtuk egybe itt Balatonkenesén, hogy ezt a programot mi is elfogadjuk – mondotta. Felkérte a választmány tagjait, hogy a népünk jövőjét meghatározó folyamatban maguk is teljes erejükkel vegyék ki a részüket, hogy érdekvédelmük ily módon is kellően biztosítva legyen. Ezt követően felhívta a választmány figyelmét arra, hogy már most foglalkozni kell a paraszti termelőszövetkezetek megalkotásának gondolatával. Azzal érvelt, hogy a technikai haladás, a mezőgazdasági termelés növelése teszi szükségessé a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérést. A szövetkezesekre nemcsak külföldön, de nálunk is szép példák vannak. Kérte a választmányt, hogy tanulmányozza a szövetkezetek kérdését, segítse elő, hogy a parasztság elinduljon ezen az úton, mert mindig jobb, ha az átszervezés formáját mi határozzuk meg, mintha ránk kényszerítik azt.

Az elnöki megnyitót szünet követte, amely alatt a pazar terítésű asztalok mellett ebédelésre került a sor, és az ingyenc ételek és italok tömegei kellették magukat. Ebéd után kezdetét vette a javaslatok feletti vita. Felszólalásra jobbra a baloldali értelmiségiek jelentkeztek. A felszólalások tartalma egyöntetűen az volt, hogy a társadalmi fejlődés, az eszmék harca Európában a háború után két irányban halad. Az egyik irány a kapitalista társadalmi rend helyreállítása felé mutat, amelynek továbbra is vele járója a kizsákmányolás és a népek leigázása. A másik út: a szocializmus megteremtése a Szovjetunió vezetésével. Mivel erre összességünk még nem elég képzett szellemileg, ez csak a diktatúra bevezetésével lehetséges. A diktatúra bevezetése nálunk is szükséges, s az eddigi koalíciós pártrendszer megszüntetéséhez vezet. Ortutay Gyula³⁴ beszédéből ki kell emelnem azt, hogy ő garanciát látott arra, hogy a parasztság lelkivilágát nem fogja sérelem érni, mert az új társadalmi rend nemcsak a tudás egész tárházát viszi le a vidéken élő nép összességéhez, hanem általános jólétet is teremt. Bognár József³⁵ messzire látó szemmel, tudományos meggyőződéssel mutatott rá a szocializmus újszerűségére és szükségszerűségére, különösen a kis nemzetek életében.

Ez a két alapgondolat érdeklődést váltott ki, még a parasztok soraiban is. Az volt a baj azonban, hogy ezek a megállapítások nem jelentettek világos útmutatást, csak általánosságok voltak a megfoghatóság érzése nélkül. Az ezeket követő felszólalások érdek-

³⁴Ortutay Gyula – etnográfus, egyetemi tanár, kisgazdapárti politikus. 1942-ben a haladó, antifasiszta erőket tömörítő Magyar Történelmi Emlékbizottság egyik megszervezője. 1943-tól a Független Kisgazdapárt tagja. 1945 januárjától a Magyar Központi Híradó Rt. (Rádió, MTI, Filmhíradó) elnöke. 1945. november 4-től kisgazdapárti képviselő; a Kisgazdapártban az értelmiségi balszárny egyik vezetője. 1946 májusától 1946. július 30-ig, majd 1947. február 28-tól a párt Politikai Bizottságának tagja. 1948 áprilisától társelnök. 1947. március 17-től vallás- és közoktatásügyi miniszter.

³⁵Bognár József – középiskolai tanár, kisgazdapárti politikus. 1943-tól a Független Kisgazdapárt tagja. 1945. augusztus 20-án beválasztották az országos vezetőség, az ún. nagyválasztmány Intéző Bizottságába. 1945. november 4-től nemzetgyűlési képviselő, egyidejűleg a Kisgazdapárt fővárosi törvényhatósági frakciójának egyik vezetője. 1947 nyaráig a Nagy Ferenc–Kovács Béla vezette centrumhoz tartozott. 1946 augusztusától a párt Politikai Bizottságának tagja. 1946. november 20-tól 1947. március 14-ig tájékoztatásügyi miniszter. 1947. július 18-tól Budapest polgármestere. 1948 áprilisától a Kisgazdapárt ügyvezető alelnöke.

telensége annyira elhervasztotta a hallgatóságot, hogy a parasztok közül még csak felszólalásra sem vállalkozott senki. Befelé nyelték el gondolataikat, amelyekből csak az arcjáték árult el annyit, hogy itt már csak kész tények vannak, így hiába minden szó. Legjobb lenne a kalapot venni és elmenni innen haza. Azok, akik nem voltak képviselők, könnyebb helyzetben voltak, nekünk azonban, akik képviselők voltunk, másként kellett cselekednünk, hiszen mi ébresztői voltunk a parasztság öntudatának, szolgálói érdekvédelmének. Ezen túl a mentelmi jog is védett bennünket, hogy példamutatóan cselekedjünk sorsdöntő kérdésekben. A szünetben buzdítottuk mi is egymást, de mindenki a másikra háritotta azt, hogy ellenezze a diktatúra elfogadását. Nekem szegezték legtöbbször a felhívást, hogy a parasztság véleményének én adjak hangot.

Ezt én nem akartam elkerülni, mert az volt a reményem, hogy a haladó törekvések nemcsak megértésre, hanem támogatásra is találhatnak, s ki lehet alakítani valamiféle közös nyelvet. Szerettem volna a képviselőcsoport egyetértését is megszerezni, képviselőtársaim köréből azonban nem volt jelentkező, s az elnökség sem szorgalmazta felszólalásukat.

Végre sor került az én felszólalásomra. Beszédem elején utaltam arra, hogy akik ma már itthon vannak ebben az országban — ha még lenne is köztünk hibával terhelt ember —, azért már nem ők a felelősek, hanem az a társadalmi rend, amely olyanná nevelte őket, hogy felfelé kapaszkodni, lefelé pedig rugni kellett a boldogulásuk érdekében. Ebben a kis területű országban, ahol csak szegénység volt, meg kell fognunk egymás kezét, hogy előbbre jussunk ahelyett, hogy bántanánk egymást.

Mi, parasztok, beletesszük a közös tarisznyába munkánk összes eredményét. Lemondunk az önzés minden formájáról, a mások kizsákmányolásáról. Vállaljuk minden törvényes eszköz megszavazását, ami a közjót segíti elő az önzéssel szemben. Csak kényszer és erőszak ne legyen, mert az nemcsak a vezetéssel szembeni bizalmat rendíti meg, hanem a termelést is lehetetlenné teszi. Ma már a parasztság el tudja fogadni a fejlettebb termelési rend bevezetését s a gépek alkalmazását. Ezek előrebocsátása után indítványozom, készítsük el egy szövetkezet tervét, és vigyük azt a parasztság elé.

Utánam nem volt a parasztok közül felszólaló, sem mellette, sem ellene. Mindenki hallgatott. Jelentkeztek azonban sorjában azok, akik a reakció felszámolását csak úgy látták biztosítottak, ha a diktatúrát szembeállítjuk vele. A szövetkezést meg nem lehet a parasztságra bízni, mert abból is csak tőkét kovácsol a maga számára — hangoztatták. Ezek a támadások megfagyasztották a vért a parasztküldöttekben. Nem lett tovább mondanivalójuk még egymásnak sem, a félelem uralkodott el rajtuk.

Másnap, pazar reggeli után, már csak záróülés volt, amelyen Dobi István elnökünk előadta, hogy pártunk — mint a parasztság legnagyobb pártja — tervezetet nyújt be a koalícióban levő többi pártokhoz, hogy a szövetkezés önként és a mi tapasztalataink alapján induljon meg Magyarországon. Ennek a hallgatóságos elfogadtatásával mintegy át is ugrott a másik ponton, amely nem sokkal később oly sok szenvedés és nyomor okozója lett, pártokra való tekintet nélkül.

Mindenki — táskájával együtt — mozgásba lendült, és sietett az állomásra, holott tudott dolog volt, hogy a vonat csak egy óra múlva indul. Már a Balaton tükre sem érdekelte a parasztokat, pedig sokan talán most látták először azt. Büntudattal készültek vissza az otthoniak közé beszámolásra.

A vonat végül is elindult. A választmányi tagok megyék szerint helyezkedtek el. Nagy zsúfoltság csak ott volt, ahol legalább egy miniszter ült. Mi a saját megyénk

képviselőinek társaságában foglaltunk helyet, amikor Dobi István elnökünk köszönt be hozzánk. Le sem űlve megkért bennünket arra, hogy dolgozzunk ki a jövő hétre egy olyan szövetkezeti tervet, amely fedi a parasztság elképzeléseit. Ezzel már el is távozott tőlünk.

Györgyi Lajos³⁶ törte meg a csendet. Előadta, hogy ő a póhalmi szövetkezést, de különösen a gépcsoportját tartja kiindulási pontnak. Ő azt nagyon jónak találja, és azt a parasztság többsége is elfogadná. Z. Nagy Ferenc³⁷ szerint ennél tovább kell menni, mert a kommunista párt ebből elvi kérdést akar csinálni, a földek teljes összevonásával, akarunk ellenére is. Éppen azért van szükség diktatúrára. Patonay Elek,³⁸ Vaszkó Mihály, Györgyi Lajos Z. Nagy mellé állt. Kovács István³⁹ pedig várakozást javasolt ahelyett, hogy elébe mennénk az eseményeknek. Végül abban állapodtunk meg, hogy a jövő héten összeállítjuk a tervezetet.

Odahaza, Gyomán, a párt kultúrtermében nagygyűlés volt. A folyó ügyek megbeszélésén túl a balatonkenesei választmányi ülés is terítékre került. Döbbenetes volt látni azt a sok-sok földművelő érdeklődő arcát, akik ott voltak a teremben. Mindenkinék az arcára volt írva az a tudat, hogy amíg az ő választottja őrhelyén áll, addig érdekei ellen nem történhet semmi rossz. Végigtekintettem soraikon, amikor a dobogóra felálltam.

Azzal kezdeném – indítottam a szót –, hogy közös szorgalmunkkal eltakarítottuk a háború romjait, talpraállítottuk a mezőgazdaságunkat, s beindítottuk az új birtokosok termelését. Nagyon sokaknak azonban még nincs otthona, és nincs igavonó állata lét-fenntartásának és termelésének a biztosítására. Ezért szereztük be a traktorokat az első hazai darabokból, és mutattunk példát az összefogás erejéből.

Ismételten kérem mindazokat, akik már otthonnal és igaerővel rendelkeznek, hogy továbbra is legyenek segítők azoknak, akik most kezdenek, hogy mielőbb megerősödhessenek. Ezt azért is nagyon kérem, mert állami kölcsön szerzésére lehetőség egyáltalán nincs. Szívlelje ezt meg mindenki jól, de különösen az önzésre hajló emberek. Így teremthetjük meg mindnyájunk álmát, a fejlettebb mezőgazdasági életformát.

³⁶ Györgyi Lajos – 25 holdas mintagazda. 1926-tól az Orosházi Gazdai Egyesületének tagja, 1942-től elnöke. 1932-ben belépett a Független Kisgazdapártba, később az orosházi pártszervezet elnöke lett. 1944. december 21-től az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, 1944. november 4-től nemzetgyűlési képviselő; 1947. augusztus 31-től országgyűlési pótképviselő; 1949. január 16-án – behívás útján – ismét bekerült a parlamentbe. 1947. július 16-tól a Gazdasági Főtanács tagja. 1948 áprilisától az FKGP Politikai Bizottságának tagja. 1949 márciusában – saját kezdeményezésére – visszavonult a politikai élettől. – (Györgyi Lajos levele 1981. szeptember 15.)

³⁷ Z. Nagy Ferenc – 100 holdas dévaványai birtokos paraszt. A Független Kisgazdapárt egyik megalapítója. 1932-től a Szolnok megyei szervezet pártigazgatója, 1945 áprilisától elnöke. 1945 augusztusától az Országos Földbirtokrendező Tanács tagja. 1945. november 4-től képviselő, 1947. augusztus 31-én is újjáválasztották. 1946-ban bekerült a Kisgazdapárt Politikai Bizottságába, 1947 június elejétől – Varga Béla disszidálása után – 1947. szeptember 11-ig a párt ügyvezető alelnöke.

³⁸ Patonay Elek – nagykovácsi szőlősgazda. A 30-as évektől a Független Kisgazdapárt tagja, a nagykovácsi pártszervezet egyik vezetője. 1945. november 4-től 1949 májusáig parlamenti képviselő. 1946-tól az FKGP Politikai Bizottságának tagja. A párt balszárnyához tartozott.

³⁹ Kovács István – csákszentimrei középparaszt, kisgazdapárti politikus. A 30-as évek közepétől a Kisgazdapárt tagja. A felszabadulás után a párt Fejér megyei szervezetének elnöke. 1945 novemberétől 1949 májusáig parlamenti képviselő. 1946-tól 1948 áprilisáig a Kisgazdapárt Politikai Bizottságának tagja.

Láttam az arcukról, hogy most nem a mindennapi gondjainknak a felsorolását várták, hanem a balatonkenesei állásfoglalásunk magyarázatait, amelyről már a lapok is hoztak tudósításokat. Rá volt írva mindenkinek az arcára a kérdés, hogy igaz-e, hogy a gazdasági tervek megvalósításához pártunk tudomásul vette a diktatúra bevezetését?

Soha nem volt ilyen nehéz arról számot adni, hogy ez valóban megtörtént, és tiltakozásként annyi sem történt, hogy fogjuk a kalapot és hazajövünk. Lesütött szemmel mondtam ezt el nekik, halálos csendben. Ők itthon nem tudták azt még, hogy az nem is olyan egyszerű dolog egy ilyen kis ország népének azt mondani, hogy „Nem!” Még inkább egy terheltnek ítélt pártnak.

Nem vádoltam meg Balatonkenesét, de nem is keltettem másban sem illúziót. Még felszólalásom sem ismertettem – igazolásomra – választóim előtt, hanem hangosan gondolkozva mentem tovább.

– Nézzétek, Barátaim! A történelem nem mindig halad tetszésünk szerint. Különösen ott nem, ahol a kisebbek felé a nagyobb nemzetek szabhatják meg az irányt. Ezek a történések sokszor nemcsak egy pártnak, hanem egy nemzetnek is tudnak okozni jóvátehetetlen károkat. Gondoljunk csak hazánk sorsára 1848-ban, a dicsőséges szabadságharc leverésére. Gondoljunk az 1914-es háborúra, vagy az 1944-es háború szörnyűségeire, amely egy tébolyult nagyhatalom nyomásának következménye volt. Egy fegyver dördült el csak a betolakodókkal szemben, a Bajcsy-Zsilinszky Endréé.

Ami Balatonkenesén történt, az nem a népünk szabadságát akarja korlátozni, hanem a munkásságnak nyújt biztosítékot a kizsákmányolással szemben. Ezért fogadta el a választmány is a szövetkezés gondolatát az általunk megjelölt formában. Látni és érezni lehetett, hogy a beszámoló nem keltett megnyugvást. Csak úgy zúdultak felém az ellenvetések. Ez csak jogszűkítést eredményezhet! Kellett minket valaha a többtermelésre készíteni? Még a golyók süvöltése mellett is vetettünk búzát! A kizsákmányolás ellenszere pedig nem a parancsuralom, hanem a fokozatos adó bevezetése. A szövetkezés idejét és formáját meg csak bízzák mireánk! Mi tudjuk, hogy számunkra mi a jobb stb.

Vihar múlásával Kun József⁴⁰ emelkedett szólásra. Azzal kezdte, hogy nem szabad a kérdéseket mindjárt elítélni, hanem vizsgáljuk meg azokat jól. Ha ez a kezdeményezés meggyőzéssel párosul, akkor annak mi is nyugodtan elébe mehetünk a termelés és az értékesítés minden vonalán. Hiszen tudat alatt mi már évek óta ezt csináljuk, szép eredményekkel. Legyen már egyszer vége annak a felfele kapaszkodásnak és lefele való rúgásnak, amely újabb darab föld megszerzését jelenthetné, abban a reményben, hogy később azt neki díjazásért dolgozzák meg. Erre senki se számítson ezután.

Nem mondom, hogy ez a józan érv meggyőzte volna a földművelőket, de hatása alatt elült a vihar az egész teremben. Felhasználva a szünetet, lezártam a vitát azzal, hogy nyugodjanak meg, eddigi bizalmukkal nem fogok visszaélni. Ha a balatonkenesei állásfoglalás veszélyeztetné az általuk óhajtott életformát, én nem leszek érdeküknek az árulója. A képviselői mandátumról lemondva visszajövök újra velük a közös sorsot vállalni.

Bejelentésemet kínos csend követte. Ekkor ők még nem gondoltak arra, hogy én már ilyen közel kerültem ehhez az elhatározáshoz.

⁴⁰Kun József – 16 holdas középparaszt. 1935-től tagja a Kisgazdapártnak. (Rácz Lajos levele, 1981. szept. 4.)

1949. január 28-án Budapestre utaztam, hogy a szövetkezeti tervezetet kidolgozzuk. A központunkban elég zajos volt az élet, de egyben bizalmatlanságot keltő is. Sok volt az idegen és a minden iránt érdeklődő ember, azok viszont kevesen, akik hivatva lettek volna a tervezet kidolgozására. Akik ott voltak, azok is inkább kerülték egymást ahelyett, hogy munkához láttak volna.

Jó késve érkezett meg Dobi István is. Fejbiccentéssel üdvözölte a jelenlevőket, és bevonult fogadószobájába. Nem sokkal utána szétfutott a hír, hogy elnökünk már Rákosi Mátyástól jött, aki felelősségre vonta őt, hogy Balatonkenesén miért foglalkoztunk a szövetkezeti kérdéssel. A szövetkezeti forma megteremtése a munkáspárt feladata lesz, és annak a tervezetét mi készítjük el, mondta Rákosi. Azonnal állítsa le az előkészületeket pártjában – fűzte hozzá. Ezért volt olyan rideg velünk szemben is Dobi István. Tudtuk azt már tapasztalatból mindannyian, hogy amit vagy akit Rákosi Mátyás nem tűr, annak félre kell állnia. Ezt éreztem én is, amikor bolyongtam a nagyteremben az emberáradat között, akiknek a nagy része szintén az elnökkel akart beszélni. Egy óra körül fogadott engem az elnök. Szomorúan közölte velem, hogy az általunk tervezett szövetkezésből nem lehet semmi – mondta neki Rákosi Mátyás. Azt majd ők csinálják meg, a jobbmódú parasztság likvidálása mellett. Nekünk meg támogatnunk kell. „Így áll a helyzet, Lajos” – mondta.

– Elnökünk – vettem át a szót. – Én otthon beszámolót tartottam választóim előtt a balatonkenesei döntésről, valamint a paraszti sors várható alakulásáról, s egy egységes szövetkezeti forma megindításáról, a parasztság álláspontjának figyelembevételével. Az otthoniak szerint az csak az árulásunkat takarja, hogy igazolást nyerjünk továbbra is a hatalom büvkörében való sütkérezésre. A diktatúra elfogadása Balatonkenesén eldöntötte a parasztság sorsát, megkérdése nélkül. Neked is azt üzenik, hogy most már bezárhatjuk a Semmelweis utca kapuit.

Az üzenet nagyon lesújtotta, és csak ennyit mondott keservében: – Mondd meg nekik, ez a kis nemzetnek sorsa a nagy átalakulások korszakában, és ez elől a vezetés kitérni nem tud úgy, ahogy azt lent gondolják az emberek, hanem mennünk kell tovább.

Ezt magam is éreztem, mégis azt feleltem rá: „Azt, hogy a sorsunk meghatározásából kikapszoljuk őket és azt ígérjük, hogy jobb jön a számukra, ezt még vállalni lehetne beleegyezésük nélkül is. De amikor ez az általános nyomort teremti meg, hosszú évekre, így az kegyetlenség egy szegény, szorgalmas néppel szemben. Hogy is lehetne valamelyes jólétet fenntartani, a termelés zavartalansága és állami támogatás nélkül? Az pedig nincs! Itt vannak az új földtulajdonosok, akik már megizlelték az enyém fogalmát a függetlenség érzésével együtt. Ez egy olyan szövetkezési forma, amelybe majd a földművelő beadja a földjét és állatait, s ahol még hely és takarmány nincs, és az árkérdésbe sem szólhat bele. Nincs érdekvédelme, nincs szociális és aggkori biztosítása. Biztosításának még csak az ígérete sincs meg. Lehet ennél keservesebb érzés? Hozzáátéve azt, hogy ők eddig is – irányítás nélkül – három év alatt tele termelték áruval a piacokat a semmiből indulva. Ifjú korunk óta vállaltuk az üldözés minden formáját a munkásság legjobbjával együtt, azzal a szent hittel, hogy ha egyszer szabad lehet majd népünk, minden becsületes dolgozónak megőrizzük azt a hitét, hogy félelem nélkül élhessen és cselekedhessen.

Kedves Elnökünk! A tőled kapott információ ezt a hitet törte bennem össze végérvényesen. Elveszett a reményem nemcsak Póhalmon, hanem egy demokratikus rend megteremtésében is! Nem tehetek mást, mint visszamenni azok közé, ahonnan jöttem.

Vedd át tőlem a mandátumot lemondó levelemmel együtt.” Reszkető kézzel nyújtottam a lemondást, és ezt hosszabb szünet követte. Végül kezét nyújtottam neki és elkészöntem.

A mandátum átvételekor Dobi István a következőket mondotta: „Lajos, az indoklásod igaz. Így, bármennyire rosszul is érint ez, nem próbállak visszatartani. Csak azt kérem tőled, a jövőben is légy szorgalmas dolgozója az országnak. Ha nehézségeid támadnának, keressél fel a jövőben is.” Megölelt, és könnyekkel telt szemekkel köszönt el tőlem.

Én is felindult lehettem, mert mindenki engem nézett, amikor kijöttem a fogadásról. Az ott lévő barátaimtól meleg kézzorítással köszöntem el, és még azon éjjel elutaztam haza, földművelő társaim közé. Másnap reggel azonnal a pártunk székházába mentem, ahol kértem a vezetőket, hogy estére hívják össze az elérhető tagokat, fontos bejelentést kell tennem. Azzal hazamentem.

Este már elég sokan vártak a teremben. Mindenki érezte, hogy a vasárnapi vitának is része volt a meghívásban. Csend ülte meg a termet az érkezésem pillanatában. Azt azonban még nem tudták, hogy az a vihar engem közülök visszavonhatatlanul kisodort.

Szívélyesen köszöntöttem és megkértem őket, hogy a mondanivalómat gondolkozva kövessék, és utána vitát ne rendezzenek. Úgy mentem el Balatonkenesére — kezdtem a beszédet —, hogy ott képviselő társaimmal javaslatot teszünk, hogy az irányított rendszer elfogadásáért cserében kapjon a parasztság biztosítékot arra, hogy a termelőszövetkezeteket mi szervezhessük meg, a parasztság támogatásával, az általa választott vezetők irányítása mellett s erőszakmentesen. Úgy véltük, hogy ezt majd a parasztság el is fogadja, saját maga és a többtermelés érdekében. Mentünk a kérdés elébe azért is, mert a múlton okulva jobbnak ítéltük meg a fejlődést olyan szövetkezetek életrehívásával, amely a gépeket már a boldogulás eszközeként, saját területén használja fel. Úgy véltük, hogy a munkásság vezetői is megértik ezt a formát, és el is fogadják a nagyobb siker érdekében. Sajnálattal kell bejelentennem, hogy ezt a kérésünket Rákosi Mátyás ridegen elutasította, kijelentvén, hogy a termelőszövetkezetek szervezése a munkáspárt feladata lesz, az összes pártok megszűnése után.

Mivel ezzel a formával én sem értettem egyet, ti meg még az általunk javasolt formát is soknak ítéltétek, nem maradt más a számomra, mint lemondani és visszajönni közétek. Nem tehettem mást. Ez a lépésem nemcsak a közéletből zárt ki, hanem még a veletek való érintkezést is lehetetlenné teszi végérvényesen.

Egyidejűleg bejelentem még azt is, hogy a pártok megszűnése nyomán új képviselőválasztások lesznek, egységes listán, amelyen a jelöltek kiválasztása a Népfront keretében történik.

Mély csend fogadta a beszámolót, nem volt hozzá senkinek egy szava sem, sem tiltakozó, sem helyeslő formában. Hallgatott mindenki, és sorsára gondolt reményvesztetten. Kun József jegyzett meg annyit, hogy ezt a félretolást nem lett volna szabad megtenni.

Az itthonlét második napja számomra azzal kezdődött, hogy megjelent a lakásomon egy hosszú bőrkabátos fiatalember, azzal a köszönés nélküli kérdéssel: „Maga az a Rác Lajos, aki képviselő volt és lemondott?”

„Igen” — feleltem én.

„Figyelmeztetem önt arra, hogy a mai naptól kezdve a közélet minden területéről vonuljon vissza. Csoportosulásban részt ne vegyen, politikai nyilatkozatot ne tegyen, személyes szabadsága érdekében! Megértette? Vegye tudomásul, hogy e perctől fogva minden lépését figyelemmel kísérjük, és annak megfelelően kezeljük önt!” Ezzel futó köszönés mellett magamra hagyott gondolataimmal.

Előre tudtam, hogy ez így lesz. Hiszen már ezt megelőzően is megfigyelés alatt voltam budapesti tartózkodásom idején. Kezdetét vette a felszabadulás előtti életem folytatása, más változatban. Nem mentem többé a pártba, hanem a kis földünk munkálatát vettem át.

GRANASZTÓI GYÖRGY

Városok és tömegek *Új utak a társadalomtörténetben*

A várostörténet új erőre kapott az elmúlt évtizedben. Egyidejűleg változott a szemlélet is, mert a várost mint jelenséget ma sokrétűbben vizsgálják, mint régen bármikor. Például mind ritkábban fogják fel a várost „tablóként”, ahogy azt korábban, szinte a régi metszetek rajzolóit követve oly sokan tették. Igaz, most viszont nagy a bizonytalanság, milyen összefüggésben lehet vele foglalkozni.¹ Változás az is, hogy az ötvenes-hatvanas évek óta megkezdődött a tömeges adatok újfajta elemzése és értékelése, ami a társadalmi tagozódás, a társadalmi folyamatok eddig elképzelhetetlenül finom rajzát tette lehetővé.²

A szemlélet változásának számos oka van. Szociológusok, urbanisták, közgazdászok és más társadalomtudományok művelői, mondhatni feltűnően nagy számban és gyakran kitűnően szervezett körülmények között keresik a város, valamint a „városiasodás” kölcsönhatásait, mert elterjedt vélemény szerint korunkban annyira felgyorsult a városi élet, annyira változékony lett, annyi új kezdemény ismerhető fel benne, mint utoljára kétszáz évvel ezelőtt, a modern város születésekor.³ Az újfajta érdeklődés egyik következménye, hogy az új kérdésekre előbb-utóbb történelmi összefüggéseikben is választ próbálnak adni.⁴ Új történelmi csoportulások, kezdeményezések társulnak a meglevőek mellé,⁵ s bár közben a várostörténet hagyományosabb, narratív vagy jogi-institucionális megközelítése, azaz a város mint körülhatárolt egység tárgyalása is gyakori, ezt a fajta látásmódot a pozitívista

¹ Towns in Societies. Essays on Economic History and Historical Sociology. Ed. Ph. Abrams és E. A. Wrigley. Cambridge, 1978. 7. (Abrams bevezetője!)

² Erről ld. Soboul, A.: Description et mesure in histoire sociale. L'Histoire sociale. Sources et méthodes. Párizs, 1967. 20. Soboul rámutat: jóllehet a statisztikai mérés a társadalmi struktúrák tanulmányozásának legjobb módszere, mégis csak akkor van értelme, ha világosan kidolgozott koncepcióra támaszkodik. Amennyiben nem vesszük figyelembe ezt a feltételt, maga a társadalomtörténet mint explikatív tudomány válik kérdésessé.

³ Handlin, O.: The Modern City as a Field of Historical Study. The Historian and the City. Ed. O. Handlin és J. Burckard. Cambridge (Mass.) – London, 1966. 25.

⁴ „There is a prevalent dissatisfaction with the writing of urban history: some confusion as to its scope, some doubt about its relevance.” – írja E. E. Lampard (Urbanization and Social Change; on Broadening the Scope and Relevance of Urban History. Uo. 225.)

⁵ Az új kezdeményezések egyik kulcsalakja volt a néhány éve elhunyt angol H. J. Dyos, az Urban History Newsletter, majd az Urban History Yearbook megalapítója (vö. Dyos cikkét a Yearbook 1976. évi számában: The English Approach to the Urban Past). Az elmúlt két évtized igen nagy várostörténelmi irodalmából két publikációt emelek ki az új törekvések jellemzésére: Maschke, E.: Deutsche Städte am Ausgang des Mittelalters. Die Stadt am Ausgang des Mittelalters. Ed. W. Rausch. Linz, 1974. 1–44., valamint Van Der Wee, H.: The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries). Hága, 1963. 1–3. köt. A város mint civilizációs jelenség újfajta értelmezéséhez vö. Sjöberg, G.: The preindustrial City, Past and Present. 2. kiad. New York, 1965., valamint Barel, Y.: La ville médiévale, système social – système urbain. Grenoble, 1975.

történelemfelfogásban gyökerező konzervativizmusnak, elavulóban levőnek lehet tekinteni. (Hogy miért, arra alább igyekszem indokokat felhozni!) Az új történeti felfogás egyik legjobb megfogalmazása Marc Blochtól származik. Még a harmincas évek végén rámutatott, a feudális Európa egyik beszélt nyelve sem tudta szabatosan megkülönböztetni a várost a falutól, ezzel szemben már a 9. század óta jól különbséget tudtak tenni városlakó ember és lovag, falusi ember, egyházi személy között.⁶ A város tehát már a középkorban sem mint földrajzi, jogi-politikai, leszűkített gazdasági stb. értelemben meghatározott térség volt érdekes – írja Bloch –, hanem mint különleges emberi tevékenységekkel, egyszerűen emberekkel jellemezhető hely. Látjuk, Bloch igen plasztikusan fejtette ki azt a kíváncsiságot, hogy a város múltját társadalmi jelenséggé, a benne élő emberek miatt érdemes kutatni. Nem ő volt azonban az első történész, aki kimondta a szóban forgó gondolatot. Az új szemléletmód igénye a két világháború között már határozottan erősödött, méltánytalan lenne, ha nem hangsúlyoznám, hogy például a modern magyar várostörténeti kutatások megalapozója, Mályusz Elemér, a felfogás lényegét jó tíz évvel Bloch előtt kifejtette.⁷

De a történettudomány még így is késésben volt, hiszen a felismerést, sok évtizeddel korábban, már Marx megfogalmazta. „Az egész, ahogyan a fejben mint gondolati egész megjelenik, a gondolkodó fej terméke, amely a világot a számára egyedül lehetséges módon sajátítja el, olyan módon, amely különbözik ennek a világnak művészi, vallási, gyakorlati-szellemi elsajátításától. A reális szubjektum továbbra is a fején kívül marad a maga önállóságában fennállva; ameddig ugyanis a fej csak spekulatív, csak elméleti viszonyt tanúsít. Ezért az elméleti módszer mellett is a szubjektumnak, a társadalomnak mint előfeltételnek, mindig ott kell lebegnie az elképzelés előtt.”⁸

Marx számára már 1857-ben a társadalom volt a téma. A totalitást, az egészt „társadalmi testként”, „társadalmi szubjektumként” fogja fel.⁹ Bloch iménti idézett gondolata minden bizonnyal ebből a megfontolásból származik.

A városi élet tulajdonképpen minden olyan kérdést előhoz, amelyet egy-egy civilizáció hosszú időtartamú változásai vetnek fel. Ráadásul sok, városi forrásokon kipróbált eljárás, módszer később szélesebb összefüggésben is használható. Az alábbi eszmefuttatás során éppen ez a szempont vezet. Három viszonylag friss külföldi kiadvány kapcsán szeretnék néhány általánosabb természetű problémát ismertetni, mert azt hiszem, hogy egy bontakozó jelenség esetében könnyebb kézzelfogható példák alapján következtetni, tanulságokról beszélni.

„Tanulságon” most ne társalgási fordulatot értsünk, hanem megszívlelendőnek, hasznosnak vélt ismeretnek. Miért? Azért, mert e nagy erőfeszítéssel készült könyvek kitűnően mutatják, hogy egyrészt mit lehet elérni modern kutatási koncepciók és eljárások segítségével, másrészt példák arra is, hogy amikor a tartalom túlnő a módszeren, amikor a kritikus tapasztalata beszélszerű a tudományos teljesítménnyel, ismét beleütközünk a triviális, közhelyszerű ítéletbe: nincs, nem létezhet tökéletes mű, ellenben felmerülnek bizonyos kérdések, melyek további kutatásra, gondolkodásra ösztönöznek. Ha pedig a válaszokon töprengünk, az eredményekhez, új kérdésekhez vezető módszerek – legyenek mégoly eredetiek is – veszítenek a fontosságukból, és ez így is van rendjén.

A három könyv közül kettő Párizsban jelent meg, a harmadik Brüsszelben. A francia J. C. Perrot Caen 18. századi történetét vizsgálta egy modern város keletkezésének példájaként; D. Herlihy (amerikai) és Chr. Klapisch-Zuber (francia) az 1427-es firenzei catastot elemezte, a belga J. P. Sosson

⁶ La société féodale. Párizs, 1968. 489–490.

⁷ „Die ungarische Geschichtsschreibung kennt . . . nur Städte; aber kein Bürgertum . . . Nach unserer Auffassung jedoch müsste die Geschichte des Bürgertums etwas vollständigeres sein, als nur ein Auszug den Monographien der einzelnen Städte; sie sollte uns vor allem mit jenem Leben bekannt machen, welches die Bewohner der Städte als durch gemeinsame Traditionen miteinander verknüpfte Glieder eines Standes führten.” *VWSG.* 20. k. 356–357.

⁸ Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Marx és Engels válogatott művei. Bp., 1975. 2. köt. 45.

⁹ A „totalitás” értelmezéséről ld. uo. 32.

Brügge 14–15. századi közmunkáival foglalkozott.¹⁰ A három város egymástól messze esett, jelentőségük sem egyforma, más és más a vizsgált időszak csakúgy, mint az időtartam, eltérő jellegűek a felhasznált források, ebből adódóan a feldolgozás módjai és a megfogalmazott eredmények, végül különböző volt a fogadtatásuk is.¹¹ Közös bennük az, hogy a szerzők tudatosan tömeges adatokat tartalmazó forrásokra alapozták a kutatást, ezért a szisztematikus (földrajzi, statisztikai) méréseknek mindhárom tanulmányban nagy szerep jut. Meggyőződésem szerint közös vonásuk az is, hogy jól mutatnak néhány újfajta történelmi igényt, olyanokat, amelyek nem szükségképpen következnek a tömeges adatok használatából. Új igények? Itt egy pillanatra meg kell állni. Nincs egyszerűbb, mint az „újdonság” címkét ragasztani valamire, hogy könnyen eladhatóvá váljék. A szóban forgó könyvek azért újszerűek, mert, bár forrásaikat két-három tudósgeneráció ismerte, témájuk, melyhez a források most alapul szolgáltak, csak alig néhány évtizede, a társadalomtudományokban lezajlott változások következtében léteztek. A szociológia, a demográfia és más új tudományok kibontakozása, hagyományos tudományok megújulása („új nyelvészet”), interdiszciplináris megközelítések (történeti demográfia, történeti antropológia stb.) nélkül e kutatások céljait nem lehetett volna megfogalmazni.¹² Mindhárom könyvvel kapcsolatban megfigyelhető, hogy elmélet–kérdésfeltevés–forrás-választás–következtetés egységet alkotnak, egymást meghatározzák, módosítják, fejlesztik. Azt is látjuk azonban, hogy mindezeken túl, a kutatói alkat, tehát az ember működteti az említett finom szerkezetet, az az ember, aki – a F. Jacobtól kölcsönzött kifejezéssel élve – „integron”, mert sokféle szándékot és hatást egyesít gondolatai megfogalmazása közben, ám egyben része is egy bonyolultabb, magasabbrendű szervezetnek.¹³

Perrot könyve például olyan mai integroné, aki közgazdász inspirációkkal érkezik, a történeti tényeket megelőző, megvalósító embereket látja maga előtt, de nincsenek egyéni hősei.¹⁴ Számtalan mindennapi ember tömeges sorsa foglalkoztatja, s ezt a sorsot egészként, valamilyen teljesség jegyében kívánja láttatni, miközben hatalmas metodikai ismereteit is kipróbálja a forrásain. Perrot könyve – úgy érzem – igazi romantikus mű. Ezt talán az is érzékelteti, hogy a két vastkos kötet igencsak terjedelmes: jegyzetekkel, irodalommal és mellékletekkel együtt több mint 1100 oldalt tesznek ki. Ha meggondoljuk, hogy Caën, e regionális, a nagyvárosokhoz (Párizs, Marseille, Rouen stb.) képest másodrendű központ, történetének száz éve Perrot tárgyalásában nem a hagyományos igényeket kielégítő, monografikus összefoglalás formájában tárul elénk, akkor az előadás valóban, a szó szoros értelmében is kimerítő. Perrot a jól bevált leíró tárgyalási mód helyett a társadalom történetének alapjait szándékozik feltárni, egy határozott, szemléleti természetű megfontolás jegyében. Ezért a lakosság demográfiai viselkedését, az orvosi gyakorlatot, a termelést szabályozó folyamatokat, a csere-

¹⁰ Perrot, J. C.: *Genèse d'une ville moderne. Caën au XVIIIe siècle*. Parizs–Hága, 1975. 1–2. k.; *Herlihy, D. – Klapisch-Zuber, Chr.*: *Les Toscans et leurs familles. Une étude du catasto florentin de 1427*. Párizs, 1978; *Sosson, J. P.*: *Les travaux de la ville de Bruges, XIVe–XVe siècles. Les matériaux, Les hommes*. Brüsszel, 1977.

¹¹ A legnagyobb nemzetközi visszhangot *Herlihy* és *Klapisch* könyve váltotta ki. *Perrot* könyve ellenben mintha bénítóan hatott volna, amit jól érzékeltet, hogy még az *Annales E. S. C.* sem bírálatot közölt róla, hanem kerekasztal beszélgetést, amelyen több szakember mellett Perrot is részt vett (32. k. 1977, 1237–1255.). *Sosson* könyvének visszhangja szerényebb volt, ami megítélésem szerint a belga történetírás adottságaival, hagyományával függ össze.

¹² *Ránki Gy.*: „A történeti folyamatok ábrázolása során azt a hiányzó láncszemet keresik benne (ti. a társadalomtörténetben! – G. Gy.), amely a történetírást kiterjesztené a társadalmi valóság legszélesebb aspektusaira, a történelem eddigiekben elhanyagolt területeire, a jobban kidolgozott gazdaságtörténetet a társadalmi lét totalitásába illeszkedve inkább emberközelségbe hozná, és a túltengő leíró, politikai eseménytörténetet visszaszorítva, az emberiség mindennapi életét, teljesebb történetét nyújtaná.” (Jegyzetek a társadalomtörténetről. Századok, 1977. 775.)

¹³ *Jacob, F.*: *A tojás és a tyúk. Az élők logikája*. Bp., 1974. 394.

¹⁴ Az *Annales*-iskola alapítói közül M. Bloch mellett L. Fèbre hangoztatta legkövetkezetesebben ezt az igényt. Idevonatkozó eszmefuttatásait ld. *Combats pour l'histoire*. Párizs, 1965. 12., 13. stb.

viszonyokat, a városnegyedeket mint a mindennapi élet környezetét stb. kutatja. Forrásként szolgál jóformán minden fellelhető levéltári anyag, amit ez a különleges korszak létrehozott.

Caën a 18. században teljesen átalakult, és a változás egybeesett a társadalomtudományok kezdeteivel. Lenyűgöző vállalkozása során Perrot összhangba kívánja hozni a szokványos esetben külön-külön elemzett gazdasági, demográfiai és urbanisztikai jelenségeket, miközben – és ez a tett ugyanolyan fontos a szemében, mint az előző – kísérletet tesz arra, hogy tanulmányozza a születőben levő várostudomány és városi ideológia kapcsolatát. A könyv egyik fő gondolata az, hogy Caën és a hozzá hasonló francia középvárosok (Amiens, Dijon, Aix, Rennes stb.) a 18. században már világosan mutatják számos mai urbanizációs jelenség kezdeményét. Egyetemi emberek, kereskedők, vállalkozók, püspöki, parlamenti hivatalnokok lakhelyei, a pénzügyek, a politika, a kultúra csomópontjai és afféle váltoállomásai. A különleges változások fontos tünete, hogy igen sok írásos forrás, továbbá építészeti emlék maradt fenn róluk, amelyek jól megfoghatóvá teszik a társadalmi tagozódást. Az említett középvárosok 18. századi átalakulásának az a sajátossága, hogy a társadalom átrétegződése megelőzte a növekedést. Perrot meggyőződése szerint a modern város születése éppen tanulmányozható olyan jól bennük, mert a keletkezési folyamat mentes több olyan, a korra szintén jellemző általános jelenségtől (népességnövekedés, a gazdasági növekedés kezdetei), amely különben elborítja az új társadalom születésének folyamatát, nemegyszer felismerhetetlenné teszi. Caënben a változás ebből a szempontból éppenséggel hibernált regionális viszonyok közt zajlott le, vagyis a város „tisztá” kísérleti terület Perrot számára.

Könyvének eredményei a következőképpen foglalhatók össze. Caën, amely kevesebb mint 20 kilométerre fekszik a tengertől és alig 40 kilométerre a Szajna torkolatától, a 16. században még komolyan számolhatott azzal, hogy be fog kapcsolódni a nagy tengeri útvonalakon zajló forgalomba. A partvidék azonban elizsaposodott a 17. század folyamán, így a város a belső régió felé fordult, amely bőven ellátta zöldségfélével, gabonával, tejtermékkel. Ez az egyensúly állapota város és vidék között; Caën lakóinak száma 1725-ig alig változott, 25 ezer körül volt, 1730 és 1740 körül változások észlelhetők. A vidéki paraszti árutermelők lassú gazdagodása növelte a városi termékek iránti keresletet, a falusi bérmunka pedig fokról fokra olcsóbb lett. A környékről azután tömegesen költöztek a városba, ami növelte az iparos szolgáltató tevékenység és termelés lehetőségeit (posztó-, vászonipar, ruházati ipar). Mindemellett a hagyományos kézműiparok a továbbiakban háttérbe szorultak, mert a technológiájuk elavult, szakembereik bére magas maradt, miközben a céhszervezet gátolt minden fejlődést. A vállalkozók vagyonos rétege a kereskedelembe fektette pénzét. Valóságos „dezinusztrializáció” zajlott le, ami 1770 után az élelmes üzletembereket a kereskedő vállalkozás földrajzi kereteinek tágitására és a tőkeberuházások fokozására ösztönözte. 1730 és 1790 között a város lélekszáma 38 ezerre emelkedett, amely a 19. század elejéig mintegy 2 ezer fővel csökkent.

A változások nyomán nagy feszültség keletkezett a gazdaság gyakorlata és a kollektív tudat között. Míg a gazdasági életben a vállalkozó a kiszámított profitra figyelt, és jól kellett tudnia, hogyan használhatja ki, hogyan illesztheti céljaihoz a városi viszonyokat, addig a kollektív tudatot az elvesztett paradicsom mítosza, a természet dicsérete jellemezte. De feszültségekkel volt telített a vidékről beköltözőknek élete is, akik Caën központi részein zsúfolódtak össze. A bérek általában alacsonyok maradtak, csak a csipkeverés ipara, valamint a kereskedő-szállítmányozók vállalkozásai kínáltak munkát, amelyeken kívül legfeljebb ház körüli munkákkal, cselédkedéssel lehetett pénzt keresni. A vagyongyűjtés ilyen körülmények között lassú, sok nehézségbe ütközött, a házasulandók átlagos életkora a falusit jóval meghaladta. A vizsgált időszakban alakult ki egyébként az orvoslás új rendje, amelynek célja más, mint a középkori orvoslásé. Most a népet akarták gyógyítani, méghozzá ingyen. Az általános gyógykezelés eszméjét a szükség és a jótékony szellem hívta életre, gyakorlatilag pedig elejét akarták venni a járványoknak.

Caën városképi változásai is tükrözik, hogy a társadalmában sűrűsödő feszültségek különös, féltudományos–félideológiai választ kaptak. A 18. század második felében a régi város „szent helyei” eltűntek, felszámolták a falakat, lebontották a citadellát (1789-ben került a polgárság kezére), a plébániatemplomok mellől eltávolították a temetőket stb. Az urbanizmus ciklusa bizonyos eltolódással követi a gazdasági ciklus ritmusát: a forgalom pályáit 1750 körül szervezték újjá, majd a század utolsó negyedében került sor a folyami és a tengeri közlekedésre. A század végén már készen van a kikötő és a hozzá kapcsolódó utak hálózata, létrejöttük a beruházásoknak köszönhető. A városvezetés legfőbb

politikai célkitűzése most már az, hogy megtisztítsa, rendezze a várost, mert így vélik megkönnyíteni a lakosság jobb, kultúraltabb érintkezését. Megszervezik a személtelhordást, az utcákról száműzik az élősdit, továbbá a szakmai vagy házi tevékenységeket (ezek középkori maradványok), intézkedések születnek a közvilágításról, bevezetik a házszámozást, az idegenek bejelentési kötelezettségét stb.

E néhány mondatos összefoglalás méltatlanul rövidre fogja, szinte értelmétől fosztja meg Perrot részletekben igen gazdag és bonyolult könyvét. Bírálatára vállalkozni pedig még ennél is merészebb feladat. Ezért mindössze néhány benyomást szeretnék említeni. Perrot az esetek többségében már kidolgozott főként gazdaságtani eljárásokat alkalmaz egy teljesen új területen, a kiváló statisztikai forrásokkal rendelkező francia középvárosban. Bizonyos esetekben kifejezetten árnyalt elemzésekre vállalkozhatott, olyanokra, amelyeket nemegyszer még a jelenkori adatok sem tesznek lehetővé. De Caën forrásai sem hiánytalanok. A kifogásolhatatlan ökonometria elemzések egyik komoly akadálya itt az, hogy néhány fontos adattípus, forrás hiányában nem lehet egyidejűleg vizsgálni a változásokat (fluktuáció) és a készleteket. El lehet ugyan különíteni például az aktív népességből a munkavállalókat, sokkal nagyobb gondot okoz ellenben a termelési adatok kiemelése. Ez alól csak bizonyos szektorok képeznek kivételt. A kép így végül töredezett marad, mert bár a trendek maguk jól kivehetők, átfogó összvárosi – makroökonómiai – leírást Perrot nem képes alkotni. Ebben az összefüggésben a másik nehézség az, hogy szerfelett nehéz várost és környezetét szabatosan szétválasztani vagy összekapcsolni az elemzések folyamán. Perrot a dilemma feloldása céljából módszertani értekezésként, bemutatóként is felfogható mélyfúrást végzett, amelyek során a vonzáskörzetet, a gazdasági és demográfiai mozgásokat változatos és összetett módszerek segítségével kutatta: használta például azt a módszert, melyet még Thünen dolgozott ki az izolált állammal kapcsolatban, Kondratyev-ciklusokat, TBC-ket (Transport Business Cycles), hiperciklusokat számolt stb.

Caënban a város tudománya a 18. században született – gyakorlati alapokon. A tudás, a gazdaság, a hatalom birtokosai, szakmai és egyéb csoportok egyesítették erőiket a város építése céljából. Az egykori várospolitikai „módszeres” kívánt lenni, funkcionálisra törekedett, ami a körülmények, mozzanatok kölcsönös összefüggését tételezte fel. E politika jegyében tehát egyszerre figyeltek a lélekszám, a termelés és a fogyasztás hullámzásaira. Perrot meggyőződése szerint éppen ez a szemléleti vonatkozás indokolja, miért fordul a napjaink várostörténész kutatója a 18. század felé. A mai történész-törekvések visszhangot találnak az akkori várospolitikai törekvésekben. A várost – vallja Perrot – nem vagyunk képesek egységben kutatni és megérteni, ha demográfiai, gazdaságtani, művelődéstörténeti stb. tanulmányok összekapcsolása formájában próbáljuk leírni. Az efféle „sachlich”, hagyományos eljárás következményeként a végső elemzésben maga a város darabokra hullik, hiszen egymástól független, egyébként zömmel éppen a 18. század óta keletkezett és sajátos szabályok szerint működő diszciplínák kereteibe helyezzük a jelenségeket. Ő, Perrot, abból a feltevésből indul ki, hogy forrásai, adatai ugyanarról szólnak, vagyis tartalmuk összefügg, az egészt tehát csak az eltérő szempontú tudományos megközelítések választják szét. Ugyanezért könyvének műfaját – mint írja – nem is lehet meghatározni. Szép hasonlata szerint a város megdermedt történelem, s ő ezzel a teljes történetiségében felfogott várossal kíván foglalkozni.

Romantikus mű, jegyeztem meg az imént. Szabad-e azonban a szót olyan könyv esetében használni, amelyben hemzsegnek a számok, a táblázatok, ciklusok és más „száraz dolgok”. Másfelől, ha elismerjük, hogy a hagyományos történetírói szokások elleni lázadás romantikus, akkor Perrot romantikus. Ha romantikusnak ítéljük az egyéniség megalkuvás nélküli érvényesítését egy nagyknak vélt cél érdekében – megint csak nem lehet más a vélemény. Perrot a könyvében valóban szakít minden megszokott formával, és célja a beethoveni vágyra emlékeztet: „átölellek, emberiség”. Kétségtelen, a modern Caën a 18. században született. De amióta megvan a keletkezéséről szóló könyv, a város születése, mint folyamat, elválaszthatatlan Perrot személyétől. Nem hamisított meg semmit, mégis annyi tudást, hozzáértést adott a dúsgazdag forrásanyag elemzéséhez, hogy a teljesítményt sem Caënban, sem másutt, ebben a formában nem lehet megismételni. Ehhez ugyanilyen gazdag levéltárral rendelkező város és ugyanilyen kutató találkozása kellene.

Olvasgatva, lapozgatva a gyakran keresetten bonyolult, mesterkéltén tömörített, kihagyásos modorban írt és mégis terjengős benyomást keltő szövegben, egyszer csak megérteni véltem, mi az, ami miatt ismerős is, idegen is. A hatvanas évek vége, a gazdaságtörténészek kihívása, a történeti kvantifikáció első nagy korszaka köszönt vissza, Kuznets, Marczewski és a többiek, annak a

Marczewski által megfogalmazott gondolatnak a nyomán, miszerint a „kvantitatív” jelzőnek akkor van értelme, ha a kvantitatív módszerek segítségével levont következtetések kvantitatív kifejezésbe foglalhatók. Azt hiszem, Perrot egyetlen tévedése is ezzel van összefüggésben. Annyira bízik mindabban, amit felkutatót, és olvasói elé állított, hogy ebből végül közlési bonyodalom keletkezik. A bőség, a sokrétűség, a részletek és az elemzések gazdagsága azt a látszatot kelti, hogy mindent tudunk, hogy ami a Perrot által leírtakon kívül történt, már csupán részlet. E meggyőződésnek hangot is ad, habár némileg visszafogott formában: „Megcsontosodott hagyomány következtében – írja – sokkal inkább várjuk egy, a városban élő társadalom képét, mint a városi kérdések tanulmányozását. Pedig a beható olvasás folyamán éreznünk kell, hogy a lakosság viselkedése, az orvosi gyakorlat, a termelést szabályozó folyamatok, a csere, a városnegyedek rendje kielégítően írják le a társadalomtörténet alapjait.”

A megállapítás első fele elgondolkodtató, a második mondatban kifejezett véleménynel azonban nem értek egyet. Ellenkezésem alátámasztásául talán elég, ha annyit hozok fel, a Caënról szóló könyv bő negyven százaléka foglalkozik a szorosan vett városi gazdasággal, mint egésszel, újabb huszonöt százaléka a gazdasági–urbanisztikai–demográfiai trendekkel. Tovább is méríckélhetnénk, a lényeg mégis az, hogy az arányok egyoldalúságról árulkodnak.¹⁵ Mert megérthetem-e a város társadalmát mint totalitást úgy, hogy kevés teret szentelek annak a szocio-kulturális és hatalmi-politikai tagozódásnak, amely anyaga és közege is a Perrot által vizsgált gazdasági–demográfiai–urbanisztikai hullámmozgásoknak. Igaz, a forrásai ebben a tekintetben szűkszavúbbak, kevésbé is kvantifikálhatók, amit tudomásul kell venni. Mégis, a jelenségek átfogó igényű, trendszerű vizsgálatánál meggyőződésem szerint mindig látni és láttatni kell, miként fogták fel a társadalom különböző csoportjai a ciklikus változásokat, a gazdaság általunk hullámmozgásként ábrázolt mozgását, látnunk kell, hogy a változásokat kik ismerik fel, kik és milyen mértékben vesznek részt bennük, mikor és hogyan tekintenek rájuk. Vizsgálunk kell, hogy az említettek mikor észlelik a hullámmozgást szakadásként, fordulatként, mit eredményez ez a felismerés a társadalom kevésbé mozgékony részeiben. Az a kérdés is felvethető, hogyan hatott az egykori felfogás a gazdasági folyamatokat irányító politikai döntésekre, a termelésben és a fogyasztásban szerepet játszó csoportok, rétegek viselkedésére. Tisztázandó, hogyan illeszkedett a város társadalmi tagozódása a regionális, országos viszonyokra stb. Perrot ezeket a szempontokat kevésbé veszi figyelembe, amelyek pedig a probléma, az ő problémája, újabb kiterjedésének is nevezhetők.

A Perrot-éhoz hasonló nagy teljesítményekkel kapcsolatban minden kritikai megjegyzés csak viszonylagos értékű lehet. Innen, Közép-Európából nézve véleményem szerint a félreértés, mely talán szintén éppen a mű romantikus fogantatásából származik, az, hogy benne az egész, a totális nem gondolati, hanem ökonometria termésetű. Az én szememben ezek a dolgok nem cserélhetők össze, mert így a gazdasági mozgás nem a társadalmi jelenségek lényegeként, hanem a gazdaságtan tárgyaként jelenik meg. Ezért a Perrot-féle vállalkozás nagy újdonsága az, hogy vizsgálatába a demográfiai és az urbanisztikai trendeket, ciklusokat is bevonva a témának újabb kiterjedéseket ad, végeredményben retrospektív ökonometria szemléletnek látszik. Röviden: mintha az importált technológiát avatná szemléletté, mintha ezt terjesztené ki.

Hogy J. C. Perrot kiváló könyve sokáig beszéd, hivatkozások témája lesz, szinte bizonyosra vehető. Ugyanez vonatkozik az 1427. évi firenzei catastot bemutató könyvre is. D. Herlihy és Chr. Klapish az elmúlt években különböző nyelveken számos elő- vagy résztanulmányt adtak közre témájukról, ezért nagy nemzetközi várakozás előzte meg „a toszkánokat”. Kevésbé tudott, milyen széles együttműködés eredményeként tárták fel a páratlan forrást, ezt a nagy reneszánsz remekművekhez mérhető államvezetési és bürokratikus teljesítményt. 1966-ban, tehát a számítógépes történeti munkák korai időszakában kezdődött a feldolgozás francia–amerikai együttműködés keretében. Egyidejűleg 7–8 nagyobb intézmény is gondját viselte, s a szerzőkön kívül mintegy 12 személy töltött éveket az adatok kódolásával, verifikálásával és elemzésével, miközben olyan nagy tudósok, személyiségek támogatták tanácsokkal, „helyszíni segélynyújtással” a vállalkozást, mint F. Braudel, Ph. Wolf, E. LeRoy Ladurie, C. Smith. A catastro adatbankja két példányban létezik, az Egyesült Államokban és Franciaországban is hozzáférhető.

¹⁵ Például a demográfiai jellegű rész mintegy nyolc, a kifejezetten urbanisztikai tizenöt százalékot tesz ki.

A forrás méreteit érzékelteti, hogy mintegy 60 ezer háztartás („feux”) szerepel benne több, mint 260 ezer összeszámlolt személlyel. A forrás megadja valamennyi összeírt személy nemét, életkorát, jelzi az egy fedél alatt lakó családhoz fűződő rokoni vagy egyéb kapcsolatot, feltünteteti továbbá az összeírt egyének ingó és ingatlan vagyonának nemét, becsült értékét. Összefüggő ismereteket nyújt tehát az egész régió, ti. Toszkána városainak és falvainak lakosságáról, gazdaságáról, gazdasági tevékenységéről. Máris előre lehet bocsátani: ha Perrot bizonyos nehézségei abból adódtak, hogy alig állt rendelkezésére átfogó, részletes, mérlegszerű leírás, a toszkánok esetében a helyzet éppen fordított, mert itt a trendszerű, ciklikus változások mérése ütközik akadályokba.

A firenzei catasto célkitűzését nem lehetett volna annak idején megfogalmazni, ha alkotóira nem hat egy, az emberi tevékenységek egésze iránt lelkesedő ideológia. A reneszánsz koncepció kidolgozói a tömeges emberi sorsokat mintegy hálóba akarták keríteni, meg akarták mérni, hogy később, miután megismerték őket, annál jobban kiterjeszthessék rá akaratukat. A catasto seregnyi régi kapcsolatnak, különleges vagy csoportos kiváltságnak kívánt véget vetni, így a családfőt az új rendszerben egyszerűen csak egyednek tekintették. Őt is, háza népe többi tagját is egyéni helyzete szerint jellemezték, amelynek alapján megállapították az adókievetés paramétereit, s így végül a megmért teherbíróképesség döntötte el, hogy a háztartás mennyi adót köteles fizetni. A catasto alkotói azt akarták, hogy az egyének pontosan anyagi teljesítőképeségük arányában járuljanak a közvagyonhoz. Ezt a szándékot a feudális kori Európában tartósan sehol sem lehetett megvalósítani – Firenzében sem élt tovább az arányos közteherviselés többe, mint hét évet.

Perrot caëni forrásai és a firenzeiek egyaránt tömeges adatokat tartalmaznak, elemzésükhöz bonyolult statisztikai eljárásokat használtak, mégis nagy a különbség a „nyersanyagot”, vagyis a számokat előállító egykori szemléletek között. A 18. században kibontakozó újfajta szemlélet nyugtalanságában, változékonyságában, működésében nézi a várost. A források egykori rendeltetése Caënbán az, hogy a felhasználók megértsék, mi folyik a városban, az adatsorok tehát nem szolgálnak mindig gyakorlati célt, nehéz is őket összegezni. Ezzel szemben a firenzei catasto szerkezetet ábrázol, mint már említettem, mérleg. Tovább folytatva az összehasonlítást: Caënbán annak a folyamatnak a kezdeteit látjuk, amelynek során a város tudományos megértésének folyamata elkülönül a mindennapi gondolkodástól. Ez a pozitívista gondolkodás kezdete. Az 1427-es catasto alkotóit másfajta érdeklődés mozgatta. Igaz, munkájuk elkészítése három évig tartott, óriási erőfeszítések közepette, páratlan alaposággal és nagy költségekkel, mégis ők egyszerűen csak az adóbevételt akarták növelni. Jegyzetek, iratok hegyeit hordták egybe, s az összegyűjtött anyag végeredményben kihasználatlanul hevert a helyén. Bár a firenzei magisztrátus tagjai egy Machiavelli, egy Guiccardini felfogásához közel álló szemléletet vallottak a „hercegi” hatalomról, a felhalmozott tömörletlen ismeret nem tudták felhasználni az államvezetés gyakorlati tevékenységei között. Ahogy Herlihy és Klapisch írja: a catasto óriási összeadás, melynek elfelejtették kiszámolni az összegét. Bármilyen nagyszabású, bármekkora szellemi értéket is képvisel, még nem több, mint egy logikájában tökéletesen megvalósított mindennapi gondolat: leltár a javakról és az emberekről. Egyébként ezért is sántít a szellemes hasonlat. Az összeadást tulajdonképpen elvégezték a firenzeiek, arra azonban valóban képtelenek voltak, hogy elmélyültebben foglalkozzanak az összeadandókkal.

Ezre azonban nemcsak a firenzeiek voltak képtelenek. A hagyományos történetírás sem tudta megtenni, mert az efféle adathalmazokkal sem a narratív jellegű, sem a másik, a társadalom erkölcsi és viselkedése iránt érdeklődő irányzat nem tud mit kezdeni. Valóban furcsa látni, hogy miközben a pozitívista történetírás legjobb hagyományai jegyében ma is tapasztalhatóan mind elmélyültebb a történész forrásfeltáró és forráskritikai tevékenysége, bizonyos forrásfajtaikat, ti. azokat amelyek nagy tömegű adatot tartalmaznak, csak most kezdenek összefüggően feldolgozni. A firenzei catastot is régóta ismerték már – például a Leonardo da Vinci származása iránt érdeklődő kutatók. Valóban, felvetődik a kérdés, mi akadályozta, akadályozza nemegyszer napjainkban, hogy feloldódjék az említett ellentmondás. Mi magyarázza, hogy a tömeges adatokat tartalmazó új források elemzése, részben már kihasznált, vagy ismert források újszerű feldolgozása csak az utóbbi tíz-tizenöt évben kezdődött el? Hiszen vitathatatlan, hogy a történeti kutatás látóhatára e kutatásoknak köszönhetően határozottan szélesedik.

A választ két részre kell osztani, jóllehet egymással kapcsolatban levő dolgokról van szó. Egyrészt a történészek körében most van meghonosodóban a számszerűen kifejezhető jelenségek

újfajta szemlélete, amely összefonódott a számítástechnika terjedésével is.¹⁶ Másfelől viszont ez az önmagában jelentős változás nem következhetett volna be, ha előzőleg, immár jó néhány évtizede, ne kezdett volna terjedni egy új történelmi törekvés. A figyelem mind gyakrabban fordul a források nyers adatai felé. Minél kisebb mértékben érvényesült annak idején, az adatok keletkezésekor, egy-egy sajátos szempont, szándék, mely a valóság valamilyen célszerűen megkomponált formáját próbálta közvetíteni, annál jobban csábítja a kutatót az, hogy a történelmi tények által hátrahagyott nyomok, az adatok segítségével megalkossa, „leképezze” azt az elvont szerkezetet, amely a megfigyelhető esetek függvényében, invariáns és törvényjellegű kapcsolatokat állít elénk. Ennek az egyik legnyilvánvalóbb példája az olyan statisztikai adatelemzés, amely egy evolutív helyzet irányát és logikáját szándékozik felderíteni.

A hagyományos történelmi statisztikai adatelemzés nem ilyen. Firenzenél maradvá, az olyan adat, mint például a város lélekszáma, a háztartások átlagos létszáma, a klasszikus (ösztönös vagy tudatos) értelmezés keretei között a megfigyelt történelmi valóság legkisebb részeként jelenik meg. Úgy szokás az ilyen adatra tekinteni, mint ahogy a fizikus tekint az atomra, a biológus a sejtre.

Félreérténénk az új irányzatok lényegét, ha azt hinnénk, hogy a kutatókat többé nem érdekli, mondjuk, Firenze lélekszáma. Annak a történelmi felfogásnak a meghaladásáról van szó, amely a pozitívisztikus történelemfelfogás hagyományaiban gyökerezik, és aényt adottnak tekinti. A kutató dolga eszerint az lenne, hogy határozza meg a lélekszámot, vagyis találja meg a tényt. Az ilyen hagyományos elképzelés mögött tulajdonképpen a megismerés empirista jellegének mondható elmélete áll, amely többek között képtelen elfogadni, hogy a tudományos kutatás műveletei feltevések láncolatán, a kutatás tárgyának rendszeres manipulációja útján haladnak előre. E történetírói hagyomány követői szemében gyanús minden eredeti koncepció jegyében megfogalmazott történelmi feladat és teljesítmény. A lélekszámra stb. vonatkozó adatokat, a múlt különböző tényeit, a hagyományos utat kiválasztásukat, s az ilyen kérdőívben az egyes rovatok alig-alig illeszkednek egymáshoz. Minthogy az intézménytörténet szemszögéből kezelt jelenségek vannak túlsúlyban, vagy ez a szemszög motiválja kiválasztásukat, s az ilyen kérdőívben egyes rovatok alig-alig illeszkednek egymáshoz. Mint hogy az értelmezésben az elszigetelt és osztályozott esemény az elsődleges, a kutató műfaji és más, az anyagával azonban semmilyen, vagy legfeljebb felületes kapcsolatban levő, tehát kívülről bevitt szempontok, előre kialakított vélemények, ítéletek szerint felállított rend rácsodatát teríti a megfigyelésekre. Amivel azután magukat a megfigyeléseket szétszabdálja, eltávolítja őket a környezetüktől, jelentős részüket (ti. azokat, amelyeket nem tart fontosaknak) figyelembe sem veszi, kiszűri, sűriti. Az új törekvések követői, mint írtam, éppen ellenkezőleg, a tagolódást, az elhatárolt adathalmaz szerkezetét kutatják, a tények ennek a szándéknak a jegyében nyernek értelmet, önmagukban nincs is értékük. Minthogy a tények mindig határozott, az egész kutatói folyamatra kiterjedő és a megismerés teljességére törekvő koncepció szerint rendeződnek, szükségszerű, hogy a reájuk vonatkozó adatokat sűritetlenül kell kezelni.¹⁷

A catastot elemző könyv – miként Perrot-é is – ebben az új irányzatba tartozik. Ám jelentőségét nem világíthatjuk meg kellőképpen, ha nem térünk ki szűkebb szakmai előzményeire is. A történelmi demográfia változásairól van szó.

A történelmi demográfia első nagy korszaka, mely az 1950-es évekre esik, a plébániai anyakönyvekre alapozott családrekonstrukciókkal jellemezhető a legjobban. A családrekonstrukciókkal és forrásaikkal kapcsolatban idővel több, eltérő természetű kifogás merült fel, melyek közül talán az a legsúlyosabb, hogy ez a módszer főként állandó megfigyelési objektumokkal dolgozik. Az objektum a család, ti. az a család, melynek képét a kutatás során összeállított kartoték segítségével lehet rögzíteni. A demográfiai mobilitás ilyen esetben – vagyis a kartoték szerint nyilvántartott család esetében – zavaróan hat, ami különféle, itt már nem részletezhető nehézségeket okoz. A családrekonstrukció mellett tehát más eljárások, más források felé fordult a figyelem, így az összeírások felé. A firenzei

¹⁶ A kérdéssel két cikkben foglalkoztam: ld. Történelmi Szemle, 1978. 314–315. és 324–328., valamint Századok, 1980. 616–632.

¹⁷ Az információk sűritett vagy sűritetlen felhasználásáról „Mit ad a matematika a történelemnek?” c. cikkemben írtam. (Magyar Tudomány, 82. k. 1975. 32–33.)

catasto feldolgozására szükségszerűen került sor abban a pillanatban, amikor a megfelelő kutatói érdeklődés megfelelő anyagi támogatással találkozhatott.

Mindig vitatható, mekkora az összeírások forrásértéke. Herlihynek és Klapischnak is szembe kellett néznie egy nehezen védhető ellenvetéssel. Bármilyen gazdag is a tartalma, a catasto nem több egy rendkívüli városról készült páratlan, megismételhetetlen pillanatképnél. S ha valaki még hozzáteszi, hogy a könyv lényegében éppen ott készült, ahol Braudel, „a hosszú időtartam” nagy teoretikusa alkot, már mintha meg is lenne az ok a fitymáló kézlegyintésre. Csakhogy a könyv eredményei jóval jelentősebbek, semhogy röviden napirendre lehessen térni felettük.

1427-ben Toszkána lakosainak egyhetede lakott Firenzében, miközben ugyanitt, Firenzében, összpontosult a teljes összeírt világi vagyon kétharmada. Ez igen nagy aránytalanság, jól jelzi, hogy a vidék szinte szétesett, elveszítette önálló arculatát a metropolis súlya alatt. Pedig olyan városok voltak Toszkána települései között, mint San Gimignano, Arezzo, Prato, Pistoia, Pisa, Volterra.

A lakosság korösszetétele a pestisek utóhatását mutatja, az idősebbek aránya magas, csekélyebb a felnőttek és a serdülőké, ám újból jelentős a gyermekeké. Herlihy és Klapisch nagy erőfeszítéseket tettek, hogy ezt a statikus képet a demográfiai folyamatokba tudják helyezni. A catasto, valamint a temetkezések és a keresztelek adataiból azt a következtetést vonták le, hogy a nagy halandósággal járó válságok következményeként a lakosság, a társadalom elősegítette a házasságkötéseket, népesebb, új korosztályok nemzését. Ám a határozott törekvés nem segített, legfeljebb csak enyhítette a 14. és 15. században elszenvedett veszteségeket. Statisztikai eszközökkel sikerült kimutatni és leírni a házasság középkori rendjét, azt, hogy nagy különbség volt a házasulandó nők és férfiak átlagos életkora között. Jóllehet a 13. és 15. század között maguk az átlagéletkorok ingadoztak, a házasságok közötti nagy különbség tartósan jellemző volt Toszkánára. A háztartásokról bebizonyosodott, hogy szerkezetüket részben a társadalmi helyzet, részben a későközépkori változások határozták meg. A társadalmi rétegződés egyik végletét a gazdag, széles rokoni és baráti kapcsolatok szövevényébe ágyazott városi családok alkotják, valamint a földbirtokos parasztcsaládok, míg a másik véglet a szegény városi tömeg, a kisparasztok és a bérlők széles rétegei. A gazdag végletet nagy háztartások, népes családok jellemzik, a szegényt az egyszerű, vagy már fel is bomlott családi mag.

A toszkánok mindennapjait meghatározó viszonyokat csak egy új társ, a számítógép segítségével lehetett felderíteni. A nagy teljesítményű számítógép egyik, történészek által még kevésbé kihasznált előnye, hogy páratlanul finom leírást lehet a segítségével készíteni egy mégoly kiterjedt, koherens adathalmazról. Az elemi kicsinységű információ így valamennyi kibontható kapcsolat hálózatában helyezkedik el, ami a szerzőpár számára lehetővé tette, hogy a társadalomtörténeti összefüggésekbe ágyazottan szemléljék, szembesítsék a 15. századi, jórészt a catasto korában keletkezett és a családra vonatkozó irodalmi alkotások okfejtéseit, gondolatait. Ám a szorosan vett családdemográfiai összevetések még ennél is jelentősebbek.

A forrás egyik kivételes adottsága, hogy tartalmazza az összeírtak életkorát. Az egyének nemek, életkor szerinti megoszlása könnyen kifejezhető táblázatok segítségével. A család szerkezetének vizsgálata azonban nem egyszerűen számítási kérdés, igen komoly módszertani problémákkal is szembe kell nézni, mely visszahat maguknak az adatoknak a kezelésére. A szerzők itt jól tudták hasznosítani a Laslett, Berkner és mások között kialakult vita tanulságait. A vita lényegében azzal kapcsolatban keletkezett, hogy a családot le lehet-e írni statikus állapotában, avagy mozgásában vizsgálendő-e. A toszkánokról szóló könyv végül magának a vitának is egyik fontos láncszeme lett, annyi eredeti tanulságot hozott.

Egy-egy társadalom jellemző családtípusát a vita tanúsága szerint ritkán lehet statikus tipológia segítségével leírni, mert ehhez ismeri kell azt is, milyen jellegzetes fejlődési szakaszokon mennek át a családok. Az életkori megoszlás és a vagyoni rétegződés ismeretében a család ciklikus változását Herlihy és Klapisch a társadalmi tagozódással kapcsolatban tudta bemutatni és ez ritka, ha nem is egyedülálló eredmény. A család tipikus ciklikus változása azt jelenti, hogy egyszerűbb állapotból összetett állapotba megy át. A catasto korában törzscsaládok, patriarchális háztartások, „testvérségek–fivérségek” (cfrérechcs) keletkeztek, s a bonyolultabb formák idővel ismét egyszerűbbekre bomlottak. A szerzők kimutatták, hogy például a firenzei városi patriciátus körében a vagyon mérete nagyban befolyásolta a családi ciklust, a társadalom felső rétegében a nagy háztartások tartósak voltak, sőt a városban a jelenség szélesebb körben az ún. gazdagabbak körében is megvolt. Népes volt gyakran

még az idős családfő háztartása is, miközben a szegényebb rétegekben a lehető legkedvezőbb anyagi szint elérése után a háztartások létszáma gyorsan csökkent. A szegényebbek körében a szülőpár termékenységi periódusa szoros kapcsolatban volt azzal, milyen fejlődési cikluson ment át a család. A ciklus mindenképpen rövidebb volt, a szegények körében az egyszerű család az általános. Vidéken a föld művelésének módja, szervezete arra kényszerítette a családokat, hogy tartósan együtt maradjanak, mert csak ebben az esetben tudta a családfő a feladatokat megfelelően elosztani. A bérlok zöme szerény anyagi helyzete miatt nem alkalmazhatott külső munkaerőt, a háznépet tehát a családfő fivére, házas fia, idős rokona stb. tette teljessé.

Minthogy az önmagunkban is figyelemre méltó történeti–demográfiai eredmények a könyvben általánosabb koncepcióba illeszkednek, a megfigyelések számos eredeti társadalomtörténeti megállapításhoz is vezetnek. Ilyennek bizonyult az a mérősorozat, amelynek segítségével Herlihy és Klapisch kimutatja, hogy az átlagosnál vagyonosabb toszkániai családok átlagéletkora alacsonyabb az összátlagnál, sőt a fiatalok aránya a háztartásokban a vagyon nagyságával emelkedik. A magas, 1600–3200 forint értékű vagyonok kategóriájában már ugyanannyi gyermek van jelen, mint felnőtt, a leggazdagabb családok körében pedig az öregek alacsony, 3,5 százalékos aránya egyenesen azokra a populációkra emlékeztet, amelyek erőteljes növekedésben vannak. A szóban forgó társadalmi rétegben a fiúk–férfiak aránya jelentősen meghaladja a nőkét. A kevésbé vagyonos firenzeiek joggal tarthattak a „hatalmasoktól”, mert a duhajkodás, garázdaság, más izgalmak többnyire az ő otthonaikból indultak. Igazolható, hogy a firenzei társadalom belső feszültségeinek egy része azokból a problémákból származott, amelyek a gazdagság és a fiatalság e sajátos együttese miatt keletkeztek.

Perrot is, a toszkánokról szóló könyv szerzői is az egész, a teljesség megragadására törekuszenek, s ennek kereteit földrajzi értelemben is határozottan megvonják. Az előbbi könyv ezt a célkitűzését különleges apparátust alkotó eljárások segítségével igyekszik megvalósítani, az utóbbi könyv magát a catastot tekinti egésznek, ebből és ekörül építkezik. A harmadik könyv címe szerény, írója J. P. Sosson nem a térben elkülönülő várost fogja fel társadalmi totalitásként. Tanulmányának témája – „Brügge város közmunkái a 14–15. században” – azzal válik mégis korszerű társadalomtörténeti témává, hogy az épületeket egy adott emberi közösség érzékenysége, szándékai, vágyai kifejezéseként szemléli. Más szóval: nem stílusjegyek változásait, események láncolatát, a technológiai fejlődés állomásait keresi a házakra vonatkozó adatok mögött. Ebből a szempontból az építőipar súlyát ma még alig látjuk a középkori város társadalmi tagozódásában. A beruházások nagysága és ritmusa mellett most egyszerűen fontos lesz, meg kell határozni, mekkora volt a munkahelyeket ellátó körzet kiterjedése, hogyan alakultak az ár- és bérvízesések, milyen volt a munkaerő képzése és életszínvonala, hogyan változott a tőkepiac és a munkaerőpiac, a hatalmi-politikai rétegződés, a ház jelképes jelentése.

Sosson a kiváló, de nálunk a franciánál kevésbé figyelt belga történész-iskola legjobb hagyományait folytatja. A belga történetírást már Pirenne óta józan pragmatizmus jellemzi; igen szigorú forráskritika és nagy nyitottság a különböző szellemi áramlatok iránt, továbbá az az erény, hogy elsősorban a történészi tapasztalatból kiindulva, a gyakorlatban tapasztalt jelenségek, tények alapján alkotnak ítéletet, majd ezek alapján jutnak általánosabb megállapításokhoz.

A Brüggeről szóló könyv is annak gondos mérlegelésével kezdődik, mire használhatók a város hosszú sorozatot alkotó számadáskönyvei, milyen irányban terjeszthető ki a kutatás, melyek azok a kérdések, amelyekre csak bizonytalan válaszok várhatók. Sosson a témát tömeges statisztikai mivoltában szándékozott kutatni, és a könyv elején már kiderül, a maga lehetőségei között ő is teljességre törekszik, mert úgy határozza meg a témát, hogy az egészt alkosson. Persze, a vizsgálandó egész Sosson szemében sem a mindent jelenti, inkább ellenkezőleg. Koncepciójának egyik fő része éppen az, hogyan lehet megvonni a téma határait, mi az, amin túl nem érdemes merészkedni. Nem végez tehát mélyfúrásokat, illetve vegyes anyaggyűjtésekre alapozott, gyűjteményre emlékeztető regionális vagy országos kutatást, még Brügge esetében is kihagyja mindazt, amiről szórványosak az adatok, tehát a magán-, a kórház- és a templomépítkezéseket. Egyedül a világosan elkülöníthető, a forrásanyagban zárt egységet alkotó középítkezésekre összpontosítja figyelmét. A brüggei Tanács által pénzelt ún. „*Stedewerken*” bő teret kapnak a városi bevételek és kiadások között, kevésbé gazdagok a reájuk vonatkozó jogtörténeti források, míg a társadalmi rétegződés, a rokoni kapcsolatok, más szociológiai szempontok már csak szórványos adatok segítségével kutathatók.

Sosson a téma kereteit a következőképpen határozza meg. A dokumentáció gerincét képező számadások a 14–15. században szinte hiánytalan sorozatot alkotnak, a források szabta időhatárok azonban két fontos korszakváltással is egybeesnek. Egyrészt az építőcéhek éppen a 14. század elején kerítették uraulmuk alá iparágukat, másrészt a város gyors hanyatlása a 15. század utolsó évtizedében kezdődött el. Brügge a szóban forgó, mintegy kétszázéves időszakban a kommunális bevételek harmadát-negyedét fordította közmunkára. Gátak, zsilipek, erődtések, utak, hidak, középületek, járdák épültek ezekből az összegekből, s a szerző a fő figyelmét arra összpontosítja, honnan érkeztek a nyersanyagok, milyen volt a munkák szervezete, hogyan és honnan toborozták a munkaerőt. Kutatásai segítségével meg akarja tudni, mekkora volt a város szűkebb és tágabb vonzáskörzete, hogyan hullámoztak az árak és bérek, velük összefüggésben a munkák üteme és a beszerzési, építési politika, miként tagozódott az építkezésekkel kapcsolatban levők rétege, milyen a céhek szerepe, a vállalkozásokat vezető személyiségek tevékenysége.

Míg Perrot egy, a városi élet teljességét kifejező elmélet alapvetését szándékozott megvalósítani, Herlihy és Klapisch a monumentális méretű catastro tartalmának kibontására vállalkozott, Sosson szintén a felhasználható források teljességéből indul ki, témaválasztása függvényében. Mindhárom könyvben – mint korábban már utaltam rá – közös a törekvés, hogy a társadalmi jelenségeket totális egészként és tömeges mivoltukban fogják fel. A megközelítés módjai azonban gyökeresen eltérnek, Perrot-é eredeti urbanisztikai elmélet, a Herlihy–Klapisch-féle vállalkozás történeti-antropológiai jellegű, Sossoné pedig „tisztá”, gyakorlatias történeti elképzelés.

Sosson eredményei a következőképpen összegezhetők. Az építkezések nyersanyaga részben a közvetlen környékről származott, részben a brüggei „világgazdaság” övezetéből, mely Spanyolországtól a Finn-öbölhöz terjedt. A legfontosabb építőanyag a téglavolt; agyag és tőzeg felhasználásával készítették. A tág vonzáskörzet áru nélkül azonban nem tudtak volna építkezni: messziről jött a mész, a pala, a homokkő. A különféle fémek angolai, spanyol vagy a réz esetében éppen magyarországi eredetűek voltak. Az árak és a bérek hullámozása azt mutatja, hogy 1332 és 1399 között az építkezési költségek határozottan nőttek: a munkásnapok például 66 százalékkal, a vas ára 435, a tégláé 433 százalékkal emelkedett. A 15. században a költségek az elért szinten maradtak, elsősorban azért, mert a bérek, melyek a közmunkák költségeinek 50–70 százalékát tették ki, szinte befagytak a század végéig.

A könyv egyik legérdekesebb újdonsága az a felismerés, hogy a közmunka-üzletet vállalkozói „lobby” sajátította ki, méghozzá úgy, hogy tagjai a céhben is átvették az uralmat. Kizárták belőle a szegény mestereket, a céh igazi elit csoportosulássá alakult, amely a céhen belüli hierarchiához igazodva állapította meg a bérskálát, és a lobbyszóknak jelentős árendedményeket is szerzett. A közmunkákból származó profitot ez a szűk vállalkozói réteg fölözte le, tagjai megfelelő tőkével, különösképpen forgótőkével rendelkeztek. Embereik vagy ők maguk töltötték be a számukra fontos városi tisztségeket, így a közmunkák felett döntő „stede meester” szakértelmet igénylő hivatalát, valamint esküdti, bírói székeket. Az építőipar tőkései tehát összefonódtak a város döntőképes apparátusával. Bizony, némiképpen megváltozik a szemünkben a 14–15. századi műemlékeiről annyira híres Brügge művészi arculata, ha a ma oly „időtlenül” szépnek látott díszes kapuk, tornyok, hidak, más középületek születési körülményei mögött meglátjuk a spekuláció nyomait, ha a műtárgy, az „ízlés” bonyolult kategóriáit az elit profitszerző gyakorlatában is, kulturális értéket meghatározó, a „szépet” formáló, röviden a profittal és a hatalommal összefonódó tevékenységként is figyelhetjük.

Véleményem szerint éppen ez az a mozzanat, amely a középkori brüggei közmunkákról szóló, látszólag oly nehezen megközelíthető könyvet (közel fele táblázatokból áll), izgalmas, az előbbi kettő mellé állítható tanulmánnyá teszi. A városi középítkezések egyebek mellett a hatalmi-politikai viszonyok kifejezéseiként jelennek meg, és fontos társadalomtörténeti mondanivaló hordozói. A középületek részét alkotják a brüggei hivatalos mitológiának, a polgári hatalom saját magáról kiállított bizonyítványainak is tekinthetők. Ha a kutató csupán a hagyományos műelemzést végzi el, ha csak stílusjegyeket, építéstörténeti kapcsolódásokat vizsgál, művészi hatások eredetét kutatja, képtelen elszakadni ettől a mitologikus, ezért torzított valóságtól, sőt valamilyen módon maga is hozzájárul a felépítéshez, továbbadásához. A kerülő út a helyes út, mert mögé kell jutni mindannak, amit egy társadalom állít saját magáról.

Nem szólam, nem közhely tehát az igény, hogy a művet közegében kell néznünk, a közeghez pedig hozzátartoznak a tömeges emberi sorsok is. Brüggeben a munkaképes lakosság túlnyomó többsége számára a napszámber volt az egyetlen megélhetési forrás. Minthogy Sossion forrásai alkalmatlanok a munkaerő-kereslet és -kínálat mérésére, be kell érnie a munkaalkalmakat meghatározó tényezők mérésével. A munkanélküliek száma például igen nagy mértékben ingadozott az időjárás következtében, vagy a váratlan tőkehiány miatt, ráadásul az efféle ingadozások nem egyformán érintették valamennyi foglalkozást, mesterséget. Döntő volt még a Magisztrátus építkező kedve is; a 14. században ez a kedv erősnek mondható, később csökkent, majd a 15. század nyolcvanas éveitől megint megnőtt. A nagyobb építkezéseken foglalkoztatottak létszáma tehát váratlanul, kiszámíthatatlanul ingadozott.

Mindezeket figyelembe véve társadalomtörténeti szempontból csak korlátozott értelme lehet egy olyan bérgróbnak, mely a kifizetések alapján a 14. század második felében emelkedést, később a bérek befagyását, stagnálását fejezi ki. Hiába helytálló a grafikon minden adata, bizonyos mértékig illúzió, mert folyamatot fejez ki ott, ahol tömeges emberi sorsok alakulásában törések, krízisek vannak. Brüggeben a munkások óriási többsége csak rendszertelenül jutott munkaalkalomhoz, afféle tartaléksereget alkotott, nehezen lehet velük kapcsolatban bértrendről beszélni. Az átlagos helyzet itt alig fejez ki valamit. Viszonylag jobb körülmények között azok a kisemberek éltek, akik gyakran jutottak munkához. Az ilyen kismestereknek, építőmunkásoknak valóban volt némi készpénze, szegényes háza, földcskéje, de egy hirtelen áremelkedés, tartósabb munkanélküliség úgy olvasztotta el mindezt, mint tavaszi napsugár a jeget. A műkincset, a műemléket ebben a közegben helyezi el tehát Sossion, a történész kutató a maga eredményeivel ugyanazt a társadalmi valóságot fejezi ki, mint az általa vizsgált korszak nagy művészei. Egy P. Breughel, egy Froissart zsenialitása abban van, alkotásaik többek között azért olyan izgalmasak és népszerűek sok száz év elteltével is, mert különleges, etnológusinak mondható érzékkel állítják elénk saját világukat. Talán ez a populizmus a nyitja annak, miért annyira népszerű mindenütt a középkori festészet, miért volt oly nagy nemrég, tart itt-ott még ma is Villon, Chaucer és mások kultusza.

Bajos dolog általános megállapításokat tenni egy keletkezőben levő, sokszínű új irányzatról. Véleményem szerint az új társadalomtörténeti törekvések akkor mondhatók igazán eredetieknek, amikor felismerhető bennük a közelebből még nehezen meghatározható, de azért jól érzékelhető szándék, a totalitás említett igénye. Az a benyomásom, hogy ez az igény mintha rokonságot mutatna az imént jelzett művészi törekvésekkel. Az előbbieken azt láttuk: egyesek valamilyen koncepció jegyében, mások a rendelkezésre álló források feltárásaként fogalmazhatják meg a teljesség igényét, de a szándék mindenképpen az, hogy a világosan körülhatárolt kutatási téma tömeges emberi sorsokra vonatkozik, hogy megértését, kibontását mindig „belülről” szándékoznak megvalósítani. Ez azt jelenti, hogy az adott társadalmi szituációt önmagában próbálják nézni, nem pedig valamilyen külső szempont (például egyszerű, krónikás időrend, jogi-intézményes politikai, művészettörténeti keretek stb.) függvényében. A téma leírásához, megértéséhez a fellelhető kiterjedéseket keresik, ezeken belül kísérlik meg a mozgás és az illeszkedés vizsgálatát. Perrot világosan kifejti, de a másik két könyv szerzőjére is áll: tanulmányuk elképzelhetetlen lenne, ha a klasszikus monográfiák beosztását követnék, vagyis ha anyagukat, mondjuk, helyrajz, politikai és hadi események, lélekszám, gazdaság, társadalom, intézmények, művelődés és más fejezetek széthulló egységeire, párhuzamos történelmeire bontanák.

Meg kell jegyeznem, drámai feszültséggel teli problémáról van szó. Egyrészt mi magunk, hétköznapi emberek életünket nem ilyen tagolásban éljük, a mindennapi életnek nem ez a társadalmi gyakorlata, régen sem így volt. Másrészt ellenben a történelmi megismerés társadalmi gyakorlata, a külön-külön egységként felfogott gazdaságtörténet, politikatörténet, történeti demográfia, irodalomtörténet stb. kereteiben működik, mindegyik szaknak megvan a saját kutatási hagyománya, ismeret-szintje, időfogalma. Az új szándékok ezt a feszültséget kísérik meg feloldani, de nyilvánvaló, hogy ma még csak a nehéz út elejét látjuk.

A társadalom egészként való felfogása két fontos következménnyel jár. Miközben a fentebb vázolt módon megváltozik az adat értelme, egyidejűleg kiszélesedik a felhasználható források köre is. Ez az egyik következmény. A másik az, hogy változik a forráselemzések módja. Ebből a szempontból a statisztikai módszerek terjedése és a statisztikai szemlélet változása kirívó, de korántsem elszigetelt,

egyedi jelenség. Régészeti, ikonográfiai, technikátörténeti, néprajzi és más dokumentumok halmaza kerülhet egyidejű felhasználásra, közben a modern adattárolási, adatelemzési technikák, csoportok, hierarchiák, több elemes kapcsolatok feltárását teszik lehetővé olyan források, forráscsoportok esetében, amelyekben eddig csak egyedi adatok után kutattak, vagy amelyeknek az adatait legfeljebb csak táblázták, százalékolták, átlagolták.

A másik fontos következmény az, hogy változik a térbeliség és az időbeliség fogalma. Láthattuk, a kronológia értelme az említett könyvek esetében nem az, hogy valamely eseményt bekövetkezése pillanatában rögzítsenek. Folyamatok időtartamáról, hatások jelenlétéről, intenzitások erősödéséről-gyengüléséről volt inkább szó bennük, ciklusokról, rendszerek formálódásáról, torzulásáról. Az idő fogalmának változása következtében sokkal nagyobb szerephez jut a térkép, hiszen a több kiterjedésű mozgást az eddig használtaknál finomabb eszközökkel kell ábrázolni. A térképen a változások mennyiségi különbségek és kapcsolatok formájában fejeződnek ki – egyáltalán, jóval több térképre van szükség. Valóban, Herlihy és Klapisch, valamint Sosson könyve nagyszámú munkatérképet tartalmaz, és térképeik tömören, szavakkal olykor már ki sem fejezhető módon ábrázolják az eltéréseket, amelyek egyszerre lehetnek mennyiségi és ciklikus eltérések.

Városok és tömegek, új utak a társadalomtörténetben, a totalitás igénye. Forradalmi megújulásról lenne szó? Aligha. A történelem kutatói számára jó ideje mosolyogtatónan naivul hangzik a kívánság, hogy a múltat úgy beszéljék el, „wie es eigentlich geschehen ist”. Akarva-akaratlanul, ösztönösen vagy tudatosan elfogadják, hogy a történelem alany és tárgy feloldhatatlan keveréke, a valóság, így a történelmi valóság, megismerő tevékenységünk eredménye és következménye. Az új törekvések kapcsán annyi a változás, hogy ezzel még következetesebben kell számot vetni. Ma már nem az a cél, hogy fogalmakat határozzunk meg, hogy osztályozzuk az ismereteinket. A cél az, hogy rendszerbe helyezzük mindazt, amit tudunk, a rendszer működését vizsgálva pedig újból és újból feltesszük a kérdést, hol hibáztunk, melyik meghatározás pontatlan, rossz, felesleges. Ez az eredmény és kiindulás közti ingajarat, a rendszerben, a szerkezetben való gondolkodás az igazán új a társadalomtörténetben. Más lapokra tartozik, mi lehet az oka, hogy e felfogás viszonylag későn kezdett el hatni a történészai gondolkodásban, hogy a pozitivista hagyomány, a pozitivistikus gondolkodásmód ma is jelen van és tevékenyen hat a történettudományban.

MADARAS ÉVA

A modernizálódás kérdései Kelet-Európában

Beszámoló a szigetvári tudományos emlékülésről

1980. október 4-én és 5-én az immár hagyományos Zrínyi-ünnepségek keretében – a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Baranya megyei, valamint Szigetvár járási–városi szervezete, az MTA Dél-Dunántúli Tudományos Intézete és Szigetvár város Tanácsa szervezésében – tudományos emlékülésre került sor Szigetváron.

A szigetvári Zrínyi-ünnepségek tematikai keretének kitágítása lehetővé teszi történelmi múltunk egyes problémaköreinek a kelet-európai térség fejlődése szélesebb összefüggésében történő szemléletét. A Kelet-Európa története, népei és kultúrája iránt mindinkább fokozódó érdeklődést tapasztalva a rendezőszervek fórumot kívántak teremteni, ahol az érdeklődők a Kelet-Európa-kutatás legfrissebb eredményei alapján nyerhetnek új ismereteket.

A modernizálódás, a hagyományos gazdasági-társadalmi viszonyok átalakulásának mikéntje valamennyi nemzet történetében meghatározó jelentőségű kérdés, amelynek számos máig ható összefüggése van. Amikor tehát az emlékülés Kelet-Európa modernizációjának kérdését tűzte napirendre, a régió történelmi múltjának alaposabb megismertetésén túl korunk jobb megértését is szolgálni kívánta. Manapság sok szó esik – és joggal – a társadalomtudományok, közöttük a történettudomány társadalmi hasznosságáról, a közgondolkodásra gyakorolt hatásáról, szemléletformáló szerepéről. Polányi Imre főiskolai tanár (Pécs) a TIT Baranya Megyei Szervezete Történelmi Szakosztályának elnöke az emlékülés megnyitása során rámutatott arra, hogy Kelet-Európa kérdése mindenképpen olyan történeti térré, amelyhez ma is sokan érzelmi indulatokkal közelednek. A társadalmi közgondolkodásban fellelhető téves szemléletet, a nem ritkán jelentkező előítéleteket csak a tudomány eredményeinek megismertetésével lehet módosítani, illetve leküzdeni. Nem lebecsülendő az a szerep, amelyet ezen a területen – a közvéleményformálás más eszközei mellett – a pedagógusok betölthetnek. Éppen ezért az emlékülés témakörének kiválasztásakor a rendezőszervek számoltak a már tanító és a leendő történelemtanárok szemlélete, ismeretanyaga felfrissítésének lehetőségével is.

A bevezető előadást Ránki György akadémikus, az MTA Történettudományi Intézetének ügyvezető igazgatója tartotta *A modernizálódás főbb kérdései Kelet-Európában* címmel. Az előadás általános szempontból közelítette meg a modernizáció problémáját, alapot adva ezzel a további referátumokhoz, amelyek a modernizálódás konkrét kérdéseit – mezőgazdaság, városfejlődés, közoktatás, hitelszervezet, társadalmi változások – elemezték. Az előadó két kérdés köré csoportosította mondanivalóját: az egyik a modernizálódás elméleti problémái, a másik a Kelet-Európa-fogalom mibenléte.

A modernizációs elméletek keletkezésének történelmi körülményeiről szólva hangsúlyozta, hogy a modernizáció a polgári történettudomány egyik legfontosabb gondolati és ideológiai eredménye volt a második világháború után. Kialakulásának hátterében a világháborút követő nagy gazdasági és társadalmi fellendülés áll, amely különösen az USA-ban és Nyugat-Európában szembeötlő. Úgy tűnt, hogy a gazdasági növekedésben élen járó országok útja mások számára is példa lesz, a fejlődés azonos irányba halad majd, és a lemaradás behozható. A fejlettség fogalma szinte azonosult az amerikai (USA-beli) – nyugat-európai fejlődéssel. Bár a figyelem az említett két régióra összpontosult, a modernizációs elmélet képviselői megpróbálták átfogni az egész világot. A teória lényeges eleme és egyben nívója is egy hosszú távú, közgazdaságtani elméletbe ágyazott, az ipari forradalomtól kiinduló növekedésmélelet. A régiók közötti különbségek abból adódtak, hogy egyes országok már túlléptek azon a küszöbön, ahol megkezdődött a rendszeres gazdasági növekedés, míg mások nem. A

tradicionális társadalmak is eljuthatnak azonban a modernizáció révén a rendszeres gazdasági növekedés szakaszába, s ezzel megkezdődhet felzárkózásuk a fejlett országokhoz.

Ránki György felhívta a figyelmet arra, hogy leegyszerűsítés volna a modernizáció gondolatát kizárólag a második világháború utáni fejlődéssel azonosítani. Néhány szociológus már a 19. században és a 20. század elején megkísérelte a fogalom alkalmazását a fejlődés–lemaradás ellentétének kifejezésére. Spencer pl. azt hangsúlyozta, hogy a hagyományos társadalom homogén társadalom, s a modernizáció előfeltétele ennek a homogenitásnak a felbomlása. Max Weber a társadalmi kapcsolatok rendszerében uralkodó különbségeket állítja szembe: előítéletek, hagyományok jellemzik a tradicionális, racionális gondolkodás a modern társadalmat. A racionális gondolkodásmód felgyorsítja a társadalom menetét, a modernizálódás eszközeként hat. Az előadó további példákat is említett, majd visszatért a gazdasági növekedés fogalmához. Rámutatott arra, hogy a növekedés strukturálisan differenciált társadalmat feltételez, amelyben a modern érték kategóriák előtérbe kerülnek a hagyományos értékekkel szemben. A gazdasági növekedés és az érték kategóriák váltásának együttes jelentkezése felgyorsítja a társadalmi mobilizációt, magát a társadalmi fejlődést. Megváltozik a társadalmi folyamatban való részvétel is: tudatossá válik, aktivizálódik. A hagyományos társadalmakra jellemző, többnyire kétpólusú konfliktusrendszerek a modern társadalomban sokkal bonyolultabbá válnak. Az előadó szerint az érdekek, konfliktusok bonyolultsága olyan politikai intézményrendszer – pártok, parlament, kormány – kialakulását követeli meg, amelyben a különböző csoportok érdekei csatornát találhatnak az összeütközések szabályozására, de lehetővé teszik az érdekek harcát is.

A modernizációs elmélet kritikáját az előadás négy pontban foglalta össze. 1. Kifogásolható, hogy elhanyagolja a népek, nemzetek, államok közötti konfliktusokat, a politikát. E teóriában nincs helye a háborúnak, a gyarmatosításnak sem. Mindezek nélkül pedig nem tudjuk megérteni a történelmet. 2. Nem feltételezi egy autochton fejlődés lehetőségét. A modernizációs elmélet sok elemében arra a 19. századi szemléletre épül, amely az angol fejlődést tekinti példának. Vagyis: a modernizálódás a cél, minden más alternatíva azonosul az elmaradottsággal, a tradicionális társadalommal. 3. A modernizációs szemlélet dinamikusnak tekinti a fejlett, statikusnak a tradicionális társadalmakat. Ez utóbbiak globális felfogásából következően eltűnik a különbség a kínai, az afrikai, a rabszolga, a feudális vagy az ázsiai feudális társadalmi rendszerek között. Eltűnik maga a történelem, amely e felfogás szerint igazában a modernizációra való átmenettel kezdődik. 4. Végül felróható, hogy nem gondolkodik világ gazdasági rendszerben, elszigeteli a fejlett és a fejletlen világot. A fejlettség így mintegy önmagából következő valami, fel sem tételezi, hogy a fejlettség összefügg az elmaradottsággal és fordítva, noha e kapcsolatrendszer világosan kialakult.

A bevezető előadás második része néhány, Kelet-Európa modernizálódásával összefüggésben felvethető kérdést emelt ki. Kétségtelen, hogy Kelet-Európa esetében fel lehet állítani a modernizációs teória bizonyos alapkategóriát. Így pl. megtalálható a hierarchikus társadalmi rend, tény a civilizációs lemaradás, erős a társadalom vallási-egyházi befolyásoltsága és a társadalmi normák nem a polgári célkitűzések határozzák meg. Mindezek képesek megadni a két pólus – tradicionális és modern – bizonyos sajátosságait, de nem felelnek arra a kérdésre, hogy az elkészttség mennyiségi avagy minőségi jellegű-e, elkészttségről vagy esetleg más fejlődési útról van-e szó. Kitűnik, hogy Kelet-Európa nem tudott válaszolni a modernizálódás kihívására, de hogy miért nem, arra nem ad magyarázatot. A modernizációs elmélet szerint ugyanazon tényezők – pl. a tőke – alkalmazásától másutt, így az elmaradott országokban is ugyanazon eredmények várhatók. Kelet-Európában nem érvényesül ez a vélt törvényszerűség. Nem kapunk választ arra, miért nem, s arra sem, hogy a 19. század második felétől mégis beinduló modernizáció miért nem volt, nem lehetett teljes.

Befejezésül Ránki György a Kelet-Európa-fogalom mibenlétét elemezte. Véleménye szerint Kelet-Európa ma többé-kevésbé politikai fogalomná vált, amit a történész nem vetíthet vissza a múltba, mert így nem alkalmas arra, hogy dolgozzon vele. A Kelet-Európa-fogalom abban az esetben használható történelmi értelemben is, ha csak meghatározott gazdasági mutatókat fogadunk el egy-egy esetben. A modernizálódás viszont nem jelenthet csak gazdasági kritériumokat Kelet-Európában. Lényegesek a társadalmi, politikai, ideológiai mozzanatok is, ezek azonban nem egységesek Kelet-Európában. Lengyelország és Magyarország például állandó találkozó- és ütközőpontja a nyugat- és kelet-európai sajátosságoknak. Más összefüggésekben is rávilágított a régió belüli különbségekre. Az

előadás konklúziója végül is abban összegezhető, hogy a modernizációs gondolat nem alkalmas a történeti fejlődés folyamatosságának megmagyarázására, összetettségének feltárására.

Orosz István kandidátus, egyetemi tanár (KLTE – Debrecen) azt vizsgálta, hogyan ment végbe *A modernizálódás Kelet-Európa mezőgazdaságában*. Minthogy e hosszú folyamat egészének áttekintése meghaladná egy előadás kereteit, az előadó a modernizáció kezdeti szakaszának áttekintésére vállalkozott. Megállapította, hogy a szaktudomány a mezőgazdaság modernizálásán azt a folyamatot érti, amelynek során az agrártermelés alkalmazkodik a változó társadalmi igényekhez, állandóan megújulva igyekszik megfelelni a vele szemben támasztott követelményeknek. A modernizálódás így a mába, sőt a jövőbe nyúló folyamat. Kelet-Európa térségében a mezőgazdaság átalakulása a gazdaság egyéb szektoraihoz hasonlóan megkésve indult. Bevezetőjében jellemezte a hagyományos mezőgazdaságot, ahol a termelés célja nem a piaci igények kielégítése, hanem a zárt közösségek ellátása élelmiszerekkel. Megjelölte azokat a társadalmi, technikai és kulturális tényezőket, amelyek a gazdálkodás tradicionális jellegét konzerválták. Rámutatott azokra a gazdasági, társadalmi tudományos-technikai előfeltételekre, amelyek Nyugat-Európában jóval hamarabb jelen voltak, és elősegítették a tőke behatolását a mezőgazdaságba.

Fontosnak ítélte és ismertette is a tudományos eredményeket – a biológia, agronómia, fizika és kémia terén –, valamint a technikai találmányokat, amelyeknek a társadalmi tényezők mellett jelentős szerep jutott a tradicionális mezőgazdaság felszámolásában. Döntő szerepet azonban a tőkés piacnak tulajdonított a modernizálódás folyamatának megindulásában. Megjelölte a mezőgazdaság három legfontosabb feladatát a tőkés gazdaságban: 1. A lakosság élelmiszerellátása, 2. ipari nyersanyagok termelése és 3. munkaerő biztosítása más termelési ágak, illetve szolgáltatások számára. Hangsúlyozta, hogy e hármas feladat teljesítésére Nyugat-Európától eltérően az igény először nem a belső, hanem a külső piacon jelentkezett. A belső piac nagyságának és felvételképességének mérésére alkalmas mutatók közül a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági népesség arányának alakulását tartja a legfontosabbnak. A mezőgazdaság modernizálása és az említett hármas feladat megoldása csökkenő agrárnépességgel jár együtt. Foglalkozott e csökkenési folyamat két szakaszával, vizsgálta az agrárnépesség arányát az összlakosságon belül, és megállapította, hogy Kelet-Európában még csaknem olyan magas volt, mint a feudalizmus századaiban, s csak lassan csökkent. Ez mégsem jelenti azt, hogy a kelet-európai országok mezőgazdasága nem válaszolt a fejlett országok felől a külső piacon keresztül érkező kihívásra. A 19. századi kelet-európai fejlődés egyik legfőbb sajátossága éppen az, hogy relatív elmaradásának növekedése ellenére Kelet-Európa mezőgazdasága reagál a nyugati országok ipari forradalmának eredményeképpen bekövetkező változásokra. Az előadás a továbbiakban éppen arra keresett feleletet, hogyan.

A tőkés piac hatása mindenekelőtt a szántóföldek kiterjesztését, a termőterület szélesítését eredményezte. A 19. század második felében erre a Balkánon és Oroszországban volt elsősorban lehetőség, a Monarchiában és Lengyelországban kevésbé. Az ugar csökkentése, illetve megszüntetése a modernizáció jól érzékelhető jele. Hasonlóképpen a nyomásos rendszerek fokozatos megszüntetése, illetve visszaszorulása a váltógazdaság és a modern vetésszorgó javára. Az új mezőgazdaság megteremtése felé tett lépésnek mutatója lehet továbbá a vetésszerkezetet átalakító újfajta növények elterjedése és a terméshozamok nagysága is. A vetésszerkezet alakulása azt mutatja, hogy a modernizálódás első lépéseit megtevő kelet-európai országokban a termelés még meglehetősen rugalmatlan volt, a terméshozamok pedig rendkívül alacsonyak. Emögött az elégtelen talajerő-visszapótlás (trágyázás) és a nem kielégítő talajművelés (gépek hiánya) állott. Az előadó arra is kitért, hogy a századvégi agrárválság hogyan hatott az állattenyésztés fejlesztésére és az ennek megfelelő vetésszerkezet kialakítására. Valamennyi összefüggésben jelentős különbséget állapított meg a Monarchia fejlett és elmaradt területei, illetve Magyarország és Lengyelország, valamint Oroszország és a Balkán között. Orosz István valamennyi megállapítását imponáló és szemléletes adatsorok tették meggyőzővé. Előadásából kitűnik tehát, hogy a 19. század utolsó harmadában és a 20. század elején Kelet-Európa térségében is megtörténtek az első lépések a mezőgazdaság modernizálására, az előrehaladás mértéke azonban rendkívül eltérő, következésképpen erősödtek az egyes országok közötti különbségek. A mezőgazdaság modernizálódásának folyamata igazolni látszik tehát Ránki Györgynek a Kelet-Európa-fogalommal kapcsolatos felvetését.

Gyimesi Sándor kandidátus, egyetemi docens (JATE–Szeged) *A városfejlődés Kelet-Európában a 19. században* címmel tartotta meg előadását. Bevezetőjében utalt arra, hogy bár a városiasodás a modernizációs fordulat kifejezője, maga a városfejlődés kérdése nem szűkíthető le a modernizálódásra való átmenet időszakára. A modernizálódás keretébe ágyazott városfejlődés megközelítésére az előadó szerint két lehetőség kínálkozik. Egyfelől vizsgálható, hogy a város mennyire járult hozzá a modernizációs folyamathoz, másfelől szemlélhetjük a városokat úgy is, mint objektumokat, amelyek maguk is átalakulnak a modernizálódás során, végigszenvedik e folyamatot. A városfejlődéssel kapcsolatban három vizsgálandó szempontot említett, nevezetesen a belső urbanizáció folyamatát, a város modern államba való beillesztésének problémáját, és a városképző erőket, illetve ezek súlyában, a város funkcionális szerepében bekövetkező eltolódás kérdését. Az előadás további részében ez utóbbit vizsgálta.

A modernizációra való átmenet idején modern városként és gyors ütemben fejlődtek a rezidencia-típusú városok, illetve a fővárosok. Óriási mértékű növekedésüket elsősorban a székhely-funkció táplálta. Az ipari nagyvárost megelőző modern várostípus Kelet-Európában a nagy kereskedőváros, amely vagy kikötőváros (pl. Odessza, Riga, kisebb mértékben Fiume), vagy a belső kereskedelem központja (pl. Lipcse, Kijev, Harkov, Szeged). Ez utóbbiakban ipar még alig van, a környék agrár-termékeit közvetítik a piacra.

A 19. század első felében, kétharmadában – amint az előadó megállapította – Kelet-Európában még a rezidencia és a kereskedelmi típusú város az uralkodó. A kereskedelem haszna ekkor messze felülmúlja az iparét. Az ipari nagyváros a 19. század második felében, utolsó évtizedében jelenik meg Kelet-Európában. Rámutatott arra a sajátosságra, hogy Oroszországban nem ipari nagyvárosok, hanem ún. ipari területek jöttek létre (a Donyec-medence, az Ural-vidék). Az itt kialakuló városok a szétszórtn ipari települések kiszolgáló centrumának szerepét töltötték be. Mindez nem jelenti azt, hogy az ipar ne volna városképző tényező a 19. századi Kelet-Európában. A fővárosok – Bécs, Budapest, Prága, Pétervár – körül ipari gyűrűk alakultak, amelyek jellegzetesen másodlagos ipari települések: a városképző lakosság (basis population) szükségleteket teremtett, s ezek kielégítése végett települtek oda a többiek (non basis population). Arról van szó tehát, hogy az ipar tíz-húszeszes nagyságrendű városokat teremt, de százezres létszámon felüli igazi nagyvárosokat nem. A nagyvárosok többsége Kelet-Európában nem kifejezetten ipari, hanem multi-funkcionális jellegű – állapította meg az előadó. Megállapításait gazdag statisztikai adatok egészítették ki. Több nyugat- és kelet-európai város lakosságának foglalkozási megoszlását elemezve bizonyította, hogy az urbanizáció Nyugat-Euróához képest alacsony szintű, de a belső fejlődést tekintve jelentős. A települési struktúra a 19. század végén nem mutatja a városi lakosság túlsúlyát, gyenge a középvárosi kategória, sok a régi tradicionális állapotra jellemző kisváros.

A délelőtti előadások elhangzása után számos kérdés merült fel. Nagy érdeklődés nyilvánult meg a modernizációs elmélet iránt. A hallgatóságot főleg az érdekelte, van-e a modernizációnak szocialista elmélete, kidolgozott-e a modern polgári történettudomány a fejlődő országokra vonatkozó teóriát? 19. századi jellegre vall-e az autochton fejlődési lehetőség felismerése? Lehet-e kapitalista és nem kapitalista útról beszélni a modernizáció 20. századi felfogásával kapcsolatban?

Ránki György válaszában emlékeztetett arra, hogy tulajdonképpen a marxizmus is modernizációs elmélet, amellyel kapcsolatban szintén felvethetők kritikai szempontok. A marxizmus a leninizmus révén és az ún. harmadik világ problémáival összefüggésben próbálta modernizálni magát. A fejlődő országokra vonatkozóan polgári modernizációs elmélet nem született. A modernizációs teória gyengéit a polgári történettudomány a hetvenes évtizedben divatossá váló centrum–periféria-elmélet útján igyekezett korrigálni, de ez az elmélet sem ad megoldást. Az autochton fejlődés modelljét a hatvanas években a kínai példa sugallta. Egy modern gazdaságban azonban ez az elkülönülés nem képzelhető el. Ránki György azzal zárta le a kérdésekre adott válaszát, hogy egy kizárólagos elmélet, valamiféle „bölcsék köve” általában nem létezik. A különféle elméletek viszont együtt is használhatók a fejlődési folyamat megmagyarázásához, ha a súlypontokat megfelelően el lehet különíteni. Az elméletek relativizálhatók, mindamellett hangsúlyozni kell jelentőségüket, mindazt, amivel a modern fejlődés megértéséhez hozzájárultak.

A kelet-európai mezőgazdaság modernizációjával kapcsolatban *Orosz István* egyik megállapítása az volt, hogy Kelet-Európa mezőgazdasága extenzív úton, a művelt területek kiterjesztésével reagált a

világgazdaság kihívására. Felfogható-e ez úgy – hangzott az egyik kérdés –, mint a modernizációt fékező tendencia? Az előadó válasza igenlő, de egyben azt is hozzátette, hogy nem minden terület-kiterjesztés jár együtt az orosz metódussal. Amerikában pl. tőkés jellegű területkiterjesztésről van szó, amely mögött tőkés ipar áll, míg Oroszországban nincs mögötte ipar. A másik kérdés arra vonatkozott, hogy jogosult-e mezőgazdasági tekintetben egy közép-európai elkülönülés? A válasz: igen. Az előadó egyetért azzal, amit Ránki György mondott a Kelet-Európa-fogalommal összefüggésben, és amit egyébként saját előadása is megerősített.

A városfejlődés témájához a következő kérdések kapcsolódtak: indokolt volna-e a különbségtétel a rezidencia-típusú városoknál aszerint, hogy modern központok-e vagy a hagyományos funkciók értelmében? Mitől város a város a 19. században és a századfordulón? Miért hagyta ki az előadó a kelet-európai városfejlődésről adott tablójáról a Balkánt? Az első kérdéssel összefüggésben Gyimesi Sándor elmondotta, hogy bár az első modern állam az abszolút monarchia volt, a különbség a városfunkciók között főleg abban van, hogy mekkora az etatizmus. Ahol az állam nagy anyagi erőket összpontosít, abban a központban nagy a fejlődés, nő a vonzerő, s csökkennek a különbségek a modern, illetve a hagyományos funkciók között. A város mibenlétét illetően sokféle meghatározási mód lehetséges, döntő a gazdasági és társadalmi szférában betöltött funkciója. Nagyon lényeges kritérium, hogy ne csak az adott településnek nyújtson valamit, hanem azon túl is. A Balkánnal azért nem foglalkozott előadásában, mert azt külön fejlődési régióknak tartja Kelet-Európán belül is.

Az emléklést első napi programja keretében délután Kövér György tudományos munkatárs (MKKE – Budapest) a *Gazdasági „modernizáció” a Monarchia-beli Magyarországon* téma keretében mindenekelőtt egy technikai-gazdasági tényező, a gőz, és egy társadalomgazdasági mozzanat, a hitel szempontjából közelítette meg a magyar gazdasági fejlődést. Közismert tény, hogy az ipari forradalom klasszikus erőgépe a gőzgép, s a gőzgépek száma és kapacitása a 19. században az ipari forradalom térhódításának, illetve a gazdaság modernizációjának egyik legfontosabb mutatója volt. Az előadó az 1863. évi birodalmi gőzgépstatisztika alapján megállapította, hogy a Habsburg-monarchia iparában működő gőzgépek ötöde a magyar tartományokban üzemelt. A ciszlajtán területeken főleg a vas- és textiliparban, Magyarországon az élelmiszer- és vasiparban alkalmaztak gőzgépeket. A mezőgazdaságban működő erőgépeknek csaknem fele esik a magyar mezőgazdaságra, s szinte teljes egészében cséplőgépmeghajtásra szolgált. A gőznek a közlekedés forradalmasításában játszott szerepét vizsgálva rámutatott, hogy a vasút túlsúlya az áruszállításban az 1870-es évektől lett döntő. Utalt arra is, hogy mikortól és milyen arányban vett részt a hazai ipar a gőzgépek, gőzcséplők, mozdonyok előállításában. Felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy „a gőzgép nem volt alkalmas a munkafolyamatok teljes spektrumának forradalmasítására”.

A közismert Rostow-féle növekedési teória kulcsfogalma a technikai-technológiai érettség, mint a modernizációs folyamat előrehaladásának fontos mutatója. Az előadó ezzel összefüggésben utalt arra, hogy a gazdasági folyamatok összetettsége esetenként szinte lehetetlenné teszi „a tradíció és modernség kontrasztos fogalomparjának alkalmazhatóságát az átalakulások megértésében”. A magyar gazdaság is számos példával szolgál arra, hogy hagyományos és világszínvonalon álló technika él együtt és hat a fejlődés irányába, mivel „a gépesített munkafolyamatok szivóhatására a termelés hagyományos keretekben mozgó egyéb ágai kellő rugalmassággal tudtak reagálni”.

A modern hitelrendszer kiépülését a részvénytársasági bankok alaptőkéjének rendkívül dinamikus emelkedésével illusztrálta, ugyanakkor rámutatott a magánbankárok fontos szerepére is, amely főleg az 1840–60-as évekre érvényes. A rövid lejáratú kereskedelmi hitelt a váltók révén tartja vizsgálhatónak, noha a kutatásnak itt számolnia kell azzal a nehézséggel, hogy a statisztikák a részvénytársasági hitelintézetek váltótárca-állományának csak év végi helyzetét közlik rendszeresen. Ez azonban nem tükrözi a tényleges forgalmat, mivel a váltók lejáratát többnyire háromhónapos érvényű, s az agrárország hitelszükséglete idényjellegű. Az előadás kitért a jelzálogkölcsönökre, az 1892-es valutareformra, illetve annak gazdasági hatására, vizsgálta a bankok és iparvállalatok kapcsolatának változásait, a banktechnika fejlődését, az állampapírok és egyéb hitelokmányok arányának alakulását. Befejezésül gazdaságtörténetírásunk egyik adósságaként a banktörténet elmaradottságára hívta fel a figyelmet, amely nélkül egyetlen modern társadalom kialakulása sem érhető meg.

Vörös Károly, a történelemtudományok doktora, tudományos főmunkatárs (MTA – Budapest) *A modernizálódás társadalmi és ideológiai megnyilvánulásai az Osztrák–Magyar Monarchiában* című

előadásában elsősorban Magyarországra figyelt. A társadalmi struktúra differenciálódásával, a társadalmi mobilitással, a politikai szférában és a kultúra területén jelentkező változásokkal foglalkozott. Az előbbi kettőt hangsúlyozottabban, az utóbbiakat érintőlegesen tárgyalta. A társadalmi struktúra differenciálódásáról szólva dualizmuskori statisztikákra – adóajztromok, iskoláztatás, iparágon belüli munkamegosztás – hivatkozott, hangsúlyozván, hogy a gazdasági fejlődés differenciálta a társadalmat, új meg új alá- és fölérendeltségi rendszereket hozott létre.

A társadalmi mobilitás legjellegzetesebb formájaként a városba áramlást jelölte meg, ami a dualizmus éveiben több hullámban történt és nemcsak mennyiségi (a dualizmus éveiben kb. 1,5 millió ember áramlott a városokba), hanem minőségi változást is eredményezett. A területi mobilitás mellett a strukturális mobilitás meglétére is rámutatott.

A modernizálódás változást hozott a politikai szférában, ahol a konfliktusok újabb és újabb típusai jelentek meg, kifejezésre juttatva a modernizálódott társadalom aktivitását. Modernizálódtak a nemzeti–nemzetiségi konfliktusok, s a romantika jegyében fogant ideológia helyett a racionális megfogalmazások kerültek előtérbe.

A kultúra szférájában bekövetkező változások közül az előadó a jellegzetes körülmények közül említett néhányat, így a növekvő mennyiségű információt, az analfabétizmus csökkenését, a sajtó fokozódó szerepét. Arra is utalt, hogy a világ kitágulását jelentő információk nem mindig a legszínvonalasabb forrásokból származtak. (Példaként említette többek között a kifejezetten nagyvárosi ingereket feldolgozó és az embereket ezekhez hozzászoktató detektívregényt, vagy a kispolgár felfelé néző nosztalgiáját kifejező operett térhódítását.)

Mindezek után Vörös Károly arra a következtetésre jutott, hogy a modernizálódás folyamatát Magyarországon minden területen valamiféle középszerűség jellemezte. Véleménye szerint a műszaki és természettudományi területeken ügyesen, színvonalasan adaptáltak eredményeket, hiányzott azonban a kutatásra, önálló felfedezésre ösztönző talaj. Megfigyelhető ez a képzőművészetekben, a zenében is. Alkottó továbblépés csak a 20. században következett be.

A délutáni előadásokkal kapcsolatban is több kérdés hangzott el, sőt vita is kerekedett. A magyarországi modernizálódás témájához kapcsolódva felmerült, hogy van-e valami elképzelés arról, miként alakult volna Magyarország gazdasági fejlődése, ha nem a Habsburg-birodalom keretébe tartozik? A másik kérdés a beruházásokra vonatkozott. A kérdező – *Tóth Tibor* kandidátus, tudományos titkár (MTA Dél-Dunántúli Tudományos Intézete – Pécs) – szerint ugyanis a magyar társadalomra a rendkívül alacsony szintű technikai adaptációs készség jellemző, ami hátráltatta a beruházásokat. Véleménye szerint az a tény, hogy időben egymást követő technikai struktúrák jól funkcionáltak együtt, továbbá, hogy részfolyamatokat gépesítettek, a beruházási politika ellen hatott. Kérdés: organikus eredetű-e ez vagy a fejletlenségből következik?

Kövér György az első kérdésre adott válaszában szólt arról, hogy az amerikai történetírás foglalkozott azzal, mi lett volna a ciszlajtán területek piaca nélkül. Arra a következtetésre jutott, hogy Magyarországnak akkor Németországhoz kellett volna kapcsolódnia. Ez azonban nem felelt volna meg minden szempontból, mert Németország tőkeexportja 1870 és 1890 között viszonylag kicsi, s ez is meghatározott ágazatokhoz kötődött. Az amerikai vélemények tehát a ciszlajtán területekhez való kapcsolódás szükségességét sugallják. Az előadó szerint a Habsburg-birodalom szerepét nem lehet egyértelműen megítélni. Előnyei és hátrányai is lettek volna annak, ha nem tartozunk a Monarchia gazdasági közösségébe. A második kérdéssel kapcsolatban abból indult ki, hogy a modernizációnak Magyarországon nem voltak intézményes akadályai, amelyek a technikai haladás és így a beruházás útját állták volna. A beruházási hajlandóság és lehetőség adott az agrár-nagyüzemekben, de ezt a magyar mezőgazdasági túlnépesedésből adódó nyomás nem tette szükségessé. A kisüzemekben viszont nem is volt beruházási lehetőség, különösen nem a legmodernebb technika szintjén.

Vörös Károly referátumához több kérdés, kiegészítés, illetve polemikus megjegyzés kapcsolódott. Ez következik magából a témából, de abból is, hogy az előadó a modernizáció megnyilvánulását a kultúra, de főleg az ideológia vonatkozásában inkább csak érintette, mint elemezte.

Niederhauser Emil a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (MTA – Budapest) véleménye szerint a modernizáció folyamatába az asszimiláció jelensége is beletartozik. Különösen a zsidó, a német és a szlovák népességre jellemző az uralkodó magyar etnikumhoz való erőteljes asszimiláció. A csehek viszont nem asszimilálódtak a németekhez, és Lengyelországban sem az

oroszkhoz asszimilálódott a zsidó népesség, hanem a lengyelekhez. Kérdés: nem magyaráz-e meg valamit az asszimiláció irányára vonatkozóan a dzsentrí életstílus? Felszólalásában arra is kitért, hogy kissé pesszimistának tartja az előadó véleményét az ideológiai szférában bekövetkező modernizációról annak lassúságát illetően.

Irinyi Károly kandidátus, egyetemi tanár (KLTE – Debrecen) azt hiányolta, hogy az előadás nem foglalkozott külön és hangsúlyozottan a zsidóság speciális szerepével a modernizáció folyamatában. A modernizációnak a politikai-ideológiai szférára gyakorolt hatásával összefüggésben az előadó véleményét kérte azokról az írói, politikai-publicisztikai megnyilatkozásokról, amelyek a modernizációs folyamat negatív következményeként „a nemzettudat gerinctörésére, megroppanására” utalnak.

Orosz István egyetértett abban, hogy a modernizáció magyarországi folyamatában van olyan középserű szakasz, mint amiről az előadó beszélt. Kiegészítésül azonban hozzáfűzte, hogy a tudománynak olyan szektora is volt – az agrártudományok –, amely nem középserű és nem másoktól eltanult adaptáció. Azt viszont nem tartja véletlennek, hogy ez éppen ebben a szektorban volt és lehetett így.

Vörös Károly az asszimilációval kapcsolatos kérdésre válaszolva a probléma két oldalára hívta fel a figyelmet: nemcsak az a fontos, hogy kihez, hanem az is, hogy ki akar asszimilálódni. A csehek otthon érezték magukat a cseh korona országaiban, tehát nem asszimilálódtak a németekhez. A lengyel társadalom nemzeti jellege lengyel volt és nem orosz, ezért a zsidó népesség a lengyelekhez kívánt közeledni, s az oroszok elszigetelődtek. Magyarországon a társadalom egészének magyar és nemzeti karaktere a meghatározó, amely fel tudta szívni az asszimilálódotkat. A megnyugtató válasz érdekében szükségét látná e magatartásformák, értéknormák mélyrehatóbb elemzésének. Az eddigienl ugyancsak alaposabb vizsgálatot igényelnének a politikai ideológiák, ezen belül is az aprópénzre váltott használati ideológiák. Hogyan észlelték, helyesen látták-e a különböző politikai csoportok csoportjuk vagy osztályuk érdekeit? Ezeket az egyébként érdekes kérdéseket *Vörös Károly* véleménye szerint helytörténeti szinten is lehetne elemezni.

A zsidóság helye, szerepe a modernizációs folyamatban véleménye szerint egyenlő a polgárság szerepével. A zsidóság nem faj, nemzetiség Magyarországon, hanem elsősorban funkció. A magyar „nemzettudat megroppanása” az előadó szerint egy slogan. Meg kell magyarázni, mi az. *Irinyi Károly* nem értett egyet a kérdéseknek ezzel a megközelítésével. A középserűsége vonatkozó korrekciót *Vörös Károly* elfogadta.

Október 5-én két referátumra került sor. *Niederhauser Emil: Közoktatás és modernizálódás Kelet-Európában* címmel tartotta meg előadását. Bevezetesként az emberi tényező jelentőségét indokolta meg a modernizálódásra való átmenet, majd a tőkés nagyipar kialakulása idején. Az ember mint termelési tényező csak egyfajta alapfokú intelligencia birtokában tölthette be szerepét, erre építhetett a szakképzés, majd a közép- és felsőfokú oktatás is. Kelet-Európa térségében éppen a modernizálás szempontjából legalapvetőbb területen, az alapfokú oktatásban volt a legnagyobb az elmaradottság az ipari forradalom küszöbén. Jelentős különbségek mutatkoznak azonban attól függően, hogy a Monarchiáról, Oroszországról vagy a Balkánról van-e szó. Az előadó számadatokkal jellemezte a helyzetet nemcsak országokként, hanem az egyes államokon belül az összlakosság, a nemzetiségek és nemek szerint is vizsgálva az analfabéták arányát. Hivatkozott a modern közgazdaságtannak arra a megállapítására, amely szerint a 40%-os írni-olvasni tudás a gazdasági növekedés előfeltétele, és legalább 70–80%-os arány kell ahhoz, hogy nagyobb változás következhessek be. Érhető tehát, hogy a 19. század második felében a kormányok mindenütt hozzáláttak az alapfokú oktatás általánossá, helyenként kötelezővé tételéhez. Az alapfokú oktatás reformját követte a közép- és felsőfokú oktatás átszervezése.

Az iskolakötelezettségi törvény érvényesítését vizsgálva kiderül, hogy annak következetes végrehajtására sehol sem került sor. Ismét nagyok az eltérések a Monarchia, Oroszország és a Balkán, a Monarchia belül pedig az egyes nemzetiségek között. A legjobb arányok a század végén az osztrák és cseh (90% felett), a magyar (85,6%) és a magyarországi német (90,8%) lakosság körében mutatkoztak.

Az iskolák hatékonyságát meghatározó tényezőkről szólva az előadó az egy tanítóra jutó tanulók számát és a tanítók képzettségi szintjét vette figyelembe. A kívánóan rossz romániai helyzettől eltekintve az egy tanítóra eső tanulói létszám sajátos módon nagyjából mindenütt hasonló módon

alakult. Nem voltak nagy vagy lényeges különbségek az alapvető ismereteket biztosító oktatás hatékonyságában sem, ha az iskolát ténylegesen látogató tanulókat vesszük figyelembe.

A közép- és felsőoktatás rendszerét áttekintve az előadó kiemelte annak osztálymeghatározottságát, ami Oroszország esetében volt a legnyilvánvalóbb. A balkáni országok iskolarendszere demokratikusabb elvekre épült. A felsőfokú oktatási intézmények főleg közigazgatási, oktatási, egészségügyi feladatok ellátására képeztek szakembereket, nagyobb számú műszaki főiskola csak Ausztriában található. Magyarországon a Műegyetem jelentette a gazdasági szempontból fontos korszerű felsőfokú oktatási formát.

A szakoktatásnak az alapfokú iskolák szempontjából lényeges területe volt a tanítóképző intézmények megszervezése. A számadatok azt mutatják, hogy a Monarchia és a balkáni országok között nem nagy az eltérés az összlakosság és a tanítóképző intézmények arányát tekintve. A középfokú szakoktatás gazdasági és műszaki jellegű középiskolákkal egészült ki. Az irántuk való igény a modernizálódás következményeképpen előálló szükségletekből fakadt.

Az előadás a továbbiakban képet adott a Monarchia nemzetségeinek iskolai nyelvhasználatáról, mivel az anyanyelvi oktatás lehetősége a modernizáció szempontjából sem érdektelen. Választ keresett arra a kérdésre, hogy a kormányok részéről hol helyezkedett el az oktatás gazdasági fontossága a közoktatás alapvető céljainak sorában. Itt sem szabad eltekinteni a régió belüli különbségekből adódó motivációk sokféleségétől. Tudatosan gazdasági indítékot is figyelembe véve tulajdonképpen csak az osztrák és a magyar kormány fejlesztette az oktatásügyet. Az előadás alapján nem kétséges, hogy Oroszországban és a Balkánon az iskolai feltételek gyengesége lassította a modernizálódás folyamatát.

Menyhárt Lajos kandidátus, egyetemi docens (KLTE – Debrecen) referátumának témája: *Modernizálódás Oroszországban*. Bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a cári birodalomban az ún. hosszú 19. század során bekövetkező változásokat a kiteljesedő világkapitalizmus részeként vizsgálja. A modernizálódást nem csupán a Nyugathoz történő felzárkózás, hanem a kapitalizmus rendszerébe történő beépülés folyamataként fogja fel. A modernizálódást előmozdító és annak ellenében ható tényezőket számbavéve megállapította, hogy Európa kettős forradalma idején még nem volt parancsoló szükségesség az orosz fejlődést fékező gátak leépítése. Ez csak a krími háború után, a hatalmi-politikai vereség és az egyidejűleg jelentkező belső válság hatására lett nyilvánvaló.

Oroszország modernizálódási folyamatában döntő fordulatot jelentett az 1861. évi jobbágyszabadítás és azt követően a polgárosodást előmozdító többi reform. Az átalakulás szempontjából alapvető jobbágyszabadítás ellentmondásossága, felemás volta a modernizálódást fékező tendenciákat is táplált. A fejlődésképtelen nagybirtok és az életképtelen parasztgazdaságok szimbiózisa hozzájárult ahhoz, hogy a belső piac fejletlen maradt, az ország viszonylagos tökesegénységgel küzdött, „torzzá vált a kapitalista átalakulás”. A nemzeti jövedelem kétharmadát továbbra is a lakosság több mint 75%-át foglalkoztató mezőgazdaság termelte. Oroszország nekilendült, de felzárkózni nem tudott. Bizonyos eredmények azonban kétségtelenül voltak. Ezek között említette az előadó a vasútépítést, amely gazdasági és stratégiai szempontból egyaránt jelentős szerepet töltött be. A cári kormány változatos eszközökkel elősegítette a vasúti felszerelések gyártását, ami a hadianyaggyárak fejlesztésével együtt az állam gazdaságpolitikája által támogatott orosz nehézipar alapjait vetette meg. A bankhálózat kiépítése, majd az aranyrubel megteremtése szintén az előrelépés jele.

A gazdasági-pénzügyi változások után Menyhárt Lajos azt vizsgálta, hogyan formálták át a társadalmi struktúrát a gazdasági élet új jelenségei. Szólt a földbirtokos nemesség differenciálódásáról, gazdasági súlyának csökkenéséről, a parasztság felbomlásának folyamatáról, a burzsoázia, a proletariátus és a polgári értelmiségi rétegek számának és szerepének növekedéséről. A gazdasági-társadalmi változások ellenére megmaradt a cárizmus politikai rendszerének abszolutisztikus, önkényuralmi jellege. Mindezen tényezők vezettek oda, hogy Oroszország lényeges vonása a 20. század elején a gazdaság ún. többoldalúsága és a társadalmi viszonyok torlódott jellege. A következőkben az előadó ezeket a fogalmakat bővebben is kifejtette, majd rámutatott e társadalom sajátos jellegéből adódó forradalomelméleti konzekvenciákra. Részletesebben foglalkozott a társadalmi-politikai gondolkodással, amelynek egyetemes politikai eszméiről – konzervativizmus, liberalizmus, polgári demokrácia és a szocializmus különböző irányzatai – mellett sajátosan orosz ideológiák – szlavofilizmus, narodnyikizmus – is alkotóelemei voltak.

Befejezésül abban a szovjet és a polgári történetírásban egyaránt vitatott kérdésben foglalt állást, vajon kimerítette-e minden lehetőségét Oroszország modernizálása? Rendelkezett-e még tartalékokkal? Menyhárt Lajos véleményét röviden úgy összegezzük, hogy a modernizálódási folyamatnak természetesen voltak tartalékai, de hasznosításukat jórészt nem gazdasági tényezők akadályozták, hanem mindennekelőtt a rendszer konzervatív, ellenforradalmi jellege, s a forradalmi erők fenyegető fellépésétől megrettent liberális ellenzék jobbratolódása. Nézete szerint a század eleji Oroszország válságát csak forradalom oldhatta meg.

Az előadásokat élénk eszmecsere követte. *T. Mérey Klára* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Dél-Dunántúli Tudományos Intézete – Pécs) helytörténeti szempontból közelített azokhoz a problémákhoz, amelyeket az emlékülésen elhangzott előadások a kelet-európai modernizálódással összefüggésben elemeztek. A Szigetvárhoz közel fekvő, sőt annak mintegy vetélytársat jelentő Barcs község fejlődését vizsgálta a tőkés gazdasági-társadalmi rendszer kibontakozása idején. A szerencsés fekvésű település fejlődését a közlekedés, a kereskedelem, majd a külföldi tőkével létesített üzemek (fűrésztelep, sertéshizlalda) lendítették fel. A lakosság foglalkozási struktúrája alapján Barcs 1900-ban városiasabb jellegű település volt, mint a megyeszékhely Kaposvár. Vasúti és postai forgalma is kiemelkedően magas. A község számadásai viszont filléres gondokról árulkodnak. A részletesebben is elemzett példa kiegészítette és megerősítette a konferencián elhangzottakat. *T. Mérey Klára* e helytörténeti adalék legszembetűnőbb tanulságait is összegezte. Rámutatott pl. arra, hogy egy ipari-kereskedelmi telepek a hagyományos falutól eltérő munkamegosztása a városokéhoz hasonló. Foglalkozott a tőke szerepével, amely esetenként úgy hagyta el az országot, hogy abból a kevés munkabéren kívül semmi sem maradt a közvetlen környéknek. Szólt a tőke nemzetközi jellegéből adódó egyéb következményekről is.

A közoktatás és modernizálódás című referátummal kapcsolatban az analfabétizmus és az agrárnépesség aránya közötti összefüggésről, valamint az egyházak, illetve az egyházi értelmiségieknek a nemzeti oktatásban játszott szerepéről kérdezték az előadót. *Niederhauser Emil* válasza: az analfabétizmus és a nagyszámú paraszti népesség között nyilvánvaló az összefüggés, amit kerületenként összeállított statisztikákkal lehetne pontosan kimutatni. A pravoszláv egyház szerepe a közoktatásban minimális, papjainak általában nem volt olyan befolyásuk, mint a nyugati egyházak papjainak. Az egyház szerepe a 19. században a kisebbségi területeken jelentős, pl. a Monarchia és Szerbia nemzeti kisebbségei esetében. A Balkánon a török uralom alóli felszabadulás után az egyház szerepe visszaszorult. A modernizáció időszakában az egyház nem pótolhatja a közoktatásban az állam szerepét.

Az orosz fejlődéshez *Tóth Tibor* egész sor kérdéssel kapcsolódott. Lehet-e tudni, hogyan változott Oroszországban az árukibocsátás? Megvolt-e az import exportfedezete? Mekkora az orosz mezőgazdasági export? Feudális csökevény-e a ledolgozási rendszer, vagy belefér egy sajátos kelet-európai birtokforgalmi formába? Felértékelte-e a vonalas infrastruktúra kiépítése az orosz gabonát, ami potenciálisan visszahat a beruházásokra? *Kövér György* szerint az orosz obscsina „modernizálására” három kísérlet is történt: Sztolipin agrárreformja, az 1917-es földdekrétum és az 1929/30-as sztalini kollektivizálási mozgalom. A három közül melyik felelt meg leginkább a modernizálás követelményeinek?

Tóth Tibor kérdéseire *Orosz István* fűzött néhány megjegyzést. Megítélése szerint a ledolgozási rendszernek az a fajta értelmezése, amely szerint ez a földbirtok-forgalom sajátos kelet-európai formája, nem vonatkoztatható Oroszországra és Kelet-Európára egyaránt. A jobbágyfelszabadítás lehetőséget adott a földesúrnak olyan termelési egység megteremtésére, amelynél szükséges volt az egykori jobbágy munkaeszköze is. Áttérve egy másik kérdésre megállapította, hogy a vasút felértékelte az orosz gabonát, de a következményeképpen jelentkező felhalmozás nem a ledolgozások rendszerű földesúri üzemben mutatkozott, mert nem az az árutermelő, hanem a gazdag paraszti birtokon. Itt viszont nem az üzem modernizálására fordították, hanem földet vásároltak.

Menyhárt Lajos előadói válasza megállapította, hogy az export–import egyensúlyban volt. Nem az árucseré, hanem a tőkemozgás révén adósodik el Oroszország, ez csapolja meg felhalmozási lehetőségeit. A ledolgozási rendszert termelési formaként fogja fel, s nem úgy, mint a földbirtok-forgalmazás egy formáját. A ledolgozási rendszer hatásaként említette, hogy ez a nagybirtokot is paraszti árutermelésre kárhóztatta, továbbá lehetetlenné tette a „paraszttalanodás” folyamatát.

Az obszcina „modernizálásának” három kísérletét érdekes dolog összevetni – mondotta az előadó –, hangsúlyozni kell azonban, hogy nagyon különböző dolgokról van szó. Válaszában mindhárom kísérlet rövid értékelését adta, kiemelve, hogy a kollektivizálás elparasztalanítási folyamata nem elsődlegesen gazdasági jellegű.

Ránki György az október 5-i ülés elnöke, vitazáró összefoglalójában az emlékülésnek mindennek előtt a következő két érdemét emelte ki: első ízben történt kísérlet arra, hogy Kelet-Európa kérdését nem szűk szakmai kör, hanem szélesebb fórum vitatta meg. A modernizálódás folyamatát helyezve középpontba, az emlékülés megpróbálta mind teoretikusan, mind módszertanilag megközelíteni annak a folyamatnak a leglényegesebb kérdéseit, amely a szóban forgó térségben kb. 1880 és 1914 között ment végbe. Elismerte, hogy a bel- és külpolitikáról ezúttal kevés szó esett, de nem is ez volt a cél. A másik kiemelkedő szempont a belső és külső dialektikája, amely valamennyi referátumban újra és újra megmutatkozott. Hangsúlyozta, hogy a belső folyamatokat mindig nemzetközi összefüggésekben kell szemlélni, s ebben a vonatkozásban Kelet-Európa különböző régiók találkozási pontján esettanulmány. Fejlődésében a modernizáció számos eleme megtalálható, része az európai kultúrának. Nyugat- és Kelet-Európa növekedési folyamatának kvantitatív mutatói ugyan eltérőek, de ez az eltérés nem olyan nagy mértékű, mint a fejlett és fejletlen régiók esetében. Míg Nyugat-Európa és a Balkán között négy-ötszörös, a fejlett és fejletlen országok esetében mintegy hússzoros a növekedésben mutatkozó különbség. Az előbbieik között nincs tehát akkora szakadék, hogy ne lehetne vizsgálni a modernizáció folyamatát Kelet-Európában.

Megítélése szerint a modernizációs probléma érdemleges megbeszélése történt meg, és ezért köszönet illeti a kezdeményező Polányi Imrét, a TIT Baranya Megyei Szervezetét és mindazokat, akik az emlékülés lebonyolításához hozzájárultak.

Az emlékülés *Polányi Imre* zárszavával ért véget, aki méltatta annak eredményeit, köszönetet mondott valamennyi közreműködőnek, majd a rendező szervek nevében kifejezte a konferenciasorozat folytatásának óhaját. 1982-ben ugyancsak a Zrínyi-ünnepségek keretében a *Kelet-Európa a két világháború között* című téma megvitatását tervezik.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

К. Кечкемети: Либерализм и эмансипация евреев	185
Т. Ванё: Кризис монашеского образа жизни в конце XVII-ого столетия	211

СООБЩЕНИЯ

Дь. Балаж: Положение земляных рабочих в комитате Чонград во время второй мировой войны	229
--	-----

ВОСПОМИНАНИЯ:

В. Вёрёш: Венгерский Крестьянский Союз в 1941 – 1944 гг. (с примечаниями Иштвана Видя)	245
Ю. Лапг: Сорок четыре (Публикует: Тибор Франк)	276
Л. Рац: Крестьянская судьба, 1945– 1947. (Публикует, введение и примечания написал: Иштван Видя)	320

ОБЗОР

Дь. Гранастон: Города и массы (Новые пути в истории общества)	344
Э. Мадараш: Вопросы модернизации в Восточной Европе. Отчёт о научной конференции в г. Сигетвар	357

CONTENT

ARTICLES

<i>K. Kecskeméti</i> : Liberalism and Jewish Emancipation	185
<i>T. Vanyó</i> : The Crisis of Cloistered Life at the End of 18 th century	211

SHORTER CONTRIBUTIONS

<i>Gy. Balázs</i> : The Conditions of Ground-men of Csongrád County in World War II	229
---	-----

REMINISCENCES

<i>V. Vörös</i> : The Hungarian Peasant Union in 1941–1944 (Notes by I. Vida)	245
<i>J. Láng</i> : Forty-four (Publisher: Tibor Frank)	276
<i>L. Rácz</i> : Peasant Life 1945–1947 (Preparation for the press, preface and notes by I. Vida.)	320

OBSERVER

<i>Gy. Granasztói</i> : Towns and Masses (New Ways in Social History)	344
<i>É. Madaras</i> : Problems of Modernization in Eastern-Europe (Report on the Scientific Meeting in Szigetvár)	357

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>K. Kecskeméti</i> : Le libéralisme et l'émancipation des Juifs	185
<i>T. Vanyo</i> : La crise du mode de vie monastique à la fin du 18 ^e siècle.	211

COMMUNICATIONS

<i>Gy. Balázs</i> : Les conditions des ouvriers agricoles dans le comitat de Csongrád pendant la Deuxième Guerre Mondiale	229
--	-----

MÉMOIRES

<i>V. Vörös</i> : L'Association des Paysans, Hongrois en 1941–1944 (Annoté par I. Vida).	245
<i>J. Láng</i> : Quarantequatre (Publié par T. Frank)	276
<i>L. Rácz</i> : Vie de paysan, 1945–1947 (Publié, introduit et annoté par I. Vida)	320

OBSERVATEUR

<i>Gy. Granasztói</i> : Villes et les masses (Nouvelles voies dans l'histoire sociale)	344
<i>E. Madaras</i> : Les questions de la modernisation en Europe orientale. Compte rendu sur le colloque tenu à Szigetvár	357

INHALT

STUDIEN

<i>K. Kecskeméti</i> : Der Liberalismus und die Emanzipation der Juden	185
<i>T. Vanyó</i> : Krise der mönchischen Lebensform and Ende des 18. Jahrhunderts	211

BEITRÄGE

<i>Gy. Balázs</i> : Die Lage der Erdarbeiter während des II. Weltkrieges	229
--	-----

ERINNERUNGEN

<i>V. Vörös</i> : Der Ungarische Bauernbund in 1941–44 (Anmerkungen von István Vida)	245
<i>J. Láng</i> : Vier und vierzig (Herausgegeben von Tibor Frank)	276
<i>L. Rácz</i> : Bauernlos, 1945–1947 (Herausgegeben, eingeleitet und Anmerkungen von István Vida)	320

BEOBACHTER

<i>Gy. Granasztói</i> : Städte und Massen (Neue Wege in der Sozialgeschichte)	344
<i>É. Madaras</i> : Fragen der Modernisation in Ost-Europa. Ein Bericht van der wissenschaftlichen Konferenz in Szigetvár	357

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1981. XI. 23. – Terjedelem: 16,45 (A/5) ív
82.10399 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat közlönye

A szerkesztő bizottság elnöke: Ember Győző

Felelős szerkesztő: Kónya Sándor

Elsősorban Magyarország történetével foglalkozó tanulmányokat tesz közzé, de egyetemes történeti cikkeket is közöl. Elemzi a történettudomány és a történetírás elvi, módszertani kérdéseit. Állandó rovatai tájékoztatják az olvasót a történettudomány eseményeiről, a tudományos vitákról, ülészekokról, történeti kiállításokról, a hazai és a külföldi történeti irodalom termékeiről.

Alapítva: 1867

Magyar nyelven, francia és orosz összefoglalókkal

Megjelenik évente 1 kötet, 6 füzetben

Évi előfizetési díja: 150,- Ft

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál

Budapest, József nádor tér 1. 1051

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

Felelős szerkesztő: Szabolcsi Miklós

Az Osztályhoz tartozó tudományterületek (nyelvtudomány, irodalomtudomány, modern filológia, orientalisztika, klasszika-filológia, zenetudomány, néprajz) új kutatási eredményeit tartalmazó, átfogó igényű és több tudományág kutatómunkáját érintő tanulmányokat közöl. Tájékoztat az Osztály szervezetéről, ismerteti és kritikailag értékeli az Osztály keretében megjelenő műveket.

Alapítva: 1951

Magyar nyelven

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 100,- Ft

Előfizethető az Akadémiai Kiadónál

Budapest, Alkotmány utca 21. 1054

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 84 Ft

1 szám ára: 21 Ft

Index szám: 25.812

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 21,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 84,— Ft

INDEX: 25 812
ISSN 0040—9634

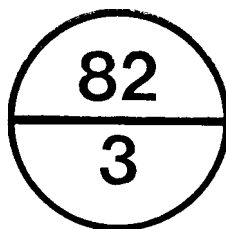

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55646

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Pach Zsigmond Pál: Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem

Köpeczi Béla: Rákóczi követje Rómában

Scott Eddie: Magyarország valóban csak a Monarchia „éléskamrája” volt?

Ormos Mária: A Vaszgárda

Fügedi Erik: Királyi tisztség vagy hűbér?

ELSŐ DOLGOZATOK

ÉLETMŰVEK

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXV. ÉVFOLYAM, 1982. 3. szám

Szerkesztők:

GRANASZTÓI GYÖRGY, L. NAGY ZSUZSA, JUHÁSZ GYULA (főszerkesztő-helyettes),
RÁNKI GYÖRGY (főszerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BALOGH SÁNDOR, BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, GLATZ FERENC, HANÁK PÉTER,
IRINYI KÁROLY, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORBÁN SÁNDOR, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI MAGDA,

SZ. ORMOS MÁRIA, SZÜCS JENŐ

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Őri u. 51–53. — Telefon: 160-160
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 84,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem	373
<i>Köpeczi Béla</i> : Rákóczi követje Rómában	404
<i>Scott Eddie</i> : Mit bizonyítanak az 1882–1913-as exportstatisztikai adatok: Magyarország valóban csak a Monarchia „éléskamrája” volt?	416
<i>Ormos Mária</i> : A Vaszgúrda	426

KÖZLEMÉNYEK

<i>Richard Pražák</i> : A 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák datálásának és tipológiai besorolásának néhány kérdéséről	444
<i>Lipcey Ildikó</i> : A MADOSZ és az Ekésfont (Frontul Plugarilor) 1935–1944	458

VITA

<i>Fügedi Erik</i> : Királyi tisztség vagy hűbér?	483
---	-----

MŰHELY

<i>Endrei Walter</i> : Adalékok az ipari forradalom keletkezéstörténetéhez	510
--	-----

ELSŐ DOLGOZATOK

<i>Bóka Éva</i> : Charles de Ferriol márkai portai követsége (1699–1703)	519
<i>Németh Gábor</i> : Szikszó mezőváros autonómiája a 17–18. században	537

FIGYELŐ

<i>Vida István</i> : Az első finn–magyar történész találkozó	550
--	-----

ÉLETMŰVEK

<i>Andics Erzsébet</i> : Széchenyi és Metternich	560
<i>Andics Erzsébet</i> műveinek bibliográfiája	587
Perényi József (1915–1981)	595
Kemény G. Gábor (1915–1981)	596

PACH ZSIGMOND PÁL

Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem*

1.

Az üzleti szellem kibontakozása és térhódítása az újkor századaiban – egyike a gazdaságtörténet-írás nagy témáinak. A kutatók sokféleképpen közelítették meg a kérdést; egy historiográfiai (történetírás-történeti) áttekintés maga is önálló értekezést (előadást) kívánna. E helyütt be kell érünk három megközelítési mód rövid jelzésével. Az egyik a „kapitalista szellem” forrásvidéke felé irányult – abból indulva ki, hogy a kapitalizmus (modern kapitalizmus) keletkezése elsődlegesen szellemi tényezők működésének tulajdonítható. Ezt a felfogást – amely szemléltomást *Karl Marx* kapitalizmus-értelmezése ellenében kívánt alternatívát adni – *Max Weber* és *Werner Sombart* fejtették ki, heves vitát keltve és egymással is élénken vitázva, századunk első évtizedeiben. A „kapitalizmus szellemét” – mint ismeretes – Weber a protestáns etikából, közelebbről a kálvinista-puritán erkölcstanból vezette le, Sombart viszont a zsidó vallás eszmevilágából, illetve a zsidóság hagyományos üzleti érzékéből eredeztette.¹

Más szerzők a kapitalista mentalitás kifejlődését összetettebb folyamatnak minősítették, semhogy azt egyetlen fő forrásból lehessen származtatni. A „vállalkozói pszichológia” meghatározó tényezőinek sokrétűségét hangsúlyozták, s azokra a különböző társadalmi attitűdökre és értéknormákra hivatkoztak, amelyek üzlet és vállalkozás, illetve üzletemberek és vállalkozók megítélésében országonként (nemzetenként) jelentős eltéréseket mutattak az újabkori Európában. Ez a tárgyalásmód – amelynek frisskeletű példaként *Barry Supple*-nek a *The Cambridge Economic History of Europe V.* kötetében (1977) megjelent tanulmányát említhetjük² – a vállalkozó szellem kérdését már összekapcsolta egyes nemzetek újabkori fejlődésének társadalmi és társadalompszichológiai sajátosságaival – ha úgy tetszik: „nemzeti jellemük” különbözőségével.

A kereskedelem és vállalkozás társadalmi rangja, megbecsülése valamely országban, presztízsének foka – vagy hiánya – jórészt attól függött, illetve azzal állt arányban, hogy a helyi társadalom tradicionális vezető osztálya: a nemesség bekapcsolódott-e az üzleti

*A VIII. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus megnyitó ülésén (Budapest, 1982. augusztus 16.) elhangzott előadás

¹ Lásd különösen: *M. Weber*, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (1905), In: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, I, Tübingen, 1920; *W. Sombart*, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, München–Leipzig, 1911, és *Der Bourgeois. Zur Geistesgeschichte des modernen Wirtschaftsmenschen*, München, 1913. – Vö. elsősorban *R. H. Tawney*, *Religion and the Rise of Capitalism*, London, 1926; *H. Sée*, *Dans quelle mesure Puritains et Juifs ont-ils contribué aux progrès du capitalisme moderne*, *Revue Historique*, 155, 1927, 57–68.

² *B. Supple*, *The Nature of Enterprise*, In: *The Cambridge Economic History of Europe, V, The Economic Organization of Early Modern Europe*, Edited by *E. E. Rich* and *C. H. Wilson*, Cambridge, 1977, különösen 402–407, 447–461.

életbe. Éppen ez teszi jogosulttá a témának olyan – harmadik, szűkebb – megközelítését, amely az egyes országok nemességének kereskedelmi és ipari vállalkozásokban való részvételét, a nemesség (a földbirtokos osztály) gazdasági magatartását tekinti kiindulópontnak. „Miért nem válaszolt a francia vidéki nemesség szegényebb része a XVII. és XVIII. században a kormány ismételt felhívására, hogy kövessék angol, holland és itáliai osztályostársait és váljanak *noblesse commerçante*-t?” (kereskedő nemességgé) – így tette fel a kérdést *Albert Goodwin*, a XII. Nemzetközi Történészkongresszuson (Wien, 1965),³ immár közvetlenül a „nemzeti jellembe vágó” módon.

Engedjék meg, hogy a továbbiakban magam is hasonló kérdésfeltevésből induljak ki (hasonló módszert kövessek), amikor a magyar nemzeti jellemnek az üzleti érzékhez, a vállalkozó szellemhez való viszonyát kísérem meg elemezni. Ezt az eljárást az indokolhatja, hogy a magyarság jellemképét sokan és sokáig a magyar nemesség bizonyos vonásainak a nemzet egészére való kivetítésével rajzolták meg; a magyar nemesség pedig a XVIII. századtól kezdve úgy vált ismeretessé szerte Európában, mint a *noblesse commerçante* ellenképe – mint olyan feudális mentalitás hordozója, amely méltatlannak tartja magához a kereskedelmi és ipari tevékenységet.

2.

A nemesi osztályok gazdasági magatartása, a kereskedelem, a vállalkozás iránti attitűdje szembeszökő különbségeket mutatott a kora-újkori Európában az atlanti parti országokban is. Spanyolország, amelynek nemessége (*hidalgos*) mélységes averziót érzett mindennemű polgári életforma iránt, jelentette az egyik végletet; Anglia, ahol a legkevesebb jogi és szemléleti akadály állott a vállalkozói tevékenység útjában, s a nemesség egy része szoros kapcsolatba került a városi középosztállyal – helyezkedett el a nemzetközi színpék másik szélén.⁴ A jómódú londoni textilexportőrök társasága, a *Merchant Adventurers* – tudósítanak XVII. századi angol közgazdasági írók, mint *Wheeler*, *Petty* vagy *Chamberlayne* – olyan tanoncokat fogadott fel, akik „többségükben nemesemberek fiai voltak”, és szabályos gyakorlattá vált a szigetországban, ellentétben a kontinenssel, hogy nemesemberek fiait, „sőt néha arisztokratáikéit is” kereskedelmi foglalkozásra képezték ki, „anélkül, hogy ezáltal nemességükön csorba esett volna.” A kereskedelmi tanonckodás „a gentry ifjabb fiainak szokásos nevelőiskolája volt”, s a kereskedelem tette lehetővé „sok jó családnak szerény kezdetekből való felemelkedését”, csakúgy, mint „a királyság sok hanyatló nemesi (gentry) házának újraerősödését”.⁵ A gazdagabb kereskedők részben maguk is földbirtokos családok fiai voltak, de különben is hasonló nevelést kaptak, hasonló körökben mozogtak, és „Angliában – eltérően Franciaországtól –

³ *A. Goodwin*, *The Social Structure and Economic and Political Attitudes of the French Nobility in the Eighteenth Century*, In: XII. Congrès International des Sciences Historiques, Rapports I, Wien, 1965, 361.

⁴ Vö.: *A. Goodwin*, *General Problems and the Diversity of European Nobilities in the Modern Period*, In: XII. Congrès International des Sciences Historiques, Rapports I, 345–348; *F. Braudel*, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Seconde édition, Paris, 1966, II, 59; *Supple*, i. m. 450–451; *Sombart*, i. m. 1913, 172–193, 266–281.

⁵ Idézi *E. Lipson*, *The Economic History of England*, II, *The Age of Mercantilism*, Fourth Edition, London, 1947, 191–192.

általában elismerték, hogy társadalmilag nem különböztethetők meg azoktól.”⁶ A francia *Jacques Savary* „A tökéletes kereskedő” című könyvében (1675) példaképpen állította honfitársai elé: „Angliában a kereskedelmet olyan tiszteletreméltónak tekintik, hogy legmagasabb rangú nemesek is kereskednek gyapjával és állattal.”⁷ S éppen erre a „titokra” – a gyakorlatias gazdasági magatartásra – akarta megtanítani a francia nemesiséget egy másik francia, *Pierre Coste* a XVII. század végén az angol filozófus, *John Locke* pedagógiai munkájának lefordításával.⁸

Sokban hasonló társadalmi értékrend érvényesült Hollandiában. Itt – miként egy harmadik francia szerző hivatkozott rá, követendő példaként, az *ancien régime* végső időszakában – „a kereskedő tiszteletben és megbecsülésben részesül, mint egy olyan osztály tagja, amely a köztársaság legerősebb pillére. Nyitva áll előtte az út a tisztségekhez és a legmagasabb állami méltóságokhoz, és beházasodhatik előkelő (patriciusi, nemesi) családokba, amelyek . . . maguk sem tekintik rangjukon alulinak, hogy üzleti tevékenységet folytassanak, vagy hogy gyermekeiket ilyen pályára készítsék fel.” „Franciaországban, Spanyolországban és Portugáliában viszont – folytatta – . . . makacsul tartja magát egy barbare előítélet ezzel a hivatással [ti. a kereskedelemmel] szemben.”⁹

Ez az előítélet, mint tudjuk, Franciaországban jogilag is megfogalmazást nyert. A XVI. század folyamán több olyan ediktumot adtak ki – a legfontosabbat az 1560. évi (Orléans-ban tartott) *États Généraux* után –, amely kifejezetten megtiltotta az összes nemeseknek, hogy kereskedelemmel foglalkozzanak – az ún. *dérogance*, vagyis nemesi állapotuk és privilégiumaik (kiváltképpen adómentességük) elvesztésének terhe mellett.¹⁰ A nemesség kiváltsága és egyben kötelessége volt „nemeshez méltóan élni” (*vivre noblement*) – azaz járadékaiból élni (*vivre de ses rentes*)¹¹ –, amivel összeegyeztethetetlennek tartották a kétkezi munkát: földművelés és közönséges mesterségek folytatását, valamint kereskedelem gyakorlását; a *dérogance* hatálya alól csak az uralkodó adhatott, eseten-

⁶ R. H. Tawney, *The Rise of the Gentry, 1558 - 1640*, *The Economic History Review*, XI, 1941, 4. – Vö. Angliában „a földbirtokosi és pénzügyi érdekeltségek gyakran nem voltak megkülönböztethetők”; a *gentry* nem választották el merev korlátok a városi középosztálytól; ifjabb fiai városi és kereskedelmi pályákra léptek, míg gazdag kereskedők és más városi előkelőségek birtokot vásároltak és a *gentry* soraihoz csatlakoztak: G. M. Trevelyan, *English Social History*, Third Edition, New York–Toronto–London, 1946, 83–84, 163–165.

⁷ Idézi H. Hauser, *Les débuts du capitalisme français*, Paris, 1931, 277. – Az angol közgazdász, Thomas Mun viszont 1630 körül (ekkoriban készült *England's Treasure by Forraigne Trade* című könyvének kézírata) még keveselte a kereskedelem társadalmi megbecsülését hazájában és az angol nobility-nek e *noble vocation*-ban való részvételét, „más országokhoz” képest. A vonatkozó szövegrészt közli L. Stone, *Social Change and Revolution in England, 1540–1640*, London, 1965, 128–129. – Munnak nyilván Hollandia példája lebegett a szeme előtt.

⁸ John Locke *Thoughts on Education* című munkájának első francia fordítása 1695-ben jelent meg, P. Coste tollából, *De l'éducation des enfants* címmel: Tawney, i. m. 1.

⁹ Idézi: H. Heaton, *Economic History of Europe*, Revised Edition, New York–Evanston, 1948, 223.

¹⁰ G. Zeller, *Une notion de caractère historico-social: la dérogance*, *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 21, 1956, 43–45.

¹¹ „Nobles et ecclésiastiques doivent vivre de leurs rentes et revenus, et non de leur peine et travail” – fogalmazta meg egy 1627-ben kiadott hivatali formulagyűjtemény. Idézi Zeller, i. m. 54. – A „*vivre noblement*” különböző felfogásaira: G. Huppert, *Les Bourgeois Gentilshommes*, Chicago–London, 1977, 73, 84–102.

ként, felmentést.¹² Igaz, a tilalmat nem mindig respektálták, és a királyok, már IX. Károlytól kezdve, nemegyszer adtak ki *egyéni* vagy *helyi* felmentvényeket – utóbbiakat főleg forgalmas kikötő- és vásárvárosokban, Marseille-ben, Bordeaux-ban vagy Lyonban lakó nemeseknek és nemesítetteknek (*anoblis*) –, de ezek csak tengeri (illetve nagy-) kereskedelemre szóltak, és hangsúlyozottan nem terjedtek ki a kiskereskedelemre, bolt (*boutique*) vagy kocsmára (*taverne*) tartására.¹³ Még az 1629-ben kiadott királyi rendelet (*Code Michau*) is, Richelieu kezdeményezésére, csak egyetlen *általános* kivételt engedélyezett: tengeri kereskedelmi vállalkozásokban társként bármely *gentilshomme* részt vehet anélkül, hogy nemességére érdemtelené válna; egyébiránt azonban továbbra is tilalmazta, hogy – „akár személyesen, akár mások révén” – kereskedést vagy pénzületet folytasson.¹⁴ S ha *Savary* már említett *Le parfait négociant*-ja (1675) mintegy apológiája volt a kereskedői, pontosabban: a nagykereskedői foglalkozásnak – *négociant*-on XIV. Lajos korában éppen nagykereskedőt értettek, az alantasabb *marchand*-nal vagy éppen *boutiquier*-val szemben¹⁵ –, akkor a közfelfogásban még mindig mélyen gyökerező szemléletnek adott hangot a *Traité de la noblesse* c. mű szerzője, de *La Roque*, aki néhány évvel később, 1678-ban a következőket írta: „A franciák nemcsak méltatlan cselekedetnek, de egyenesen bűnnek tartják, hogy egy nemes üzleti tevékenységre adja a fejét, mivel ezt alantasnak tekintik. Akik ilyen foglalkozást választanak, gyávává válnak, s a babér árnyékát a boltokéval (*celui des boutiques*) cserélik fel.”¹⁶ S bár elmélet és gyakorlat között az eltérés egyre érezhetőbbé vált, kétségtelen, hogy a nemesség zöme nem szakított – és tőke meg üzleti tapasztalatok híján nem is szakíthatott – ezzel az előítélettel akkor sem, amikor *Richelieu*, *Colbert* és utódaik már buzdították őket a tengeri kereskedelembe való részvételre – nemesi állapotuk sérelme nélkül.¹⁷

¹² M. Bloch, *La société féodale*, Paris, 1939, 72–73; R. Mandrou, *Introduction à la France moderne, 1540–1640. Essai de psychologie historique*, Paris, 1961, 143–158; (P. Chaunu et) R. Gascon, *Histoire économique et sociale de la France, 1450–1660*. Red. par F. Braudel et E. Labrousse, I, 1, *L'état et la ville*, Paris, 1977, 208–214, 365–368.

¹³ Zeller, i. m. 47–49; Huppert, i. m. 30, 190. – Már a XV. századból is fennmaradtak olyan királyi (illetve hercegi) *ordonnance*-ok, amelyek eltiltották a nemeseket a kereskedelemtől – bár akkor még nem használták erre a *dérogance* kifejezést. A kiskereskedelem és a kocsmatartás tilalmát viszont már ezek a korai szövegek is külön hangsúlyozták. Egy 1435. évi rendelet adóra kötelezte azokat „a nemeseket, akik kicsinyben árusítanak és bort meg italokat mérnek ki, . . . mert nem nemesember dolga az, hogy kocsmáros (*tavernier*) legyen”. Bretagne hercege 1456-ban biztosította kiváltságai megőrzését azoknak a nemeseknek, „akik nagyban és több cikkel kereskednek, anélkül, hogy kicsinyben és kézből árulnának.” Az utóbbiak, valamint azok, akik „kocsmát vagy vendéglőt” (*taverne ou hostellerie*) tartanak fenn, avagy állattal kereskednek, elvesztik előjogaikat, és csak akkor kaphatják vissza azokat, ha változtatnak életmódjukon. Champagne régi vásárvárosában, Troyes-ban, a szokásjog ugyanez idő tájt a nemesek választására bízta, „*noblement ou marchandement*” akarnak-e élni: Zeller, i. m. 41, 46, 49.

¹⁴ A *Code Michau* idevonatkozó, 452., illetve 198. cikkelyének szövegét és az 1669. évi királyi rendelet hasonló értelmű intézkedését közli: Zeller, i. m. 57–58; vö. Gascon, i. m. 365.

¹⁵ Zeller, i. m. 59–60, 63.

¹⁶ Idézi Gascon, i. m. 365. és Zeller, i. m. 62. – Egyébiránt de *La Roque* is megemlítette, hogy Londonban és más angol városokban sok szegényebb nemesnek van kocsmája – anélkül, hogy ez társadalmi hátrányt jelentene számukra: Zeller, i. m. 71.

¹⁷ Sombart, i. m. 1913, 178–181; Goodwin, i. m. (The Social Structure . . .) 361–363; *Supple*, i. m. 448, 456; B. Behrens, *Government and Society*, In: The Cambridge Economic History of Europe, V, 571.

Lényeges változás csak a XVIII. század folyamán következett be, amikor a francia nemesség felső rétegeiből egyre többen kapcsolódtak be a tengeri kereskedelembe és más nagy üzleti vállalkozásokba. A régebbi életformájában és gondolkodásmódjában megrekedt szegényebb vidéki nemességgel szemben és az abszolutista kormányzattal szemben – amely fennállásának utolsó szakaszában, a *rien innover* jegyében, a hagyományos korlátozás fenntartása felé hajlott¹⁸ – egy gazdaságilag mozgékony *noblesse d'affaire* lépett színre, alakult ki. Ez – mint *Fernand Braudel* rámutat – már sokban hasonult holland és angol osztályostársaihoz: a tőkés fejlődés útjában álló akadályoknak, köztük a *dérogance* maradványainak eltakarításában vált már érdekeltté a forradalom előestéjén.¹⁹ A század közepén *Coyer* abbé könyve (*La noblesse commerçante*, 1756) – amelyben „a *dérogance* furcsa és ósdi törvényének” megszüntetését szorgalmazta – még élénk vitát váltott ki.²⁰ Az 1789-i *États Généraux*-ra készült előterjesztések (*cahiers*) legtöbbje már „e barbár előítélet” eltörlését követelte.²¹

3.

Amikor a *dérogance* Franciaországban már a múltba tűnt, Magyarországon még virágjában volt. A magyar nemességet jogszabály vagy törvény nem tiltotta ugyan el a kereskedelemtől, iparüzéstől, de többségének szemléletét és gyakorlatát éppen ez a szellem hatotta át még a XVIII. század végén is. A „nemesség díszének megőrzése végett” vesztse el kiváltságait az a nemes, aki kereskedővé lesz – adott hangot ennek a szemléletnek *Koppi Károly*, a világtörténet tanára a pesti egyetemen 1790 körül, aki pedig rokonszenvvel kísérte a francia forradalom fejleményeit.²²

A magyar nemesség zömének maradiságát, elzárkózását a kereskedői és ipari életforma elől nemcsak elfogult német pamfletisták tűzték ekkortájt tollhegyre, mint a bécsi ágens *Leopold Hoffmann* 1790-ben,²³ hanem olyan magyar írók, költők, közgazdászok

¹⁸ *Zeller*, i. m. 68–69. – Sőt még *Montesquieu* is a *dérogance* hagyománya mellett, a nemesi kereskedelem és az angol példa ellen foglalt állást az *Esprit des lois*-ban (1748) igen tanulságos indoklással: „Il est contre l'esprit du commerce que la noblesse le fasse dans la monarchie . . . Il est contre l'esprit de la monarchie que la noblesse y fasse le commerce. L'usage qui a permis en Angleterre le commerce à la noblesse est une des choses qui ont le plus contribué à affaiblir le gouvernement monarchique”: idézi *Zeller*, i. m. 67; vö. *Goodwin*, i. m. 362.

¹⁹ *F. Braudel*, *Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme. XVe–XVIIIe siècle*, 2, *Les Jeux de l'Échange*, Paris, 1979, 424–425. – Vö. *G. Richard*, *Noblesse d'affaires au XVIIIe siècle*, Paris, 1974; *G. Chaussinand–Nogaret*, *Aux origines de la Révolution: noblesse et bourgeoisie*, *Annales E.S.C.*, 1975, 2–3, 265–278. Az utóbbi szerző megállapítása szerint *de la Roque Traité*-je a közhiedelemtől eltérően – nem tartozott már a nemesség olvasmányai közé a forradalom előtti időszakban: i. m. 277. – Lásd még *Huppert*, i. m. 176–177.

²⁰ *H. Lévy-Brühl*, *La noblesse de France et le commerce à la fin de l'Ancien Régime*, *Revue d'Histoire moderne*, 1933, 220–227.

²¹ *Zeller*, i. m. 73.

²² *Eckhardt S.*, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Budapest, 1924, 35, 147, 158, 167; *Horváth A.*, *Koppi Károly*, Szeged, 1940, 34–36. Idézi *Benda K.*, *A magyar jakobinus mozgalom iratai*, Budapest, 1957, Bevezetés, XXXIV.

²³ (*L. Hoffmann*), *Ninive. Fortgesetzte Fragmente über die dermaligen politischen Angelegenheiten in Ungarn*, s. 1. 1790; lásd *Eckhardt*, i. m. 35–38; *Eckhardt S.*, *A magyarság külföldi arcképe*, In: *Mi a magyar?* Szerk. *Szekfü Gy.*, Budapest, 1939, 105–106.

is, akik hazafias érzülettel és pozitív reformszándékkal mutattak rá a fennálló viszonyok némely kirívó visszasságaira. *Gróf Szapáry János* 1784-ben megjelent német nyelvű tanulmányában éppen azokkal szállt vitába, akik váltig hangoztatták, hogy „a kereskedés a magyar törvényekkel össze nem egyeztethető, és elődeik kereskedelem nélkül is boldogan éltek”. Mindkét állítást cáfolta: hajdanában magyar nemesek is kereskedtek (Lengyelországba és Sziléziába bort, Ausztriába és Stájerországba gabonát szállítottak), a görögök és zsidók csak utóbb léptek a helyükbe; a kereskedelem fejlesztésére pedig az érvényben lévő törvények keretében is mód van, anélkül, hogy a nemesség háttérbe szorulna.²⁴ A bontakozó magyar közgazdasági irodalom másik jeles művelője, az 1790–91. évi országgyűlés által kiküldött kereskedelmi bizottság legfontosabb operátumainak szerzője, *Skerlecz Miklós báró* elfogadta ugyan azt a véleményt, hogy a magyar alkotmány „katonai szellemű és ez a kereskedelemmel nem fér össze”; de éppen ezért törvényhozási intézkedést is javasolt annak érdekében, hogy a „nagyobb kereskedelem” nemesi hivatássá váljék. Meg is fogalmazta a vonatkozó törvénycikk szövegét – szemlátomást az ilyen célzatú francia irodalom, valószínűleg *Coyer* abbé könyvének ismeretében – a *Projectum legum motivatum* 145. §-ában, eképpen: „Bármiféle kiskereskedést üzni tisztességes foglalkozás; ércbányákat művelni, különösen pedig nagyban kiviteli kereskedést üzni és gyárakat létesíteni oly előkelő foglalkozás, hogy ez sem a nemesség, sem pedig a mágánok iránt való tiszteletből nem von le semmit sem.”²⁵ Fel kell hagyni végre azzal az előítélettel, hogy „a kalmárság, . . . a mesterségek . . . mind alacsony munkák a magyar ize szerint” – sürgette a (későbbi jakobinus) költő *Verseghy Ferenc* is az országgyűléshez intézett verses röpiratában (1790). A nemeseket, főképpen akiknek „annyi birtokaik nincsenek, hogy mint nemesek élhethének”, kereskedelmi vagy ipari foglalkozásra kell ösztönözni, akár „különösebb szabadságok” biztosításával is.²⁶ „Nyitva áll a becsület útja a merésznek, nyitva a kereskedés, a nemes mesterségek műhelyei – és nem méltóbb-e hozzájuk [szegényebb nemesekhez] jó birtokos és tehetős polgárokká lenni, mint ha azok maradnak, amik: nemzeti betyárok” – bíralt és agitált szenvedélyesen az ifjú író, *Kármán József* 1794-ben.²⁷ Erre figyelmeztet a nyugati országok tapasztalata is – hangsúlyozták Szapáry, Verseghy és más szerzők, köztük az első magyar bibliográfus, *Sándor István*, aki „A nemességről s kereskedésről” elmélkedve (1796) Anglia gazdasági előmenetelét éppen annak tulajdonította, hogy „minden országok közül, hol a nemesség, s következőképpen az ősi rátartás, *Ahnenstolz*, uralkodik, Angolország az első vala, mely az előítéletnek láncait letette. Az angol nemesség az első vala, mely nem tartotta szegénynek a kereskedést”.²⁸ Az angol példa követésére, a mesterségek és kereskedés tanulására hívott fel 1808. évi dolgozatában a polihisztor orvos, *Sándorfő József* is, mert amíg a magyar nemesség a „kereskedésen jobban nem fog kapni, addig mind kevés értékű, mind kevés tehetségű . . . s mind kevés tapasztalású marad, s az idegenek tovább is

²⁴ *Gr. J. Szapáry*, *Der unthätige Reichtum Ungarns wie zu gebrauchen*, Nürnberg, 1784, 12. Magyar ford. *Székely J.*, Magyarország meddő gazdagságának hogy lehetne hasznát venni, Budapest, 1878, 12–13.

²⁵ *Berényi P.*, *Skerlecz Miklós báró művei*, Budapest, 1914, 309, 476.

²⁶ *Verseghy F.* anonim verses röpirata 1780 tavaszán: *A Magyar Hazának anyai szózatja az ország napjára készülő magyarokhoz*. Idézi: *Benda*, i. m. 175; vö. Bevezetés, XXXIII.

²⁷ *Kármán J.*, *A nemzet csinosodása* (1794), Budapest, 1981, 14.

²⁸ *Sándor I.*, *A nemességről s kereskedésről*, Sokféle, IV, Győr, 1796, 12–13.

belőlünk fognak gazdagodni.”²⁹ Angliára hivatkozott 1814-ben a *Nemzeti Gazda* című folyóirat álnevű cikkírója is: „Hol van nagyobb magános ember [= magánember], nagyobb nemes, nagyobb gróf, nagyobb privát-herceg, mint egy aféle anglus kereskedő? —, pedig kereskedő.” „... a magyar nem olyan szemmel tekinti a kereskedést, amilyennel kellene ... Mi undorodunk attól, ami a nemzeti mesterségünkkel, a mezei gazdasággal együtt jár.”³⁰

Az ilyen és hasonló szemrehányásoknak és javallatoknak kevés volt még a foganatja. A magyar polgári reform nagy ébresztője, *gróf Széchenyi István* keserűen kérdezte másfél évtizeddel később, 1830-ban is főrangú birtokostársaitól: „Munkásságunk ... kereskedés végett ugyan érdemel-e említést? Tettünk-e sokat productumaink szaporítása vagy azok javítása s divatba hozása végett? Iparkodtunk-e felettébb más nemzetekkel összeköttetést keresni? Nem száradna-e sokra minden productuma, ha azt házában nem keresné a zsidó?” Nem csoda hát, hogy „kereskedésünk — vagy oly adásvevés, mely kereskedési nevet érdemelne, általában nincs, vagy ami van is, csak gyengéded lábon áll.”³¹ Tovább élt a kereskedelem iránti ellenszenv is a nemesség körében (nagy részében). „Sok [földesúr] ... mind ezen kereskedési munkásságot s unalmat megvetéssel nézi, magát nemesbre szültnek véli” — Széchenyi szavai ezek 1830-ból.³² Hasonló jellemképet rajzolt a magyar reformmozgalom egy másik indítója, *Wesselényi Miklós báró* a következő esztendőben: „a mágnások s nemesek ... a polgárokat s azoknak foglalatosságait sokan pöffedt kevélységgel méltóságok s tekintetök alattinak tartják ... A kereskedést ... alacsony dolognak tartja némely s megveti a kereskedőt ... sokak előtt nálunk a kereskedő ... barátságunkra nem méltó, társalkodásunkhoz nem érdemes. Ily ... előítéletnek szomorú következése az, hogy hazánkban ami kevés kereskedés vagyon is, idegenek bírják.”³³

A kereskedelem úri megvetése, a magyar *nemes dérogeance*-szelleme pedig hovatovább magyar *nemzeti* jellemvonássá minősült, a magyarság sajátos lelki alkatából folyó adottság hírébe került.

Amikor az 1830-as évek második felében *Horváth Mihály* két kötetben megírta az első magyar ipar- és kereskedelemtörténetet, úgy ítélte meg, hogy „a kereskedés nálunk

²⁹ *Sándorfi J.*, A magyar nemességnek szóló jóvallásom, Sokféle, IX, Bécs, 1808, 121. — *Sándorfi József* nagyváradi orvos barátságban volt *Sándor István*nal, a „Sokféle” című periodika szerkesztőjével. Lehetséges, hogy utóbbi írta ezt a cikket is.

³⁰ *Filosilvester*, Kitől lehet a hazában jutalmasabban vásárolni bécsi portékát, — a magyar kereskedőtől-e, vagy a némettől, — vagy az örménytől, — vagy a zsidótól? — és miért egyiktől inkább, mint a másiktól? *Nemzeti Gazda*, XII, 1814, márc. 22, 183–186.

³¹ *Gr. Széchenyi I.*, Hitel, Pest, 1830, 139–140, 110.

³² Ugyanott, 140; vö. 177. — „Életrevaló ismeretek oly ritkán vannak elszórva a képzelet határtalan mezőin [a magyarnál], mint hajók a tágas óceán habjain; szorgalom, gazdasági, művészeti [ipari] és kereskedői értelmesség alig van; úgyannyira, hogy ha [mező]gazdasági ismertetinken tán nem is, művészeti és kereskedési szellemünkön minden bizonnyal kifog még a török is.” „A kisebb nemesség nőten nő ... Művészetet, kereskedést úzni éretlen büszkesége nem engedi, s méltósága ellen tartja becsületesen, ügyesség s tudománnyal fáradozni vagyon után.” „... a szó valódi szoros értelmében derék művészeti, mesterségi s kereskedői rend nincs is hazánkban még, s mindaddig nem is leend, míg a törvény személyit és vagyont legerősb védelme alá nem veendi, s azt a közönség nagyobbra, mint eddig nem becsülendi”: *Gr. Széchenyi I.*, Világ, vagyis felvilágosító töredékek némi hiba s előítélet eligazítására, Pest, 1831, 68, 72.

³³ *B. Wesselényi M.*, Balítételekről (írta 1831-ben), Bukarest, 1833, 75–76.

nem játszott olyan . . . szerepet, miszerint annak az országos történetekbe . . . jelentékenyebb befolyása volt volna”; „kereskedésünk csekélységét” pedig politikai viszonyosságok és természeti akadályok mellett „oly belső okok” számlájára írta, „mik . . . *magában a nemzetben* . . . alapultak”: „*maga a nemzet gondolkodásmódja s lelkülete* . . . is sok baleredménynek valának forrásai.”³⁴

S amikor néhány évvel később *Rónay Jácint* megírta az első magyar karakterológiai munkát – *Jellemisme* címmel látott napvilágot ez 1847-ben – az üzleti szellem hiányát, a kereskedelem lebecsülését immár a magyar nemzeti karakter szerves alkatelemeként könyvelte el. Szemléletes párhuzamot ehhez nem az újabbkori francia történelemből merített, hanem az ókori rómaiak históriájából. „A római patriciusokat a *Claudia lex* tiltá el a kereskedéstől, a kézművek gyakorlatától; nálunk ily világos törvény tudomra nincs, de a *Claudia lex* élt gyakorlatban, pedig a gyakorlat itt, a *praescriptio*-k [előírások] honában törvény.” A magyar számára mindig fontosabb volt az, „hogy *úrrá* legyen. E kis szócska mindenütt kellemesen hangzik a világon, de különösen a magyarnál”. A „büszke magyar” szellemétől idegen maradt a commercium.³⁵

De „ugyan mi az a nemzeti szellem, az a sajátság? az már *készen jön a világra* . . . ? Avagy csak lassan ered, halkkal nő, nevededik s fejlődik ki? ” – kérdezhetjük Széchenyi szavaival.³⁶

S ugyan igaz-e az, hogy a magyar nemest úri gögje-büszkesége *mindenkor* távoltartotta a kereskedéstől?

Magyarország korábbi múltja, kivált XVI–XVII. századi gazdaságtörténete ennek ellenkezőjéről tanúskodik.

4.

„A magyar urak – olvashatjuk egy 1550-ből származó katonai kormányhatósági jelentésben – kereskedést űznek, kereskedőket is fogadnak maguk mellé legényeknek, s marhával, szövettel, élelemmel, rézzel és mindenféle más árucikkkel kereskednek . . . Bizony, ez a szokás egész Magyarországon.”³⁷ „A legtöbb mágnás és nemes – mutatott rá a pénzügyi kormányhatóság (a pozsonyi kamara) 1563-ban – kereskedelmet folytat

³⁴ *Horváth M.*, Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt (1840), In: *Horváth M.* kisebb történelmi munkái, III, Pest, 1868, 28; vö. 154.

³⁵ *Rónay J.*, *Jellemisme*, vagy az angol, francia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol nemzet, nő, férfiú és életkorok jellemzése lélektani szempontból, Győr, 1847, 108, 74–75.

³⁶ *Széchenyi*, i. m. 1830, 31.

³⁷ „Die hungarischen Herrn die treiben Kaufmannschaft, nehmen auch Kaufleut zu Handgesellen, mit Vieh, Tuch, Blei, Kupferwerk und aller anderer Handtierung, schreiben Mautbrief, dass man frei passieren soll lassen . . . So doch der Brauch im ganzen Land Hungern ist”: a bányavidéki főkapitány 1550 májusi jelentéséből idézi *Takáts S.*, *Szegény magyarok*, Budapest, 1927, 143. – Általánosságban utalunk itt *Takáts Sándornak* – a századfordulótól az 1920-as évek végéig sorozatosan megjelent – cikkeire és tanulmányköteteire; jórészt ezeknek köszönhetjük a XVI–XVII. századi magyar „tőzsérkedés” (marhakereskedelem) feltárását. Együttal megjegyezzük, hogy e téren az első lépéseket *Acsády Ignác* tette, aki – számos adata alapján – már korábban megállapította, hogy a szóban levő időszakban a magyar „marhaexport eszközlésében előkelő főurak . . . szintén tevékenyen részt vettek”; amellet „sok nemes ember is foglalkozott” marhakereskedéssel; „ugyancsak a nemesség javában részt vett a borkereskedésben is”: *Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században*, Budapest, 1889, 62–63, 69–70; vö. alantabb a 91. jegyzettel.

marhával, bőrrrel, posztóval, lóval, szilvával és egyebekkel, s mindnyájan vámmentességet szeretnének kapni . . .”³⁸ Egy magyar főnemes, *Héderváry György*, a negyvenes évek elején így tárta fel szándékait: „Az a szívem vágya . . ., hogy hajót vásároljak, amely ezer mérő árpát és búzát tud szállítani. Árpát, lisztet és más élelmiszereket viszek majd magammal”, hogy jó nyereséggel adjak túl rajta.³⁹ A hatvanas évek vége felé pedig egy másik úr, *ecsedí Báthori György*, jelentette ki javainak török részről elszenvedett pusztulására hivatkozva, hogy most már „nem marad más hátra számára, mint állandó munkával gondoskodni szükségleteiről”; ezért a királytól vámmentes borkivitelre kért engedélyt Lengyelországba, „mert ott közelednek a vásárok, s oda akarja a bort küldeni.”⁴⁰ Nemes uraimék — írta nem sokkal később egy jeles magyar prédikátor író, *Bornemisza Péter* — „bort, búzát, húst és egyéb élelmet nagy bőven azért takarnak, hogy az drágaságra tartsák, hogy négyszeres áron adhassák.”⁴¹ Ilyen és hasonló adatokat, nyilatkozatokat garmadával idézhetnénk a XVI. századi magyar nemesekről, főurakról. Nemhogy lenézték vagy magukhoz méltatlannak tekintették volna a kereskedést, hanem teljes természetességgel, mindennapi élettevékenységüként gyakorolták.

A fő anyagi ösztönző, amely a magyar földesurakat — csakúgy mint a kelet-elbai német *Gutsherreket* és *Rittereket*,⁴² vagy a lengyel *pánokat* és *szlacheicokat*,⁴³ meg az

³⁸ „... magnates plerique et nobiles negotiationes instituunt bobus, cutibus, panno, equis, prunis etc. voluntque exempti esse vectigalibus, unde exortas ante scimus et exoriri nunc quoque videmus magnas contentiones cum officialibus fisci . . .” A kamara előterjesztése a továbbiakban ismét szövé tette: „Jam magnates et nobiles lucri cupiditate adeo in quaestum sunt effusi, ut tenuioribus negotiandi materiam praeripiant”: Magyar Országgyűlési Emlékek, szerk. *Fraknoi V.*, IV, Budapest, 1876, 515–516.

³⁹ „Est mihi animus . . ., ut meam unam navem, quae mille metretas ordeí et tritici ferre potest. Ordeum, farinam et alia victualia mecum ducam”: A *Héderváry-család* oklevéltára, II, Budapest, 1922, 122.

⁴⁰ „... cum ex tanta depredatione bonorum eius, quam passus est, nihil aliud supersit illi, quam continuis laboribus necessitatibus eius prospicere, Maiestati V. S. . . humillime supplicat, quatenus dignetur clementer suis litteris annuere, quod salvum sit illi vina in Poloniam educere, cum brevi ibidem nundinae sint celebrandae, ad quas dicta vina mittere vellet . . .”: a szepesi kamara 1569 áprilisi felterjesztéséből idézi *Komoróczy Gy.*, Borkivitelünk észak felé. Fejezet a magyar kereskedelem történetéből, Kassa, 1944, 297. — „Általában ebben az időben, a hatvanas években, elszaporodott azoknak a kérényeknek száma, melyek a . . . pusztításokra való hivatkozással okolták meg a kivitel szükségességét. Hogy a valóságos ok más volt, arra . . . eléggé rávilágít, hogy az engedélyes birtokosok legnagyobb részt nem estek bele a török kalandozások területi vonalába”: ugyanott, 59. — *Báthori György* a következő években is szállított bort Lengyelországba, s egész kereskedelmi hálózatot épített ki: ugyanott, 125, 321.

⁴¹ *Bornemisza Péter* válogatott írásai, 1553–1584. Összeállította *Nemeskürty I.*, Budapest, 1955, 229. A szöveg 1574-ből való; vö. még 164–165 (1584).

⁴² A keleti német földesurak gazdaság felé fordulásával és a *Gutsherrschaft* kialakulásával Brandenburg–Poroszországban, Pomerániában, Mecklenburgban, egyre gazdagodó irodalom foglalkozik — azóta, hogy *G. F. Knapp* 1887-ben a jelenségre felfigyelt, a *Grundherrschaft* és *Gutsherrschaft* fogalmát kidolgozta, s történelmi választóvonalukat az Elba folyó mentén húzta meg: *Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preussens*, Zweite Auflage, München–Leipzig, 1927, 1–66. — A régebbi szakirodalom kritikai áttekintését adta és az agrárarak emelkedésének hatására is utalt: *F. L. Carsten*, *The Origins of the Junkers*, *The English Historical Review*, 62/243, 1947, 145–178.

⁴³ A témakörre vonatkozó hasonlóan kiterjedt lengyel szakirodalomból itt csak *J. Rutkowski* alapozó tanulmányára utalunk: *La genèse du régime de la corvée dans l'Europe Centrale depuis la fin*

angol *gentry*t⁴⁴ – a terménykereskedelem és piacra termelés felé vonzotta – sőt még a *dérogance*-tól kötött francia nemesség egyes csoportjait is kísértésbe vitte⁴⁵ –, a XVI. század általános európai jelensége volt: az a gazdasági konjunktúra, amelyet *Georg Wiebe* óta árforradalomnak nevez a történettudomány.⁴⁶ Magyarország – bár éppen ebben az időben súlyos csapások zúdultak rá: az oszmán–török hódítás következtében 1541-től három részre szakadt (a Habsburgok osztrák ágát uraló királyi Magyarországra, a töröktől félfüggetlen erdélyi fejedelemségre és a hódoltságra), s az úgyszólván állandósuló török háborúk folytán nagy emberi és anyagi veszteségeket szenvedett – oly sok szállal kapcsolódott már az össz-európai kereskedelemhez, a születőben levő modern világgazdasághoz, hogy nem vonhatta ki magát annak hatása alól.⁴⁷ A nyugat-európai árforradalom, az új árviszonyok elértek, „begyűrűztek” Magyarországra is, már a XV–XVI. század fordulójától kezdve, a század közepétől fogva pedig teljes lendülettel. És ami különösen figyelemre méltó – ezt csak az utóbbi évtizedek kutatásai tárták fel –: az árforradalom elsősorban *agrár*-árforradalom volt:⁴⁸ a mezőgazdasági termények (és

du Moyen Age, In: La Pologne au VIe Congrès International des Sciences Historiques, Varsovie, 1930; az újabbak közül pedig: *M. Małowist*, Le commerce de la Baltique et le problème des luttes sociales en Pologne aux XVe et XVIe siècles, In: La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques, Varsovie, 1955. és *W. Rysiński*, Hauptprobleme der Fronwirtschaft im 16. bis 18. Jahrhundert in Polen und den Nachbarländern, In: Première Conference Internationale d'Histoire Économique, Paris–La Haye, 1960, 415–423. – Rámutattak a gabonaárak „általános emelkedésére” az európai piacon és a nyugati exportlehetőségek bővülésére a XV. század végétől kezdve.

⁴⁴ Az angol szakirodalomból *R. H. Tawney* munkáit emeljük ki: *The Agrarian Problem in the Sixteenth Century*, (London, 1912), Torchbook Edition, New York–Evanston–London, 1967, különösen 177 s. köv. és *The Rise of the Gentry*, i. m. főként 11–16; továbbá *Carsten*, i. m. 168–170. – Vö. alantabb a 48. jegyzettel.

⁴⁵ Az „élet drágulása” (*la vie chère*) a XVI. század derekán Franciaországban is arra készítette a rögzített paraszti szolgáltatásokból (járdékokból) élő földesurak egy részét, kivált a szegényebb vidéki nemeseket (*hobereaux*), hogy más jövedelmi források után nézzenek: kereskedelemmel, valamint önkezelésű gazdálkodással, földbérlettel, egyházi tizedek bérletével próbálkozzanak, s mindehhez felmentést kérjenek a *dérogance* hatálya alól. Az 1560-ban előterjesztett *cahier*-t azonban IX. Károly visszautasította; az orléans-i ediktum pedig, mint említettük, fenntartotta a tilalmat, s ezt további *ordonnance*-ok is megismételték: *Zeller*, i. m. 43–45, 50; lásd fentebb a 10. és alantabb a 65. jegyzethez tartozó szöveget. – Vö. *H. Hauser* (red.), *La vie chère au XVIe siècle: la réponse de Jean Bodin à M. de Malestroict* (1568), Paris, 1932.

⁴⁶ *G. Wiebe*, *Zur Geschichte der Preisrevolution des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Leipzig, 1895. – A régebbi szakirodalmat átfogóan összegezte és kiegészítette *P. Simiand*, *Recherches anciennes et nouvelles sur le mouvement général des prix du XVIe au XIXe siècle*, Paris, 1932. – Az amerikai nemesfém beáramlására alapvető kutatásokat folytatott és a *vie chère* magyarázataként *Jean Bodin* által először képviselt „menyiségi pénzelmélet” modern kifejtését adta *E. J. Hamilton*, *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501–1650*, Cambridge (Mass), 1934, és összefoglalóan: *The History of Prices before 1750*, In: XIe Congrès International des Sciences Historiques, Göteborg–Stockholm–Uppsala, 1960, Rapports I, 144–164.

⁴⁷ *Zs. P. Pach*, *The Role of East-Central Europe in International Trade (16th and 17th Centuries)*, In: *Études Historiques Hongroises* 1970, Budapest, 1970, 217–264; *I. Wallerstein*, *The Modern World-System, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York, 1974, főként 67–129.

⁴⁸ Az a heves vita, amely a „*Tawney-tézis*” körül – az angol *gentry* felemelkedése, piacra orientált mezőgazdasága a *Civil War*-t megelőző évszázadban (lásd fentebb a 6. és 44. jegyzetet és a megfelelő szövegrészt) – vagy két évtizedig folyt az újabb angol (és amerikai) szakirodalomban, még

nyersanyagok) árai jóval nagyobb arányban emelkedtek, mint az iparcikkek árai (és a munkabérek) – Magyarországon éppúgy, mint ahogy az Angliában és a kontinentális Nyugat-Európában történt.⁴⁹ Míg a XVI. század elején egy szarvasmarha árán nagyjában egy vég közepes minőségű morva posztót lehetett vásárolni a magyar piacon, a század végén már három vég posztót.⁵⁰ Ha tehát a magyar földesurak korábban, a XV. század utolsó évtizedeig kevés indíttatást éreztek agrárterményekkel való kereskedésre – ezt inkább parasztjaiknak és városi polgároknak engedték át, akiktől pénzjáradékot és belső vámokat szedtek⁵¹ –, akkor most az agrárárak konjunkturális változására (amit a török háborúk jelentős katonai élelmiszer- és takarmányszükséglete is alátámasztott) gazdasági magatartásuk változásával reagáltak. Maguk fordultak a piac felé,⁵² és ettől semmiféle

nem vagy alig vett tudomást az árforradalom „agrár” jellegéről. Maga Tawney is az áremelkedésnek és inflációnak főként azt a hatását emelte ki, hogy a földtulajdonosok kiadásai megnöttek, miközben hagyományos pénzjáradékaikból való bevételeik elértéktelenedtek. Ebből a nyomasztó helyzetből („*agrarian society was under strain*”) a *gentry* jelentős része olyan utakon-módokon emelkedett ki, amilyenekkel – mint láttuk (45. jegyzet) – ugyanez időben francia nemesek is megpróbálkoztak: birtokaik járadékrendszerének átalakításával, önkezelésű gazdálkodással (*demesne farming*), piaci célú állattenyésztéssel vagy gabonatermeléssel, kereskedelmi vállalkozással: i. m. 7–14. – Tawney leg-élesebb kritikusa, H. R. Trevor-Roper viszont – aki a *rise of the gentry*-tétel helyére a *decline of the mere* (csak mezőgazdasággal foglalkozó, vidéki) *gentry* tézisét kívánta állítani – már egyenesen abból a téves nézetből indult ki, hogy „a XVI. században agrárválság volt”: The *Gentry, 1540–1640*, The Economic History Review, Supplement I, 1953, 1–55. – Az az újabb keletű felismerés, hogy az árforradalom elsősorban a mezőgazdasági termények árát hajtotta fel, természetesen a Tawney-tézist „erősíti” kritikusaival szemben, – akik különben egyetértettek vele abban a (jelen fejtegetéseink szempontjából sarkalatos) kérdésben, hogy a *gentry* – és a *nobility* – soraiból sokan fordultak a kereskedelem felé a forradalomba torkolló évszázadban. A vita rövid áttekintésére lásd L. Stone, *The Causes of the English Revolution, 1529–1642*, London, 1972, 26–43.

⁴⁹ Az árforradalom és az azt követő árhanyatlási periódus nyugat- és közép-európai vonatkozásainak újabb tárgyalásai: F. B. Braudel–F. Spooner, *Prices in Europe from 1450 to 1750*, In: The Cambridge Economic History of Europe, IV, The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, Edited by E. E. Rich and C. H. Wilson, Cambridge, 1967, 378 és köv., különösen 421, 464, 467, 481; B. H. Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe A. D. 500–1850*, London, 1963, 197–198, 206–212; *The Price Revolution in Sixteenth-Century England*, Edited with an Introduction by P. H. Ramsey, London, 1971; W. Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*, Zweite Auflage, Hamburg–Berlin, 1966, 13, 113–120, 145, 152, 175. – Az árforradalom Közép-Kelet-Európa országaiban: S. Hosszowski, *The Revolution of Prices in Poland in the 16th and 17th Centuries*, Acta Poloniae Historica, 2, 1959, 7–12. és *Central Europe and the Sixteenth- and Seventeenth-century Price Revolution*, In: *Economy and Society in Early Modern Europe*, Edited by P. Burke, New York–London, 1972, 85–103; Št. Kazimir, *Načrt vývoja cien obilnín na Slovensku v 16. a 17. stor.*, In: *Agrikultura, Zborník Pol'nohospodárskeho Múzea v Nitre*, 9, Bratislava, 1970, és: Adalék a XVI. és XVII. századbeli árak és bérek fejlődéséhez, *Történelmi Szemle*, 19, 1976, 1–2, 167–210; V. Zimányi, *Mouvements des prix hongrois et l'évolution européenne (XVIe–XVIIIe siècles)*, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 19, 1973, 305–333.

⁵⁰ Zimányi V. számítása és szíves közlése.

⁵¹ Zs. P. Pach, *The Development of Feudal Rent in Hungary in the Fifteenth Century*, The Economic History Review, 2nd Ser., XIX/1, 1966, 1–14.

⁵² Olyan adatok, amelyek a magyar földesúri osztály képviselőinek a mezőgazdasági termények kereskedelmébe való bekapcsolódására utalnak, a XV. század végétől kezdve válnak gyakoribbá: lásd alantabb a 71. jegyzetet. – Sárkány Ambrus országbírónak a köznemesi párt 1525-ben már ezt vetette a szemére: „Bor- és marhakereskedést üztél, a szegény népet zaklattad, míg mi a véghelyeket oltalmaztuk”: *Fraknói V.*, Magyarország a mohácsi vész előtt a pápai követek jelentései alapján,

antimerkantil (kereskedelem-ellenes) nemzeti jellemvonás vagy osztálygóg nem tartotta vissza őket.⁵³ A legmagasabb rangúakat sem. A „történelmi nevek” viselői, vezető politikai-katonai tisztségek birtokosai, a török elleni harcokban jeleskedő várkapitányok szinte mind buzgón tevékenykedtek a marhakereskedelemben és a gabonaértékesítésben is.⁵⁴ *Nádasdy Tamás*, aki az 1550-es években a nádori méltóságot töltötte be, rendszeresen vásárolt szarvasmarhát osztrák, bécsi exportra, s egyike volt a királyi Magyarország legserényebb árutermelő gazdáinak: dunántúli (sárvár–léka–kapuvári) uradalmában tucatnyi „majorságot” – saját kezelésű gazdaságot – létesített, ezeket jobbágyrobot mellett fizetett munkával (bérmunkával) műveltette, hogy minél több eladható gabonája, (terménye) legyen. A nagy koncepciójú szerzetes-politikus, *Fráter György*, amikor Erdély biztonságának, a szétszakított ország egyesítésének esélyeit latolgatta, ezenközben tekintélyes marhaszállítmányokat irányított Nyugat felé, aminthogy *Thököly Sebestyén* is „tőzsérkedéssel” – marhakereskedelemmel – alapozta meg családjának felemelkedését ez idő tájt. Egervár hős védője (1552), *Dobó István* a század közepén más nemes urakkal – *Zay Ferenccel*, *Bornemisza Sebestyénnel* – egy kompániában üzte-folytatta a tőzsérkedést, a hetvenes években pedig a fontos bányaváros, Selmechánya piacát látta el gabonával. A Szigetvár védelmében (1566) életét áldozó *Zrinyi Miklós* familiája a század utolsó évtizedeiben vette kezébe a Velence felé irányuló marhahajtást; az ausztriai gabonakivitel (és -behozatal!) legismertebb közvetítője, a hadsereg legnagyobb terményszállítója pedig az *Pálffy Miklós* volt ekkoriban, aki különösen Győr visszafoglalásával (1598) szerzett nevezetes katonai érdemeket. *Illésházy István*, akire nemsokára a Bocskay-szabadságharcban (1604–1606) várt nevezetes szerep, északnyugaton, szentgyörgy-bazini uradalmából folytatott kiterjedt gabona- és marhakereskedést, s nemcsak szorgos majorgazda és bortermelő, hanem élelmes borkereskedő hírében is állt.⁵⁵ S folytathatnánk a névsort a

Budapest, 1884, 147. – Ebben az összefüggésben érdekes megvilágításba kerül a magyar úrbéri jog XIX. század eleji tudorának, *C. Pfahler*nek az a fejtegetése, amely szerint a jobbágyok robotterhei „initium sumebant, quo tempore [ti. szerinte 1514 körül] agricultura magis efflorescente *operamque ideo cultoris magis remunerante* luci cupido dominos incessit, ut quemadmodum in Germania domini terrarum fecerunt, magna latifundia sibi reservarent, opere colonorum suorum excolenda”: *Jus Georgicum regni Hungariae et partium eidem adnexarum*, Keszthely, 1820, C.

⁵³ Vallási eszme vagy hitbéli meggyőződés serkentő vagy korlátozó hatását sem tudjuk kimutatni a magyar földesurak élnkülő kereskedelmi tevékenységében. Az egyházi gabona- és bortized előbérleti jogát – ami piacra vethető terményjövödelmük fokozásának fontos eszköze volt (vö. az egykorú franciaországi törekvésekkel: fentebb 45. jegyzet) – saját birtokaikon országgyűlési törvény (1548: 61. tc.) biztosította számukra (utóbb a végvárok vidékén a magyar kamara elsőbbségét ismerve el: 1563: 68. tc. stb.); a protestáns prédikátorok pedig gyakran ostromozták a földesurak piaci mohóságát: ilyen kitételt Bornemisza Pétertől a szövegben is idéztünk. – Már *Th. Mayer* ellenérvként hozta fel M. Weber tételével szemben (lásd fentebb az 1. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget), hogy Magyarországon a kálvinista nemesség gazdasági törekvései semmilyen sem különböztek a katolikusokéitól: *Deutsche Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit*, Leipzig, 1928, 27.

⁵⁴ A XVI. századi magyar földesurak kereskedelmi és árutermelő tevékenységét részletesebben tárgyaltam könyvemben: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*, Budapest, 1963, 139 s köv. (német nyelvű változata: *Die ungarische Agrarentwicklung im 16–17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang*, Budapest, 1964, 12 et seq.) Mindazokat az adatokat, amelyek nincsenek jegyzetelve, innen vettem át: 168 s köv. (97 et seq.).

⁵⁵ „Zay Ferenc életpályája igen érdekes. Katona, diplomata, üzér, gazda s író egy személyben”: *Thallóczy L.*, Csömöri báró Zay Ferenc 1505–1570, Budapest, 1885, 3. – Eger védőjének fia, „Dobó Ferenc korának legjobb gazdája és legelső kereskedője volt”: *Takáts S.*, Régi magyar kapitá-

kereskedő-majorkodó *Thurzókkal* és *Serédiakkal*, *Balassákkal* és *Révayakkal* stb. Tekintélyes volt a magyar főurak részvétele a borkivitelben is. A fő exportpiacra: Lengyelországba szállítók között a XVI. század második felében, többek között, a *Homonnayak* és a *Mágócsyak*, *Forgács Simon* és *Rákóczi Zsigmond* nevével találkozunk.⁵⁶ A főurakhoz hasonlóan pedig közép- és kisnemesek sem vetették meg a jól jövedelmező üzleteket: „hatalmasabbakról és kisebbekről” „urakról és nemesekről” egyaránt olvashatunk a kereskedelemről szóló nagyszámú törvénycikkekben.⁵⁷

Aligha túlzunk tehát, amikor a piac felé forduló, vállalkozó szellemű, bér munkát is alkalmazó XVI. századi magyar földesurakat – akiknek az arculatán már bizonyos polgárosuló vonásokat fedezünk fel – e tekintetben a korabeli angol „*commercial nobility*”-vel, feltörekvő, „*rising gentry*”-vel állítjuk párhuzamba. Hiszen az idézett magyarországi forrásszövegek mennyire hasonlóan csengenek az egykorú (1577) angol közléshez: „Nagy tekintélyű földesurak . . . maguk lesznek marhakereskedők, mészárosok, bőrösök, juh-tenyésztők, erdőkitermelők *et denique quid non?*”⁵⁸

A vállalkozó-gazdálkodó XVI. századi magyar nemes másik arculata viszont – továbbra is a feudális földesuré. Mert ahogy az „urakat és nemeseket” megrögzöttség vagy előítélet vissza nem riasztotta a kereskedéstől, a piacra termeléstől – éppúgy abban sem érezték feszélyezve magukat, hogy új tevékenységi körükben is éljenek régi feudális hatalmukkal. Emelték jobbágyaik robotterhét és növekvő mértékben szedtek tőlük ismét terményjáradékokat, hogy gyarapítsák gabona- és borbevételüket.⁵⁹ A beszolgáltatott és vásárolt, „foglalt” bormennyiség jelentős részét a saját birtokuk kényszerpiacán értékesítették. Míg a francia nemeselek, mint láttuk, kifejezetten el voltak tiltva attól, hogy kocsmát tartsanak, a magyar földesuraknak éppen a XVI. század folyamán vált az

nyok és generálisok, Második, bővített kiadás, Budapest, é.n., 384. – Pálffy Miklós nemcsak önkezelésű majorokból és úrbéri szolgáltatásokból származó, hanem egyházi tizedek bérletével szerzett és falusiaktól, mezővárosiaktól összevásárolt gabonával is kereskedett; a terményt nem „háznál”, birtokán adta el, hanem – uradalmi tisztviselői és faktorai révén – maga vitte piacra (részben Bécsbe, ahol Grafenauer, majd Pichler élelmezési biztossal állt kapcsolatban); sőt a kereslet alakulása szerint osztrák nagybirtokosok Magyarországra irányuló – például a komáromi várórség ellátását szolgáló – gabonabehozatalát is közvetítette, és „ezzel már tisztán kereskedelmi térre is elkalandozott”. Más északnyugat-magyarországi (Pozsony és Nyitra megyei) földesurak is hasonló módon vettek részt a gabonakereskedelemben: Tardy Gáspártól például Pech Jeromos élelmezési biztos 1570-ben Bécsben vásárolt nagyobb mennyiséget az éhező dunántúli várak számára. Minderről *Belitzky J.*, *A magyar gabonakivitel története 1860-ig*, Budapest, 1932, 23–27. – További gazdag anyagot ad *Wenzel G.*, *A Fuggek jelentősége Magyarország történetében*, Budapest, 1882, 54–62; *Jedlicska P.*, *Kiskárpáti emlékek Vöröskőtől Szomolányig*, Budapest, 1882, 25. és főleg: Adatok erdődi Pálffy Miklós, a győri hősnek életrajza- és korához, Eger, 1897, 6, 107, 128, 145, 155, 164, 184, 208–209, 221, 232, 234–235, 248, 615, 644–645, 654, 669, 672–673. – Lásd még *Károlyi Á.*, *Illésházy István hűtlenségi pore*, Budapest, 1883, 20–22.

⁵⁶ *Acsády*, i. m. 70–72; *Komoróczy*, i. m. 51, 60–61, 72–73, 96–97, 302.

⁵⁷ Már 1498: 35. tc., 1500: 41–42. tc., és később 1543: 26. tc., 1548: 55. tc., 1553: 18. tc., 1557: 16 tc., 1558: 44. tc., stb.

⁵⁸ Idézi *Trevor-Roper*, i. m. 7. – *Francis Bacon* írta egy nemesemberről, akit személyesen ismert, hogy „nagy tőzsér, nagy gabonagazda, nagy ólom- és vaskereskedő volt és egyéb árukkal is üzletelt”: ugyanott. – „Az angol *gentry* . . . semminő *dérogance*-jellegű szabály nem tartotta vissza attól, hogy jövedelmeit bármilyen forrásból gyarapítsa, ugyanakkor – Hollandiától eltérően – sohasem szakadt el teljesen falusi gyökereitől”: *Tawney*, i. m. 1941, 3.

⁵⁹ L. az 54. jegyzetet.

uradalmi borkimérés, kocsmáltatás (*popinatio, educillatio*) hosszú időre szólóan egyik legfontosabb jövedelemforrásává.⁶⁰ Az uradalmon kívüli piacon is latba vetették osztályhelyzetükből származó előnyüket paraszti-polgári vetélytársaikkal szemben: nemcsak a belső vámoktól biztosítottak maguknak mentességet országszerte, hanem a „harmincad” – a kiviteli vám – fizetése alól is, legalábbis „a saját majorsági földjeiken tenyésztett állatokra nézve”; azután vásárolt marháikat saját tenyésztésüknek jelentették ki, hogy harmincadmentesen exportálhassák.⁶¹ Ilyen módszerekhez folyamodtak a borkivitelben is.⁶²

Az árforradalom és a Nyugat felé (Bécs és a délnémet városok meg Velence felé) irányuló marhakivitel csúcsideszakában történt, hogy „a szabad és bányavárosok polgárai” azzal a kéréssel álltak elő az 1574-i országgyűlésen, hogy „az uraknak és nemeseknek a bőrökkel, lovakkal, ökrökkel és más hasonló tárgyakkal való kereskedelem megengedve ne legyen”. A nemesi rendek ezt persze „megadhatónak nem látták”, sőt törvénybe iktatták akkori életelvüket – azt nevezetesen, hogy „úgy a mágnások, mint a nemesek mindenféle árukkal szabadon kereskedhessenek”.⁶³

Hasonló gyakorlat érvényesült a korabeli Lengyelországban is. „A lengyel nemesek ... a kereskedelmi ügyekre vetették magukat”, és „megőrizve mentesítéseiket, megfosztják a kincstárt azoktól a vámoktól, amelyeket fizetniök kellene” – írta egy francia diplomata, aki szinte ugyanekkor, 1573-ban (III. Henrik francia király rövid lengyelországi uralkodása kapcsán) járt a Visztula partján.⁶⁴

Annál is inkább szemébe tűnhetett a francia utasnak, amit Lengyelországban tapasztalt, mert az nem vágott össze az egykorú franciaországi fejleményekkel. Igaz, a paraszti szolgáltatások elértéktelenedése, az árforradalom a francia földesurak egyes csoportjainak figyelmét is a mezőgazdasági árutermelés és a kereskedelem felé terelte. Alig másfél évtizeddel korábban, 1560-ban kérte *Touraine* nemessége a királytól, „engedje meg a szokásjog szigora és a háború pusztításai folytán elszegényedett nemeseknek, hogy kereskedelmet vagy egyéb foglalkozást üzenek, anélkül, hogy e miatt nemességükre méltatlannak találják vagy kiváltságaiktól megfosztanak őket”. Ám a kormány megtagadta az engedélyt a következő lakonikus formában: „A király, jó okok és megfontolások miatt, nem ért egyet.” S lényegileg ugyanezt az álláspontot ismételte meg az 1579. és 1606. évi királyi rendelet is, – amint a nemesek kereskedelmi tilalmának fenntartása mellett foglalt állást a nevezetes 1614. évi *États Généraux* alkalmával kiadott ediktum is.⁶⁵

⁶⁰ A pénzügyi kormányhatóság (a szepesi kamara) 1570-ben megállapította, hogy a földesúri kocsmáltatás „szerte az egész országban igencsak dívik, és rendszeres jövedelemfajtának tekintik”: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1896, 70.

⁶¹ 1567: 36. tc., 1569: 17. tc., 1574: 25. tc., 1596: 56. tc., 1597: 35. tc. stb.

⁶² „Hatalmasabb mágnások, ... de mások is ... a saját szőlőikben termett boron kívül jobbágyok ... borait is lefoglalják és összevásárolják, és így hatalmas mennyiségű bort visznek ki és adnak el minden vám- és harmincadfizetés nélkül ...” – a szepesi kamarának a pozsonyi kamarához intézett 1599. évi iratából idézi *Komoróczy*, i. m. 293.

⁶³ 1574: 37. tc., vö. 1563: 57. tc.

⁶⁴ Idézi *Zeller*, i. m. 71–72.

⁶⁵ Uo. 43–44.

5.

De térjünk vissza a magyar „mágnásokhoz és nemesekhez”, akiket viszont ugyanez idő tájt, íme, országgyűlési törvény is megerősített abban, hogy „mindenféle árukkal szabadon kereskedhessenek”.

És kereskedtek is — nemcsak a XVI. század árforradalmas évtizedeiben, hanem a XVII. század első felében is, amikor a konjunktúrát az agrárarak erős hullámzása tette immár bizonytalanná. Nagybirtokos főurak, magas méltóságok betöltői számosan továbbra is élen jártak-buzgólkodtak az állat- és terményüzletekben.⁶⁶ Erdélyi fejedelmek, *Bethlen Gábor* és *I. Rákóczi György* csakúgy, mint a királyi Magyarország nagyurai közül a kamaraelnök *Pálffy Pál* és testvére, *István*, a nádor *Eszterházy Miklós*, *Pázmány Péter* esztergomi érsek vagy *Zrínyi György* horvát bán, majd fiai: a költő és hadvezér *Zrínyi Miklós* és *Péter* öccse. A hadi terményszállításokat a kamara — a pénzügyi kormányhatóság — gyakran (részben) birtokadományozással egyenlítette ki: tekintélyes birtokkomplexumok kerekedtek ki ezen a réven. Folytatódott a borkereskedő földbirtokosok sora is: *Prépostváry Zsigmond* és *Jakabfalvy Miklós*, utóbb *Wesselényi Ferenc* és *Vitnyédi István* neve tűnik fel a borexportörök között.⁶⁷ S főurak mellett kisebb nemesekkel ez időben is gyakran találkozunk a kereskedők-tőzsérkdők között.⁶⁸

A korszak főúri és nemesi kereskedelméről átfogó képet rajzolt az a jelentés, amelyet az egyik határszéli vámállomás tisztviselője, *Rauch Dániel* szlavóniai főharmincados nyújtott be a kamarának a XVII. század közepén (1655). A helyzetet továbbra is úgy írta le, hogy „az nemesek . . . mind egyaránt kereskednek”; de nem hagyott kétséget az iránt sem, hogy ezt a nemesi kereskedelmet mindinkább feudális módszerek, privilégiumok és kényszerrendszabályok hatották át — a korábbinál jóval erőteljesebben. „... majd leginkább az úri és nemesi rend véén maga eleiben az kereskedést, . . . valaminek hasznát látják lenni, az magok számára foglalják; a köznépet és kereskedő embereket eltiltják mindazoktól”. A bármi úton szerzett gabonát, bort, marhát s más árukat, terményeket pedig „nemes uraimék” mind „*pro propria allodiatura* reputálják”: saját majorságukról származónak tüntetik fel, és vámentesen szállítják az országon belül és külföldre is.⁶⁹

Az „urak és nemesek” tehát nem feudális életformájukat átalakítva, nem a városi-polgári rétegekkel kapcsolatba lépve, hozzájuk hasonlóan folytatták kereskedelmi tevékenységüket a XVII. századi Magyarországon — mint osztályostársaik Angliában.⁷⁰ Ellen-

⁶⁶ Minderre vonatkozóan ismét a 24. jegyzetben idézett könyvemre utalok: 200 s köv., illetőleg 41 et seq. (a forrásokra: 257 s köv., illetve 119 et seq.).

⁶⁷ Történelmi Tár, 1871, 147; 1899, 139; *Szilágyi S.*, Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok. Budapest, I, 1890, 492–493; vö. *Komoróczy*, i. m. 126–127, 321.

⁶⁸ Vö. 1618: 30. tc., 1622: 48. tc., 1625: 36. tc., 1630: 17. tc., 1635: 70–71. tc., 1638: 49. tc., 1658: 83. tc. stb.

⁶⁹ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1898, 577–589.

⁷⁰ Az angol forradalmat megelőző évszázadban — írta *Tawney* némi túlzással, de a fejlődés fő tendenciáját bizonyára érzékeltetve — „azok a társadalmi kategóriák, amelyek korábban a földbirtokos és a kereskedő osztályok megkülönböztetésére szolgáltak és Franciaországban meg német földön jogi fontossággal bíró fogalmak maradtak, Angliában elvesztették egykori szabatos jelentésüket . . . A földbirtokos, aki piacra termelő gazdaság profitjaiból és járadékaiból élt, és a kereskedő vagy bankár,

kezőleg: a *piacon* is feudális urak maradtak, nemesi kiváltságait itt is érvényesítették, sőt kiterjesztették. A vámmentesség hovatovább – az adómentességhez hasonló – nemesi előjoggá vált: nem a kereskedelemmel foglalkozó *nemesek* szoktak hozzá a vámfizetéshez, hanem inkább a kereskedő *polgárok* igyekeztek nemeslevelet szerezni, hogy ne kelljen vámot fizetniük – mutatott rá az idézett jelentés szerzője a retrográd irányzatra a kereskedelemben.⁷¹

Hasonló tendenciára vetnek fényt a korabeli források a termelés területén is. A földesúri önkezelésű (majorsági) gazdálkodásban mindinkább háttérbe szorult a fizetett munka (bérmunka) alkalmazása, egyre jobban eluralkodott, csaknem kizárólagossá vált az ingyenrobot, amelyet a XVII. század első felében a földesurak már sokhelyt „*ad libitum*” – tetszésük szerint, szükségletükhöz képest – hárítottak jogilag és ténylegesen röghöz kötött jobbágyaikra. Kialakult és megszilárdult – Lengyelországhoz, a keletnémet fejedelemségekhez sokban hasonlóan – az a kései feudális agrárrendszer, amelyet a történettudomány „második jobbágyságnak” nevez.⁷²

Mindez időben egybeesett a mezőgazdasági konjunktúra megszűnésével, az árforradalom lezárultával. A rohamos áremelkedés már a XVII. század elejétől fogva lelassult, illetve árhullámzásoknak, átmeneti fellendüléseknek és áreséseknek adta át a helyét; majd – éles, országonként és áruajtánként eltérő áringadozások után – részben már az 1620–30-as években, egészében pedig 1650 körül megállt. S ha korábban az áremelkedés elsősorban a mezőgazdasági terményeknek kedvezett, akkor most a depresszió is főként ezeket sújtotta; a gabonaárak szinte mindenütt erősebben estek vissza, mint más termékek árai.⁷³

S íme – aligha tartható véletlennek – egyidejűleg valóban megjelent a kereskedelemmel felhagyó, a kommerciumból csakugyan visszahúzódó, elzárkózó magyar úr alakja

aki egyben földbirtokos is volt, nem két, hanem egy osztályt képviselt ... Jövedelemforrásaik szempontjából mindkettő egyaránt *bourgeois* volt”: i. m. 1941, 18.

⁷¹ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1898, 581. – A (belső) vámmentesség, eltérően az adómentességtől, eredetileg nem a nemesek kiváltsága volt; polgári–paraszti kereskedők szereztek maguknak helyi vagy országos vámfelmentvényt – polgárok, parasztok: az áruforgalomnak a XIV–XV. században fő képviselői. A XV. század vége felé kezdtek csak nemesek is erőteljesebben erre törekedni – eleinte még csupán abban a formában, hogy a királyi városok polgáraival egyenlő kedvezményt kaphassanak (1498: 35. tc., 1500: 41–42. tc.) –, jeleként az árukereskedelemben való bekapcsolódásuknak, fejlődő piaci érdekelttségüknek. S a XVII. században, íme, a vámmentesség is feudális előjoggá vált, amelyet éppen a kereskedelmet folytató „urak és nemesek” vetettek latba paraszti és polgári konkurrensseikkel szemben. – „A XVII–XVIII. század fordulója körül kiadott városi privilégiumokban nincsen szó (külkereskedelmi) harmincadmentességről”: *Osztetszky D.*, A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor, Budapest, 1935, 31.

⁷² Lásd a 42, 43. és 54. jegyzetben megadott irodalmat.

⁷³ Lásd a 46. és 49. jegyzetben idézett irodalmat. – „Bármilyen sok is még a tennivaló az árak kölcsönös arányai kutatásának területén, egészében véve mégis világos, hogy a XVII. századot és a XVIII. század első felét általános árhanatlás jellemzi”, továbbá, hogy ebben az időszakban „a gabonaárak szinte mindenütt erősebben estek vissza, mint más termékek árai ... Az árak egymáshoz viszonyított mozgása alapján bizvást megállapíthatjuk, hogy a XVII. századi depresszió gazdasági tekintetben mindenekelőtt gabonadepresszió volt, s főként a jellegzetesen gabonatermelő országoknak okozott nagy nehézségeket, amelyeket súlyosbított ez országoknak a nemzetközi piactól való függősége”: *B. H. Slicher van Bath*, Die europäischen Agrarverhältnisse im 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts, in: A. A. G. Bijdragen, 13, Wageningen, 1965, 144.

is. Még 1615-ben történt, hogy a magyar kamara bizonyos *Bornemisza János*hoz, egy volt nagykereskedőhöz fordult felvilágosításért a török birodalmon át vezető keleti kereskedelem lehetőségei iránt. A megkérdezett nemes úr így válaszolt: „A mostani állapotokhoz nem tudunk szólni, mi csak az kevés majorságnak vetettük életünket.”⁷⁴ 1642-ben történt, hogy egy magyar főúr, *Héderváry István* – annak a Héderváry Györgynek a leszármazottja, aki éppen száz évvel korábban (emlékszünk) nagy hajót akart vásárolni kereskedelem céljára – rokonához címzett levelében ilyen önarcképet festett: „... az én lakodalmamat ne hányja [szememre], bő költségeimet is [sem]; mert szegény atyám is elég jövedelemnek tartotta maga asztala tisztességesen való tartását; úgy sem élhetek, mint mások, mert apám fia vagyok”.⁷⁵ És csak néhány évtizeddel később, a XVIII. század legelején történt, hogy egy erdélyi főúr, *Bethlen Miklós* önéletrajzában már arról tudósított: amikor ő az 1670–80-as években borral, marhával, búzával „tisztességes kereskedést” űzött, „gonoszakaróim azzal is mocskoltak, hogy kiforr a kalmárvér belőlem, hogy az anyám annak [ti. egy kalmárnak] az leánya volt”.⁷⁶ Amikor pedig ugyanő nagyszabású tervezetet készített egy erdélyi kereskedelmi társaság létesítésére és a nyugat-európai országok példájára hivatkozott, az 1703. évi erdélyi (gyulafehérvári) országgyűlés által kiküldött – nagyrészt főurakból, nemesekből álló – bizottságtól projektumára ilyen véleményt kapott: „Anglus, hollandus, német etc. . . . természetek [természetük] szerint mind felette hajlandók a kereskedésre, mind pedig tudósok [hozzáértők]. De mi, kivált azok, akik pénzt adhatnának ezen commerciumban, nem hogy kereskedni tudnának (mivel nemzetségükből nem volt soha [?!] kereskedő), de azt sem tudják, miben álljon az kereskedés . . .”⁷⁷

Milyen jellemző is az idők változására! A kereskedés – ami a XVI. században még természetes életköre volt sok magyar főúrnak, nemesnek – a XVII. század végére, íme, már annyira elidegenedett tőlük (többségüktől, nagy részüktől), hogy „mocskolták”, megszólták érte azt, aki tovább folytatta; magukra pedig úgy tekintettek, mint akiből „természetük szerint” hiányzik (s hiányzott mindig is!) a merkantil hajlandóság és hozzáértés.

Ahogy fentebb a XVI. századi árforradalomban és mezőgazdasági konjunktúrában – mint általános európai jelenségben – ismertük fel azt az anyagi ösztönzőt, amely a magyar földesurakat (a földesúri osztály jelentős csoportjait) elindította a kereskedelem és a piacra termelés útján – úgy talán nem tévedünk most, ha azt a folyamatot, amelynek során a magyar földesúri osztály zöme immár visszavonult a kereskedelemtől, elszokott a

⁷⁴ Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1900, 112.

⁷⁵ A Héderváry-család oklevéltára, II, 260.

⁷⁶ *Gr. Bethlen Miklós önéletírása*. Kiadta Szalay L., I, Pest 1858, 172–173. old. – Bethlen Miklós önéletrajzának korábbi helyén elmondotta, hogy anyai nagyapja, Váradi Miklós, Váradról Kolozsvárra költözött „kereskedő ember volt”, „Bethlen Gábornak factora volt, sok maga szükségére való kereskedéseket (mert *viasszal, mézzel, ökörrrel a fejedelem is kereskedett*) mind Bécsben, Velen-cében, Boroszlóban ő igazgatta”: *uo.*, 145–147. – Bethlen Miklós gazdasági-kereskedelmi tevékenységére az 1670-es években lásd még *uo.*, 379–380.

⁷⁷ Idézi *Lukinich I.*, Egy erdélyi kereskedelmi társaság terve 1703-ból, *Századok*, 1914, 475–476. – Erről a véleményezésről maga Bethlen Miklós úgy emlékezett meg, hogy a bizottság tagjai „extranea magna commercia captum suum superare fatebantur”: *Gr. Bethlen Miklós önéletírása*. Kiadta Szalay L., II., Pest, 1860, 292.

piaci tevékenységtől, éppen az árforradalom és agrárkonjunktúra megszűnésével – ezzel az ugyancsak összeurópai jelenséggel –, ezen belül pedig a „második jobbágyság” létrejöttével, a robotmunka állandósulásával és korlátozatlan kihasználásával – ezzel a középkelet-európai érvényű jelenséggel – hozzuk összefüggésbe, magyarázzuk. A „második jobbágyság” rendszere – amely korlátot szabott a parasztság (a falusi népesség) mozgásának és árutermelésének, s hátráltatta a városfejlődést (a városi polgárság fejlődését) és a burzsoázia kialakulását – megakasztotta a földbirtokos osztály korszerűsödését is. Ennek nyomában a magyar nemesség mentalitása is átalakult, feudális gondolkodásmódja megmerevedett. Arculatáról leoptak a polgárosulás jegyei, szemében a kereskedelem idegenszerű, s hovatovább *dérogance*-jellegű ténykedéssé vált.⁷⁸ A *Pálffyak*, *Thurzók*, *Homonnayak*, *Thökölyek*, *Mágócsyak* s más dúsgazdag családok a XVII. században mind

⁷⁸ Takáts S., aki a XVI. századi Magyarország jelentős részben főúri-nemesi kereskedelmét gazdagon feltárta – de ennek feudális vonásai felett eltekintett –, rajzolta meg elsőnek a kereskedelem lehanyaglását is: a XVII. század közepétől a „magyar tőzsérek és kereskedők pusztulását”. A hanyatlás okát kizárólag a Habsburgok gazdaságpolitikájában, a bécsi kormányshékeknek a magyar kereskedők ellen foganasított „ferde és haszonleső intézkedéseiben” jelölte meg. Az ily módon tönkre juttatott magyar tőzséreknél „idegenek lépnek örökébe”, „a görög, örmény, rác, bolgár kereskedők száma folyton szaporodik” a XVII. század végén, a XVIII. század elején: Szegény magyarok, i. m. 237–238, 247. – *Berlász J.* összefoglaló tanulmányában már az utóbbi mozzanatot hangsúlyozta: a „kisnemesi magyar tőzsérség” elerőtlenedését azzal magyarázta, hogy a XVII. század közepétől kezdve „a török birodalomból beszivárgó, főúri és fejedelmi kiváltságokat szerző görög, zsidó, örmény és rác kalmárnép mind a magyar, mind a német kereskedő társadalmat nagymértékben visszaszorította”: Ipar és kereskedelem, In: Magyar művelődéstörténet, Szerk. *Domanovszky S.*, Budapest, é. n., III, 212. – *Komoróczy Gy.* viszont a XVIII. század elejéhez kapcsolta a mentalitásbeli fordulatot: „a Rákóczi-féle szabadságharc után, mintha egyszerre megváltozott volna a nemesi életforma. A régen kereskedő nemések belesüllyedtek valami ernyedt közönybe... A vállalkozástól való irtózás és a várakozás pszichózisra vett erőt a lelkeken... Mintha a szabadságharc elvesztése az emberekben valami morális befelé fordulást idézett volna elő, amelynek szemléleti síkjába nem illik a kereskedelem...”: i. m. 127–128. – *Belitzky J.* is olyan megállapításra jutott, hogy a „gabonakereskedelem ekkor [1711, illetve 1715 után] már teljes mértékben kikerült a földesurak kezéből. Ők már csak egyszerű termelők és – néhány kivételes esettől eltekintve – viszonteladással nem foglalkoznak. Természetes következménye volt ez a nagybirtokos osztály udvari nemességgé válásának”: i. m. 45.

Nem vitatjuk mindeme tényezők – különböző fokú és jellegű – közrehatását, de a fő okot a szövegrészben kifejtettekben látjuk (hozzátéve, hogy a második jobbágyság rendszere gátat vetett a belső piac fejlődésének, az agrártermények piaci kereslete kibővülésének). Így a szakirodalomból *Tolnai G.* véleményét érezzük – a vámfizetés tényleges alakulását illető tévedése ellenére is – a legközelebb esőnek: „Az 1608-i rendelkezés [a jobbágyköltözésnek a nemesi vármegye hatáskörébe utalása] kezébe adja a nemességnek a jobbágy munka tetszés szerinti kihasználásának jogát... Ugyanez a rendelkezés szoktatja majd el a kisnemest a munkától, elsősorban a pénzkereső munkától, a kereskedelemről, és természetesen válik, hogy kiváltságainak birtokában a jobbágy munkájával tartatja el magát... A marhakereskedés, amely a kiviteli kereskedelmi ágak közül a legnagyobb jövedelemmel járt, a XVI. században teljesen magyar tőzsérek kezén volt. Ugyanígy a borkereskedelem; de a marhakereskedéssel együtt ez is az elkényelmesedő XVII. századi magyar nemes kezéből idegenek birtokába jut. Nem valami véletlen eredménye ez, hanem szükségszerűen függött össze a körülményekkel, Verbóczyval és az 1608-i rendelkezésekkel. A magyar kereskedelmi hajlam elsorvadását elsősorban Verbóczy idézi elő. A Hármaskönyv szerint ugyanis az előjogokkal rendelkező nemesnek megszűnik a vámentessége olyan alkalmakkor, ha kereskedelmi célból szállít. A nemes ember szemében így szükségszerűen válik lassan a kereskedelem olyan foglalkozássá, amely nem egyeztethető össze nemesi privilégiumaival”: Régi magyar főurak. Életforma és műveltség az újkorban, Budapest, 1939, 110–111. – Vö. (*Hóman B.*–) *Szekfü Gy.*, Magyar történet, 2. kiadás, Budapest, 1935, III, 548–549.

kevésbé foglalkoztak tőzsérsséggel; a külföldi marhahajtásban és a borexportban csak szórványosan vettek részt, majd a század végére egészen visszavonultak az üzleti vállalkozástól.⁷⁹ „A nagybirtokos a XVII. század végén már inkább csak mint termelő és mint elsőkézbeli eladó szerepel. A századfordulón már ritka az olyan földesúr, aki . . . saját termésű vagy vásárolt gabonával kockázatos kereskedést kezdene.”⁸⁰

A török kiűzését, illetve a Rákóczi-szabadságharcot követő birtokszerzési és telepítési konjunktúra viszonyai között, az 1710–1730-as évek egyes „nagy szerzőinél” – egy *Károlyi Sándornál* vagy *Grassalkovich Antal*nál – még felbukkant, felvillant az árforradalom konjunktúrájának hajdani nagybirtokosaira emlékeztető gazdasági mozgékonyaság és vállalkozói kedv –, hogy aztán egy-két generáció során ez is letűnjön, kihunyjon.⁸¹ Kialakult egyfelől az uradalmától távol élő, „abszentista” főúr típusa, aki Bécsben (is) fényűző házat tartott, mértéktelenül költekezett, s birtokával csak annyiban törődött, hogy onnan minél több pénzt kapjon kézhez.⁸² Ha pedig nem szakadt el teljesen a gazdasági tevékenységtől és a távolból instrukciókat küldött, több és nyereségesebb eladást sürgetve – ahogyan a száműzött *Rákóczitól* elkobzott regéci és sárospataki uradalom új tulajdonosa, *Trauthson Lipót* és fia, *Vilmos* herceg tette –, akkor tisztartói részéről jó adag „kereskedői nehézkességet” tapasztalt – amit az uradalmak történetírói kétszáz évvel később persze nem mással fognak magyarázni, mint a magyarság „speciális lelki alkataból” adódó „üzletietlen gondolkodással”.⁸³ A XVIII. század folyamán a magyar

⁷⁹ *Berlász*, i. m. 214.

⁸⁰ *Belitzky*, i. m. 16. – A XVIII. század utolsó évtizedeire változáson ment át a hadseregellátás, illetve hadi terményszállítások mechanizmusa is. A nagybirtokosok (részben felvásárlásra) alapozott szállítmányaival szemben – ezt a gyakorlatot különösen Pálffy Miklósnál figyelhettük meg a XVI. század végén (lásd fentebb az 55. jegyzetet) – császárilag kiváltságolt kereskedelmi társaságok (mint az *Orientalische Kompagnie*) és hadseregszállító cégek (mint *Oppenheimer Sámuelé*) felvásárló és ellátó tevékenysége került előtérbe (a katonaság közvetlen természetbeni élelmezését jelentő porció-rendszer bevezetése mellett): ugyanott, 28–30; *Takáts S.*, Dunai hajózás a XVI. és XVII. században, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1900, 265–273; *K. Fajkmajer*, Zur Geschichte der ersten orientalischen Kompagnie, Wien, 1909, 654–658; *Szakály F.*, *Oppenheimer Sámuel működése különös tekintettel magyarországi kihatásaira*, In: Magyar–zsidó oklevéltár, XIV, szerk. *Scheiber S.*, Budapest, 1971, 36–38, 48–53, 58–62.

⁸¹ *Takáts S.*, Szalai Barkóczy Krisztina 1671–1724 [Károlyi Sándor felesége], Budapest, 1910, 71, 180, 189–193, 231–248; *Wellmann I.*, A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815 esztendőkre, Budapest, 1933, 7–28; *Endrei W.–Makkai L.*, Az első főúri textilmanufaktúrák Magyarországon, Történelmi Szemle, 1970, 3, 330–332, 337–340.

⁸² Részben nekik tulajdonítja majd 1790 körül *Skerlecz Miklós báró*, hogy a magyar kereskedelmi mérleg aktívumát bécsi fényűzésükkel sikerült eltüntetniök: *Berényi*, i. m. 113–114; vö. *Eckhart F.*, A bécsi udvar gazdasági politikája Mária Terézia korában, Budapest, 1922, 167. és *Ember Gy.*, A barokk rendi társadalom, In: Magyar művelődéstörténet, Szerk. *Domanovszky S.*, Budapest, é. n. IV, 145.

⁸³ *Jármay E.–Bakács I.*, A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században, Budapest, 1930; *Ravasz J.*, A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. században, Budapest, 1938. – „Trauthson János Lipót herceg állandóan Bécsben élt, oda küldték neki évről-évre a pénzt és a borokat, amit igényel. Örököse, Trauthson Vilmos herceg csak egyszer jött rövid tartózkodásra az uradalomba 1726-ban”: *Jármay–Bakács*, i. m. 23. – „A herceg eleinte az Oppenheimer-bank útján veszi fel a pénzt; mint a kor német és osztrák nagyurai, ő is az Oppenheimer bécsi bankjának volt a kliense. [Vö. fentebb a 80. jegyzettel.] Később átutaltatja a tokaji sóhivatal, szepesi vagy zólyomi kamara, szomolnokai rézbánya útján . . . A tiszta jövedelem másik része a maradék. Ez gyakran 10–15–17 000 forintot is kitesz . . . a maradékokat veszni hagyják, mikor annyi beruházásra, javításra, a kor követelményei

nagybirtok gazdálkodásának valóban jellemzőjévé vált (még ha főrangú urai hosszabb-rövidebb időt otthon is töltöttek, ekkortájt épülő pompás kastélyaikban: mint a legpompásabbak építtetői s a leggazdagabbak, az *Eszterházy*-hercegek),⁸⁴ hogy az uradalom – a földrajzi és piaci helyzetétől, robotoltató majorgazdasága fejlettségétől s egyebektől függetlenül nagyon különböző mennyiségű – termény- és borfeleslegével rendszerint maga kereskedett (vitte piacra),⁸⁵ hanem bevárta, hogy házhoz jöjjön a felvásárló: a görög, az örmény, majd a zsidó.⁸⁶ Még a jobbágyoknak való borkimérést, a kereskedelmi tevékenységnek ezt a földesúri előjogon alapuló, könnyen jövedelmező – de tagadhatatlanul *dérogance*-jellegű – formáját is fokozatosan kiengedte a nagybirtok saját kezelésé-

szerinti modernizálásra szorulna az uradalom”: uo., 71. (A sárospataki uradalomban kisebb a maradék, de rendszerint néhány ezer forintot tesz ki évente itt is, a restanciák leszámításával is: *Ravasz*, i. m. 102.) – A „kereskedői nehézkességre”, „speciális lelki alkatra”, „gazdasági indifferentizmusra” – egyébként *Szekfü Gyulára* hivatkozva (vö. alantabb a 104. jegyzettel): 49, illetve 72. – A herceg gazdasági utasításaira: 13–14, 101–102, illetve 14, 37, 39. – 1723-ban például közölte: nem szívesen veszi, ha a kereskedők keresik fel az uradalmat, mert ha meggyőződnek a helyi borárak alacsony voltáról, ahhoz alkalmazkodnak. Ennek elkerülése céljából üdvös lenne, ha a tisztartók megfelelő számú ökröt vásárolnának, szekereket csináltatnának az uradalom bodnáiraival és elszállíttatnák a borokat Galgócra. Ez az egyetlen mód arra, hogy a bortermést jó áron lehessen eladni, nem pedig az állandó várakozás, amit az alkalmazottak szeretnek: *Komoróczy*, i. m. 173. – Az instrukció nem valósult meg sem Regécen (*Jármay*, i. m. 49.), sem a sárospataki dominiumban, ahol „nem nehezedett a jobbágságra az egyes uradalmakban oly terhes hosszú fuvar . . . elsősorban azért nem, mert az uradalom nemigen szállított semmit távoli piacokra (a lengyel borkereskedők maguk vitték el a bort)”: *Ravasz*, i. m. 27; vö. 72, 91.

⁸⁴ *Tolnai*, i. m. 132–138, 153–158; vö. *Wellmann*, i. m. 12.

⁸⁵ „A régen kereskedő nemesek . . . mintha belefáradtak volna elődeik . . . szervező és vállalkozó munkájába, egyszerre abbahagyták az aktív kereskedelmet, e helyett helyükbe várták vagy furfangos eszközökkel próbálták magukhoz csábítani a kereskedőket.” „. . . bizonyos kishitűség lett úrrá az emberek fölött, amely arra kényszerítette őket, hogy szinte ölbetett kezekkel várják a beérkező kereskedőket”. *Komoróczy*, i. m. 127, 173 stb. *ténymegállapítását* – amelyhez a lengyelországi borkivitel általános vizsgálata alapján jutott (hozzáfűzött elmékedéseivel itt nem foglalkozunk) –, valamint *Jármay* és *Bakács*, illetve *Ravasz* monografikus eredményeit a regéci és sárospataki uradalom főleg lengyel kereskedők részére történő boreladásaira vonatkozólag (83. jegyzet), lényegében véve megerősítik, az agrárterményekkel való kereskedelem más ágait illetően is, azok a (jórészt szintén a *Domanovszky S.* szerkesztette sorozat keretében készült) monográfiák, amelyek más uradalmak gazdálkodását vizsgálták a XVIII. század egy-egy időszakában: *Csapody Cs.*, Az Eszterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében, Budapest, 1933; *Gerendás E.*, Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében, Budapest, 1934; *Bojt L.*, A fejevári örkanonokság (custodiat) birtokainak története a XVII. század végétől 1833-ig, Budapest, 1935; *Wellmann*, i. m.; *Pach Zs. P.*, Az Orczy-birtokok gazdálkodása a XVIII. század második felében (Kézirat, 1943). – Megállapíthatjuk belőlük, hogy a roboton alapuló majorsági gazdálkodás fejlődése és egyes nagybirtokok *árutermelő* jellegének erősödése a XVIII. század folyamán, általában nem jelentette *áruforgalmi* (merkantil) jellegű, kereskedelmi tevékenységük erősödését. A terményeket többnyire közvetlenül a helyszínen adták el fogyasztóknak, illetve felvásárló kereskedőknek, és nem szállították forgalmasabb piacokra, uradalmi személyzet vagy megbízott faktorok révén.

⁸⁶ *Eckhart F.*, Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században, Századok, 1918. 356 s köv; *Schäfer L.*, A görögök vezető szerepe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában, Budapest, 1930; *Zoltai L.*, Debrecen város százados küzdelme a görög kereskedőkkel, Debrecen, 1935; *Füves Ö.*, Görögök a Duna-Tisza közén, In: Antik Tanulmányok, 1966, 1, 92–98; *K. Schünemann*, Die Armenier in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias, In: A gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, III, Budapest, 1933, 212–242.

ből: a század folyamán mind több uradalmi kocsmá került falusi zsidó árendájába. A kommerciumtól visszavonuló nagybirtokon, illetve nagybirtok körül betöltésre váró kereskedelmi szerepkörök ellátásával függött össze jórészt, hogy számos főúr engedélyezte, előmozdította birtokán zsidó kereskedők letelepedését, és földesúri joghatóságának védelme alá helyezte őket (mint az Eszterházyak Kismartonban, a Pálffyak Pozsonyváralján és Stomfán, a Batthyányak Rohoncon, a Zichyek Óbudán, a Károlyiak Nagykárolyban).⁸⁷

A másik részen pedig, a közép- és kisbirtokos nemesség körében, a roboton alapuló magángazdasága és jobbágysai által szolgáltatott terménybevételeiből dúsan élő, vendégeskedések-lakodalmak-vadászatok mellett legfeljebb megyei ügyekkel és szövevényes birtokpereivel foglalatostkodó nemes úr vált a XVIII. században a magyar uralkodó osztály többségének jellegzetes figurájává, aki a piaci viszonyokat nem ismerte, azok iránt nem is érdeklődött, a kereskedelmet megvetette, úrhoz-magyarhoz méltatlan foglalkozásnak tekintette.⁸⁸ Éppen az üzleti szellem e hiányát hirdette a magyar jellem sarkalatos vonásának, ismertető jegyének a konzervatív poéta, báró Orczy Lőrinc, amikor az 1780-as években kezdtek más hangok is hallatszani:

„Itt vagyunk közöttünk a nagy vetekedés,
Illik-e Magyarhoz csalfa kereskedés,
Mivel ebből jöhet erkölcs-vetemedés,
Mit mondasz, mire megy az ily vetélkedés?

Zemplén, Bereg, Ungvár, Szabolcs vármegyében
Van pénz, van eledel, van bor a pincében:
Mi kell több? mért vessé életét kétségben
A Magyar, hogy több pénz jöjjön erszényében?”⁸⁹

⁸⁷ Gyakran az uradalmi pálinkafőző-ház bérlete volt a kocsmárenda előlépcsője: *Jármay*, i. m. 48; *Csapodj*, i. m. 45; *Ravasz*, i. m. 72, 90; stb. A regále-bérlettől vagy a házaló vándorkereskedelemről vezetett aztán az út a nagyobb mérvű termény- és gyapjúkereskedelemhez. Minderre: *Virág I.*, A zsidók jogállása Magyarországon 1657-1780, Budapest, 1935, különösen 27-47; *Sas A.*, Kis Lázár tündöklése és pusztulása. Egy zsidó üzletember élettörténete és sorsa Mária Terézia korában, Századunk, 1934, 1, 1-13. – Vö. *Takáts*, Szalai Barkóczy Krisztina, i. m. 36; *Gerendás*, i. m. 130; *Eckhart F.*, A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780-1815, Budapest, 1958, 164-165, 337-338. – „Zsidó kereskedők letelepedését az áruforgalom előmozdítására továbbra is [1790 után] az uradalmak segítették elő, amibe a kormányszékek nem szólhattak bele.” A zsidók bevándorlását, illetve letelepedését korlátozó törekvéseket és intézkedéseket „az uradalmakkal szemben, amelyek áruforgalmának lebonyolítására az új kereskedőelem szükséges volt, nem tudták végrehajtani”: ugyanott, 340–341.

⁸⁸ A földesúri típusokra a XVIII. századi Magyarországon vö. *Wellmann I.*, A magyar mezőgazdaság a XVIII. században, Budapest, 1979, 96-99. – Az erdélyi kisebb birtokos „jövendelme szerény, de kiadásait még kevesebbre szabja, adás-vevésnek, vállalkozásnak, üzérkedésnek híret sem állja, jövedelemszerzésen nem iparkodik, a pénzt megveti, mint család eszközt. Így tartja fenn úri házat, korlátozott igényekkel, de épp ezért szükségét nem szenvedve, miért is jó gazda hírben áll”: ugyanott, 97, *Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor* emlékiratai, Kolozsvár, 1941, 168-182 alapján. – *Kazinczy Ferenc* anyai nagyatyját, a bihari birtokos öreg Bossányit úgy írta le, mint aki vagyonával keveset törődött, ménese, gulyái, nyájai öröme és nem hasznára voltak, pásztorai úgy adtak számot neki, ahogy éppen akartak: Pályám emlékezete, Budapest, 1879, 6. alapján *Gerendás*, i. m. 31.

⁸⁹ *Báró Orczy L.*, Tokajban való érkezés télen, In: Két nagyságos elmének költeményes szüleményei (Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám versei), Pozsony, 1789, 184-186.

Az 1830–1840-es években pedig – láttuk előadásunk korábbi pontján – már a tudományban (a történetírásban, a karakterológiában) is kifejezésre jutott az a nézet, ha nem is helyeslő, hanem kritikus hangsúllyal, hogy a magyar nemzet „gondolkodásmódja s lelkülete” szerint áll távol a kereskedéstől; hogy az üzleti szellem hiánya a nemzet karakteréből következik.⁹⁰ Ezt az általánosítást azután – minthogy az idevágó történeti források akkoriban még alig voltak feltárva – a régebbi korszakokba is visszavetítették. Ezért volt a történetíró *Horváth Mihály* abban a hiszemben: a XVI–XVII. században is úgy állt a dolog, mint a saját korában, hogy ti. „a közvélemény, legalább a nemesi osztályban uralkodó, ... előítéllettől elfogulva ... a kereskedés ügyében a legfonákabb eszméket ápolta”.⁹¹

6.

Nincs terünk arra, hogy ez előadás keretében nyomon kövessük: hogyan éltek tovább a magyar nemzeti jellem antimerkantil (kereskedelem-ellenes) meghatározottságáról, beállítottságáról kialakult nézetek a következő időkben – szinte mindmáig. Csupán jelezni tudjuk: az újabbkori, XIX–XX. századi magyar gazdaság- és társadalomfejlődés újabb „tápanyagot” termelt ki az ilyen sztereotípiák életben tartására, sőt felerősítésére.

A nemzeti reformmozgalom előhírnökei és munkálói kemény szóval foglaltak ugyan állást az Orczy Lőrinc emlegette „nagy vetekedésben,” vitában a kereskedelmet lenéző úri restséggel szemben (idéztük fentebb egyes megnyilatkozásait).

A napóleoni idők háborús gabonakonjunktúrája, az 1820–1830-as éveknek – a nyugat-európai ipari forradalom kibontakozásával kapcsolatos – gyapjúkonjunktúrája pedig újból anyagi ösztönzést adott magyar nagybirtokosoknak árutermelésük kibontakoztatására, uradalmaik „racionalizálására”.⁹²

⁹⁰ Korán bevonult ez a nézet a földrajzi-néprajzi irodalomba is. A magyarnak „nincsen vérében a spekulációra való hajlam”, „ellenszenvet táplál minden kereskedelmi üzlettel szemben” – írta már *J. v. Csaplovics*, *Gemälde von Ungern*, Pesth, 1829, II, 7–8, 20 – *Vö. J. G. Elsner*, *Ungarn durchreiset*, beurtheilet und beschrieben, Leipzig, 1840, I, 305; *Erdélyi J.*, *Nemzeti iparunk* (kiadta *Fényes E.*), Pest, 1843, 141.

⁹¹ *Horváth*, i. m. 59. – Horváth M. kereskedelem-történeti műve második kiadásban, változatlan szöveggel, 1868-ban jelent meg (lásd fentebb a 34. jegyzetet). Vagy két évtizeddel később viszont *Acsády I.* (fentebb a 37. jegyzetben idézett munkájában) már megállapította: „részt vett akkor [a XVI. században] a kereskedésben az uralkodó osztályok minden eleme, amennyiben módja volt hozzá, s minden jel azt mutatja, hogy a közszellem akkor nem tekintette dehonestálónak, nyilvános állásával ellenkezőnek, ha a nemes úr kereskedéssel foglalkozott”: i. m. 69. Acsády megállapítása azonban nem ment át a köztudatba, sőt a történeti szakirodalom „tudatába” sem.

⁹² *Iványi Grünwald B.* bevezetése gróf Széchenyi István Hitelének kritikai kiadásához, Budapest, 1930, különösen 8–38; *Merei Gy.*, *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848*, Budapest, 1948, 42 s. köv. old.; *Pach Zs. P.*, *A tőkés termelés feltételei a magyar mezőgazdaságban 1848-ban*, *Társadalmi Szemle*, 1948, 2, 109–123; *Szántó I.*, *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsék keszthelyi ágának birtokain 1711–1850*, Budapest, 1954, 111–114, 134–146. – A nagybirtok *árutermelésének* kibontakozásával karöltve járt a terményeinek felvásárlását és *forgalmazását* ellátó, jelentős részben zsidó kereskedők szerepének növekedése, működésének kiterjedése. „Az új kereskedőelem a francia háborúk éveiben a gabona- és a gyapjúkereskedelem terén kifejtett tevékenységével jelentős tőkét szerzett. Nem egy közülük több százezer forintnyi vagyona tett szert. Vagyonukat tekinthetjük az első kereskedelmi tőkének Magyarországon, amely a későbbi évtizedekben ipari befektetésekben nyert elhelyezést”: *Eckhart*, i. m. 1958, 341. – A hadi terményszállításokra, kincstári vásárlásokra, terménykereskedő cégekre: *Belitzky*, i. m. 93–104, 113, 131–132, 140.

Sőt a magyar *Vormärz* idején, az 1848-as forradalmat közvetlenül megelőző évtizedekben a közép- és kisebb birtokú nemesség egyes csoportjainak is árutermelő érdekei és polgárosulási törekvései kerültek előtérbe. Éppen ez tette lehetővé, hogy a középnemesség vezető osztálya legyen az 1848–1849. évi polgári forradalomnak, amely megszüntette a jobbágyság intézményét (rendszerét) Magyarországon.⁹³

A forradalom és szabadságharc bukása, illetve az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés után azonban ez a folyamat részben elakadt, részben csak a közbenső százados történelmi előzmények által – „második jobbágyság”, antimerkantil nemesség – behatárolt, korlátozott keretek között, sajátos formában bontakozhatott ki.

A kapitalizmus magyarországi kialakulásának a XIX. század második felében egyik sajátossága az volt, hogy amikor az 1850–1870. évek újabb nagy európai agrárkonjunktúrája – és közvetlenül az osztrák–magyar közbenső vámvonal megszüntetése, az osztrák–cseh gyáripár kifejlődése, az ipari forradalom térnyerése az osztrák örökös tartományokban – a magyar mezőgazdaságnak újabb prosperitást nyitott, ismét kedvező piaci és árfeltételeket biztosított –, akkor a magyar nagybirtokosok közül többen csakugyan újabb jelentős lépéseket tettek gazdálkodásuk korszerűsítésére, *termelésük* tőkés átalakítására,⁹⁴ de – eltérően XVI–XVII. századi elődjeiktől, ám továbbvive a XVIII. századiak hagyományát – maguk továbbra sem bocsátkoztak *kereskedelmi* tevékenységbe, hanem terményeik értékesítését – mint rangon alulinak tekintett foglalkozást – továbbra is (túlnyomórészt zsidó) kereskedőtökékre bízták.⁹⁵

⁹³ *Kossuth Lajos* a köznemesség polgárosodásától és a városi polgársággal való egybeolvadásától várta a nyugati polgársághoz hasonló nemzeti „középrend” létrejöttét: pedig „... egy önálló alkotmányos középrend ... nélkül nemzetünknek jövődjéje nincs”: *Pesti Hírlap* 234, 1843. március 20. – Vö. fentebb a 6. és 70. jegyzettel. – A magyar középnemesség polgári funkciójának, a burzsoázia nemesi képviselőténak tézisént *Révai József* fogalmazta meg (1932): *Marx és a magyar forradalom*, In: *Marxizmus, népiesség, magyarság*, Budapest, 1949, 111 s. köv.

⁹⁴ *Galgóczy K.*, Magyarország, a Szerb vajdaság s Temesi-bánság mezőgazdasági statiszticája, Pest, 1855, 366-400; *Nagy I.*, A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában 1849-1867, Budapest, 1944, 84-92, 99-104; *Pach Zs. P.*, A magyarországi és oroszországi porosz utas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a XIX. század második felében, *Közgazdasági Szemle*, 1958, I, 56-78; *Bodrog Gy.*, A tőkés gazdálkodás kialakulása az előszállási uradalomban, *Agrártörténeti Szemle*, 1966, 4, 524-543; *Szuhaý M.*, A szántóföldi termelés fejlődése a magyar mezőgazdaságban 1867-1914, *Agrártörténeti Szemle*, 1971, 1-2, 38-63; *Oláh J.*, Az akasztói-vésztői uradalmak gazdálkodása a XIX-XX. század fordulóján, Budapest, 1975, különösen 21, 143-156; *Tóth T.* Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyszabadtól az első világháborúig, Budapest, 1977, különösen 165-172, 241-242, 317-336. – Lásd még a 96. jegyzetet.

⁹⁵ Éles szemmel figyelte ezt meg már *Makkai János*, aki bizonyos történeti pontatlanságaival együtt is találó jellemzést nyújtott: XVIII–XIX. századi „főuraink és köznemesek még egyaránt csak két dolgot tartottak »úri dolognak«: gazdálkodni a saját birtokon és a közt szolgálni a megváltozott viszonyok és ideálok mellett ... Így azután még az első világháború előtt is az volt a magyar mágnás, dzsentri és köznemes földbirtokos életideálja, hogy minél jobban és minél többet termeljen, de gabonája és állatai eladásával már ne maga személyesen foglalkozzék ... Előkelő dolog volt szép tenyészállatokat nevelni, gyönyörű bikákat és lovakat hajtani a kiállításra, de saját lovainkat és marháinkat eladni már nem szerettük, s ezt a foglalkozást átengedtük a zsidóknak és a cigányoknak. Az állatkereskedő megvetett, lenézett személlyé lett. »*Kupecnek*« hívták. Számátalan anekdotát találtak ki róla és jellemébe belemagyarázták mindazokat a sajátságokat, amelyeket a magyar úr nem szeretett volna magáénak mondani. – Ugyanígy a magyar nagybirtokos termelte a gabonát, de annak eladásával már nem szeretett foglalkozni. Megvárta, amíg az ügynök házhöz jött, de ő maga nem

A magyarországi kapitalizmus kibontakozásának egy másik sajátossága abban állt, hogy jórészt éppen e terménykereskedőkből – illetve második generációjukból – kerültek ki azok a kapitalisták, akik a kiegyezési korszakban – külföldi tőke közreműködésével is – a magyarországi bankok és gyárvállalatok egész sorát létesítették. Ezeknek a tőkés vállalatoknak a profitjából aztán a nagybirtokosok – arisztokraták és felső középbirtokosok – is részesedtek, de rendszerint nem a vállalkozásban, szervezésben, gazdasági irányításban való tényleges közreműködéssel, hanem – többnyire szinekurát jelentő – igazgatósági vagy felügyelőbizottsági tagságok vállalásával. Ennek a kapcsolatnak mintegy párhuzama és ellenképe volt kapitalista vállalkozók jelenléte a nagybirtokon – immár nemcsak a terménykereskedelemre, hanem a *termelésre* is kiterjedő aktivitással: mint tőkés haszonbérlok (nagybérlok), akik a birtoküzem jövedelméből a földtulajdonost bérleti díj (tőkés földjáradék) formájában részesítették.⁹⁶

Éppen ezt a helyzetet próbálta megváltoztatni az 1890-es évektől a *Károlyi Sándor gróf* által kezdeményezett mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom és a Magyar Gazdaszövetség tevékenysége. Ez a mozgalom, amelyet „*agrárius*” irányzatnak hívtak a kortársak és a későbbi szakirodalom is, szembeállítva az uralkodó, „merkantilistának” nevezett irányzattal – voltaképpen épp „*merkantilla*” akarta tenni a magyar nagybirtokot: meg akarta szüntetni annak antimerkantil jellegét: elősegíteni, hogy a maga kezébe vegye a terményértékesítést, és az ipari meg bankvállalkozásokban való jól jövedelmező, de alárendelt részesedés – illetve a járadékélvezetre hagyatkozó haszonbérleti kezeltetés – helyett maga váljék önálló vállalkozóvá, üzletemberré. Az agrárius szervezkedés nagybirtokos vezetéssel mozgásba akarta hozni a keresztény úri „gazdatársadalom” szélesebb rétegeit is, akik közül – kivált a mezőgazdasági konjunktúrát felváltó XIX. század végi agrárválság idején⁹⁷ – egyre többen kerültek anyagi lejtőre.

keresett világpiacon. Másik nagybirtokos társával nem állott össze idején . . . Csak a termelést tartotta előkelőnek, de az értékesítést már nem”: Urambátyám országa. Középosztályunk illemrend-szerének és társadalmi viselkedésének szociográfiája, Budapest, é. n. (egyes szövegrészeiből is megállapíthatóan: 1941), 225-226. Vö. *Ditz H.*, A magyar mezőgazdaság. Ford. *Halász G.*, Pest, 1869, 185-186. és *Nagy*, i. m. 93-94. – A XVI. században a marhakereskedőt, mint láttuk, „*tőzsérnek*” hívták, s ennek a szónak éppenséggel nem volt pejoratív csengése. Lásd fentebb az 55. jegyzethez tartozó szöveget.

⁹⁶ A kapitalista hitelrendszer és gyáripár kibontakozásának magyarországi menetére: *Berend T. I.-Ránki Gy.*, A magyar gazdaság száz éve, Budapest, 1972, 24 s.köv. – A nagyipari burzsoázia kialakulása malomalapító terménykereskedőkből; nagybirtokosok a tőkés vállalkozásokban: *Sándor V.*, Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867-1900, Budapest, 1954, 68-74, 85-87, 242-245, 372, 569; *Berend I.-Ránki Gy.*, Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900-1914, Budapest, 1955, 134, 142, 164-171. – A kapitalista bérleti rendszerre: *Szabad Gy.*, A tatai és gesztési Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra, Budapest, 1957, 404-420; *Puskás J.*, A tőkés nagybérlet a XIX. század végi Magyarországon, Történelmi Szemle, 1957, 1-2, 90-103; *Für L.*, A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870-1914, Budapest, 1969, 283-328; *Pintér J.*, Föld- és regálebérletek a vallásalapítványi uradalmak ceglédi gazdasági kerületében a XIX. század utolsó harmadában, Agrártörténelmi Szemle, 1973, 3-4; vö. *Sándor P.* alább i. m. 336-404.

⁹⁷ A kiterjedt egykorú irodalomból: *Rácz Gy.*, A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása, Budapest, 1906. – Vö. *Sándor P.*, A XIX. század végi agrárválság Magyarországon, Budapest, 1958, különösen 148-156.

Mert a magyarországi kapitalizmus kibontakozásának egy harmadik sajátosságát éppen abban jelölhetjük meg, hogy a közép- és kisbirtokos nemességnek a forradalom előtti évtizedekben indult polgárosulása elakadt; zömében nem tudott bekapcsolódni a gazdasági átalakulás áramába. A jobbágymunkát elvesztett, sem tőkével, sem üzleti érzékel nem rendelkező nemesi családok eladósodtak, szegényedtek; fiaik a városokba költöztek-tódultak, de vajmi ritkán léptek kereskedelmi, gazdasági pályára. A kiegyezés után kiépülő – és hamarosan túlfejlesztett – *államapparátusban* foglaltak helyet maguknak. Az állami, megyei, városi hivatalokat lepték el – a rangosabb posztoktól le egészen az ímokságig –, mert ezeken a helyeken, ilyen stallumokban – átörökölt társadalmi értékrendjük szerint – továbbra is „urak” maradtak, „úrnak” érezhették magukat, és nem degradálódtak a polgárok közé.⁹⁸

Az 1867-es Magyarország dzsentri-világában a nemesi *dérogance* újabb kiadását, „másodvirágzását” élte, amely még szembetűnőbb, kirívóbb – mert még anakronisztikusabb – volt, mint a „táblabírák világa” hajdanában. Ekkor, a XIX–XX. század fordulója körül vált igazán ország-világ szerte ismertté-hírhedtté a cigánymuzsika mellett mulató, „sírva-vigadó” magyar úr, a kártyázó-párbajozó huszártiszt alakja, akiben a külföldi közvélemény is oly gyakran vélte látni a magyar nemzeti jellem megszemélyesítőjét.⁹⁹

A korabeli és későbbi magyar regény- és novellairodalom – már *Gyulai Pál* Utolsó gazdájától kezdve *Mikszáth Kálmán* és *Móricz Zsigmond* remekléseiig – megannyi reális rajzát nyújtotta az egykori magyar köznemesség „dzsentrivé” válásának, hanyatlóra fordult történeti útjának, pályájának. Hiteles látteleletét adta egy olyan dzsentri-mentalitásnak, amely az „úri életformát” – vagy akár csupán annak látszatát, a pusztá külszín megőrzését – tekintette legfőbb értéknek és igazán magyarnak, és feudális nemesi göggel tartotta távol, hárította el magától – vagy amúgy is elérhetetlen vágyálomnak érezte – a kapitalista sikert, az üzleti (gazdasági) érvényesülést.

S ha itt megkérdezzük: miért, hogy az ettől a reális látásmódtól (a dzsentri valószerű ábrázolásától) olyannyira távol álló *Jókai Mór* vált a korszak, a magyar közönség legnépszerűbb, legolvasottabb írójává (– számos regényét idegen nyelveken is kiadták –), akkor a választ, legalábbis a válasz egy elemét alighanem abban találjuk meg, hogy a „nagy mesélő” a maga regényhőseiben: zseniális mérnökeiben, gazdáiban, kereskedőiben, vállalkozóiban, bankáraiban éppen a magyar valóságból jórészt hiányzó típust formázta, alkotta meg, éppen a ténylegesen elmaradt nemesi-nemzeti polgárosodásért – a teljesületlen „vágyálmokért” – kínált varázslatos kárpótlást. A Jókai-regények sikeremberei nemcsak a természet vak szeszélyein és az emberi gonoszság eszén jártak túl, hanem a magyar történelem fonák realitásain, torz valóságán is kifogtak, győzedelmeskedtek.¹⁰⁰

⁹⁸ A századforduló körül már főként éppen őket nevezték *dzsentrinek* – mint látnivaló, az angol *gentry* szó eredeti jelentésétől lényegesen eltérő értelemben. – Vö. *Hanák P.*, Vázlatok a századelő magyar társadalmáról, In: Magyarország a monarchiában, Budapest, 1975, 357–374.

⁹⁹ Vö. *Eckhardt S.*, A magyarság külföldi arcképe, In: Mi a magyar? 118, 127.

¹⁰⁰ Vö. *Keresztury D.*, A magyar önismeret útja, In: Mi a magyar? 161–162; *Kerecsényi D.*, Magyar irodalom, ugyanott, 337; *Dékány I.*, A magyarság lelki arca. Magyar néplélektani rajzok, Budapest, 1942, 212.

7.

A regényirodalomhoz képest némi késéssel a történetírás is eljutott a hanyatló dzsentri útjának ábrázolásához, amelynek ellentmondásai az első világháború után még élesebben kirajzolódtak, felszínre törtek.

A trianoni békeszerződés által elcsatolt területekről a megmaradt harmadnyi országba áttelepülők – akik jelentős részben éppen egykori nemesi birtokos családok elszegényedett utódaiból kerültek ki – tovább növelték azoknak a körét, arányát, akik az *államtól*: köztisztviselői vagy katonatiszti állások elnyerésétől várták úri életvitelük folytatásának lehetőségét.

Ez a társadalmi réteg – amely más szociális eredetű elemekkel is kiegészülve, „úri középosztálynak” vagy „történelmi középosztálynak” szerette hívni magát – a dzsentri-mentalitás, az üzleti érzék hiánya, a kereskedelem iránti ellenszenv hagyományait vitte tovább. „... hogy saját bátortalanságát és kényelemszeretetét leplezze, vitte át sikeresen a köztudatba azt a képtelen botorságot, hogy adókataszteri írtnak lenni úri foglalkozás, míg vállalkozói vagy kereskedői pálya nem magyar embernek való” – hangzott egyiküknek bíráló önjellemzése.¹⁰¹ Ugyanakkor e középrétegek (középosztály) egyes csoportjai – az ellenforradalmi kormányhatalom segítségével, szélsőjobboldali, antiszemita politikai mozgalmak szárnyain – éppen behatolni, benyomulni próbáltak az üzleti vállalkozások területére, s kivenni a jelentős részben zsidó burzsoázia kezéből a gazdasági élet – lenézett és egyben hön áhitott – pozícióit.¹⁰²

Ebben a társadalmi-politikai légkörben teljesedett ki, jegescedett ki – nem mentesen olykor némi önelégültségtől-öntetszelgéstől, de azért főleg kritikai éllel és a változtatás igényével – a magyar nemzeti jellem sztereotípiája a köztudatban. A két világháború közötti korszak legnagyobb formátumú történetírója, *Szekfü Gyula*, már 1920-ban „a magyar faj antikereskedelmi és antikapitalista” adottságáról értekezett nagy hatású „Három nemzedék”-ében,¹⁰³ két évvel később pedig megállapította: „az oly gazdaságtörténeti tények, hogy ... a magyar nép nem kereskedik és nem lehet kereskedésre rászoktatni, mindenki előtt ismeretesek, sőt az utóbbi időkben ... közhelyekké váltak”. S ez újabb tanulmányában – amelyet „A magyar bortermelő lelki alkata” vizsgálatának szentelt – maga is azt bizonyította, „mennyire ellenkezik a kereskedés, a nyereségre dolgozó termelés elve a magyar természettel”; „a gyakorlati kereskedői érzék

¹⁰¹ *Paikert G.*, Ahogyan egy magyar a magyart látja, Budapest, 1942, 11.

¹⁰² *Vö. Ránki Gy.*, Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején, *Történelmi Szemle*, 1962, 3-4, 353-368; *Lackó M.*, Vázlat a szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi hátteréről Magyarországon az 1930-as években, *Történelmi Szemle*, 1962, 3-4, 449-467.

¹⁰³ *Szekfü Gy.*, Három nemzedék. Egy hanyatló kor története, Budapest, 1920, 291. – „... köztudomású, hogy a rendi Magyarországon magyar ember nem foglalkozott kereskedelemmel. Átengedte ezt idegeneknek: zsidóknak, cincároknak, görögöknek, örményeknek, rácoknak”: ugyanott, 72. – A Három nemzedék egykorú jeles bírálója, *Mályusz Elemér* ebben egyetértett Szekfűvel: „A köznemesnek nem volt hajlama a kereskedelemre, amiből megélhetett volna ... Széchenyi a kisnemeseknek ipart, kereskedelmet ajánlott. Jól tudjuk, hogy hiába”: A reformkor nemzedéke, *Századok*, 1923-24, 42-43. *Vö. még*: A helytörténeti kutatás feladatai, *Századok*, 1923-24, 551: „... a föld maradt meg a magyar nemesség egyedüli vagyona és gazdagodásának egyetlen forrása gyanánt – mivel a gyáriparral vagy kereskedelemmel való foglalkozás lelkiületétől idegen volt ...”

hiányzik a magyar termelőből”; „... faji alkatunkat illetőleg kétségtelenül meggyőződünk, hogy az [annak], amit a német „*wirtschaftlich*” szóval fejez ki, ... szinte ellentéte ...; attól pedig, amit kereskedelmi tehetségnek, mozgékonyiságnak nevezünk, oly távol van, mint ég és föld, tűz és víz”. Ugyanebben az évben (1922) tette közzé neves pályatársa, *Eckhart Ferenc* – „A bécsi udvar gazdasági politikája Mária Terézia korában” címmel – jelentős monográfiáját, amelyben hasonló felfogásnak adott hangot. „... a magyar mentalitás éppen nem volt kedvező a kapitalizmus kifejlődésére ... Jó szervezőnek és jó kereskedőnek kellett volna lennie a XVIII. századi magyarnak, hogy olyan irányba terelje hazánk gazdasági fejlődését, mint az a nyugati államokban megindult ... , törődnie kellett volna a gazdasági kérdésekkel, a gazdagoknak sem szégyellniük azokkal foglalkozni, ... elvetni a nagyúri életmód minden elvét ... Mindezen burzsoá-tulajdonságok ugyancsak távol állottak a magyar ember – *s itt nemességre és parasztságra egyformán gondolhatunk* – lelki habitusától ... Kétségtelen, hogy ... a magyar népet azok közé sorozhatjuk, melyeknek legkevesebb hajlamuk van a kapitalisztikus fejlődésre.”¹⁰⁴

A korszak történetírásának, társadalomtudományának más képviselői, művelői is e minta szerint írták le a magyar nemzeti jellemet. Nemcsak *össznemzeti* méretűvé, hanem immár időtlenné, *össztörténeti* méretűvé tágították a „magyarság” – a magyar dzsentrí – „*unwirtschaftlich*” beállítottságát, nem véve tudomást korábbi időszakok tanúságáról, így a XVI–XVII. századi magyar nemesség legkevésbé sem antimerkantil hajlandóságáról.

Azok a „nemzetkarakterológiai” dolgozatok, amelyek kivált az 1930-as évek második felében váltak divattá – részben antiszemita célzattal, részben (nagyobbrészt) viszont éppen a fasiszta germán faji mítosszal állítva szembe a magyar nép józan nyugalomát, „kényelmes nehézségét”, „öröklött nemzeti inerciáját”¹⁰⁵ – már úgyszólván evidenciaként kezelték a magyar jellemnek a kereskedelemtől való idegenségét – legfeljebb a *terminus a quo* dolgában térve el egymástól. „Kétségtelen, hogy a magyar szellem, amint ősi rétegével megalapoztatott, már eleve nem kedvezett annak az életformának,

¹⁰⁴ *Szekfü Gy.*, A magyar bortermelő lelki alkata. Gazdaságtörténelmi tanulmány, Budapest, 1922 (= Faji sajátosságaink a gazdaságtörténet világánál, *Minerva*, I, 1922), 24-25, 46-47, 64, 81-82. – *Eckhart F.*, A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában, Budapest, 1922, 273-274. – Vö.: „A magyarságnak a kereskedelmi foglalkozásokra sem hajlama, sem tehetsége nem volt, hiszen az animozitás e gazdasági ág iránt a *régi földesurak és a régi jobbágyok utódaiban egyaránt* észlelhető még napjainkban is”: *Schäfer*, i. m. (= Közgazdasági Szemle, 1930, 1-2), 17. – Az agrártörténetész *Gerendás* elvetette ezt a felfogást – mint „minden olyan teóriát, amely a magyarságnak a kereskedelem iránt való hajlamának és tehetségének hiányát (sic!) igyekszik megállapítani”, de maga is tényként fogadta el, hogy „a föld volt a magyar nemességnek és később a jobbágyságnak is egyedüli vagyona, mert a gyáriparral vagy a kereskedelemmel való foglalkozás lelkiületétől idegen maradt”: i. m. 8. – *Wellmann* pedig a gödöllői uradalom XVIII. századi agrárviszonyait vizsgálva jutott arra a megállapításra, hogy „a magyar [paraszt] ragaszkodott a legjobban a röghöz ... Zsellérsorban másnak dolgozni, vagy iparos-kereskedő foglalkozást űzni nem volt annyira ínyére. Vele szemben a német törekedett legkevésbé a föld birtokára, hajlama a mesterségek és a szatócosság, korcsmárosság stb. felé vonzotta. A tót a kettő között körülbelül a közepén áll (a szlávok számarányát az árendások sorában a rác [görög] boltosok és korcsmárosok növelik)”: i. m. 1933, 38. – Ugyanő „a magyar paraszttan ... meglévő gazdasági indifferenzizmusról” is írt, s – *Szekfüre* és *Eckhart*ra hivatkozva – ismertek tek...ette „a magyar faj csekély kapitalista hajlandóságait”: 84, 101; például a gödöllői uradalom bérlői között magyar egy sem akadt, „mert a földet mindig többre becsülte a spekulációnál, és büszkesége tiltotta, hogy mások előtt hajlongjon”: 167.

¹⁰⁵ *Babits M.*, A magyar jellemről, In: Mi a magyar? 59, 65, 86.

melyet polgárinak nevezünk... A magyar ideál szinte máig a politikus-harcos-nemesi életforma maradt...” – írta egy magyar történetfilozófus, *Joó Tibor* 1937-ben.¹⁰⁶ „Kereskedtünk is a magunk módján... De a „venni és eladni” sohasem volt kenyerünk. Ezt görögökre, örményekre, zsidókra bíztuk” – vélekedett a néprajztudós *Viski Károly* 1939-ben,¹⁰⁷ egybehangzóan a Szekfű Gyula szerkesztette „Mi a magyar?” című tanulmánykötet más jeles szerzőivel.¹⁰⁸ „Kereskedelmet csak a rendi társadalmon kívül álló megvetett jövevények űztek: örmények, görögök, zsidók. A nemesi társadalom tagjai nem ereszkedtek le ilyen foglalkozáshoz. Jogutódja, a magyar középosztály örökölte ezt a beállítottságot és mind a mai napig bizonyos averzióval viselkedik a kereskedelmi pálya iránt.” „... a megvetés és gyűlölet, amivel a rendi társadalom a kereskedést megítélte, ... nyoma még napjaink közvéleményében is fellelhető” – szolt egy másik etnográfus, *Kósa János* ítélete az 1940-es évek elején.¹⁰⁹

S ami különösen figyelemre méltó: ez az önmegítélés (önmeghatározás), autosztereotípiája nemcsak a „történelmi középosztály” körében, a konzervatív közvéleményben talált talajra, hanem a szellemi és politikai progresszió soraiban is.

„A magyar nép – írta a humanista költő-tudós (poeta doctus), *Babits Mihály* 1939-ben – szeret mesélgetni kukoricafosztáskor az egyszerű királyfiról, aki elment »szerencsét próbálni«, de maga nemigen szeret szerencsét próbálni... A magyar restebb és okosabb: csak képzeletben járja az óperenciákat.” „Az ilyen karakter nem nagyon érvényesül a világban, mert nem is akar igazán érvényesülni.”¹¹⁰

¹⁰⁶ *Joó T.*, A magyar nemzeti szellem, Magyarságtudomány, 1937, 3. évf., 31. – Viszont *Paikert*, i. m. 7 (vö. 10-11): „... a magyar, akiről a történelem feljegyzi, hogy már a középkorban is kitűnő iparos és kereskedő volt, azután – elsősorban a török hódoltság folytán előállott óriási vérvesztése következtében – nem volt elég nagyszámú ahhoz, hogy katonán, gazdán, közigazgatási tisztviselőn és politikuson kívül közgazdasági elemeket is kitermeljen értelmiségéből. Így történt, hogy a középkortól egészen az elmúlt évszázad utolsó harmadáig közgazdasági, ipari, kereskedelmi kérdésekkel magyar ember csak nagyon kis számban foglalkozott”. – *Eckhart*, i. m. 274-275. szerint pedig „... csak a legnagyobb jóindulattal irányított gazdasági politika, nagyszabású támogatás a fejedelmi hatalom részéről... , kedveskedő, esetleg kényszerítő eszközökkel folytatott nevelés változtathatta volna meg idővel a magyar mentalitást. ... Ennek épp az ellenkezője történt... Ismerve a magyar gondolkodásmódot, a hazánkkal szemben követett ellenséges gazdasági politika természetes következményének tekinthetjük, hogy a feudális gondolkodásmód a gazdasági kérdésekben megrögződött, konzerválódott”.

¹⁰⁷ *Viski K.*, A magyar jelleg a néprajz tükrében, In: *Mi a magyar?* 374.

¹⁰⁸ Vö. „A millenniumi magyarság nemzeti öntudata... jellegzetesen magyarnak... azt az »úri« életformát tartja, mely a nemzet politikai és társadalmi reprezentálásában vezérszerepet vívó dzsentrí körében alakult ki. S ha a kereskedést, ipart s az úgynevezett szabad pályákat nem érzi is igazán magáénak, társadalmi szépségideáljához méltónak, a haladást ezeken a területeken is a magyar műveltség teljesítményeként könyveli el”: *Keresztury D.*, A magyar önismeret útja, In: *Mi a magyar?* 162.

¹⁰⁹ *Kósa J.*, Magyar rendiség és osztálytársadalom, Magyarságtudomány, 1942, 1. évf., 3. sz., 370. – Vö. „Tízezrek voltak (és vannak még ma is), akik nem tudtak méltányolni egy kereskedelmi vagy gyári irodát, mert egyik sem bízta »úri helyzettel«, holott saját lóistállójában még némi előkelő hagyományt érez”: *Dékány*, i. m. 214.

¹¹⁰ *Babits*, i. m. 67. – A pszichológus *Boda I.* „sajátosan magyar személyiségjegyek” tekintette, hogy „sem az anyagi-dologi értékeknek, sem... a realitásban való sikeres érvényesülésnek és a gazdaságos alkalmazkodásnak nem tulajdonítja [a magyar] az emberek által különben általában tulajdonított nagy értéket”: A magyar személyiség nevelése, Budapest, é. n. (1942), 150-151.

„Akármit is beszélnek arról, hogy a magyar így vagy amúgy kereskedett a múltban, s hogy . . . örmények, zsidók, németek szorították ki belőle, ez csak hazafias túlzás, s alapján nem lehet igaz.” Az igazság az, hogy: „Nem szeretjük a kereskedést, lenéztük a pénzzel és portékával való babrárt, a jövés-menést, alkudozást, hazudozást.” „S ez nemcsak a nemességből származó mai magyaroknál van így, hanem a paraszt magyaroknál is. Ezért olyan nehéz a magyart átvezetni a gazdasági pályára, hiába rimázkodnak neki az összes miniszterek és hiába duruzsolják a fülébe az összes tanárok. Mert bizony e tanácsadók jó része . . . szintén nem szeretne kereskedő lenni. Én se, hát mit hányjam a szemükre?” – vallotta a radikális paraszti demokrata *Veres Péter* az 1940-es évek elején.¹¹¹

8.

S tegyük még hozzá: az ilyen sztereotípiák és a mögöttük rejlő tényleges társadalmi szemléletmódok és attitűdök továbbélésének a magyar történelem nagy fordulata: 1945 sem szegte végét.

A szocialista fejlődés első időszakában, a tervgazdálkodási rendszer erősen centralizált, utasításokkal irányított formájának körülményei között, kereskedés és vállalkozás, merkantil érzék és üzleti szellem nem tartozott, nem tartozhatott a gazdálkodás követelményei közé, sőt inkább ezek hiánya tűnhetett kívánatosnak. A tervutasításos rendszer idején a központi gazdasági irányításnak az államosított üzemekben, vállalatokban nem kereskedőkre, üzletemberekre volt szüksége, hanem – mérnökökön-műszakiakon kívül – elsősorban a részletekbe menő tervutasításokat minél pontosabban (lehető pontossággal) végrehajtó gazdasági tisztviselőkre – mondhatjuk megint: *államhivatalnokokra*.

Csak az utóbbi másfél évtizedben indult el a változás, amikor kezdtük megtanulni az áru-, pénzviszonyok szerepét, a piaci szabályozók felhasználását a szocialista tervgazdálkodásban, – s kivált a legutóbbi esztendőkből, amikor vállalkozás és vállalkozó szellem gazdasági gondolkodásunknak szinte egyik kulcsszavává vált.

Ezek a körülmények is időszerűvé teszik, hogy – a reformkor és az 1930-as évek után – ma ismét a „nemzetkarakterológia” felé forduljunk, s a ma rendelkezésünkre álló eszközökkel és módszerekkel próbáljuk vizsgálni: hogyan viszonyult egymáshoz üzleti szellem és nemzeti jellem a magyar történelemben, gazdaságtörténetben.

Hallgatóim az elmondottakból nyilván megítélhetik: milyen véleményhez, munkahipotézishez jutottunk – éppen csak kezdetnek szánt – vizsgálódásunkban.

Elhárítjuk magunktól az időtlen, sorsszerűen elrendelt, öröktől fogva adott és örökkéig tartó nemzeti jellem fogalmát.

De nem vonjuk kétségbe, hogy az egyes nemzetek gazdaság- és társadalomfejlődésének sajátosságai a nemzeti mentalitás (lelki alkat) bizonyos sajátosságait, köztük a gazdasági magatartásban érvényesülő (a gazdasági magatartást befolyásoló) jellemvonáso-

¹¹¹ *Veres P.*, Mit ér az ember, ha magyar, Bp., é. n. (1941), 31-32, 38-39, 123. – „A mi magyarjaink csak jó munkások és igazi urak. Nemességünk is évszázadokon át nem dolgozott, nem kereskedett, csak hadakozott, politizált, evett, ivott, pipált és szundikált. Meggazdagodott új paraszt-ságunk is ugyanilyen . . . kereskedőnek és hivatalnoknak nem vagyunk ugyan elsőrendűek, de mi magunk ezeket a foglalkozásokat nem is becsüljük értékükön túl”: ugyanott, 124-125.

kat hoztak létre. S felismerjük, hogy egyes mentalitásjegyek, így gazdasági vonatkozásúak is, oly tartósan rögződhetnek, hogy hosszasan túlélhetik azokat a gazdasági-társadalmi viszonyokat, amelyek között, amelyek alapján létrejöttek. Áthagyományozódhatnak a feudális múltból akár a szocialista jelenbe is.

Hiszen napjainkban is fel-felújul a „vetekedés”, vita – persze merőben más feltételek között és más eszmei kontextusban – ama kérdés körül, amelyet *Orczy Lőrinc* vagy kétszáz esztendeje, emlékszünk, patriarchális naivsággal fogalmazott meg a kereskedelem és erkölcs dilemmájaként:

„Ilik-e Magyarhoz csalfa kereskedés,
Mivel ebből jöhet erkölcs-vetemedés.”

Napjaink kérdését a jövő fogja eldönteni. Reméljük: üzleti szellemnek és nemzeti jellemnek egyaránt épülésére.

Zsigmond Pál Pach: Business Mentality and Hungarian National Character

Is it really true that Hungarian noblemen were *always* distracted from commerce by their genteel pride as it was commonly believed in 19th century Europe? Earlier Hungarian past, especially Hungary's economic history in the 16–17th centuries prove the opposite.

Dietary legislation allowed Hungarian aristocrats and noblemen to “freely deal in all kinds of products”. Big landowners have busily participated in cattle and grain trade in the sixteenth century during the decades of price revolution and even in the first half of the seventeenth century when the boom was greatly endangered by a strong fluctuation of agrarian prices. Making use of their tax and customs exemption they transported grain, cattle, wine (produced on their demesnes or obtained from other sources) to both domestic and foreign markets. Also while engaged in commerce they largely insisted on their feudal way of life.

The figure of Hungarian nobleman retiring from trade appears from the middle of the seventeenth century as—with the price revolution coming to an end—the agricultural boom had declined. He devoted his time at most to his seigneurial demesne and by the 18th century mercantile interest and expertise was considered to be unworthy of and strange to noblemen.

The 16th century price revolution and boom gave economic inspiration to Hungarian aristocrats to deal with commerce and market production but as the boom had vanished they retired from market activity. The establishment of the “second serfdom”, the unlimited exploitation of socage meant an obstacle to the migration and market production of peasants, to the development of towns (town burghers) and bourgeoisie but at the same time it hindered the modernisation of the landowning class as well.

As a result the mentality of Hungarian nobility had also changed, it preserved feudal characteristics. It had lost all bourgeois traits, regarding commerce as an alien activity.

As a result of this change in the 18–19th centuries we hardly ever find big landowners who would take the risk of trading with their own or bought produce. Apart from a few exceptions they wait until the corn dealers (Armenians, Greeks, later Jews) come. Even the privilege of selling wine to the peasants had been transferred: a number of pubs on the estates were rented by Jews. The nobleman ignorant of and uninterested in market relations became a characteristic figure of the majority of the ruling class.

This is the historical process in the course of which the genteel despite of commerce became dominant and got considered to be part of the Hungarian *national* character due to an alleged peculiar Hungarian “mental set-up”.

Жигмонд Пал Пах: Коммерческая жилка и венгерский национальный характер

Правда-ли, что аристократическая гордость и надменность венгерского дворянина *всегда* обособили его от торговли, как об этом судил общераспространенный взгляд Европы 19-го века? Однако прежние времена, особенно экономическая история Венгрии 16- и 17-го веков свидетельствуют о том, что это было как раз наоборот.

Даже законом государственного собрания было утверждено право венгерских аристократов и дворян «свободно торговать со всякими товарами». Таким образом в торговле зерном и скотом во время революции цен 16-го века усердными участниками находятся землевладельцы-аристократы также, как и в первой половине 17-го века, когда конъюнктура стала лабильной из-за крайних колебаний аграрных цен. Или *феодалным* способом, или иным путем приобретенные зерно, вино и скот ввозят и вывозят они пользуясь со своей неподатностью и освобожденностью от таможенного осмотра. Они сохранили свой феодальный образ жизни и при торговой деятельности, при которой они старались осуществить свои феодальные привилегии в ущерб интересам городского мещанина.

Как закончилась аграрная революция, в следствии чего в сельском хозяйстве замедлилась конъюнктура, с начала 17-го века появилась уже отдаленная от торговли фигура венгерского вельможи. Он все больше занимается только производством на помещичьей запашке, так что к 18-му веку он смотрел на меркантильские деловитость и знание как на недостойное свойство дворянина, что это дворянину *чуждо*.

При революции цен и конъюнктуры 16-го века венгерский вельможа еще был материально заинтересован в товарном производстве и в торговой деятельности, от которых в силу прекращения конъюнктуры он постепенно устранился. «Вторым изданием крепостничества», беспредельным использованием барщины ограничивались переселение крестьян и товарное производство, задерживалось развитие городов (развитие городской буржуазии) и формирование буржуазии, *вместе с тем* была приостановлена и модернизация класса землевладельцев.

В след за этим происходит и *ментальное* преобразование венгерской аристократии, феодальный склад мыслей которой стал жестким; с ее лица исчезли черты обуржуазивания, в ее глазах торговля стала для себя чуждой.

Результатом этого процесса изменений в 18—19 веках среди крупных землевладельцев все реже найдутся те, которые *рисковали* бы при торговле зерном, будь оно своего урожая или крупленное. Несмотря на несколько исключений землевладельцы у себя подождали, пока на дом приходили закупщики: греки, армяне а потом евреи. Даже торговлю вином врозницу для крепостных, которая была основана на феодальные права, аристократы выпустили из своих рук: на протяжении 18—19 веков больше и больше поместных кабаков превратились в аренду деревенских евреев. Дворянин, не знающий рыночных отношений и ими не интересующийся стал характерным для большинства венгерского господствующего класса.

Вот это и есть исторический процесс, в ходе которого барское пренебрежение к торговле мало-помалу оказалось характерной чертой венгерской нации, стало известным как своеобразная венгерская душевная способность.

Rákóczi követe Rómában

Benda Kálmán 1959-ben a Történelmi Szemlében megjelentetett egy tanulmányt *Rákóczi és a Vatikán* címmel, amelyben elsősorban hazai forrásokra támaszkodva ismertette Brenner apát küldetését XI. Kelemen pápához 1707–1708-ban.

A tanulmány bemutatja Brenner Domokos apátot, aki az 1704-es béketárgyalásokon Széchenyi Pál kalocsai érsek titkára volt, és 1705 áprilisában a kurucok pártjára állt – ahogy Bercsényi írta: „ügyét nemzetünknek igaznak ismervén, meg akar az igaz vallásra térni, és hűségét historizáló pennájával bizonyítani”.¹ A fejedelem 1706 őszén kinevezte előbb a szepesi prépostság adminisztrátorának (miután Sigray János megtagadta a konföderációra való felesküvést), majd az év végén megadta neki az apáti címet is, amelyet a káptalan 1707. február 18-án vonakodva elismert.

Ezután küldte el őt a fejedelem Rómába egy 1707. május 4-én kelt instrukcióval, amelyben megszabja, hogy Makón, Temesváron, Belgrádon át menjen Raguzába és onnan Rómába, ahol előbb vegye fel a kapcsolatot a francia követtel. A Curiával igyekezzék elismertetni magát mint hivatalos követet, és kérjen kihallgatást a pápától. Feladata volt előadni, hogy miként lett az Attila, majd a hét vezér alatt Scythiából kijött pogány magyarság kereszténnyé, és II. Szilveszter pápa hogyan fogadta oltalmába nemcsak I. Istvánt, hanem az egész magyar nemzetet. Rákóczi tehát elfogadja a régi magyar történetírás hun–szkíta hagyományát, de mindenekelőtt azért, hogy bizonyítsa: milyen nagy változást hozott a kereszténységre áttérés a magyarság és Európa történetében. Az egyház védelmére való hivatkozás sem Rákóczi keresztényi érzelmeinek bizonyítását kívánja csupán szolgálni, hanem összekapcsolódik az ország alkotmányával. A követnek ugyanis feladata az is, hogy bebizonyítsa: Szilveszter pápa szentesítette a szabad királyválasztási jogot, és az őt követő pápák is garantálták Magyarország törvényeit. II. András Aranybulláját elküldte a pápához, ezzel is bizonyítván, hogy a magyarok megszentelt joga az ország törvényei ellen fellépő királlyal szembeni ellenállás. A Habsburgok mindezeket a jogokat megsértették, és ezért került sor a felkelésre, Brennernek tájékoztatnia kellett a pápát a kurucok sikereiről, de arról is, hogy nem zárkoznak el a béketárgyalások elől, a császár az, aki akadályozza a kiegyezést.

Volt azonban az általános politikai jellegű információadás és támogatáskérés mellett a követnek egy különleges feladata is, igazolnia kellett, hogy Rákóczi nem lépett fel a katolikus egyház ellen, pusztán a nemzet szabadságjogai alapján orvosolta a protestánsok sérelmeit, mégpedig a katolikus rendekkel egyetértésben. A jezsuiták ellen sem akart eljárni, hiszen a rendet az „egyház hite, tudománya és méltósága őrállójának” tartja. A

¹ Bercsényi Rákóczihoz, 1705. ápr. 4. Archivum Rákócianum, IV. 437.

rend tagjai azonban megtagadták a hűségeskü letételét a konföderációra, s ezért kellett a jezsuitákat kiűzni, javaikat azonban nem kobozta el, a katolikus egyháznak adta át. Jó katolikus mivoltát bizonyítja az is, hogy az erdélyi rendek előtt felvetette a katolikus püspökség visszaállításának kérdését, s erre sor is kerülhetne, ha az új püspök az erdélyi fejedelem apostoli hatalmának lenne alávetve.

Mindezek alapján Brennernek kérnie kellett, hogy a pápa ismerje el a magyar rendek igazát, erősítse meg a rendek határozatát, amellyel a királyi hatalom visszatértéig az uralkodás jogait rá ruházták, szólítsa fel a főpapokat, hogy csatlakozzanak a konföderációhoz, nevezzen ki olyan erdélyi püspököt, aki a fejedelemtől függ, és végül András király törvényét, amelynek egy példánya a római levéltárban található, tétesse közzé, és védje meg a nemzet szabad királyválasztási jogát.²

Mint látszik, a küldetés célja az, hogy az ónodi országgyűlés által hozandó és az interregnumot kimondó határozatot és az új királyválasztást készítse elő, és egyben a pápa segítségével a katolikus klérus megnyerését szolgálja a szabadságharc ügyének.

Benda Kálmán ismerteti azokat a körülményeket is, amelyek között Brenner Rómában tevékenykedett, s missziójának eredményeit az általa küldött jelentések alapján foglalja össze. A körülmények nagyon kedvezőtlenek voltak, hiszen a császáriak a francia csapatokat kiűzték Itáliából, és a francia politikát támogató pápát nehéz helyzetbe hozták. XI. Kelemen arra kényszerítették, hogy a pápai állam területén átengedje a Nápoly ellen felvonuló császári hadakat. Brenner első jelentésében, 1707. július 9-én azt írja, hogy a legrosszabbkor érkezett, mert a francia követ, La Trémoille bíboros szerint „Franciaországnak kevés jóbarátja van a Vatikánban, a pápa pedig semmit sem mer a császár ellen tenni”.³ Maga a francia követ is csak éjjel hajlandó találkozni vele, és a francia diplomácia nem támogatja küldetését. Brenner azt is leírja, hogy a Curiában nagy a zűrzavar, sokan a Habsburgokkal való kiegyezést követelik. Augusztusban megérkezik Rómába az ónodi trónfosztás híre, ami tovább növeli a kurucokkal szembeni ellenszenvet. Augusztus 13-án ezt írja: „Mindenfelé csak rebellis a nevünk. A császárt felingerelte az interregnum kimondása; a pápa ezek után nem vállal közösséget a magyarokkal, mert semmit sem mer a császár ellen.”⁴

A pápa szeptember 2-án körlevélben – brevében – fordul a magyar papsághoz, amelyben elítéli az interregnum kimondását; a keresztény vallás hittételeire hivatkozva kijelenti azt is, hogy a pápa különleges jogokkal rendelkezik Magyarországon, mert István király országát Szent Péter utódai gyámsága alá helyezte, és ezen jogainál fogva is tiltja, hogy a papok csatlakozzanak azokhoz, akik új királyt választanak. Ez a körlevél megjelent abban a hivatalos kiadványban, amely XI. Kelemen írásait egybefoglalta,⁵ mégis, mint látni fogjuk, megfogalmazása vitára adott alkalmat, s ez befolyásolta kihirdetését is.

A kedvezőtlen körülmények ellenére Brenner a pápa elé került, ha nem is nyilvános, hanem titkos audiencián, és itt előadhatta a fejedelem kéréseit, és kérhette követi voltának elismerését. A pápa, amint Brenner 1707. szeptember 3-án, tehát egy nappal az említett

² Az instrukció fogalmazványa Ráday lt. I. B/2–22-ig. Brenner másolata OL. Magyar Kancellária, Hung. Esterházyana, No. 38.

³ Brenner Rákóczihoz, 1707. júl. 9. OL. Rákóczi szlt. I. 1. B. 83.

⁴ Brenner Rákóczihoz, 1707. aug. 13. OL. Rákóczi szlt. I. 1. G. 205.

⁵ Clementis XI. epistolae, Róma, 1729. 426–427.

körlevél megfogalmazása után jelenti, atyai áldását küldte Rákóczinak és a magyar nemzetnek, de azt is kijelentette, hogy az idő és a politikai körülmények nem teszik lehetővé, hogy Brenner hivatalos követként fogadja, az ellen azonban nincs kifogása, hogy mint magánember, rangrejtve udvarában maradjon.⁶

Brenner a kihallgatás után optimista jelentéseket küld Rákóczinak, amelyek teljesen megalapozatlanok. Helyzete Rómában egyre tarthatatlanabb, szerinte főleg azért, mert a francia diplomácia nem segíti: a versailles-i udvar nem teljesíti Rákóczi kérését, hogy a segélypénzekből átutaljon egy bizonyos összeget a követ költségeire. Mindez Rákóczit mélységesen felháborította, de Brenneren segíteni nem tudott.⁷ Az apát 1708. március 8-án már ezt jelenti a fejedelemnek: „Fenséged a háborút úgy tekinti, mint a haza szabadságát szolgáló munkát, ezek (ti. a franciák) viszont csak diverziót látnak benne, és kevésbé törődnek azzal, hogy miként végződik, ha már nincs rá többé szükségük.”⁸

1708. március 20-a táján elhagyja Rómát, és megindul hazafelé. Zárójelentését 1708. május 17-én Belgrádból írja, és küldetését így értékeli: „Róma a világ közepe. A pápai trón bírói fórummá lett, ahová a legnagyobb fejedelmek is elküldik követeiket, hogy igazolják magukat, és hogy felsorolják mindazt, ami háborújukat megkülönbözteti a kalózok és rebellesek erőszakoskodásaitól. A különböző udvarok különböző politikai álláspontja nem akadályozott meg abban, hogy ki ne nyilatkoztassam, és elő nem tárjam Fenségednek a katolikus valláshoz való ragaszkodását és annak javát célzó törekvéseit, hogy ne válaszoljak aljas rágalmaikra, hogy írásban is ne terjesszem be azokat az érveket, amelyek a magyarországi háború igazságos voltát bizonyítják. Itália legelőkelőbb hercegeit s a bíborosok nagy részét minderről tájékoztattam . . . , de ez csak azt eredményezte, hogy az embereket belül meggyőztem, és együttérzést ébresztettem bennük; adja Isten, hogy a magyarok ne legyenek erre az együttérzésre rászorulva. A római udvar, mert a politikán kívül más fegyvere nincs, csak akkor fog ügyünkben kedvezően nyilatkozni, ha a császár Itáliában most valóban borzasztó erővel érvényesülő hatalmát a francia király ellen-súlyozza.”⁹

Mindezt össze kellett foglalnunk, hogy szembesíthessük Brenner jelentéseit azokkal az iratokkal, amelyek nem a vatikáni titkos levéltár szokásos sorozataiban találhatók, hanem az ún. Fondo Albani-ban, amely a pápa családnévéről neveztetett el. Ennek a gyűjteménynek, amelyre Pásztor Lajos vatikáni levéltáros volt szíves felhívni a figyelmet, 197. kötetében megtalálhatók mindazok a dokumentumok, amelyek Brenner küldetésével kapcsolatosak, és megmutatják a másik fél véleményét.

Brenner Rómába érkezése után beadja a külügyi államtitkárságnak Rákóczi megbízólevelét, amely 1707. május 6-án kelt Debrecenben, s amelynek eredetijét őrizte meg a Fondo Albani 197. kötete a 78. folión. A fejedelem küldöttjét szepesi prépostnak titulálja, a levelet mint Erdély fejedelme és a magyarországi szövetkezett rendek vezérlelő fejedelme írja alá. Beadja a tárgyalni kívánt kérdéseket is, amelyeket *Puncta negotiationis* címen jegyeznek fel, s ezek így hangzanak:

⁶ Brenner Rákóczihoz, 1707. szept. 3. OL. Rákóczi szlt. I. 1. G. 205.

⁷ E kérdés általános összefüggéseire l.: Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország, 1986. 168. és köv.

⁸ Brenner Rákóczihoz, 1708. március 8. OL. Rákóczi szlt. H. 243.

⁹ Brenner Rákóczihoz, 1708. május. 17. OL. Rákóczi szlt. F. 165.

„Először. Hogy Magyarországon az összes egyházi beneficiumokkal a fejedelem rendelkezik az apostoli kiváltság alapján mindaddig, amíg a királyi méltóság vissza nem állíttatik.

Másodszor. Erdély püspöke senki mástól, csak a Római Szentszéktől függjön, és a betöltés a fejedelmet illesse meg, fenntartva a Szentszék megerősítési jogát, nemkülönben Magyarországon is.

Harmadszor. II. Andrásnak, Magyarország királyának dekrétumából másolat, amelyet a római levéltárban őriznek.

E „rátióknak azon indítékai, amelyekre támaszkodnak, előadatnak, mihelyt megkérdeztetnek”.

A „beneficiumokkal” kapcsolatban mellékeli a császár egyik 1701. április 9-én kelt nyomtatott rendeletét, amely szabályozza az egyházi javakkal kapcsolatos eljárást, s amely azt bizonyítja, hogy ezekkel ténylegesen a császár rendelkezett.

Később kissé enyhítettebb formában ismétli meg proposícióit *Rationes quibus tria petita etiamnum fulciri vel certe temperari posse videntur* címen, s a következőképpen sorolja fel az egyes pontokat:

„Először. Az egyház, melyet világi és lelki veszélyek egyaránt fenyegetnek, legfőbb szüksége követeli meg, hogy gondoskodás történjék: császáriak semmi módon ne kapjanak olyan beneficiumokat, melyek ellenfeleik birtokában vannak; tehát nincs más járható út, mint hogy a Mi Urunk Öszentsége határozzon, hogy kit küld.

Másodszor. Az erdélyi püspök beiktatása a Császári Felségnek is kedves lesz. Feltétele az, hogy ne függjön tőle, a rendek mellé rendeltessék, miután más kormányzat nincs, az ő beleegyezésük nélkül beiktatni soha nem lehetne. Kijelölésénél a többi beneficiumoknál alkalmazott rendezés szerint kell eljárni.

Harmadszor. Hogy semmiképpen és sehol ne lehessen részrehajlással vádolni azokat, aki az okmányokat kérőknek – akiknek ez érdekében áll – másolatot adnak, ezért kölcsönös kötelezettséget kell vállalni a megőrzést kérőknek és a megőrzést ígérőknek a szándékot illetően.

Ezek tétetnek le alázatosan és bizalommal Öszentsége lábaihoz, hogy legfőbb bölcsességével, amellyel rendelkezik, méltóztassék kedvező módon alkalmazni az orvosságot, nehogy a katolikus ügyet csapás érje vagy az isteni apostoli trón felsége az idők bántalmaitól meggyengítve erőtlennek láttassék.”

Ezek a kérések nem voltak túlzók, ha a magyarországi tényleges hatalmi viszonyokat nézzük, de a pápa számára elfogadhatatlanok, hisz még akkor is, ha Brenner módosított javaslatait teszi magáévá, a császár eddig elismert jogait vontatja kétségbe. Erre a lépésre a magyar követ – aki a Szentszék helyzetének gyengeségeit látta – nem számíthatott, még akkor sem, ha Franciaország támogatja a diplomáciai akciót.

Mindehhez kapcsolja a magyarok sérelmeit összefoglaló iratot, amely Széchenyi Pál érsek 1704. június 4-én összefoglalt 25 pontos listájára épít.¹⁰ Az írás szerint a magyarok a külső hatalmak garanciáját követelik; a császáriak kegyetlenkedéseit panaszolják; kéri, hogy a király nagyobb részt az országban tartózkodjék; állítsák vissza a szabad királyválasztás jogát és II. András dekrétuma alapján az ellenállási jogot; minden három évben tartsanak országgyűlést; legyen magyar udvari

¹⁰ Miller, J. F.: Epistolae . . . Georgii . . . et Pauli Széchenyi. Pest, 1807.

tanács, amely a törökkel való békéről tárgyal; idegen hadak ne tartózkodjanak az országban; térjenek vissza az igazságszolgáltatás régi formáihoz, biztosítsák a bevett felekezetek szabadságát; a katolikus egyháznak adják vissza a jezsuiták által eltulajdonított javakat; hazaiakkal töltsék be az egyházi hivatalokat, szűnjék meg a protestánsok üldözése; állítsák vissza a nádor régi hatalmát; a szabad királyi és bányavárosok kapják vissza kiváltságaikat; a magyar kamara legyen független az udvaritól; a sóadót a régi törvények szerint kell megállapítani; a hivatalokba a haza fiait kerüljenek, vallásra való tekintet nélkül; az adókat csak az országgyűlés állapíthassa meg; a neoacquistica comissiót meg kell szüntetni, miután Magyarország nagymértékben járult hozzá a török kiűzéséhez; a régi bírósági eljárást kell alkalmazni; a Rákóczi ellen hozott ítéletet meg kell semmisíteni; mindenki kapja vissza javait; a magyar kancellária működjön a törvényeknek megfelelően; a jászok, kunok, hajdúk őrizhessék meg kiváltságaikat, az elidegenített korona-javakat vissza kell szerezni, a jezsuiták ellen az országgyűlésnek határozni kell nemcsak a protestánsok, hanem a katolikus rendek panaszai miatt is. Az erdélyi rendek el akarnak szakadni az Ausztriai Háztól, és végső kétségbeesésükben a török segítségét fogják kérni – mondja az utolsó pont.

Maga ez az összefoglalás is Brenner műve, de teljesen magáénak vallja (kézjegye L. A.) azt az iratot, amelyet hozzámellékel, s amelynek ezt a címet adja: *Hungarorum gravamina punctis viginti cinque diu incorrecte descripta*. Inkább vállalja tehát, hogy a régebbi leírás nem volt pontos, azért, hogy részletesebben és főleg polemikusabban kifejtthesse az egyes sérelmeket, emlékezve most már a nagyszombati béketárgyalásokon előadott követelésekre¹¹ és az ezeket összefoglaló *Animadversiones Apologicae* című 1706 végén megjelent kuruc kiadványra, mely Ráday Pál tollából származott.¹²

Az első kérdéseket különösebben nem kommentálja, legfeljebb a császáriak kegyetlenkedéseit hangsúlyozza. A szabad királyválasztás jogáról szólva azt bizonyítja, hogy maguk az Ausztriai Házból származó királyok két évszázadon át elismerték az ország alaptörvényeit, amelyeket az országgyűlések megerősítettek. Az idegen hadak kivonásával kapcsolatban azt mondja, hogy béke idején a magyar hadak képesek megvédeni a határt és a belső rendet, nincs szükség külföldiekre: „A fejedelem nem tud jobb belső biztonságot teremteni, mint amelyet nemcsak a kiváltságok megtartásával, hanem az igazgatás igazságosságával is megszerezni és megőrizni lehet, alattvalói szeretetet váltva ki.” A vallási dolgokban három kérdést tesz fel: a törvényeket nem sértik-e meg, ha idegeneknek adják az egyházi tisztségeket; a jezsuiták korlátozhatják-e a királyi hatalmat; a soproni országgyűlésnek az a végzése, amely a földesurak jogát fenntartja a vallási kérdésekben (*salva jure dominorum terrestriorum*) vajon felhasználható-e erőszakos térítésre? Mind a három kérdésre nemleges választ ad. Elég részletesen foglalkozik a kamara és az adók ügyével, bizonyítva, hogy jogos érdekeket sértenek meg. Az idegenekkel kapcsolatban utal István király *Intelmeire*, s azt bizonyítja, hogy a magyarok nem gyűlölik az idegeneket, és az arra méltóknak a királyok adományozhattak birtokokat, de nem az ország lakosainak kárára, ahogy ez a török háborúk után történt. Az a követelés, hogy a jezsuiták dolgában az országgyűlés határozzon, megfelel a törvénynek, és ezt a császár is elismerte. Ami Erdély kérdését illeti, mellékelí annak a szerződésnek a másolatát, amelyet I. Apafi Mihály kötött

¹¹ Ráday Pál iratai. Szerk. Benda K., Esze T., Maksay F., Pap L. Budapest, 1955. I. 589 és köv.

¹² RMK II. 2280.

Lotharingiai Károlyval Balászfalván 1687. okt. 27-én. Végül is a kurucok e sérelmek orvoslása esetén készek a békére, a császár az, aki az ésszerű feltételeket elutasította.

Brenner leírja a külügyi államtitkárság számára azoknak az eseményeknek a főbb mozzanatait is, amelyek 1704. március 4-től 1705. május 5-ig, azaz I. Lipót haláláig történtek, és amelyekben önmagának is szerepe volt, mint a császári békedelegáció szakértőjének. A *Summa eorum quae in disponendis Hungarorum animis a quarto Marty Anno 1705, usque ad quintam May 1705 qua Imperator Leopoldus obyt, acta sunt* című írat pontokba foglalva mondja el, hogy miként kísérletezett először Eszterházy Pál a kiegyezéssel, majd hogyan bízták meg Széchenyi Pál kalocsai érseket a kurucokkal folytatandó tárgyalásokkal, végül hogyan sikerült Gyöngyösön fegyverszünetet elérni. Megemlékezik arról, hogy 1704. májusában Pakson is folytak tárgyalások, ahol az L. A. jelzéssel ismertetett 25 pontot fogalmazták meg (itt tehát utal saját részvételére). A feljegyzés szerint a császár hajlott a feltételek elfogadására. Ezek után került sor 1704 őszén a selmeci béketárgyalásokra, ahol azonban a császári küldöttek nem a békéről, hanem csak az újabb fegyverszünetről voltak hajlandók beszélni. Selmec után a császár ismét hajlott a békére, és 1705 márciusában Nyitrán, majd áprilisában Egerben Bercsényivel, illetve Rákóczival folytatott az érsek megbeszéléseket. A kuruc vezetők e tárgyalásokon kijelentették, hajlandók tárgyalni, de csak megfelelő külföldi garanciák mellett. A császár halála után I. József nyilvánosan is deklarálta megegyezési szándékát, ígérve a kiváltságok és az ország törvényeinek megtartását, de elutasította a mediációt és a garancia-kérést.

Brenner feljegyzésében mindenekelőtt azt akarja bebizonyítani, hogy Anglia és Hollandia mediációjára a jelen helyzetben szükség van, és ezt nem tiltja a király és alattvalói közötti viszony. Egyébként a külső hatalmak garanciája nem valami szokatlan dolog, hiszen Rudolf vagy Miksa császár ugyancsak elfogadott külső biztosítékokat. Ha a császár elfogadná az L. A. jelzéssel ismertetett pontokat, a béke helyreállna mindkét fél megegyezésére. A dokumentáció részét képezi Rákóczi 1704. nov. 21-i kiáltványa a keresztény fejedelmekhez és a világ népeihez,¹³ amelynek Brenner kézirati példányát adta be.

A küldetéssel kapcsolatban szóba kerül a szepesi prépostság és a jezsuiták kiűzésének kérdése. A Fondo Albani őrzi annak a levélnek a másolatát, amelyet Rákóczi a szepesi káptalannak írt, s amelyben Brennert prépostnak nevezi ki.¹⁴ Ugyancsak megtalálható az iratok között a hét ún. katolikus megye beadványa Rákóczihoz a jezsuiták ügyében. Ezek az iratok feltehetőleg még Brenner megérkezése előtt jutottak el Rómába, és Keresztély Ágost esztergomi érsek leveleihez mellékeltek. Az érsek ugyanis 1707. április 13-án jelenti, hogy Rákóczi az egyházi javakat elkobozta, és lutheránusoknak és kálvinistáknak adta, elkezdte a beneficiumokat is osztogatni, és az esztergomi érsekséghez tartozó szepesi prépostságot egy olyan „sogetto”-nak adta, aki nem pap. Elűzték a törvényesen kinevezett azzal az ürüggyel, hogy nem tette le a hűségeket Rákóczinak. Az új prépost megtiltotta, hogy a császárért imádkozzanak, és arra kényszerítette a káptalánt, hogy Rákócziért imádkozzék. A pápa egy előbbi jelentés alapján már 1707. április 2-án egy Keresztély Ágosthoz írt levelében elítéli a felkelést, és felszólítja az érseket, hogy védelmezze a világi és egyházi hatalom jogait többek között az új préposttal

¹³ Közli Ráday iratai, I. 191. és köv. old.

¹⁴ A levél 1706. okt. 23-án kelt.

szemben is. E levél tartalmát május 14-én megismétli, válaszolva az esztergomi érsek előbb említett iratára.

Ilyen előzmények után nyilvánvaló, hogy nem fogadják Brennert kitörő lelkesedéssel Rómában, hiszen Rákóczit az egyház jogainak megsértésével vádolják, és az apátot ebben cinkosnak találják. Az apát e tekintetben is igyekezett felkészülni, és Rákóczi kegyúri jogát védő *Peculiares principum Hungariae in ecclesia Dei prerogativa* című iratát átadta a külügyi államtitkárságnak. A védőirat azonban nem lehetett meggyőző a Curia számára.

A pápai udvar – amelyet bécsi ügyvivője folyamatosan tájékoztatott a magyarországi hírekről – Brenner római tartózkodásának idején értesült az ónodi trónfosztásról.¹⁵ Elhatározta, hogy olyan akcióba kezd, amely javíthatja a pápa kapcsolatait a császárral. Egy alá nem írt feljegyzésben a következőket olvassuk: „A magyarországi eretnek rebellisek mozgalma, a katolikusok üldözése és a templomok elvétele miatt a legnagyobb éberséget és szeretetteljes gondoskodást kíván az éppen uralkodó pápától, akinek fel kell figyelnie erre a súlyos szükségre, és közölnie kell a császárral, hogy Őszentsége mindig ugyanazzal a szerető és állandó atyai szívvel viseltetik iránta. Szükségesnek tűnne tehát egy kedvelt és ismert személy titkos küldetése a Császárhoz egy brevével, császári királyi címmel, amely ismertetné, hogy Őszentsége milyen éberrel figyel a végső szükségre és veszélyre, és hogy Őszentsége az ő rendkívüli és emberfeletti minőségében, amelyet ez a breve is kifejez, elkötelezi a császárt, hogy mindig alázatos és engedelmes legyen, és ezzel hozzájárulhat a közönséges békességhez. A császárhoz küldendő brevéhez lehetne mellékelni a körleveleket vagy partikuláris brevüket a főbb egyházi emberekhez, nemcsak Magyarországon, hanem az egész katolikus Birodalomban, és ha úgy tetszene Őszentségének, ugyanez a küldött a császár egyetértésével átnyújthatná ezeket a nevezett egyházi embereknek, hogy hatásosabban ösztönözze őket annak végrehajtására, s ez nagyon hasznos dolog lenne. Arra is gondolni kellene, hogy ez a küldetés (vagy Nigrelli halálának vagy más alkalomnak felhasználásával) mindenki előtt titkoltassék és különösen a bécsi nuncius előtt, azzal az indokkal, hogy Őszentsége titkáráról van szó, és más csatornán nem közölhető a császárral, mint saját küldöttjével. Ez növelné ennek a kedvezésnek a súlyát és az értékét, miután egyedül a pápától indulna ki, és elvenné annak a lehetőségét, hogy úgy állítsák be, mintha ez a küldetés a nuncius ideája, gondja lett volna.”

Pedig valóban arról van szó, hogy a bécsi udvarban maradt ügyvivő, Marcantonio Santini apát javasolta a breve megküldését. Az ügyvivő 1707. augusztus 13-án¹⁶ jelenti, hogy az udvari kancellár és Salm herceg dicsérték a pápát az esztergomi érsekhez írt május 14-i leveléért, melyben elítéli a felkelést és az egyház jogainak csorbítását, s kijelentették, hogy nagy szükség lenne segítségére azon egyházi személyek ellen, akik hozzájárultak az interregnum kimondásához, és közreműködhetnek az új király megválasztásában. Ezek ellen – azt sugallták – ugyanúgy lehetne eljárni, mint ahogy tették Lengyelországban, amikor Leszczyński hívei II. Ágostot megfosztották trónjától. Santini még ebben a

¹⁵ Az interregnumról szóló határozat egy kéziratos példánya megtalálható a Fondo Albani idézett kötetében, éppúgy, mint I. József 1707. augusztus 2-án kelt nyomtatott tiltakozása és más tiltakozó iratok.

¹⁶ Ezt a levelet nem a Fondo Albani őrzi, hanem Segretario di Stato, Germania c. gyűjtemény 244. kötete.

levelében habozni látszik, hogy milyen megoldást javasoljon a pápának, augusztus 20-i levelében azonban Salm herceg sugallatára már formális brevét kér a magyar klérushoz, amelyek büntetést helyeznek kilátásba azokkal szemben, akik az új király megválasztásában részt vennének, s azt is javasolja, hogy azokat Keresztély Ágost kezéhez juttassák el. Emellett a következő tanácsot adja: „És ha e királyságból Rómában egyházi emberek tartózkodnának – mint ahogy itt feltételezik – azzal a céllal, hogy igazolják viselkedésüket, vissza kell küldeni őket, anélkül, hogy kihallgatáson fogadnák, azzal, hogy tájékoztassák őket a brevék tartalmáról, és lehetőséget kapjanak ilyen módon arra is, hogy ismertessék azt követőikkel és rájöjjenek saját hibáikra.” A megjegyzés persze Brennerre vonatkozik, akiről mindenki tudta, hogy mint Rákóczi követe Rómában tartózkodik.

Érdekes a pápai udvar reagálása erre a javaslatra. A külügyi államtitkárság először kutatást rendel el a Castel Sant' Angelóban elhelyezett levéltárban a Szentszék és Magyarország kapcsolatait illetően. Augusztus 27-én a levéltáros jelenti, hogy igyekezett összegyűjteni azokat az adatokat, amelyek a „le ragioni della Santa Sede spettanti al Regno d'Ungheria”-t tartalmazzák. A lista roppantul érdekes, mert a legrégebbi levéltári iratokat sorolja fel Magyarországgal kapcsolatban. Az első helyen VII. Gergely pápa Salamon királyhoz írott levele áll, amely említést tesz arról, hogy István király felajánlotta a Szentszéknek Magyarországot. Más okmányok arról szólnak, hogy a pápa hogyan vett részt a különböző viszályok lecsendesítésében, illetve, hogy a magyar királyok miképpen hirdették ki a különböző pápai ediktumokat.

Francesco Bianchini, a levéltáros, amikor megtudja, hogy az általa összeállított lista nem felel meg a célnak, a pápához levelet ír, amelyben felhívja a figyelmet arra, hogy 1578-ban az akkori pápa spanyolországi nunciusát arra utasította: tudassa a spanyol királlyal, nem engedhető meg, hogy valamely keresztény fejedelem szerződést kössön vagy együttműködjék a hitetlenekkel anélkül, hogy erről Krisztus helytartója tudna. Úgy véli, hogy a magyarországi trónfosztás és az új királyválasztás kapcsolatban állhat ezzel a tiltással. Ez a javaslat – mint a továbbiakból kiderül – nem találkozik egyetértéssel.

A kutatás tovább halad. Moréri *Dictionnaire*-jéből idézik az 1687-es országgyűlés határozatát, amely leszögezi, hogy Magyarország örökletes királyság. A jegyzetítő hozzáteszi, hogy Moréri hivatkozik Vanel *Histoire des troubles de Hongrie* című könyvének bevezetésére és a korabeli memoárookra. Kommentárként megjegyzi: ez a változás azzal függött össze, hogy Magyarország a rebelliók miatt elvesztette privilégiumait, és az igazságos háború feljogosította a császárt arra, hogy birtokába vegye a felszabadított országot. A *ius armorum* alkalmazásának jogosságára idézi XI. Ince pápa állásfoglalását a császár érdemeivel és jogaival kapcsolatban. Tudomása szerint a császár 1687-ben csak a szabad királyválasztási jogot vette el, de megerősítette a többi privilégiumot: „Miután nincsen kezemben az eskü és a megadatott kiváltságok szövege – írja –, nem tudom biztosan ezt állítani.”

A pápát azonban ez nem is érdekli, hanem sokkal inkább az, hogy a Szentszéknek milyen jogai vannak Magyarországon. A feljegyzések készítője azt a módszert választja, hogy azokat a szerzőket, akik azt állítják, hogy a Vatikán különleges jogokkal rendelkezik, a lap bal oldalán, akik az ellenkezőjét mondják, a lap jobb oldalán sorolja fel, idézve könyveikből az idevonatkozó részeket. A Szentszék különleges jogait mindenekelőtt Baronio egyháztörténetéből idézi, aki II. Szilveszter pápa István királyhoz írott levelére támaszkodik. A levél másolatát mellékeli. A második csoportba tartozó történet-

írók közül csak egyet említ, J. F. Behamb *Notitia Hungariae antiquo-modernae* című munkáját (Lyon, 1676), amely azt állítja, hogy a magyar királyok teljesen függetlenek a pápától és a császártól. A nyomtatott forrásokból külön is idézi a megfelelő részeket.

Mindezek tanulmányozása után kerül sor a breve megfogalmazására, amely a szeptember 2-i dátumot viseli. Fabrizio Paolucci külügyi államtitkár szeptember 3-án küldi meg Santininek, s egy hét múlva, 10-én megírja, hogy a brevével a pápa be akarta bizonyítani: „Minden más meggondolást félretéve, elkötelezi magát, hogy támogatja Ő Császári Felseje ügyét, és elítéli azokat a merényleteket, amelyeket eddig elkövettek vagy a jövőben el fognak követni az ő kárára.” A brevét Keresztély Ágostnak vagy annak a miniszternek kell bemutatnia, aki az egyházi ügyekkel foglalkozik. Utasítást kap arra is, hogy elmondja, a pápa szándékosan súlyosan elítélő kifejezéseket használ, s a császár melletti kiállását bizonyítja azzal is, hogy a brevét nem előzte meg semmiféle figyelmeztetés, ami ilyenkor szokásos, s amit gyakorolt Lengyelország esetében. A Szentszék felhatalmazta az érseket és az udvart, hogy tetszésük szerint használja fel az iratot. Ha úgy ítélik, hogy jobb volna apostoli küldöttet küldeni Magyarországra, a pápa erre is kész, ebben az esetben azonban titokban kellene tartani a brevét.

Santini szeptember 24-én kapta meg a brevét, és október 8-án jelenti, hogy bár azt szívesen fogadták, Salm herceg közölte: „a klérusnak szóló brevében olyan kifejezések vannak, amelyek karosak a magyar korona jogaira nézve”. Az ügyvivő a vitában hivatkozik Baronio *Annalesseire* és a *Breviariumra*, amelyekben a Szentszék Magyarországot illető jogai nyomtatásban is említetnek.

Október 15-én megírja, hogy Bécsben a magyar miniszterekkel együtt konferenciát tartottak a brevéről, és megállapodtak abban, hogy kihirdetik azt, de kéri, hogy néhány szó maradjon ki belőle, mégpedig a *cum omni jure et potestate sua* (minden joga és hatalma alapján, ti. a *pápáé* alapján) megfogalmazás. Az érseket bízták meg azzal, hogy ezt tudassa a pápával.

Keresztély Ágost olasz nyelvű levele október 18-án kelt, s benne kifejti, milyen elégedett a pápa atyai gondoskodásával, de azt is, hogy a császárhoz hű magyar mágnások nem javasolták a magyar klérusnak szóló breve kiadását, s ennek okáról a külügyi államtitkárt, Paolucci kardinálist részletesebben is tájékoztatja. Az államtitkárhoz intézett október 15-én kelt latin nyelvű levélben elmondja, hogy magyar „előkelőkkel”, világiakkal és egyháziakkal tanácskozott, akik kifogásolták a brevének a „*cum omni jure et potestate sua*” kifejezést a következő részben: „Sed speciali jure in his quae pertinent ad istud Regnum quod olim etc. usque oblatum perpetuo devovit.” Ő maga is vitatja e megfogalmazás helyességét, hivatkozva a konstanzi zsinat határozatára, amely 1414-ben világosan körülírta a Szentszék jogait Magyarországon. Ezek a szavak túlzottan általánosak és félreérthetőek, s zavart kelthetnének a népben és főleg az „eretnekeknél”, akiket még jobban elidegenítenének. Mindezek alapján bejelenti, hogy felfüggesztette a breve (ő bulláról beszél) kihirdetését, és kéri, hogy a pápa törölje a kifogásolt kifejezést.

A külügyi államtitkár előbb október 22-én röviden, majd november 5-én tételesen is válaszol Santininak, s megírja, hogy e megfogalmazást nem véletlenül használták, benne van a VII. Gergely pápa által Salamon királynak írt levélben, s azt idézi Baronio egyháztörténetében a X. kötetben az ezredik évnél. A megfelelő részt latinul közli és hangoztatja, hogy sok más dokumentum bizonyítja a megfogalmazás helyességét. Dicséri a breve „sobrieta-ját” és „moderazione-ját”, amely megelégedett azzal, hogy István király szavait

idézze, s ezekhez semmit hozzá nem tett. A pápát nagyon meglepte az a kívánság, hogy hagyják ki a brevéből a kifogásolt szavakat. Szerencsétlennek tartja, hogy amikor atyai jóindulatát akarja mutatni a császár iránt, és nem veszi tekintetbe a többi hatalom esetleges ellenvetéseit, ilyen „interpretazioni sinistre-kat alkalmaznak, hogy teret nyerjenek és kiterjesszék a hatalmukat”.

A pápa — úgy látszik — végül is beleegyezett a változtatásba, mert a brevének a vatikáni levéltárban őrzött két példányának egyikében sem szerepel az inkriminált kifejezés.

A pápa és a császár közötti kiegyezésre a következő év végén került sor, amikor a Szentszék Giulio Piazza nazaréti érseket küldi Bécsbe. Az érsek instrukciójában részletesen ismertetik Róma és Bécs kapcsolatait, s ezzel összefüggésben szó van a pápa 1707-es kezdeményezéséről is. Így az utasítás említést tesz az esztergomi érsekhez 1707. május 14-én intézett levélről. Arról, hogy nem hallgatott azokra a javaslatokra, amelyeket Rákóczi küldöttje (ablegato) adott elő, sőt nem is válaszolt ezekre, hogy az 1707. szeptember 2-i brevét akkor írta, amikor ez a küldött éppen Rómában tartózkodott. Pedig ez utóbbit támogatták francia „miniszterek” (il sudetto ablegato del Ragozzi protetto, favorito e assistito da ministri di Francia).

Ez a megjegyzés válasz lehet Keresztély Ágost egyik dátum nélküli levelére, amely arról szólt, hogy értesülése szerint Brenner azzal dicsekszik Rómában: mihelyt a császári csapatok elvonulnak, a pápa fogadja őt, s ekkor leleplezi a Rákóczi ellen felhozott vádakat. Egy bécsi miniszter szájába adva, ehhez hozzáteszi: csak csodálkozni lehet, hogy a pápa miért nem űzi ki Rómából. Az államtitkár valószínűleg erre reagál az érsekhez 1708. február 18-án írt levelében, amikor ő is csodálkozik azon, hogy a jóindulat ilyen sok jele után meg mindig kételkednek a pápa szándékaiban, és szinte felelősségre vonják. Persze tény — és ezt a feltárt iratok bizonyítják —, hogy a pápa mégis fogadta titkos audiencián Brenner, mégpedig a breve megfogalmazásának másnapján. Érdemes megjegyezni, hogy az apát nem szól a brevéről, s Rákóczit nem figyelmezteti a Vatikán szándékáról sem.

A pápa és a császár közötti kapcsolatok fokozatosan javultak, s 1709. augusztus 17-én XI. Kelemen újabb brevét ad ki azon papok ellen, akik a „rebellisek” mellett kitartanak, s ennek szövegét az érsek egyik 1709. szeptember 14-én kelt levele szerint nagy meglepéssel fogadta a császár és tudjuk, sor is került kihirdetésére.

Az elmondottakból következik, hogy Brenner kezdettől fogva ellenszenvvel találkozott Rómában, még ha a pápa és a császár közötti viszony rossz is volt. Az egyház politikailag a törvényesség alapján állt, és elítélte a lázadást. Vallási szempontból pedig félt a katolikus egyház befolyásának csökkenésétől, az egyház lehetőségeinek és jogainak korlátozásától a felkelők által felszabadított területeken. Így tehát az egyházi ideológia és érdek egyaránt ellentmondott Rákóczi támogatásának. Brenner főleg a francia diplomáciát hibáztatja a kudarcért, bár elismeri a pápai állam gyengeségét és szorongatott helyzetét. A Szentszék viszont úgy látja, hogy a francia követ támogatta Brenner küldetését, s a császári udvar előtt érdemnek tudja be, hogy XI. Kelemen ennek ellenére a császár pártjára állt. Brenner végül is kénytelen volt elhagyni Rómát, de nemcsak azért, mert a francia udvar nem küldött pénzt, hanem főleg azért, mert a Vatikán nem vállalta a kurucok melletti állásfoglalást, sőt a leghatározottabban szembefordult Rákóczival politikai és egyházi okokból egyaránt.

Béla Köpeczi: Rákóczi's Emissary to Rome

Rákóczi sends Domokos Brenner, the provost of Szepes to Rome on the 4th of May 1707, with the commission to inform the Pope about the purposes of the liberation struggle and to demand for his support; to have the free election of the king, to ask the Vatican to influence Hungarian catholic church and to call pontiffs to join the confederation; to assure for Rákóczi the kings' advowson; and to help him to have catholic bishop appointed in Transsylvania.

Brenner's emissary was well-known from the study of Kálmán Benda 'Rákóczi and the Vatican' published in 1959 in the *Történelmi Szemle*, based on domestic resources. Thanks to Lajos Pásztor, a collaborator of the Vatican Archives we could find the documents read in the 197th volume of the Fondo Albani division of the Vatican Archives. From these document we can find out the demands presented by the emissary and how he informed the Court about the purposes of the Hungarian uprising. Since Brenner composed political papers to assume the Hungarians' grieves and to explain them for a stranger.

His mission took place in a tension between Vienna and the Vatican and even the Pope was threatened by the Imperials. Under these circumstances Clement XI. could not accept Rákóczi's proposition in spite of the French support, although he was willing to receive the emissary at a secret audience. He thought the Hungarian affaire gives good opportunity to compromise with the emperor and he had a breve composed on the 3th of September 1707, calling the Hungarian church to remain true to the king. In his breve he mentioned the Pope's special right in Hungary that caused great disapproval in Vienna. This made the Court to change the text. The pope showed most severe determination only two years later, when on the 17th August 1707, satisfying all the wishes of the Imperial Court, denounced those priests standing fast by the rebels. Finally the Vatican because of political, ideological, religious reasons place itself in opposition to the Hungarian liberation struggle, and the study also details these argumentation.

Бела Кёпечи: Посол Ракоци в Риме

4-ого мая 1707-ого года Ракоци послал в Рим настоятеля из Сепеша, Домокоша Бреннера таким поручением, чтобы он изложил папе цель борьбы за свободу и просил у папы, заставить признавать право на свободное избирание короля, просил Ватикан воспользоваться своим влиянием на венгерскую католическую церковь в целях присоединения первосвященников к конфедерации, обеспечения для Ракоци королевское право патроната и чтобы папа помог ему в назначении католического епископа в Трансильвании.

Миссия Бреннера была нам известна по статье Калмана Бенды: Ракоци и Ватикан, которая была опубликована в 1959-ом году в журнале *Történelmi Szemle*, и которая опиралась на отечественные источники. Благодаря одному из сотрудников Архива Ватикана, Лайошу Пастору, нам удалось найти документы, которые находятся в 197-ом томе запаса архива, названного фондо Албани. Из этих документов выясняется, какими вопросами обратился посол к Курии, каким образом информировал её о целях венгерского восстания. Ибо Бреннер составил политические сочинения, в которых собирал жалобы венгров и объяснил их постороннему наблюдателю.

Послание Бреннера происходило в такой ситуации, когда между Веной и Ватиканом стояло напряжённое положение и кайзеровское войско наседало и самого папу. В таких условиях Климент IX. и при поддержке французской дипломатии не мог принимать предложения Ракоци, хотя был готов принимать Бреннера на тайную аудиенцию. Папа считал, что он может пойти на уступки именно по поводу венгерского вопроса, и поэтому 3-его сентября 1707-ого года сочинил «бreve», в

котором призвал венгерское духовенство остаться верным королю. В этом «бreve» он напоминает и о специальных правах папы относительно Венгрии, которое вызвало в Вене большое недовольство, и это заставило Курию изменить текст «бreve». Однако самое суровое выступление папы против венгерских восставщиков произошло только два года позже, 17-ого августа 1709-ого года, когда — удовлетворив уже все требования кайзеровского двора — осудил тех священников, которые остаиваются реформистов. В конце концов, из за политических, идеологических и религиозных соображений Ватикан противопоставился венгерской борьбе за свободу. Статья излагает и аргументацию этого факта.

**Mit bizonyítanak az 1882–1913-as export-statisztikai adatok:
Magyarország valóban csak a Monarchia „éléskamrája” volt?***

A 19. századi közép-kelet-európai agrárországok között Magyarország egyedülálló helyzetben volt. Egyes körülmények kedveztek az ipari fejlődésnek, meghatározott sajátosságok viszont ellene hatottak. Az ország sajátos helyzetét alapvetően az Ausztriával fennálló szövetség, a dualista monarchia határozta meg, ami a közös piacot, a részleges vámuniót,¹ a közös valutát, egységes vámtételeket harmadik ország felé, valamint a két ország közötti szabadkereskedelmet jelentette. A magyar termelők így zöld utat kaptak a nagy (és növekvő mértékben védett) ausztriai piacokhoz, a magyar kormány azonban képtelen volt törvénybe iktatni egy olyan független vámtarifarendszert,² ami az osztrák gyárak erős konkurrenciájának kitett helyi ipart védhette volna. A dualista monarchiát létrehozó 1867-es kiegyezésben Magyarország részt vállalt az Osztrák Birodalom államadósságaiból és a közös kormányzati szervek költségvetéséből (főként a hadügy, a külügy és a birodalmi államháztartás területén), ugyanakkor a bécsi pénzügyi központ csatornáin keresztül önállóan részesülhetett a közös beruházási alapokból.³

A dualista monarchia, egy író szavaival élve, az osztrák külkereskedelmi politika „liberális korszakában” született meg.⁴ Anglia nem sokkal előtte kötött fontos kereskedelmi egyezményt Ausztriával, a Franciaországgal kötött Cobden szerződéssel összhangban.⁵ A hosszan tartó protekcionizmus és tilalmi rendszer után bevezetett liberálisabb

*Jelen tanulmány egy korábbi változata a III. Congrès de l'COHTEC (Jablonna, Lengyelország, 1973.) számára készült el.¹

¹L. S. M. Eddie: Limits on the Fiscal Independence of Sovereign States in a Customs Union: „Tax Union” Aspects of the Austro-Hungarian Monarchy, 1868–1913. Canadian-American Review of Hungarian Studies (megjelenés előtt).

²A kiegyezés gazdasági feltételeinek 1907-es újratárgyalásakor Magyarország jogot szerzett a vámunióból történő kilépésre és független vámterület létrehozására, ezt a jogát azonban nem gyakorolta. S. M. Eddie: Economic Policy and Economic Development in Austria-Hungary, 1867–1913. The Cambridge Economic History of Europe, vol. 8. (Cambridge University Press, megjelenés alatt), 89.

³A beruházási alapokból történő részesedés Magyarország számára a dualista monarchiában való részvétel legelőnyösebb vonatkozásainak egyike lehetett volna. Katus László: Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism (1867–1913): A Quantitative Analysis, In: (E. Pamlényi ed.) Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, no. 62. (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970), 81. Több mint száz éves hatalmas mennyiségű irodalom áll rendelkezésre arról az ellentmondásos kérdéstről, hogy a dualista monarchia melyik tagja húzott többet a szövetségből. Jelen tanulmánynak nem célja belemenni a vitába, az eltérő álláspontok megtalálhatóak: Hanák Péter: Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchiában – Túlsúly vagy függőség? Századok, 105/5 (1971), 903–931.

⁴Ludwig Láng: Hundert Jahre Zollpolitik (Wien–Leipzig, Carl Fromme, 1906), 205–230.

⁵Karl F. Helleiner: Free Trade and Frustration: Anglo-Austrian Negotiations 1860–1870. (Toronto University of Toronto Press, 1973), 3.

kereskedelempolitika részleges, kelletlen⁶ és átmeneti jellegű volt csupán. Bismarck új irányvonalára reagálva az Osztrák–Magyar Monarchia késedelem nélkül csatlakozott ismét a protekcionista táborához, először az 1878-as vámegegyezménnyel, majd az 1882-es és 1887-es törvényekkel, amelyek szinte szóról szóra megegyeztek a német vámrendelkezésekkel.⁷

A magyar mezőgazdasági termelők kezdetben a szabadkereskedelem lelkes hívei voltak, világosan felismerték a mezőgazdasági termékek széles körű piaci elhelyezési lehetőségeiben és az alapvető gyártmányok olcsó importjában rejlő előnyöket. Az olcsó (elsősorban amerikai) gabona európai piacokra történő beáramlása, a többi európai állam növekvő protekcionizmusa, az 1873-as válságot követő pénzügyi nehézségek azonban lényegesen módosították a helyzetet. Az 1878-as osztrák–magyar vámegegyezés (és a későbbi megállapodások) már kimondták a mezőgazdasági termékek vámkötelezettségét,⁸ és az 1906-os végső vámtörvény jelentős mértékben emelte sokféle mezőgazdasági termék vámtételeit, főképpen a gabonafélékét.⁹ A magyar ipari vámok és az osztrák mezőgazdasági vámok kölcsönös támogatását könnyen fel lehet fogni a „textil és búza frigyeként”, hasonlóképpen a német gazdaságtörténelemre oly jellemző „vas és rozsvé”.¹⁰

1. táblázat

Ausztria részesedése a magyar külkereskedelemben,
a folyó árak értéke alapján (százalékban)

Ötéves átlag báziséve	Ausztria felé export	Import Ausztriából
1885	72	83
1890	73	84
1895	75	80
1900	72	78
1905	72	76
1910	75	74

Forrás: *Magyar Statisztikai Közlemények*, új sorozat, vol. 63: A Magyar Szent Korona Országainak 1882–1913. Évi Külkereskedelmi Forgalma. (Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1923.)

⁶ L. különösen 1–3. fejezet.

⁷ Az 1882-es osztrák–magyar vámegegyezés szinte szolgai módon egyezett az 1881-es német vámszabályokkal, az 1887-es emelések az 1885-ös német vámtételek másolatai. *Josef Grunzel*: Handelspolitik und Ausgleich in Österreich–Ungarn (Wien–Leipzig, Duncker und Humboldt, 1912), 48.

⁸ *Wilhelm Offergeld*: Grundlagen und Ursachen der industriellen Entwicklung Ungarns. Probleme der Weltwirtschaft: Schriften des Instituts für Seeverkehr und Weltwirtschaft an der Universität Kiel, Vol. 17. (Jena, Gustav Fischer, 1914) 181.

⁹ A gabonavám hatására az osztrák import védelmét szolgáló korábbi kevezetlen helyzet teljesen megfordult, a kereskedelmi feltételek megjavultak, lehetővé vált a monarchián belüli piacra termelés támogatása. L.: *S. M. Eddie*: The Terms of Trade as a Tax on Agriculture: Hungary's Trade with Austria, 1883–1913. *Journal of Economic History*, vol. 32. 1. (1972. március), 298–315.

¹⁰ *Alexander Gerschenkron*: Bread and Democracy in Germany. (Berkeley, University of California Press, 1943), különösen az 1. fejezet; l. még *S. M. Eddie*: Cui Bono? Magyarország és a dualista Monarchia védővámpolitikája. *Történelmi Szemle*, 19/1–2 (1976), 156–166.

Jelen tanulmány központi témája az Osztrák–Magyar Monarchia külkereskedelmi politikájának „neo-protekcionista” korszaka. Az elemzés 1882-vel kezdődik, ebből az időből származik az első megbízható adat Magyarország export–importjáról, ideértve az Ausztriával fennálló kereskedelmi kapcsolatokat is.¹¹ Az 1. táblázatból egyértelműen kitűnik Ausztria szerepének jelentősége, mind piacként, mind pedig szállítóként. Ausztria tartósan felvásárolta a magyar export háromnegyedét, és a magyar import három-

2. táblázat
A magyar külkereskedelem mennyiségi és ár szerinti^a 1882/86–1909/13-as
átlagos évi cserearányai^b

Árufajták ^c	Mennyiség		Ár	
	összkereske- delem	Ausztriával folyó kereskedelem	összkereske- delem	Ausztriával folyó kereskedelem
<i>I. Teljes export</i>	2,72	2,84	-0,41	-0,17
A) Mezőgazdasági termékek	2,27	2,52	0,01	0,08
főbb gabonafélék	0,78	1,51	1,04	1,04
állatok és állati termékek	3,20	3,09	0,38	0,40
B) Ipari nyersanyagok és tűzelőanyagok	2,01	1,37	-0,44	-1,06
C) Késztermékek	3,58	3,82	-0,79	-0,35
textil	3,48	3,35	-1,29	-1,54
élelmiszerek és borok	3,05	3,60	-0,34	-0,66
egyéb	4,70	4,58	-1,42	-1,62
<i>II. Teljes import</i>	3,64	3,37	-0,85	-1,02
A) Mezőgazdasági termékek	2,70	2,24	-1,10	-1,92
B) Ipari nyersanyag és fűtőanyag	5,87	5,72	-0,72	-1,38
C) Késztermékek	3,50	3,26	-0,85	-0,93
textil	2,51	2,56	-0,80	-0,83
élelmiszerek és borok	3,52	3,25	-1,92	-2,13
egyéb	4,58	4,19	-0,72	-0,81
Forrás: lásd 1. táblázat.				

^aA mennyiségi mutatók az 1913-as súlyozott árakon, az ármutatók pedig az 1913-as súlyozott mennyiségeken alapulnak.

^bA korszakhatárt alkotó két ötéves időszak átlagának középértéke közötti folyamatosan kiegyenlített arányszám.

^cAz egyes fajtákba tartozó árukra vonatkozóan lásd az 1. mellékletet.

¹¹ Ez az 1881-be létrehozott Központi Statisztikai Hivatal reformját követte. A reform hatására vonatkozóan l. *Bokor Gusztáv*: Geschichte und Organisation der amtlichen Statistik in Ungarn (Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1896). L. még *Kenessey Zoltán*: A Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtései és kiadványai, Statisztikai Szemle, vol. 39. No. 12. (1961), 1238–62.

negyedét, illetve esetenként több mint négyötödét fedezte. Az import osztrák részarányának visszaesése tükrözi egyrészt az Ausztriával szemben alkalmazott kereskedelmi feltételek relatív javulását, másrészt pedig a magyar ipar bővülését.¹²

A magyar export és import különböző tételeinek növekedését a 2. táblázatból láthatjuk. Az ipari késztermékek exportjának, valamint a nyersanyag és fűtőanyag importjának relatív gyors növekedése a Magyarországon akkoriban meginduló iparosítási folyamatot tükrözi.¹³ A továbbiakban a magyar késztermékexporttal fogunk foglalkozni.

I.

A vizsgált periódus elején Magyarország az agrárországok csoportjába tartozott, gazdasági fejlődése messze a nyugat-európai színvonal alatt volt.¹⁴ Külkereskedelmi vonatkozásban azonban Magyarország egyáltalán nem tartozott a kizárólag mezőgazdasági nyersanyagot exportáló országok közé: 1882–86 között átlagosan az összexport 35%-át a feldolgozó ipar termékei tették ki.¹⁵ A késztermékek több mint felét élelmiszcikkek és borok alkották, a „fő” exportcikk, a liszt egymagában az export 11%-át tette ki 1882 és 1886 között. Ezzel szemben a *per se* mezőgazdasági termékek a szóban forgó évek összexportértékének 55%-át tették ki, ebből az első csoport, az alapvető gabonafélék (búza, rozs, árpa, zab és kukorica) a teljes exportérték több mint egyötödét (21%-ot) képezett.

A fenti arányok a vizsgált három évtizedben eltolódtak, bár nem túlzott mértékben. 1909–13 között a késztermékek 42%-át alkották az összexportnak, a mezőgazdaság ebben az időszakban nagyjából megtartotta korábbi szerepét, 53%-al. A feldolgozott élelmiszer és bor aránya 19%-ról 24%-ra nőtt, a liszt egymaga 14%-át alkotta az 1909–1913-as teljes exportnak. Ugyanakkor az alapvető gabonafélék exportja kevesebb mint az összexport 16%-át tette csak ki 1909–13-ban.

Fenti mutatók magukban foglalják az ár- és a mennyiségi trendeket is. A kereskedelem áruösszetételében változásokat figyelhetünk meg – elsősorban az Osztrák Birodalmon kívüli országok vonatkozásában –, ezzel a tanulmány későbbi szakaszában fogunk foglalkozni. A kereskedelmi struktúra változásának jó része a „belső” (Magyarország és Ausztria közötti) és a „külső” (Magyarország és a többi ország közötti) kereskedelmi feltételek fokozódó mértékben eltérő voltának köszönhető. A Monarchia vámpolitikája sikerrel őrizte meg a dualista rendszerű állam két része közötti hagyományos kereskedelmet, Magyarország azonban rákényszerült arra, hogy egyre több külön (és gyorsabban változó) feltételeket alkalmazzon a külső országokkal folytatott kereskedelmében.¹⁶

¹² S. M. Eddie: The Terms and Patterns of Hungarian Foreign Trade, 1882 -1913. Journal of Economic History, vol. 37, no. 2 (1977 június), 329–358.

¹³ Katus, különösen 48. táblázat, 53–58.

¹⁴ Uő. 65–69.

¹⁵ L.: A mellékletet az egyes kereskedelmi kategóriákban tartozó árukról. A „feldolgozó ipar” itt tág értelemben értendő.

¹⁶ S. M. Eddie: Terms and Patters . . . 437–348.

A magyar késztermékexport alakulását a 3. táblázaton követhetjük nyomon. Az Ausztriába, illetve a többi ország felé irányuló magyar export késztermék hányada közötti eltérések különösen a vizsgált periódus második felében tűnnek ki. 1897-től kezdve a nem Ausztria felé irányuló export késztermék hányada minden évben meghaladta az Ausztriába irányuló export késztermék hányadát. 1912-ben és 1913-ban pedig a külső országok felé irányuló magyar exportnak több mint a felét (53, illetve 54%-át) ipari termékek tették ki.¹⁷ Míg az adott időszakban a „hagyományos” ipar (élelmiszerfeldolgozás és textilipar) arányai meglepően azonosak maradtak, a „nem hagyományos” ipar (3. táblázat utolsó három oszlopa) területén jelentős eltéréseket találunk.

Több más ország sémájától eltérően a magyar textilipar nem játszott elsődleges szerepet az ország korai iparosodásában. Valószínűleg az osztrák textilgyárak konkurenciájának hatására a magyar iparág nem fejlődött gyorsan nagyméretűvé, még állami

3. táblázat

A magyarországi exportnak a folyó árak értéke alapján
százalékosan kifejezett késztermékaránya

Ötéves átlag báziséve	Összes késztermék			Élelmiszerek és borok		
	T	A	TA	T	A	TA
1885	36	34	40	19	18	22
1890	35	34	35	20	20	20
1895	37	38	36	22	23	20
1900	39	39	41	22	22	21
1905	40	39	45	22	22	20
1910	42	40	48	23	24	21

Ötéves átlag báziséve	Textil			Egyéb		
	T	A	TA	T	A	TA
1885	6	6	6	10	10	12
1890	5	5	4	10	9	11
1895	4	5	3	10	10	13
1900	4	4	3	14	12	17
1905	4	4	5	14	12	20
1910	5	5	7	13	11	20

Forrás: lásd 1. táblázat.

T = teljes export

A = Ausztriába irányuló export

TA = egyéb országokba irányuló export

¹⁷ Az Ausztriával folytatott kereskedelem *szintje* természetesen sokkal magasabb volt. Ausztria következetesen felvásárolta a magyar késztermékek kb. 70%-át: a 3. táblázatban megjelölt időszakok adatai a következők: 68, 73, 76, 71, 69 és 71%.

támogatással sem.¹⁸ Az exportkereskedelemben nagyjából azonos százalékban szerepelt az egész időszak alatt, bár egyes adatok szerint a magyarországi belső piacon sikerült előretörnie.¹⁹ A feldolgozó ipar fő „hagyományos” exportja, az élelmiszerfeldolgozás területén a 3. táblázaton emelkedést láthatunk. Ez a növekedés nem annyira az export bástyája, a liszt eladásának növelésén alapult, hanem sokkal inkább a cukoripar, mint fő exportcikk gyors fejlesztésén. A cukorexport 1909–1913-ra az 1882–86-os átlagszint tizenháromszorosára emelkedett, ez részben az Ausztriába irányuló cukorexport *szinte teljes* felszámolásából, részben pedig a többi ország felé irányuló export több mint 80-szoros növeléséből állt össze.²⁰ Magyarország teljes mértékben kiaknáztta cukor-export-lehetőségeit, bár ezek a lehetőségek nem terjedtek ki az ausztriai exportra a Monarchia felvevőpiacának 1896-os igencsak hatékony kartellizálása következtében.²¹ A külső piacokon a lisztet a cukor váltotta fel (1909–13-ra a lisztkivitel a nem Ausztriába irányuló export mindössze 3,7%-át tette csak ki, ugyanakkor a Monarchián kívüli exportban az 1882–86-os 0,7%-ról a cukor 1909–13-ra 16,5%-ra nőtt.) Ennek oka az volt, hogy a kartellizálás a cukorexport külpiazi elhelyezését, a vámrendelkezések pedig a liszt Monarchián belüli értékesítését segítették elő.

II.

Az export összetételében az élelmiszerfeldolgozó ipar javára bekövetkezett jelentős változás mellett az ipari termékek exportjában leggyorsabban a „nem hagyományos” szektor részaránya emelkedett (lásd a 3. táblázaton az „egyéb” címszó alatt). A 4. táblázat részletesen ismerteti az egyes alcsoportok százalékos arányát, ezek együttesen a „nem hagyományos” késztermék export több mint 90%-át teszik ki.

A vizsgált időszak egészének növekedési üteme mellett két külön periódus adatai is bemutatásra kerülnek. Az 1887–1889-es éveket Katus a magyar ipari fejlődés „nagy kitörésének” nevezi, az 1900–1913-as időszak az ipari termelés lassúbb, de változatlanul tekintélyes növekedését hozta magával. Katus az első időszakot a nehézipar erőteljes előretörésének periódusaként jellemzi, míg a századfordulótól az első világháborúig terjedő években a hangsúly a könnyűiparra tevődött.²² Ezt a meghatározást a 4. táblázat adatai is megerősítik. A nehézipar (vas és acél, gépi berendezések — a mezőgazdasági

¹⁸ Szinte valamennyi Magyarországon létező textilgyárat kormánytámogatással hoztak létre vagy segítettek. *Offergeld*, 38.

¹⁹ I. T. Berend–Gy. Ránki: *The Development of the Manufacturing Industry in Hungary (1900–1914)*. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, No. 19 (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960), 22. Megjegyzendő, hogy bár a 3. táblázat szerint a Monarchián kívüli export 3–7%-a textilipari termék volt, az bruttó adat. Magyarország nettó textilimportőr volt úgy Ausztriából, mint a többi országból. Sőt, mindkét helyről jövő import mennyisége a vizsgált periódusban emelkedett. L. S. M. Eddie: *Economic Policy* . . . 5 A táblázat.

²⁰ Az Ausztriába irányuló export 1909–13-ra az 1882–86-os átlagszint 6%-ára esett, a cukorexport 13-szoros növekedése ellenére.

²¹ A vita további részleteire vonatkozóan I. S. M. Eddie: *Terms and Patterns* . . . , különösen 345–346.

²² Katus, 57–58.

4. táblázat

Az exportvolumen növekedési üteme, szelektált „nem hagyományos” késztermékek (évi százalék)^a

	1887–1899			1900–1913			1882/86–1909/13		
	T	A	TA	T	A	TA	T	A	TA
1. Bőr, gumi és vászon	5,1	3,5	5,4	4,5	2,8	10,2	5,6	5,5	5,7
2. Fa, üveg és kőedény	0,8	1,5	–1,6	6,9	7,6	4,9	4,4	5,7	1,3
3. Fémek	6,5	6,1	6,8	–3,3	–4,9	0,1	4,5	3,9	6,1
a) vas és acél	5,9	6,9	2,4	–5,6	–6,6	–3,1	3,5	3,0	4,8
b) egyéb fémek és fémáruk	7,4	7,4	6,4	5,2	2,6	10,6	8,6	7,6	11,4
4. Gépi felszerelések, szerszámok, járművek és alkatrészek	9,6	9,5	10,4	–3,5	–1,9	–4,2	5,3	4,8	6,1
a) mezőgazdasági felszerelések	4,5	–1,1	6,2	8,0	9,9	7,2	7,5	6,3	7,9
b) egyéb gépezet, jármű és alkatrész	9,6	10,2	10,2	–6,0	–3,7	–6,8	4,1	3,8	5,0
c) szerszámok, eszközök és elektrotechnikai cikkek	11,9	9,1	16,5	2,1	–1,0	5,6	8,8	7,3	10,5
5. Vegyiáru, gyógyszer és műtrágya	7,0	6,1	9,1	0,5	–0,3	2,1	4,1	4,0	4,3
a) vegyiáru és gyógyszer	8,3	7,2	11,6	3,7	2,7	5,7	5,8	5,7	5,9
b) műtrágyák	5,5	5,0	6,5	–6,1	–5,6	–7,1	1,4	1,6	1,0
6. Papír, nyomdaipari termék és könyvkiadás	4,6	7,2	1,0	8,9	8,8	8,9	6,3	7,1	5,0
a) papír és papíráru	5,5	9,7	1,2	11,3	12,1	9,8	7,5	9,1	5,5
b) nyomtatás, kiadás és művészeti munkák	2,9	3,9	0,3	0,0	–1,7	3,5	2,5	2,5	2,7
Összes „egyéb késztermékek” (valamennyi késztermék a textilipari és az élelmiszeripari termékeken kívül)	6,5	6,4	6,5	0,2	–0,4	1,0	4,7	4,6	4,7

^aÁtlagos évi növekedési ütem, az 1913-as súlyozott árak alapulvételével.

Forrás: lásd 1. táblázat.

gépektől eltekintve) és a műtrágya exportja a „nagy kitörés” idején gyorsabb ütemben nőtt, mint ezt követően, a könnyűipar (bőr, gumí, vászon, fa, üveg, kőáru) exportjára ennek fordítottja érvényes. Bizonytalan, hogy a papíripar a „könnyű-nehéz” felosztásban melyik iparághoz kerül, és a hagyományos „nehéz” iparág, a vegyipar nem igazítható a kialakított sémák keretei közé. Más „könnyű” iparágak, mint pl. a textilipar (amelynek exportja a későbbi időszakban szintén valamelyest gyorsabban növekedett), nem szerepel a táblázatban. Ezzel együtt azonban a Katus által felvázolt kép az iparosodás változó struktúrájáról nagyjából helyesen tükröződik a különféle késztermékek exportjának relatív ütemében.

A „nem hagyományos” késztermék export 1900–1913 közötti lassú növekedése a „nehézipari” exportviisszaesés – különösen a vas-, acél- és gépgyártás – hatását tükrözi. A vizsgált periódusban az Ausztria és a más országok felé irányuló export megközelítően azonos növekedési üteme ebben az új szektorban azoknak az árváltozásoknak a felismerését nehezíti meg, amelyek az összeexport *értékösszetételének* differenciált növekedését igazolják (3. táblázat). A korszak egészében valójában az ilyen „egyéb késztermékek” növekedése jelentette szinte kizárólag a nem Ausztria felé irányuló export késztermékhányadának emelkedését: a késztermékexport az 1882–1886-os 40,2%-ról 1909–1913-ra 49,5%-ra emelkedett, a 9,3%-os emelkedésből 8,5% az „egyéb késztermékek” exportnöveléséből származik. (11,6%-ról 20,1%-ra emelkedett).

III.

Az eddig elmondottakból világosan látszik, hogy milyen óriási hatással volt Ausztria a magyar gazdasági növekedés és export-terjeszkedés jellegére. Láttuk, hogy az áruösszetétel és az export iránya milyen mértékben tükrözi úgy a magyar ipari fejlődés szerkezetét, mint az osztrák–magyar vámunió által biztosított lehetőségeket és hátrányokat. Ez a két tényező azonban nem független egymástól – az ipari növekedés struktúráját nagymértékben befolyásolta a dualista monarchia, mint szabadkereskedelmi terület effektíve létezése. Az egységes monarchiai piacra történő termeléshez szükséges regionális specializáció fejlődése már 1882-re jelentős mértékben előrehaladt 1850-hez viszonyítva (vám-sorompók felszámolása). Magyarország nem egyszerűen a „birodalom éléskamrája” volt, de bizonyos késztermékek jelentős exportőre is, amely termékek gyártása többnyire az ország saját nyersanyagtermelésén alapult.

Bár a Monarchia különböző részein lehetőség volt az egyéni termelés fejlesztésére, (a kereskedelmi politika és a limitált közlekedési lehetőségek korlátain belül), a magyar feldolgozóiparnak azonban nemcsak a hagyományos érdekek politikai és gazdasági erejével kellett számolnia (Ausztriában és odahaza egyaránt), hanem más országok protekcionista politikájával és számos exportlehetőség kartell útján történő mesterséges korlátozásával is. A kartellizálás erős hatást gyakorolt a magyar vas- és acélgyártásra,^{2 3} és még inkább a cukoriparra, amelyben Magyarország Ausztriánál olcsóbb termelő volt, az

^{2 3} Az első ízben 1879-ben létrehozott vas- és acélkartell nagyjából a századforduló körül oszlott fel. 1902-ben szigorúbb formában újra létrehozták. *Berend–Ránki*, 33.

osztrák piacokról azonban kiszorult.²⁴ Így a kölcsönös előnyök teljes kiaknázása a cukor vonatkozásában nem volt megvalósítható; amennyiben erre lehetőség lett volna, az iparág fejlődése még látványosabb lett volna.

A növekvő mértékben differenciált exportlehetőségek az osztrák piacokon (más országokhoz viszonyítva) oda vezettek, hogy egyre különbözőbb árukat küldtek, és importáltak ezekre a területekre, illetőleg ezekről Magyarországra. A magyar mezőgazdaság, amely többé-kevésbé kényelmesen pihent babérjain, valamint a dualista Monarchiában létrejött politikai erején, egyre inkább függött az osztrák piactól, és egyre kevésbé volt képes harmadik ország felé exportálni. Ennek eredményeképpen, mint ahogyan ezt az I. részben láthattuk, a vizsgált periódus végén a más országok felé irányuló export nagyobb része késztermék volt, ugyanakkor az Ausztriába menő export háromötöde mezőgazdasági termék volt. Ugyanezt mondhatjuk el a lisztőrlésről, ami szintén elvesztette külső piacait (némi módosítással a hengeres őrlés magyar szabadalmának lejártakor elvesztett technológiai fölényre tekintettel).

A hagyományos exportszektorok egyre inkább Ausztria felé irányultak, míg a nem hagyományos szektorok exportja a Monarchián kívül talált piacra. Így egyik oldalon létezik bizonyos támogató tevékenység és egyfajta kölcsönös előnyökön alapuló szerződés az erősen protekcionista osztrák iparosokkal, a másik oldalon pedig kialakulnak új iparágak, amelyek meglehetősen sikeresen törik le harmadik országok vámkorlátait.²⁵

Mindent egybevetve e folyamat főszereplői a „nem hagyományos” késztermékek és a cukoripar. Az „egyéb késztermékek” csoportja – vagyis a textilipari, élelmiszeripari és borászati termékeken kívüli cikkek – felelős az Ausztrián kívüli export késztermékaránya emelkedésének 90%-áért, a cukorexport pedig nemcsak behozta, hanem túl is szárnyalta a külső piacokon a liszt csökkenő szerepét. A magyar exportőrök a lehetőségeikhez mértén kerestek piacot: a hagyományos szektorok továbbra is a bécsi úton haladtak (az utat itt-ott kijavítva), míg az új szektoroknak meg kellett elégedniük a más irányba tartó másodrendű utak kanyaraival és fordulóival.

Fordította: *Haidegger Judit*

A. melléklet

Kereskedelmi mutatók áruösszetétele

Mezőgazdasági termékek

1. Termények

- a) főbb gabonafajták (5 csoport)
- b) ipari növények (6 csoport)
- c) egyéb termények (8 csoport)

²⁴ *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon, 1867–1900. (Budapest, Szikra, 1954), 450–52.

²⁵ A protekcionista érzület erejét, nézetazonosságát és hosszú történetét igen jól szemlélteti *Helleiner*, 2.

2. Állatok és állati termékek

- a) állatok (8 csoport)
- b) állati termékek (12 csoport)

3. Bor (1 csoport)**4. Egyéb mezőgazdasági termékek (7 csoport)**

N. B. A „magyar mezőgazdasági termékek” exportja az 1–3 pont alattiakból került ki.

Ipari nyersanyagok, tüzelők és kenőanyagok (ide nem értve a mezőgazdasági termékeket) (18 csoport)

Késztermékek**1. Textilek és ruházati cikkek (27 csoport)****2. Feldolgozott élelmiszer és ital (19 csoport)****3. Egyéb késztermékek (85 csoport)**

Megjegyzés: Az egyes csoportok teljes listáját a szerző az érdeklődők rendelkezésére bocsátja.

**Scott Eddie: What Do the Export Statistics for 1882–1913 Prove:
Was Hungary Really only the “Pantry” of the Monarchy?**

Study deals with the “neo-protectionist” period of the foreign policy of the Monarchy from the time of the first reliable data. Having the tables analysed the author states that as far as the foreign trade is concerned Hungary did not belong to the exclusively staple exporting countries but had significant export from certain products. He answers “no” to the question of the title.

**Скотт Эдди: О чем свидетельствуют данные статистики экспорта 1882—1913 гг.:
Венгрия действительно оказалась только «кладовой» Монархии?**

Начиная с первых достоверных данных, статья анализирует период «нео-протекционизма» внешней торговли Монархии. На основе своих таблиц автор делает вывод: по аспекту внешней торговли Венгрия не входила в группу стран, которые только сельскохозяйственное сырье вывозили, наоборот, готовое изделие в значительной мере входило в ее экспорт. На автором заданный вопрос сам ответил: «нет».

A Vasgárda

A német, az olasz, a magyar fasiszta mozgalmak mellett a román Vasgárda előtörténete és története a fasiszmus-kutatáson belül két okból is különös érdeklődésre számíthat. Az egyik ok az, hogy a felsoroltakhoz hasonlóan önálló fejlődési utat járt be, nem mondható tehát „utánzó” fasiszmusnak, még ha utolsó szakaszában a náciizmus néhány különdleges vonását át is vette. A másik ok abban rejlik, hogy nemcsak annyiban volt „sajátos”, amennyiben minden fasiszta mozgalom nemzetileg különdleges volt, hanem hogy önálló típust is alkotott.

Az „utánzó fasiszmusok” között több fajtát ismerünk. Volt olyan, amely fejlett tőkés országban próbált szervezkedni, de a nagy kiterjedésű városi középrétegek csak nagyon korlátozott mértékben válaszoltak hívó szavára, míg a gazdasági vezető osztályok sem a társadalmi nyugalom biztosítása végett nem tartottak igényt szolgálataira, sem az általa képviselt programot nem látták vonzóknak. Ezekben a társadalmakban a nyugtalanság egyébként nem is volt különdösen nagy, a nehézségeket átmenetinek fogták fel, s részben szintén átmeneti intézkedésekkel, részben tartós reformokkal hidalták át őket. Mivel a reformintézkedéseknek alapvető érdekeket nem kellett számottevő mértékben sérteniük, az általuk kiváltott ellenállás előbb vagy utóbb leküzdhető volt. A fasiszta mozgalom az ilyen esetekben nem gyökeresedett mélyen, s miután idegen földbe telepített palántaként hajtott néhány levelet – különdösen, ha a gazdasági válság jótékony melegágyi feltételei vették körül –, gyorsan sorvadozni kezdett, s ezen keveset segített, hogy a náci vagy az olasz fasiszták buzgón öntözgették. Sőt, minél nyilvánvalóbbá lett a holland, a belga, a norvég, az angol, a francia fasiszmus náci vagy fasiszta kapcsolata, annál több természetesen nemzeti ellenállásba ütközött.

Voltak ezzel szemben olyan „utánzó” fasiszta mozgalmak is, amelyek visszamaradt, lényegében agrár-társadalmakban lobogtatták meg a horogkeresztes zászló nemzeti-nek vélt változatát, de miután a náciizmus vagy az olasz fasiszmus városi elemekre orientált jellegzetességeit vették át, holott e társadalmakban ennek az iránynak alig volt publikuma, a fasiszmus ezekben az esetekben sem jutott éltető közegbe. Megjelenhetett akár oktrojált államformaként is, társadalmi konszenzus híján mégis bizonytalan, idegen maradt, s eltávolítása egy idegen test eltávolítását jelentette csupán.

A romániai fasiszmus nem sorolható e jelenségek körébe. Önálló fejlődési utat járt be, s így magától értetődően a romániai társadalmi-nemzeti körülményeket vette alapul. Éppen ezért történhetett, hogy a hiteles mozgalmak családjában egyéni arccal jelent meg, s az is, hogy viszonylag sikeressé vált.

Az önálló fasiszmusok körében az olasz fasiszmus és a náciizmus olyan társadalmakban keletkezett, amelyek gyors és jelentős gazdasági fejlődést tettek meg. Az iparosítás

kiváltotta társadalmi földcsuszamlás (és részben az első világháború politikai és gazdasági hatása) számottevő bizonytalan, társadalmi, politikai és szellemi szempontból kötött-ségeitől elszakadt, a régi értékrendben csalódott embercsoportot mozgatott meg. Miután a társadalmi átszerveződés átható reformpolitika segítségével (sem forradalommal) nem jutott el új szilárdulási pontra – Németországban az erre vett irányt a nagy gazdasági válság akasztotta meg –, ezek a rétegek a fasizmushoz csapódtak. Ugyanakkor a vezető csoportok, az engedmények forradalmasító hatásától, a reformok költséges és kiszámíthatatlan voltától, a „sötétbe ugrás”-tól félve és a reformellenes hagyományokat folytatva, a fasizmussal nemcsak szembe nem fordultak, de vagy támogatták, vagy megbékéltek vele. Bár ezek a mozgalmak támaszkodtak a vidék birtokos elemeire is (a nagybirtokosoktól a parasztbirtokosok egy részéig), lényegüket tekintve a széles városi alsó és felső középrétegekre orientálódtak, s ennek megfelelően „modernisták”, dinamikusak voltak, többkevesebb libertinus és laikus vonással.

Magyarországon az ipari fellendülés messze elmaradt a német mögött, a nagybirtok súlya pedig mind a gazdaságban, mind a politikai és a közéletben lényegesen felülmúlta nemcsak a német-, de az olaszországi nagybirtok befolyását is. A megszervezhető városi középrétegek nemcsak arányaikban kisebbek, de heterogénebbek is voltak, s a középrétegek kasztosodása a fasiszta mozgalom útját szűk mederben tarotta. Ilyen körülmények között a fasizmus kifejlődésének Magyarországon egyszerre voltak jelen bizonyos feltételei és bizonyos fékjei.

A fasizmus egyik hulláma a felső és a birtokosokhoz közelálló rétegek felé fordult, a másik az alsó kispolgárságban volt viszonylag sikeres, s a két vonalnak találkozási pontja nem jött létre. Az első csoport nem tudott elválni az arisztokráciától, amely viszont szorosan kapcsolódott a nagytőkéhez. Az úgynevezett fajvédő mozgalom megkísérelte ezért hagyomány és radikalizmus ötvöztetését, de végül túlságosan is a konzervativizmus közelében maradt, hogysem a városi középrétegek zömét tömöríthette volna, radikalizmusának faji kifejeződése viszont túlságosan elszakadt a magyarországi gazdasági valóságtól, hogysem a vezető gazdasági osztályok döntő részének támogatását elnyerhette volna. Ugyanakkor a magyar állam a maga konzervatívabb eszközeivel maga is jól ellátta azokat a feladatokat, amelyekre a fasizmus vállalkozott volna. Ez a közelállás megalapozta a kormányzat és a Gömbös-csoport szimbiózisát, a fajvédelem és a totalitás rovására tett nagy engedmények árán lehetővé tette a Gömbös-kormányt; kizárta viszont a teljes fasiszta politikai áttörést, s egyúttal azt is, hogy ez a mozgalmi hullám aktív társadalmi konszenzust alakíthasson ki.

A másik fasiszta hullám, amelynek kezdetei az első világháború után a gyorsan kiterjedő és még gyorsabban összeomló ÉME történetében szemlélhető, és amelynek káderanyaga csaknem két évtized múltán Szálasi mozgalmában bukkant ismét felszínre, jelentős táborral rendelkezett az alsó kispolgárságban és – részben – a társadalom deklasszált elemei körében (a munkanélküliektől a vagyonukat veszített arisztokratáig). Egyéni eseteket leszámítva, nem jutott el viszont a felső középrétegekhez, míg a vezető gazdasági és politikai csoportok mereven elzárkóztak előle. Bár a Tanácsköztársaság falusi politikájának reakciójaként a szélsőjobbboldaliságnak néhány évig volt visszhangja a parasztagdák körében, lényegében véve egyik fasiszta hullám sem mozgatta meg a paraszti tömegeket, és a fasiszta ideológia Magyarországon egyik esetben sem épült össze a népi ideológiával. Az erre irányuló kísérletek megmaradtak személyi próbálkozásoknak, és minden esetben kudarccal záródtak le.

A legjelentősebb romániai fasiszta mozgalom, a Vasgárda jellege és története lényegesen eltért a fent említett típusoktól.¹ Eltért mindenekelőtt azok miatt a különbségek miatt, amelyek a román gazdaság és társadalom szerkezetében mutatkoztak, ha az előbbiekkal vetjük össze. Romániában az ipar az alapozás szakaszában tartott: a háború előtti években a lakosságnak kb. 90%-a még a mezőgazdaságból élt, s ez az arány utóbb is csak nagyon lassan morzsolódott le. A tőke fő formája a kereskedelmi tőke volt és maradt, amely részint a mezőgazdasági termékek forgalmazásából, részint közvetítésből élt és gyarapodott. Az olajkutak feltárásán és kitermelésén a háború előtt a német és az angol tőke osztozott; a hazai tőkének a bányászatban, fakitermelésben és az eléggé kezdetleges élelmiszer- és textiliparban volt szerepe.

Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a város vonzása a falusi lakosságra nagyon kicsi maradt, míg ugyanakkor maga a falusi szerkezet is gátolta az elvándorlást. Az érvényes földtörvény ugyanis a paraszti birtokot elidegeníthetlenné tette, jóllehet korlátlan osztathatósága viszont egyre szaporította azok számát, akik a tulajdonukban lévő föld hozamából nem élhettek meg. Ez a körülmény adott tápot a bérleti rendszer burjánzásának. A bojár-birtokosok földjüket a legtöbbször átadták a nagybérlőknek, aki azután kisbérletekben kipurcellázta a parasztok között olyan bérleti szerződés alapján, amely nagyon hasonlított a feudális szolgáltatási rendszerre. A bérlettel együtt járó munkaszolgáltatás képezte azután az alapját a látszólag önálló gazdálkodást folytató agrár nagyüzemek termelésének, amelyeknek viszont mind száma, mind nagyságrendje alacsony maradt. Az agrárrendszer eredménye a 19. sz. végén, a 20. sz. elején abban összegződött, hogy a román nagybirtokosok és nagybérlők a tőkés piacon adtak el többnyire, de alapjában véve feudális módon termeltek, miközben a falusi lakosság zöme nyomorba jutott, és sem falusi bérmunkát, sem a városban elhelyezkedést nem találhatott. A román falu pauperizálódását csak elősegítette a nyugati tőkés piac vonzóereje, mert mind a birtokos, mind az árendás mind több és több terményt követelt. Ezek a körülmények álltak az 1907-es hatalmas parasztfelkelés hátterében. A későfeudális parasztlázadásokat idéző megmozdulást a román liberális kormány ugyancsak a „sötét” középkorhoz méltó eszközökkel verte le és torolta meg.

Kezdetleges ipar, primitíven termelő mezőgazdaság nem hoz létre modern középrétegeket. Kevés kupeckodó, módosabb gazda, falusi és városi kézműves, kisiparos és kiskereskedő mellett a tisztviselő, illetve alkalmazotti gárda és egy ugyancsak kislétszámú, de jelentős részében magasan képzett értelmiség alkotta a középrétegeket. Az utolsó három kategória létszáma – elsősorban bojár és gazdag paraszti eredetből – ugrásszerűen megszorodott a két román állam függetlenedése, illetve egységesülése után, hála azoknak a szükségleteknek, amelyeket az önálló államiság támasztott. A felemelkedéshez vezető csatorna azonban egy-egy nyitási szakasz után újra elzáródott, mivel a gazdaság nem hívott életre újabb számottevő szükségletet. A román társadalom ebből a szempontból is zárttá vált, a felfelé igyekvő új generáció számára nem volt járható útja.

Társadalmilag ez a körülmény húzódott meg annak a jelenségnek a mélyén, hogy a 19. sz. végi, 20. sz. eleji „új generáció” képviselőinek jó része elfordult elődei eszméitől, s

¹ L. Valeriu Ciobanu: Poporanismul. Geneza, evoluție, ideologie. București, 1946. – Egyébként a román fasiszta ideológia előzményeiről részletesebben l.: Ormos Mária–Ince Miklós: A fasiszmus elméleti gyökereiről. In: Századok, 1981/6.

amitől azok még a román felemelkedést várták, a nyugati kultúra elsajátítását, a liberalizmus megvalósítását, elkeseredetten támadni kezdte. Kritika alá vonta a liberális gazdálkodást, az „idegenmajmolást”, a korrupciót és a „népi román” valósághoz való visszatérést követelte. Ideológiai megfogalmazást kapott a népiség (poporanizmus),² s ez az ideológia döntő társadalmi és kulturális meghatározónak a parasztságot tette meg, célként pedig a kapitalizmus elkerülését és egy tiszta parasztdemokrácia létesítését tűzte ki. A legrangosabb populista folyóirat, a Sămănătorul révén a népiesség hamar a nacionalizmus területére vezetett, s egyidejűen képviselt etnikai-tradicionalista és kultúrnacionalista elveket.

Mind az etnicizmus, mint a liberális gazdálkodás bírálata vonalán könnyen találkozhatott a kritikus új generáció az antiszemitizmussal, ami a romániai politikai világot egyébként is áthatotta. Az antiszemitizmusnak voltak gazdasági, társadalmi és politikai hivatkozásai.³ Gazdaságiak, amennyiben a szerény méretű tőkés világban a zsidó vállalkozók, bankárok és kereskedők nem kis helyet foglaltak el, erős konkurrenciát jelentve a maguknak helyet kereső román tőkéseknek; társadalmiak, mivel a faluban a kizsákmányoló képében legtöbbször a zsidó árendás jelent meg; politikaiak, mert a román liberális párt (és sajtó) hamar észrevette, hogy az antiszemitizmust elégedetlenség-levezetőnek lehet felhasználni. Mindennél fontosabb, átfogóbb ok volt azonban, hogy a román társadalom, a maga visszamaradottságában erősen korlátozott mozgásával nem volt képes a számottevő zsidó lakosság betagolására. A román szegénységhez hasonlóan szűkölködő szegény zsidók, a megkülönböztető intézkedésekkel és az őket körülvevő fagyos idegenséggel szemben hagyományaik, szokásaik, elkülönültségük féltékeny őrzésével védekeztek, vagyis megmaradtak úgynevezett „keleti” zsidóknak, s az így gondosan megőrzött idegenségük újabb ok volt arra, hogy az ellenszenvet velük szemben növelje.

A szociáldemokráciát leszámítva, az antiszemitizmus minden politikai irányzatban megjelent, de a szellemi és politikai áramlatok többségében csak általános manipulatív szerepet töltött be. Villámhárítóként helyet kap a liberálisok gondolatvilágában, az árendás rendszer hatására megjelenik a populizmusban, alkotóeleme lesz Iorga nemzeti történeti-politikai felfogásának; mindezekben az irányzatokban azonban másodlagos, nem szerves rész, s még kevésbé mozgatórugó.

Jóval az első világháború előtt kialakul azonban már az az elméleti rendszer is, amely ugyancsak a liberalizmus bírálatából kiindulva szervesen egyesíti a fentebb érintett elemeket: a populizmust, a román etnicizmust, a Nagy-Románia koncepciót és az antiszemitizmust, méghozzá úgy, hogy a rendszer tengelyébe éppen az utóbbit helyezi. Ezt az elméletet Alexandru C. Cuza közgazdász egyetemi tanár dolgozta ki, aki a liberalizmust zsidó jelenséggént ócsárolta, a falu problémáját a zsidó bérlőre redukálta, Románia kiteljesedésének útjában a nemzetközi zsidó tőkét fedezte fel, s aki kész volt arra, hogy Románia minden belső és külső nehézségét erre az egyetlen „tényezőre” vezesse vissza.

² Vö.: *Nicholas Nagy-Talavera: The Green Shirts and the Others. A History of Fascism in Hungary and Romania.* Stanford, Calif., Hoover Institution Press 1970, 44–48.

³ A gazdaság- és társadalomfejlődés rövid összefoglalását l.: *Zeev Barbu: Psycho-Historical and Sociological Perspectives on the Iron Guard, the Fascist Movement in Romania.* In: *Who were the Fascists.* Ed. By Stein Igelvik Larsen, Bernt Hagtvet, Jan Petter Myklebust. Bergen–Oslo–Tromsø, Universitetsforlaget, 1980, 379–381. – Barbuétól véleményem eltér abban, hogy Romániát a 19. sz. végén, a 20. sz. elején alulfejlettsége ellenére sem gondolom félgymarmati országnak.

Cuza vetette meg a későbbi fasizmus eszmei alapjait. Gondolatai azonban az első világháború befejeződésével sokat veszítettek hatékonyságukból. A nagy-román koncepció lényegében véve megvalósult: 1919–1920-ban a párizsi békekonferencia intézkedései által a román területi követelések zöme kielégült. Ha a túlságosan is magasra korbácsolt várakozásokat ez a rendezés nem is elégítette ki maradéktalanul, a teljesületlen vágyak (a Bánát mintegy fele és egy további sáv a magyar Alföldből) semmiképpen sem voltak olyan nagyok, hogy akár ideológiát, akár szervezkedést lehetett volna rájuk építeni. A nacionalista jobboldali ideológiának ez az építőköve szétporladt. Átmenetileg beszűkültek a populizmus közvéleményformáló lehetőségei is, mivel a kormány nem jelentéktelen földreformot hajtott végre, s ezzel a paraszti elégedetlenséget csökkentette, és az agrármozgalmat egy időre lefékezte. Ezek a körülmények a cuzista ideológiából fontos hatóanyagokat vontak ki.

Ugyanakkor viszont új román problémák keletkeztek, s az extremista jobboldal nem késlekedett, hogy ezeket a maga oldalán működésbe hozza. Mint Barbu megállapítja, Románia az „újjazdag” helyzetébe került.⁴ Egy olyan kormányzatnak, amelynek az etnikailag, valamint gazdasági és kulturális szint tekintetében is egységes Romániában nem sikerült eljutnia a gazdasági motor felpörgetéséhez, most egy megháromszorozódott, tekintélyes birodalmat kellett el irányítani, amelynek egyes részei az eltérő hagyományok, a különféle nyelv, vallás, más-más gazdasági és kulturális szintek és szokások miatt rendkívül nehezen voltak közös nevezőre hozhatók. Ez nemcsak a jelentős számú és többnyire ellenálló kisebbségekre, de az újonnan csatolt román lakosság jelentős részére is állt. S így a román társadalom erőtlen volt a korábbi mintegy 5,3% zsidó lakos integrálására, most abszolút számban sokkal nagyobb, s arányát tekintve már 7%-ot alkotó lakosságcsoporttal kellett volna ezt tennie.

Elvileg mindezek a problémák megoldhatóak voltak azzal az alapvető feltétellel, hogy Románia jelentős tőkebefektetésekhez jut, s kezdetét veszi egy emelkedő, eleven, pezsgő gazdasági élet. Ez az eleinte nagyon is remélt lehetőség azonban – kisebb-nagyobb kölcsönök, felvásárlások és investíciók ellenére – nem vált valósággá. A francia tőke, amely a háború alatt nagy terveket kovácsolt az egész román gazdaság talpraállítására és felvirágoztatására, mint kiderült, távolról sem volt abban a helyzetben, hogy terveit révbe juttassa. A rendelkezésre álló hitelek és befektetések nem vezettek a kívánt eredményre, a gazdasági nekirugaszkodás ismételten elmaradt.⁵

Mind e problémákhoz, amelyek hatásukat ez időben fokozatosan fejtették ki, a háború befejeződése idején társult egy teljesen új jelenség: a félelem a bolsevizmus „fertőzésétől”. A bolsevik kérdésnek a háborút közvetlenül követő években Romániában kettős arculata volt. Egyik arcát a romániai munkásmozgalom fellendülése rajzolta ki, különösen erőteljes vonásokkal éppen Erdélyben. De több jelentős sztrájkra, tüntetésre került sor a régi román városokban is. Ez a jelenség, ha a forradalom valószínűségét nem is jelentette, a jobboldali extremizmusnak mégis tápanyagot nyújtott. Fontosabb volt azonban ennél a bolsevik kérdés másik arca: az oroszországi, illetve 1919-ben a kétoldalú bolsevik szomszédság fenyegetése. A bolsevik olló előállította nem mindennapi helyzet a

⁴ Barbu előadása a bergeni fasizmus konferencián, a 3. sz. alatt idézett kiadványban, amely a konferencia anyagát tartalmazza, ez a szövegrész nem szerepel.

⁵ Vö.: *Ránki György*: Gazdaság és külpolitika. Bp., Magvető, 1981, 35–43.

valóságos veszély érzetét keltette a polgári társadalomban, de a román kormánynak egyúttal ürügyet szolgáltatott arra is, hogy a román expanzivitást vele takarja el, s a bolsevikellenes harc címén követeljen magának olyan jogokat (elsősorban területeket), amelyeket a győztes szövetségesek vonakodtak neki megadni. A bolsevikellenes harc elválaszthatatlanul összefonódott Keleten a Besszarábia megtartásáért folytatott küzdelemmel, Nyugaton pedig azzal a törekvéssel, hogy Románia határáként az 1916-os bukaresti titkos szerződésben kijelölt vonalat ismerjék el. E cél érdekében a román kormány nem habozott már Károlyi kormányát bolsevik ügynökségnek feltüntetni.⁶ Míg a párizsi békekonferencia némi habozás után elismerte Románia jogát Besszarábiára, az 1916-os ígéretek valamelyes korlátozása mellett kitartott a Tanácsköztársaság kikiáltása után is.

Cuza ideológiájában a háborút közvetlenül követő években azok az új elemek jelentek meg, amelyek a már ekkor kitapintható légkörváltozással álltak kapcsolatban: így a bolsevikellenesség és egyáltalán a fokozott baloldal-ellenesség, valamint a békeszerződéssel kapcsolatos „csalódás”. A Romániának juttatott – szerinte voltaképpen oktrojált – békét Cuza az antant hatalmak árulásaként könyvelte el, s már a 20-as évek elején levonta ebből azt a következtetést, hogy Romániának a korábbi francia helyett német és olasz orientációt kell folytatnia.⁷

Rugalmassága ellenére Cuza ideológiája a háború után húzóerejének javát elvesztette. A húszas évek Romániája valójában semmilyen szempontból nem kedvezett a fasiszta szervezkedésnek. A nagy győzelem tudata és a hozzáfűzött remények hathatósan közömbösítették a régi és új problémákat, amelyek átmenetileg egyébként is engedtek szorításukból, és amelyekről hinni lehetett, hogy végérvényesen megoldódnak. Az ország szellemi légköre, a lakosság többségének közérzete inkább bizakodó volt. Az etnikai egység kialakítása, a területi, gazdasági gyarapodás és a földreform jótékony hatása mellett szerepet játszott ebben az is, hogy a megnövekedett államtest jóvoltából mind az államigazgatás, mind a hadsereg, mind e kettő elágazásai valósággal nyeltek minden szinten a kádereket. Amíg csak az új helyek nem telítődtek, egy kis iskolázottsággal és vállalkozó szellemmel bárki karriert csinálhatott.

Mindez együttvéve azt eredményezte, hogy a 20-as években Cuza mozgalma csakúgy, mint az oldalán felcseperedő ifjúsági mozgalom, a Vaszgárda bölcsője, népszerűségre szert tehetett ugyan, de igazi szervezési és cselekvési térhez nem jutott. A gárdista ideológia szempontjából ezt az időszakot iskolának és a sajátos román fasiszta ideológia kialakításában a végső szakasznak tekinthetjük. Cuza személyisége és ideológiája szolgált alapul a iasi egyetemről kiindult ifjúsági szervezkedéshez, amely eleinte nagyon hasonlított a magyarországi rokonvállalkozásokhoz. Nem volt ez még igazi fasiszta mozgalom, inkább csak egy cserje, amely a Cuza által elszórt eszmei magokból kelt ki.⁸

⁶ A fenti megállapítások a francia külügyminisztérium levéltárának „Europe Z., Roumanie”, valamint a szárazföldi hadsereg levéltárának anyagain alapulnak.

⁷ A. C. Cuza: *Indrumari de politica externa. Discursi parlamentare rostite in anii 1920–1936*, Bucuresti, 1941.

⁸ A legionárius mozgalom részleteiről még: *Eugen Weber: The Men of Archangel*. In: *Journal of Contemporary History*, I/1, 1966; *uő*: *Romania*, In: *The European Right*. Ed. by Hans Rogger and Eugen Weber, Berkeley, 1966, 501–574.

A későbbi legionáriusok, illetve gárdisták szerették utóbb mozgalmukat a bolsevik-ellenes harcra visszavezetni és eredetét ebben jelölni meg.⁹ Bár a kis társaság gyűlölködése a baloldallal szemben semmi kétséget nem hagy maga után, ez a genezis mégis eléggé bizonytalan, sőt kétséges abban az egyoldalú beállításban, ahogyan Codreanu és társai emlékirataikban és más írásaikban tárgyalják.

Corneliu Zelea Codreanu apját eredetileg, a család bukovinai hazájában, még Zelinskinek hívták, s német származású feleségével együtt csak röviddel a gyermek születése előtt költözött a romániai Huşiba, románosított Zelea-ra, s vette fel ehhez a Codreanu nevet. Ha Codreanu, a neofita nacionalista otthon, majd egy katonai iskola nevelésén átesve azt állítja, hogy röviddel iskolái befejezése után néhány diáktársával összejött a falujuk melletti erdőségben, és ott ahelyett, hogy rabló-pandúrt játszottak volna, felesküdték arra, hogy megvédik a román földet a netán betolakodó „vörösök”-től, úgy ezt nyugodtan elhihetjük. A bolsevizmus elleni harc azonban, lévén hogy betörésre nem került sor, ezzel nagyjából ki is merült. Codreanu röviddel utóbb megjelent Iaşiban az egyetemen, hogy jogi tanulmányoknak szentelje magát. Ehelyett azonban szinte azonnal bekapcsolódott az ott már élénk antiszemita diákcsoport tevékenységébe, majd romantikus körülmények között megismerkedvén egy villanszerelővel, hozzákezdett egy „nemzeti” sztrájktiltató gárda szervezéséhez. A kísérlet sovány eredménnyel járt, a román munkások nem siettek az új lobogó alá.

Maradt így az egyetem és maradtak az egyetemi verekedések azzal a céllal, hogy a zsidó, liberális, egyáltalán baloldali diákokat és professzorokat elűzzék az egyetemről. Codreanu rovásán 1922-ben már annyi erőszakos cselekmény állt, hogy az egyetemről való végleges eltávolítását csak Cuza akadályozta meg. Alig mentette ki a bajból a pártfogó professzor, amikor Codreanu, huligán bandájától kísérve, betört a színházba, és az ott vendégszereplő zsidó társulatot erőszakkal az előadás megszakítására kényszerítette. A jól végzett munka után néhány hónapot Németországban töltött, s 1922 decemberében csak azért sietett haza, mert utolérte a hír, hogy a diákok általános sztrájkot szerveznek, megakadályozandó, hogy az alkotmánymódosításban biztosítsák a zsidó lakosság polgárjogait. 1922–23 tele Codreanu számára a tiltakozás szervezésével telt el, aminek érdekében sorra utazta Románia egyetemi városait.

Ehhez a dühödt antiszemita mozgalomhoz kapcsolódott maga Cuza is, amikor 1923 márciusában a szervezkedés útjára lépett és megalapította a Liga Apărării Naţionale Creştine nevéű szövetséget, a LANC-ot (Nemzeti Keresztény Védelmi Liga). Nem sokkal később megalakult ennek oldalági hajtásaként az Asociaţia Studenţilor Creştini (Keresztény Főiskolások Egyesülete). Ebben az időben az ifjúsági mozgalom már országos méreteket öltött, Codreanu kis csapata pedig már összeállította azoknak a zsidó és liberális szellemű személyiségeknek a listáját, akiktől – terrorakciók útján – Romániát meg akarták „szabadítani”.

Hogy milyen gyenge lábakon állt a román liberalizmus, azt mi sem jellemzi jobban, minthogy a vandál terrorakciók mind az állami apparátus egy részében, mind a szélesebb közvéleményben élénk rokonszenvre találtak. Az életével játszott

⁹ Pl. *Horia Sima*: Der Kampf der Legionären um das neue Europa. Ein Schwert zwischen zwei Welten. (Kézirat) Bonn, Auswärtiges Amt, (a továbbiakban AA) Partel Dienststellen, Verschiedene Akten 10/1 b.

az a hivatalnok, aki megkísérelte a banda feltartóztatását. Az összeesküvés vádjával a rendőrség begyűjtötte a „kivégzési lista” szerzőit, s jöllehet egyikük (Moța nevezetű) a börtönben meggyilkolta a vélt árulót, végül az egész társaság bántatlanul távozott. Amikor az esküdszék mindenkit felmentett, egy meglehetősen széles tábor tört ki üdvívalásban. Mindazonáltal ez a népszerűség egyelőre távolról sem biztosította, hogy akár a LANC, akár annak ifjúsági ága tömegmozgalommá szélesedjék.

Valószínű, hogy Codreanu maga is gondolkodóba esett erről a kérdérről. Annál is inkább, mert időközben többé-kevésbé felnőtt, kezdte megismerni és értékelni saját befolyásolási lehetőségeit, hatalmát. Rángatni kezdte a zsinórt, amely Cuzához kötötte. Úgy találta, hogy a mester túlságosan elméleti, túlságosan parlamentáris, s cselekvés helyett politikai kombinációkon gondolkodik. Codreanu viszont a „tett” mindenhatóságát hirdette. Első önálló szellemi lépésére a börtönben töltött hetekben került sor. Tépeldéseinek eredménye az volt, hogy az ateista Cuzától a vallásos misztikum „fel-fedezése” útján valamelyest máris elszakadt. Ösztönösen megérezte – vagy tudatosan felismerte –, hogy a vallás hazájában tömegszervező erő lehet, mindenekelőtt a parasztok körében, vagyis egy olyan társadalmi közegben, amellyel elméleti populizmusa ellenére addig sem Cuzának, sem Codreanunak nem volt dolga. Sőt, mint említettük, az autentikus fasiszta mozgalmak között sem volt olyan, amely tömegeit elsősorban a falun kereste volna.

Codreanu a börtönben „látomást” álmódott: megjelent előtte Mihály arkangyal, s mintegy felkínálta védnökségét a mozgalomnak. Ezzel a fordulattal, amelyet tévedés lenne burleszkként kezelnünk, a romániai fasizmus végleg elnyerte megkülönböztető jegyét: a populista-misztikus vonást. Jöllehet a végleges Cuza–Codreanu-szakítás még odább volt, jöllehet Codreanu maga sem vont le „látomásából” egyelőre gyakorlati következtetéseket, későbbi önálló mozgalma szempontjából mégis nagy jelentősége volt a falu felé tett nyitásának, s annak a politikai következtetésnek, hogy a faluhoz még mindig eredményesen lehet szólni a csoda nyelvén. Ez ugyanakkor nem jelentette, hogy Codreanu csupán játszott volna a „végső elvekkkel”. A vallásos szemlélet beköltözött a mozgalomba, átjárta azt, s az ortodox metafizika – sajátos módon – alátámasztotta a fasiszta mozgalmak többségéhez hasonlóan itt is felmerülő életellenes motívumokat. Mivel a vallásos támaszték rendelkezésére állt, Codreanu – később – expressis verbis meg merte fogalmazni, hogy nemcsak az egyén van alárendelve a közösségnek, a nemzetnek, de hogy a nemzet célja is a halálon túl, a feltámadásban pillantható meg. Codreanu ezzel minden más fasisztánál világosabban fogalmazta meg a nácizmus és a fasizmus egyik jellemzőjét: a kétkedést saját evilági programja kivihetőségében, ami együtt járt érzelmileg azzal, hogy a gyűlölet és a büntetésvágy csak megfordítása az önelégületlenség és bűnhődésvágy táplálta életidegenségnek.

A látomásnak mindenesetre azonnal voltak szervezeti következményei is. Codreanu 1924 májusában létrehozta a keresztes vitézek első sejtjét Frația de Cruce (A Kereszt Testvérisége) néven, s barátaival együtt hozzálátott, hogy Iașitól nem messze a Prut folyó partján kiépítsen egy táborozási központot. Működése nem nyerte el a rendőrség tetszését. Manciu rendőrprefektus parancsára a létesítményt lerombolták, és az építők egy részét letartóztatták. Miután a csoport hiába fordult igazát keresve a közvéleményhez, a kormányhoz, sőt magához a királyhoz is, miközben Manciu kitüntették, Codreanu elhatározta, hogy „a direkt akció” fegyveréhez nyúl. Egy bírósági tárgyalás alkalmát felhasználva, lelőtte Manciu.

Codreanu újabb letartóztatása és pere verte az első nagy hullámokat az útja elején tartó fasiszta mozgalom körül. „A diákság hőse”, Codreanu, ismert lett az egész országban. A diáktüntetések végigszántottak minden nagyobb városban.¹⁰ Iaşiban a felbőszült ifjak szétdúlták a szakszervezeti székházat. A mozgalom militáns csoportja bérelt vonaton sorra járta a jelentősebb központokat, valóságos Kristallwochét rendezett, s útját szétvert zsinagógák, összezúzott kereskedések és kirakatok, agyba-főbe vert öregek, asszonyok, gyerekek jelezték. Több egyetemi tanárt is megtámadtak és súlyosan bántalmaztak. A tombolás és rombolás néhány városban olyan méreteket öltött, hogy a tüntetők ellen katonaságot kellett kivezényelni. Nem lehet kétséges, hogy ezek az akciók már szervezetek, eltervezettek voltak, s hogy nem csekély cinizmussal hajtották végre őket. Ugyanakkor olyan hangulatot teremtett, hogy a Codreanu ügyében ítéletet hozó esküdtszék, ha akart volna sem mert más ítéletet hozni, mint felmentőt, de hinni lehet, hogy nem is volt más szándéka.

Mihály arkangyal mindenesetre egyelőre felügyelt védencére, s a Codreanu-féle ortodoxia jól tolerálta a terrorizmust. Az összekötő kapcsot e különös házassághoz a nacionalizmus biztosította, az ortodoxia újjászületése ugyanis a nacionalizmus jegyében történt. Ebben az irányban kereste megújulását maga az egyház nemzeti színódusa, míg egy új irodalmi folyóirat, a Gandirea – bizonyos értelemben éppen megfordítva –, miután megvalósítandó nagy nemzeti célt nem talált, az „ürességet” és a „célalanságot” a „hit égi mennyezetével” akarta eltakarni. A Gandirea később eljutott arra a megállapításra, hogy a kereszténységnek, mint államforma, legjobban a fasiszmus felel meg.

Ha az ortodoxiát, mint nacionalizmust maga az egyház meghirdette, a Gandirea irányzata pedig keresztény-fasiszta ideológiává gyúrta, úgy Codreanu bevezette a politikai gyakorlatba. A Mihály arkangyal szimbólum és a Légio megalapítása között azonban több év telt el, s ennek nagy részét Codreanu külföldön, zömmel Franciaországban töltötte. Amikor hazatért, már csak a Cuza vezette LANC csúfos választási bukását kellett megérnie, hogy döntsön a professzorral való szakításról. 1927. június 24-én néhány barátjával együtt kimondta a Mihály Arkangyal Légiójának megalapítását. A Légiónak azonban kezdetben semmivel sem volt több sikere a tömegszervezésben, mint elődjének, sőt Codreanu még elszigeteltebbé vált, mint volt Cuza oldalán. Emlékiratában maga jegyzi meg, hogy a Légio tagjainak száma egy év alatt kettővel vagy hárommal növekedett.¹¹ A Légio fenntartotta, helyesebben szólva felújította a régi egyetemi kapcsolatokat, s szerepe volt több antiszemita megmozdulásban. Így 1927 decemberében Iaşiban, Kolozsvárott és Nagyváradon, 1928 január–márciusában Bukaresten, s végül 1929 decemberében Csernovicban, Iaşiban, Kolozsvárott és Temesváron.¹² A szó igazi értelmében azonban légionárius mozgalomról 1929 végéig nem lehet beszélni. A gazdasági válságnak, a „nyomor

¹⁰ Országos Levéltár (a továbbiakban OL) MTI Napi jelentések, 1924.

¹¹ N. Z. Codreanu: Eiserne Garde. Berlin, 1939.

¹² OL MTI, Napi jel. 1927. dec., illetve 1928. márc. és 1929. dec.; valamint: K. 63. 1929–27/1–4948/927; 234/928; 1049/929 – Vest követtségi tanácsos 1930. júl. 22-i jelentéséből: „Az alantas hatóságok, ismerve a belügyminiszter álláspontját a kérdésben, odáig mentek, hogy a turgufurmosi antiszemita tüntetés alkalmával nem a diákokat, hanem a zsidókat tartóztatták le... A kormány ezen eljárása az antiszemitizmust annyira felbátorította, hogy most már pogromra kezdik izgatni a parasztságot, különösen Máramarosban és Bukovinában, sőt, mint az egyik diák vallomásaiban beismerte, felesküdték arra, hogy a zsidókat mind ki fogják irtani.” K. 63, 1930–27/1–2646/930.

istennőjének” kellett megjelennie ahhoz, hogy Codreanu és elvbarátai számára a légkör annyira megváltozzon, hogy aktív szervező tevékenységbe foghassanak. Emellett – úgy tűnik – Codreanunak magának is időre volt szüksége ahhoz, hogy megtalálja a mozgalomnak megfelelő külső cselekvési formát. 1929 végén lépett a Légio – mint Codreanu mondta – a „tömegek elé”, s a tömegeket, mint már korábban hinni lehetett, valóban a parasztságban próbálta felkeresni. Bár a mozgalom számszerű adatait illetően meglehetősen sötétségben tapogatózunk, annyi mindenesetre eléggé biztonságosan megállapítható, hogy a Légio a gazdasági válság idején kisebb-nagyobb rétegekhez már valóban eljuttatta szavát. Együtt járt ez annak az optimizmusnak kihunyásával, amelyről a 20-as évek elejével kapcsolatban beszélhettünk.

A háború után háttérbe húzódó problémák 1929-ben már újult erővel adtak magukról hírt. Kiderült, hogy a földreform csak átmenetileg enyhített a paraszti gondokon, de azokat nem oldotta meg; nem szűnt meg a falusi túlszűfolttság, nem teremődtek meg a gazdaságosabb termelés feltételei, s nem nyíltak széles utak a falusi felesleges emberkéz másutt való foglalkoztatására sem. A kapitalizmus keretei némileg szélesedtek, de gazdasági áttörésre nem került sor. Az olajmezők francia tőkések kezébe vándoroltak, de a kitermelés valamelyes fokozódása a kívánt lendületet az ipar egészének nem adta meg. A befolyó külföldi kölcsönök – amint efelett a hitelezők annyit siránkoztak –, szétfolytak a korrupt állami tisztviselők kezén. A bizalmatlan vagy sértődött idegen nemzetiségek – ukránok, magyarok, németek – bevonása egy harmonikusabb egységbe nem sikerült. A nagy remény nagy csalódássá alakult át, s ez a kormányzaton és az udvari körökön belül zajló intrikákkal tetézve – elseperte a liberális kormányzatot. A válság felidézte nehézségekkel a kormányralépő Maniu-féle Parasztpárt sem tudott azonban mit kezdeni. A Légio – jó érzékkel – ekkor látta elérkezettnek az időt arra, hogy szervezett akcióba lépjen.

Nyugat-európai, vagy akár magyarországi szemmel nézve, ezt meglehetősen bizarr, akár azt is mondhatnánk, hogy bohózatba illő formában tette meg. Codreanu fehér lóra ült – amint Mihály arkangyalt ábrázolni szokás. Hírnökök, azaz hívei jártak előtte, és összecsdítették egy-egy falu kíváncsi lakosait. Ezt követően a jelenés beléptetett a falu főterére, szólt néhány szót, mondókájába belefoglalta, hogy a föld minden munkását megilleti egy darab az anyaföldből (1 hektárról volt szó), lováról leereszkedve, térden állva megcsókolta a haza földjét, majd továbbügetett. Minden faluban akadt néhány siheder, aki beállt a processzióba.

1930 áprilisában Codreanu már elegendőnek találta a tömegkapcsolatot ahhoz, hogy felvegye a kifejezetten politikai cselekvés fonalát. Ez először abban a – misztikától távol álló – reálpolitikai lépésben nyilvánult meg, hogy a mozgalmat a politikai világban elfogadhatóbb névre keresztelte át. Mihály Arkangyal Légioja átváltozott Vasgárdává (Garda di Fier). Tekintettel a soron lévő választásokra, amelyeken Codreanu már indulni akart, a keresztelőt a párttá előlépett mozgalom programjának kidolgozása követte.

Nagy lépés volt ez azon az úton, amelyet Codreanu a kamasz-huligán örvöngéstől, az egyéni terrorizmustól a prófétáláson át odáig megtett, hogy most, mint parlamentáris politikus, nyíltan kinyújtsa kezét a hatalom felé. Legionárius korszakában Codreanu az általa vezetett szervezet mozgalmi jellegét, ember- és nemzetnevelő feladatát hangsúlyozta, s ezt a feladatot a sejtekbe szervezett tagság belső, lelkigyakorlatszerű edzésén kívül „tettekkel”, direkt akciókkal, vagyis terrorista cselekményekkel próbálta szolgálni.

Kifejezetten lekicsinyelte a politikai programokat ahhoz a misszióhoz képest, amelynek eredményeként létrejön majd az ön maga tudatára ébredő egységes román nemzet.¹³ Anélkül, hogy a nemzetébresztő hivatását félretolta volna, most mégis elszánta magát a programadásra. Ez a program,¹⁴ mint minden náci és fasiszta társa, összefüggéstelen, de tisztán és világosan magába foglalja azt a gondolatot, amely a gárdista mozgalom középpontja és ez idő szerint már legfőbb mozgója lett. „Romániát magunknak akarjuk meghódítani...” olvasható itt az utolsó fejezet címeként, s ezt legalább két értelemben lehet felfogni. A „mi”, akik Romániát meg akarják hódítani, egyrészt a románok, akiknek belső honfoglalást kell végrehajtaniuk a zsidók és részben a nemzetiségek rovására, másrészt az a „legújabb generáció”, amelynek a háború utáni konjunktúra múltán ismét nem jut rész sem a hatalomból, sem a jobb állásokból.

A program belső honfoglalásra irányuló jellege jobban kidomborodik, ha a benne kifejezésre jutó numerus nullus elvet összevetjük azokkal a nyilatkozatokkal, amelyeket a gárdisták – valamivel később – a többi nemzeti kisebbségről tettek. Fejtegetéseikben – Cuza tanításából kiindulva – a nemzetek „természetes hierarchiáját” hangsúlyozzák, de a kisebbségekre vonatkozóan nem vonnak le olyan radikális következtetéseket, mint a zsidókra. Míg a zsidók teljes „természetes elkülönítését” követelik, addig a kisebbségekkel való együttélést – tekintettel már csak ezek szerfelett nagy számára is –, lehetőnek vélik, azzal a feltétellel, hogy a nemzetiségek megelégednek a földműves állapottal, és bebizonyítják a románsághoz való tartozásukat. Amennyiben belépnek a Légióba, úgy egyenlő jogokra is számíthatnak. Azok a kisebbségek viszont – hangoztatták Codreanu elváratai –, amelyek megmakacsolják magukat nemzetiességi voltukban, rendkívüli intézkedésekkel kell, hogy szembenézzenek. Az egyik gárdista „teoretikus” szerint ilyen ellenállásra elsősorban a magyarok, bulgárok és az ukránok részéről kellett felkészülni.¹⁵

A program egyébként agrárországot tart szem előtt, s szigorú agrár-érdekvédelmet akar bevezetni, mert a mezőgazdaságot tekinti a nemzetgazdaság alapjának. Ugyanakkor a tőke elleni támadása megáll az uzsorakamat elleni kifakadásnál, s azokat az adósságokat kívánja megszüntetni – megint csak nyilvánvaló agrárérdekből –, amelyek után a bankok az „erkölcsösnél”, vagyis a szokásosnál magasabb kamatot szednek. Mindemelllett munkástörvényhozást sürget, a munkásérdekek védelmét, a „munkáslét” biztonságát követeli. Mindez természetesen a „romanizmus” szellemében kellett, hogy történjék, szemben a liberalizmussal és a kommunizmussal. A kommunizmust viszont Codreanu azonosította „a zsidóval” („ha kommunistát mondok, zsidót értek rajta” – jelentette ki), és részben a kisebbségek baloldali mozgalmával. A program az elképzelt államszervezetről nagyon keveset árul el. A vezérelvet nem veti fel, s ez sejteni engedi, hogy Codreanu a hatalmat ekkoriban az új király, II. Károly hozzájárulásával, vele egyezsége jutva, olasz minta szerint képzelte megszerezni. Ez nagyon is érthető lenne, hiszen 1933-ig más minta nem is állt a rendelkezésére. Felvetette a program az úgynevezett „rendi állam” gondolatát, ami feltehetően rokonságban állt az olasz korporációkkal.

A Gárda tömeghatása 1930–1931-ben még mindig eléggé alacsony maradt. A Corneliu Codreanu Csoportja néven induló gárdisták a választásokon tulajdonképpen nem

¹³ Vö.: *Neller Máttyás: A Vaszgárda elméletei*. In: *Magyar Szemle*, 1937. nov., 244–253.

¹⁴ *Mihai Fatu–Ion Spalatel: A Vaszgárda. Fasiszta típusú terrorszervezet*. București, Politikai Könyvkiadó, 1971, 70–75.

¹⁵ Ion Mota cikke, in: *Axa*, 1933. okt. 15. és Mihail Polihroniade, uo. 1933. jún. 15.

is nyertek mandátumot, hanem csak a Neamţban rendezett pótválasztás jelentett számukra kárpótlást, ahol a kormánypárt Codreanunak nem állított ellenjelöltet. A Gárda vezére képviselő lett, de mandátumával – amivel magányosan sokat kezdeni amúgy sem tudott volna – keveset törődött. A Vasgárda életjelt adott magáról a politikai életben, de még nem vált annak tényezőjévé. A tagság mindenesetre növekedett, különösen mivel a Vajda-Voivod kormány lehetővé tette, hogy Codreanu Besszarábiában újabb menetelést rendezzen. Nagyon szorongatottá vált azonban a Vasgárda helyzete, amikor 1933 decemberében a demokratikus elveket valló Duca alakított kormányt, és a Vasgárdát betiltotta. Codreanuék ekkor újból korábbi terrorista módszereikhez nyúltak, s a miniszterelnököt december 29-én este egy Constantinescu nevű gárdista meggyilkolta. A bíróság az ügyben szereplő gárdistákat a – tett végrehajtóinak kivételével – ezúttal is felmentette.

Ebben az ítéletben ismét kifejezésre jutott – jobban, mint korábban bármikor –, hogy a Vasgárda, mint jelenség, bár a városi középrétegek szűkös volta miatt továbbra sem teremthetett a náci és az olasz fasiszta militáns csoportokhoz mérhető mozgalmat, ugyanakkor e rétegek egészéhez közelebb férközött, mint amennyire ez Magyarországon akár a fajvédőknek, akár a nyilasoknak valaha is sikerült. A magyar középosztály kasztosodásával összefüggő kettőssége, ambivalenciája Romániában nem figyelhető meg. A román társadalomból hiányzott az a szélesebb „úri” réteg, a volt előkelőségek és leszármazottaik csapata, amely a közmentálitásra rányomta bélyegét, s amelynek magatartási normái úgyszólván lehetetlenné tették, hogy összefogjanak egy olyannyira „unvornehm” társasággal, mint amilyen Szálasié volt. A különböző fasiszta áramlatok közé nemcsak a hatalmi torzskodások, de – egyéni kivételektől eltekintve – társadalmi határok is éket vertek. Az egyneműbb és nemesi hagyományokban sokkalta szegényebb román társadalomban Codreanu helyzete egészen más volt. Társadalmi ítéletek nem korlátozták, hogy ki áll vele szóba, ki fog kezét vele, s nem volt már messze az idő, amikor az udvarban is fogadták. A skála, amelyen Codreanu partnereket találhatott, a parasztoktól a nagybirtokosokon és bankárokon át a királyig terjedt.

A harmincas évek derekától a Vasgárda jelentős pénzügyi támogatáshoz jutott, ami magától értetődően előmozdította szervezkedésének és befolyásának növelésére tett erőfeszítései sikerét. Finanszírozói között a történészek találtak hazai birtokosokat, tőkéseket (még zsidó bankárt is). Valószínű, hogy kormányzati tényezőktől is hozzájutott a Gárda bizonyos összegekhez, Fatu és Spalatelu román történészek forrásai szerint pedig hatalmas pénzek folytak be a kasszájába Németországból is.¹⁶

Mindazonáltal ebben az időben már nehéz volt észre nem venni, hogy a gárdisták a liberálisok megleckéztetését nem kizárólag passzióból gyakorolják, akcióikat nem a tiszta altruizmus vezérli, hanem mindezért súlyos számlát készülnek benyújtani. A gazdasági és politikai vezető csoport viszont, beleértve a királyt és az udvart, ha nagyon hajlottak is a szolgálatok elfogadására, a velük járó erőszakosságok megbocsátására, sőt a gárdista eszmények, vagy egy részük elismerésére, csak kevés hajlamot éreztek arra, hogy a hatalmon osztozzanak. Márpedig bármennyire igyekezett is Codreanu hatalmi céljait részben valódi, részben színlelt miszticizmusával és misszió-tudatával elfedni, mihelyt a politika mezejére lépett, e célok önmagukat leplezték le. Codreanu szaporította a terror-

¹⁶ Fatu–Spalatelu 112–114. – A németek szerint viszont a kormány pénzelte nagy összegekkel a Vasgárdát: AA Abt. II. Pol. 29. Rum. 258, jelentés 1934. febr. 1.

szervezeteket, diverziós osztagokat szervezett, s a háta mögött tudva a Német Birodalom szimpátiáját és támogatását, egyre „arrogansabban” lépett fel. Támogatta ebben, hogy a gárda ereje választásról választásra növekedett, s 1936–1937-ben már széles, szervezett hálózattal rendelkezett. A királlyal szemben is új hangot kezdett megütni Codreanu. Ha Károly kezdetben abban reménykedett, hogy a gárdistákkal kölcsönös engedmények árán megegyezésre lehet jutni, be kellett látnia, hogy ez a remény alaptalan volt. Codreanu ugyanis egy, a királyhoz intézett memorandumában világosan kifejezésre juttatta, hogy véleménye szerint határozottan választania kell a „nemzeti forradalom” és a bolsevizmus között, valamint, hogy a kisantant politikát és a nyugati orientációt feladva, egyszer s mindenkorra a német–olasz szövetséget kell elfogadnia, már ti., ha a Vaszgárdával együtt akar politizálni.

A Vaszgárda és a király közeledése megakadt, s megegyezés helyett végül is kenyértörésre került sor. Codreanu túl sokat követelt, a taktikai érzék nem tartozott erényei közé, s nem úgy, mint Gömbös, aki a miniszterelnöki kinevezés fejében szegre akasztotta a zsidóellenes fajvédelmi elveket, ő ebben a kérdésben is hajthatatlan maradt. 1937 elején II. Károly és Codreanu tárgyalásai végleg hajótörést szenvedtek, s a választások éve súlyos feszültségekkel volt teli. Úgy tűnt, hogy a játszma távolról sincs lejátszva, a küzdelem kimenetele nem volt előrelátható. Codreanut támogatta a német náci kormány, pénze volt bőviben, s a felső gazdasági és politikai világban kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett. A királyság tekintélye ezzel szemben Romániában nem volt nagy, a dinasztia fiatal volt, s nem fűződött hozzá semmilyen sérthetetlen nemzeti hagyomány. A külföldről csak 1930-ban hazatért, ifjúságában rossz hírű Károly helyzetét csak nehezítette, hogy szeretője, Lupescuné, akihez, minden politikai érvre és érdekre fűtyülve ragaszkodott, zsidónő volt.¹⁷ Az ország „jobb körei” nem győzték a Lupescunéről és „gyalázatos tetteiről” szóló pletykákat terjeszteni.

Az 1937-es választások előtt Codreanunak sikerült a Parasztpárt vezetőjével, Maniuval blokkra lépnie. Nyilvánvaló, hogy Maniu ezzel elsősorban saját esélyeit, és nem a Vaszgárdát akarta növelni. Ennek ellenére szalonképességét akarata ellenére is megnövelte. A választások eredménye arról tanúskodott, hogy Codreanu mozgalma jelentős befolyásra tett szert: középpárttá vált, amelyet többé nem lehetett figyelmen kívül hagyni. A szavazatokból megszerzett 15,5% megoszlását, összetételét a történészek eddig nem tárták fel. 66 parlamenti hely elfoglalásával a Vaszgárda mindenesetre karrierje csúcsa felé közeledett, s a választások nagy vesztese a liberális párt volt. De nem volt briliáns a Parasztpárt eredménye sem, 21%-ával messze maradt attól, hogy kormányalakításról álmodozhasson. A Codreanu–Maniu-blokk együttes eredménye (37,5%) már kétségtelenül számított. A parasztpárti eredmény egyébként arról is vall, hogy a Vaszgárda feltehetően sok falusi szavazatot vont el tőle. Ugyanakkor a városi szélsőjobboldali, antiszemita szavazatok bizonyára megoszlottak a Cuza–Goga-féle, rivális fasisztának tekinthető Nemzeti Keresztény Párt és a Vaszgárda között.

A választások utáni helyzetet több történész drámainak tekinti, s kétségtelen, hogy amennyiben Codreanu ebben az időben elszánja magát egy erőszakos puccs keresztvitelére, Románia valóban drámai események színhelyévé válhatott volna. Parlamenti többség nem jött létre, s a király nem tehetett mást, mint hogy kisebbségi kormányt

¹⁷ Részletesen A. L. Eastermann: *King Carol, Hitler and Lupescu*. London, 1942.

nevezett ki. Ez december végén történt, s az úgynevezett királyi diktatúra bevezetésére 1938. február 11-re virradó éjszakán került sor. Codreanunak csaknem másfél hónapja volt a cselekvésre, s ez alatt a másfél hónap alatt nem történt semmi. A király minden aggály és gond nélkül kinevezte saját úgynevezett „személyes kormányát”, amelynek egyáltalán nem volt parlamentáris bázisa. A dráma elmaradt tehát, s kezdetét vehette a királyi diktatúra. Másmilyen katasztrófára került sor, a Vasgárda katasztrófájára. II. Károly a diktatúrát többek között azzal vezette be, hogy először bevonatta a prominens gárdisták útlevelét, majd Codreanut és számos társát letartóztattatta. Az eljárásra azután a régi gárdista vezérkar lemeszárlása tett pontot.

A Vasgárda fasiszta diktatúrájának útját egy másik, hagyományos jellegű diktatúra zárta el, olyan eszközökkel egyébként, amelyek bármely fasiszta diktatúrához méltóak voltak. Ha Codreanu totális kudarcának okát kutatjuk, úgy kétségtelenül többet is találhatunk. Mindenekelőtt az a kérdés merül fel, s ezt minden történész fel is teszi, hogy vajon miért maradt Codreanu 1937 végén, 1938 elején passzív, miért nem lépett, miért nem kísérelte meg a hatalom erőszakos megragadását? Egyesek úgy vélték, hogy pszichés okokból: Codreanuban több volt a missziótudat, mint a „hatalom akarása”. Nem lehetetlen, hogy volt ebben valami, de nagyon valószínűnek nem látszik, hiszen a gárdista vezér már 1930-ban világosan megfogalmazta hatalmi céljait, és azóta töretlen úton tört ezek elérése felé. Több figyelmet érdemel ezzel szemben Codreanu óvatlansága, ami kétségkívül táplálkozhatott mind missziótudatából, mind egzaltáltságából, mind pedig abból, hogy addigi tapasztalatai alapján sérthetetlennek hitte magát. Mindez azonban csak a veszélyérzet hiányát indokolja, a teljes passzivitást azonban nem.

A kritikus hetekben a Vasgárda két utat követhetett. Az egyik az erőszak, a másik a tárgyalásokon alapuló kompromisszum útja volt. Ami az elsőt illette, két ok szólhatott ellene. Az egyik az volt, hogy pusztán erőszakon alapuló fasiszta hatalomátvitelre addig sehol sem került sor (Spanyolországban a polgárháború másfél éve folyt, és kimenetele még nem dőlt el), s egy ilyen kísérletre Codreanut minden bizonnyal sem a náci, sem az olasz fasiszták, akik mindketten tárgyalásos-kompromisszumos úton, engedélyezett állami-csíny révén kerültek hatalomra, nem biztatták. Az erőszak alkalmazásával szemben a másik ellenérvet magának a Vasgárdának belső szerkezete és társadalmi kapcsolatrendszerének jellege szolgáltathatta. Bár, mint említettük, Codreanu szervezett fegyveres alakulatokat, az SS-hez hasonló testőrséget, valamint diverzáns csoportokat, azok ereje és katonai értéke semmiképpen sem volt akkora, hogy önálló és izolált akcióba kezdjen.

Maradt volna tehát a tárgyalások útja, ezt a lehetőséget azonban egy ponton, a királynál Codreanu már előbb elrontotta, olyannyira, hogy valójában az újranyitásra ekkor már nem nagyon látszott mód. Ha a gazdasági vezető körök, a birtokosok és a nagytőkések jelentős része kész is volt arra, hogy egy gárdista hatalmi próbálkozást üdvözöljön, vagy eltűrjön, ha az ortodox egyházi vezetők jó részének nem is lett volna ez ellen kifogása, ha a pártok egy része már-már jelentkezett a kollaborálásra, más részük pedig tehetetlenül szemlélte az eseményeket, vészjóslóan nyitva állt a király és a hadsereg kérdése. Márpedig sem a náci, sem a mussolinisták nem juthattak volna még a hatalom közelébe sem az államhatalom legfelső szerveinek és a hadseregnek segítő keze nélkül. Hozzátehetjük ehhez, hogy egy gazdaságilag kevésbé fejlett országban a hadsereg jelentősége egy ilyen kiélezett helyzet eldöntésében feltétlenül megnő. Azt mondhatjuk tehát, hogy II. Károly és Codreanu párbaját végeredményben a hadsereg döntötte el.

Codreanu azért volt kénytelen tétlen maradni, mert azt a támogatást, amelyre önmagukban erőtlen csapatainak egy erőszakos hatalomátvételre a hadsereg részéről szüksége lett volna, nem tudta biztosítani, s azért nem tárgyalhatott, mert a király, biztosítva a maga oldalán ezt a támogatást, többé már nem volt hajlandó érdemi tárgyalásra. A hadsereg és egészében véve az állami fegyveres testületek kitartása nélkül II. Károlynak sohasem sikerülhetett volna puccsát keresztülvinnie, és a diktatúrát bő két és fél éven át fenntartania.

Végeredményben a gárdista mozgalom 1938-as katasztrófájáért Codreanu taktikai érzékének hiányát kisebb részben tehetjük felelőssé annál a részesedésnél, amelyet ebben a román társadalom szerkezete és jellege játszott. Nagyobb választási befolyáshoz és nagyobb militáns csoport kialakításához lényegesen nagyobb városi deklaszált rétegre lett volna szükség. Mindemellett egy nagyon fontos nemzeti ok és tradíció is a gárdisták ellen hatott. Sem a király, sem a hadsereg, amely 1918–1919-ben francia tisztek kezei között szerveződött újjá, nem volt kész a szakításra egy olyan hagyományos politikával, amelynek a román állam újjáéledését és háború utáni óriási győzelmét köszönhette. Erre a szakításra majd csak egy súlyos kényszerhelyzetben került sor.

A királyi puccsban, s abban a tényben, hogy a fasiszta diktatúra veszélyét maga az alkotmányos főhatalom is illegális eszközökkel hátrította el, szintén kifejezésre jutott a társadalmi hierarchizáltság alacsony foka. A politikai holtpont feltárta, hogy egy-két egyszerű húzással a pártok és ideológiák játékká, a parlament egészében véve színpaddá minősíthető, ha a szükség úgy hozza magával.

1938-ban a megmenekedett gárdista vezetők – többnyire másod- és harmadvonalbeliek – Németországba emigráltak. A náci hatóságok nagy gondot fordítottak rájuk. Gondoskodtak „eszmei” nevelésükről, katonai kiképzésükről; állandó ellenőrzésük alatt tartották az egész csoportot. A németországi emigrációban került – nem tudni, hogy a gárdisták, vagy a németek döntése alapján – a mozgalom élére Horia Sima.¹⁸ Egy olyan mozgalom élére, amely pillanatnyilag csak papíron, illetve német őrizetben létezett. Sima mentes volt Codreanu miszticizmusától, s brutalitását a német kiképzés feltehetően csak fokozhatta. Politikust azonban a nácioknak sem sikerült belőle faragniuk. 1940 áprilisában kalandos úton visszatért Romániába, hozzálátott a gárdista mozgalom lábraállításához, ami a megváltozott nemzetközi körülmények miatt könnyen sikerre vezetett. Olyannyira, hogy a németek kedvét keresvén, Simát hamarosan miniszteri tárcával tisztelték meg.

Midőn 1940 szeptemberében az úgynevezett második bécsi döntés Romániában súlyos belpolitikai válsághoz vezetett, a németek követelni kezdték az egész kormányzat „megújítását”. „Valóságos mozgalmat” szerettek volna a kormány háta mögött látni, amely új személyiségeket juttat a politikai élet előterébe. Másként szólva, nagyobb hatalmat akartak biztosítani a Vaskardának, de odáig nem mentek el, hogy Simának miniszterelnöki kinevezést követeljenek.¹⁹ II. Károly azonban önként nem tette lehetővé a gárdisták szélesebb körű bevonását, a Sima által szeptember 3-ára szervezett puccskísérlet pedig

¹⁸ Németországi tartózkodása idején írta Sima – valószínűleg német kérésre – fent idézett kéziratát.

¹⁹ Erről az időszakról: *Csatári Dániel*: Forgószélben. Bp., Akadémiai Kiadó, 1968, valamint *A. Simion*: Regimul politic din Romania in perioada septembrie 1940–ianuarie 1941. Cluj–Napoca, 1976.

összeomlott. Végeredményben az államcsínyt, a náci követelések útjában álló király eltávolítását Antonescu tábornoknak sikerült végrehajtania, midőn a szeptember 5-ről 6-ára virradó éjjelen rábírta a kamarillát: járuljon hozzá II. Károly távozásához. A hadseregre támaszkodva Antonescu a fiatal Mihály király mellett miniszterelnökként voltaképpen diktátori hatalomra tett szert. Ismervén a gárdisták német kapcsolatait és a német követeléseket, Antonescu kijelentette, hogy lélekben maga is gárdista, és kész volt arra, hogy kormányába több gárdistát is bevonjon. Az 1938-ban elmenekült gárdisták java része ekkor tért vissza Bukarestbe.²⁰ Szeptember 6-án, az új kormány beiktatásakor a gárdista miniszterek is letették az esküt. A nacionalizmus egyiküknél sem terjedt odáig, hogy a bécsi döntés ellen akár a leghalkabban is tiltakozzanak.²¹

Horia Sima az ismert példákat követve, 1940 szeptemberétől vitathatatlanul arra törekedett, hogy a vezetést Antonescu tábornok kezéből kicsavarja, és a hatalmat a Gárda számára kisajátítsa. Ami a mozgalom tömeges jellegét illette, ez a közvetlen náci hatás és nyomás eredményeképpen többé nem okozott problémát: a Vaszgárdába özőnlöttek a régi tagok mellett a korábbi szimpatizánsok, s most már az opportunisták, álláskeresők is. A vezetőség azonban képtelennek bizonyult arra, hogy a helyzet adta előnyökkel éljen. Csak visszaélni volt képes velük. Romániát előntötte a gárdista terror. A gárdisták gyilkoltak terveszerűtlenül és tervszerűen. A baloldal-ellenes és a zsidókat sújtó kormányintézkedések nem voltak elegendőek a számukra, s jóllehet hatalmon voltak, a squadrizmus módszereit követték. Betörték a jilavai börtönbe, és ott 64 politikai foglyot lemészároltak. Másokra a lakásukon törtek rá. Sima mindent elkövetett, hogy a hadsereget ahelyett, hogy maga mellé állítaná, ellenségévé tegye.

A gárdisták keltette felfordulás és rémület, amelyet a terrorizmus a lakosság széles rétegeiben kiváltott, Antonescu tábornoknak voltaképpen jól jött ahhoz, hogy a Sima-bandától megpróbáljon szabadulni és megszilárdítsa saját katonai diktatúráját. A gárdisták eltávolításához azonban szüksége volt a németek hozzájárulására, s ezzel még nem rendelkezett, amikor a türelmetlen Sima 1941. január 21-én felkelést robbantott ki a hatalom teljes kisajátítása érdekében.

Először a náci és az olasz fasiszta mintától, a Vaszgárda felkelő taktikát alkalmazott. A fővárosban és a nagyobb városokban a középületek és kulcsfontosságú pontok fegyveres elfoglalására törekedett, s ez nem egy esetben sikerült is neki. Az első nap kudarcainak hatása alatt Antonescu tábornok felajánlotta a gárdista miniszterek számának szaporítását, Horia Simának azonban ez sem volt elég. A főhatalmat akarta. Erre Antonescu jelentős katonai alakulatokat vetett be, s midőn január 22-én a mérleg az ő javára elbillent, az addig tétlen németek is kénytelenek voltak megmozdulni. A náci illetékesek véleménye megoszlott, s csak nehezen győzött Ribbentrop álláspontja, aki a zendülés felszámolását javasolta. Másnap maguk a német alakulatok is részt vettek a gárdisták lefegyverzésében, ami viszont azzal járt együtt, hogy a vezetőket és számos más gárdistát kimenekítettek az országból. Horia Sima január 23-án elrendelte a harc beszüntetését, és maga is német védelem alá helyezkedett. A németek eljárásában a katonai szempontok győzedelmeskedtek: tekintettel a küszöbön álló támadásra a Szovjetunió

²⁰ AA Inl. II. A/B 82–12, 1062 Ronnenberg (NSDAP Gauleitung, Niederdonau) jelentése.

²¹ Uo. 695, Fabricius táv. 1940. szept. 1. „Gardistenführer Sima betont, daß Garde auch enttäuscht, aber bereit Schiedsspruch durchzuführen.”.

ellen, nem támogathattak egy olyan román kormányzatot, amely képtelennek bizonyult a hadsereggel való együttműködésre. Egy bizonytalan és turbulens náci típusú államnál megbízhatóbbnak tűnt a kollaboráló katonai diktatúra.

Ha katonapolitikai érdekek miatt a nácik lehetővé is tették a gárdista zendülés elfojtását, a gárdistákat nem hagyták cserben. A birodalomba kiszállított gárdistákat továbbra is készenlétkben tartották. Ribbentrop még 1944 őszén is megpróbálkozott azzal, hogy Simát visszaküldje Romániába, azzal a céllal, hogy Antonescu megbuktatása és Romániának a háborúból való kilépése után a Szovjet Hadsereg által még el nem foglalt területen kormányt alakítson, és ellenállást fejtsen ki a felszabadító szovjet és román erőkkal szemben.²² Mivel azonban e terv támogatására német haderőt már nem tudtak biztosítani, Sima kudarcot vallott: a Szálasi-variációtól eltérően Sima-bábkormány már nem jöhetett létre.

Mária Ormos: The Iron Guards

This article is a short summary of certain thoughts on the Rumanian legionary-guardsmen movement, contained by a largerscale comparison on fascism in Europe.

The author considers the origins of the movement *autonomic* – both theoretically and organically – and thus she draws the line between that and the so called imitative fascism. She marks the base of the radical right-wing ideology – in contrast to Germany, Italy and Hungary – in a liberalism which was not incidental to the breaktrough of capitalist industry but was blocked in the first phase of the take-off. A far-reaching “primary marginalization” did not suit to it socially, but rather a type of it well limited by the economic structure and system (mainly the conditions of land ownership). The parth of the mobility opened on dates defined mostly by political conditions (liberation from under Turkish domination, union, full unity) and not by economic ones, it tended also “upwards” as for its type, although it remained always periodical and temporary.

The Rumanian fascism is called *populist-mystical* by the article (this comes up to the decisively rural character of the Rumanian society), and the author divides the following *phases* in its history: youth movement (connected with Cuza’s ideology); becoming independent, organisation with a mythic propaganda; fight for power searching first of all an internal consent; attempt to get the power with external (nazi) help and the failure of the gradual degeneration of the movement to a “puppet organization”. The author puts the participation in the government September 1940 and January 1941, the attempt to power and its failure, and late survival of the remainder of Iron Guards as nazi reserve.

²² AA, Partein Dienststellen. Verschiedene Akten 10/1 a. Horia Sima. – Levelezés Sima és Ribbentrop között, 1944. okt.–1945. febr.

Мария Ормош: Железная гвардия

Данная статья подводит итоги нескольких мыслей автора, которые возникли о румынском движении легионеров-гвардейцев по поводу одного историко-сравнительного анализа (Фашизмы в Европе 1919 – 1945 гг.)

По мнению автора происхождение движения является *автономным* как из теоретической так и организационной точек зрения, и поэтому отличает его от т. н. подражательных фашизмов. Основой этой радикальной правой идеологии – в отличие от Германии, Италии и Венгрии – является такой либерализм, который не сопровождался продвижением капиталистической индустрии, она оставалась в первой стадии размаха. Соответственно этому в обществе происходила не «первичная маргинализация» больших масштабов, а её сильно ограниченная экономической структурой и режимом (в основном предпосылками землевладения) разновидность. Пути мобилизации открылись в основном в определённых не экономических а политических предпосылках моментах (освобождение от турецкого господства, объединение, полное единство), и хотя по своему типу они сильно направились и вверх, всё таки оказались стадийными и временными.

Статья называет румынский фашизм *популистичным-мистическим* (такое название и соответствует общекрестьянскому характеру румынского общества) и отмечает следующие этапы его развития: молодёжное движение (связанное с идеологией Кузы); период самостоятельной деятельности, связанная с мистической пропагандой организационная работа; борьба за власть, искав пути преимущественно внутреннего соглашения; попытка захвата власти с внешней помощью нацистов и поражение попытки; превращение движения «в марионеточную организацию». Автор статьи рассматривает в рамках этого последнего периода участие в власти с сентября 1940-ого до января 1941-ого гг., попытку экспроприации власти и её поражение, отклики остаток Железной Гвардии, как запаса нацистов.

RICHARD PRAŽÁK

A 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák datálásának és tipológiai besorolásának néhány kérdéséről

A legelső magyarországi szentekről szóló legendákat a korabeli magyarországi latin írásbeliség legjelentősebb irodalmi alkotásai közt tartjuk számon. Javarást későbbi másolatokban maradtak fenn s ez a körülmény rendkívül megnehezíti a legendák keletkezésének pontos meghatározását, minek következtében az ezzel kapcsolatos kérdéseket nem egy esetben mindmáig nem sikerült megnyugtatóan megoldani. Ez természetesen hátrányosan befolyásolja a legendák forrásértékét, amelyet a történeti irányultságú kutatók az egyébként teljesen hiteles és keltezésüket illetően is egyértelműen meghatározott legendák esetében sem tartanak túl sokra. Mindenesetre a szóban forgó legendák kétségtelen korabelisége s a más jellegű hazai irodalmi alkotások hiánya következtében az adott kor, főként pedig – a rendszerint egyetemesebb érvényű – irodalmi fejlődés értékes forrásait, bizonyítékait kell látnunk bennük, különösen ha a többi hazai és külföldi korabeli forrással vetjük egybe őket.

Lássuk mindenekelőtt a legelső 11. századi magyarországi szentekről – Istvánról, Imréről, Zoerardról és Benedekről, Gellértről, valamint Lászlóról – szóló legendák datálásának bonyolult kérdéseit. E legendák a 11–14. században keletkeztek, ami tekintettel több legenda keletkezésének mindmáig vitatható meghatározására, komoly gondok forrását jelenti. Másrészt a legendahagyománynak ez a több évszázadnyi életképessége bizonyos előnyöket is rejtget, hiszen épp ezek a századok jelentették a magyarországi feudális társadalomnak a korafeudalizmustól az Anjou-kor fejlett feudális viszonyai kialakulásig húzódó fejlődési szakaszát. Ily módon a legendák tárgya és keletkezése közti időeltolódás a rendkívül összetett és nehéz kérdéskör vizsgálatában, főként pedig az összehasonlító módszer alkalmazása szempontjából vitathatatlan előnyöket kínál.

Minden vitán felül egyedül a Zoerardról és Benedekről szóló legkorábbi magyarországi legenda (*Legenda sanctorum Zoerardi et Benedicti*) keletkezésének időpontja áll, amelyet szerzője Mór, pécsi püspök 1064-ben fejezett be.¹ Többé-kevésbé vitathatlannak tűnik az úgynevezett nagyobbik István-legenda (*legenda maior sancti Stephani regis*) keletzése is, minthogy ez a legenda István király szentté avatásának előkészítését szolgálta, és az 1077–1083 közötti években készült.² Ez utóbbi legenda esetében sokak

¹A keletkezés közvetlenül a legenda szövegéből tisztázható. A legendát Mór Püspök 1064 húsvétján azzal a kéréssel adta át Pécssett Géza hercegnek, hogy a legenda alapján járjon közbe Zoerard szentté avatása ügyében. Vö. József Kútnik: *O pövide pustovnika Svorada*. Nové obzory, 11, Prešov, 1969. 9.

²Az István-legenda *Bartoniék Emma* szerkesztette kritikai kiadása óta (*Scriptores rerum hungaricarum* – tovább SRH – II. köt., Budapest, 1938. 363–440.) egészen az utolsó akadémiai irodalmi kézikönyvig (*A magyar irodalom története*, I. Budapest, 1964, 60.) e vonatkozásban semmi-

számára rejtélyesnek tűnt, hogy e legendában – bizonyított kanonizációs funkciója ellenére – nem esik szó a szent haláláról, temetéséről és kultuszáról, amint az hasonló esetekben rendszerint lenni szokott.³ Úgy tűnik, e rejtély legvalószínűbb magyarázatát Szabó Károly immár több mint száz éve megadta, mikor a nagyobbik István-legendája általa készített magyar fordításához fűzött jegyzetében kifejtette, hogy az annak idején legkorábbinak ismert másolat – a heiligenkreuzi legendáriumból (Magnum legendarium austriacum 1181–1260) – nem teljes mű.⁴ Ez a befejezetlenség jellemző egyébként a többi ismert változatra is, köztük a legenda újabban felfedezett legkorábbi, 12. század közepéről származó másolatára is.⁵ Tekintettel arra, hogy nem ismerjük a legenda eredeti kéziratát, azt kell feltételeznünk, hogy a legenda szövegének zárórésze még azt megelőzően elveszett, hogy első másolatainak elkészítésére rendelkezés született volna.

Lényegében hasonlóképpen a kisebbik István-legendája esetében is megegyezik a kutatók véleménye abban, hogy a magyarországi írásbeliség e korai emléke a 12. század első évtizedében keletkezett.⁶ Nem különböznek a vélemények a tekintetben sem, hogy a kisebbik István-legendája összekötő kapocs a nagyobbik István-legendája és az úgynevezett Hartvik-legendája között, s hogy utóbbi a két korábbi István-legendája elemeit új alakzatba komponálta. A Hartvik-legendája nyilvánvalóan 1112–1116 közt, tehát Kálmán király uralkodásának végén keletkezett.⁷

A Szent Imre-legendája (Legenda sancti Emerici ducis) keletkezésének meghatározása körül már volt némi vita. A szakmailag képzett történészek közül legelsőként Pray György, a magyar kritikai történetkutatás úttörője foglalkozott ezzel a legendával, s keletkezését a 12. század elejére helyezte.⁸ Nála is nagyobb tudományos pontossággal

főle kétely nyomára nem akadhatunk. A nagyobbik István-legendája esetleges későbbi keletkezését bizonyító egyetlen apró tényre *Erdélyi László* figyelmeztetett (Magyar művelődés története, II. korszak, A keresztény társadalom szervezése, Az Árpádok kora 1000–1301, Kolozsvár, 1918. 6.), mégpedig az érseki jelképként szereplő infula szó jelenlétére. Az 1083. évi I. esztergomi szinóduson még a mitra szó volt használatos, és az infula kifejezést csak a 12. században kezdték használni. Minthogy azonban a nagyobbik István-legendája csak a 12. század közepéről származó másolatban maradt fenn, egészen könnyen lehetséges, hogy a másoló változtatásának eredménye ez a szó, és az eredeti szövegben nem szerepelt. Vö. SRH II. köt. 383.

³ A dolgot *Ján Mišianik* is fűrésállotta: Dejiny staršej slovenskej literatury, Bratislava, 1958. 49.

⁴ L. Szabó Károly: Emlékiratok a magyar kereszténység első századaiból. 2. bőv. kiadás, Pest, 1869, 22.

⁵ Ez a másolat az OSZK Kézirattárában Cod. lat. med. aevi 432 jelzet alatt található magyarországi kódexben szerepel.

⁶ *Erdélyi László*, 6. – Erdélyi szerint 1105 körül keletkezett, *Kurcz Ágnes* a legenda legújabb magyar fordítását közreadó István király emlékezete (Budapest, 1971.) c. kiadványban az 1109 utáni időszakra helyezi megírása időpontját, 63. *Győrffy György* nagyszabású István-monográfiájában az 1100 körüli éveket említi a keletkezés időpontjaként. (István király és műve. Budapest, 1977, 92.) Az 1109 utáni keletkezést valló nézet tűnik a legjogosultabbnak, tekintettel az István király merénylőinek megvakíttatásáról szóló epizódra, amelyben Álmosnak Kálmán király által 1109-ben történt megvakíttatását vélik – valószínűleg joggal – igazolni. L.: SRH II. köt. 400. – Vö. *Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái, Budapest, 1954. 144.

⁷ Főként *Bartonek Emma* vélekedik így a Hartvik-legendája kritikai kiadásában (SHR II. köt. 369., s osztják e nézetet más magyar és külföldi kutatók is; például *Paolo Ruzicska*: Storia della letteratura ungherese, Milano, 1963. 80.

⁸ Vö.: *Pray György*: Dissertationes Historico-Criticae de Sanctis Salamone rege et Emerico Duce Hungariae. Posonii, 1774. 84–86.

tárta fel a kérdést a múlt század végén Albert Poncelet, francia tudós,⁹ aki fényt derített a legendában szereplő utolsó történelmi esemény pontos dátumára, Álmos herceg konstantinápolyi utazásának esztendejére (1109), amit a későbbi kutatók is elfogadtak. Közülük Madzsar Imre egyértelműen bebizonyította, hogy a legenda Kálmán király 1116-ban bekövetkezett halála előtt keletkezett, minthogy a Kálmán királynak ajánlott Hartvik-legenda szövege arról tanúskodik, hogy szerzője ismerte a Szent Imre-legendát.¹⁰ Bartoniek Emma a Szent Imre-legenda kritikai kiadásának előszavában a legenda keletkezésének idejét az 1109–1112 közötti évekre korlátozta, s mindmáig ez a magyar tudomány végleges álláspontja a legenda keletkezésének kérdésében.¹¹ Madzsarral egyetértésben Bartoniek is elvetette Erdélyi László korábbi véleményét, mely szerint a legenda szerzője valamely Álmos herceg, majd később Serafino Fulco érsek környezetében élő világi személy lett volna, ami miatt Erdélyi a legenda keletkezésének időpontját 1130-ra helyezte.¹²

A legnagyobb fejtörést a nagyobbik és a kisebbik Gellért-legenda keletkezésének meghatározása okozza. Noha Szent Gellért, a csanádi püspök származása szerint nem volt magyarországi – Velencéből származott –, vértanúhalála révén mégis fontos helyet foglalt el a korai magyarországi hagiográfiai hagyományokban, mégpedig mint a magyarországi keresztény egyház megszervezésének a 11. század első felében működött vezető képviselője. A Gellért-legendákkal foglalkozó aránylag gazdag szakirodalomban a legfontosabbnak két – időben egymástól távoli – vita bizonyult. Az első 1913–1915 között a Századok lapjain zajlott le, a másik még nem teljesen lezárt disputa pedig két kortárs magyar történész, Csóka J. Lajos és ifj. Horváth János nevéhez fűződik. A Gellért-legendák keletkezésének meghatározására legelőször Kaindl, osztrák kutató tett komolyabb kísérletet, aki szerint a kisebbik Gellért-legenda a 11. és 12. század fordulóján, a nagyobbik pedig a 13. században keletkezett.¹³ Kaindl nézeteit Müller Frigyes és Madzsar Imre is elfogadta, ők ketten azonban a Századok 1913–1915 közötti évfolyamaiban vitát folytattak a legendával kapcsolatos kérdésekről. Ez a vita mindmáig meghatározza a Gellért-legendák körül kialakuló polémiák jellegét. Müller hipotézise szerint a *Legenda maior sancti Gerhardi episcopi* végső változata valóban csak 1381 és 1421 között keletkezett, de ennek alapját az a csaknem korabeli legenda jelentette, amelyet Gellért kortársa, a csanádi káptalani iskola tanítója, Walther magiszter jegyzett fel, mégpedig Gellért 1083. évi szentté avatása előtt. A *Legenda minor sancti Gerhardi episcopi*, amelyet Müller Frigyes a Walther-féle legenda kivonatának tekint, szerinte nem sokkal Gellért szentté avatását követően, azaz 1083 után keletkezett.¹⁴ Vele szemben Madzsar Imre a kisebbik Gellért-legendát 12. századi-

⁹ *Albert Poncelet*: Vita S. Henrici ducis. Acta Sanctorum, Novembris, tomus II, pars 1. Bruxelles, 1894, 480.

¹⁰ Vö.: *Madzsar Imre*: Szent Imre legendája. Századok, 1931. 35–61.

¹¹ L.: SHR II. köt. 443.

¹² Vö. uo. és *Erdélyi László*: Szent Imre legendája. Budapest, 1930. 45–46. – A Szent Imre-legenda irodalmának legjobb áttekintése: *Tóth Sarolta*: Magyar és lengyel Imre-legendák, Szeged, 1962, 5–15. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta historica, tomus XI.)

¹³ *Raimund Friedrich Kaindl*: Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen. Archiv für österreichische Geschichte, 91. Wien, 1902. 1. és köv.

¹⁴ Vö. *Müller Frigyes*: A nagyobb Gellért-legenda forrásai és keletkezése. Századok, XLVII. 1913, 355–374., 419–446.

nak vélte, a nagyobbik legenda pedig szerinte 1400 táján keletkezett, mégpedig anélkül, hogy szerzője bármilyen korabeli Gellért-biográfiára támaszkodott volna. Ilyen Gellért-életrajz létezését egyébként Madzsar tagadta.¹⁵ A Századok vitájának második fordulójában Müller kitartott eredeti álláspontjánál, és csak Madzsar változtatta meg a nagyobbik Gellért-legenda keletkezésének meghatározása kapcsán kialakult korábbi nézetét, mégpedig a *Legenda maior* és a Canaparius-féle Szent Adalbert-életrajz összevetése alapján, megállapítván, hogy a nagyobbik Gellért-legenda a 13. század második felében, de még Kézai Simon krónikája (1282–1285) előtt keletkezett.¹⁶

A kisebbik Gellért-legendával kapcsolatosan több más kutató is osztotta azt a véleményt, amely szerint a *Legenda minor* a 11–12. században keletkezett,¹⁷ és csupán ifj. Horváth János – többek között Madzsar érvelésének téves értelmezése miatt – tette a legenda keletkezésének időpontját a 13. századra.¹⁸ Horváth ugyanebben az írásában a nagyobbik Gellért-legenda keletkezésének idejét a 12. század elejében jelölte meg.¹⁹ C. A. Macartney, angol kutató már Horváth előtt visszatért Müller Frigyesnek ahhoz a gondolatához, mely szerint a két Gellért-legenda forrása egy 11. századi eredeti Gellért-biográfia volt.²⁰ Horváth, aki a Gellért-legendák kérdésével az 1958–1960-as években foglalkozott ismét, nagyrészt az Árpád-kori irodalmi alkotások stilisztikai elemzésén alapuló eredeti nézeteit lényegesen megváltoztatván, korábbi vélekedésével ellentétben kijelentette, hogy a kisebbik legenda a korábbi, amely szerinte már a 11. század végén kész volt, és csupán ezt követően keletkezett a *Legenda maior*. Ez utóbbit Horváth a 12. század közepére datálta, ugyanakkor nem vette figyelembe a későbbi 14. századi interpolációkat.²¹ A Gellért-legendák körüli vitákban jelenleg a Horváth János és Csóka Lajos közt 1974-ben kialakult diszkusszió jelenti az utolsó fejezetet. Csóka szerint a kisebbik Gellért-legenda 1100 táján keletkezett, és szerzője ugyanaz a bencés szerzetes, aki a kisebbik István-legendát is megörökítette. A nagyobbik Gellért-legendáról ugyanakkor azt állítja, hogy csupán a 14. században keletkezett, ugyancsak pannonhalmi bencés környezetben, mégpedig mint folyamatos, nem interpolált hagiografikus regény. Horváth is elismeri, hogy a nagyobbik Gellért-legenda ma ismert változata csak 13–14. századi

¹⁵ L.: *Madzsar Imre*: Szent Gellért nagyobb legendájáról. Uo. 502–517.

¹⁶ Vö. *Müller Frigyes*: A nagyobb Gellért-legenda keletkezése és forrásai. Századok XLIX, 1915, 387–411; *Madzsar Imre*: A Gellért-legenda kérdéséhez. Uo. 679.

¹⁷ Vö. *Coloman Juhász*: Die Beziehungen der „Vita Gerardi maior” zur „Vita minor”. Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner Ordens. München, 1929. 129–145. – *Uő*: A Gellért-legenda. Erdélyi Irodalmi Szemle, 1929. 305–319.; *Carlyle Aylmer Macartney*: Studies on the earliest Hungarian historical sources I. The lives of St. Gerard. Archivum Europae Centro-Orientalis, 18, Budapest, 1938. 456–490. – *Madzsar Imre*: SRH II. köt. 463–464, 467 stb.

¹⁸ L.: *Horváth János*: i. m. 184.

¹⁹ Uo. 180.

²⁰ Vö.: *C. A. Macartney* (17. sz. jegyzetünk)

²¹ Vö.: *Horváth János*: A Gellért-legendák forrásértéke. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 13. kötet, Budapest, 1958. 21–82.; *Uő*: Die Entstehungszeit der Grossenlegenden des Bischofs Gerhard. Acta Antiqua, Tomus VIII, Budapest, 1960. 185–219. *Uő*: Quellenzusammenhänge der Beiden Gerhard-Legenden, uo. 439–454. – A nagyobbik Gellért-legenda datálásának kérdésében *Pásztor Edit* is állást foglalt, tanulmányát azonban sajnos nem tudtam beszerezni: Problemi di datazione della „Legenda maior S. Gerardi episcopi”. Bulletino dell’Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1961, 113–140.

keletkezésre utal, ugyanakkor azt bizonyítja, hogy ez a feldolgozás minden bizonnyal 11–12. századi forrásokra támaszkodott. A kisebbik Gellért-legenda keletkezésének időpontját a 12. század közepére helyezi.²²

A 11. századi magyarországi szentekről szóló legendák közül az utolsó a Szent László-legenda (*Legenda sancti Ladislai regis*), amely ugyancsak két – maior és minor – változatban maradt fenn. A legenda keletkezésének szempontjából döntő jelentőségű volt annak megállapítása, milyen kapcsolat volt a legenda és a László király korát tárgyaló régebbi geszták között. A gesztákat előbb közvetlenül László-korabelieknek,²³ majd kicsit későbbieknek, Kálmán-korabelieknek, azaz 1109 utáni keletűeknek vélték.²⁴ A Szent László-legendát átfogó kutatások alapján jóval későbbi eredetűként fogadták el, és keletkezésének idejét a 12. század végére vagy a 13. század elejére helyezték.²⁵

Nagyon érdekes és mindeddig kevésbé vizsgált kérdés a 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák tipológiai besorolásának problémája. Már a Zoeradról és Benedekről szóló legrégebb magyarországi legendának (1064) a minősítése is tipológiai problémákat vet fel, mert hiszen aligha tartható az a korábbi nézet, mely szerint e legenda egyszerű, igénytelen irodalmi tartalmat feljegyző szöveg. Henryk Kapiszewski, lengyel kutató a szóban forgó legenda műfaját a *passio* kifejezéssel jelölte meg, minthogy szerinte Zoerard askétikus önpusztítását a szöveg a mártírhalált megillető irodalmi alakzatban örököltette meg. Egy másik lengyel kutató, Józef Tadeusz Milik, Józef Kútnik, szlovák irodalomtörténésszel megegyezően már találóbb megjelölésre akadt, amikor a legendát az *acta et miracula* – félirodalmi kompozíciót jelentő – elnevezéssel sorolta be. A műfaji megjelölés arra utal, hogy az életrajzi adatokat rendszerint a szent halálát követő csodák leírásával dúsították.²⁶ Véleményünk szerint Zoerard és Benedek legendája már egyfajta átmenetet képez az *acta et miracula* legendisztikus félirodalmi alakzattól a hagiografikus költemény irányába. A legenda szerzője, Mór pécsi püspök saját ismereteiből, valamint Benedeknek, Zoerard tanítványának és Fülöp apátnak, a zombori Szent Hyppolit kolostor főnökének, Zoerard felettesének tanúbizonyságaiból merített, és ezt az alapanyagot részben a rimes próza szellemében, formájában dolgozta fel. Ez a forma a 10.

²² Vö.: Csóka J. *Lajos*: Szent Gellért kisebb és nagyobb legendájának keletkezéstörténete. Középkori kútfőink kritikus kérdései. Budapest, 1974. 137–145., és Horváth János: A Gellért-legenda keletkezése és kora. Uo. 147–163. Továbbá Csapodi Csaba recenzióját, Irodalomtörténeti Közlemények LXXIX, 1975, 5–6. sz. 698.

²³ L.: *Hóman Bálint*: A Szt László-kori Gesta Ungarorum. Budapest, 1925.

²⁴ Vö.: Horváth J., (18. sz. jegyzetünk), 338.

²⁵ Csupán Csóka J. *Lajos* állítja, hogy a László-legenda megelőzte a László-krónikát, és a krónikát a 13. század második évtizedére datálja, a legenda keletkezésének időpontja szerinte az 1210 körüli évekre tehető: Csóka J. L.: A latinnyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Budapest, 1967. 527–562. – *Gerics József* szerint a Szent László-legenda a 12. és 13. század fordulóján keletkezett: Krónikáink és a szent László legenda szövegkapcsolatai. Középkori kútfőink kritikus kérdései, Budapest, 1974, 136. – Ugyancsak állítja *Bartonek Emma* is: SRH II. köt. 511., ill. Horváth János is 1954-ben: I. a 18. sz. jegyzet, 188. – A László-legenda utolsó magyar fordításának készítője, Kurcz Ágnes Csóka keletkezését fogadja el (1210 körüli évek): László király emlékezete, Budapest, 1977. 49.

²⁶ Vö.: Henryk Kapiszewski: Cztery źródła do żywota św. Świrada. Nasza Przyszłość 19, 1964, 9. – Józef Tadeusz Milik: Świety Świerad. Saint Andrew Zoerardus. Roma, 1966, 25 és köv. Józef Kútnik: O pôvode pustovníka Svorada. Naše obzory, 11, 1969, 8–9.

század közepétől a 12. századig az európai középkori irodalom jellegzetes formája volt.²⁷ A legenda bővelkedik stilisztikai alakzatokban, szép számmal találhatók benne pl. alliteráció, chiazmus. Ezenkívül a szerző olyan retorikai figurákhoz folyamodik, mint pl. az azonos tövű szavak egymásutániságán alapuló exornatio (visibilis-invisibilis)²⁸. Ezenkívül érdekes onomatopoikus hangrendiséggel, az „r” hang ismétlésével érzékelteti az összezúzott csontok zörgését: „sonus sonstarum elisarum graviter auditor”.²⁹ Ráadásul a legenda — a Zoerard aszkétikus erőnyeit taglaló reflexív betéteket leszámítva — erőteljesen érzelmi telítettségű, kiváltképp a szent halála után történt csodákat leíró részekben. Irodalmi művel van tehát dolgunk, még ha a szerző szándéka szerint közlendőjének saját ismeretekre és kortárs tanúk bizonyosságára alapozott hitelességéből holni irodalmi stilizálás kedvéért nem is kívánt engedni.

A legenda további, kétségkívül a Karoling-kor irodalmiságának hatására utaló jellemzője a vallásos érzület hangsúlyozása, amelyeknek hivalkodó jellegét a kamalduli eszményeknek megfelelően az önsanyargatás leplezi, másrészt ugyancsak a Karoling-korszak alkotásaira jellemző módon a keresztény Istennek hozott áldozat önkéntességének mozzanata is kifejezésre jut. Nemcsak a Karoling-kor hatásának vizsgálata, hanem a Zoerardról és Benedekről szóló legenda irodalmi családfájának közelebbi meghatározása végett is szükségesnek mutatkozik, hogy a legenda rímes részeit a koraközépkori — részben Zoerard védszentjének, Andrásnak szentelt — himnuszköltészethez fűződő lehetséges kapcsolatok szemszögéből is megvizsgáljuk.³⁰ Annál is inkább, mert a legendsztikus elemek mindig jelentős részét alkották a latin himnuszköltészetnek, s emellett a középkori szentekről szóló himnuszok gyakran szembetűnően balladisztikusak, különösen a műfaj legrégebbi, koraközépkori jelentkezésében, a Szent Ambrus-féle himnuszokban. A hírközlő legendáknak, a himnikus énekeknek és a történeti balladának esetünkben — a magyarországi írásbeliség balladisztikus hagyományainak kezdetét jelentő Zoerard és Benedek-legendában — is együttesen előforduló elemei érdekes kombinációs típusban jelentkeznek. Radbod, utrechti püspöknek a 10. század elején Szent Márton földi maradványainak átvitele alkalmából írott officiumában, amely egyébként tartalmában és feldolgozásában lényegesen eltér legendánktól, s így köztük valamiféle közvetlen kapcsolatot nem feltelezhetünk.³¹

Ugyanígy fontosnak tűnik a Zoerard és Benedek-legendá nemely művészettörténeti vonatkozása is. Zoerard és Benedek tevékenységének kamalduli fogantatású

²⁷ Vö. például *Karl Polheim*: Die lateinische Reimprosa. Berlin, 1925.

²⁸ A legenda legjobb stilisztikai elemzését *Horváth János* végezte el, (l. a 18. sz. jegyzetben, 132–135.), és Horváth nyomán *Ján Mišianik*: Maurova legenda o Svoradovi a Benediktovi. Pohľady do staršej slovenskej literatúry, Bratislava, 1974, 49–57.

²⁹ L.: *Jozef Minárik*: Stredoveká literatúra. Bratislava, 1977, 161.

³⁰ A Zoerard és Benedek-legendá részletes elemzésére Nejstarši uherská legenda. Legenda Sanctorum Zoerardi et Benedicti v širších historických a kultúrnych súvislostiach své doby című tanulmányomban térek ki. (Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, řada historická, C sekcia. Az Évkönyv nyomdában van.) A tanulmány magyar változata A Legenda sanctorum Zoerardi et Benedicti történelmi és kulturális összefüggései címmel az ItK 1980/4. számában jelent meg, 393–408.

³¹ Vö.: *Josef Szövérfy*: Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung. I. Die lateinischen Hymnen bis zum Ende des 11. Jahrhunderts. Berlin, 1964. 317–319.

eszmeiségéről szolgáltatót érdekes bizonyítékokat a gimeskosztolányi protoromán templom 11. század második feléből származó fogadalmi képe, amelynek jobb szélén fehér ruhás szent alakja látható, akinek a templom alapítója – minden bizonnyal a donáció jelképeként – kocka alakú tárgyat nyújt át. Egy másik, hosszú fehér ruhás szent erősen megrongálódott alakja a fogadalmi kép ellenkező oldalán látható.³² Tekintettel arra, hogy a „fehér bencéseknek” is nevezett kamalduliak ruházata volt a fehér csuha, jogosultnak tűnik annak feltételezése, hogy a templom védőszentje eredetileg Zoerard vagy rendtársa, Benedek lehetett. Zoerard és Benedek jellemzően kamalduli aszketizmusának Mór legendájában történt kifejtését pedig a lombardiai freskók egyikén ábrázolt mártírjelenettel rokoníthatjuk, nevezetesen a Galliani városának Szent Vince templomában Szent Vince mártíriumát megörökítő képpel, amely 1007-ből származik. A lombardiai stílus vonatkozásában pedig kétségtelen a Karoling-korszak hatása.³³

A 10–11. századi egyházi reformirányzatok erőteljesen befolyásolták a legkorábbi magyarországi legendák eszmei arculatát. A Zoerardról és Benedekről szóló legenda esetében ezt az ideológiai alapzatot a Ravenna közelében Romuald apát által elindított itáliai mozgalom eszmeisége jelentette. Az István-legendák szempontjából viszont a clunyi mozgalom bizonyult meghatározónak. Ennek a mozgalomnak a jelentősége a 11. század folyamán, a császárság és a pápai hatalom közt folyó investitúraharc idején nőtt meg, hiszen a pápák pozíciójának megerősödését, az egyház meghódítására tett császári kísérletek elleni hathatós fellépést épp a clunyi mozgalom alapozta meg.³⁴

Mindez lényegesen meghatározta az 1077 és 1116 között keletkezett István-legendák történeti hátterét: az István-legendák a kereszténység eszmerendszeréhez igazodó korafeudális magyar állam megalapítójának, I. István király személyének kapcsán kialakult legendakör egészébe ötvözőtt ciklusát jelentik.³⁵ A valószínűleg cseh származású szerző által 1077 és 1083 közt, István király I. László uralkodása idején történt szentté avatása alkalmából feljegyzett *Legenda maior* a királylegendák korábbi típusához tartozik, mégpedig a 10. századi aszketikus-szerzetesi orientációt felmutató legendatípushoz. Ezzel szemben az 1109 után keletkezett *Legenda minor* már a harcos erényekkel kitűnő szentet, a pogányság és az egyház ellenfelei fölötti győzött megörökítő királylegendák típusát képviseli. E típus aktualitása a 11. század közepétől a küszöbön álló investitúraharcok kapcsán erősödött fel.³⁶ A királylegendák fenti két típusa közötti átmenetet a

³² Vö. főként *Josef Krása*: Nástěnné malby v kostole sv. Jiří v Kostolanech pod Tribečom. Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok 2, Bratislava, 1968, 117–118.

³³ L.: *Ferdinando Bologna*: Die Anfänge der italienischen Malerei. Dresden, 1964, 10. számú képmelléklet

³⁴ A clunyi mozgalom magyarországi visszhangjáról l. *Galla Ferenc*: A clunyi reform hatása Magyarországon. Pécs, 1931.

³⁵ Az István-legendákra vonatkozóan vö. a legendák kiadását *Bartoniék Emma* jegyzeteivel, SRH II. köt. Budapest, 1938. 363–440., és *Varjú Elemér* elemzését, illetve kiadását: *Legendae sancti regis Stephani*. Budapest, 1928. L. továbbá főként *Rudolf Holinka*: Vita s. Stephani regis, Sborník Matice slovenskej 1938–1939, Martin 1940, 182–202. – *C. A. Macartney*: Studies on the Earliest Hungarian Historical Sources IV, Budapest, 1942, és *Horváth János*, (18. sz. jegyzetben) 136–152. – Az István-legendák legújabb fordítását *Kurcz Ágnes* végezte el és az István király emlékezete, 2. kiad., Budapest, 1973. c. kiadványban tette közzé, 39–85.

³⁶ A nagyobbik és a kisebbik István-legenda közötti tipológiai különbségről l. elsősorban *Balogh József*: Az „ájtatos” és „komor” Szent István király. Egyetemes Philológiai Közöny LII, 1928, 1–3. füzet, 49–50., és *Györffy György*, 126–128.

Hartvik-legenda képviseli.³⁷ Az előbbi két legenda minden bizonnyal bencés környezetben keletkezett, és a Szent Imre-legendához hasonlóan a magyarországi királyok pápai orientációját támogatta. A Szent Imre-legenda közvetlen forrásai közé tartoztak a pannonhalmi bencés apátság könyvtárában elhelyezett – a cölíbatús követelményét is magukban foglaló – bencés rendi regulák. A Hartvik-legenda viszont a magyarországi királyi udvarhoz kötődik rendkívül szorosan, és szerzője állásfoglalásaiban egyfajta ingadozás figyelhető meg a pápai, illetve a császári hatalom küzdelmét illetően.

Az irodalmi értékeit tekintve a két István-legenda a magyarországi írásbeliségben jelentkező rimes prózának a Zoerard és Benedek-legendánál fejlettebb típusát képviseli. Ugyanakkor hasonlóképpen, mint a Zoerard és Benedek-legenda, az István-legendák is a Karoling-hagyományhoz kapcsolódnak, ám a klasszikus antik örökséget magasabb irodalmi szinten dolgozzák fel, olvasztják magukba. Ha a magyarországi István-legendákat a csehországi Vencel-legendákkal vetjük egybe, azt láthatjuk, hogy a 10. századi Vencel-legendák a királylegendáknak a nagyobbik István-legenda által képviselt első típusához tartoznak. Az egyedüli kivételt a Krisztián-legenda jelenti, amelynek ismert kourími jelenetében az invazióharcok idején elterjedt második típusú királylegendák elemei is felfedezhetők.³⁸ Az István-legendák a 11. század végi, 12. századi – döntő részben még egyházi keretek közt szerveződő – magyarországi kulturális és irodalmi fejlődésnek a jelzésén túlmenően már a korafeudális magyar állam László és Kálmán király uralkodása idején végbement stabilizálódásáról, valamint a feudális tulajdon és osztálytársadalom korabeli fejlődéséről is hű képet adnak.³⁹

A Legenda minor pedig már egyfajta sajátos magyarországi irodalmi köztudat kialakulásának is tanújelét adja. A legenda szerzője tudatosan kapcsolódik elődeihez, főként a Legenda maior szerzőjéhez, és hasonlóképpen, mint a cseh Kosmas, szóbeli közlés útján szerzett hiteles adatokat is felhasznál. Igaz, ezekkel szemben jóval kritikusabb szellemben járt el, mint fél évszázaddal korábban Mór püspök a Zoerard és Benedek-legenda esetében. A nagyobbik István-legenda szerzője ezzel szemben a népi szájhagyományt teljes mértékben mellőzi, s ebben lényegében megegyezik Hartvikkal, aki az István halála után történt csodák leírásában a néphagyomány helyett inkább az egyházi tradíciókra támaszkodott. Hartvik prózája ennek ellenére István király „túlvilági” életének és az István-kultuszhoz kapcsolódó csodálatos eseményeknek a bemutatásában teljesebbnek, valódibbnak tűnik, mint a kisebbik István-legenda. Megfigyelhetjük azonban, hogy mind Hartvik, mind pedig a Legenda minor szerzője az irodalmi munka értelmezésének elmélyítésére törekszik. Hartvik a fő hangsúlyt a történelmi tényekre helyezi, és ezeket a Priscianus-féle narratio historica szellemének megfelelően sajátosságukban igyekszik megragadni. Egyúttal a középkori tudományosság kritériumainak is igyekszik megfelelni, s ennek jegyében nem csupán a narratio historica, hanem a narratio docta eredményeit és követelményeit is figyelembe véve szerkeszti, írja szövegét. Mind a

³⁷ A Hartvik-legendával kapcsolatban vö. főként *Tóth Zoltán* monográfiáját: *A Hartvik-legenda kritikájához*. Budapest, 1942.

³⁸ A Vencel-legendák vonatkozásában vö. *Václav Chaloupecký* kiadványát: *Na úsvitu křesťanství, Praha, 1942.*; *Emília Bláhová – Václav Konzal*: *Staroslověnské legendy českého povodu. Praha, 1975.*; *Jaroslav Ludvíkovský*: *Kristiánova legenda. Praha, 1978.*

³⁹ Az István-legendák keletkezésének történeti háttéréről az újabb munkák közül l. főként *Dümmerth Dezső* monográfiáját: *Az Árpádok nyomában. 2. kiad. Budapest, 1977.*

Hartvik-legenda, mind pedig a Legenda minor irodalmi szempontból a nagyobbik István-legendánál fejlettebb alakzatot, gazdagabb fabulájú és motívumaiban színesebb típust képviselnek, és a vizsgált időszak magyarországi legendairodalmának fejlődéséről tanúskodnak.⁴⁰

Az 1109–1112 közti évekből származó Szent Imre-legenda⁴¹ az István-legendák kiegészítése, amely a trónörökös Imre herceg szent életének egy – az István-legendákban is szereplő – epizódját fejleszti önálló legendává. Imre herceg ugyan nős volt, legendákban is szereplő – epizódját fejleszti önálló legendává. Imre herceg ugyan nős volt, de mindössze huszonnégy évet élt, és 1031-ben gyermektelenül hunyt el. A legrégebb magyarországi legendák rendszerében a Szent Imre-legenda a cölibátust tisztelő szentet helyezi középpontba. A cölibátus egyházi életben való megvalósítása a 12. századi Magyarországon nagyon is aktuálisnak bizonyult. A hozzá kapcsolódó legendák egy további rendkívül fontos legendatípus kialakulását jelzik. Ez a típus meglehetősen szabadon kapcsolódik a koraközépkori királylegendákhoz. Csehországban a Vencel-legendák közt, Oroszországban pedig a Borisz–Gleb legendák közt találjuk meg, illetve ez utóbbi esetben az úgynevezett Magyarországi Mózes-legenda a Borisz–Gleb legendák emlékeihez kapcsolódva keletkezett. A Magyarországi Mózes legendáját csak a 13. század húszas éveiben jegyezték fel, s Borisz herceg 1015. évi meggyilkolásakor a hercegi kíséretből egyedül életben maradt Magyarországi Mózes életéről szól, aki a gyászos emlékü esemény után a cölibátus híve lett, és belépett a kijevei-pecseri „lávrába”, ahol szent és önmegtartóztató életet élt.⁴² A Borisz–Gleb-ciklus legkorábbi darabjában, az anoním szerző által a 11. század végén „Elbeszélés Borisz és Gleb szent vértanúkról, szenvedéseikről és az ő dicséretük” címmel feljegyzett legendában is szerepelt bizonyos Magyarországi György (Georgij) mint Borisz herceg kedvenc szolgája, akit azonban a legenda tanúsága szerint Borisszal együtt megölték.⁴³ Mindenesetre érdekes, hogy az oroszországi cölibátushagyomány hordozójává épp Magyarországi Mózes (eredetileg nyilván György-Georgij) vált. Aligha tévedünk, ha mindezt a Szent Imre-legendával hozzuk összefüggésbe. Ez a legenda Magyarországon kívül elsősorban Lengyelországban talált a legnagyobb visszhangra, ahonnan Oroszországba is áterjedhetett. (A Magyarországi Mózesről szóló legendában egy lengyel özvegyasszony próbálja megfosztani Mózes szüzességétől – eredménytelenül, noha maga Merész Boleszlav, a lengyel király jár közben az ügy sikere érdekében).⁴⁴

⁴⁰ Az István-legendák részletesebb történeti és irodalmi elemzésére Stepánske legendy c. munkámban tértem ki (Sborník prací filozofické fakulty brněnské university, řada literárněvědná, D. megjelenés előtt.)

⁴¹ Vö. *Albert Poncelet* Imre-legenda kiadását: Vita S. Henrici ducis. Acta Sanctorum, Novembris, tomus II, pars I, Bruxelles, 1894, 477–491.; és *Bartoniak Emma* kiadását, SRHII. köt. 441–460. A vonatkozó irodalomról l. Szent Imre Emlékkönyv, Budapest, 1930, és *Madzsar Imre*: Szent Imre herceg legendája. Századok, LXV, 1931, 35–61. – *Tóth Sarolta*: Magyar és lengyel Imre-legendák . . . i. m. Szeged, 1962.

⁴² Erre vonatkozóan vö. *Iglói Endre*: Magyar Mózes legendája. Filológiai Közöny, 1962. I. sz. 1–16.

⁴³ L. Vyprávění o sv. mučednicích Borisi a Glebovi. Staroslověnské legendy českého povodu. Praha, 1976, 368–369. (A legenda szövegének közléséből).

⁴⁴ L. *Iglói Endre*, 7.

A Szent Imre-hagyomány lengyelországi központja a délkelet-lengyelországi Kielcetől nem messze fekvő Lysá Góra-i Szent Kereszt (Święty Krzyż) bencés apátság volt, amelyet a 12. század első felében Ferdeszájú Boleszláv alapított.⁴⁵ Imre herceg állítólag a lengyel királlyal együtt e vidéken vadászott. (A szentkereszti évkönyvek feljegyzése szerint Mieszkóval, Dugosz szerint Merész Boleszlavval). Imre herceg a nyakékként viselt szent kereszttel ajándékozta meg a vidék bencéseit, s így azok Lysá Góra-i apátságuknak a Święty Krzyż – Szent Kereszt nevet adták. Karácsonyi János szerint II. Mieszkóról lehet szó, akinek gyermekkorú leányát, Imre herceg 1028 táján feleségül vette, és vele szüzi házasságban élt.⁴⁶ A néphagyomány szerint egy csodaszarvas vezette a vadászó Imre herceget Lysá Górára, és ennek nyomán jelölték ki az alapítandó apátság helyét.⁴⁷ Felmerült olyan feltételezés is, mely szerint az első szerzetesek Magyarországról érkeztek, és az új helyen a Szent Imre-hagyomány terjesztőivé váltak.⁴⁸ E feltételezés jogosultságát látszik megerősíteni az a tény is, hogy a 11–12. századi Lengyelországban a papi nőtlenség nem volt még túlságosan közkeletű, ugyanakkor Magyarországon Kálmán király már 1112-ben törvénybe iktatta a cölibátust.⁴⁹ Az 1109–1112 között keletkezett Szent Imre-legenda nyilvánvalóan ennek a magyarországi fejlődésnek volt az egyik következménye.

Sajátos a helyzet a Szent László-hagyomány esetében. I. László (1077–1095) István után a második magyarországi szent király, és fokozatosan Magyarország patrónusának és a lovagkirálynak a szimbólumává vált. A Szent László-kultusz a 14. században érte el virágkorát. A Szent László-legenda 1192 táján László király szentté avatásával kapcsolatosan keletkezett, és tartalmilag teljes mértékben az István-legendákhoz kapcsolódik.⁵⁰ A László név etimologizálásához (laus – dicséret) hasonló névelemzés már a nagyobbik István-legendában is felbukkant (Stephanus-coronatus).⁵¹ S ugyancsak a nagyobbik István-legendával megegyező módon a László-legenda is súlyt helyez annak bemutatására, hogy a király a szükséglet szenvedőknek segítséget nyújtott, az egyházzal szemben pedig mindig bőkezű volt. Mindemellett a László-legenda a kisebbik István-

⁴⁵ Erre vonatkozóan vö. *Tóth Sarolta*, 57–70.

⁴⁶ *Karácsonyi János*: Vélemény szent Imre herceg nejéről. Századok, 1902, 108–111.

⁴⁷ Vö.: *Dömötör Tekla*: Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvas monda. Filológiai Közöny, IV. 1958. 2. sz. 317. – *Kardos Tibor*: Megjegyzés Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvas mondája kérdéséhez. Uo. 324.

⁴⁸ L.: *Pierre David*: La Prétendue chronique Hungaro-Polonoise. Études Historiques et Littéraires sur la Pologne Médiévale, IV. Paris, 1931, 79.

⁴⁹ Vö.: *Colomani regis decretorum liber secundus*, caput 9: „Nullus episcopus aliquem promoveat clericorum ad diaconatum et ultra, nisi prius continentiam voverit.” 1000–1526. évi törvénygyűjtemek, ed. *Márkus Dezső*, Budapest, 1899, 124.

⁵⁰ A László-legendára vonatkozóan mindenekelőtt I. a legenda kiadását, SRH II. köt. 507–527, *Bartonek Emma* gondozásában. – *Horváth Cyrill*: Középkori László-legendáink eredetéről. Irodalomtörténeti Közlemények, 1928. 22–56, 161–181.; *Luksics Pál*: Szent László király ismeretlen legendája. Budapest, 1930. *Csóka J. Lajos*: A latinnyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Budapest, 1967. 527–562.; *Gerics József*: Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai. Középkori kútfőink kritikus kérdései, Budapest, 1974, 113–136. A legenda legújabb fordítását, *Kurcz Ágnes* munkáját I.: László király emlékezete. Budapest, 1977, 49–59.

⁵¹ Vö.: SRH II. köt. 380–381, 516.

legenda harcoskirály-eszményét is átveszi, elsősorban László Salamon ellen vívott harcának és kunok felett aratott győzelmeinek leírásában.

Érdekes, hogy a 12. századi László-legenda szerzője egészében véve igen csekély mértékben támaszkodott a 12. század elején keletkezett *Gesta Ladislai* regis című gesztára. (Kérdés, hogy egyáltalán ismerte-e közvetlenül.) A legenda igen szegényes, már ami a király életének konkrét adatait, tényeit, ezek ismertetését illeti. Épp ezért László királyra vonatkozóan a későbbi magyarországi krónikák is inkább a gesztából, mintsem a legendából indulnak ki. László királyról a leggazdagabb képet a 14. század közepéről származó Bécsi Képes Krónika nyújtja.⁵² A krónikákból néhány Szent Lászlóra vonatkozó adat a néphagyományba is átszűrődött, ily módon a későbbi századokban a Szent László-legendakört a néphagyomány is tovább gazdagította. A legendakör eseményei főként a korabeli magyarországi templomi freskók esetében igen gyakran szerepeltek képzőművészeti alkotások témájaként. László királyt megörökítő alkotások már a 13. század végén, de különösen a 14. század folyamán és a 15. század elején keletkeztek, elsősorban Erdélyben és a mai Szlovákia területén.⁵³

A Szent László-legendát 1210 táján Nagyváradon, László 1192. évi szentté avatásának városában írták, mégpedig kétségkívül III. Béla ösztönzésére. III. Béla Manuel Komnénosz bizánci császárnak, László unokájának udvarában ismerkedett meg a Szent László-kultusszal.⁵⁴ Ez magyarázza például azt a tényt, hogy a Szent László-legenda néhány motívuma a bizánci harcos erényű szentek, például Szent Demeter kultuszára emlékeztet. Szent Demeter Szaloniki védőszentje volt, kinek földi maradványait 1185-ben a bulgáriai Tirnovóba szállították. Demeter kultuszának nyomai már a 11. század második felének magyarországi misekönyveiben is felbukkantak.⁵⁵

Már a 13. század elején keletkezett eredeti Szent László-legenda is kiemelten foglalkozik László király kunok felett aratott győzelmével, amely később a 14–15. századi Szent Lászlót ábrázoló freskók vezérmotívumává vált, különösen a magyar lányt elrabolni igyekvő kun harcos nyomába eredő király ismert jelenete révén. A jelenet nőalakját az egyházi hagyomány Szűz Máriával kezdte azonosítani. Ma már ismertes, hogy épp ebben az epizódban maradt fenn a honfoglalás előtti kor ősi magyar epikai hagyományának egy eleme.⁵⁶ A motívum általános magyarországi elterjedtsége kétségkívül a 13. század közepének tatárdúlásával volt kapcsolatban, illetve az ország tatárjárást követő újjáépítésével. László király ebben az időben vált a keleti pogány portyázók ellen vívott harc szimbólumává.

⁵² Az erre vonatkozó újabb szakirodalomból vö. *Kristó Gyula*: *História és kortörténet a Képes Krónikában*. Budapest, 1977. 119–125.

⁵³ Erre vonatkozóan vö. pl. *Radocsay Dénes*: *A középkori Magyarország falképei*. Budapest, 1954.; *V. Draguț*: *Picturi murale exterioare în Transylvania medievală. Studii și cercetări de istoria artei*, 12, 1967, 1. sz. – *Vlasta Dvořáčková–Josef Krása–Karel Stejskal*: *Strefoveká nástenná malba na Slovensku*. Praha–Bratislava, 1978. stb.

⁵⁴ L.: *Győrffy György*: *Szent László király emlékezete*. Budapest, 1977, 20.

⁵⁵ *Moravcsik Gyulán* kívül, aki többször is írt erről a kérdésről (legutoljára pl. *Byzance et le christianisme hongroise du moyen âge*, XV. corso di cultura sull'arte ravennata e bizantina. Ravenna, 1969, 313. és köv. old.) vö. főként *Székelly György*: *Poměr středoevropských zemí církevní reformám a byzantskému světu v 11. století*. SPFFBU, řada historická, C 8, Brno, 1961, 31. és köv.

⁵⁶ *László Gyula*: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest, 1944. 416–429.

Hasonlóképpen érdekes a néphagyomány terjedése a Szent László-legendahagyományban, és az, amint ezt az egyházi körök a maguk céljaira felhasználták. Ez utóbbinak jó példája a Képes Krónika ismert illusztrációja, amelyen a két testvérnek, Lászlónak és Géznak valahol Vác mellett egy szarvas jelenik meg égő gyertyával, így mutatván meg a helyet, ahol templomot kell alapítaniuk. Ez a motívum azután gyakran jelent meg egyházi faliképeken, például Aquilai János 14. század végén készült veleméri festményén is. Az Úr angyalával azonosított csodaszarvas a pogány magyar őshagyományból származik, és a magyarokat Scythiából Etelközbe átvezető csodaszarvas-motívumának továbbélését jelzi.⁵⁷ A 15. századi Ének Szent László királyról című verses műben pedig a kereszténység előtti ősi finnugor vers elemeit, hatását fedezhetjük fel. Ugyanis a finnugor verselés egészen korai szakaszában a színes skálájú heterometria mellett bizonyos laza kötöttségű monometria is jelentkezik, mégpedig oly módon, hogy az ütemszám állandósult, és csupán a szótagszám maradt változó. Az Ének Szent László királyról című műben hasonló szótagtagolással találkozunk, mint például a régi mari népdalokban vagy a többi finnugor nép más jellegű népköltészeti alkotásaiban.⁵⁸

A népi és egyházi Szent László-legendahagyomány több motívumát is megtaláljuk az 1351–1372 között keletkezett úgynevezett Anjou-legendárium Szent László-legendájának 24 jelenetében.⁵⁹ Közülük figyelmünket legelőbb a tizenhetedik jelenet ragadjuk meg, amely Lászlónak a csehek királyával, nyilván II. Vratiszlávval való kibékülését és az ezt jelképező csókot ábrázolja. II. Vratiszláv felesége egyébként I. András leánya, Adleyta volt. Az Anjou-legendárium Szent László legendájának tizedik jelenete László kunok ellen vívott cserhalmi csatáját ábrázolja, s a kép majd mindenben megegyezik a zsigrai templom falfestményével. Az illusztrált legenda más jelenetei is feltűnően emlékeztetnek a 13. század elején írott legendára, például a Szent László fohásza nyomán a pusztában megjelenő szarvas- és tehéncsordát ábrázoló negyedik jelenet, amely a magyar sereget imájával az éhhalál elől megmentő László csodatevését örökíti meg. A 13. század elején íródott Szent László-legenda tehát még a következő században, a László-kultusz virágkorát jelentő 14. században is életképesnek, aktívnak bizonyult. László király kunok ellen vívott harcának a 14. századi képzőművészeti Szent László hagyományban betöltött központi motívum szerepét illetően megemlíthetjük a Szent László-legenda Pachomij szerb szerzetes által 1442 táján Oroszországban készített pravoszláv változatát az úgynevezett Kronografból. Pachomij a Sáva-legendát és a régi magyarok pravoszláv voltának balkáni hagyományát vette alapul. László király ezek alapján Pachomij legendájában Batu kán tatárjait legyőző pravoszláv uralkodóként jelenik meg. Uralkodását tehát Pachomij a 13. századra helyezi át. A szerb szerzetes a Szent László-hagyománnyal nagyváradi tartózkodása idején, tehát a legendahagyomány fő központjában, László király sírjának városában ismerkedhetett meg. (E városban állt László király Kolozsvári-testvérek által készített lovasszobra, a régi magyar szobrászat egyik legjelentősebb alkotása.) Pachomij

⁵⁷ Vö. *Fettich Nándor*: A regősenekekről. *Etnographia*, 1958, 353–354.

⁵⁸ *L. Gáldi László*: A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése. *Irodalomtörténet* 48/1960, 168–173.

⁵⁹ *L.*: Magyar Anjou-legendárium. Kiadta és a bevezető tanulmány *Lévárdy Ferenc* írta. Vö. az ott feltüntetett irodalmat. Ezenkívül: *Klaniczay Tibor*: Magyar Anjou-legendárium. In: *Hagyományok ébresztése*. Budapest, 1976, 129–135.

valószínűleg 1410 és 1438 között fordulhatott meg a városban, tehát még mielőtt Oroszországba ment volna.⁶⁰

Tipológiai szempontból a Szent László-legenda hasonló átmeneti típust jelent a királylegendák fentebb említett két alaptípusa között, mint száz évvel korábban a Hartvik-legenda. A Szent László-legenda tovább fejleszti az uralkodóra mint Isten földi helyettesére háruló szakrális funkciók képzetét, tanát. Ez a tétel normann átvétel eredménye, amint azt a 14. századi Szent László-legendaciklus falfestményeken való megjelenése is bizonyítja. (Például a kakaslovnici templom festményén László király arcát II. Roger normann-szicíliai király vonásai szerint stilizálták. II. Roger leánya egyébként László utódjának, Kálmánnak volt a felesége.)⁶¹

A Szent László-legenda az István-legendáknál következetesebben propagálja az igazságos király képzetét, mégpedig Pseudo-Ágoston és Isidorus Etymológiai nyomán.⁶² A Szent László-legenda ezenkívül stilisztikailag is igényesebb, nyelvében csiszoltabb, mint az István-legendák. A László-legenda szerzőjének láthatóan jogi műveltsége is volt, stílusában pedig sok esetben Anonymusra emlékeztet.⁶³

Helyszűke miatt nincs mód a Gellért-legendák bonyolult kérdésének részletesebb taglalására. A kisebbik Gellért-legenda valószínűleg 1100 táján keletkezett, és a bencés környezetben íródott legendák közé tartozik, mint ahogyan a két István-legenda is, melyekhez egyébként abban is közel áll, hogy szerzője racionalisztikus felfogása nemigen enged teret a csodálatos elemek bővebb kifejtésének.⁶⁴ Ugyanakkor a nagyobbik Gellért-legendát csak nagyon pontatlanul a 13–14. századra datálhatjuk, minthogy olyan – számos későbbi betoldással ellátott – szövegről van szó, amelynek végleges változata minden bizonnyal csak a 14. század folyamán alakult ki, ugyanakkor kétségkívül magában foglalja az elveszett 11. századi Gellért-legenda magját, amint azt a maga idejében Müller Frigyes már megállapította.⁶⁵ Ebből a szempontból jelentősnek tartom a nagyobbik Gellért-legenda és a Vencel-legendáknak azon összefüggését, amely a Gellért holttestét szállító szekér Maroson történt csodálatos átkelése, illetve a halott Vencel szállítása közben a Rokytnice folyó hasonlóan csodás leküzdése közötti nyilvánvaló egyezéséből adódik.⁶⁶

⁶⁰ Erre vonatkozóan vö. *Perényi József*: *Legenda o svjatom Ladislave v Rossiji*. *Studia Slavica*, tomus 1, fasciculus 1–3, Budapest, 1955, 227–244. – Magyarul: *A Szent László-legenda Oroszországban*. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, Scripta historica*, tomus 1, Budapest, 1957, 172–185.

⁶¹ L.: *Stredoveká nástená malba na Slovensku* ... 164.

⁶² *Gerics József*: 119–121.

⁶³ A László-legenda stilisztikai elemzésére vonatkozóan l.: *Horváth János* (18.sz. jegyzet) 188–195.

⁶⁴ Vö.: *Csóka J. Lajos* (22. sz. jegyzet) 138–140.

⁶⁵ Vö. a 14. sz. jegyzettel

⁶⁶ Erre a hasonlóságra *Horváth Cyrill* mutatott rá *Középkori László-legendák eredetéről* c. tanulmányában (ItK XXXVIII. 1928. 44. old.). Ez az egyezés azonban nem csupán a Gumbold-legendát érinti, amint azt *Horváth János* írja, hanem az ez alapján feldolgozott többi szláv Vencel-legendát, a Krisztián-legendát és az Oriente iam sole legendát is. (Vö. a Vencel-legendák kiadásával: *Na úsvitu křestanství*. Praha, 1942, 125, 148, 231.). Az Oriente iam sole legenda kivételével, minthogy az a 13. század első felében keletkezett, a többi legenda a 10. században keletkezett.

A későbbi keletű interpolációkat is figyelembe véve, a nagyobbik Gellért-legenda mint lezárt és egységes egész már a középkori legendairódalom valóban fejlett változatát képviseli: a krónikás híradások helyett gazdagon áradó epikum, sok és változatos cselekményű epizód teszi színessé, s adja meg korai humanista, belletrisztikus jellegét.⁶⁷

Összességében a 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló latin nyelvű legendák tipológiai besorolása kapcsán elmondhatjuk, hogy a nagyobb és kisebb Gellért-legenda, illetve Zoerard és Benedek legendája kivételével a királylegendák koraközépkori hagyományához kötődnek. Mégpedig ennek két jól elkülöníthető típusához: az aszketikus szerzetesi erényeket megtestesítő királyokról szóló legendafajtához, amelyet a 10. századi egyházi reformirányzatok hívtak életre, illetve a harcos erényű szent uralkodókról keletkezett típushoz, amely csak az investitúraharcok idején állandósult. Az előbbi típushoz jól érzékelhetően a nagyobbik István-legenda, a másodikhoz pedig a kisebbik István-legenda tartozik, a két típus közötti átmeneti alakzatot a Hartvik- és a Szent László-legenda képviseli, igaz, utóbbi kettő az irodalmi fejlődés két különböző fejlettségi fokán. Mindezeket a műveket már valódi legendáknak tekinthetjük, azaz sajátos jellegű hagiográfiai alkotásoknak. Velük szemben a Zoerard és Benedek-legenda a kialakulófélben lévő legenda típusát képviseli: átmeneti forma az *acta et miracula* és a hagiografikus költemény között. A legfejlettebb legendatípust a nagyobbik Gellért-legenda képviseli, amely a legendisztikus jellegű, átütő erejű középkori epikai alkotás példája. E típus a *Legenda aurea* ciklusból származtatható és fontos jellemzője a korai humanista irodalmi művek jegyeinek erőteljes jelentkezése. Ez a típus Magyarországon az Anjou-korban honosodott meg. Végezetül meg kell említenünk, hogy a 11. századi legelső magyarországi szentek nemzetiségi származása (3 magyar Árpád-házi uralkodó, egy olasz és kettő talán szlovák) megfelelt a 11. századi magyarországi valóságnak, amint azt a magyarországi írásbeliség 1013–1015 közt keletkezett legkorábbi alkotásának, a „*De institutione morum ad Emericum ducem*” címmel ellátott Intelmek szerzője is érzékelheti: „*Nam unius lingue uniusque moris regnum imbecille et fragile est.*”⁶⁸ Magyarország keresztény hitre térésében a cseh, olasz vagy német misszionáriusok, a helyi magyarországi szerzetesek, köztük a szlovákok ugyanúgy érdemeket szereztek, mint az Árpád-házi magyar királyok. Mindezt a 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák megfelelő mértékben tükrözik, s ilyenformán nem csupán a magyarországi irodalmi fejlődésről szolgáltatnak értékes bizonyosságot, hanem a vizsgált kor történelméről is.

⁶⁷ A Gellért-legendákra vonatkozó irodalmat l. a 14–22. sz. jegyzetekben. Vizsgálatukat néhány új szemponttal gazdagítja *Mezey László*: *Deákság és Európa*. Budapest, 1979, 100–122.

⁶⁸ Vö. SRH II. köt. 625.

A MADOSZ és az Ekésfront (Frontul Plugarilor) 1935–1944¹

Hitler hatalomra jutása együtt jár Németország közép-európai aspirációinak megerősödésével; a békeszerződések revíziója, vagy újabb területszerzés sem tűnt már lehetetlennek, s mindez háborús veszélyt hordozott magában. Így lett a nagyhatalmak számára a „kollektív biztonság” létkérdés,² amely ekkor zárkózott fel a kereszttül-kasul kötött két- és többoldalú politikai-, biztonsági-, békéltetői és döntőbíróági szerződések mellé. Egy közös vonás feltétlenül volt a német hódítási és a kollektív biztonsági tervezetekben: mindkettő Közép-Európára vonatkozott, ahol az első világháborút követő békeszerződések megalkotásánál – Bajcsy-Zsilinszky Endrét idézve³ – „a Nagy-Négyek oly könnyű kézzel, s annyira minden felsőbbrendű államférfiúi megfontolás nélkül döntöttek egész Közép-Európa sorsáról, mintha csak afrikai kisebb gyarmat ügyének elintézéséről lett volna szó”. Ennek következményeként itt mindenkinek volt valami „elszámolnivalója” csaknem valamennyi szomszédjával.

A térség politikusainak, gazdasági szakembereinek is megvolt a maguk elképzelése a gazdasági, vagy gazdasági és politikai szövetségekről, így Hodžának, Hantosnak, Bethlennek, Gömbösnek. Vajda-Voevod megbízásából Titulescu is folytatott megbeszéléseket a magyar kormánnyal; a magyarbarát Velliani-Pionisi és a magyarokat nem kedvelő Matich Miloslav egyaránt a lehetséges együttműködésről írt értekezést; Elekes Dezső, Székely Artúr, Halász Albert főleg gazdasági szempontokat mérlegelve helyeselte vagy vitatta a Duna-völgyi vámszövetséget.⁴

A közép-európai koncepciók 1918 utáni első fejezete, amikor a szakemberek elképzelései domináltak, ezzel lezárult. A második, reménytelenebb időszakban, az Anschluss és München után, a magukra hagyott nemzetek írói léptek előtérbe s kapaszkodtak a „Duna-völgyi népek barátságába”, a „vámunióba”, a „közép-európai föderációba”.

A harmadik fázisban, a második világháború után, a politikusok – Groza, Tito, Dimitrov, Károlyi –, és az írók – Balogh Edgár, Bibó István – elképzelései nagyjából

¹A tanulmány annak a monográfiának első fejezete, amely Petru Grozának kíván emléket állítani.

²*Ormos Mária*: Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936. Bp., 1969. 452.

³*Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Helyünk és sorsunk Európában. Bp., 1941. 129

⁴*Franco Velliani-Pionisi*: Il Problema territoriale Transilvano. Bologna, 232.; *Miloslav Matich*: Project d'Union Danubienne de Point de vue Yougoslave. Paris, 1933. 250.; *Elekes Dezső*: A Duna-völgy kérdőjelei. A Dunakörnyéki Közép-Európa gazdasági problémája. Bp., 1934. 308.; *Székely Artúr*: Középeurópai kereskedelempolitika. Bp., 1936. 20.; *Halász Albert*: Egy nagyobb vámterület kialakulásának lehetősége Közép-Európában. Bp., 1931. 15.

egybeestek. Groza 1947-es májusi budapesti hivatalos látogatása egyúttal a közép-kelet-európai konföderáció kérdésének a konzultációja is volt.

Petru Groza, mint Erdély szülötte, kitűnően ismerte az ott élő népek nyelvét és kultúráját, megértette, hogy Erdély történetét három nép élte és írta, s ez eldöntötte azt, hogy mindannyiuknak joga legyen ott az emberi-nemzeti szabadságjogokhoz. A magyarság számára ő jelentette azt a román politikust, aki nem a sérelmek visszafizetésének idejét várta, de nem is az idealizmus torzító tükrén át nézte a magyar–román viszonyt, hanem a közös jövő és boldogulás útját egyengette, ami nem is volt kevés, ha meggondoljuk, hogy a Maniu-féle Nemzeti Parasztpárt több vezetője Benešsel karöltve a magyarság kitelepítésében látták a megoldást.⁵ Groza azonban végigtekintve a régmúlt és közelmúlt történelmén, elismerte, hogy a két nép gyakran állt egymással szemben, de felismerte azt is, hogy a közös ellenség egyformán becsapta őket. Amikor arra tett fogadalmat, „hogy ez többet nem ismétlődik meg . . . itt születünk ezen a földön, a sors ide állított, és itt is akarunk és fogunk élni, szabad, demokratikus hazában, ugyanazoktól a demokratikus jogoktól eltelve”,⁶ nem hatásvadászat diktálta szavait, mert azokat tettek követték. Már 1935-től, az antifásizista népfront kezdeteitől; később mint Románia miniszterelnöke; majd mint a Nagy Nemzetgyűlés elnöke tudatosította, hogy a fiatal román demokrácia egyik legfontosabb támasza az ország legnagyobb számú nemzetisége és annak szervezete a Romániai Magyar Dolgozók Szövetsége (MADOSZ), valamint jogutódja, a Romániai Magyar Népi Szövetség (MNSZ) – korabeli kifejezéssel élve – „A román demokrácia próbaköve a nemzetiségi kérdés megoldása”; hogy a szomszédos országokkal való kiegyezés csak akkor következik be, ha biztosítják Románia minden nemzetiségének teljes egyenjogúságát.

„Eljöttem, hogy a román–magyar együttélés erdélyi zászlaját itt ünnepélyesen meglobogtassam.”⁷ E szavakkal nyitotta meg a MNSZ első kongresszusát 1945 májusában Kolozsváron, ahol megújította az 1935-ben kötött román–magyar szövetséget. „Mi itt Erdélyben, Kolozsvárt, egy nagy kísérletet teszünk. Ha sikerül román és magyar részről egyaránt kiirtani a gyűlölködésnek még az irmagját is, akkor ennek a sikernek a hatása kisugárzik a Fekete-tengerig, s a magyar népre, s egészen a Lajtaig. Tudjuk, érezzük azt, hogy minél közelebb jut egymáshoz a két ország, annál inkább biztosítva lesz az itt élő népek testvérisége is.”⁸ Ennek feltétele pedig az – ahogyan azt többek között Paál Jóbnak adott interjújában is kifejtette –, hogy szabadon áramolhatnak az információk, kulturális értékek, megszűnik a vízumkényszer, létrejön a vámunió először Magyarországon és Romániában, majd a többi szomszédos ország között is.⁹

A történelem adta másfajta megoldás, s annak ellenére is, hogy ezek az elképzelések gyakran nem vették figyelembe a valóságot, a 30-as évektől elsőrendű szerepet játszottak egy közép-európai tudat kialakításában. 1930-ra Magyarországon, Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában felnőtt egy olyan magyar értelmiség, amelynek a valóság a

⁵ Népi Egység, 1944. október 26. I. Dreptatea, 1944. október 11. I.: *Corneliu Copoșu: Și Madoszul vrea să fntre în guvern?*

⁶ Népi Egység, 1944. november 11. 3.

⁷ Mit mondott Groza Péter, Luka László, Kurkó Gyárfás a Romániai Magyar Népi Szövetség kongresszusán? Kolozsvár, 1945. 11.

⁸ Uo. 15–16.

⁹ *Paál Jób*: Beszélgetés Groza Péterrel. Debrecen, 1946. 14.

magyar valóság feltárását és megváltoztatását jelentette, és ezzel egyidőben jelentkezett az a felismerés is, amit Németh László, akinél a minőséget a magyarság-népiség-közép-európaiság hármasa jelentette, így fogalmazott meg: „a magyarság a kelet-európai görgetegben kerülhet hol felül, hol alul, véghelyzete nagyjából az lesz, ami a szomszéd népeké.”¹⁰ Ebből következett, hogy ez az értelmiség nagyobb figyelmet szentelt a közép-európai valóságnak.

A hasonló szándékoknak és törekvéseknek az lett az eredménye, hogy a különböző országokban élő értelmiségiek felvették a kapcsolatot egymással, és hatással voltak egymás nézeteire és munkájára. A Bartha Miklós Társaság – bár szelleme olykor vitatható – hatott a cserkész- és regősmozgalomra, s így a Sarlósokra is; rájuk Makkai Sándor Ady-monográfiája volt nagy hatással; a Sarlósok alkalmazták a Gusti-féle falukutató iskola módszereit; ez iskola és a Sarlósok tapasztalatain indultak el az Erdélyi Fiatalok is; ők viszont sokat adtak át a magyarországi népi írónak, akik a Márciusi Front meghirdetésével a Vásárhelyi Találkozó összehívására ösztönözték az erdélyieket. A Korunkban egyaránt otthonra találtak a Szegedi Fiatalok, Veres Péter és a csehszlovákiai valóságfeltáró irodalom képviselői. 1940-től a magyarországi folyóiratok adtak lehetőséget a publikálásra a MADOSZ, a Vásárhelyi Találkozó és a Korunk köré csoportosuló értelmiségnek. Csehszlovákiában 1923-ban a cserkészmozgalom, 1926-ban a Szent György Kör tagjai vették be nyári programjukba a falujárást. A Sarlósok nemzedéke már egy lépéssel tovább ment, és az összegyűjtött anyagot tudományos igénnyel fel is dolgozta. Nemsokára Magyarországon és Romániában is elindult valóságfeltáró útjára néhány író. Így született meg pl. Mikó Imre monográfiája: Az erdélyi magyar falu és a nemzetiségi kérdés, amellyel szinte egyidőben jelent meg a csehszlovákiai Fábry Zoltán hasonló témájú könyve: *Az éhség legendája*. Amikor Masaryk professzor, Csehszlovákia köztársasági elnöke 60. születésnapján 1 millió koronát ajánlott fel egy, a felvidéki magyarság számára alapítandó irodalmi-művészeti-kulturális egyesület számára, a Sarló képviselői memorandumukban kidolgozták ennek továbbfejlesztett változatát: egy közép-európai tudományos kutatásokkal foglalkozó intézet munkatervét.¹¹ Az elnök előtt megjelenő küldöttségben ott volt Balogh Edgár is, aki majd Romániában, a MADOSZ és a MNSZ keretei között viszi tovább a közép-európai népek összefogásának gondolatát, s Groza elé terjeszt hasonló memorandumot az 1945–46-os évek folyamán.

A jugoszláviai magyarság a Bazsalikom, az Újarcú magyarok, a Kalangya és a Híd című kiadványokban igyekezett előmozdítani a közeledést.¹²

Ezek az értelmiségiek a közöttük lévő politikai, ideológiai és felkészültségbeli különbség ellenére egyek voltak abban, hogy hirdették a Közép-Európában élő népek közötti béke és közeledés fontosságát, a nemzetiségi sorban élő nemzetek, így a magyar nép egyenjogúságát s a társadalmi változások elengedhetetlenségét. Nem véletlen, hogy sokan közülük balratolódtak – mint Balogh Edgár is –, mivel ezekre a problémákra, úgy vélték, megnyugtató megoldást a kommunista párttól várhatnak.

¹⁰ Németh László: Kisebbségben. Bp., 1942. 1. köt. 91.

¹¹ Popely Gyula: A Csehszlovákiai Magyar Tudományos Irodalmi Művészeti Társaság. Pozsony, 1973. 174. Kovács Endre: Korszakváltás. Bp., 1981.

¹² Bori Imre: Irodalmunk évszázadai. Újvidék, 1975. 283.

A MADOSZ létrejötte

A csehszlovákiai, a romániai és a jugoszláviai kommunista pártok történetében kiemelkedő helyet foglalt el a nemzetiségi kérdés. Romániában a munkásmozgalom hagyományainak megfelelően, a párttagság jelentős része a magyar, a zsidó és a német nemzetiségű lakosságból került ki. Erdélyben a kb. 60–70 ezer munkásnak a fele magyar volt, s ez volt a kb. 700–1000 főt kitevő kommunista párt esetében is az arány.¹³ Az uralkodó osztály maga is soknemzetiségű volt. A Petrozsényi Szénbánya Rt. Igazgatósági tanácsában pl. helyet foglalt Tancred Constantinescu (Nemzeti Liberális Párt), Mihai Popovici (Nemzeti Parasztpárt), Szász Béla (Erdélyi Magyar Párt), gróf Bethlen József, Chorin Ferenc és Hegedűs Lóránt.¹⁴

A kommunisták Romániai Pártja (KRP) 1931-ben megtartott V. kongresszusa abból az alapelvől kiindulva, hogy Románia a polgári demokratikus forradalom befejezése előtt áll, és a forradalom vezetőjének, a munkásosztálynak meg kell nyernie a társadalom összes demokratikus elemét,¹⁵ a korábbinál is nagyobb figyelmet kívánt fordítani a nemzetiségi tömegek, közelebbről a magyar nemzetiség megnyerésének. A KRP KB tagjainak 1932 szeptemberi találkozóján a párt megbízta Kohn Hillelt, Nicolae Goldberget és Vanda Nicholskit, hogy alakítsanak ki egy a Magyar Párttal szemben álló fórumot – mintegy kiindulópontját képezve egy majdani demokratikus mozgalomnak. A párt nevében Bányai László, Vincze János pártmunkás és Méliusz József író folytatott tárgyalásokat és adott megbízást Demeter Jánosnak a *Falvak népe* című lap kiadására, amely 1932. szeptember 30-án már meg is jelent. A terjesztési és kiadási nehézségek ellenére – Groza 5000 lejjel járult hozzá ehhez – igen rövid idő alatt 15–17 ezres példányszámot ért el. E népszerűség a lap tematikájában keresendő. Bármelyik olvasó is vette kezébe a lapot, legszemélyesebb problémáival találkozott: mint pl. a magyar tanítóság tragédiája, a nyelvvizsgák és elbocsátások, a konverzió nehézségei,¹⁶ a munkanélküliség, a kulturális és egyéb diszkrimináció. A lap 1933. január 27-én tudósítást közölt a Petru Groza körül kialakult új parasztpárttról, a februári–márciusi számok az általános román munkássztrájkról adtak közzé részletes híreket. Ez, valamint a német fasizmus előretöréséről és a kolozsvári munkástüntetésekről megjelent írások megpecsételték a lap sorsát. Betiltásának időpontjára esett azonban a Magyar Pártból kiváló és magát „Ellenzék”-nek nevező baloldali csoport összekovácsolódása komoly politikai tényezővé.

Az Ellenzék 1933. április 2-án az egyetemi ifjúság és a parasztság képviselőiben levelet juttatott el a Magyar Párt vezetőségéhez. Bejelentették, hogy mivel nem látják biztosítva a párt jelenlegi vezetése alatt a nép érdekképviseletét, létrehoznak egy olyan politikai formációt, amely nem köt több szövetséget az uralkodó román körökkel a dolgozók ellen, ezzel szemben kész felvenni a kapcsolatot egy olyan román párttal, amellyel együtt harcolhat a fennálló rendszer ellen. A kommunista párt akkor megjelent

¹³ A szakirodalom nem ad pontos adatokat a kommunista párt taglétszámáról. 7–800, 1000, illetve 2000 főről beszélnek az 1940-es évek viszonylatában.

¹⁴ *Bányai László*: Harminc év. Jegyzetek a romániai magyarság útjáról. Bukarest, 1949. 109.

¹⁵ *Documente din istoria P. C. R.* București, 1960. 2. köt. 548.

¹⁶ A Iorga-kormány idején 1931-ben az állam magára vállalta a parasztság mezőgazdasági tartozásai egy részének kifizetését.

röpirata szerint is „a Magyar Párt a mágnások, a nagybirtokosok és a bankárok pártja, és mint ilyen, szoros kapcsolatban áll a román kapitalistákkal és bojárokkal, akik elnyomó nemzetiségi politikát folytatnak.”¹⁷ 1933. június 19-én az Ellenzék Kolozsváron bejelentette Országos Magyarpárti Ellenzék néven való megalakulását, programját új lapjában, az Ellenzéki Közlönyben tette közzé. Többek között a parasztság földhözjuttatását, az adósságok és bírságok eltörlését, az ingyenes magyar nyelvű állami oktatás bevezetését, a nyugdíjak rendezését és folyósítását kívánta.

Rövidesen szükségessé vált a gomba módra szaporodó csoportok és lapok egyesítése, amire 1934. augusztus 18–30-a között került sor a Marosvásárhelyen megtartott közös nagygyűlésen. Ez új korszak eljövételét jelentette az erdélyi magyarság számára: társadalmi, gazdasági, nemzetiségi és emberi jogaikért közel húsz esztendeig az itt megalakított MADOSZ, majd jogutódja, a MNSZ kebelén belül harcolhatott. A legújabbkori történelem román–magyar összefogása a fasizmus és a háború ellen, a demokrácia, az emberi és a nemzetiségi jogok védelméért a MADOSZ nevéhez fűződik. A Marosvásárhelyen megszövegezett határozat szerint „az OMPE, illetve a Magyar Dolgozók Országos Szövetsége mindenkor és mindenben a román és az itt élő nemzetiségek dolgozóival karöltve akar haladni hazájában. Szükségesnek látjuk az itt élő magyarság együttműködését a román demokratikus pártokkal. A román demokráciával való összefogásunk itt Erdélyben nemcsak politikai, hanem történelmi szükségszerűség is. Az ország népeinek békés együttélése és szolidaritása, minden külső, illetve belső veszéllyel szemben csakis a nemzetiségi és általános demokratikus jogok érvényesítése mellett biztosítható.”¹⁸ E határozat csaknem minden pontja szerepel a MNSZ programjában is: harc a fasizmus népeket egymás ellen uszító politikája ellen, küzdelem a magyar nyelv és kultúra egyenjogúságáért, magyar vidékeken magyar iskolák felállítása magyar tanítósággal, különös tekintettel a moldvai magyarságra; a vegyes lakosságú területeken magyar nyelvű közigazgatásért és igazságszolgáltatásért; az elbocsátott munkások és tisztviselők visszavételéért; a megkülönböztető adók és illetékek eltörléséért; egyes vidékeken, pl. Csík megyében az 1921-es földreform alkalmával kisajátított, addig a lakosság közös tulajdonában lévő legelők, erdőségek és földek visszaadása, az 1921 óta Romániában élő azon magyar származású lakosoknak az állampolgársági listára való felvételéért, akik arról kimaradtak.¹⁹

A mai román történetírás²⁰ a MADOSZ értékelésével kapcsolatban azt emeli ki, hogy az következetesen fellépett a nemzeti munkavédelmi törvény, a határvidéken és bizonyos foglalkozások esetén alkalmazott numerus valachicus és a magyarságot sértő egyéb diszkriminációk, valamint a háború, a fasizmus, az irrendentizmus és a sovinizmus minden megnyilvánulási formája ellen.

¹⁷ *Gheorghe Bodea*: File din istoria Madosz-ului: Gazeta „Fălva Nêpe” și mișcarea cristalizată în jurul ei. In: A Székelykeresztúri Múzeum emlékkönyve. Csíkszereda, 1974. 268.; Arhiva Comitetului Central al P. C. R. fond. 10. dosar 220.

¹⁸ *Demeter János*: Századunk sodrában. Bukarest, 1975. 208.

¹⁹ *Bányai László*: Harminc év . . . , 46.

²⁰ *Gheorghe Bodea*: Activitatea opoziției democratice din Partidul Maghiar în anii premergători constituirii Madosz-ului. Anale de istorie, 1974. 2. sz. 75–89.

A MADOSZ és az Ekésfront találkozása

A Kommunisták Romániai Pártja Központi Bizottsága 1935 februári ülésén határozatot hozott egy olyan szövetségi politikáról, amely a szélsőjobboldal hatalomra jutását volt hivatva megakadályozni. Ezért itt elhatározták, hogy mozgósítani fogják a Nemzeti Parasztpárt baloldalát és a parasztság széles tömegeit. A KRP és a MADOSZ munkatársai szervezték meg az 1934–1938 között lezajlott parasztmegmozdulások zömét, így a Gyimes-völgyi csángó és román parasztok felkelését is. Az 1921-es földreform és a konverzió ellenére az agrárkérdés maradt „a háború utáni román valóság legégetőbb kérdése”.²¹ A Gyimes-völgyi felkelés kitörésére közvetlen okot a paraszti telkek és ingóságok dobraverésén túl a helybeli román tanítónak a magyar tanulókkal és szüleikkel szemben tanúsított megkülönböztető magatartása adott.²² Ezért is szerepelt a MADOSZ követelései között, hogy az állami iskolákba nevezzenek ki magyarul tudó tanítókat. Erre, és az első moldvai magyar iskolák megnyitására azonban csak 12 év múlva került sor a MNSZ közbenjárására, és Petru Groza támogatásával – a RKP részéről Czíkó Nándor vette kezébe az ügyet, és a népi kollégiumok is több száz csángó fiatalnak adtak helyet –, aki úgy látta, hogy a „polgárokat anyanyelvüktől megfosztó tilalmak, a tartományok elárasztása más vidékekről való tisztviselőkkel, uralkodást és felsőbbbséget biztosít rövid időre, de sohasem fog a népek közötti testvéri közeledéshez vezetni. Pedig csak ez lehet az állam megszilárdításának alapja.”²³

Amikor az említett határozat értelmében Vincze János felkereste Grozát, a vezetése alatt álló Ekésfront és a MADOSZ szövetségkötése céljából, hogy ezzel megvessék a romániai népfrontmozgalom alapját, Grozának a baloldali magyarsággal való kapcsolata nem volt újkeletű – ez Demeter Jánoson, a Korunk íróin, Kohn Hillelen keresztül a 30-as évekre nyúlt vissza –, a párt választása nem véletlenül esett rá.

Petru Groza²⁴ 1884. december 7-én született olyan értelmiségi és papi családból, amelyben – vallomása szerint – a szószék eszköz volt, ezen keresztül „megőrizhettük nyelvünket és szokásainkat”. A szászvárosi református gimnázium diákjaként érte meg a memorandum-korszakot, ami őt is a politikai élet felé irányította. Érettségi után Budapesten, majd Lipcsében tanult jogot és közgazdaságtant. Emlékirataiból²⁵ ismeretes a következő incidens. A budapesti egyetem menzájának falán felirat függött: „Itt oláhul beszélni tilos!” Groza tiltakozására az egyetem vezetősége levétette a táblát. De közismert egy másik történet is: 1920-ban a Néppárt minisztereként ő vétette le Csíkszeredán a prefektus szobájából azt a táblát, amelyen ez állt: „Itt csak románul szabad beszélni!” 1911-ben beválasztották a Nagyszebeni Egyházi Szinódusba. 1914–1918 között a 8-as gyalogezred kötelékében teljesített katonai szolgálatot. 1918-ban a Nemzeti Tanács képviselőjeként részt vett a december 1-i gyulafehérvári Nagy Nemzetgyűlésen. Itt bizonyos autonómista törekvéseknek adott hangot, amennyiben arra szavazott, hogy Erdélyben

²¹ Titu Georgescu–Fodor László: A Gyimesvölgyi parasztok felkelése (1934). Bukarest, 1960. 64–65.

²² Székelyföldi Néplap, 1934. október 21. 1.

²³ Groza Péter: A börtön homályában. Malmaison, 1943–1944 telén. Nagyvárad, 1945. 221.

²⁴ Életrajzi adatait l. Dr. Petru Groza: Texte alese. Article, cuvîntări, interviuri. Prefață de George Ivascu. București, 1973. 673.

²⁵ Groza Péter: A börtön, 8.

egyelőre független kormány alakuljon. 1919-ben az alkotmányozó nemzetgyűlésen a honatyák között van. 1920-ban belépett a Néppártba, annak kormányrakerülése után nemzetiségi miniszter lett. Részt vett a földreform előkészítésében, Erdélyben a földosztásban is, mint a legfelsőbb agrárbizottság tagja. 1920–1927 között több fontos gazdasági pozíciót töltött be: egy ideig a Romániai Gyáriparosok Országos Szövetségének elnöke,²⁶ őt ízben választották képviselővé, három alkalommal viselt miniszteri tisztséget, 1933-ban a paraszti származású értelmiségiek és a földművesek által alapított új parasztpárt, az Ekésfront vezetőjévé választották.²⁷

1933. április 18-án Déván az Ekésfront első kongresszusán Groza a következő programot terjesztette elő: a nagybirtok megadóztatása, legalább 5 hektár terület biztosítása minden parasztcsaládnak, a közfunkciók, a bürokrácia és az állami monopóliumok csökkentése, a termelés megszervezése, ingyenes orvosi és jogi ellátás, demokratikus szabadságjogok.²⁸ Rámutatott arra is, hogy a román és a nemzetiségi parasztság érdeke nem tér el egymástól, és már ezen az első kongresszuson jelentős számú magyar érdeklődő is megjelent. A következő hónapokban az ország egész területén megalakultak az Ekésfront szervezetei, s a decemberi választásokon már a képviselőházba és a szenátusba is küldhettek képviselőket. 1935-re 300 ezerre emelkedett a párt tagságának létszáma. A siker oka egyrészt abban keresendő, hogy Románia erdélyi részének paraszti társadalmára saját pártjának tartotta, másrészt Groza személyiségében és nézeteiben. Groza azért is tartotta fontosnak az önálló parasztpárt létét, amely nem a birtokosság támogatta Román Nemzeti Parasztpárt befolyása alatt áll, „hogy ne szegezessenek mellének fegyvert (ti. a parasztságnak L. I.), és ne kelljen nap mint nap kemény harcot vívnia a csendőrséggel és a rendőrséggel”.²⁹ Amikor a külföldi és a romániai jobboldal erejének koncentrálására törekedett, Groza átlátta ennek várható következményeit, új feladattal látta el az Ekésfrontot, s maga is új fejezetet nyitott politikai pályáján. Érdemes felidézni egyik beszédét ebből az időből: „a fasizmus a néptömegek, az emberiség és a kultúra legnagyobb ellensége. Ezért, akik méltóan viseljük az emberi nevet, fel kell ellene lépünk, és meg kell semmisítenünk . . . Bizonyosak vagyunk abban, hogy erre a Demokratikus Front megteremtése a leghatásosabb eszköz.”³⁰ Az Ekésfront 1935. augusztus 13-án memorandumot juttatott el a királyhoz, tiltakozva az ellen, hogy az országban szabadon garázdálkodhatnak a légionáriusok.

Mindez magyarázza, hogy a kommunista párt miért épp Grozához fordult, amikor égetővé vált az antifasiszta egységfront megteremtése, noha 1933–34 között, a többi parasztpárthoz hasonlóan, az Ekésfrontot is fasiszta pártnak minősítette.

Vincze János látogatása után — őt nevezi ki Groza 1947-ben Románia magyarországi követévé —, július végén Bányai László, a MADOSZ egyik vezetője szintén a párt megbízásából vette fel a kapcsolatot Grozával, hogy az érdemi tárgyalások időpontját

²⁶ Balogh Edgárnak említette egyik 1937-es találkozásuk alkalmával: „amibe itt bepillantást nyertem, elég volt egy életre.” In: *Balogh Edgár: Egyenes beszéd. Cikkek, naplók, levelek.* Bukarest, 1957. 115.

²⁷ *Gheorghe Micle: Răscoala pămîntului. Istoria luptelor politice ale tărânilor române. 1933–1945.* București.

²⁸ *Gheorghe I. Ionița–Gheorghe Țuțui: Frontul Plugarilor. 1933–1953.* București, 1970. 46.

²⁹ *Petru Groza: Texte alese,* 78.

³⁰ Uo. 138.

kitűzzék. Erre konspiratív találkozó keretében került sor Kolozsváron a Március 6. utcában, az ortodox püspöki hivatal egyik helyiségében Groza és az KRP Tartományi Titkárság két vezetője, Birtás Gábor és Józsa Béla között.³¹ Röviddel ezután, 1935 augusztusában, Kohn Hillel, szintén a Tartományi Titkárság nevében, már a paktum végleges szövegével kereste fel Grozát, jóváhagyás végett.³²

A MADOSZ és az Ekésfront szövetsége

1935. szeptember 24-én a Hunyad megyei Bácsban azzal a céllal gyűltek össze a MADOSZ és az Ekésfront népes táborának képviselői, hogy ezentúl – Groza szavaival élve – „a román és a magyar földműves nép együtt munkálkodjon sorsuk javításán”. A madoszista Péter Lajos szerint a cél az, hogy „a román és a magyar paraszt, mint hajdan, ismét szövetségre lépjen egymással az uralkodó osztályok ellen”. Guia Petru Moțu, az Ekésfront egyik földműves képviselője, meg volt győződve arról, hogy „az aktus örökké fennmarad, amikor a MADOSZ néhány vezetője személyében az erdélyi haladó magyarság kezét nyújt a román népeknek”.³³

Ennek a kézfogásnak az eredménye az az egyezmény, amely önmagáért beszél:³⁴

„1. Látjuk a háború küszöbön álló veszélyét, azt a kilátást, hogy a dolgozó sokaságot újabb mézszárlásba taszítják, amelyet a demokráciaellenes államok imperialista fasizmusa készít elő; ezért kijelentjük: elszánt ellenségei vagyunk bármely kísérletnek a népek közötti fegyveres konfliktus kirobantására; ellenfelei vagyunk a fajgyűlöletnek, amelyet hamis jelszavakkal álcázva hirdetnek. Azonnal cselekedni fogunk a béke ellenségei által használt minden módszer ellen, amelynek célja az állampolgári és alkotmányos szabadságok elfojtása. Küzdeni fogunk az ostromállapot és a cenzúra ellen, amely szemet huny a nemzeti eszmét kisajátítók féktelen demagógiája és propagandája felett, ám ugyanakkor megszünteti a gondolat- és sajtószabadságot, nemkülönben a gyülekezési szabadságot, amely pedig a fenyegetett tömegek egyetlen védőfegyvere, s határozottan és egyesült erővel követeljük a rendkívüli, de most állandósult állapot megszüntetését, s az alkotmányos rend visszaállításának eredményeként – a szabad választásokat.

2. Mivel saját múltunkból, főleg pedig a magyar sovinszta politika korszakából ismerjük, hogy milyen katasztrofális következményekkel jár a nép kultúrájára nézve a hibás iskolarendszer, egyesült erővel követeljük, s vállalva, habozás nélkül küzdeni fogunk országunkban minden nép elemi jogáért, hogy anyanyelvén sajátíthassa el a művelődést, az államra hárul az a feladat, hogy megállapítsa minden felekezeti iskola státusát, minthogy minden nép adófizetője az egyházi költségvetésnek – így adva meg tartalmát és teljes tiszteletet a helyesen értelmezett nemzeti eszmének.

3. Követeljük mindazoknak a változatos és nagyszámú díjnak az eltörlését, amelyek a parasztot terhelik a legelőért, az erdőért, a vásároknak, a szarvasmarhákért, a

³¹ Korunk, 1971. 4. sz. 519–521.

³² *Gheorghe I. Ionița*: Antifascismul consecvent și de masa al poporului român. Revista de istorie, 1975. 7. sz. 987–1021.

³³ *Bányai László*: Sub semnul unității și frației. Magazin istoric, 1969. 12. sz. 10.

³⁴ *Gheorghe I. Ionița*: A KRP és a néptömegek 1934–1939. Bukarest, 1974. 194–205.

malmokért stb., s egyben egyetlen, egységes és közvetlen adó bevezetését. Az e díjak megszüntetéséért való együttes harcot meg kell küzdeni, mert e díjak egyre nehezebben elviselhetők, és gyötrelmesek számunkra.

4. Minthogy naponta, az ország bármely részén láthatjuk, amint otthonainkat és gazdaságunkat feldúlják az adószedők, akik előzetes figyelmeztetés vagy bejelentés nélkül törvénytelenül kiemelik a házak ajtaját és ablakait, elhurcolják a legszükségesebb ruházatot és a lábbelit is, az élelmiszereket, még a szalonnát is a padlásról, az egyetlen tehenet vagy igás barmot, a munkaeszközt, a főzőkemencét, egybehangoljuk kétségbeesésünk diktálta akcióinkat e rendkívüli adórendszer felszámolásáért, és az erőszakos végrehajtások azonnali felfüggesztéséért, a törvényes állapot visszaállításáért.

5. Kezdeti programunk teljesítése érdekében, az Ekésfront programja 7. pontjának megfelelően követeljük a földhözjuttatás kiterjesztését az ország valamennyi földművesére, beleértve az erdőkkel és legelőkkel való tényleges felruházást, és e területek birtoklását Csík megye lakosságának a székely javak határán belül, nemkülönben Beszterce-Naszód földművességének a határőr területek keretein belül stb., s a következőkben erőinket megfeszítve, egyesülten fogunk küzdeni az ellen, hogy ezeket az üzérkedő tőke szolgálatában álló érdekpolitikusok kiszipolyozzák.

6. Új útítársak szerzése és a diktatúra-kísérletek ellen harcoló erők sorainak gyarapítása, valamint cselekvő erőink növelése érdekében támogatjuk a demokratikus népfrent megalakítását, hogy az a mi saját vezetésünk alatt felölelje a falusi és városi kétkezi és értelmiségi rétegeket, s visszaverve a pártokat, amelyek egymás gyűlöletére sarkallnak bennünket.

7. A munka szabadsága, nemzetiségre vagy politikai meggyőződésre való tekintet nélkül bármely állampolgár joga, s ezért harci zászlónkra tűzzük jelszóként közös küzdelmünkben főleg most, amikor a kizsákmányolókat nemzetre és törvényre való tekintet nélkül összhang egyesíti és ezek szolidarizálnak egymással, a nemzetiség, a törvény vagy politikai vélemény ürügyként szolgál a kizsákmányolás fokozására.” (Mindezek a pontok szinte kivétel nélkül szerepelnek a MNSZ-nek a Groza-kormányhoz benyújtott memorandumai között 1945–1946-ban is.³⁵)

A szövetségkötés s a program elfogadása emlékezetes eseménye a romániai baloldali mozgalomnak, mivel az antifasiszta népfrentmozgalom alapjai lerakásán túl még valamiről tanúskodott. Erről így beszélt Groza Balogh Edgárnak egyik 1937-es találkozásuk alkalmával³⁶: „azon a napon Bácsban mócok, góbék vegyesen állottak. Amikor a magyar szónok, egy egyszerű földműves beszélni kezdett, halálos csönd fogadta. Ügyvéd barátom idegesen fordult hozzám, arra kért, hogy hallgattassuk el valahogy a magyar szónokot, mert megállt, és megkérdezte: román testvérek, értitek, amit mondok? Nem kéne tolmács? S tudja, mit történt? Mint a vihar, úgy tört ki a mócokból. Beszéljen csak magyarul! Megértjük! Aki nem érti, annak lefordítjuk. Lám, ez a nép. Én úgy készültem Bácsba, hogy ott valami új születik meg. Kiderült, hogy nem is új gondolat a magyar és a román nép szövetsége.”

³⁵ Világosság, 1945. október 5. 2.

³⁶ Balogh Edgár: Egyenes beszéd, 114–115.

A *Dimineața* (Reggel)³⁷ című lap helyszíni tudósításban számolt be a bácsi eseményekről, Józsa Béla az *Új szóban*³⁸ írt az ottan történekekről. Groza a *Népfront* nagy politikai mozgóerejéről nyilatkozott az *Adevărul* (Igazság)³⁹ című lapban. A kommunista párt a találkozó nyomán felhívást intézett a román néphez, hogy nyújtson testvéri kezet az ország többi nemzete felé is. A *L'Humanité* október 23-i számában, a csehszlovákiai Magyar Nap című folyóirat márciusi száma számolt be a történekekről. S ahogy Groza megjósolta, a bácsi találkozó „a demokratikus erők összefogásának hullámát indította el Romániában”.

A MADOSZ és az Ekésfront 1935. november 13-i dévai találkozásán újabb közös közleményt adtak ki.⁴⁰ Grozának az volt a véleménye, az erőfeszítések el kell vezessenek odáig, hogy az országban a franciához hasonló népfrentkormány alakuljon.⁴¹ A MADOSZ kiáltványban szólította fel csatlakozásra a Magyar Pártot, bár az a MADOSZ tagjait gúnyosan „Groza magyarjai”-ként emlegette.⁴² A MADOSZ lehetségesnek tartotta az együttműködést, mert mindkét szervezet alapokmányában megtalálható a romániai magyarság sérelmei orvoslásának követelése, a kötelező nyelvvizsgák, elbocsátások, iskolák bezárása miatti tiltakozás. A bácsi egyezmény aláírói, a Romániai Szociáldemokrata Párt és a Román Parasztpárt megnyerésére számítva, december közepén felhívást tettek közzé a román lapokban is.⁴³ Ez minimális programjavaslatot tartalmazott: harc a fasizmus ellen, a nemzeti megkülönböztetés felszámolásáért, valamint a demokratikus szabadságjogokért, a megélhetést biztosító bérekért, az anyanyelven történő művelődés jogáért. Erre azonban csak a Popovici-féle Szocialista Párt – az RSzDP-ből kivált disszidens csoport – és a román Demokratikus Blokk válaszolt 1935. november 26-án. Csatlakozásukat a következőkkel indokolták:⁴⁴ „Ez a népfrent-egyezmény, amelyet Déván az Ekésfront és a Magyar Dolgozók Szövetsége kötött meg, jelzi a népfrent általánosítását az egész országban, és ennek révén a cselekvés kiterjesztését valamennyi dolgozó és kisipari kategória körében. A két szervezet... kifejezi óháját, hogy közös erővel véghezvigyék a nagy történelmi küldetést: a fasizmus leverését, az igazi demokratikus szabadságjogok visszaállítását.”

Ugyanezen év decemberében, az Avram Iancu cebei sírjánál tartott koszorúzási ünnepségeket felhasználva, az Ekésfront, a Demokratikus Blokk, a Szocialista Párt – a MADOSZ írásban küldte el csatlakozását – képviselői annak a meggyőződésüknek adtak hangot, hogy történelmi hivatást töltenek be a romániai népfrent létrehozásával, mivel csak ez biztosíthatja az ország valamennyi lakosa számára a függetlenséget és a szabadságot, a parasztság mezőgazdasági adósságainak elengedését, a hazai szélsőjobboldali erők hatalmi törekvései elhatárolását, a cenzúra eltörlését, a sajtó és a szervezkedési szabadságot, a nemzetiségi jogegyenlőséget, a politikai foglyok szabadonbocsátását.⁴⁵ (Ez a

³⁷ *Dimineața*, 1935. október 11. 10.

³⁸ *Új Szó*, 1935. október 3.

³⁹ *Adevărul*, 1935. október 11. 10.

⁴⁰ *Gheorghe I. Ionița*: A KRP és... , 61.

⁴¹ *Petru Groza*: *Texte alese*, 135.

⁴² *Balogh Edgár*: Egyenes beszéd, 116.

⁴³ *Dimineața*, 1935. december 5. 10.

⁴⁴ *Gheorghe I. Ionița*: A KRP és... , 205.

⁴⁵ *Gheorghe I. Ionița*: *Tebea* 6. decembrie 1935. *Magazin istoric*, 1969. 12. sz. 2–7.

határozat 1943-ban annak az Országos Demokratikus Arcvonalnak lett a munkaterve, amely előkészítette Románia kiűzését a háborúból.)

A Demokratikus Blokk, az Ekésfront, a Demokratikus Diákfront és a MADOSZ vezetői 1935. december 19-én ismételten csatlakozásra hívták fel a Szociáldemokrata Pártot. Annak ellenére, hogy a két jelentős párt ismét nem kívánt csatlakozni, az Ekésfront és a MADOSZ 1936. január 9–10-i ülésén Miron Belea, Romulus Zăroni, Szepesi Sándor és Bányai László mégis arra a következtetésre jutottak, hogy a jobboldalt csak úgy lehet elszigetelni, ha a választásokon a Maniu-féle Parasztpártot támogatják. Ennek nyomán érte el a Parasztpárt és a népfront első komoly győzelmét, Hunyad megyében, jelöltjük, Ghita Pop személyében. A szavazatokból 31 965-öt kaptak, míg a Liberális Párt 24 940, a Nemzeti Keresztény Párt mindössze 7241 szavazatot kapott. A Nemzeti Liberális Párt sajtóorgánumban⁴⁶ kénytelen volt beismerni: „A Hunyad megyei győzelem a népfront győzelme volt.”

Bár a népfrontot alkotó szervezeteknek és pártoknak a jövőt illető reményük túlzottnak bizonyult, a népfront híveinek száma jelentősen emelkedett. A sziguranca jelentése szerint⁴⁷ 1935-ben már 400 000 főt számlált. A választás az elnyert 17 mandátummal valóban győzelmet jelentett. Ekkorra túlléptek az 1935 szeptembere és decembere között kötött paktum formáságain, „A MADOSZ és az Ekésfront szövetsége ilyenformán nem pusztán a két szervezet ügye volt, hanem beilleszkedett a Kommunista Romániai Pártja kezdeményezte általános népfrontpolitika keretébe”, ahogyan ezt Csátári Dániel megállapította.⁴⁸ Sikerként könyvelhették el olyan polgári politikusok közeledését, mint Nicolae Iorga, Ion Lupaş és Mihai Ralea.

Mindehhez jött Groza politikai tevékenysége, aki tagja volt az Antifasiszták Védelmét Szolgáló Erdélyi Bizottságnak (Comitet regional Ardeal pentru apărarea antifascistilor), s elnöke a Béke Megőrzése Román Bizottságának (Comitet regional pentru pace), amely szervezet a Brüsszeli Világkongresszus évében, 1936-ban alakult meg. Amikor tehát veszélybe került országa és az emberiség egyetemes békéje, majd a megváltozott történelmi viszonyok között a demokratikus szabadságjogok, különös tekintettel a nemzetiségek egyenjogúságára, Groza bátor kiállása bizonyítja: vállalta védelmüket.⁴⁹

A MADOSZ a Vásárhelyi Találkozón

Balogh Edgár 1935 őszén, az Ady Társaság nevében körlevelet intézett a romániai magyar értelmiséghez: egy olyan ankét összehívását javasolta, amelyen megvitathatnák a magyarság jelenével és jövőjével kapcsolatos elképzeléseket. Az ötletet támogató válasz

⁴⁶ *Vasile Budriga*: Activitatea Frontului Plugarilor în anii 1935–36 și oglindirea ei în unele ziare burgheze din București. *Anale Universitatii București*, 1972. 2. sz. 123–143.

⁴⁷ *Mihai Fătu–Ion Spălațelu*: A Vasgárda. Bukarest, 1971. 157.

⁴⁸ *Csátári Dániel*: A Vásárhelyi Találkozó. Bp., 1967. Irodalomtörténeti füzetek, 56. sz. 61.

⁴⁹ *Petru Groza*: Texte alese, 141. A fasizmus terjedésével az emberiség nagy veszedelemnek lett kitéve – vélekedett Groza. „Mert mi a fasizmus? [– tette fel a kérdést pártja egyik 1936-os gyűlésén –] Jelenti a háborút. Jelenti a sötétséget és a szenvedést. Hogy lábbal tiporják a népek érdekeit . . . A fasizmus felgyújtotta a világot és az országot.”

1936 áprilisában érkezett meg Tamási Árontól, aki Széchenyi Hitel-ének „magunk revízió”-ját, az Erdélyi Fialatok népi és a baloldal szocialista szellemét tartotta követendőnek. 1936 novemberében csatlakozott az ankét gondolatához a MADOSZ is. Kétnyelvű röpiratában ismét leszögezte: „a román testvérméppel együtt harcolunk azért, hogy Románia külpolitikája a kis államok függetlenségét tiszteletben tartó nagy demokratikus államok felé irányuljon.” Fellépésük az erdélyieket is tette sarkallta. 1937. január 3-án és 4-én a MADOSZ új vezetőséget választott – májusban Kurkó Gyárfást nevezték ki elnöknek, aki 1947-ig viselte ezt a tisztséget –, és megtették az előkészületet arra, hogy a meghirdetett Vásárhelyi Találkozót minél szélesebb társadalmi bázisra helyezzék, és teendőit körvonalazzák. Ezzel kapcsolatban a MADOSZ Központi Végrehajtó Bizottsága jegyzőkönyve a következőket tartalmazza:⁵⁰ „meg vagyunk arról győződve, hogy az ország állampolgárainak szabadsága, az idegen imperialista elnyomás tervének visszatartása csak az általános és nemzeti szabadságjogok megvalósításával biztosítható.”

Az 1937. október 2–4. között Marosvásárhelyen egybegyűlt 187 résztvevő hitelt tett amellett, hogy „a történelmi egymásrautaltságban élő román és magyar nép számára a szabad testvéri együttműködés”⁵¹ az egyetlen lehetőség a megmaradásra. Bár a tanácskozáson az a szárny került előtérbe, amely igyekezett távoltartani a MADOSZ tagjait – Bányait azért hagyták ki az előkészítő bizottságból, mert közismertek voltak kapcsolatai a kommunista párttal; Balogh Edgár esetében arra hivatkoztak, hogy nem ismeri még az erdélyi valóságot; Jordákyt az RSZDP fenyegette meg pártfegyelmivel, ha részt vesz a találkozón – nyolcan, közöttük Kurkó is, jelen lehettek, és befolyást gyakorolhattak az eseményekre: a munkássággal kapcsolatos beszámoló és a román–magyar sorsközösség kiemelése a bizonyíték erre. Fontos volt a találkozón való szereplés a szövetség szempontjából azért is, mert ahogy Balogh Edgár írja emlékiratában⁵² „a MADOSZ létezése, bármilyen korlátozott volt is a közvetlen hatékonysága a parlamenti pártok néparadataihoz, a szavazógépek voksözönéhez, a polgári sajtódzsungel bujaságához képest, ez a kicsiny, de válogatott közösség a maga szerény eszközeivel erkölcsi alapot nyújtott mindahhoz a művelethez, amellyel az egész romániai magyarságot érdekeinek legjobb védelmére és jövőjének megfelelő biztosítására kívánták mozgósítani.” November 14-én a MADOSZ brassói szervezete kimondta csatlakozását a Vásárhelyi Találkozón elfogadott Hitvalláshoz:⁵³ „megállapítjuk, hogy az ország magyar népességének együttműködése a román demokrata pártokkal, szövetsége az erdélyi román demokratákkal, nemcsak politikai, hanem történelmi szükségszerűség . . . [mert] az általános szabadságjogok megvédése nemcsak a magyar, hanem a többi kisebbség és a román tömegek érdeke is.”

1937 decemberében a MADOSZ ismét felhívással fordult a Magyar Párthoz: induljanak együtt a választásokon! Az elutasító válasz után a MADOSZ a többi demokrata párttal együtt a Nemzeti Parasztpártra adta szavazatát, az ugyanis látszólag nem idegenkedett egy román–magyar kiegyezéstől a „dunai népek sorsközössége” koncepciója alapján. A választások eredménye köztudott. Az a sajátos helyzet állt elő, hogy mivel a kormánypárt nem kapta meg a szavazatok 40 százalékát, a Parasztpárt a Vaskardával

⁵⁰ *Bányai László*: *Pc fágasul tradițiilor frătesti*. București, 1971. 186.

⁵¹ *Bányai László*: *Harminc év*, 64.

⁵² *Balogh Edgár*: *Szolgálatban*. Emlékirat, 1933–1944. Bukarest, 1978. 35.

⁵³ *Bányai László*: *Harminc év*, 74–75.

lépett szövetségre, amely így jelentős számú mandátumhoz jutott. Közvetve tehát a demokratikus pártok is hozzájárultak a jobbratolódáshoz, mivel a választásokon a Paraszt-pártot támogatták. A király a Nemzeti Keresztény Párt vezetőjét, Octavian Gogát ültette a miniszterelnöki székbe, azt a Gogát, aki megvásárolta a Boncza-kastélyt, ápolta Ady emléket, lefordította az Ember tragédiáját Madáchtól, de aki a szélsőjobboldal egyik vezetője lett. 1938 márciusára új választásokat írtak ki, Goga azonban ezt nem várta meg, hanem lemondott. 1938. február 11-én a királyi diktatúra bevezetésével feloszlatták a pártokat és a szervezeteket, s így a MADOSZ is kénytelen volt illegálisba vonulni.

A MADOSZ és a haladó magyar értelmiség:

1938. február–1940. augusztus 30.

1938. november 14-én már illegitimitásból juttatta el a MADOSZ emlékiratát a kormány elnökéhez, amelyben kifejti, hogy a „Duna völgyében folyó mesterkedések veszélyeztetik az itt élő népek függetlenségét és a világbékét; az erdélyi magyarságot ezeréves múltja köti Erdély földjéhez és az itt élő román néphez, és századok folyamán mindig egymás megbecsüléséből és kölcsönös támogatásából sarjadt a két nép társadalmi felvirágzása, míg a viszálykodás, a fajgyűlölet, az egymás rovására történő nemzeti kizárólagosság mindig a közös elnyomatásnak egyengette az útját... Egyedüli védőpajzsot a testvériség nyújthat a két nép számára”.⁵⁴ Ha a kormánynál nem is került meghallgatásra az emlékirat, olyan polgári politikusok fejezték ki egyetértésüket, mint N. Iorga, Grigore Filipescu, Petrescu–Comnen külügyminiszter; Bánymán, Czíky Lőrincet és Rácz Györgyöt személyesen is fogadta a nemzetiségi miniszter, Silviu Dragomir.⁵⁵ A MADOSZ betiltása után először a Magyar Szövetséget akarta kiépíteni főhadiszállásául, de a Szövetség helyett létrejött Magyar Népközösség⁵⁶ megalakulását követően új helyzet állt elő. Hosszas viták után – a kommunista párt jóváhagyásával – úgy döntöttek, hogy ez utóbbit használják fel bázisul. (A szervezet újabb, pozitív értékelése ad erre magyarázatot.) A Romániai Magyar Népközösség, szervezeti szabályzata szerint „kulturális, gazdasági és szociális téren a Romániában élő magyarok egységes szervezete”, választás útján községi, vármegyei és országos szervezeteken épül fel.⁵⁷ Legkisebb egysége a tízes rendszer volt, a lakosság utcai, lakóhely szerinti beosztása alapján. Sajnálatos, hogy Nagy Istvánt és Józsa Bélát, akik e keretek között a külvárosok proletár népességét kívánták

⁵⁴ Uo. 70.

⁵⁵ *Bánymán László*: Uniunea oamenilor muncii maghiare din Romania împotriva pericolului hitlerist, a horthysmului și a fascismului. In: *Anale*, 1970. 5. sz. 124–138.

⁵⁶ *Nagy István*: Életrajzi regénye. Szemben az árral. 3. köt. Bukarest, 1971.; 4. köt. 1974. 196–198. A feloszlott pártok helyébe a király elrendelte – a diktatúra támogatására – valamennyi román számára a *Nemzeti Újjászületés Frontja* megalakítását. A rendelet egyik pontja lehetőséget adott a nemzetiségi szakosztályok létrehozására a Fronton belül. A megszüntetett Magyar Párt először egy ún. Magyar Szövetség nevű szervezetet szeretett volna létrehozni a magyarság csúcsszerveként. Amikor megjelent a királyi rendelet, azt felhasználva alakították meg a *Magyar Népközösséget* Bánffy Miklós vezetésével, amely szervezetet azonban a MADOSZ-nak sikerült – különösen ami a brassói szervezetet illeti – legális szervezetévé átalakítani.

⁵⁷ Kolozsvár, 1939. 15.

megszervezni, eltávolították a Magyar Népközösség helyi szervezetének éléről. Ennek és az illegalitásnak ellenére, a MADOSZ mintha csak most vált volna igazi tömegszervezetté. Vezetői a kiadói hivatalokat, irodalmi köröket, társadalmi egyesületeket tették meg a politizálás színhelyeivé: a Székely Alkalmazottak irodalmi ankétjain a MADOSZ-tagok szinte minden városba és faluba eljutottak. A Brassói Lapok Kurkó Gyárfásnak és Balogh Edgárnak biztosított publikálási lehetőséget, a lap a „Dunamedence szellemi élete” címen új rovatot nyitott. A legszilárdabb pont a MADOSZ tagsága számára az *Erdélyi Enciklopédia* kiadó, a *Munkás Atheneum* és a *Forradalmi Írók Munkaközössége* lett. A *Munkás Atheneum* résztvevői a munkásegység alapján álló kommunistákból és szociáldemokratákból kerültek ki – mint Salamon Ernő, Korvin Sándor, Arató András, Csehi Gyula, Jordáky Lajos – tevékenységükre főleg irodalmi estek szervezése volt a jellemző. Természetesen műveiket is leginkább a munkásoknak írták. Többek között külön kiadásban jelentették meg Józsa Béla és Axente Iancu írásait is. Lényegében ezen a szervezeten belül működött a *Forradalmi Írók Munkaközössége* is, akiknek irodalmi estjein – a munkásság szakszervezeti otthonaikban került ezekre sor – fontos politikai és társadalmi kérdések is napirendre kerültek. Az *Erdélyi Enciklopédiát*, amely leginkább könyvkiadással foglalkozott, „az erdélyi társadalomkutatás érdekében csoportosult fiatal írók hívták életre”⁵⁸ – Bányai, Balogh, Méliusz, Kovács Katona, Kurkó, Nagy, Szabédi –, politikai orientációját illetően a Vásárhelyi Találkozó népfrontos vonalát kívánta követni. Szervezője, Balogh Edgár, Apáczai nyomdokain kívánt haladni. Az itt napvilágot látott hat mű azt bizonyítja, hogy az írók az „ismeretlen Erdély” ábrázolásának igényével léptek fel, s ebben az értelemben a valóságfeltáró irodalom nyomdokain haladtak. Balogh Edgár *Íratlan történelem* című könyvében megfér egymás mellett Liviu Rebreanu regényeinek és a magyar valóság-irodalomnak bemutatása, valamint Féja Géának a Márciusi Front zászlóbontása alkalmával elhangzott beszéde. Itt fogalmazta meg Balogh, hogy „az erdélyi magyarság helyzetében adott hivatás a román–magyar testvériség és azon keresztül a dunai testvériség szolgálata.”⁵⁹ Szemlér Ferenc *Más csillagon* című könyvében megértést kér a románoktól a nemzetiségek iránt; Nagy István *Külváros* című műve Kolozsvár munkáosztályának rétegződését ábrázolja; Szcenczei László *Korom és korona* címet viselő regénye a két világháború közötti Erdély falusi életének tablója. Vámszer Géza *Szakadát* című monográfiája a 230 lélekszámú, Nagyszeben melletti szórványfaluba vezet el. A töredékes második sorozatból Nagy István *Oltyának unokái* és Kahána Mózes (Köves Miklós) *Hat nap és a hetedik* című kötetei nagy sikernek örvendtek. A java azonban (*Székelyföld természeti kincsei*, *Bem nemzetiségi politikája*, *Háromszék és Maros megye bemutatása*, Méliusz József munkásszociológiája, Mikó Imre, Makkai Sándor, Szabédi László műveinek kiadása) már csak terv maradt.

Az illegális MADOSZ nagy tette volt az *Erdélyi Magyar Szó* megjelentetése 1939. június 18-tól Radu Paraschivescu és Raul Șerban cenzorok jóindulatú támogatása, Bányai László irányítása mellett, Szabó Árpád szerkesztésében.⁶⁰ A lap hű tükre kívánt lenni a romániai magyarság helyzetének. Azt az álláspontot képviselte, hogy a nemzetiségi kérdést nem lehet megoldani a beolvadás útján. Az Erdélyi Magyar Szó szervezte meg az

⁵⁸ Demeter János: Századunk, 226.

⁵⁹ Balogh Edgár: Íratlan történelem. Kolozsvár, 1939. 11.

⁶⁰ Jordáky Lajos: Szabó Árpád. Bukarest, 1974. 153.

1939-es Petőfi-ünnepségeket a költő halálának 90. évfordulója alkalmából. Ez adott alkalmat arra, hogy Józsa Béla az 1848-as forradalom hagyományaira hivatkozva meghirdesse a népek barátságát. Válaszul Mihai Beniuc költő, a román nép nevében juttatta kifejezésre egyetértését, a Tribuna Ardealului című lapban pedig Tudor Budnariu személyén keresztül Erdély román értelmisége kapcsolódott be az évforduló megünneplésébe. A Țara Nouă Petőfiről írott tanulmánya állást foglalt a két nép közeledése mellett, míg Szabó Árpád azt hangsúlyozta: „e pillanatban tehát Délkelet-Európa szabadságukhoz és függetlenségükhöz valóban ragaszkodó államainak parancsoló feladata az, hogy: szilárd hidat építsenek maguk közé.”⁶¹

Az Erdélyi Magyar Szó vállalta magára az új „Vásárhelyi Találkozó” gondozását, amelyet a nézetek egyeztetésére és egy közös fellépés előkészítése céljából kívántak ismét összehívni. Erre végül is 1939. december 30–31-én került sor, az ún. Népi Találkozó keretében, Kolozsvárott. A találkozónak 100–120 főnyi résztvevője volt; földművesek, iparosok, értelmiségiek, Csík, Udvarhely és Háromszék megye képviselői között ott voltak a Czíkó testvérek Bukarestből, mint a MADOSZ vezetői – velük a MNSZ-ben is találkozni fogunk –, és a később Temesváron mártírhalt halt Ocskó Teréz. Néhány vendég személyében a román baloldal is képviselve volt. Bányai a bel- és külpolitikai életéről adott tájékoztatást; Józsa a külföldi és hazai szélsőjobboldal szándékát ismertette; Balogh: „A nagy német élettér és a dunai államok” címmel tartott előadást.⁶² A találkozón készült emlékirat, amely 12 ezer példányban jelent meg, foglalkozott a magyarságot érintő kérdésekkel a jogegyenlőség és a román–magyar testvériség alapján, kiállt a kisgazdák és a kisemberek állami támogatása és a szomszédos országokkal kötendő kölcsönös segélynyújtási egyezmény mellett.

Ezt a találkozót ismételték meg 1940. február 4-én Brassóban. Itt sikerült a MADOSZ szellemét leginkább átvenni a Magyar Népközösségbe, amely valóságos fedőszervükké alakult át. A MADOSZ tagságából alakult 12-es bizottságnak és nem utolsósorban Kurkó Gyárfás vonzó személyiségének köszönhetően Brassóban a Magyar Népközösség 76%-a munkásokból és székely alkalmazottakból állt. Jellemző volt a mozgalom patriarkális jellegére, hogy Kurkó lakása volt egyben a Magyar Népközösség irodája is. A MADOSZ, majd a MNSZ elnöke, a paraszti származású, lakatosmesterré lett Kurkó Gyárfás autodidakta módon igen magas színvonalú általános és alapos marxista műveltségre tett szert, meg nem alkuvó módon, már-már makacsul ragaszkodott minden olyan jó szándékú és tisztességes emberhez – a népfrontossággal soha nem szakított (ez volt az egyik oka későbbi tragédiájának is) –, aki következetesen harcolt a háború és fasizmus ellen, a társadalmi haladásért és a nemzeti egyenlőségért; 1940–1944 között a kettészakított Erdélyben nemzetiségi sorsba került magyar és román nép ellen hozott atrocitások miatt, a háborúból való kiugrásra mozgósításért; s végül mint a félmilliót számláló tömegszervezet, a MNSZ vezetője a legnagyobb határozottságot tanúsította azzal, hogy a társadalmi haladás és a nemzeti jogegyenlőség tekintetében azokat csak együtt akarta megvalósítani, mindig együtt, sohasem egyiket a másik rovására, előtérbe helyezve. Említésre méltó a Magyar Népközösség vezetőjének, Bánffy Miklósnak a magatartása, aki

⁶¹ Erdélyi Magyar Szó, 1939. szeptember 19. 1.

⁶² Nagy István: Életrajzi regénye, 4. köt. 293–294.

természetesnek vette, hogy a régi munkásszervezeteket átvették a Községbe.⁶³ Nagy, Czíkó Lőrincz, Nonn György⁶⁴ arra szólította fel a mintegy 500 vendégen kívül a távollevő százezreket, hogy lépjenek be a brassói Magyar Népközségbe, hogy abban így jobban érvényesüljön a népi jelleg; alakítsanak alosztályokat a munkások, a kisiparosok és a székely alkalmazottak részére; tiltakozzanak a háború ellen; hirdessék a népek barátságát, és végül rámutatott az egyetemes romániai magyar demokratikus front megalakításának fontosságára.

Az Erdélyi Magyar Szóhoz hasonlóan a román–magyar szellemi közeledés vonalán működött a *6 Órai Ujság* is. E tekintetben azonos álláspontot képviselt az ország és az egész világ sorsáért aggódó magyar és román írókkal, politikusokkal, mozgalmi emberekkel, a két Népi Találkozó képviselőivel. Iorga szinte ugyanazokkal a szavakkal fejezte ki aggodalmát, mint Szabó Árpád tette a lapban Lengyelország lerohanása után, aki arra figyelmeztet, hogy „a nyugatról keletre törő gyarmatosító éhség elnyeléssel fenyegeti a Duna-völgyében egymás támogatására és egymás mellé szorult kis népeket . . . a Drang nach Osten jelszóra beállított imperialista célkitűzés a dévényi hídfőnél áll, s csak a kedvező pillanatot várja, hogy Magyarország megsemmisítése után mohó kezeivel a Duna mentén tovább markolhasson”.⁶⁵

A MADOSZ 1940. augusztus 30.–1944. augusztus 23. között

A második bécsi döntés után hosszú időre betiltották a *Korunkat*, és véglegesen törvényen kívül helyezték a MADOSZ-t. A vezetőségnek azt a részét, amelyet 1940. június 19-én internáló táborba zártak, a román hatóságok Tordánál áttették a határon – hasonló sorsra jutott Kurkó is –, a magyar hatóságok pedig a hírhedt szamosfalvai börtönbe hurcolták. 1940 őszén, a Gaál Gábor lakásán összegyűlt Korunk-gárda fontolóra vette a teendőket, és – bizonyos munkamegosztás alapján – körvonalazta az egyes emberek feladatkörét, tömören így lehetne megfogalmazni: kiadták a jelszót, hogy az új történelmi viszonyokhoz alkalmazkodva, minden vonalon mozgósítani kell a MADOSZ tagságát!

Jordáky feladata lett – ő egyébként a munkásegységfront híve volt –, hogy az erdélyi szociáldemokraták csatlakozását a budapesti központhoz mielőbb kivitelezze. A „szellemi népi arcvonal” megteremtésén álmódó Balogh javaslatára szociográfiai sorozatok indítását határozták el. Józsa Béla, aki óva intett attól, hogy az erdélyi haladó magyar értelmiség bedőljön „a kétes országgyarapítás demagógiájának”,⁶⁶ mindenekfelett arra hívta fel a figyelmet, hogy ezentúl a magyarság feladata lesz a kisebbségi sorsba került románok egyenjogúságának védelme. Tolmácsolta a kommunista párt utasítását – 1941 közepére sikerült csak az erdélyiek átigazolása Moszkván keresztül a Kommunisták Magyarországi Pártjához –, amely szerint fel kell használni a Kisgazdapárt legális lehetőségeit a háború- és faszimuszellenes népfront hatékonyságának növelésére.

⁶³ Balogh Edgár: Szolgálatban, 6.

⁶⁴ Nonn György: Évfordulóra emlékezve. In: Népszabadság, 1981. május 10. 8.

⁶⁵ Szabó Árpád: Román–magyar szellemi közeledés. 8 Órai Ujság, 1939. február 6. 3. sz. 1.

⁶⁶ Demeter János: Századunk, 396.

A MADOSZ jelentősége többek között abban is kifejezésre jutott, hogy nem került sem a nemzeti illúziók, sem a pártban mutatkozó szektásság útvesztőjébe, tömegbázisát szélesíteni tudta, nyitni tudott mindenki felé, „Akiben az emberség, az ésszerű előrelátás, a valóság realizmusa, az egyenlőség és az együttélés elválaszthatatlan következménye akár hagyományos, akár újszerű formában, még ha csak csírájában és részleteiben is, megragadható volt”.⁶⁷ A betiltás és letartóztatások ellenére sem szűnt meg tevékenysége, a MADOSZ illegálisan továbbműködött. Amit elmondtunk Kurkóról, az természetesen az egész szervezetre is érvényes volt, éspedig az, hogy szembeszállt mind az Antonescu-féle román katonai-fasiszta diktatúrával Dél-Erdélyben, mind a Horthy-féle ellenforradalmi rendszerrel Észak-Erdélyben. Az egyes csoportok, szervezetek tevékenysége összekapcsolódott, egy-egy vezető több szervezetben is dolgozott. 1940–1944 között azt tartották szem előtt, hogy soraikat átrendezve a veszteségek ellenére se torpanjon meg a MADOSZ aktivitása. Szemben a hivatalos magyar politikával, 1940. november 7-én román és magyar nyelvű röpiratban tiltakoztak a bécsi döntés ellen. Ugyanebben az évben alakult meg az ún. 5-ös bizottság Balogh Edgár, Gaál Gábor, Jordáky Lajos, Kovács Katona Jenő és Nagy István részvételével, azzal a céllal, hogy a MADOSZ, az SZDP és a KRP tagságának egyesítésével antihitlerista front jöjjön létre.⁶⁸ 1941 februárjában Józsa Béla javaslatára „Március 15-i Állandó Bizottság”-ot szerveztek, hogy mérsékeljék Erdély népei egymásra uszításának hatását. Joggal írhatta a kolozsvári Tribuna Ardealului: „elégítéssel állapítjuk meg, hogy a kolozsvári munkásszervezetek... becsületesen elismerik: román testvéreik a múltban megvédték a magyar testvéreiket, s most rajtuk a sor, ugyanazzal a pénzzel fizetnek, védelmükbe véve a román nemzetiségű munkásokat.”⁶⁹ Hasonló jelenségre került sor Aradon, ahol a románok tiltakoztak a magyarok elbocsátása miatt, vagy Kolozsváron, ahol a magyar szakszervezeti dolgozók tüntettek román szakártsaik elbocsátása miatt.

A kommunisták is lendülettel láttak munkához. Kertész Rezső megszervezte a Kommunisták Magyarországi Pártja Észak-Erdélyi Tartományi Titkárságát. Politikája azonos volt a románéval: közös erővel útját állni a „divide et impera” politikának. 1941 februárjában az Észak-Erdélyi Tartományi Titkárság felvette a kapcsolatot Schönherz Zoltánnal, majd a román baloldal képviselőivel, Pavel Bojannal és Vasile Pogăceanuval (utóbbi 15 pontban foglalta össze a román nép követeléseit), és Teofil Vescan bekapcsolódásával megalakították az Észak-Erdélyi Románok Nemzeti Forradalmi Szervezetét (Uniunea național-revoluționară a românilor din partea de nord a Transilvaniei). Működési területe azonban áttért egyéb szervezetekre is, amennyiben Máramarosban az Ekésfront keretei között működött. Kolozsváron a szociáldemokrata párton belül is alakult román bizottság. Ezek között a szervezetek között jól működő kapcsolat állt fenn: Vescan és Nicolae Pojgi magyarországi politikusokkal, így Szakasitscsal is felvették a kapcsolatot, és ismét Vescan az, aki Budapesten a Béképárttal lépett érintkezésbe.⁷⁰ 1943 elejére egy erőteljes antifasiszta népfrontmozgalom jelei mutatkoztak Erdélyben.

⁶⁷ Balogh Edgár: Negyvenéves nemzetiségi politika. Korunk, 1974. 7. sz. 818–820.

⁶⁸ Jordáky Lajos: Kovács Katona Jenő. Bukarest, 1977. 269.

⁶⁹ Bányai László: Kommunisták a román és a magyar dolgozók közös harca élén. In: Korunk, 1971. 4. sz. 528–541.

⁷⁰ Rezistența antifascistă în partea de nord a Transilvaniei (septembrie 1940–octombrie 1944). Cluj–Napoca, 1974. 253.

Januárban a párt Józsa Bélát állította első sorba; állandósultak a kapcsolatok a román politikusokkal, akik felé Grozán keresztül vezettek a szálak.

Ezzel egyidejűleg a Kisgazda Párt és a Szociáldemokrata Párt tárgyalta a MADOSZ-szal, és 1943 nyarán Józsa Béla, valamint Mikó Imre személyében a MADOSZ és az Erdélyi Párt baloldala is egymásra talált. A MADOSZ Dél-Erdélyben is megválasztotta a Tartományi Titkárságát: Temesváron Szabó Etel és Juhász Lajos, Aradon Szabó Árpád, Brassóban Kurkó, Csoboth Imre és Kiss Gyula (Dél-Erdélyben legerősebb ez a szervezet Székelyföld közelsége miatt, ezt és egy bizonyos különállást a MNSZ idejében is megőrzött) vezetésével, s ezen kívül Czíko Lőrinc irányításával Bukarestben is különbizottság alakult.

Amikor a MADOSZ 1943 nyarán egyezményt kötött az Ekésfronttal és a Hazafiak Szövetségével, az erdélyi magyar baloldal bekapcsolódott az Országos Antihitlerista Frontba. A szervezet Temesváron megjelent kiáltványa ekképp indokolta ezt a lépést: „minden népnek, minden nemzetiségnek véleménykülönbség nélkül együtt kell harcolni az ország felszabadításáért.”⁷¹ Méliusz, akinek a Bánsági Magyar Szó című lapja a MADOSZ illegális lapjának számít – ugyancsak annak számítható a Groza-kormány későbbi nemzetiségi miniszterének, Takáts Lajosnak 1942-től megjelenő Déli Hírlap című lapja – arról emlékezik meg, hogy temesvári lakásán több ízben találkozott a Hazafiak Szövetsége és az Ekésfront néhány vezetője, így Groza, Ilie Murgulescu, Coriolan Drăgulescu, Paul Cornan, amely összejëveteleken állandóan napirenden szerepeltek a népfrontmozgalom aktuális feladatai.⁷²

Az erdélyi magyarság legnagyobb haditettének, a 48-as Erdély könyvecskének⁷³ születését Józsa Bélának köszönhetette,⁷⁴ aki ugyanis mint a kommunista párt és mint a MADOSZ egyik vezetője sokrétű és kiemelkedő jelentőségű munkát végzett. 1930-ban kezdeményezésére nyílt meg a Victor Chereșteșiu és felesége vezette Libro kölcsönkönyvtár, amely találkozóhelye lett olyan íróknak, egyetemi tanároknak, szociáldemokratáknak, kommunistáknak, mint Tamási, Isac, Gaál, Vescan, Groza, Janovics, Mezincescu, Jordáky, Bányai, Csehi, Kohn,⁷⁵ akik szükségesnek látták, hogy közelítsék álláspontjukat olyan létfontosságú kérdésekben, mint Erdély népeinek jövője, illetve annak függése a kül- és belpolitika fordulataitól. Józsa segédkezett a bácsi találkozó előkészítésében, az 1935 augusztus – 1936 október között megjelent Új szó című lap az ő szellemét őrzi irodalmi, politikai és gazdasági természetű tudósításaiban, cikkeiben, e lapban szólította csatasorba a Vásárhelyi Találkozóra a baloldalt. Sajátos népfront-gondolatát nem adta fel a szektarianizmus szűkkeblű periódusában sem, ezt képviselte 1940–1943 között is, amikor bármilyen politikai megmozdulást csak úgy tartott életképesnek, ha az összefogta a haladó gondolkodású embereket pártállásra és nemzetiségre való tekintet nélkül; mindig vállalta a kapcsolatait az Ekésfronttal, a Kelet Népével és az Erdélyi Párttal. Ő az, aki az erdélyi szociáldemokratákat magyarországi kapcsolatfelvételre ösztönzi, fel merte keresni Sándor József volt parlamenti képviselőt, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület

⁷¹ Bányai László: Együtt élünk, együtt építünk. Cikkek, tanulmányok, 1933–1937. Bukarest, 1964.

⁷² Beke György: Tolmács nélkül. Interjú 56 íróval a magyar–román irodalmi kapcsolatokról. Bukarest, 1972. 207.

⁷³ 48-as Erdély. Zsebkönyv. Kolozsvár, 1943. 116.

⁷⁴ Csátári Dániel: Forgószélben. (Magyar–román viszony 1940–1945.) Bp., 1969. 68.

⁷⁵ Nagy István: Életrajzi regénye, 3. köt.

egyik alapítóját, a 48-as Kolozsvári Március 15-i Állandó Bizottság elnökét, és kérte az erdélyi 48-as zászlók kicserélését. Erre ugyan nem került sor, de nagyszabású márciusi ünnepséget szerveztek, ahol Sándor József elsőként a munkásságot köszöntötte. Kovács Imrének, Bajcsy-Zsilinszkynek, Darvasnak, Móricznak erdélyi baloldali kapcsolatai Józsa közreműködésével épültek ki. Az ő kezdeményezésére találkozott pl. Kovács Imre Teofil Vescannal és Csögör Lajossal – az utóbbi a MADOSZ-t képviselte –, hogy többek között a román és a magyar parasztság helyzetéről tárgyaljanak. Szerepe volt abban, hogy a Népszava 1941-es karácsonyi számában Jordáky és Balogh közzétehesse tanulmányait, s hogy a Magyar Történelmi Emlékbizottságba Krenner Miklós bevitte a „híd” koncepcióját, Nagy István a maga munkásszemléletét, Szentimrei a népiség gondolatát. Odafigyelt arra, hogy a Magyar Parasztszövetség erdélyi fiatalokkal is foglalkozzék.

Józsa Béla különös gonddal készítette elő a *48-as Erdély* című kötetet 1943-ban, éppen akkor, amikor mindkét ország tájékozódni kezdett a szövetséges hatalmaknál, és nem látszott lehetetlennek, hogy Erdélyben a népfront döntő befolyást gyakorolhat. 1943 tavaszán a népi írókat maga köré gyűjtő Termés című folyóirat hirdetett ankétot a dunai népekről. Vescan és Eftimiu helyeselve a gondolatot, elismeréssel adózott a magyar értelmiség kezdeményező szellemének. Kállai Gyula, a Petőfi útján című kötet megjelenése után, hasonló írásmű kiadását javasolta a Korunk gárdájának. Ehhez egy emberként csatlakoztak az erdélyiek: a helikonisták, a munkásmozgalom képviselői, a Termés írói, a régi politikus gárda: Krenner, Szentimrei, Kovács Katona, Szenczei, Gaál, Entz, Ligeti, Kovács György. Közös törekvésük a 48-as Erdély kötetben vált valóra. Krenner bevezetőjét a forradalom kortársainak írásai – Petőfi versei, Táncsics önéletírásából közölt részlet, Csetz János honvédtábornok hadtörténeti emlékirata, Medgyes Lajos költeményei – és a kortárs szerzők írásai, tanulmányai követik egymást: Ligeti Ernőtől Teleki Sándor portréja, Szentirmai Jenő *A 48-as Erdély irodalma és sajtója*, Kovács Katona Jenő *Nemzetiség, demokrácia, unió*, Szenczei László *Kossuth és Erdély*, Balogh Edgár *Bem nemzetiségi politikája*, Jordáky Lajos *Erdély márciusi ifjúsága* című tanulmánya. A könyvecske Groza segítségével, aki több példányt átvitt Dél-Erdélybe, a román értelmiség között is hódító útjára indult.⁷⁶

1943 augusztusában az erdélyi írók képviselői is jelen voltak a balatonszárszói találkozón. A találkozó problematikájával kapcsolatos kiegészítő javaslataikat Balogh Edgár tette közzé *Levél Balatonszárszóra* című írásában. Ennek lényege az volt, hogy a sorskérdéseket nem a nép nevében, hanem a „hozzáértő dolgozó nép okos gyülekezetében” kell vitára bocsátani, hogy a nemzetiségi kérdés rendezésének módja csak a „szláv–magyar–román testvériség jegyében” képzelhető el.

1943 nyarán Szántó Miklós házsongárdi háza és a Kabdebó-villa a Fürdő utcában többször látta vendégül Grozát, Gaált és Baloghot. Józsa e megbeszélésekben is fontos szerepet játszott. Ezek a találkozások formálták nemcsak a népfrontos Groza, hanem a majdani nemzetiségi politikus Groza koncepcióját is. Ő kapta azt a feladatot, hogy közvetítsen a két Erdély, valamint a MADOSZ képviselői és a magyarországi haladó értelmiség között. Groza kolozsvári látogatása alkalmával hozták szóba a KRP Központi Bizottsága 1943 júliusi felhívásához való csatlakozás gondolatát is, ami azt jelentette, hogy a MADOSZ, az Ekésfront, az SZDP, a Mihai–Ralea-féle Parasztpárt, a Hazafiak

⁷⁶ Beke György: Tolmács nélkül, 171.

Szövetsége ismét egymás mellé került az Országos Antihitlerista Hazafias Frontban, amelynek programja a kormány megdöntését, a Németországba irányuló szállítások megszüntetését, a letartóztatottak szabadonbocsátását, a hitlerista szervezetek feloszlását, Észak-Erdély Romániához való csatolását, s a nemzetiségi elnyomás megszüntetését foglalta magába.⁷⁷

A szövetségesek nyugat-európai partraszállása tovább ösztönözte a szervezkedést. Józsa Béla új Vásárhelyi Találkozó összehívását javasolta, sorban immár a negyediket; az Óvári Elemér lakásán 40 résztvevővel tartott megbeszélésen kimondták, hogy tárgyalni kell a Kisgazda Párttal. Tildy és Bajcsy-Zsilinszky két ízben találkozott az erdélyiekkel. Utóbbi júniusban az ismert román demokratával, Traian Giurgival is találkozott. Józsa Béla ezután az Erdélyi Párt és az Erdélyi Helikon képviselőihez fordult levéllel. Az 1943 júniusában Józsa és Mikó között lefolytatott megbeszélésnek tudható be az Erdélyi Pártban beállt fordulat, főleg Teleki Béla személyét illetően, aki természetesnek vette az erdélyi magyarságnak azt a vágyát, hogy a Duna-medence népeivel békében akar élni. Jordáky Tamási Áront győzte meg az összejövétel fontosságáról, s így Kovács György a Szabad Szó 1943. augusztus 29-i számában közzétehetette felhívását az új vásárhelyi találkozó megrendezésére. A kommunisták egységfront-javaslatát ismét Groza közvetítette a román polgári pártok felé.

A két nép demokratikus köreit villámcsapásként érték 1943 októberében a magyar csendőrség által elrendelt letartóztatások, amelyeknek áldozatául esett az erdélyi kommunisták egy része, de hasonló súlyos csapás érte a dél-erdélyi munkásmozgalmat is. Ekkor veszítette életét Józsa Béla, Szabó Árpád, Ocskó Teréz, Dávid Constantin, Sîrbu Filimon, Nagy Erzsébet. (Romániában a kommunistákon kívül csak Iaşiban 38 000 zsidót⁷⁸ és 26 000 cigányt deportáltak, végeztek ki és ítélték kényszermunkára.)⁷⁹ Az óriási veszteségek ellenére sem lehetett felmorzsolni a mozgalmat, változatlanul komoly politikai tényező maradt a MADOSZ, és folytatta munkáját. 1944 februárjában a MADOSZ bánsági szervezetén keresztül kiáltvánnyal fordult az erdélyi magyarsághoz, rámutatva arra, hogy a magyarság számára is csak egyetlen módon nyílik kiút a háborúból „a román néppel vívott közös antifasiszta szabadságharc útján.”⁸⁰ Folytatták a már megkezdett tárgyalásokat a Békepárttal. Ez időben Demeter János, Kacsó Sándor, Bányai László, Kurkó Gyárfás már a döntő fordulatra készítették fel a MADOSZ-t.

Románia kiugrása a háborúból

A történeti szakirodalomból ismeretesek azok a kezdeményezések, amelyekkel mind Románia, mind Magyarország kereste a kiutat a háborúból. Romániában az a szerencsés helyzet állt elő, hogy a háborúból való kiugrás, az ország egységének helyreállítása közös nevezőjén valóban az egész országot, a társadalom minden rétegét átfogó népfront alakult ki, beleértve a legfelsőbb politikai köröket is. Nem szakadt meg olyan régi népfrontos szervezetek tevékenysége sem, mint amilyen a Hazafiak Szövetsége és a

⁷⁷ Rezistența antifascistă, 151.

⁷⁸ Cartea Neagră, București, 1947. 3. köt. 13, 134, 143.

⁷⁹ Bányai László: Közös sors – testvéri hagyományok. Bukarest, 1973. 333.

⁸⁰ Bányai László: Harminc év, 88.

MADOSZ volt. Ez előbbi egyik vezetője, Petre Constantinescu-Iași azt a feladatot kapta a KRP-től, személy szerint Lucrețiu Pătrășcanutól, hogy avassa be a polgári pártok, az Ekésfront, a Szocialista Parasztpárt és az SZDP vezetőit is a kiugrást előkészítő munkálatokba. Sikerral járt a kommunista pártnak az a kísérlete is – szintén Pătrășcanu közbenjárására, kit rokoni szálak fűztek a királyi udvarhoz –, hogy nyerje meg a királyt, s általa, mint a hadsereg legfelsőbb parancsnoka által, egyúttal a hadsereget is. Erősödött a nyugati orientáció híveinek tábora. Tilea Londonban, Gafencu Svájcban folytatott tárgyalásokat, utóbbi még – az erdélyi kérdés ideiglenes kikapcsolásával – a magyar, hasonló úton járó politikusokkal is felvette a kapcsolatot.⁸¹ Bánffy Miklós, aki 1919-ben Petrescu-Comnennel érkezett a perszonálunióról, aki az Erdélyi Helikon 1928 júliusi bukaresti ünnepségén az írók és a művészek híd szerepéről vallott, 1943 július második felében titkos tárgyalások folytatására érkezett Romániába, hogy „azokkal a körökkel fogjanak össze, akik a német szövetséggel szakítani akarnak”. Útja nem járt sikerrel. Sem Mironescuval, sem Maniuval nem alakult ki nézetazonosság: az erdélyi kérdést, mint a román–magyar ellentét okát, nem lehetett kikerülni, bár a román politikusok így egyetértettek azzal, amit Bánffy a tárgyalásokról lejegyzett:⁸² „A Duna-medence legnagyobb problémája – mint írta – a magyar–román ellentét. Ezt az ellentétet Németország tudatosan szítja, és hol Romániát, hol Magyarországot zsarolja azzal, hogy egyiknek vagy másiknak pártjára áll, ha nem teszi, amit követel. A román–magyar gyűlölködésből csak a németeknek van hasznuk, nekünk pedig kárunk, hiszen úgy a magyar, mint a román nemzet, hitem szerint, egymásra vannak utalva történelmi, nemzetiségi, geográfiai adottságuk folytán.”

1944 áprilisában a KRP és az SZDP megalakította a Munkásegységfrontot,⁸³ és a politikusok is folytatták manővereiket a diplomáciai életben. Februárban Maniu, Dinu Brătianu, a király és Ion Antonescu tudtával Barbu Știrbey herceg Kairóba utazott, ahol a következő hónapokban a nyugati hatalmakkal való kapcsolatfelvételre és arra törekedett, hogy konkrét választ csikarjon ki tőlük Románia jövőjét illetően. A Maniuval szoros kapcsolatban álló Viorel Tilea Beneșel is felvette a kapcsolatot. Ugyancsak áprilisban a kommunista párt ideiglenes vezetősége – Emil Bodnaraș, Iosif Rangheți, Constantin Pîrvulescu – közbenjárására a szociáldemokrata párt és a két polgári párt megállapodtak egy közös Akcióbizottság (Comitet de acțiune) és ennek végrehajtó szerve (Aparatul executiv al Comitet) megalakításában. Május közepén az Akcióbizottság – Pătrășcanu, Titel Petrescu, Iuliu Maniu és Dinu Brătianu – már össze is állította a VB névsorát: P. Constantinescu-Iași, V. Băgu (KRP), Ștefan Voitec, Iosif Jumanca (SZDP), Ghița Pop, Ion Hudița (Nemzeti Parasztpárt), valamint Constantin Brătianu, és C. Zamfirescu (Nemzeti Liberális Párt) személyében. Május végén Știrbey kairói tárgyalásaira Constantin Vișoianu is megérkezett. Itt kapták meg július 13-án Maniu üzenetét, hogy elfogadják a fegyverszüneti feltételeket. Stockholmban Nanu a Szovjetunió képviselőivel ugyanerről tárgyalt ezalatt. 1944. július 13-ról 14-re virradó éjjel Bukarestben, az Armenească utca 15. számú házában került sor a nevezetes találkozóra Emil Bodnaraș, Pătrășcanu, Constantin Sănătescu és George Mihai tábornokok, Dumitru Dămăceanu ezredes, Ion Mocsony-

⁸¹ *Bányai László*: Hosszú mezsgye. Bukarest, 1974. 183–317.

⁸² Uo. 312.

⁸³ *Gheorghe I. Țuțui*: Realizarea Frontului Unic Muncitoresc. Anale de istorie, 1969. 2. sz. 3–16.

Ștircea, Mircea Ionațiu, George Niculescu-Buzești részvételével a fegyveres felkelés politikai és fegyveres előkészítésére. Dămăceanu visszaemlékezése szerint⁸⁴ ezen a találkozón még élt az illúzió a királyhoz tartozó politikusokban, hogy elég lenne a két Antonescu eltávolítása, hogy Ion Gigurtuval és George Niculescu-Buzeștivel szalonképessé lehetne tenni a kormányt. Bodnaraș álláspontja viszont az volt, hogy Hitler nem menne bele a cserébe, és Gigurtu pedig a bécsi döntés elfogadásával lejáratta magát a nép előtt. A fegyveres felkelésre először augusztus 30-át jelölték ki. Június 15-én Sănătescu meghozta a király válaszát, és hozzájárulását Antonescuék eltávolítására. Június 20-án⁸⁵ Maniu és Brătianu aláírták a Nemzeti Demokratikus Arcvonal programját: a diktatúra felszámolásáról, a háborúból való kiugrásról, demokratikus rendszer kiépítéséről.

Az aláírások ellenére Maniu és a polgári pártok még tartották magukat ahhoz az elképzeléshez, hogy Románia csak az angol–amerikai partraszállás után teheti meg a döntő lépést. Éveken át ilyen értelemben tárgyaltak: 1941 decemberében V. Serdici Lisszabonban az amerikaiakkal; 1943 szeptemberében Cretianu Törökországban, maga Ion Antonescu is küldött hasonló üzeneteket nyugatra 1943 szeptembere és 1944 január között; 1944 februárban azonban Lord Mayne Kairóban közölte Știrbeyvel, majd júliusban Niculescu-Buzeștivel, hogy Románia ne várjon a balkáni partraszállásra, hanem vegye fel a kapcsolatot a Szovjetunióval, és lépjen ki a háborúból. Elutasították egy ezt követő koalíciós kormány gondolatát, helyette egy Sănătescu vezette katonai kormányt javasoltak. Maniu augusztus 20-án még mindig azt kérte, hogy szálljon le – Bukarest térségében – 3 angol–amerikai légialakulat. 21-én Sinaian folytak a tanácskozások tovább, noha a szovjet hadsereg 22–23-án már Pascani, Vaslui, Bîrlad, Hus, Sărata, Cetatea Albă, Tîrgu Neamț és Roman térségében haladt előre.⁸⁶ Augusztus 23-án azonban megtörtént Bukarest középületeinek megszállása, a két Antonescu eltávolítása, és este tíz órakor a király bejelentette, hogy „Románia elfogadta a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok által felkínált fegyverszünetet. Ettől a pillanattól kezdve megszűnik a harc és minden ellenségeskedés a szovjet hadsereg ellen... Népünk egyedül akar ura lenni sorsának.”⁸⁷

Az erdélyi magyarság sem tétlenkedett ezalatt. Budapest német megszállása után a Békepárt részéről üzenet érkezett az Erdélyi Párthoz, és még márciusban sor került – Csögör Lajos rendelőjében – egy tájékoztató jellegű összejövetelre, amelyen a Békepárt részéről Jakab Sándor vett részt. A második találkozón (Demeter Béla lakásán) már az Erdélyi Párt csoportja (Teleki, Mikó, Vita Sándor) is megjelent Balogh, Jordáky, Kovács Katona és a Demeter fivérek mellett. Itt határozták el, hogy az erdélyieknek önállóan kell cselekedniük – ebben Mikó és Józsa már 1943-ban megállapodtak –, s ezt Teleki a parlamentben is bejelentette július végén.⁸⁸

Május 25-én Márton Áron erdélyi katolikus püspök, aki 1944 húsvéti beszédében tiltakozott az országos deportálások ellen – Serédi hercegprímás, Ravasz református püspök csak június 15-re szövegezték meg azt a pásztorlevelet, amelyet később az egész

⁸⁴ Dumitru Dămăceanu: O confătuire istorică. In: Magazin-istoric, 1969. 6. sz. 2–8.

⁸⁵ Vasile Liveanu: Coaliția antihitleristă în România. In: Studii și materiale de istorie contemporană, 1978. 11–51.

⁸⁶ Vasile Liveanu: Coaliția, 43.

⁸⁷ Din cronică unor zile istorice. București, 1971. 239.

⁸⁸ Demeter János: Századunk, 308–310.

országban ki szerettek volna hirdetni – felhívást intézett a Magyar Népközösség vezetőihez, hogy csatlakozzanak az erdélyi magyarság antifasiszta frontjához. A felhívást követően augusztus közepén levált egy csoport a Közösségből, s hátatfordítva a vezetőség reakciós politikájának, arra tesz kísérletet, hogy a MADOSZ-szal közösen létrehozzák a Magyar Demokratikus Blokkot, a hitlerellenesség, a magyar nép demokratikus felvirágoztatása és a román–magyar testvériség szellemében.

A román fegyverszünetet követő napon, 24-én az Erdélyi Párt vezetői, többek között Vita Sándor⁸⁹ úgy döntöttek: Teleki Bélának meg kell győzni Horthyt, hogy azonnal fel kell vennie a kapcsolatot a szövetségesekkel, és fegyverszünetet kell kérnie. Telekire és a 2. magyar hadsereg parancsnokára, Dálnoki Veress Lajosra – aki szintén bekapcsolódott a megbeszélésekbe – még egy feladat hárult: a sürgős találkozó ki- eszközzése a Békepárt tagjaival, tájékozódás végett, amit Márton Áron is helyesléssel fogadott. Teleki Béla budapesti útjával egyetértett a Békepárt is. Még ezen a napon, mielőtt elindult volna, augusztus 24-én az éjszakai órákban találkozott Kovács Katona, Jordáky – mint a Békepárt tagjai –, valamint Teleki, Dálnoki Veress, Demeter Béla és Venczel József. Dálnoki Veress megígérte: a hadsereg mindent megtesz azért, hogy érintkezésbe léphessenek a szovjet hadsereggel. Teleki tisztázni kívánta a kérdést, hogy „a kommunisták milyen segítséget tudnak adni a Vörös Hadsereggel való kapcsolat stabilizációja szempontjából”, és hogy ítélik meg a háború befejezését követő belpolitikai változásokat. Kovács Katona és Jordáky csak a saját véleményét mondhatta el, hiszen a párt vezetősége börtönben ült – Teleki ígéretet tett kiszabadításukra –, amelyben rámutattak arra, hogy a fegyverszünet kérése és a hitleri Németországgal való szembe- fordulás elkerülhetetlen. Hangsúlyozták, hogy a párt sohasem ismerte el a bécsi döntést.⁹⁰ A Békepárt álláspontja volt továbbá az is, hogy Észak-Erdélyt harc nélkül kell átadni. 26-án az illegális kommunista párt képviselőjét Jakab Sándort, 28–29-én a szakszervezetek és a baloldali románok vezetőit is tájékoztatták a megbeszélésekről.

Az erdélyiek munkájuk irányítására és koordinálására – míg Teleki Budapesten tárgyalt augusztus 29-én – megalakították az Erdélyi Magyar Tanácsot – ezen a napon kereste fel Tamási, Haynal Imre és Vita Inczédy-Joksman Ödönt, Kolozs vármegye főispánját, és sikeres lépést tett arra, hogy szabadon engedjék az összeszedett, megbízhatatlannak nyilvánított románokat, amiről a Tribuna Ardealului igen elismerően írt a lap októberi számában. A Tanács a kommunista párt egyetértésére is számíthatott – Simó Gyulával, Veress Pállal, Nemes Józseffel Mikó vette fel a kapcsolatot –, annak hagyományos népfrontos szelleme miatt. Tagjai között találjuk: Jordákyt, Demeter Jánost, Kovács Katona Jenőt, Balogh Edgárt, Csőgör Lajost,⁹¹ Schnegg Ferencet a Békepárt és a szakszervezetek részéről: Teleki Bélát, Vita Sándort, Mikó Imrét az Erdélyi Pártból; Venczel Józsefet, aki az Erdélyi Gazdasági Egyesületet képviselte; Miskolczy Dezső és Haynal Imre egyetemi tanárokat, Bánffy Miklóst, Tamási Áront, Szabédi Lászlót, Kiss Ernőt; valamint Vásárhelyi János református, Józan Miklós unitárius püspököt és Sándor Imre római katolikus püspöki vikáriust.⁹²

⁸⁹ Vita Sándor: Az 1944 őszi erdélyi háborúellenes mozgalmról. Pomogáts Béla beszélgetése Vita Sándorral. In: Tiszatáj, 1981. 10. sz. 63–65.

⁹⁰ Jordáky Lajos: Rezistența antifascistă 1940–1944. Kézirat, 7–11.

⁹¹ Vita Sándor: Az 1944 őszi ... 55.

⁹² Jordáky Lajos: Rezistența, 13.

Tárgyalások kezdődtek a románok képviselőivel is,⁹³ egyrészt azért, hogy segítsék végrehajtani azt a feladatot, amire az Erdélyi Tanács vállalkozott, nevezetesen Kolozsvár kiürítésének, a gyárak, üzemek leszerelésének megakadályozását, s hogy elősegítsék a békeszerződés mielőbbi megkötését. Fontos döntést hoztak a Tanács szeptember 1-i tanácskozásán: megállapodtak, hogy Dálnoki Veress szembefordul a németekkel, s Magyarországot is rábírája a fegyverszünet megkötésére.⁹⁴ „Az erdélyi magyarságnak egy lehetősége van, hogy sorsát megmentse, és pedig, ha baloldali orientációt vesz fel a román kommunistákkal” – jelentette ki Teleki szeptember 8-án a Minisztertanács ülésén.⁹⁵ Bánffy valóságos futárszolgálatot teljesített a kormány és az Erdélyi Magyar Tanács között. Dálnoki azonban hiába várt Horthy jóváhagyására, ehelyett a magyar hadsereg szeptember 5-én megtámadta Dél-Erdélyt. Következő nap a Tanács határozatban tiltakozott a háború folytatása ellen, s kérte a katonai akciók azonnali megszakítását, Kolozsvár nyílt várossá nyilvánítását s az üzemek védelmét.⁹⁶ Szeptember 12-én úgy döntöttek, hogy a nyomatek kedvéért álláspontjukat egy memorandumban foglalják össze, amelyet Vita Sándor visszaemlékezései szerint⁹⁷ nem Bánffy Miklós vagy Bánffy Dániel, hanem Teleki Géza adott át. Vita ettől számítja – azaz szeptember 16-tól – az Erdélyi Magyar Tanács hivatalossá válását. Szeptember 2-án egyébként a Magyar Közösségből kiváló Demokratikus Csoport kiáltványban foglalta össze kívánságait, amelyet eljuttatott a MADOSZ helyi vezetőségének – elképzelésük szerint az erdélyi magyarság kéréseit a MADOSZ tolmácsolná az új román kormány felé – amely kiáltvány főleg attól óvott, hogy a magyarság eljuttassa a románság bizalmát, s ennek érdekében a nacionalizmust és az irrendentizmust azonnal fel kell számolni. Szeptember 14-én és 17-én a Tanácsnak sikerült kiszabadítania a bebörtönzött magyar kommunistákat és a politikai foglyokat. Megszervezték a városi őrseget, amelyet Teleki segítségével fegyvereztek fel. Megakadályozták a Dermata bőrgyár, a Bútorgyár, az Aczélgyár, a Vasúti Műhely, a Húsgyár felszerelésének és a klinikák berendezésének elszállítását.⁹⁸ Bujtatták a zsidókat,⁹⁹ a román baloldali személyeket – Bethlen Béla kormánybiztos öröködött afelett, hogy ne érje bántódás az észak-erdélyi románokat –, és a román „Fehér könyv” szerint, megakadályozták, hogy a németek beváltsák fenyegetésüket, és a Bukarestben túszul ejtett németekért elhurcolják és internálják az itt élő románokat.¹⁰⁰ A város új vezetősége, Tudor Budnariu polgármester, Demeter János alpolgármester, Teofil Vescan főispán, Csögör Lajos alispán, valamint Teleki, Jordáky, Bethlen Béla, Timofi, Ion Micu óvták, védték a várost és lakóit. Ennek köszönhető, hogy amikor a szovjet csapatok október 11-én bevonultak, minden a helyén volt, az üzemek, az egyetem, a gyárak, és zökkenőmentesen folytatódott a gazdasági és politikai élet, s még ezen a napon újraalakult a Szociáldemokrata Párt és a helyi Szakszervezeti Tanács, amely a kommunista párttal együtt felvette a kapcsolatot a KRP központi szerveivel.

⁹³ Demeter János: Századunk, 18.

⁹⁴ Jordáky Lajos: Rezistenta, 18.

⁹⁵ MOL. M. t. jkv. 1944. szeptember 8.

⁹⁶ Uo. 19–20.

⁹⁷ Vita Sándor: Az 1944 őszi... 60.

⁹⁸ Balogh Edgár: Szolgálatban, 349–365.

⁹⁹ Uo. 319–320.

¹⁰⁰ Román Fehér Könyv. h. é. n. 3. fejezet, 8.

Ami az augusztus 23-át követő dél-erdélyi eseményeket illeti, Kurkó kiszabadult a börtönből, és Csákány Béla ügyvéddel együtt azonnal hozzákezdett a MADOSZ sorainak újrendezéséhez, az új feladatokra való felkészítéshez, részt kívántak venni Romániában a fasiszmus felszámolásában, a demokratikus és szocialista átalakulásban, a minden oldalú nacionalizmus felszámolásában és a nemzetiségi egyenjogúság megvalósításában. Hírül adják: „a MADOSZ demokratikus népi erőinek összefogására minden becsületes magyart a zászlaja alá hív.”¹⁰¹ A közlemény megjelenése után, szeptember közepén, a népi erők megmozdítása végett ismét Márton Áronhoz fordult a MADOSZ megbízásából Kurkó és Csákány.

A Constantin Sănătescu vezette katonai-szakértői kormány biztosította, hogy Románia részt vesz a szövetséges hatalmak mellett a háborúban, visszaállítja az alkotmányt, és fegyverszünetet köt, amely szeptember 12-én életbe is lépett. Azonban, ahogyan azt a kommunista párt később megállapította, a kormánynak nem volt az ország érdekeinek megfelelő programja a nagy társadalmi megújulást, a gazdasági élet újrászervezését, a károk helyreállítását, a fasiszmus felszámolását illetően. Ezért 1944. szeptember 26-án közzétette a párt azt az új programot, amelynek „A Romániai Nemzeti Demokratikus Front Platform tervezete” címet adta,¹⁰² s amelyet eljuttatott az összes párthoz csatlakozás végett.

A MADOSZ felhívásában emlékeztet arra, hogy „több mint tíz évig hűséges fegyvertársa volt a román nép demokratikus erőinek”¹⁰³, s felszólít mindenkit – elsősorban a MADOSZ tagságától várva példamutatást –, hogy csatlakozzon a Nemzeti Demokrata Front, vagy közismertebb nevén, az Országos Demokratikus Arcvonal (ODA) programjához. Megerősítik egyúttal azt is, hogy a romániai magyarság sorsa nem válhat el a románokétól, „ezt a kapcsolatot Budai Nagy Antal és Dózsa György szellemében kell még szorosabbra fonní.”¹⁰⁴ A csatlakozás október 6-án hivatalosan is megtörtént, amelyet a madoszista Czíkó Nándor az ODA bukaresti október 8-i nagygyűlésén magyarul elhangzott felszólalásában jelentett be. Október 16-án Brassóban Arad, Brassó, Temesvár, Torda, a Székelyföld és Bukarest MADOSZ tagjai ünnepélyesen elhatározták, hogy átalakítják a szervezetet, és az a Magyar Népi Szövetség nevet veszi fel.

Észak-Erdélyben a baloldali szervezetek, miután eljutott hozzájuk az ODA tervezete, október 21-i ülésükön megalakították az „Észak-Erdélyi Demokratikus Bizottságot” (Comitetul Democratic din nordul Transilvaniei) – lényegében a kommunista pártot, az SZDP-t, az Ekésfrontot, a MADOSZ-t, az Egyesült Szakszervezeteket, és az Antihitlerista Zsidók Csoportját foglalta magába –, és e szervezet mondotta ki csatlakozását a programhoz,¹⁰⁵ amely a kommunista párt munkaprogramjának tekinthető. Október 27-én Kolozsváron is újraalakult a MADOSZ észak-erdélyi szervezete, még ugyanezen a néven, s csak novemberben jelentette be csatlakozását a Brassóban működő Magyar Népi Szövetséghez, amely egyben a Kurkó Gyárfás vezette országos szervezet életében új fejezet kezdetét jelentette.

¹⁰¹ *Szemlér Ferenc*: *Harc szélmalomokkal. Kísérletek.* Bukarest, 1979., 8.

¹⁰² *Scînteia*, 1944. septembrie, 27. 1–2.

¹⁰³ *Csatári Dániel*: *Forgószélben*, 434.

¹⁰⁴ *Scînteia*, 1944. octombrie, 8. 1.

¹⁰⁵ *Világosság*, 1944. október 24. 6.

FÜGEDI ERIK

Királyi tisztség vagy hűbér?

Engel Pál barátom a Történelmi Szemle 1981. évi 1. számában „A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez” címmel hosszabb és igen érdekes tanulmányt tett közzé.¹ A tanulmány maga, de főképpen az alcímben jelzett eredmény olyan nagy horderejűnek látszik, hogy bizonyos reflexióimat nem tudom elhallgatni. A gondolatmenetből három pont ragadott meg különösen, s azt hiszem, nem árt, ha mindhárom esetben a tanulmány megállapításait foglalom össze, nem annyira a tájékoztatás, mint inkább esetleges félreértések elkerülése végett.

1. Az Anjou-uralkodók – Engel szerint – nem királyi várnagyok útján igazgatták váraikat. A várat ténylegesen igazgató várnagy valamelyik nagyúr familiárisa volt, kinevezését tehát nem az uralkodónak, hanem annak a magasabb rangú személynek köszönhetette, aki a vár felett disponált. Ezek a magasabb rangú személyek hatalmas, gyakran összefüggő területen gyakoroltak ispáni jogokat. Az erdélyi vajda és a szlavón bán köztudomás szerint az általa kormányzott ország-részben fekvő királyi várakkal hivatalból rendelkezett, míg ennél a két méltóságnál a rendelkezés intézményes, addig másutt személyhez kötött volt a nagyobb kormányzati terület alakulása, ezért változékony maradt. Tartomány méretű tömbök jöttek létre egy-egy hatalmasabb nagyúr kezén. A királyi várak több mint háromnegyede nem királyi *castellanus*, hanem hatalmasabb méltóságviselő kezén volt. Tarthatatlan az a régebbi megállapításom,² hogy egy várnagy általában egy várat igazgatott.

A bemutatott példák legfontosabbika Kont Miklós megbízatása, aki nádorságának (1356–67) egész tartama alatt még öt megye (Vas, Sopron, Trencsén, Szepes, Sáros) ispáni tisztét viselte, várnagyai útján 15 várat kormányzott. Őt Szécsi Miklós országbíró (1355–59) követi, aki egyben túróci ispán és országbírói tisztségénél fogva a Vág menti beszercei kerület 7 várának és a túróci ispánsághoz tartozó Szklabinának, tehát összesen 8 várnak volt ura. Bebek Istvánnak és Györgynek már csak 3–3 vár jutott, hogy aztán Cudar Péter pohárnokmester (1360–71) abaúji és borsodi ispánként ismét hét várat igazgasson várnagyai útján. Adataink töredékes volta miatt valószínű, hogy más ilyen méretű területi egységek is kialakultak, amelyekről nincs tudomásunk.³

Ad 1. Az Anjou-kornak – amely ennek a vizsgálatnak során az 1301–1382 időszakot jelenti – irodalmunkban két archontológiája található meg, az elsőt Wertner Mór állította össze 1906-ban,⁴ szinte kizárólag az addig kiadott oklevelek alapján, a második Sebestyén Bélától származik, kéziratban ma az Országos Levéltárban áll rendelkezésünkre.⁵ Wertner igyekezett minden tisztségviselőt felsorolni, azért a várnagyok – akár királyiak, akár magánvárnagyok voltak – külön helyet kaptak jegyzékében. Sajnos, arra már nem mindig fordított elég gondot, hogy az azonos személyek által azonos vagy közel azonos időpontban betöltött más tisztségeket feltüntesse. Sebestyén munkájáról az a benyomásom, hogy elsősorban az országos méltóságviselők hivatali idejét igyekezett tisztázni, a megyei ispánok már kisebb súllyal szerepelnek, a várnagyok schogy. 1977-ben megjelent várkönyvem

¹ A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez T. Sz. 1981. 1–19.

² Fügedi E.: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon (Ért. a történelemtudomány köréből. Új sor. 82.), Bp., 1977. 68–91.

³ Engel, 6.

⁴ Wertner M.: Adalékok a XIV. századbéli magyar világi archontológiához. Történelmi Tár (a továbbiakban: TT) 1906. 583–609., 1907. 1–69., 161–198, 327–354.

⁵ Országos Levéltár

adattárában megpróbáltam Wertner és Sebestyén adatait kiegészíteni, egyelőre ez tekinthető a legteljesebb közlésnek, az ispánsági központoktól eltekintve.⁶

Engel tanulmányát elolvasva ezeket az adatokat egészítettem ki a megyeközpontok várnagyjaival, és megpróbáltam az így összegyűlt anyagban tájékozódni. Minden egyes vár esetében azt igyekeztem megállapítani, hogy (1) az adott korszakon belül hány évig volt királyi; (2) hány éven át emlegetik várnagyát. Trencsént például csak 1321-ben foglalták el a király részére, 1382-ig, tehát 61 éven át királyi is maradt, de a 61 esztendővel szemben az oklevelek csak hat éven át említik várnagyát. Bátorkőti I. Károly 1326-ban szerezte meg, 1341-ben eladományozta, ez a vár 1326–41 között volt királyi, de ez alatt a 16 év alatt egyetlen várnagyát sem ismerjük.⁷ Lényegében a szükségletet (a várak királyi kézben tartását években és ténylegesen ismert várnagyok működési idejét) állítottam szembe egymással. Összeadva a számokat arra az eredményre jutottam, hogy az Anjouk alatt 161 vár volt hosszabb-rövidebb ideig királyi, ami összesen 6608 év királyi birtoklásnak felel meg, az ismert várnagyok működési ideje ezzel szemben 609 év, tehát a ténylegesen működő várnagyoknak 10%-át sem éri el.

Már csak a kíváncsiság hajtott, amikor az előfordulásokat évtizedenként rendeztem. Eszerint várnagyot ismerünk

1321–30 között 43 esetben,
1331–40 között 40 esetben,
1341–50 között 41 esetben,
1351–60 között 39 esetben,
1361–70 között 25 esetben,
1371–80 között 18 esetben.

Meghökkenő, hogy az első négy évtized egyenletes adatsora az utolsó két évtizedben csökkenő, sőt erősen csökkenő tendenciát mutat, amiben nyilvánvalóan közrejátszik Anjou-kori okmánytárunk befejezetlensége is. Azt hiszem, mégsem volt hiábavaló az összeállítás elkészítése, mint ahogyan annak megállapítása, hogy egybefüggő tíz esztendőn át csak 21 vár esetében ismerjük a várnagyot. Jellemző, hogy a rekordot 27 évvel Csejte tartja, de ez nem a várnak, hanem annak köszönhető, hogy Vörös Tamás, az 1323–49 között működő várnagy az Apponyiak öse volt, családi levéltára fennmaradt, másrészt igen sok nyitrai és pozsonyi ügyben szerepelt.⁸

Nincs szándékom tagadni anyaggyűjtésem hibáit. Először is azt, hogy még az egyszerű említések gyűjtése sem teljes, ehhez túlságosan nagy és túlságosan kevés reményt nyújtó munkával át kellett volna nézni a Dl. és Df. valamennyi 1301–1382 közt kelt megfelelő darabját. Nem alkalmaztam azt a nagyon logikus rendszert sem, amit Engel a Zsigmond-korra vonatkozólag,⁹ hogy ti. a familiaritási viszony kutatásával próbáljam meg a várnagyot olyan esetben is megállapítani, amikor csak az alvárnagyot említik. Sok reményt egyébként egy teljes – a familiaritásra is kiterjedő – feltáráshoz sem fűzök. Még néhány adat előkerülhet, de tapasztalataim – és főképpen a bemutatott számok – alapján nem hiszem, hogy a jelenleg rendelkezésre álló adathalmaz akár a kétszeresére nőjön.

A felsorolt hibák ellenére is megállapítható, hogy ilyen kis anyagban eredményes kvantitatív vizsgálat nem végezhető, meg kell maradni a hagyományos módszerek alkalmazásánál.

A hagyományos módszer alkalmazásának első és legnagyobb akadálya a *castellanus* szó használata. Nemcsak a király által kinevezett várnagyot nevezik annak, hanem sokszor helyettesét is. Pozsony megye ispánja egyben a pozsonyi vár várnagya, ezt a tisztséget 1323–48 között Treutel Miklós viselte, de csak kétszer, 1338-ban és 1341-ben nevezik egyben várnagynak is.¹⁰ 1329-ben és

⁶ Fügedi, adattárban és 54.

⁷ Fügedi, 105. Az ott idézett várnagy alvárnagy volt.

⁸ A Pécz nemzetség Apponyi ágának oklevelei (Szerk. Kammerer E.) I. Bp., 1906. 50–158 passim.

⁹ Engel P.: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437) (Ért. a törttud. köréből Új sor. 83.) Bp., 1977. 93–193 passim.

¹⁰ Fejér G.: Codex diplomaticus et ecclesiasticus Hungariae (a továbbiakban CD) VIII/4. 259., és Anjou-kori okmánytár (a továbbiakban: AO), IV. 83.

1332-ben familiárisát, a pozsonyi alispánt nevezik *castellanus Posoniensis*-nek.¹¹ Drueth Fülöp nádor (1322–37) szepesi ispán is volt 1317–1327 között, mint ilyen szepesi várnagy is. De várnagynak titulálták azt a familiárisát, Ferenc fiát Tamást is 1321-ben és 1322-ben, aki helyette a várnagyi tisztelet ellátta.¹² Drueth Fülöp a helyes címzést alkalmazta, amikor Ferenc fiát, Tamást 1318-ban alvárnagynak (*vicecastellanus*) nevezte.¹³

Ilyen körülmények között a továbbiakban következetesen várnagynak hívom a király által kinevezett személyt, a fenti két példában Treutelt és Druethet, és alvárnagynak a várban ténylegesen működő familiárisát függetlenül attól, hogy milyen címet adtak neki, vagy milyen címmel élt ön maga.

A 14. század második felében általánossá vált az a szokás, hogy az alispán viselte a várnagy címet (*vicecomes et castellanus*), amint azt szaporodó megyei kiadványok bizonyítják. De sokszor már korábban is biztos – mint a fenti pozsonyi és szepesi példában –, hogy a várnagy címet familiáris viseli, tehát tulajdonképpen alvárnagy. A következtetés kézenfekvő: jogos az a feltevés, hogy a várnagyi címmel felruházottak egy része nem királyi megbízott, hanem a király által megbízott személynek familiárisaként szolgáló helyettese, ezért a névsor nem tükrözi a ténylegesen a hatalom birtokában lévőket.

Ennyire rosszul talán mégsem állunk. Többször kétséget kizáróan megállapítható, hogy valaki a király által kinevezett várnagy-e vagy sem. Gilétfi János 1335–63 között bajmóci (és valószínűleg ugyanakkor privigyei és kesselőkői) várnagy, az ő esetében származása és későbbi (1367–71) tárnokmesteri méltósága alapján kizárhatjuk azt, hogy egy másik főurat helyettesített volna Bajmócon.¹⁴ Még inkább áll ez az országos méltóságok viselőire. Fónyi Balázs 1322–27 között lovászmester, ugyanakkor igazolhatóan füleki várnagy volt,¹⁵ megint elképzelhetetlen, hogy várnagyként „albérletet” vállalt volna.

Úgy látom, abban Engel is egyetért velem, hogy a várak és megyei ispánságok közötti bizonyos esetekben intézményes kapcsolat állt fenn. A várakról írt könyvemben megpróbáltam ezeket a kapcsolatokat összegyűjteni, és úgy találtam, hogy 15 esetben bizonyítható nemcsak az Anjouk, hanem Zsigmond korában is.¹⁶ Engel most egy lépéssel tovább ment, és azt állítja, hogy a megyésispán a megyében található összes királyi várral rendelkezett. Ez a megoldás elképzelhető, de csak akkor, ha ellenkező adatunk nincs. A nyitrai ispáni tisztelet 1336–40 között Lackfi István, 1341–49 között Tóth Lőrinc királyi zászlótartó, majd 1349–50 között fia, Kont Miklós töltötte be. A megye királyi váairól és várnagyairól az 1. táblába foglalt adatsor állítható össze. A tábla kérdőjelei azt jelentik, hogy a várnagyra nincs adat. De a meglévő adatokból kétségtelen, hogy a nyitrai ispáni tisztség nem jelentette önműködően a megye valamennyi vára feletti hatalmat, Lackfi István nyitrai ispánsága alatt biztosan nem gyakorolt semmiféle joghatóságot hét vár (Sempte, Tapolcsány, Gimes, Korlátkő, Bajmóc, Privigye és Kesselőkő) felett. Szándékosan hagytam ki Csejtét, mert Vörös Tamás látszólag karrierjének (még) nem állt azon a magaslaton, hogy ne vállalhatott volna familiáritás keretében várnagyi tisztelet. Ez a látszat is csal, mert már az a tény, hogy Tóth Lőrinc alatt is megírtotta Csejtét, ellentmond, még inkább ellentmond az, amit Vörös Tamásról egyébként tudunk.¹⁷ Ami Lackfira vonatkozott, az Tóth Lőrinc-re is áll. Kont Miklós esetében kevesebb adattal rendelkezünk, mint elődjeinek hivatali időszakára (ami összhangban áll az adatok jellemzésénél tapasztalt csökkenő tendenciával), így csak annyit mondhatunk, hogy a megye váraiból négy nem tartozott alája.

Meg kell hagyni, Nyitra megye a szerencsés esetek közé tartozik, igen sok várnagyot ismerünk, így elég pontosan ismerjük a várak feletti rendelkezők körét. Még két táblát (2. és 3.) mutatok be Abaúj és Vas megyéről annak illusztrálására, hogy másutt az adatok sokkal hiányosabbak. Engel ebben

¹¹ AO II. 403. Hazai okmánytár (Szerk.: Ipolyi A., Nagy I. és Véghely D.) (a továbbiakban: HO) III. 113.

¹² TT 1902. 595. Országos Levéltár Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL.) 84, 773, 84, 783.

¹³ CD VIII/7. 118

¹⁴ Fügedi, 134, Wertner, 23.

¹⁵ Fügedi, 102, 151. Sebestyén szerint 1360–71 tárnokmester, veszprémi és zalai ispán.

¹⁶ Fügedi, 80, Engel, (9. j.)

¹⁷ L. fentebb 8. jegyz., 1344–45-ben I. Lajos követe volt Avignonban. Bossányi Á.: Regesta supplicationum. I. Budapest, 1918. 61, 106.

1. Nyitra megye királyi várainak várnagyai

	1336–40	1341–49	1349–50
Ispán	Lackfi István	Tót Lőrinc	Kont Miklós
Appony	?	?	?
Bajmóc	Gilétfi János	Gilétfi János	Gilétfi János
Berencs	Lackfi István	Vörös Tamás	?
Holics	Lackfi István	Vörös Tamás	?
Temetvény	?	?	?
Sempte	Tót Lőrinc	Tót Lőrinc	?
Tapolcsány	Gilétfi Ajnárd	?	?
Gimes	Magyar Pál 1.	Szécsi Ivánka	Losonci István
Privigye	Gilétfi János	Gilétfi János	Gilétfi János
Kesselőkő	Gilétfi János	Gilétfi János	Gilétfi János
Jókő	?	?	?
Korlátkő	Treutul Miklós	Treutul Miklós	?
Megyéispán kezén			
lehetséges	3	3	7
biztosan	2	1	—
Összesen	5	4	7

2. Abaúj megye királyi várainak várnagyai

	1317–27	1327–44	1344–58
Ispán	Drugeth Fülöp	Drugeth Vilmos	Poháros Péter
Regéc	— ¹	Tiba fia Tamás ²	?
Boldogkő	— ¹	? ³	Poháros Péter
Szalánc	— ³	?	?
Gönc	?	?	?
Füzér	Drugeth Fülöp	?	?
Megyéispán kezén			
lehetséges	1	4	3
biztosan	1	—	2
Összesen	2	4	5

Megjegyzés:

¹ Regéc 1333-ig a Drugetek birtoka.² Boldogkő 1346-ig a Drugetek birtoka.³ Tiba fia Tamás várnagysága 1337–39.*3. Vas megye királyi várainak várnagyai*

	1327	1340–44	1347–48	1356–65
Ispán	Köcski S.	Lackfi I.	Tóth L.	Kont M.
Sárvár	Köcski S.	?	?	?
Kőszeg	?	?	?	Kont M.
Borostyán	?	?	?	?
Szalónak	?	?	?	?
Németújvár	?	?	?	?
Dobra	?	?	?	?

az esetben hajlamos az *argumentum ex silentio* alkalmazására, és eljárása bizonyos fokig érthető is. Ha ui. az abaúji táblát nézzük, akkor arra az álláspontra is helyezkedhetünk, hogy ha Drugeth Fülöpöt ispánként füzéri, Poháros Pétert pedig boldogkői és szalánci várnagynak nevezik, akkor az adatok hiánya alapján feltehetjük, hogy mindhárom vár felett az abaúji ispán rendelkezett. Ez is csak feltevés marad, ennél többre pedig aligha szabad következtetni, mert a nyitrai táblából biztosan következik, hogy a megyei várak nem követték szükségszerűen, önműködően az ispáni tisztségben bekövetkezett változásokat.

Ez már eléggé megingatja a tartomány nagyságú hatalmi körzetek kialakulásának és létének elméletét, még inkább erre az eredményre jutunk, ha a kérdést más vonalon, véleményem szerint az egyetlen lehetséges vonalon közelítjük meg. Közismert, hogy Magyarországon már az Árpád-korban szokásos volt, hogy az országos méltóságviselők hivataloskodásuk ideje alatt egy vagy több megye ispáni tisztségét is viselték.¹⁸ Ha tehát a hatalmi körzetek kialakulását próbáljuk felderíteni, elsősorban az országos méltóságviselők közül kell kiindulni, úgy kell feltenni a kérdést: milyen egyéb tisztségeket viseltek, és ebből kifolyólag milyen várak felett rendelkeztek vagy rendelkezhettek?

Az összeállítás (4. tábla) meglepő eredménnyel jár. Az első feltűnő tény, hogy Kont Miklós nádor a saját korában rekordot tartott azzal, hogy biztosan 9 és lehetséges, hogy 14 vár felett

4. Az országos méltóság kezén levő királyi várak száma

Név, méltóság, évkör	Egyéb tisztség	A velük járó várak			
		biztosan	lehetséges	összes	
Drugeth János nádor 1328–33	1328–33	somogyi ispán	—	—	—
		ungi ispán	—	—	—
	1329–33	zempléni ispán	—	—	— ¹
	1330–33	bácsi ispán	—	—	—
		Fejér m. ispán	—	—	— ²
		tolnai ispán	—	—	—
Drugeth Vilmos nádor 1333–42	1330–33	óbudai várnagy	1	—	1
	1329–42	szepesi ispán	1	1	2
		sárosi ispán	1	2	3
	1329–41	abaúji ispán	1	1	2
	1327–40	gömöri ispán	—	—	—
Gilétfi Miklós nádor 1342–56	1335–27	zempléni ispán	—	—	— ¹
	1339–49	turóci ispán	1	—	1
	1360–71	zalai ispán	—	—	—
		veszprémi ispán	—	1	1 ³
	tárnokmester 1360–71	1335–60	bajmóci várnagy	1	—
Kont Miklós pohárnokmester 1345–51 nádor 1356–67		kesselőkői várnagy	1	—	1
		privigyei várnagy	1	—	1
	1346–49	barsi ispán	—	2	2 ⁴
	1349–51	pozsonyi ispán	1	1	2
	1349–51	nyitrai ispán	—	7	7
	1356–65	vasi ispán	2	3	5
		soproni ispán	1	—	1
		trencsényi ispán	4	—	4
		sárosi ispán	1	1	2
	szepesi ispán	1	1	2	

¹⁸Szentpétery J., Borsa I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Budapest, 1923–1961. (a továbbiakban: RA) passim.

4. Az országos méltóság kezén levő királyi várak száma (folyt.)

Név, méltóság, évkör	Egyéb tisztség	A velük járó várak		
		biztosan	lehetséges	összes
Köcski Sándor országbíró 1324–28	1327–28 vasi ispán	1	4	5
	1324–28 besztercei ispán	7	–	7
Nagymartoni Pál országbíró 1328–49	1328–49 besztercei ispán	7	–	7
Szécsényi Tamás országbíró 1349–54	1349–54 turóci ispán	–	1	1
	besztercei ispán	7	–	7
Drugeth Miklós országbíró 1355–59	1354–55 turóci ispán	–	1	1
	besztercei ispán	7	–	7
Szécsi Miklós országbíró 1355–59	1355–59 turóci ispán	–	1	1
	besztercei ispán	7	–	7
Neksei Demeter tárnokmester 1316–38	1322–36 trencsényi ispán	4	–	4
	1322–29 bácsi ispán	–	–	–
	1333–36 bihari ispán	1	2	3
Lackfi István lovászmester 1326–43 tárnokmester 1343–44	1336–40 nyitrai ispán	2	3	5
	1340–44 vasi ispán	–	5	5
Tóth Lőrinc tárnokmester 1344–46	1341–49 nyitrai ispán	1	3	4
	1340–44 vasi ispán	–	5	5
	soproni ispán	1	–	1
Pomázi Cikó tárnokmester 1353–59	1353–55 borsodi ispán	2	1	3
Becsei Tóttös ajtónállómester 1343–53	1344–51 pilisi ispán	2	–	2
	1334–53 barsi ispán	1	2	3

Megjegyzések:

¹ Patak a királynéi tárnokmester alá tartozik, Terebes 1358-ig a Drugetheké.

² A csókakői várnagy 1330–50 Csór nb. Tamás.

³ Somló várnagya Himfi ezért nem vettem fel.

⁴ Léva várnagya 1334–53 Becsei Tóttös, Saskőé 1340–49 Becsei Vesszős zólyomi ispán. Marad: Hrussó és Revistye.

rendelkezett. Jobban szemügyre véve az adatokat, mégis feltűnik, hogy ezek a várak csak részben találhatók egymás közelében, s ha feltételezzük, hogy adatok hiányában minden kétséges esetet Kont javára kell írni, akkor is három „tartomány”-ról beszélhetünk: a dunántúli (maximum 6 vár), a trencsényi (4 vár) és a szepesi-sárosi (4 vár). Ennél több volt az a 11 (és valóban három szomszédos megyében fekvő) vára, amelyet pohárnokmesterként (1345–1351) bírt. Kont után Köcski Sándor országbíró következik az élbolyban összesen 12 lehetséges várral, de ezek is két egymástól távol eső vidéken találhatók, nevezetesen 7 Trencsén északi részén, 5 a Dunántúlon. A legnagyobb számú vár

felett valószínűleg a varasdi ispánok rendelkeztek, ebben a megyében nem kevesebb, mint 10 királyi vár volt. A források sajnos itt is pongyolák: *comes Varasdiensis et castrorum in districtu de Zagoria existentium castellanus* (1358), ill. *et castellanus castrorum terre Zagoriensis* (1366) címet használva,¹⁹ amibe belefér az *omnium castrorum* magyarázat is. A következő nagy egység – és minden jel szerint állandó is – az országbíróké, akik az észak-trencsényi hét vár mellett túróci ispánok voltak, így 8 vár volt kezükön. A 14. század eleji oligarchák vagy akár Zsigmond ligájának tagjait tekintve nem nagy számok, s egyénenként vizsgálva nem lehet tartomány nagyságú hatalmi területekről szó.

Kritikusan kezelve a kérdést, meg kell kísérelni keresztmetszetet készíteni. Az adatokhoz alkalmazkodva négy ilyen állítottam össze.

1328-ban 4 országos méltóság kezén 27

1345-ben 5 országos méltóság kezén 20

1350-ben 4 országos méltóság kezén 28

1355-ben 3 országos méltóság kezén 25

királyi várat találunk. Erdélyben a vajdai tisztséghez 10, a székely ispánihoz két, Szlavóniában a bánihoz 2–5, Zagoriában kilenc, összesen 23–26 vár tartozott.²⁰ Ha ehhez a keresztmetszetek legmagasabbikát, a 28 várat hozzáadjuk, akkor 54 vár volt a többi várak hatalmukban tartó főurak kezén. Hát hogyan állítható akkor, hogy a „királyi várak túlnyomó része – valószínűleg több mint háromnegyede – nem királyi *castellanus*-ok, hanem náluk jóval hatalmasabb tisztségviselők kezén volt”?

A várnagyi tisztségek eloszlása (mert hiszen ezt vizsgáltam eddig) arra mutat, hogy a várak többsége, kereken kétharmada királyi várnagyok kezén volt, nagyobb területi egységek kialakulása ritkán következett be, és mindig személyhez kötött állapot maradt, intézményesen csupán Zagorje és a beszercei ispánság várai voltak összekapcsolva. Ez azonban még nem dönti el azt a kérdést, kit kell igazi várnagynak tekintenünk. Kiindulópontunk nem lehet más, mint a fennmaradt két várnagyi kinevezés: 1352-ben Himfi Benedeket Somló, 1381-ben Cudar Györgyöt Szokolya várnagyává nevezte ki I. Lajos. A kinevezés legfontosabb részének fogalmazása nagyjából azonos.²¹

1352

1381

quod dictum castrum Somlo vocatum et in comitatu Vesprimiensi situm ... fideli nostro militi, magis. o Benedicto filio Heym ... contulimus pro honore possidendum, mandantes ... quatenus dictum Benedictum ... vel homines suos pro ipso ... honorifice suscipiatis ...

quod nos ipsum castrum Zokolya vocatum ... magistro Georgio Zudar magistri curie nostre et comiti Scepsiensis commisimus ad occupandum pro honore ... damus in mandatis, quatenus ... eidem ... vel homini suo, harum latori ... castellano nostro obedire ... debeatis

Az uralkodó Himfit, illetve Cudart nevezte ki, az utóbbi esetben egészen világosan kimondja, hogy ő vagy helyettese a várnagy. Azzal is számol, hogy a kinevezett személy helyettest állít, meg sem jelenik személyesen beiktatásán, hanem a várnagyi posztot „embere” foglalja el helyette. Az 1381-i parancs ezen a ponton már nem is egészen világos, mert a *castellano nostro* egyformán vonatkozhat Cudar Györgyre és „emberére”. A két kinevezés nem sokat segít, mert belőlük csak az olvasható ki,

¹⁹ Fügedi, 78.

²⁰ Az erdélyi vajda rendelkezett: Almás, Bálványos, Csicsó, Görgény, Hacak, Kecskés, Kőhalom, Latorvár, Sebesvár és esetleg Kővár felett, a szlavón bán Belec, Császárvár, Kosztel, Krapina, Lepoglava, Lobor, Oszterc, Trakostyán és Vinica zagorjei, továbbá a körös megyei Garity és Nagykemlék, továbbá 1363 előtt Berzsandóc, 1359 előtt Szaplonca, 1358 előtt Dobrakutya várakkal. Nem vettem fel az utóbbiak sorába az 1332–1357 között királyi tulajdonban lévő Raholcát. Az adatokra von. I. Engel, adattár passim.

²¹ 1352: AO V. 642, 1381: CD IX/5. 486.

hogy az uralkodó tudomásul veszi a helyettesítést, ezt az egész középkorban általános európai vonást, amely mindig és mindenütt megtalálható, ennél fontosabb kérdésekben is.

Ha a kinevezések nem adnak megbízható választ, meg kell próbálni más eseteket segítségül hívni.

1347: *magistro Conya comiti Scepsyensi, de Sarus et Neugradiensi et vicecastellano suo de castro Sarus nunc constituto vel constituendo*^{2 2}

1352: *magistro Nicolao filio Nicolai de Peren, aule nostre militi castellano de Hurusuo et Michaeli vicecastellano eiusdem*. (Már itt meg kell jegyezni, hogy a király ebben az esetben Mihály alvárnagyot tartotta bűnösnek a garamszentbenedeki apát birtokain elkövetett hatalmaskodás miatt, őt is rendelte bírói (?) széke elé).^{2 3}

1362: *fideli suo magistro Andree filio Dionisii, castellano de Wilaguswar-t* a király hadbavonulásra szólítja fel.^{2 4}

1364: *fideli suo dilecto viro, magnifico Nicolao Kont regni sui palatino ac inter ceteros honores comitatum de Saros tenenti vel magistro Michaeli filio Frank vices eiusdem gerenti in comitatu eodem*.^{2 5}

1377: *fidelibus suis magistro Frank comiti nostro Supruniensis et Castriferrei comitatum et ipso absente castellano eiusdem in Kapu nunc constituto et aliis castellanis in dicto castro constituendis*...^{2 6}

Az idézett parancsokból nem leszünk okosabbak. A legjellemzőbb, hogy az idézett öt esetből csak kettő (1352, 1362) szól a szó szorosabb értelmében vett királyi várnagynak, a többi három mind olyan megyéspánnak, akinek alispánja egyben várnagya is (Sáros és Kapu). A két egyszerű várnagynak szóló parancs közül is csak az 1352-i ad némi felvilágosítást, de ezzel sem megyünk tovább, mint a kinevezésekkel: a király ugyan parancsát az igazi várnagyhoz, Perényi Miklóshoz intézi, de tisztában van azzal, hogy a vétkes alvárnagy, parancsát is neki mutatják be, s miután azt nem hajtotta végre, a király az alvárnagyot idéztette maga elé. Ez az eljárás teljesen összhangban áll a kinevezések fogalmazásával, s egyszer érdemes lenne részletesen megvizsgálni a várnagy-alvárnagy viszonyát és a felelősség kérdését.

Határozottabb kép bontakozik ki a magánszemélyek által előadott panaszokból.

1356: a szépei káptalan jelenti az országbírónak, hogy Kont Miklós alispánjai és sárosi várnagyai foglalták el a Tarkőiek birtokának egy részét.^{2 7}

1359: Patak városa szerint *Mathias rufus castellanus magistrorum Nicolai et Pauli filiorum Lacht castellanorum de dicta Pathak* a pataki piacon túllépte hatáskörét.^{2 8}

1363: Zakalar-i Micsk szerint *magister Ladislaus filius Zubunya comes de Keve et Gregorio ac Mychaele (!) vicecastellanis eiusdem de Ilyed* elfoglalták birtokainak egy részét.^{2 9}

1364: Drugeth János panasza szerint *Iohannes filius Petri vicecastellanus magistrorum Nicolai et Pauli filiorum Lachk de Therebes* egy jobbágyától szekerét elvette.^{3 0}

1367: Bar-i Balázsné azt panaszolta, hogy *Matheus rufus vicecastellanus magistri Nicolai filii Lachk de Patakaur* jószágát elhajtotta.^{3 1}

Ez az újabb öt adat azt bizonyítja, hogy a panaszosok tudták, ki a felelős a várért, de azt is, ki vétett, s ez minden esetben az alvárnagy. Ráadásul mind az öt esetben olyan várról van szó, amely önműködően az ispáni tisztséggel járt együtt.^{3 2}

^{2 2} Iványi B.: Eperjes sz. kir. város levéltára. Szeged, 1931. 35. sz.

^{2 3} AO V. 595.

^{2 4} DI. 41 505.

^{2 5} Iványi, 69. sz.

^{2 6} HO I. 272.

^{2 7} DI. 64 677.

^{2 8} AO VII. 645.

^{2 9} Pesty, Krassó III. 56.

^{3 0} Országos Levéltár Diplomatikai fényképgyűjtemény (a továbbiakban: Df.) 219 503.

^{3 1} Df. 219 573

^{3 2} Fügedi, 80.

Összefoglalva az első kérdéssel kapcsolatban mondottakat, a következőket kell állítanom:

(1) a királyi várakat általában a királyi várnagyok kormányozták;

(2) nem alakultak ki „tartomány nagyságú” területek még I. Lajos favoritja, Kont Miklós kezén sem.

(3) a több várat tartó nagyurak alá általában azért tartozott több vár, mert több megye ispánságát viselték.

(4) nem bizonyítható, hogy az ispáni tisztséggel a megye valamennyi királyi vára az ispán mint várnagy hatásköre alá került.

(5) a megyéispánság címén tartott várak esetében a felelősséget elvileg az ispán, gyakorlatilag helyettese, az alvárnagy viselte, a többi vár esetében is valószínűleg ez volt a helyzet.

*

2. „Azt a módot . . . ahogyan a tisztségviselő a rábízott javakat kezén tartotta, legszívesebben a *possidere*, azaz „birtokolni igével fejezi ki”, s a kortársak a *honor* „viselőit tekintették a jószág igazi urának, sőt ő maga is így értelmezte helyzetét”.³³ A Zsigmond-korból nincs adat arra, hogy a váruradalom jövedelméből a kincstár kapott volna valamit, „inkább az a benyomásunk, hogy minden ilyen jövedelmet a honor természetes tartozékának fogtak fel, és így azt illette meg, aki a honor-birtokot megkapta tisztül”.³⁴ A bizonyítékok itt egyrészt egy vámmal és egy birtokkal kapcsolatos intézkedés, Szécsényi Tamásnak mint trencsényi ispánnak az illavaiai terheit pauszban megállapító oklevele, másrészt a soltészlevelek, tehát a telepítés, amit a honor birtokosa jövedelmének növelése érdekében engedélyezett. A honor így aztán jelentős jövedelmi forrás, és itt ismét példa következik (amire már most szeretném felhívni a figyelmet) az Alsólendvai Bándiak szlavón bánáguk idején 2000 forintot gyűjtöttek össze.

Ezzel a 2. kérdéssel a premisszákat le is zárulnak.

Ad 2. Azt hiszem a honor jogi és a belőle Engel szerint következő gazdasági kérdéseket két részre kell bontani, külön kell vizsgálni a birtoklást és külön a gazdasági kérdést.

Legalkalmasabb kiindulópontnak a *possidere* ige használata látszik. Ezt az igt a királyi és más kancelláriák bőven használták, ennek ellenére a várakkal kapcsolatban a kiadott anyagban viszonylag kevésszer fordul elő.

1341: *Almas et Gemelchenus unacum villis, locis molendinorum et quibuslibet aliis utilitatibus nomine terre ad Volko pertinentis, quam ipse (homo vester) tempore sui castellanatus et Chemburg successor suus possedisset.*³⁵

1350: *sub metis et terminis, quibus per nos ac comites Soprunienses seu castellanos dicti castri nomine honoris nostri regii hactenus possessa extitit et . . . ta.*³⁶

1352: *castrum . . . magistro Benedicto filio Heym . . . contulimus pro honore possidendum.*³⁷

1388: *signanter autem castellanis castri Aranyas qui ante tempore eorundem Draag et Balk . . . castrum Aranyas sub honoris titulo successive pluribus annis tenuerunt, habuerunt et possiderunt.*³⁸

A felhozott négy adattal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a második oklevél éppen a kritikus helyen olvashatatlan a *possidere*-n kívül még egy ige volt a szövegben, valószínűleg a *detinere* vagy csak a *tenere* megfelelő alakja. Az utolsó adat már túllépi a magam szabta 1382-es határt, de miután a Drágfiak ősei Aranyos várát 1383-ban kapták adományba³⁹ az előttük egymás után több éven át működő várnagyok mindenképpen 1382 előtt viselték ezt a tiszteletet.

A felhozott esetekben a *possidere* sohasem áll egymagában, hanem mindig kiegészítővel (*nomine honoris, pro honore, sub honoris titulo, nomine terre ad Volko pertinentis*), nyilvánvalóan azt kívánták vele kifejezni, hogy a kérdéses ingatlant királyi tisztség címén bírták. Úgy hiszem, a *nomine*

³³ Engel, i. m.

³⁴ Uo.

³⁵ AO IV. 143.

³⁶ Sopron vármegye története. Oklevéltár (Szerk. Nagy I.) Sopron, 1889. I. 213.

³⁷ AO V. 632.

³⁸ Documenta historiam Valchorum in Hungaria illustrantia. (Ed. A. Fekete Nagy et L. Makkai) Budapestini 1941 (a továbbiakban Doc. Val.) 337.

³⁹ Fügedi, 100.

vagy *titulo* kifejezés ellentétben áll a *iure hereditario*, *iure perpetuo* kifejezésekkel, amivel a nemesi birtok jogcímét jelezték, mintha tehát a honor nem lenne egyenrangú a nemesi birtok tulajdonával.

Nem hallgathatom el – és Engel sem teszi –, hogy az adatok másik részében nem található meg a *possidere* ige.

1347: *magister Albertus prenominatam possessionem non ut suum proprium, sed sub nomine honoris nostri regii conservare dinoscitur . . .*⁴⁰

1358: *in regias manus devolutam fuisse et demum per regales castellanos de Thamasy habitum extitit et conservatum . . .*⁴¹

1364: *sub . . . limitibus metis et terminis . . . quibus ipsum castrum per nos hactenus habitum extitit et conservatum.*⁴²

1381: *castrum . . . magistro Georgio Zudar . . . commisimus ad occupandum pro honore.*⁴³

Két esetben különösen feltűnő a *conservare* használata, sértetlenül megőriz' értelemben. Cudar György a királytól utasítást (*commissio*) kapott arra, hogy királyi tisztség címén foglalja el Szokolya várát és uradalmát. Egyik esetben sincs szó birtoklásról, a szó „tulajdon” értelmében, hanem csak megőrzéséről. I. Lajos kancelláriája ugyanezt úgy fejezte ki, hogy Csenik fia János „kezén” volt Somlyó vára. (*a manibus Johannes filii Chenek auferentes*).⁴⁴ 1323-ban I. Károly Desnica megyét *tamquam honorem nostrum regium usque ad nostrum beneplacitum ipsi comiti Friderico . . . duximus conferendum.*⁴⁵ 1328-ban az ungi ispánságot pedig Drugeth Vilmos apjának, Jánosnak adta *comitatum tamquam regium nostrum honorem sibi cum omnibus iuribus suis conferendo.*⁴⁶ Egyik esetben sem találkozunk az adományoknál szokásos kifejezésekkel (*dedimus, donavimus et contulimus iure perpetuo possidendam, tenendam et habendam.*)⁴⁷ A honor tehát nem adomány, nem is annak egyik fajtája, hanem a tisztség. A birtokot az uralkodó adományozza (*dedimus, donavimus et contulimus*), a tisztséget pedig valakire ruházza (*conferimus*).

Ha az adományozási formula egy 1323-i magyarázatából (*totum ius, dominium et proprietatem . . . in ipsum . . . transferentes*⁴⁸) indulok ki, akkor azt kell mondanom, hogy a tisztségviselőnek a tisztséghez tartozó birtok nem volt *proprietas*-a, mert az a királyt illette meg a birtokjoggal (*ius*) együtt, csak a *dominium*-ot gyakorolta a király nevében, amit 1388-ban az uralkodó megbízottai János váradi püspök és Szántai Pető fia János úgy fejeztek ki: *nunquam aliquis castellanus de castro Kwar predicto in eisdem possessionibus . . . aliquam iurisdictionem habuisset.*⁴⁹ A várnagy mint a királyi tisztség viselője nem birtokosa, hanem csupán birlalója a birtoknak mindaddig, amíg a királyi bízalom tart.

Sokra ezzel az aprólékos vizsgálattal sem megyünk, mert Engel is elismeri, hogy a honor nem állandó, még kevésbé öröklődő tulajdont jelent, hanem csak ideiglenes birlalást, azt állítja azonban, hogy a kortársak „a honor viselőjét tekintették a jószág igazi urának, sőt maga is így értelmezte saját helyzetét”,⁵⁰ ezt bizonyítják a soltészlevelek, továbbá egy Krassó megyei birtokkal kapcsolatos adat és az illavaiai járadékainak megállapítása.

A soltészlevelek bizonyosságát, sajnos nem fogadhatom el. Hiányzik közülük Pál országbírónak 1324-ben kiadott oklevele, amely Roszinát *ad honorem regni seu augmentum utatilitatemque provincie annuente domino rege nostro* adja ki telepítésre.⁵¹ Roszina a sztreccsenyi várhoz tartozott⁵²,

⁴⁰ Pesty, Krassó III. 23.

⁴¹ A Héderváry-család oklevéltára (Közli Radvánszky A. és Závodszy L.) Budapest, 1922. I. 50.

⁴² Dl. 5343.

⁴³ CD. IX/5. 486.

⁴⁴ AO V. 632.

⁴⁵ CD VIII/2. 467.

⁴⁶ Dl. 31 214.

⁴⁷ Pl. Zichy I. 218, Sopron (mint 36. j.) I. 92.

⁴⁸ CD VIII/2. 397.

⁴⁹ Doc. Val. 337.

⁵⁰ Engel, i. h. 8.

⁵¹ Wenzel G.: Stibor vajda (Ért. a törttud. köréből IV/2.) Budapest, 1874. 162.

⁵² Fekete Nagy A.: Trencsén megye (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korából IV.) Budapest, 1941. 180.

tehát azoknak a váraknak egyikéhez, amelyek az országbírói intézménnyel jártak együtt.⁵³ Engel idézi ugyan Sándor országbírónak 1325-i soltészlevelét, de nem említi, hogy az országbíró *ex precepto regio velimus plantationem . . . statuere* szavakkal indokolja meg eljárását.⁵⁴ 1351-ben Szécsényi Tamás ugyancsak országbíróként adott ki telepítő-levelet, s ebben arra hivatkozott, hogy kötelessége az uradalom fejlesztése.⁵⁵ 1354-ben Drugeth Miklós országbíró ugyancsak a Trencsén északi részén fekvő várak várnagyaként adta ki Krasznán soltészlevelét *volentes tenutas regias sub nostro nunc honore existentes . . . populosas efficere*.⁵⁶ Szinte szóról szóra ismétli ezt meg Bebek István országbíró.⁵⁷ Ennek az oklevélnek nem ez az egyetlen változata. Bebek vagy még egyszer kiadta ugyanabban az évben, vagy a 17. századi másoló változtatott a szövegen.⁵⁸ Sietek hozzátenni, hogy ezt az oklevelet a király egy évvel később megerősítette.⁵⁹

A felhozott öt oklevélből nem az derül ki, hogy az országbírók magukat a vár birtokosának tekintették, hanem annak ellenkezője. Nagyon is tisztában voltak azzal, hogy a várak és tartozékaik a király tulajdona, amely csak átmenetileg (feltűnő a *nunc* ismétlése) vannak kezükön, a telepítéshez ezért egy alkalommal a király hozzájárulását kérték ki, máskor meg arra hivatkoztak, hogy parancsot kaptak rá, illetve, hogy hivatali kötelességüknek tettek eleget. Összhangban áll ezzel, hogy I. Lajos a várnagy feje felett átnyúlva adta ki a későbbi Handlova soltészlevelét,⁶⁰ holott ebben az oklevélben is a várnagyot tekintette megbízottjának, amikor azt íratta, hogy a járadékot *nobis vel castellano nostro* kell beszolgáltatni.

Nem tartom érvnek sem Albert királynéi notarius elleni támadást, sem Gönyüi János intézkedését. Az első esetben⁶¹ a király közbelépése egyszerű adminisztratív intézkedés. Ha Albert nem tulajdonosa, hanem honor címén egyszerű birtolója kérdéses birtoknak, akkor nem perelhető, hanem egyedül a jog szerinti tulajdonos, azaz a király.

Gönyüi János magatartását is másképpen ítélem meg, mint Engel. 1359–73 között ajtónálló-mester volt és 1373–75 győri, 1373 komáromi ispán is. Talán ez utóbbi tisztséggel járt együtt a tatai uradalom igazgatása, amelyhez a bánhidai vám is tartozott.⁶² A keret, amelyben az Engel által idézett 1375-i intézkedését meg kell ítélnünk, az erdélyi száz városok s ezek között is Nagyszeben kereskedelmének nagyarányú kiterjeszkedése. Nagyszeben már korán megpróbált Béccsel közvetlen kapcsolatba lépni, ami természetesen kihívta a budaiak ellenállását.⁶³ Az 1360-as évek végén értesülünk róla, hogy a nagyszebeniek Bécsen kívül Csehország, Zára és Velence felé is kiépítették kapcsolataikat, vagy legalábbis azokat kiépíteni törekedtek.⁶⁴ 1360-ban a király a szebeniek Zára felé irányuló kereskedelmét mentette fel a vámok alól, kivéve a harmincadot, amelyet Budán kellett leróniuk.⁶⁵ 1372-ben értesülünk róla, hogy a szebeniek Bécsét két úton, Budán vagy Fehérváron át érték el.⁶⁶ Ezt követően adta ki 1373-ban Gönyüi első utasítását universis tributariis tam in nostris hereditariis, quam in nostris dignitatibus seu honoribus pro tempore nunc constitutis et in futurum constituendis,

⁵³ Uo. 77. vö. Engel, 187–188.

⁵⁴ CD XI. 510 = DI. 2 332.

⁵⁵ Df. 268 740. volumus etiam domus et possessiones sub nostro nunc honore existentes prout de iure tenemur populosas efficere.

⁵⁶ AO VI. 250.

⁵⁷ CD XI. 517. volentes quasdam possessiones dicti domini nostri regis . . . multitudine populorum decorare.

⁵⁸ quod nos rectoratum . . . possessionum dicti domini nostri regis per collationem regiam sub nostro honore existentium. Mindkét oklevél a Pongrácz család bashalmi levéltárában volt.

⁵⁹ CD XI. 518.

⁶⁰ Szerémy-Ernyey J.: A Majthényiak és a Felvidék. Budapest, 1912. 673.

⁶¹ Pesty, Krassó III. 23.

⁶² Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1890–1913. III. 494.

⁶³ 1365: Zimmermann, F.–Werner, C.: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. II. Hermannstadt, 223.

⁶⁴ Uo. 297. 337.

⁶⁵ Uo. 361.

⁶⁶ Uo. II. 393. ad Vyennam per civitatem Albensem vel per alias vias per quas maluerint . . .

s ebben megjelöli a budai és fehérvári utat.⁶⁷ A budai út kétségtelenül áthaladt Bánhidán is, Kócson is, a fehérvári azonban egyiket sem érintette, mert az Kisbéren át vezetett Győr felé. A két évvel későbbi, Engel által használt újabb utasításból úgy látszik, hogy azt szabályos kereskedelmi tárgyalás előzte meg, mert Gönyüi szerint a szebeniek megígérték, hogy a budai utat használják.⁶⁸ Engelnek azzal a megítélésével, hogy sajátjaként rendelkezett a bánhidai vámmal, és kiváltságot biztosított az erdélyi kereskedőknek, a bemutatott források alapján nem tudok egyetérteni. Egyrészt maga Gönyüi hangsúlyozta, hogy a bánhidai vámot honor címén tartja kezén, másrészt – akármilyen fellelőzően fogalmazott is írónka – pontosan követte a király kereskedelempolitikáját. Eközben természetesen nem feledkezett meg saját érdekéről sem, szabályos üzletet kötött az erdélyi kereskedőkkel.

Az illavaiai szolgáltatásának, járadékának egy összegben történő megállapításához sajnos nem tudok hozzászólni, de ezek után már talán nem is olyan lényeges. Megítélni az intézkedést csak úgy lehetne, ha ismernénk az illavaiai korábbi szolgáltatásait és a szolgáltató-egységek (telkek) számát. Ezek hiányában az intézkedésről érdemben semmit sem mondhatunk.

A soltészlevelek és más intézkedések – a megítélhetetlen illavai esetet kivéve – véleményem szerint egybehangzóan bizonyítják, hogy 1. a honor viselői pontosan tisztában voltak azzal, hogy királyi tulajdont igazgatnak; 2. hogy azzal nem bánhatnak úgy, mint sajátjukkal. A fontosabb döntéseket a király kifejezett engedélyével, parancsára hozták, vagy mert azt a honorból folyó kötelességüknek tartották. Gönyüi esete arra mutat, hogy önállóan is intézkedhettek, ha intézkedésük a királyi politikával összhangban állt.

Egy 1367-i oklevél igen élesen mutat rá arra, mennyire nem mertek a várnagyok, sőt azok a várnagyok sem, akik több vár felett rendelkeztek, véglegesnek tekinthető intézkedést hozni. Cudar Péter pohárnokmester, borsodi és újvári várnagy egy szentpéteri lakos házáat mentesítette az alól, hogy börtönnek szolgáljon. Az oklevél azzal az ígérettel végződik, hogy *officiolatu nostro vel vices sui gerenti nunc et per nos pro tempore constituto premissa observare*. Ezt az oklevelet Cudar diósgyőri várnagyként állította ki, s mikor Erzsébet királyné 1370-ben Cudar intézkedését jóváhagyta, a diósgyőri várnagyokat és helyetteseiket utasította annak megtartására.⁶⁹

Ezek után már kisebb súlya van a legfontosabb gazdasági kérdésnek, hogy a honor-birtok jövedelme kit illetett? A kérdés rendkívül nehéz. A budai tárnokházban őrzött kincstári levéltárt a török elvitte, semmiféle olyan kimutatással nem rendelkezünk, amelyből kétséget kizáróan megállapítható lenne, kit illetett a várak és uradalmak jövedelme. A legkorábbi, királyi megyerendszerről tudjuk, hogy a megyék jövedelmének egyharmadát az ispán kapta.⁷⁰ Azt azonban már nem tudjuk, hogyan alakult a megyésispán jövedelme a 13. század után, amikor egyrészt a királyi megye nemesivé alakult át, másrészt a királyi birtokok nagy részét eladományozták. Valamilyen jövedelmének ezután is kellett lennie, néhány esetben tudjuk, hogy bizonyos bevételi források (pl. a pozsonyi halászsok adója) még a 15. században is a megyésispánt illették.⁷¹ Ez a fejlődés önmagában valószínűtlenné teszi, hogy a tisztség viselője a tisztséghez tartozó birtok teljes jövedelmét megkapja, a kérdést én ezért inkább úgy vetném fel: mekkora, milyen részt kapott a honor birtokosa a jövedelemből. Ezen a ponton kell felhívnom a figyelmet az ugocsai falvak kiváltságolására (1355), amelyben ez olvasható: *pro collecta autem annuali de integra curia unum fertonem . . . nobis dare et persolvere, pro numere . . . unum cubulum cervisie, duas tortas, unum pullum comiti vel castellano, akones autem in avena et tritico castro nostro Nyalab . . . prout ab antiquo fuerit consuetum* adják.⁷² A három falu a nyálábi várhoz tartozott, a földesúri járadék világosan oszlik meg a tulajdonos (= a király), a honor viselője (= az ugocsai ispán mint nyálábi várnagy) és a vár között. A király kapja az egyetlen készpénzben lerótt részét a járadéknak, az itt collectá-nak nevezett censust, a természetbeniek egy része a honor

⁶⁷ Uo. II. 401. in eundo supra Vienam . . . sive per viam Budensem vel per Albam regalem

⁶⁸ Uo. II. 438. ad telonia nostra et regalia apud nos habita versus Budam in via, que ducit ad possessiones Kwch et Banhida in eundo et redeundo . . . promittunt transituros.

⁶⁹ Dl. 105. 581.

⁷⁰ Thallóczy L.: A Kamara haszna története. Bp., 1879. 11.

⁷¹ Király J.: Pozsony város joga. 118–119.

⁷² AO VI. 407.

birtokosáé, másik része a vár fenntartására szolgál, pontosabban annak készletét növeli. Nyilvánvaló további jövedelmet jelentett a várnagy számára a bírságokból származó bevétel.

Nem hinném, hogy ezzel a várnagyi kinevezések ellentétben állnának. Amikor ui. I. Lajos Himfi Benedeket somlyói várnaggyá nevezte ki 1352-ben, meghagyta az uradalom jobbágyainak, hogy a szolgáltatásokat Himfinek vagy emberének adják át.⁷³ Cudar György szokolyai várnagyi kinevezésében azt olvassuk: *respondentes ei de collectis nostris*,⁷⁴ amit úgy is lehet magyarázni, hogy itt is a collecta (ami alatt a nyalábi pl. alapján talán itt is censust kell érteni) illetve az uralkodót, ezért hangsúlyozta azt az általánosabb *proventus* helyett. Tagadhatatlanul olyan magyarázat is lehetséges, hogy ebben az esetben a collecta is a várnagyot illette. Még határozottabb Himfi másik, 1379-i kinevezése, amely szerint a várak, illetve uradalmak népének *universosque proventus nostros regio ex parte vestri provenientes eidem vel vicecastellanis suis administrare studeatis*.⁷⁵ Az adat önmagát értelmezi. A váraknak van királyi és várnagyi jövedelme, az előbbieket most a várnagnak kell átadni, ami még nem jelenti szükségszerűen, hogy azt a várnagy meg is tarthatja.

Egy lépéssel még tovább mehetünk. Két adat határozottan ellentmond annak a felfogásnak, hogy az uradalom jövedelme teljes egészében a várnagyot illette volna. Az első 1335-ből való.⁷⁶ Az oklevélben I. Károly elmondja, hogy a Nyitra megyei Berencs és Ujvár várát Cséh Istvántól, Csák Máté unokaöccsétől igen rossz állapotban szerezte vissza, s ezért Menul fia Péternek négy megye (*provincia*) adóját utalványozta a két vár rendbehozatalára, Péter azonban az összegyűjtött pénzzel megszökött. A másik eset a siroki váré. 1372-ben I. Lajos Domoszló Gergely fiának, Miklós mester hevesi ispánnak és siroki várnagnak megígérte, hogy ő és utódai addig maradhatnak Sirok birtokában, amíg a király ki nem fizeti azt a 2000 forintot, amelyet a vár helyreállítására kölcsönvett Miklós mestertől.⁷⁷

Tulajdonképpen mindkét esetben ugyanarról az eseményről van szó: a várak helyreállításra szorultak, az uralkodó (aki a vár tulajdonosa) a helyreállításra külön összeget utalt ki, az első esetben a megyei adók utalványozásával, a másodikban kölcsön felvételével. Ennél több információt egyik oklevélből sem lehet kiperéselni, de azt hiszem, kockázat vállalása nélkül fűzhető hozzájuk következtetés. Ha a várnagy – mint ahogyan Engel felteszi – az uradalom teljes jövedelmét élvezi, és a kincstár abból egy vasat sem lát, akkor milyen alapon vállalhatja a király a – mai szóval élve – felújítás költségeit? Ilyen eljárás teljesen logikátlan lett volna abban az esetben, ha szőröstül-bőröstül adja át a várat és uradalmát a honor birtokosának.

Összefoglalva: a nagyon gyér adatokból az derül ki, hogy a várnagyok nem tekintették a rájuk bízott uradalmakat a sajátjuknak, kortársaik sem hitték ezt, és minden jel szerint nem voltak az uradalom teljes jövedelmének birtokában, abból csak bizonyos részt kaptak. A magánvárnagyok jövedelméről fennmaradt adatok ezzel teljes összhangban állnak. Ezen a tényen az sem változtat, hogy az Alsólendvai Bánfiak négy évi szlavón bánáguk idején 2000 forintot gyűjtöttek össze.⁷⁸ A bán és egy megyéispán. még inkább a bán és egy egyszerű királyi várnagy között igen nagy volt a különbség. A bán kormányzása alatt álló országrészben a király helyettese, mint ilyen bíró is volt. Akár a királyi jövedelmek egy részéből (mert az adó egy 15. századi adat szerint itt sem illette meg őket teljes egészében),⁷⁹ akár a bírságokból és bíróságokból elkobzott birtokokból négy év alatt ezt a jövedelmet könnyen összegyűjthette. A várnagyok jövedelmének megítélése szempontjából ez az adat nem lehet perdöntő.

3. Középkori birtokjogunkat a középkori nemesi felfogás hűségese folytatóiként a nemesi birtok szempontjából ítéljük meg, holott létezett egy külön királyi felfogás is, ennek egyik megnyilvánulása a honor, mint a nemesitől eltérő birtokforma. A honor olyan adománynak minősül, amelynek tartama meghatározatlan, ezért nem állítottak ki róla adománylevelet, csupán a fentebb ismertetett mandá-

⁷³AO V. 632. *sibi de singulis iuribus et proventibus vel hominibus suis pro ipso fideliter providendo.*

⁷⁴CD IX/5. 486.

⁷⁵Dl. 101 919.

⁷⁶Monumenta ecclesiae Strigoniensis (Ed. Dedek-Crescens) III. Strigonii 1923. 260–261.

⁷⁷Dl. 6 626.

⁷⁸Engel, 10.

⁷⁹I diari dl Cicco Simonetta

tumot, amit az érdekeltek nem tartottak meg, ezért nem is juthattak ránk. A 14. században a királyi birtok nagy kiterjedésű birtoktestekre, honorokra oszlott, ezeket a bárók és néhány más kiválasztott tartotta kezén „jövedelmükkel együtt”.⁸⁰ A honor hűbéri forma, ezt bizonyítja a *Sermones dominicales* glosszáiban a *feudum* szó magyarázataként feltűnő „becsű”. S miután a honor, vagy legalábbis egy a nemesitől eltérő birtokforma korai forrásainkban is előfordul, valószínű, hogy a hűbériségnak ez a formája nálunk is ismert és gyakorolt volt.

Ad 3. Azt hiszen, jól ítélem meg, ha azt állítom, hogy Engel gondolatmenete két premisszára épült fel: 1. a tartomány nagyságú igazgatási egységek kialakulására; 2. a várak, illetve hozzájuk tartozó uradalmak és jövedelmek teljes átadására tiszttségviselőknél. A fenti két pontban ezt a két premisszát vettem vizsgálat alá, és sajnos azt kell megállapítanom, hogy egyiket sem sikerült bizonyítani, ezért úgy hiszem, eleve merészség volt ezen az alapon további, igen messzemenő következtetéseket levonni a középkori magyar birtokrendszerről.

A középkori Magyarországot a 13. század derekától kezdve a királyi birtokadományok jellemezték olyannyira, hogy régebbi jogtörténeti irodalmunk „adomány-rendszerről” beszélt. Wenzel Gusztáv szerint „teljes kifejlődését az adomány-rendszer az Anjou királyok uralkodása alatt nyerte, amint az adományok addig szokásos módjában kettős változás történt”, egyrészt megszűnt a nemzetségi birtok, s a nemes király engedélye nélkül nem ruházhatta át örökségét fiain kívül bárkire, másrészt kialakult a Szent Korona-tan, a *ius regium* átalakult *iurisdictio Sacrae Coronae*-vá.⁸¹ Ha ma már nem is valljuk ezt a nézetet, kétségtelen, hogy a birtokmegosztásban a nemesség (ezúttal egyszerre gondolva arisztokráciára és köznemességre) egyre nagyobb tért nyert. A tényerés hosszú fejlődési folyamat volt, az utolsó Árpádok után az Anjouk alatt erősen csökkent az adományozás üteme és terjedelme, hogy aztán Zsigmond ismét felgyorsítsa, majd Mátyás befejezze. Ezt a folyamatot hosszú távon éppen Engel mutatta be meggyőzően.⁸² Annyiban mégis igazat kell adni Wenzelnek, hogy a 14. században a nemzetségi birtoklás 13. századi formája megszűnt, de a kialakuló egységes nemesi birtokjog terén „nem fejlődött ki az ingatlanra vonatkozóan a korlátlan egyéni birtoklás, a római dominium fogalma mint az egyén korlátlan hatalmának jogi lehetősége a dolog felett. A magyar–horvát ingatlan feletti birtokjogot többi európai nemzet jogához hasonlóan egyrészt a család (nemzetség) joga, másrészt az állam korlátozta. A tulajdonos ennek következtében inkább széles joggal bíró haszonélvező, semmint a római jog szerinti tulajdonos. Ez különösen az öröklődő adománybirtokok esetében nyilvánul meg egyrészt a családtagok, másrészt a kincstár jogában” – mondja Karel Kadlec.⁸³

Létezhetett-e emellett a nemesi birtokjog mellett egy másik, római elemeket is tartalmazó hűbéri alapon álló birtokjog? És főleg: lehet-e néhány megfjejtetlen kifejezésből ilyen birtokjogot-rendszert rekonstruálni? Azt hiszem, nem, még akkor sem, ha a *nova donatio* és a *ius regium* Anjou-kori használatát nem is tudjuk szabályosan meghatározni. Az *ad nostram collationem pertinet* különböző formáit I. Lajos a szokásos formulával határozza meg: *et quia in huiusmodi donationibus faciendis iuxta approbatam regni nostri consuetudinem ex certa sciencia procedere volumus eo, quod de qualitate et quantitate ipsius possessionis et utrum nostre collationi pertineat nec ne, nobis veritas non constat*.⁸⁴ Az egész eljárás a nemesi birtok kifogástalan, megtámadhatatlan adományozása érdekében áll. Miután az uralkodó nem tudja és nem is tudhatja, hogy mi tartozik pontosan a királyi birtoktesthez, ugyanis nem ismeri a birtok nagyságát és minőségét, a hiteleshelyet küldi ki ezeknek az elengedhetetlen feltételeknek vizsgálatára.

A honor nem tartozhat a tisztázatlan fogalmakhoz, fejlődését jól ismerjük, s megvilágítása érdekében kénytelen vagyok hosszabb kitérőt tenni. Köztudomás szerint az archontológia legfontosabb forrása az ünnepélyes királyi oklevelek záradékában található méltóságsor. Kezdetével behatódobban eddig még nem foglalkoztak, itt most azért térek ki rájuk, mert a honorra vonatkozólag értékes felvilágosítást adhatnak.

Az oklevélben rögzített rendelkezés tanúinak felsorolása már a 12. században szokásos volt, Imre és II. András korában korjelző méltóság-felsorolásokkal is találkozunk, a kezdetet mégsem ezek

⁸⁰ Engel 12.

⁸¹ Wenzel G.: A magyar magánjog rendszere. Pest, 1872. 2. I. 321.

⁸² Engel P.: A magyar világi nagybirtok megosztása a XV. században. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 4/1968. 337–358., 5/1971. 291–314.

⁸³ K. Kadlec: Werbőczyovo Tripartitum. Praha, 1902, 125.

⁸⁴ HO II. 130–131.

az oklevelek jelzik, részben mert IV. Béla uralma alatt – valószínűleg Smaragd prépost alkancellár hivatalbalépésekor⁸⁵ – ez a szokás megszűnt, részben azért nem, mert akkoriban csak a prelátusok felsorolása vált rendszeressé, a világiaké azonban teljesen rendszertelen, akár a szereplő személyeket, akár azok felsorolásának sorrendjét tekintjük. A hosszabb időre terjedő, rendszeres méltóságsor gyakorlata V. István nevéhez fűződik.

V. István 1270. jún. 13-án kelt oklevelével a szlavóniai Kemlék várát eladományozta, s a dátum után felsorolta az ország főpapjait, majd hét világi méltóságviselőjét.⁸⁶ Kereken másfél esztendővel később, egy 1271. szeptember 20-i privilégium nyitja meg a méltóságsorok rendszeres gyakorlatát.⁸⁷ Meglepő módon a felsorolás rendszere 1271. szeptember 20-a után teljesen kiforrott. A következő méltóságokat tartalmazza: nádor, országbíró, tárnokmester, a zalai és nyitrai ispán, néha pedig még a Fehér megyei, pilisi, győri és baranyai ispán is. A felsorolás következetességét az 5. tábla bizonyítja, a sor elején sohasem marad ki egyetlen méltóság sem, csak a Fehér megyei, győri, pilisi és baranyai ispán feltüntetése következik el. Kisebb következetlenségnek látszik az is, hogy Pál (volt) bán, bácsi ispán egy alkalommal⁸⁸ nem így, hanem szerémi ispánként szerepel, s tudjuk, mindkét ispánságot egyszerre viselte.⁸⁹ Az említett ispánok bevétele a jegyzékbe kronológiailag is igen változó. Egyedül a pilisi ispán szerepel egy rövidebb, egyhónapos időszakon belül, de akkor sem minden privilégiumban. Az esetlegesség, sajnos, minden további következtetést lehetetlenné tesz, sem azt nem állíthatjuk, hogy azokat az ispánok vették be, akik az intézkedésnél jelen voltak, azaz, hogy a kancelláriai gyakorlat a régebbi tanúfelsorolás gondolatát elevenítette fel, de nem lehetünk biztosak az ellenkezőjében sem.

V. István okleveleit áttekintve a legtalányosabbnak az tűnik, hogy az első és második oklevél között olyan hosszú idő telt el. A két időpont között Szentpétery kritikai jegyzéke kereken 180 oklevelet sorolt fel, ezeknek csupán egyikében található méltóságsor, de az is csonka, maga az oklevél pedig gyanús.⁹⁰ A jelek szerint tehát nincs a két első oklevél között olyan belső fejlődés, amely a rendszer kialakulását és alkalmazásának következetességét indokolná. Kézenfekvő lenne a kancellária vezetésében történő változásra gondolni, de ez az érvelés sem helytálló. V. Istvánnak már ifjabb király korában Benedek aradi prépost volt a kancellárja,⁹¹ alkancellárja maradt trónralépte után is. De nem is a királyi kancellária gyakorlatában vagy vezetőjének változásában kell keresnünk az indokot, hanem egy külső eseményben. 1271. július 2-án V. István békét kötött II. Ottokár cseh királlyal, s a békét esküvel erősítette meg. Eskü társai ősi szokás szerint az „ország bárói” voltak, és a névsor meglepő egyezést mutat a két és fél hónappal később bevezetett méltóságsorral.

1271. évi béke⁹²

nádor	–
főkamarás	varasdi ispán
országbíró	bácsi ispán
szlavón bán	zalai ispán
erdélyi vajda	nyitrai ispán
szörényi bán	marócsai ispán
asztalnokmester	remsei ispán
lovászmester	zanai ispán
pohárnokmester	

1271–72 méltóságsorai

nádor	lovászmester
országbíró	pohárnokmester
tárnokmester	–
szlavón bán	bácsi ispán
erdélyi vajda	királynéi tárnokmester
szörényi bán	zalai ispán
asztalnokmester	nyitrai ispán

⁸⁵ IV. Béla uralmának elején az elsőként kiadott 1235-i oklevéltől kezdve (RA 608) találunk – ha nem is rendszeresen – méltóságsorokat. Az utolsó ilyen 1254-ben kelt (RA 1011). Smaragd prépost 1254 végén, esetleg 1255 elején lett alkancellár, vö. *Fejérpataky L.*: A királyi kancellária az Árpádok korában. Budapest, 1885.

⁸⁶ RA 1929.

⁸⁷ RA 2109.

⁸⁸ RA 2207.

⁸⁹ Mindkét ispánságot viselte, RA 2184.

⁹⁰ 181 oklevelet, ebből a hamis és 3 említést levonva pontosan 177 oklevél marad. Az RA 2105 gyanús.

⁹¹ 1259 óta, vö. RA 1757.

⁹² RA 2094.

Dátum	nádor	országbíró	tárnokmester	szlavón bán	vajda	szőrényi bán	asztalmo	asztalnokmester	lovászmester	pohárnokmester	bácsi	királynéi tárnokmester	zalai	Fejér megyei	nyitrai ispán	győri ispán	pilisi	RA
1271.09.20.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•			2109
1271.09.24.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•			2110
1971.09.27.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•			2111
1271.12.31.	+	+	+	•	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•			2117
1271.?.?.	+	+	+	•	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•			2119
1271.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•			2128
1271.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•			2130
1272.02.01.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•			2150
1272.02.09.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•			2152
1272.02.09.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•			2153
1272.02.17.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•			2158
1272.02.17.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•			2159
1272.02.17.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•			2160
1272.02.24.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•			2162
1272.02.27.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•			2163
1272.02.27.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•	+		2164
1272.02.27.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•			2165
1272.02.27./																		
1386/1580	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•			2166
1272.02.27.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•			2167
1272.03.17.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•			2172
1272.03.17.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•			2173
1272.03.18.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•			2176
1272.03.19./																		
1272.03.22.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•			2175
1272.03.22.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•			2179

pilisi

pilisi

pilisi

1272.03.31.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	+	•	+	•	+	pilisi	2181		
1272.04.06.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•	2182				
1272.04.26.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	2184				
1272.04.30.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•	2185				
1272.05.01.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	2186				
1272.05.09.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•	2188				
1272.05.23.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	2190				
1272.05.27.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•	2192				
1272.05.29.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•	2193				
1272.06.01.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•	2194				
1272.06.08.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	•	2195				
1272.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+		+	2197				
1272.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+		•	2198				
1272.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+		•	2199				
1272.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+		•	+	baranyi	2201		
1272.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+		•		2202			
1272.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+		•		2203			
1272.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+		•		2204			
1272.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+		•		2205			
1272.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+		•		2206			
1272.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	+	•	+		•	+	szerémi	2207	
1272.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+		•		2208		
1272.06.14.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	+	•	+		•		2210		
1272.06.16.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+		•		2211		
1272.06.16.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+		•		2212		
1272.06.17.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		•	+	+	kevei és krassói**	
																	+	+	kemleki várn	
1272.06.25./																				
1342	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+				2216	
1272.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+		•			2220	
1272.08.03.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•		•			2223	
1272.08.03.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+			+		somogyi	
																	+		győri	
1272.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+			+		baranyai	2225

*Pál bán itt most szerémi ispán!

**Szerepel még a győri, szolgagyőri, vespérémi, tolnai, baranyai, királynéi főlovászmester, szatmári.

A személyeket tekintve tehát a különbség csak annyi, hogy a békekötésnél négy ispánnal több szerepel. Még egy teljesen egyező vonást kell kiemelni. A békekötésben az eskütársak felsorolása az *ac alii quamplures* szavakkal végződik, a méltóságsor pedig az *et aliis quampluribus comitatus regni tenentibus et honores* formulával. Úgy látszik, hogy a magyar királyok ünnepélyes okleveleinek záradékába a méltóságsor külső indítékra került. Külső hatás dönthetett abban a kérdésben is, hogy kiket soroljanak fel az országos méltóságok közül, ezeknek sorrendje kezdettől fogva következetes, a megyéispánok felsorolásában viszont még némi ingadozás tapasztalható, a változás is ezen a ponton következett be.

A méltóságsor rendszere V. István utolsó okleveleiben megváltozott. Egy 1272. június 17-én kelt oklevélben a névsor váratlanul megnyúlt, s a szokásos méltóságokon kívül a királynéi lovászmestert, a szokásos négy ispánon kívül nem kevesebb mint még kilencet vett fel az oklevél írója.⁹³ V. István utolsó okleveleiben ugyan az ispánok száma csökkent, de a győrit és somogyit itt is megtaláljuk. Két-három oklevél az összes többihez (56) túlságosan kevés ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonhatnánk le belőle, de a rendszer változását Kun László okleveleinek vizsgálata mutatja be.

A kancelláriát Benedek prépost vezette továbbra is, bár aradiból előbb budai prépost (1273), majd választott esztergomi érsek lett (1274), s az is maradt 1276 végén bekövetkezett haláláig.⁹⁴ A hanyagabb munka következtében sokszor hagyták ki egyik vagy másik szereplőt, de az nem lehetett véletlen, hogy most már a vasi ispán és soproni is rendszeresen szerepelt, s hogy többször fordultak elő „outsider”-ek, így a tolnai, veszprémi és zólyomi, egyszer pedig a szebeni és a trencsényi ispán. A felsoroltakon kívül is találkozunk más ispánokkal, abban az esetben, amikor valamely országos méltóság egyben egy megye ispánja is volt.⁹⁵

Szentpétery Imre a méltóságsorokkal foglalkozva egyrészt megállapította, hogy a 13. században az már csak „korjelölő eleme az oklevélnek, nem az oklevél keltekor a királyi udvarban jelenlevőket, hanem az akkor hivatalban lévőket tünteti fel”.⁹⁶ Megállapítását a záróformulával (*et aliis quampluribus...*), a névsoroknak „olykor hónapokon át változatlanul” történő ismétlésével, a püspöki székek üresedésének feltüntetésével indokolta. Nyitva hagyta azonban azt a kérdést, hogy „a névsorból egyes tisztségeknek időnként való kihagyása és különösen a megyéispánok közül néhánynak felemlítése bír-e vajon különösebb jelentőséggel”. Szentpéteryt álláspontja kialakításában Pauler Gyula egyik megjegyzése befolyásolta. V. István utolsó szlavóniai útjáról írva Pauler a király kíséretét az 1272. június 17-i oklevél méltóságsora alapján rekonstruálta,⁹⁷ jegyzetben pedig azt is megmondta: „tudom ugyan, hogy a püspököknek, zászlósurnaknak, kik az oklevélben előfordulnak, már ekkor nem kellett jelen lenni, de egyes ispánok felemlítését csak az indokolja, hogy jelen voltak”.⁹⁸ A világi méltóságsoron belül a „zászlósurnak” és megyéispánok szétválasztása tehát Paulertől ered, de sajnos, még így sem fogadható el. Vele vitába szállva elsősorban azt kell hangsúlyoznunk, hogy a Pauler által idézett oklevél az első olyan, amely az 1271 nyarán bevezetett rendszertől eltér. Arra is utaltam, hogy a változást ugyanaz a Benedek prépost hajtotta végre, aki a korábbi rendszert bevezette, és aztán megváltoztatott formában haláláig fenntartotta.⁹⁹ Így tekintve egybe kell vonni V. István utolsó és IV. László 1276 előtti kelt okleveleit, s ezeket együttesen véve szemügyre kell eldönteni azt a kérdést: mi a valószínűsége annak, hogy a megyéispánok közül felsoroltak ténylegesen jelen voltak? Kun László 81 oklevelében az egyes megyék ispánjai a következő gyakorisággal szerepelnek.

⁹³ A keveit, kemlúkit, vasit, győrit, szolaggyőrit, veszprémit, tolnait, baranyait és szatmárit.

⁹⁴ Mon. eccl. Strig. II. 37–39.

⁹⁵ 1274-ben a nádor egyben oklcsi, a tárnokmester egyben pilisi, az asztalnokmester szept. 25-ig szolaggyőri stb.

⁹⁶ Szentpétery I.: Magyar oklevéltan. (A magyar történettudomány kézikönyve II/3.) Budapest, 1930. 104.

⁹⁷ Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Budapest, 1899. 2. II. 301.

⁹⁸ Uo. 543. l. 216. jegyz.

⁹⁹ Néhány oklevél még Benedek utóda, Miklós alatt is tartalmaz méltóságsort: RA.

Soproni	73	nyitrai	49	veszprémi	3
vasi	67	Fehér megyei	10	zólyomi	1
zalai	63	tolnai	7	szebeni	1

A felsorolás – és még inkább a gyakoriság – teljesen kiegyensúlyozatlan. A nyolc ispán közül hat dunántúli, és ha eltekintünk az egyszer előforduló szebenitől, mind az ország nyugati feléből való. Hihető-e, hogy a király kíséretében csak a nyugati megyék ispánjai jelentek meg, a keletiek csak nagyon kivételesen? Aligha. Feltehető azonban, hogy a nyugati megyék ispánjaival szemben politikailag súlytalanok voltak, akik ezért nem jöhettek szóba a jegyzék összeállításánál. Három példát hoznék fel az állítás ellekezőjének bizonyítására.

1. Bereg ispánja 1273–74 augusztus Pók nb. Móric fia Miklós pohárnokmester volt, szeptember végén mosoni ispán lett. Beregben utóda valószínűleg Tekus fia István mester, akinek szintén volt udvari tisztsége, ő a király *maior plaustrorum*-ja,¹⁰⁰ egyben pataki ispán is, négy évvel később klucsói bán.

2. Tekus fia István már csak azért sem lehetett súlytalan ember, mert testvére, László ugyanakkor Sáros megye élén állt.¹⁰¹

3. A zempléni és ungi ispánságot is testvérek töltötték be, a Kaplony nemzetség Nagymihályi ágából való Jákó két fia, András ungi, az ifjú Jákó zempléni ispán, majd IV. László pohárnokmestere volt. Jákó fiainak IV. Béla és V. István alatt szerzett érdemeit maga IV. László emlegeti.¹⁰² Mégsem került egyik sem a méltóságsorba. Nagyon kicsi a valószínűsége annak, hogy esztendőökön át ne jártak volna a királyi udvarban. Pauler megállapítása ezért tarthatatlan, s a megoldást a számok hozzák. Ha az ispánok emlegetését a relatív gyakoriság szerint ítéljük meg, akkor azt kell mondani, hogy rendszeresen csak az első négy ispán fordul elő a méltóságsorokban, és mind a négy a veszélyeztetett nyugati határszélen működött. Politikai súlyukat az Ottokárral folytatott harc biztosította, az 1271. évi békében nemcsak a király eskütársai voltak, hanem a béke végrehajtói is, a pozsonyi és nyitrai Morvaországgal, a soproni és mosoni Ausztriával, a vasi és zalai Stíriával szemben volt köteles a békét végrehajtani. Első tekintetre feltűnő, hogy a pozsonyi ispán nem szerepel a méltóságsorban, ez azonban csak csalóka látszat. Az 1271. békekötéskor Egyed tárnokmester a pozsonyi ispán, őt nagyon rövid ideig egy László nevű ispán váltja fel (1272 végétől 1273 márciusáig), hogy azután ismét a tárnokmester, most már Joakim vegye át a megyét. Ha azonban – mint László esetében – a pozsonyi ispán nem viselt országos méltóságot, akkor őt is belevették a méltóságsorba. Összefoglalva: a nyugati határszél megyéispánjai szerepeltek rendszeresen, néha másokat is emlegetnek, de az említések száma jelentéktelen, a leggyakoribb sem haladja meg a 12%-ot. A nyugati határszél ispánjainak bevételét a jegyzékbe két tény indokolta, egyrészt az Ottokárral folyó harc, másrészt az a tény, hogy a mintául szolgáló 1271-i békekötésben is őket sorolták fel.

Némi valószínűséggel bír, hogy a ritkán említett ispánok szereplését a király itineráriuma is befolyásolta, a behatón vizsgált 1274-es évben Kun László május elején Budán volt, innen Zólyom felé vette útját, ahol egész augusztust töltötte (Zólyomban és Zólyomlipcsén), onnan visszatért Buda környékére, október elején már Tétényben volt, december elejére Szalónak vára alá ért.¹⁰³ Az útvonal magyarázatot adhat a zólyomi, veszprémi és Fehér megyei ispán említésére, s ebben az esetben valóban a jelenlét dönthetett a felvétel kérdésében. A törvényszerű azonban nem ez az öt eset, hanem a többi 77.

Kun László kancelláriájának vezetését 1277 elején Demeter fehérvári prépost vette át, működése alatt megszűnt a méltóságsorok gyakorlata, nem is tért vissza, csak kereken fél századdal később, I. Károly uralmának megszilárdulása után. Első méltóságsoros oklevele 1322. február 26-án kelt,¹⁰⁴ rendszeressé azonban a gyakorlat csak 1323 elején vált, ezért ezt az évet dolgoztuk fel (7.

¹⁰⁰ RA 2676, HO VIII. 175.

¹⁰¹ RA 2415. 2676.

¹⁰² RA 2356, A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára (Szerk. Nagy Gy.) Budapest, 1887. I.

¹⁰³ Budán RA 2496–2498. Esztergom RA 2513, 2516, Zólyomban és Zólyomlipcsén RA 2520, 2523–2544, Tétényben RA 2561, Szalónak alatt RA 2563.

¹⁰⁴ Zichy O. I. 222.

Dátum	nádor	szlavón bán	vajda	tárnokmester	szőrényi bán	asztalnokmester	lovászmester	pohárnokmester	soproni	vasi	királynéi tárnokmester	zalai	nyitrai ispán	országbíró	tolnai	trencsényi	zólyomi	baranyai	veszprémi	fehértvári	szebeni
1274.01.21	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•						
1274.01.?	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•						
2443																					
1274.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•						
2444																					
1274.01.23.	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•	•	+	+	+	•						
2445																					
1274.01.26.	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•	+	+	+	•						
2446																					
1274.01.26.	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•	+	+	+	•						
2447																					
1274.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•						
2448																					
1274.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•						
2449																					
1274.?.?.	+	+	+	+	•	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•						
2450																					
1274.01.31.	+	+	+	+	•	+	•	•	+	•	•	+	•	+	•						
2451																					
1274.02.10.	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	+	+	+	•	•						
2453																					
1274.02.16.	+	+	+	+	+	+	+	•	+	+	+	+	+	•	•						
2454																					
1274.02.22.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•						
2455																					
1274.?.?.	+	+	+	+	•	•	•	•	+	+	+	+	•	+	•						
2457																					
1274.?.?.	+	+	+	+	+	•	•	•	+	+	+	+	•	+	•						
2458																					
1274.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•						
2460																					
1274.?.?.	+	+	+	+	•	•	•	•	+	•	•	•	•	+	•						
2461																					
1274.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+					
2462*																					
1274.?.?.	+	+	+	+	•	•	•	•	+	•	•	•	•	+	•	•	•				
2463																					
1274.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•					
2464																					
1274.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•					
2465																					
1274.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•						
2466																					
1274.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•						
2467																					
1274.?.?.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•						
2468																					

*6	1274.??.	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	+	+	.	.	.				2469
	1274.??.	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	+	+	.	.	.				2470
	1274.??.	+	+	+	+	.	+	+	+	+	+	+	+	.	.	.	+			2471
	1274.??.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	+		2472
	1274.??.	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	+	+		2473
	1274.??.	+	+	+	+	.	+	.	.	+	.	+	.	+	.	.				2474
	1274.??.	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	+	+	+	+	2475
	1274.??.	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	+	+	+	+	2476
	1274.??.	+	+	+	+	+	.	.	+	+	+	.	+	+	+	2477*
	1274.??.	+	+	+	+	+	+	+	.	+	.	+	+	+	+	2478*
	1274.??.	+	+	+	+	.	+	.	.	+	.	+	.	+	2479
	1274.??.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	+	2480
	1274.??.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	+	2483
	1274.03.91.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	2484
	1274.03.28.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	+	2485
	1274.03.29.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	+	.					2486
	1274.??.	+	+	+	+	.	+	+	.	+	+	+	+	+	.					2488
	1274.04.19.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	+	+	2490
	1274.04.26.	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	+	.	+	+	.			+	2492
	1274.05.07.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	.	+	.				2499
	1274.05.21.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	.			+		2501
	1274.05.23.	+	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	.	.	.					2502
	1274.05.27.	+	+	+	+	.	+	+	.	+	+	+	.	.	.					2503
	1274.05.29.	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	+	+	.	.					2504
	1274.05.31.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	.				2505
	1274.05.31.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	.				2506
	1274.05.31.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	.				2507
	1274.05.31.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	.				2508
	1274.??.	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	+	.	+	.					2512
	1274.06.18.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.					2514
	1274.??.	+	+	+	+	+	+	+	.	+	.	+	+	+	2515
	1274.07.22.	+	+	+	+	+	+	.	+	+	+	+	.	+	+	.	.	.	+	2517
	1274.07.23.	+	+	+	+	+	.	+	+	+	+	+	+	+	2518
	1274.08.04.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	2521

Dátum	nádor	szlavón bán	vajda	tárnokmester	szőrényi bán	asztalnokmester	lovászmester	pohárnok	soproni	vasi	királynéi tárnokmester	zalai	nyitrai ispán	országbíró	tolnai	trencsényi	zólyomi	baranyai	veszprémi	fehérvári	szebeni	RA
1274.08.04.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	+	.	.	+	+	2522
1274.08.08.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	2524
1274.08.07.	+	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	.	+	+	+	+	2531
1274.08.17.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	2532
1274.08.19.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	+	.	.	+	2533
1274.08.21.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	2534
1274.08.21.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	.	.	+	2535
1274.08.21.	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	+	.	.	+	2536
1274.08.21.	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	+	+	+	2537
1274.08.24.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	+	2542
1274.09.7.	+	+	+	+	+	.	+	+	+	.	+	.	.	+	2553
1274.09.23.	+	+	+	+	.	+	+	+	+	+	+	.	+	+	2554
1274.09.25.	+	+	+	+	.	+	+	+	+	+	+	.	+	+	2555
1274.9.?,	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	+	2556
1274.09.?,	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	2557
1274.09.?,	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	2558
1274.09.30.	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	2559
1274.11.27.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	2562
1274.12.02.	+	+	+	+	.	+	+	+	+	+	+	.	+	+	2564
1274.12.?,	+	+	+	+	.	+	+	+	+	+	+	.	+	+	+	2565
1274.12.?,	+	.	+	+	+	.	+	.	+	+	.	.	.	+	+	2566
1274.12.29.	+	.	+	+	.	+	+	+	+	+	.	.	.	+	+	2567
1274.12.31.	+	.	+	+	.	+	+	+	+	+	.	.	.	+	+	

tábla). Az első feltűnő változás, hogy a sor világi részét a *magnificis viris* (később néha *magnificis baronibus*) vezeti be, és a következő tisztségeket tartalmazza:

nádor	királynéi tárnokmester
tárnokmester	királynéi udvarbíró
országbíró	asztalnokmester
vajda	lovászmester
szlavón bán	pozsonyi ispán
macsói bán	somogyi ispán

A névsor önmagában bizonyítja, hogy I. Károly kancelláriája nem a IV. László korában szokásos méltóságsor szolgálai utánzására törekedett, hanem az a politikai megfontolás vezette, hogy Csák Máté halála után a király megerősödött hatalmát hangsúlyozza, ezt a célt szolgálta a *magnificus* cím használata is.

Az 1323-ból származó 35 oklevél számsora (8. tábla) ezúttal is fontos felvilágosítással szolgál. Elsősorban azzal, hogy a névsor első három szereplőjét sohasem hagyták ki, kevés oklevélben feledkeztek meg a szlavón bánról és az erdélyi vajdáról meg a két királynéi tisztségviselőről, viszont többször maradt ki az asztalnokmester és a pozsonyi ispán, még gyakrabban a somogyi. Az előfordulás gyakorisága nyilván itt is a fontosságnak felel meg, ezt a következtetést megerősíti az a tény, hogy a nádori méltóság az első, amelynél *vacantia*-t emlegetnek.¹⁰⁵ A többi még minden indoklás nélkül hagyják ki. Még kereken három évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy más méltóságoknál is feltűnjön az üresedés, mint 1356-ban a szlavón bánsággal kapcsolatban.¹⁰⁶ Ekkorra azonban már a rendszer is változáson ment át.

Az I. Károly alatt bevezetett rendszer I. Lajos uralma alatt változatlan maradt 1354. ápr. 29-ig, amikor az utolsó ilyen típusú méltóságsort leírták.¹⁰⁷ Néhány héttel később 1354. május 18-án új névsor tűnik fel, ez is marad érvényben. A most felsorolt méltóságok:

nádor	macsói bán
országbíró	tárnokmester
vajda	lovászmester
szlavón bán	asztalnokmester
szőrényi bán	pohárnokmester
	ajtónállómester

Az első időben a sorrend még nem egészen állandó, főképpen a tárnokmester váltogatja a helyét, hol a fentebbi sorrendben, hol a vajda után említik. A régi rend még időnként kísért, 1355-ben még egyszer feltűnik a királynéi tárnokmester.¹⁰⁸ Az új rendszer legfeltűnőbb vonása a királynéi udvarbíró és tárnokmester, valamint a somogyi ispán kihagyása. A királynéi tisztségviselők kimaradása jelenlegi ismereteink szerint nem indokolható, I. Lajos első felesége, Margit 1349-ben halt meg, 1353-ban nősült másodszor, a két időpont között változatlanul szerepelnek királynéi tisztségviselők, nyilván az anyakirályné udvartartása.¹⁰⁹

Megjegyzem, hogy a változás nem köthető új alkancellár tevékenységéhez, mert 1351 végétől 1356 nyaráig ezt a posztot Keszei Miklós zágrábi püspök töltötte be.¹¹⁰

Szándékosan nem folytattam eddig Szentpéterynek azt a gondolatmenetét, hogy a méltóságsor korjelölő eleme az oklevélnek, amint azt a névsort lezáró *et aliis quampluribus comitatus regni tenentibus et honores* formula bizonyítja. V. István első méltóságsorát ugyanez a formula még *et aliis*

¹⁰⁵ 1327: Sopron vármegye (mint 36. jegyz.) I. 113, AO II. 322.

¹⁰⁶ Sopron város története (Közli Ház J.) I/1. 109. sz. kir.

¹⁰⁷ *Gyárfás* III. 498.

¹⁰⁸ *DL*. 67 616.

¹⁰⁹ AO V. 593. Sopron vármegye I. 222, Sztáray O. I. 230, Tkalcic: *Mon. civ. Zagr.* I. 202, 204.

Bánffy O. I. 181.

¹¹⁰ *Szentpétery*, 104.

7. I. Károly méltóságosorai

Dátum	nádor	tárnokmester	országbíró	vajda	szláv. bán	macsói bán	királynéi tárnokmester	királynéi udvarbíró	asztalnokmester	lovászmester	pozsonyi ispán	somogyi ispán	Forrás
1323.02.17.	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•	+	Sopron vm. I. 94.
1323.02.26.	+	+	+	•	+	+	+	+	+	+	+	•	CD. VIII/2.443 = 66.804.
1323.03.29.	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	+	CD. VIII/2. 407.
1323.03.29.	+	+	+	+	•	+	+	+	•	+	•	+	AO. II. 71.
1323.04.08.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	HO. I. 120.
1323.04.11.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	Sopron vm. I. 95.
1323.04.26.	+	+	+	+	+	•	+	+	+	+	+	•	CD. VIII/2. 405.
1323.04.29.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	Zala I. 167.
1323.05.08.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	HO. I. 122.
1323.05.19.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	CD. VIII/2. 424.
1323.05.20.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	CD. VIII/2. 420.
1323.05.21.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	CD. VIII/2. 428 és 432.
1323.05.28.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	CD. VIII/2. 445.
1323.05.28.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	Zichy I. 227.
1323.05.29.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	DL 103.942.
1323.06.10.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	CD. VIII/2. 401.
1323.06.19.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	HO. I. 125.
1323.06.29.	+	+	+	•	+	+	+	+	+	+	+	•	CD. VIII/2. 440.
1323.07.17.	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	+	•	CD. VIII/2. 455.
1323.07.19.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	CD. VIII/2. 434.
1323.07.20.	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	+	•	CD. VIII/2. 449.
1323.07.28.	+	+	+	•	+	+	+	+	+	+	•	+	Zichy I. 233.

1323.08.04.	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	•	+	AO. II. 83.
1323.08.08.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	Héderváry I. 19.
1323.09.24.	+	+	+	+	+	+	+	•	•	+	+	•	CD. VIII/2. 467.
1323.10.28.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	AO. II. 93.
1323.10.31.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	HO. I. 131. és 135.
1323.11.22.	+	+	+	+	+	+	+	+	•	+	+	+	AO. II. 96.
1323.11.06.	+	+	+	+	+	+	•	•	+	+	+	•	CD. VIII/2. 403.
1323.11.07.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	CD. VIII/2. 415.
1323.11.20.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	AO. II. 102. + DI. 71. 978.
1323.11.20.													
1323.11.27.	+	+	+	+	+	+	•	•	+	+	+	•	CD. VIII/2. 463.
1323.11.29.	+	+	+	+	+	•	+	•	•	+	+	•	CD. VIII/1. 107.*
1323.11.29.	+	+	+	•	+	+	+	+	+	+	+	+	AO. II. 104.
1323.12.08.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	AO. II. 105.
1323.12.08.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	Zichy I. 247 és CD. VIII/2. 418 és HO. IV. 137.
1323.12.10.	+	+	+	+	+	+	•	•	+	+	+	•	CD. VIII/2. 467.
1323.12.28.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	•	•	•	CD. VIII/2. 409.

quampluribus magistratus et comitatus tenetibus változattal zárja,¹¹¹ ezután válik általánossá a fentebb idézett *comitatus et honores* kitétel. Ez a változat aztán végig megmarad nemcsak IV. László, hanem az Anjouk alatt, sőt azon is túl, mintegy szokásos lezárása a magyar királyok „protokoll-listájának”. Meg kell hagyni, kényelmes megoldás volt, a véletlenül kifelejtett személyek esetleges felzárolását eleve kivédte.

A méltóságsor változásának tendenciáját tekintve szembeszökő, hogy a jegyzék az idők folyamán nem bővül, hanem szűkül. Szűkül a felsorolt személyek számát tekintve. V. István jegyzékei még legtöbbször 16, sőt 18 nevet, IV. Lászlóié legtöbbször ugyancsak 13, de kivételesen már csak 14 nevet, I. Károly oklevelei legtöbbször 11 nevet tartalmaznak. Szűkültek a jegyzékek abban az értelemben is, hogy egyre inkább csak a legfontosabb méltóságoknak jutott hely bennük. V. István és Kun László kiadványaiban még 10 megyéispánt találunk, akik nem viseltek országos méltóságot, I. Károlyében már csak kettőt, a pozsonyi és somogyit, hogy aztán I. Lajos korára az utóbbi is kiszoruljon. A királynéi tisztségviselőknek sem jutott jobb sors, az első két listán még találkozunk velük, az utolsóban már hiába keressük őket. Hosszú távon mindössze öt méltóság tartotta magát: a nádor, az országbíró, a tárnokmester, a szlavón bán és az erdélyi vajda. Talán őket nevezték gyűjtőnéven *barones seniores*-nek.¹¹² A számokból világos tendencia bontakozik ki, a további vizsgálatoknak kell eldönteniük, hogy mögötte valóban differenciálódás áll-e, s ha igen, milyen mértékű.

Az oklevelek részletes vizsgálata még valamire figyelmeztet. A differenciálódás és az országos méltóságok körének előtérbe jutása ellenére is a magyar királyok a méltóságsorokban az ország kormányzásában résztvevőknek csak egy részét, éspedig kisebb részét sorolták fel. A 14. században a királynéi udvartartás embereinek kihagyása még nem jelentette azt, hogy elveszítették bárói státusukat. Az Árpád-kor *comitatus et honores* formuláját talán úgy kell érteni, hogy a honor birtokosai az országos méltóságok, legalábbis nincs olyan adatunk, amely a megyéispánságot *honor*-nak nevezné. Az Anjou-korból már bővebb adatok állnak rendelkezésünkre. Az Engel által felhozott adatokból világos, hogy honor volt a megyéispáni, sőt a várnagyi tisztség is, de honor a nádori, országbírói és tárnokmesteri is, amint azt azok a bírói oklevelek mutatják, amelyekben tisztségváltásról van szó.¹¹³ Honor tehát a királyi kormányzat minden tisztsége, ezek az Anjou-korban két csoportra oszlottak: 1. országos méltóságok, akiknek jár a *magnificus* cím, és akiket gyűjtőnévvel *barones regni*-nek neveznek; 2. a megyéispánok és várnagyok. A legvilágosabbban ez a csoportosítás azokból az ítéletlevelekből derül ki, ahol a bírótársakat felsorolják. Két példát idéznék, a prelátusokat természetesen elhagyva.

A bárókat a két példában a magisterek követték, az utóbbiak várnagyok és megyéispánok, de velük sem zárult le az „előkelőbb” (*potiores, proceres*) nemesek sora. Az azonban kétségtelen, hogy ők vettek részt az ország kormányzásában, ők a honor birtokosai, akik a király nevében járnak el a kisebb-nagyobb területen. Ez az a pont, ahol Engel tanulmánya alapján saját korábbi megállapításaimat korrigálnom kell. Korábban az ispánok és várnagyok között élesebb határvonalat tételeztem fel. Ma azt hiszem, hogy a kétféle tisztség képviselői egy csoportot alkottak, amelyen belül a személyes képesség, az uralkodóhoz fűződő viszony és a szerencse alakított ki valamilyen rangsort. Még egy

¹¹¹ CD VII/2. 12, AUO XII. 694. Megjegyzem, hogy a formula használatának előzményét II. András okleveleiben találjuk meg. 1217 (RA 332, 333) óta – de nem következetesen – névsorát *et ceteris comitibus comitatus tenetibus*, majd 1224-től kezdve (RA 409, 410) *et aliis quampluribus comitatus et magistratus tenentibus* formulával zárta méltóságsorait. Az Anjou-korban, úgy látszik, a két kifejezést fordított értelemben használták, mert amikor 1354-ben Drugeth Vilmos két oklevelét bemutatták, azokról azt írták, hogy az egyik *tempore sui magistratus* (1327) *et aliam tempore sui palatinatus* (1336) állította ki. (AO VI. 206.) Miután 1327-től szepesi, abaúji és gömöri ispán volt, a magistratus a megyei ispánására vonatkozik.

¹¹² 1338: AO III. 442.

¹¹³ Kont M. nádor 1356: in examine iudicii viri pridem magnifici Nicolai regni Hungarie palatini et iudicis Cumanorum predecessoris nostri bone memorie dum ipse vivens ipsius palatinatus honore prelugeret (Sopron vármegye I. 231.) Tamás országbíró 1349: ipso domino rege predicto honore curie sue nostram personam sublimante (AO V. 321.) Bebek István országbíró 1360: medio tempore ipso comite Nicolao in banatum regnorum Croatie et Dalmatie translato eodem honore iudicatus curie per regiam sublimitatem nobis collato (CD IX/3. 196.) – Lőrinc vasi ispán 1348: tempore, quo magisteri tavernicatus predicti domini Lodvici regis prefulgebamus honore (App. I. 170.)

másik ponton is korrigálnom kell. A megyésispáni és várnagyi tisztség között az összefüggés, úgy látszik, jóval szorosabb volt, mint ahogyan azt feltételeztem. Akkor azt hittem, hogy csak 15 megyében bizonyítható ez a kapcsolat, ma azt hiszem, hogy több esetben hámozható ki közvetett adatokból. De változtatlanul valom, hogy nem alakultak ki tartomány-nagyságú kormányzati területek, s a birtok a honor viselőjének ellátását szolgálta ugyanúgy, mint az Árpád-korban a megye jövedelmének egyharmada az ispánét. Semmiképpen sem lehet a honorhoz kapcsolódó birtokokra vonatkozó adatokból valamilyen új birtokformát konstruálni.

Az országbíró bírótársai¹⁴

1358		1354	
magnifici	nádor szlavón bán volt vajda tárnokmester királynéi tárnokmester volt szlavón bán	magnifici	nádor vajda macsói bán ajtónállómester — —
magistri	túróci ispán liptói ispán pozsonyi ispán	magistri	bajmóci várnagy liptói ispán Lackfi Dénes és Miklós besztercei várnagy nádori protonotárius alnádor
et aliis quampluribus potioribus regni nobilibus			

4. Befelezésül még egy megállapítást kell tennem, amire közvetve Engel tanulmánya készített. Az általa és most itt általam felsorolt adatokból egyértelműen megállapítható, hogy a tisztségviselők maguk sem sorolták fel minden címüket. Nádor korában Kont Miklós nem tüntette fel okleveleinek intulációjában azt, hogy milyen megyék ispáni tisztét viselte. Szécsényi Tamás ugyan országbírói titulusa mellé rendszerint kitette túróci ispáni címét, de azt már nem, hogy egyben az akkori zsolnai kerület (pontosabban megye) ispánja is. Ezt akkor sem tette, amikor ebben a minőségben adott ki soltészlevelet. Mutatis mutandis ez szinte minden tisztségviselőre áll. Nem tették ki pontos címüket az alvárnagyok sem, ugyanígy nem tartották kötelezőnek annak feltüntetését, hogy kinek a nevében töltik be az alvárnagyi posztot. Ha ezt a tényt más szempontból nézem, akkor azt kell mondanom, hogy a középkori Magyarország igazgatásában, társadalmi szerkezetében bizonyos fejletlenség nyilvánul meg. A honor viselésének tárgyi vonásai nem játszottak nagyobb szerepet. Elég volt az első, a legmagasabb tisztség feltüntetése, a kisebbre akkor sem volt szükség, ha a cselekmény jogi alapját alkották.

A honor rendszerében teljesen hiányzik a hűbériség. Ez a tény annál feltűnőbb, mert az Anjouk a nápolyi királyságban a legszigorúbb hűbéri jog követelményeihez tartották magukat, ez adott alkalmat az „új dinasztia – új arisztokrácia” elvének megvalósítására. Nápolyban ezt a szigorú hűbéri rendszert II. Frigyes császár vezette be, Magyarországon a hűbériség I. Károly trónraléptekor ismeretlen volt, bevezetésére sem történt kísérlet, az Anjouk itt is átvették az Árpádok személyi alapokon álló kormányzási formáját, ennek keretében teremtették meg a maguk új arisztokráciáját.

¹⁴ 1348: AO. 474, 1354: AO VI. 171. – Más esetek: 1339: AO III. 608, 1346: HO I. 191. – A fogott bírakat is így sorolták fel. 1341: Drugeth Vilmos nádor oklevelében: *magnifici* a nádor és a királynéi lovászmester, *magistri* a liptói, pozsonyi, túróci és nyitrai ispán (AO IV. 94.) Az esztergomi káptalan 1336-i oklevelében: *magnifici* a vajda, tárnokmester, királynéi tárnokmester, macsói bán, majd – megkülönböztetés nélkül folytatólagosan – a veszprémi, szatmári ispán, a fejérkői várnagy, Perényi Miklós (cím nélkül) és a semptei várnagy (MES III. 284.)

ENDREI WALTER

Adalékok az ipari forradalom keletkezéstörténetéhez

„Das überhandnehmende Maschinenwesen
quält und ängstigt mich: es wälzt sich heran
wie ein Gewitter, langsam, langsam; aber es
hat seine Richtung genommen, es wird kom-
men und treffen . . .”

(Goethe: Wilhelm Meisters Wanderjahre)

Clapman már 1910-ben úgy vélekedett, hogy noha az ipari forradalom okainak vizsgálata „háromszor kifacsart narancs”, még bámulatosan sok lé maradt benne.¹ Mantoux 20 évvel klasszikussá vált könyvének első kiadása után megfontoltabban nyilatkozik a második kiadás előszavában: „Aminek először íródott, az kell, hogy maradjon most is – ideiglenes szintézis, nyitva további javítások számára. Aki meg akarja tartani diákjainak bizalmát, egész életében diáknak kell önmagát is tartania”.²

Arany szavak. Míg azonban a középkori elvetélt ipari forradalom indítékainak és mozgató-erőinek feltárása fejlődés állapotában van, addig a jól dokumentált, szinte a történelmi tudat reflektorfényében³ lezajlott 18. századi események tekintetében megcsontosodott előítéletekkel állunk szemben. Jelen tanulmánynak nem feladata az ipari forradalom belső dinamikájának revízióját adni, mégsem lesz haszontalan néhány tény a közkeletű felfogásnál józanabb megvilágításba helyezni.

Az angol ipari forradalom textilipari találmányainak keletkezése és kauzális összefüggése sokszor idézett gazdaságtörténeti trivialitás. Az események belső logikája – a hagyományos ábrázolásmód mellett – olyan meggyőzőnek tűnik, hogy Baines-től Mantoux-ig minden kézikönyv kiindulási alapnak tekinti. Márpedig nemcsak könnyen cáfolható – Tóth Béla tollára kívánczó – mendemondák hálózák be a korszak történetét a gőzgép regulátornak felfedezésétől Hargreaves sohasem élt Jenny nevű leányáig.⁴ Hanem a tények elfogulatlan vizsgálata a 18. századi Anglia gazdasági életében lezajlott, láncreakcióként elkönyvelt eseménysorozatból is édeskevés marad meg. Célszerű lenne tankönyveinkből is mielőbb kiiktatni.

A textilipari találmányok hatása

Mint ismeretes, az első találmány John Kay 1733-ban bejelentett gyorsvetelője volt.⁵ A találmány által megnőtt szövőkapacitás okozta volna azt a nyomasztó fonalínséget, amely a fonótalálmányokat eredményezte? Ez már azért is gyanús, mert a gyorsvetelő csak az 50-es, 60-as években kezdett terjedni, és amikor John fia, Robert Kay 1764-ben a gyorsvetelőt továbbfejlesztő saját találmánya ügyében a Society of Arts and Manufacturers-hez fordult, ezt a választ kapta róla: „a társaság egyetlen embert sem ismer, aki érti ezen vetélők használatának módját”.⁶ Azonban elég az

¹ Idézi és kommentálja Hartwell, 1965. 164.

² Mantoux 1948. évi 10. angol kiadását is ez a szöveg vezeti be.

³ Csak érdekességként említjük meg, hogy a kortársak igen eltérő módon vélekedtek a folyamatban lévő változásokról. Így pl. Adam Smith egyáltalán nem vesz tudomást róluk, mások (Anderson, Eden) lelkisimilik jelentőségüket. Egyikük még 1797-ben is sajnálja, hogy „the progress of mechanical arts is much slower, than that of commerce”. R. Koebner: Adam Smith and the Industrial Revolution. Econ. Hist. Review Sec. Series XI (1959) 3. 381–85.

⁴ Endrei W.: Jenny, gin és a dzsinnek. Műszaki Élet, 1978. december 1.

⁵ Történetének jó összefoglalását adja English, 1966.

⁶ Uo.

angol pamut-fonalimportsza-mokat tanulmányozni, hogy belássuk az állítás tarthatatlanságát, hiszen az 1740 előtti éves volumenek jóval magasabbak a későbbi értékeknél.⁷ India ez időben történt leigázása módot adott volna korlátlan mennyiségű olcsó fonal importjára, ha csakugyan olyan nagy lett volna a hiány. A gyorsvetelő elterjesztésére döntő impetust sokkal inkább a fonógépek adták úgy, hogy a 70-es években a kölcsönhatás egy átmeneti egészséges egyensúlyra vezetett.

Második észrevételünk a Cartwright-féle szövőgép találmányt illeti (1784). Gondolatát alighanem tényleg a fonalbőség adhatta, de sikere erősen vitatható. Hiszen sem saját, sem bátyjának üzeme, sem pedig a licenc alapján létesített gyárak nem maradtak fenn tartósan, és a 90-es évek elején az egész vállalkozás elenyészett; a későbbi eredményesebb feltalálók (Millet, 1796, Horrocks 1803–13) saját szabadalmaik szerint építették meg gépüket, de ők sem jutottak messzire.⁸

A szövőgépek számának alakulása Angliában azt bizonyítja, hogy csak a híres Sharp and Roberts-gép bevezetése 1822-ben hozta meg az áttörést:

1813	2400 gép
1820	12 150 gép
1829	45 500 gép
1833	85 000 gép

(Ugyanakkor még kb. 250 000 kéziszővőszék működik Baines szerint.)⁹

Ezek után plauzibilis, hogy Th. Bell 1786-ban megvalósított hengernyomógépe sem a szövőgép okozta nyersszövet bőségnek köszönheti létrejöttét.

Revízióra szorul tehát az a nézet is, mintha az Angliában lezajlott textiltechnológiai átalakulás a 18. század végére gyakorlatilag befejeződött volna,¹⁰ hiszen még a gőzgép alkalmazására is csak igen ritkán került sor, erre azonban még visszatérünk.¹¹ Ha a jól ismert események összefüggése ennyire bizonytalan, mennyivel nehezebb eligazodni az ipari forradalom e késleltetett második – immár sikeres – szakaszának keletkezéstörténetében. Legutóbb Hartwell kísérelte meg az eddigi kutatások összegezését, felsorolva az agrár forradalomtól a tőkeakkumulációig az összes, joggal kardinálisnak tartott feltételt. Végső fokon mégis kijelenti, hogy mindezek a tényezők csak különböző megjelenési formái annak, amit „forces for making a growth”-nak nevez.¹² Engedtessek meg, hogy a magunk részéről két további – eddig még nem méltányolt – a textilipari találmányok kiváltásában jelentős motívumra hívjuk fel a figyelmet.

A harisnyaipar szerepe

Az angol pamutipar szerepét senki sem vitatja, és az ipari forradalom elsődleges színhelyének tekintik, mert

- az első gyorsan kibontakozott nagyipar volt, mely új típusú kapitalisták és gyári munkástömegek osztályellentétét exponálta;
- az első volt, amelyik nagy teljesítményű erőgépek széles körű alkalmazására megfelelő gépparkot valósított meg és
- nyílt piac-struktúrára épült fel, hiszen nyersanyagellátása 100%-ban importon nyugodott, termékeinek 50–60%-át exportálták.¹³

⁷ 1731–40 éves átlag 97 807 lb 1741–50 éves átlag 46 316 lb 1751–60 éves átlag 64 139 lb 1761–70 éves átlag 75 887 lb

⁸ Hills, 1970. 213–25.

⁹ Usher, 1920.

¹⁰ Ezt sejteti Ashton nyomán Tolnai Gy. írása is, amikor így összegez: „... the textile industrial revolution took its course from 1764 to 1785 in a mere two decades.” Annales, Sectio Historica, XIV. (1973).

¹¹ Endrei, W.: Energie hydraulique et revolution industrielle. Francesco Datini Intézet (Prato) 1983. évi tanulmányi hetén tartott előadás.

¹² Hartwell, 1965. 166.

¹³ Bythell, 1975. 340. Később ez az arány még növekedett is: 1874–75-ben az angol pamutszövettermelés 74%-a kivetelre került.

És mégis: vannak meggondolandó diszparitások ebben az indokolásban. Az egyik mindjárt az, hogy 1770 előtt gyakorlatilag nem is létezett igazi pamutszövetgyártás Angliában, hiszen mint tudjuk, a nyomott pamutáru tilalma miatt tiszta pamutszövet számottevő mennyiségben nem is készült. Legközelebb talán a barhendtakácsok álltak a szakmához, azonban láncnak lent használták.¹⁴ Ezt támasztja alá Anglia külkereskedelmi statisztikája is. Nemcsak a pamutfonal importja mozgott szerény keretek között, hanem a nyers pamuté sem érte el a len 30, a selyem 15%-át, az importált kalikót (nyomott kartont) pedig reexportálták.¹⁵

Mire kellett hát a pamutfonal a tarkán szőtt pamutszövet (gingham), barhend és (a tiltott, de gyártott) kartonon kívül? Az egyre divatosabb férfi – és kisebb mértékben női – harisnyára, mely a rokokó divat fontos alkotóeleme volt.

Az angol harisnyakötőipar három (Midland Counties-nak nevezett) grófságban, Nottinghamshire-ben, Leicestershire-ben és Derbyshire-ben összpontosult. A kötőgépek száma itt a 18. században gyorsan emelkedett:

	Anglia	Midland	%
1664	660	150	25
1727	8 000	3 500	45
1753	14 000	10 000	71
1782	20 000	17 350	87 ¹⁶

Nincs ugyan statisztikánk arról, hogy a harisnya milyen arányban oszlott meg a fésűsgyapjú, selyem és pamut között. Azonban olcsósága miatt és a finom indiai pamutfonal kedveltsége miatt el kell fogadnunk Rapley vélekedését, hogy már 1750 táján „cotton was as much in demand as silk . . .” 1800-ra pedig „plain white cotton hose constituted the largest part of the hosiery market”.¹⁷

Így azután érthető, hogy mind Hargreaves, mind pedig Arkwright harisnyakötő manufaktúrással társult, és az első géprombolás után Nottinghambe – máig is az angol kötőipar metropolisába – költözött: itt állt a két szomszédgyár, alig 100 yardnyira egymástól 1769–1778 között.¹⁸ Nottinghami kötők buktatták el felszólamlásukkal Hargreaves szabadalmi bejelentését, és tízen közülük megvették utóbb Arkwright licencét, partnerséget vállaltak fonógyárak alapításában.¹⁹

¹⁴ Bythell, 1975. 343.

¹⁵

	1752–54 ezer £	1772–74 ezer £
Kalikóimport	401	697
Selyemimport	671	751
Lenrostimport	397	481
Pamutimport	104	137
Pamutfonalimport	250	424
Pamutszövet export	83	221
Kalikó reexport	409	701

¹⁶ Chapman, 1974. 19. A statisztika folytatása a következő:

1812	26 608	25 168	88
1833	33 000	28 000	87
1844	48 482	43 980	91

¹⁷ Rapley, 1975. 33.

¹⁸ Aspin-Chapman, 1964. Térkép 28. l. mellett.

¹⁹ Uo. 37–38.

Azonban mindkettejük méltatlanul elfeledett előfutára, Lewis Paul 1739-ben is a harisnyagyártás céljaira konstruált fonógépet, nem pedig a takácsok számára.²⁰

Végül is nagyszámú licenccérlője érdekét követve Arkwright kezdeményezte a nyomott pamut-szövetek tilalmának feloldását, ami 1774 óta minden akadályt elsőprő fejlődést biztosított a pamutipar számára.²¹ A fonás gépesítése tehát a kötőipar céljaira valósult meg, és az indító gyűjtásként hatva továbbította a nagy robbanáshoz szükséges energiát a pamutiparnak.

Vízkerék és gőzgép

A másik hiedelem, melynek felszámolására alábbiakban kísérletet teszünk, a gőzgépnek a textiliparban való akadálytalan és gyors bevezetését illeti.²²

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy az emberi izommunka felhasználása szívósan tovább él, bármily kevésbé racionális is. A jennyket és csévlőgépeket a 20. századig ember karja forgatja, a hengernyomógép időleges versenytársát, a teljesen vasból készült perrotint kézihajtására is alkalmas forgattyúval gyártották, a tekintélyes posztógyáros Clark-család első gépeit két vak ember hajtotta 1810 körül.²³

Átmenetileg jelentős szerephez jutott az állati izomerő. Paul és Wyatt számmal hajtotta fonógépeit, Arkwright első gyárában 6, majd 9, Hargreaves-ében 8 ló szolgáltatva az energiát. Sok helyütt még a gőzgép előretörése idején is vegyesen alkalmaztak állatokat is. Aiken például „12 nagy fonógépet vízzel hajt egy sor kisebb mellett, melyet lovak forgatnak.”²⁴ A ló olcsóbb volt,²⁵ de az emberhez hasonlóan gyorsan kifáradt.

A nagyüzemi gyártás jellegzetes erőgépe a vízimalom volt az első fél évszázadban, az angol nyelvben ennek emlékét őrzi a máig használatos „mill” (pl. spinning vagy weaving mill) kifejezés.

Arkwright gyárai nagyrészt, így pl. a híressé vált, és világszerte utáztott cromfordi gyár a derbyi selyemfilatóriumhoz hasonló meghajtási rendszerű, sokemeletes típust képviselték.²⁶ A transzmissziós rendszer már vas fogaskerekeket alkalmazott, de eléggé bonyolult volt, és egyenetlenül működött, márpedig az egyenletes lágy mozgítás a fonás sine qua non-ja máig is.²⁷ A felhasznált vízkerekek mérete állandóan növekszik. 1790 után 15 láb (4,6 m) átmérőjű és 12 láb hosszú (3,7 m) lapátkerék 804 orsót (és a hozzátartozó előfonógépeket) hajtotta.²⁸ Ebben a korban nem ritka, hogy lovakat használnak fel a vízkerék feletti duzzasztó feltöltésére, de ennél is érdekesebb, hogy esetenként gőzgépet alkalmaztak erre.

Már 1777-ben így ír Watt társának, Boultonnak: „Mr. A(rkwright) has built a mill and the Miners had left down his water, so that it cannot move . . .” és ezért „tűzgépet” kér a víz visszapumpálására.²⁹ Nem tudjuk, ezt a megbízást teljesítették-e, de 1790 után több levelünk is van arról, hogy a vízkerék mozgását nyári szárazság idején gőzgéppel biztosították.³⁰ Előfordult, hogy a gőzgép

²⁰ Uo. 33.

²¹ Mantoux 1958. 208.

²² Nem áll Tolnai vélekedése, mely szerint 1785-ben rendszeresen fontak volna gőzerő igénybevitelével. Boulton és Watt 1785-ben 2, 1786-ban 4, 1788 és 89-ben csak 2–2 gőzgépet gyártott a textilipar részére. Összesített teljesítményük ebben az öt évben kb. 100 LE.

²³ „They had had a blind man to turn the carding engine named Shem Reed, and they got another carding engine and got Ham Reed the blind brother of Shem to turn . . .” írja visszaemlékezéseiben egy volt munkás. Idézi K. G. Ponting: *The Clarks Records* h. n., é. n. 9.

²⁴ Hills, 1970, 87–9.

²⁵ Tann, 1973. 198. szerint 50–150 £-ba került egy lovas járgány.

²⁶ Hogy az alig 14 mérföldnyire fekvő archetípust mind ő, mind Strutt ismerte, nem kétséges. Fitton-Wadsworth 1958. 64. A rendszer lényegét l. Endrei W.: A többemeletes gyár keletkezése, Magyar Textiltechnika, 1957/5–6.

²⁷ „Je crains bien, que de parçails morceaux ne puissent être fait dans nos fonderies” – írja Holker, az angol közlőművek „ont le mouvent plus doux . . .”

²⁸ Hills, 1970. 101.

²⁹ Fitton-Wadsworth, 1958. 80.

hajtotta gyár visszatért a vízajtásra; mind Arkwright, mind Peel idegenkedett előbbtől. Egy fonógyáros Boulton and Wathhoz intézett leveléből idézünk (1783): „We want one (mármint gőzgépet) to work a Cotton Mill for 3000 spindles – we beg to be informed if you are certain it will work as steadily as water – as I find Mr. Arkwright was obliged to alter one he erected at Manchester to a Water Wheel. Our friend Mr. Peel of Burton is in some doubts an Ingin being Smooth enough . . .”³¹

És ez a lényegbeli kifogás a század végéig a gőzgéppel szemben. A Savery és Newcomen-típusú gépek sohasem hidalták át ezt a fogyatékosságukat, Watt viszont már 1785-ben büszkén írja, hogy gőzgépek gyártásában jártas cége, „which are applied immediately to the moving mills, without water-wheels”³²

Mégis a vízienergia hasznosításának dominanciája egyszerű gazdasági megfontolásokból tovább tartott egészen a 19. század közepéig – már ahol rendelkezésre állt. Nem ritkán ez idő tájt a 100–200 LE-s vízkerék-installációk,³³ és csak emlékeztetünk arra, hogy az első magyar textilipari gőzgép (1836) is csak a nyári vízhiány pótlását szolgálta Gácsott. Angliában még 1840-ben is – amikor a gőzgép beruházási költségei már csak 35%-át tették ki a vízkerék felállításának –, olcsóbb volt az utóbbi üzemeltetése (Éves ksg £/LE):

	Vízi-	Gőzenergia
Tőkeszükséglet		
Vízi jogok megszerzése	200	–
Gőzgép ára	–	150
Vízikerék ára	190	–
Alapozás	90	20
Amortizáció (6%)	29	10
Üzemelési költség		
Szén	–	35
Munkabér	–	7
Fűtés	11	–
Szállítás	8	–
	48	52 ³⁴

A kezdeti időszakban viszont a beruházási költségek is igen magasak voltak – általában 200–300 £-tal többek kerültek a közepes méretű gőzgép – hozzá pedig Watt-ék 5 £/LE licenclíát is szedtek.³⁵ Ráadásul az első 15 gőzgép szinte kivétel nélkül problematikusnak bizonyult,³⁶ és óriási energia-vesztéssel járt. Egy gyapjúgyár LE hasznosítása 1796-ban így festett:³⁷

Nominális erő	40 LE
Ebből gőzgép mozgására	25 LE
25 kártoló és előfonógép mozgására	14,5 LE
Egyéb gépek	0,5 LE

³⁰ Hills, 1970. 102 és 137.; Hills-Pacey, 1972. 31.

³¹ Hills, 1970. 137.

³² Uo. 144.

³³ Uo. 107–109. és Tann, 1973. 199.

³⁴ P. Temin: Steam and Waterpower in the Early Nineteenth Century. Journal of Economic History XXVI (1966) 187. A Fairbairn-cég 1834-ben még mindig 700 LE-nyi vízi és 400 LE-nyi gőz erőgép-installációt hozott létre. Hills, 1970. 95.

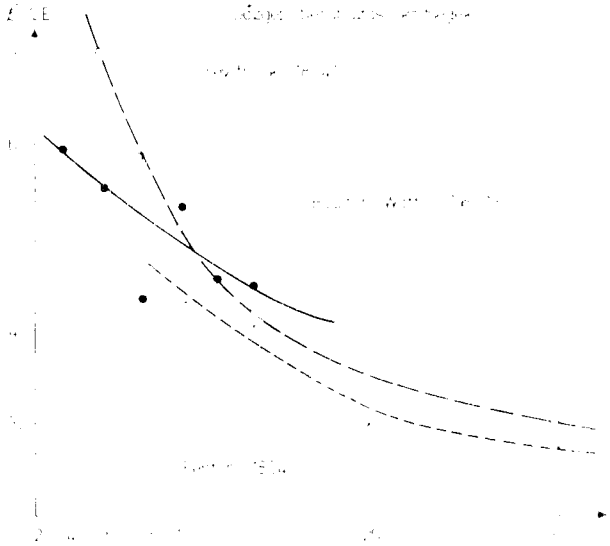
³⁵ Hills, 1970. 145.

³⁶ Uo. 162.

³⁷ Hills-Pacey, 1972. 36–38.

Ha ehhez megjegyezzük, hogy a kalorikus energia hasznosítása még 1850-ben sem haladta meg a 3%-ot, talán érzékeltettük, milyen költséges kényszermegoldásnak minősült 1800-ig a gőzgép alkalmazása a textiliparban. A 19. század elején 40–60 £/LE volt egy Watt-féle gőzgép üzembeállításának normája.³⁸

Más cégek olcsóbb erőgépet szállítottak, minőségük gyengébb, bár kielégítőbb volt. A költségeket a Fenton, Trevithick és Boulton and Watt cégek számláinak Tann által közölt kivonatából grafikonunk kísérli meg érzékeltetni. Ekkor azonban a vízikerek még lényegesen olcsóbb a gőzgépnél.

Ehhez még egy adat hiányzik: az egyes munkagépek által megkövetelt erőszükséglet. A vélemények a 18. század végén erősen divergáltak, a tapasztalat sokszor eltért az elméleti számításoktól, mert az áttételi és más súrlódási tényezők különböztek. Buchanan 1808-ra alábbi szabályt adja végfonógépek orsószáma vonatkozásában:

1 LE-vel hajtható	100 water (pamut) orsó
	75 water (len) orsó
	700–1000 mule orsó

beleértve a hozzátartozó kártoló- és előfonórendszereket.³⁹ Ha ehhez hozzátesszük, hogy 1000 mule-orsó ez idő tájt kereken 400 £-ba került, világossá válik: a gőzgép beszerzése 10–15%-kal drágította a beruházást.

Tájékoztatásul álljon itt néhány egyéb korai géptípus LE szükséglete (Saunders szerint)

3 kártológép	1 LE
1 bontógép (kicsi)	1 LE
7 kefélgép	1,5 LE
kalapácsos kalló	1,5 LE
7 nyírógép	2 LE
1 bolyhozógép	4 LE

³⁸ Hills, 1970. 167.

³⁹ Hills-Pacey, 1972. 27.

A fonás átvitt munkaideje szempontjából azonban elegendő leszögeznünk, hogy 100 water orsóra számítva 45–65 £ 100 mule-orsóra pedig 9–15 £ beruházási költséget kell legalább figyelembe vennünk. A gőzgép leírását ekkor általában 15–20 év alatt eszközölték (6%), a szén ára tetemes volt.

Az automaták

Az ipari forradalom sikerének van egy szellemtörténeti vonása is, amely röviden a találmányokkal szembeni attitűd gyökeres változásával függ össze. Azt régóta tudjuk, hogy az ipari privilégium fogalmának változása, birtoklásának céhekről egyénekre való fokozatos átruházása és ezen belül a szabadalmi törvények (Velence 1474, Anglia 1624, USA 1790, Franciarszág 1791) rendszere éppúgy tükrözi ezt a polgári vívmányt,⁴⁰ mint a feltalálók társadalmi megbecsülésének az antik hagyományokkal ellentétes alakulása.⁴¹ E szellemtörténeti fejlemény sok ágazatának egyike az automaták alkalmazásával, helyesebben hasznosításával jellemezhető alapvető szemléletváltozás.

Közismert, hogy az antik Héron óta a középkori óraműgyártókig az automataszerkezeteknek a szórakoztatás volt egyedüli céljuk. Bonyolultságuk a 18. század elejéig jelentősen megnőtt, annyira, hogy de la Condamine rajzoló, Vaucanson furulyázó, Maillardet kocsit hajtó robotembert mutatott be a Francia Akadémiának.⁴²

A 18. század közepe mélyreható változást hozott. Nem azáltal, hogy több mérnök lánész szentelte idejének tetemes részét szerkesztésükre, azért sem, mert az automatikus vezérlés számos fontos alapelemét, mint pl. a lyukkártyát és a cserélhető excentert ekkor találják fel. Nyugodtan állíthatjuk, hogy a mai kibernetika is ebben az időszakban gyökerezik: Watt centrifugál-szabályozója mellett különösen L. Breguet automatikus óraszabályozója és önfelhúzó találmányai (1780–1793) vagy Ch. Babbage mechanikus számítógépe (1823) messze megelőzik a korukat.

Sokkal inkább azért, mert az eddig játékszernek elkényvelt automaton a megváltozott társadalmi helyzetben elkezdte kifejteni hatását a gyáriparra, megtermékenyítve a feltalálók képzeletét.

Vaucanson 1741-ig automatákat épített, utána már csak selyemcémázó-, csévéelő-, forgácsoló- és más hasznos gépek szerkesztésével foglalkozott. Esztergájával Maudsleyt, szövő-mintázóberendezésével Jacquard-t előzte meg egy nemzedékkel. A feltalálók elkezdték gépeiket – különösen, ha egy bonyolultabb műveletsort vettek át az embertől – automatának, önműködőnek, angolul „self-acting”-nek elnevezni. A sort az 1799–1825 között kifejlesztett szelfaktor, a mule-jenny utóda nyitotta meg, és az automata távirón (1846) keresztül az automobilig (1887) tucatnyi elnevezés hirdette az elv tudatos bevonulását a termelő technikába.⁴³ 1883-ban jelent meg Brewster kitűnő műve,⁴⁴ mely miután Jacquet-Droz, Kempelen és Maillardet automata bábuait ismertette, így folytatja: „Az automata-kiállítások iránti szenvedély, mely a 18. századot jellemezte, . . . igényes gépek szerkesztésére ösztönzött. Gépelemek ugyanazon kombinációja, mely a pókot mászni és a varázsló pálcáját mozgatni készítette (mindkettő Maillardet találmánya), későbbi években nagyobb jelentőségű célok szolgálatába állt. Azok a kerekek és áttételek, melyek csaknem megtévesztették érzékeinket aprólékos pontosságukkal, most újra feltűnnek elképesztően nagy kivitelben fonó- vagy gőzgépeinken.”

Ismerjük e korból egy mutatványos plakátját, amely egy teljes önműködően mozgó gyapjúmanufaktúra makettjét propagálja. A Hágában bemutatott csodaszerkezetben 33 emberi alak végzi a gyapjú megmunkálását nyírástól posztóajtólásig. „Ezt az egyedülálló darabot . . . 3222 fogaskerék tartja mozgásban” vagyis alakonként csaknem 100. A figurák majd félméteres nagysága sejteti a nézőkre gyakorolt hatást.

⁴⁰ *Gomme*: Patent of Invention (London, 1948.).

⁴¹ Ezt a szempontot Sombart domborította ki először, felsorolva azon fejedelmek, főnemeseik és magasrangú tisztviselők nevét és alkotásait, akik a 17–18. században feltalálóként tevékenykedtek, illetve ennek köszönhetően magas méltóságokra jutottak. *Sombart*, 1924. I. 465–477.

⁴² *Feldhaus Lexikon „Automaten”* címszó.

⁴³ Múlt századi angol lexikonok már így határozzák meg az Automata fogalmát: „Láthatatlan szerkezettel hajtott gép, mely emberek vagy állatok tevékenységeit pótolja vagy utánozza: önmozgó gép.” (The Household Dictionary of English Language, London, 1880 körül.)

⁴⁴ *D. Brewster*: Letters on Natural Magic. London, 1833. 286–96.

A nagy ipari forradalom feltalálójának naiv hitét, hogy automata készülékekkel minden emberi tevékenység szimulálható, jól példázza Edmund Cartwright, aki így beszéli el találmányára eredet-történetét:

„1784 nyarán Mattlockban tartózkodtam, s néhány manchesteri úrral Arkwright fonógépéről beszélgettünk. Egyikük megemlítette, hogy amint Arkwright szabadalma lejár, annyi fonoda létesül, és annyi fonal készül majd, hogy nem lesz elég munkaerő, mely leszője. Erre azt feleltem, hogy Arkwrightnek fejét kellene törnie egy mechanikus szövőgép tervezésén.

A jelenlevők egyértelműen úgy vélték, hogy ez a probléma megoldhatatlan. A felsorolt érveket nem értettem, mert az ideig még nem láttam senkit szőni. Mindenesetre kétségbe vontam a feladat kivihetlenségét, megjegyezve, hogy nemrég sakkozó automata volt látható Londonban. Nos, uraim, mondtam, csak nem akarják azt állítani, hogy nehezebb olyan gépet építeni, amelynek szőnie kell, mint olyat, amely azt a sok bonyolult mozdulatot végzi sakkjárák közben.”

Az automata fogalmának bővítése odáig terjedt, hogy A. Ure⁴⁵ a gyárat par excellence automatának tartja, amikor így szól róla:

A gyár . . . „egy roppant automata, mely különböző mechanikai és öntudattal bíró szervből van összetéve;⁴⁶ e szervek egyetértésben és megszakítás nélkül hatnak, hogy egy és ugyanazt a tárgyat termeljék, és így mindnyájan alá vannak vetve egy önmagát szabályozó (self regulated) mozgató erőnek.”

Ennek megfelel az egyes textilgépekkel kapcsolatos terminológiája is, amikor „önműködő festő- és öblítőgépekről”, a „lenfonás automatikus rendszeréről”, „fonóautomatákról” tesz említést.⁴⁷ Hasonlóképpen vélekedik Baines: „. . . a fonási eljárást elemeire bontva annak műveleteit automatikus gépek látják el, amelyeket idegen, közös hajtóerő mozgat, úgy, hogy az embernek nem marad végül más feladata, mint a gépek irányítása.”

A szóhasználatot átveszi Marx is, amikor hangsúlyozza, hogy a munkaeszköz a tőke termelési folyamatába ágyazva fokozatosan átalakul, és a metamorfózis utolsó tagja, . . . „a gép, vagy jobban mondva a gépi berendezés automatikus rendszere.” Nem kétséges, hogy ez a jelentés- és szemlélet-változás, amely az ipari forradalom kezdete óta a közfelfogásban végbement, nem elhanyagolható mértékben járult hozzá a vállalkozó kedv irányának módosulásához is. Az író, fuvalózó és (csaláson alapuló) sakkozó automata látványa nemcsak a laikus nézőben, hanem a tőkésben is megindított egy némileg pragmatikusabb gondolatort: bármilyen emberi tevékenységet el tudnak végezni gépek is – azok birtoklása gyors meggazdagodást ígér –, fogadjunk hát fel egy feltalálót, vagy vegyük meg a szabadalmi licencet.

IRODALOM

- C. Aspin – S. D. Chapman: James Hargreaves, Helmschore, 1964.
 D. Bythell: Die Anfänge des mechanischen Webstuhls, in: Hansen – Rürup: Moderne Technikgeschichte, Köln, 1975. 165–88.
 S. D. Chapman: Enterprise and Innovation in the British Hosiery Industry 1750–1850. Textile History, 5 (1974) 14–37.
 W. English: John Kay – The Man who started it All. Textile Manufactures, 1966. May.
 Fitton Wadsworth: The Strotts and the Arkwrights. Manchester, 1958.
 R. M. Hartwell: The Causes of the Industrial Revolution. Economic History Review Sec. Series XVIII (1965) 164.
 R. L. Hills: Power in the Industrial Revolution. Manchester, 1970.

⁴⁵ Ure 1835. A művet Marx mind a Politikai gazdaságtan bírálatában (Bp., 1972.), mind a Tőke I. 13. fejezetben többször idézi.

⁴⁶ Ezt a gondolatot tudomásunk szerint Adam Ferguson fejtette ki, és Marx már a Filozófia nyomorúságában idézi: „A manufaktúrában a tökéletesség abban áll, hogy nélkülözni lehet a szellemet, és a fej közreműködése nélkül üzemeltetett műhely olyan gépnek tekinthető, melynek részei emberek.” MEM 4. Bp., 1959. 140. (A fordítást a német kiadás szövege alapján módosítottuk.)

⁴⁷ Ure, 1835. 369, 227, 367.

- R. L. Hills—A. J. Pacey*: The Measurement of Power in Early Steam – Driven Textile Mills. Technology and Culture, 1972/1.
- R. Koebner*: Adam Smith and the Industrial Revolution. Ec. Hist. Review, Sec. Ser. XI. No. 3. (1959).
- P. Mantoux*: Industrial Revolution. London, 1958.
- J. Rapley*: Handframe Knitting. Textile History, 6 (1975) 18–51.
- W. Sombart*: Der Moderne Kapitalismus I–III. München–Leipzig, 1929.
- J. Tann*: The Employment of Power in the West-of-England Wool Textile Industry 1790–1840. Textile History and Economic History – (Mann emlékkönyv). Manchester, 1973.
- A. Ure*: The Philosophy of Manufactures: or an Exposition of the Scientific, Moral and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain, London, 1835.
- A. P. Usher*: The Industrial History of England. Boston–New York, 1920.

BÓKA ÉVA

Charles de Ferriol márki portai követsége (1699–1703)

Ferriol márki Franciaország portai követe (1699–1709) ismert a magyar történeti irodalomban, a Thököly-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc külpolitikáját érintő munkák többsége említést tesz a követ tevékenységéről. A címben jelzett időszakot érintve utóbb Benda Kálmán írt tanulmányt Rákóczi Ferenc török politikájáról (1702–1705), melyben a szabadságharc török kapcsolatainak elemzése során átfogó képet nyújt a török politikai helyzetről, Rákóczi és Thököly kapcsolatáról, és a francia portai politika tárgyalása során kitér Ferriol tevékenységére is.¹ Az általa felvetett problémákhoz kapcsolódva – a kérdést a magyar–francia kapcsolatok oldaláról vizsgálva –, gazdag forrásanyag alapján teszi fel a kérdést Köpeczi Béla: „Elfogadható-e a török szövetség francia közvetítéssel?” a magyar felkelők számára? A válasz keresése közben tárgyalja a „közvetítő” francia követ tevékenységét.²

Vajon mi vitte rá a francia politikát arra, hogy a 18. század fordulóján a többek egybehangzó véleménye szerint már olyannyira hanyatlónak ítélt Török Birodalomhoz forduljon segítségért, és Ferriol által a Habsburgok elleni támadásra, vagy legalábbis magyarországi hadmozdulatokra, és 1703-tól a magyar felkelők megsegítésére hangolja a törököket? Van-e realitása ennek a politikai tervnek a karlócai béke után? A választ Ferriolnak 1699 és 1703 közötti jelentései, levelezése, és emlékirata alapján keressük.³ Ez az anyag Ferriol követségének csak az első szakaszát öleli fel, amely azonban – pontosabban a franciák hochstadti vereségéig – a francia portai politikának egy önmagában is egységes szakasza.

1699-ben, amikor XIV. Lajos konstantinápolyi követté nevezte ki Ferriolt, a francia portai politikát mindenekelőtt két dolog határozta meg. Egyrészt a spanyol király súlyos betegségéről szülfingozó hírek. S mivel II. Károlynak nem volt örököse, így most a 17. század második felét végigkísérő diplomáciai küzdelem a spanyol örökségért minden eddiginél nagyobb súllyal került előtérbe. A Habsburg- és a Bourbon-dinasztia küzdelme a spanyol trónért már tulajdonképpen a pireneusi békével megkezdődött 1659-ben, amikor XIV. Lajos feleségül vette a gyermek Mária Teréziát, akinek a spanyol trónról való lemondása korántsem volt egyértelmű.⁴ A spanyol örökség diplomáciai úton való megosztásának a gondolata a német fejedelemségekben merült fel először. 1668-ban így sor került egy titkos felosztási szerződés aláírására Bécs és Versailles között, amelyben a két hatalom felosztotta egymás között a spanyol örökséget II. Károly halála esetére. Ezt az első felosztást a század végén még két felosztási megállapodás követte, amelyeket az angol–holland

¹ Benda Kálmán: II. Rákóczi Ferenc török politikájának első éve. Történelmi Szemle, 1962/2. 189–207.

² Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966. Lehet-e francia közvetítéssel török segítséget elfogadni? c. fejezet, 64–75.

³ Ferriol jelentéseit, leveleit alkalmam nyílt a párizsi Külügyminisztérium Levéltárában tanulmányozni 1699–1703 közötti időszakra vonatkozóan. 1704-re sajnos nincs saját anyaggyűjtésem. Ferriol követségének további mozzanatai nyomom követhetők Benda Kálmán és Köpeczi Béla idézett műveiben, valamint Pápai János törökországi naplóiban. (Pápai János törökországi napló. Válogatta, sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel ellátta: Benda Kálmán. Budapest, 1963.)

⁴ J. Droz: Histoire diplomatique de 1648 à 1919. Paris, 1952. 18.

diplomácia hozott létre a franciával együttműködve. A második felosztási szerződés 1697-ben József Ferdinánd bajor herceget jelölte örökösnek, aki azonban 1699-ben meghalt. S ekkortól kezdve a francia diplomácia lázas tevékenységbe kezdett, hogy egy új felosztási szerződést hozzon létre.⁵

A másik dolog, a karlócai osztrák–török békekötés, amely a francia–török évszázados Habsburg-ellenes „hagyományokban” látszott most zavart kelteni. Továbbá a békekötés által a Habsburgok éppen akkor erősödtek meg keleten, amikor aktuálissá vált a spanyol trón megszerzése. Ezek a Habsburg-ellenes hagyományok és általában a francia–török kapcsolatok⁶ azonban számos ellentmondással terhesek, melyek tisztázása meghaladná e tanulmány kereteit. XIV. Lajosról tudjuk, hogy a császárnak nyújtott segítséget az 1664-es török támadás idején, és Velencét támogatta titokban a törökkel folytatott hosszú háborúi során. A törökök viszont sokáig nem hajlottak a vasvári béke megszegésére. 1670-től kezdve azonban a francia politikai vezetés mindent megtett, hogy a törököket a Habsburgok elleni támadásra bírja, majd a súlyos török veszteségek után igyekezett az osztrák–török békekötést megakadályozni, amely erőfeszítései ellenére mégis létrejött.

A korabeli diplomáciai élet központjába kinevezett új francia követ helyzete korántsem volt könnyűnek nevezhető, bár Ferriol személyében a király ezúttal tapasztalt, a helyi viszonyokban jártas diplomatát küldött a török udvarba. Charles de Ferriol márki, Argental grófja egy metzi parlamenti tanácsos fia volt. Ahhoz a hivatalnok nemesi réteghez (noblesse de robe) tartozott, amely az államvezetés bürokratizálódó pozícióit fokozatosan sajátította ki a korszakban. A követ lázasan igyekezett megszerezni a nem kis karriert jelentő konstantinápolyi követi pozíciót. A királyi udvarban családja Torcy márkit, a külügyi államtitkárt környékezte meg, ő maga pedig Konstantinápolyból az akkor hivatalban levő francia követről, Castagnères de Chateaufortól kompromittáló jelentéseket küldött XIV. Lajosnak. Mindebben segítségére volt Castagnères titkára, Fonton.⁷

Ferriol 1669-ben részt vett Candia ostromában, majd rövid ideig Lengyelországban élt, ahonnan egy állítólagos kártyabotrány miatt távoznia kellett. A városi francia követ, Béthune 1675-ben Magyarországra küldte a segélycsapatokkal, ahol Thököly mellett egy tatár és egy török dragonyos ezredet vezényelt. Ferriol jelentéseket küldött XIV. Lajosnak a kurucok helyzetéről.⁸ A kuruc mozgalom születéséről így ír emlékiratában: „Láttam születését ennek az ügynek, amely 1676-ban kezdődött, a nymwegeni békéig én számoltam el ezekkel az ügyekkel, és én mutattam be Montecuccoli herceg leveleit Leslie generálisnak – aki a császári csapatok parancsnoka volt –, amelyekben tudatja vele, ha nem tudja megállítani a magyar csapatok áradatát, a császárt arra fogja kényszeríteni, hogy békét kössön Franciaországgal.”⁹ Amikor XIV. Lajos az augsburgi ligával folytatott háborúja során újra felkarolta a magyar felkelők ügyét és a török szövetséget, 1692-ben Ferriolt megbízottként küldte Castagnères mellé Konstantinápolyba, azzal a megbízatással, hogy segítse Castagnères-t abban, hogy a törökök a császár ellen támadjanak újra, és akadályozzák meg az osztrák–török békekötést. Az

⁵ A felosztási szerződésekről: *J. Béranger*: Le traité de partage secret de la succession d'Espagne. Revue d'Histoire Diplomatique 79. 1965.; *A. Legrelle*: La diplomatie française et la succession d'Espagne, I–IV. köt. I. La première traité de partage (1659–1697), II. La deuxième traité de partage (1697–1699), III. La troisième traité de partage (1699–1700), IV. La solution (1700–1725). Paris, 1835–1842.

⁶ A francia–török kapcsolatokra: *Flassan*: Histoire générale et resonnée de la diplomatie française. Paris, 1809. I–IV. köt.; *A. Legrelle*, IV. köt.; Recueil des instructions données aux ambassadeurs, XXIX. köt. Turquie, par P. Duparc. Paris, 1969.; *Louis Rousseau*: Les relations diplomatiques de la France et de la Turquie au XVIIIe siècle. Paris, 1908.; *D. M. Vaughan*: Europe and the Turk. A pattern of alliances, 1350–1700. Liverpool, 1954.; *G. Zeller*: Les temps modernes, II. köt. De Louis XIV. a 1879. Paris, 1959.

⁷ *Bonnac*: Mémoires historique sur l'ambassade de France à Constantinople, par Ch. Scheffer. Paris, 1869. 49–50. Ferriol követé való kinevezését állítólag Bonnaccnak és feleségének köszönhetette, aki a külügyi hivatal egyik vezető tisztviselőjének, Blondel premier commisnak volt rokona. *Saint Priest*: Mémoires sur l'ambassade de la France à Constantinople. Paris, 1877. 247. Ld. *Köpeczi Béla*: A Rákóczi szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966. 72.

⁸ *Bonnac*, 49.

⁹ Uo. Mémoire de Ferriol pour rendre compte de son ambassade (16 aout 1711), 127.

utastás kiegészítő része Thököly felkarolásával bízta meg a követet. Fel kellett mérnie Thököly hadierejét, és támogatnia kellett vagy Erdély megnyerésében, vagy egy újabb felkelés kirobantásában Felső-Magyarországon, és ez esetben a franciák pénzsegélyt ígértek számára. A nagyvezért figyelmeztetnie kellett arra, hogy Thököly nagy szolgálatokat tehet még a törököknek, ha oltalmat nyújtanak számára a birodalom területén, és lehetővé teszik, hogy itt összegyűjtse a magyar elégedetleneket.¹⁰ Ferriol Thököly kíséretében hét hadi cselekményben vett részt a szultánnal és a nagyvezérrel együtt Magyarországon. Így ír 1692-es küldetéséről emlékiratában: „Hét hadműveletben vettem részt Magyarországon, az első négyben Musztafa szultánnal és a nagyvezérrel. Küldetésem célja ellenségeink csel- szövésének keresztülhúása volt, akik William Paget-et és Heemskerck-et követi minőségben a határra küldték, hogy békejavaslatot tegyenek. Ennek az akciónak semmi hatása sem volt, zátonyra futtattam azt.”¹¹ Ferriol 1697-ben visszatért Franciaországba, és 1698. június 22-ig ott is maradt.

Ferriolt 1699. május 28-i követutasításában¹² politikai, kereskedelmi és a keresztény vallás védelmével kapcsolatos feladatokkal bízta meg a francia külügyi hivatal, továbbfolytatva mindezzel a francia–török kapcsolatok évszázados hagyományait. A francia portai követutasítások ugyanis az esetek többségében mindig ennek a három, egymással szorosan összefüggő dolognak a figyelembevételével íródtak, amelyek meghatározták a mindenkori török–francia kapcsolatokat. Mivel a követutasítás meghatározta a követ feladatait, és előírta számára a követendő politikai irányvonalat, ezért szükségesnek tartom a követutasítás bővebb elemzését, annak ellenére is, hogy mindez egy kissé megszakítja az események fonalát.

Hosszasan tárgyalja a követutasítás a kereskedelemmel kapcsolatos tennivalókat. Ferriolnak ezzel kapcsolatban el kellett érnie az 1536-ban Forest által megkötött, majd 1673-ban Nointel által megújított kapitulációk néven ismert kereskedelmi szerződések megújítását és pontos betartását. Biztosítani kellett a franciák levantei befolyásának további erősödését, a francia levantei kereskedelem szabadságát és a francia kereskedők védelmét. Bár a kereskedelem kérdésének tárgyalása nem tartozik szorosan vett témámhoz, nem szabad megfeledkeznünk annak döntő súlyáról a francia–török kapcsolatok alakulásában. Különösen figyelemre méltó ezzel kapcsolatban egy 17. század végi francia levantei kereskedelemről szóló emlékirat, amely kifejti, hogy bár csökkent a francia követek politikai tevékenységének jelentősége a Portán, mivel a törökök Európában előreláthatólag nem fognak már oly erővel támadni, hogy lekossák az európai országok erejét, a franciák levantei kereskedelmi érdekei mégsem engedhetik meg a követeknek, hogy a kapcsolatokat lazítsák.¹³ A Török Birodalom 17. század végi helyzetére vonatkozóan nagyon jellemző Braudelnek az a megállapítása – amelyet Ferriol jelentései is alátámasztanak –, hogy bár politika nem létezik a gazdasággal való kapcsolat nélkül, a Török Birodalom esetében mégis azzal a jelenséggel találjuk magunkat szemben, hogy a birodalom politikai hanyatlása, „dekadenciája”, nem vonta maga után a gazdasági élet hanyatlását. A politikai hanyatlás mellett a török kereskedelem ekkor még fenn tudta tartani funkcióját egy ősi, de azért még mindig hatékony kereskedelmi szervezeten alapulva.¹⁴

A vallás kérdésével kapcsolatban tudnunk kell, hogy a Török Birodalom területén élő keresztények a francia király védelmét élvezték. Erre vonatkozóan az első megállapodások még XI. Lajos idején születtek, majd a kapitulációk újra biztosították a jogokat a francia királynak. Továbbá a birodalom területén számos, még a kereszties hadjáratok alatt létrehozott keresztény templom, szent hely volt található, legfőképpen Palesztinában és Jeruzsálemben. A francia király védelme e szent helyekre is kiterjedt, amelyeket enélkül nagy valószínűséggel leromboltak volna az egyébként vallásilag oly toleráns törökök. A Ferriolnak adott instrukció a vallással kapcsolatban most a következőket

¹⁰ Recueil des instructions données aux ambassadeurs, XXIX. köt. Turquie, par P. Duparc. Paris, 1969. 159.; említi még *Köpeczi Béla*: „Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly felkelés helye az európai közvéleményben. Budapest, 1976. 27.

¹¹ *Bonnac*, 114.

¹² Recueil des instructions, i. m. 168–173.

¹³ *Saint-Priest*: Mémoires sur l'ambassade de France à Constantinople. Paris, 1877. Ld. C. G. Picavet: La diplomatie française au temps de Louis XIV, 1661–1715. Paris, 1930. 295.

¹⁴ *Fernand Braudel*: Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe–XVIIe siècle, III. köt. Le temps du Monde. Paris, 1952. 408–409.

tartalmazta: az utóbbi időben a katolikus vallás sokat veszített abból a szabadságból, amelyet a francia király törökországi befolyása biztosított. A szultán ellenséges magatartást tanúsít a keresztényekkel szemben, hátráltatja a keresztény templomok megjavítását, és keresztényüldözésekre is sor került, főleg az örmény és görög skizmatikusokkal gyűlt meg a bajuk a keresztényeknek. A francia király, mint a katolikus vallás legfőbb protektora a keleten, követeli tehát a szent helyek és a templomok védelmét. A francia követek terjesszék ki védelmüket a keleti misszionáriusokra is.

A követutasítás politikai téren a békesség további fenntartására utasította a követet, mivel Ferriol követi posztjának elfoglalásakor általános béke volt Európában.

A Habsburg-császár követével kapcsolatban azt az utasítást kapta, hogy kerülje a vele való vitákat, amelyekre nagy valószínűséggel számítottak. Figyelnie kellett a császár terveit, még akkor is, ha kevés esély volt arra, hogy a frissen megkötött békét bármelyik fél megszegje. Ha ezzel kapcsolatban bármit észlel, azonnal jelentenie kell a királynak, lehetőleg ne tegyen semmilyen lépést a király parancsa nélkül. A karlócai török–velencei békekötés bizonytalansága miatt Ferriol feladata volt megakadályozni az újabb török támadást Velence ellen.

A követutasítás kitért etikett-kérdésekre is, amelyeknek nagy volt a politikai jelentősége az adott korszakban. A portai etikett szerint a francia követ elsőbbséget élvezett a Portán a többi ország követével szemben, amelyben szimbolikusan az fejeződött ki, hogy a francia király befolyása volt a legerősebb a török udvarban. Ferriolnak továbbra is fenn kellett tartania a francia követek évszázados elsőbbségét.

A követutasításból kiderül, hogy a franciák a karlócai béke után is szerették volna változatlanul tudni portai pozícióikat. A békekötést nagy valószínűséggel csak ideiglenes fegyverszünetnek tekintették, és számítottak arra, hogy a törökök megpróbálják még visszaszerezni területi veszteségeiket, és ez esetben újra támadásra lehet majd bízni őket szükség esetén. Egyelőre azonban a nyugalom fenntartása volt az elsődleges politikai szempont ezen a területen, amíg az európai ügyekben lépés nem történik.

A korábbi portai pozíciók fenntartása azonban korántsem bizonyult oly könnyű feladatnak Franciaország számára. Míg 1690-ben Sir William Trumbull, III. Vilmos diplomatája (konstantinápolyi követ) a következőket állapította meg: „Bizonyos, hogy ezt a birodalmat inkább a francia érdekek irányítják, semmint a törököké”¹⁵, addig a helyzet az eltelt utóbbi 10 évben sokat változott. Az augsburgi liga háborúja idején – elsősorban kereskedelmi érdekek által hajtott – komoly rivalizálás kezdődött meg a francia, az angol és a holland követ között a portai elsőbbségért. Az angol politika a Habsburg-császár szövetségese lévén, 1692-től már a békekötés érdekében tevékenykedett. A rendezés egyik főszereplője lort Paget, bécsi angol követ volt, akit ekkor – I. Lipót császár kívánságára – Konstantinápolyba helyeztek át. Paget a portai vezetést egy angol–holland–osztrák egyeztetett politikai vonalnak akarta megnyerni. A franciáknak a ryswicki békekötésig sikerült kitartaniuk. A törökök csak a zentai csata után, amikor megérkezett Konstantinápolyba a ryswicki békekötés híre, kötötték meg a békét Karlócan.¹⁶ A Szent Ligában szövetszert országok külön-külön békét kötöttek a törökkel. Az osztrák–török béke értelmében a törökök magyarországi területei a Temesköz kivételével osztrák kézre kerültek, a magyar elégedetlenek ügye is lekerült a napirendről, amennyiben a törökök megígérték, hogy nem fogják támogatni őket. Mindezek után jogosan merül fel a kérdés, nem volt-e irreális Franciaország részéről makacsul ragaszkodni a korábbi portai pozíciókhoz?

*

Miután Ferriol 1699. december 12-én megérkezett Konstantinápolyba, audiencián jelentkezett Husszein pasa nagyvezérnél, aki december 25-én fogadta is őt „azoknak a Köprülüknak a házában, akik megkötötték a karlócai békét”¹⁷. 1700. jan. 5-én került volna sor a szultánnal teendő audienciára, amelyet azonban elnapoltak a törökök egy etikett-vita miatt, amely során Ferriol összeesetett a portai miniszterekkel. E felett az etikett-vita felett és általában az etikett-viták felett azonban korántsem szabad elsiklanunk, hiszen Európában épp ez idő tájt vitte tőkelyre XIV. Lajos az

¹⁵ A. C. Wood: The English Embassy at Constantinople 1660–1762. English Historical Review, 40. 1925. 545. (State Papers, Foreign Turkey, 20. Trumbull to Shrewsbury, I. july 1690.)

¹⁶ Uo. 546–547.

¹⁷ Mémoires historiques . . . i. m. 114.

udvari etikettet, és aprólékos részletességgel dolgozta ki a követek udvarban betöltött helyére és életmódjára vonatkozó szabályokat. Európa pedig a Versailles-hez hasonló szigorúságú hierarchiát szeretett volna létrehozni. A királyok között rangsort állított fel, és igyekezett elfogadtatni elsőbbségét az európai uralkodók között, ezáltal mintegy teoretikusan is megpróbálta kialakítani európai hegemóniáját. A ceremóniális szimbólika a Török Birodalom területén talán még bonyolultabb volt. Nagy volt azonban a különbség a francia és a török szokások között, olyannyira, hogy ez nehézkessé tette Versailles-ben a török küldöttek fogadását.¹⁸

Ferriol az audienciát megelőzően tárgyalta a portai miniszterekkel a fogadás körülményeiről, és előadta azt az igényét, hogy az audiencián ő is díszes, cobolyprémes kaftánt kapjon, ugyanolyant, amelyet Paget és Colyer, az angol és a holland követ kapott a karlócai békeközvetítésért, a békekötés színhelyéről Konstantinápolyba visszatérve. És amelyet előreláthatólag a rövidesen Konstantinápolyba érkező császári megbízott, Öttingen államtanácsos is kapni fog, mivel osztrák részről ő vett részt a béketárgyalásokon. Maurocordatos, a nagy politikai befolyással rendelkező portai főtölmács, aki a karlócai béke létrehozója volt török részről – és aki ezért államtanácsosi rangot kapott –, meglepődve hallgatta végig a követ kérését. Válaszában kifejtette, hogy a kérés teljesítése az audienciális szokások felborítását jelentené, mivel nyilvános audiencia esetén nem szoktak ilyen öltözetet adni, az angol és a holland követ a díszes kaftánt a békeközvetítésért kapják, mivel békét teremtettek a birodalomban. Ferriol válaszában elmondta, hogy a francia király követét a portai követek között az első rang illeti meg, és mivel a díszes cobolyprémes kaftán a tisztelet és a megbecsülés jele, így ő mint a francia király követe, nem jelenhet meg az angol, holland és (feltételezhetően) az osztrák követ között egyszerű öltözkében az első audiencián.¹⁹ A portai miniszterek azonban nem engedtek ebben a kérdésben. Ferriol a január 5-i audienciára francia öltözetben ment el, oldalán kardot viselt (koszperd).²⁰ A portai tisztségviselők, miután észlelték a köpenye alatt jól kirajzolódó nagy kardot,²¹ jelezték azt a nagyvezérnek, aki nem engedte őt a szultán elé, mondván, hogy a portai ceremóniális szabályok tiltják, hogy fegyverben jelenjen meg bárki is a szultán előtt, és erre még különben sem volt precedens. Ferriol arra hivatkozott, hogy elődje, Castagnères is kardot viselt az audiencián²² és mivel őt is megilletik elődei audienciális jogai, ő sem cselekedhet másképpen.²³ A portai vezetők hajthatatlanságát látva Ferriol távozott, s a francia hajók díszlövészei a szultán tiszteletére ezúttal elmaradtak.²⁴

Vajon mit jelképezett Ferriol kardja e szimbólumokkal és jelképekkel teleszőtt korszakban? Azt-e, amit Öttingennel kapcsolatban megállapít: ha Öttingennek is az övéhez hasonló nehézségei fognak támadni az audiencián, és ő is ragaszkodni fog ahhoz, hogy karddal az oldalán fogadják – ennek következménye a frissen megkötött béke megtörése lesz nemcsak az osztrákokkal, hanem a liga többi tagjával is.²⁵ A kard a háború jelképe lenne tehát, amelyről akkoriban már egyre többen beszélnek a spanyol örökség felosztása körüli diplomáciai csatározásoktól zajos Európában? Franciaország a leendő háborút sugallná „hagyományos” szövetségesének szimbolikusan, amelynek a megértését a törökök elodázní akarnák, Ferriol fejére zúdítva a kard körüli huzavonát, mintegy állandóan visszatérő és francia részről állandóan szorgalmazott kérdést, elfogadjuk-e a kardot, támadunk-e majdan? Franciaország mindenesetre „félíg kihúzni látszott kardját hüvelyéből” a törökökkel szemben, mintegy

¹⁸ C. G. Picavet 53.

¹⁹ Ferriol a királynak 1700. jan. 2. Correspondance du Marquis de Ferriol, par Émile Varenbergh Anvers 1870. 66–67. Ezentúl: Corr. de M. de Ferriol.

²⁰ Magyarországi s erdélyi bujdosó fejedelem Késmárki Thököly Imre secretariusának Komáromi Jánosnak törökországi diariumja s experientiája. Közli: Nagy Iván, Pest, 1861. 63.

²¹ La Motraye: Voyage en Europe, Asie et Afrique. La Haye, 1727. I. köt. c. útírásiában szintén leírja az első audiencián történeteket. Ő arról ír, hogy Ferriol egy hosszú kardot viselve ment az audienciára. 270.

²² Castagnères de Chateaufort emlékiratában maga is bevallja, hogy köpenye alatt ő is viselt egy kisebb tört. Mémoires historiques . . . i. m. 79–80.

²³ Ferriol az első audiencia botrányba fulladásáról és a kard körüli bonyodalmakról 1700. jan. 8-i levelében számolt be a királynak. Corr. du M. de Ferriol i. m. 75–76.

²⁴ Komáromi János, 63.

²⁵ Ferriol a királynak 1700. jan. 8. Corr. d M. de Ferriol, 81.

fenyegetve és egyben arra bátorítva őket, hogy uralkodjanak magukon, amíg a vihar elül, s ne áltassák a francia királyt más, számukra hasznot ígérő szövetséges keresésével.

A Habsburg-császár követe, a karlócai béke becikkelyezésére Konstantinápolyba érkező Öttingen államtanácsos Ferriolnál jóval szerényebb volt. Konstantinápolyba való bevonulásakor ő és kísérete horvát, magyar és törökös köntösökbe voltak öltözve. Meg is jegyzi ezzel kapcsolatban Komáromi János, hogy „a német császárnak az nemigen szolgálhatott méltóságára, hogy victorok lévén nem német köntösbe voltak öltözve”. Öttingen az audienciára menve sem vett fel német köntöst, hanem szokás szerint továbbra is a magyarosban jelent meg, és kardot sem kötött. A törökök az audiencián neki is cobolyprémes díszes kaftánt adtak, mint az angol és a holland követnek. Az audiencia feltűnően pompás volt. A császár ezüst ajándékai láttán a szultán arany cserepulykákban parancsolt tüzet – írja Komáromi János, Thököly első titkára, akinek sikerült bennmaradnia a belső udvarban, bár itt a törökök nemigen túrték az idegenek jelenlétét. Ferriol e pompával kapcsolatban megjegyzi, mintha a törökök a császár felé továbbra is nagyságukat és erejüket akarták volna szimbolikusan kifejezni.²⁶

Komáromi – bár nem önzetlenül – külön kiemeli Ferriol bátorságát a többi követ között, akik nemhogy kardot nem mertek kötni, de köntösük is törökös maradt.²⁷

Ferriol XIV. Lajostól kért utasítást arra vonatkozólag, hogy mit tegyen, hogyan viselkedjen a törökökkel szemben ezek után. XIV. Lajos ápr. 8-i válaszában arra utasította Ferriolt, hogy ragaszkodjon álláspontjához, és visszahívással fenyegette meg, ha nem tud cobolyprémes díszes kaftánban és karddal megjelenni az audiencián.²⁸ Ebben a kérdésben a király egyelőre rendíthetetlen maradt, mivel saját befolyásának csökkenését és az angol, holland és az osztrák követ befolyásának növekedését látta az etikett útján kifejezésre juttatni. XIV. Lajos változatlanul szerette volna fenntartani hatalmát és befolyását a Portán, ahol továbbra is a vallás és a kereskedelem protektora akart maradni. Ezzel kapcsolatban Castagnères is leírja emlékiratában, milyen nagy jelentősége van annak, hogy a király ne engedjen olyan megkülönböztetést tenni, hogy a francia követ csak egyszerű kaftánt kapjon.²⁹ Mindehhez szorosan kapcsolódik, hogy a szultán és a nagyvezér kifejezték elismerésüket Paget, az angol követ iránt, annak a békekötésben játszott szerepéért, és kérték III. Vilmost, ha lehetséges, ne rendelje még vissza Paget-et.³⁰

Hosszan elhúzódó vita kerekedett ezekből az etikett-vitákból, amely végigkísérte Ferriol egész követségét, a szultán így egyszer sem fogadta őt audiencián, az ügyeket a nagyvezéren keresztül intézték. Husszein pasáról, a nagyvezérről, Ferriolnak jó véleménye volt, „... a nagyvezér személyében nagy méltányosságot és mérsékletet látok Franciaország iránt” – írja róla Ferriol.³¹ A törökök igyekeztek rendezni az audienciális kérdést, de mivel a „kard-ügyet” formai újításnak tekintették, rendíthetetlenek maradtak. Mindennek ellenére Musztafa szultán 1700 elején XIV. Lajoshoz írt levelében továbbra is biztosította a francia királyt a két hatalom között régóta fennálló barátságról és a barátsági szerződések megújításáról.³²

Ferriol a követutasításnak megfelelően élénken figyelte az osztrák követet, akinek minden lépéséről beszámolt a francia külügyi hivatalnak. Politikai szempontból talán egyik legfontosabb megfigyelése Paget, Öttingen és Maurocordatos – a volt karlócai tárgyaló felek – együttműködésére vonatkozott. Öttingennel kapcsolatban ismét egy etikett-kérdést sérelmezett. Öttingen Portára érkezésekor Paget-et Ferriol előtt fogadta, tisztelgő látogatáson, annak ellenére, hogy az etikett-szabályok szerint e téren is a francia követet illette az elsőbbség, s Öttingen ezt nem vette figyelembe.³³ Öttingen

²⁶ *Komáromi János*, 58–63.; Öttingen fogadtatásáról Ferriol 1700. febr. 26-i levelében számol be XIV. Lajosnak. Ferriol a királynak, 1700. febr. 26. Corr. du M. de Ferriol, 93.

²⁷ *Komáromi János*, 65.

²⁸ *Louis Rousseau*: Les relations diplomatiques de la France et de la Turquie au XVIIIe siècle. Ambassade du Marquis de Ferriol (1700–1710). Paris, 1908. 29–30.

²⁹ *Bonnac*, 103.

³⁰ *A. C. Wood*: The english embassy at Constantinople, 547.

³¹ *Bonnac*, 129.

³² *L. Rousseau*: Ambassade du M. de Ferriol, 24–25.

³³ Ferriol a királynak 1700. febr. 26. Corr. du M. de Ferriol i. m. 94.; *Komáromi János*, 60.

és Ferriol kapcsolata nagyon feszült volt, ezzel kapcsolatban Komáromi János a következőket írta naplójában: „Ez a francia orátor igaz dolog a német követtel való nagy rendeket igen becsülte, de magát a német követet igen persequálta.”³⁴

A francia királyt mint a keresztény vallás protektorát is sérelem érte osztrák részről. Öttingennek a karlócai béke 13. pontja értelmében rendeznie kellett a katolikus vallás és a szent helyek ügyét, és biztosítania kellett a keresztény vallásszabadságot. Mindez azonban az évszázados hagyományok szerint a francia király jogköre volt.³⁵

Míg Ferriol a Portán a vallási és a protokolláris feszültségek megoldásával foglalkozott, addig a francia diplomácia Európában lázas tevékenységbe kezdett, hogy megnyerje III. Vilmost, Anglia és Hollandia királyát az új felosztási tervnek, amely XIV. Lajos unokáját, Anjou Fülöpöt jelölte spanyol királynak. III. Vilmos csatlakozott ehhez a felosztási tervhez, kész volt elismerni V. Fülöp királyságát, azzal a feltétellel, hogy Spanyolország és Franciaország nem egyesül egy fő alatt, ezáltal európai birodalmat hozva létre. Ő lett Európában a diplomáciai rendezés főszereplője, Bécsben Villars márki, a bécsi francia követ, és Hop, a bécsi angol–holland követ feladata az volt, hogy a császárt megnyerjék az angol–holland felosztási tervnek. A császár nem csatlakozott a felosztási tervhez, mivel abban reménykedett, hogy III. Vilmos már úgysem tudja sokáig tartani magát Angliában, és egészségi állapota is rossz.³⁶ Madridban Harcourt márki, a spanyolországi francia követ és Harrach, a császár köve te mérkőztek a spanyol udvar uralkodójuk számára való megnyeréséért.

Ezek az európai feszültségek a Portán is éreztették hatásukat. Ferriol hiába próbálta meg elkerülni a vitákat Öttingennel, június folyamán mégis vitába keveredett vele, melynek elmérgesedését Paget és Colyer, a holland követ közbelépése akadályozta meg. E vitáról Komáromi János is beszámolt naplójában.³⁷ Ferriol jún. 22-i levelében³⁸ a következőket jelentette a királynak: Maurocordatos, aki összejátsszik Öttingennel, valószínűleg mindent elmondott annak arról, ami Ferriol legutóbbi nagyvezérnél tett audienciáján történt. Így többek között azt is, hogy a nagyvezérnek Ferriol kijelentette, a keresztény uralkodók követei között őt illeti meg az első hely, és távol tartja magát attól, hogy az osztrák követ példáját és szíves előzékenységét kövesse. Ferriol várakozóan tekintett mindezek elébe, majd jún. 8-án a következő hírt hallotta: Öttingen Rohan ezredéből 4 francia katonát letartóztatott, akik Péterváradról a császár szolgálatából Belgrádba szöktek a francia követ védelme alá. Öttingen ezeket a dezertőröket vissza akarta küldetni Péterváradra, és ott karóba húzatni. Ferriol a katonák védelmére kelt, mondván, hogy mivel a katonák a szultán birodalmának területén vannak, csak a menedékjog megsértésével tartóztathatja le őket Öttingen. A katonák ügye így egyedül a szultánra és XIV. Lajosra tartozik. Ezért kérte Öttingent, szolgáltatassa ki neki a katonákat, aki azonban erre nem volt hajlandó. Ferriol látva az osztrák követ hajthatatlanságát, úgy döntött, hogy az utcán levő osztrákok közül hármat túsul ejt. Öttingen Maurocordatoshoz és Paget-hez fordult segítségért és tanácsért. Ferriol a nagyvezérnél, Husszein pasánál tett panaszt. A dolog lényegét Ferriol így fogalmazta meg a nagyvezérnek: „Az a veszély áll fenn, hogy a császár köve te kétségbe vonja a szultán autoritását, azzal, hogy a bíraskodás jogát egészen a szultán fővárosáig kiterjeszti a maga számára.” A nagyvezér nem akart a dologba beleavatkozni – Maurocordatos is ezt ajánlotta neki –, mivel ez a vita nem pusztán a foglyok körül folyik. Az ügy elmérgesedését látva mégis Ferriol javára döntött, mondván, ha nem sikerül megegyezniük, Öttingennek kettős kielégítést kell majd adnia, egyrészt a szultán, másrészt XIV. Lajos számára. Paget közvetítőnek ajánlkozott a vitában. „Mivel a német császár és a francia király egyelőre békében állnak egymással, felesleges, hogy a követek háborúskodást idézzenek elő” – jelentette ki, Ferriol azonban nem bízott Paget-ben, saját bevallása szerint nem tudott szabadulni attól a gyanútól, hogy az angol követ érdekei ne egyeznének Öttingenével, és hogy ne bátorította volna Paget őt abban, amit tett. A vitát végül a holland követ, Colyer közvetítése zárta le – akit Ferriol szívesen fogadott, régi jó barátját üdvözölte benne –, fogolycserével. A vitában Thököly Ferriol mellé állt, felajánlotta, hogy a pártján levő összes magyarral együtt segítségére lesz, szükség esetén.

³⁴ Komáromi János, 60.

³⁵ Ferriol à Marquis de cardinal de Bouillon, 1700. febr. 26. Corr. du M. de Ferriol, 102.

³⁶ Mémoires du maréchal de Villars, par le marquis de Vogué. II. köt. Paris, 266–267.

³⁷ Komáromi János, 60–61.

³⁸ Ferriol a királynak, 1700. jún. 22. Corr. du M. de Ferriol, 128–136.

Ugyanebben a levélben beszámolt arról is Ferriol, hogy csináltatott egy a szultán bárkájához hasonló díszes bárkát, amellyel sétahajózkodott. Nagy sértés volt ez a törökök számára, mivel a követ a szultán privilégiumát sértette meg ezzel.³⁹

Az audienciális etikett-vita feszültsége továbbra sem oldódott fel. Ferriol bizonytalanul érezte magát a Portán. 1700. júl. 12-i levelében a törökök álnokságát panaszolja. Kéri a királyt, amennyiben nem teljesítik a törökök az általa előterjesztett kéréseket, küldjön érte egy hajót, amellyel visszatérhet Franciaországba. „Meg vagyok győződve arról, hogy a törökök engem le fognak tartóztatni, hajlamosak a szélsőségekre, kincstáruk üres, nincs tengeri erejük, birodalmukat belső ellentétek feszítik szét.”⁴⁰

Nem tette Ferriolt túl népszerűvé a Portán az 1683-as török támadás felidézőjeként emlegetett Thökölyvel való kapcsolata sem, akit továbbra is támogatott, és jelentéseiben beszámolt helyzetéről, bár Thökölyvel és a magyar felkelőkkel kapcsolatban semmiféle utasítást nem kapott. A törökök a karlócai béke 10. pontjának értelmében ígéretet tettek arra, hogy a jövőben nem avatkoznak magyarországi ügyekbe, a magyar elégedetleneket pedig nem fogják támogatni, és nem fognak velük semmiféle kapcsolatot fenntartani.⁴¹ A magyar–erdélyi menekülteket Törökországban a határtól távol telepítették le. Az osztrák–török béketárgyalásokon előkerült Thököly személye, máig is vitatott azonban, hogy létezett-e az a bizonyos titkos megállapodás (titkos cikkely), amely alapján a birodalom távoli vidékére kell őt száműzni. Egyesek e titkos megállapodást létezőnek tartják,⁴² mások véleménye szerint ilyen megállapodás nem volt, és a száműzésre az alkalmat a Thököly szándékaitól féltő Portának az adta, hogy Thököly engedély nélkül elhagyta Konstantinápolyt, és a szultán Drinápolyba áthelyezett székhelyére ment megérdeklődni, a spanyol örökösödési háborúban terveznek-e bármit is személyével kapcsolatban.⁴³ Erről az állítólagos megállapodásról Ferriol sem tudott biztosat.⁴⁴

Thökölyt mindenestre a béke megkötése letörte, de hamarosan felülkerekedett benne a bizakodás, hitt abban, hogy Európában a háború hamarosan kiújul, és ez esetben szükség lehet még személyére. Megerősítette bizakodását, hogy a francia követ Portára érkezésekor az első között kereste fel őt.⁴⁵ Komáromi János pedig elmondja Ferriolról, hogy amikor az osztrák követ meg-

³⁹ Uo.

⁴⁰ Ferriol a királynak, 1700. júl. 12. Corr. du M. de Ferriol, 149.

⁴¹ A karlócai béke szövege: *Katona Stephanus*: Historia critica regum Hungariae XXXVI. köt. Buda, 1805. 106–107.

⁴² *Angyal Dávid*, Thököly életrajzírója a következőt írja ezzel kapcsolatban: Öttingen Bécsből kapott utasítás szerint főlemlítette a titkos, s Karloviczban ad protocollum mediatorum fölvetett cikkelyt, melynek tartalma szerint Thökölyt a Fekete-tenger távoli partjára kellene száműzni. *Angyal Dávid*: Késmárki Thököly Imre. Budapest, 1888. 263.

⁴³ *Acsády Ignác*: ezzel kapcsolatban a következőket írja: Teljesen téves az a régi felfogás, mintha Thökölyről vagy más ügyben Karloviczban a két kabinet titkos megállapodásra jutott volna. Hogy ez mennyire téves, kitűnik ama hosszú magyarázatból, melyet a császári követek az udvar számára készítettek, s amelyben pontról pontra értelmezték a karloviczi szerződés megállapodásait. Thökölyre nézve itt elmondják, mit ígért a török. Titkos szerződésről, vagy titkos cikkelyről nem volt szó, s a Thököly-ügyben mindkét fél csak szóbeli ígéretre szorítkozott, melyet Bécsben kötelezőnek sem tekintettek. Hogy később éppen a bécsi udvar hivatkozott a Thököly Imrere vonatkozó titkos megállapodásokra, az egyszerű félreértésből adódott. A fogalomzavart az is elősegítette, hogy török részről nem vezettek az egyes ülésekről jegyzőkönyvet, így a meghatalmazottak az idő múlásával maguk is elfelejtették, hogy bizonyos megállapodások milyen alakban születtek. *Acsády Ignác*: A karlócai béke története, 1699. Budapest, 1899. 60–61.

⁴⁴ Ferriol 1703. nov. 9-i levelében leírja, hogy amikor a nagyvezér érdeklődött tőle a magyarországi ügyek felől, és elkezdett panaszkodni Rákóczi azért, mert nem ismertetni terveit a Portával, ezt az alkalmat kihasználta arra, hogy érdeklődjön a nagyvezértől a karlócai béke titkos cikkelyéről, mivel Hasszan pasa, a konstantinápolyi kaimakam azt mondta neki néhány nappal ezelőtt, hogy van egy olyan cikkely, amely arra kötelezi a Portát, hogy ne tartson fenn semmilyen kapcsolatot a magyar felkelőkkel, és hogy Thökölyt száműzni kell Ázsiába. Ferriol levele a királyhoz, 1703. nov. 9. Corr. Pol. Turquie 40. köt. 145–146. fol.

⁴⁵ *La Morraye*: Voyages en Europe, Asie et Afrique. La Haye, 1727. 267.

érkezése után azt javasolta a francia követnek, inkább nem fog hozzá járni, mivel a franciák most a császárral békességben vannak, őket pedig ellenségnek tartják, Ferriol így felelt: „sőt inkább gyakrabban járjon hozzám Kegyelmed, és hogy ők idejöttek, semmit ne gondoljon velük, ha Kegyelmedet itt látják . . . , ha pedig az utcán találják Kegyelmedet, s valamit szólnak, jöjjön be az palatiumba s én patrocinálom.”⁴⁶ Ahogy azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a béke tartós lesz, Thököly helyzete úgy romlott fokozatosan. Továbbra is számított a Porta támogatására – írja Ferriol –, míg azonban ezekkel a számára jóleső gondolatokkal áltatta magát, addig valójában nyomorgott, nagy szegénységben élt. A törökök célszerűbbnek látták elválasztani őt a kuruc katonaságtól, akik számára Viddin környékén egy 1500 fős telepet hoztak létre. A katonák követelték vezérüket, a nemesek viszont kérték a Portát, akadályozza meg Thököly odaküldését, mert Thököly a szultánnak az egész nép számára nyújtott kegyességét mindig a maga javára fordította.⁴⁷

A Portára érkező Öttingen Thököly eltávolítását kérte a törököktől a Fekete-tenger távoli partjára, a karlócai béke titkos cikkelyére hivatkozván.⁴⁸ Ferriolnak később elmondta Thököly, hogy nővérei sürgetik őt, térjen vissza a császár hűségére. Samikor ez alkalommal Ferriol megkérdezte tőle, mik a szándékai ezek után, Thököly válaszában elmondta, hogy elhagyta minden pártfogója, nagy szegénységben él. Inkább szeretne meghalni, mint ilyen siralmas körülmények között vegetálni. Szívesen visszatérne Magyarországra vagy máshová, ahol rangjának és születésének megfelelően élhetne, de a törökök ezt nem engedik meg neki. Figyelemmel kísérik minden lépését, ő pedig szeretne kicsúszni a kezeik közül. Thököly meg volt győződve arról, hogy Ferriol sem engedné meg azt, hogy egy francia hajó Olaszországba vagy Franciaországba szállítsa őt. „Aggódok – írja Ferriol –, hogy a törökök rájönnek ellenkezésére, és voltaképpen jól jönne számukra egy ürügy arra, hogy elveszejtsék őt, és megszabaduljanak pártjának maradékától, akiknek a jelenléte kínos a számukra, és akiket csak a tisztesség kedvéért tűrnek meg, mindamellett nemigen tesznek túl sokat érdekükben.”⁴⁹

*

A Ferriol követségével foglalkozó francia történészek közül a követ kezdeti portai viselkedésében egyesek a királynak való feltétlen megfelelni akarást (Rousseau), mások a meggondolatlan botrányhőst, aki rontja Franciaország esélyeit a törököknél (Flassan), ismét mások a török udvar szokásaival való öntelt dacolást (Varenberg) látják.⁵⁰ Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a követ a francia külügyi irányítás utasításaival teljes összhangban cselekedett. Különben sem ez volt az első etikett-vita a francia követek és a török vezetők között, és ennyiben párhuzamot vonhatunk Ferriol, Nointel és Guilleragues követsége között.⁵¹ Ha viszont elfogadjuk Ferriol kardjának szimbolikus jelentését – a leendő háborút vagy a fenyegetést –, érthetővé válik a követ népszerűtlensége a

⁴⁶ *Komáromi János*, 58–59.

⁴⁷ Ferriol XIV. Lajosnak, 1700. ápr. 28. Corr. Pol. Turquie Aff. Êtr. 33. köt. 105. fol.

⁴⁸ *Angyal Dávid*, 263–264.

⁴⁹ Ferriol XIV. Lajosnak, 1700. aug. 25. Corr. Pol. Turquie Aff. Êtr. 33. köt. 219–220. fol.

⁵⁰ Flassan például a következőket írta Ferriolról: Ferriol szinte örömet lelte abban, hogy megsértse a török udvar szokásait. A bárka (caik) esete is ezt tanúsítja. A szultán sajátos pompával díszített bárkáját ugyanis senki sem utánozhatta. Ferriol ezzel azonban mit sem törődve, mégis hasonló csináltatott magának. Ily könnyedségek, amelyeket voltaképpen óvatlan provokációnak is tekinthetnénk, nem tették túl népszerűvé ezt a követet a Portán. Ferriol egy tipikus katona volt, „akit könnyebben el lehetett volna képzelni egy garnizonban, mint egy uralkodó közelében. Becsület-szabályai gyakran lényegtelen apróságokban merültek ki, amelyek azonban adott esetben kompromittálták őt és udvarának becsületét.” *Flassan*, IV. köt. Paris, 1809. 169–172.

⁵¹ 1676-ban XIV. Lajos visszautasította egy a törökök által javasolt formális szövetség tervét. A törökök a javaslatot továbbra is eredménytelenül szorgalmazták. A franciák hajthatatlanságára a törökök végül is egy súlyos etikett-vitát provokáltak. Ez volt az ún. „pamlag-vita”. Kara Musztafa, az új nagyvezér Nointel konstantinápolyi francia követet (1671–1679) az audiencián úgy fogadta, hogy ülőhelyét a nagyvezérénél alacsonyabban helyeztette el. Mindez az adott szituációban a francia felsőbbbség megsértését jelentette, szimbolikusan kifejezve. Hosszan elhúzódó etikett-vita keletkezett ebből, az audienciák 1677-től egészen 1683-ig szünteltek. XIV. Lajos visszarendelte Nointelt, a helyére kinevezett Guilleragues (1679–1685) az audienciális vitát csak követsége végére tudta rendezni.

béke-párt uralomra jutásakor a Portán. Vajon a kard körül kialakult vita ez esetben azt jelentené-e, hogy a törökök nagyon is értik a célzást, de egyelőre húzzák az időt, és várják az események alakulását?

A „jelkép” hamarosan szavakban is testet öltött. Ferriol 1700. augusztus 9-én a következő levelet kapta a királytól:

„Elutazása előtt Ön már tudott a spanyol király rossz egészségi állapotáról, és arról, hogy alattvalói milyen kis eséllyel számíthatnak arra, hogy a házasságából örökös fog születni. A király egészségi állapota nem javult az Ön elutazása óta sem, és már akkor előre láttam a háborút, amelyet halála elő fog idézni Európában. Anglia és az Egyesült Nemzetek királyával hozzáálltam azoknak a tennivalóknak a megvizsgálásához, amelyekkel meg tudnánk előzni a kereszténységet fenyegető újabb katasztrófát. Ennek az első együttműködési törekvésnek az eredménye egy egyezmény, amelyről másolatot fog kapni. Felszólítottam a császárt, hogy csatlakozzon ehhez a megállapodáshoz, 3 hónapos határidőt kapott az elfogadásra, és türelmetlenül várom a választ, a határidő ugyanis a végéhez közeledik. Ugyanakkor tájékoztattam Európa legtekintélyesebb uralkodóit azokról a kapcsolatokról, amelyeket Angliával és a Holland Köztársasággal kialakítottam. Ezeknek a hatalmaknak a miniszterei minden udvarban az enyéimmel összhangban cselekszenek, és én látom már, hogy az európai hatalmak nagy része a háború kiújulásától félvén, megpróbálja megelőzni azt, oly módon, hogy azok, akik a béke fenntartását kívánják, lépéseket tesznek a megnyugvásra, mivel elismerik, erőim elegendők arra, hogy fiam jogait támogassam, amennyiben érvényt akarok szerezni azoknak, és hogy egy hosszú háború után a császár csak egy kis részét tartaná a birtokában azon államoknak, amelyeket most a fiának pusztán az általános nyugalom fenntartása céljából ajánlok. Ez a hír már akkorra zajt csapott Európában, hogy kétségtelenül eljutott Konstantinápolyba is. Vagy Ön, vagy más valószínűleg nyilvánosságra is hozta ezeket a híreket, azért, hogy a portai minisztereknek legyen idejük meggondolni azt, hogy az Ottomán Császárságnak érdekében áll barátságom megtartása ebben a konjunktúrában. Az egyezmény, amelyet kötöttem, minden erőm felett szabad rendelkezést biztosít, így az egyezmény végrehajtására elegendő erőt tudok mozgósítani, míg a többit felhasználhatom arra, hogy ahol szükséges, az tiszteletben tartsák jogaimat. Jó lenne, ha a Portán maguktól is erre a következtetésre jutnának. Ez Ön részéről mindez fenyegetésnek tűnhet, cselekedeteiben azonban kerülje a fenyegetésnek a látszatát, bár mutasson határozottságot.”⁵²

A király levelében háborúról beszél, s Európa udvaraiban is mindenütt a háború kirobbanásának elkerülhetetlenségét és a háború esélyeit latolgatták. Nem sokkal e levél megérkezése után, 1700. november 1-én meghalt a spanyol király. II. Károly végrendeletében XIV. Lajos unokáját, Anjou Fülöpöt fogadta el trónörökösnek. I. Lipót reagálása e végrendeletre egy 30 ezer fős csapat Itáliába és egy 20 ezer fős csapat Rajnához küldése volt.

1700. nov. 11-én a francia király tudatta Ferriollal, hogy Lipót császár tiltakozik a végrendelet ellen, a spanyol trónt saját fia számára követeli, s nem hajlandó csatlakozni a felosztási megállapodásokhoz, és valószínűleg meg fogja akadályozni azok végrehajtását. A francia csapatok ezért egyrészt a spanyol határnál, másrészt a Rajna partján állomásoznak. XIV. Lajos megbízza Ferriolt azzal, hogy terjessze el ezeket a híreket a Portán, s egyúttal érzékeltesse a törökökkel azt is, hogy ha a spanyol király halála háborút idézne elő, a törökök láthatják majd a francia király fényes győzelmeit.⁵³

Amikor Ferriol kézhez kapta ezeket a leveleket, világossá vált számára, hogy az eljövendő háború során a törököket meg kell nyernie a franciák számára. La Motraye, egy angol szolgálatban álló diplomata leírja, hogy miután Ferriol értesült a spanyol király haláláról, egyre sűrűbben járt

⁵² A király Ferriolhoz, 1700. aug. 9. Corr. Pol Turquie 33. köt. Id. *Legrelle*, IV. köt. 563–564.

⁵³ *L. Rousseau*, 30–32. A spanyol király 1700. november 1-én halt meg. Ebben a Rousseau által idézett levélben XIV. Lajos azt írja, hogy a spanyol királynak már halálhírért költötték, bár még él, napjai azonban meg vannak számlálva. A pontatlanságot valószínűleg az okozta, hogy a francia királlyal a spanyol udvar csak november 16-án tudatta a végrendeletet. Ekkor érkezett meg ugyanis Párizsba Castel dos Rios spanyol követ a végrendelettel. A francia király azonban már november 6-án tudomást szerzett a spanyol király haláláról a madridi francia követ futárától.

Thökölyhez, s tárgyalóasztalukon egy újabb magyarországi felkelés terve volt kiterítve. Paget – aki továbbra is a béke fenntartása érdekében tevékenykedett – úgy tudta, hogy az új követ újabb háborút akar előidézni a Porta és a Habsburg-császár között.⁵⁴ Thököly pedig beadványaival ostromolta a Portát, amelyekben a háború újrakezdését javasolta.⁵⁵

Mindehhez szorosan hozzátartozik, hogy a Habsburg-elynyomással elégedetlen magyar fő- és köznemeselek politizáló csoportjai a Bourbon–Habsburg ellentétben lehetőséget láttak Magyarország helyzetének javítására. A Bécsben tartózkodó Rákóczi Ferenc 1700. nov. 1-én – a spanyol király halála napján –, a francia királyhoz írt levelében XIV. Lajos támogatását kérte hazája számára ebben a konjunktúrában – folytatva ezzel a magyar–francia kapcsolatok hagyományait. A magyarok felkelést akartak kirobbantani, de pénzre és hadakra volt szükségük.⁵⁶ A francia szövetség értékesnek látszott Magyarország számára, mert olyan országok, amelyek nem szállhattak szembe a Habsburg-birodalommal, mint pl. Lengyelország és Törökország, francia befolyásra módot találhattak a magyar felkelők támogatására.⁵⁷ Mindezzel egyidejűleg Bécsben Villars-t, a francia követet a magyarokkal való együttműködéssel gyanúsították.⁵⁸

Ezek a hírek kétségtelenül hozzájárultak ahhoz, hogy Bécs egyre jobban sürgesse Thököly eltávolítását, akit változtatlanul éltetett az újabb magyar felkelés reménye. Ferriol ezzel kapcsolatban nov. 23-i levelében leírja, hogy Thökölynek Öttingen eltávozása után feleségével, Zrínyi Ilonával és 12 szolgájával együtt készülődnie kellett a kisázsiai Brüsszába. Thököly – akit bántott ez az újabb kegyvesztés –, elhatározta, elmegy a divánba és megkérdezi okait. Szemrehányást akart tenni a vele kapcsolatos kedvezőtlen egyezmény miatt, és azért, amiért a törökök vele szemben adott szavuk ellenére s a szultán által adott kiváltságokat megszegve cselekszenek. Továbbá azért, mert a törökök a császár kielégítésére eltávolították őt lengyelektől, magyaroktól, és most pedig el akarják szigetelni a birodalom fővárosától. Ferriol leírja, hogy Thököly könyörögve kérte őt, eszközölje ki XIV. Lajos támogatását, de ő nem tudott segítségére lenni, mivel a francia ügyek sem voltak ekkor még rendezve a Portán. „Nem tudtam neki meggyőző tanácsot adni, Thököly ugyanis az elutazás mellett döntött, és mindaz, amit én mondhattam volna neki, nem tudta volna elhatározásában megakadályozni.”⁵⁹ December 6-án arról számolt be Ferriol, hogy mivel a pestis eluralkodott Thököly kijelölt szálláshelyén, vidékre kellett visszavonulnia, elutazása így felfüggesztődött; a nagyvezérrel Thököly nem beszélt azóta, így nem tudja, mi lesz a sorsa.⁶⁰ Ferriol 1701 elején azt írta, hogy Thökölyt továbbra is eltűrték Konstantinápolyban, a pártján álló magyarokról pedig a törökök úgy rendelkeztek, hogy térjenek vissza lengyel földre. Thököly nem tarthatott fenn semmiféle kapcsolatot a magyarokkal. Mindezeknek ellenére azonban továbbra is úgy viselkedett, mintha lenne egy kormányzósága és csapatai, amelyeket irányíthatna.⁶¹

Az ellentéteknek diplomáciai úton való rendezésére egyre kevesebb volt a remény. 1701 májusában megtörtént az első összecsapás a franciák és az osztrákok között a milánói hercegségben.

⁵⁴ *La Motraye*, 280.

⁵⁵ *Benda Kálmán*: A bujdosó Thököly. A Thököly konferencián (1978. X. 3.) elhangzott előadás kézírata. 4.

⁵⁶ *Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1976. 89–90.

⁵⁷ *Köpeczi Béla*: A Rákóczi szabadságharc és Franciaország, 24.

⁵⁸ Villars írja le ezt emlékiratában. I. köt., 334–335.

⁵⁹ Ferriol, XIV. Lajosnak, 1700. nov. 23. Corr. Pol. Turquie. Aff. Étr. 38. köt. 37. fol.

⁶⁰ Ferriol a királynak, 1700. dec. 6. Corr. Pol. Turquie, Aff. Étr. 38. köt. 37. fol. A konstantinápolyi és perai pestisről említést tesz *La Motraye* is, 279.

⁶¹ Le Prince Tekely l'a enfin emporté sur ses ennemies, on lui a permis de demeurer à Constantinople et les hongrois qui auraient porté plaintes contre luy ont eu ordre de s'en retourner à la Pologne et de ne plus paraître icy. Ferriol a királynak, 1701. febr. 4. Corr. Pol. Turquie 38. köt. 52. fol.

Majd szept. 13-án a következőket írja: Le prince Tekely est un état pitoyable malgré les belles paroles que le Grande Seigneur luy a donné... Il ne laisse pas d'entretenir quelqu' intelligence secretien Hongrien et il travaille encore comme s'il avoit une Province à gouverner ou une armée a commander. Les turcs n'ont pas voulu luy permettre d'aller à la Pologne... Ferriol XIV. Lajoshoz, 1701. szept. 13. Corr. Pol. Turquie 38. köt. 116. fol.

1701. szeptember 7-én pedig angol kezdeményezésre létrejött a franciaellenes „Nagy szövetség” Anglia, Hollandia és Ausztria részvételével. A hivatalos hadüzenetre azonban csak 1702. május 15-én került sor. Franciaország az ellene kialakult koalícióval szemben szövetségesként csak Spanyolországot, a bajor és a kölni választófejedelmet tudta felsorakoztatni. Így a török támogatás megszerzése kezdett egyre fontosabbá válni Franciaország számára.

A Porta – bár igyekezett fenntartani a franciákkal a baráti kapcsolatokat –, egyre húzta és halasztgatta az etikett-vita rendezését. Mindez azt a látszatot keltette, mintha a törökök ellenséges szándékkal viseltetnének a francia király iránt. Nem erről volt szó, hanem inkább arról, hogy a kialakult politikai helyzetben a nagyvezér szívesen alkalmazta a késlekedés politikáját, és figyelte az európai események alakulását. Ez a halogatás kétségtelenül dühítette Ferriolt, aki szeretne volna minél előbb rendezni a vitás kérdéseket és a francia terveknek egyértelműen megnyerni a törököket. A török vezetőknek nem győzte sorolni, hogy milyen előnyös lenne számukra, ha a Habsburg-császár elleni támadással bekapcsolódnának a háborúba, mivel semmi kétség nem férhet ahhoz, hogy a francia fegyverek fényes győzelmet fognak aratni. A törökök kihasználhatnák a magyarok elégedetlenségét a Habsburg-elnymással, így egyenesen Magyarországon kellene támadniuk. A spanyol örökösödési háború kiváló alkalmat nyújtana tehát a törököknek a revansra.

Ferriol kétségtelenül tudott a magyarok szervezkedéséről – panaszos emlékiratukat állítólag ő és Du Heron, a lengyelországi francia követ közvetítette XIV. Lajosnak.⁶² Tudta, hogy Lengyelországban szervezkedés folyik, Rákóczinak és Bercsényinek sikerült megnyernie Du Heront a magyarországi felkelés ügyének, aki terveiket és kéréseiket közvetítette XIV. Lajosnak. Arra számítottak, hogy a Habsburg-elnymás ellen indítandó háború ezeket mozgatna meg Magyarországon. A két főnemes a kezdeményes kockázatát azonban csak külföldi – főleg francia és lengyel – segítséggel merte vállalni. Terveik szerint Thökölynek Erdélyt kellett volna elfoglalnia,⁶³ s Ferriol ebben lehetőségei szerint megpróbált segíteni. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a karlócai béke teremtette légkörben Ferriol nem tudott sokat tenni Thököly érdekében, annál is inkább, mivel 1701 folyamán nemcsak Thököly helyzete volt bizonytalan, hanem Ferriol sem volt túl biztos. S mivel egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a béke tartós lesz a török belpolitikai válság elhúzódása miatt, a francia követnek nem volt túl sok reménye a törökök mozgósítására. Bár Ferriol Thököly helyzetét nagyon reménytelennek tartotta, mégis biztatta őt, hogy beszéljen személyesen a szultánnal a megváltozott politikai helyzetről a spanyol örökösödési háború előestéjén. Thököly a portai vezetők engedélye nélkül elutazott a szultán Drinápolyba áthelyezett székhelyére. Amikor a Portán erről értesültek, azzal gyanúsították őt, hogy újabb háborút akar előidézni. Ferriol leírja, hogy Thököly ez alkalommal meg akarta tudni a törökök végső elhatározását személyére vonatkozóan, és azt, hogy terveznek-e vele valamit a spanyol örökösödési háború során. A következő nap azonban visszavitték Konstantinápolyba, majd elrendelték, hogy udvari népével utazzon Nikomédiába. A nagyvezér nem mert másképpen cselekedni csak az osztrákok kedvére, mivel továbbra is fenn akarta tartani a békét. Számúzta tehát az előző háború felidézőjét, és nem takargatta a törökök gyengeségét – jelentette Ferriol XIV. Lajosnak.⁶⁴ „Biztos, hogy Tekely herceg nem tud már nekünk semmi szolgálatot tenni, egészségi állapota nagyon rossz,

⁶² *Legrelle*, IV. köt. 306.

⁶³ *Köpeczi-Várkonyi*, 105–106.

⁶⁴ „Le Prince Tekely se voyant toujours maltraité de la Porte, et qu'on ne luy donnoit que de belles paroles a crû qu'il devoit savoir à quoy s'en tenir. Il est allé à Adrinople sans permission. Le Visir n'a pas voulu le voir et le Kiaya lui a demandé, s'il venoit proposer une guerre nouvelle . . .” Thököly elmondta neki a következőket: „La nécessité ou il estoit l'avait obligé de venir demander une derniere resolution et qu'il avoit crû pouvoir sortir de Constantinople sans permission, se croyant un homme libre. Il fut renvoyé le lendemain avec lo chiaoux et un ordre au caimacam de le faire passer à Nicomedie en Asie et luy fournir la même subsistance qu'il avoit à Constantinople. Le Caimacam l'a traité avec beaucoup de bonté, il luy a même donné une assez belle maison de campagne à quelques lieux de Nicomedie. Le Grandvesir n'en a usé ainsy que pour faire voir aux Allemands qu'il veut exactement observer la traité, ayant même rélégué avec beaucoup d'éclat au delà de la mer l'auteur de la dernière guerre et rien ne decouvre tant la foiblesse des Turcs que ces grands égards qu'ils estoient bien éloignés d'avoir dans le temps de leur prosperité.” Ferriol XIV. Lajosnak, 1701. nov. 5. Corr. Pol. Turquie 38. köt. 142. 149–150.

élete veszélyben forog . . .” – írta Ferriol 1701. szeptember 4-én.⁶⁵ A nikomédiai száműzetés kétségtelenül azt jelentette, hogy Thökölynek a külföldi követésekkel való kapcsolata teljesen megszakadt, és a bujdosókkal való érintkezése is lehetetlenné vált. Thököly a teljes elszigeteltségből úgy próbált menekülni, hogy elhatározta, áttér a katolikus vallásra, és megpróbál a Portáról elmenekülni valamelyik keresztény országba. Ferriol segítségével elsősorban Franciaországba szeretett volna eljutni, de ha XIV. Lajos ezt nem engedélyezné, akkor arra kéri őt, hogy segítsen neki Rómába eljutni a pápához. Thököly kérését Ferriol közvetítette a királyhoz, XIV. Lajos azonban elutasította a kérést, s így Thököly továbbra is Nikomédiában maradt.⁶⁶

Ferriol a magyar felkelésről a következőket jelentette 1701 szeptemberében: Úgy hiszem, a magyarországi összeesküvés, amely körül az osztrákok akkora lármát csaptak, a képzelet műve volt csupán. A temesvári pasa nem mert semmilyen vizsályt szítani Magyarország határánál a Porta engedélye nélkül. A szultán pedig távol tartja magát attól, hogy bármit is előidézzon Magyarországon az osztrákok ellen, akikkel szemben tisztelettel viseltetett, amióta elveszítette Magyarországot. Ez a birodalom hanyatlóban van, a hadseregben dül az anarchia, a gazdasági ügyek rendezetlenek. . . . az országot irányító miniszterek távol állnak attól, hogy eljuttassák a béke édességét, és megtörték a boldog nyugalmat. Ebben a levélben – talán először – Ferriol hírt ad Rákóczi hercegről, akiről tudja, hogy Bécsben letartóztatták. „Azt hihetnénk – írja –, hogy valamennyire egyetértésben volt anyjával és mostohaapjával”, Ferriol azonban nem tudott erről, sőt nehezményezte, hogy Rákóczi nem segíti anyját nagy nyomorúságában. „Nem tudom elképzelni – folytatja –, hogy a magyarok az osztrákok iránt érzett gyűlöletük ellenére is bármely segítség reménye nélkül megindítanák a felkelést.”⁶⁷

Ferriol 1701 folyamán irreálisnak látta tehát mind a magyar felkelés, mind a török támadás, mind a kettő összehangolásának a lehetőségét. A török támadásra nem volt semmi remény, annál is inkább, mivel Husszein pasa nagyvezérrel szemben megerősödött a fanatikus vallási vezető Fesula efendi befolyása, aki nem titkolta ellenszenvét sem a franciák, sem a katolikusok irányában. A Török Birodalmat ekkor belső zavargások dúlták, s egy szultánellenes lázadás volt kialakulóban. Az örmény és a görög skizmatikusok a katolikusokkal való leszámolásra készülődtek. A Porta egyre nagyobb közömbösséget mutatott Franciaország iránt, a törökök ebben a helyzetben nem kockáztatták a karlócai békét, s a továbbiakban minden a spanyol örökösödési háború erőviszonyainak az alakulásától függött. A Portán Ferriol ellen dolgozott Paget, az angol követ és a Colyert 1700-ban felváltó Hamel

⁶⁵ „Il est certain que ce Prince ne peut plus rendre icy aucun service, que sa santé est fort mauvaise, que sa personne y est en danger et qu'il ne vivra plus dans le temps que la trêve fera expirée avec les Allemandes. Il paroist même pas le traitement qu'il reçoit de la Porte qu'elle se mettoit peu en peine de sa retraite. Ferriol XIV. Lajosnak, 1701. szept. 4. Corr. Pol. Turquei Aff. Étr. 30. köt. 117. fol.

⁶⁶ Ferriol 1701. szept. 4-i levelében kérte XIV. Lajost, adjon menedéket Thökölynek Franciaországban, engedje meg, hogy ott letelepedhessen. Amennyiben a király nem teljesítené ezt a kérését, tegye lehetővé számára, hogy Rómába menjen a pápához. Thökölynek erről a tervéről részletesen ír *Benda Kálmán*: A bujdosó Thököly című munkájában. (Kézirat, 5.)

⁶⁷ Je crois la conspiration de Hongrie, dont les allemands ont fait tant te bruit, purement imaginaire . . . Le Prince Tekely n'est pas sorty de Constantinople . . . Le Grand Seigneur est bien éloigné de fair une querelle aux Allemands. Cet Empire est dans la décadence, les troupes sans discipline, les finances sans ordre et les ministres qui gouvernent sans application, ils ne songent qu'à jouir des douceurs de la paix; ainsy bien loin de faire cesser cette heureuse tranquillité, ils aimeroient mieux souffrir des Allemands que de les inquiéter. Le Prince Ragosky, fils de la Princesse Tekely, a esté à la vérité arrêté à Vienne, et on pourroit croire qu'il avoit quelque intelligence avec sa mère et le Prince Tekely son beaupère. Cependant je suis un témoin fidèle que depuis dix ans que je suis en Turquie, ils n'ont aucun commerce ensemble, et que le Prince Ragosky n'a jamais écrit à sa mère ni envoyé le moindre secours pour l'assister dans l'extrémité où elle est réduite, quoyqu'il soit en possession de tous ses biens . . . Toutes ces raisons me font croire qu'il n'y a rien de réel dans cette conspiration, ne pouvant pas m'imaginer que les Hongrois malgré leur antipatie avec les Allemands, eussent osé se soulever sans espérance d'aucun secours. Ferriol XIV. Lajosnak, 1701. szept. 3. Corr. Pol. Turquei Aff. Étr. 38. köt. 117. fol.

Bruyninx holland követ, akik igyekeztek lebeszélni a nagyvezért a franciák melletti beavatkozásról, mondván, hogy Franciaország nem fogja tudni sokáig tartani magát a spanyol örökösödési háborúban.

1702. márciusában XIV. Lajos a következő utasítást küldte Ferriolnak: „Európa általános háború küszöbén áll, és most itt volna az alkalom, hogy a törökök visszaszerezzék hírnevüket anélkül, hogy a birodalmat veszélybe sodornák, mint az előző háborúban. Nem azt mondom, hogy a háború újramegkezdését kell nekik tanácsolni. De azt hiszem, nem volna hiábavaló a háború előnyeit megmutatni nekik. Bizonyos vagyok benne, hogy már az is eredményt hozna, ha rászánnák megukat, hogy csapataik néhány hadmozdulatot tegyenek Magyarországon.”⁶⁸ Ferriolnak tehát meg kellett nyernie a főbb portai minisztereket a magyarországi diverzióra. Ez azonban egyre lehetetlenebbé vált, mivel Husszein pasa 5 éves irányítás után kegyvesztett lett, 1702. januárjában száműzték Nikomédiába, ahol rövidesen meg is halt. Az új nagyvezér, Daltaban pasa – az arabok legyőzője – lett. Ferriol kevés jót jósolt a jövőbeni megállapodásoknak, mivel a birodalom belső helyzete egyre válságosabbá vált.

A törökök különben is egy Velence elleni támadás tervét latolgatták, melyet Castagneres emlékirata szerint az osztrák politika sugalmazott titokban. Az osztrák politikai vezetők úgy találták, hogy itáliai terveik megvalósításához jól jönne, ha a törökök megszegnék a Velencével kötött karlócai megállapodásokat, és megtámadnák Velencét. Titokban ösztönözték is a portai politikusokat erre. A velenceiek török támadás esetén nagy valószínűséggel a franciáktól kértek volna segítséget.⁶⁹ Ferriol ekkor a külügyi hivatal utasítására arra igyekezett rávenni Daltaban pasát, hogy ne támadjanak Velence ellen, mivel birodalmuk hadiereje még nem regenerálódott és a belpolitikai helyzet is bizonytalan. Bár a francia–osztrák lombardiai háború súlyos veszteségeket látszott előidézni Velence számára, és a törökök könnyen tudtak volna hadi sikereket elérni, ha rászánnák magukat a támadásra, mégis semlegesek maradtak. A francia politika a magyarországi támadást sokkal fontosabbnak tartotta, és Ferriol minden befolyását ennek eléréséért vetette latba a törököknél.⁷⁰

A magyarországi szervezkedés esélyeit 1702 folyamán Ferriol továbbra is szkeptikusan ítélte meg. Annál is inkább, mivel tudott arról, hogy Lengyelországból Thökölyhez érkezett egy magyar nemes ifjú, aki szeretne volna megtudni, hogy tudnak-e a törökök Rákóczi számára „jövedelmet és szituációja arányában álló megélhetést biztosítani”. Rákóczi élete Lengyelországban veszélyben forgott, a svéd király tervei pedig bizonytalanok voltak. „Sajnálatra méltó, hogy ezt a herceget a sors ilyen extrémításokba kényszeríti”, de ha a körülményei tisztázása nélkül (azaz, a menedékjog biztosítása nélkül) idejött volna, elképzelhető, hogy a törökök kiszolgáltatták volna a császárnak. Leírja továbbá, hogy miután ez az ifjú megtette javaslatait Thökölynek, Thököly nem vállalta, hogy a Porta elé terjessze a dolgot, mert attól félt, szemére vetik, hogy újabb háborút akar előidézni. Az ifjú nemes beszélt Ferriollal is, akinek elmondta, hogy Rákóczi Brezánban van egy lengyel nemes palotájában, egy magyar nemessel, Bercsényi gróffal együtt. Rákóczi és Bercsényi a svéd királlyal tárgyalt, és az ő segítségét kérte érdekeik megvédésére a császárral szemben. Amennyiben terveiknek nincs hatása a svéd királyra, és a lengyel király sem akar már továbbra is védelmet nyújtani számukra, azt tervezik, hogy átmenekülnek Törökországba, ahol legalább lélegezni tudnak. A magyar nemes kijelentette még azt is, hogy Rákóczi szeretne Öfelsége, XIV. Lajos szolgálatába állni. Magyarország legfigyelemreméltóbb emberéről van szó – írja Ferriol –, aki szimpatikus, anyjától bátorságot örökölt, jól beszél nyelveket, hosszú ideig tud még a szolgálatunkra lenni, nincs megfelelőbb nála Magyarországon. Bercsényinek is jó híre van, és ők ketten nem akarnak elválni egymástól.⁷¹ Ferriol ekkortól kezdve már egyre

⁶⁸ *Benda Kálmán*: Rákóczi Ferenc török politikájának első éve (1702–1705), 193.

⁶⁹ *Bonnac*, 103–104. A velenceiekkel kapcsolatban Villars leírja emlékiratában, hogy Hop angol–holland bécsi követ meg volt győződve arról, hogy a velenceiek és a savoyai herceg az osztrákokkal fognak egyesülni. Maga Villars is ezen a véleményen volt. *Mémoires du Villars*, 266–267.

⁷⁰ *L. Rousseau*, 69–70.

⁷¹ Il est venu de Pologne un gentilhomme hongrois de la part du Prince Ragosky, qui s'est adressé au Prince Tekely pour savoir si les Turcs voudroient luy donner une ratriate et une subsistance proportionnées à sa qualité. Ce Prince est à plaindre que son destin le porte a une si grande extrémité, mais s'il estoit venu icy sans régler ses conditions et s'asseurer d'un azile, il auroit peut-être esté assez malheureux pour être livré à l'Empereur. Ferriol XIV. Lajosnak, 1702. jún. 8. Corr. Pol. Turquie Aff. Étr. 38. köt. 231. fol. Majd néhány héttel később Ferriol találkozott Rákóczi küldöttével, és 1702. július 10-én a következőket jelenti a királynak: „ce gentilhomme ayant fait ses propositions au Prince

egyértelműbben Rákócziira figyelt, a beteg és elszigetelt Thököly fokozatosan háttérbe szorult nála. Rákóczinak ekkor azt tanácsolta, hogy a svéd királlyal és a lengyelekkel tárgyaljon mindenekelőtt, és utasítást kért XIV. Lajostól, hogy mit tegyen, ha Rákóczi mégis kénytelen lenne Törökországba jönni. Rákóczi menekülési kísérlete azonban nem járt eredménnyel, így kénytelen volt továbbra is Lengyelországban maradni.

Közben a krími problémák kötötték le Ferriol minden energiáját. Az a veszély fenyegetett ugyanis, hogy a törökök, akik nem nézték jó szemmel a fiatal cár hódító politikáját, a karlócai békét megszegve háborúba bonyolódtak az oroszokkal. A tatárok nagy igyekezettel próbálták meg rábírní a szultánt egy Oroszország elleni támadásra a Krím-félszigeten, s a törökök nagyszabású hadikészülődésbe kezdtek 1703 elején. Mindez teljesen ellentétes volt Franciaország érdekeivel. Ferriol lázas igyekezettel próbálta megakadályozni az Oroszország elleni támadást. A nagyvezérnek javasolta, hogy váltsa le a tatár kánt, mondván, hogy a vezetője nélkül maradt tömeg ezúton lecsendesíthető. A nagyvezér teljesítette Ferriol javaslatát, leváltották a kánt, és nem támadtak. Ferriol diplomáciai sikerként jelenthette mindezt XIV. Lajosnak.⁷²

*

1703 januárjában palotaforradalom távolította el Daltaban pasát, az új nagyvezér Mohamed pasa lett, aki annak idején a karlócai békekötésnél a Porta teljhatalmú megbízottja volt. A magyarországi támadást továbbra sem sikerült elérnie Ferriolnak, a francia győzelmek, a gazdag ajándékok, a megvesztegetés sem bizonyult elégséges eszköznek ehhez. A francia külügyi vezetés ezután taktikát változtatott. Ferriolt utasították, hogy szorítsa háttérbe az audienciális vitát és általában minden ellentétet. Ezentúl csak a magyarországi hadjáratra összpontosítson, és ennek érdekében vessen be minden eszközt. A francia király legyőzhetetlenségét hangsúlyozva háborús kedvet kellett keltenie. A birodalomban azonban továbbra is kormányzati válság volt, így a belső problémák rendezése lekötötte a törökök minden erejét.⁷³

Magyarországon ugyanekkor szegénylegények, szökött jobbágyok, kisnemesek, régi Thökölykatonák, diákok, üldözött prédikátorok készültek és várták a jó alkalmat. A régi vezetők Thököly visszatérését várták, s valószínűleg Esze Tamás volt az, aki 1702-től Rákóczi felé fordította a felkelők figyelmét. 1702 őszén és 1703 kora tavaszán Magyarországon már széles körű szervezés folyt. 1703 elején a tiszaháti jobbágyok egyre sürgették Rákóczi bemenetelét, követségeket küldtek hozzá, hogy megnyerjék a felkelés vezetőjének. Rákóczi Bonnac svédországi francia követ – aki Du Heron letartóztatása után a lengyelországi ügyeket is intézte – útján akarta XIV. Lajos segítségét biztosítani a magyar felkelés számára. 1703. május 6-án azonban a brezani pátenst a francia segítséget be nem várva adta ki. A felkelők pedig még Rákóczi hazaérkezése előtt, május 21–22-én kibontották a felkelés zászlaját. Rákóczi Ferenc június 16-án lépte át a magyar határt, és sikeresen megkezdte a harcot a felkelők élére állva. A tervek szerint minél gyorsabban fel kellett szabadítani az ország egész területét és elérni a nyugati határt, mivel Vendôme francia marsall és Miksa Emánuel bajor választó győzelmesen tört előre Bécs felé. Ha most a kuruc csapatok idejében elérik a nyugati határt a franciák döntő csapást mérhetnek a császár hatalmára, elfoglalhatják Bécs városát, a Habsburg-birodalom székhelyét.⁷⁴

Tekely, ce dernier n'avait pas crú devoir en parler à la Porte de crainte qu'on ne luy reprochat qu'il vouloit encore exciter une nouvelle guerre... Ferriol leírja továbbá, hogy Rákóczi és Bercsényi Brezánban vannak, és a svéd királytól kérnek segítséget, majd így folytatja: „... mais que si les projets du Roi du Suède n'ont pas les effet, et que la République de Pologne ne veuille pas leur donner un asile et les prendre pour sa sauvegarde; leur intention était de passer secrètement en Turquie pour rentrer de là dans autres terres de la Chretiené... On peut dire qu'il est l'homme le plus considerable de tout la Hongrie par la naissance et par la richesse... il a le courage de Serins... qu'enfin on ne pourroit trouver dans tout la Hongrie un homme plus accomply que luy. Le gentilhomme Hongroise ajoutait que le P^{ce} Ragosky devant sortir de Pologne tout son ambition serait déposer au service de Votre Majesté. Ferriol a királyhoz, 1702. júl. 10. Corr. Pol. Turquie, Aff. Étr. 38. köt. 244. Említi Köpeczi Béla, 65.

⁷² L. Rousseau, 69–70.

⁷³ Uo. 88–89.

⁷⁴ Köpeczi–Várkonyi 112–121.

A Török Birodalomban 1703. július 23-án katonai lázadás megdöntötte Musztafa szultánt és öccse III. Ahmed néven követte őt. Nem volt kizárt, hogy ez a politikai változás kedvező lesz Franciaország számára. „Ha az új szultán uralkodása kezdetét egy dicsőséges tettel akarja megjelölni, vonuljon Magyarországra” – írta XIV. Lajos.⁷⁵ Az új szultán új kormányt nevezett ki, és az új nagyvezér Ahmed pasa lett. Ferriol Hasszan pasán keresztül, aki Ahmed barátja volt és a portai francia párt embere, próbálta megnyerni a francia politikai terveknek a törököket. A birodalom válságos helyzetét kihasználva igyekezett kormányváltást kiprovokálni a janicsárok és a portai politikusok megvesztegetése útján, továbbá lázadást provokált a hadsereg soraiban is. Minden eszközt igyekezett megragadni, hogy segítséget tudjon szerezni Franciaország számára a spanyol örökösödési háborúban.⁷⁶

A tiszaháti parasztság felkelésének elindulása 1703 tavaszán nagyon kedvezővé tette a magyarországi török támadás esélyeit. XIV. Lajos 1703. augusztus 6-i levelében tudatta Ferriollal, hogy Magyarországon felkelés tört ki, amely elég biztatónak látszik. A helyzetet kedvezővé teszi az is, hogy a császár kivonta csapatait az országból. Elégkétséges azonban, hogy Rákóczi herceg terveinek megfelelően ki tudja-e használni ezt a helyzetet, mivel nincsenek reguláris hadai. Ha a törökök támogatnák őt ebben a konjunkturális helyzetben, nagyon könnyen jelentős sikereket tudnának elérni.⁷⁷ Ferriol ekkor javasolta a törököknek, hogy támogassák Rákóczit, mivel soha jobb alkalmuk nem lesz a törököknek a régi dicsőségük helyreállítására, mint ez a mostani. Rákóczi herceg szellemes és bátor, Erdélyre vonatkozó követelései törvényesek. Egy tekintélyes hatalom, például a Török Birodalom segíthetné őt abban, hogy Erdély fejedelmévé váljon, aki adót fizetne a szultánnak, miként nagyapja. Itt van tehát a soha vissza nem térő alkalom, támadjanak Magyarországon. Küldjenek egy csapatot Erdély elfoglalására, és egyidejűleg Magyarország határánál is állomásoztathatnának csapatokat bevetésre készen.⁷⁸

A magyarországi felkelés hatására Thököly is kezdett új reményekre éledni. Most egyre-másra küldöztette leveleit Ferriolhoz és Rákóczihoz is. „Eddig eléggé biztattak, szokások szerint, ha meg nem csálnak, és ha a császárral való békeséget fel nem bontják (kiben most munkálkodik a francia követ), nagy biztatásaim vannak, hogy azon operatiora engem is elvesznek.”⁷⁹ Ferriol pedig megpróbálta Thökölyt visszahozatni Konstantinápolyba, mondván „Igaz, egészségi állapota rossz, de még mindig tud hatni, van híre, és szolgálatot tehet még Rágoski hercegnek, a törököket pedig támadásra biztathatja.”⁸⁰

1703 őszén a török politikai vezetés is kezdte már sejteni, hogy Magyarországon egy Bécs biztonságát fenyegető háború kezd kialakulni. A nagyvezér ekkortól kezdve egyre gyakrabban érdeklődött Ferrioltól a magyarországi eseményekről. Ferriol november 9-én a királyhoz írt levelében leírja, hogy amikor a nagyvezér a magyarországi eseményekről kérdezte, válaszában csodálkozását fejezte ki azon, hogy a törökök ennyire tájékozatlanok lennének, és nem tudják, mi történik Magyarországon. Ferriol megemlítette a nagyvezérnek azt is, hogy tudomása szerint egy eléggé tekintélyes csapat állomásozik Törökország határánál, amely nem hangolja össze terveit Rákócziéval. A nagyvezér ezt

⁷⁵ XIV. Lajos levele Ferriolhoz, 1703. okt. 16. Idézi *L. Rousseau*, 97.

⁷⁶ *L. Rousseau*, 96–97.

⁷⁷ A király Ferriolnak, 1703. augusztus 6. Corr. Pol. Turquie 40. köt. 31–32. fol. Id. *Legrelle*, IV. köt. 325.

⁷⁸ Le Prince Rágosky a tout l'esprit et tout le courage qu'on peut désirer dans un jeune Prince, ses prétentions paroissent très legitimes sur la Transylvanie . . . Qu'on ne devoit pas douter qu'il ne fut entrer en Hongrie avec la secours de quelques puissance considérable, qui ne l'abandonnera pas que s'il avoit encore celui de la Porte il se rendroit aisement maître de la Transylvanie, qu'il en payeroit le tribut au Grand Seigneur comme son grande père et que les transylvains l'attendant avec les bras ouverts . . . Les turcs ne pouvoient jamais mieux réparer leurs pertes, ny mieux rétablir la gloire de l'Empire. Mémoire touchant ce que s'est passé entre le Caimacam de Constantinople et moi depuis les dernier troubles, 1703. szept. 12. Corr. Pol. Turquie 39. köt. 158–159. fol. említi *Köpeczi Béla*, 66.

⁷⁹ Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai. Monumenta Hungariae Historica II. oszt. Scriptores XXIV. Közli Thaly Kálmán, II. köt. Thököly levele II. Rákóczi Ferencnek, 1703. okt. 30. 518.

⁸⁰ Ferriol Torcynak, 1703. szept. 30. Corr. Pol. Turquie 39. köt. 175. fol. Említi *Köpeczi Béla*, 67.

hallva, elkezdett panaszkodni Ferriolnak Rákóczira, mivel Rákóczi nem hajlandó feltárni szándékait a Portának. Ezt a választ Ferriol arra igyekezett felhasználni, hogy érdeklődjön a karlócai béke titkos cikkelyei iránt, mivel Hasszan pasa azt mondta neki néhány nappal ezelőtt, hogy van egy olyan cikkely, amely arra kötelezi a Portát, ne támogassa a magyarokat, Thökölyt pedig száműzzék, és a magyarokkal semmi titkos kapcsolatot ne tartsanak fenn. Rákóczi hallgatásának két okát jelölte meg Ferriol a nagyvezérnek. Egyrészt a törököknek a karlócai béke értelmében olyan kötelezettségei vannak a császárral szemben, amelyek nem teszik lehetővé a magyarokkal való együttműködést, másrészt a törökök Thökölyvel való bánásmódja ijesztő példa számára. Továbbá, amint látja, a törökök továbbra is vonakodnak neki segítséget nyújtani.⁸¹

Rákóczinak a Portával ekkor még nem volt komolyabb kapcsolata. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy Stepney bécsi angol követ 1703. szept. 26-i jelentése szerint Rákóczi kövei szept. 6-án a Portára érkeztek, és ott szíves fogadtatásban részesültek.⁸² Sutton – Paget-et felváltó – konstantinápolyi angol követ 1703. okt. 18-án azt írja, hogy a magyarok küldöttei még folyvást Konstantinápolyban vannak, és a francia követ által támogatva a Portától segítséget kérnek. A nagyvezér meg akarja tartani a karlócai békét, de az álláspontja ingadozó.⁸³ Ezek az állítólagos tárgyalások mindeddig még nem bizonyítottak, ismert azonban Rákóczinak a temesvári pasához írt levele, amelyben tudatja, hogy a békét nem akarja megszegni, de követet szeretne küldeni a Portára, és kéri, hogy a pasa engedje eljutni azt a Fényes Portára.⁸⁴ Rákóczi ekkor lényegében egy magyar–lengyel–svéd–porosz szövetségi tömb létrehozásán fáradozott. A svéd és a porosz királyhoz küldött Ráday számára adott utasításban pedig kifejtette, hogy a magyarok nem akarnak a török segítséghez folyamodni.⁸⁵

1704 tavaszán Rákóczi és a bajor választófejedelem hadi sikereinek a híre lázba hozta a török fővárost. Ha most a kuruc csapatok időben elérik a nyugati határt, akkor a franciákkal egyesülve döntő csapást mérhetnek a császárra. Ahmed pasát még 1703 decemberében Hasszan pasa váltotta fel, aki Ferriollal jó kapcsolatban volt. Az új nagyvezér 1704 elején Belgrád és Temesvár környékére csapatokat küldött. 1704 tavaszán pedig a törökök hajlandónak mutatkoztak egy magyarországi beavatkozásra. Mindezt a konstantinápolyi angol követ, Sutton jelentései is megerősítik.⁸⁶ Probléma volt most már, hogy a törököknek Rákóczival nem volt közvetlen kapcsolatuk. Ferriol ekkor Michel nevű titkárat – a törökök engedélyével – elküldte Rákóczihoz 1704. április 2-án. Michelt azzal bízta meg Ferriol, hogy tájékoztassa Rákóczit a törökök terveiről, arról, hogy a Porta kész támogatni őt, és a határon 10 ezer ember áll bevetésre készen. Rákóczi azonban biztosítékok nélkül nem volt hajlandó megállapodást kötni. A biztosítékok körül azonban törökök, franciák és magyarok között áthidalhatatlan ellentétek voltak, a franciák ugyanis mindennél fontosabbnak tartották azt, hogy a törökök támadjanak.⁸⁷ Rákóczi nem kéri és nem keresi a törökök pártfogását, de azt a lehetőséget, amelyet az ország helyzete – a német és a török birodalom közé ékeltség – s a bécsi udvar diplomáciai tervei kínálnak számára, kihasználja. Megtudja ugyanis, hogy a császár az orosz cártól kér ellene segítséget, s azzal az ígérettel biztatja, hogy a segítség fejében átengedi neki a török birodalomhoz tartozó Moldvát és Havasalföldet. Rákóczi értesíti erről a Portát, és egyben arra kér lehetőséget, hogy pénzen török zsoldosokat fogadhasson, mert ezekkel jelentősen megerősíthetné a szabadságharc katonai erejét. Különösen fontos ez a véres koronói csatavesztés után. A török csapatok fel fogadásának kérdése 1704. június közepére már eldőlt. „A török elhatározta, hogy segítséget ad a

⁸¹ Ferriol a királynak, 1703. nov. 9. Corr. Pol. Turquie 39. köt. Említi *Köpeczi Béla*, 66.

⁸² Stepney jelentése 1703. szept. 26-án. Archivum Rákóczianum, II. osztály, I. köt. Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára, 36.

⁸³ Sutton jelentése, uo. 44.

⁸⁴ Rákóczi levele a temesvári pasához 1703. szept. 3. Ráday Levéltár I. d/2–13. Id. *Benda Kálmán*, 195.

⁸⁵ Ráday Pál iratai. I. Budapest, 1955. (Sajtó alá rendezte Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay F. és Pap L.) 119.

⁸⁶ Sutton jelentései 1703. nov. és 1704. március között. L. Archivum Rákóczianum II. oszt. I. köt. 52–214.

⁸⁷ Michel küldetésére részletesen l. *Benda Kálmán*, 200–202. és *Köpeczi Béla* 60–69.

magyaroknak a hadakozásra – írja Rákóczi –, rövidesen pénzen fogadott hadaim lesznek.”⁸⁸ Megbízottja, Szent-Andrási János azonban továbbra is Ferriolon keresztül terjesztette elő Rákóczi kérését a segédcapatok toborzására.

A török azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, így a török katonai segítségből nem lett semmi. A törökök nem voltak hajlandók megsérteni a karlócai békét. A höchstadti csatavesztés után pedig még jobban elzárkóztak az elől, hogy a francia politikai törekvéseket támogassák. Ferriol követségének első éveit a francia háborús sikerek idején nem tudta elérni, hogy a törökök újra támadjanak Magyarországon a Habsburgok ellen.

*

Végigtekintve Ferriol követségének első három évén, az, ami legelőször szembe kell, hogy tűnjön, az etikett politikai jelentősége a korszakban, amellyel szimbolikusan ki lehetett fejezni erőpozíciót, felemelkedést, vagy presztízsvesztést, másrészt a szimbólumoké, amelyekkel előre lehetett jelezni politikai fordulatokat, háborús szándékot. Fel kell figyelniünk továbbá a noblesse de robe soraiból jött Ferriol és a francia külügyi irányítás közötti összhangra, arra, hogy Ferriol mennyire igyekezett megfelelni az utasításoknak.

S ha most újra a tanulmány elején feltett kérdésre fordítjuk figyelmünket – mi vitte rá Franciaországot arra, hogy a törökök szövetségét keresse –, és a realitásokat latolgatjuk, elmondhatjuk, hogy az ok az 1700-ban már jól kirajzolódó háborús szándék volt. Majd 1701-ben Franciaország ellen európai koalíció alakult, s a hadműveletek megindulásakor létkérdéssé vált Franciaország számára, hogy a törökök a Habsburgok ellen támadjanak, és az is, hogy Magyarországon felkelés törjön ki. Ami e politika realitását illeti, tudjuk, a karlócai béke után a franciák presztízsvesztesége tapasztalható a Portán az angol, a holland és az osztrák befolyással szemben. A török politikai vezetés válságban volt, a birodalom katonailag kifulladásra jutott. A törökök a karlócai béke után a franciákkal szemben mindvégig tartózkodó magatartást tanúsítottak, a jelképesen felajánlott kardot nem fogadták el, etikett-kérdést csináltak belőle, ugyanakkor a kapcsolatok rendezésére mindvégig hajlandók voltak. A kard-ügyben folyó vita elhúzódása azt mutatja, hogy egyelőre nem nyilatkoznak, de figyelik az események alakulását. Nyíltan nem léptek fel a törökök sem Franciaország, sem Ausztria oldalán, bár mindkettő könnyű sikerekkel kecsegtető vállalkozást ajánlott számukra, a Magyarországon való támadás és a Velence elleni támadás szorgalmazásával. Ugyanakkor Thököly száműzetése jelképesen azt fejezte ki az osztrákok felé, hogy egyelőre nem akarnak támadni Magyarországon sem. Ferriol igyekezete ellenére sem jött létre komolyabb kapcsolat 1703-ban Rákóczi és a törökök között. A magyarországi török támadást a magyar felkelés sikerei ellenére sem tudta elérni Ferriol. Hiába igyekeztek a franciák minden lehetséges módon – még az etikett-vitát is háttérbe szorítva – hatni a portai vezetőkre. A törökök ragaszkodtak a békéhez, annál is inkább, mivel ekkor már egyre inkább az orosz hódításokra kellett koncentrálniuk, olyannyira, hogy a francia követ nemsokára már az oroszral vívta csatáit a portai elsőbbségért.

Ennyire rosszul mérte volna fel a helyzetet a francia külpolitikai vezetés? ⁸⁹ Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a francia portai politika szándékai csak akkor válnak érthetővé, ha figyelembe vesszük, hogy a Török Birodalom a 17. században három világrészre kiterjedő hatalmával nemcsak mint ellenség, hanem mint szövetséges is része volt az európai hatalmi viszonyoknak. Továbbá nem szabad elfelejtenünk, hogy bár a török végleges visszavonulása Európából a karlócai békével kezdődik, a törökök Ázsiában és a Közel-Keleten továbbra is erősek maradtak.⁹⁰ A spanyol örökösödési háború konjunktúrája idején egy rövid ideig megerősödött a háborús párt, de az események alakulása a franciák sikertelensége a háborús párt teljes háttérbe szorulását eredményezte. A francia–török szövetség múltbeli hagyományainak a tudata azonban mégiscsak fenntartott egy rejtett félelmet Franciaország ellenségeiben.

⁸⁸ Köpeczi–Várkonyi, 149.

⁸⁹ R. Mandrou XIV. Lajos külpolitikájával kapcsolatban leírja, hogy a francia történészek továbbra is keresik a választ arra, hogy XIV. Lajos miért hagyta ennyire figyelmen kívül az európai erőviszonyokban bekövetkezett változást, és miért ragaszkodott ahhoz, hogy az európai uralkodók között az első hely illeti meg. R. Mandrou: *Louis XIV. en son temps*. Paris, 1973. 505–506.

⁹⁰ D. Vaughan: *Europe and the Turk. A pattern of alliances, 1350–1700*. Liverpool, 1954. 279.

Szikszó mezőváros autonómiája a 17–18. században

A magyar feudális jogélet partikuláris rendszerében önálló hely illette meg a mezővárosokat, melyek kiemelkedését gazdasági, önkormányzati joguk tette lehetővé.¹ A szakirodalomban már megállapítást nyert, hogy önkormányzati szerveik a városiak mintájára alakultak ki, és a mezővárosok élén álló bíró, magistratus – a korlátok ellenére – viszonylag nagy hatáskörrel rendelkezett az ügyek intézésében.² Az eddigiekben csak ezt a szervezetet, illetve az egyes feladatokkal kapcsolatban kialakult tisztségeket tartották jellegzetesen mezővárosi intézményeknek, így az autonómia, önkormányzat számos vonatkozása még tisztázatlan. Jelen tanulmányban Szikszó mezőváros példáján keresztül mutatok rá a mezővárosi önállóság néhány kérdésére. Fő célnak az eddig részben ismeretlen vonások hangsúlyozását tekintem.

Szikszó a volt Abaúj megye déli részén, a Hernád völgyében terül el, a közeli hegyaljai mezővárosokhoz hasonlóan a szőlőművelésnek köszönhetette felemelkedését.³ Már a 14–15. században virágzó civitas-oppidum volt, számos fennmaradt oklevele saját szokásjog alapján intézett ügyekről tanúskodik.⁴ Az ekkor említett consuetudo részben tovább élt a későbbi századokban is. Korszakunkban, a 17–18. században a Szikszó önkormányzatának működése során létrejött írásbeli anyagból (mezővárosi, egyházi protokollumok, megpecsételt, önálló formában kiállított mezővárosi oklevelek stb.)⁵ kialakult szervezeti keretek és szokásjog alapján autonóm belső életet élő település rajza bontakozik ki. A hegyaljai mezővárosok hasonló forrásaiból⁶ megismerhető rokon vonások, analógiák a mezővárosi önállóság általános vonásaira mutatnak rá.

¹ *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp., 1946. 567.

² *Embei, 571, Bácskai Vera*: A mezővárosi önkormányzat a 15. században és a 16. század elején – Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából, Bp., 1971. 9, 11.; *Wenczel Gusztáv*: A magyar és erdélyi magánjog rendszere I. köt. Buda, 1863. 325, 357.; *Magyar állam és jogtörténet*. Szerk. Csizmadia Andor. Bp., 1972. 197. *Szabó István*: A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban – Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp., 1948. 267, 270, 271 stb.

³ *Vályi András*: Magyar Országának leírása. Mellyben minden hazánkbeli Vármegyék, Városok . . . III. köt. Buda, 1799. 409–410.

⁴ *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. köt. Bp., 1890. 201. Zsigmond-kori oklevéltár. Összeáll.: Mályusz Elemér. Bp., 1951–58. (tov. ZSO) II/2. köt.: 4465, 6123 (OL, DI 70.768: „more et consuetudine nostre civitatis”), 6368 stb.

⁵ Miskolc, Állami lt.: Szikszó nagyközség feudáliskori iratai: Szikszó mezőváros protokolluma 1708–1840. (tov. Prot.); A Szikszói hadnagyszék jegyzőkönyve, statutumai 1828. (tov. Hadnagyszék); Sárospatak, Tiszáninnen Ref. Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Levéltára: A szikszói ref. egyh. iratai: Szikszói iratok 1622–1906. (tov. Sp. és dátum); „JEGYZŐ KÖNYV . . . a Reformata Szikszai Szent Ecclesiához tartozó, minden Bonumok . . .” lejegyzésére, 1694–1819. (tov. Egyh. prot. I.) Szikszó, Ref. Egyh. irattára: „Az Szikszai Reformata Szen[t]i Ekklesiának Prothocolluma . . .” 1724–1825. (bemásolt iratok alapján 1546-ig visszamenően tartalmaz forrásértékű adatokat, tov. Egyh. prot. 2.).

⁶ OL, Múzeumi Törzssanyag R 314, Városi iratgyűjtemény, 2. csomó: „Az Bodrogh Kereszturi Varassanak eleiteol foguan ualo teorveninek keonyve”, 1607–1784. (tov. Bodroghkeresztúr) OL, Filmtár 1766. doboz: „AZ TOKAI VÁROSNAK ELEITEOL foguan valo törveinek es rendtartásinak

A 17. század második felétől fennmaradt magistratus által kiállított, megpecsételt oklevelek és a protokollum 1710-től rendszeressé váló adatai, különösen a tisztújítás alkalmával bejegyzett tanácslisták, hozzásegítenek a fő mezővárosi tisztségek, általuk ellátott feladatok, funkciók, az önkormányzat szervezeteinek megismeréséhez. A tanácslisták, tisztségek elemzésével fény derül a mezővárosi társadalom változásaira is.

A vezető mezővárosi tisztségek

Szikszó élén a főbíró („ordinarius Bíró”, iudex, iudex primarius), mellette 12 tagú magistrátus („Eskütt Személyek, Hites Tanácsbeli, Tanácsos Társ, Nobíles Consilirai, Senatores,” iurati assessores) állt.⁷ A főbíró neve mellett több-kevesebb rendszerrel megemlítették a vicebíró, vagy subiudex nevét is.⁸ Ezen vezető tisztségek szabad választása és betöltése az autonóm működés fontos mércéje volt. Így a mezővárosok „törvényeikben”, azaz szokásjoguk rögzítésénél legrészletesebben ezt a kérdéskört szabályozták.⁹ Szikszó írásban rögzített szokásjoga nem maradt fenn, nem ismeretesek privilégiumlevelei sem¹⁰, így a választások módja a tisztújításokkal kapcsolatos bejegyzésekből rekonstruálható.

A „restauráció” hagyományos időpontja újév éjjele volt, 1736-ban statutum erejével változtatták meg és tették át december 31. reggelére.¹¹ A választás a „Sedes Electoria”-n, más néven a „Közönséges Város Gyűlése”-n történt.¹² A 18. században a földesurak tiszttartói, a régi magistratus, a „Nemesi rend” és a communitas vettek részt rajta.¹³ Bírójelölő joggal a régi tanács rendelkezett, pl. 1713-ban „a B[ecsületes] Tanács részéről Candidáltat[tak] Bírósága N[em]z[ete]s Endrédj Mihály, Bor István és Kováts János Uraimek”,¹⁴ vagyis többnyire három, olykor két jelöltet állítottak. Rendhagyó esetben előfordult, hogy konkrétabb megjelölés nélkül a város népe is állított jelölteket.¹⁵

A régi tanács jelölési joga általánosan megfigyelhető, sőt a Hegyalján a 17. században a választás jogát is maguknak tartották fenn.¹⁶ Sárospatakon 1726-ban tértek el ettől a régi „praxistól”, ettől kezdve – Szikszóhoz hasonlóan – a magistratus jelölésére a communitas választott.¹⁷

könyve”, 1610. (tov. Tokaj) Sárospatak, lt.: „Protocollum Judicis Primarii et Senatus Oppidi Sáros Nagy Patak Tom. 1. 1579–1754. (tov. Sp. 1.), Tom. 2. 1576–1739. (tov. Sp. 2.), Tom. 3. 1642–1717. (tov. Sp. 3.), Tom. 4. 1609–1678. (tov. Sp. 4., Tolcsva protokollumtöredéke), Tom. 5. 1685–1786. (tov. Sp. 5.).

⁷ Prot. 17, 21, 30, 48 stb.

⁸ Pl. Prot. 21–79. Szikszón betöltött kevésbé fontos szerepére utal, hogy néha évekig nem jegyezték fel a nevét. Más mezővárosokban kisbíró néven fordul elő, pl. Sp 1. 268, Sp 5. 57, 133 stb. Itt a 16. századtól két kisbíróat választottak.

⁹ „Bíró tetelben es Tanacznak helyére állatasban ualo rend tartas”, „Bíró tiszti es Szabadságáha” 1607. – Bodrogkeresztúr 31 r – 32 v. 39 r v.

„Bíró tiszti és szabadságáha reghi teörvényenk szerent” – Tarczal város törvényei 1606-ból, közli: Hubay Kálmán, Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez (tov. AZT), 1897. 49–50. 90–91. stb.

¹⁰ Mária királynőtől 1391-ben kapott és Zsigmond által 1406-ban átírt, szabad fahordásra vonatkozó kiváltságai ismeretesei. – ZSO I 3114, II/1 4638; A 17–18. században a szikszóiak már maguk sem ismerték privilégiumaik eredetét. – Egyh. prot. 2. 222–223. (1746).

¹¹ Prot. 79. A tisztújítás időpontja az egyes mezővárosokban eltérő volt, nem mindenütt követték a szokott Szent György napot (ápr. 24.). Bodrogkeresztúron a 18. században szintén újév éjszakáján választottak. – Bodrogkeresztúr 31 r, 76 v. Göncön pl. karácsonykor vagy újév napján történt a tisztújítás. – *Iványi Béla*: Göncz szabadalmas mezőváros története Karcag, 1926. 133 stb.

¹² Pl. „Anno 1712. Die Prima Mensis January Celebrata est Sedes Electoria Oppidi Sixo” – Prot. 8. Másutt „építő szék” elnevezés is előfordult. – *Szendrei János*: Miskolc város történelme II. köt. Miskolc, 1904. 603.

¹³ Prot. 79, 148. (1736, 420 Hasonlóan pl. Bodrogkeresztúr 76 v (1739).

¹⁴ Prot 10. (1713).

¹⁵ Prot 10.

¹⁶ Pl. Bodrogkeresztúr 31 r – 33 v (1607). Tarczal város törvényei, 1606. 49–50.

¹⁷ Sp 1. 510. p. (Sárospatakon a communitas a 18. században is megtartotta eredeti jelentését, tehát ekkor is a teljes lakosságot értették alatta.)

Szikszón a főbíró megválasztása „az Becsületes Városnak számosabb Suffragiuma szerint” történt. Ezután „Biro Uramnak és Város nepenek Tetszesebül” választották meg a tanácsot.¹⁸ A fennmaradt statumukból megállapítható, hogy a megválasztott személyeknek büntetés terhe mellett vállalniuk kellett tisztségüket. 1710-ben a hivatalát visszautasító főbíró 50, a tanácsbeli 24 forintot fizetett a „város közönséges hasznára”¹⁹.

Elszört utalások engednek következtetni azon régi szokásra, mely szerint Szikszó földesúri megosztottságának megfelelően évente felváltva a Csákyak és a Perényiek részéről választottak bírót. A Csáky család levéltárában fennmaradt keltezés nélküli, valószínűleg a 18. század elejéről származó jelentés alapján korszakunkban ez már régóta nem érvényesült.²⁰ A 18. században a földesurak nem játszottak aktív szerepet a tisztújításban, csupán a megerősítés jogát gyakorolták.²¹ A 18. század második felében katolikus térítés szándékával megpróbáltak beleszólni a választásokba: 1765-ben katolikus bírót és notáriust szerettek volna állítani. A helyi református egyház feljegyzései szerint még Esterházy Károly egri püspök segítségét is igénybe vették. A református többségű mezőváros ellenállása következtében „a Nepnek ellenére” mindössze a magisztrátusba került be egy, majd két katolikus.²²

Hosszabb időszak tanácslistáinak egybevetéséből kirajzolódna a Szikszó önkormányzatát uraló mezővárosi „dinasztiák”. A fő tisztségek halmozódása egyes családok kezén már jóval korábban megfigyelhető a városok, mezővárosok gyakorlatában.²³ Szikszón a 17. századi hézagossabb adatok ellenére megállapítható, hogy a vezető hivatalokat később szinte teljes egészében kisajátító családok nagyrészt már ekkor uralták a legtekintélyesebb tisztségeket.²⁴ Uralmuk a bírói hivatal viselésénél legszembevetőbb. A 18. században, különösen a század második felében már csak pár személy váltogatta egymást e tisztségekben: 1750–70 között három nemes, ifj. Körtvélyesi István, Tamási Péter, Boldizsár János neve cserélődik.²⁵

Szikszón az esküdtek felsorolásánál a szabad királyi városokra jellemző rangsor érvényesült. Más mezővárosok gyakorlatához hasonlóan itt is megfigyelhető, hogyan jut egy-egy személy a magisztrátuson belül egyre előkelőbb posztra, néha egészen a bíróságig.²⁶

A nemesi származású Miskolczi István 1717-ben strázsamesterként szolgált, 1719-ben választották be a magisztrátusba, ahol a 12., utolsó hely illette meg. Évről évre fokozatosan lépett előre, pl. 1721–22-ben 5., 1723-ban 4., 1726-ban már 2. volt, két év múlva vicebíróvá választották, 1734–36-ban főbíró, a következő évben bírójelölt és a magisztrátus első tagja volt, bíróságot viselt

¹⁸ Prot. 3–4, 10.

¹⁹ Prot. 3–4. Ez más mezővárosokban is gyakran előfordult, pl.: *Szendrei J.*: Oklevéltár Miskolcz város történetéhez 1225–1843. III. köt. Miskolc, 1890. 532–533, 542–543. *Szabó*, 308 stb.

²⁰ OL Csáky cs. lt-a, P 72 37, cs. 191. f. én. A mezővárosi protokollumban csak egy 1699-ben hozott statutummal kapcsolatban tettek említést „Csáki biraja”-ról és tanácsáról – Prot. 15. (1714).

²¹ Prot. 148.

²² Egyh. prot. 2. 336, 338, 350. (1768, 69.)

²³ *Bácskai*, 16. Magyar állam- és jogtörténet, 196.

²⁴ A 18. században vezető szerepet betöltő nemes Boldizsár családból Dániel deák notárius, majd 1668-ban bíró, a Koss család tagjai a század végén a magisztrátusban találhatók, de feltűnnek a legtöbb dézsmát fizetők között is. (Pl. András 1690: 60 kereszt gabona), a Szarkák közül András 1631-ben a magisztrátus tagja, 1640-ben bíró, György 1670-ben, Mihály 1686-ban tagja a magisztrátusnak, Miklós 1686-ban a magisztrátusban van, 1687, 1692-ben bíró, János 1692-től a magisztrátusban szerepel, 1698-ban curator, 1701-ben bíró a dézsmajegyzékek szerint vagyonos ember (1683: 11 kereszt gabonát, 1690: 8 köből bort fizet). Az említett családok valamennyien nemesnek vallották magukat. – Egyh. prot. 2. passim, OL, Filmtár 9593, 9591. doboz (dézsmajegyzékek).

²⁵ Tamási Péter: 1750–52, 1754–55, 1768–70; ifj. Körtvélyesi István: 1756–59, 1761–63, 1766–67; Boldizsár János: 1760, 1764–65. – Prot. Passim.

²⁶ Ugyanígy Sp 4. (Tolcsva, 17. századi tanácslisták), Sp 5. (18. század), Bodrogkeresztúr (18. század). A tisztségekben való emelkedésre jó korai példa a sárospataki Erdélyi Kristóf: 1599-ben költözött Patakra, ekkor pusztateleket vásárolt, melyen házat épített. 1610-ben kisbíró, 1613-ban esküdtbíró, 1620, 23-ban pedig már főbíró volt. – Sp 2. 122.

1740, 1742, 1749-ben.²⁷ A listák végén szereplő új nevek mellett a tanács döntő többsége általában változatlan maradt. Az első helyeken mindig a volt bíró és a legrégebben magistrátusi hivatalt viselők, a legtekintélyesebbek szerepelnek. Rendhagyó esetben a teljes tanácsot újraválasztották.²⁸

Hosszabb időszakot elemezve kirajzolódnak azok a – csaknem kivétel nélkül nemes – családok, amelyek szinte állandóan a magistrátusban szerepelnek. Jellemző módon egyszerre több családtagjuk is viselt vezető hivatalt. Az egyházi protokollumokban található consistorialis listákkal egybevetve megállapítható, hogy az egyházi önkormányzatban is döntően az ő szerepük érvényesült.²⁹ Gyakran előfordult, hogy a főbíró és a curator, tehát a legfontosabb világi és egyházigazgatási tisztségek betöltői, egy családból származtak. Így pl. Boldizsár Zsigmond 1723-tól tagja volt a magistrátusnak, fontos mezővárosi tisztségeket töltött be, bíróviselt emberként 1751–55, majd 1758–66 között főcurator volt. Öccse, János 1737-től viselt mezővárosi tisztségeket, 1746-tól a consistoriumban is szerepelt, 1751–55-ben bátyja mellett procurator, 1760–65-ben bíró volt. A család nagy tekintélyét bizonyítja, hogy a magistrátusban a 30–40-es években még három tagja szerepelt.³⁰

Itt kell megjegyezni, hogy az egyházi és világi önkormányzat ennek ellenére soha nem mosódott össze, ugyanis az eklézsia már 1695-ben statutumban rögzítette, hogy „Bíróságot s Tanács-tagságot viselő” személyeket nem szabad vezető egyházkormányzati tisztségre megválasztani.³¹

Az egyes vezető családokat rokoni szálak fűzték össze. Erre vonatkozóan felbecsülhetetlen értékű a nemes Körtvélyesi István és fia által vezetett napló, amely – anyakönyvek hiányában – fontos adatokat tartalmaz nemcsak viselt tisztségeikre, hanem családi kapcsolataikra vonatkozóan is.³²

Ezek a családok egyben a mezőváros leggazdagabb rétegét képezték. Vagyoni helyzetük biztosította az önkormányzatban betöltött vezető szerepüket. Gazdaságuk alapját – a Hegyaljához hasonlóan – a szőlőművelés és a szabad szőlőforgalom jelentette. A Csákyak tisztartója írta róluk a 18. század elején: „Sok szabad Szőlőjek, földjek, es hazok vagyon honna[n] vették az szabadságot, kerjük elől túluk.”³³

Az itt bemutatott, Szikszó életét irányító családok valamennyien nemesnek vallották magukat. A nemesség nagy súlya tükrözi a mezővárosokban a 17. század második felétől végbement társadalmi változást. A Hegyalján a jobbágyság már a század végére elvesztette túlsúlyát.³⁴ Ez a folyamat másutt is érvényesült. Gönc 1691-es adóösszeírása szerint 83 nemes család mellett csak 40 jobbágycsalád élt a városban.³⁵ Szikszón 1696-ban 8 jobbágy és 115 nemes családot írtak össze.³⁶ Az 1720-as országos összeírás egyik táblázata alapján Szikszóna 29 taxás nemes, 37 libertinus, Göncön 34 taxás, 4 libertinus élt.³⁷

²⁷ Prot. passim. Egyh. prot. 2. passim.

²⁸ Pl. 1750: „A Becsülletes Nemes Tanácsis minden változás nélkül megmarasztatott és újra adjuraltatott”. – Prot. 179.

²⁹ Pl. 1760: „Tanácsbéli személyek hasonlóképen consistoriálisok” – Egyh. prot. 2. 330.

³⁰ Prot. passim (tanácslisták) vö. Egyh. prot. 1. passim (consistorium listái).

³¹ Egyh. prot. 1. 3.

³² Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár: Körtvélyesi István és fia naplója, 1687–1779. Quart. Hung. 3447.

A Körtvélyesiek a vagyonos mezővárosi kisnemes családok értelmiségi csoportjának jellegzetes képviselői. A szikszói skólában, Debrecenben tanultak, fontos mezővárosi tisztségeket töltöttek be (bíró, magistratus, notarius, curator), vállaltak skólamesteri, jószágkormányzói és vármegyei feladatokat is. A család férfitagjai a szikszói és környékbeli kisnemesek leányaival, a nők prédikátorokkal, skólamesterekkel házasodtak. Különösen szoros volt kapcsolatuk a szikszói nemes Kovács családdal. A 18. században két nemzedékből 3 Körtvélyesi is közülük vett feleséget.

³³ OL Csáky P 72 37. cs. 191. f. én. 18. század eleje.

³⁴ Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma a 17. században különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira – Agrártörténeti Tanulmányok. Bp., 1960. 28–36.

³⁵ Iványi, 56.

³⁶ Abaúj-Torna vármegye (Vármegyei monográfiák VII.) szerk.: Csikvári Antal. Bp., 1939. 208.

³⁷ OL Filmtár 3131. doboz: „Comitatus Abaujvariensis et Civitatis Cassoviensis Conscriptio” 1720.

Általános jelenség, hogy nagyrészt földesúri exemptióval emelkedtek ki jobbágyi helyzetükből.³⁸ Szikszón a 18. század első felében a Csákyak összesen 111 exemptus sessiot írtak össze.³⁹ Itt és más mezővárosokban többnyire ezt a kiváltságos helyzetet használták fel arra, hogy nemesi jogállást biztosítsanak maguknak. Nagy részük valójában nem volt nemes. Nem alaptalanul írta a Csákyak tiszttartója: „Vagyon Szikszó Varosaban három száz Nemes Ember mellyek közül fele volna paraszt Ember, ha N[a]l[gy]ságtok[na]k módgya volna benne hogy keresné.”⁴⁰

A mezővárosi nemesség nagy számarányának megfelelően fokozottan elkülönült a contribuens lakosságtól, igyekezett saját szervezetét létrehozni, illetve megpróbálta kisajátítani a mezővárosok irányítását. A 17. században így jelent meg a hadnagyság, mint jellegzetesen nemesi szervezet.⁴¹ A 18. században a bírói és hadnagyi tisztség a legtöbb helyen megtalálható. A kettő egymáshoz való viszonya a helyileg kialakult erőviszonyok, kiváltságok, vagy rendtartásokban előírtak alapján változott.⁴² Egységes szokás még a Hegyalján sem alakult ki.⁴³

A fennmaradt források segítségével viszonylag részletesen végig tudjuk követni a kérdés szikszói alakulását. Körtvélyesi István naplója szerint a 17. század első felében Csányi János személyében már volt bírájuk a szikszói nemeseknek.⁴⁴ A 17. század második felétől a nemesség szerepe a magistrátusban egyre dominánsabb lett. Az oklevelek intituációiban az ismeretlen, gyorsan cserélődő nevek mellett állandóan szerepelnek a nemes Szemere, Angyalosi, Turkoly, Szarka, Hatalmas, Körtvélyesi stb. család tagjai.⁴⁵ 1695-ben „Az Magistratusi hivatal igen meg erőtlenedett a sok haboru miatt, annakokáért a Nemesség, cum consensu D[omi]norum Terrestrialium, pro permansione publica, maga kezébe vette ez hivatalt, és communi omnium voto” választották bírónak Körtvélyesi Pap Istvánt.⁴⁶ Már ekkor szokássá válhatott, hogy egy személy viselte a hadnagyi és főbírói hivatalt. Az 1742. évi tisztújításkor hozott statútumban ezt már mint kialakult szokást törvényesítették: „Meg edgyezett abban az egész Város közönségesen, mint M[éltósá]lgos Földes Vrak eő N[a]l[gy]ságl[ok] Tisztei, ugy a Nemesség és Communitasis; hogy valamint eddig, ugy ennekutánnais egy Nemes személy választassék, a ki a Nemesség részéről Hadnagyságot, a Communitás részéről pedig Bíróságot viselleyen.”⁴⁷ Ekkor tehát a nem nemes lakossággal azonosított communitas jóváhagyását adta a két vezető tisztség nemesi kézben történő egyesítéséhez.

A magistrátusból is mind jobban kiszoruló contribuensek számára a század közepén azonban már terhebbé vált a nemesi vezetés. Befolyásukat elveszítve 1746-ban saját bírót és tanácsot választottak, így függetleníve magukat a nemességgel azonosult mezővárosi szervezettől. A „hasonlás 1749 végéig tartott, a következő esztendőttől Szikszó lakossága ismét „egy corpusban kötettet” azzal

³⁸ Szabó I.: A jobbágy megneemesítése. Turul, 1941. 20–21. Orosz, 37.

³⁹ OL Csáky P 72 37. cs. 191. f. én. 18. sz. eleje.

⁴⁰ OL Csáky P 72 37. cs. 191. f. én. 18. sz. eleje. Hiteles adatokat csak a Körtvélyesi, ill. Szarka család nemeslevelére vonatkozóan sikerült találnom. – Körtvélyesi i. m. 12 r, *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. 10. köt. Bp., 1931. 80.

⁴¹ Wenczel, 325. Ember, 569. Alsó László: A nemesi község hatósága és szervezete (Adatok Besenyőtelek község megalakulásáról és 1848 előtti szervezetéről) Bp., 1928. 7. A folyamat megfigyelhető nagyobb városokban is, pl. Győrben. – *Csizmadia Andor*: A magyar városi jog. Kolozsvár, 1941. 64.

⁴² Pl. Munkácsn a hadnagy a város nemeseinek az élén állt, de a bírónak volt alávetve. – Munkács város 1670 körüli rendtartása. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (MGSz), 1898. 594.

Bodrogkeresztúrn a hadnagyi tisztség volt a nagyobb, de a nemesség szikszóinál is nagyobb túlsúlya következtében a főbíró is nemes volt, sőt előfordult, hogy apa és fia viselték a két tisztséget. – Bodrogkeresztúr 132 r stb. A Sárospatakon élő nemesek a főbíróknak voltak alávetve, a hadnagy csak rendfenntartási feladatokat teljesített. – Sp 5. 57. *Dongó Gyárfás Géza*: Sárospatak szabadalomlevele II. Miksától, 1572. AZT, 1912. 275, 276. stb.

⁴³ Hegyaljai városok statútumai 1719-ből (töredék) közli: Fodor Jenő AZT, 1896. 192.

⁴⁴ Körtvélyesi 3 r.

⁴⁵ Sp 1670. ápr. 10., 1677. júl. 5., 1685. márc. 23. stb.

⁴⁶ Egyh. prot. 2. 29.

⁴⁷ Prot. 148.

a megkötéssel, hogy a tanács fele nemes, fele pedig „paraszt emberekből választassék”.⁴⁸ A nemesi elem gazdasági, társadalmi túlsúlya következtében ez azonban a gyakorlatban nem valósult meg. 1750-től újra egy személy kezében összpontosult a hadnagyi és a bírói tisztség, tehát a nem nemes lakosság önállósulási kísérlete teljes kudarccal végződött.⁴⁹

A mezővárosi társadalom átrétegződése következtében másutt is lejátszódtak hasonló össze-tűzések az önkormányzati tisztségek birtoklása körül: 1747-ben a közeli Erdőbénye parasztjai alakítottak saját tanácsot, elszakadva a helyi nemeseiktől.⁵⁰

Szikszón a 18. század második felétől a magistratusban biztosított vezető szerep mellett egyre jobban kiépült a nemesség saját testülete is. A század végén már külön pecséttel rendelkeztek „*[EZŐ] SZIKSZO V[ÁROS] NEMESSEG PETSETYE. 1781.” körirattal.⁵¹ Hadnagyszékké szerve-ződésükről a 19. század első feléből maradtak fenn adatok, statútumaik 1829-ből ismereteseek.⁵²

Összegezőként megállapíthatjuk, hogy a mezővárosi társadalom és annak változása alakított az önkormányzat szervein is. A nemesek túlsúlyukat nemcsak a bírói hivatal, magistratus szinte ki-zárólagos birtoklásával, hanem új szervezet – hadnagy, hadnagyszék – létrehozásával biztosították.

A mezővárosi önkormányzat szervezeti tagolódása

Az eddigiekben Szikszó központi testületéről, a bíró, illetve a hadnagy által irányított magistratrusról volt szó. A fennmaradt forrásokból rekonstruálható a további szervezeti tagolódás.

A 17. századi oklevelek intitulatioiban az esküdtek mellett gyakran szerepelnek „Hites Pol-gárok”. A protokollum adatai alapján számuk 1719-től rendszeresen négy, korábban hat-hét fő is előfordul.⁵³ A magistratusszal ellentétben a mezőváros kevésbé neves családjai találhatók közöttük, többnyire a nem nemes lakosság közül választották őket. Tevékenységük ismerete hiányában mind-össze annyi állapítható meg, hogy a „Polgárok Biro Ur mellé rendeltetnek”, élükön polgárbíró állt, más választott tisztségekhez hasonlóan esküt tettek.⁵⁴ A polgárbíró elnevezés arra enged következtetni, hogy a mezőváros jogéletében töltöttek be szerepet. Ennek alapján feltételezhető, hogy a 17. század első felében még megtalálható, de később már nem említett esküdtbírák (jurati iudices) utódai voltak.⁵⁵

A magistratuson, bíró mellé rendelt polgárokon kívül még egy választott testület működött Szikszón: pl. 1715-ben „A becsülletes Communitas reszerul penig Furmenderségre elo allittatot es hittel köteleztetett Lakatos Paál Ur[aj]am. Hites emberek Furmender ur mellé rendeltettek ... kötelesztettek Szabó Paál, Mezo István, Miskólczi János és Szabo Peter Uraimek eo k[egye]lmeik.”⁵⁶ A felsorolt négy személy neve nem szerepelt sem a magistratusban, sem a polgárok között, bizonyítva, hogy az előbbiektől világosan elkülönülő szervezetről van szó. A fürmender elnevezés mutatja, hogy a szabad királyi városok – ez esetben Kassa – erős hatást gyakoroltak a környező mezővárosok intézményeinek a kialakítására. A Kassához közeli Göncön már a 17. században megtalálható a fürmender és a mellette álló communitas által választott esküdtek.⁵⁷ A communitas – vagyis a

⁴⁸ Egyh. prot. 2. 222.

⁴⁹ Prot. 169.

⁵⁰ Zsujtai András lajstromkönyve közli: Karsa Ferenc AZT, 1896. 168.

⁵¹ Sp 1795. nov. 2., 1823. márc. 4. stb. Másutt korábbiakról is ismereteseek hasonló pecsétek, pl. „FUL DEAKI. NEMES. PETSETI” 1628. – Századok, 1864. 428.

⁵² Hadnagyszék.

⁵³ Sp 1685. március 23., 1687. máj. 25., stb., Prot. passim.

⁵⁴ Prot. 10. (1710).

⁵⁵ Pl. Sp 1631. nov. 24. Az esküdtbírák a 16–17. században sok mezővárosban megtalálhatók. Göncön, a szikszói polgárokhoz hasonlóan, a főbíró mellé rendelték őket, számuk 4 volt, elnevezésük is megegyezik a szikszóival. – *Iványi*, 133. Sárospatakon hites bíró, Miskolcon esküdtbíró elnevezéssel fordulnak elő. – Sp 1. 54, 254. *Szendrey*, II. köt.: 150.

⁵⁶ Prot. 19.

⁵⁷ *Iványi*, 136. Itt kell megjegyezni, hogy már a 15. századtól állandó és szoros kapcsolat figyelhető meg a civitasok és a környezetükben lévő mezővárosok között. Sok oppidum filiáció lévén a civitasok jogát vette át. – *Bácskai V.*: Magyar mezővárosok a 15. században. Bp., 1965. 80, 91.

mezővárosi polgárok összessége – tehát a szabad királyi városok külső tanácsához hasonlóan, saját választott testülettel rendelkezett.⁵⁸

Az itt említett *communitas* vagy község volt a mezőváros legszélesebb egysége. Eredetileg Szikszón is a lakosság összességét jelentette, vagyis társadalmi jogállástól függetlenül egyaránt beletartoztak nemesek és nem nemesek. A 18. század első felében – a bemutatott társadalmi változásokkal párhuzamosan – jelentése egyre inkább a nem nemes lakosságra szűkült. Az említett 1742-es statutum idején „Nemesi rendek és az *Communitas*” már két különálló szervezet volt.⁵⁹ A *communitas* leszűkülésével párhuzamosan megszűnhetett a fürmenderség is, ugyanis a század közepétől nem maradtak fenn működésére vonatkozó adatok.

A magistratus által ellátott feladatok, a mezőváros működése

A főbíró és a tanács által irányított mezővárosok a szabad királyi városokhoz hasonlóan igazgatási, bíraskodási, gazdasági és hiteleshelyi feladatokat láttak el.⁶⁰ Ennek a tevékenységnek az elemzése számos új vonásra vet fényt.

Az első csoportot az igazgatási jellegű feladatok alkotják. A főbíró és az esküdtek a mindennapos ügyeket tanácsuléseken intézték. Ezeken döntöttek pl. a mezővárosi tisztségviselők felfogadásáról, javadalmazásáról: pl. meghatározott *conventiora*, évente fogadták fel a notariust, akit azonban szakértelmet kívánó munkája következtében általában hosszú időn keresztül megtartottak állásában.⁶¹

A különös fontosságú, a mezőváros egészére vonatkozó ügyekben statutumokat hoztak. A statutumalkotás joga (*ius statuendi*), vagyis a település belső életének kötelező érvénnyel történő szabályozása, a mezővárosi önállóság fontos része volt.⁶² A statutumok többségét a magistratus hozta, pl. 1714-ben „Az Betsülletes Njemejs Tanács részéről *Practikalando Punctumok*”⁶³. Többnyire összefüggő formában, pontokba szedve maradtak fenn. Többségük alapvető kérdéseket szabályoz, olykor a kialakult helyi szokásjogon is változtat. (Pl. a tisztújítás időpontját megváltoztató – említett 1736-os – statutumok, vagy 1742-ben a bírói és hadnagy tisztség összefonódását törvényesítő statutum.)⁶⁴ A bíró feladataival kapcsolatban statutum mondta ki, amennyiben valakinek „*Satisfactiot* nem tenne; vagy tennj nem akarna *Substitutus* Biraja által *evocaltassa*”⁶⁵ A hadnagy nemesek feletti bíraskodási jogát 12 forintban szabta meg.⁶⁶ Bíráság terhe mellett statutum tette kötelezővé a megválasztott bíró, esküdt, polgár, strázsamester számára hivataluk felvállalását.⁶⁷

1714-ben 8 pontban foglalták össze a „senátorok” iránti elvárásokat. Ebben előírják, hogy senki bűnösöknek a pártfogója ne legyen, mindenki „*Primatumat* félre tégye . . . a közjonak s – igazságnak elomozdítására vigyázzon”, a tanács ügyeit tartsa titokban, ne húzódozzon a feladatok, költségek előtt. A bíró hívására bíráság mellett mindenki azonnal jelenjen meg.⁶⁸

⁵⁸ Ember Győző véleménye szerint nem volt ilyen testület a mezővárosokban, mert a lakosság kis száma ezt nem tette szükségessé. – *Ember*, 569. Azonban, mint Szikszó példája is igazolja, a mezővárosok egyes intézményeit nem a lélekszám, hanem a helyben kialakult szokások határozták meg.

⁵⁹ Prot. 148. Először 1736-ban említik külön a nemesi rendet és a város lakosait. – Prot. 79. Hasonlóan elkülönültek egymástól másutt is, pl. Bodrogkeresztúron 1739-ben „Nemesi renden lévő”-k, „*Libertinus* Uraimék”, valamint „közönséges *Contribuens* Szegénység” szerepel. – Bodrogkeresztúr 76 v.

⁶⁰ *Ember*, 571. *Bácskai*, 11.

⁶¹ Prot. 78. stb.

⁶² Magyar állam- és jogtörténet 224.

⁶³ Prot. 14–15.

⁶⁴ Prot. 79, 148.

⁶⁵ Prot. 79.

⁶⁶ Prot. 148.

⁶⁷ Prot. 3–4. (1710)

⁶⁸ Prot. 14–15.

Kivételes helyzetekben a *communitas* (itt még a teljes lakosság) is gyakorolhatta a statutumalkotás jogát, így pl. 1714-ben többek között a bírói tisztség tekintélyének emelése érdekében.⁶⁹

A protestáns mezővárosok egyházi és világi igazgatásának összefonódása következtében az egyházi és mezővárosi vezetés gyakran közösen tanácskozott, sőt közös statutumokat is hoztak. Erre vonatkozóan nemcsak Szikszó, hanem más mezővárosok protokollumaiban is szép számmal akad példa.⁷⁰

A bíraskodás feladatát is a magistratus látta el. Ez részint a mezőváros lakói számára – illetve annak területére vonatkozóan – különféle jogügyletekben, vitás kérdésekben történő döntőbíraskodást, részint büntetőbíraskodást jelentett. Az előbbieket „a Becsületes Tanács Törvény Székén”, az utóbbiakat a büntetőszéken („Sedes Criminalis”) végezték.⁷¹ A tanács döntőbíraskodását kérőkkel kapcsolatban 1727-ben hoztak határozatot, melyben büntetés terhe mellett megtiltották, hogy a magistratus kárára ítélethozatal előtt kiegyezzenek egymással.⁷² A büntetőbíraskodás és főleg a pallosjog (ius gladii) gyakorlása egy-egy mezőváros fontos kiváltsága lehetett. Szikszó pallosjogának eredete nem ismeretes. A 18. század közepén – más kiváltságaikhoz hasonlóan – már nem ismerték eredetét. Mégsem vonta soha kétségbe sem a vármegye, sem a földesurak. A 16. századtól gyakran éltek vele.⁷³ Gyakorolták a nemes lakosság felett is: 1669-ben a templom feltörésén ért nemes Lakatos István társaival együtt „fő vételre ítéltetett és exequatlatott, jollehet az akkori Biro Fekete Ist[ván] paraszt Biro volt.”⁷⁴ Tehát a bíró társadalmi jogállásától függetlenül teljes joggal ítélkezett az egész lakosság felett. Az ítéleteket – újabb példa az egyházi és világi szervezet összefonódására – a prédikátorok hirdették ki. Ugyanakkor erkölcsi ügyekben gyakran bíraskodott maga az eklészia is. A végrehajtó ez esetben is a magistratus volt.⁷⁵

A kisebb bűnügyekkel kapcsolatos „deliberátumok” mindennaposak voltak. Egy részüket be sem jegyezték a protokollumba, de az is előfordult, hogy apróbb tolvajlásokat elkövető bűnösrel megjavítása érdekében reverzálist írtak.⁷⁶ A nagyobb ügyeket a szokásos deutrális formában, tanúvallomásokkal együtt vezették be. Pl. 1736-ban pénzlopási ügyben ilyen formában rögzítették a tanúk kihallgatását a vármegyei szolgabíró és esküdt ülnök jelenlétében. A jegyzőkönyvet a notarius vezette, és aláírásával hitelesítette.⁷⁷ Ilyen alkamakkor használták a „közönséges Hit Formáját”, zsidók jelenlétére utal, hogy Werbőczy kemény megkötéseket tartalmazó zsidó esküjét is szükségesnek tartották lemásolni.⁷⁸ A bíraskodás során hozott ítéletekben – úgy a tanács elé került vitás ügyekben, mint a büntetőbíraskodásban – Szikszón és más mezővárosokban is gyakran hivatkoztak „Ország

⁶⁹ Prot. 15–16.

⁷⁰ Prot. 16, 148., Egyh. prot. 1. 3, Sp 1. 506., stb.

⁷¹ Prot. 55, 102. Másutt: „Törvényj szekünk” – Sp 3. 184. (1683), „varos szeki” – Sp 1. 250. (1627) stb.

⁷² Prot. 55.

⁷³ Egyh. prot. 2. 223, 294.

Szikszó sokkal nagyobb bíraskodási önállósággal rendelkezett, mint a hegyaljai mezővárosok, ahol a 17. században legtöbb helyen csak 1 ft-ig ítélkezhetett a bíró. – I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Sajtó alá rend.: Makkai László. Bp., 1954. 190. stb. Pallosjogot biztosító privilégiumaik ellenére sem éltek ezen jogukkal. – *Orosz*, 57. *Péter Katalin*: Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágság ellen (Olaszliszka küzdelme földesuraival a 17. században). Történelmi Szemle, 1961. 430.

⁷⁴ Egyh. prot. 2. 223. Előfordult, hogy a kegyetlen ítéletek végrehajtásához Kassától kértek hóhért. – *Kerekes György*: Nemes Almássy István kassai kereskedő és bíró üzleti-, köz- és családi élete. 1573–1635. Bp., 1902. 115.

⁷⁵ Egyh. prot. 251, Prot. 294. Már a 16. században zsinati határozatok írták elő, hogy erkölcsi ügyekben az egyházközség bíraskodjon. – *Kiss Áron*: A 16. században tartott magyar reformtáus zsinatok végzései. Bp., 1882. 241, 251, 401, 403. stb.

⁷⁶ Prot. 78. (1735).

⁷⁷ Prot. 85–104.

⁷⁸ Prot. külön lapokon, vö. Werbőczy István Hármaskönyve. Ford. bev. Kolozsvári Sándor, Óvári Kelemen, Bp., 1897. III. r. 36. cím.

Törvénye"-re, „ez helynek rend tartas"-ra, vagy „praxisa"-ra.⁷⁹ Országos szokás szerint a magistratus által hozott ítéleteket az úríszekre fellebbezhették.⁸⁰

A rendfenntartási feladatokat a nagyobb városok mintáját követve választott tisztségviselők, strázsamesterek látták el. Évente két strázsamestert választottak, nevüket bevezették a Protokollumba. A 18. század közepéig nemesek és nem nemesek egyaránt előfordultak közöttük. 1750-től az előbbiek tizedeseiket, az utóbbiak strázsamestereket állítottak. A „nemesi rend” elkülönülése tehát itt is éreztette hatását.⁸¹ Kevésbé rangos hivatalt töltött be, de természetesen Szikszón sem hiányzott a bakter, aki felügyelt a közrendre, tűzre, sőt az erkölcsökre is.⁸²

A mezőváros önállóan szervezte meg a gazdasági jellegű feladatait. A gazdasági irányítás is a magistratus kezében összpontosult. A főbíró mellett külön tisztség, a perceptorság, volt hivatva a városi gazdálkodás irányítására, jövedelmek kezelésére. Tekintélyes hivatalnak tartották, eskümintája alapján a tanács választotta saját tagjai közül.⁸³ A szakértelem, rátermettség és nem utolsósorban a vagyoni, társadalmi helyzet itt is fontos tényező volt, így általában több évig is egy személy viselte a perceptorságot. A 18. század első felében sokat szerepelnek a nemes Boldizsár család tagjai: Boldizsár Zsigmond 1724, 1729–30-ban volt perceptor, Boldizsár János 1726–29-ben főbíróként viselte ezt a tisztséget is, fia, ifj. Boldizsár János 1737–38-ban még borbíró volt, majd bekerült a tanácsba, 1739-ben pedig már perceptorként szerepelt.⁸⁴ Az említett borbíró szintén gazdasági jellegű feladatot látott el. Az évente választott két borbíró feladatai közé tartozott a város kocsmájának felügyelete, a bormérés ellenőrzése.⁸⁵

A gazdasági és részben rendészeti tisztségek közül a kevésbé rangosak közé tartoznak a „subcommisarius” (feladata a forspontos szekerek előállítása volt), kerülők, szőlőőrök, kukorica-csőszök. Minden mezővárosi hivatalviselőhöz hasonlóan ők is „hites”, azaz esküvel kötelezett személyek voltak.⁸⁶

A bírót, perceptort, borbírokat évente pontosan elszámoltatták az általuk kezelt jövedelmekről. Ez a „Sedes Censoria”-n, vagy más néven számvéveszéken történt. Évente tisztújítás körmékén, decemberben vagy januárban tartották, ennek megfelelően a régi vagy pedig az új tanács irányításával. Általában részt vettek rajta a földesurak tisztartói, de a fennmaradt adatok alapján nem szóltak bele az érdemi munkába.⁸⁷ A 18. század közepéig a communitasból delegált, ún. „convocatus” személyek is jelen voltak.⁸⁸ A communitas tehát gazdasági téren ellenőrizte a magistratus munkáját.

A protokollumban kevés gazdálkodással kapcsolatos adat maradt fenn. Azonban a főbíró, perceptor, borbírák részletes elszámolásokat, önálló könyvelést vezettek. Szerencsés esetben fennmaradtak ilyen iratok, pl. 1698-ból a kassai ácsmesterek munkájáról szóló elszámolás, vagy ifj. Boldizsár János 1738. évi perceptori számadásai, amelyeket bevezettek a protokollumba. Ebben három „registrum”-ba csoportosítva összesen 1122,94 forintnyi összeg szerepel.⁸⁹

⁷⁹ Prot. 16., Sp 1699. márc. 24. A mezővárosok ismerték és használták a Hármaskönyvet. Pl. Miskolcon egy 1681-ben hozott ítéletnél nemcsak a Tripartitumra, hanem a konkrét cikkelyre is hivatkoztak. – Szendrey, III. köt. 354.

⁸⁰ Szikszó protokollumában földesúr elé fellebbezett ügyeknek nem maradt nyoma. Másutt gyakran előfordulnak ezzel kapcsolatos bejegyzések. – Sp 1. 343.

⁸¹ Prot. 179.

⁸² Prot. eskümintája külön lapon.

⁸³ Prot. eskümintája külön lapon.

⁸⁴ Prot. passim.

⁸⁵ Prot. 19. Hasonlóan pl. Tolcsván a 17. sz. második felében, itt pontos évi számadásaik is fennmaradtak. – Sp 4. passim.

⁸⁶ Prot. eskümintájuk külön lapon.

⁸⁷ Prot. 79–80. 106, 127–128.

⁸⁸ Prot. 55. A község ellenőrző tevékenysége másutt is jellemző, pl. Gyöngyös város rendtartása, 1659. MGSz, 1897. 475.

⁸⁹ Sp 1698. febr. 1., Prot. 127–128. 127–128. Főbírók önállóan vezetett számadása másutt is jellemző: *Dongó Gyárfás Géza*: *Ns. Torday János tolcsvai főbírónak 1766. évi számadásaiból*. AZT, 1915., 169–170, stb.

A mezőváros önállóan intézte a földesúri, állami adó beszedését, beszolgáltatását. A protokollumba ezekkel kapcsolatban szintén csak rendkívüli esetekben került bejegyzés. Pl. 1741. január 1-én Körtvélyesi István bíró írta be: „Nemes Vármegyénkre tartozó Taxája iránt in Anno 1739. die 31. Xbris [decembris] p[ro]thocoláltattatott Determinatio confirmaltatott”⁹⁰

Legfontosabb gazdasági tevékenységük az önálló gazdálkodás volt. Ennek pontos rekonstruálása a rendszeres elszámolások, kimutatások hiányában nehéz. A bevételek jelentős része származhatott a „Város korcsmájá”-ból, malmából, mészárszékéből. A forrásokban gyakran esik szó „Város részére termesztett zab”-ról, „Város réttye”-ről. 1764-ben pl. két lovat, négy bikát vásároltak a mezővárosi gazdaság számára.⁹¹ Szikszónak, de külön magának a tanácsnak is, saját szőlői voltak. Gyakran esik szó a mezőváros által felszabadított, vagy általa „aquiralt” szőlőkről is. Mindez jellemző más mezővárosok önállóan szervezett gazdálkodására is.⁹² A fennmaradt forrásokból élénk pénzforgalom képe bontakozik ki. A magistratus gyakran vett fel, vagy adott kölcsönöket. 1686-ban az Abaúj megyei nemes Puky családtól vettek fel „közönséges szükségre” 200 forintot, amelyet később nem tudtak visszafizetni, így kénytelenek voltak 10 évre elzálogosítani a mezőváros egyik szőlőjét.⁹³ 1711-ben gróf Szirmay István zálogos földesúrtól összesen 16 ezer forintért „város számára meg zálogosították a városnak fele jussát”. A rossz termés és az „oeconomianak rossz administratioja miatt” belebuktak a dologba, súlyos adósságot zúdítva a lakosságra.⁹⁴

A magistratus által ellátott gazdasági és részben igazgatási jellegű feladatok közé tartozott az eklézsia javadalmai feletti felügyelet. A protestáns mezővárosokra jellemző módon, a kegyúri jogok gyakorlásából fakadóan a tanács önállóan, döntött az egyes javadalmazásokkal vagy azok megváltoztatásával kapcsolatban, döntéseiket nemcsak az egyházi, hanem a mezővárosi protokollumba is bejegyezték.⁹⁵ Rendszeresen részt vettek a prédikátorok esperesi vizitációin is.⁹⁶ Az eklézsia javait kezelő procurator, egyházi nemcsak a prédikátoroknak, consistoriumnak, hanem a magistratusnak is elszámolási kötelezettséggel tartozott.⁹⁷ A parókiális szőlőket – mint ez a református vallású helyeken szokássá vált – a város műveltette. Az egyházi épületek javításánál, építésénél – ugyancsak a bíró és tanács irányításával – a gyalogszeres jobbágy fejszével, a „Marhas ember Marhával” tartozott megjelenni, vagy maga helyett alkalmas személyt állítani.⁹⁸

A forrásokból csak felvillanó, de mindenképpen nagy önállóságra mutató gazdasági jellegű tevékenységgel kapcsolatban végül egy nagyon fontos dologról kell szót ejteni. A 17–18. században általánosan megfigyelhető jelenség, hogy a tekintélyes mezővárosok gazdasági szerepe (piac, vásár, mezővárosi ipar stb.) szorosra fonta a közeli településekkel való kapcsolatot. Így volt ez Bodrogkeresztúr, Kisfalud és Szegi, Sárospatak és Árdó esetében.⁹⁹ A fenti esetekben befolyásuk kiterjesztésére az egyházi kapcsolatokat használták fel. Szegi „elejteol foguan” Keresztúr filiálisa volt, szolgáltatásokkal tartozott a prédikátornak és a káplánnak.¹⁰⁰ Hasonló figyelhető meg Szikszó és a szomszédos Sziget kapcsolatában: a 17. században a szikszói prédikátoroknak több szántójuk, rétjük, szőlőjük volt a szigeti határban. A szántóföldeket a szigetiek tartoztak évente háromszor megszántani és a prédikátor búzájával bevetni, valamint a termést betakarítani. Malmukból „sabbathalét” (szombati vám), a szőlők után fejenként egy köből bort, vagy 25 dénárt tartoznak adni.¹⁰¹ 1636-ban Szikszón

⁹⁰ Prot. 135.

⁹¹ Prot. 50, 151, 189, 214, OL Csáky P 72 37. cs. 191. f.

⁹² Sp 1686. febr. 19., Egyh. prot. 2. 42, Bodrogkeresztúr 77 r stb. Nemcsak a mezővárosoknak, hanem a tanácsnak, mint testületnek is volt szőlője. – Sp 3. 77, 426.

⁹³ Sp 1686. márc. 19.

⁹⁴ Egyh. prot. 2. 47–48.

⁹⁵ Prot. 36, 57., Egyh. prot. 2. 52–81. A prédikátorok, skólamesterek, harangozók javadalmait a mezővárosi vezetés határozta meg és tartotta nyilván. – Sp 1. 238. Bodrogkeresztúr 17 r – 27 v, Tokaj, 32–39. stb.

⁹⁶ Egyh. prot. 1. 10, 28.

⁹⁷ Egyh. prot. 1. 3–5, 50.

⁹⁸ Egyh. prot. 1. 3, 53., Egyh. prot. 2. 30, stb.

⁹⁹ Bodrogkeresztúr 8 r, 63 v, Sp 2. 32.

¹⁰⁰ Bodrogkeresztúr 18 v, 19 v.

¹⁰¹ Egyh. prot. 2. 14.

„deliberálták” hogy „a mikor a Szigetiek Praedikatorot nem tarthatnak más Ecclesiahoz ne filialhassanak, hanem az Szikszaihoz legyenek kötelesek, és a Mesternek meg adják a kőből bort”. Ekkor a szigetiek valószínűleg megpróbálták megszerezni a malom szombati vámját, amely a reformációban kialakult szokás szerint a helybeli prédikátornak járt volna, de a szikszóiak szerint „ab antiquo” a szikszói prédikátoroknak járt, és ezért a szigeti prédikátor „sub poena” ne merje arra a kezét rátenni.¹⁰² A fentiek alapján a szikszói református egyház igyekezett mind szorosabban befolyása alá vonni a falut, biztosítva annak jövedelmeit is. Sziget később a török zaklatások következtében elnéptelenedett, lakói Szikszóra költöztek. A település és határa így teljesen beolvadt a mezővárosba.¹⁰³

Végül a magistratus hiteleshelyi tevékenységéről kell említést tenni. Ez elsősorban a gazdálkodás alapját jelentő szőlőműveléshez, szőlőforgalomhoz köthető. Szikszón és a Hegyalján már korábban kialakult szokás szerint a tanács elé tartozott minden, a település területére vonatkozó jogügylet. Nemcsak az extraneusok, hanem a földesúrak is hiteles hatóságként ismerték el.¹⁰⁴ A protokollumba bejegyzett ellenzések, tilalmazások, zálogosítások, adásvételek, vagy a róluk kiadott, megpecsételt mezővárosi oklevelek nemcsak a fejlett írásbeliségnek, hanem a Hegyaljával erős rokonságot mutató helyi szokásjognak is fontos forrásai.¹⁰⁵

FÜGGELÉK

A mezőváros irányításában vezető szerepet betöltő nemes családok

1. Boldizsár család:

Boldizsár Dániel deák: 1668. nótárius, majd főbíró.

Boldizsár János (†1733) fiai: Zsigmond, János

1707? –1721. vármegyei esküdt,

1719-től a mezővárosi magistratusban,

1721–23. főbíró, perceptor,

1725–29., 1733. főbíró.

(1720. 4 kapás szabadszőlő)

Boldizsár Zsigmond (†1765): a debreceni kollégiumban tanul, majd Almásdon skólamester,

1723-tól a magistratusban,

1724., 1729–30. perceptor,

1739. főbíró,

1746. hadnagy,

1726–27, 1751–55, 1758–65., főcurator.

(1742. összesen 15 kapás szabadszőlő, 1765. végrendelete: szőlők, ház, telek 3 szántóval, 16 rend füvel, 2 pince, veteményes-, szérűskert, ref. egyh.-nak 100 arany készpénz stb.).

Boldizsár János: 1737–38. borbíró,

1738-tól a magistratusban,

1739. perceptor,

1760., 1764–65. főbíró,

1746–66. consistoriumban,

1751–55. procurator.

(1742. összesen 17 kapás szabadszőlő).

¹⁰² Egyh. prot. 2. 14.

¹⁰³ 1686-ban a szigeti bíró már Szikszón adott ki szőlővetélről szóló testimoniálist, amely a szikszói magistratus átírásában maradt fenn. – Sp 1706. júl. 26. Hasonlóan szívtá fel pl. Szerencs a szomszédos Bekecs, Tállya, Rátka, Golop lakosságát. – *Orosz*, 23.

¹⁰⁴ Erre vonatkozóan *Werbőczy*, III. r. 13. cím. OL Csáky P 72. 37. cs. 192. f. 1742., Sp 1686. febr. 19. stb.

¹⁰⁵ Szikszó írásbeliségével és abból a mezővárosi szokásjogra, ügymenetre levonható következtetésekkel önálló tanulmányban foglalkozom.

Ifj. Boldizsár János: 1740-es években a magistratusban, consistoriumban.

Boldizsár Sámuel: 1732. strázsamester.

Boldizsár Ferenc: 1745. polgár.

2. Bor család:

Bor István: 1686. községben.

Bor István: 1700. a magistratusban,

1706., 1713. főbíró,

714–22. magistratusban,

Bor István: 1729. magistratusban 8,

1730. magistratusban 7,

1731–32. magistratusban 6,

1735. magistratusban 3,

1737. magistratusban 2,

1738. magistratusban 2,

1739. magistratusban 4,

1740. magistratusban 3,

1741. magistratusban 3,

1742. magistratusban 2,

1744. magistratusban 2,

1740-es években a consistoriumban.

Bor János: 1725–29., 1738–39. a magistratusban.

3. Csillom István: 1646. esküdtbíró,

Csillom István: 1670., 1687. a magistratusban,

1700–01. a magistratusban,

1712., 1715. főbíró,

1719-ig a magistratusban.

(1690. dézsmajegyzékben 15 köből bor, 1720. 18 kapás szabadszőlő).

4. Koss család:

Koss János: 1670. a magistratusban,

Koss Pál: 1721. strázsamester.

(1720. 7 kapászőlő).

Koss István: 1730. magistratusban 12,

1731. magistratusban 11,

1732. magistratusban 10,

1736. magistratusban 8,

1737. bírójelölt, magistratusban 4,

1738. magistratusban 6,

1739. magistratusban 8,

1741. magistratusban 4,

1743. vicehadnagy, vicebíró,

1744. magistratusban 3,

1745. magistratusban 2,

1746–50. a consistoriumban,

1730–32. procurator.

(1742. összesen 49 kapás szabadszőlő).

Id. Koss János: 1725. polgár,

1743., 1750–55. notarius,

1749–50. a magistratusban,

1746–66. a consistoriumban,

1761. vicecurator.

Ifj. Koss János: 1746–50. a consistoriumban.

(A 18. század második felében, 19. században a családnak számos tagja tölt be vezető funkciót).

5. Körtvélyesi család:

Körtvélyesi István (†1712. fia István):

1674. a magistratusban,
 1695. főbíró,
 1709. főbíró,
 1712-ig a magistratusban,
 1706. főcurator.

Körtvélyesi István (1687–1757. fia István): a szikszói iskolában, Debrecenben tanul, 1706–09. a vármegyei viceispánok mellett szolgál,

1713. vicebíró,
 1713–17. a magistratusban,
 1717–26. hernádnémeti notarius,
 1725. Józsa István jószággondozója,
 1726–29. szikszói nótarius,
 1730–32., 1738., 1741., 1743–44. főbíró,
 1747–50. főcurator.

(1725. Szikszón házat vesz, 1727. pincét vesz, 1738. szőlőt cserél, 1743. 120 Ft-ért egész házhelyet vesz 1/4 szántóval, másik telket 115 Ft-ért).

Körtvélyesi István (1713–1779 után):

a szikszói iskolában, Debrecenben (1731–40) tanul,

1740–42. diószegi skólamester,
 1745-től a szikszói magistratusban,
 1756–59., 1761–63., 1766–67., 1774–75. főbíró,

(1746. szőlőt vásárol, 1748. házat épít Hangácscon, 1749. a Szatmári családtól bérli a szikszói Gelei portiókat, 1752. szőlőt vásárol, 1755. zálogba vesz két telket stb.).

Körtvélyesi József (1732–1778.)

1760-as években a magistratusban,
 1768–75. nótarius,
 1776–1778.) főbíró.

6. Tamási család:

Tamási Márton: 1712. magistratusban 10,

1713. vicebíró, magistratusban 12,
 1714. magistratusban 12,
 1715. magistratusban 10,
 1719. magistratusban 7,
 1721. magistratusban 2,
 1722. magistratusban 1,
 1723. magistratusban 2,
 1724. főbíró,
 1725. magistratusban 2,
 1740-es években a consistoriumban.

Tamási Péter: 1745. hadnagy, főbíró,

1749. a magistratusban,
 1750–52. hadnagy, főbíró,
 1754–55. főbíró,
 1768–70. főbíró,
 1746–66. a consistoriumban.

Tamási János: 1756–67. notarius,

1760-as években a consistoriumban.

A családokra vonatkozó adatok a mezővárosi, egyházi protokollumokból, a Körtvélyesiek naplójából és a Csáky család levéltárából származnak.

VIDA ISTVÁN

Az első finn–magyar történész találkozó

„Finnország a második világháborúban” kutatási program keretében 1981. június 15 és 17-e között finn és magyar történészek részvételével háromnapos tudományos konferencia zajlott le Savonlinnában, Helsinkitől háromszáz kilométerre fekvő kisvárosban. Egy sértetlenül megmaradt, még a svédek által alapított 14. századi várban berendezett előadóteremben, amelynek ablakain – beüvegezett lőrésen – át a várat körülvevő tóra és a városra lehetett látni, 19 finn kolléga várt bennünket, élükön Olli Vehviläinen professzorral, az egyik legnevesebb, nemzetközi hírű finn történésszel. A magyar delegációt Ránki György vezette, tagjai: Ádám Magda, Juhász Gyula, Kosáry Domokos és Vida István voltak. A téma: Finnország és Magyarország részvétele a második világháborúban – kölcsönös érdeklődésre tarthatott számot, teljes joggal, hisz, mint hamarosan kiderült, egymás történelméről viszonylag keveset tudtunk.

A tanácskozást 15-én Olli Vehviläinen professzor nyitotta meg, aki röviden beszámolt az első finn–magyar történész összejövetel előkészítéséről, majd tájékoztatott bennünket a „Finnország a második világháborúban” kutatási program keretében folyó munkákról s a megjelent publikációkról. (A programot a Finn Tudományos Akadémia finanszírozza, de a benne dolgozók zömmel az egyetemek oktatói, kutatói közül kerülnek ki.)

Mauno Jokipii előadásában („Finnország mint Németország szövetséges partnere”) felhívta a figyelmet arra, hogy a szövetséges nagyhatalmak a háború utáni béketárgyalásokon a náci Németország kisebb szövetségeseit egy csoportként kezelték, és eltekintettek a köztük levő különbségektől. Véleménye szerint ez hibás, leegyszerűsítő álláspont volt, mert Finnország, Magyarország és Románia helyzetében, Németországhoz fűződő viszonyában, külpolitikai magatartásában, belső viszonyaiban a kétségtelenül meglevő hasonlóságok ellenére, már 1940–41-ben lényeges különbségeket lehetett felfedezni. Finnország és Románia egész háború alatti magatartását alapvetően az határozta meg, hogy jelentős *területeket* veszítettek a Szovjetunió javára, míg Magyarország területeket nyert vissza szomszédaitól – lényegében háború nélkül. A területi változások népvándorlásokkal jártak együtt. Ha ezeket közelebbről megvizsgáljuk, mondotta az előadó, akkor kitűnik, hogy azok mértéke a három országban nagyon is különbözött egymástól. Magyarországon a *bevándorlók* száma nem volt jelentős. Észak-Erdélyből, Dél-Dobruzsából és Besszarábiából viszont 250 ezren települtek vissza Romániába. Ha levonjuk a hazájába visszatért 65 ezer bulgárt, akkor az összbevándorlók száma nem haladta meg a 180 ezret, a romániai összlakosság alig 1%-át. Ezzel szemben Finnországban a bevándorlók száma (maguk is finnek) több mint 420 ezer volt, az összlakosság 10%-a! Letelepítésük, ellátásuk, munkába állításuk tetemes gondot okozott a finn kormánynak. Finnországban viszont nem éltek „népi németek”, míg Magyarországon és Romániában a német kisebbség léte és magatartása súlyos belpolitikai feszültségek kialakulásához vezetett. Nem egyformán reagált a három állam, mutatott rá Jokipii, a német hadsereg *átvonulási* kérelmére és a német gazdasági *követelésekre*, s másként alakult Németországhoz fűződő diplomáciai viszonyuk is. Belépésük a háborúba ellenben lényegében hasonló módon és szinte egyidőben történt. (Románia június 22-én, Finnország 25-én, Magyarország 27-én üzent hadat a Szovjetuniónak.) Finnország hadba lépését nagyarányú szovjet bombatámadás előzte meg; 25-én a finn légvédelem 25 szovjet bombázót lőtt le. Közös vonásuk, hogy mindhárman csak a Szovjetunió ellen folytattak háborút, s bár számos katonai, technikai, kereskedelmi és gazdasági egyezményt kötöttek, írásban rögzített barátsági, védelmi, vagy akár kölcsönös segítségnyújtási szerződésük a náci Németországgal nem volt. (Jokipii felfogása szerint a háromhatalmi egyezmény, bár Magyarország aláírta, nem kötelezte a magyar kormányt a hadviselésre.)

A háborúban való részvétel mértékét tekintve már 1941-ben elég nagy különbség alakult ki az említett három kis állam között. Finnország és Románia, amelyek területeket veszítettek, a szovjet-ellenes háború kezdetén teljes hadseregüket bevetették. Amint azonban a régi területeket (Besszarábiát és Észak Bukovinát, valamint Észak-Karéliát) elérték, megálltak, védekezésre rendezkedtek be, ill. részben visszavonultak. Hármójuk közül a legtöbb hadosztályt ebben az időben (összesen 10-et) Finnország állomásoztatta a Szovjetunió területén; Romániának 9 hadosztálya harcolt Ukrajnában a németek oldalán; míg Magyarország 8 hadosztállyal látott el megszálló feladatokat.

Juhász Gyula előadásában („A Németország és Magyarország közötti kapcsolatok néhány aspektusa a második világháború alatt”) elsősorban azokról a vitás kérdésekről, problémákról adott áttekintést, amelyek 1939-től, a háború kezdetétől 1944. március 19-ig, az ország német megszállásáig időről időre feszültségeket okoztak a két ország viszonyában. Külpolitikai kérdésekről szólva többek között arra utalt, hogy 1939 őszén a magyar kormány nem járult hozzá a német csapatok átvonulásához Lengyelország megtámadására, sőt menedéket nyújtott a lengyel menekülteknek. Néhány napig, 1941. június 25-ig, Magyarország elutasította, hogy önként csatlakozzon a Szovjetunió ellen indított náci támadáshoz, s csak az ún. „Kassai incidens” után üzent hadat. A háború folyamán a magyar kormány többször is követelte a magyar csapatok teljes visszavonását szovjet területekről, s ragaszkodott ahhoz is, hogy a magyar katonai alakulatokat a frontvonalak mögött csak a megszállással kapcsolatos feladatok ellátására használják. Ezt 1942-ig sikerült elérnie, jóllehet a szovjet kormány ezt sem nézte jó szemmel. A 2. magyar hadsereget a Kállay-kormány csak erős német nyomásra küldte a frontra. A sztálingrádi, ill. a voronyezsi vereség után 1943 őszén pedig már oly döntés született, hogy a magyar csapatokat haza kell hozni, még német hozzájárulás nélkül is. Ezt azonban nem hajtották végre. Belpolitikai kérdéseket taglalva *Juhász Gyula* arról beszélt, hogy a németeket rendkívül irritálták a magyarországi sajtóviszonyok, de 1944. március 19-ig nem tudták elérni a baloldali, liberális és németellenes sajtó elhallgattatását. Számos esetben kísérletet tettek arra, hogy a magyar kormány összetételét a maguk érdekében megváltoztassák. Intervencióik e téren sem jártak eredménnyel. Kállay Miklós miniszterelnököt Horthy például Hitler személyes követelése ellenére sem menesztette. A legkomolyabb feszültséget azonban a két ország között a zsidókérdés okozta. A zsidótörvények és más korlátozó intézkedések ellenére Magyarországon élt az akkori Európában a legnagyobb zsidó közösség, mintegy 825 ezer ember. A Kállay-kormány nem teljesítette a zsidóság deportálására, teljes félreállítására, megbélyegzésére vonatkozó német sürgetéseket.

Azt, hogy a náci vezető körök 1944. március 19-ig céljaik elérésére nem vettek igénybe drasztikus (katonai) eszközöket, s toleránsan viselkedtek, *Juhász Gyula* azzal magyarázta, hogy Magyarország Németország számára gazdasági és katonai-stratégiai szempontból egyaránt fontos volt. A németek amiatt is nyugtalanodtak, hogy erőteljesebb nyomás nehogy összekovácsolja a magyar társadalom erőit, és ezáltal megnehezítse a német behatolást. A horthysta politikai vezetés a közvetlen német beavatkozástól viszont azért tartott, mert attól félt, hogy az megrendítheti az ellenforradalmi rendszert, és a németbarát szélsőjobboldalt juttathatja hatalomra. 1939-től legfőbb félelmük azonban az volt – s ez minden kritikus helyzetben kiderült –, hogy a németek megszállhatják az országot. A történeti források azt mutatják, hangsúlyozta *Juhász Gyula*, hogy Hitler és környezete – a fentebb említett okok miatt – 1943 őszéig a Magyarország megszállásának tervével nem foglalkozott.

A német megszállás okait elemezve *Juhász Gyula* – az eddigiekhez képest – egy lényeges új szempontot vetett fel. Véleménye szerint a németek azért vonultak be Magyarországra, mert bedőltek a szövetségesek elterelő hadműveleteinek (lásd a „Bodyguard”, ill. a „Zeppelin” hadműveleteket), és azt hitték, hogy jelentősebb angol és amerikai erők érkeznek Magyarországra légi úton, ami előkészítője lehet a szövetséges erők támadásának a Jübbanai résen keresztül.

Az előadásokat követő vitában *Ádám Magda* arra mutatott rá, hogy – a nyilvánvaló különbségek ellenére – Finnország és Magyarország külpolitikájában a második világháború előestéjén és a háború alatt sok hasonlóság mutatható ki. Mindkét ország az elvesztett területek visszaszerzésére törekedett – Németországgal szövetségben. A németek a maguk céljai érdekében már 1938-ban nagy nyomást gyakoroltak Budapestre és Helsinkire; igyekeztek elmozdítani azokat a politikusokat, akik ellenezték politikájukat (pl. a finn Holstít és a magyar Kányát); sürgették a két ország fokozottabb fegyverkezését és a háborús előkészületek beindítását. Jellemző, mondotta, hogy a finn és a magyar parlament szinte egyidőben (1938-ban) hagyta jóvá a hadiipar és a hadsereg fejlesztésére vonatkozó minden korábbinál nagyobb katonai költségvetést. Közös vonás a két ország külpolitikájában, hogy a

Németországhoz való közeledéssel egyidőben, ill. azzal párhuzamosan igyekeztek a „kiskaput” nyitva hagyni a nyugat, elsősorban Anglia felé. A nyugathoz való viszonyban mindazonáltal jelentős különbségek voltak: Finnország a 20-as évek elejétől stabil nyugati (angol) kapcsolatokkal rendelkezett, s azok 1939-ig szüntelenül gazdagodtak, Magyarország viszont csak a 30-as években építette ki nyugati kapcsolatait, azok nem fejlődtek intenzíven, s München után meg is szakadtak. A magyar–angol viszonyt az árnyékolta be, hogy Anglia a trianoni békeszerződés revízióját nem támogatta. Hasonlóság az is a Finnország és Magyarország külpolitikájában – hívta fel a figyelmet Ádám Magda –, hogy mindkét ország részt vett a Szovjetunió elleni támadásban, s néhány év múlva szinte egyidőben tették meg az első lépéseket a náci Németországgal való szakítás érdekében.

Kosáry Domokos egyetértett azzal, hogy az eltérő földrajzi fekvés, s a társadalmi-politikai berendezkedés különbözősége ellenére a két ország helyzetében és háború alatti magatartásában vannak párhuzamosságok. Németország szempontjából mindkettő marginális; a kényszerítő gazdasági és politikai körülmények hatására előbb Németországhoz csatlakoznak, majd később – 1943-tól – igyekeznek elszakadni tőle. Az elszakadás üteme is hasonló, amit azonban elsősorban a katonai események határoznak meg. A továbbiakban, mint történész és részben szemtanú, személyes élményeivel is kiegészítve Teleki Pál egyéniségét és politikáját mutatta be. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy az akkori magyar miniszterelnök kívül akarta tartani Magyarországot a háborún, de nem tudott kikerülni olyan lépéseket, amelyek végül is Németországhoz kötötték az országot. Majd részletesen ismertette az 1943–44-es magyar és finn béketapogatódzások történetét.

Ránki György a finn és a magyar külpolitikáról szólva kifejtette, hogy véleménye szerint a célok és a módszerek tekintetében a hasonlóságok ellenére fontos különbségek is voltak: a finn külpolitika alapjában véve defenzív jellegű volt, s a nemzetközi helyzet s a körülmények sodorták Németország karjaiba, a magyar külpolitikának viszont megvolt a maga immanens célkitűzése: a revízió, s a körülmények kényszerítő ereje csak másodlagos szerepet játszott. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a belpolitika, s a parlamentáris politikai berendezkedés nagyobb hatást gyakorolt a finn külpolitika alakulására, mint pl. Magyarországon, nem is szólva arról, hogy a finn közvélemény nem volt angolszász-ellenes beállítottságú. Befejezésül a Juhász Gyula által Magyarország megszállásáról mondottakra reagált: felfogása szerint 1944. március 19-ére nem azért került sor, mert a német hadvezetés félt a szövetségesek balkáni partraszállásától, ha így lett volna, akkor más (a balkáni) országokba is küldtek volna német csapatokat.

A finn kollégák (*M. Jokipii, M. Turtola, E. Pihkala*) a finn külpolitika alakulásáról adtak részletes áttekintést, hangsúlyozván, hogy annak fő célja a politikai és a katonai garanciák megteremtése volt a Szovjetunió ellen. A nyugat, főként Anglia a háború alatt nem tudott katonai segítséget nyújtani, egyedül Svédországtól remélhettek támogatást. Finnország diplomáciailag a háború alatt nem szigetelődött el, hisz az Egyesült Államokkal 1944 nyaráig fenntartotta a diplomáciai viszonyt, s Helsinkiben működhetett az amerikai követség. Cáfolták, hogy Finnországot már 1939 előtt „meleg” barátság fűzte volna Németországhoz.

A következő nap a háború alatti finn–német, ill. a magyar–német gazdasági kapcsolatok problémái kerültek terítékre. *Ilkka Seppinen* előadásában („A német–finn gazdasági kapcsolatok alapkérdései a második világháború idején”) azt fejtette ki, hogy bizonyos nyersanyagforrásai (réz, nikkel, kobalt) ellenére Finnország Németország számára nem gazdasági, hanem politikai és – főként – katonai-stratégiai szempontból volt fontos. Finnország számára Németország elsősorban mint politikai szövetséges jött szóba, de a németek gazdasági és katonai támogatására is szüksége volt. A kölcsönös politikai függőség a háború alatt mindvégig meghatározó szerepet játszott a finn–német gazdasági kapcsolatok alakulásában.

A háború első hónapjaiban a finn–német gazdasági kapcsolatok alacsony szinten álltak. Amint azonban a hadi események következtében (Norvégia német megszállása, Franciaország összeomlása, Anglia elleni légháború) a nyugati államokkal a kereskedelem fenntartása lehetetlenné vált, Finnországnak nem maradt más választása, mint hogy Németországhoz forduljon. Az 1941 március–júniusi berlini kereskedelmi tárgyalások finn szempontból sikerrel végeztek. Miután a német hadvezetőség Finnországnak a Szovjetunió elleni háborúban fontos szerepet szánt, a német kormány a finn várakozásokat messze felülmúló kereskedelmi lehetőségeket, sőt hiteleket is felajánlott, s megelégedett a mérsékelt finn (főként fa) exportszállításokra tett ígéretekkel. A finnek akkor ezt szívesen vették, mert védelmet reméltek a szovjet veszély ellen. Ennek következtében alakult ki később az a helyzet –

mutatott rá Seppinen –, hogy eltérően a náci más szövetségeseitől, Finnország adósodott el a náci Németországnál.

A Szovjetunió elleni háború kirobbanása után a német–finn gazdasági kapcsolatok fellendültek; a Finnországba irányuló német szállítások megnövekedtek. Amíg Helsinki gabonából 1941-ben 30–40 ezer tonnát, addig 1942-ben – a birodalmi gazdasági minisztérium tiltakozása ellenére, de Hitler és Göring beleegyezésével – már 175 ezer tonnát kapott. Ezzel szemben a Németországba irányuló finn faexport fokozatosan csökkent, s a német igényeket egyre kevésbé tudták kielégíteni. Emellett Finnország rezet, nikkelt és más színesfémeket is szállított, amelyre a fegyvergyártáshoz szükség volt, de azok a német–finn gazdasági kapcsolatokban másodlagos szerepet játszottak. A német katonai szállítások 1940 augusztusában, az ún. „Téli Háború” előtt kezdődtek, de 1941 májusáig nem értek el jelentős volument, később – a háború folyamán – természetesen többszörösére emelkedtek. A finn és a német kormány megállapodást kötött arról, hogy a német csapatok finnországi tartózkodásának költségeit – havi 200 millió finn márkát – a finnek fedezik, de ahhoz német részről jelentős hitelt nyújtanak. A finn kormány azonban 1942 őszén felmondta az ún. Buschenhagen-hitelt, mert a németek annak összegét nem voltak hajlandók emelni.

Arra vonatkozóan, hogy a német–finn gazdasági kapcsolatokat mennyire a politikai tényezők határozták meg, Ilkka Seppinen a finn kiugrás kísérleteket hozta fel példának. A németek, amint értesültek arról, hogy Finnország különbékét akar kötni, először gazdasági nyomással akarták eltéríteni szándékától, de később rájöttek arra, hogy ahhoz, hogy megtartsák a maguk oldalán, folytatni kell az élelmiszer- és hadianyag-szállításokat. 1944 nyarán a karéliei szorosbeli szovjet támadás után, a finn kormánykörök megkezdték a fegyverszünet megkötésének előkészítését, s a németek már hiába léptek fel újabb gazdasági követelésekkel, a finn adósságok megfizetése már behajthatatlan maradt. A különbéke megkötését elősegítette, hogy Svédország előzetesen vállalta a kieső német élelmiszer-szállítások pótlását.

Ránki György előadásában („Magyarország német megszállásának gazdasági következményei”), amelyet Berend T. Ivánnal közösen készített, arra mutatott rá, hogy a magyar uralkodó osztályok 1938 után, főképpen persze a háború idején, egyre szorosabban kötötték Magyarországot a náci Németországhoz. Ha Sztálingrád a kapcsolatfelvétel lehetőségét a szövetséges hatalmakkal, sőt 1943 szeptemberében az angolok által közvetített előzetes fegyverszüneti feltételeket el is fogadták, gazdaságilag mindvégig kiszolgálták a német hadigépezetet; szorgalmasan és pontosan küldték ki az élelmiszer- és nyersanyagszállítmányokat – a németek legnagyobb meglegedésére. Ennek ellenére Magyarország német megszállásában a katonai és politikai szempontok mellett az a megfontolás is szerepet játszott, hogy a megszállás lehetővé teszi számukra a magyarországi gazdasági erőforrások hatékonyabb kiaknázását. 1944. március 19-e után azonnal megjelentek Magyarországon a német gazdasági szakértők, akiknek gazdag tapasztalatuk volt más országok gazdasági kizsákmányolásában. Április közepén Hitler közvetlen részvételével kidolgozták a Magyarországgal kapcsolatos német gazdaságpolitika alapelveit. Ezek lényege az volt, hogy a magyar mezőgazdaság és ipar köteles hozzájárulni Németország, mindenekelőtt a német hadipar szükségleteinek kielégítéséhez; a magyar kormány munkaeőrt bocsát a német vállalatok rendelkezésére, s korlátozza külkereskedelmét a náci érdekeknek megfelelően. Elhatározták, hogy a magyar szállításokért nem fizetnek, de a klíring-hitelt felemelik. Eldöntötték azt is, hogy nem lesznek tekintettel arra, hogy ez a gazdaságpolitika Magyarországon az infláció növekedéséhez vezet majd, csupán arra törekednek, hogy az inflációs folyamatot ellenőrzésük alatt tartásuk, amennyire lehet. A Sztójay-kormány meghajolt a német követelések előtt. 1944. június 2-án Boden német gazdasági megbízott és Imrédy gazdasági csúcsminiszter széles körű gazdasági egyezményt írtak alá, amelyben Magyarország – többek között – ígéretet tett repülőgépek, gépfegyverek és léghárító ágyúk gyártására, vállalta, hogy havi 200 millió pengőt fizet a megszállás költségeinek fedezésére, s ráadásul finanszírozza a Németországba irányuló magyar szállításokat.

A német megszállás és a fentiekben jelzett német gazdaságpolitika Magyarország teljes gazdasági kirablásához vezetett – hangsúlyozta Ránki György. A magyar repülőgépipart teljesen német irányítás és ellenőrzés alá helyezték, majd egyesítették a német repülőgépgyártó vállalatokkal. A nyersanyag-szállításokat maximumra fokozták; 1944 márciusától decemberig a magyar nyersolajtermelés 77%-a Németországba került. Mintegy 450 ezer zsidót deportáltak. A SS – zsarolással – rátette a kezét a leggazdagabb magyar finánciósok családjára, a Chorin–Kornfeld–Weiss család vagyónára, s ennek révén kulcspozíciókat szerzett meg a magyar gépiparban, bányászatban, építőanyagiparban és a villamos-

energia termelésben. A német kormány természetesen nem fizetett a szállításokért; a náci Németország adóssága 1944 végére 2 milliárd pengőre nőtt. Ennek következtében a infláció felgyorsult, a pénzjegy-forgalom háromszorosára emelkedett. A német követelések kielégítése, a hadikiadások, a megszállás költségei hallatlan terheket róttak a magyar gazdaságra; 1944-ben a nemzeti jövedelem 49%-a ezen kiadások fedezésére ment el.

1944. október 15-ig a német–magyar gazdasági kapcsolatok alapján megmaradtak a jogilag rendezett kereskedelmi keretek között. A Szálasi-puccs után megkezdődött az ország tömegmértű, módszeres kirablása, a termelőberendezések, épületek, utak, vasutak, hidak tönkretétele, elpusztítása. Befejezésül Ránki György részletesen felsorolta a németek által okozott óriási károk, pusztítások adatait.

A vitában a finn történész kollégák (*S. Ahto* alezredes, *M. Julkunen*, *E. Pihkala* és mások) számos új szemponttal, adattal támasztották alá I. Seppinen előadásának alaptételét, miszerint Németország számára Finnország elsősorban katonai szempontból volt fontos, a gazdasági kapcsolatok másodlagos szerepet játszottak. Finnországban német tőkebefektetések nem kerültek sor. A finn külkereskedelemben – a háború alatt – Svédország nagyobb arányban részesedett, mint Németország. Finnország gazdaságilag nem vált függővé Németországtól, annak ellenére, hogy gabonát, vas- és acéltipari termékeket, gépeket, közlekedési eszközöket (mozdonyokat, vasúti kocsikat) a náci birodalomból szereztek be. A német nikkelbehozatalnak csak 46%-a származott az észak-európai országból. Az eszmecsere során szó esett Finnország és Magyarország gazdasági struktúrájának különbségéről, az eltérő árszínvonalaról, az infláció okairól, a pénztárváltás (német márka–finn márka, márka–pengő) gondjairól s a gazdasági fejlődés eltérő üteméről.

A tanácskozás harmadik napján az „út a békéhez” témakört tárgyalták meg a résztvevők.

Olli Vehviläinen professzor előadásában („Németország és Finnország kilépése a második világháborúból”) a német–finn kapcsolatok alakulásáról adott alapos átfogó elemzést. Elmondotta, hogy amikor a német–szovjet háború kitört, a finn katonai és politikai vezetés, nemkülönben a közvélemény úgy vélte, hogy az rövid lesz, s Finnország visszaszerezheti azokat a területeket, amelyeket az ún. „Téli Háborúban” elvesztett. Az 1941-es finn hadjárat azonban általános csalódást okozott, nemcsak azért, mert nagy terheket rótt a finn gazdaságra és társadalomra, hanem azért is, mert a hatalmas veszteségek ellenére sem sikerült elérni az 1939-es határokat. Az offenzíva kifulladás, és a frontok 1944 júniusáig megmerevedtek. Mivel a német támadás Moszkva alatt szintén elakadt, a finnek már 1941 őszén kezdték felismerni, 1942–43-ban pedig meggyőződésessé vált, hogy a náci Németország nem nyeri meg a háborút. Arra is kezdtek rájönni, hogy nem tarthatnak Hitlerrel, és barátkozni kell a szövetséges hatalmakkal.

Ryti elnök újjáválasztása után, 1943 márciusában új kormány alakult Linkomies vezetésével, azzal a feladattal, hogy készítse elő az ország háborúból való kilépését. A kapcsolatfelvétel a szövetséges hatalmakkal azonban viszonylag hosszú ideig tartott, mutatott rá Vehviläinen, mert a kormánykörökben erősen megoszlott a vélemény: az ún. „békeellenzék” a Nyugat felé orientálódást szorgalmazta, míg mások úgy vélték, hogy folytatni kell a háborút Németország oldalán, mert kielégítő békét úgysem lehet elérni, s Németország a háború után, veresége ellenére is, uralkodó hatalom lesz Európában. Emellett Finnország gazdasági és katonai segítség szempontjából erősen függött Berlintől, nem is szólva arról, hogy mintegy 200 ezer német katona állomásozott az országban. A finn katonai és állami vezetés a belső véleményeltérések ellenére arra törekedett, hogy visszaszerezze, ill. megőrizze akciószabadságát, s elérje háborús céljait: a határok biztosítását, s a demokratikus állami berendezkedés megőrzését.

Németország ellenezte Finnország kilépését a háborúból, mondotta az előadó, egyrészt azért, mert félt attól, hogy követőkre találhat, másrészt azért, mert a német hadiiparnak szüksége volt a finn nikkelre, harmadrészt azért, mert Finnország kiugrásával az Északi Front meggyengült, ill. összeomlott volna. A német kormány, amint értesült a finn béketalapogatódzásokról, erős gazdasági és politikai nyomást gyakorolt Finnországra. Korlátozta az élelmiszerszállításokat, nehogy tartalékokat lehessen képezni. Ribbentrop német külügyminiszter követelte, hogy a két ország kössön politikai szerződést, vagy Finnország legalább adjon nyilvános biztosítékot arra vonatkozóan, hogy nem köt különbékét. (Ezt a finneknek 1944 nyaráig sikerült elhárítaniuk.) Amint 1944 március–áprilisában Moszkvában megkezdődtek a szovjet–finn békétárgyalások, a németek fokozták a nyomást Helsinkire. Abba hagyták a gabonaszállításokat; azzal fenyegetődztek, hogy nem nézik tetlenül a kapitulációt, s

nyomatékosan utaltak a Magyarországon történteke. (Magyarország német megszállása, közölte az előadó, nagy feltűnést keltett Finnországban, s hatására finnek tettek is bizonyos katonai ellenintézkedéseket, főként Helsinki védelmére.) A német hadvezetés egyébként már 1943-ban kidolgozott katonai terveket arra az esetre, ha Finnország összeomlana vagy ki akarna ugrani. 1944 februárjában az ún. 50. sz. különutasítás értelmében a német csapatok megkezdték a visszavonulást Észak-Lappföldre, hogy biztosítsák a petsamoi nikkelbányákat, valamint intézkedést hoztak a szigetek, elsősorban Hogland védelmére acélból, hogy itt megvetvén lábukat, lezárják a Finn-öböl kijáratát a szovjet haditengerészet elől. Áprilisban a németek támaszpontokat követeltek a Botteni-öböl bejáratánál lévő Aland-szigeteknél is, amit később meg is kaptak.

Az 1944. június 9-i szovjet offenzíva a karéliei félszigeten a finn katonai és politikai körökben nagy visszhangot váltott ki. Elterjedt az a felismerés, hogy „új kormány kell, amely békét köt”, s ezzel Mannerheim marsall, a finn csapatok főparancsnoka is egyetértett. Amint azonban a front stabilizálódott, az az álláspont kerekedett felül, hogy nem új kormány kell, hanem több segítség Németországtól. Mannerheim maga is visszakozott, s ezt az elgondolást támogatta. A finn kormány két irányban cselekedett: június 19-én E. Heinrichs tábornok, vezérkari főnök katonai segítségért fordult Németországhoz, három nap múlva, június 22-én, viszont a svéd külügyminisztérium közvetítésével békét kértek a Szovjetuniótól. A németek, akik a szovjet támadás hírére azonnal feloldották a szállítási tilalmakat, azzal a feltétellel ígérték segítséget, ha a finnek tartják állásaikat. Június 22-én érkezett Helsinkibe Ribbentrop, aki a német támogatás fejében „világos állásfoglalást” követelt: a finnek ismerjék el a nyilvánosság előtt, hogy Németország oldalán harcolnak. Mivel a német külügyminiszter megérkezése után néhány órával megkapták a szovjet választ a finn békekérésre, amely a feltétel nélküli megadás elvén alapult, a finn vezetők többsége úgy vélekedett, hogy engedjenek Ribbentropnak, és ne tárgyaljanak a Szovjetunióval. Ryti elnök 26-án levélben – saját nevében – ígéretet tett a németeknek, hogy Finnország folytatja a háborút a Szovjetunió ellen, s ezt a kormányfő a nyilvánosság előtt is megismételte. A német hadvezetés a „Tanne-hadművelet” keretében megkezdte a szárazföldi, ejtőernyős és páncélos csapatok átdobását a Baltikumból Dél- és Nyugat-Finnországba, valamint a szigetekre a tengeri öblök védelmére.

A frontok stabilizálódásával július közepén a finnek úgy gondolták – mutatott rá Vehviläinen professzor –, lehetőség teremtdött arra, hogy Finnország békét kérjen a feltétel nélküli kapituláció mellőzésével. Első lépésként augusztus 1-én Ryti elnök lemondott, 4-én Mannerheim marsallt választották meg utódjául, s új kormány alakult A. Hackzell vezetésével. A marsall közölte a németekkel, hogy a Ryti által vállalt kötelezettségeket magára nézve nem tartja kötelezőnek, amit a németek erősen kifogásoltak. W. Keite! aki 17-én jött Helsinkibe, személyesen sem tudta rávenni álláspontjának megváltoztatására. Az elnökválasztás után az új kormányzat három hétig tétovázott, félt az ismeretlenbe ugrástól, s csak a román kiugrást követő napon (24-én) döntött Mannerheim, hogy tárgyalásokat kell kezdeni a Szovjetunióval a fegyverszünetről és a békéről. A szovjet kormány 29-én adta át az előzetes fegyverszüneti, ill. békefeltételeket, amelyeket a finn parlament szeptember 2-án elfogadott, miután nyilvánvalóvá vált, hogy Finnország katonailag nem tarthatja magát, még német segítséggel sem. Szeptember 4-én a finn kormány hivatalosan bejelentette, hogy megszakítja a kapcsolatait Németországgal, és beszünteti a harci tevékenységet a Szovjetunió ellen. A finn–szovjet tárgyalásokat sikerült titokba tartani, így a finn kiugrás Berlinben nagy meglepetést keltett. Hitler kijelentette, hogy a történetek ellenére a viszony Finnországgal továbbra is békés kell legyen, és kerüljenek minden összecsapást a finnekkel. A német főparancsnokság már szeptember 2-án megkezdte a náci katonai egységek kivonását, finn csapatok biztosításával. Egyedül a Hogland-szigeteket igyekeztek megtartani, nehogy a szovjet Balti Flotta kitörhessen a Finn-öbölből, ami a finn közvéleményt a németek ellen hangolta. Szeptember 15-e után a visszavonuló német hadsereg rombolni kezdte az útjába eső városokat, falvakat, településeket, ezért a finn kormány hadat üzent Németországnak, s a finn katonaság harcba bocsátkozott a németekkel.

Olli Vehviläinen professzor befejezésül arról beszélt, hogy Finnország könnyebben szabadult fel és kevesebb kárt szenvedett, mint Németország más, kisebb szövetségesei. Véleménye szerint ennek számos oka volt, többek között az, hogy Finnország kívül esett a fő harcteren, s a németek a szovjet csapatok alatt nagyon meggyengültek.

Tuomo Polvinen előadásában („A nyugati nagyhatalmak és a finn fegyverszünet”) először Anglia és az Egyesült Államok háború alatti finnországi politikáját jellemezte. Arra mutatott rá, hogy

Anglia, amely 1941 decemberében szovjet kérésre hadat üzent Finnországnak, a háború alatt a „be nem avatkozás” politikáját folytatta, s arra az álláspontra helyezkedett, hogy Moszkva és Helsinki egymás között oldják meg problémáikat. Ez a magatartása alapján véve azzal függött össze, hogy Angliának nem voltak közvetlen érdekei az észak-európai kis országban. Az USA 1944 nyaráig – belpolitikai okok miatt, tekintettel a finn bevándorlókra – nem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat Finnországgal. 1943-ban megpróbált – eredménytelenül – közvetíteni a Szovjetunió és nyugati szövetségje között, majd Angliához hasonlóan a „be nem avatkozás” politikáját követte. Csúpan arra törekedett, hogy „ellenőrizze” a finn kormányt, hogy nem tesz-e túlzott engedményeket a náci Németországnak. Mindkét nagyhatalom elismerte, hogy a finn kérdésben a kezdeményezés joga a Szovjetuniót illeti meg.

Tuomo Polvinen a továbbiakban azt vizsgálta, hogy Anglia és az Egyesült Államok milyen magatartást tanúsítottak az 1944 tavaszi, majd őszi finn–szovjet fegyverszüneti tárgyalások idején. Az amerikai kormány, mivel 1944 tavaszán nem állt hadban Finnországgal, nem kívánt részt venni a fegyverszüneti tárgyalásokon, nem mondott véleményt sem a szovjet béke, ill. fegyverszüneti tervezetről, s csúpan információkat kér a tárgyalások menetéről, amit a szovjet diplomácia természetesen teljesített. Amerikai részről többször figyelmeztették a Ryti-féle kormányzatot, hogy szakítson a náci Németországgal. Amikor 1944 júniusában a Karéliai-földszorosban meginduló szovjet offenzíva után a finn elnök ismét a németek támogatását kereste, az Egyesült Államok 1944. június 30-án megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Finnországgal, de hadat nem üzent neki. Hasonlóan passzív magatartást tanúsított az 1944 szeptemberi szovjet–finn, ill. szovjet–angol tárgyalások idején is, Harriman moszkvai amerikai nagykövet határozott ellenvéleménye ellenére. A Roosevelt-adminisztráció számára az tűnt a legjobb megoldásnak, ha Moszkva és Helsinki *modus vivendi* talál: a Szovjetunió lemond arról, hogy hatalmát felhasználva beleszól a finn belügyekbe, Finnország viszont baráti viszonyt alakít ki a Szovjetunióval anélkül, hogy kommunista orszaggá válna.

Anglia finnországi politikája 1944 nyarán – a sikeres szovjet katonai offenzíva után – valamelyest módosult, ill. a korábbinál világosabban fogalmazódott meg, összhangban Anglia egész kelet-európai politikájával. Londonban úgy értékelték, hogy ha Szovjetunió tekintettel van az Egyesült Királyság stratégiai érdekeire, akkor Angliának is figyelemmel kell lennie a Szovjetunió biztonsági érdekeire, amennyiben azok nincsenek Anglia hátrányára. Elismerték, hogy Finnország a Szovjetunió biztonsági övezetéhez tartozik, s – mint Eden 1944. aug. 8-i memoranduma megállapította – ott (ti. Finnországban) „mindenképpen döntő orosz befolyás fog érvényesülni, és nem leszünk képesek és nem is szolgál semmiféle brit érdeket harcba szállni ez ellen a befolyás ellen”. Angol szempontból kielégítőnek tartották, ha Finnország kereskedelmi és kulturális függetlensége, valamint polgári, parlamentáris politikai berendezkedése megmarad.

Az angol kormány ellenezte, hogy a Szovjetunió már 1944-ben békeszerződést kössön Finnországgal, s csúpan fegyverszüneti egyezmény megkötését látta indokoltnak. A fenti politika szellemében, mutatta ki Polvinen – London jóváhagyta a finn fegyverszüneti egyezmény szovjet tervezetét, beleértve az 1940-es határok visszaállítását. Hozzájárult a területcseréhez, azzal, hogy a Petsamo körzetében működő angol–kanadai nikkel-részvénytársaságot a Szovjetunió kártalanítsa, ami később meg is történt. Beleegyezett, hogy Porkala kikötőjét katonai célokra a Szovjetunió bérbe vegye. Követelésére a Finnország által fizetendő jóvátétel összegét 600 millió dollárról 300 millió dollárra szállították le. Ezek után került sor 1944. szeptember 19-én a finn fegyverszüneti egyezmény aláírására Moszkvában.

Vida István előadásában („Az Egyesült Államok magyarországi politikája és a magyar fegyverszüneti egyezmény megkötése”), Sipos Péterrel közösen írt nagyobb tanulmányra támaszkodva, röviden körvonalazta az USA kelet-európai politikáját a második világháború időszakában, majd azzal összefüggésben részletesen taglalta az amerikai diplomácia Magyarországgal kapcsolatos törekvéseit. Mindenekelőtt arra mutatott rá, hogy az amerikai kormánynak 1944 őszéig nem volt világosan kidolgozott programja és politikája Magyarországot illetően. Csúpan azt akarta elérni – s természetesen ez sem kevés –, hogy Magyarországot leválassza Németország oldaláról, s elősegítse kilépését a háborúból. 1944 márciusáig, az ország német megszállásáig azonban az Egyesült Államok alapján véve passzív magatartást tanúsított, annak ellenére, hogy 1943 július–augusztusában titkosszolgálati úton megtörtént a kapcsolatfelvétel az amerikai és a magyar kormány között, s később is folytak

bizonyos tárgyalások. A német megszállás után – szoros összefüggésben az angolszász szövetségesek olaszországi hadműveleteivel – az USA Magyarországgal kapcsolatos magatartása alaposan megváltozott. E változásokat összegezve az előadó azt hangsúlyozta, hogy az amerikai külpolitika fő célkitűzése – Magyarország leválasztása és áthozatala a szövetségesek táborába – ezután sem változott, de most már nemcsak a magyar kormánytól várt tetteket, hanem hajlandó volt maga is kezdeményezni. Az új, aktívabb politika szellemében került sor 1944. április 3-án a magyarországi katonai berendezések, üzemek rendszeres bombázásának megkezdésére. Az angol és a szovjet kormánnyal együtt Washington 1944. május 12-én felszólította Magyarországot, a többi ún. „csatlós” állammal egyetemben, hogy szakítson a fasiszta Németországgal, és kezdjen tárgyalásokat a fegyverletételről, és mielőbb lépjen ki a háborúból. Megváltozott a Magyarország felé irányuló amerikai propaganda tartalma és hangvétele, tettekre; szervezkedésre, fegyveres ellenállás megindítására serkentette az antifasiszta, demokratikus erőket. Az amerikaiak titkosszolgálati úton megpróbálták közvetlen összeköttetést teremteni a magyar ellenállási mozgalommal. Támogatták a Sztójay-kormánnyal szakító magyar diplomaták szervezkedését, abban a reményben, hogy azok hatással lehetnek az otthoni helyzetre. Hozzáláttak a magyar fegyverszüneti egyezmény amerikai tervezetének kidolgozásához, s megkezdtek a Magyarországgal kapcsolatos elképzeléseik tisztázását is. Figyelemre méltó például, mondotta az előadó, hogy a State Department – nyilván a román kiugrás hatására – már 1944. szeptember elején felvetette, hogy Magyarországon is új, ideiglenes kormányt kell alakítani.

1944. augusztus–szeptemberében az amerikai magatartás azonban ismét passzívvá vált. Ez többek között azzal függött össze, hangsúlyozta az előadó, hogy 1944. május végén a Fehér Ház eldöntötte: nemcsak, hogy nem vesz részt a közép- és délkelet-európai országok felszabadításában, de a háború utáni megszállásban sem, s csupán jelképes jelenlétre törekszik. (A horthysta körök tehát tévesen ítélték meg a helyzetet, amikor még 1944. kora őszén is azt várták, hogy angol–amerikai ejtőernyősök érkeznek az országba.) A Roosevelt-adminisztráció elismerte, hogy Kelet-Európában a politikai kezdeményezés a Szovjetuniót illeti meg, s elfogadta azt az elvet is, hogy Magyarország a három nagyhatalomnak csakis együttesen adhatja meg magát. Amikor 1944. október 6-án kiderült, hogy a magyar fegyverszüneti delegáció már Moszkvában van, ahhoz is hozzájárult, hogy a fegyverszüneti tárgyalásokra a szovjet fővárosban kerüljön sor.

A moszkvai fegyverszüneti tárgyalásokon követett amerikai taktikát elemezve Vida István arra mutatott rá, hogy az amerikai külpolitika egészében akkor kezdődő, még alig észrevehető változásokkal összhangban, az amerikai diplomácia a román, ill. a bolgár fegyverszüneti tárgyalásoktól eltérően sokkal aktívabb szerepet játszott, saját, önálló álláspont kialakítására, s annak következetes érvényesítésére törekedett. Jóllehet, alapjában véve elfogadta a magyar fegyverszüneti egyezmény szovjet tervezetét, több kérdésben, így a Szövetséges Ellenőrző Bizottság hatáskörének és összetételének kérdésében, valamint a Magyarország által fizetendő jóvátétel összegében kemény vitákra került sor, s a SZEB ügyében nem is sikerült végleges megállapodásra jutni. A szovjet diplomácia hajlékonyságának, engedményeinek komoly szerepe volt abban, hogy 1945. január 20-án alá lehetett írni a magyar fegyverszüneti egyezményt.

Vida István előadását kiegészítendő *Juhász Gyula* rövid felszólalásában ismertette írásban benyújtott előadását. („A magyar béketalapozások 1943-ban és a szövetségesek.”) Vázolta a Kállay-kormány által 1943-ban a szövetséges hatalmakkal folytatott titkos tárgyalások menetét. Utalt rá, hogy a magyar kormány már 1942-ben Törökországon, Svájcban és Svédországon keresztül kísérletet tett arra, hogy tárgyalásokat kezdjen az angolokkal, de akkor ezt a közeledést visszaautasították. Az angol álláspont 1943. februárjában kezdett csak megváltozni, amikor kiderült, hogy a magyarországi ellenzék mozgolódni kezd, s maga is kapcsolatokat keres a szövetségesek felé. Londonban ebből a szempontból a Nobel-díjas tudós, Szentgyörgyi Albert titkos isztambuli küldetésének tulajdonítottak nagy jelentőséget.

1943. márciusában angol kezdeményezésre diplomáciai úton tárgyalások kezdődtek a három nagyhatalom között arról, hogy egyeztessék álláspontjukat a magyar béketalapozások „kezelését” illetően, s egyeztették álláspontjukat olyan fontos kérdésekben, mint a feltétel nélküli megadás elve, a területi kérdések, ill. Erdély sorsa. Ezek során megállapodtak abban, hogy módosítják a Magyarország felé irányuló propagandát, nem hivatalosan felveszik a kapcsolatot az ellenzéki erőkkel, és tárgyalá-

sokat kezdenek velük. Mussolini bukása után Kállay miniszterelnök és a mögötte álló angol orientációú körök elhatározták, hogy hivatalosan is érintkezésbe lépnek az angolokkal. Ezért 1943 augusztusában Isztambulba küldték Veress Lászlót, a magyar Külügyminisztérium egy fiatal munkatársát, aki ott felvette az összeköttetést az angol titkosszolgálattal. Juhász Gyula részletesen ismertette Veress tárgyalásait, s a neki átadott előzetes fegyverszüneti feltételekkel kapcsolatos szovjet és amerikai véleményt. A Kállay-kormány ezeket a feltételeket jóváhagyta, de alig valószínűsített meg belőlük valamit.

Az előadásokat élénk vita követte, amely ismét a két ország fejlődésének hasonló és eltérő vonásairól folyt. A legnagyobb visszhangja *Kosáry Domokos* felszólalásának volt, aki megkísérelte rendszerezetten összefoglalni a két ország helyzete, külpolitikai lépései közötti azonosságokat és különbségeket. Mindenekelőtt arra mutatott rá, hogy a Finnország és Magyarország külpolitikai akciói időrendjében nagyfokú a hasonlóság: mindkét kormány 1943-ban kezd hozzá hivatalosan, hogy felvegye a kapcsolatot a szövetséges hatalmakkal. A finnek 1944. február 12-én teremtettek összeköttetést – svéd közvetítéssel – Kollontaj asszonnyal, a Szovjetunió stockholmi követével. Február 18-án Budapesten már tudtak a finn fegyverszüneti tárgyalásokról; a Kállay-kormány legnagyobb gonddal figyelte a finn próbálkozásokat. Februárban került sor Veress második missziójára, amelynek célja: kapcsolatfelvétel – angol segítséggel – a Szovjetunióval. Ez azonban nem sikerült, mert közben bekövetkezett az ország német megszállása. A finn kormány, ill. a parlament szeptember 2-án fogadta el a fegyverszüneti feltételeket, s Finnország 19-én alá is írta a fegyverszüneti egyezményt. A magyar fegyverszüneti delegáció Faragho Gábor vezérezredes vezetésével – alig két hét múlva – 1944. október 1-én érkezett Moszkvába. A kronológiai párhuzamosság ellenére sokkal lényegesebbek a különbségek, hangsúlyozta *Kosáry Domokos*, hiszen Finnországnak sikerült önerejéből kiugrania a háborúból, míg Magyarországnak nem. Mindenekelőtt: teljesen más volt a két ország *földrajzi-stratégiai helyzete*. Magyarország a harci tevékenység fővonalába esett, míg Finnország nem, az Északi Front a német fasizmus leverése szempontjából másodlagosnak számított. A Vörös Hadserg minél előbbre jutott, elérve, majd átlépve az 1940-es határokat, s megkezdve a közép- és dél-kelet-európai országok felszabadítását, annál nehezebb volt Hitler és környezete számára a német követeléseket érvényesíteni Finnországgal szemben, de annál fontosabb volt számára Magyarországot, akár erőszakkal is, biztosítani. Ebből következően a két ország felső vezetésének, Horthynak és Mannerheimnek mozgásteré, cselekvési lehetőségei is lényegesen különböztek. Eltérően alakult a háború alatt a két ország *nemzetközi pozíciója is*. Az USA 1944 nyaráig diplomáciai viszonyt tartott fenn Finnországgal, s közvetíteni próbált a finn fegyverletétel érdekében. Anglia, bár a háború kezdetén hadat üzent Finnországnak, mindvégig fenntartotta érdeklődését a finn ügyek iránt, s Washingtonnal sikeresebben működött közre Mannerheimék kiugrásának elősegítésében. Anglia politikájának lényege az volt: nem provokálni, nehogy a németek Finnországot is megszállják. Magyarország ellenben a nyugati hatalmaktól komolyabb segítséget nem kapott. Amíg a szovjet csapatok az ország határát el nem érték, nem volt realitása annak, hogy Magyarország kiváljon a náci szövetségesek blokkjából. Fontos szerepet játszottak a háborúból való kiugrás szempontjából, hangoztatta *Kosáry Domokos*, az eltérő *belső feltételek is*. A finn társadalmi-politikai berendezkedés más volt, mint a magyar. A finn parlamentáris demokráciához képest Horthy sokkal konzervatívabb, változásra képtelenebb volt. Magyarországon a kormányzatnak sokkal erősebb jobboldali ellenzéke alakult ki, mint baloldali. A magyar hadsereg tisztikara zömmel a németek szavára hallgatott, míg ugyanez a finn tisztikarról nem mondható el. 1944. október 15-én Budapesten szélsőjobboldali fordulat következett be Szálasiék hatalomátvételével. Horthy és Mannerheim sem tartoztak egy „súlycsoportba”, a finn marsallra hallgattak, a kormányzóra 1944 őszén már nem. Gondolatmenetét összegezve, *Kosáry Domokos* azt hangsúlyozta, hogy az *objektív lehetőségek* a kiugrásra Magyarország számára korlátozottabbak voltak, mint Finnország esetében, s nem Horthy személyétől függött, hogy Magyarország mire volt képes.

A vita során szóba kerültek az ellenállási mozgalmak problémái, mivel e téren is sok hasonlóság mutatkozott. Finn részről arról tájékoztattak bennünket, hogy a passzív ellenállás Finnországban is elterjedtebb volt, mint az aktív; a fegyveres ellenállás alig bontakozott ki. Az ellenállási mozgalom legjelentősebb csoportját a több párt parlamenti képviselőit tömörítő ún. „béke-ellenzék” alkotta, amelynek céljai nagyjából egybeestek a kormányéval, de amilyen gyorsan csak lehetett, fegyverszünetet akart kötni a szövetséges hatalmakkal. A Finn Kommunista Párt illegálisan működött a háború alatt, komolyabb szerepet az ellenállási mozgalomban és az események alakításában nem

játszott. Az 1939-es német–szovjet meg nem támadási szerződés és az ún. „Téli Háború” következményeit nem tudta kiheverni. Kosáry Domokos, Juhász Gyula és Ránki György viszont arra mutattak, hogy Magyarországon az ellenállási mozgalom, meghatározott okok miatt, komolyabban csak a német megszállás után bontakozott ki.

Az első finn–magyar történész találkozó nemcsak nagyon érdekes és hasznos volt, hanem nagyon tanulságos is. Kiderült: viszonylag keveset tudunk egymás új- és legújabbkori történelméről, annak ellenére, hogy országaink sorsának alakulásában, legalábbis 1945-ig nagyon sok a hasonlóság. A fejlődés egybevetése már az első alkalommal is, sok fontos felismeréshez vezetett, amelyek elősegíthetik a magyar történeti kérdések mélyebb megértését is. A tanácskozás baráti légköre, a nyílt, szabad vita szellem, a jóindulat, s kölcsönös érdeklődés egymás népeinek sorsa iránt, úgy vélem, mély benyomást keltett valamennyi résztvevőben. A kétoldalú történész találkozókat mindeképpen érdemes lenne folytatni, esetleg új témákkal bővíteni, s nem lenne haszontalan – kölcsönös alapon – a publikálás lehetőségeit is megteremteni.

ANDICS ERZSÉBET

Széchenyi és Metternich*

„Széchenyi I. arisztokrata, vagy legalábbis azt hiszi, hogy az. Kísérletező... vakmerő ember, aki – hogy tapsoljanak neki – nyaktörő mutaványokat végez... Vasutakat vezet a pusztaságokon keresztül, és meg fogja kísérelni, hogy a hont gőzzel a levegőbe röpítse.” – Metternich – József nádorhoz, 1835. július 19. StUA MRA¹ Acta Clementina. C. 1.

„A francia forradalmat, Napóleont és a júniusi viharokat elbírta. De a gőzt nem bírja el.” – Engels Frigyes: A vég kezdete Ausztriában. (1848) – Marx–Engels művei IV.

Az 1825–1827-es országgyűléssel kezdődik Metternich és Széchenyi párviadala. Negyedszázadot átfogó, ellentmondásokban bővelkedő politikai és emberi kapcsolatukat nehéz lenne más szóval jellemezni.

Széchenyi István fellépése, mégoly mérsékelt ellenzéki magatartása, nem utolsósorban az, hogy magyarul szólalt fel az országgyűlésen, nem kis megrökönyödést váltott ki a bécsi udvari és kormánykörökben. Metternich helyénvalónak látta, hogy beszéljen vele és jobb útra térítse. Politikai beszélgetésükre 1825 végén – minden jel szerint – Metternich kezdeményezésére került sor.^{1a} Széchenyi feljegyzése szerint ez a Metternich részéről mind ijesztgetésekben, mind ígéretésekben bővelkedő beszélgetés a következőképpen zajlott le:

Ő (Metternich): „Ön helytelen álláspontra helyezkedett – Önnek szomorú vége lesz... Ön előtt szép karrier áll... Ne a mára gondoljon, hanem a holnapra... Meg kell változtatnia álláspontját. Vonuljon vissza nem mint egy ostoba, hanem mint egy okos ember, Ön még sok szolgálatot tehet. Rám számíthat...”²

Az ijesztgetéseken és az ígéreteken kívül az imponálás eszközét is bevetette a beszélgetés során a herceg-kancellár: „Higgyen nekem, óriási gyakorlatom van (ich habe eine Mordpraxis), én nem a mára gondolok, az én neven halhatatlan leszek a jövőben. Előre megmondtam Bonapartenak, akivel napokon át tárgyaltam, hogy fogja végezni – én buktattam meg őt. Megkergettem, majd lelöttem...” A refrén megint ugyanaz volt: „Meg fogja bánni. Ön minden lehet, ami akar. A császárnak nincs Ön ellen kifogása...”

*Az alábbi részletet Andics Erzsébet „Metternich és Magyarország” c. munkájából (Budapest, 1975) és műveinek bibliográfiáját abból az alkalomból tesszük közzé, hogy a szerző ebben az esztendőben tölti be 80. évét.

¹ Statny Ustředni Arhiv Praha. Metternišký Rodinny Arhiv.

^{1a}L. Vízota Gyula bevezető tanulmányát. Gróf Széchenyi István Naplói. Vízota (a továbbiakban: SZIN) II. köt. LXXXII.

² SZIN 1825. december 8. II. köt. 658–660.

1830-ban Széchenyinek – hogy őt a korszerű társadalmi kezdeményezésektől visszatartsa – azt magyarázza: „Még azon a ponton vagytok, hogy pénz helyett ökröt [használtok] . . .” – mintha Magyarországon ebben az időben még terménygazdálkodás folyt volna! Véleménye szerint: „Jobban el vagytok maradva, mint a Hanza-városok 500 év előtt voltak . . .” Avagy: „Az én házam a Rennwegen a civilizáció határköve.” „Valahányszor Magyarország szóba kerül – írja a negyvenes években a porosz királynak –, nem szabad elfelejteni, hogy még százötven évvel ezelőtt Magyarországot pasa kormányozta.”³

A Metternich és Széchenyi között ebben az időben írásban és szóban megindult dialógus fő tárgya a magyar alkotmányosság; Széchenyi kénytelen ismételtelen tiltakozni a Bécsből kiinduló alkotmányellenes törekvések ellen, szóvá tenni a kormányintézkedésekben megnyilvánuló „önkényuralmi elvet” (das Prinzip des Absolutizismus). Már Metternichhez intézett első memorandumában felveti a kérdést: „Hogyan lehetséges – ha csak nem akarjuk az ember természetét és belátásra való képességét megváltoztatni vagy kétségbe vonni –, hogy bizalom uralkodjék ott, ahol az ígéretek ritkán tartják meg, a törvényt mindig a király javára és a nemzet hátrányára magyarázzák és ahol jelenleg – mondjuk ki őszintén – úgy tűnik, mintha az egész alkotmányt halomra akarnák dönteni.”⁴

Széchenyinek nem voltak illúziói Metternich tulajdonképpeni céljait illetően, bármilyen fellengzős szavakkal dicsérte a „800 éves” magyar alkotmányt és fogadkozott annak tiszteletben tartására. Naplójában sűrűn idézi a „felületes” (oberflächlicher) Metternich nem egy jellemző kijelentését: „Gyűlölöm az ellenzéket . . . Egyedül a király kezdeményezhet – egyedül ő magyarázhatja a törvényeket.”⁵ „A császár nemcsak erőszakos ellenzéket nem akar, egyáltalában semmilyen nem akar . . .” „Metternich azt mondja, a magyar alkotmánynak az a végtelenül nagy hibája, hogy a királyt túlságosan korlátozza. – Mindenből kikandikál az abszolútizmus. Ha kenyértörésre kerül a sor, vér fog folyni.”⁶ Széchenyi véleménye Metternichet és a kormányt illetően: „Ők valamennyien lelkük mélyén képtelenek az abszolút monarchiát feladni.”⁷

Hogy Metternich az „alkotmányvédelem” jelszával csak taktikázik, azt nem volt nehéz Széchenyinek felismernie. Metternichhez intézett második memorandumában ki is fejezi ezt: „Hercegség azt mondta . . ., hogy a király olyannyira alkotmányos és annyira alkotmányos talajon fog állni, hogy mindenki – beleértve szerény személyemet is –, aki

³ Metternich–III. Frigyes Vilmos, 1843. május. Aus Metternich Nachgelassenen Papieren (a továbbiakban: NP) VI. köt. 677. – A nagyhatalmú államkancellár ilyen véleménynyilvánításainak kétségtelenül volt szerepe abban, hogy a bécsi előkelő körökben – mint arról Széchenyi panaszkodik – elfogadott volt úgy beszélni Magyarországról: „hottentotta”, „barbár” ország. (SZIN 1845. október 24. november 12. III. köt. 279–285.) Magyarország hitelét és jelentőségét a legnagyobb mértékben lekicsinylő véleményét egyébként az osztrák államkancellár a külföld felé is sokat nangoztatta, mint arról a birodalom külországi képviselőivel folytatott diplomáciai levelezése tanúskodik.

⁴ Széchenyi I. memoranduma Metternichhez. SZIN 1825. november 18. II. köt. 691–697.; 1825. november 16. NP IV. köt. 241–248.

⁵ SZIN 1825. november 12. II. köt. 645–646.

⁶ Ugyanebben a feljegyzésben írja: „Csak az első lépés nehéz. Ha egyszer elkezdene akasztani – akkor ez így fog tovább menni. Pokolian kívánják ezt. Csak még azt nem tudják, hogyan fogianak hozzá, anélkül, hogy megsértenék a külső látszatot.” SZIN 1826. február 13. III. köt. 18–19.

⁷ SZIN 1825. november 13. II. köt. 648.

az ellenzékkel tart és vele marad, eo ipso alkotmányellenesnek fog minősülni. Bocsásson meg hercegséged, ez az én véleményem szerint szofizma.”⁸ Bizalmas feljegyzéseiben rendkívül találó jellemzését adja a metternichi manipulációnak a magyar alkotmányosság körül. „M[etternich] és társai nem tudják, hogy mi is egy alkotmány, – ahogyan egy professzornak nincs fogalma az óra szerkezetéről. Ők azt mondják: »mi tiszteljük és csodáljuk az Önök óráját, jó óra, hiszen már 800 éve jár. Kívánjuk, hogy még soká megmaradjon, de két kereket és a lánc felét kivesszük belőle« stb. Vajon lehetséges egyáltalában megértetni velük, hogy épp ez a két kerék szükséges az óra lényegéhez . . . Ez alatt a kormány alatt nem lehetséges.”⁹ Széchenyi mindvégig megtartotta ezt a gyilkos véleményét Metternich a magyar alkotmányt védelmező szerepét illetően.¹⁰

Nem egy helyütt összeveti Metternich állításait a saját véleményével. Eszerint Metternich azt tartja, hogy törvényeket egyedül az uralkodó kezdeményezhet, elveti az oppozíciót s a magyar ügyeket ő mint kancellár jobban látja, mert magasabban áll. Széchenyi véleménye mindezekben a kérdésekben ellentétes és ehhez hozzáteszi, hogy Metternich nem sokat tanult, felületesen ítéli meg a magyar ügyeket.¹¹ Metternich felületességére Széchenyi többször is utal. Nem minden szarkazmus nélkül jegyzi fel: „M[etternich] azt mondja . . ., hogy hat hónappal ezelőtt fogalma sem volt a magy[ar . . . ügyről]. Most azonban teljesen (à fond) ismeri azt.”¹² Másutt – gondolatban Metternichhez intézett levélvázlatában („minthogy nem enged szóhoz jutnom”) – a következőképpen fejezi ki, hogy szerinte mi a teendő: „Védelmet szerezzen Ön a királyi jogait, de ne támadja meg a mi jogainkat.”¹³ Őn azt mondja, hogy ehhez a Noé bárkájához nem szabad nyúlni, de ugyanakkor Őn azt is mondja, hogy a katonákat el kell látni, pénzt elő kell teremteni. Vajon ez nem változás?¹⁴ Őn tehát jogra akar szert tenni, de minket abból kirekeszteni.”¹⁵

Metternich a legnagyobb fokú bizalmatlansággal figyelte Széchenyi működését első fellépésétől kezdve. A Széchenyi által és az ő példája nyomán létrehozott kaszinókra azt tartotta, hogy azok a modern liberalizmus fészkei. Felháborította a Magyar Tudományos Akadémia létrehozása.¹⁶ Gyanús szemmel nézte a fiatal mágnások külföldi utazásait, magát Széchenyit pedig úgy jellemezte az uralkodónak: „elvesztett ember”, „zavaros

⁸ Széchenyi II. memoranduma Metternichhez. SZIN 1825. december 11. II. köt. 705–711.

⁹ SZIN Miscellanea. I. 1825. III. köt. 447–449.

¹⁰ L. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. III. köt. 434.

¹¹ L. SZIN II. köt. Függelék 697.

¹² SZIN 1825. november 15. II. köt. 649. Metternichről alkotott eléggé lesújtó véleményét egyébként fenntartotta egészen élete végéig. A Döblingbe gyakran ellátogató Kecskeméthy Aurél írja a már agg Széchenyiről: „Metternich ügyességéről s nemzetünk iránti elfogulatlanságáról nagy elismeréssel szólt, azonban a némely ó-conservatív körökben tradicionális Metternich-bálványozást korántsem osztotta. Hajlandó volt őt egy frivol uracsból a körülmények kedvezménye által magasra emelkedett, de soha nem elég komoly, sem elég magas célzatú, hanem hosszú doctrinár fejtegetései dacára egy napról másra szédelgő államférfiúnak tartani; ki egész komolysággal hitte, hogy 1815 óta ő intézkedik Európában, holott valóban Oroszország uralkodott a continensen. Oroszország ellen vagy ellenére – Metternich teljesen tehetetlen volt.” *Kecskeméthy A.*: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála (1849–1860). 53–54.

¹³ A magyar alkotmányt.

¹⁴ Ennek erőszakolása ugyanis a magyar alkotmánnyal ellentétben állott.

¹⁵ SZIN III. köt. Függelék, 449–450.

¹⁶ Akárcsak Ferenc császárt.

szellem”. Szerinte Széchenyi „a manapság oly gyakori emberfajtához tartozik, akik, ha hidegen szemléljük őket, csupán *fantaszták*, tényleges, ám jóindulatú bolondok. Sz[échenyi] gr[óf] fejében két gondolat nem követi egymást. Az ő szellemében minden lendület, a magasság és nagyság számbavétele nélkül, felméréséből hiányzik az értelem kontrollja. Az ilyenfajta ember mind úgy szereti a képvis[eleti] rendszert, mint a verekedők a kocsmákat... Lehetetlen rajtuk segíteni, mert ők sem tudnak segíteni önmagukon”.¹⁷ Joggal jegyezte fel Széchenyi naplójában: „M[etternich] és társ[ainak] a szisztémája: a legmélyebb megvetéssel sújtani mindenkit, aki nem követi őket vakon...”.¹⁸

Az 1825-ös országgyűléstől kezdve Széchenyit legfelsőbb rendelkezésre állandóan figyelik. A konfidensek hada tesz jelentést minden lépéséről, még utazásai idején is.¹⁹ Mindez természetesen Metternich tudtával, sőt valószínűleg az ő kezdeményezésére történt. A Széchenyiről szóló jelentéseket szorgalmasan tanulmányozta, cikkeit lefordíttatta magának, hogy minél jobban informálva legyen működéséről. A metternichi kormányzat a mérsékelt reformok gondolatát felvető Széchenyit olyan gondosan figyeltette, mintha valamilyen titkos forradalmi összeesküvés feje lett volna. Utóbbi tudott erről, annál is inkább, mert Metternich, hogy morális nyomást gyakoroljon rá, volt eset, hogy a róla szóló besúgóijelentéseket meg is mutatta neki.²⁰ Széchenyi lelki egyensúlyára egyáltalán nem hathattak megnyugtatóan a módszerek, amelyekkel Metternich eltántorítani igyekezett őt arról az útról, amelyre az 1825-ös országgyűlésen való szereplésével lépett: sem az „atyai” dorgálások – amelyek során Metternich „elveszett embernek” deklarálta, akinek sorsáért „remeg” –, sem az, hogy Metternich megmutatta a róla szóló titkosrendőri jelentéseket, egyrészt éreztetve vele, hogy feje felett Domoklész kardja függ, másrészt megalázó védekező memorandumok – félig magyarázkodó, félig bűnbánó beadványok – megírására kényszerítve őt.²¹ Metternich mintha kétségbeesésbe igyekezett volna hajszolni Széchenyit – utóbbi feljegyzései tele vannak ilyen irányú panaszokkal. „Ez az 1825. évi mámor az életembe kerül” – jegyzi meg naplójában közel

¹⁷ „Schwirrender Geist”, „der heute so häufigen Klasse von Menschen gehört, welche von einem kalten Standpunkte aus betrachtet, als blosse *Phantasten*, als wirkliche aber *gutmütige Narren* erscheinen. In dem Kopfe des Gr[afen] Sz[échenyi] folgen sich nicht zwei Ideen. Alles dessen Geiste ist Aufschwung ohne Berechnung irgend einer Höhe, einer Grösse mit einer Masse ohne Kontrolle des Verstandes. Alle Menschen der Art, lieben das Repr[esentatif] System wie Raufbolde die Schenkstuben... Helfen kann man ihnen nicht, denn sie wissen sich selbst nicht zu helfen”. Metternich – Ferenc császárnak, Széchenyi II. memorandumáról. SZIN II. köt. Függelék 711.

¹⁸ SZIN 1832. július 30. IV. köt. 284.

¹⁹ SZIN III. köt. Függelék.

²⁰ Jellemző Széchenyi keserű ironizálása erről a kérdésről, amely egyben feltárja azt az óriási szakadékot, amely az ő politikai gondolkodása és Metternich rendszere között fennállott. „Kétféle rendőrség van – az egyik őrzi a vagyont, az életet stb., a másik titkosan bevádol és rendszerint hamisan vádol. – Mi Magyarországon a második fajtával rendelkezünk... Tegyük fel pl., hogy 100 000 titkos rendőrségi ügynököt fizetnek, átlagban 100 Ft-jával – ez 10 000 000 Ft [Conventions] M[ünze] – kétszerese a magyar hadiadónak. Összeesküvések azonban nincsenek... ők tehát képzelőerejükhöz folyamodnak... A 10 milliót meg lehetne takarítani. A gazdag földbirtokosok és kereskedők, akik a kormány bizalmát élvezik, elegendő mértékben lennének rendőrség.” – SZIN 1827. január 28. III. köt. 124.

²¹ L. SZIN II–IV. köt. Függelékei.

másfél évtized múltán, Metternich iránta táplált változatlan rosszindulatával és szemrehányásaival kapcsolatban.²²

Ugyanakkor Széchenyit egyáltalában nem győzik meg Metternich rázúduló szemrehányásai, kioktatásai: „Őn mindig a fordított úton jár”, amihez Széchenyi hozzáteszi: „Ő 1/2 órát beszélt . . . én 2 percet.”²³ Metternich szerint a kaszinók „politikai klubokká” váltak.²⁴ Közli Széchenyivel azt a véleményét, hogy a társadalmi kezdeményezések „az önségély útja”, avagy a „via facti”, „a felfordulás embereinek” kedvelt módszere és azt a tanácsot adja neki, hagyjon fel mindezzel és bízza magát a kormány bölcsességére. „Egyenesen kell haladni, ahogy a kormány is halad és mindig haladni fog . . . A király nélkül nem lehet elérni a jót és ahol nem ez érvényesül, ott a rossz nyer teret.”²⁵ Szemrehányást tesz Széchenyinek a Lánchíd miatt is; szemében minden nemzeti öntevékenység gyanús és illetéktelen beavatkozás a „király”, azaz a központi kormányzat jogkörébe. „A híd rossz terepen áll, ez a kormány ügye. — Nemzet, nemzet, mi az? Az állam minden!”²⁶

Széchenyi kritikusan jegyzi fel Metternich ízig-vérig abszolutista kormányzási módszereit, önteltségét, bőbeszédűségét. „Metternich és társ[ai] túl sokat kormányoznak — *mindent kormányoznak*, ezért az ügyek felhalmozódnak és . . . ők nem érik utól magukat.”²⁷ A magyar gőzhajózás megteremtésével kapcsolatban: „Bécsben nem támogatják, mert ez quasi magy[ar] ügy.”²⁸ Metternichre céloz, amikor az ország siralmas vezetőiről ír: „gyászoltam elmaradt hazámat, amely nagyrészt ilyen nyomorúságos kezekben van . . .”²⁹ Amikor Metternich szalonját és körét úgy jellemzi, hogy az ár ellen úszik,³⁰ vagy amikor ezeknek a köröknek a korrupszára panaszkodik, és megdöbbeneti Metternich roppant fényűzése — mindenben Széchenyi belső ellenállása érződik a nagy hatalmú osztrák kancellárral és rendszerével szemben.

Mindezek ellenére — s ezt teszi a Széchenyi–Metternich-viszonyt rendkívül ellentmondásossá — a nagy magyar reformerben kezdettől fogva megvolt a hajlandóság az államkancellárral való együttműködésre. Szemben azzal az általánosan elfogadott véleménynel, mintha csak a 40-es években, megrettenve a reformmozgalom radikálizálódásától és Kossuth egyre növekvő befolyásától, igyekezett volna terveit a kormánnyal karöltve megvalósítani. A források figyelmesebb vizsgálata arra mutat, hogy már az 1825-ös országgyűlés idején kereste az együttműködést a kormánytényezőkkal, illetve remélte, hogy az általa sürgetett gazdasági, politikai és kulturális újításokat a kormány támogatni fogja. Hiszen ő kezdettől fogva felülről kívánta megvalósítani azokat, s a kormány részéről a legelemibb politikai okosság-szabta magatartás valóban ez lett volna. Széchenyi ilyen irányú reményeiről, kísérleteiről tanúskodnak Metternichhez intézett

²² „Metter[nich] nagyon dühös . . . hogy én vagyok az ellenzék feje . . .” SZIN 1893. december 21. V. köt. 342–343.

²³ SZIN 1836. október 30. V. köt. 31.

²⁴ Uo. 1835. április 21. IV. köt. 541–542.

²⁵ Uo. 1836. január 21, 23. IV. köt. 701–703.

²⁶ Uo. 1839. április 30. V. köt. 274.

²⁷ Uo. 1836. július 23. IV. köt. 582–583.

²⁸ Uo. 1836. augusztus 8. V. köt. 15–16.

²⁹ Uo. 1830. június 20. IV. köt. 49.

³⁰ Uo. 1835. január 10. IV. köt. 516.

memorandumai, de ugyancsak az ösztinteség végső határáig elmenő naplófeljegyzései. „*De hogyha én ezt az embert — írja az osztrák államkancellárrol már az 1825-ös országgyűlés idején — lépésről lépésre rá tudnám bírni, hogy a jövőben az én eszmémért dolgozzék.*”³¹

Abban a küzdelemben, amely a bécsi kormány és a magyar nemzeti reformmozgalom között megindult, Széchenyi szívesen töltötte volna be a közvetítő szerepét. Hangsúlyozta Metternichnek, hogy távol állnak tőle a forradalmi módszerek, lojális a dinasztiahoz, és felajánlja együttműködését. Igaz, hogy ezt az együttműködést nem elveinek a feladásával akarta elérni. „Ha Hercegséged azt gondolja — írja az államkancellárnak 1825 decemberében —, hogy engem *mindezekkel a nézeteimmel* fel tud használni olyasvalamire, ami hozzájárulhat hazám és honfitársaim boldogulásához és szerencséjéhez, úgy bizonyosan nem talál senkit, aki jobb szándékkal lenne eltelve, mint én . . .”³²

Metternich azonban egyrészt nem volt hajlandó mereven abszolutisztikus álláspontjából egy jottányit sem engedni, másrészt volt elég élet- és emberismerete annak felismerésére, hogy Széchenyi István soha nem lesz akarat és vélemény nélküli végrehajtója az önkényuralmi, a magyar függetlenség ellen irányuló törekvéseknek, amelyek Metternich politikáját mindvégig jellemezték. Az államkancellár csak saját akaratának engedelmes eszközeit, személyének és politikájának feltétlenül hódoló egyéneket tűrt meg a kormányzati szférában, csak ezekkel tudott együttműködni. Széchenyiben *mindvégig nem bízott*, hiába igyekezett az lojalitást bizonyítani. „Meg kell tanulnia engedelmeskedni” — volt Metternich véleménye róla a későbbiek során is.

Mindezek a tények megcáfolják a Metternich Széchenyi iránti különös jóindulatáról szóló — számos történész által osztott — nézetet,³³ mint ahogyan ellentmondanak azoknak a történész elmékedéseknek is, mintha Metternich a Magyarországon követendő politika kérdéseiben középső álláspontot foglalt volna el; a reformmozgalom és a konzervatívok törekvései között valamilyen politikai középvonalat képviselt volna. Ebben az esetben Metternichnek szövetkeznie kellett volna Széchenyivel, aki a legnagyobb erőfeszítéseket tette, hogy a kormányt a leghalaszthatatlanabb, ugyanakkor igen mérsékelt reformok felülről való végrehajtására, illetve támogatására bírja, és így az általa olyannyira rettegett forradalmi megoldások elkerülhetők legyenek. De Metternich a leghatározottabban elutasította a legmérsékeltbb engedményeket is, mi több, ő a liberális reformereket bizonyos szempontból a radikális forradalmároknál is veszedelmesebbeknek tartotta; ilyen véleményének ismételten hangot adott. „A kettő közül inkább előnyben részesítem a karbonarizmust, mint a liberalizmust.”³⁴ Valószínűleg azért, mert a polgári liberalizmus volt az adott történelmi helyzetben a közvetlen veszély; a 19. század első felében szélesebb társadalmi bázissal rendelkezett, mint a demokratikus forradalmi irány-

³¹ Uo. 1825. november 13. II. köt. 648. — Kiemelés tőlem — A. E.

³² Széchenyi II. memorandumja Metternichhez. SZIN 1825. december 11. II. köt. Függelék 705–711. — Kiemelés tőlem — A. E.

³³ Amikor 1848 őszén Széchenyi idegösszeroppanással zárt intézetbe került, ennek hírért a száműzetésben élő, de ugyanakkor nagy politikai aktivitást kifejtő Metternich sietett — nem kis elégtétellel — minél szélesebb körben elterjeszteni. Széchenyi „megőrülését” „jellemző tényként” értékelte: kikerülhetetlen következményeként annak, hogy nevezett nem fogadta meg az ő tanácsait és nem tért a jó útra. L. Metternich–Disraeli, 1848. október 2. StUA MRA Acta Clementina. C. 51; ugyancsak Metternich–Aberdeen, 1849. november 1. Uo. Acta Clementina C. 13; Metternich–Travers Twiss, 1849. november 23. Uo. Acta Clementina C. 53.

³⁴ Metternich–Rechberg, 1820. december 31. NP III. köt. 398.

zatok. Ez a kulcsa Metternich Széchenyivel szembeni – valójában ellenséges magatartásának.

Metternich és Széchenyi kapcsolatával több szerző is foglalkozott. Többnyire el-
túlozzák a pszichológiai momentumokat, mind azok a szerzők – közöttük Srbik –, akik
ezt a kapcsolatot barátságosnak és főképp Metternich részéről a legnagyobb mértékben
jóindulatúnak értékelik, mind azok, akik ezt a tételt kritikailag revízió alá veszik.
Nézetem szerint Metternich és Széchenyi kapcsolatát nem valami sajátos „Hass-Liebe”,
hanem döntően politikai megfontolások határozták meg. Erről az oldalról kell meg-
közelíteni a kérdést, ha e viszony ellentmondásos voltára és hullámzásaira magyarázatot
akarunk találni; Széchenyinek és Metternichnek is politikai célja volt azzal, hogy kap-
csolatukat egymással fenntartották.

Széchenyinek, mégoly kritikus beállítottsága ellenére is, tagadhatatlanul imponált
az európai tapasztalatokkal rendelkező, nagy hírű herceg-államkancellár. Még inkább kel-
lett hogy hasson reá Metternich nagy hatalma, döntő befolyása a birodalom kormányozá-
sára. Ezt az utóbbit szerette volna Széchenyi „utilizálni” a maga politikai és gazdasági ter-
vei számára. Ebben látom a fő magyarázatát annak, hogy a különben rendkívül érzékeny
Széchenyi, a megaláztatások, gyanakvások és mellőztetések ellenére, amelyekben a
kormány és személyesen Metternich oldaláról része volt, az ügy érdekében, ha fog-
csikorgatva is, de túrt és végleges szakításra nem tudta magát rászánni, noha ahhoz
nemegyszer közel állt.

Metternich ugyancsak értelmét látta annak, hogy kapcsolatait a magyar politikai
életben nagy szerepet vivő Széchenyivel, sokszor igen különös formában és eszközökkel,
de fenntartsa. Nem mintha helyesen értékelte volna őt. Ellenkezőleg, mélységesen le-
becsülte azt a Széchenyi Istvánt, akinek kortársai – és éppen legkiválóbb ellenfele
Kossuth – a „legnagyobb magyar” nevet adták. Mi sem jellemzőbb Metternich politikai
formátumára, mint az, hogy teljesen érzéketlen, mondhatni vak volt Széchenyi nagy-
ságával szemben. Az ironizálás Széchenyi felett, amelynek szélteben-hosszában kifejezést
adott, nem volt csupán politikai lejáratást célzó taktikai fogás (noha az is volt), hanem
Széchenyi egyéniségének és társadalmi törekvéseinek a tökéletes meg nem értéséből és
elutasításából fakadt. Hogy tulajdonképpen mi a célja Széchenyivel, hogy mire tartja
jónak, azt cinikus nyíltsággal vallja meg Ferenc császárnak 1825 végén írt jelentésében:
„Nem fogom Sz[échenyi] gr[ófot] . . . túlértékelni (aufblasen) . . . hőmérőül mindenestire
szolgál számunkra. Megmutatja környezetének a hőmérsékletét.”^{3 5}

Mi sem jellemzőbb Metternich viszonyára az 1820-as évek közepén megindult és
eminensen Széchenyi nevéhez fűződő magyarországi reformpróbálkozásokhoz, mint az a
körülmény, hogy igyekezett azokat a dekabristák szentpétervári katonai felkeléséhez
hasonlítani és mint a Szent Szövetség lovagja az orosz cár figyelmét Magyarországra
felhívni, azaz Széchenyit és híveit előtte denunciálni. Erről tanúskodik a dekabristák
felkelésével kapcsolatban igen élénkítően vált levelezése a szentpétervári osztrák követtel,
báró Lebzelternnel. „Míg Szentpéterváron katonai lázadás következtében előkelő
családok fiait letartóztatják, minálunk ifjú mágnásaink berzenkednek az udvar és hazájuk
ősi alkotmánya ellen. Ott az ágyúk szolgáltattak igazságot a vakmerő vállalkozásnak, még
ugyanazon a napon, amikor a vétkesek kétségtelenül biztosnak vették a szomorú diadalt;

^{3 5} Metternich–Ferenc császár, 1825. december 16. SZIN II. köt. Függelék, 711.

Magyarország királya meg fogja semmisíteni országában azokat az eszteleneket, akik olyan építményt támadnak, amely nem fog összedőlni” – írja.³⁶

Metternichnek az oroszországi dekabrista felkeléssel kapcsolatos álláspontja rávilágít politikai eszmevilágára,³⁷ és különösen éles fényt vet arra a törekvésre, amely az 1820-as években Magyarországon alig megindult társadalmi erjedést, Széchenyi és hívei első lépéseit úgy kívánja feltüntetni, mint a fennálló törvények erőszakos megdöntésére irányuló forradalmi mozgalmat.

A szentpétervári felkelésre a magyar közvélemény is élénken felfigyelt, különösen a liberális reformok hívei. A dekabristák mozgalma maradandó hatású nagy élménye volt a magyar reformnemzedéknek, amely felmérte a két mozgalom kétségtelen rokon vonásait,³⁸ és érzékenyen reagált e forradalmi kísérlet vereségére. Annál is inkább, mert ennek hatására a bécsi kormány magatartása is még merevebb lett. Széchenyi 1826 februárjában feljegyzi: „Úgy kell legyen, hogy Oroszországban minden nyugtalanságot elfojtottak és elnyomtak; ezt látni lehet a kormány magatartásából.” Keserű kifakadásokra készíti, hogy úgy látja, a dekabristák veresége Európa-szerte „minden liberális eszmét ismét visszavetett”.³⁹

„A kormány embere”

Széchenyi István életében a negyvenes éveket mint ellenzékiből kormánypártivá, sőt mi több, konzervatívvá válása idejét szokás regisztrálni és ezt, mint alapvető törést politikai pályafutásában értékelni. Valójában Széchenyit egész közéleti működése során nem hagyta el a gondolat (vagyálomnak is tekinthetnénk), hogy Metternichkel, azaz a kormánnyal együttműködve, „felülről” lenne a legcélszerűbb a polgári fejlődést egyengető legszükségesebb változásokat megvalósítani. Ez az elképzelés elválaszthatatlan volt attól az alapvető koncepciójától, hogy az országon belül viszont a főnemesség hivatott arra, hogy a kikerülhetetlen reformokat végrehajtsa és egyben korlátok közé szorítsa.

A gondolat, hogy a reformterveket a bécsi kormány és a magyar főnemesség között fennálló érdekközösségre kell építeni – nem hagyta el Széchenyit ellenzéki korában sem.⁴⁰

³⁶ Metternich–Lebzeltern, 1826, január 13. C. *De Grunwald*: Russie et Autriche. Le Monde Slave 1938. II. köt. 106–108.

³⁷ *Grand-Duc de Nicolas Mikhailowitsch*: Les rapports diplomatiques de Lebzeltern. 1816–1826; jóval gazdagabb anyagot közöl a bécsi levéltárakban folytatott kutatásai alapján *Grunwald*, Le Monde Slave 1938. I–II. köt. Az NP e nagyszámú levélnek csak jelentéktelen töredékét közli. L. IV. köt. 260–271. 299–300.

³⁸ A dekabristák története évtizedek múlva is erősen foglalkoztatta az emigrációban élő Pulszkyt és Kossuthot; Jókai regénybe foglalta mozgalmukat. Különösen érdekeseK Kossuth feljegyzései, aki az oroszországi és magyarországi haladó törekvések eleven összefüggésére mutatott rá, amikor feljegyezte: a dekabristák leverésével „kezdődött (a magyar nemzetre is irtóztatós emlékeztető) Miklós cár 30 éves soldateskai rémuralma . . .” Ugyanitt leszögezte: „az orosz autocratia egy dolog, az orosz nemzet egy másik dolog. Amaz tüneDszik, el fog tűnni, emez marad”. Kossuth Lajos Iratai, V. köt. 246, 232.

³⁹ SZIN 1826. február 13. III. köt. 18.

⁴⁰ Ezt az alapvető álláspontját a viharos harmincas években, amikor ő még az ellenzékhez tartozik, a következőképpen fejti ki báró Langsdorfnak, a bécsi francia követség titkárának, hivat-

Ugyanakkor kétségtelen, hogy a negyvenes években a magyar reformmozgalom új szakaszába lépett. A mozgalom élére került közép, sőt kismemesi rétegek, az e nemesség-ből kikerült értelmiségiek „radikalizmusa”: az eddiginél messzebbmenő törekvéseik a feudalizmus és abszolutizmus bilincseinek a felszámolására, éles szembenállásuk a bécsi kormánnyal, nem titkolt ellenszenvük az arisztokráciával szemben egyre inkább megdöbbszent Széchenyit. Elidegenedése, mi több, szembekerülése ezzel az új színt, sőt bizonyos értelemben új jelleget nyerő, a közélet színterére új embereket, új vezető gárdát feldobó mozgalommal, az a tény, hogy az egyre inkább elszakad tőle, az ő célkitűzéseit egyre nyilvánvalóbban túlhaladja – óhatatlanul fájdalmas, sőt tragikus élményt jelentett számára. E gyötrő meg hasonlása a mozgalom új menetével megakadályozta, hogy azzal együtt haladhasson.

Kossuth, Wesselényi és mások megjegyzése Széchenyről: „büszke oligarcha” – nem csupán a vita hevében elhangzott szenvedélyes túlzás volt. Széchenyi naplói, bizalmas feljegyzései tanúskodnak mélyeséges idegenkedéséről a megyei életben hangadó, szerinte műveletlen, parlagi közép nemességtől; ez eléggé általánosan „unwissende rohe Bagage” volt az ő szemében. Arisztokratikus göggel intézi el a reformmozgalom közép nemesi vezetői közül még a legkiválóbbakat is: kisstilű prókátorok, jó debatterek, de nem államférfiak. Ilyen ítéletekből kijut nemcsak Kossuthnak, de – a később sokra becsült – Deáknak is; utóbbi a vármegye „szűk ablakán” keresztül látja a világot stb.⁴¹ A még olyan gazdag polgárság képviselői az ő számára érdektelen „filiszterek”, a parasztság pedig még filantropikus együttérzés tárgyaként sem sokat foglalkoztatja. Annál közvetlenebbül érinti arisztokrata környezetének jó vagy rossz véleménye, még akkor is, ha tisztában van szűklátókörűségével, önzésével, nem egy képviselőjének morális labilitásával.

Rádöbbsentése, hogy a reformmozgalom túlnőtt az ő eredeti elgondolásain és egyre „veszedelmesebb” jelleget ölt, egybeesik Metternich és a vele egyre inkább karöltve haladó magyar újkonzervatívok zászlóbontásával a „konzervatív reformpolitika” jegyében az „új kormányrendszer” kialakításával. A kormánytábor előkészületei az 1843–1844-es országgyűlésre a „fontolva haladás” jelszavával, mintegy felélesztik Széchenyiben az őt első fellépése óta foglalkoztató reményeket a kormány „utilizálására”, a legszűkebb reformoknak felülről, nagyobb politikai és társadalmi megrázkódtatások nélküli megvalósítására. Ennek lehetősége annál csábítóbbnak kellett hogy tűnjön előtte, mert a

kozva ismételt beszélgetéseire Metternichkel, amelyek során igyekezett őt legalább „formailag” engedmenyekre bírni. „Mondtam neki, osszuk fel a szerepeket, én leszek a *hajtó*, Ön a *vadász*. Csapán higgye el, hogy én éppen úgy érdekelve vagyok, mint Ön abban, hogy ne kerüljön forradalomra sor. Ennek az országnak teljes átalakításra van szüksége és ezt el is fogja érni, de én az Önök és a mi érdekünkben akarom ezt, mert nekünk szükségünk van kormányra és Önök az egyedül lehetséges...” Hangsúlyozottan bizalmas jellegű beszélgetését a francia diplomatával ezzel fejezi be: „a nagybirtokosoknak mind szükségük van rá (ti. a kormányra) és jól megérténék egymást, ha az nem követ el ügyetlenségeket, vagy fölösleges provokációkat.” Szemelvény Langsdorf báró 1837. június 10-i jelentéséből Sainte-Aulaire francia nagykövetnek, Pest megye közgyűléséről és Széchenyivel folytatott beszélgetéséről. Közli G. Bárány: Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism 1791–1841. Princeton, 1968. 457–462.

⁴¹ L. ezidőbeli naplófeljegyzései mellett (SZIN VI. köt.) *Viszota*: Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal. I–II. köt. Budapest, 1927–1930. (továbbiakban: Széchenyi–Kossuth) I. köt. X. Függelék. Széchenyi tervezett, de meg nem jelent cikkei. Fogalmazványok. 749–766.

forradalomtól való rettegéshez – amelybe szerinte Kossuth és Batthyány beleviszik az országot – társult nem kisebb félelme attól, hogy Bécs előbb-utóbb erőszakos lépésekre fogja magát elszánni Magyarországgal szemben (noha Metternich ilyen irányú tervei aligha voltak konkrétan ismeretesek előtte).

Széchenyi ez időbeli „kormánypártiságának” – amely szerintem inkább taktikai, mint elvi jellegű volt – kiindulási pontja és végső célja az ország előrehaladása érdekében utilizálni a kormányt. Annál is inkább, mert véleménye az, hogy a kormány támogatása nélkül nem lehet megvalósítani a szükséges változtatásokat. „Hitel és pénz éspedig erős hitel és sok pénz nélkül azonban teljességgel lehetetlen bármiben is – s ekörül ne álmítsuk magunkat – a gyors haladás. Erős hitel, továbbá ceteris paribus csak ott létezik és sok pénz egyedül odafolyik és ott tartózkodik, ahol a kormány és a nemzet közti viszony közbizalomra gerjeszt.” Úgy látja az ország csak úgy tud gyarapodni, „ha nem egyedül azon jó háramlik rá, melyet csak mi, tiszta szándékúak, de csekély tehetségűek vagyunk képesek rá árasztani, hanem az mindazon kedvezésekben és előnyökben is részesül, melyek után kormányi pártolás és udvari rokonszenv nélkül hiába törekednénk”.⁴²

„Kormányi pártolás és udvari rokonszenv” – az, amit Széchenyi a legnagyobb „önmegtagadással” (saját kifejezése) elérni igyekszik ebben az időben. Ez azonban, mint látni fogjuk, Széchenyi egyéniségével nehezen összeegyeztethető szerep volt. Ezek az ún. sikerévek, amikor Széchenyi helytartótanácsi tanácsos, mintegy a kormány tagja lett, valójában életének alighanem legellentmondásosabb, belső vívódásokban, a kezdeti nagy reményeket felváltó nagy csalódásokban különösen bővelkedő szakasza volt.

„Ich wünsche zu wirken”

Széchenyi nemzeti és haladó reformmunkára akar szövetkezni a kormánnyal. A szükséges reformalkotások létrehozása számára a tulajdonképpeni cél, a kormánnyal való együttthaladás az eszköz. „Minthogy végre ideje lenne valami komolyat alkotni” – írja 1842. december 5-i levelében, amelyben felajánlja együttműködését a kormánynak.⁴³ Terveit, amelyeket a kormánnyal karöltve remél megvalósítani, 1843-ban két terjedelmes emlékiratban fejti ki; *mindkettőt Metternichhez* intézi. Ezek szerint: „Örökös apró ragaszgatások és foltozgatások helyett végre valami alapos és összefüggő dolog megvaló-

⁴² A szentgróti levél elemzése. Közli *Viszota: Széchenyi–Kossuth I. Köt. Függelék.* 609, 613. – Közeli munkatársa, Kovács Lajos Széchenyi részvételét az Apponyi-kormányban – amelyet a haladó nemzeti közvélemény eléggé elítélt, történetírásunk pedig mindmáig a nagy reformer pálfordulásaként ábrázol – így értékeli: „Ő utilizáltatta magát, hogy viszont ő is utilizálhassa a kormány bőséges eszközeit.” „A tőkét Bécsben és kezdetkor csakis Bécsben lehet szerezni, más tényezőket pedig a külföldön. Lehetett volna-e a grófnak valamit e dolgokon lendíteni a bécsi kormány ellenkezése mellett? B[áró] Sina és Bécs többi pénzemberei még szóba sem állnak vele, ha csak gyanítják is, hogy törekvése a kormánynak nincs ínyére, vagy azáltal csak görbe szemmel nézetik is.” *Kovács L.: Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846–1848. I–II. köt. Budapest, 1886. I. köt. 77. Uo. I. köt. 90. – Külföldi pénzügyi kapcsolatok megteremtésének a lehetősége sem volt független a bécsi kormánytól, azaz végeredményben Metternich véleményezésétől. Ez kétségtelen Széchenyi „lojális korszakának” egyik kulcsa.*

⁴³ *Széchenyi–Gervay, 1842. december 5. Viszota: Széchenyi–Kossuth I. köt. Függelék.* 716–719.

sulását látni . . . Magyarország teljes megreformálását . . .” Mindezt „az alkotmányos és nemzeti haladás” zászlaja alatt, amelyet a kormányzat kezében lát magasra emelve.⁴⁴ Nagy céljai megvalósítása érdekében kész hozzájárulni, hogy a kormány többséget szerezzen. „Mindaddig, amíg az megmarad a magyar alkotmány és nemzetiség talaján.”⁴⁵

Mindkét memorandum visszautasítja még a gondolatát is bárminő „alkotmányellenes beavatkozásnak” a kormány részéről. „Az én célkitűzésem (Tendenz) Magyarország nemzeti és alkotmányos fejlődése. Ugyanakkor nem felejttem el egy pillanatra sem: Magyarország boldogulását és szerencsését egyes-egyedül az Osztrák Összmonarchiával fennálló legszorosabb kapcsolatában és egyetértésében kell, hogy keresse és találja meg.” Ezekben a memorandumokban Széchenyi leplezetlenül ír arról, hogy a bécsi kormánynak kezdettől fogva „állandóan az volt a szándéka, hogy fokról fokra történő központosítással és elnemzetlenítéssel” létrehozza „a teljes összeolvadást”. A magyarok bizalmatlansága jogos, elosztatására idő kell.

A két emlékiratban kifejtett javaslatait Széchenyi a következő önérzetes mondattal fejezi be: „Amennyiben javaslatom nem találna kellő meghallgatásra, úgy én, ugyanúgy mint eddig, legjobb tudásom és belátásom szerint saját politikai utamon fogok haladni, anélkül, hogy a *kormányra reflektálnék*.”⁴⁶

Az újkonzervatívok kapva kaptak a lehetőségen, hogy Széchenyit megnyerjék maguknak, hiszen ez alkalmas volt „konzervatív reformpolitikájuk” hitelét növelni. Ennél is súlyosabban esett latba, sarkalatos kérdés volt számukra, hogy Széchenyi megnyerésével megbonthatják az ellenzék sorait, amely pedig előfeltétele volt a kormánytöbbség létrehozásának a megyékben és az országgyűlésen. Ez a magyarázata annak, hogy Széchenyi megnyerése körül a magyar konzervatívok oly nagy igyekezettel bábáskodtak; közvetítő szerepükkel már 1842 őszén találkoztunk, mintegy az „új kormánypolitika” előkészítésének szerves részeként. Különösen báró Jósika Samu és a Metternichhez igen közelálló Gervay és Wirkner buzgólkodott ennek érdekében a kulisszák mögött. „Számunkra nem lehet közömbös, . . . hogy Széchenyi Istvánt megnyerjük magunknak” – biztosítja Gervay ebben az időben Széchenyit a legfelsőbb bécsi kormánykörök jóindulatáról.⁴⁷ Több oldalú közvetítések, és biztatások eredményeképp születik meg Széchenyi – már említett – levele Gervayhoz, amelyben felajánlja együttműködését a kormánynak.⁴⁸

Magát Metternichet – minden jel szerint – nem volt könnyű megnyerni ennek az akciónak; Széchenyivel szemben *végig* bizalmatlan maradt. Magatartása e téren immár évek óta osztatlanul ellenséges volt. „Engem senkinek néztek” – jegyzi fel Széchenyi nemegyszer Metternichnél tett látogatásairól. A házigazda komoly kérdésekről nem tárgyal vele, véleményét nem hallgatja meg, letorkolja. Terveit, mint túlzókat és komolytalanokat elhárítja. Előszeretettel nyilatkozik róla mások előtt becsmérlően. Még a kon-

⁴⁴ Széchenyi II. memorandum Metternichhez 1843. december 28. Uo. I. köt. Függelék. 735–743.

⁴⁵ I. memorandum Metternichhez 1843. július 17. Uo. I. köt. Függelék. 728.

⁴⁶ II. memorandum. Uo. I. köt. Függelék. 735–743.

⁴⁷ SZIN 1842. október 2. V. köt. 633–634.

⁴⁸ Széchenyi–Gervay, 1842. december 5. *Viszota*: Széchenyi–Kossuth I. köt. Függelék. 716–719.

zervatívok is furcsállják, amikor Széchenyinek a kormánnyal szembeni lojális fellépését is megvetően azzal intézi el: „Stepheliada.”⁴⁹

Széchenyi 1842. december 5-i levelét Metternich tulajdonképpen viszolygással fogadja, csatlakozását a kormányhoz igyekszik legalábbis megnehezíteni, illetve őt előzőleg emberileg és politikailag megtörni. Azon van, hogy bizalmatlanságát a magyar konzervatívokba is átplántálja. Széchenyi felajánlkozásával kapcsolatban óva intően írja Jósikának: „Az olyan szellemek, mint Széchenyi, mindig vezetni akarnak: ezt pedig nem lehet megengedni nekik . . . Gróf Széchenyinek meg kell tanulnia *engedelmeskedni*, azaz nem a vezető hatalom *fölött*, hanem az *alatt* kell helyet foglalnia . . .” Kioktatását azzal fejezi be: „Ha Széchenyi a kormány alapelveivel egyetért, akkor azoknak engedelmeskednie kell; ha ezekkel az alapelvekkel nem ért egyet, úgy maradjon az ellenzék soraiban, ahol kevesebbet fog ártani, mintha a kormányzati hatáskörbe akarna beavatkozni.” Ugyanilyen jellegű Metternichnek ugyanitt közölt az a feltétele is, hogy Széchenyi előbb írásban szögezze le elvi álláspontját, csak ezután lehet szó személyes megbeszélésről.⁵⁰

„Beavatkozni a kormányzati hatáskörbe” – ez volt az amit Metternich Széchenyinek *mindvégig nem volt hajlandó megengedni*. Véleménye szerint Széchenyi közeledése „negatív nyereség” a kormány számára.⁵¹ Az 1843–1844-es országgyűlés idején, amikor Széchenyi eltelve a kormány reformterveibe vetett bizakodással, lojalitását szóval és tettel igyekszik bizonyítani – Metternich óva inti az illetékeseket, nehogy különösebb szerephez juttassák. „Nincs iránta bizalom, azt még előbb meg kell szereznie, azonban eddig még nem volt rá képes. Széchenyinél mindenestre tartani lehet, hogy eltántorodik a *helyes vonaltól*, mert állhatatlan szellemű.”⁵²

Széchenyi komoly tenniakarása, az, ahogy ő a kormánnyal való együttműködését értelmezte, kezdeményező hozzáállása a problémákhoz nem kis gondot okozott a bécsi kormányköröknek. Az áthidalhatatlan szakadék Széchenyinek a kormány „reformpolitikájához” fűzött reményei és a kormánytényezők, mindenekelőtt Metternich és Kübeck, úgyszintén a magyar újkonzervatívok tulajdonképpeni céljai között, az utóbbiak részéről szükségszerűen kétszínű taktikázáshoz és misztifikációhoz kellett, hogy vezessen. Az ezekkel kikerülhetetlenül együtt járó bonyodalmak az együttműködést nagyon is labilissá tették.

Széchenyi 1843-ban kidolgozott mindkét emlékirata Metternichhez valójában elutasításra talált Bécsben. Már az elsőt is (1843. július) zavart hallgatás fogadta. Metternich, akihez az emlékirat szólt, egyszerűen válasz nélkül hagyta. Gervay viszont elég otrombán azzal a jellemző indokolással vetette el: „Nekünk van tervünk . . . az ön

⁴⁹ SZIN 1842. május 18. V. köt. 596.

⁵⁰ Metternich megjegyzései Jósika Samuhoz 1842 decemberében íródtak, Széchenyihez intézendő levelének a fogalmazványához. Egykorú másolata az Erdélyi Múzeum Levéltárában (Cluj). Jósika Samu személyes hagyatéka. Magyarul csaknem szó szerint közli *Viszota*: Széchenyi–Kossuth. I. köt. Függelék. 722. Jegyzet. Jósika jobbnak látta Metternichnek ezeket a kikötéseit – eredeti nyers és kíméletlen megfogalmazásukban – nem közölni Széchenyivel; utóbbi – minden jel szerint – aligha szerzett róluk tudomást.

⁵¹ SZIN 1843. április 29–30. V. köt. 712.

⁵² Metternich s. k. széljegyzete az 1843. július 1-i kerületi ülés lefolyásáról szóló bizalmas jelentésre. StAW Staatskanzlei. Provinzen. Ungarn. Fasc. 2.

emlékiratában nincs semmi.”⁵³ Gervay elutasító magatartása mögött természetesen közvetlen főnöke, Metternich állott.

Ugyanilyen siralmas sorsra jutott Széchenyinek egy fél évvel később, 1843 decemberében benyújtott második memoranduma is. E körül lényegében ugyanaz a színjáték játszódott le, mint az elsővel kapcsolatban. Amikor Széchenyi érdeklődik emlékiratának sorsa felől, Gervay zavarában hazugságban marad, Kübeck azt feleli, hogy az emlékiratot nem olvasta, különben is: „engem nem kérdeznek meg”. Metternich pedig mélységes és megingathatatlan hallgatásával azután végleg eltemeti Széchenyinek ezt a munkaprogramját is.⁵⁴

Különösen súlyt helyezett Széchenyi arra a konkrét javaslatára, hogy a kormány hozzon létre egy *állandó bizottságot* a Magyarországon legszükségesebb reformtennivalók összefüggő egységes rendszerének a kidolgozására. Naplójának tanúsága szerint ennek a, hol „Reformations-Komitee”-nek, hol „Berathungskomitee”-nek, „Permanente Kommission”-nak stb. nevezett bizottságnak a létrehozása különösen foglalkoztatta: nagy reményeket fűzött hozzá.⁵⁵

Amikor Bécsben a legfőbb kormánytényezők úgy tettek, mintha Széchenyi memorandumait nem olvasták volna – ez természetesen valótlan volt. Főképp valótlan volt Metternich részéről, aki ebben az időben ellenőrzés végett még Széchenyi újságcikkeit is lefordíttatta magának. Az osztrák államkancellár nemcsak hogy elolvasta Széchenyi javaslatát, hanem, minden jel szerint, belőlük vette az ötletet egy állandó titkos magyar bizottság felállítására. Ebben azonban Széchenyi István számára nemcsak hogy nem jutott hely, de valószínűleg be sem avatták létezésének titkába. Igaz, hogy célkitűzései nagyon távol estek azoktól a haladó nemzeti reformgondolatoktól és javaslatoktól, amelyek Széchenyit ebben az időben valósággal lázban tartották.

Ez az arcpirító eljárás végül is rádöbbeneti Széchenyit a valóságra. Azok, akik annyira szorgoskodtak akörül, hogy benyújtsa munkajavaslatát a kormánynak, őt tulajdonképpen „becsapták”. „Metternich nincs mellettem . . . Különben nem történhetett volna meg, hogy az emlékiratomat nem vette figyelembe.”⁵⁶ „Az egészből azt látom . . . hitegetnek . . . hogy megbénítsanak, ami végül is sikerülni fog neki.”⁵⁷ „Ugy érzem magam, mint akit foglyul ejtettek . . . aki megbutult.”⁵⁸ „Mindennap világosabban látok . . . elvesztem égen és földön (Im Himmel verwirkt und auf Erden).”⁵⁹

„Hogy megbénítsanak” – ezzel a felismeréssel Széchenyi alighanem fején találta a szeget.

⁵³ SZIN 1843. november 1. V. köt. 771.

⁵⁴ Uo. 1844. január 5–6, 7, 8, 9, 10. VI. köt. 5–7., 9. stb.

⁵⁵ Javaslatát Metternichhez való benyújtása előtt megmutatta egész sor osztrák és magyar vezető politikusnak. Uo. 1843. november 1, 4, 6, 20, 26.; december 19, 25, 28. Uo. V. köt. 771–773, 779, 781, 788, 790.

⁵⁶ Uo. 1844. január 5. V. köt. 5, 6.

⁵⁷ Uo. 1844. január 8. V. köt. 7.

⁵⁸ Uo. 1844. január 10. V. köt. 8.

⁵⁹ Uo. 1844. január 19. V. köt. 12.

Széchenyi kinevezése a Közlekedési Bizottság élére

A kétszínű, mondhatni bűjőcskajáték, amely Széchenyi memorandumai körül folyt, lényegében — mutatis mutandis — megismétlődött Széchenyi kinevezésével kapcsolatban a Helytartótanácsban belül felállítandó közlekedési bizottság élére. Az egészet a „konzervatív reformpolitika” kirakatdarabjának szánták, semmivel sem többnek. Széchenyi — ha bizonyos elégtétellel is, de — nem minden fenntartás nélkül fogadta a kinevezést. Figyelmeztetően írja a nádornak: „Adott esetben a pusztá hangoztatás (Demonstration) nem elegendő . . . ellenkezőleg, az ilyesmi, ha tehát a hivatalom végeredményben csupán demonstrációnak bizonyulna, a kormány tekintélyét inkább gyengítené, mint emelné.”⁶⁰ S addigi tapasztalatai alapján hozzáfűzi: „Tudom, hogy sokan azt óhajtják, hogy az én tevékenységem ideiglenes tervek készítésére korlátozódjék.”

Széchenyi komoly munkát akar végezni: kiragadni a magyar közlekedésügy kátyúban ragadt szekerét, és nem pusztá hiúságból tiltakozik mind a maga, mind a bizottság hatáskörének megnyirbálása, illuzórikussá tétele ellen. „Hatóság legyen” — veti fel mindjárt az elején a kérdést Metternich, úgyszintén Gervay előtt is, azzal kapcsolatban, hogy csupán bizottság alakult a közlekedésügyek előrevitelére.⁶¹ Ezt azonban ugyanúgy hasztalan szorgalmazza, mint azt, hogy a közvetlen jogkörébe tartozó kérdések — nevezetesen saját javaslatai — megtárgyalásába a kormányhatóságok őt is bevonják.^{61/a} Mint a bizottság elnökének a hatáskörét, ugyancsak igyekeztek minél szűkebbre szabni. „Nem a legjobban esik — írja erről a nádornak — az az alárendeltség, hogy a bizottsági tárgyakban nem én expedíálhatok . . . Eszerint tulajdonképpen nem személyemtől függ a dolog fő és végső illusztrációja.”⁶² Széchenyi ui. ekkor még azt gondolja, hogy a bizottságtól tényleges, mégpedig — saját kifejezése szerint — „talpraesett munkát” várnak.

Kinevezése azonban — mindenekelőtt — politikai manőver volt. Apponyi Györgyék ily módon remélték Széchenyit egészen maguk mellé állítani és az ellenzékét zavarba hozni. Az újkonzervatívoknak ezt a politikai sakkhúzását Metternich támogatta — „az új kombinációk” közül a „legsikeresebbnek” tartotta —,⁶³ anélkül, hogy Széchenyivel szembeni bizalmatlansága lényegében megszűnt volna. Arról viszont — mint láttuk — gondoskodás történt, hogy Széchenyi fáí ne nőjenek az égig. Metternich felszólító levele eléggé általános és elmosódott volt, ami az új bizottság feladatát és hatáskörét illeti.

⁶⁰ Széchenyi–József főherceg nádornak, 1846. január 8. *Lipthay S.*: Gróf Széchenyi István műszaki alkotásai. Budapest, 1896. 154–157.

⁶¹ SZIN 1845. május 18, 21. VI. köt. 211–212.

^{61/a} *Panaszkodik is emiatt a nádornak. L. Széchenyi–József nádor 1846. március 23. Idézi Lipthay, 89. Jegyzet. — Apponyinak is (SZIN 1846. március 23. VI. köt. 347–348.) Gervaynak is felhossa (1846. március 26. uo. 349.).*

⁶² Széchenyi–József nádor, 1846. december 3. OL N. 22. József nádor titkos iratai. 100 cs. Fol. 720–21.

⁶³ Apponyi–Széchenyi (1845) május 26. *Bártfai Szabó L.*: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. I–II. köt. Budapest, 1943. II. köt. 499.; Metternich–Széchenyi, 1845. május 1. StAW Kabinetts-Archiv Staatskonferenz-Akten. S 196/1845. (Kübeck fogalmazványa.) — Metternich „per Estafette” értesítette Széchenyit kinevezéséről. L. SZIN 1845. május 3. VI. köt. 203.

Széchenyi és a Tisza-szabályozás kérdése

A közlekedési bizottság felállítása, illetőleg Széchenyi kinevezése tényleges hatékonyságának első próbaköve a Tisza-szabályozás, azaz ehhez állami támogatás megszerzése volt. Ezt mindenekelőtt a nagybirtokos körök sürgették. A konzervatív Budapesti Híradó 1845–1846-os évfolyamaiban értekezéseknek is beillő terjedelmes cikkek egész sorát szentelte ennek a kérdésnek. A „tiszavölgyi ügy” a lap szerint „a legéletbevágóbb országos kérdések” egyike. „Valóban nem csupán posvány-száritásról, hanem valóságos országjavításról, nemzetokulásról van itten szó...” hirdette.⁶⁴

Kétségtelen, hogy Széchenyi kinevezését nemcsak a prominens konzervatívok könyvelték el sikernek. Már az is eredménynek számított, hogy a Tisza szabályozásának az ügye kikerült Metternich rossz hírű Zentralkommissionjának a hatásköréből.⁶⁵ Még vérmesebb reményeket keltett, hogy a dolog kivitelezésére Széchenyinek Bécsben meg is ígértek egymilliót. Ez az eredmény Széchenyi óriási erőfeszítéseinek volt köszönhető, aki mindent és mindenkit megmozgatott a Tisza-szabályozás állami támogatása érdekében.⁶⁶ Emlékirattal fordult közvetlenül az uralkodóhoz (1846. március 18.). Hangsúlyozta a kérdés politikai jelentőségét a közvélemény megnyerése, kormánytöbbség létrehozása szempontjából a következő országgyűlésen. Mindennek eredményeképpen részletesen kidolgozott tervezete, amely a Tisza-szabályozás munkálataira tíz esztendőre különböző forrásokból eszközzendő hatmilliót kért, túlnyomó részben visszatérítendő kölcsön formájában, még 1846 márciusában az Államkonferencia elé került, mint gróf Majláth Antal kancellár Vortragja.⁶⁷ (Magát Széchenyit ugyanis a kérdés tárgyalásába nem vonták be.) Noha a javaslatot ugyancsak politikai indokolással – kormánytöbbség megszerzése – Majláth kancellár, úgyszintén Apponyi őszintén támogatták,⁶⁸ az Államkonferencia a kért támogatást alaposan megnyirbálta: hatmillió helyett csak egymilliót szavazott meg. Pedig Majláth is, Apponyi is erősen hangsúlyozták, hogy a kormány magyarországi politikája érdekében, a jövőben sokat vár Széchenyi működésétől, Apponyi egyenesen óva intette az Államkonferencia tagjait, nehogy elutasító magatartásukkal megnehezítsék Széchenyi helyzetét.⁶⁹

Ami az Államkonferencia határozatának a végrehajtását illeti: a megígért egymilliót Széchenyi soha nem kapta meg. Kübeck, az Államkonferencia jegyzőkönyvének tanúsága szerint, kifogásolta a Tisza-szabályozás állami támogatását; a még csak tervbe vett jelzáloghitel-intézetre javasolta azt áthárítani. Majláth kancellár joggal minősítette Kübeck javaslatát olyannak, hogy az „elutasítással lenne egyenlő”.⁷⁰ Az Államkonferencia határozata

⁶⁴ BH 1846. július 19. Nyílt levelek gróf Széchenyi Istvánhoz. II.

⁶⁵ Zichy A.: Gróf Széchenyi István életrajza. I–II. köt. Budapest, 1896–1897. I. köt. 590.

⁶⁶ „Itteni, nem rövid tartózkodásom legnagyobb részét – írja Bécsből ebben az időben József nádornak – előszobákban töltöttem és lépcsőket jártam meg Császári Fenség, amelyek egymás mellé helyezve talán a Himalája tetejére is elvittek volna... Gyakran nagyon elfogott a keserűség...” Széchenyi – József nádor, 1846. március 23. Közli *Lipthay*, 89. Jegyzet.

⁶⁷ StAW Kabinetts-Archiv, Staatskonferenz-Akten 378/1846.

⁶⁸ L. Majláth Vortragját, úgyszintén Apponyi terjedelmes s. k. felterjesztését az Államkonferenciához. Uo. Kabinetts-Archiv Staatskonferenz-Akten 378/1846.

⁶⁹ Uo. Kabinetts-Archiv. Staatskonferenz-Akten 378/1846.

⁷⁰ Uo. Kabinetts-Archiv. Staatskonferenz-Akten 378/1846.

után Kübeck egyenesen rátámadt Széchenyre azzal, hogy az eljárása tulajdonképpen lerohanás volt: „zavarba”, „kínos helyzetbe” hozta őt.⁷¹ Metternich, noha ebben az időben megjátssza Széchenyi pártfogója szerepét, természetesen egyetért Kübeckkel: „csak nem meglepni a kormányt”, inti Széchenyit.⁷² Ugyanezt szajkózza Gervay is.⁷³

Pedig az 1845–1846-os évek a Metternich–Széchenyi-viszony látszólag legidillikusabb korszaka. Metternich és felesége Melánia hercegné ebben az időben, mint már láttuk, Széchenyi támogatójának mutatták magukat. Ezt Széchenyi bizonyos hálával és főképp megnövekedett bizalommal viszonozza. Bécsi tartózkodásai idején csaknem mindennapos a Metternich-palotában. Egyre élesebbé váló konfliktusai Kübeckkel ugyan csak arra ösztönzik, hogy Metternich segítségéhez folyamodjék; mondanunk sem kell, hogy – az ígéretek és biztatások ellenére – minden lényegesebb kérdésben eredmény nélkül. Ugyanakkor az osztrák államkancellár szalonjában ő lesz a „megtért rebellis”. Metternichék – mint ahogy ezt Széchenyi közvetlenül is tapasztalhatja – ebbeli minőségében jóformán mutogatják őt vendégeiknek. A „megszelidítését”, „észretérését”, vagy ahogy azt mások kommentálják, hogy „a büszke magyar” „bekapta a horgot”, mindenekelőtt a saját érdemüknek tudva be. Széchenyi ezekben az években sok mindent lenyelt a maga elé tűzött cél érdekében, de ezek nagyon keserű pirulák voltak számára.

Súlyos tévedés volt abban reménykednie, hogy Metternich támogatni fogja őt Kübeckkel szemben. Ha Kübeck gorombaságig menő merevségével ellentétben a Metternich-szalonban barátságosak voltak hozzá, sőt támogatást is ígértek neki, ez – ismerve a Metternich és Kübeck között kialakult egyetértést, mondhatni szövetséget – csak bizonyosfajta munkamegosztás volt kettőjük között. Hogy Széchenyi bizakodása és reményei a Tisza-szabályozás állami támogatását illetően hogyan foszlottak semmivé, ennek története éles fényt vet nemcsak a bécsi kormány rövidlátással párosult szűkkeblűségére Magyarországot illetően, de rávilágít Metternich tényleges viszonyára is Széchenyihez.

Alighogy 1846 tavaszán Széchenyi, a fenti nagy ígéretekkel tarsolyában hazatért Bécsből, ezeknek a realizálása körül olyan áldatlan huzavonája indult meg Kübeckkel, hogy az őt csaknem felőrölte. Kübeck *kezdetől fogva* kitért az ígélet megvalósítása elől, nyilván egy pillanatra sem volt szándékában a Tisza szabályozására pénzt adni. Széchenyi már 1846 májusában feljegyezi, hogy Kübeckkel hasztalan próbál Bécsben az ügyről tárgyalni: „amióta itt vagyok, nem láttam Kübecket. Abban a pillanatban, amikor hozzá akarok menni – kéreti elnézésemet . . . Mett[ernich] herceghez kell mennie – meg kell örülni”.⁷⁴ Csakhamar rájön, hogy Kübecktől a legkisebb mértékű támogatást sem várhatja. 1846 őszén jegyzi fel: „Most tisztában vagyok. Kübeck semmit sem fog tenni Magyarorszáért! Vigye el őt az ördög, köszönöm ezt neki, mert én most meg fogom változtatni egész politikámat . . . Magyarországnak önmagából kell az erejét merítenie.”⁷⁵

„Kübeck semmit sem fog tenni Magyarorszáért”, ez valóban pontos és kimerítő meghatározása volt Kübeck magatartásának; utóbbi viszont teljesen összhangban volt Metternich álláspontjával.

⁷¹ SZIN 1846. március 6, 7. VI. köt. 338, 339.

⁷² Uo. 1846. március 24. VI. köt. 349.

⁷³ Uo. 1846. március 26. VI. köt. 349.

⁷⁴ Uo. 1846. május 23. VI. köt. 379.

⁷⁵ Uo. 1846. szeptember 30. VI. köt. 446.

Széchenyi vergődését híven mutatják ez időbeli naplófeljegyzései. A „becstelenségek” (Ignominien) között, amelyeknek hivatalvállalása óta ki van téve, nagy helyet foglalnak el a Tisza-szabályozás kérdésében folytatott eredménytelen alkudozásai.⁷⁶ „*Koldulnom kellett és kell az egymillióért. Koldulnom kell a Duna-part szabályozásáért . . .*” A felsorolást azzal végzi: „Öh önmegtagadás! Nem szabad, hogy végetérjél!”⁷⁷

Kübecknek azt a nézetét, hogy a Tisza-szabályozás költségeit a só felemelt árából kell előteremteni, még a konzervatív Apponyi György is „Kübecksches Machwerk”-nek nevezte. Széchenyi pedig feljegyzi: „Kübeck »az én Tiszára szánt millióimat« a sóra akarja építeni! Mindent a sóra! Fiumét stb. hahaha! Micsoda művész! . . . Döntöttem . . . én megyek! Vigye el őket az ördög . . . Mindent megpróbáltam. Elvállaltam bona fide a leggyűlöltebb állást! És ők cserbenhagynak!”⁷⁸ Az 1847-ben megnyíló országgyűlés számára készített kormányjavaslatok (királyi proposíciók) kimunkálásába Apponyiék be sem vonják Széchenyit. A proposíciók között szerepel ugyan a Tisza szabályozása, de – Széchenyi minden erőfeszítése ellenére – *határozott összeg megjelölése nélkül*.

A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy 1847 őszén, azzal egyidőben, hogy kétségtelenné vált: a kormány a Tisza-szabályozás állami támogatására vonatkozó határozatot nem tartja be, a porondra lép Sina és Rothschild, hogy ezt a vállalkozást is kezükbe kaparintsák. Ajánlatot tesznek Széchenyinek: a haszonban való részesedéssel akarják őt megvásárolni.⁷⁹ A kormányhivatalával kapcsolatban Széchenyit ért megrázkódtatások tetőpontja azonban az volt, amikor az 1848 március elején kialakult kritikus helyzetben Apponyi György kancellár brutális nyíltsággal megmondja neki: „Kübecknek igaza van . . . , hogy a milliót a Tiszára nem adta . . . Nem járt volna politikai előnyökkel.” Apponyinak ebből az elszólásából végképp megérti, hogy játék folyt vele. „Aha . . . én voltam az áldozat” – jegyzi fel keserűen.⁸⁰

A reformellenzék kezdettől fogva fenntartásokkal fogadta Metternichék ígéreteit a Tisza-szabályozás állami támogatására vonatkozólag; a fenntartásokban Deák is osztozott.⁸¹ A Hetilap 1846. január 13-i számában Kossuth vezércikkben fejezte ki aggodalmait afelett, hogy a Tisza-szabályozási Társulat nem „önerejével”, azaz nem társadalmi összefogással akarja megvalósítani feladatát, hanem a „státus” segítségére építi terveit. „Bizonytalan, ha kölcsönrel akartok magatokon segíteni, de a kölcsönérti kezességet mástól várjátok. Lehet, hogy teljesül óhajtatások; de akkor aztán igen természetesnek kell találnotok, ha Ti lesztek a *gazdaság* s más lesz a *gazda* . . .”⁸² A Tisza-szabályozás „felkarolását” a kormány által a magyar konzervatívok mintegy zászlójukra tűzték, mint Bécs jóindulatának és bőkezűségének különlegesen fényes bizonyítékát. Ez az 1840-es évek közepén meghirdetett „új kormánypolitika” reklámdarabja volt, a „Paradepferd”,

⁷⁶ L. uo. 1846. október 15.; 1847. március 6, 7.; május 19, 30.; június 3, 16; augusztus 24. VI. köt. 456, 527, 568, 571, 581, 620.

⁷⁷ Uo. 1847. augusztus 21. VI. köt. 618.

⁷⁸ Uo. 1847. június 6, 7. VI. köt. 576, 577.

⁷⁹ Az esetet Széchenyi naplófeljegyzéseiben maga mondja el, a legnagyobb felháborodással. Uo. 1847. október 29. VI. köt. 662–663.

⁸⁰ Uo. 1848. március 6. VI. köt. 740.

⁸¹ *Zichy*, 590.

⁸² Hetilap 1846. január 13. *Kossuth L.*: Tiszaszabályozati pénzügyvitel; l. ugyancsak a Hetilap 1846. április 3-i és 7-i számát. 472, 491–492.

ahogy gróf Batthyány Lajos gúnyosan nevezte.⁸³ A fejlemények a továbbiak során megmutatták, hogy a reformellenzék férfainak szkepticizmusa e kérdésben több mint indokolt volt.

Metternich úgy vélte, hogy Széchenyit kineveztetésével sikerül a kormány szekerébe fogni, a konzervatív irányhoz kötni. Egyenesen felszólítja: „tartsa magát Apponyihoz”.⁸⁴ Széchenyi a maga részéről mindent megtett, hogy Apponyi György a királyi kancellária élére kerüljön. Amikor ez 1846 tavaszán megtörtént, Széchenyi nagy meglepetéssel fogadta: „Végre Apponyi van a színpadon – írja 1846 áprilisában Sina György bárónak. – Ki sem mondhatom, mennyire örülök neki. Remélem, hogy csakhamar valami hasznosat és összefüggőt fognak élethehívni . . .”⁸⁵

Széchenyi számára ezek az esztendőök a legvérmesebb remények, majd a legkeserűbb csalódás évei. Hivatali méltósága során egyre inkább rá kellett döbbsennie, milyen végzetes akadályát jelenti minden előrehaladásnak a Magyarország és a birodalmi kormány között fennálló áldatlan viszony. Egyidejűleg fokról fokra nyilvánvalóbbá válik előtte az is, hogy vele magával kétszínű játék folyik: személyét csupán eszköznek tekintik az újkonzervatív kormánypolitika szolgálatában anélkül, hogy nagy célkitűzéseit ténylegesen számba venni, még kevésbé megvalósítani szándékoznának.⁸⁶

Széchenyit *nem sorolhatjuk* még kormánytiszságot vállalása idején sem a *konzervatívok táborához*, mint azt egyes szerzők könnyű szívvel megteszik. Nézeteik csupán egyes pontokban találtakoztak, a legkardinálisabb kérdésekben határozottan eltérőek voltak. Elválasztja Széchenyit a konzervatívoktól mindenekelőtt az, hogy ő – mint azt nem győzi hangsúlyozni – a haladás embere. „Úgy vélem, hogy rossz a terep, amelyen állnak” – írja a konzervatívokról, és ki is fejté előttük: „különös állásban vagyok; – én nem nevezem magamat konzervatívnak – sokszor mondtam és írtam – . . . én a progresszió embere vagyok . . .”⁸⁷ Igaz, Széchenyi a nagyon is mérsékelt haladás híve, és tulajdonképpen célja annak megelőzése, hogy a kikerülhetetlen társadalmi és politikai változások *alulról*, a népi tömegek által, forradalmi úton azaz gyökeresen és radikálisan menjenek végbe. Az arisztokrácia rövidlátó, „konzervatív” elzárkózását minden olyan reformtól, amely némi áldozatot követelt, azért kárhóztatta, mert – mint azt bátyjához, Széchenyi Pálhoz intézett egyik szemrehányó levelében írja – „így nem lehet megakadályozni, hogy a demokrácia végül is ne nőjön a fejünkre, amikor azután tízszer ennyi terhet raknak majd a vállunkra erőszakkal [per force], mint amennyit mi magunk méltányolt nagylelkűséggel önként vállaltunk volna”.⁸⁸

⁸³ „Euere Theiss als Paradeferd” – mondta Széchenyinek. – SZIN 1846. június 9. VI. köt. 389.

⁸⁴ Uo. 1847. március 2. VI. köt. 523. – „Apponyi a főnökötök . . .” – figyelmezteti Széchenyit mindjárt a dolgok legelején Melánia hercegné is. Uo. VI. köt. 349.

⁸⁵ *Gróf Széchenyi István levelei*. Közli Majláth B. I–III. köt. Budapest 1890–1891. III. köt. 381–383. L. még 1846. május 6-i levelét Kovács Lajoshoz és május 23-i levelét Tasner Antalhoz. Uo. III. köt. 395–397. 400.

⁸⁶ Még Széchenyi hivatalvállalásának első „mézes heteiben” történt, hogy gróf Apponyi György egyik, Metternichnél tett látogatásával kapcsolatban elszólta magát előtte: „Egészen naivul elmondja nekem, hogy azt mondta a hercegnék . . .” „milyen jól fog most Sz[échenyi] gürcölni [ziehen]: koncepciója ugyan nincs, de végrehajtani azt tud!” SZIN 1846. március 26. VI. köt. 349.

⁸⁷ Uo. 1846. november 12. VI. köt. 469–470.

⁸⁸ Széchenyi István–Széchenyi Pál. 1846. november 30. Gróf Széchenyi István levelei. III. köt. 473–474.

Az adminisztrátorrendszernek – mint arra már rámutattunk – Széchenyi nem volt híve, még kevésbé azoknak az abszolutisztikus nézeteknek, amelyeket végső soron Metternich megvalósítani igyekezett, és amelyek a magyar újkonzervatívok törekvéseit is egyre inkább jellemezték. A konkrét politikai erőviszonyokat is másképp értékelte, világosabban látta. „Illúzióknak” tartotta Apponyi György szerfeletti bizakodását abban, hogy a közelgő országgyűlésen a konzervatívoké lesz a többség.⁸⁹ Olyan kardinális kérdésben, mint a reformellenzék értékelése, ugyancsak más Széchenyi nézete és más a konzervatívoké. A konzervatív párti gróf Károlyi Lajosnak írja ebben az időben: „Az ellenzéket illetően sajnos nem egyezik a véleményünk. Te robbantani akarod, megsemmisíteni; én értelmes irányba szeretném terelni.”⁹⁰ Noha állig fegyverben a legelkeseredettebben hadakozik a reformpárttal és mindenekelőtt Kossuthtal, barátsága Apponyi Györggyel pedig a delelőjén van, mégis idegenkedéssel fogadja utóbbi kifakadását: összeczúgom ezt az ellenzéket . . .⁹¹ Rosszallóan jegyzi fel konzervatív párt korifeusairól is: „Teljességgel semmibevesznek mindenkit, akinek más a véleménye, nevezetesen az ellenzéket.”⁹² Közlebről megismerkedve az akkor kormányon levő konzervatívokkal, megvallja naplójának: „az ellenzék tartalmasabb . . .”⁹³

A konzervatívokra vonatkozó bizalmas feljegyzéseiben a legtöbb esetben érződik a distanciartartás. Utóbbiak 1845 tavaszától kezdik meghívni őt szűkkörű, bizalmas tanácskozásaikra; Széchenyi ezekre többnyire nem megy el.⁹⁴ Azonkívül, hogy kétkedéssel fogadta politikai nézeteiket, morális szempontból is némi viszolygással szemlélte éppen a legismertebb konzervatív kolompósok szereplését. „Luka, Ürményi, Szécsen és mások . . . ezek valamik akarnak lenni és valamit kapni.”⁹⁵ Nem kis megvetéssel emlékezik meg ebben az időben naplójában báró Jósika Sámuelről is.⁹⁶ Talán csak az egyetlen Dessewffy Emillel van őszinte szívélyes viszonyban, aki vele, nevezetesen a számára oly fontos Tisza-szabályozási kérdésben, szolidaritást vállalt. Még Apponyi Györggyel szemben is – hangsúlyozott barátságuk és azoknak a nagy reményeknek ellenére, amelyeket kancellárságához fűzött – nagyfokú bizalmatlansággal van, gyanakvást érez. Már 1846 tavaszán, amikor pedig még életre-halálra támogatja Apponyinak a magyar kancellária élére kerülését, nem tudja elrejtteni aggodalmát: „A[pponyi] ha egyszer hatalomra került . . . rajtam majd túl akar adni [über Bord werfen].”⁹⁷

Sok keserű tapasztalatot kellett Apponyival kapcsolatban szereznie (tervei megvalósítása érdekében sok mindent eltűrt tőle), de végül is kénytelen bevallani önmagának,

⁸⁹ „Édes illúziókbann ringatja magát... a többségről!” SZIN 1847. május 6. VI. köt. 562–563.

⁹⁰ Széchenyi István–Károlyi Lajos. 1846. szeptember 30. – Gróf Széchenyi István levelei. III. köt. 437.

⁹¹ SZIN 1846. május 29. VI. köt. 383.

⁹² Uo. 1846. június 18. VI. köt. 394.

⁹³ Uo. 1846. május 30. VI. köt. 384.

⁹⁴ Széchenyi álláspontját e tanácskozásokat illetően I. Uo. 1845. március 13, 14.; 1846. november 12, 25, 27.; december 9. Közl. uo. VI. köt. 182, 183, 469–470, 481, 483, 488.; I. ugyancsak Széchenyi–Tasner, 1847. március 9. Gróf Széchenyi István levelei. III. köt. 506–507.

⁹⁵ SZIN 1845. március 14. VI. köt. 183.

⁹⁶ Uo. 1847. április 28. VI. köt. 559.

⁹⁷ Uo. 1846. március 27. VI. köt. 350.

hogy csalódott benne.⁹⁸ 1847-ben elhidegülésük már kétségtelen tényvé vált; *kölcsönösen* csalódtak egymásban. Az 1847-es országgyűlést előkészítő munkálatokba Apponyi már be sem vonta Széchenyit, ami utóbbit vérgig sértette.⁹⁹ „Széchenyi az ő követi működéséhez, Kossuth ellensúlyozása tekintetében, sok reményt fűzött, mi azonban Apponyival együtt nem sokat vártunk attól – emlékezik vissza Szögyény László, ez időben alkancellár Apponyi mellett –, Széchenyi szándéka nemes és hazafias volt, de erejét felhasználni vagy nem akarta, vagy talán a körülmények súlya alatt már nem is bírta.”¹⁰⁰

Az 1847 novemberében megnyílt országgyűlés menete, úgy látszik, még inkább sietette, hogy Széchenyi végérvényesen feladja az újkonzervatív kormányhoz fűzött reményeit, hogy ne mondjuk illúzióit. Az 1847-es év utolsó napjaiban jegyzi fel naplójában: „A[pponyi], Ürményi, Szécsen, Somssich, Dessewffy és társaik épp eleget *pancsoltak* – világosan látom –: ők együtt és külön-külön »illetéktelenek«. Most majd én veszem a dolgot kezembe!”¹⁰¹ Pár nap múlva meg is írja Apponyinak, hogy szakít vele, amire az nem is válaszol.¹⁰² Széchenyi végső következtetése Apponyit illetően: „hogy se rokonszenvet se ellenszenvet nem érzek irányában, hanem csupán fel kell őt használnom [utilisieren]”.¹⁰³

Széchenyi magatartása az 1847–1848-as országgyűlésen mindenesetre a konzervatívoktól való függetlenségéről tesz tanúságot. Állásfoglalása az összes fontos kérdésben közelebb áll az ellenzék, mint a konzervatívok álláspontjához. A királyi proposíciókat, azaz a kormány törvényjavaslatait illetően pedig alapjában egy vonalba jutott az ellenzékkel. Erről tanúskodik nézete az alkormányosságot ért sérelmek, az ország függetlensége, a felelős kormány és az évenkénti Pesten tartandó országgyűlések kérdésében; ezek pedig éles elvi és gyakorlati választóvonalat húztak a konzervatívok és a konzervatívokkal szemben álló ellenzék frontja között. Széchenyi a felirati javaslat tárgyában tartott beszédében – amelyről Horváth Mihály is megállapítja, hogy Kossuth javaslatától „inkább csak modorra, mint lényegre nézve különbözött”¹⁰⁴ – nem mulasztott el rámutatni: „kormányunk gyönyörű nagy városban lakik, melynek azonban szelleme és nyelve német, s hol a levegő pangó és anticonstitutionális . . .”, – és leszögezte: „még a közbirodalom nem látta be azt, hogy a monarchia külön országainak egy napszisztémához kell hasonlítani, hol a külön planéták egy nap körül forogjanak ugyan, de saját tengelyeik körül is . . .”¹⁰⁵ Ez alkalommal is kinyilvánította, hogy „ő nem ellenzéki, sem konzervatív, de középúton jár . . .”, ami azonban nem akadályozta meg abban, hogy, bár igen óvatos formában, szavá ne tegye – egész nyilvánvalóan az adminisztrátorrendszerre célozva –: „A közelebbi idők eseményeinek sorában újabban is tűntek fel jelenetek, melyek a

⁹⁸ „Apponyiban végül még is csak csalódtam.” Uo. 1847. szeptember 15-i bejegyzés. VI. köt. 636.

⁹⁹ L. többek között uo. 1847. november 11. VI. köt. 670.

¹⁰⁰ Szögyény Marich László emlékiratai. I–II. köt. Budapest, 1903–1917. I. köt. 45.

¹⁰¹ SZIN 1847. december 29. VI. köt. 699.

¹⁰² Uo. 1848. január 6. VI. köt. 707.

¹⁰³ Uo. 1848. január 29. VI. köt. 713.

¹⁰⁴ Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823–1848. I–III. köt. Budapest, 1886. III. köt. 282.

¹⁰⁵ Gróf Széchenyi István Beszédei. Budapest, 1887. 539–540.

nemzet alkotmány szerető keblében féltékenységet és aggodást ébresztenek.” A maga részéről hitet tett amellett, hogy „kész vért ontani az uralkodó dinasztiaért, de alkotmány nélkül élni nem akar”.¹⁰⁶

Kétségtelen, hogy Széchenyi részéről az utolsó rendi országgyűlésen különös erővel nyilvánult meg az a törekvés, hogy valamely *középirányzat* kifejeződésének a központja legyen, és e célból magához vonja az ellenzéknek éppúgy, mint a konzervatívoknak a megegyezésre, kompromisszumra hajlamos tagjait. Áthidaló, az ellentéteket tompító szerep vállalása Széchenyi részéről – akarta, avagy sem – ténylegesen inkább a kormány, mint a reformellenzék számára volt hasznos. (Apponyiék igyekeztek is Széchenyi ilyen politikai magatartását a kormány érdekében kihasználni.)

Visszapillantva Széchenyi működésére a negyvenes években, meg kell állapítani, miközben – reformtörekvései megvalósítása és annak érdekében, hogy forradalmi megoldásra ne kerüljön sor – szinte erejét felülmúló erőfeszítéseket tett Metternichkel és az újkonzervatívokkal való kooperálás érdekében, ezek őt soha nem tartották a maguk emberének, valójában egy pillanatra sem bíztak benne; *Metternich különösen nem*. Az államkancellár, aki a legmérsékeltőbb liberalizmust is elvetette, és szerette hangsúlyozni, hogy azt a nyílt radikalizmusnál is rosszabbnak tartja – végig nem szűnt meg Széchenyi működését veszélyesnek tartani és akadályozni. Azzal, hogy Széchenyinek kormánytisztiséget adtak, nemcsak a kormányzat népszerűségét és tekintélyét igyekeztek növelni, hanem annak is útját állni, hogy Széchenyi az ő önálló, szerintük kiszámíthatatlan, nemegyszer a kormány célkitűzéseit keresztező fellépéseivel a reformpárt malmára hajtja a vizet.¹⁰⁷

Metternich és az egész konzervatív tábor nagyfokú, szinte organikus bizalmatlansága Széchenyi iránt kifejezésre jutott abban is, hogy az egész idő alatt változatlanul folyt titkos megfigyeltetése, beleértve azokat az éveket is, amikor kormánytisztiséget viselt.¹⁰⁸ A róla szóló besúgói jelentésekre az jellemző, hogy visszatérő motívumuk annak hangsúlyozása, hogy Széchenyi a kormány szempontjából megbízhatatlan. Nemcsak gróf Majláth János történész, a hírhedt konfidens jelenti 1843 őszén: „Széchenyi magatartása

¹⁰⁶ Uo. 543, 546, 544.

¹⁰⁷ Hogy a Közlekedési Bizottság elnökének való kinevezése után is, amikor már helytartó tanácsi tanácsos, mondhatni a kormány tagja, milyen volt a tényleges helyzete, milyen magatartást engedett meg magának továbbra is vele szemben Metternich, arra mi sem jellemzőbb, mint az az eset, amelyet Széchenyi maga jegyzett fel naplójában: 1846 kora tavaszán, közvetlenül a galíciai parasztfelkelés után Metternich, aki valósággal ujjongott, magához rendelte Széchenyit és több osztrák főállamhivatalnok jelenlétében a legmegalázóbb módon (mindnyájan ültek, őt állni hagyta) kioktatta, miszerint a magyar reformereknek is az lesz a sorsa, hogy a parasztok agyonverik őket. „Kioktatást rendez nekem... Batthyányt és Kossuthot, valamennyit agyon fogják ütni... Ismerem Magyarországot, ismerem olyan jól, mint Ön stb. ... Azután hagyja, hogy elmenjek... Fel vagyok háborodva... Megáll bennem a vér.” SZIN 1846. március 4. VI. köt. 337.

¹⁰⁸ Kovács Lajos mondja el, Széchenyit mennyire megdöbbenetette, amikor azt kellett észlelnie, hogy mint a Közlekedési Bizottság újonnan kinevezett elnökének, tisztai körútjára besúgót adtak melléje Szentiványi Vince személyében; utóbbi állandó tudósításokat küldött róla a nádornak. Ő bona fide hitte, hogy a kormány bizalmával kíséri működését... Ezen jó hitében indult el tisztai útjára és elfogultság nélkül engedte át magát a fogadtatás első örömeinek. Egyszerre csak úgy látja, hogy ő működésében a legszemesebb felügyelet alá van helyezve, melléje kém állítva, s róla folyvást mennek tudósítások Budára.” – Kovács L., I. köt. 107.

bizonytalan, minden értekezleten részt vesz, konzervatívon és ellenzékin, s hol ezeket, hol azokat akarja rászedni . . .”¹⁰⁹ Más jelentések ugyanezt írják. „A konzervatívok . . . úgy látják, hogy nem lehet benne bízni s hogy hiúságból nem akar az ellenzéktől elszakadni.”¹¹⁰ A kormányhoz való közeledését 1845-ben az egyik akkori jelentés pusztá „kacérkodásnak” minősíti, felrója, hogy bizonyos kérdésben a kormány *ellen* foglal állást, hogy „a maga feje szerint akar mindent”, bár hozzáfűzi: „Az ellenzék részére azonban veszteség és kétségtelen nyereség a kormányra nézve, hogy zászlaja alá állott.”¹¹¹ Az 1847 elejéről származó egyik jelentés aláhúzza, Széchenyi azzal, hogy független státust akar létrehozni mind az ellenzék, mind a konzervatívok „higgadt” elemeiből, szakadást idéz elő a kormánypártban.¹¹² Egy következő pedig arról beszél, hogy Széchenyi Apponyi helyére pályázik, a kancellári méltóságra tör, „minden alkalmat megragad, hogy ragyoghasson, de egy párthoz sem marad hű”.¹¹³ Hogy Viszota véleményével ellenzékezőleg mennyire a metternichi kormányhoz húzó személyek voltak e titkos jelentések szerzői – ami egyébként eléggé magától értetődő is –, azt mutatja az egyik ilyen írás rosszalló megállapítása, miszerint Széchenyi, noha kormányhivatalt vállalt, mégsem hajlandó kijelenteni, hogy megtért bűnös, nem hajlandó megtagadni előző ellenzéki működését.¹¹⁴ Akadt olyan denunciáns is, aki azt írja Széchenyiről: „nincs köszönet a kormány részére a Széchenyi-féle hitványságokban. Senki sem tudna a kormány iránt nagyobb ellenszenvet kelteni . . . Minden, amit Széchenyi mond, a kormányra rossz és oly módon idegeníti el a nemzetet, amilyenképpen firkálásai még benyomást tudnak kelteni”.¹¹⁵

A titkos jelentések nem keveset foglalkoznak azzal a kérdéssel is, hogy mi a reformpártiak véleménye Széchenyi „pálfordulásáról”: hogyan értékeli ők azt, hogy Széchenyi kormányhivatalt vállalt. E jelentések közt talán a legjellemzőbb az, amelyik az ellenzéknek különben nyilvánosan is kifejezésre juttatott azt a véleményét ismerteti, hogy Széchenyi kapott ugyan fontos hivatalt (az ellenzék szerint törvénytelenül, mert új hivatalokat csak a törvényhozás teremthet), de a szükséges anyagi eszközeit aligha fogják

¹⁰⁹ 1843. szeptember 17. *Viszota*, Széchenyi–Kossuth. II. köt. 1031.

¹¹⁰ 1844. jan. 9. Uo. II. köt. 1031.

¹¹¹ 1845. július. Uo. II. köt. 1036. – A Széchenyi-hagyatékot nagyszabású kiadványokban a nagyközönség elé táró, ugyanakkor a reformirányzattal szemben erősen elfogult Viszota Gyula, a Széchenyiről szóló besúgói jelentések rendkívül ellenséges hangja alapján arra a feltételezésre jut, hogy azok „mintha ellenzéki érzelmű besúgótól származnának”. Uo. II. köt. CCIX. 1. – Ezzel az eléggé groteszk következtetéssel szemben én azon a véleményen vagyok, hogy a titkos jelentések, minthogy végeredményben Metternich számára készültek, Széchenyi működésének főképp azzal az oldalával foglalkoznak, amely az államkancellárt mindenekelőtt érdekelt, hogy ti. a kormány mennyire számíthat rá. A jelentések ilyen értelemben végig negatívak.

¹¹² 1847. január 29-i jelentés. Uo. II. köt. 1040.

¹¹³ 1847. február 4-i jelentés. Uo. II. köt. 1040.

¹¹⁴ 1845. július 18-i jelentés. Uo. II. köt. 1036.

¹¹⁵ 1845. július 23-i jelentés. Uo. II. köt. 1037. – Felvetődhet a kérdés, hogy a besúgói jelentések, mint kevésbé hiteles érdeklődők egyáltalán számba jöhetnek-e mint történelmi források? A Metternich-rendszer besúgói hálózata rendkívül kiterjedt volt: a kortársak véleménye szerint a társadalom minden osztályában voltak konfidensek. Széchenyiről jelentéseket olyan emberek küldhettek elsősorban, akik hozzá is, és feltehetően a kormányhoz is közelállottak, azaz a társadalom legfelsőbb köréhez tartoztak. Ezek a jelentések bár ferde tükröt nyújtanak a valóságról, némi fényt kétségtelenül mégis vetnek mind a megfigyelt személyre, mind a konfidensekre és megbízóikra. Ennyiben, ha kellő kritikával kezelendők is, bizonyos figyelmet érdemelnek.

rendelkezésre bocsátani. „Széchenyi azt gondolta, hogy a kormány nagy vállalkozásokat akar vele végrehajtani, de . . . a kormány semmi nagyobb munkát nem akar, csak őt akarta függővé tenni . . .”¹¹⁶

A kiábrándulás

Az 1847-es esztendőt úgy tekinthetjük, hogy addigra Széchenyi csalódottsága a kormány és az újkonzervatívok által megígért reformpolitikát illetően immár teljes.

„Idilljét” Metternichkel tulajdonképpen kezdettől fogva a helyzet teremtette kényszernek érezte. „Nem Madarászért, nem Metternichért – hanem az alkotmányért”¹¹⁷ – vallja be a dolgok legelején naplójának, hogy tulajdonképpen mi volna a szíve szerinti politika. A nekiinduláskor mindenesetre még bízott abban, hogy ő fogja a kormányt utilizálni és nem fordítva. 1845 őszén mondja Kossuthnak: „Ámbár most sem mondom, hogy az oroszlán-szerep ideje már elérkezett, most is a kígyó szerepét kell még inkább játszani; de most mégis nyíltabban szólhatok; mert már most ott állok, hogy a kormánygyeplőre legalább kisujjamat rátehetem. Eddig hajlongtam, megaláztam magam, most egy kissé hátamat nekivethetem.”¹¹⁸ 1846 elején Deáknak már szkeptikusabban nyilatkozik: kormányt támogató politikáját immár „kockajátéknak” nevezi. „Ő egytől fél – írja Deákról naplójában –, mi bona fide többséget szerzünk a kormánynak. Azután nem tudjuk megakadályozni, hogy rosszra ne fordítsa . . . – Én: Igen, ez is kockajáték. De ugyan tud-e jobb, biztosabb módot? . . .”¹¹⁹

1847-ben levelezése Apponyival már tele van fenyegetőzésekkel, hogy lemond. Ebben az időben a közlekedési bizottságot már csak „hivatalocskának” (Amtl) értékeli, amelynek élére őt csupán a megnyugtatótásként nevezték ki.¹²⁰ A közlekedési bizottságról ui. fokról fokra kiderült, hogy inkább jelképes, mint valóságos, hogy – mint azt Széchenyi eredetileg is gyanította – valójában csupán „demonstráció”.

Már a létrehozásával sem siettek. Az 1845 augusztusában királyi kéziratral elrendelt bizottságot csak 1847 elején tekinthetjük véglegesen megalakultnak. Úgy látszik, ekkor már Széchenyi is tisztában volt azzal, hogy ennek az annyira kolportált szervnek a létrehozása tulajdonképpen taktikai lépés volt csupán az „új kormányrendszer” népszerűsítésére. 1847 februárjában Apponyihoz intézett memorandumában ő maga állapítja meg: „A fő cél, amely az én bizottságom létrehozásához vezetett, az volt: ezzel a tényezővel is elősegíteni a többség megszerzését a kormány számára.”¹²¹ Ennek ellenére újból felveti Apponyinak a kérdést: „Vajon nem kellene-e a bizottságnak valamit tennie, hogy ne csupán szerepeljen [um nicht bloss figurieren]? ” A maga részéről sürgeti annak tisztázását, hogy milyen *anyagi* alapra számíthat a bizottság a közlekedésügy fejlesztése

¹¹⁶ 1845. december 31-i jelentésből. Uo. II. köt. 1038.

¹¹⁷ SZIN 1843. február 22. V. köt. 682.

¹¹⁸ Kossuth naplófeljegyzései. Nemzeti Múzeum, Vörös-iratok 334. sz. Közli *Viszota*, Széchenyi–Kossuth. II. köt. 624–627.

¹¹⁹ SZIN 1846. február 5. VI. köt. 324

¹²⁰ „Az a félreértés, hogy Kübeck báró talán azt hitte, hogy meg vagyok nyugtatva és kielégítve, mert egy hivatalocskát kaptam, csak visszavonulásom által bonyolítható le.” Széchenyi–Apponyi, 1847. június 15. Magyar fordításban közli *Bártfai Szabó*, II. köt. 592–594.

¹²¹ Széchenyi–Apponyi, 1847. február 6. Közli *Lipthay*, 158–164.

céljából: „Ez a tengely, ami körül minden forog; úgy, hogy amennyiben ezt nem teremtik elő, az én bizottságomban minden egyéb semmivé lesz, és a legokosabb lenne *újra feloszlatni*...”¹²²

Ez a sarkalatos kérdés, a bizottság szempontjából lét vagy nemlét kérdése, azonban mindvégig megoldatlan maradt. Mint ahogy a bizottság, fennállásának egész ideje alatt, nem rendelkezett a magyar közlekedésügy fejlesztésére vonatkozó konkrét, megtárgyalt tervvel sem. Ilyenformán gróf Széchenyi István közlekedési bizottsága mindvégig pénz és terv nélküli *látszatintézmény* maradt. Neki magának pedig az a szálnalmas szerep jutott, hogy terveket kovácsoljon, amelyekből hihetetlen erőfeszítései ellenére semmi vagy alig valami valósult meg.

A reformellenzék sajtója nem is mulasztotta el, hogy rámutasson: gróf Széchenyi István közlekedési osztályfőnök lett, közlekedési osztály nélkül. „Bizony miniszternek lenni pénz, azaz pénzhatalom nélkül nagyon nyomorúságos pozíció... Ő, az úgynevezett siker (? !!) embere olyan kormányhivatalt vállalt, mely egy tetemes országos pénztár nélkül szörnyen nevetséges sinecurává válnék” – írta Kossuth.¹²³ De ironizált e kérdésben a centralisták Pesti Hírlapja is.

Mindez nem zavarta Apponyi György kancellárt abban, hogy – a közlekedési bizottság körüli hamis hírverést folytatandó – 1847 nyarán királyi legfelsőbb parancsra való hivatkozással grandiózus közlekedési terv benyújtására szólítsa fel Széchenyit. Ez ölelje fel „a tervezendő közlekedések complexusát és a honunkat körülveendő közlekedési háló fő útvonalait... nevezetesen azon munkákat és vállalatokat, melyek az állomány költségén, valamint azokat is, melyek csak annak biztosítása mellett lennének létesítendőek...” Minden tényleges alapot nélkülöző, nagy szavaktól hemzsező felszólítását azzal fejezi be: felette kíváncsatos lenne, „hogy az országos rendekkel mindjárt a diéta kezdetén oly terv közöltessék, mely mind felséges Urunk királyunk atyai szándékának, az ország közkívánatának, mind végre Nagyméltóságod dicső nevéhez méltán kötött reményeknek kellőképp megfeleljen”.¹²⁴

Széchenyi ilyen terv benyújtását elhárította, többek között azzal a lesújtó megállapítással: „a kegyelmesen felállított közlekedési osztály tényleges munkálkodására... mindaddig hiányzott a kellő törvényes és pénzalap.”¹²⁵ Ez a válasz aligha elégitette ki Apponyit.

Több jel mutat arra, hogy ebben az időben Széchenyiben – akit egész idő alatt nyitott sebként kínzott a gondolat, hogy őt a nemzeti közvélemény renegátnak, árulónak tartja („Ich kein Apostat”) – egyre inkább megérlelődik a felismerés, hogy „kormány-pártisága” célját tévesztett, eredménytelen, elhibázott lépés volt. „Kezdem sajnálni, hogy ezt a politikai utat választottam! Az egyik oldalon „megbuktam”, a másik oldalon nem értékelnek...” – jegyzi fel 1847 nyarán naplójában.¹²⁶ A kormánytól való egyre kétségtelenebb eltávolodása, sokat hangoztatott „függetlensége” fontos bizonyítékának tartom nevezetes írását: *Javaslat a magyar közlekedésügy rendezésére*, amelyet ugyan

¹²² Uo. 158–164. – Kiemelés tőlem: A. E.

¹²³ Kossuth „Adó” című cikke. (Megjelent B a j z a Ellenőrjében, 1847.) Közli Viszota, Széchenyi–Kossuth. II. köt. 922.

¹²⁴ Apponyi–Széchenyi, (1847.) július 21. közli *Bártfai Szabó*, II. köt. 597.

¹²⁵ Széchenyi–Apponyi, 1847. augusztus 18. Melléklet. Közli *Liptay*, 174.

¹²⁶ SZIN 1847. augusztus 20. VI. köt. 617.

Kovács Lajos és más „jeles elmék” írtak, de amellyel Széchenyi odáig menően egyetértett, hogy saját neve alatt hozta nyilvánosságra.

Széchenyi *javaslatát* a reformellenzék úgy értékelte – és ez a történetírásban is tért hódított –, mint amelynek legfőbb célja volt az ellenzékkel, személyesen Kossuthal tengelyt akasztani. A *Javaslat* valóban megsemmisítő csapást mért a fiumei vasút tervére, mégpedig azzal az eléggé obskurus indokolással, hogy ez a vasútvonal a déli részek nem magyar lakosságának hozna hasznót, ezért elvetendő. A magyar közlekedésügy fejlesztése, úgyszintén Széchenyi ez időbeni politikai szerepe körül kialakult egész kérdés-komplexummal egybevetve, a javaslat legfőbb elvi-politikai jelentőségét azonban másban látom. Ez a valóban nagyszabású terv *vasutak* építését helyezte a közlekedési eszközök közül az *első helyre*, mégpedig *állami* és „félállami” (Széchenyi kifejezése), azaz az állam által garantált országos vaspályák formájában. Széchenyi javaslata tehát a magyar közlekedési politika legalapvetőbb kérdéseiben az ellenzékkel helyezkedett egyazon elvi álláspontra. Ez diametrálisan ellentétes volt a kormány álláspontjával; valóságos hadüzenet Metternich és Kübeck koncepciójának.¹²⁷

Hogy ezzel Széchenyi teljes mértékben tisztában volt, arról tanúskodik, hogy javaslatát Apponyi *tudta nélkül* nyomatta ki,¹²⁸ és a legfelsőbb bécsi kormányzerveket megkerülve, a „Felséges Hazának” ajánlva, a magyar országgyűlésnek nyújtotta be. Az 1848. február 1-én nyomtatásban megjelent *Javaslatot* megkapta valamennyi követ, és rövid idő alatt országszerte ismeretessé vált. A magyar országgyűlés kerületi ülése Széchenyi tervezetét 1848. február 21-én az országgyűlés megfelelő bizottságához utalta, tanulmányozás végett.¹²⁹ Az ügyről Bécsben csak a befutott jelentések alapján szereztek tudomást.

Az Államkonferencia jegyzőkönyve tanúskodik arról a megrökönyödésről, amit Széchenyi eljárása Bécsben keltett. Az Államkonferencia tagjai szükségesnek nyilvánították: utasítsa az uralkodó Apponyi kancellárt, hogy a nádorral egyetértésben az ügyet alaposan vizsgálta ki, és arról minél gyorsabban tegyen jelentést. A jegyzőkönyv tartalmazza az uralkodó 1848. március 8-án aláírt döntését is. „Felszólítom – hangzik az Apponyihoz intézett legfelsőbb kézirat –, hogy a vonatkozó szabályok és külön-rendelkezések tekintetbe vételével, unokafivéremmel, a főherceg nádorral való megbeszélés után Nekem ennek az eljárásnak az indító okairól és egyéb körülményeiről a lehető leg-sürgősebben kimerítő jelentést tegyen, és egyúttal véleményezze az üggyel kapcsolatos esetleges további tennivalókat.”¹³⁰

¹²⁷ Közismert volt: Metternich és Kübeck Magyarországon – mint ez többször leszögezést nyert – vasútépítésre egy fillér állami támogatást nem voltak hajlandók adni. Metternichnek, már fentebb említett, felszólító levele Széchenyihez, hogy álljon a felállítandó közlekedési bizottság élére, ugyan-csak hangsúlyozta, hogy ennek feladatai között „a legfontosabb és a legsürgősebb... az utak rendezése”. Vasutakról szó sem volt a levélben. L. Metternich–Széchenyi, 1845. május 1. StAW Kabinetts-Archiv. Staatskonferenz-Akten S. 196/1845.

¹²⁸ „Hab'mich gestern entschlossen a Közlekedésről (quasi officiös) ohne Apponyi und C^o zu fragen... drucken zu lassen, und einzugeben. Es ist ein grosser Dienst für den Landtag, noch grösser für Apponyi, – und besonders, dass ich die Discretion habe nicht anzufragen.” SZIN 1848. január 21–22. VI. köt. 709.

¹²⁹ Kossuth Lajos Összes Munkái. Budapest, 1951. XI. köt. 540.

¹³⁰ „Ich fordere Sie auf, mit Rücksicht auf die diesfalls betreffenden Normen und Spezial-Weisungen, über die veranlassenden Motive und die anderweiten Umstände dieses Vorganges in seinen

Legfelsőbb határozat: vizsgálat megindítása gróf Széchenyi István eljárásával kapcsolatban, ez volt a végakkordja annak a viszonynak, amely a metternichi új kormányrendszer és Széchenyi között ténylegesen kialakult. Az Államkonferencia határozata ugyan következmények nélkül maradt: az események, a Párizsban megindult forradalmi hullám elsöpörte. Széchenyire viszont aligha maradt minden hatás nélkül.¹³¹

1848 február végén – március elején, amikor a konzervatív pártnak jóformán egész vezérkara: Apponyi, Jósika, Dessewffy, Szécsen, Wirkner (az egyetlen Szögyény kivételével) egyetértett abban, hogy a magyar országgyűlést haladéktalanul fel kell oszlatni – Széchenyi ezt a lépést nem helyeselte, és a nádornál tartott tanácskozáson felszólalásában ellenezte.¹³² Igaz, ugyanezen a tanácskozáson felajánlkozott, hogy mint teljhatalmú királyi biztos, rendkívüli intézkedésekkel megakadályozza a forradalom kitörését. Szögyény szerint, aki a tanácskozáson részt vett, Széchenyi utolsó orvossággként „a rendekkel való alkudozással” akart célt érni. Tehát ebben a sokat emlegetett ominózus esetben sem esett egybe Széchenyi álláspontja Aponyiékéval. Javaslatja ugyan a forradalom megakadályozását célozta, de ezt az országgyűléssel, a rendekkel való megegyezéssel akarta elérni.¹³³ Apponyi viszont – ugyancsak Szögyény tanúsága szerint – szét akarta kergetni az országgyűlést, az esetleg együtt maradó követeket elfogatni, a pesti Radikalkört bezáratni, a megyegyűléseket felfüggeszteni.¹³⁴ Tehát, amíg Széchenyi javaslatja nem zárta ki, sőt implicite magában foglalta annak lehetőségét, hogy bizonyos engedmények árán megelőzzék a forradalmat – hűen azon elvéhez, hogy „revolúciónak reform az egyedüli antidotuma” –, addig Apponyiék javaslatja és terve kizárta ezt. Nem véletlenség, hogy a kormánytényezők még ebben a válságos pillanatban sem fogadták el Széchenyi valójában hiperlojális felajánlkozását. Még a végső veszély pillanatában sem voltak hajlandók jelentős felhatalmazást adni neki: *nem bíztak benne*.

Azok az elkeserítő tapasztalatok, amelyeket Széchenyi éppen hivatali megbízatása során szerzett a bécsi kormány és konzervatív támaszainak Magyarországra vonatkozó

beiden Richtungen, nach Rücksprache mit meinem Herrn Vetters des Erzherzogs Palatins Liebden Mir die erschöpfende Auskunft, und zugleich das Gutachten darüber, was aus diesem Anlasse etwa weiter zu verfügen wäre, mit thunlicher Beschleunigung zu erstatten. Ferdinand [s. k.] Wien, den 8. März 848.” *Bártfai Szabó*, II. köt. 640–641.

¹³¹ A Széchenyit ebben az időben ugyancsak súlyosan érintő körülményekhez kell számítani, hogy 1848 legelején tudomására jut: Kübeck, aki a Tisza-szabályozás anyagi támogatására nem volt hajlandó, nem sajnált tizenkétfélmilliót arra a célra, hogy a magyar nemzeti vállalkozásnak indult Középponti Vasúttársaság részvényeit a bécsi kormány kezébe kaparintsa, ami sikerült is neki. „In der Theissangelegenheit – írja Széchenyi ezzel kapcsolatos emlékiratában István nádorhoz – der ich bereits drei Jahre und zum Theil in loco widmete, und deren Folgen ich jetzt erst recht fühle –, wurde ich unter dem Vorwand, dass kein Geld da ist, buchstäblich sitzen gelassen, während für die Central Bahn – um dem Herrn Rothschild und dem Herrn Ullmann unter die Arme zu greifen, – die der Staat sind (und die es überdies so nothwendig brauchten) wunderbarerweise 12 Millionen Fl. C. M. in den Staats Cassen sich vorgefunden haben.” Széchenyi emlékirata István nádorhoz, 1848. január 17. *Közli Bártfai Szabó*, II. köt. 625–627.

¹³² „Saját balfogásait akarja megbosszulni” – jegyzi fel ezzel kapcsolatban naplójában Apponyiról. SZIN 1848. VI. köt. 742.

¹³³ *Szögyény*, I. köt. 50–51. – Alapjában ugyanez derül ki Széchenyi naplófeljegyzéseiből is. SZIN 1848. március 4. VI. köt. 739–740.

¹³⁴ *Szögyény*, I. köt. 48.

szándékait illetően — úgy véljük — nem kis szerepet játszottak abba, hogy az 1848 márciusi forradalmi változásokat mint amelyek hatalmas tervei megvalósításával kecsegtették, komoly aggodalmait ellenére lojálisan fogadta.¹³⁵

*

Széchenyi elsőrangúan *alkotó, teremtő* szellem volt: hatalmas országépítő tervek megszállottja, gyakorlati megvalósításuk fáradhatatlan szorgalmazója. *Egyéniségét és életpályáját* ennek figyelembevétele nélkül nem tudjuk teljesen megérteni. Tevékeny, lángoló életének *tragikuma* az az alapvető tévedése, *illúziója* volt — s szabadulni tőle élete utolsó pillanatáig nem tudott —, hogy előrevívó nagy terveinek a megvalósítását olyan társadalmi erőktől várta: az abszolutista dinasztikus tényezőktől és a csontja velejéig feudális magyar arisztokráciától, akik ezeknek a politikai és társadalmi törekvéseknek nemcsak hogy nem hordozói, hanem mindenre elszánt konok ellenzői és akadályozói voltak.¹³⁶ *Ez az ellentmondás feloldhatatlan volt.*

¹³⁵ L. erről *Spira Gy.*: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Budapest, 1964.

¹³⁶ Széchenyi életének és pusztulásának tragikus volta mintegy betetőződött azzal, hogy halála után éppen azok, és azok leszármazottjai tűzték nevét hamis lobogójukra, akik — ilyen vagy olyan módon és mértékben de — felelősek voltak Széchenyi és a Széchenyi-gondolatok sorsáért: a „Serleges Magyarország”, ahol végül is hivatalos lett „ráfogni fekete teóriákra, hogy azok Széchenyi igazságai”. Ezek *Ady Endre* szavai, aki Széchenyi helyét a magyar progresszió nagy alakjai közt jelölte ki. Ady ítélete a mi ítéletünk is!

ANDICS ERZSÉBET MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

1926

Пути смерти. По тюрьмам и каторгам буржуазии. Сб. статей, воспоминаний и писем. Сост. Э. Андич, А. Береи. С введ Клара Цеткин. Москва, 1926. Мол. гвардия. 243.

1927

A Szovjetunió Kommunista Ifjűmunkásszövetségének tíz esztendeje. — Új Március, 1927. (3. évf.) Ünnepi különszám. 200–204., 1 t.

1928

Первая международная конференция социалистической молодёжи. Сборник статей и материалов шуттгартской конференции 1907 года. Сост.: Е. Андич и А. Береи. Москва, 1928. Молодая Гвардия. 218.

1932

Венгерская советская республика. — Историк Марксист, 1932. 4–5. sz. 163–210.

1938

Австрия 1918–1938. [Egyetemi jegyzet.] Moszkva, 1938.

1939

Венгрия 1918–1938. [Kézirat.] Moszkva, 1939.

1940

Революции 1918–1919 годов в Венгрии. [Kandidátusi disszertáció.] Moszkva, 1940.

1941

A szociáldemokraták szerepe a magyar forradalomban. I–II. rész. — Új Hang. Irodalmi és társadalmi folyóirat, 1941. (4. évf.) 3., 4. sz. 9–15., 21–30.

1945

- Munkásosztály és nemzet.* Budapest, 1945. Szikra. 112; 2. kiad.: 1946. 126; 3. kiad.: 1947., 4. kiad.: 1948.; 5. és 6. kiad.: 1949.
- Fasizmus és reakció Magyarországon.* Budapest, [1945] Szikra, 39; 2. és 3. kiad.: 1947.; 4. kiad.: 1948.
- Fasizmus és reakció Magyarországon 1919-től napjainkig.* Toronto, Ontario, é. n. Kanadai Magyar Könyvkiadó. 37–78. In: A magyar nép küzdelme. Colligatum: Mód Aladár: Magyarország harca a függetlenségért. A függetlenségi harc története 1919-ig.
- A legújabb kor.* Budapest, 1945. Országos Köznevelési Tanács. 397–412. In: Demokrácia és köznevelés.
- A nagy orosz forradalom évfordulóján.* – Szabadság, 1945. (1. évf.) november 7.
- Igazságos és igazságtalan háborúk.* H. n., é. n. [1945] 58. (soksz.).
- Szocializmus és parasztkérdés.* H. n., é. n. [1945] 31. (soksz.).

1946.

- Ellenforradalom és bethleni konszolidáció.* Budapest, 1946. Szikra. 54; 2. kiad.: 1948. 58; 3. kiad.: 1949.
- A Magyar Kommunista Párt nemzeti párt.* Budapest, 1946. Szikra. 22; 2. kiad.: 1946. 23.
- Hazafiak-e a kommunisták?* Budapest, 1946. Szikra. 22.
- Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika.* Budapest, 1946. Szikra. 56; 2. és 3. kiad.: 1947. 40; 4. kiad.: 1948.
- Nemzet és haza.* Budapest, 1946. Szikra. 22.
- 1848–49.* – Szabad Nép, 1946. (4. évf.) március 15.
- Demokratikus asszonyok a család, vallás és nemzet igazi védelmezői.* – Hozzászólás Tildy Zoltánné leveléhez. – Szabad Nép, 1946. (4. évf.) július 14.

1947

- Demokrácia és szocializmus 1918–19-ben.* – Társadalmi Szemle, 1947. (2. évf.) 12. sz. 849–864.
- Helyes magyar történelmi öntudatért.* Budapest, 1947. Munkás Kultúrszövetség Kiadása. 184–188. In: A munkásműveltség könyve. Szerkesztette: Szendrő Ferenc.
- Két forradalom tüzeiben.* (Böhm Vilmos könyve.) – Szabad Nép, 1947. (5. évf.) február 9. [vidéki megjelenés].
- Lenin: Marx, Engels, marxizmus.* – Szabad Nép, 1947. (5. évf.) július 27. [Recenzió].
- Új esztendő küszöbén.* – Szabadság, 1947. (3. évf.) január 1.
- Béke és szabadság.* – Szabadság, 1947. (3. évf.) április 6.

1948

- Az egyházi reakció 1848–49-ben.* Budapest, 1948. Szikra. 315–413. In: Forradalom és szabadságharc, 1848–1849.; kiny. 27.
- Hám János hercegprímás honárulóvá nyilvánításának előzményei.* – Századok, 1948. (82. évf.) 1–4. sz. 313–325. (Megjelent: 1949.)
- Franciaország, Anglia és a magyar 48-as forradalom.* – Fórum, 1948. (3. évf.) 6. sz. 425–431.
- La France, l'Angleterre et la Révolution hongroise de 1848.* Paris, 1948. Presses Universitaires de France. 219–227. In: Actes du Congrès Historique du centenaire de la Révolution de 1848.
- 1848 az egyházi irodalom tükrében.* – Fórum, 1948. (3. évf.) 10. sz. 745–752.
- Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén.* – Századok, 1948. (82. évf.) 1–4. sz. 1–18. (Megjelent: 1949.)
- Az ellenforradalom győzelme után.* Budapest, 1948. Dolgozók Kultúrszövetsége. 238–239. In: 1848–1948. Száz év a szabadságért. Szerkesztette: Szendrő Ferenc.

- Az igazi hazafiság.* Budapest, 1948. Dolgozók kultúrszövetsége. 320–323. *In:* 1848–1948. Száz év a szabadságért. Szerkesztette: Szendrői Ferenc.
- Az értelmiségi világkongresszus és a magyar ifjúság.* Előadás a Diákszövetség nagybudapesti diákvezetői nagygyűlésén. Budapest, é. n. [1948] MINSZ Diákszövetsége. 3–14.
- Demokrácia és szocializmus 1918–19-ben.* Budapest, 1948. Szikra. 16; 2. kiad.: 1949.; 3. kiad.: 1950. 36.
- A Magyar Kommunista Párt megalakulásának harmincadik évfordulójához.* – Társadalmi Szemle, 1948. (3. évf.) 12. sz. 753–767.
- Elég volt a történelemhamisításból!* – Szabad Nép, 1948. (6. évf.) január 18.
- Az elárult szabadságharc.* – Szabad Nép, 1948. (6. évf.) április 21.
- Az „Új Ember” és a szerelem, vagy régi antimarxista főmedvény.* – Szabad Nép, 1948. (6. évf.) május 30.
- Főpapok a szabadságharc ellen.* – Szabad Nép, 1948. (6. évf.) szeptember 26.
- Egy könyv, mely meghódította a világot.* – Szabad Nép, 1948. (6. évf.) október 1. [recenzió].

1949

- Az egyházi reakció 1848–49-ben.* Budapest, 1949. Szikra. 152.
- Az 1919-es magyar proletárforradalom előtörténetéhez. I.* A magyar munkásmozgalom az 1914–18-as világháború alatt. – Századok, 1949. (83. évf.) 1–4. sz. 24–78. (Megjelent: 1950.)
- A magyar történetírás néhány problémája.* – Fórum, 1949. (4. évf.) 5. sz. 367–382.
- Petőfi öröke.* – Fórum, 1949. (4. évf.) 8. sz. 627–631.
- Demokrácia és szocializmus 1918–19-ben.* Budapest, 1949. Szikra. 377–392. *In:* Olvasókönyv a marxizmus–leninizmus tanulmányozásához. II. rész. [Részletek Demokrácia és szocializmus 1918–19-ben c. tanulmányából.]
- A nemzetpusztító Horthy-rendszer huszonöt esztendeje.* Budapest, 1949. Szikra. 431–444. *In:* Olvasókönyv a marxizmus–leninizmus tanulmányozására. II. rész. [Munkásosztály és nemzet c. mű II. fejezetéből.]
- Az első magyar szocialista forradalom harmincadik évfordulóján.* – Tartós Békéért, Népi Demokráciáért!, 1949. március 22.
- A jobboldali szociáldemokraták szerepe az 1919-es proletárforradalomban. I–II.* – Szabad Nép, 1949. (7. évf.) március 13., 15.
- Rákosi Máttyás könyve: Építjük a nép országát.* – Szabad Nép, 1949. (7. évf.) május 8. [recenzió]
- Harc a reakciós háborús ideológia – a nacionalizmus és kozmopolitizmus ellen.* – Szabad Nép, 1949. (7. évf.) június 26.
- 1849. október 6.* – Szabad Nép, 1949. (7. évf.) október 6.

1950

- A magyar munkásmozgalom az 1914–18-as világháború alatt.* Budapest, 1950. Magyar Történelmi Társulat. 57.
- Mai történetírásunk problémái.* Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949 március 27-i közgyűlésén. Budapest, 1950. Egyetemi Nyomda. 20.
- Hám János hercegprímás honárulóvá nyilvánításának előzményei.* Budapest, 1950. Egyetemi Nyomda. 15.
- A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 33. évfordulójára.* – Társadalmi Szemle, 1950. (5. évf.) 857–866.
- „Kezedben tartod a békét.”* Előadás az 1950. április 18-i budapesti béke nagygyűlésén. – Fórum, 1950. (5. évf.) 5. sz. 261–270.
- Meghalt Rudas László elvtárs.* – Szabad Nép, 1950. (8. évf.) április 30.
- A háború papjai.* A katolikus püspöki kar az első világháborúban. – Szabad Nép, 1950. (8. évf.) június 4.

- A jobboldali szociáldemokraták az első világháborúban.* — Szabad Nép, 1950. (8. évf.) július 2.
A prágai béketanácskozás. — Szabad Nép, 1950. (8. évf.) augusztus 27.
A II. Békevilágkongresszus. — Szabad Nép, 1950. (8. évf.) november 28.
Bem, a forradalmi hadvezér. — Szabad Nép, 1950. (8. évf.) december 10.

1951

- Церковная реакция во время революции 1848–1849 гг. в Венгрии.* Budapest, 1951. Akadémiai Kiadó. 150 (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 2.)
Kossuth harca a reakció ellen. MTA II. Osztályának Közleményei, 1951. (I. kötet.) 3–4. sz. 27–51.
Kossuth Lajos születésének 150. évfordulója felé. — Századok, 1951. (85. évf.) 1–2. sz. 190–193.
A békéért. — Szabad Nép, 1951. (9. évf.) április 7.
A Béke Világtanács bécsi ülése. — Szabad Nép, 1951. (9. évf.) november 11.

1952

- A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben.* II. kötet. Iratok. 1848. márc. 15 – 1849. márc. 4. Összegejtötte és szerkesztette Budapest, 1952. Akadémiai Kiadó. 559. 4 t. (Magyarország újkori történetének forrásai.)
Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején. Budapest, 1952. Akadémiai Kiadó. 5–141. In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. II. kötet.
Kossuth harca a reakció ellen. Budapest, 1952. Akadémiai Kiadó. 36.
Kossuth harca az árulók és a megalkuvók ellen. — Társadalmi Szemle, 1952. (7. évf.) 8–9. sz. 707–740.
Uhorské robotnícké hnutie za svetovej vojny r. 1914–1918. (Preložila Alžbeta Gácsová.) Bratislava, 1952. Naklad. Slovenskej Akad. Vied a Umeni. 61.
Венгерское рабочее движение в период первой мировой войны и влияние Великой Октябрьской Социалистической Революции. I–II. — Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1952. (Tom. I.) Nr. 2., 3. 237–280., 387–416.
Akik a halott Kossuthról is rettegtek. — Szabad Nép, 1952. (10. évf.) szeptember 12.
A népek kongresszusa. — Szabad Nép, 1952. (10. évf.) december 23.

1953

- 35 éve a magyar nép élén.* — Társadalmi Szemle, 1953. (8. évf.) 10–11. sz. 949–965.

1954

- Kossuth en lutte contre les ennemis des réformes et de la révolution.* Budapest, 1954. Akadémiai Kiadó. 185. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 12.)
A magyarországi munkásmozgalom az 1848/49-es forradalomtól és szabadságharctól az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. Budapest, 1954. Szikra. 123; 2. kiad.: 1955. 120; 3. javított kiad.: 1956. 136.
История рабочего движения в Венгрии со времени революции и национально-освободительной войны 1848–49 годов до Великой Октябрьской Социалистической Революции. Н. п. [Budapest], 1954. ny. n. (litografált)
Zárszó. Budapest, 1954. Akadémiai Kiadó. 640–644. In: Magyar Történész Kongresszus, 1953. június 6–13.
Népi demokráciánk nemzeti jellegéről. — Szabad Nép, 1954. (12. évf.) november 12.

1955

- Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején.* Budapest, 1955. Szikra. 303. 3 t.
- Développement et problèmes principaux de la science historique hongroise au cours des dix dernières années.* – Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1955. (Tom. IV.) Nr. 1–3. 1–44. (Études des délégués hongrois au Xe Congrès International des Sciences Historiques, Rome, 4–11 septembre 1955.) és klny.
- Der Widerstand der feudalen Kräfte in Ungarn am Vorabend der bürgerlichen Revolution des Jahres 1848.* – Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1955. (Tom. IV.) Nr. 1–3. 151–210. (Études des délégués hongrois au Xe Congrès International des Sciences Historiques, Rome, 4–11 septembre 1955.) és klny.
- Köszöntjük hazánk felszabadulásának tizedik évfordulóját.* – Századok, 1955. (89. évf.) 3. sz. 331–333.
- J. V. Tarle.* – Századok, 1955. (89. évf.) 1. sz. 144. – Szabad Nép, 1955. (13. évf.) január 9.

1956

- Lenin útján.* – Századok, 1956. (90. évf.) 1–2. sz. 1–3.

1958

- Történészvita a „népi” írókról.* [Hozzászólás] – Századok, 1958. (92. évf.) 5–6. sz. 741–749.

1960

- Die Habsburger und die Frage der Zarenhilfe gegen die Revolution.* (Vom Münchengrätzer Abkommen bis zum Mai 1849.) Budapest, 1960. Akadémiai Kiadó. 7–58. In: Études historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Vol. II.; önálló kiadványként: Budapest, 1960. Akadémiai Kiadó. 52. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 31.)
- A Habsburgok és a forradalmak elleni cári segítség kérdése.* (A münchengráti egyezménytől 1849 májusáig.) – Századok, 1960. (94. évf.) 4. sz. 556–594.

1961

- A Habsburgok és Romanovok szövetsége.* Az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előtörténete. Budapest, 1961. Akadémiai Kiadó. 452.
- A magyar nacionalizmus kialakulása és története.* A kötetet lektorálta és a bevezető tanulmányt írta Budapest, 1961. Kossuth Könyvkiadó. XL, 463.

1963

- Das Bündnis Habsburg-Romanow.* Vorgeschichte der zaristischen Intervention in Ungarn im Jahre 1849. Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó. 201. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 52.).

1965

- A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben.* III. kötet. Iratok. 1849 március – 1850 április. Összegejtötte és szerkesztette Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó. 543. 7. t. (Magyarország újkori történetének forrásai).
- Ismeretlen adalékok a világosi fegyverletétel kérdéséhez* – MTA II. Osztályának Közleményei, 1965. (14. kötet) 3. sz. 207–220. és klny.
- 1849 augusztus.* (Ismeretlen adalékok az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc végnapjairól.) – Századok, 1965. (99. évf.) 3. sz. 425–457., 6 t.
- August 1849.* (Unbekannte Daten über die letzten Tage der ungarischen Revolution und des Freiheitskampfes von 1848–1849.) Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó. 531–563. In: *Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois.* Tom. I. és klny.
- P. A. Авербух: Революция и национально освободительная борьба в Венгрии 1848–1849.* Москва, 1965. Наука. 407 ст. – Magyar Tudomány, 1965. (72. kötet, új folyam X.) 11. sz. 742–746. (recenzió).
- R. A. Averbuch: Revolution und nationaler Freiheitskrieg in Ungarn, 1848–1849.* (Революция и национально-освободительная борьба в Венгрии 1848–1849.) Acta Historica, 1966. (Tom. XII.) Nr. 3–4. 429–434. (recenzió).

1966

- Revízió alá kell-e vennünk Marx és Engels nézeteit az 1848–49-es forradalomról?* – Valóság, 1966. (9. évf.) 4. sz. 40–53. – Irodalmi Szemle, 1966. (9. évf.) 432–441. (Bratislava).
- Следует ли подвергать ревизии взгляды Маркса и Энгельса на венгерскую революцию 1848–1849 годов?* – Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1966. (Tom. XII.) Nr. 3–4. 373–392.
- P. A. Авербух: Революция и национально освободительная борьба в Венгрии 1848–1849.* Москва, 1965. Наука. 407 ст. – Вопросы Истории, 1966. № 4. Апрель. 140–141. (recenzió).

1967

- Lenin történeti látásmódjáról.* – Párttörténeti Közlemények, 1967. (13. évf.) 4. sz. 3–42. és klny.
- Új korszak fényei.* – Magyar Nemzet, 1967. (23. évf.) november 7.

1968

- 1848–1849. Tanulmányok.* Budapest, 1968. Kossuth Könyvkiadó. 536.
- Lenins historische Betrachtungsweise.* – Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, 1977. (Tom. 10.) 47–80. és klny.

1969

- Взгляд Ленина на историю.* Budapest, 1969. Akadémiai Kiadó. 37–71. In: *Великая Октябрьская Социалистическая Революция и Венгрия.* (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 60.).
- A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentőségéről.* – Társadalmi Szemle, 1969. (24. évf.) 3. sz. 18–21.
- Miért Batthyányt?* – Népszabadság, 1969. (27. évf.) október 5.

1970

- Ansichten und Tätigkeit des gestürzten Metternich.* – Acta Historica Scientiarum Hungaricae, 1970. (Tom. XVI.) 53–104. és klny.
- Le rôle de la question hongroise dans les relations franco-autrichiennes en 1811–1812.* – Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, 1970. (Tom. XI.) 33–43. és klny.
- Averbuch, R. A.: *A magyar nép szabadságküzdelme 1848–49-ben.* Szerkesztette és az előszót írta Budapest, 1970. Akadémiai Kiadó. 190 [7–13.]
- Beszámoló az I. szekció munkájáról. Budapest, 1970. Akadémiai Kiadó. 299–304. In: A Magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. Nemzetközi tudományos ülésszak. (Budapest, 1969. március 17–19.)

1971

- Metternich és az 1830-as évek magyar reformmozgalma.* – Századok, 1971. (105. évf.) 2. sz. 272–310. és klny.
- Politikai küzdelmek a magyar közlekedéstügy fejlesztése kérdésében a reformkorban.* – Magyar Tudomány, 1971. (78. kötet, új folyam XVI.) 3. sz. 146–161. és klny.
- Metternich, Napóleon és a „magyar kérdés”.* – Valóság, 1971. (14. évf.) 1. sz. 63–71.
- A kelet-európai konzervativizmusról.* Felszólalás R. Pipes „Az orosz konzervativizmus a XIX. század második felében” c. referátumához, a XIII. nemzetközi történettudományi kongresszuson. – Századok, 1971. (105. évf.) 6. sz. 1247–1249.
- Le conservatisme russe de la seconde moitié du XIXe siècle.* Intervention au rapport de R. Pipes. (Le Congrès des historiens à Moscou, le 16–23 août 1970) – Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1971. (Tom. XVII.) 381–384.

1972

- Metternich and the Emerging „Neo-conservative” tendency in Hungary.* – Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, 1972. (Tom. XIII.) 79–101. és klny.
- A magyar történelemtudomány gondjai.* Beszélgetés Andics Erzsébettel. (E. Fehér Pál) – Kritika, 1972. 5. sz. (június) 14–15.

1973

- Metternich und die Frage Ungarns.* Budapest, 1973. Akadémiai Kiadó. 513. 20 t.
- Metternich és akik mesterüknek tartják.* – Népszabadság, 1973. (31. évf.) január 28.

1974

- Néhány megjegyzés a „Görgey-vitához”.* – Kritika, 1974. 10. sz. 12–13.

1975

- Metternich és Magyarország.* Budapest, 1975. Akadémiai Kiadó. 381, 38 t.
- Széchenyi and Metternich.* Budapest, 1975. Akadémiai Kiadó. 469–499. In: Etudes historiques hongroises 1975 publiées à l’occasion du XIVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Vol. I.; önálló kiadványként: Budapest, 1975. Akadémiai Kiadó. 33. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 105.)
- A Békepárt értékelése történetírásunkban.* – Kritika, 1975. 1. sz. 6–7.

1977

Gondolatok a Nagy Októberről. – Társadalmi Szemle, 1977. (32. évf.) 9. sz. 50–53.

1978

Lenin történeti látásmódjáról. Budapest, 1978. Akadémiai Kiadó. 19–52. In: Munkásmozgalm-történet, társadalomtudományok. Elméleti és módszertani tanulmányok. Szerk.: Vass Henrik és Sipos Levente.

Реакционная сущность политики Меттерниха в национальном вопросе. Москва, 1978. Издательство Наука. 215–227. ст. In: Славяне в эпоху феодализма. К столетию академика В. И. Пичеты. – és klny.

1980

A konzervatívok tervei és tervezetei a forradalom és szabadságharc fegyveres felszámolására 1848/49-ben. – Századok, 1980. (114. évf.) 5. sz. 752–780.

Die ungarischen konservativen Helfer der österreichischen und der zaristischen Armee im Jahre 1849. Budapest, 1980. Akadémiai Kiadó. 493–527. In: Etudes historiques hongroises 1980 publiées à l'occasion du XVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Vol. I.; önálló kiadványként: Budapest, 1980. Akadémiai Kiadó. 35, (2). (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 152.)

Die konterrevolutionäre Tätigkeit der ungarischen konservativen Aristokratie in Siebenbürgen im Jahre 1848. – Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, 1980. (Tom. XX.) 51–64. és klny.

1981

A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. Összegyűjtötte, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta I. Tanulmány, iratok. 1844. július 4. – 1848. március 12. Budapest, 1981. Akadémiai Kiadó. 583. (Magyarország újkori történetének forrásai).

Erste Reagierung der ungarischen Konservativen auf die Revolutionsergebnisse und ihre Abwartungstaktik im Frühjahr und Anfang Sommer 1848. – Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, 1981. (Tom. XXI.) 39–60. (Gedenkschrift Endre Arató).

Folyóirat és periodika szerkesztése

Acta Historica Tom. I–IV. (1951–1955) Főszerk.

Századok 82–90. évf. (1948–1956) 3. sz. Főszerk.

Etudes historiques hongroises, 1975., 1980. Szerk. biz.

Párttörténeti Közlemények 14. évf.-tól (1968-tól) Szerk. biz.

Összeállította: Diószegi Mária

Perényi József (1915–1981)

Alig egy évvel nyugalomba vonulása után váratlanul hunyt el a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Kelet-európai történeti tanszékének egykori vezetője, Perényi József egyetemi tanár. A hazai Kelet–Európa-kutatás egyik „nagy öregjét” vesztette el benne.

A budapesti egyetemen Szentpétery Imre tanítványa volt, bölcsészdoktori disszertációját a francia okleveles gyakorlat magyarországi hatásáról írta, medievistának készült szívvel-lélekkel. Életútjának sajátos fordulói, meg roppant széles körű érdeklődése együtt vezetett el arra, hogy kelet-európai kérdésekkel kezdjen foglalkozni. A kor, amelyben felnőtt és tanulmányait végezte, nem kedvelte amúgy sem az egyenes életpályáknak.

1938-ban végezte be tanulmányait, s ekkor ösztöndíjjal Párizsba utazott, hogy Az École des Chartes-on képezze magát tovább. Tanulmányai mellett azonban az École des Langues Orientales is vonzotta, megtanult oroszul, egyéb szláv nyelvekkel is foglalkozott, s ezzel megszerezte a kelet-európai történelem műveléséhez az egyik alapot. Amikor hazatért, csak díjtalan gyakornok lehetett az egyetemen, ezért elment Konstantinápolyba egy nagy magyar vállalat képviselőjének, megtanult törökül, megismerkedett a balkáni fejlődéssel.

Éppen orosz nyelvismerete még újabb kitérőre kényszerítette a tudományos pályáról, a második világháború után a moszkvai magyar követség kultúrattaséja volt, Szekfü Gyula, az első magyar követ mellett. Csak onnan ismét hazatérve kezdhetett hozzá ahhoz, amit mindig szívesen csinált volna, a tudományos kutatáshoz.

Néhány évig a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének a kutatója volt, bekapcsolódott az I. Tóth Zoltán vezette nemzetiségi munkaközösségbe, amely a történeti Magyarország egyes nemzeteinek a fejlődését kívánta bemutatni a XVIII. század végétől az állam felbomlásáig. A kárpát-ukránokkal és a szerbekkel foglalkozott, mindkettőről alapos előtanulmányt készített, s ezek meg is jelentek. Ez azonban számára voltaképpen megint mellékvágány volt, hiszen a feudális korszak iránt érdeklődött továbbra is a leginkább.

Amikor 1957-ben a kelet-európai történeti tanszék vezetője lett, lehetségessé vált, hogy visszatérjen ehhez a kedvelt korszakához. Már említett széles érdeklődése több irányba is vitte kutatásait. Sokat foglalkozott II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár kapcsolataival, számos újabb levéltári forrást tárt fel ehhez a kérdéshez. Egy másik, ettől meglehetősen eltérő vonalon a magyar őstörténet problémáiba is belebonyolódott, a kelet-európai síkságon visszamaradt magyar törzsekkel és azok feltételezhető utódaival, a mescserekkel (mizserekkel) kezdett foglalkozni, ebből a témakörből is több tanulmánya jelent meg, előadást is tartott a Magyar Nyelvtudományi Társaságban. De foglalkozott a kárpát-ukránok XVII. századi áttérítésével az unitus egyházba. Két publikációját pedig az 1849-es cári intervenciót tárgyalta, újabb forrásokat mutatva be.

Elméleti-módszertani kérdések iránt is érdeklődött, erről is kiadott egy népszerű könyvet, ebben sok, szakmailag izgalmas kérdést vetett fel. Az 1975-ös, San Franciscóban megtartott nemzetközi történész kongresszuson előadást tartott az oszmán birodalom államának jellegéről, ezzel már az előzetes hazai megbeszéléseken is nagy vitát váltott ki.

Az 1965-ös bécsi történész kongresszusra készített tanulmánykötetben jelent meg igen érdekes tanulmánya, amelyben a kelet-európai fejlődés fő vonásait jellemezte egészen egyéni felfogásban, azt mutatta ki, milyen – koronként változó – alrégiókra, fejlődési típusokra lehet a szélesen értelmezett Kelet-Európát felbontani.

Ez a tanulmány az első, elméleti alapvetése lett volna annak a nagy munkának, amelyen élete utolsó éveiben dolgozott: Kelet-Európa feudális-kori történetének szintézisét akarta ebben megírni,

mintegy életművének megkoronázásaként. Ezt azonban, sajnos, már nem sikerült megvalósítania.

Jórészt nyilván azért, mert 1957-től (sőt részben már 1953-tól) energiája nagy részét, mondhatni javát az oktatásra fordította. Negyedszázadon át nevelte a budapesti egyetem történetész-hallgatóit, biztatta őket a tudományos munkára, fáradhatatlanul rendelkezésükre állt, ha kérdéseikkel hozzá fordultak. És nemcsak a hallgatók, – kollégái, ifjabb pályatársai ugyancsak sok hasznos tanácsot, ötletet, témát kaptak tőle. Kivételesen nagy tárgyi tudására épülő szakmai ismereteit bőkezűen szórta szét másoknak, segített, előmozdított, s mások sikereinek, eredményeinek éppúgy tudott örülni, mint sajátjainak.

Szélesen tájékozott tudós, rátermett nevelő, oktató, mindig szolgálatkész barát és jóakaró volt, egész életén keresztül. Tanítványok és hálás kollégák serege őrzi emlékét. Többet adott, mint amennyit kapott, de önzetlenségét, derűs egyéniségét ez sem tudta megrontani. Akiknek megadatott, hogy személyesen ismerhették, élvezhették egyéniségét és ismereteit, okulhattak belőle, mindig úgy őrzik meg képét, hogy tudósnak, tanárnak és embernek egyaránt kiváló volt.

Niederhauser Emil

Kemény G. Gábor (1915–1981)

Udvariassága, előzékenysége, beszédmodora, külső megjelenése, precizitása, kiváltképp pedig a forrásfeltárást és a bibliográfiai gondosságot mindenek elébe helyező tudományos tevékenysége barátainak, ismerőseinek, pártfogoltjainak széles körét egy jó értelemben vett régibb emberi és történetírói stílusra emlékeztette, de ha jobban belegondolunk, rá kell jönnünk, hogy egyike volt kora legkorszerűbb magyar tudósainak. Történészként az interdiszciplinaritást képviselte, hiszen munkásságában az irodalomtörténet, a bibliográfia, a könyvtártudomány, a jogtörténet markánsan képviselve van. A dokumentumok mélységes tisztelével és közreadásával a napjainkban ismét divatosá vált örök követelménynek, a történelmi hitelességnek volt következetes képviselője. Témaválasztása szintén a legidősebb volt, szinte valamennyi írását áthatotta a Dunai Munkaközösség 1945-ben általa megfogalmazott programja: „a dunatáji országok és nemzetek kulturális közeledésének és együttműködésének . . . szolgálata, a dunatáji népek tartós megbékélésének és összefogásának érdekében.” S végül abban is korszerű, egy napjainkban egyre jobban érvényesülő irányzat előharcosa volt, hogy a szomszéd népek jobb megismerését szolgáló, az ő felfogásait, érzékenységüket messzemenően tisztelő álláspontját mindig a magyarság féltése, szeretete, a magyar nép „nagy pöre” megnyerésének vágya diktálta, ugyanúgy mint hőse, Mocsáry Lajos tevékenységét, aki bármennyire is bírálta „a nálunk gyakorlatban lévő nemzetiségi politikát”, a magyar nemzet egészét igaztalanul elmarasztaló hangot keményen visszautasította: „Mert éppen azért, mivel én tisztelem minden más nemzetbelinek fajához és nyelvéhez való igaz ragaszkodását, hanc veniam damus petimusque vicissim, s ahhoz, hogy nemzetet insultáljon, senkinek sincs joga.”

Kassán, a magyar etnikum egyik határvidéki központjában született és nevelkedett, majd Budapesten szerzett magyar–francia-történelem szakos tanári diplomát. A születési hely és a tanulmányok így messzemenően alkalmassá tették a magyarországi nemzetiségi kérdés elfogulatlan tanulmányozására. Korán kapcsolatba került a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Kisebbségi Intézetével és a kérdés legjobb szakembereivel. Közreműködött több kelet-európai tárgyú kiadványsorozat és tudományos adatgyűjtemény szerkesztésében (Documenta Danubiana, Századok és tanulások, Szomszédaink – barátaink, a Radisics Elemér szerkesztette Dunatáj.) Tehetsége kibontakozásának eme első szakaszában jelent meg egyik alapvető munkája. *A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918*, (1946), valamint számos értékes tanulmánya a magyarság és a szomszédos népek politikai és irodalmi kapcsolatainak tárgyköréből. A vállalt ügyet a gyakorlatban is szolgálta, így vezetés szerepet vitt a Magyar–Római Társaság és a Mocsáry Lajos Kollégium létrehozásában.

Kemény G. Gábor nevét a hazai és a külföldi tudományos világban a leginkább az általa szerkesztett nagy iratpublikációk tették ismertté és becsültté, így az *1848/49. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről* (1948), mindenekelőtt pedig az *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában* 1952 és 1971 között megjelent öt kötete. Sajnálatos, mondhatnánk

érthetetlen, hogy ebben a fontos, nagy áldozatkészséget igénylő műfajban készült három további szöveggyűjteménye „Iratok az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés történetéhez, tekintettel az 1861–1868 közötti időszak nemzetiségi problematikájára”, az 1906–1918-as időszakot felölelő Bosniaco-croatica szöveggyűjtemény és a Felkai Lászlóval együtt készített „Iratok a magyar felsőoktatás történetéből, 1867–1918” kéziratban maradt. Rokon műfaj a társszerkesztésében megjelent, hét évszázad irodalmi és művelődési kapcsolatait bemutató, ezer oldalas antológia: *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. Ugyancsak a további kutatás nélkülözhetetlen segédletét képezik bibliográfiái és repertóriumai. A legfontosabb a *Magyar Történeti Bibliográfia* 1825–1867. IV., Katus Lászlóval közösen szerkesztett kötete: *Nem magyar népek* (1959), amihez hozzátartozik az V. kötet kéziratban maradt, 48 ezer címfelvételt tartalmazó anyaga. Ide tartozik *A szomszédos szocialista országokban megjelenő magyar nyelvű sajtó bibliográfiája*, az *Irodalom a magyar kivándorlásügy történetének tanulmányozásához*, a *Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke és adattára, 1945–1970. I. Szomszédos szocialista országok* (1974), valamint a hazai nem magyar és a külföldi magyar nemzetiségre vonatkozó cikkeket gyűjtő, általa megindított nemzetiségi dokumentáció.

Mint írásai jelzik, Kemény G. Gábor közel egyformán otthonos volt a magyarországi szlovák, román és délszláv kérdésben, valamint a XIX. és XX. század magyar politikatörténetében, legelmélyültebben azonban a minden bizonnyal szellemi példaképének is tekintett Mocsáry Lajos pályáját tanulmányozta, róla írta 1960-as kandidátusi disszertációját (amelyért – furcsa módon – az irodalomtudomány kandidátusa lett), kiadta Válogatott Írásait (1958), hosszabb életrajzi vázlatát pedig a bukaresti Politikai Kiadó jelentette meg 1972-ben. A nemzetiségek iránti megértés másik nagy személyiségével, Teleki Lászlóval is foglalkozott, többekkel közösen adta ki Válogatott Munkáinak két kötetét (1961).

Az értékes tudományos publikációk mellett föltétlenül meg kell említeni Kemény Gábor tudományos szervezői tevékenységét is. Számos vállalkozás, munkacsoport köszönhette létét és eredményeit elsősorban az ő energiájának, mozgósító erejének, számos kutató pályá kapott tőle indítást, állandó ösztönzést, publikációs lehetőséget. Az Akadémia több munkabizottságának volt tevékeny tagja, társadalmi szervezetek vezetőségi tagja, két fontos tudományos intézménynek (az Országos Széchényi Könyvtárnak és az MTA Irodalomtörténeti Intézetnek) vezető munkatársa. A Széchényi Könyvtár, ahol 1945-től szinte haláláig dolgozott, második otthonává is vált, ahol általában sikeresen tudta összeegyeztetni saját kutatásait az intézeti feladatokkal, egyszerre volt használója, fejlesztője és szinte nélkülözhetetlen szakembere a hungarológia és a Dunatáj eme egyedülálló gyűjtőhelyének. Sokoldalú és nem szokványos életművét közeli ismerői mélységesen tisztelték, sajnos azonban az emberi irigység, féltékenység és rosszindulatú lekicsinylés időnként megkeserítette életét, félremagyarázta e sok eredményt hozó kvalitás sajátos alkatát és munkásságát. Vigaszt nyújtott viszont számára a sok hazai és külföldi elismerés, a Munka Érdemrend Aranyfokozata, s még inkább a barátok, tisztelők, köztük a szomszédos országokban élő magyarság kitűnőségeinek őt körülvevő köre, a gyakori látogatások, valamint a külföldi meghívások és ottani előadásainak meleg fogadtatása.

A megfeszített munka, a vállalt feladatok nagysága és nehézsége, a dunai megbékélés útjának rögzítése, az életét végigkísérő nehéz történelmi idők nem tették lehetővé, hogy elég ideje legyen a maga elé kitűzött munka befejezéséhez, az előtanulmányokon és az óriási adatgyűjtésen alapuló összegezés elkészítéséhez. „Így tűnt el egy gondolat” volt a címe első munkájának, a felvidéki magyar irodalom történetét feldolgozó doktori disszertációjának. Ha az általa feltárt források felhasználásával, az ő nyomdokain haladva munkásságának és felfogásának lesznek hazai és külföldi folytatói, akkor remélhetjük, hogy Kemény G. Gábor életének fő céljából, a magyarság és a szomszédos népek érdekeit összeegyeztető dunai megbékélésből nem lesz eltűnt, elveszett gondolat.

Jeszenszky Géza

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Ж. П. Пах:</i> Коммерческий дух и венгерский национальный характер.....	373
<i>Б. Кёпечи:</i> Посол Ракоци в Риме	404
<i>С. Эдди:</i> О чём свидетельствуют данные статистики экспорта 1882—1913 гг.: Венгрия действительно оказалась только «кладовой» Монархии?.....	416
<i>М. Ормош:</i> Железная Гвардия.....	426

СООБЩЕНИЯ

<i>Р. Пражак:</i> О нескольких вопросах датировки и типологии легенд о первых венгерских святых 11-ого века	444
<i>И. Липчеи:</i> Союз венгерских грядущих Румынии (MADOSZ) и Фронт земледельцев Frontul Plugarilor) 1935—1944	458

ДИСКУССИЯ

<i>Э. Фюгеби:</i> Королевская должность или феодальный лен?	483
---	-----

МАСТЕРСКАЯ

<i>В. Эндреш:</i> Материалы к возникновению промышленного переворота.....	510
---	-----

ПЕРВЫЕ СТАТЬИ

<i>Е. Бока:</i> Посольство маркиза Шарлса де Ферриол на Порте (1699—1703 гг.).....	519
<i>Г. Немет:</i> Автономия сельского городка Сиксо в 17—18. вв.	537

ОБЗОР

<i>И. Вида:</i> Первая встреча финских и венгерских историков	550
---	-----

ТВОРЧЕСТВО

<i>Э. Андич:</i> Сечени и Меттерних	560
Библиография произведений Эржевета Андича.....	587
Йожеф Перени 1915—1981	595
Габор Г. Кемень 1915—1981	596

CONTENTS

STUDIES

<i>Zs. P. Pach</i> : Business Mentality and Hungarian National Character	373
<i>B. Kőpeczi</i> : Rákóczi's Emissary to Rome	404
<i>E. Scott</i> : What do the Export Statistics for 1882–1913 Prove: Was Hungary Really Only the „Pantry” of the Monarchy?	416
<i>M. Ormos</i> : The Iron Guards	426

COMMUNICATIONS

<i>R. Pražák</i> : Some Problems of the Typology and Dating of Legends on the Very First Hungarian Saints in the Eleventh Century	444
<i>I. Lipcsey</i> : The „MADOSZ” and the Plough Front (Frontul Plugarilor)	458

DEBATE

<i>E. Fügedi</i> : Royal Office or Feudal Tenure?	483
---	-----

WORKSHOP

<i>W. Endrei</i> : On the Origins of the Industrial Revolution	510
--	-----

FIRST STUDIES

<i>É. Bóka</i> : Marquis Charles de Ferriol's Mission at the Sublime Porte	519
<i>G. Németh</i> : The Autonomy of Oppidium Szikszó in the 17–18th Centuries	537

OBSERVER

<i>I. Vida</i> : The First Meeting of Finnish and Hungarian Historians	550
--	-----

LIFEWORKS

<i>E. Andics</i> : Széchenyi and Metternich	560
A Bibliography of Erzsébet Andics' Works	587
J. Perényi 1915–1981	595
G. G. Kemény 1915–1981	596

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>Zs. P. Pach</i> : Esprit mercantile et caractère national Hongrois	373
<i>B. Köpeczi</i> : L'émissaire de Rákóczi à Rome	404
<i>E. Scott</i> : Que prouvent les données statistiques de l'exportation entre 1882–1913: la Hongrie n'est-elle que „legrenier” de la Monarchie?	416
<i>M. Ormos</i> : Garde de Fer	426

COMMUNICATIONS

<i>R. Pražák</i> : Quelques questions de la chronologie et du classement typologique des légendes des premiers saints de Hongrie du 11 ^e siècle	444
<i>I. Lipcsey</i> : La „MADOSZ” et le Front de Charrue (Frontul Plugarilor) 1935–1944	458

DÉBAT

<i>E. Fügedi</i> : Charge royale ou donation féodale?	483
---	-----

ATELIER

<i>W. Endrei</i> : Éléments sur à l'histoire de la naissance de la révolution industrielle	510
--	-----

PREMIÈRES ÉTUDES

<i>É. Bóka</i> : La mission du marquis Charles de Ferriol à la Porte Sublime (1699–1703)	519
<i>G. Németh</i> : L'autonomie du bourg de Szikszó au 17–18 ^e siècles	537

OBSERVATEUR

<i>I. Vida</i> : La première rencontre entre historiens Finnois et Hongrois	550
---	-----

GEUVRES

<i>E. Andics</i> : Széchenyi et Metternich	560
La bibliographie des œuvres de Erzsébet Andics	587
<u>E. Perényi 1915–1981</u>	595
<u>G. G. Kemény 1915–1981</u>	596

INHALT

STUDIEN

<i>Zs. P. Pach</i> : Der Geschäftssinn und der ungarische Nationalcharakter	373
<i>B. Köpeczi</i> : Rákóczi's Botschafter in Rom	404
<i>E. Scott</i> : Was beweisen die Ziffern der Exportstatistik für die Periode zwischen 1882–1913: war Ungarn wirklich nur die „Speisekammer“ der Monarchie?	416
<i>M. Ormos</i> : Die Eiserne Garde	426

BEITRÄGE

<i>R. Pražák</i> : Einige Fragen der Datierung und der Typologie der Legenden über die allerersten ungarischen Heiligen im 11. Jahrhundert	444
<i>I. Lipcsey</i> : Die „MADOSZ“ und die Pflugfront (Frontul Plugarilor) 1935–1944	458

DISKUSSION

<i>E. Fügedi</i> : Königliches Amt oder Lehen?	483
--	-----

WERKSTATT

<i>W. Endrei</i> : Weiteres zur Entstehungsgeschichte der industriellen Revolution	510
--	-----

ERSTE AUFSATZE

<i>É. Bóka</i> : Marquis Charles de Ferriol's Botschaft an der Pforte (1699–1703)	519
<i>G. Németh</i> : Die Autonomie des Marktfleckens Szikszó im 17–18 Jahrhundert	537

BEOBACHTER

<i>I. Vida</i> : Das erste Treffen finnischer und ungarischer Historiker	550
--	-----

LEBENSWERKE

<i>E. Andics</i> : Széchenyi und Metternich	560
Die Bibliographie der Werke von Erzsébet Andics	587
<u>E. Perényi 1915–1981</u>	595
<u>G. G. Kemény 1915–1981</u>	596

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat közlönye

A szerkesztő bizottság elnöke: Ember Győző

Felelős szerkesztő: Kónya Sándor

Elsősorban Magyarország történetével foglalkozó tanulmányokat tesz közzé, de egyetemes történeti cikkeket is közöl. Elemzi a történettudomány és a történetírás elvi, módszertani kérdéseit. Állandó rovatai tájékoztatják az olvasót a történettudomány eseményeiről, a tudományos vitákról, ülészekokról, történeti kiállításokról, a hazai és a külföldi történeti irodalom termékeiről.

Alapítva: 1867

Magyar nyelven, francia és orosz összefoglalókkal

Megjelenik évente 1 kötet, 6 füzetben

Évi előfizetési díja: 150,- Ft

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál

Budapest, József nádor tér 1. 1051

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Országos Levéltár folyóirata

Felelős szerkesztő: Varga János

Közli a levéltártudományi (levéltártani, levéltártechnikai és levéltártörténeti) és a történeti forrástudományi (paleográfiai, diplomatikai, újkori irattani, heraldikai stb.) kutatások legújabb eredményeit. Tárgyalja e tudományterületek vitás kérdéseit, ismertet levéltári forrásokat és forráscsoportokat.

Alapítva: 1923

Magyar nyelven, francia és orosz összefoglalókkal

Megjelenik évente 1 kötet, 2 füzetben

Évi előfizetési díja: 100,- Ft

Előfizethető az Akadémiai Kiadónál

Budapest, Alkotmány utca 21. 1054

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. V. 3. — Terjedelem: 20.30 (A/5) ív
83.10818 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PK111 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapholtjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 84 Ft

I szám ára: 21 Ft

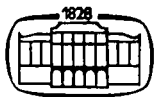
Index szám: 25.812

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
11-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 21,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 84,— Ft

INDEX: 25 812
ISSN 0040—9634

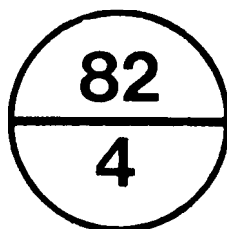

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676
A

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ERTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Granasztói György: A polgári család a középkor
végi Magyarországon

Ádám Magda: A két királypuccs és a kisantant
L. Nagy Zsuzsa: Az Anschluss és a magyar liberá-
lis ellenzék

FIGYELŐ

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXV. ÉVFOLYAM, 1982. 4. szám

Szerkesztők:

GRANASZTÓI GYÖRGY, L. NAGY ZSUZSA, JUHÁSZ GYULA (főszerkesztő-helyettes),
RÁNKI GYÖRGY (főszerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BALOGH SÁNDOR, BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, GLATZ FERENC, HANÁK PÉTER,
IRINYI KÁROLY, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORBÁN SÁNDOR, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI MAGDA,

Sz. ORMOS MÁRIA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Űri u. 51–53. — Telefon: 160-160

Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 84 Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Granasztói György*: A polgári család a középkor végi Magyarországon (Adalékok és
feltevések egy „jóléti” társadalom természetrajzához) 605
Ádám Magda: A két királypuccs és a kisantant 665
L. Nagy Zsuzsa: Az Anschluss és a magyar liberális ellenzék 714

FIGYELŐ

- Tudományos vitaülés Otto Bauer születésének 100. évfordulója alkalmából (*Cs. S.*) 740
Az MTA Történettudományi Intézet hírei (1979–1980.) 750

GRANASZTÓI GYÖRGY

A polgári család a középkor végi Magyarországon*(Adalékok és feltevések egy „jóléti társadalom” természetrajzához)**Bevezetés*

A mindennapi élet számtalan eseménye jelzi, hogy a család eszmefuttatások, viták, vizsgálatok, politikai döntések témája lett. Válságáról éppen úgy szó esik, mint a családi élet reneszánszáról, heves szópárbajok kísérik a család védelmére hozott intézkedéseket, vagy a családi keretek felbomlását helyeslő felfogásokat. Aki azonban módszeresen kíván ezzel a társadalmi jelenséggel foglalkozni, hamar felismeri, hogy a hatalmas, jórészt különféle tudományos kutatások eredményeiként felhalmozott ismeretek bizonytalanságot tükröznek, olyasmit, aminek Engels – L.H. Morgan amerikai etnológust idézve – jó száz évvel ezelőtt már hangot adott: „Ha a távoli jövőben a monogám család nem lenne képes betölteni a társadalom igényeit, akkor lehetetlen előre megmondani, milyen természetű lesz az, amely követni fogja.”¹ Ezzel a bizonytalansággal függhet össze, hogy fokozódik az érdeklődés a család történetisége iránt. Ám a család, mint történeti jelenség kutatása jelenleg még a leíró szakaszban van, hiányzik például egy olyan elmélet, mely a középkori, vagy tágabban a proto-indusztériális családot a maga társadalmi totalitásában állítaná elénk. Ilyen elmélet megalkotása ma kivihetetlennek látszik.

Hogy milyen kezdetleges a család múltjára vonatkozó tudásunk, azt jól érzékelteti, hogy igencsak hézagosak az ismereteink a probléma egyik, aprónak mondható vonatkozásával, a feudális kori magyar polgárcsaláddal kapcsolatban is. Várostörténeti irodalmunk ugyancsak terjedelmes, mégis monográfiáink, összefoglalásaink a polgári családról szinte alig ejtenek szót. A magyarázat talán az, hogy a történeti hagyományok, a történetírói érdeklődés a kutatót a város mint fogalom, mint funkcionális egység, mint „makrostruktúra” vizsgálata felé terelték, terelik jórészt ma is. Kevésbé általános viszont az az érdeklődés, szemlélet, amely a bonyolultabb rétegződés, a finomabb részletek, adott esetben a családok egyediségét és rendszerét lett volna képes feltárni, amely eljutott volna oda, hogy a polgári családot akár valamilyen elméletként, akár a családészmény történetisége formájában, akár tömeges jelenségként állítsa elénk. Az országos, vagy regionális összegező, „makro” leírásoknak ma egyébként is nagyobb az értéke, mint a tematikus vagy helyi mélyfúrásnak. A téma természetéből következik azonban, hogy a most említett típusba tartozó vizsgálódás nélkül a családot rendszerként felfogó kutatás elképzelhetetlen.

A középkori magyar polgári családról készített tanulmány elején fel kell hívnom a figyelmet néhány nehézségre, melyek valamilyen módon korlátozzák mondanivalóm

¹ A család, a magántulajdon és az állam eredete. Bp., 1975. 114.

érvényességi körét.² Először is kutatásomat a téma egyik kiterjedésére szűkítettem: a családdal elsősorban mint tömeges jelenséggel foglalkozom. Nem vizsgálom továbbá behatóan a polgári családot, mint interpretációkat is magában foglaló elméletet, egyáltalán nem érintem azt, miként változott a polgári családra vonatkozó társadalmi tudat az évszázadok folyamán. A polgári család teljes megértéséhez ezek az aspektusok nélkülözhetetlenek. Mondanivalómat mindössze három, megítélésem szerint fontos kérdés köré csoportosítom. Mit lehet tudni a polgári család reprodukciójáról? Hogyan helyezhető el a család a városi gazdasági-társadalmi viszonyok között? Mi az érvényességi köre, térben és időben, a két előző kérdésre adott válasznak?

További megszorítás, azaz korlátozás adódik az általam választott eljárás következtében is. Elemzéseimet különleges forrásokra, Kassa két 16. századi lélekszám-összeírására alapozom. E források egyedülállóak, mert sem Kassán, sem más magyarországi városokban nem ismerünk hasonlókat a 18. századig. A nehézség éppen ritka mivoltukból adódik: az összeírások alapján levont következtetéseimet nem vagyok képes más hasonló jellegű hazai forrásokkal egybevetni. Érvényességük körét tehát egyéb eszközökkel, olykor csupán feltevések segítségével törekedhetek majd megvonni.

1. A család fogalmáról

A Magyar Nyelv Értelmező Szótára szerint a család szó első jelentésében „szülő(k) esetleg nagyszülő(k) és gyermek(ek) rendszerint együtt élő vérségi közössége”. Tágabb értelemben a szó jelölheti a közeli rokonságot, jelentheti vérségi kapcsolat által összehozott nemzedékek sorát, jelölheti még a nemzetséget, háznépet, cselédséget.

Az idézet olyan helyről származik, melyet a közfelfogás „hivatalosnak” tekint. A meghatározásból kiderül, hogy a *család* szó többféle realitást fejezhet ki. Egyrészt, szélesebb értelemben, vérségi kapcsolatokkal összekötött generációk nemzetségének, dinasztikusnak is nevezhető kötelékeit jelenti a fogalom, másrészt, szűkebb értelemben, rokoni szálakkal összefűzött személyek együttélését.

Érdemes megjegyezni, hogy a 17–18. századi angol és francia enciklopédiák értelmezéseiben az együttélés és a rokonság mozzanatai még nem kapcsolódnak össze, a család szó leginkább a rokonok (együtt nem élő) együttesét jelenti, vagy – másrészt – olyan csoportot, amelyben az együtt lakó személyeket nem kapcsolja szükségképpen egybe a vérségi, házassági kötelék.³ Korántsem ez a sajátos kettősség jellemzi a mi régi Pallas lexikonunkat (1893). A Pallas a család fogalmát a jog, ezen belül is a római jog alapján határozza meg, és a fő hangsúlyt a házassági–vérségi kapcsolatokra helyezi. Az együttélés kritériuma zavaros módon illeszkedik a meghatározáshoz, mert a lexikon minden magyarázat nélkül jegyzi meg végül, hogy legtágabb értelemben a cselédeket is a családhoz szokás sorolni. Fogalmi jegyként tehát a Pallasban is megjelenik valahogy az együttélés, de jóval kezdetlegesebb módon nyer kifejtést, mint száz–kétszáz évvel idősebb angol és francia elődeiben.

² Hogy miért tekintem polgárságunkat magyarnak, arról vö. A középkori magyar város. Bp., 1980. („Magyar História”), c. könyvemet. (A kérdésre alább még visszatérek!) Az említett könyvben egyébként e tanulmány néhány gondolatát röviden kifejtettem már.

³ *Flandrin, J. L.*: Families, parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société. Párizs, 1976. 10.

A modern magyar szociológiában az együttélés olyan kritérium, amely csak statisztikai értelemben használatos. Cseh-Szombathy L. elfogadja, hogy családot alkotnak „az együtt élő a) házaspár és nem házas (nőtlen, hajadon) gyermekei: b) házastárs nélküli szülő és nem házas (nőtlen, hajadon) gyermekei”, de leszögezi azt is, hogy az egyébként népszámlálásokra kidolgozott statisztikai családfogalom csak a demográfiai változókra van tekintettel. A szociológus családkonceptiója más, ehhez a statisztikai adatok csak ismertetést szolgáltatnak.⁴

Az új néprajzi lexikon a vérségi és a házassági kapcsolaton alapuló, társadalmilag elismert embercsoportot tekinti családnak, az együttélés kritériumát az ún. „kiscsalád” és „nagy család” leírása kapcsán használja.⁵ Tárkány Szücs E. bővebb kifejtést ad: rámutat a társadalomnak a család szabályozásában játszott szerepére, a család jogi önállóságára, valamint arra, hogy vagyona jogilag elkülönített. Továbbá azt is erőteljesen hangsúlyozza, hogy a család olyan csoport, amely tartósan együtt él.⁶

A magyar történeti irodalomban a városi, polgári család fogalmának értelmezésével kapcsolatban igen tanulságos az a felszólítás, amelyet Szentpétery I. intézett kortársaihoz, s amelynek az a lényege, hogy a nemesi családok mellett polgári és parasztcsaládok esetében is genealógiai kutatásokra kell alapozni a családtörténeti kutatást.⁷ Ez az elképzelés összhangban van a Pallas imént idézett fogalom meghatározásával. Talán Szentpétery hatásának is köszönhetően, harminc évvel később néhány egészen kiváló, a középkori magyar polgárság történetére vonatkozó tanulmány született.⁸ Új és fontos társadalomtörténeti mondanivalójuk többé-kevésbé genealógiai kutatásokon alapszik, ma is követendőnek mondható irányzatot honosítottak meg, ám – bölcsen – megkerülik annak eldöntését, mit is kell családnak tekinteni.⁹ Nem kritikai szándékkal, hanem saját munkám világosabb megkülönböztetése céljából jegyzem meg mégis a következőt: miközben a Szentpétery esetében nyilvánvalóan archaikus, egyoldalúan a genealogikus kapcsolatokra összpontosító családkonceptió adott esetben kiváló, sőt úttörő jelentőségű tanulmányok megszületéséhez vezethetett, kétségtelennek tűnik, hogy a házassági és a vérségi kapcsolatok a feudális kori vezető rétegek gondolkodásmódjában és életformájában (fő-

⁴Családszociológiai problémák és módszerek. Bp., 1979. 30. és 32. Cseh-Szombathy a mai marxista szociológia családkonceptiójának lényegét abban látja, hogy a család és az egész társadalom kapcsolata emelendő ki, a család funkcionális jellegét hangsúlyozza.

⁵Magyar Néprajzi Lexikon. Bp., 1977. 443-ban ('család' címszó).

⁶Magyar Jogi Népszokások. Bp., 1981. 407. Vö. *Fél, E. – Hofer, T.*: Proper peasants. Traditional life in a Hungarian village. Chicago, 1969., *Bodrogi T.*: A néprajzi terminológia kérdéséhez. Ethnographia, 1957. 1–55.

⁷Szentpétery I.: Adalékok a parasztcsaládok leszármazása és története kutatásának módszertanához. *Turul*, 1944–46. 14–19.

⁸Mályusz E. – Budai Farkas László: Tanulmányok Budapest Múltjából. 1963. 153–187., *Kubinyi A.*: Die nürnbergi Haller in Ofen, Mitt. d. Ver. f. Gesch. d. Stadt Nürnberg. 1963–64. Klny., *Surányi B.*: Pozsonyi bíródinasztiák a XIII–XIV. században. Levéltári Közlemények. 1964. 173–186. *Kubinyi A.*: Budai és pesti családok összeköttetései a Jagelló korban. Levéltári Közlemények. 1976. 227–289., *Kubinyi A.*: A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetései tükrében. Levéltári Közlemények. 1971. 204–269.

⁹Fügedi E.: A XV. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp., 1970., ill. uő., részben erre alapozva: Uram, királyom... Bp., 1974. a magyar főnemesség családi kapcsolatait kutatta hasonló eljárással.

nemesség, nemesség, nemzetségi patriciátus és polgári elit) nagyobb szerepet játszottak, mint a szegényebb polgári, nem-polgári és paraszti tömegekében. A polgári család természetének átfogó kutatásához már egyedül emiatt nélkülözhetetlen tehát a paraszti családra vonatkozó eszmefuttatások összegezése is.

Szabó I. a középkori parasztcsaládról mint a helyi közösség legkisebb egységéről beszél, és különösen bőven foglalkozik gazdasági szerepével. A ház, mutat rá, „a parasztfaluban jelképes jelentőséget nyerve, egyesítette a családot, és keretet adott a termelő és fogyasztó közösségnek”.¹⁰ A 16–17. századi jobbágycsaládokra vonatkozó, talán legfontosabb felismerés Veres É.-tól származik, aki kimutatta, hogy ezeket éppen a gazdasági közösség teszi zárt egységgé, létszámukat is az együttélésből fakadó gazdasági előnyök, hátrányok határozzák meg.¹¹

E rövid áttekintés alapján azt a tanulságot lehet levonni, hogy a család fogalma koronként is, tudományszakonként is változik. A vérségi-házassági kötelék, mint a meghatározás alkotórésze, minden megközelítésben szerepel, ingadozó ellenben annak megítélése, fontos körülmény-e az együttlakás. A meghatározások egyéb elemei szemmel láthatóan a korszak és a tudományszak irányultságát tükrözik.

A néprajzi és a történeti kutatások közül, mint arra néhány éve Andorka R. már rámutatott, igen kevés vizsgálta a családok nagyságát és összetételét számszerű adatok segítségével.¹² A várostörténet bizonyos mértékig kivételt képez e jogos kritikai észrevétel alól, hiszen Paulinyi O. már 1958-ban foglalkozott, lélekszámbecslései kapcsán, a középkor végi polgári háztartásnak vagyoni viszonyok szerint változó összetételével.¹³ Család és háztartás fogalma a klasszikus várostörténeti irodalomban ugyan eléggé összemossódik, de főként Németországban, az „államtudomány” (Conring), a „politikai aritmetika” (Graunt), valamint Quételet társadalomstatistikai tanításai nyomán a múlt század végén bámulatatosan sok statisztikai elemzés készült a középkor végi, koraujkori városi összeírások alapján.¹⁴ Nem lehet azonban véletlen, hogy például a németek

¹⁰ A középkori magyar falu. Bp., 1969. 210.

¹¹ A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalomban a XVII. század közepén. Történelmi Szemle. 1958. 423. és uő. Háztartás, telek termelés viszonya a hegyaljai és bodrogi jobbágyszékhelyeken a XVI. század derekán. Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Szerk. Makkai L. Bp., 1966. 367.

¹² Paraszti családszervezet a XVIII–XIX. században. Ethnographia. 1975. 342. Ugyanitt Andorka megjegyzi, hogy Fél E. és Hofer T. 1969-ben közölt adatai Átány lakosainak háztartástípus szerinti összetételéről akkor még szinte kivételeseknek számítottak a nemzetközi irodalomban (l. 6. sz. jegyz.!).

¹³ A Garam vidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a XVI. század derekán. Történelmi Szemle 1958. 351–378.

¹⁴ A továbbiakban ezek közül felhasználtam: Carrière, J.: La population d'Aix en Provence à la fin du XVIIe siècle. Aix-en-Provence, 1958., Schönberg, G.: Basels Bevölkerungszahl im XV. Jahrhundert. Jb. f. Nat. ökonomie u. Statistik. 1883. 344–380., Richter, O.: Zur Bevölkerungs- und Vermögensstatistik Dresdens im 15. Jahrhundert. Neues Archiv f. sächsische Geschichte und Altertumskunde. 1881. 273–289., Buomberger, F.: Bevölkerungs- und Vermögensstatistik in der Stadt u. Landschaft Freiburg-i-Ü. um die Mitte des XV. Jahrhunderts. Bern, 1900., Banck, R.: Die Bevölkerungszahl der Stadt Köln in der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts. Beiträge z. Gesch. vornämlich Kölns und der Rheinlande. Köln, 1895. 298–332. l., Lethmate, F.: Die Bevölkerung Münsters i.W. in der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts. Münster, 1912., Bücher, K.: Die Bevölkerung von Frankfurt-am-Main im XIV. und XV. Jahrhundert. Sozialstatistische Studien. 1. Bd. Tübingen, 1886.,

lendülete még az első világháború előtt alábbhagyott. Valószínű, hogy az első eufória után a kutatók megérezték, egyszerűen képtelenek az efféle adathalmazok feldolgozására.¹⁵ Szükségszerű tehát, hogy a család modern statisztikai vizsgálati módszerei, a történeti demográfia, az ettől később elkülönült családdemográfia, akkor alakultak ki, amikor a társadalomtudományokban általában is tért hódított a korszerű statisztikai szemlélet. A klasszikus iskola művelői hegyeket mozgattak meg a levéltárakban, de adataik kezelésére kezdetleges eszközöket használtak. A mai eljárások sokkal finomabbak ugyan, de a klasszikus és a modern korszak közti különbség mégsem egyszerűsíthető arra, hogy ma fejlettebb adatelemző eljárások állnak rendelkezésre. A változás lényege – erősen leegyszerűsítve – az, hogy ma a társadalomstatisztika a vizsgálatba vont esetek szóródását vizsgálja, ami kapcsolatok, rétegződés, illeszkedések feltárására ösztönözi a kutatót, míg a hagyományos felfogás „a Quételet-féle átlagember” koncepció jegyében átlagolt és százalékot számított. A hagyományos társadalomstatisztikai szemlélet áttételesen az egyöntetűség keresésére ösztönzött, a problémák megoldása céljából lekerekített, a lehető legszélesebben alkalmazható fogalmi meghatározások kialakítását sugallja. Egyszerűbben kifejezve: régen azt nézték, mi a közös a vizsgálandó sokaságban, ma azt kell néznünk, miért és hogyan alkotnak egészt a vizsgálandó egyének, csoportok. (A problémára alább visszatérek!) Ezért Andorkával teljesen egyetértve le lehet szögezni, hogy a család történetiségét, a polgári családot is, csak tömeges mivoltában tudjuk megérteni, amihez viszont bizonyos kérdések és válaszok korszerű statisztikai megfogalmazása elengedhetetlen.

2. A polgári család szerkezete

A családról alkotott modern elképzelések többsége F. Le Play koncepciójág vezethető vissza. Le Play, aki a Code Napoléon alkalmazásának súlyos következményeket tulajdonított, az instabil családban látta az ipari forradalom egyik tragikus következményét. Vele szemben a törzscsaládot állította mintaképül, mert szerinte ez a családtípus jellemezte a régi nyugat-európai társadalmat, egyben ez őrizte, úgymond, az igazi európai kulturális értékeket.¹⁶ Le Play a következőképpen jellemzi a törzscsaládot: Ez a család teljes mértékben az általa birtokolt és nemzedékről nemzedékre szálló házban lakott, maga a ház és a hozzá tartozó gazdasági egység mindig a legidősebb fiú öröksége lett, e fiú

Ott, C.: *Bevölkerungsstatistik in der Stadt u. Landschaft Nürnberg in der ersten Hälfte des XV. Jahrhunderts.* Berlin, 1907., *Paasche, H.*: *Die städtische Bevölkerung früher Jahrhunderte.* Jb. f. Nat. ökonomie u. Statistik. 1882. 303–380., *Eheberg, K. Th.*: *Strassburgs Bevölkerungszahl seit Ende des XV. Jahrhunderts bis zum Gegenwart.* Jb. f. Nat. ökonomie u. Statistik. 1883. 297–314. és 1884. 414–430., *Pirenne, H.*: *Le dénombrement de la population d'Ypres au XVe siècle (1412–1506).* Vierteljahrschr. f. Wirtschaftsgesch. 1903. 1–32. A klasszikus várostörténeti-demográfiai irodalom összefoglalását ld. *Mols, R.*: *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle.* 1–3. k., különösen 2. k. Louvain, 1955. 1–233.

¹⁵ Bücher esetét idézve kitértem e problémára „Mit ad a matematika a történésznek?” című cikkemben. Magyar Tudomány. 1975. 33.

¹⁶ A Code Napoléon vezette be Franciaországban a gyermekek egyenlő öröklését, addig ez nem minden országrészben volt szokásos. Le Play a kiscsaládot tekintette instabillnak és társadalmilag károsnak.

már apja életében részt vett a család, mint üzem vezetésében, míg a fiatalabb fiú- és leánytestvérek a családi jövedelmekből (nem pedig a vagyontól, az alaptőkéből) kaptak hozományt. Így az elsőszülött fiú a házhoz és apja foglalkozásához kötődött, oda vitte feleségét is, vagyis a kifejtett törzscsaládban két házaspár élt. Le Play szerint ez a rend azzal a következménnyel járt, hogy a fiatalabbak szabadabban mozogtak a világban, ám ha netán nem sikerült új törzscsaládot alapítaniuk, a saját család kebelében, természetesen a családfő paternalista uralma alatt, mindig menedéket találhattak. Cselédek a törzscsalád akkor alkalmazott, ha a családtagok munkaereje nem volt elegendő, és a cselédek helyzete alig különbözött a családtagokétól. A törzscsalád tehát, még mindig Le Play-t idézve, a társadalmi béke pillére lehetett.¹⁷

Le Play valószínűleg az egyik legelső és legjellegzetesebb képviselője annak az elképzelésnek, miszerint a család régebben nagyobb volt, mint korunkban, s hogy a kiscsaládot az ipari forradalom teremtette.¹⁸ Kétségtelen, a magyar néprajztudományban és a paraszti családokkal foglalkozó történeti munkákban is viszonylag több szó esik az ún. nagycsaládokról (vagyis azokról, melyekben atyai fennhatóság alatt olykor három-négy generáció tagjai is együtt élnek), mint a szülőpárból és gyermekekből álló kiscsaládokról. Ez azt a látszatot keltheti, hogy „a múltban a parasztháztartások valóban, többségükben ilyen nagyok és bonyolult összetételűek voltak”.¹⁹

1969-ben, egy Cambridge-ben tartott és alig több, mint húsz történészt számláló kollokvium során jutottak először arra a következtetésre, hogy a régi családok sem voltak népesek, átlagosan csak 4–6 főt számláltak. P. Laslett, a kollokvium szervezője és az ott elhangzottakat tartalmazó, azóta nagy port felvert kötet szerkesztője, olyan rugalmas családmeghatározást javasolt, melynek segítségével a kellően részletes lélekszám összeírásokat kiterjedt statisztikai elemzésnek lehet alávetni.²⁰

A Laslett által javasolt meghatározásokat több, mint száz 16–19. századi angliai részletes összeíráson próbálták ki, melyek azt mutatták, hogy a preindusziális családok, amellett, hogy kicsi a létszámuk, csupán a szülőket vagy szülőit és esetleg házasságot még nem kötött egy vagy több gyermeküket foglalják magukban, vagyis magycsaládok. A kiterjesztett, valamint a többmagú (törzs- vagy nagycsaládok) pedig még ritkébbak, mint a jelenkorban. Néhány európai plébániai összeírás adatai, melyeket a kollokvium alkalmából

¹⁷ L'Organisation de la Famille selon le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps. Párizs, 1884. 29–37. Hogy Le Play-nek nem volt egészen igaza, azt P. Bourdieu bizonyította, paradox módon éppen a Pireneusokban, vagyis Le Play kutatásainak egyik fő színhelyén. Bourdieu kimutatta, hogy a törzscsalád tovább élt a Code Napoléon bevezetése után is, a régi szokásjogi örökösödési rendszer erősebbnek bizonyult mint a törvény, azaz itt a kiscsalád nem váltotta fel a hagyományos családformát. Ld. Les stratégies matrimoniales dans le système de la reproduction. Annales. E.S.C. 1972. 1105–1127.

¹⁸ Erre nálunk *Andorka: Paraszti családszervezet*. 341. mutatott rá. Uj. ld. Le Play család-tipológiájának bemutatását is.

¹⁹ *Andorka* i. m. 341. E kérdésben egy új kézikönyv, *Balassa I. – Ortutay Gy.: Magyar Néprajz*. Bp., 1979. 46–48. is igen óvatosan foglal állást.

²⁰ Household and family in past time. Ed. P. Laslett and R. Wall. Cambridge, 1972. Laslett hosszú bevezetésben adta közre meghatározását, mely egy ideográfiái leíró módszerből és egy táblázatos nomenklatúra rendszerből áll. Mindkettőt közli *Andorka* i. m. 344–347. A továbbiakban az Andorka által bevezetett magyar szakkifejezéseket használom.

a Laslett által kidolgozott formulák alapján dolgoztak fel, alátámasztották ezt a megfigyelést, és arra engedtek következtetni, hogy Európában is 4–6 fő a preindusztriális családok átlagos létszáma, szerkezetük pedig szintén egyszerű, csupán a családi magból állnak.²¹

Kassa 1549-ben készült lélekösszeírása olyan részletes a város első negyedében, hogy itt sikerült alkalmaznom a Laslett által javasolt leíró módszert. (A forrásokat az 1. függelékben mutatom be!) A módszer statisztikai természetű, alapegységnek az együttlakók csoportját tekinti, ez a háztartás. A háztartás tagjai között első helyen áll a családfő és felesége, valamint társadalmilag elismert gyermekeik. Második helyen következnek a többi, velük lakó rokonok (ezeket vérségi vagy házassági kötelék köti a maghoz), míg harmadik helyen áll valamennyi szolga és egyéb nem-rokon személy, aki az előbb felsoroltakkal lakik.²² Laslett meghatározása tehát az együtt lakó személyek csoportjából indul ki, ez lényegében a háztartás (több, közös fedél alatt lakó háztartás alkotja a háznépet), magának a háztartásnak a szerkezetét pedig a család szerkezete határozza meg.

A kassai adatok határozottan alátámasztják a cambridge-i kollokvium megállapítását. Az 1549-es összeírás azt mutatja, hogy többcsaládos háztartásból egy sem akadt, a bővebbnek mondható kiterjesztett család-háztartások alig több, mint 3 százalékot tesznek ki. Ez utóbbiakban a házaspár valamelyik tagjának rokona is jelen van, s a kassai családszervezet kétségtelen érdekessége, hogy a rokonok többsége e néhány esetben oldalági, nem pedig felmenő vagy lemenő.²³ A lényeg viszont az, hogy a vizsgálatba bevonható kassai háztartások több, mint 80 százaléka egyszerű, a mag köré szerveződő család-háztartás, melyben rokonok nem élnek. A háztartások átlagos létszáma alig haladja meg a 4 főt. (2. függelék 1. táblázat. Valamennyi önállóan idézendő táblázat ebben a függelékben van, ezért a továbbiakban csak a táblázat számára hivatkozom.)²⁴

Az adatok feltűnően nagy egyöntetűséget sugallnak. Kassán 1549-ben és 1554-ben is a háztartások átlaglétszáma 4–6 fő körül volt, vagyis nincs különbség ebből a szempontból az ismert 14–16. századi európai városi adatokhoz képest (2. táblázat). A

²¹ *Andorka* i. m. 348., 350., 351–52.

²² *Household and family*. 24–26.

²³ Az *Andorka* által leírt két magyar 18. századi községben és a többi európai példában az oldalági rokonok kevéssé jellemzők e család típusra. I. m. 350.

²⁴ Nem kerülhetem el, hogy itt egy személyesebb természetű megjegyzést tegyek. Említett megfigyelésemig már a kassai társadalommal foglalkozó tanulmányaimban eljutottam. Szerepel 1975-ben megvédett kandidátusi disszertációmban, valamint két tanulmányban, melyek közül csak az egyik jelent meg, 1976-ban. (*Die Stadt Kaschau und ihre Bevölkerung im 16. Jahrhundert. Historisch-demographische Mitteilungen*. Red. J. Kovacsics. Bp., 1976. 155–156.) Itt közöltem a most hivatkozott táblázat első változatát. Másik, kéziratban maradt tanulmányom szövegét, mely a kassaiakkal párhuzamos, Sziget mezővárosra vonatkozó adatokat is tartalmazott, átadtam P. Laslett-nek, aki ennek alapján eredményeimet két ízben is használta: *Characteristics of the Western family considered over time. Family life and illicit love in earlier generations*. Cambridge, 1977. 1.2. tábla, valamint *The Stem Family and its Privileged Position. Statistical Studies of Historical Social Structure*. Ed. K.W. Wachtel. New York, 1978. 89. A Laslett-féle közlésekkel kapcsolatban két javítást kell tennem. Az egyik: nem tőlem származik az a megállapítás, hogy a kassaiakkal párhuzamosan közölt szigeti adatok „are regarded as a little suspect”. (A Sziget mezővárossal foglalkozó részeket ld. alább a 627. laptól!). Másik megjegyzésem: a Laslettnél látható arányok a szóban forgó táblázat új változatában módosultak, amiről bővebben l. alább 616–617.

klasszikus várostörténeti felfogás szerint – mint ismeretes – 4–5 fős átlagokkal kell számolni.²⁵ A gondolatot K. Bücher már majd száz évvel ezelőtt kifejtette, amikor arról a *typische Gleichartigkeit*-ről írt, mely a polgári háztartást jellemzi.²⁶ Büchnernek ez a – mint már utaltam rá – Quételet hatása alatt keletkezett felfogása feljogosított arra, hogy egy reprezentatívnek tekinthető polgárlista alapján, a híres 4,68 fős (az 1449-es nürnbergi összeírásból kalkulált) szorzószámot alkalmazva, egyszerű lélekszámbecslést lehessen készíteni.²⁷ A háztartásátlag-szorzószám használata elvileg azt sugallja, hogy minden polgári háztartás többé-kevésbé hasonló (a háztartáslétszámok szórása kicsi), vagyis a társadalom gyakorlatilag rétegezetlen. Minthogy effajta „beszorzásokat” történészeink még a közelmúltban is nagy előszeretettel alkalmaztak, nyomatékosan szeretném hangsúlyozni, az ilyen manipuláció akarva-akaratlanul ideológiai megfontolást takar, a Bücher által képviselt, elavult, 19. századi társadalomszemléletet tartja életben, újítja meg.

A látszat szerint mintha a cambridge-i kollokvium is ezt a szemléletet vitte volna tovább, sőt mintha még a falvakra is kiterjesztette volna. Valóban jelentős, szerencsés, de egyben sajnálatos fordulat történt ekkor.²⁸ Sajnálatos azért, mert az igen sok eredeti adatot, alapvető megállapítást tartalmazó *Household and family* kötetet, különösen pedig Laslettet számos bíráló érte, melyek néhány lényeges újdonságról egyszerűen elterelték a figyelmet. Szerencsés fordulatról ellenben azért lehet beszélni, mert a családtörténet iránt éppen a hetvenes években feléledt érdeklődés a viták következtében fokozódott. Laslett gondolatai tehát végeredményben határozott lökést adtak a modern családtörténeti koncepció kialakításához.²⁹ Ám ez a koncepció, mint látni fogjuk, ma még nem létezik.

²⁵ *Mols*: Introduction 2.k. 100–104.

²⁶ *Bücher*, Frankfurt am Main, 37.: „Die Haushaltung, jener überausdenkbare und schwankende Begriff unserer Zahlkarten, fällt im Mittelalter völlig mit der Familie zusammen. Ihr gehören nur der Hausvater mit Weib und Kindern, und ausserdem die der Familie vollständig eingegliederten Dienstboten und gewerblichen Hilfsarbeiter an.”

²⁷ Bücher felfogását élesen bírálta *Paulinyi*: A Garam vidéki bányavárosok, 367–368. Rámutatott, hogy a háztartás létszáma az általa „plebejus” elemnek nevezett rétegben lényegesen alacsonyabb, mint a „polgárság” körében. Magam egy módszerbeli problémára hívtam fel a figyelmet: Kassán a Conscrip. 1554 és az 1557. évi adójegyzék egybevetéséből kiderült, tarthatatlan a régi gyakorlat, amely szerint minden adófizetőt háztartásfőnek kell tekinteni és „be kell szorozni” egy koefficienssel. (Die Stadt Kaschau. 159–166.)

²⁸ *Laslett* már híres könyvében – *The world we have lost*. New York, 1965. 89–92. – hangsúlyozta, hogy Angliában mindig a magcsalád típusa volt az uralkodó. *Wrigley* is a családnagyság zsugorodásáról ír, amely a 17. században kezdődött volna! (Népesség és történelem. Bp., 1973. 115. Az angol kiadás éve 1969!)

²⁹ A családtörténeti kutatásokban tehát 1972 mondható fordulópontnak (*Household and family*). Ezt mutatják a bibliográfiai adatok is. Két monográfia volt az előfutár: *Goubert, P.*: *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*. 1–2. k. Párizs, 1960. és *LeRoy Ladurie, E.*: *Les paysans du Languedoc*. 1–2. k. Párizs, 1966. Megjelent a *Population in history*. Ed. D. V. Glass és D.E.C. Eversley. London, 1965. – benne *Hajnal* még idézendő tanulmányával. Berkner L. K. alapvető tanulmányai egyidősek a *Laslett–Wall* kötettel: *The Stem family and the developmental cycle of the peasant household: an 18 century Austrian example*. *American Historical Review*. 1972. 398–418. és *Rural family organization in Europe: a problem in comparative history*. *Peasant Studies Newsletter*. 1972. 145–155. Sorban jelentek meg a nagy folyóiratok családtörténeti különszámai: *The Journal of Interdisciplinary History*. 1971. és 1975., *Annales*, E.S.C. 1972., *Annales de Demographie Historique*. 1973. és 1974. *Geschichte und Gesellschaft*. 1975., *Daedalus*, 1977. *American Journal of Sociology*. 1977. 1976. óta jelenik meg folyamatosan a *Journal of Family History: Studies in Family, Kinship and*

Miért nem hasonlítható a Laslett és köre által képviselt felfogás a hagyományos (Bücher és követői) szemlélethez? Mik az említett vita tanulságai? Kezdjük az utóbbi kérdéssel.

A bírálók többsége elismeri, hogy Laslett munkássága elméleti téren azért jelentős, mert a háztartással és a családdal kapcsolatos régebbi elképzelések (mítoszok) történeti kritikájához vezetett, módszertani téren pedig az az eredménye, hogy nagy mennyiségű kvantifikálható adatot halmozott fel. Egy-egy adott közösség háztartásainak szerkezetét különféle jegyzékek (összeírások, adójegyzékek) segítségével, pillanatkép formájában, statisztikai eszközökkel lehet most már vizsgálni.³⁰

A bírálatok a családszerkezet felfogásával kapcsolatosak. Azt vetik a Laslett-tábor szemére, hogy a rokonsági kapcsolatokat és a generációk egymást követését tekinti a családszerkezet döntő kritériumának, amihez másodikként az együttlakás kritériuma járul. Vagyis Laslett azért jutott arra a következtetésre, hogy statisztikai pillanatképeiben a magcsaládok mindig túlsúlyban vannak, mert az általa elképzelt családszerkezet formális, és kevés szempontot vesz figyelembe (csak a statisztikákkal és a család mint elszigetelt egyed fejlődésével foglalkozik).³¹

Laslett legélesebb és legkonceptiózusabb bírálója L. K. Berkner.³² Kifogásai igen súlyosak, érintik a forráskezelés módját, az átlagolás eljárását. Felveti Berkner azt is, hogy vajon a család vizsgálható-e állapotában, továbbá hogy mi az összefüggés a család szerkezete és a termelésben, a társadalmi tagozódásban elfoglalt helye között.³³ Minthogy e kifogások közvetlenül érintik a kassai és a hozzájuk hasonló források elemzését, nem térhetek ki ismertetésük elől.

Demography. A további fontos tanulmánykötetek, monográfiák közül említem még: *Shorter, E.*: The making of the modern family. New York, 1975., The family in history. Interdisciplinary essays ed. by T.K. Rabb and R.I. Rotberg. New York, 1973., Family and inheritance. Ed. J. Goody, J. Thirsk. E.P. Thompson. Cambridge, 1976., *Flandrin*: Familles. (ld. 3. jegyz.). Famille et parenté dans l'Occident médiéval. Red. J. Duby et J. LeGoff. Paris, 1977., valamint *L. Stone*: The Family, Sex and Marriage in England, 1500–1800. London, 1977. A Laslett közreműködésével kiadott két kötetről ld. 24. jegyz., Population patterns in the past. Ed. R.B. Lee. New York, 1977., *Herlihy D. – Klapisch-Zuber, Chr.*: Les Toscans et leurs familles. Paris, 1978. stb. 1975-ig irodalmi áttekintést ad *Hareven T. K.*: Geschichte u. Gessellschaft. 1975. 370–386. Ezt követően ld. The Journal of Family History, valamint *G. L. Soliday*: History of Family and Kinship: A Select International Bibliography. New York, 1920.

³⁰ Ld. *Medick, H.*: The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism. Social History. 1976. 292., *Verdon, M.*: The stem family. Toward a general theory. Journ. of Int. disc. Hist. 1979. 88., *Collomp, A.*: Ménage et famille: études comparatives sur la dimension et la structure de groupe domestique. Annales. E.S.C. 1974. A nem idézett kritikákról vö. *Medick* 292. 5. sz. jegyz.

³¹ *Medick* 294., *Verdon* 88., *Collomp* 779.

³² Ld. fentebb 29. sz. jegyz., továbbá The use and misuse of census data for the historical analysis of family structure. Journ. of Int. disc. Hist. 1975. 721–739. A *Berkner*éhez hasonló élességgel polemizál *Hareven, T.K.* a History and Theory-ban. 1975. 242–251. *Laslett* a *Berkner* által felvetettek egy részére a törzscsalád hipotézisről írt munkájában válaszol, szintén igen élesen (ld. fentebb, 24. sz. jegyz.).

³³ Ilyen tartalmú bírálatnak, mint látni fogjuk, Berkner mellett mások is hangot adnak.

1. Berkner szerint kétséges, valóban Laslett határozza-e meg a háztartás fogalmát. Szerinte gyakorlatilag arról van szó, hogy azt a „blokkot” tekinti háztartásnak, amelyben a rendelkezésére álló egykori lista szerzője elhelyezte az egyéneket. Így a meghatározásban az együttlakást tekinti elsőrendű és valóban döntő kritériumnak. Márpedig – így Berkner – a háztartás aktuális szervezetét egy sor tényező figyelembevételével (közös fogyasztás és termelés, rokonságban lévő csoportok lakóhelyi közössége stb.) alapján lehet meghatározni.³⁴

2. Kérdések, ellenvetések merültek fel a száz angol és a velük együtt vizsgált néhány 16–18. századi európai összeírás hasonló 4–5 fős háztartásátlagai kapcsán. Mit mond az átlag a társadalmi tagozódás kutatójának? Kérdés az is, hogy egy-egy közösségben más közösségekhez képest vajon a reális családok létszámai ugyanolyan csekély mértékben térnek-e el, mint a háztartások létszámai. Másszóval az átlag, az MHS (*mean household size*), nem tükrözi azt, milyen a háztartás szerkezete, például a háztartás létszámának alacsony átlaga nem feltétlenül jelez magcsaládot. Így, bár adott esetben igen egyszerű kiszámítani a háztartások átlaglétszámát, ez a mutató alig fejez ki valamit.³⁵

3. Az átlaglétszám (MHS) értelmezése szorosan kapcsolódik Berkner és a többi kritikus további súlyos észrevételéhez: a családot csak folyamatként lehet szemlélni. Ezúttal Laslett család-tipológiájáról van szó. Az „egyszerű” a „kiterjesztett” vagy „többcsaládos” háztartást Berkner szerint úgy fogják fel Laslették, mintha különböző család-szerkezetek lennének, holott ezek nem típusok, hanem fejlődési fázisok, amelyeken egy adott család fennállása folyamán egymás után végigmehet. Éppen ez az oka annak, hogy a háztartást nem lehet elszigetelt egységként vizsgálni. A család, a háztartás bonyolultsága egyrészt attól a fejlődési szakasztól függ, amelyben éppen található, másrészt függ a családon belüli és a környezetben ható körülményektől. A fejlődési ciklust a következők határozzák meg: a) mekkora a termékenység, a házasság, a halandóság mértéke; mindez kihat a populáció korösszetételére, b) milyenek a kulturális normák, c) milyenek az általános társadalmi folyamatok (industrializáció, urbanizáció stb.). Mindez gyakorlatilag azt jelenti, hogy ugyanaz a család élhet többcsaládos háztartásként, majd – az apa elhunytával – „kiterjesztett” család-háztartásként, átalakulhat „magcsaláddá”, amikor az anya is eltávozik, és magára marad a második generáció. Később viszont, mintegy húsz év múlva, ha majd a harmadik generáció férfitagja megnősül, ismét többcsaládos háztartássá változhat, feltéve, hogy az ifjú házasság nem hagyják el a szülői házat.³⁶

4. Az előbbiekhöz képest kisebb hangsúllyal vetik fel a bírálók azt a szempontot, miszerint a család-háztartás összetételét a vagyoni-társadalmi helyzet is meghatározza. E gondolat igazi kifejtése az 1427-es firenzei catastroól írott könyvben található meg.³⁷

³⁴ Berkner: Use and misuse. 722. és 726–27. Megjegyzi még, hogy a Laslett-féle megkülönböztetés városban (!) helyén való, mert ott valóban több egymással kapcsolatban nem levő és nem is együttműködő háztartás élhet egy fedél alatt (726.).

³⁵ Berkner: The stem family 417. Flandrin 59., Collomp 779–781., Wheaton, R.: Family and kinship in Western Europe. The problem of the joint family household. Journ. of Int. disc. Hist. 19/5. 606.

³⁶ Berkner: Use and misuse. 729. és 736., Stem family. 399 és 405., Hareven 245., Wheaton 606., Collomp 781–82.

³⁷ Berkner: Stem family. 408., Hareven 246. Collomp 780. Herlihy–Klapisch könyvét (I. fentebb 29. sz. jegyz.) részletesen ismertettem Városok és tömegek c. cikkemben. (Történelmi Szemle. 1982.)

Nem kétséges, az utóbbi idők egyik legtanulságosabb módszertani vitája zajlott le egy frissen felmerült, döntően történeti problematika körül. Két egymással kevésbé érintkező, elvileg eltérő álláspont került szembe egymással. Az egyik tábor (Laslett) szerkezetet lát maga előtt, mely annyira elterjedt, hogy viszonylag kevés dolgot, igaz, nagyon lényeges dolgokat, néhány statisztikai természetű, sok évszázadra és Európa több régiójára kiterjedő evidenciát lehet leírni a segítségével. A Laslett-féle koncepció a családot elsősorban mint fizikai reprodukcióra létesült csoportot határozza meg.³⁸

Berkner és tábora a szerkezet elképzelésével a család mint folyamat elképzelését helyezi szembe. Emiatt jelentős fogalmi bonyodalmak keletkeznek, és a kritikák, tanulmányok ellentmondó és kusza szövegeiben a szűkebb szakmai berkeken kívül álló olvasó bajosan igazodik el. Laslett és Berkner felfogása nem kibékíthetetlen, hanem összeegyeztethetetlen. Laslett néhány kritériumra összpontosít, amikkel Berkner a multifunkcionális egységként felfogott családot állítja szembe, mely együtt lakó személyek csoportja, egyszersmind a gyermekek szocializációjának, a reprodukciónak, a termelésnek, az elosztásnak, a fogyasztásnak a csomópontja. A családkoncepció ezáltal jóval tartalmasabb lesz, azonban csökken a széles körű egybevetés lehetősége. Nemcsak a család reprodukciós szakasza (ciklusa), hanem az összes többi szerep is kölcsönhatásban, de mégis eltérő erővel változhat, más-más szakaszon mehetnek át adott időpontban, ezért a történész képtelen arra, hogy minden szerepet egyszerre, folyamatában mérjen, értékeljen és vessen egybe. A széles körű összehasonlítás során tehát a statisztikai evidenciának csak korlátozott értelme lehet.

Az iménti felfogások, a vita végeredményben nem csupán azt mutatják, hogy két egyaránt túlhajtott nézet áll egymással szemben, hanem azt is, hogy a társadalomtudományok, mint fentebb is hangsúlyoztam, ma alkalmatlanok olyan családkoncepció kidolgozására, amelyet a történettudomány is átvehet. E súlyos negatívum ellenére sem lehet kitartani – a „jobb nincs!” érvével – a hagyományos gondolkodásmód mellett. A Bücher-féle felfogás illúzióra épül, arra, hogy a számok, mint magukért való tények, a fogalmi úton meghatározott családot társadalomtörténeti teljességgként fejezik ki. Ebben a tekintetben Laslett is, Berkner is, új szemlélet képviselői. Egyrészt kevesebbet várnak a statisztikai eszközökkel kifejezhető realitásoktól (tisztában vannak a mérhetőség korlátaival), másrészt fejlett módszereket használnak a tömeges jelenségek elemzésére. A szűkebbre vont keretek között – a statisztika immár csak a megismerés egyik kiterjedése – sokkal teljesebb, gazdagabb értékelésre törekcsenek.

Végül két megjegyzés: a modern statisztikai felfogás a családot rendszerként jeleníti meg. Ebben az esetben a fogalmi meghatározásokra változatlanul szükség van ugyan, ám azok többé nem végcélok, hanem inkább kiindulópontok, közbelső állomások. A figyelem eltolódik, a fogalmi meghatározás nem egy esetben feltevessé válik, melyet a rendszer vizsgálata során újból és újból ellenőrizni, adott esetben módosítani kell. Másfelől azonban a család nem fogható fel pusztán rendszerként, sőt nem tekinthető sajátosan gazdasági, etikai, jogi, kulturális egységnek sem. A család végső soron az egyének legkülönbözőbb, egymásra ható cselekvéseinek tartománya, az egyén társadalmi életének székhelye. A család, különösen pedig a városi család, az egyén szempontjából folyamatos

³⁸ Verdon 90.

változást, születő és megszűnő, szorosabb és lazább társadalmi kapcsolatokat jelent, rendszernek, egységnek csak ezzel a korlátozással tekinthető.

A kassai összeírások alább következő elemzéseire mindezek alapján a következő gyakorlati szempontokat kell rögzítenem:

1. A polgári család kutatásában a Laslett által kínált értelmezés csupán az elemzés kiindulópontja lehet, nem pedig végcélja.

2. Tisztázandó, mi a válasz azokra a kételyekre, melyeket Berkner fogalmazott meg a kassaihoz hasonló összeírásokkal kapcsolatban.

3. A polgári családot olyan szerkezetként kell leírni, amely magában foglalja ciklikus változásainak lehetséges kereteit.

4. Vizsgálni kell a család-háztartás helyét a városi társadalom egészében.

3. A polgári család-háztartás (Conscr. 1549. I. negyed)

Minthogy kritikussai nem vetették el Laslett tipológiáját és leíró módszerét, a továbbiakban is ehhez igazodom.³⁹ Megismétlem: Laslett nyomán a család-háztartást egyrészt együtt lakó személyek csoportjaként fogom fel, másrészt a csoport magjának azt tekintem, amelyet házassági-vérségi kötelék fűz össze. A Conscr. 1549 pillanatfelvétele az egyszerű család-háztartás nagy fölényét sugallta. Kérdés, lehet-e következtetni a polgári család változásaira (fejlődési ciklusok)? mi jellemzi a polgári háztartást? mi az értéke a város egyetlen negyedére vonatkozó részletes összeírásnak (a forrás validitása és reprezentatív volta)? meddig nőhet a polgári háztartás?

3.1. A család mint folyamat

Elvileg azt kell eldönteni, hogy a kassai egyszerű család-háztartások átalakulhattak-e többcsaládos család-háztartásokká, más terminológiával kifejezve törzscsaláddá vagy nagycsaláddá. (A két terminológia nem fedi egymást egészen!) A vita tanulsága szerint a százalékarány nem mond sokat, és sajnos pillanatfelvételünket nem követte másik. Felvethető, talán nem is szükségszerű, hogy a családok óriási többsége 1549-ben éppen a magcsalád fejlődési szakaszában volt.⁴⁰ Az is felmerül, tisztázandó lenne, milyen család-típust tart a társadalom kívánatosnak. Lehetséges, hogy miközben a pillanatfelvétel az egyszerű család-háztartás túlsúlyát mutatja, a polgárság a gazdagok felé néz, és azt látja, hogy az elit összetett család-háztartásokban él, ezért maga is ilyen szeretne létrehozni.⁴¹

³⁹ Berkner: Use and misuse. 729. is hangsúlyozza, nem ellenzi a Laslett-féle osztályozást.

⁴⁰ Berkner: Stem family. 406–407.

⁴¹ Az előbbinél bonyolultabb problémáról van szó. Felvetődik, szükségszerű-e, hogy egy városban minden réteg az elit preferenciáit kövesse. Ezzel egyben elhatárolom magam Wheaton: Family and kinship megállapításaitól (610–612.).

⁴² Az egyetlen, általam korábban többmagúnak tekintett forma leírása a forrásban kétes, ezért *in extenso* közlöm:

*in domo Hanrosné
Sebastianus
uxor
Angaliza cum filiabus 2*

Forrásunk válasza egyértelmű: a kassai család kiscsalád. A következtetést több körülmény mérlegelése alapján lehet levonni. Mint már láttuk (1. táblázat), az egyszerű család-háztartás mellett csak a főként oldalági rokonnal kiterjesztett formának volt némi jelentősége, többmagú család-háztartás nem fordul elő.⁴² Ebbe a fejlődési szakaszba tehát mintha a családok egyszerűen nem jutottak volna el.⁴³ Ez azonban csupán gyakorlati megfigyelés.

A kiscsalád forma általános voltára lehet következtetni abból is, hogy az összetettebb formát a család elméletileg sem érthette el. A család növekedésének a társadalmi körülmények minden korban és minden közegben határt szabnak, amelyen túl nem képes terjeszkedni.⁴⁴ A számok oldaláról nézve a kassai családok szerkezete akkor változott volna lényegesen, ha elvileg legalább a törzscsaládi forma megvalósul. Ennek azonban jóformán még a nyomait sem találjuk, hiszen házas gyermekével élő magányos szülő mindössze két háztartásban fordul elő. A család átlagos összetétele (2. táblázat), amely gyakorlatilag valóban a szülőkből és a gyermekekből álló magra szűkül, ugyanezt támasztja alá. Három generáció együttélésére pedig csupán két esetet találhatunk (3. táblázat).

A kiscsalád szerkezetét esetünkben döntően meghatározza, hogy kevesebb utódot nevel fel, mint amennyi a polgári lakosság létszámának akárcsak fenntartásához is elegendő lenne. Bár a gyermektelen családok alig tesznek ki 20 százalékot, a nemek és a korcsoportok alapján végezhető egybevetésből kiderül, hogy olyan családokban, amelyekben serdült fiú élt, nem vagy alig fordul elő az 5–12 éves korcsoportba tartozó gyermek, vagy serdült leány. (3. függelék 2. pont. A korcsoportokról ld. alább!) Az összeírt gyermekek mintegy 38 százaléka élt többgyermekes (3 vagy több gyermek) családban.⁴⁵ Másként kifejezve, az 1–2 gyermekes családok aránya 81,4 százalék.

Az összeírás adatai segítségével készíthető demográfiai modell azt sugallja, hogy a természetes növekedés elméleti rátája negatív. Változatlan körülmények mellett az

A két leányával szereplő Angaliza asszonyról nem világos, hogy rokona-e Sebastianus feleségének. Minthogy ezt a körülményt 1976-ban elmulasztottam mérlegelni, korábbi cikkem és a Laslett által is közölt vonatkozó adatom téves! Az újbóli ellenőrzés után egyébként az 1. táblázat néhány további adatát is javítottam! (Vö. fentebb 24. sz. jegyz.)

⁴³ A „többcsaládos” fázis intenzív jelenlétére már a típus 20–40 százalékos előfordulása alapján következtetni lehetett volna. Vö. *Andorka* 350–351.

⁴⁴ *Verdon* 91.: „A residential group changes its composition over time, but, in a comparative perspective, the group's composition rarely surpasses a certain level.”

⁴⁵ Ezek az arányok érdekes, bár inkább csak távolról orientáló megvilágítást kapnak néhány mai magyarországi adat fényében. 1970-ben a) a gyermektelen házaspárból álló családmagok aránya 22,5 százalékot tett ki a családmagok között. b) Az 1–2 gyermekesek aránya 86,6 százalék a gyermekesek között. A két aránnyal kapcsolatban Cseh-Szombathy megjegyzi, hogy ad a) Az 1970-es adat a népesség elöregedésével, az idősebb korcsoportokhoz tartozók számának és arányának növekedésével függ össze; ad b) a születésszám csökkenése és alacsony szinten való stagnálása a családok gyermekszám szerinti megoszlásában érzékelteti hatását. (A mai magyar család legfőbb jellegzetességei. *A változó család.* 34–366.) A kassai adatokkal való közvetlen összehasonlítás két okból eleve lehetetlen. Egyrészt 1970-ben a gyermekek korhatárát 15 éves kornál vonták meg, míg 1549-ben akár 30 évesek is lehettek közöttük, másrészt 1549-es adatainkból hiányoznak az 5 évnél fiatalabbak. Mégis, ha meggondoljuk, hogy a két eltérés valamilyen kiküszöbölése elvileg a különbségek csökkenését, az arányok kiegyenlítődését eredményezné inkább, akkor annyit talán meg lehet kockáztatni, hogy az idézett adatokból ítélve a kassai polgárság nem lehetett a természetes demográfiai növekedés állapotában.

1. negyed lélekszáma már 88 év alatt a felére csökkent volna. (3. függelék 3. pont.)⁴⁶

A családi ciklus és a reprodukció eddig látott kassai sajátosságai mellé kell állítani azt a megfigyelést is, hogy az első házasságukat kötő nők és férfiak átlagos életkora között nagy a különbség. Sajnos, forrásunk a lakosság kormegoszlásával kapcsolatban csak egyetlen megkülönböztetést tesz, a gyermekek között elkülöníti a serdülteket és a kiskorú gyermekeket. (L. 1. függelék!) Jóllehet a korhatárokat a forrásból nem sikerült megállapítani, megítélésem szerint ez a megkezdett 13. évnél lehetett.⁴⁷ A gyermekek alacsony száma alapján egyébként az a feltevés, hogy a legkisebbeket nem írták össze. Európai városi összehasonlító adatok és a halandósági tábla segítségével készített becslés egybehangzóan azt jelzi, hogy az 5 évesnél fiatalabbakról lehetett szó, akiknek száma így, hipotézisem szerint nem lehetett magas.⁴⁸

Valóban szerencse, hogy az összeírás készítője ebben a városnegyedben külön választotta a két korosztályt (4. táblázat). Másként nehéz lett volna kideríteni, miért számoltak össze 91 fiút és csak 46 leányt. Az aránytalanságot a serdülteknél (nagykorúaknál) kimutatható eltérés magyarázza, mert a serdült lányok száma jóval alacsonyabb, mint a fiúké, miközben a kiskorúak nem szerinti megoszlása nagyjából egyformának látszik.⁴⁹ Minthogy a kiscsaládi formából Kassán általában nem volt továbblépés összetett családforma felé, a polgárgyermekek, legkésőbb házasságkötésük alkalmával el kellett, hogy hagyják a szülői házat. Az első házasság kötéskor jellemző nemenkénti átlagéletkorra csupán feltevések útján következtethetünk. Az először házasulandó fiúk valószínű átlagos életkorát a magyarországi városi viszonyok ismeretében 28–30 évre lehet tenni.⁵⁰ Ebből

⁴⁶ Az említett demográfiai modell elkészítéséhez a következő publikációkat használtam: Köves P.–Párniczky G.: Általános statisztika. Bp., 1973. 741–745., Acsády Gy.: A középkor magyar halandóságra vonatkozó paleodemográfiai kutatások eredményei. Történeti-statisztikai évkönyv 1964–64. Bp., 1965. 21–22. és 29–31., Dupaquier, J.–Demeut, M.: Ce qui fait les familles nombreuses. Annales E.S.C. 1972. 1025–1045. (különösen a 1035-től!), Térissse, M.: A propos de démographie médiévale. Annales. E.S.C. 1975. 680–683., Devroey, J.–P.: Les méthodes d'analyse démographique des polyptiques du Haut-Moyen Age. Acta Historica Bruxellensia. 1981. 81–88. Megjegyzem, hogy a Térissse által adott halandósági tábla részlete némileg eltér az Acsádyétól, ám ugyanakkor azt fejezi ki mégis – éppen Nemeskéry–Acsády eredményeire hivatkozva –, hogy gyakorlatilag ez a fajta halandóság jellemezte egész Európát a 10. és 18. század között. (681.).

⁴⁷ A budai jogkönyv két esetben 12 éves korban határozza meg a kiskorúság határát. (Das Ofner Stadrecht. Hrsg. K. Molloy. Bp., 1959. 295. cikk, 371. cikk a 157., ill. a 181. l-on. Az előbbi cikkely 10 és 12, az utóbbi 12 és 14 évben szabja meg a határt, az alacsonyabb korhatárt a leányokra értve!) A Hármaskönyv szerint törvényes (serdült) korúak azok a férfiak és nők, akik 12 évesek. (Bp., 1897. I.r. III. cím a 195. l-on.)

⁴⁸ 3. függelék 1. pont. A függelék elkészítéséhez használt irodalomra vonatkozóan l. fentebb, 15. sz. jegyz.!

⁴⁹ A kiskorú fiúk javára mutató egyébként is csekélyebb többlet feltehetően kiegyenlítődik az „ismeretlen neműek” köréből.

⁵⁰ A 15. század első fele, a céhes keretek fokozatos megmerevedése óta ennyi idő telt el, mire egy mesterlegény, az inaskodás éveit is beszámítva, önállósította magát. Hasonlóan hosszú idő telt el, mire egy jobb- vagy jó módú polgárfiú abbahagyta egyetemi tanulmányait (Szűcs J.: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp., 1955. 150–154., Budapest története. 2.k. Bp., 1973. 182. szerző Kubinyi A.).

kiindulva Kassán az első ízben házasságra lépő leányok átlagos életkorát 19–21 évre becsülhetjük.⁵¹ Vagyis nagy a korkülönbség a házassélek között.

Összegezve, Kassa 1. negyedében, 1549-ben a következő körülmények befolyásolták döntően a polgári családok ciklikus fejlődését: A kiscsalád (egyszerű család-háztartás) nem alakult törzs- vagy nagycsaláddá (többszörös család-háztartássá); a gyermekek kis száma miatt a család nem volt képes önmaga reprodukciójára; az első házasság kötésekor jellemző átlagéletkor a férfiaknál jelentősen magasabb volt, amiből az következik, hogy a házasságok viszonylag rövid élettartamúak.

3.2. A polgári háztartás

A háztartásnak a családnál magasabb létszáma főként (de nem egyedül!) a férfi munkaerő jelenlétével magyarázható (5. táblázat). A nagykorú fiúk nagyobb száma miatt a férfiak már egyébként is túlsúlyban vannak a családok számottevő részében, a férfiak fölénye azonban az utóbbi körülmény miatt, a háztartás keretei között, még határozottabbá válik (5/b. táblázat). A nagykorú fiúk és a felnőtt férfi szolgák (legények: *servi* és *servitores*) együttes előfordulását kutatva kiderül, hogy inkább ott találni idegen férfi munkaerőt, ahol hiányzik a nagykorú fiú (6. táblázat). Ebből az következik, hogy a polgári család fejlődése – jóllehet nem haladta meg az egyszerű család-háztartás ciklusát – természetesen magában foglalt egy olyan időszakot, amikor a hiányzó gyermeki munkaerőt idegennel pótolták, s az idegen munkaerő elsősorban férfi munkaerő volt. A női cselédek fele ugyancsak gyermektelen háztartásokban található.⁵²

3.3. Az 1. negyed Kassa társadalmában (1549–1554)

A háztartáslétszámok egybevetése alapján végzett becslés próbái azt mutatják, hogy az 1. negyed adatai az egész városra jellemzőek 1549-ben is, 1554-ben is. (4. függelék) A háztartáslétszámok szóródása – az említett próbákkal gyakorlatilag ezt vizsgálom – hasonló.

Nem ilyen egyértelmű a mérések eredménye a háztartások szerkezetének vizsgálatakor. A Conscr. 1549 és 1554 alapján a fegyverképesek (13 éves vagy idősebb férfiak) és a fegyverképtelenek (gyermekek, nők, nőcselédek) háztartásonkénti arányát lehet megállapítani. Ezek az arányok már ingadozást mutatnak az egyes negyedek között is,

⁵¹ Az $x=(ay)/b$ összefüggés alapján, ahol x az első házasságukra lépő lányok, y a házasulandó fiúk átlagos életkora, $a = 29$ serdült leány, $b = 67$ serdült fiú (a 3. táblázat adatai!). x annyi évet jelent, ahányat a serdült–nagykorú korhatárhoz (12 év) kell hozzáadni. Függvénykapcsolatról van szó, amelynek értelmében például 32 éves férfi felesége 22 éves, 30 évesé 20 éves, 28 évesé 19 éves nő lenne átlagos esetben, az első házasságkötés pillanatában – feltételezve persze, hogy a korkülönbség mindig azonos közöttük.

⁵² A női cselédek (*servae*) közül 5 található kiskorú fiú vagy leány mellett (5 háztartásban). Az „egyéb”, meghatározhatatlan helyzetű nők (*mulieres* stb.) 13 háztartásban élnek, s ezek fele (7 háztartás) gyermekes. Mindkét adat megengedi a feltevést, hogy a nők a házi munkákban segítettek. Figyelembe kell venni, hogy a 0–4 éves korúak mellett szintén lehettek nőcselédek, mivel azonban ezt a korosztályt nem írták össze, az együttes előfordulás sem vizsgálható.

valamint a két összeírás között is (7. táblázat). Nem világos, hogy a kassai polgári család szerkezete együtt változott-e a háztartással vagy sem.

Másutt már részletesebb választ adtam arra, mi történt a városban a két összeírás időpontja között, mi okozta a háztartások szerkezetváltozásait. Most a következőket szeretném kiemelni.⁵³

Az 1554-ben összeírt háztartásfők fele 1549 után jött Kassára, a lakosság tehát nemcsak számban gyarapodott, hanem jórészt ki is cserélődött. A változások mélyen érintették a polgárság elit rétegét, a Fő térre több gazdag, jórészt még 1536-ban száműzött polgár családja települt vissza, továbbá jó néhány frissen polgárjogot szerzett jómódú kereskedő is ideköltözött. Háztartásaik népesebbek, mint az átlag.

Kassa polgársága igen rétegezett társadalmat alkotott. E rétegződést a hagyományos – lineáris oksági – leíró eljárásokkal nem lehet bemutatni. Egy többváltozós leíró statisztikai eljárás, a korrespondencia-elemzés segítségével arra az eredményre jutottam, hogy az 1549 után lezajlott, igen jelentős változások ellenére Kassa társadalmi tagozódása mindkét vizsgált időszakban, lényegét tekintve, hasonló jellegű. Kassa központi fekvésű házaiban tömörültek a vagyonos, borral is kereskedő, kalmárkodó, értékes szőlőbirtokokkal rendelkező polgárok népes, több cselédet is magukban foglaló háztartásai, míg a peremrészekben a háztartások létszáma alacsonyabb, és az a benyomás, hogy számos esetben a háztartás azonos a családi maggal. Kassa társadalmát azonban nem lehet egyedül a vagyoni rétegződéssel, és a vele többé-kevésbé egybeeső hatalmi-politikai tagozódással jellemezni. E dinamikusnak nevezhető tagolódás lényeges, de nem kizárólagos. A gazdasági tevékenységek különbségei alapján kirajzolódó másik térbeli rend, melyet funkcionálisnak nevezhetünk, lényegében abból származik, hogy a polgárság egy része, köztük számos kézműves, helyi szőlőjét művelte, míg mások egyedül iparos munkából éltek, vagy olyan tevékenységből, mely helyi földbirtokot nem igényelt. Például a kerékgyártó, varga, lakatos és más mesterek az átlagosnál kisebb adót fizettek, iparukból éltek, nem volt földjük, szőlőjük. Háztartásaikban általában a családfőn kívül legfeljebb 1 fegyverképes, továbbá 2 fegyverképtelen. A szabó, ötvös és más mesterek kétségtelenül vagyonosabbak voltak náluk, földjük, szőlőjük is lehetett, háztartásaikban gyakran fordul elő 3–4 fegyverképes és 4 fegyverképtelen (8. táblázat).⁵⁴

A vagyon nagysága mellett tehát a vagyon összetételének, a kereső tevékenységek jellegének (gyakori a kettős, hármas tevékenység) nagy szerepe volt a polgárság életében. A társadalmat megosztó dinamikus és funkcionális különbségeket a háztartás méretbeli és szerkezeti eltérései is kifejezik, ami fontos körülmény. Az említett többváltozós statisztikai elemzés explicit módon bizonyítja, hogy a polgári háztartás mérete és összetétele kapcsolatban van a város társadalmában elfoglalt helyével.

Minek a mintája, mire példa ezek után az 1. negyed részletes leírása? A kérdésre ismét csak a korrespondencia-elemzés ad választ, méghozzá úgy, hogy a társadalmi tagozódás harmadik kiterjedését állítja elének (az első kettő az imént említett dinamikus és

⁵³ Kassa társadalma (1549–1557) a korrespondencia-elemzés tükrében. Századok. 1980. 616–661. Az alábbiak nem tekinthetők a tanulmány összefoglalásának.

⁵⁴ A táblázat a) és b) része – a létszámmutatókat kiegészítő rangmutatók segítségével – azt fejezi ki, hogy az egyes csoportok között jelentős különbségek vannak, s hogy a helyzetük változik is a két időpont között. A c) rész azt tükrözi, hogy a magasabb adó általában népesebb háztartással párosul.

a funkcionális tagozódás volt!).⁵⁵ A polgári háztartások közti szerkezeti különbségek két szélsőség formájában fogalmazhatók meg, s e végletek segítségével jellemezni lehet az egyes háztömböket.

a) A két összeírás idején vannak olyan háztömbök, amelyek házaiban a háztartások létszáma közepes nagyságú (1549: 3–4 fő, 1554: 4–6 fő), miközben a fegyverképesek és a fegyverképtelenek aránya 1:1 és 1:2 között marad. A tőlük gyökeresen különböző háztömbökben viszont szélsőséges viszonyokat találunk, a háztartások létszáma vagy alacsonyabb, vagy magasabb az átlagnál (1549: 4–5 tagú, 1554: 2 és 6–7 tagú háztartások). De ugyanitt a fegyverképtelenek aránya alacsonyabb, vagy legfeljebb akkora, mint a másik vélet háztömbjeiben.

b) Az átlagos háztartásokkal jellemezhető tömbök házaiban többnyire csak a család-fő és háza népe lakik, míg a másik vélet házaiban adott esetben 2–3 háztartás is előfordul, vagyis az utóbbi tömbökön belül a lélekszám házanként erős ingadozást mutat.

c) Az átlagos háztartások feje gyakran szegényebb iparos: fazekas, bodnár, varga.

A felsorolt különbségek az egész város területére érvényesek, jelen vannak az 1. negyed háztömbjei között is. Az 1. negyed részletes leírása tehát e sommás összegezés, az átlag és a végletek közti ellentét tüzetes értékelését teszi lehetővé. De meg is fordíthatjuk a dolgot: a fentiek ismeretében az 1. negyed háztömbjeinek részletes leírása az egész városra általánosítható megfigyeléseket tesz lehetővé.⁵⁶

Az 1. negyed család-háztartásainak szerkezete láttán azt a határozott következtetést vonhatjuk le, hogy mindkét véletnél, vagyis az átlagos és a szélsőséges méretű (alacsony, valamint nagylétszámú) háztartásokban is, a családi mag egyszerű. A háztartások mérete és szerkezete közti lényeges eltéréseket nem a családi mag szerkezeti különbsége magyarázza. Az ellentét (így az egyes városnegyedek közötti, fentebb említett különbségek is) részben a gyermekek jelenlétéből vagy hiányából (alacsonyabb vagy magasabb számából) fakad, részben pedig abból, hogy a „nem-átlagos” háztartásokkal jellemezhető tömbökben több asszony, nőcseléd, de főként fegyverképes férfi található. Ez a körülmény a részletes forrás validitása mellett szól és nyomós érv. Azt fejezi ki, hogy Kassán, 1549-ben és 1554-ben is, a polgári háztartások magja az egyszerű család volt, s hogy a háztartások létszáma és szerkezete az egyszerű, vagy kiscsalád körül változott.

3.4. A polgári háztartás növekedésének korlátai

Meddig nőhetett a polgári háztartások létszáma? Minthogy szerkezetük szorosan összefüggött a társadalmi rétegződésben elfoglalt helyükkel, a létszám gyarapodása is társadalmi korlátokba kellett, hogy ütközzön.

Ez a probléma a középkori magyar város társadalomtörténetének egyik fő jellegzetességével függ össze, amelyet a számok segítségével csupán érzékeltetni lehet. Hogy milyen jellegzetességről van szó, azt a következő, P. Laslett könyvéből vett, példával

⁵⁵ Kassa társadalma. 637–641. és uo., 11. és 12. ábra. Hivatkozott cikkemben terjedelmi okokból, „A családi ciklus” című elemzést kivonatossan közöltem, a jelen cikkben szereplő alábbi részletek tehát újak, kiegészítik a korábban leírtakat.

⁵⁶ A két egymással ellentétes háztömböt leírtam a P. Laslett által bevezetett ideográfiai rendszerrel. A rajtot l. i. m. 12. ábra (640.)

szeretném megvilágítani. Laslett egy 17. századi angol falu háztartásairól kimutatta, hogy bár átlagosan 4–5 főt számláltak, a lakosság kétharmada az átlagosnál jóval népesebb paraszti és nemesi háztartásokban élt, miközben a mesteremberek, a napszámosok és a szegények háztartásai, bár számosak, csak kevés tagból álltak.^{5 7}

Goodnestone-next-Wingham (Kent, 1676)

	Nemes	Paraszt	Iparos	Napszámos	Szegény	Összesen
Háztartás	3	26	9	12	12	62
Személyek száma	28	151	35	38	25	277
Átlaglét-szám	9,3	5,8	3,9	3,2	2,1	4,5

Az átlagos mérettől való jelentős eltérést az magyarázza, hogy ebben a faluban különböző rendi állapotú, eltérő termelő és fogyasztó tevékenységet folytató emberek éltek egymás mellett. A kassai összeírások más képet mutatnak, a nagy létszámú háztartások itt korántsem játszottak olyan nagy szerepet a társadalmi tagozódásban, ami azzal függhet össze, hogy a magyar város lakóinak rendi állapota egységes volt.

A kassai viszonyok alaposabb megvilágítása céljából most két 15. századi, nyugat-európai városi lélekszám-összeírás adatait használom fel. *Ypern* Flandria harmadik legnagyobb posztógyártó városa volt Gent és Brügge után, így érthető, hogy adófizetőinek kétharmada olyan kézműves, akiknek nagyobbik hányada a szövőiparban dolgozott. 1412-ben, az első felhasználandó összeírás (a továbbiakban *Ypern* 1) készítésekor a város már túlhaladta ipari termelésének csúcsát, lélekszáma is csökkent. A gyors hanyatlás következményeként azután, a 16. század elején *Ypern* végleg elveszítette a posztógyártásban játszott vezető szerepét, egyszerű helyi központtá süllyedt, és sok lakója visszatért a gazdálkodó életmódhoz. Az 1437-ben készült összeírás (*Ypern* 2) pillanatfelvétel e folyamat egyik állomásáról.

A svájci Freiburg 1447. évi összeírása más okból érdekes. Készítői, valóban szokatlan módon, feltüntették, kik azok, akik nem polgárjogú háztartásfők, vagyis vizsgálni tudjuk az egész lakosság (Freiburg 1) és ennek kebelében, külön egy széles réteg, a polgárság (Freiburg 2) háztartás-létszámait. Miért érdekes a megkülönböztetés?

Freiburg szövő- és bőripara, éppen 1450 táján, fejlődésének csúcsához érkezett, a konjunktúra és a munkaerőkereslet sok környékbelit csábított a beköltözésre. A túlnépesedett vidékekről, családotól érkező jövevények száma akkora lett, hogy Freiburg polgársága kisebbségbe került a saját városában. A két adatsor tehát a polgárok és a nem-polgárok közti rendi különbséget tükrözi.^{5 8}

^{5 7} *Laslett*: The world we have lost. 74.

^{5 8} *Ypernre Demey*, J. Proeve tot raming van de bevolking en de weefgetouwen te Ieper van de XIIIe tot de XVIIe eeuw. *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*. 1950. 1031–1048. *Pirenne*, Ypres. (ld. fentebb 14. sz. jegyz.) *Freiburgra Buomberger*, Freiburg–i–Ü. (ld. fentebb 14. sz. jegyz.)

Az Ypernből és Freiburgból származó adatokat a kassaiakkal párhuzamba állítva a következőket lehet megállapítani (9. táblázat).⁵⁹

a) Az ipar eltűnése (Ypern 1 és 2), illetve a „polgári” életforma (Freiburg 2) azzal jár, hogy a leggyakrabban előforduló háztartáslétszám (módusz) viszonylag magas lesz. Márpedig Kassán a módusz meghaladja még a két 15. századi nagyvárosét is.

b) A különféle együttthatók (variációs, lineáris regressziós, korrelációs) finomítják az előbbi következtetést. Kassa 1549. évi háztartáslétszámai Ypern korábbi (Ypern 1), és a freiburgi teljes lakosság (Freiburg 1) tagozódására hasonlítanak, 1554-re azonban mintha az ellenkező végletbe csaptak volna át. Kassán ekkor már a freiburgi polgárság (Freiburg 2) tagozódásánál is szélsőségesebb viszonyok jellemzik a háztartások létszám szerinti megoszlását.

c) A népes háztartások aránya és a bennük élő személyek összlétszáma a két legutóbbi esetben a legnagyobb. Kassa (1554) és Freiburg polgársága (Freiburg 2) abban különbözik a korábbi kassai és a két yperni összeírás polgárságától, hogy háztartásaik átlagléttszáma magasabb, relatív szórása alacsonyabb.⁶⁰ Másrészt a korreláció és a lineáris regresszió mérőszámai lazább kapcsolatot fejeznek ki a háztartás gyakorisága és létszáma között. E mérési eredményeket jól lehet értelmezni a társadalomtörténeti mozzanatok ismeretében. Freiburgban, miként Kassán is, a polgárság vámmmentességet élvezett, nem fizetett súlyos hadiadót, a polgárokat illette a rétek, legelők, erdők stb. földesúri haszon-élvezete. Mindehhez járult jó néhány egyéb jogi-politikai kiváltság, melyek együtt autonómiát biztosítottak a polgári közösségnek. Vagyis számos közvetlen (méretbeli, gazdasági) különbségtől eltekintve, mindkét esetben a rendi jellegű kiváltságok oltalma alatt folytatott kereskedő és árutermelő tevékenység határozta meg a polgári élet kereteit.

Igy kerül új megvilágításba az 1536-ban lefejezett és még 1549-ben is ennek következményeit tükröző Kassa példája is. Paradox módon a tömeges ipari árutermelés Ypern és Freiburg létszámadataiban hasonló következményekkel járt, mint a kassai polgári elit 1536 utáni alapos megrikkítása. A Szapolyai-uralom idején ennek a negatívumnak a következtében az alsó- és középrétegek aránya magasabb lett, aminek jellemző tünete, hogy viszonylag több a kislétszámú háztartás. Ypern visszahanyatlása közönséges középkori várossá, Freiburg furcsa kettőssége mutatja, hogy a „tiszta” polgári életformában az említett rendi jellegű kiváltságok, a helyi autonómia, a szűkebb körzeti központ funkció, a gazdálkodással kapcsolt több irányú termelő tevékenység egy-egy háztartáson belül mint irányzatok hatnak, összefonódnak és egységesülő, de elzárkózó magatartású polgárság kialakulását segítik elő. Kassa és a két nyugat-európai város között az alapvető különbség, hogy míg amott, döntően a gazdasági konjunktúra következtében, az alsó- és a középrétegek nagy létszámemelkedése bontotta meg az egyensúlyi viszonyokat,

⁵⁹ *Pirenne* a 8 fő feletti háztartások számát összevonta, ezért a többi táblázatot is hasonló formában közlöm. A művelet következtében a 4. függelékben közölt megfelelő mutatók értéke némileg változik.

⁶⁰ A relatív szórás (*V*) azt fejezi ki, hogy az egyes létszámgyakoriságok hány százalékkal térnek el a létszámok számtani átlagától.

addig Kassán egy durva külső beavatkozás, az elit réteg eltávolítása, idézett elő, a háztartás-létszámok mint tünetek tekintetében hasonló aránytalanságot.⁶¹

Mindebből az következik, hogy a kassaihoz (1554) hasonló kiegyensúlyozott viszonyok között a polgári háztartások átlagos létszáma viszonylag magasabb, mert az elit háztartásainak száma aránylag nagy. Ellenben az intenzív tömeges termelés megjelenésének, fokozódásának az az elvi következménye, hogy növekszik a kislétszámú háztartások száma, a létszámok relatív szórása, és csökken a háztartások átlagos lélekszáma.⁶²

Az eddigiek a polgári háztartás létszámának lefelé irányuló változásaival kapcsolatosak. Hol van ezek után a polgári háztartás növekedésének felső határa?

1554-ben a legmagasabb háztartás-létszámok kirívóan nagyok, egy-egy 24, 22, 20 majd két 18 tagú háztartás fordul elő, és még 13 tagúból is csak kettőt találni mindössze. Ellenben a 10–12 tagúak száma már összesen tizenöt, a 9 tagúaké pedig húsz. Az öt legnagyobb háztartásról bebizonyosodott, hogy vagy nemesiek, vagy alföldi marhakereskedő polgároké, akiknek életmódja határozottan elütött a többi polgárokétól. (5. függelék 1–5. pont!) Egyébként a nagylétszámú háztartások zöme a Fő tér nyugati házsorban található, vagyis a Felső kapu közelében, a Mészáros utca szomszédságában.⁶³ Ebben a városrészben lakott a legtöbb frissen betelepült nemes és a váradi, pesti, más alföldi mezővárosi származású polgárság színe-java, és itt laktak az alföldi származású mészárosok.⁶⁴ A korszak egyik jellegzetes magyar nagypolgári alakjának, a szegedi Pap Benedeknek a háza például szintén ezen a soron, de kissé délebbre állt.⁶⁵ Szomszédságából többekhez fűzték szoros rokoni, üzleti és baráti kapcsolatok, és a jelek szerint hangadója lehetett ennek a sajátos magyar nemesi-polgári tömörülésnek, amelyben gyakori a népes, 10 főt meghaladó háztartás.⁶⁶

⁶¹ A kassai probléma szociológiai következményeiről az itteninél árnyaltabb képet tudtam adni a korrespondencia-elemzés segítségével. Kassa társadalma. 632–642. és 652–658.

⁶² Hogy mit értek tömeges termelés alatt, kifejtettem „A középkori magyar város” című könyvemben. (181.)

⁶³ E városrész sajátos életformájú lakóit jól el lehetett különíteni a korrespondencia-elemzés segítségével. Kassa társadalma. 645–46. és 15. ábra.

⁶⁴ Így például *Szabó Fülöpnek* 13 tagú háztartása volt. Már 1549-ben is ugyanott lakott feleségével, 5 fiával és egy asszonnyal. Egyébként 1543-ban költözött be Budáról. A makói származású *Vasanto Ferencet* 12 tagú háznépével írták össze stb.

⁶⁵ A középkori magyar város. 246–47. Pap az összeírásokban még nem szerepel, mert csak 1554 őszén nyert polgárjogot. Ekkor hat kezest állított ki maga mellett a szokásos kettő helyett, közülük három nemesi származású, a másik három kalmár. Ubóbbiakból ketten magyarok, egy német. Pap cégvezetőjét, Kalmár Ambrust, akit a források Pap „cselédjének”, „ispánjának” neveznek, szintén Kassára költöztette, aki szintén a Fő tér szóban forgó házsorában lakott. Kalmár Ambrus kezei is ehhez a különleges magyar polgári csoportosuláshoz tartoznak: budai Szabó László, aki 10 tagú háztartás feje, és csupán két házzal távolabb lakik Kalmártól; a hetedik legnagyobb adófizető, szikszói Kalmár Pál, ugyancsak 10 tagú háznépével 1557-ben a legnagyobb adófizető. A harmadik kezes, az előző jegyzetben említett Vasanto Pap Benedek rokona, Kalmárnak pedig apósa. (KVL. Maculatoria. Suppl. H III/2. macul. 9–10. 27. fol. valamint mikrofilmen MOL) 638. sz. film. Papról vö. még *Bálint S.*: Szeged reneszánsz-kori műveltsége. Bp., 1975. 100–102. A Pap családdal kapcsolatban számos további adalékot tartalmaz „A városi élet keretei” c. kézirat munkám is.)

⁶⁶ És ez az a kör, amelyben a fivérsegek, továbbá más, vérégi-rokoni alapon létrehozott vagyontársaságok, közös vállalkozások nyomai bukkannak fel. Így éppen a Pap fivérek, egészen Benedek haláláig (1566) közösen kereskedtek, együtt is laktak, a ház fele-fele arányban képezte

Tanulságos egy másik csoport, a több ízben tanácstaggá választott polgárok háztartásainak vizsgálata is. A gyakori tanácstagokról feltételezhető, hogy olyan személyek, akik sokak szemében tekintélyek, ha másért nem, jómódjuk miatt. Elképzelhető, hogy háztartásaik is, elvileg valamilyen eszményi méret közelében lehettek. Valóban, az 1550 és 1558 között gyakran esküdti címet viselt polgárok átlagosan 6–7 fős háztartás urai, s feltűnik az is, hogy ezek a létszámok alig ingadoznak az átlag körül. (5. függelék 6. pont!) Az 1. negyedben két olyan esküdt lakott, aki már a Conscr. 1549-ben is szerepel. Szabó Balázsnak és feleségének ekkor két kiskorú fia és két kiskorú leánya, a Kassai házaspárnak egy kiskorú fia és két kiskorú leánya volt. Kassai János háztartásában ráadásul még további három férfit, valamint egy negyedik, kiskorú szolgát (*servulus*) is összeírtak. Nem bizonyítékok a felsorolt példák, mégis azt hiszem, indokul szolgálhatnak a feltevéshez, hogy, legalábbis a társadalom „felfelé tekintő” tagjai számára, a többgyermekes egyszerű család-háztartás lehetett az eszmény, jöllehet ténylegesen a családok többsége csak kevés gyermeket volt képes felnevelni.

A legtöbb család-háztartást a polgárság iparos-szőlőbirtokos középrétege számlálta. Ezek létszáma az életforma, a mesterség, sőt az 1549 után egyes ágakban bekövetkezett konjunktúra, a más ágakat érintő dekonjunktúra hatására is eltérően alakulhatott, döntően a család munkaerőszükséglete következtében. A népesebb mesterségek háztartásainak jellemző összetétele (8. táblázat), valamint a korrespondencia-elemzés tanulságai alapján azt a következtetést lehet levonni, hogy a polgári háztartás növekedésének nem egyetlen határa volt. Valójában a csoporttól (céhes kötöttségektől), foglalkozástól és termelő tevékenységtől, olykor a háztartás különleges igényeitől függően is újabb és újabb, egymásra épülő küszöbök rendszerével találkozunk.⁶⁷ A város társadalmát megosztó dinamikus, funkcionális, életformabeli különbségek tehát valóságos normarendszert tarthattak életben, akár jogi-erkölcsi előírások, akár valódi szükségletek formájában. Ugyanakkor Kassán rendi természetű különbségeket tömegesen még nem lehetett ki-

tulajdonukat (a felhasznált forrásokról ld. az előbbi és a 150. sz. jegyzetet!). Mint láttuk, Kalmár „ispán” is a rokonuk volt. Hasonló közösség meglétére lehet gondolni a Vas fivérek esetében is (5. függelék). További jellemző adalék a Palló fivéreké: 1549-ben közös házuk volt a Forgács utcában. A Conscr. 1549 szerint Ferenc itt feleségével, gyermektelenül, de 1 nőcseléddel (lehet, hogy ez kiskorú gyermekük dajkája lett volna?) és 3 férfiszolgával lakott, míg ugyanitt Imre szintén feleségével, kisleánnyal és 6 (!) férfiszolgával szerepel. E kétes esetben – 3b és 3c típusba sorolva – két családnak tekintettem a Pallókat az 1. táblázatban. A Pallók 1544-ben érkeztek Kassára Szikszóról, fivérségük már ekkor fennállhatott, mert a polgárjegyzék közösen jelöli őket: *mercatores*. (Ténylegesen a kapcsolatos két nevet köti össze: *Franciscus Pallo* és *Emericus Somogyi*. Ezután következik a *de Zikzo, mercatores* jelölés. Az esetleges somogyi származás további következtetésekre csábít, de több tényrt sajnos nem ismerek. Vö. KVLt. Stadtbuch. H III/2. pur. 6. fol. 166. A névadás problémáiról ld. alább 631. l-on!). 1554-re azonban a fivérségi társulás felbomlott, Imre már új helyen, a Mészáros utcában lakik, szerényebb körülmények között (adója csekély, a ház is olcsóbb), csupán fia és egy szolga van mellette, Ferenc pedig végleg eltűnik a forrásokból. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a szóban forgó különleges családformát csupán a polgárság bizonyos, körülhatárolható (magyar származású és kereskedő) csoportjában lehet kimutatni, de még itt sem látszik általánosnak.

⁶⁷ E küszöbök meglétét a foglalkozási tagozódás korrespondencia-elemzése igen jól érzékelteti. Kassa társadalma. 649–652.

mutatni. A 13 főnél népesebb háztartások még ritkák, jóllehet már jelen vannak a korai újkori változások előhírnökeiként. Ez az említett létszám lehetett tehát az, amelynél nagyobbra a polgári háztartás korszakunkban csak kivételes esetben nöhetett.

Az előzőek alátámasztják, hogy a polgári háztartás korántsem tekinthető „ártatlan”, afféle „természetes” képződménynek. A polgári háztartás abban az értelemben természetes, hogy növekedését és méreteit ugyanazok a mozzanatok korlátozzák, amelyek a társadalomba illesztik. Ám a polgári család-háztartás maga is küszöb, a társadalmi rangemelkedés döntő lépcsőfoka, amelyen a felnőtt korú városiak többsége nem tudott keresztülmenni. A háztartás tagjai között az idősödő fiúk, olykor lányok mellett ott állnak, várakoznak a férfiszolgák, nőcselédek, más munkaképes személyek is.

Ebből a szempontból Kassa igazi város képét mutatja. Zürich vonatkozó adataival egybevetve azt látjuk, hogy mindkét városban nagy a magányos felnőtt személyek száma, (10. táblázat A zürichi adatok a 15–16 év feletti lakosokra vonatkoznak!)⁶⁸ A jelenségnek az a legkézenfekvőbb magyarázata, hogy a városi élet sok embert vonzott a környékről. Az arányok láttán azonban nem lehet kétséges, többségüknek szinte semmi esélye sem volt arra, hogy családot alapítson a városban, és így a polgári társadalom tagjai közé lépjen.⁶⁹ De a két város egybevetése szembeszökő különbségről is tanúskodik: Kassán a férfiak aránya magas, Zürichben ellenben az egyedülálló nők, ráadásul Kassán, 1549-ben a nem-házas felnőtt férfiak aránya meg is haladja a két zürichi arányt, pedig ekkor még nem normalizálódtak a viszonyok.⁷⁰ A korrespondencia-elemzés segítségével sikerült kimutatni, hogy 1554-ig a kassai bortermelés és kereskedelem fellendült, és a konjunktúrát élvező réteg körében különösen megnőtt a fegyverképes férfiak száma.⁷¹

A polgári háztartás mérete ezek szerint a migrációs hatások következtében is változhatott. A lényegen azonban ez nem változtatott, a polgári háztartás olyan intézmény volt, amely szabályozó szerepet töltött be a társadalom működésében, és ennek következtében a felnőtt lakosság nagyobbik hányada nem élt családi kötelékben.

⁶⁸ A Zürichre vonatkozó adatokat ld. *Hajnal, J.*: European marriage patterns in perspective. Population in history (fentebb, 29. sz. jegyz.!) 116. Az adatok eredeti lelőhelye *Daszynska, Z.*: Zürichs Bevölkerung im 17. Jh. Zeitschr. f. Schweizerische Stat. 1889. 369–415.

⁶⁹ A polgárjog elnyerésének fő feltétele, hogy a jelölt házasságban élő ember, vagyis nő és városi ház birtokában levő személy legyen (avagy nyújtson biztosítékot arra, hogy egy éven belül házasságban lesz). Vö. az 1563. évi kassai Jogkönyv 7. pontját, mely V. László 1453-as oklevelén alapszik (*Osváth, Gy.*: Adalékok Kassa város közigazgatási helyzetéhez és közigazgatási szervezetéhez I. Lipót koráig. Kassa, 1918. 119–120.).

⁷⁰ Az 1554-es adatokból arra következtetnek, hogy ekkor a felnőtt lakosság 60 százaléka, zömmel férfiak, nem élt házassági kötelékben. A Zürichhel való összehasonlítás tanulsága megítélésem szerint az, hogy Hajnal értékelésével ellentétben, az ottani adatok igenis az általa leírt európai késői házasság rendjének tüneteit mutatják.

⁷¹ Kassa társadalma. 651. A Conscrip. 1554 keltének hónapját és napját nem sikerült megállapítanom.

4. A középkor végi magyarországi polgárcsalád feltételezett rendszere

4.1. A kiscsaládi forma elterjedésének jelei

Induljunk ki abból a feltevésből, hogy polgárságunkat a városi élet „érett” szakaszában, vagyis legkésőbb a 15. század első felétől a kassai források nyomán megismert család-háztartás jellemezte.⁷² A megállapítás nem rendkívüli. A középkori Magyarország népességviszonyai kapcsán Györffy Gy. és Szabó I. is azon a véleményen volt, hogy a lakosságot a kiscsaládi szervezet jellemezte.⁷³ A Sopron megyei Keresztúr 1542. évi lélekösszeírása, bár nem részletes, szintén a kiscsalád uralkodó voltára enged következtetni.⁷⁴ Sziget mezőváros (Somogy m.) 1551. évi összeírása ugyancsak hasonlókat mutat (1. táblázat).⁷⁵

A Dunától nyugatra fekvő országrészből származó adatok talán túl határozottan is biztatnak arra, hogy a kiscsalád formáját általánosan elterjedtnek ítéljük, ami azonban a bennünket foglalkoztató probléma túlzott leegyszerűsítését jelentené, mert például az előbbi kiinduló feltevéshez az is hozzátartozik, hogy a polgári család elméletileg sem nőhet összetetté. Sziget mezővárosban alig akad olyan család, amelyben három nemzedék élne együtt, vagyis ott a feltétel valóban kimutatható.⁷⁶ A gyermekszámok és a család tipikus összetétele alapján még az is valószínű, hogy Szigeten a reprodukciós modell a kassaihoz hasonlóan negatív irányú, vagyis a lélekszám természetes fenntartásához kevés a házasulandó kort megélő gyermek (1. és 2/b. táblázat).^{77/78}

⁷² A szóban forgó társadalomtörténeti periódust A középkori magyar város c. könyvemben elemeztem. Vö. különösen 123–151.

⁷³ Györffy Gy.: István király és műve. Bp., 1977. 463., Szabó I.: A középkori magyar falu. Bp., 1969. 210., 213–14. azzal a megjegyzéssel, hogy „A XI–XIII. századokban a kiscsaládok mellett dívott a bővített, nagycsalád rendszere is”. (215.)

⁷⁴ Hunyadi I.: A sopron-megyei Keresztúr lélekösszeírása 1542-ből. Történeti-Statistikai Tanulmányok. 4. k. 1980. 159–173. Itt a háztartások többségében legfeljebb 6 személy volt, de közülük csak egy férfi.

⁷⁵ Szakály F.: Sziget mezőváros (Somogy m.) lakosságának connumerációja 1551-ben. Történeti Statisztikai Kötetek. 1967–68. Bp., 1970. 98–125.

⁷⁶ Szakály természetesen még nem ismerhette a később megjelent Laslett-féle tipológiát, attól eltérő rendszert alkalmazott tanulmányában, ezért statisztikai adatait nem tudtam használni. Az általa közreadott forrást tehát újból feldolgoztam, így az 1. táblázat adatait saját számításaim alapján nyertem.

⁷⁷ Amennyiben sikerül megnyugtató választ adni arra, hogy a török adóösszeírások demográfiai adatai lényeges torzításoktól mentesek, úgy valószínűleg sokkal összetettebb képet fogunk kapni. A délszláv bevándorlás által legerősebben érintett, ugyanakkor a Dunántúlnál gazdaságilag elmaradottabb hódoltsági területeken a nagycsaládi forma például sűrűbben látszik előfordulni. Mintha erre mutató jelek lennének Mészáros L.: Les relations statistiques, démographiques, sociologiques et ethniques des villes-Khas du sandjak de Buda 1542–1562. Historisch-demographische Mitteilungen. N.4. Bp., 1981. 3. tábl. 68. Dávid G. értékes tanulmánya a simontornyai szandzsák 1565. évi defterével kapcsolatban a nőtlen, de még a családi maghoz tartozó férfiak jelenlétét mutatja ki többek között: The age of unmarried children in the TAHRIR-DEFTERS [Note on the coefficient]. *Acta Orientalia*. 1977. 347–357.

⁷⁸ A kereszturi adatok hiányosak, a paraszti család növekedésének elméleti küszöbéről nem adnak felvilágosítást.

Az elégtelen természetes lélekszámnövekedés minden bizonnyal általában is jellemző volt városainkra. Ezzel kapcsolatban két statisztikai adatot ismerünk. Kubinyi A. Buda és Pest Jagelló-kori polgárságának családi kapcsolatait kutatva megállapította, hogy az általa vizsgált 80 esetben az apát többnyire egy gyermeke élte túl, már a két túlélő gyermek is ritka.⁷⁹ Ami igen alacsony szám még akkor is, ha feltesszük, hogy minden apa csupán egy ízben kötött házasságot.

Ha bizonyos fogyatékoságaik miatt ez idő szerint nem is mondhatók perdöntőeknek, hasonló következtetést sugall a történeti Magyarország területén ismert két legrégebb anyakönyv is. Sopronban a külön-külön feljegyzett katolikus, valamint evangélikus házasságok és születések együttesen 1654-től követhetők nyomon.⁸⁰ A házasságokra eső születések száma e források tükrében a 17–18. század fordulóján ugyan némileg emelkedni látszik, de a tízéves átlagok még a 18. század közepén sem haladták meg a 3–4 személyt. Minthogy a város társadalma lényegében megőrizte középkor végi, polgári jellegét, elképzelhető, hogy a születési számok korábban is hasonlóak lehettek.⁸¹ Goubert klasszikus meghatározása szerint a házasságonkénti 5 születés alacsony reprodukciós aránynak számít a feudális kori Európában, márpedig mint látjuk, ez az arány Sopronban jóval kisebb.⁸² Mindenesetre ebből a megfigyelésből ma még csak hipotetikus következtetést lehet levonni.

Mégis két adalék alátámasztani látszik azt a feltevést, hogy középkor végi városainkban a polgárcsalád olyan kiscsalád, magcsalád, egyszerű család-háztartás lehetett, amelyben általában kevés gyermek élt. Feltehető, hogy ebben a vonatkozásban a mezővárosi polgárcsaládok számottevő része is hasonlított rájuk. Még általánosabban: a kiscsaládi forma néhány szerkezeti jellegzetessége (például az, hogy a házasságot kötő gyermek elhagyja a szülői házat), az egykorú paraszti társadalom széles rétegeiben is nyomon követhető. Minél jobban tágitjuk azonban a kört, annál inkább zsugorodik a paraszti, mezővárosi és városi polgári családokat jellemző közös tartalom. A negatív reprodukciós modell már aligha jellemzi a parasztság egészét, sőt – a Szigeten látottak ellenére is – kérdéses, vajon kiterjeszthető-e a sok százra rugó mezővárosi többségre.

A polgári családformával kapcsolatban azt is figyelembe kell venni, hogy a házasságok közti nagy korkülönbség miatt a családok rövid ideig állnak fenn, gyakori az

⁷⁹ 80 apa halálát 115 gyermek élte meg. Budai és pesti polgárok családi összeköttetései. 233.

⁸⁰ A két plébánia anyakönyveinek adatait összesítette *Házi J.* A legrégebb soproni felekezeti anyakönyvek statisztikai táblázatai. *Soproni Szemle.* 1966. 225–236. Száz év alatt az egy házasságra eső születések száma, tízéves bontásban a következő:

1654–1663	2,6	1704–1713	3,2
1664–1673	3,0	1714–1723	3,1
1674–1683	2,6	1724–1733	3,1
1684–1693	2,9	1734–1743	3,5
1694–1703	3,2	1744–1753	3,3

⁸¹ A soproni társadalom szerkezete a 15. és a 18. század között alig változott. *Granasztói Gy.*: Becslés Sopron 16–18. századi lélekszámára. *Történelmi Szemle.* 1970. 324.

⁸² *Goubert, P.*: Beauvais et le Beauvaisis de 1600 és 1730. 32., 33. és 35. (ld. 29. sz.jegyz.)

újráházasodás. Az elit rétegre vonatkozó genealógiai kutatások jóvoltából e jelenségre már régóta számos példát hozott a nemzetközi szakirodalom, s Kubinyi, mint utaltam rá, a tömeges újráházasodás jelenségét a középkor végi Budán is kimutatta.⁸³ A kassai statisztikai vizsgálat eredményeit tehát más, igaz, elsősorban csak jómódú polgárcsaládok életéből vett, szűrőpróbaszerű adatokkal is alá lehet támasztani. Várható, hogy az új statisztikai eljárások segítségével a rövid házasság jelenségét, tömeges mivoltában számos európai városban fogják előbb-utóbb kimutatni, úgy ahogy az nemrég a 15. századi Firenzével kapcsolatban történt.⁸⁴

Máris ismerünk hazai városainkban két olyan tömeges társadalmi jelenséget, amelyek a középkor végi polgári család tipikus kísérői, a házasságok korszakosságát jelző fontos tünetek. Az egyikre Kováts F. figyelt fel először: feltűnő gyorsasággal cserélnek gazdát a polgári kézen levő ingatlanok. Kováts következtetését a pozsonyi, 1439–1517 közötti telekkönyvi bejegyzések alapján vonta le, s mintaszerű elemzéséből választottam ki az alábbi néhány adatot, hogy érzékeltessem a jelenség méreteit:

<i>Pozsony, 1439–1513</i>		
a) az ingatlanok száma		
	1439	1513
Polgári ház	650	767
Szülő	1966	1657
Összes ingatlan	2639	2446
b) az ingatlanokban beírtak száma		
	1439–1513	
Összesen	10 433 személy	

Tehát hetven év alatt egy ingatlan átlagosan négy ízben cserélt gazdát, miközben a szülők száma csökkent (pusztásodtak). Kováts az ingatlanforgalom kísérő jelenségei között említi a nagy bevándorlást (sok új birtokos, frissen felvett polgár neve bukkan fel), valamint a szintén jelentős elvándorlást (az ingatlanadó egy részét a tulajdonosok gyors távozása miatt olykor nem is tudták behajtani).⁸⁵ A Kovátséval egyező következtetésre jutott Kubinyi is a budai, Jagelló-kori polgársággal kapcsolatban, méghozzá úgy, hogy az ingatlanváltozások jelenségét sikerült összekapcsolnia a bomlékony család jelenségével.⁸⁶ A vaskos kötetekre rugó soproni, nagyszombati, kassai telekkönyvi jellegű bejegyzések ugyanezt látszanak alátámasztani, s hasonló következtetést lehet levonni a brassói adó-jegyzékek névanyagának gyors változásából is. Itt az egyik városnegyedben 1475 és 1501

⁸³ Budai és pesti polgárok családi összeköttetései. 232. A régebbi külföldi irodalomból *uő.* idéz a 226.-on.

⁸⁴ *Herlihy–Klapisch*: Les Toscans. (ld. fentebb 29. sz. jegyz.) 508–509.

⁸⁵ *Kováts, F.*: Pressburger Grundbuchführung und Liegenschaftsrecht im Spätmittelalter. Weimar, 1918. Klny. 22., 55. és 59.

⁸⁶ *Kubinyi*: Budai és pesti családok. 233–34.

között az adófizetők száma mintegy 11 százalékkal emelkedett, döntően azért, mert a lakó (házingatlannal nem bíró) adófizetők aránya 1,8 százalékról 9,6 százalékra emelkedett.⁸⁷ E mérsékelt emelkedést sejtető számok mögött valójában igen nagy változékonyság rejlik, amit az alábbi adatok érzékeltetnek.⁸⁸

<i>Brassó, Quartale Porticae 1475–1501</i>		
a) létszámok (személy)		
	1475	1501
Házadót fizet	474	468
Lakó	12	52
Összes	486	538
b) a háztulajdon változik		
1475 és 1501 között		
847 esetben		

E brassói városnegyedben épült ugyan néhány új ház is, a legfőbb mégis az, hogy huszonhat év alatt majd minden lakóház átlagosan egy alkalommal gazdát cserélt, ami szintén igen nagy szám. Figyelembe kell venni, hogy még olyan esetben is a családi élet nagy fordulatáról van szó, amikor ugyanaz a család költözik új lakóhelyre. Megkockáztatható a feltevés, a városi házak Brassóban sem annyira spekulációs okokból cserélhettek gazdát, mint inkább azért, mert a család, mely birtokolta őket, felbomlott. A nagy ingatlanforgalom egyik fő okát ebben a bomlékonyságban lehet keresni.

Ugyancsak fontos tünet az, hogy a családnév, kevés kivételtől eltekintve, nem tudott állandósulni. Minthogy a név nem egyéni, hanem társadalmi alkotás, a névadás módja jellemzi a társadalmat.⁸⁹ Az első hazai összefoglaló névtudományi könyv szerint Magyarországon a 16. században már mind az „úri osztály”, mind a jobbágyok kétnevű, és a megkülönböztető nevek, bizonyos ingadozásoktól eltekintve, öröklődnek.⁹⁰ Márpedig ez az állítás városi polgárságunk egészére nézve éppenséggel nem bizonyítható.⁹¹ A középkori kézműves foglalkozások neve a 17. század elejéig általában nem vált még névhelyettesítő jelölőből családnévvé.⁹² Sőt újabban különböző 16. századi városi adó-

⁸⁷ *Granasztói Gy.*: Társadalmi tagozódás Brassóban a 15. század végén. Századok. 1972. 385–386.

⁸⁸ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*. 3.k. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt. Kronstadt, 1896. 631–638. és 766., 778. alapján.

⁸⁹ Erre itthon *Knieza I.* mutatott rá először: A magyar és a szlovák családnévek rendszere. Bp., 1965. 5. (soksz.)

⁹⁰ *Kálmán B.*: A nevek világa. 3 kiad. Bp., 1973. 65.

⁹¹ Ebben a vonatkozásban a legmesszebb *Mollay K.* ment, aki soproni adatai alapján azt igazolta, hogy a polgárság elit rétegében és a bortermelő középpolgárság köreiben a családnév viszonylag korán, olykor már a 15. század végén (!) kialakult két-három generációra. Középkori soproni családnévek. Bp., 1938. 3. és 18.

⁹² *Székely Gy.*: Középkori kézműves foglalkozások és a családnévek kialakulása. A magyar nyelv története és rendszere. Bp., 1965. 206–210.

jegyzékek névanyagáról is megfigyelték, hogy jól tükrözi a foglalkozási tagozódást.⁹³ Kassán a 16. századi források vegyesen használják a német, magyar és latin nyelvet. Az összeírásokban, oklevelekben, városi könyvekben és másutt nyomon követhető személyek névhasználatára bizonytalan, az adott esettől függően ingadozik.⁹⁴

A gyorsan gazdát cserélő ingatlanok jelensége mellett a bizonytalan névadás is a családok rövid életével, bomlékonyságával függhet össze, jóllehet ma még a kapcsolatot tömeges mivoltában bajos bizonyítani. Más magyarázata azonban nem látszik annak, miért alakult ki olyan későn a nemzedékeken át öröklődő családnév polgárságunk körében.

4.2. A polgári rövid házasság elméleti működése és a reprodukció

Az ún. európai házasság rendjét J. Hajnal írta le ma már klasszikusnak számító tanulmányban.⁹⁵ Ebben a rendben

a) a házasulandó nők és férfiak átlagos életkora egyaránt magas,
b) nagy azoknak az aránya, akik sohasem kötnek házasságot (elsősorban sok a hajadon). Hajnal szerint az így jellemezhető rendszer Európában a Szentpétervár–Trieszt vonaltól nyugatra, nagyjából a 17. század után terjedt el.⁹⁶

Középkor végi városainkban, Hajnal szóhasználatát követve, a házasságok ún. nem-európai rendszere lehetett a jellemző.⁹⁷ („Nem-európai” alatt mindössze azt értve, hogy – Hajnal szerint – a sajátosan „európai” rendet az a.) és a b.) kritériumok határolják le. Más kérdés, hogy e rend megléte a középkor végi Európában azon belül Magyarországon még nem látszik bizonyítottnak, miközben a mi polgári rendszerünkhöz hasonlóak, mint még utalok rá, más európai övezetekben is léteztek.) A magyar polgári rövid házasság elméletileg a következő (természetesen lényegesen leegyszerűsített) feltételek mellett működhetett:

⁹³ Vagyis ebben a forrásfajtában a név a tényleges foglalkozást jelöli: *Gácsová, A.* Eperjes és Késmárk társadalmáról írt tanulmányait ld. *Historický Časopis*. 1970. 372., ill. 1973. 372–73., továbbá *uő.* Bártfáról Spoločenská štruktúra Bardejova v 15. storočí a v prvej polovici 16. storočia. Bratislava, 1972. 119–121. A foglalkozásnév a 16. századi bányavárosokban sem vált családnévvé. Erről *Paulinyi O.* közlését idézem Granasztói. Brassó. 352. 4. sz. jegyz. A nagyszombati adójegyzékekben ugyanez a jelenség még a 18. században is kimutatható, igaz, csökkenő mértékben. Vö. *Kazimír, St.*: Vývoj ekonomicko–socialnej štruktúry mesta Trnavy v poslednej tretine 16. stor. a v 17. stor. *Historický Časopis*. 1970. 48–90.

⁹⁴ Kovács Gál neve például így változik: *Conscr.* 1549. *Gallus Kowacz*, *Conscr.* 1554. *Gal Kowaz*, *Amb.* 1557. (1. sz.) *Gallus faber*, *Polgárlajstrom Gallus faber de Miskolcz*. Két név az 1555. évi harmincadjegyzékből: *Kalmar Christophorus seu orgonas*, valamint *Kadas Kalmar Niclos*. Mindez egybecseng Kubinyinak a hasonló névadási szokások alapján levont következtetésével, miszerint Budán és Pesten a 15. században még nem alakultak ki a vezetéknevek (Budai és pesti polgárok. 228.).

⁹⁵ Az ún. európai házasság rendszerét J. Hajnal írta le már idézett tanulmányában: *European marriage patterns in perspective*. (29. sz. jegyzet!).

⁹⁶ I. m. 101 és 128. Megoszlanak a vélemények azzal kapcsolatban, hogy a Hajnal által leírt rendszer, a nők késői házassága (25–28 éves korban) mikor bukkan fel. Vö. *Wall, R.*: *Family History. Past and Present*. 1976. 127–28.

⁹⁷ Hajnal szerint a 14–16. századi angol és német arisztokrácia, vagy akár a genfi elit polgárság körében még a nem-európai rend érvényesült, az 1377-es *Poll Tax Returns* alapján pedig arra következtet, hogy az országban ekkor a nők 70 százaléka házasságban élt. 113–17.

- a házasulandó férfiak és nők között nagy a korkülönbség;
- az elméleti születési arány kisebb, mint a halandóság;
- minden polgárlánynak legalább egyszer férjhez kell mennie.

E feltételek együttes hatása a következőkkel jár:

1. A férjhezmenetel esélyeit csökkenti a nagy korkülönbség miatt idő előtt elhunyt házasulandó férfiak száma. (A 20–30 év közötti férfi korosztályból a természetes halandóság következtében néhány jelölt kiesik.)

2. A pozitív születési arány miatt a nagy korkülönbség szintén csökkenti a nők férjhezmenési esélyeit. (A házasulandó nő olyan korosztályhoz tartozik, melyben többen születtek, mint az idősebb, házasulandó férfiak korosztályában.)

3. A magas halandósági arány csökkenti a házasságok időtartamát, ráadásul a nők halandósága némileg magasabb.

Acsády halandósági táblája és a 3. függelékben közölt számításaim alapján megkísérlem illusztrálni a fentieket, természetesen továbbra is igen sommás formában. Tegyük fel hogy a nők 20, a férfiak 28 éves korban házasodnak:

ad 1. ha a férfiak és a nők halandósága azonos, 100 fiú és 100 leány újszülöttből 56–56 éli meg a húszéves kort. De az ebben az életkorban férjhezmenni szándékozó 56 nő már csak 50 huszonnyolc éves, házasulandó férfit talál a 20–28 éves kori halandóság miatt;

ad 2. ha az elméleti születési arány évi 27 ezrelék, a huszonnyolc éves férfiak korosztálya valójában nem 50, hanem jóval kevesebb, mindössze 41 főt számlál. Évente 27 ezrelékkel több születést feltételezve ui., az idősebb korosztályokban ugyanennyivel kevesebb születéssel kell számolni;

ad 3. Acsády szerint húszéves korban a nők várható átlagos életkora 46,4 év, a huszonnyolc éves férfiaké ellenben 51–52 év. A házasság várható időtartama tehát megrovidul, mert a férj átlagos esetben két éve halott, amikor a nő eléri a 46 éves kort, aki ezért özvegyként él tovább. A házasság várható időtartama 24–26 évnél nem több, amiből mintegy húsz év esik a nők termékenységi periódusára.

Csakhogy a házasulandó korú nők mintegy negyede nem juthat férjhez a nagy korkülönbség miatt, általában pedig nem a termékenységi periódus kezdetén találnak párt, ami eleve korlátozza a reprodukciót.

Hajnal megállapítása tehát beigazolódik az előbbiek alapján: a házasulandó nők és férfiak közötti nagy korkülönbség, növekvő számú születés és nagy halandóság mellett jelentősen csökkenti a nők férjhezmenési esélyeit, így eleve kevesebb gyermek születik a lehetségesnél.⁹⁸

Kassai adataink mégis ellentmondanak az elméleti levezetésnek, hiszen a szülőképes korba került nők néhány év elteltével, a jelek szerint igenis valamennyien férjhez mentek. Valójában arról van szó, hogy az itt leírt objektív kényszerítő körülmények káros hatását a társadalom két módon is képes volt ellensúlyozni. Egyrészt az eladó korú leányok házasságával folytatott spekulációk, másrészt az ún. folytatólagos poligámia segítségével.⁹⁹

⁹⁸I. m. 129. Iménti példamat Hajnal okfejtéséhez igazítottam!

⁹⁹Kubinyi és Mályusz idézett tanulmányai mindkettőre számos példát hoznak. Ugyancsak sok ilyen eset olvasható ki Kerekes Gy.: Kassa polgársága, ipara és kereskedése a középkor végén. Bp., 1913. adatközléseiből.

Ami a spekulációt illeti, emögött a vagyonszerzés vágyát, a társadalmi státus megőrzése vagy javítása iránti szándékot szokták látni. Emellett figyelembe kell még venni, hogy a most elméletileg leírt demográfiai körülmények miatt – amelyek mellesleg a viszonylag kis létszámú, de igen tagolt polgári közösség sok-sok egyéb kötöttségével társultak – nehéz lehetett megfelelő társat, sőt egyáltalán társat találni. A spontán párválasztásra tömegesen aligha kínálkozott lehetőség kis lélekszámú városainkban. Általános gyakorlat kellett, hogy legyen a közvetítés, az olyan házasság, amelybe a felek úgy érkeztek, hogy előtte nem, vagy alig ismerték egymást. Egyfelől tehát a súlyos társadalmi (vagyon, céh, rendi, etnikai stb.) megkötések kijelölték azt a nem túlzottan széles réteget, amelyből házastársat lehetett választani, másfelől viszont a közvetítés rendszere igen nagy mértékben kiterjeszthette a választható személyek körét Dél-Németorszáig, Erdélyig, Sziléziáig, egyidejűleg a megyei nemességig, a mezővárosi polgárságig húzódó családi kapcsolatok döntő szerepet kellett, hogy játsszanak a polgári életforma egységesülésében, városaink sajátosan magyarországi arculatának kirajzolódásában, város és mezőváros hasonulásában.¹⁰⁰

A másik, a Hajnal által folytatólagos poligámiának nevezett jelenség annyit jelent, hogy a házasulandó korban levő nők és férfiak aránya nem határozza meg azoknak a számát, akik életük folyamán házasságot köthetnek.¹⁰¹ Minthogy számos házasság valamelyik fél korai halála miatt idő előtt befejeződött, a megözvegyült ismét nősülhetett vagy férjhez mehetett. Éppen ez az a körülmény, amely a házasulandó nők számára nagyjából biztosíthatta, hogy életükben legalább egyszer férjhez mehessenek. Idős, megözvegyült céhmester így vehette el mestertársa leányát, sőt így ment az özvegyen maradt mesterné férjhez az önállósulni szándékozó legényhez. Jóllehet a jelenséget a maga tömeges, statisztikai mivoltában bajosan lehet megragadni, társadalmi méreteire lehet következtetni például abból, hogy egyes céhek statutumai a házassági spekulációt és a folytatólagos poligámiát szinte előírják.¹⁰²

Összefoglalva: a rövid polgári házasság elméleti rendjében a reprodukció szempontjából a lényeg az, hogy a házasság amúgy sem hosszú időtartama az esetek számottevő részében idő előtt lerövidült, továbbá hogy a házasság gyakran meddő maradt, mert az egyik fél már terméketlen periódusában volt. Részben ebből adódik, hogy akár 4–6 gyermekes családok mellett a családok zöme gyermektelen, vagy csak 1–2 gyermeket nevel fel.

Rá kell mutatni, hogy ez a rendszer egyrészt hipotetikus elemeket is tartalmaz, másrészt valószínűleg különbözik attól, amelyet a már idézett szigeti összeírás adatai sejtetnek. Szigeten ui., jóllehet a gyermekek száma szintén csekély, a fiúk és a leányok

¹⁰⁰ Hangsúlyozom, egységesülésen nem egyformaságot, hanem a történeti Magyarország egyes városainak hasonló társadalmi tagozódását értem!

¹⁰¹ Hajnal: i. m. 128.

¹⁰² A budai mészárosok céhlevele a legkirívóbb, immár jól ismert példa (1481). E levél előírta, hogy a mesterek lányai és özvegyei csak céhbelihez mehetnek férjhez. Ld. Szűcs: Városok és kézművesség. 149–150., Kubinyi: Budai és pesti családok. 232. és uő.: Budapest története. 2. k. 116. A házassággal folytatott spekuláció, mint ismeretes, a 15. századi magyar arisztokrácia körében is gyakori volt (Fügedi: A 15. századi magyar arisztokrácia. 48.).

száma mégis közel egyforma. Így, bár életkori megoszlásukat nem ismerjük, mégis fel lehet tételezni, hogy a házasulandó férfiak és nők között nem volt nagyobb különbség (2. és 4. táblázat).

4.3. Az örökösödés elméleti rendje és a reprodukció

Valamennyi európai örökösödési rendszerre jellemző, hogy az örökösödési folyamat keretében házassági vagyonból származó tulajdon nőkre és férfiakra egyaránt átszállhat.¹⁰³ Ezen túlmenően azonban az igen változatos európai rendszerek két szélsőség között helyezkednek el. Az egyik szélsőség lényege, hogy a vagyon egybentartása céljából valamelyik leszármazott egyoldalú kedvezményben részesül. A római jog hatásáról van szó, szelleméből következik, hogy bizonyos kifejezetten *patriarkális szándékok* az apa halála után is érvényesülhessenek, mert a legfőbb cél, hosszú ideig megőrizni a családi egységet. A másik szélsőséges rendszer germán eredetű, és az örökösök teljesen egyforma jogain alapszik, vagyis kirekeszti a szülői akaratot az örökítésből. Itt a *genealógiai pozíció* a döntő, következésképpen a szülőkhöz fűződő kapcsolat leértékelődik. Elterjedt nézet, hogy a kedvezményező rendszer inkább a nagycsaládi, az egyenlően osztó inkább a kiscsaládi forma terjedését segíti elő.¹⁰⁴

A feudális kori társadalomtörténet szempontjából a családszerkezet és az örökösödési rendszer kapcsolatát nem lehet megérteni, ha egyedül a jogtörténeti vonatkozásokat nézzük, mert az adott örökösödési jog működését a család átalakulásában, a folyamatra gyakorolt hatásában kell értékelni, valamint, megfordítva, az örökösödési rendszer is, mint társadalmi alkotás ki kell, hogy fejezze, milyen családforma újraképződésének kedvez legjobban.

Itt felvetődik, mi a helyzet akkor, ha nincs mit örökíteni, mert nincsen vagyon. Erre a súlyos problémára most csak röviden lehet kitérni. A család az említett esetben főként demográfiai minőségében bukkan fel, változik és életének folyamata rövid. Minthogy az apa nem adja tovább társadalmi státusát leszármazottainak, a rokonsági kapcsolatok sem játszhatnak általában fontos szerepet, kivéve azt az esetet, amikor pártfogó-pártfogolt (például keresztszülő-gyermek) kapcsolat keletkezik vagyonos és nincstelen között. A középkori magyar város kifejezett formájában polgár város volt, társadalma döntően olyan családokban szerveződött, amelyek legalább telkes házingatlannal rendelkeztek a területén,¹⁰⁵ így például a nem-polgári családok aránya Kassán is viszonylag alacsony le-

¹⁰³ Goody, J.: Inheritance, property and women: some comparative considerations. Family and Inheritance. (Id. 29. sz. jegyz., 10. Az „örökösödés” fogalmát a tartósan maradandóvá válás, megmaradás értelmében használom. Vö. Wenzel G. ide vonatkozó értelmezését Jogtudományi Közlemények. 1875. 62.

¹⁰⁴ LeRoy Ladurie E.: Systèmes de la coutume. Système d'héritage et coutumes d'héritage en France au XVIe siècle. Annales E.S.C. 1972. 827., 835–42. l. (Angol változata a *Family and inheritance* 37–70-on!) LeRoy Ladurie főként Yver, J.: Essai de géographie coutumière. Párizs, 1966. könyvére támaszkodik és a francia viszonyokat vizsgálja. Goody 25–28. bizonyos finomításokkal a vázolt elképzelést Nyugat-Európára terjeszti ki, Sabean, D.: Aspects of kinship behavior and property in rural Western Europe before 1800. Family and inheritance. 104. pedig azt azzal a megszorítással fogadja el, hogy a rendszereket csak a családi folyamatokkal összefüggésben lehet értékelni.

¹⁰⁵ A kérdéssel A középkori magyar város c. könyvemben foglalkozom. 32., 108., 110., 130., 132., 211–12. és 257–259.

hetett.¹⁰⁶ Ezért, bizonyos rövid ideig tartó ingadozásokat nem számítva, valószínűleg érvényesült városainkban az az elv, hogy — legalábbis a 16. század második feléig — a nem-polgári, vagyontalan, „pusztán demográfiai” családok rétegnek sem nevezhető kisebbséget alkottak bennük. A probléma mindemellett kiesik vizsgálódásunk körén, mert e tanulmánynak nem a város, hanem a városi polgár a témája.

A vagyon örökítésének szokásszerűen, jogszerűen meghatározott folyamatát a polgári család szerkezetváltozása szempontjából, úgy lehet felfogni, hogy az a tulajdoni jogokkal és az együttlakással függ össze. A folyamatban tehát olyanok vesznek részt, akik a megismert családi keretek között fogyasztási és termelő egységben működnek együtt.¹⁰⁷ Ebből kiindulva legcélszerűbb, ha a család fejlődési szakaszaival kapcsoljuk össze a városjogainkból kiolvasható előírásokat, szokásokat. Az áttekintéstől két eredményt lehet várni. Egyrészt választ arra, miképpen függ össze a polgári család demográfiai reprodukciója a vagyoni viszonyok reprodukciójával, másrészt, legalább a kimutatott kölcsönhatások mértékéig eldöntendő, hogy mikor, milyen körben terjedt el ez a családforma Magyarországon.

A családi élet folyamatában a tűzhely alapítása a kiindulópont. Később új helyzetet teremt az első gyermek születése, majd az első, házasságra lépő gyermek végleges távozásával megkezdődik a vagyon hasadása (hozomány, ajándék, részkiadás stb.), amit pre-mortem örökítésnek lehet nevezni, s amelyet, végül, a post-mortem osztozkodás követ. A családi élet e fontos állomásait a továbbiakban a budai, a szepesi szász, az erdélyi szász és a kolozsvári, különféle formában rögzített örökösödési elvek alapján tekintjük át.¹⁰⁸ Meg

¹⁰⁶ Az ún. „lakó” háztartások néhány mutatója:

	1549				1554	
	1. negyed		egész város		egész város	
	n	%	n	%	n	%
1. lakó	31	100,0	66	100,0	85	100,0
2. közülük házas	28	90,3				
3. gyermeke van	26	83,3				
4. férfiszolgája van			7	10,6		
5. háztartása 2–3 tagú			31	40,7	20	23,5
6. háztartása 5 vagy több tagú			22	33,3	18	21,5

Feltételezve, hogy a magasabb háztartáslétszám általában kedvezőbb vagyoni helyzetet jelez, a 4. és 6. sor adatai azt mutatják, hogy a házzal nem rendelkező családok nagy része átmeneti állapotban van a polgári életforma felé, ezek nem tekinthetők nincstelenségnek.

¹⁰⁷ Ld. ebben az értelemben *Goody* i. m. 14. és *Berkner, L. K.*: Inheritance, land tenure and peasant family structure: a German regional comparison. Family and inheritance. 71.

¹⁰⁸ A budaiakra *Das Ofner Stadtrecht*. Hrsg. *K. Mollay* Bp., 1959., valamint az erre alapozott ún. tárnoki jog (*Kovachich M. G.*: Codex authenticus iuris tavernicalis. Buda, 1803.) A szepesi szászokét ld. *Demkó K.*: Lőcse története. Lőcse, 1896. 16–87. l. az erdélyi szászoké: Statuta iurium municipalium saxonum in Transilvania. Opera *Matthiae Fronii*. Kolozsvár, 1779. A kolozsvári tractatust kiadta *Kolozsvári S.–Óvári K.*: A magyar törvénylátóságok jogszabályainak gyűjteménye. I. k. Bp., 1885. 251–282. (Idézet esetén mindig csak a cikkely számára hivatkozom!) Nem vettem figyelembe a *Lindner G.* által kiadott ún. Altenberger (egyések szerint helyesen *Altemberger*) féle

kell jegyezni, hogy a felsorolt jogok természetesen nem az említett alább követendő, rendszerező szemponthoz igazodnak, miként a jogtörténeti irodalom sem veszi azokat, tárgyánál fogva, figyelembe.

1. Új család alapításakor a házasfelek által hozott vagyon polgári körülmények között egyesült, azaz férj és feleség között vagyonközösség keletkezett.¹⁰⁹ A szavak között lényegében ezt mondja ki a budai jog is,¹¹⁰ s az elv kifejezett megfogalmazást kap az erdélyi és a szepesi szászoknál, valamint a kolozsvári tractatusban.¹¹¹ Ehhez képest részlet, igaz, fontos részlet, hogy az asszony férjétől ún. hitbért (*Morgengab*) kapott adományként.¹¹²

A polgári vagyonegység azt jelenti, hogy a házasság nem tűri a házasfelek külön-vagyonát, tehát amit behoztak közös, továbbá azt is jelenti, hogy a nő tulajdoni igényének fenntartásával a férj igazgatja az egész vagyont. A szepesi szászok joga mondja ki ezt a legvilágosabban: az asszony nem perképes, még abbai az esetben is szószólót (*Vorsprech*) kell fogadnia, ha árván marad vagy megözvegyül.¹¹³ Mint látható, a vagyonegységet illetően bizonyos kérdések már az esküvő pillanatában tisztázódtak. A gyermekáldás azonban a feleség számára fordulatot hozott, mert vagyoni igényei nagyobbak lehettek akkor, ha férje halála idején már gyermekük volt, netán halála után szülte meg közös gyermeküket, aki életben is maradt.¹¹⁴

kódexet, minthogy az nem Magyarországon keletkezett, hanem valószínűleg Nürnberg környékéről származik. (Der Schwabenspiegel bei den siebenbürger Sachsen. Ed. altera curavit K. A. Eckhardt. Aalen, 1973.) Hasonlóképpen, idegen eredete miatt nem foglalkozom az Iglau–Jihlava jogából szinte szó szerint átvett selmeci jogkönyvvel (*Wenzel G.: Árpádkori Új Okmánytár. 3. k. 206–291.*). Az utóbbi két jog idegen voltáról ld. *Relković N.: Buda város jogkönyve (Ofner Stadtrecht). Bp., 1905. 16–17.*

¹⁰⁹ *Timon Á.: Magyar alkotmány- és jogtörténet. 3. bőv. kiad. Bp., 1907. 373.*

¹¹⁰ Ti, akkor, amikor az elhunyt férj vagyonának az anya és a gyermekek közötti egyszerű felosztásáról beszél (313. cikk). A budai jogra alapozott tárnoki jog ezt úgy fejezi ki, hogy *si quis habens haereditates aviticas et paternas . . . tales haereditates post eius obitum, in uxorem, et proles quos haeres habuerit, haereditario iure condescenderunt.*” (124. cikk)

¹¹¹ Szepesi jog: „... *die Frauen als gut recht haben in diesem lande als die Manne . . .*” (2. cikk). Vö. ebben az értelemben *Demkó K.: A szepesi jog (Zipser Willkühr). Bp., 1891. 21. (Klny.) Erdélyi szász jog: „Sintmal sich Mann und Weib im Ehestand in Gemeinschaft beyder Leib und ihrer Güter begeben darum ist es billig und Löblich dass sie in ihrer Haushaltung, mit ihrem Kindern in freundlicher Beywohnung und Leben, ihrer Güter zur gemeinen Nothdurft brauchen und geniessen” (II. r. 4. cím. 1. par.). Az arányos osztás elvét ezzel a ténnyel indokolja az idézett statutum (uo.). Kolozsvár: „... *mind az ket személynek Jovays mind az ingok, mind az ingatlanok mindenestől egybe elegyedgenek, es edgye legyenek akar eöstől marattak, akar maga keresmeny volnanak.*” (IV. cím. 1. par.)*

¹¹² Budai jog 282., 392–393. és 397. cikk (a budai jog szerint a férj is kaphatott hitbért a feleségtől!). Szepesi jog 13. cikk, s ennek nyomát látom a kolozsvári tractatus IV. cím 4. par.-ban is, amely az özvegyeknek az ingóságokból a részükre járó harmadrész felett még egy-egy további darabot is biztosított. A hitberről vö. *Tárkány-Szücs E.: Magyar jogi népszokások. Bp., 1981. 357–59. s a további lapokon.*

¹¹³ 3. cikk.: „*Das kein Frau nicht zu tedigen hat die einenn lebendigenn Mann hat.*” továbbá 37–38. cikk. Ld. még *Demkó: Szepesi jog. 24. A budai jog a szószólót Vormund-nak nevezi (295. cikk). A férjet a budai jog a nő gyámjának tekinti. Relković Buda jogkönyve. 132.*

¹¹⁴ Szepesi szász jog 13. és 65. cikk, valamint *Demkó i. m. 27. Kolozsvár még tovább megy, mert az élve született, de később meghalt csecsemő anyjának is kedvezőbb helyzetet biztosít: „Nehezen penigh ha megh marad valamely Eozvegy es Gyermecket szül, annak feob nem leven, ha az*

2. Amikor megszületik a gyermek (aki életben is marad), a családi vagyon hasadni kezd. Ha még mindkét szülő életében, hozzájárulásukkal házasodik meg,¹¹⁵ pre-mortem örökösödés megy végbe, a vagyon egy része átszáll rá.¹¹⁶ Hogy ez a valóságban, vagy akár csak jogi meghatározás szerint is mekkora arányt képviselő rész lehetett a teljes új vagyonban, bajos megmondani. Megítélésem szerint ebben a tekintetben érdekes és árulkodó az a látszólagos különbség, amely egyfelől a budai és a szepesi jog, másfelől az erdélyi szász és a kolozsvári jog között mutatkozik. Az alább részletezendő post-mortem osztozáskor ui. a budai jog egyszerűen csak a férj részével kapcsolatban intézkedik (a nő részéről nem tesz említést), míg a szepesi jog a vagyon *felét* hagyja az özvegnél, ha újránházasodik, mert felteszi, hogy az egyszerűen nála marad.¹¹⁷ Az erdélyi szászok és a kolozsváriak joga ellenben egyaránt 1/3-ad részt hagy a vagyonból az asszonynak, 2/3-ad részt a férjnek.¹¹⁸ A kolozsvári tractatus szerint az egyenlőtlenség oka az, hogy „*az Ferfiu meltosagosabb*”. Csakhogy az efféle irracionális érvelés polgári körülmények között indokolatlan, a magyarázat itt valójában az lehet, hogy az asszony által a házasságba hozott vagyonrész szokásszerűen kisebb volt, mint a férfié. Hasonló lehetett a helyzet a budai és a szepesi szász jog hatókörében is. Mint láttuk, a budai jog nyitva hagyta a kérdést, amikor az asszony vagyonrészét kiemelte az osztozásból (vagyis azt a vagyoni arányt tartja fenn, amely a házasságkötéskor ténylegesen kialakult). A szepesi szász jog burkolt formában szintén elismeri, hogy a pre-mortem örökléskor a kedvezményezett nem kapta meg teljes vagyonrészét. Ezért, az egyenlő osztás elve alapján, a kényszerű visszahozás módszerét használja: osztozáskor, ha a korábban kiházasított gyermeknek még követelése van, teljes részét akkor kaphatja meg, ha visszatesszi a közösbe a neki előre kiadott vagyonrészét.¹¹⁹ (Ezt a „visszatételt” egyébként az erdélyi szászok is alkalmazták).¹²⁰ Az egyenlőtlen részesedés és a kényszerű visszahozás megítélésem szerint közös eredetű jelenség, magyarázata azonban jogtörténeti keretek között nem oldható meg, ezért később térek rá vissza. Most csupán annyit célszerű leszögezni, hogy a szülők életében kiházasított polgárgyermekek rendszerint csak nagyobb méretű előleget kaptak a családi vagyonból.

3. A post-mortem öröködéssel, a tulajdonképpeni örökléssel kapcsolatban négy kérdésre keresek választ: milyen általános elv szerint történt az osztozás; miképpen alakult az özvegy nő helyzete; volt-e kedvezményezett az örökösök között; mi jellemzi a távolabbi örökösök sorrendjét.

haznak csak az negy szegletiben hallyak is rivasat eleo Gyermeknek mondatik es az jokban reszes, es ha el hal, az megh marat Anya az eo jussa szerent reszt vehet azonkeppen az Atya is.” III. cím. 10. par. Hasonlóan az erdélyi szász: II. 2. cikk 3. par.

¹¹⁵ Budai jog: A 395. cikk címe „*Wie chinder an wissen der eltern nicht schollen heyrathin.*”

¹¹⁶ A budai jog az asszony „*eigen hab*”-jának nevezi azt, amit szüleitől hozott, vagy előző férje után bír (397. cikk).

¹¹⁷ Budai jog 313. cikk, szepesi jog 11. 12., 65. cikk.

¹¹⁸ Erdélyi szászok: „*Bei den Sachsen aber ist es ein Brauch kommen, dass aus allen Gütern, so die beyde haben zusammen gebracht, dem Mann das Zweitheil, und der Frauen das drittheil gebühren soll . . .*” II. r. 4. cím 1. par. Kolozsvár IV. cím 1. par.

¹¹⁹ 11. cikk: „*. . . so spricht unser Recht, das die Kinder die ausgeben sinth, das wyder einlegenn, was ihn von iren Eldern worden ist, und nachdem neme iglich kinth eines als viel sam das ander . . .*”

¹²⁰ 1555. évi szebeni statutum. Ld. *Kolozvári–Óvári* i. m. 1. k. 528.

a) Mint ismeretes, hazai városi jogrendünk, elsősorban a négy vizsgált rendszer, a vagyon egyenlő osztásának elvén alapszik.¹²¹ A házassági közösség felbomlásakor (leginkább valamelyik házastárs halála esetén) az elhunytra eső vagyonból egy-egy azonos rész járt az özvegynek, továbbá valamennyi életben lévő közös gyermeknek.

b) Az özvegyen maradt házastárs, különösképpen az asszony, elvileg kedvezőbb helyzetbe került, mint amilyenben a házasságkötéskor volt, mert a saját hozományának megfelelő értéken felül egyes helyeken hitbér is járt neki, részt kapott továbbá a férje vagyonából, és természetesen a fentebb megismert elvek szerint jutott neki a közösen szerzett vagyonukból is. A szepesi szászoknál például a gyermektelenül özvegyen maradt asszony a következőképpen osztozott a rokonokkal: 1/2 rész eleve az övének számított, férje után járt további 1/4 rész, az utolsó negyed részt pedig kiadta az elhunyt rokonának.¹²² Ráadásul fenntarthatta magának az egész vagyon hasznélvezetét mindaddig, amíg újból férjhez nem ment.¹²³

c) Az örökösök között a két erdélyi városi jog tesz különbséget abban az értelemben, hogy a legfiatalabb fiúörökös opcióval bírt, vagyis megtarthatta a szülői örökséget azzal a feltétellel, hogy a többieket pénzben vagy örökrésszel elégíti ki.¹²⁴

d) Az elsőrendű örökösök az elhunyt gyermekei, akik között nem szerint egyik városi jog sem tesz különbséget. Őket követik a sorban az unokák, tehát a lemenők, lemenők hiányában pedig a vagyon a *paterna paternis, materna maternis* elve alapján száll vissza az apai vagy az anyai ágon.¹²⁵ A kolozsvári tractatus azonban nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy ott más az öröklés rendje, mint a szászoknál: „... ha a Fiak magtalan meghalnak, nem az Atyokra és Anniokra, hanem a közelebbi oldalról való Atyafiakra szállnak a jóvai az törvénynek folyasa szerint.”¹²⁶ Ez a tudatos és hangsúlyozott szakítás a hazai polgári hagyományokkal fontos fejleményt sejtet, melyre később térek vissza.¹²⁷

Az előzőek alapján a magyar városi örökösödési rendszerek legfőbb jellegzetessége 1. az egyenlő osztás elve, 2. a házassági vagyonegység elve, 3. az oldalági öröklés kizárása (kivéve a kolozsvári rendet). Az imént ismertetett két szélsőség, vagyis az egyoldalúan kedvezményező paternalista és az egyenlően osztó nemzetségi rendszerek között valahol középtájt, mégis inkább az utóbbi szélsőséghez közelebb helyezkedik el. A magyar nemesi örökösödés rendszere szélsőséesebb változat, mert kedvezményezi a fiúöröklést, nem ismeri el a teljes vagyonegyesülést, és az ősiség elve alapján nemzetségi öröklést tesz lehetővé.¹²⁸ Így a városi örökösödés rendszere inkább segíti elő a családi (demográfiai-

¹²¹ Timon i. m. 373. 1. A budai jog igen határozottan fogalmaz: „*Stirbt eyn man an gescheftē Unnd hai weib unnd chinder, Alle seyn hab unnd gutter sol man tailen ynn gleich tail. Dem weib unnd den chindern, itzlichen alzo vil, alzo dem andern*” (313. cikk).

¹²² 4. és 5. cikk, valamint Demkó 28.

¹²³ Szepesi szászok: 65. cikk és Demkó. 29. Hasonló olvasható ki a tárnoki jog 129. cikk-ből is.

¹²⁴ Szepesi statutum, 1524 (*Kolozsvári-Óvári*. 1. k. 509.) Kolozsvár: IV. cím 8. és 9. par. Ha kizárólag leánygyermek örökösök maradtak, az opció joga a legkisebb leányé volt.

¹²⁵ Timon 374.

¹²⁶ Kolozsvár II. cím 3. par.

¹²⁷ A felsorolt a–d szempontok mellé kívánczik egy további is a végrendelkezés szabadságáról. Ezen a téren azonban egyrészt nagyok a különbségek (vö. Timon. 374–75.), másrészt olyan részletekről van szó, melyek megítélésem szerint a reprodukciós folyamatot lényegesen nem érintik.

¹²⁸ Hóman–Szekfü: Magyar történet. 1. kiad. 3. k. 120–121. *Tárkány-Szücs* i. m. 710–12.

termelő-fogyasztó) egység fennmaradását, benne a szülői hatalmon alapuló egyenlőtlenséget, míg ellenben a nemesi rendszerben, melynek részletes taglalása most nem feladat, a polgárihoz képest kisebb a családi mag jelentősége, és a szülői hatalom sem lehet akkora a jogokkal bíró atyafiság jóval nagyobb szerepe miatt. Az utóbbi körülmény a nemesi család gyermekének nagyobb egyéni szabadságot biztosít, mint a paternalista polgárcsalád gyermekének. Az ősi vagyon mint intézmény nem a családi kereteket, hanem a genealógiai kapcsolatok rendszereként és folyamatoként felfogott nemzetséget szándékozott fenn tartani.¹²⁹

A nemesi és a polgári örökösödés közti elvi különbség világíthatja meg, miért szükséges, hogy valamennyi ismert városi jogunk keletkezése az 1351. évi törvény, az ősiség kimondása utánra tehető csupán.¹³⁰ Ez a törvény tulajdonképpen úgy pecsételt meg egy jogfejlődési folyamatot, hogy eltérő örökösödési jogfelfogások, megoldások közül bizonyos tompító megszorítással (a *fiúsítás* elfogadásával) a nemzetségi öröklés elvét juttatta érvényre. A megoldásban egy társadalomtörténeti átalakulás természetes kifejezését látom, amely hozzájárult a nemesség és a polgárság rendi jellegű elkülönüléséhez.¹³¹ Városainkban éppen a 14. század utolsó évtizedeire tehető annak a döntő társadalmi változásnak a kezdete, amely a nemzetségi uralom eltűnését, a polgári elit hatalomra jutását, az elit és a középréteg elzárkózó jellegű kiegyezését foglalja magában.¹³² Amennyiben megengedhető, hogy összefüggést keressünk örökösödési rendszer és családforma között, úgy a középkor végi polgári család magyarországi formája is ebben az időszakban, vagyis a 14. század második felétől kristályosodhatott ki.

Szükségesnek tartom itt megjegyezni, hogy középkori polgári örökösödési rendszereink, melyek a regionális eltérések ellenére is nyilvánvalóan egységet alkotnak, maguk is fejlemények, olyan fejlemények, melyek láthatóan a magyar feudalizmus keretében következtek be. Függetlenül attól, hogy filológiai, jogtörténeti szempontból mennyire

¹²⁹ *LeRoy Ladurie* i. m. 837. „... la succession ininterrompue des descendants à travers les générations, au long de laquelle les biens s'écoulent et filent, se divisent harmonieusement et se répartissent; en fonction des troncs des branchages et des ultimes bifurcations.” Kilencven évvel korábban Wenzel G. ezt hasonlóan fogalmazta már meg: „ősi jog mindaz, amit nemző eleink útján, törvényes örökösök során reánk hagytak.” Ez tehát az *aviticum*, amely jogközösség: minden utód részesül belőle a birtokszerzővel együtt (A magyar magánjog rendszere. 3. kiad. 1. k. Bp., 1885. 252. 253.)

¹³⁰ A Budai Jogkönyv legkorábban a 15. század első évtizedeiben keletkezett, egyébként magánhasználatra összeállított joggyűjtemény. Budapest tört. 2.k. 80. (*Kubinyi A.*). A tárnoki jog keletkezése a 1440 körüli évekre tehető (*Kubinyi* uo. 164.). A *Zipser Willkühr* 15. századi példányokból ismert, keletkezését Demkó 1370-re teszi (i. m. 13–17.). Az erdélyi századok statutumait a brassói városi tanácsos Fronius Mátyás állította össze, melyeket Báthori István fejedelem 1583-ban erősített meg. A kolozsvári tractatus 1603-ban készült el. Az előbbieken fel nem használt „Altenberger” kódex keletkezése a 14. századra tehető ugyan, de Nagyszebenbe Altenberger Tamás királybíró révén 1481-ben jutott (vö. a Lindner-féle kiadás bevezetőjét az V. lapon, a hasonmáskiadásban a 70-en. Ld. ui. a 412. és a 439. is. Bibl. hiv. fentebb 108. sz. jegyz.) A selmecbányai szöveget kiadója, Wenzel a 13. századra datálja ugyan, de a legújabb értékelés szerint ez sem keletkezhetett a 14. század második felénél korábban. – Györffy Gy. szíves közlése! Györffy erre a megállapításra Paulinyi O.-al egyetértésben jutott.

¹³¹ A „rendi” jelleg ismérvei alatt azokat értem, amelyeket M. Weber használ. Feudalizmus, 'rendi' állam' és patrimonializmus. Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok. Bp., 1979. 447–48.

¹³² *Granasztói*: A középkori magyar város. 107–133.

kapcsolhatók a Magyarországon elterjedt városjogok a nagy német jogcsaládokhoz, a polgári jellegű magánjogi szokások, szabályok kodifikálása akkor következett be, amikor kibontakozott a piaci gazdaság (ideértve a vállalkozásszerűen üzött szőlőművelést is), fokozódott a nemesség rendi elkülönülése a városlakóktól.¹³³ E változások előzménye az, hogy jelentős 14–15. századi városaink falusias településekből nőttek ki, melyekben fokozatosan élénkült meg a piaci tevékenység, miközben a földet a 14. század első feléig, egyes helyeken valószínűleg még később is, közösségi rendszerben művelték. A 14. századi városi életben még a vidéki nemességgel összefonódott nemzetségi patriciátus uralma volt az egyik legfontosabb mozzanat.¹³⁴

A következő, majd kétszázötven évet számláló időszakban keletkezett négy polgári örökösödési rendünk azért hasonlít egymásra és azért kifejezetten városi jellegű, mert egyetlen lényeges követelményüket sem lehet ingóvagyon, készpénz, piaci forgalomban értékesíthető ingatlan vagyon nélkül teljesíteni. Az intenzív piaci forgalom tehát előfeltétele volt a keletkezésüknek. A házastársi vagyonegység, a hozomány vagy rész kiadása, az egyenlő post-mortem osztozás csak erőteljes pénzforgalom közepette valósítható meg. De a szóban forgó rendek abban is hasonlítanak egymásra, hogy az egyenlő osztás elvét követik,¹³⁵ végső fokon nemzetségi jellegű, így a 12–13. századi többi magyarországi rendszerektől lényegileg alig különböző, nyilvánvalóan germán rendszer magját tartalmazzák. Jogunk van tehát feltételezni, hogy a pesti, pozsonyi, soproni, nagyszombati, szepességi szász, kassai, erdélyi telepések korai szokásjoga, jó néhány jelentős különbség dacára is ezen a kulcsfontosságú ponton, ti. a vagyonörökítés elvi alapját illetően, könnyen idomulhatott a kialakulóban levő szokásokhoz. Márpedig ez elsőrendű szempont minden földesúri hatalom számára, beleértve a királyi hatalmat is. Mint láttuk, a döntő fordulat, a szakítás csak később következhetett be. Ekkor olyan sajátos nemesi örökösödési rendszer jött létre, amely hangsúlyozottan és visszavonhatatlanul *nemzetségi jellegű*, elsősorban a földbirtok védelmét célozza, miközben az ettől az elvtől mindinkább távolodó, „polgárosodó” örökösödési rendszer *családi jellegű* lett, és a házastársi közös vagyonra alapozott vállalkozást óvta, tartósította.¹³⁶ Ebben a későbbi időszakban azonban a városok és uruk, a király kapcsolata már annyira átalakult, hogy a nemesitől eltérő örökösödési rendszer megléte többé nem zavarta viszonyukat.

Befejezésül megkísérlem leírni, miként függhetett össze a polgári család szerkezete az örökösödési rendszerrel.

Minden örökösödési rendszer célja az, hogy megfelelő életkörülményeket biztosítson az utódok számára, ezért valamilyen módon védekezik a vagyon elaprózódása ellen.¹³⁷ A magyar nemesi rendszer megoldása az volt, hogy kizárta a nőket a vagyonra

¹³³ A német városi jogok magyarországi elterjedéséről ld. R. Wenskus térképét: Grösser Historischer Weltatlas. 2. rész. Mittelalter. Hrsg. J. Engel. 2. kiad. München, 1979. 41.

¹³⁴ Granasztói i. m. 88–89., 107–112., 191–194.

¹³⁵ Ismerik a *paterna paternis materna maternis* elvét is.

¹³⁶ Ennek nem mond ellent, hogy a szepesi és az erdélyi szászok örökösödési joga városokon kívül szász falvak, falusias kisvárosok rendjére is kiterjedt. A polgári rendszert sok kisebb település vehette át, az átvételt elősegítették a falvakat a városokhoz fűző piaci és hatalmi-politikai kapcsolatok. Nyilván nem véletlen, hogy éppen ez az a két jog, amely a kényszerű visszahozás módszerét alkalmazza. LeRoy Ladurie is rámutat, hogy az efféle különleges megoldás (kikötés) jellegzetesen városok közelségében fejlődött ki, paraszt birtokosok között (i. m. 832.).

¹³⁷ LeRoy Ladurie: Coutumes et héritages. 827., 841.

jogosultak közül, tehát úgy járt el, mint a nemzetségi örökítés iskolapéldájaként emlegetett normandiai rendszer.¹³⁸ A polgári rendszerből gyökeresen eltérő családfelfogás olvasható ki, mert mint láttuk, nem a nemzetségi kötelékeket, hanem a családi kereteket a „házat” övta.

A probléma természetét érzékelteti az alábbi kassai példa. A 16. század közepén Melzer András a német elit polgárok egyik vezető képviselője volt. Krakóban tanult, Kassán előbb iskolamesterként működött, jegyző lett, majd 1527-ben esküdtnek választották. 1533-ban nősült meg először, igencsak későn, hiszen akkor már negyvenéves is elmúlt. A sokszor bírónak választott Kükelbrecht–Kakuk Mihály leányát vette el, aki természetesen jelentős vagyont hozott a házhoz. 1536-ban Melzert is száműzték, felesége a száműzetésben meghalt, de Melzer most már gyorsan választott új feleséget, Göncön, ideiglenes lakóhelyén. 1549-ben készült végrendelete a polgári család talán legfontosabb gondjának igen tömör kifejtését tartalmazza. Melzernek a két házasságból egyetlen utóda sem maradt. Élete alkonyán tehát azt szeretne volna biztosítani, hogy a vagyon feleségére, illetve annak unokájára maradjon, aki mellesleg felvette a Melzer nevet. A képzett, humanista Melzer András a következő jogi és erkölcsi érvekkel támasztotta alá igazát:

1. A város kiváltságai és törvényei szerint javait arra hagyhatja, akire akarja.
2. A jog azt parancsolja, hogy a vagyont azokra kell hagyni, akiknek az ember természeténél fogva adósa, vagyis lemenő és felmenő, ezek hiányában oldalági rokonaira.
3. A házastárs több mint a fivér vagy a nővér, mert az Evangélium szerint „*vir et uxor non est duo sed una caro*”. Ezért illeti minden vagyona a házastársát, Ursula asszonyt.¹³⁹

Ebben az esetben igen erőteljesen fejeződik ki a középkor végi polgári család mély dilemmája. A főszereplő nagyon későn szánta el magát a családalapításra, hiába nősült kétszer, végül nem nevelt fel saját gyermeket. A házastársi közösség kötelezettségeinek Melzer láthatóan, minden erejét latbavetve, igyekszik eleget tenni. A döntő szempontja az, hogy nagy vagyona egységben maradjon fenn, akár azon az áron, hogy vér szerint nem is rokon, de mégis az ő házában felcseperedett gyermek kezére jut.

A családi élet folyamatában szemlélt öröködés legfontosabb kérdése az, mikor történik lényeges hasadás a vagyonban. A klasszikus törzscsaládi forma pre-mortem örökítéssel keletkezik, amit a magyar nyelv úgy fejez ki, hogy az apák, a szülők „levetkőznek”, de bizonyos jogokat, haszonélvezeteket megtartanak.¹⁴⁰ Minél távolabb tolódik ki a végső osztozás ideje, annál később bomlik fel az együtt lakó csoport. Elvileg tehát a korai vagyonhasadás következménye kis létszámú család, késői hasadásé nagy család lenne.¹⁴¹ A mi polgári családunkban azonban csak a post-mortem örökléskor bomlott fel a vagyon, mégis kicsi a család mérete. Ennek az ellentmondásnak a természetét három tényező, a lélekszám, a mortalitás és az egyenlő vagyonosztás összefüggése világítja meg.

¹³⁸ LeRoy Ladurie 841.

¹³⁹ Melzer életrajzának további érdekes adatait itt nincs módomban felsorolni. Vö. Kerekes: Kassa polgársága. 42. laptól. A végrendelet a városi könyvben, a 251–53. fol.-on található (KVLt Suppl. H III/2. pur. 2.) Melzer az idézett helyen található bejegyzés szerint 1560-ban halt meg.

¹⁴⁰ Tárkány-Szűcs: Magyar jogi népszokások. 713. Vö. Berkner: The stem family. 400–04. (fentebb 29.sz. jegyz.!)

¹⁴¹ Goody: Inheritance, property and women. 20.

Városaink lélekszáma, gazdasági tevékenységük köre a 15. század első feléig többé-kevésbé állandósult.¹⁴² Ha az utódok száma ebben a viszonylag telített állapotban tartósan növekszik, az alapjaiban rázza volna meg a városi rendet, hiszen elaprózta volna a vagyont, népes családokhoz, szegényedéshez, súlyos belső konfliktusokhoz, esetleg a termelési viszonyok olyan dinamikus változásaihoz vezetett volna, mint amelyek a túl-népesedett flandriai városokban következtek be a 11–12. században. Mindennek nyoma sincs. A lélekszám stagnálása vagy csökkenése esetén ellenben szinte minden polgár-gyermeknek esélye lehetett arra, hogy magához illő társat találjon. De akkor miért a férfiak késői házassága? Úgy látszik, ez a sajátosság is szükségszerűen fejlődött ki: az egyszerű egyenlően osztó örökösödési rendszer csak akkor működhet kielégítően, ha az életben maradás reménye viszonylag alacsony. Amikor ez a remény meghosszabbodik, akkor az örökösödés folyamata is elhúzódik. Magyarul: várni kell, mert kitolódik az osztózás ideje. Amennyiben bizonyosak lennénk abban, hogy az életben maradás reménye, az átlagos életkor együtt növekedett a városiasodással (pénzforgalom, piaci viszonyok fejlődése), akkor határozottan lehetne állítani a következőt: a demográfiai változások főleg a férfiakat érintették, mert a házasulandó nőket készpénzzel, más tőkésíthető javakból álló hozománnyal már alacsonyabb életkorban is ki lehetett elégiteni. Ismétlem, feltevésről, logikusnak látszó magyarázatról van szó. Bizonyítása, sajnos, megoldhatatlan feladat, mert hiányzanak azok a tömeges adatokat tartalmazó források, amelyekből az említett körülmények összjátéka kiolvasható lenne. Mégis, ez a változás csak a 14. század folyamán történhetett. A 14. századi városainkra vonatkozó szórványos ismereteink alapján arra inkább lehet ui. következtetni, hogy városiasodtak és javultak bennük az életkörülmények (amelyek kapcsolatban lehetnek az átlagos életkor emelkedésével is), mint az ellenkezőjére.

A polgári vagyonegységi szemlélet (ideértve az imént taglalt örökösödési rendet is) annak a régi típusú demográfiai rendnek a keretében tudott érvényesülni, amelyet Goubert írt le Beauvais régiójával kapcsolatban.¹⁴³ Ebben a rendben a felnőtt kort megelőző gyermekek száma a két főt is alig éri el, miközben a vagyon örökítése, nagyjából változatlan viszonyokat feltételezve a szülők szándékának megfelelően történik, vagyis a vagyont a lehető legkisebb mértékben osztják meg.¹⁴⁴ A szándékból valóság lehet, ha például a fiú minél később jut a vagyonrészéhez, miközben a kiházásított lány eltávozik otthonról. A magyar városokban általános post-mortem osztozkodás gátolta a házasodást (legalábbis a fiúkét), azaz növelte a nőtlen férfiak (ezzel a rendelkezésre álló mozgékonyabb munkaerő) számát, és meghosszabbította a szülőpár aktív tevékenységét (ami gyakorlatilag egyikük haláláig tartott).¹⁴⁵ Hogy a késleltetett vagyonátruházásból generációk közötti konfliktusok, mellesleg minden bizonnyal komoly szexuális problémák származhattak, feltehető még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a legények vándorlásai, az egyetemi tanulmányok nyilván sokat levezettek a feszültségekből.

A szülők első érdeke mindenképpen az összehozott vagyon őrzése, az új nemzedék legfőbb kívánsága ellenben a mielőbbi osztózás kellett, hogy legyen. Fontos szabályzó

¹⁴² *Granasztói*: A középkori magyar város. 157., 180–181.

¹⁴³ *Goubert*: Beauvaisis. 1. k. 31–35. (fentebb 29. sz. jegyz.!)

¹⁴⁴ *LeRoy Ladurie* 829–30. 1. 145.

¹⁴⁵ *Berkner*: Rural family organization. 151. (fentebb, 29. sz. jegyz.!)

tehát a szülők joga, amelynek nevében megszabták, hogy gyermekük kivel házasodhat, és ugyanezzel függ össze a polgári paternalizmus, az „öreg gyerek” sorban aszalódó fiú felemás helyzete. A kép nem látszik különösebben idillikusnak, komoly bonyodalmak magját vélhetjük felismerni, ám mindez már túlmutat a most vizsgált problémákon.

Arnyaltabban látjuk az eddigieket, ha az öröködést és a demográfiai mozzanatokat a családi élet folyamatában helyezzük el. Az egyenlő osztás, ennek olykor a kényszerű visszahozással kiegészített rendje csak látszólag teremt egyenlő feltételeket az örökösök között.¹⁴⁶ A nők viszonylag korai, a férfiak viszonylag késői házassága, az ebből következő életkori különbségek következtében olyan gyermekek élhettek együtt, akik között akár 12–14 év korkülönbség is lehetett (például előző házasságból származó leány és közös fiúgyermek). Ha ráadásul az idősebb gyermek fiatal korában kapott hozományt (mert férjhez ment), míg a fiatalabb gyermek későn nősült, akár 20–25 év is eltelhetett a pre-mortem részkiadás és a post-mortem osztozás között. Mivel városi körülmények között a hozományt pénzzé lehetett váltani, megforgatható tőke vált belőle. Akár nyereséget, akár veszteséget hozott, az a testvér, aki később jutott a saját részéhez, hátrányba került, amit legnyilvánvalóbban a „kényszerű visszahozás” fejez ki. Az osztozáskor ui. a tőke forgatásával szerzett nyereség nem került vissza a felosztandó alapba, ellenben a veszteség, csökkent vagyonrész képében igen. Továbbá az eltávozott testvér a távozás óta megnövekedett szülői vagyonból is részesült, míg annak vesztesége kevésbé érintette. Az élénk piaci forgalom, a vállalkozói (kereskedő, iparos és más) tevékenység mobilizálható vagyonalapot kívánt, ezért a hozomány tulajdonképpen egy tőkés társulás nélkülözhetetlen kelléke volt. Ez a vagyonegység értelme, ez magyarázza, miért számolnak városi jogaink arányokkal, amikor a házasfelek közti vagyonmegoszlást határozzák meg.

Ebben rejlik a rövid időtartamú házasság, a gyakori újraházasodás mint demográfiai mechanizmus társadalmi jelentősége. Jól jellemzik a helyzetet a budai jogkönyv gyakran esetleges, nem is mindig jogászai körületekintéssel megfogalmazott rendelkezései, melyek éppen lomposáguk miatt életszerű állapotokról tudósítanak. Az öröködés kapcsán például azt tételezik fel, hogy az asszony marad özvegyen.¹⁴⁷ Nyilván azért, mert ez az eset volt a gyakoribb. S egy özvegyen maradt, vagyonos asszonynak, láttuk, valóban kedvezőbbek voltak a férjhezmenési esélyei a házasulandó lányokkal szemben. A mechanizmus működésében azonban éppen itt, újabb fontos mozzanat következik. A vagyonos özvegyasszony második férjének lehetőleg gyermektelennek kellett lennie, minthogy a további gyermekek az első házasság során összeállt vagyont fenyegették.¹⁴⁸

A családi vagyon polgári örökítésének módja tehát szükségképpen fonódik össze a folytatólagos poligámiával, amely viszont az alacsony gyermekszám egyik ugyancsak szükségszerű fő oka. Így lesz a polgári vagyonegység meghatározó és meghatározott,

¹⁴⁶ Itt *Sabeau*: Aspects of kinship behavior. 107. gondolatmenetét követem.

¹⁴⁷ A legfontosabb, a 313. cikk, végrendelet nélkül meghalt férfi esetére rendelkezik, a 393. cikk is, ugyancsak a *Morgengab*-bal kapcsolatban, abból indul ki, hogy előbb a férfi hal meg. 396. cikk.: az anya házassítja a gyermeket stb.

¹⁴⁸ *Goody* i. m. 11., *Kubinyi*: Budai és pesti polgárok. 232. rámutat, hogy egy vagyonos özvegyasszony könnyen kapott férjet. Az új férj, aki megörökölte az előző férj vagyonát, gyakran annak nevét is felvette, s ez a helyzet az iparosrétegben is teljesen általános volt.

döntő mozzanattá a polgári család, mint demográfiai és fogyasztó-termelő egység, reprodukciójában.

Ezzel kapcsolatban lehet immár kitérni arra, miért számít a különleges kolozsvári tractatus ízig-vérig polgári örökösödési rendszer összefoglalásának. Múlt századi kiadói nagy buzgalommal keresték ebben az iratban mindazokat a hatásokat, amelyek a Hármaskönyvből szűrődtek bele. Az egyenlő osztás, a vagyonegység és a nemek közötti egyenlőség azonban olyan sarkalatos részek, amelyek eldöntik, mi a rendszer lényege, mi a következménye. Nem változtat ezen az sem, hogy Kolozsvár a felmenők helyett az oldalági örökösöket helyezi előtérbe az örökhagyó közvetlen leszármazottai után.¹⁴⁹ Ismert, hogy sok-sok magyar etnikumú városi és mezővárosi polgárt fűztek szoros kapcsolatok a megyei nemességhez, így a nemesi jogfelfogás sem lehetett idegen a polgárság előtt. A kolozsvári szokások keletkezését elsősorban mégis az árutermelő alföldi családi szervezet hatásának, ideszármazott hagyományának tulajdonítom, amely a vagyon jellege és a sajátos munkaerőigény miatt előmozdította a Kassán is látott fivérsegek keletkezését. A kalmárkodó, nyereségüket hegyaljai és más, értékes szőlőingatlanokba fektető vagyonos polgárok, éppen a közeg változása folytán, előbb-utóbb ténylegesen felhagytak a fivérsegi formával, de megőrizték a szokást, az erre jellemző gondolkodásmódot. A marhatenyésztés és -kereskedelem volt viszont az, ami a jelek szerint kifejezetten kedvezett a fivérsegek keletkezésének és a sok férfit magukban foglaló háztartások fennmaradásának.¹⁵⁰

5. Összefoglalás

A „jóléti család” a polgári társadalomban

Adataink, következtetéseink, feltevéseink a következő rendszerbe illeszkednek:

A középkor végi polgári család reprodukciója nem pusztán demográfiai probléma, ezért magyarázata egyedül demográfiai szakeljárások segítségével nem lehetséges. A házassági vagyonegység létrejötte és örökítése városi körülmények között kölcsönhatásban állt a polgári család sajátos formájával, melyet a férfiak késői házassága miatt rövid időtartam, bomlékonyság jellemzett, s amely tömegesen képtelen volt a társadalom demográfiai újratermelésére, a lélekszámot még változatlan szinten sem tudta tartani. A középkor végi

¹⁴⁹ *Kolozsvári–Óvári* 253. és vö. uo. a Hármaskönyv rokonértelmű paragrafusainak felsorolását.

¹⁵⁰ Vö. *Veres É.*: A jobbágycsalád a 17. században. 426–27. (ld. fentebb 11. sz. jegyz.!) a nagycsaládi forma elterjedését az árutermelő állattenyésztéssel kapcsolja össze, míg a szántógazdaság és a szőlőművelés – írja – nem járt együtt a nagycsaládi együttéléssel. Ide kívánczik egy további adalék is. A már említett Pap Benedek és fivére, akik szegedi származásúak voltak, és Debrecenből költöztek Kassára, eredetileg, még idejövetelük előtt, Ferenc nevű bátyjukkal kereskedtek közösen. 1562-ben Pap Ferenc özvegye, akkor már egy váradi esküdt polgár felesége, azt követelte, adják ki neki előző férje ingó vagyonát, melyet az öccsének juttatott, jöllehet jog szerint az az özvegyet illeti. Pénzről, ékszerekről, posztókról és más kalmárúkról volt szó. Az özvegy gyaníthatóan a kassai jogrendben bízva próbálkozhatott a perrel, csak hogy igazát nem tudta elismertetni, mert a Pap fivérek felmutatták a bátyjukkal készített közös osztozó levelet. Ebben Ferenc a vitatott vagyont nekik adta. Az eset az oldalági osztozást nem ismerő Tanács előtt annyira szokatlan lehetett, hogy úgy döntött, a vitában bemutatott iratok alapján nem tud ítélkezni (KVLt. 5. városi könyv. Suppl. H III/2. pur. 5. 325. fol.). Ez a fivérek közötti osztozás a kolozsvári tractatusban rögzített szokásokkal van összhangban. (Egyébként nincs nyoma annak, hogy a felperes asszony győzött volna.) Az élet, a kassai kalmárkodó

Magyarország polgári társadalma jóléti társadalom volt. Egyébként megmagyarázhatatlan, miért törekedett évszázadokon keresztül az élet keretétől szolgáló családi viszonyok megővésére. Stabilitása (egy eszményi „jó” állapot – azaz „jólét” – megővésének szándéka) mellett azonban „magyarságát” is hangsúlyozni kell. A polgári család a magyar feudalizmus keretei között, körülhatárolható gazdasági és társadalomtörténeti folyamatok összjátékaként keletkezett (14. század), természetes módon. Egyébként elvileg is, egyszerűen elképzelhetetlen, hogy rendi sajátosságok, hosszú időtartamban, egyedül etnikai (német) és külső (német) hatások alatt formálódjanak. Másrészt a magyar feudalizmus európai mivoltából következik, hogy a magyar középkor végi polgári család fő jellegzetességei Európában sok helyütt kimutathatók.¹⁵¹ Miként minden bizonnyal kimutatható lesz a polgári család a szélesebb mezővárosi közegeben is, hiszen a városi intézmények, mentalitás nem korlátozódott az igazi városokra.¹⁵²

Középkor végi polgári családunk a szülői pár, elsősorban mégis a családfő uralma alatt álló egységként jelenik meg, amit a kassai összeírások érzékletesen fejeznek ki: a családtagokat a *familia*, *cseled*, *Hausgesind* szóval illetik.¹⁵³ A „család” „cseled” szavak kettős, család és szolga vagy családtag (gyermek, leszármazottak) jelentése régi keletű, de éppen a 16. század közepétől a „cseled” szó élt már csak tovább a 19. századig, és a háznép vagy a család egyik tagját jelölte.¹⁵⁴ A „gazda” (*Hauswirt*) irányítása alatt élő

szülőbirtokos polgári életforma azonban a jelekből ítélve legyőzte a Pap fivérek. Benedeknek egyetlen fia maradt csupán, Gabriel, és Pap Antallal kapcsolatban is csak egyetlen túlélő fiáról, Ferencről lehet tudni. A fivérség e „színmagyar” emberek utódai számára már nem jelenthetett sokat, életútjuk elkanyarodott egymástól. Jóllehet ifj. Pap Ferenc a város egyik vezető kalmárja volt a 16. század végén. (KVLt. H III/2 pur. 8. 117–18., 121., 130–31. fol. Pap Benedek magyar irodalomtörténeti szerepéről egyébként ld. A magyar irodalom története. 1. k. Bp., 1964. 352.)

¹⁵¹ A késői házasság európai elterjedéséről vö. *Burguière, A.*: De Malthus à Max Weber: le mariage tardif et l'esprit d'entreprise. *Annales. E.S.C.* 1972. 1130.

¹⁵² Az állítás, bár a látszat szerint nem kíván különösebb bizonyítást, még korántsem mondható tisztázottnak. Alátámasztására két adalékot említek. 1) *Németh G.*: Szikszó mezőváros autonómiája a 17–18. században. *Történelmi Szemle.* 1982. 519–537, tanulmányában érdekesen érzékelteti, hogyan kerülhettek át a kassai intézmények a bortermelő hegyaljai mezővárosokba. 2) Abban a ritka esetben, amikor rendelkezésre áll egy mezővárosi család leszármazási táblája, szinte tapintható hasonlóságot lehet kimutatni a városi polgári család demográfiai viselkedésével. Így egy kecskeméti polgárcsalád 8 generációja (a 17. sz. vége és a 19. sz. közepe között) 20 családot, de bennük összesen csak 19 túlélő családost személyt számlált, jóllehet a születések száma viszonylag magas, 71 fő. *Báán K.*: A Csaba család. *Magyar Családtörténeti Szemle.* 1941. 169–178.). A születések családonkénti száma (3,8) a soproni mutatókat idézi, az egész jelenség pedig arra emlékeztet, amit a Jagelló-kori polgárság körében mutatott ki *Kubinyi A.* Mindez megfelel a Goubert-féle hagyományos európai családmódnak. (Vö. fentebb 33. és 57.).

¹⁵³ *Conscr.* 1549. 8. 1.:

*Item Nicolaus Köteles familia V
Valentinus servitor*

Conscr. 1554. 11. 1.:

Köteles Miclos fegyverföckhato III, czeled IIII

Ugyanitt a 3. negyed német nyelvű összeírása *hausgesind*-nek nevezi a fegyverképtelent.

¹⁵⁴ A szó szláv eredetéről *Györffy Gy.*: István király és műve. 503–04., jelentésváltozásairól A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1. k. Bp., 1967. és *Bárczi G.*: A magyar nyelv életrajza. Bp., 1966. 118. Hogy a kiskorúak és a szülőkkel osztatlan birtokon élő nagykorú gyermekek, valamint a „cseledék” a családfőre nézve egyenlő jogi személyek, már *Demkó* is hangsúlyozza a szepesi jogra és a német *Sachsenspiegel*re hivatkozva. A szepesi jog. 24.

oikoszt látjuk tulajdonképpen magunk előtt, ez a „*ganze Haus*”,¹⁵⁵ amelyben egyedül a családfő tekinthető a polgári közösség teljes jogú tagjának.¹⁵⁶

A kettősségnek egyrészt az az értelme, hogy a háznép tagjai jogi helyzetük szempontjából megosztottak, többségük alacsonyabbrendű, másrészt hogy ezt a formát a polgári intézmények erőteljesen védelmezik, mert az egyes családok viszonylag rövid élettartama és az elégtelen reprodukció miatt a város folyamatos vérfrissítésre (bevándorlásra) szorul.¹⁵⁷ Község (*Gemeinschaft*) és családfő érdekei abban is közösek, hogy a házassági vagyonegyesítés útján létrejött „házat” minél tovább együtt akarják tartani. Így a „ház”, a városi társadalom szerveződésének sejtyszerű egysége a polgári életformához, egyebek között a család bomlékonyságához és az örökösödési rendhez idomult, amelynek mellel fizikai (építészeti) megjelenése, önálló és egységes városfejlődésünk újabb bizonyítékeként, az egész Kárpát-medencében, Soprontól Brassóig azonos, és elűt a szomszédos, nem magyar történeti régiók városi háztípusaitól. Ugyanígy különleges városi házaink tömeges megjelenése, azaz településrendje is.¹⁵⁸

Az elmondottak további kérdéseket vetnek fel, de a most leírt összefüggések többnyire csak feltevésekre, spekulációkra adnak módot. Kérdés például, létezhetett-e városainkban tartós, tudatos és tömeges születésszabályozás. Jelenlegi ismereteink alapján nem foglalhatunk állást. Kétségtelen, a tradicionális családtípusban még az alacsony, egy-két fős gyermekszámot is több születéssel lehetett csak biztosítani a nagy halandóság miatt. Ez a helyzet gyökeresen eltér például a mai magyarországi helyzettől.¹⁵⁹

A másik kérdés: természetellenesnek mondható-e, hogy fizikai erejük teljében lévő férfiak olyan hosszú ideig élnek házasságon kívül, mi volt ennek a szexuális következménye? A prostitúció, a szexuális aberrációk témája teljesen feltáratlan, holott kapcsolat kereshető az elfojtások rendszere és a protestáns aszkézis elterjedése között, abban az értelemben, ahogy M. Weber vizsgálja a kérdést. A reformáció a szerzetesi aszkézist a mindennapi ember életének részévé tette, és bizonyos racionalitást adott neki. Kérdés tehát, a polgári család viszonyai között, annak rendi sajátosságoktól terhelt közegében nem keletkeztethet-e fokozatosan olyan aszkézisra buzdító, arra hajló szellemiség, amely a család tagjait eleve fogékonnyá tette a protestantizmus eszméi iránt, s amely, miután elterjedt, még tisztábban rajzolta meg azt az ívet, amelyet a család tagjai életük folyamán befuthattak. Sok-sok nemzedéken, évszázadokon keresztül tartósíthatta ez a szellemiség a

¹⁵⁵ Brunner, O.: Das „ganze Haus” und die europäische „Ökonomik”. Neue Wege der Sozialgeschichte. Göttingen, 1956. 36–39. Brunner rámutat, a németben a 'Familie' szó csak a 18. században kapott a maihoz hasonló jelentést, a középkorban a latin 'familia' a háztól függő személyek összességét jelölte. Uo. 42.

¹⁵⁶ Budai jogkönyv, 32. cikk: „*Auch sol kainer nicht genomen werdenn dy gemainschaft der purger, allain er sey ain hauswirt gueter eigenschaft und güets lobs, derr do habund ist erb und aigen.*”

¹⁵⁷ E problémakörre nem tértem ki. Vö. Granasztói: A középkori magyar város. 210–12.

¹⁵⁸ Granasztói i. m. 218–225.

¹⁵⁹ Goubert i. m. mellett vö. Családnagyság és termékenység. Miltényi K. rapportóri beszámolója a Termékenység és társadalmi átrétegződés c. Nemzetközi Demográfiai Szimpózium. Demográfia. 1963. 285., Acsády Gy.: A termékenység előrebecslésének kérdései. 2. Nemzetközi Demográfiai Symposion. Demográfia. 1965. 363–64. és 369.

bomlékony, a paternalista vagyonegységi racionalizmus elvei szerint igazgatott polgári „házat”,¹⁶⁰

Az igazi, a fő kérdés azonban még általánosabb. Mint bevezetésül már utaltam rá, ezt a kérdést nem szabad úgy feltenni, mi a család. Azt kell néznünk, hogy működik. A látszólag szerényebb fogalmazás gyökeresen eltérő megközelítést fejez ki. A feudális kori polgári társadalom reprodukciós folyamata jól kivehetően arra irányul, hogy intézményeit, jog- és szokásrendjét többé-kevésbé változatlanul tartsa fenn, így hagyományozódik nemzedékről nemzedékre a hatalmi politikai egyensúllyal biztosított „jólét”. A megértés útja tehát az, hogy vizsgáljuk, mihez és mennyire alkalmazkodik, hatékony-e, hogyan szerveződik társadalmi egésszé a sok egyed (család).

A fogalmira szűkített érdeklődés itt egyszerűen hibához vezet. Hibához, ami nem más, mint a historizmus: eltávolodás a társadalmi totalitásban felfogott embertől, lecsüllyedés valamelyik szaktudomány zárt világába, a fogalom (például a család) születésének és rendeltetésének az embertől elidegenített módon való keresése. Az efféle műveletsornak általában az a célja, hogy a fogalmat egy konstruált és „történetinek” mutató folyamatba vagy állapotba lehessen illeszteni. Az előbbieken mindennek az ellenkezőjére törekedtünk.

¹⁶⁰ E szellemiségről ld. Weber, M.: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp., 1982. 164. A késői házasság most említett vonatkozásairól *Burguière*: De Malthus à Max Weber. 1128–1139. és *Flandrin*, J.-L.: Mariage tardif et vie sexuelle: discussions et hypothèses. Annales. E.S.C. 1972. 1351–1379. A két szerző közti vita jól érzékelteti, mennyire bizonytalan az említett kérdések megítélése.

1. FÜGGELEK

A középkor végi kassai lélekösszeírások

A két összeírást (Conscr. 1549 és Conscr. 1554), változólistáikkal együtt, röviden ismerttettem már: Kassa társadalma (1549–1557) a korrespondencia-elemzés tükrében. Századok, 1980. 620621. és 658–659. Kiegészítésül a következőket jegyzem meg:

A Conscr. 1549 keltezés nélküli tizenöt, utólag számozott oldalból álló füzet, egykorú címe nincs, egyetlen kéz írta, nyelve latin. Datálását kiadásra váró tanulmányomban végeztem el (A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon). A jegyzék első oldalán ez áll: *Nomina Incolatus*. Csak a 2., 3. és 4. városnegyed nevezte meg a készítő, de a névsor egyértelműen az 1. negyeddel kezdődik. Csonkítatlan voltát bizonyítja, hogy minden negyed végén, lezárásul összegezők találhatók, melyek szintén a jegyzék készítőjétől származnak. A forrás tehát a fallal övezett Kassára vonatkozik.

Az 1. negyed összeírásának elkészítésekor az írnok a füzet lapjait félbehajtotta, majd a bal oldali hasábra írta – *Item* kitételrel – a ház, vagy annak tekintett házrész fő lakójának nevét, amennyiben fegyverképes volt, továbbá fegyveres fiát, szolgáját. A jobb oldali oszlopba kerültek ellenben a fegyverképtelen személyek, köztük a néhány asszony háztartásfő is. Az 1. negyed változólistája elvben azonos a 2., 3. és 4. negyed listájával, de eltér tőlük abban, hogy a fegyverképesek és fegyverképtelenek csoportján belül megkülönböztetéseket alkalmaz. Így a Századok 1980. 658.-on közölt lista a 1. negyed vonatkozásában aggregált változókat tartalmaz. Az alábbiakban felsorolom az 1. negyed valamennyi demográfiai változóját, kiemelve azokat, amelyek az idézett helyen is, alapváltozó formájában szerepelnek:

A változó neve	Fegyverképes személy	Fegyverképtelen
1. háztartásfő	<i>item</i> és név	item és név
2. feleség		uxor
3. gyermek	filius, puer, juvenis	filia, puella
4. kisgyermek (fiú)		filiolus, puellus, puerulus
5. kisgyermek (leány)		filiola, parvula, puella,
		puella minor, filia parva
6. kisgyermek (neme ismeretlen)		parvulus, liveri, proles
7. rokon	frater germanus	pater senex
8. egyéb		homo senex
9. asszony		mulier, pauperola mulier,
		inquilina
10. szolga	famulus, servus, servitor	servulus
11. női cseléd		serva, ancilla, servula

A Conscr. 1554 négy egybekötött, keskeny, utólag folyamatosan számozott oldalakkal álló, évszámmal keltezett füzet. Tárgyát a második negyed indító cím adja meg: *Descriptio Hominum Armorum atque Fonnatum*. Forrásunk az év első felében készült, az egyes negyedek írnokai különböznek, a 3. negyed német, a többi magyar nyelvet használ. Az ambulatio jegyzékekkel való összevetés és a névsorok tagolása is azt mutatja, hogy csonkítatlan összeírásokról van szó.

2. FÜGGELÉK

Táblázatok

1. Kassa és Sziget háztartástípusai a XVI. század közepén

	Kassa, Conscr., 1549 1. negyed				Sziget, Connumeratio, 1551 egész város			
	szolgá- val	szolga nélkül	összes		szolgá- val	szolga nélkül	összes	
	n.	n.	n.	%	n.	n.	n.	%
1. <i>Egyedül élők</i>								
1a Özveggy ffi v. nő	1	—			2	26		
1b egyedül élő nőtlen ffi v. hajadon nő	9	—			4	9		
Összes			10	8,4			41	11,0
2. <i>Nem-család háztartás</i>								
2a Együtt élő testvérek	—	—			1	3		
2b más együtt élő rokonok	—	2			1	3		
2c együtt élő nem-rokonok	1	—			—	1		
Összes			3	2,5			9	2,3
3. <i>Egyszerű család-ház- tartás</i>								
3a Házaspár gyermek nélkül	17	17			13	24		
3b házaspár gyermekkel	29	25			38	136		
3c özveggy ffi gyermekkel	—	2			1	3		
3d özveggy nő gyermekkel	9	1			5	82		
Összes			100	84,0			302	80,7
4. <i>Kiterjesztett család- háztartás</i>								
4a Fölfelé kiterjesztett	—	—			1	—		
4b lefelé kiterjesztett	—	2			—	—		
4c oldalirányban kiterjedt	1	1			9	4		
4d a 4a–c kombinációi	—	—			2	—		
Összes			4	3,4			16	4,4
5. <i>Többcsaládós háztar- tások</i>	—	—			—	6	6	1,6
6. <i>Egyértelműen be nem sorolhatók</i>	1	1			—	—	—	—
Összes			2	1,7			—	—
7. <i>Összes</i>	68	51	119	100,0	77	297	374	100,0

Megjegyzés: Szigetre vö. 75. és 76. sz. jegyzet!

2. A háztartás családi magjának összetétele
a) a család tagjainak száma (Kassa, 1. negyed, 1549)

	Férfi	Nő	Ismeretlen nemű	Összes
1. házaspár				
1a egyszerű család	88	88		176
1b bővült család	4	4		8
2. özvegy				
2a egyszerű család	2	10		12
2b bővült család	1	1		2
3. gyermekek				
3a egyszerű család	88	42	19	149
3b bővült család	3	4	—	7
4. rokonok	8	4	—	12
5. összes	194	153	19	366

Megjegyzés: Összesen 106 család-háztartásban, a 6. kategória két családja a bővültek között szerepel!

b) a családi mag átlagos összetétele

	Kassa, 1. negyed 1549 (106 családban)	Sziget, 1551 (324 családban)
1. szülő	1,9	1,7
2. gyermek	1,4	1,8
2a gyermek	0,4	
3. rokon	0,1	0,1
4. összes	3,8	3,6

Megjegyzés: A 2a sorban a legfiatalabb gyermekek becsült adata! Szigetre vö. 75. és 76. sz. jegyzet!

*3. A család-háztartások megoszlása az együtt élő
generációk száma szerint*
(Kassa, 1. negyed, 1549)

	Szám	Százalék
1. egy generáció	34	32,1
2. két generáció	70	66,1
3. három generáció	2	1,8
4. összes	106	100,0

4. A gyermekek száma

	Kassa, 1. negyed, 1549		Sziget, 1551	
	család-háztartás	gyermek	család-háztartás	gyermek
1. fiú	39	67	136	289
2. leány	16	29	134	285
3. kiskorú fiú	14	24		
4. kiskorú leány	8	17		
5. ismeretlen nemű kiskorú	9	19	5	7
6. összes	86	156	275	581

Megjegyzés: Adatok hiányában a 2. és 3. oszlopban a legkisebbek nem szerepelnek, becült számuk 37 fő. A Sziget-i „connumeratio” adatairól l. 75. és 76. sz. jegyzetet. Itt korcsoportra vonatkozó utalás nincs!

5. A háztartás összetétele

a) a háztartás tagjainak száma (Kassa, 1. negyed, 1549)

	Férfi	Nő	Ismeretlen nemű	Összes	Ezer főből
1. Az 1. táblázat 1. és 2. sz. háztartás kategóriáiban:					
1a magányos	7	3		10	19
1b háztartásfő	2	1		3	6
2. Családtag	194	153	19	366	727
3. Szolga	85	22		107	212
4. Egyéb személy	3	15		18	36
Összes	291	194	19	504	1 000

Megjegyzés: A 2. sor részletezését l. a 3. táblázatban!

b) a háztartás átlagos összetétele

	Kassa, 1. negyed 1549 (119 háztartásban átlag)	Sziget, 1551 (374 háztartásban átlag)
1. Háztartásfő és házastársa	1,7	1,6
2. Gyermekek	1,3	1,6
2a öt évesnél fiatalabbak	0,1	
3. Rokon	0,1	0,3
4. Szolga	0,9	0,1
5. Egyéb személy	0,1	
Összes	4,2	3,6

Megjegyzés: Szigetre vö. 75. és 76. sz. jegyzet!

6. Legények (servitores, servi) és serdült fiúk
együttes előfordulása (Kassa, 1. negyed, 1549)

Serdült fiúk	Legények					Összes
	1	2	3	4	6	
1. nincs	13	8	5	3	—	29
2. egy	6	1	3	—	1	11
3. kettő	3	1	—	—	—	4
4. három	1	—	—	—	—	1
5. hat	—	—	—	—	—	—
Összes háztartás	23	10	8	3	1	45

7. Az egyes kassai városnegyedek lélekszáma

	1. negyed		2. negyed		3. negyed		4. negyed		Összes	
	1549	1554	1549	1554	1549	1554	1549	1554	1549	1554
a) ezres megoszlásban										
1. Ezer felnőtt férfiből	373	338	239	248	263	227	125	187		
2. Ezer fegyverképtelenből	308	271	277	270	284	227	131	232		
3. Ezer polgári lakosból	331	296	262	262	277	227	128	215		
b) létszám szerint										
4. Háztartások száma	119	134	103	123	98	113	45	87	365	457
5. Lélekszám	504	675	401	598	421	518	196	492	1 552	2 283
6. Átlag	4,2	5,0	3,9	4,9	4,3	4,6	4,4	5,6	4,2	5,0

8. Foglalkozások közötti különbségek Kassán

a) vagyon és lélekszám

Foglalkozások	Adó	Háztartás	Létszám	A/B		b/a	
	1557	1549	1554	1549	1554	1549	1554
1. ötvös	248	5,1	5,7	46	43	219	236
2. kalmár	134	5,4	6,7	54	60	184	168
3. szabó	131	4,5	5,8	55	57	181	176
4. mészáros	85	3,8	7,4	52	32	192	310
5. kádár	57	4,6	5,0	59	79	170	127
6. varga	55	4,1	5,7	64	54	156	185
7. kovács	54	4,5	5,2	87	85	114	117
8. lakatos	35	4,6	5,5	75	120	155	83

Megjegyzés: A/B a 100 egyébre jutó fegyverképesek számát jelenti. b/a a 100 fegyverképesre jutó egyéb (fegyverképtelen) személy számát jelenti.

b) a foglalkozások rangsora a csökkenő létszámok rendjében

Rangsor	Háztartás	Létszám	A/B		b/a	
	1549	1554	1549	1554	1549	1554
1.	kalmár	mészáros	kovács	lakatos	ötvös	mészáros
2.	ötvös	kalmár	lakatos	kovács	mészáros	ötvös
3.	kádár	szabó	varga	kádár	kalmár	varga
4.	lakatos	ötvös	kádár	kalmár	szabó	szabó
5.	szabó	varga	szabó	szabó	kádár	kalmár
6.	kovács	lakatos	kalmár	varga	varga	kádár
7.	varga	kovács	mészáros	ötvös	kovács	kovács
8.	mészáros	kádár	ötvös	mészáros	lakatos	lakatos

c) kapcsolat a háztartás és a kirótt taxa nagysága között (1554–57)

Adózók	1	2–3	4–5	6–7	8–9	10–	Lélekszám, fő
	tagú. %-ban						
1. 50–99 denár taxa	6,1	20,8	48,6	18,4	4,9	1,2	380
2. 100 dénár feletti taxa	7,9	1,7	21,8	25,0	21,8	21,8	496

9. Három középkori város háztartáslétszámai

Háztartáslétszám (y)		Ypern		Freiburg, 1447		Kassa	
		1412	1437	egész polgárság		1549	1554
		1	2	1	2	1	2
a) létszámok							
1.	1	185	84	73	4	23	34
2.	2	213	155	152	37	47	34
3.	3	194	169	143	41	77	83
4.	4	122	118	109	34	83	83
5.	5	74	93	95	32	57	71
6.	6	63	61	63	21	34	44
7.	7	21	40	37	21	24	41
8.	8	18	17	22	12	10	22
9.	9 v. több	23	25	23	15	10	45
10.	összes (Σx)	913	762	717	217	365	457
b) mutatók							
11.	Lélekszám (Σxy)	2927	2845	2737	1001	1522	2283
12.	Átlagos házt. létszám (MHS)	3,2	3,7	3,8	4,6	4,2	5,0
13.	Szórás	79,24	54,7	48,76	12,57	27,24	22,5
14.	Lineáris regresszió (a; b)	8,3; -0,03	8,41; -0,04	8,55; -0,04	6,6; -0,07	7,17; -0,05	6,44; -0,03
15.	Korreláció	-0,94	-0,81	-0,79	-0,30	-0,53	-0,23

Megjegyzés: A regressziós függvény képlete: $y = ax + b$!

10. A felnőtt lakosság megoszlása a házassági állapot szempontjából, %

	Kassa, 1549	Zürich	
		1467	1637
1. Férfiak száma, fő	258	1187	2185
2. nőtlén	63,2	37,0	49,0
3. özvegy	1,2	2,0	1,0
4. nő	35,6	61,0	50,0
5. Nők száma, fő	173	1649	2974
6. hajadon	40,5	49,0	48,0
7. özvegy	6,4	7,0	15,0
8. férjezett	53,1	44,0	37,0

Megjegyzés: A kassai adatok 12 évesnél, a zürichiek 14 évesnél idősebb személyekre vonatkoznak!

3. FÜGGELÉK

A polgári lakosság reprodukciója
(Gyermekszám és demográfiai modell)

1. Az 1. negyedben 1549-ben feltűnően kevés gyermeket írtak össze. Ezt csak részben magyarázhatja, hogy három család közül egy, forrásunk szerint, gyermektelen. Szinte bizonyos, hogy a legfiatalabbak korosztálya kimaradt. Erről győző meg néhány középkor végi, nyugat-európai városi összeírás is. Nürnberg 1431-ben és 1449-ben készült összeírásáról bizonyosan tudni lehet, hogy nem foglalja magában az öt évnél fiatalabbakat, a többi példaként felhozott esetben viszont bizonyos, hogy valamennyi 0–12 éves korosztály szerepel.

Város	A gyermekek aránya a lakosságban, %	A háztartásonkénti gyermekszám, fő	A háztartás átlagos létszáma, fő
Kassa, 1549			
1. negyed	31	1,3	4,2
Nürnberg			
1431	30,3	1,4	5,4
1449	30,5	1,6	4,7
Freiburg			
1447–48	35,1	1,8	4,1
Köln, 1574			
négy negyed	35,5	1,7	5
Münster			
1591	32	1,8	4,2
Rostock			
1549–95	38,8	1,8	4,6
Ypern			
1506		2,0	4,7

Az itt felsorolt városokban, Kassa és Nürnberg kivételével, a gyermekek átlagszáma 2 tizednyi különbséggel ingadozik, miközben a háztartások átlagos létszámai között ennél jóval nagyobb a különbség. Az Európa-szerte mutatkozó hasonlóság (átlagosan 1,7–1,8 gyermek családonként) feljogosít arra, hogy a kassai kimaradt korosztály létszámát is minimálisan 70 ezrelékre becsüljük (ezzel családonként átlagosan 1,8 gyermeket kapunk, ami 37 főnek felel meg). A hiányzó gyermekek életkorának megállapításához azonban nem találunk biztos utalást. Az antropológiai sajátosságok (vö.: *Acsády*: A középkori magyar halandóság. 15–16. – A bibliográfiai utalásokat ld. a 46. sz. jegyzetben!), továbbá a nürnbergi párhuzam is azt sugallják, hogy az 5 évnél fiatalabbakról lehet szó. A kisgyermekkort egyébként a Biblia is 1 hónap és 5 év között állapítja meg (Leviták könyve, 27. Bp., 1976. 134.) Becslésünk próbáját elvégezhetjük a halandósági tábla segítségével (l. *Acsády*: i. m. 21.): Elméletileg:

– ha az első öt évjáratban (0–4 éves kor) 50 ezer születésből 36 ezer fő marad életben,
– és a további nyolc évjáratban (5–12 éves korosztályokban), 80 ezer születésből 52 ezer fő marad életben,
akkor az 1. negyedben talált 60 5–12 éves korú gyermekkel számolva a 0–4 betöltött évesek száma:

$$\frac{60 \times 36\,000}{52\,000} = 41 \text{ fő}$$

Ez a halandósági tábla alapján számolt eredmény alig tér el az átlagos gyermekszámok alapján, európai párhuzamok nyomán vett 37 főtől.

2.1. A gyermekek és serdültek (kiskorúak és nagykorúak) megoszlási táblái a következők:

a) serdült fiúk (13 évtől)				
1	2	3	6	fiú
22	12	3	2	háztartásban

összesen 67 fő, 39 háztartásban

b) serdült lányok (13 évtől)				
1	2	3	4	leány
7	6	2	1	háztartásban

összesen 29 fő, 16 háztartásban

c) kiskorú fiúk (5–12 év között)				
1	2	3	4	fiú
7	5	1	1	háztartásban

összesen 24 fő, 14 háztartásban

d) kiskorú leányok (5–12 év között)				
1	3	6		leány
5	2	1		háztartásban

összesen 17 fő, 8 háztartásban

e) kiskorú, ismeretlen neműek (5–12 év között)

1	2	3	gyermek
2	4	3	háztartásban

összesen 19 személy, 9 háztartásban

2.2 Néhány kontingencia tábla:
a/b

	Serdült lányok	
	1	2 vagy több leány
serdült fiúk		
nincs	3	5
1	3	2
2 vagy több fiú	1	2

a/c

	Kiskorú fiúk	
	1	2 vagy több
serdült fiúk		
nincs	6	12
1	–	–
2 vagy több	1	–

a/d

	Kiskorú leányok	
	1	2 vagy több
serdült fiúk		
nincs	5	1
1	–	2
2 vagy több	–	–

a/e		
	Ismeretlen nemű gyermek	
	1	2 vagy több
serdült fiúk		
nincs	2	6
1	—	1
2 vagy több	—	—

a=e

Háztartás létszáma, fő	Gyermekek száma						összes
	1	2	3	4	5	6	
1– 2	—	—	—	—	—	—	—
3– 4	23	12	1	—	—	—	36
5– 6	13	9	5	2	—	—	29
7– 8	3	5	3	—	—	—	11
9–13	4	1	2	—	—	3	10
Összes háztartás	43	27	11	2	—	3	86
Összes személy	43	54	33	8	—	18	156

A kérdés most az, hogy az 1. negyed népessége növekedőben, vagy csökkenőben volt-e. A választ hipotetikus modell segítségével lehet megadni. Először meg kell határozni a születés és a termékenység mutatóit, majd a halandósági arány alapján kiszámítandó a növekedés elméleti aránya.

(1) A reális minimális születési arány (n)

$$\frac{Gy \times 1000}{P \times \acute{e}f}$$

E kifejezésben $Gy = 97$ (0–12 éves gyermek), $P = 403$ (teljes populáció, beleértve 37 fő ötévesnél fiatalabb gyermeket is), $\acute{e}f = 13$ (0–12 évfolyam száma)

$$n = \frac{97\,000}{403 \times 12} = 18,51\text{‰}$$

(2) A termékenység (f) minimális aránya

$$\frac{Gy \times 1000}{N\acute{o} \times \acute{e}f}$$

ahol $N\acute{o} = 107$ (összeírt nő)

$$f = \frac{97\,000}{107 \times 13} = 69,7\text{‰}$$

(3) Az elméleti születési arány (N)

$$\frac{n \times 13\,000}{t}$$

ahol $t = 8868$ fő (az Acsády-féle halandósági tábla szerint 13 ezer újszülöttből ennyien érték meg a 13. születésnapjukat)

$$N = \frac{18,51 \times 13\,000}{8868} = 27,14\text{‰}$$

(4) Az elméleti termékenységi arány (F)

$$\frac{f \times 13\,000}{t} = \frac{69,7 \times 13\,000}{8868} = 102,18\text{‰}$$

(5) A középkor végi magyarországi halandóság (M) elméleti aránya 35 ezrelék. Az elméleti növekedési arány az elméleti születési és halandósági arány különbözete

$$(A = N - M).$$

$$A = 27,14 - 35,00 = -7,86\text{‰} (!)$$

Vagyis az adott születési, termékenységi és halandósági viszonyok között a lakosság száma csökken.

(A felhasznált irodalomról l. a 46. sz. jegyzetet!)

4. FÜGGELÉK

A családdemográfiai feltevés ellenőrzése

Felfoghatók-e az 1. negyed demográfiai adatai nagyobb populációra vonatkozó becslésként? Általánosíthatók-e az adatok alapján levont következtetések? Statisztikai eszközökkel azt lehet csak vizsgálni, hogy a szóban forgó, Kassa délnyugati részén elterülő városrész megfelelő minta-e az akkori egész városra (1549) nézve, valamint az 1554-es összeírásra vonatkoztatva. Ezért tisztázni kell, hogy

1. milyen mintavételnek felel meg az 1. negyed összeírása,
2. szignifikáns-e az eltérés az 1. negyed adatai és az egész Conscr. 1549 között,
3. szignifikáns-e az eltérés a Conscr. 1549 és a Conscr. 1554 között.

1. Az 1. negyed lakóinak összeírása, mint kiválasztás nem tekinthető *véletlenszerűnek*, mert csak a városterület egy részére korlátozódik. Ez a körülmény rontja a becslés értékét. Ugyanakkor *nem-véletlen* (kvóta, koncentrált vagy önkényes) kiválasztásának, vagy *szisztematikus* kiválasztásának sem mondható az összeírás, hiszen a területi elkülönítésen kívül más válogatás nem történt. A minta terjedelme nagy, a teljes populáció harmadát (1549), ill. negyedét (1554) teszi ki, és meghaladja a 100 egyedet.

2. Az összeírásokat legátfogóbban (Conscr. 1549. 1. negyed – egész város – Conscr. 1554) a háztartások létszám szerinti megoszlásai alapján tudjuk összevetni. (Erre a fegyverképesek és a fegyverképtelenek létszámváltozásai is alkalmasak, de csak a háztartás egyik aspektusát fejezik ki, részjelenséget tükröznek, ha kiragadjuk őket)

A háztartások létszám szerinti megoszlása

Létszámok, fő	Conscr., 1549		Conscr., 1554	
	1. negyed háztartása	egész város háztartása	1. negyed háztartása	egész város háztartása
1	7	23	13	34
2	15	47	1	34
3	30	77	26	83
4	20	83	22	83
5	20	57	24	71
6	10	34	19	44
7	9	24	11	41
8	3	10	4	22
9	3	3	4	20
10	1	3	5	7
11	—	2	—	3
12	—	—	2	5
13	1	2	1	2
14 vagy több	—	—	2	8
Összes	119	365	134	457

Ha abból indulunk ki, hogy a családi mag körül szerveződő háztartás szerkezetét és méretét adott időpontban olyan hatások alakítják, amelyek az egész város területén érvényesülnek, akkor Kassán elvileg, ebben a tekintetben, nem lehettek különbségek a városnegyedek között. Mi lehet tehát a próbája annak, hogy az 1. negyed háztartáslétszámai megfelelő becslésnek tekinthetők az egész város viszonyaira. A választ a standard hiba és a hozzá tartozó valószínűségi szint kiszámítása adhatja meg. A standard hiba (S_x) 1,96 értéknél 95 százalékos, 2,06 értéknél 96 százalékos 2,17 értéknél 97 százalékos stb. valószínűségi szintnek felel meg, s ez már elfogadható becslés.

$$S_x = \frac{\sigma}{\sqrt{n}} \sqrt{1 - \frac{n}{N}}$$

Itt a σ - (az egész 1549. évi populáció szórása) = 30,42; n (a minta, vagyis az 1549. 1. negyed háztartásainak száma) = 119;

N (az egész populáció háztartásainak száma) = 365. Vagyis a standard hiba

$$S_x = \frac{30,42}{\sqrt{119}} \sqrt{1 - \frac{119}{365}} = 2,289$$

Ez az eredmény 97–98 százalékos valószínűségi szintet jelez, tehát a becslés kielégítő (*Köves-Párniczky* 446–459. l. 46. sz. jegyzet!)

(3) A két populációt az átlagok különbségének próbájával (Z) lehet egybevetni.

$$Z = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}{\sqrt{\frac{S_1^2}{N_1 - 1} + \frac{S_2^2}{N_2 - 1}}}$$

E próba azt dönti el, hogy a nagy migráció változtatott-e a létszámok szóródásának természetén. Vagyis érvényes-e az 1549. évi becslés eredménye 1554-re is.

a) Az 1. negyed Z próbája a következő:

	1549	1554
	1	2
Átlaglétsszám (\bar{x})	4,235	5,037
Mintalétszám (N)	119	134
Szórás (S)	9,421	9,45

$$Z = \frac{5,037 - 4,235}{\sqrt{\frac{9,45^2}{119-1} + \frac{9,421^2}{134-1}}} = 0,672$$

\bar{X}	4,17	4,99
N	365	457
S	29,48	28,61

b) A két teljes összeírás Z próbája:

$$Z = \frac{4,99 - 4,17}{\sqrt{\frac{28,61^2}{457-1} + \frac{29,48^2}{365-1}}} = 0,195$$

A Z próbánál a 2-nél alacsonyabb abszolút érték 95,46 százalékosnál magasabb valószínűségi szintet fejez ki, azaz a becslések ezúttal is megfelelőek (*Floud, R.: An Introduction to Quantitative Methods for Historians. 2. kiad. London, 1979. 179–180.*)

Megjegyzem, hogy e két próbát tulajdonképpen normális eloszlású mintákra szokás alkalmazni. A két összeírás háztartáslétszámai azonban ferde eloszlásúak. Az aszimetria mérőszáma (*Köves-Párniczky 294.*)

	1549				1554			
	x	σ	Mo	A	x	σ	Mo	A
1. negyed	10,8	9,4	30	-2,04	10,8	9,4	26	-1,62
egész város	30,4	29,5	83	-1,78	24,1	28,6	83	-2,06

Az egyes A mérőszámok azonos előjelűek, és csak csekély mértékben térnek el egymástól, ami alátámasztja a becslés hitelességét. Egyébként a 2. és a 3. pontban elvégzett próbák a $\frac{\sigma}{\sqrt{N}}$ standard hiba formulán alapulnak. A formula akkor is érvényes, ha az alapsokaság (populáció) nem normális eloszlású, de elég nagy létszámú. (Köves-Párniczky 457., Floud 174.)

5. FÜGGELÉK

A legnagyobb polgári háztartások

1. A legnagyobb kassai háztartás ura, Vas Antal 1553-ban vette meg házát a Fő tér nyugati oldalán, a Felső kapu közelében. („Stadtbuch”. KVLT. Protocollum Iudiciarium. Suppl. H. III. 2. pur. 5. 137. fol. MOL Filmtár C 802 film.) 1554-ben 8 fegyverképes és 16 fegyverképtelen személyt írtak nála össze, 1557-ben a legnagyobb adófizetők között a 15–16. helyen áll, jóllehet sem bort, sem gabonát nem találtak nála. 1556-ban a választott közösség (Communitas) tagja, 1557-ben hangadója annak a lázongásnak, mely a városban garázdálkodó katonák ellen tört ki. (Az erre vonatkozó királyi leiratokat ld. KVLT. Tabularium. Tom. 2. no. 1863 és 1871.) 1555-ben a város legnagyobb harmincadot fizető kereskedői között találjuk. (Cím nélküli harmincadjegyzék 1555-ből. KVLT. Tabularium. tom. 3. 19. 232. sz. MOL Filmtár C 683. sz. film.) A kivitt árukért egy Meszti Varga Mihály nevű kereskedő után ő fizeti a legnagyobb harmincadot. Lengyelországba bort, Pozsony felé marhabőröket szállít. Fivére, István végrendelete alapján és más adalékokból arra következtetnek, hogy háztartása azért volt népes, mert egyrészt a nemesihez hasonló alföldi polgári életmódot folytatótt, másrészt mert említett bátyjával átmenetileg közös fivérségi család-háztartásban lakott.

Ami életmódját illeti: marhakereskedő volt, talán pesti származású. Nem lehet véletlen, hogy a kassai mészárosok utcája közelében vette említett házát. Az alföldi, marhával is kereskedő mészárosok életmódja elütött a többi polgáritól (ld. fentebb, . . . 1.). Lakhelye, származása és kereskedésének jellege alapján az a benyomás, hogy hozzájuk húzott. Életmódjának jellegére következtetnek abból is, hogy István fivére a végrendeletében kedvenc lovát, lószerszámát és lándzsáját hagyta Vas Antalra. (A végrendelet másolata a cím nélküli városi könyvben van: KVLT. Suppl. H. III/2. pur. 2. 259–262. fol. MOL Filmtár. C 800. sz. film.)

Hogy 1554-ben Vas István és Antal fivérségben éltek (Laslett 5 c típusú, együtt élő házas fivérek több-családos háztartása), adattal közvetlenül alá nem támasztható feltevés csupán. Az 1555. évi harmincadjegyzék szerint István a 8. legnagyobb fizető volt, és szemmel láthatóan a két testvér között munkamegosztás volt. Antal az exportőr, István ellenben elsősorban Lengyelország felől behozott posztóval, olajjal, borssal, prémmel kereskedik. Kiviteli cikke a faggyú. Nagy kereskedői tevékenysége ellenére sem találni nyomát az egy évvel korábban kelt lélekösszeírásban. István háza külön csak 1556-ban bukkan fel a 4. negyedben, a Fő tér keleti oldalán, amikor egy *ambulatio* jegyzék említi. A ház végleg 1558-ban lett Vas Istváné („Erbbuch” KVLT. Suppl. H; III/2. her. 1. 27. fol. MOL C 796. sz. film.) Vas István említett végrendeletében világosan megmondja, hogy Antal fivérével közösen kereskedik, hogy 1557-ben elszámoltak, 1558-ról és 1559-ről azonban nem. Ugyanitt feleségéről és kiskorú gyermekeiről tesz említést.

Mindent egybevetve Vas Antal háztartását részben a fivérével való együttlakás, részben a kassaitól elütő életforma tehette olyan nagy méretűvé.

2. A 22 fő háztartásról okleveles adat nincsen. A Conscri. 1554 a 4. negyedben a Kovács utca keleti, alsó végén helyezi el: „Lisa Mihály és Nagy János az Szabó Mihály házában fegyverfogható 2, cseléd 20, élés 20 köből búza.” 1556-ban az ambulatio már nem említi a két lakót, Szabót ellenben

igen. (KVLt. H. III/3. Conscriptiones. lad. 1. sorszám nélk. cím nélk. 1. lap.) Feltevésem szerint vagy két társ, talán rokon közös háztartásáról lehet szó, vagy arról, hogy az összeíró nem tisztázta a bennünket érdeklő részleteket.

3. A 20 fős háztartás ura Székely Bereck, vagy Briccio. 10 fegyverképesből és 10 fegyverképtelenből állt a háznép. 1557-ben eléggé magas összeggel, 2 fl-al adózott és 29 hordó kassai bort is találta a házában, mely a Vas Antalé közelében állott, vagyis szintén a mészárosok szomszédságában. Székely Bereck 1550-ben vette fel a polgárjogot, *egregius* címmel jegyezték ekkor be, ami akkor még ritkaság a polgárjegyzékekben. (KVLt. H. III/2. pur. 6. 173. fol.) Lipszky Pál egykori tanácsos és 1536-ban kitelepített polgár özvegye egy zálogügyletben nemesnek nevezi („Erbbuch” 30. fol., az 1558. év!) 1553-ban, az ún. *reakvizíció* során házában 1536 előtti tulajdonosa, ill. jogutóda javára döntött a Tanács és a királyi biztos, de sikerült kiegyezniük, így megtartotta az időközben jelentősen bővített házat, melyet végül Székely Bereck özvegye meg is vett az örökösöktől. („Stadtbuch” 135. fol., „Erbbuch” 25. fol és Tabularium. tom. 2. no. 1755.)

4. A 18 tagú háztartás feje Kövesdi Lukács. A ház népét 8 fegyverképes és 10 nő, gyermek, nőcseléd alkotta 1554-ben, 1557-ben 7 hordó vidéki bort és 200 köből gabonát tároltak itt, s a kivetett 100 dénáros taxa szintén a nagyobbak közé számít. Kövesdi Cecei Lénárd, a híres kapitány alatt másodmagával Kassa várnagya volt, amikor 1552 januárjában Izabella királyné elhagyta a várost. (Történelmi Tár. 1901. 112–113. l.) A németiség visszatérte, a reakvizíció következtében ő is bajba került, de sikerült megtartania a házat, mert a király helyt adott fellebbezésének. Így a Tanács, bár hangsúlyozta, hogy a házzal kapcsolatos peres ügyben kizárólag Kassa illetékes, nem tett gyakorlati vagy jogi lépéseket, és még 1572-ben is a törvényes utódok lakták a Kövesdi házat, mely a Vas Antal és a Székely Bereck-féle házak közelében állt. („Stadtbuch” 198. fol. és „Erbbuch” 104. fol.)

Kövesdi Lukács vagyonának túlnyomó részét pénz és ingóságok alkották. A nagy készpénzösszeg és a kinnlevőségek, könnyen értékesíthető értéktárgyak alapján arra következtettek, hogy Kövesdi kalmárkodott, elsősorban posztóval és borral, miközben várnagyi rangjához méltó társadalmi életet élt. Bőségesen rendelkezett az ehhez szükséges kellékekkel (asztalneműk, drága ruhák), vitézi életmódjának mindennapi és luxus tárgyai pedig valódi arzenált alkottak. (Néhány jellegzetes tárgy: serlegek, kupák, aranyos gombvégű villák, három prémsuba, hat mente, hat kopott suba, két pallos, két törökországi, paraszt módra készített szablya, török, négy mordálypuska.) Legértékesebb fegyvereit az ezüstös arany handzsárt, az ezüstös markolatú, „tótországi” szablyát, az ezüst tolltokos sisakot és a török pej lovát fiára hagyta. Fia mellett első házasságából leánya, második házasságából három leánya született, és felesége várandós volt 1556. szeptember 8-án, a végrendelet keltekor. (Történelmi Tár. 1903. 156–160.) Kövesdi Lukácsot, hat nappal később kelt bejegyzésében, a városi könyv már néhainak nevezi. („Stadtbuch” 209. fol.)

5. Ugyancsak 18 fős háztartás feje volt a Vas Antallal kapcsolatban már említett Meszti Varga Mihály. 5 fegyverképes férfit és 13 fegyverképtelent írtak nála össze 1554-ben, a Fő tér alsó, keleti során álló házban. 1553-ban vagy 1554-ben költözhetett Kassára, és igen gyorsan berendezkedett. 1558-ban, miután kifizette a ház árát, 120–120 forintért két szőlőt vett a határban, továbbá egy szántót is. Az ingatlanokat már 1556–1557-ben birtokolhatta, mert ekkor 7 hordó kassai bora és 3 köből gabonája volt. Nagyobb mennyiségű, 18 hordónyi vidéki bort is találta nála az *ambulatio* készítői. („Stadtbuch” 147. fol. és „Erbbuch” 28. fol.)

Meszti Varga 1555-ben a legnagyobb kassai harmincadfizető volt, marhával, bőrrökkel és borral kereskedett. 1560-ban Zay Ferenc főkapitány megbízottjaként 1,425 darab, összesen 15 ezer forintot érő marhát hajtott Lengyelországon át. (1. 135-öt elkoboztak tőle a lengyelek. Történelmi Tár. 1890. 213–214. l.) Meszti 1570-ben Vas Antalt perelte, mert az Rueber János főkapitányt, úgymond, felbújtotta ellene, aki elvette a marháit, és családotól elfogatta. Az ügy azért érdekes, mert Meszti azzal vádolta Vast, hogy megkerülte a kassai igazságszolgáltatást. Meszti neve még 1579-ben is felbukkan. ekkor nagyobb összegeket fizetett vissza két brassói és egy krakkói kereskedőnek. (KVLt. Suppl. H. III/2. pur. 8. 110. fol.)

6. Gyakori tanácsstagok háztartásai Kassán (1550–1558)

Név	Hányszor volt tanácsstag	1549		1554	
		háztartás létszáma	fegyver-képes	háztartás létszáma	fegyver-képes
Szabó Gressel Lénárd	7	3	1	5	1
Kassai János	10	9	4	7	3
Szabó Balázs	6	6	1	5	2
Szabó Imre	11	6	4	—	—
Ötvös Lőrinc	9	6	2	8	2
Melzer András	7	6	1	10	3
Finck János	8	—	—	7	3
Szijmetsző György	7	6	2	6	2
Reppizer Miklós	7	—	—	8	3
Összes		42	15	56	19
\bar{x} :		6	2,1	7	2,4
S:		1,73	1,35	1,69	0,74
V (%):		29	64	24	31

Дьёрдь Гранастон: Буржуазная семья в Венгрии конца средних веков
(О природе «бытового» общественного строя)

Целью статьи является изучение института семьи в действии с точки зрения репродукции. Исходным пунктом исследования являются дважды проведенные переписи населения крупного города Кашша середины XVI века. В процессе исследований структур семьи и домашнего хозяйства, теоретических ограничений их циклических изменений а также с помощью определенного возрастного состава и демографического репродукционного модели можно установить, что буржуазная семья являлась простой (ядровой) семьей, которая и в принципе не могла бы возрасти в более сложной форме. Исключительной редкостью считается если вместе живут три поколения. Буржуазная семья является легко распадающейся. Мужчины женятся поздно, когда им минуло 28—30 лет, как и женщины, которые выходят замуж не в начале плодородного периода, а только в 19—20-летнем возрасте. По причине короткой продолжительности брака, кроме этого из-за большой разницы в возрасте супругов и за часто повторные вступления в брак и по другим причинам число детей от одного брака значительно меньше было, чем требовалось бы для содержания состава общества. Так как бракосочетания часто повторяются, женщины вероятно раз в жизни выходят замуж. Число одиноких взрослых женщин было очень небольшое. А в то же время бросается в глаза значительный состав взрослых неженатых мужчин, из которых многие останутся длительно бессемейными, так как семья является институтами защищенной, клеточной единицей буржуазного общества. Заводить буржуазную семью — само по себе повышение по титулам общества.

Вторая часть статьи занимается вопросами связи семьи как демографического явления с клеточным образованием которое защищено обычным правом. Анализ венгерских городских наследственных прав (XIV—XVII вв.) показывает, что этот тип семьи в силу необходимости остался и в прото-индустриальном периоде прежде всего в городах, имеющих буржуазную автономию и в их окрестностях. Буржуазная семья в Венгрии зарождалась на ходу возникновения городских условий, исчезновения родового патрициата и одновременным постепенным отделением буржуазного образа жизни со второй половины XIV века.

György Granasztói: The Bourgeois Family at the Late Middle Ages in Hungary

(To the Nature of a „Welfare” Society)

The study examines the functioning of the family from a reproductional point of view. The population censuses from the early 16th century of an important town, Kassa are the starting points. We can state from the analyzes concerning the structure of the family and the household; the theoretical limits of its cyclical changes; the age composition and by the help of a reproduction model the fact that the civil family is a nuclear one which cannot even principally grow more complex. The common existance of generations counts an exeption. The bourgeois family is dissolvable. Men marry late, after the age of 28–30 and women do not marry at the beginning of fertility period but about 19–20 years old. The span of the marriage is short and because of this reason the great age difference in the couple, the frequent remarriages and of other reasons the number of children by marriages is much lower than it would be sufficient for the maintenance of the level of population. Women certainly marry once in their lifes due to the remarriages, the number of adult lonely women is very low. On the contrary the number of adult unmarried men is remarkably high, many of them remain lonely for a long time because family is recognized, cell-like element of the borgeois society defended by special institution. It means an improvement in the social scale even to establish a civil family.

In its second part the study deals with the relations between the family as a demographic phenomenon and the family as a cell-like creature protected by the conventions. The analyzes of the heritage laws in Hungary (14th–17th century) shows that this pattern of the family survived necessarily in the proto-industrial period first of all in the towns having a civil authonomy and surrounding of influence. The bourgeois family was born in Hungary simultaneously with the development of urban conditions, the disappearance of clan patriciale and with the division of noble and bourgeois ways of the after the second half of the 14th century.

ÁDÁM MAGDA

A két királypuccs és a Kisantant

1921. március 26-án éjjel – a húsvéti ünnepek alatt – Habsburg Károly Svájcban inkognitóban Szombathelyre érkezett, hogy elfoglalja magyarországi trónját. A trianoni és a Saint-Germain-i béke nem rendelkezett a Habsburg-ház sorsáról, nem kötelezte a Habsburgokat a trón elhagyására. Károlyt az Ausztriában végbemenő társadalmi-politikai átalakulások kényszerítették a távozásra. (1919. III. 24-én távozott Ausztriából, majdnem fél évvel a köztársaság kikiáltása után.) Elutazásakor kiáltványt írt alá, amelyben hangsúlyozta, visszavonulása nem jelent végleges lemondást az osztrák trónról, fenn kívánja tartani a Habsburg-ház restaurációjának lehetőségét.¹ Az osztrák kormány 1919. április 3-án kiadott törvényei szerint azonban a Habsburg–Lotharingiai-ház elvesztette uralkodói jogát, a Habsburg-család minden olyan tagját, aki nem mond le trónigényéről, kiutasítják az országból.

Más volt a helyzet Magyarországgal. Bécsből távoztakor Károly levélben deklarálta, hogy ott lemond királyi hatalmáról és a döntés jogát a királyság sorsáról a magyar nemzetre ruházza. Lemondása azonban – a magyar jog szerint – nem volt jogerős. Akkor lett volna az, ha azt a miniszterelnök ellenjegyzi és a parlament, valamint a felsőház jóváhagyja. Mindez azonban nem történt meg.

Magyarországon – Ausztriától eltérően – a Tanácsköztársaság leverése után visszaállították a királyságot, a monarchikus államformát, a kormányzói intézményt legalábbis kezdetben csak átmeneti megoldásnak tekintették. S ha mindehhez hozzávesszük, hogy Károlynak Magyarországon sokkal szélesebb politikai bázisa volt, mint Ausztriában, ahol hívei nem képviseltek jelentős erőt,² nem tudtak önálló politikai párttá szerveződni, sokkal jobban megértjük, hogy az excsászár és -király, akinek fő célja az osztrák trón elfoglalása volt, miért Magyarországgal próbálkozott, miért Budapesten keresztül akart eljutni Bécsbe.

A magyarországi Habsburg-barát körök továbbra is úgy vélekedtek, hogy Károlyt csak bizonyos kényszerítő körülmények tartják távol az uralkodástól s nem a nemzet akarata. Az arisztokrácia, a klérus, a hadsereg vezetői és jó néhány politikus – a kormányon kívül és belül egyaránt – királyhűek voltak. A magyar püspöki kar – a pápa utasításának megfelelően – a befolyása alatt álló szervezeteken keresztül, valamint a

¹ A kiáltványt nem tették közzé, mert attól tartottak, hogy ez általános felháborodást vált ki s hatására a Nemzetgyűlés kénytelen lesz törvényileg detronizálni a Habsburgokat. A kiáltványt csupán az európai nagyhatalmaknak és a pápának küldték el.

² A Habsburgok társadalmi bázisa az Ausztriától elszakadt területeken volt.

templomi szószékekről széles körű propagandát fejtett ki a Habsburg-restauráció érdekében. Csernoch hercegprímás az 1920 októberi konferencián ünnepélyesen kijelentette, támogatja, sőt, elő is kívánja készíteni a király visszatérését, de idejét még korainak tartotta.³

Horthy kormányzó, Teleki Pál miniszterelnök és Gratz külügyminiszter – vagyis az ország vezető politikusai – legitimisták voltak, nem is titkolva álláspontjukat. Horthy állandó összeköttetésben állt az exkirállyal, tájékoztatásokat küldött, hűségnyilatkozatokat tett neki. Kijelentette: a trónt számára kívánja biztosítani, továbbra is őt tekinti uralkodónak, csupán a visszatérés időpontjának meghatározására kér magának szabad kezét. Teleki 1920. október 20-án, szegedi beszédében, szintén a monarchia mellett nyilatkozott⁴ s Gratz is lépten-nyomon hangoztatta a Habsburgok iránti hűségét, a külügyminiszteri székbe kerülése – 1921. január – után is.⁵

A diplomaták jelentéseiben, a korabeli sajtóban és egyes történeti munkákban arról olvashatunk, hogy ezek a nyilatkozatok jelentősen befolyásolták Károly döntését. Nem kétséges: az exkirály számított magyarországi híveinek támogatására, mely az akció sikerének egyik fontos feltétele volt, tervét kezdettől fogva erre is alapozta. Kutatásaink azonban arra engednek következtetni, hogy Károly azért határozta el magát terve mielőbbi megvalósítására, mert bizonyos ingadozást vett észre Horthy, Teleki és Gratz magatartásában, ui. mindhárman egyre erőteljesebben hangoztatták a restauráció időszerűségét.

A magyar trón elfoglalását feltételhez kötötték: Károlynak le kell mondania más trónra való jogáról, azaz a magyar törvényhozás megkérdése nélkül nem ülhet más nemzet trónjára. El kell fogadnia tehát a *Pragmatica sanctio* Magyarországra háruló kötelezettségeinek megszüntetését. Ennek a felfogásnak adott hangot Bethlen István 1920. szeptember 19-én, Hódmezővásárhelyen, választói előtt tartott beszédében. E kikötéssel a szomszédokat és Olaszországot akarták megnyugtatni: ha netalán Magyarországon egyszer mégis sor kerülne a Habsburgok visszatérésére, ez nem jelentené a Habsburg-birodalom visszaállítását – amitől joggal félték. Az exkirály kész volt a feltételek elfogadására. November 8-án Horthyhoz írt levelében hangsúlyozta: osztja a magyar politika felfogását, hogy ti. „a *Pragmatica sanctio*nak a magyar és a többi örökös tartományok együttes és megoszthatatlan birtoklására vonatkozó határozványai hatályon kívül lépnek és az 1867. évi XII. tc. érvényét veszti.”⁶

Horthy nem hozta nyilvánosságra a levelet, mert mind bel-, mind külpolitikai szempontból veszélyesnek tartotta. Uralmának fő támaszai mégiscsak a Gömbös köré csoportosult szabad királyválasztók és a Habsburg-restaurációt ellenzők voltak. Külpolitikailag pedig – Habsburg-ellenes alapon – elősegítette volna a jugoszláv–olasz, ill. csehszlovák–olasz közeledést, s megnehezítette – illetve lehetetlenné tette – volna a tervbe vett magyar–csehszlovák tárgyalásokat. A levél közzétételének elmaradása nagy

³ A karlisták körében elégedetlenséget váltott ki az, hogy Csernoch erőteljesen hangsúlyozta Károly visszatérésének időszerűtlenségét.

⁴ Hohler brit, Cerruti olasz és Johnson az USA magyarországi képviselője tiltakozott a Habsburgokra vonatkozó kitételek ellen.

⁵ A Budapesten akkreditált diplomaták jelentéseikben ezt kiemelten hangsúlyozták.

⁶ K. Freiherr von Werkmann: Maderai halott. München, 1923. 126, 127.

csalódást okozott Károly és hívei számára, s megingatta Horthyba vetett bizalmukat. De kétségeik támadtak Telekit illetően is. A magyar miniszterelnök ugyanis lemondása után – 1920 decemberében – újra megbízást kapott kormányalakításra, s az új programba bevette a december 2-án – tehát lemondásának másnapján – a parlamenti kormányblokk által elfogadott állásfoglalást a *Pragmatica sanctió*ról, mely szerint a nemzet fenntartja magának a jogot, hogy szabadon válassza meg királyát.⁷ Károly bizalmatlanságát csak fokozták azok a hírek, amelyek szerint Teleki és Gratz a brücki megbeszéléseken – ahol a Habsburg-kérdést megtárgyalták – megígérte Benešnek, hogy nem törekszenek a Habsburg-restaurációra, mert időszerűtlennek tartják, s az erre irányuló kísérletek ellen is fellépnek.⁸

A magyar vezető politikusok ingadozásai, bizonytalan magatartásuk, hajlandóságuk a restauráció hosszú időre való elodázására, cselekvésre készítették a karlista puccs előkészítőit. Sietniük kellett azért is, mert Közép-Európában alakulóban volt a Habsburg-ellenes front, amely a rapallói egyezménnyel vette kezdetét. Ebben Olaszország és Jugoszlávia szövetkezett a békeszerződések védelmére s a Habsburg-restauráció megakadályozására. A szövetséghez később Csehszlovákia, majd Ausztria is csatlakozott,⁹ s e kötelezettségek vállalását valamilyen formában Romániára és Lengyelországra is megpróbálták kiterjeszteni. Döntésre készítette őket a Nagyköveti Konferencia is, mely egyre erőteljesebben szorgalmazta a trianoni béke életbeléptetését és Magyarországnak a béke értelmében történő leszerelését. Ezt pedig mindenképpen meg kellett előzni, bel- és külpolitikai okok miatt egyaránt.¹⁰

Nem azért döntöttek tehát a puccs azonnali végrehajtása mellett, mert – miként az sok helyütt olvasható – erre kedvező bel- és külpolitikai helyzet kínálkozott, hanem éppen ellenkezőleg: azért, mert a helyzet egyre kedvezőtlenebbé kezdett válni. Horthyék ingadoztak, gyakorlati politikájuk ellentmondott deklarációiknak, Olaszország pedig jelentős sikereket ért el a Habsburg-ellenes front építésében, amitől duna-medencei pozícióinak további erősödését várta. A karlisták a franciákban reménykedhettek. Hiszen a franciák vetélytársa Olaszország, miként korábban az elhibázott Paléologue-féle politika, most a Habsburg-kérdés segítségével maga köré csoportosítja a dunai győztes kis államokat, Franciaország potenciális szövetségeseit. Így Franciaországban, ahol egyébként is sokan tartották nemzeti érdeknek a Habsburg-bírodalom restaurációját,¹¹ egyre több befolyásos politikus is az exkirály aktív támogatója lett. Ilyen volt a francia miniszter-

⁷ Archives Diplomatiques (a továbbiakban AD.) Europe 1918–29. Hongrie (a továbbiakban H.) Vol. 34. f. (olvashatatlan szám). Fouchet, a francia főmegbízott jelentése Lejgues-nek, 1921. január 1.

⁸ AD. Europe 1918–29. Tchecoslovaquie (a továbbiakban T.). Vol. 45. f. 174–175. Fouchet távirata Briandnak, 1921. március 19.

⁹ Az 1921-ben megkötött olasz–jugoszláv, olasz–csehszlovák, csehszlovák–osztrák, csehszlovák–lengyel, majd az első puccs után megkötött csehszlovák–román és jugoszláv–román egyezmények a szerződő feleket a Habsburgok elleni fellépésre kötelezte.

¹⁰ A karlisták meg voltak győződve arról, hogy a hadsereg – de különösen tisztikara – melléjük áll. A volt k. u. k. tisztak leszerelésük miatt elégedetlenek voltak, hiszen állás nélkül maradtak. Ezt a karlisták gyümölcsoztetni kívánták.

¹¹ Franciaországban az excsászár és -király a háború alatti németellenes álláspontja miatt szimpátiának örvendett. A Habsburg-ház restaurációjának segítségével olyan központot kívántak létrehozni, amely képes koordinálni a különböző népeket, képes gátat emelni a német expanzióknak.

elnök, aki a dunai konföderáció híveként a Habsburg-dinasztia restaurálásával olyan központot kívánt létrehozni, amely koordinálja a különböző népeket s gátat emelhet a német expanzióknak. Sok Habsburg-párti kör is létezett, a legjelentősebb Franchet d'Esperey vezetésével. Ezek szoros kapcsolatot tartottak Sixtus páрмаi herceggel, a király sógorával és magával Briand-nal, a francia miniszterelnökkel, akinek szerepére később még visszatérünk. És íme még egy fontos adat az előzmények megértéséhez: 1921. március 19-én, tehát egy héttel a királypuccs előtt, a páрмаi herceg konferenciát tartott több francia tábornok és politikus (köztük kormánytagok is) részvételével. A konferencia megvitatta Károly visszatérésének lehetőségét, s noha több ellenvetés hangzott el, a megbeszélés azt az „általános” benyomást keltette, hogy Franciaország „szimpatizál a tervvel, bátorítja azt” — hangzott Praznovszky jelentése.¹²

Károly tehát a franciáktól biztatásokat kapott. Ez volt tulajdonképpen az egyetlen olyan külső erő, amelyben bízhatott. Némi reményt fűzött Ferdinánd román királyhoz is, aki — mint mondotta — lekötelezettje, mert ő mentette meg trónját a német császárral szemben. Tény: Károly kapcsolatot tartott fenn a román királyi udvarral, különösen Mária királynéval, aki 1920-ban meg is látogatta Prangnisben. A királyné kész volt támogatni Károly akcióját, amennyiben az lemond Romániával kapcsolatos követeléseiről. Forrásunk szerint a királyné egyengette Károly útját Franciaországban is.¹³ A puccs idején azonban, mint látni fogjuk, Románia magatartását erős kettősség jellemezte: a kormány, az ellenzékben levő Bratianuék és a budapesti román követ — a királlyal ellentétben — határozott Habsburg-ellenes álláspontot képviseltek.

A karlisták tisztában voltak a kockázattal. A stratégia régi szabálya szerint azonban kétséges helyzetben a merészebb elhatározás a jobb. Abban a reményben tehát, hogy sikerül 'fait accompli'-t teremteni — amit az ellenfelek kénytelenek lesznek tudomásul venni —, az akció mellett döntöttek, Károly és kísérete — mint mondtuk — március 26-án éjjel Szombathelyre érkezett. Mikes püspök palotájában szálltak meg. A püspöki palota tele volt vendégekkel, akik éppen húsvéti lelkigyakorlatot tartottak. Mint a későbbiek során mindenki állította: természetesén véletlenül. Ilyen „véletlenül” tartózkodott ott Vass József vallás- és közoktatásügyi miniszter is. Az exkirály tárgyalt a jelenlevőkkel s kifejtette, el van készülve az utódállamok erélyes tiltakozására, de gondoskodott róla, hogy az antant ne reagáljon rájuk. Romániától nem tart, mert a román király személyes lekötelezettje; Jugoszláviát lefoglalja a horvát kérdés, az elszakadás veszélye; Csehszlovákia rosszul áll a franciáknál a lengyel–szovjet háborúban tanúsított magatartása miatt. A belpolitikai helyzetre utalva hangsúlyozta, hogy a szabad királyválasztók között is vannak befolyásos hívei, s a hadsereg teljesíteni fogja Horthy parancsait, benne pedig teljesen megbízik. Sokat sejtetően megjegyezte még, hogy minden rendelkezésre álló adatot nem tárhat fel, de semmi akadályát sem látja, hogy minden sikerüljön.¹⁴ Vass nyomban felajánlotta neki szolgálatait, Károly pedig biztosította, hogy az általa ki-

¹² Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary (a továbbiakban: PHD.). Vol. II. 320 dok. 231. Praznovsky, Magyarország párizsi képviselője jelentése Gratznak 1921. április 6.

¹³ Uo.

¹⁴ Gratz akkori külügyminiszter könyvében idézte IV. Károly állításait Briandról. „Röviddel ezelőtt — mondta az exkirály — Briand magához kérte sógorát, Sixtus páрмаi herceget. Briand kérte s nem a herceg kereste a vele való találkozást. Sixtus herceg útján Briand azt üzent a királynak, hogy térjen vissza Magyarországra. Az időpont erre kedvező. Franciaország és Anglia — mert a két ország ebben a kérdésben egyetért — forma kedvéért kénytelenek lesznek ugyan valami

nevezendő kormányban továbbra is megtartja miniszteri tárcáját. Vass azután telefonkapcsolatba lépett Teleki Pál miniszterelnökkel, aki Szombathely közelében tartózkodott gróf Sigray Antal kormánybiztos ivánczai birtokán, természetesen ugyancsak „véletlenül”. Kérte a miniszterelnököt, jöjjön azonnal Szombathelyre. Telekivel új tanácskozások kezdődtek, ő viszont nem osztotta Károly optimizmusát, visszatértére az időt még nem látta elérkezettnek és azt tanácsolta a királynak: utazzék vissza Svájcba. Miután azonban Károly tudatta Telekivel, hogy tervét Briand francia miniszterelnök támogatja, ő is megingott és vállalkozott rá, hogy közvetít a király és Horthy között, Ezt követően akörül kezdődött vita, hogy mi lenne jobb: ha Károly Szombathelyen maradna Lehár csapatainak védelme alatt, s felszólítaná Horthyt az államfői hatalom átadására, vagy Budapestre menne és személyesen tárgyalna Horthyval. Lehár az előbbi, Teleki az utóbbit javasolta. Végül úgy döntöttek, hogy Károly menjen Budapestre, előtte viszont utazzék fel Teleki és Vass, s készítsék elő a kormányzót a találkozásra. Ellenezték azonban, hogy a miniszterelnök telefonon kapcsolatba lépjen Horthyval.¹⁵ Teleki és Vass tehát a főváros felé indult, autójuk azonban útközben elromlott. Így hát „véletlenül” nem tudtak hamarabb érkezni a fővárosba, mint az exkirály s ez később jogos feltételezésekre adott alkalmat. A két politikus nem tarthatta teljesen veszélytelennek megbízását. Számolniuk kellett ugyanis azzal, hogy ha Károly trónra jutása nem sikerül, őket mint a kísérlet aktív résztvevőit nagy felelősség terheli.

Károly és kísérői március 27-én a déli órákban érkeztek meg a Várba. Az exkirály megjelenése teljesen váratlanul érte Horthyt. Beszélgetésük négyeszműközt zajlott le a kormányzói irodában, részleteit tehát nem ismerjük. Tény viszont, hogy hosszú alkudozás folyt. A király címeit, rangokat, felelős beosztásokat ígért Horthynak, ha átadja a hatalmat.¹⁶ Horthy mereven elutasította a trónfoglalást, vázolta a kül- és belpolitikai nehézségeket és Károlyt az ország azonnali elhagyására kérte; ugyanakkor biztosította, hogy továbbra is rendületlen híve marad, és amikor megérik a helyzet, ő maga fogja értesíteni és felkérni a visszatérésre. Hogy ezt mennyire gondolta komolyan – nehéz megállapítani. Erősen valószínű, hogy az exkirállyal való szembehelyezkedését személyi ambíciói is motiválták: meg akarta tartani a kormányzói hatalmat. Károly végül engedett a nyomásnak, beleegyezett, hogy elhagyja az országot. Ígéretei ellenére azonban még egy hétig Szombathelyen maradt, tartózkodásával bel- és külpolitikai válságot teremtve.

A trónfoglalási kísérlet súlyos nemzetközi bonyodalmakhoz vezetett, s kielezte az alighogy konszolidációnak indult közép-európai helyzetet. A térség békéje szempontjából

tiltakozásra, ezzel azonban meg is fognak elégedni. A kisantant zajt fog csapni, de azt nem kell túlságosan komolyan venni; Briandnak ez az üzenete bírta rá a királyt a visszatérési kísérletre. Szombathelyi tartózkodása idején is üzenetet kapott Briandtól: ezek kintásra biztatták.” *Gratz Gusztáv: A világháború utáni kor története. II. kötet, Budapest, é. n. 52–53. Briand, mint látni fogjuk, később mindezeket cáfolta.*

¹⁵ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 34. f. 65–78. Fouchet jelentése Briandnak, 1921. április 4.

¹⁶ Prónay Pál szerint Horthy, Károly távozása után nyomban fogadta őt és Ostenburgot az alábbi szavakkal: „Mondhatom nektek, ezek voltak életem legnehezebb percei. Ti nem is képzeltétek, hogy mit kellett nekem szenvedni, amikor őfelségét, a koronás királyunkat, akinek én helytartója vagyok, rá kellett vennem és neki térdem állva könyörögni, hogy hagyja el mielőbb saját országát, mert itt-maradása végzetessé válhatik óráé, de ezentúl a nemzetre, de mindannyiokra is . . . noha a király Párizs csendes jóváhagyására hivatkozott – nem adta át a hatalmat, mert ha ezt megtette volna, akkor holnap itt lennének a csehek, a szerbek, a románok.” Prónay naplója, II. 414–420.

nagy jelentőségű magyar–csehszlovák brucki tárgyalások félbemaradtak. Teleki miniszterelnök és Vass közoktatási miniszter „véletlen” szombathelyi találkozása az exkirállyal nagy ijedelmet, sőt pánikot váltott ki a szomszéd államok fővárosaiban, ahol a királypuccsot IV. Károly és a magyar kormány közös akciójának tüntették fel. Fokozta az ijedelmet, hogy a kormány a Habsburg-dinasztia problémáját belpolitikai kérdésnek tekintette. Ezt hangsúlyozta Horthy, Gratz, és Teleki a náluk tiltakozó – Budapestre akkreditált – diplomatáknak. Ezt tartalmazta Gratznak a magyar külképviseletekhez küldött körtávirata is.¹⁷

Ami a magyar kormány részességét illeti, a források tanulmányozása és egybevetése alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a kormány, illetve annak tagjai – noha Habsburg-pártiak voltak – nem vettek részt az akció megszervezésében, mert időszerűtlennek tartották, s olyan lépésnek, mely tovább nehezítené Magyarország bel- és külpolitikai helyzetét, sőt, katasztrófába sodorhatná az országot. Már a Nagyköveti Konferencia 1920. február 2-i jegyzéke felhívta a magyar kormány figyelmét, hogy nem tűrnék el a Habsburg-restaurációt. Tisztázandó még, hogy a miniszterek miért éppen abban az időben tartózkodtak Szombathelyen, ill. Szombathely környékén. Valóban véletlenül-e, vagy tudomást szerezve a készülő akcióról, odautaztak, hogy lebeszéljék az exkirályt a tervről, amivel Teleki – mint láttuk – meg is próbálkozott. A Budapestre akkreditált diplomaták mindenesetre egybehangzóan azt jelentették kormányaiknak, hogy sem Horthy, sem pedig a kormány tagjai nem tudtak a készülő puccsról, mely teljesen váratlanul érte őket.¹⁸

A magyar kormány – noha arra az álláspontra helyezkedett, hogy ez jogi szempontból belpolitikai kérdés (és ezen a címen visszautasított minden külpolitikai beavatkozást) – határozottan szembehelyezkedett Károly kísérletével, mert, miként Gratz a magyar képviseletnek küldött körtáviratában utalt rá, számolt az európai helyzettel.¹⁹ A magyar diplomácia vezetője tehát azonnal kapcsolatba lépett a svájci kormánnyal, és kérte Károly visszafogadását, mert: „a közép-európai béke komoly veszélyben van, ha a király visszatérését nem lehet azonnal megvalósítani”.²⁰

Miért volt mégis oly fontos a Habsburg-restauráció a magyar legitimisták számára és oly veszélyes a szomszéd államokra nézve?

Mint már utaltunk rá, Károly lemondása a királyi hatalomról Magyarországon nem emelkedett jogerőre.²¹ Következésképpen, miután a király nem írta alá a trianoni békét,

¹⁷ PDH. Vol. II. 267 dok. 289. Kánya távirata Tahynak 1921. március 30.; uo. 271 dok. 292. Tahy távirata Gratznak 1921. március 30.; uo. 328 dok. 335. Gratz körtávirata a magyar külképviseleteknek 1921. április 8.

¹⁸ AD. Europe 1918–29. Vol. H. 34. f. 65–78. – Fouchet jelentése Briandnak, 1921. április 4. AD. Europe H. Vol. 34. f. 158–161. Fouchet jelentése Briandnak, 1921. április 13.; uo. f. 172–173. Fouchet jelentése Briandnak, 1921. április 16.

¹⁹ PDH. Vol. II. 328 dok. 335. – Gratz távirata a magyar külképviseleteknek. 1921. április 8.

²⁰ Uo. 286 dok. 304–305. Gratz távirata Parcher berni magyar ügyvivőnek 1921. április 1. – Végül a Szövetséges Tanács határozatot hozott, hogy IV. Károly visszatérhet Svájcba. Három hónapra letelepedhet, ha: 1. visszavonul a politikai aktivitástól; 2. tervezett elutazását legkésőbb 3 nappal előtte bejelenti. – Uo. 425 dok. 448. Parcher magyar berni ügyvivő távirata 1921. május 19.

²¹ Károly utólag cáfolta, hogy lemondott volna a magyar trónról. Ilyen nyilatkozatot tett Szombathelyen is. PDH. Vol. II. 363 dok. 377. Somssich, a vatikáni magyar követ jelentése, 1921. április 21.

még mindig érvényesek voltak uralkodói és öröklési jogai azokon az 1914-ben Magyarországhoz tartozott területeken, melyek ekkor már Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia részét alkották. Ez utóbbinál ráadásul még Horvátországról is szó volt, ahol a Habsburg-legitimizmusnak a katolicizmus révén komoly talaja volt s attól tartottak, hogy fokozódik szembenállása Belgráddal, sőt az elszakadás veszélye is fellelphet.²² Hasonló — bár lényegesen kisebb — aggályai voltak a prágai kormánynak Szlovákiával kapcsolatban.²³ Az utódállamok meg voltak győződve róla, hogy Károly a magyar trón elfoglalását csak első lépésnek tekinti a Habsburg-birodalom visszaállításához.

A Habsburgok visszatérése körüli harc, amely időszakunkban izgalomban tartotta az európai államok kormányait, annak mérlegelése is volt, hogy az utódállamok képesek lesznek-e helyettesíteni a birodalmat, képesek lesznek-e egyensúlyi helyzetet teremteni Kelet és Nyugat között. Abban általában mindenki egyetértett, hogy a szétdarabolt Duna-medence integrációját segíteni kell, de rögtön kibukkantak az ellentétek, amint annak kereteiről, ill. központjáról esett szó. Beneš és Berthelot a győztes utódállamokra kívánta korlátozni a föderációt, központjában Prágával. Paléologue és Millerand velük szemben Budapestet jelölte központnak. Briand szintén egy valamennyi dunai államot magában foglaló föderáció híve volt, de míg Millerand-ék lehetőleg a Habsburgok kikapcsolásával akarták megvalósítani tervüket, addig Briand a volt dinasztiaát tartotta a legalkalmasabbnak a koordinációs feladatok ellátására. Ezek a csoportok tehát — a fenti megfontolásból — támogatták a Habsburg restaurációt.²⁴ A velük szemben álló körök viszont, mindenekelőtt Lloyd George és Curzon, elleneztek, mert attól féltek, hogy ez a lépés háborús konfliktusba sodorhatja Közép-Európát.

Természetesen a győztes utódállamok sem a társadalmi forma miatt elleneztek a Habsburg-restaurációt. A monarchikus berendezés ellen nem volt kifogásuk, hiszen Jugoszláviában és Romániában is az volt.²⁵ Ferdinánd román királynak Habsburg Károly visszatérése ellen sem lett volna kifogása, ha az biztosítja a megnagyobbodott Románia szuverenitását. A Duna-medence integrációjától azonban mégis féltek, különösen ha az Habsburg vezetés alatt történne. Azért vetették tehát el a restaurációt, amiért a nyugati körök akarták. Nem volt kifogásuk a szabad királyválasztás ellen, magyar és külföldi párthíveit egyaránt támogatták, jóllehet azok a Habsburg legitimistákkal szemben komoly erőt képviseltek. Abból indultak ugyanis ki, hogy a Monarchia szétesésével a *Pragmatica sanctio* érvényét veszítette, s Magyarország visszanyerte a szabad királyválasztás jogát.

²² Belgrádban a Habsburg-restaurációtól sokkal jobban féltek, mint a magyar revíziós törekvésektől. Ez a félelem mindvégig megmaradt.

²³ Tušar, volt csehszlovák miniszterelnök Szapáryval folytatott beszélgetése során hangsúlyozta: „Csehszlovákia és Jugoszlávia azért félnek a Habsburgoktól és különösen Károlytól, mert Horvátországban és Szlovákiában sok a híve. Ez volt az oka a kisantant megalakulásának is. De, ha Magyarország más királyt választ, vagy köztársaságot alakít, Csehszlovákia kész jelentős áldozatokra.” PDH. Vol. II. 42 dok. 41–51. — Szapáry jelentése a csehszlovák politikusokkal folytatott beszélgetéséről, 1921. január.

²⁴ Ez nem azt jelenti, hogy Franciaországban, akárcsak a többi nyugati országban ne lettek volna olyan körök és csoportok, amelyek a monarchikus államforma miatt támogatták vagy elleneztek az exkirály vállalkozását.

²⁵ Csehszlovákia hivatalos politikája a köztársasági formát részesítette előnyben. Ezt Masaryk és Beneš több alkalommal közölte a magyar politikusokkal.

A magyar trónra, a magyar koronára sokan aspiráltak az angol, a francia, az olasz, a román, a belga uralkodó családok tagjai közül. A Habsburgok maguk is négy jelöltet állítottak: Károlyt (aki azt állította, hogy le sem mondott a koronáról), József főherceget, fiát, József Ferenc főherceget és Albrecht főherceget. Köztük, de főként az első kettő között erős rivalizálás folyt, mindketten a franciák támogatásában reménykedtek. De míg Párizsban általában az excsászárt támogatták, a budapesti francia főmegbízott, Fouchet Józsefet s minden lehetőt elkövetett, hogy melléje állítsa az otthoni közvéleményt. Jól mutatják ezt jelentései.²⁶ József Ferenc, József főherceg fia ezzel szemben Olaszországtól várt támogatást, s hogy növelje esélyeit a trónra, feleségül akarta venni az olasz király legidősebb lányát. József főherceg azonban, Franciaországra való tekintettel, kész volt lemondani erről a tervről. Ennek ellenére Károly szemrehányást tett József főhercegnek, hiszen korábban megígérte, hogy jóváhagyása nélkül nem járul hozzá a házassághoz. Az olasz támogatásban reménykedett a Habsburgok negyedik jelöltje Albrecht főherceg is. Olaszországnak azonban önálló tervei is voltak: olasz herceget szerettek volna a magyar trónra ültetni. Az új olasz budapesti főmegbízott, Castagneto herceg sokat fáradozott ez ügyben. Akcióját még Mombelli tábornok, az olasz katonai misszió vezetője készítette elő.²⁷

Kétségtelen, hogy e tervnek óriási előnyei lettek volna a Savoyai ház számára, hisz biztosította volna az olasz–magyar barátságot, míg Jugoszlávia elég nehéz helyzetbe került volna. Fouchet budapesti francia főmegbízott aggodalommal számolt be kormányának ezekről a – Franciaországra nézve veszélyes – olasz törekvésekről.²⁸

Az angol és olasz hercegekkel kapcsolatos tervek nem voltak megalapozottak. Az angol már csak azért sem, mert sem a király, sem pedig Lloyd George miniszterelnök hallani sem akart róla.²⁹ A szabad királyválasztók körében felvetődött Horthy neve is, és több jel utalt arra, hogy az utódállamok – főleg Jugoszlávia és Románia – szívesen vették volna az ő jelölését.

A legkomolyabban Románia esélyeit mérlegelték. A Romániával kapcsolatos tervet először 1919-ben a szegedi kormány vetette fel, s a későbbi évek folyamán is napirenden maradt. Főbb képviselői Bethlen István és unokaöccse, Bánffy voltak, akik az első sikertelen puccs után kerültek vezető pozícióba: az előbbi a miniszterelnöki, az utóbbi a külügyminiszteri székbe. Ők és a terv többi magyar képviselője is elsősorban erdélyi birtokaikat akarták ezúton megmenteni, de fontos célja volt a tervnek az is, hogy

²⁶ AD. Europe 1918–29. Vol. H. 56. f. (olvashatatlan szám). Fouchet jelentése Lejguesnek 1920. október 25.; H. Vol. 33. f. 73–74. Fouchet jelentése Briandnak 1921. március 1.; H. Vol. 33. f. 72. Fouchet távirata Briandnak 1921. február 17. Támogatóik azt remélték, hogy a Nagyköveti Konferencia megváltoztatja 1920. február 2-i jegyzékét. IV. Károly 1921. január elején közölte unoka-estvéreivel, hogy rövidesen visszatér Magyarországra. József főherceg fontosnak tartotta értesíteni erről Hohler, aki a Foreign Office-hoz hasonlóan Habsburg-ellenes álláspontot képviselt. AD. Europe 1918–29. H. Vol. 34. f. 38. A berlini francia követ távirata Briandnak 1921. január 7.

²⁷ Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA.). Berichte aus Bukarest 1921–1922. 709. A bukaresti osztrák követ jelentése a külügyminiszternek, 1920. (A keltezés olvashatatlan.)

²⁸ AD. Europe H. Vol. 56. f. 28. Fouchet jelentése Millerandnak, 1920. október 25.

²⁹ Mindketten irreálisnak tartották ezeket az elképzeléseket.

megakadályozza Románia csatlakozását a Kisantanthoz, vagyis a Magyarország körüli gyűrű létrejöttét.

Csak közvetett adatokból tudjuk, hogy Bethlen kormányra kerülése után lépéseket tett ez ügyben. Hogy mikor és kinek tette meg erre vonatkozó javaslatát, nem sikerült megállapítanunk. Mindenesetre tény, hogy 1921 őszén a román királyi udvart és a kormányköröket erősen foglalkoztatta a Bethlen-féle terv, amelynek két változata volt. Az egyik – ez állt közelebb a magyar miniszterelnökhöz – szerint Románia, Erdély és Magyarország trialista államszövetséggé alakul, a másik szerint Románia és Magyarország dualista perszonálunióra lép Ferdinánd királysága alatt. A román király, de főként felesége, Mária királyné megértéssel fogadta a tervet. Azt fontolgatták csupán, hogy Budapestet vagy Bukarestet válasszák-e állandó tartózkodási helyül.

A román kormány és az ellenzékben levő Bratianuék azonban a legnagyobb eréllyel szálltak szembe ezekkel az elképzelésekkel, amelyeket sem Anglia, sem pedig Franciaország nem támogatott, és nagyfokú elégedetlenséget váltottak ki Prágában és Belgrádban is. Tace Ionescu egy csehszlovák újságírónak adott interjújában kénytelen volt kifejtetni a román kormány álláspontját. Hangsúlyozta, hogy a román nép, de főként az erdélyi románok tiltakoznak a terv ellen. De ha netán a román kormány bele is menne annak megvitatásába, sem Franciaország, sem Anglia, de még Olaszország sem fogadná el soha. Márpedig tudvalevő, hogy a magyar trón betöltése csak az ő hozzájárulásukkal történhet. Kizártnak tartja, hogy Magyarország és Románia képes lenne ugyanazon király uralma alatt létezni, s a magyarországi magyarok sem fogadnák el hosszú időre a közös királyt, hisz büntetésként fogadták el a bécsi királyt is. Végül leszögezte: most, amikor Románia nemzeti egysége megvalósult, határozottan elutasítják ezeket a fantasztikus és rövid távú elképzeléseket.³⁰ 1921. november 8-án Ionescu táviratot küldött Stierca budapesti román követnek, tudatván vele: „Románia és Magyarország között perszonálunió kizárt.”³¹

A román kormány természetesen még nagyobb abszurditásnak tartotta azt a tervet, hogy Miklós román herceget ültessék a magyar trónra. „Nem lehet két testvért arra kényszeríteni, hogy ellenségeként éljenek” – hangzott Tace Ionescu érvelése.³²

A királyi udvar végül is elfogadta a kormány és a politikai pártok álláspontját, s alkalmazkodott a Nagyköveti Konferencia 1920. február 2-i határozatához. Nem támogatta Károlyt, nem fogadta el a perszonálunióra vonatkozó javaslatot sem és visszautasította a Miklós herceggel kapcsolatos tervet is. A sok tervből végül is egy jutott el a megvalósulás stádiumába, az, amelyik a legnagyobb veszélyt jelentette az utódállamok számára: Károlyé. Érthető tehát, hogy különböző formában ugyan, de valamennyien azonnal tiltakoztak az exkirály magyarországi tartózkodása ellen.

A tiltakozási akció főszereplője Beneš volt, aki erőteljes diplomáciai tevékenységbe kezdett a nyugati államok fővárosaiban. Tudta, hogy Károlylyal jelentős körök rokonszenveznek, tehát erős nyomásra van szükség, hogy a Nagyköveti Konferencia erélyesen

³⁰ Archiv ministerstva zahranični věci, (a továbbiakban: AMZV.). PZ. Budapest, Lejhanec Csehszlovákia budapesti kirendeltség vezetője jelentése Benešnek. 1921. november 10.; AD. Europe 1918–29. H. Vol. 34. f. 117. Couget prágai francia követ távirata Briandnak, 1921. április 6.

³¹ „L'union Personelle entre la Roumanie et la Hongrie est exclue” – írta – majd így folytatta: „Magatartása végett közlöm, hogy csak kisantant politikát folytathat.” Stierca megmutatta Lejhanecnek a táviratot. AMZV. PZ. Budapest. Lejhanec jelentése Benešnek, 1921. november 10.

³² Uo.

lépjen fel Magyarország ellen. A csehszlovák külügyminiszter tisztában volt azzal is, hogy tiltakozásának akkor lesz igazi súlya, ha a többi utódállam is csatlakozik hozzá. Egységes akciót tervezett tehát valamennyi kis állam részvételével. Ezt azonban csak részben tudta megvalósítani. Fenntartás nélkül csak Jugoszlávia támogatta, mert Belgrádban a puccs legalább akkora pánikot keltett, mint Prágában. Románia többszöri kérése ellenére is elhatárolta magát a tervezett radikális lépésektől. A Kisantanttal való együttműködése – mint ismeretes – sok kívánnivalót hagyott maga után. S még inkább állt ez Lengyelországra.³³

Március 28-án Csehszlovákia és Jugoszlávia közösen követelték Károly azonnali eltávolítását,³⁴ valamint a Habsburg-dinasztia detronizációját, ami a trianoni békeszerződésből kimaradt. Vádolták a magyar kormányt is, hogy részt vett a konspirációban. Tudatták vele, hogy a Habsburg restaurációt casus bellinek tekintik. Csehszlovákia és Jugoszlávia közös katonai intézkedéseket tett. Részleges mozgósítást rendeltek el, Magyarország megszállását fontolgatták. Lejhanec, Csehszlovákia budapesti képviselője március 29-én ismét megjelent a külügyminisztériumban, hogy kormánya megbízásából közölje Csehszlovákia álláspontját a Habsburg-kérdésben. Rámutatott, hogy amennyiben „fait accompli”-it teremtenek és nem tartják be a Bruckban vállalt kötelezettségeket,³⁵ barátaikkal együtt kénytelenek lesznek megtenni a szükséges intézkedéseket. Hogy konkrétan milyen intézkedéseket, azt egyelőre nem közölte. Ezekről Beneš csak Berthelot-ot informálta, aki tudomásul vette a csehszlovák külügyminiszter terveit.³⁶ Kánya, aki Gratz távollétében fogadta a csehszlovák képviselőt, kifejtette, hogy Károly visszatérését a magyar kormány kizárólag belpolitikai kérdésnek tekinti, így nem áll módjában, hogy hivatalosan tárgyaljon róla. Tahy, a prágai magyar megbízott szintén erre hivatkozva utasította vissza Beneš tiltakozásának továbbítását Budapestre.³⁷ Ismét csak ezt hangsúlyozta Kánya március 30-án a nála újra megjelenő Lejhanecnek: „Belügyi kérdéstről lévén szó, külföldi diplomátákkal nem kezdhet róla vitát.” Magánemberként annyit közölt vele, a magyar kormánynak változatlanul az a véleménye, hogy a trónkérdés nem tartozik az aktuális politikai kérdések közé, a magyar kormány pedig megtette a szükséges intézkedéseket, hogy Károly akadálytalanul visszautazhasson Svájcba.³⁸

Március 31-én Beneš a parlamentben az exkirály magyarországi tartózkodásával foglalkozva hangsúlyozta, hogy Jugoszláviával és Olaszországgal megegyezett a közös fellépésben, s Londonnal és Párizssal is közölte az intervencióra vonatkozó elhatá-

³³ Az első puccs idején Sopiha lengyel külügyminiszter mindössze azt tette, hogy a varsói magyar ügyvivővel közölte: Lengyelország nem helyesli a restaurációt.

³⁴ IV. Károly visszatérési kísérletei. H. é. n. I. 12. sz. dok. 87–89.; AMZV. PZ. Budapest, 90, 93, 94. 1921. Lejhanec távirata Benešnek, március 30.; PDH. Vol. II. 344. dok. 354–356.

³⁵ Teleki és Gratz Bruckban arra vállalkozott, hogy a Habsburg restaurációs kísérletek ellen fellépnek. AD. Europe 1919–29. H. Vol. 34. f. 79. Couget távirata Briandnak, 1921. április 4.

³⁶ Uo. H. Vol. 33. f. 151. Couget távirata Briandnak, 1921. március 30. H. Vol. 33. f. 171–172. Berthelot körtávirata 1921. március 31.; AMZV. PZ. Budapest. 90, 93, 94. Lejhanec távirata Benešnek, 1921. március 30. PDH. Vol. II. 265 dok. 288. Kánya távirata a Szombathelyen tartózkodó Telekinek, 1921. március 30. Károly visszatérési kísérletei 12. dok. Kánya távirata Tahynak, 1921. március 30.

³⁷ PDH. Vol. II. 271 dok. 292. Tahy távirata Gratznak, 1921. március 30. Károly visszatérési kísérletei, 13. dok.

³⁸ PDH. Vol. II. 344 dok. 354–356. Kánya körtávirata, 1921. április 11.

rozását.³⁹ Majd azt ecsetelte, hogy Károly kalandja milyen válsághelyzetet idézett elő Magyarországon. Csehszlovákia együtt kívánt működni Magyarországgal, erről tanúskodnak a közelmúltban kezdődött magyar–csehszlovák tárgyalások is. A puccs azonban, fejtegette, újra feszültté tette a viszonyt. A magyar kormány ugyan arra az álláspontra helyezkedik, hogy ez belpolitikai kérdés, de nem volt és nem lesz az – mondotta. Április elsején a szenátusban hasonlóképpen nyilatkozott. Ugyanaznap Lejhanec ismét követelte a magyar külügyminisztériumban Károly elvátolítását, rámutatva a puccs komoly politikai súlyára, továbbá arra, hogy kompromittálta a brucki tárgyalásokat, s károsan befolyásolja a két ország kapcsolatait.⁴⁰ A válasz ezúttal ugyanúgy hangzott, mint korábban: a királykérdés belpolitikai ügy. Beneš még aznap utasította budapesti megbízottját: „közölje bizalmasan Gratzcal, hogy figyelmezteti, amennyiben a Nemzetgyűlés akár csak feltételeken is Károly vagy más Habsburg mellett dönt, a Kisantant és Olaszország azonnal a leghatározottabb eszközökhöz nyúl.”⁴¹

Beneš üzenetét Lejhanec április 2-án adta át – Gratz távolléte miatt – Khuen-Hédervárnak, aki csodálkozását fejezte ki afelett, hogy a Magyar Nemzetgyűlés április 1-i határozata után a csehszlovák kormány változatlanul kitart álláspontja mellett.⁴² Minden előkészület megtörtént ugyanis, hogy az exkirály visszatérhessen Svájcba.

Beneš persze tisztában volt azzal, hogy „komoly veszély már nincs”, hogy „az ügyet gyorsan lezárják”. A diplomáciai nyomást azonban folytatni akarta, mert – miként a külképviseleteknek küldött táviratában hangsúlyozta – „Károly kalandját minden államnak minél jobban ki kell aknáznia Magyarország ellen.” A kialakult helyzetet a csehszlovák belpolitikai konszolidáció erősítésére, a nemzeti egység megszilárdítására kívánta felhasználni, a magyar veszély jelszavával akarta harcra szólítani a nemzetet. „Belpolitikai szempontból felhasználjuk ezt a hadsereg megerősítésére – hangzott Benešnek Tace Ionescuhoz küldött távirata – meg vagyunk ugyanis győződve, hogy az intervencióra sor kerül. Ebben az esetben Budapest és Szombathely ellen vonulunk.”⁴³ Ezekután érthető, hogy a Magyar Nemzetgyűlés határozata ellenére – vagy talán éppen amiatt – április 1-én úgy döntött, ultimátumot küld a magyar kormánynak, amelyben követeli: a) a Habsburgkérdés végleges megoldását; b) biztosítékot a döntés betartására; c) Nyugat-Magyarország azonnali átadását Ausztriának. Az ultimátumot azonban mégsem továbbította Budapestre, mert Anglia és Franciaország tiltakozott ellene, és Olaszország, Jugoszlávia, valamint Románia sem helyeselte elképzelését, noha az utóbbi kettő addig szorosan együttműködött vele. Attól tartottak ugyanis – joggal –, hogy e messzemenő politikai követeléseket a magyar kormány nem teljesíti, s akkor nehéz helyzetbe kerülne. Beneš azonban nem adta fel tervét.

Két nappal később határozott diplomáciai lépéseket tett az ultimátum ügyében. Elküldését fontosnak tartotta nem is a jelen, hanem a jövő miatt, preventív intézkedésnek

³⁹ PDH. Vol. II. 292 dok. 313–314. Tahy távirata Gratznak, 1921. április 2.; AD. Europe 1918–29. H. Vol. 34. f. 117. Couget távirata Briandnak, 1921. április 6.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ AMZV. PZ. Budapest. Beneš távirata Lejhanecnek, 1921. április 1.

⁴² A Nemzetgyűlés Károly eltávolítása mellett döntött. AMZV. PZ. Budapest. Lejhanec távirata Benešnek, 1921. április 3.

⁴³ AMZV. PZ. 5124. Beneš körtávirata a csehszlovák külképviseleteknek, 1921. április 3.

szánta egy hasonló eset megismétlődése ellen. Azt akarta demonstrálni, hogy a Habsburg-kérdés nem belügy, és mindenre el van szánva a restauráció megakadályozására. Sietnie kellett azonban, mert sok jel mutatott arra, hogy a válság befejezéséhez közeledik: Svájc kész volt visszafogadni Károlyt,⁴⁴ az osztrák kormány pedig hosszú huzavona után hozzájárult, hogy az excsászár Ausztrián keresztül utazhasson.⁴⁵ Április 3-án tehát Beneš utasította Csehszlovákia budapesti képviselőjét: „Adjon át a jugoszláv követtel – amint az erre utasítást kap – egy közös ultimátumot. Követeljük Habsburg Károly azonnali eltávolítását Magyarországról. Amennyiben Károly csütörtökön, április 7-én este hat órákor még Magyarországon lesz, azonnal hozzálátunk ama intézkedések végrehajtásához, amelyekben közösen megállapodtunk.”⁴⁶ (Mint látható, az első változatban szereplő három pont itt kimaradt.) Utasította továbbá Lejhanecet, hogy e lépésről tájékoztassa a budapesti román és az olasz követet is, és ha azok kormányaiktól hasonló utasításokat kapnak, a jegyzéket velük együtt adja át.⁴⁷ Olaszország és Románia azonban e csökkentett követeléseket tartalmazó ultimátumjegyzék elküldését is ellenezte. Jugoszlávia ugyan hozzájárult, de olyan javaslatokkal állt elő, amelyekből nyilvánvaló volt, hogy húzza az időt. Így a határidő három nappal való meghosszabbítását ajánlotta (lejártá tehát nem április 7-én, hanem 10-én lett volna). Belgrádban azt remélték ugyanis – joggal –, hogy Károly addigra különben is elhagyja az országot. Beneš hozzájárult a határidő meghosszabbításához, visszautasította azonban azt a jugoszláv kérést, hogy a tervezett lépéseket közöljék a francia és angol kormánnyal, kérjenek tőlük támogatást,⁴⁸ mert mint mondotta, „azok inkább akadályozni fogják tervünket. Jobb, ha a Kisantant maga valósítja azt meg.”⁴⁹

Anglia és Franciaország valóban ellenezte az ultimátumot. Holher és Fouchet mindent latba vetett, hogy Lejhanecet visszatartsa Beneš utasításának végrehajtásától.⁵⁰ A csehszlovák külügyminiszter – az olasz és román ellenkezést látva – legalább Jugoszláviát maga mellett akarta tudni. Így eleinte azon az állásponton volt, hogy budapesti képviselője minden körülmények között *csak* a jugoszláv budapesti képviselővel együtt

⁴⁴ A svájci kormány a Szövetséges Hatalmak többszöri kérésére – bizonyos feltételek mellett – három hónapra visszafogadta az exkirályt.

⁴⁵ Az osztrák kormány kezdetben kereken visszautasította a Szövetséges Hatalmak erre vonatkozó kérését. Később meghatározott feltételek mellett hozzájárult, hogy az excsászár osztrák területen át térjen vissza Svájcba. Kikötötte, milyen járművel, milyen útvonalon és melyik időpontban haladhat át Ausztrián. Ragaszkodott továbbá ahhoz is, hogy az excsászár járművét az osztrák rendőrség is kísérm. Ausztria viszonyáról a Habsburg restaurációhoz lásd *Kerekes Lajos: A Habsburg-restaurációs kísérletek és az osztrák–magyar viszony 1921-ben. Századok* 1976. 1. sz. 3–50.

⁴⁶ AMZV. PZ. Budapest, 103. Beneš távirata Lejhanecnek, 1921. április 3.; *Diplomatické dokumenty tykajici se pokusu o znovunastoleni Habsburků na trun maďarský. Prága, 1922.* (a továbbiakban *Diplomatické dokumenty*). M. D. 47. dok. 105.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ AMZV. PZ. Bélehrad 133, 135. Beneš távirata a belgrádi csehszlovák követnek, 1921. április 3.

⁴⁹ A csehszlovák külügyminisztérium közzétette a Habsburg restaurációval kapcsolatos iratokat. Ez a dokumentum azonban nincs köztük. L.: *Diplomatické dokumenty, és V. Olivová: Československá zahraniční politika a pokus o restauraci Habsburků v roce 1921. Československý časopis historický, 1959. 4. sz. 683.*

⁵⁰ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 34. f. 43. Fouchet távirata Briandnak, 1921. április 3.

adja át a jegyzéket, hozzá, illetve a belgrádból kapott instrukciókhoz igazodjék.⁵¹ A belgrádi kormány azonban nem sietett ilyen instrukciókkal ellátni követét.

Beneš természetesen pontosan tudta azt is, hogy Károly és kísérete indulásra készen áll, az ultimátum átadása tehát már nem kockázatos. Erkölcsei tőkéit azonban lehetett kovácsolni belőle. S mivel a budapesti jugoszláv és román követ április 5-én délelőtt még nem kapott otthonról instrukciót az ultimátumhoz való csatlakozásra – arra hivatkoztak, hogy az eddigi lépések is elegendőek, s különben sem hagyhatják figyelmen kívül a nagyhatalmak budapesti képviselőinek kívánságait⁵² – arra utasította Lejhanecet, hogy adja át egyedül az ultimátumot. Hohler azonban lebeszélte erről.⁵³ Időközben az egész ügy tárgyaltalan lett: Károly április 5-én a déli órákban elhagyta Magyarországot. De Beneš nem érte be ennyivel. Utasította budapesti képviselőjét: „Utólag ismertesse Gratzcal az ultimátum szövegét. Közölje vele, noha Károly elutazott, tudomására hozzuk a csehszlovák kormány elhatározását. A jugoszláv és román követ – ha lehet – csatlakozzék lépéséhez. Ha nem, cselekedjék egyedül.”⁵⁴ A budapesti csehszlovák képviselő jelentésében tudatta, hogy mivel a jugoszláv és a román követ „nem rendelkezett autentikus instrukciókkal, s nem volt hajlandó csatlakozni lépésemhez, az ultimátumot szerdán (április 5-én – Á. M.) este magam adtam át, pontosabban azt az ultimátumot, amelyet szándékukban volt átadni”.⁵⁵

Az ezt követő napon, április 6-án délben végre megérkezett a hozzájárulás Belgrádból és Bukarestből az ultimátum közös átadásához.⁵⁶ Kissé megkésve: Károly ugyanis április 6-án 1/2 4 órakor átlépte a svájci határt.

A kisantant mindkét tagja végig kapcsolatban volt Olaszországgal. Egyeztetették elképzelésüket a római kormánnyal, amely nemcsak hogy nem ellenezte a tervezett katonai akciót, hanem – legalábbis szóban – maga is kész volt hozzá csatlakozni. A három állam az 1920 novemberében Olaszország és Jugoszlávia között aláírt rapallói egyezmény értelmében működött együtt.⁵⁷ A szerződés a Saint-Germain-i és a trianoni békeszerződés betartása feletti őrködéssre kötelezte a szerződő feleket. „Különösen pedig közös egyetértéssel alkalmazni fognak minden politikai eszközt, amely alkalmas annak megakadályozására, hogy a Habsburg-házat visszahelyezzék ausztriai vagy magyarországi trónjára”⁵⁸ – hangzott az első pont. Az egyezmény eme része Beneš és Sforza ismert

⁵¹ AMZV. PZ. Budapest, 106. Lejhanec távirata Benešnek, 1921. április 3.; *Olivová*, 670.

⁵² Uo. AMZV. PZ. Bělehrad 133, 135. Beneš távirata a belgrádi csehszlovák követnek, 1921. április 3.

⁵³ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 34. f. 43. Fouchet távirata Briandnak, 1921. április 3.

⁵⁴ AMZV. PZ. Budapest, 107. Beneš távirata Lejhanecnek, 1921. április 5.

⁵⁵ AMZV. PZ. Budapest, 113. Lejhanec távirata Benešnek, 1921. április 5. – Az ultimátum átadásáról a források ellentmondásosak. A csehszlovák külügyminisztérium által közzétett forráskiadványban a dátumok tévesek. E szerint Csehszlovákia és Jugoszlávia magyarországi képviselője 1921. április 5-én este adta át az ultimátumot s április 6-án délben Románia képviselője is csatlakozott hozzájuk, holott az ultimátumot április 5-én este csak a csehszlovák megbízott nyújtotta át. A publikált dokumentum elhallgatja tehát azt, hogy a jugoszláv és a román kormány utasította budapesti képviselőit: igazodjanak a nagyhatalmak főmegbízottaihoz. Diplomatické dokumenty MD. 25 dok. 65.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Ez az egyezmény Olaszország diplomáciai győzelmét jelentette. Róma kihasználva a francia–magyar közeledés által előállt helyzetet arra, hogy Belgráddal elfogadtassa elképzeléseinek jelentős részét.

⁵⁸ Diplomatické dokumenty MD. 41. dok. 93. ú.

levélváltása következtében érvényes volt Csehszlovákiára is.⁵⁹ Olaszország biztatta és bátorította az utódállamokat és budapesti képviselőiket, nyíltan azonban nem csatlakozott akciójukhoz, így az ultimátum küldéséhez sem. Ezt ugyanis a szövetségesek miatt – akik az utódállamok nyugalalmát akarták biztosítani – nem tehetette meg.

Csehszlovákia és Jugoszlávia azt kérte Olaszországtól, vesse latba minden befolyását, hogy a vele jó viszonyban levő Románia csatlakozzék a tervezett katonai akcióhoz, az ő kísérletük ugyanis kudarcot vallott. Románia elhatározta magát radikális terveiktől és intézkedéseiktől, helytelenítette az ultimátum küldését is, melyet Tace Ionescu durva, veszélyes lépésnek tartott. Az exkirály magyarországi tartózkodása ellen azonban természetesen Románia is tiltakozott.

Március 29-én Stircea, Románia budapesti követe audienciát kért Horthytól, és rendkívül udvarias, de határozott formában közölte, hogy a szövetséges hatalmak határozatának megfelelően kormánya kénytelen Károly visszatérését Románia érdekeivel ellentétesnek minősíteni.⁶⁰ Egy nappal később, március 30-án Tace Ionescu – Hory András bukaresti magyar képviselő által – üzenetet küldött Budapestre: „A szövetséges hatalmak tiltakoztak az exkirály visszatérte ellen. Románia csatlakozik ehhez a demarche-hoz.” Azt tanácsolta, Magyarország tartózkodjék minden olyan lépéstől, amely súlyosan megsértené a két ország viszonyát.⁶¹ Ennyi volt Románia minden tiltakozása, s ezek – a többiekéhez képest – formájukban is, tartalmukban is a legenyhébbek voltak.

Később azonban, Olaszország erős nyomására vállalta, hogy követe az olasz, csehszlovák és jugoszláv megbízottal egy időben elhagyja Budapestet, megszakítva a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal.⁶² A katonai intervenció kérdésében ennek ellenére mindvégig lavírozott. Elvben elképzelhetőnek tartotta a csatlakozást, a gyakorlatban viszont igyekezett kitérni a kötelezettségek vállalása elől. Felemás, ingadozó álláspontját egyrészt az magyarázta, hogy a király, a kormány és az ellenzék különbözőképpen ítélte meg az eseményt. Ferdinánd és felesége valóban le voltak kötelezve IV. Károlynak a háború alatt velük szemben tanúsított magatartásáért, és ha Károly lemondott volna Romániával szembeni követeléseiről, szívesen látták volna a magyar trónon. Ezzel szemben álltak viszont a kormány, Bratianuék, és a katonák, akik a restaurációt mindenképpen – tehát a fenti feltételek mellett is – veszélyesnek tartották az országra nézve. Ez a vonal volt a meghatározó. A másik ok: Románia félt, hogy háborúba keveredik, holott keleti szomszédja még erősen lekötötte erőit, s nyugtalanság volt tapasztalható a román–jugoszláv, román–bolgár és román–magyar határon is. Óvatosságra intette a kormányt az a hír is, mely szerint Károly a franciák támogatását élvezi, s végül visszatartotta a nagyköveti konferencia erélyes fellépése Csehszlovákia és Jugoszlávia katonai intézkedései, a tervezett intervenció ellen. Románia arra hivatkozott tehát, hogy hadseregének jelentős részét már leszerelte, a meglevő haderőt pedig majdnem teljes egészében szovjet-oroszországi határán

⁵⁹ PDH. Vol. II. 273. dok. 293–295. Hory jelentése Gratznak, 1921. március 30.

⁶⁰ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 8, 34. f. 50. A bukaresti francia követ jelentése Briandnak, 1921. április 4.; uo. f. 56. A bukaresti francia követ jelentése Briandnak, 1921. április 4. uo. f. (olvashatatlan). A bukaresti francia követ távirata Briandnak, 1921. április 4.; PDH. Vol. II. 276 d/k. 29r–298. Kánya távirata a londoni magyar képviselőnek, 1921. március 31.

⁶¹ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 34. f. 83. A bukaresti francia követ távirata Briandnak, 1921. április 5.

⁶² Uo.

tartja. Az olasz kormány többszöri kérésére és arra a hírre, hogy Olaszország is részt vesz a katonai akcióban, végül mégis megkezdte a csapatösszevonásokat a határon, s fontolgatni kezdte a részleges mozgósítás elrendelését, az erdélyi hadtestek megerősítését és készenlétbe helyezését is.⁶³ Ezzel egy időben azonban Tace Ionescu biztosította a francia és angol követet, akik a román kormánytól semlegességük megőrzését kérték, hogy Anglia és Franciaország hozzájárulása nélkül semmit nem tesznek.⁶⁴ Románia tehát a kivárás álláspontjára helyezkedett, az események alakulásától kívánta függővé tenni, hogy végül is részt vesz-e egy katonai intervencióban vagy sem.

Milyen volt a nyugati hatalmak álláspontja a válságot illetően? E kérdésben meg kell különböztetni a hivatalos – a nagyköveti konferencián képviselt – álláspontot attól, amely csak a kulisszák mögött, különböző szalonokban vagy egy-egy befolyásos legitimista csoport nyílt állásfoglalásában jutott kifejezésre. A Nagyköveti Konferencia irányvonala az 1920. februári jegyzék volt. Ennek szellemében gyakorolt nyomást Horthyra, a magyar kormányra, hogy távolítsa el az exkirályt Magyarország területéről s tett erőfeszítéseket egyidejűleg annak érdekében is, hogy megfékezze Csehszlovákiát és Jugoszláviát s visszatartsa őket egy olyan lépéstől, amely háború kirobbantásához, újabb vérengzésekhez vezetett volna.

A Konferencia véleménye nem volt egységes a Habsburg-kérdésben, hosszú és éles viták előzték meg a döntéseket. A franciák hivatalosan és nyilvánosan támogatták a Nagyköveti Konferencia Habsburg-ellenes határozatait, a kulisszák mögött pedig – mint látni fogjuk – visszatérésre biztatták az exkirályt.

Mi volt Nagy-Britannia álláspontja a válságban? A Lordok Háza és általában az arisztokrácia a Habsburg-restauráció mellett volt. Elítélték a brit kormányt és az utód-államokat, amiért olyan kérdésekbe avatkoznak, amelyek Magyarország belügyét képezik. A brit kormánykörök viszont Habsburg-ellenesek voltak. Az Anschlusst – Franciaországtól eltérően – nem tartották veszélyesnek Nagy-Britannia biztonságára nézve, a Habsburg-restauráció viszont – Curzon külügyminiszter szerint – lerombolná a dunai államok együttműködésének minden perspektíváját. A Foreign Office álláspontjának jelentős szerepe volt a Nagyköveti Konferencia 1920. februári jegyzékének megszületésében⁶⁵ és megvédésében azokkal a támadásokkal szemben, amelyek hatályon kívül helyezésére irányultak, valamint a királypuccs nyomán kialakult válság megszüntetésében s végül, de nem utolsósorban, a kisantant megfékezésében. Ez utóbbiakban a Foreign Officenak nemcsak Franciaország, hanem Olaszország elképzeléseivel szemben is érvényre kellett juttatnia akarátát. Hohler budapesti főmegbízott a puccs elleni harc egyik központi figurája volt, mint a főmegbízottak doyenje szervezte, egyeztetette akcióikat. Rendkívül ügyelt arra, hogy a szomszéd államok képviselőinek lépései ne élezzék a helyzetet, s ne borítsák lángba Közép-Európát. A kisantant szembekerülése a nyugati hatalmakkal ugyanis fokozódott, hiszen információik szerint Párizs bátorította Károlyt tette végrehajtására, London pedig Magyarország iránti békülékenységgel akadályozta a puccs

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ A Szövetséges Hatalmak a jegyzék tartalmát 1921. április 3-án jegyzékben szó szerint megismételték. AD. Europe 1918–29. H. Vol. 35. f. 120. Fouchet távirata Briandnak, 1921. április 3.; IV. Károly visszatérési kísérlete, 18 dok. 103.

radikális felszámolását. Hohler távolról sem volt elnéző sem Károllyal, sem pedig Magyarországgal szemben. Energikusan tiltakozott az exkirály budapesti, majd szombathelyi tartózkodása ellen s állásfoglalása határozottabb fellépésre készítette a magyar kormányt. Tény és való, hogy Hohler nemcsak a magyar kormányra, hanem a kisantant budapesti képviselőire is megpróbált nyomást gyakorolni. Horthytól, Telekitől és Gratztól erélyes intézkedéseket követelt Károly eltávolítására, Lejhanectől és Milojevićtól pedig mérsékletet, higgadtságot, a háborús fenyegetésekről való lemondást. Jelentős szerepe volt abban, hogy ultimátumuk átadására nem került sor. Eközben Hohler rávette Curzont, hogy a válság gyors levezetése érdekében vessen latba minden diplomáciai eszközt, s érje el, hogy Svájc visszafogadja Károlyt, Ausztria pedig átengedje területén.⁶⁶

Olaszország az egész válság alatt a kisantant és Anglia lehetséges és tényleges szövetségese volt. Egyetértett Angliával abban, hogy Habsburg Károly visszatérése a magyar trónra veszélyes helyzetet teremthet, különösen, ha francia támogatással történik. De míg a Foreign Office valamennyi Habsburg kizárását követelte a magyar trónról, addig az olasz kormány – noha aláírta a februári jegyzéket s hivatalosan is azt képviselte – a kulisszák mögött támogatta Albert jelölését, mert az olasz király leányával kívánták összeházasítani. Jelentős eltérés volt a két kormány politikájában a kisantant magatartásának a megítélésében is. Londonban helytelenítették a fenyegetéseket, s mindent elkövettek, hogy egy meggondolatlan lépéstől visszatartsák őket. Olaszország viszont – mint láttuk – éppen ellenkezőleg: bátorította a kisantantot, sőt diplomáciai akcióihoz hivatalosan is csatlakozott.

Olaszország volt az a nagyhatalom, amely leginkább érdekelve volt a Habsburg-restauráció megakadályozásában. A monarchia feltámasztása ugyanis veszélyeztette volna Duna-medencei és balkáni törekvéseit – főként, ha az Franciaország támogatásával történne. A puccsra vonatkozó első hírek pedig erről szóltak. Cerruti budapesti olasz főmegbízott ugyanis arról számolt be Sforzának, hogy Károlyt a franciák támogatják. Érthető tehát, hogy az olasz külügyminiszter azonnal utasította Bonin párizsi követet, keresse fel az ügyben a Quai d'Orsay-t. Laroche – akivel Bonin tárgyalt – valótlannak mondta a híreket s felhatalmazta a követet, hogy táviratozzon kormányának: „a franciák szemben állnak a Habsburg-restaurációval”.⁶⁷ A cáfolat ellenére az olasz sajtó tele volt franciaellenes cikkekkel⁶⁸ és a francia kormány tiltakozott a sajtótámadások ellen. Sforza a szenátus előtti beszámolójában a királypuccsal foglalkozva végül is elismerte, hogy a francia diplomácia lépéseket tesz a válság megoldására.⁶⁹

Az olasz kormány széles körű aktivitást fejtett ki, mindenekelőtt Budapesten, Cerruti, meg sem várva kormánya utasítását, azonnal – tehát március 28-án – akcióba lépett. Hozzájárult, hogy Hohler a szövetséges hatalmak budapesti képviselőinek nevében – tehát az ő nevében is – demarche-ot adjon át Horthynak.

Ugyanezen a napon délután személyesen is felkereste Horthyt, hogy tiltakozzon az exkirály visszatérése ellen. Kijelentette: „A Habsburgok visszatérésének megakadályozása az olasz külpolitika kardinális kérdése.” Horthy válaszában hangsúlyozta, hogy a király

⁶⁶ Ausztria ugyanis kezdetben ez elől a leghatározottabban elzárkózott.

⁶⁷ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 33. f. 164. Laroche feljegyzése, 1921. március 30.

⁶⁸ Uo. 195–199. A római francia követ távirata Briandnak, 1921. április 1.

⁶⁹ Uo.

visszatérése belügyi kérdés és csak Magyarországra tartozik, külföldi diplomatákkal tehát nem tudja megvitatni.⁷⁰

Cerruti – kollegáitól eltérően – szorosan együttműködött Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia budapesti megbízottaival. Az első kettő – kormányai utasítása érdekében – mindenről informálta az olasz főmegbízottat, igyekezvén őt megnyerni terveik számára. A négy diplomata megpróbálta összehangolni akcióját. Ugyanezt tette Stercea román követ is, akinek pedig erre nem volt felhatalmazása. Miként állította: saját szakállára cselekedett.⁷¹ Elhatározták, hogy egyszerre hagyják el Budapestet, megszakítják a diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal, blokád alá veszik az országot. Az olasz kormány minden támogatást megígért az utódállamoknak – tehát a katonait is. Igéretükkel Romániát kívánták egyértelműbb, határozottabb fellépésre bírni, rávenni a kisantant által tervezett katonai akcióhoz való csatlakozásra.⁷² Nem valószínű persze, hogy részt is vettek volna a katonai intervencióban, hiszen a Prága és Belgrád által tervezett ultimátumhoz sem kívántak csatlakozni, noha Beneš és Pasič erre nagy súlyt fektetett. Ezt ugyanis már veszélyesnek tartották.

Habsburg Károly Magyarországra érkezve Franciaország támogatására hivatkozott. Mint állította, a francia miniszterelnök egyetértett tervével. Felhívta ugyan figyelmét arra, hogy a nagyhatalmak tiltakozni fognak, de a helyzeten ez már nem változtat: „A kész tényeket tudomásul fogják venni” – hangzott utolsó üzenete. A korabeli európai sajtó a puccsot követő napokban francia támogatásról cikkezett, diplomáciai körökben is ez a téma került a középpontba és különösen Briand nevét emlegették gyakran.⁷³ A francia monarchista körök részvétele a puccs előkészítésében kétségtelen. Kérdés azonban, hogy Briand-nak volt-e benne szerepe. A szakirodalom erős bizonytalanságot mutat e kérdésben. A legtöbb, amit egy kutató a mostani ismeretek mellett tehet, az az, hogy felsorakoztatja azokat a tényeket, amelyek a Briand támogatására vonatkozó feltevést valószínűsítik. Ezt fogjuk megkísérelni.

Nem vitás, hogy a francia miniszterelnök a Habsburg-restauráció híve volt s ebből nem csinált titkot, mivel a Habsburgok visszatérését Franciaország nemzeti érdekének tekintette. Abból indult ki, hogy a Habsburg-dinasztia olyan központ lehet, amely koordinálni tudja a különböző kis nemzeteket, egyetlen lehetőség a dunai konföderáció létrehozására, támaszpont, amely képes lenne megakadályozni Németország keleti terjeszkedését, az Anschlusst, és ellensúlyozni az ún. bolsevik veszélyt. Célja tehát ugyanaz volt, mint Millerand és Paléologue Duna-konföderációs törekvéseinek. Briand elsőszámú támogatója Jean Louis Barthou volt.

Figyelemre méltó a francia kormány magatartása a puccsot követő órákban és napokban.⁷⁴ Az eseményekre ugyanis nem reagáltak. Hallgattak. Válasz nélkül hagyták a

⁷⁰ PDH. Vol. II. 259 dok. 284–285. Kánya távirata a római magyar követnek, 1921. március 29.

⁷¹ AMZV. PZ. Budapest. Lejhanec jelentése Benešnek, 1921. április 2.

⁷² AD. Europe 1918–29. H. Vol. 34. f. 56. A bukaresti francia követ távirata Briandnak, 1921. április 4.

⁷³ A diplomaták jelentéseikben – szinte kivétel nélkül – Briand szerepére vonatkozó információkat továbbítottak.

⁷⁴ A francia politikusok és diplomaták hallgattak. Ha válaszolniuk kellett a feltett kérdésekre, akkor általánosságokban a Nagyköveti Konferencia 1920. február 20-i jegyzékére, az ahhoz való hűségükre hivatkoztak.

közép- és délkelet-európai államokban akkreditált követeik táviratait, akik útbaigazítást, állásfoglalást kértek a kormánykörökben és a sajtóban elterjedt hírekkel kapcsolatban, amelyek szerint Briand nem ellenezte Károly visszatérését.⁷⁵ Ez a magatartás különösen Magyarország viszonylatában lehetett volna komoly kihatású. Fouchet, Franciaország budapesti főmegbízottja, instrukciók hiányában rendkívül bizonytalan volt. Március 28-án – Károly Budapestre érkezése napján – hozzájárult, hogy Hohler Franciaország és Olaszország nevében is hívja fel Horthy figyelmét arra, hogy „a szövetségesek nem tolerálják Károly visszatérését”⁷⁶ Ezt követően Horthy azonnal magához kérette Fouchet-t és közölte vele: a király Briand támogatására hivatkozik. Mi igaz ebből? Fouchet kitérő választ adott. Illetve 1921. február 18-i utasítása értelmében válaszolt, amely szerint a francia kormány hűséges a szövetséges hatalmak 1920. február 20-i deklarációjához. Vagyis megerősítette Hohler-t. Horthy kérésére ezt írásban is rögzítette és elküldte a magyar külügyminisztériumnak. A feljegyzést azonnal továbbították az ex-királynak Szombathelyre. Azt a javaslatot azonban Fouchet is visszautasította, hogy utazzék le Károlyhoz és személyesen közölje vele ezeket.⁷⁷ A király ugyanis még a feljegyzés után is a franciáktól kapott támogatásra hivatkozott s állítólag Szombathelyre is üzentek neki, kitarásra biztatta.⁷⁸ Fouchet rögtön ezután táviratot küldött Briandnak, amelyben ismertette Horthyval való beszélgetését, s a király deklarációját, miszerint Briand kedvezően viszonyult tervéhez.⁷⁹

A francia sajtó kiemelten közölte ugyan a francia támogatásról szóló híreket, a Quai d'Orsay cáfolata azonban, amely hasonló esetben azonnal megjelent volna – most elmaradt. Illetve csak egy-két napos késéssel jelent meg, de sem tartalmában, sem pedig formájában nem volt olyan, hogy minden kétséget eloszlatott volna.⁸⁰ Figyelemre méltó még, hogy a sajtókiadványok, amelyeket a Havas küldött Budapestre, tendenciózusok voltak: kedvező képet adtak Magyarországról és a restaurációról.⁸¹

Briand csak március 30-án kezdte cáfolni, hogy a francia kormánynak – s személy szerint neki – szerepe lett volna a puccsban. Történt ez mindenekelőtt Polincaré közbelépésére. A francia köztársasági elnök ugyanis 30-án magához hívatta a miniszterelnököt és komoly szemrehányásokat tett neki a Habsburg-kérdésben elfoglalt álláspontja miatt. Közölte vele, Olaszországnak határozott ígéretet tett, hogy Franciaország nem fogja támogatni a restaurációt.⁸² Ezt követően Briand kénytelen volt olyan diplomáciai lépéseket tenni, amelyek ellentmondtak saját álláspontjának, a Habsburg-restaurációra vonatkozó elképzeléseinek és terveinek. A francia külügyminiszter tehát nem hallgathatott tovább. Ugyanaznap körtáviratot küldött 17 francia követségnek, amelyben – Fouchet

⁷⁵ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 34. 33. f. 135–139. Fouchet távirata Briandnak, 1921. március 29.; uo. f. 155. A bécsi francia követ távirata Briandnak, 1921. március 30.

⁷⁶ Uo. H. Vol. 34. f. 65–78. Fouchet jelentése Briandnak, 1921. április 4.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo. H. Vol. 33. f. 167. Fouchet távirata Briandnak, 1921. március 31.; uo. f. 135–139. Fouchet távirata Briandnak, 1921. március 29.

⁸⁰ PDH. Vol. II. 320 dok, 327–331. Praznovsky jelentése Gratznak, 1921. április 6.

⁸¹ Uo.

⁸² *Ozer Carmi*, 41.

jelentései alapján – ismertette Károly francia támogatásra vonatkozó kijelentéseit, s mindet cáfolta. „Azok a hírek, amelyeket a császár és hívei terjesztenek, hogy elhithessék: a restaurációval a szövetségesek, s különösen Franciaország egyetért, minden alapot nélkülöznek” – hangzott a távirat.⁸³ Még aznap este fogadta az újságírókat is. Előttük is tagadta, hogy a francia kormány támogatta volna a puccsot.⁸⁴

Bizonyos ingadozások még ezt követően is tapasztalhatók voltak. Fouchet március 29-i táviratára pl. a Quai d'Orsay még teljes két napig nem válaszol. Húzták az időt. A bizonytalanságban hagyott főmegbízott – amint említettük – önállóan járt el, amikor instrukciók hiányában Briand régi – február 18-i – levele alapján tiltakozott.

A franciák csak április 1-től léptek fel teljes határozottsággal a puccs ellen, amikor már nyilvánvaló volt, hogy Károlynak nem sikerült kész helyzetet teremtenie, Horthy nem adta át a hatalmat, Csehszlovákia és Jugoszlávia háborúval fenyegetőzött, Anglia és Olaszország erőiesen tiltakozott. Sőt, tartani kellett attól is, hogy az olasz kormány katonailag is támogatni fogja a kisantantot s Közép-Európa ismét harctérre változik. Ezt pedig mindenképpen meg kellett akadályozni. Április 1-én Briand táviratot küldött Fouchet-nek (válasz a március 28-i táviratra), amelyben hangsúlyozta, soha nem adta hozzájárulását Károly visszatéréséhez, a császár erre vonatkozó célzásai teljesen alaptalanok. Kérte, közölje mindezt a magyar kormánnyal.⁸⁵

Ugyanezen a napon – április 1-én – a francia kormány feljegyzésben tájékoztatta a nagyköveti konferenciát a puccsról. Eszerint a március 30-án Fouchet-től kapott táviratból tudták meg, miszerint az excsászár Horthyval folytatott beszélgetésében arra hivatkozott, hogy a szövetséges hatalmak, mindenekelőtt Franciaország támogatta tervét. A feljegyzés utalt arra, hogy budapesti főmegbízottjuk – kollégáival együtt – milyen lépéseket tett a veszély elhárítása érdekében. Majd végül rámutatott a szomszéd államokban megnövekedett feszültségekre is.⁸⁶

A feljegyzés – mint látjuk – pontatlanul tájékoztatta a konferenciát Fouchet táviratának időpontjáról és tartalmáról. És ez nem véletlen. A francia budapesti főmegbízott ugyanis nem március 30-án, hanem március 28-án küldte első táviratát a puccsról, hangsúlyozva, hogy Károly *Briand* támogatására hivatkozik.⁸⁷ A feljegyzés átadásával egyidőben egyébként a francia kormány javasolta, küldjenek jegyzéket a magyar kormánynak. Ez, mint látni fogjuk, meg is történt. A Briand részvételére vonatkozó feltevést erősítette a Szenátus előtt tett saját deklarációja is. A francia miniszterelnök következetesen kerülte, hogy érdemben foglalkozzon a kérdéssel, csupán arra utalt, hogy Franciaország lojális szövetségesei iránt. Utalt Olaszország, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia érdekeire, amelyek – mint mondotta – olyan erősek, hogy ha Károly

⁸³ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 33. f. 160–162. Briand körtávirata, 1921. március 30. „Le Gouvernement français s'opposerait formellement à une restauration de Habsburg et rappelle à ce sujet sa déclaration du février 1920.” – hangzott a távirat. Ez a kitétel sem tartalmaz határozott szembe fordulást a puccsal. Briand cáfolatát a csehszlovák, a jugoszláv és a román sajtó azonnal leközölte. AD. Europe 1918–29. H. Vol. 34. f. 162–165. Couget jelentése Briandnak, 1921. április 13.

⁸⁴ PDH. Vol. II. 320 dok.

⁸⁵ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 33. f. 203. Briand távirata Fouchet-nak, 1921. április 1.

⁸⁶ PDH. Vol. II. 293 dok. 308–309. Fouchet feljegyzése Telekinek, 1921. április 2.

⁸⁷ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 33. f. 135–139. Fouchet távirata Briandnak, 1921. március 29.

Magyarországon maradt volna, Kelet-Európát ismét vér borítaná! Meg sem említette, hogy a Habsburg-restauráció megakadályozása Magyarországon Franciaország érdeke is.⁸⁸

A későbbiekben azután megelégnült a Quai d'Orsay diplomáciai aktivitása. Előtérbe lépett Berthelot külügyi főtitkár is, aki – bár a kisantant nagy támogatója volt – nem csatlakozott azonnal Beneš és Pasič akciójához. Háttérben maradásának oka feltehetően az volt, hogy a Habsburg-restaurációt nem tartotta veszélyesnek Franciaország nemzeti érdekeire nézve, de ellenezte, mert figyelembe vette keleti szövetségeseinek álláspontját. Kezdetben ez a kettősség nyomta rá bélyegét magatartására. Ingadozott – de hallgatott, s hallgatott – mert Briand is ezt tette. Nem volt célszerű szembehelyezkedni miniszterelnökével és külügyminiszterével. Csak miután március 30-án Briand megszólalt – meghozza a restauráció ellen –, lépett azonnal akcióba. Március 31-én kelt, s Londonba, Rómába és az utódállamokba küldött körtáviratában hangsúlyozta annak szükségességét, hogy budapesti képviselőik egységesen lépjenek fel és erőiesen követeljék Károly azonnali eltávolítását, hívják fel a magyar kormány figyelmét arra, hogy ellenkező esetben a trianoni béke ellen irányuló zavargásokért a felelősség teljes egészében reá hárul.⁸⁹ A nagyhatalmak részéről ez volt az első erőyes, kemény hang. A nagy befolyással rendelkező Berthelot minden eszközt igénybe vett, hogy általánossá tegye a Magyarország elleni határozott, kemény fellépést.⁹⁰ A szomszéd államok agresszív lépéseit nemcsak hogy nem fékezte – ahogy London tette –, hanem ellenkezőleg, bátorította.

Praznovszky ezekben a napokban több alkalommal kért segítséget a Quai d'Orsay-tól a szomszéd államok fenyegetései ellen, a kisantant támadásainak mérsékléséért. A külügyi főtitkár azonban kérését elvetette. Sőt, szerkesztőségi cikket íratott a *Le Temps*-ban, hangot adva abbeli reményének, hogy a mérséklő magatartást javasoló tanácsokat a szomszéd államok nem fogadják meg.⁹¹

Ezekben a napokban Franciaország teljes értékű harcossá vált Habsburg Károly puccskísérlete ellen, szorosan együttműködött a szövetséges hatalmakkal.

A nagyköveti konferencia és a kisantant erőyes fellépése után az exkirály kénytelen volt távozni Szombathelyről is. Hogy a nagyköveti konferencia döntésében milyen szerepet játszott a kisantant fenyegető magatartása, azt nehéz megállapítani. Tény az, hogy Károly a kisantant közbelépése miatt nem tudott fait accompli-t, kész helyzetet teremteni, ami elismerésének feltétele volt. Az első trónfoglalási kísérlet s annak kudarca hozzájárult Magyarország nemzetközi helyzetének további rosszabbodásához, a kisantant megszilárdításához és végleges megalakításához. Röviddel az exkirály távozása után, 1921. április 23-án, Tace Ionescu aláírta Csehszlovákiával, majd valamivel később Jugoszláviával is a csehszlovák–jugoszláv egyezmény analógiájára készült szerződést. Az eltérés csak az volt, hogy az utóbbi a trianonin kívül a neuillyi béke védelmére is kötelezte a szerződő feleket.⁹²

A fél évvel később lezajló események már a teljessé vált kisantant további konszolidálását segítették elő.

*

⁸⁸ PDH. Vol. II. 320 dok. 327–331. Praznovsky jelentése Gratznak, 1921. április 6.

⁸⁹ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 33. f. 171–172. Berthelot körtávirata, 1921. március 31.

⁹⁰ PDH. Vol. II. 320 dok. 127–131. Praznovsky jelentése Gratznak, 1921. április 6.

⁹¹ Uo. 331 dok. 320–327. Praznovsky jelentése Gratznak, 1921. április 6.

⁹² Diplomatické dokumenty MD. 54. dok. 119.; 65. dok. 141. 72. dok. 157.; *Halmosy Dénes*, 153–158.

1921. október 21-én – egy fél évvel az első sikertelen puccs után – Habsburg Károly abban a hitben, hogy a tavaszi kudarc a kellő előkészítés hiánya s az időpont rossz megválasztása miatt következett be, megismételte visszatérését. Ez alkalommal valóban sokkal jobban megszervezett akcióról volt szó.

Júniustól kezdve megelégnkült erővel folytak az előkészületek. Bizalmi embereik ott voltak az állami hivatalokban s hadseregben is, melynek idősebb – főként a volt k. u. k.-ból származó és vezető helyeken lévő – tisztjeinél az annak idején Károlynak tett esküre hivatkozva érveltek eredményesen, mondván: most is az az érvényes.⁹³ Horthy közvetlen környezetéből Láng Boldizsár, a katonai iroda főnöke volt hivatva arra, hogy kellő időben engedékenységre bírja Horthyt, aki továbbra is hűségnyilatkozatokat tett: Károlyt biztosította arról, hogy jelenlegi pozíciójához nem ragaszkodik mindenáron, s alig várja a percet, amikor átadhatja a hatalmat. Azonban, akárcsak korábbi leveleiben, most is rámutatott arra, hogy a nemzetközi helyzet nem alkalmas a restaurációra.⁹⁴ Május második felében oly megbízható információkat kapott, amelyek szerint Károly még a nyár folyamán – valószínűleg augusztusban – visszatér Magyarországra. Az erre vonatkozó terveit az ex-király levélben bizalmasan közölte unokatestvérével, József főherceggel, aki a levél tartalmáról azonnal informálta Horthyt, majd később Fouchet francia főmegbízottat.⁹⁵

A magyar kormány sokoldalú intézkedéseket tett, hogy a tervezett akciót megakadályozza. Hiszen tisztában volt azzal, hogy ez Magyarországnak a kisantant általi megszállásához vezethet. Bánffy magyar külügyminiszter Hohler főmegbízottan keresztül segítségért fordult a brit kormányhoz. Azt kérte, hogy Károly svájci tartózkodását ne hosszabbítsák meg – amiről szó volt –, hanem egy távolabbi, biztosabb helyre szállítsák el, ellenőrzését pedig szigorítsák meg.⁹⁶ A Foreign Office javaslatára a francia és az olasz berni, illetve madridi követ a brit kollégájával közösen széles körű diplomáciai tevékenységet fejtett ki annak érdekében, hogy Károly letelepítését és szigorúbb ellenőrzését megoldják. Miután a spanyol kormány visszautasította Károly befogadását – illetve azt komoly anyagi feltételekhez kötötte⁹⁷ –, a nagyhatalmak és a magyar kormány mindent elkövettek, hogy svájci tartózkodását meghosszabbítsák és ellenőriztetését megszigorítsák.⁹⁸ Végül a kisantant tiltakozásai ellenére (Károly Svájcban való kiutasítását követelték) a svájci szövetségi tanács az ex-király tartózkodását októberig hosszabbította meg.

⁹³ Horthy és a kormány komoly intézkedést tett a szervezkedés ellen.

⁹⁴ *Gordon Brook-Shepherd*: Um Krone und Reich. Die Tragödie des letzten Habsburgkaisers. Wien, 1968. 337.

⁹⁵ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 35. f. 8. Fouchet jelentése Briandnak, 1921. június 13.; uo. f. 4. Fouchet távirata Briandnak, 1921. június 10.; uo. f. 120–123. Fouchet jelentése Briandnak, 1921. július 6.

⁹⁶ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 35. f. 20–21. Curzon levele Briandnak, 1921. május 22. Károly a szigorúbb ellenőrzést – amit a svájci kormány életbe akart léptetni –, azonban visszautasította.

⁹⁷ A spanyol kormány csak az esetben volt hajlandó befogadni Károlyt és kíséretét, ha a költséget fedezi. A francia kormány ezt a magyar államra kívánta hárítani, amit Bethlen visszautasított. Anglia támogatta a magyar álláspontot. Végül olyan döntés született, amely szerint valamennyi utódállamának hozzá kell járulnia ehhez. AD. Europe 1918–29. H. Vol. 35. f. 230. A párizsi angol nagykövet feljegyzése Briandnak.

⁹⁸ „Közép-Európa békéje és nyugalma a svájci szövetségtanács elhatározásától függ” – hangzott Bánffy távirata a svájci kormánynak. IV. Károly visszatérési kísérlete, Magyar külügyminisztérium,

A magyar külügyminiszter azzal egyidőben, hogy a nagyhatalmaktól Károly visszatérésének megakadályozásához segítséget kért, a szomszédokat igyekezett megnyugtatni. Üzenetet küldött Benešnek, amelyben hangsúlyozta: a magyar kormány elhatározta „amennyiben Károly megismétli a trónfoglalási kísérletet, letartóztatják”. Ezt hangsúlyozta Horthy is a szövetségesek budapesti képviselőinek.⁹⁹

A magyar kormány belpolitikai óvintézkedéseket is tett: a karlistaik munkáját ellensúlyozó, erőteljes propagandát indított. A hadseregből és a közigazgatásból igyekezett eltávolítani a Habsburg legitimistákat, s helyüket saját híveivel töltötte be. Elrendelte, hogy a Nyugat-Magyarországon állomásozó Ostenburg-különítmény – ahol Károlynak sok híve volt – október 23-án térjen vissza Budapestre, s olvasszák be a hadseregbe. Miután József főherceg leleplezte a vele bizalmasan közölt tervet – s ennek következtében a nagyhatalmak, a magyar és a svájci kormány, valamint a kisantant óvintézkedéseket tettek –, a karlisták kénytelenek voltak az eredetileg augusztus 20-ra tervezett akciót elhalasztani, és cáfolni a világsajtóban is megjelent közléseket az exkirály visszatérését illetően.¹⁰⁰ A puccsot tehát elhalasztották, de nem hosszú időre – októberre. Rendkívül fontos volt számukra, hogy tervüket a Habsburg-hű Ostenburg-különítmény Burgenlandból való elszállítása előtt hajtsák végre. (Az elszállítás időpontja – mint láttuk – október 23-a volt.) Sietniük kellett továbbá azért is, mert Károly csupán három hónapra kapott engedélyt a svájci tartózkodásra és félő volt, hogy ezután távolabbi helyre szállítják, a tervezett akciót pedig már nehéz lesz végrehajtani.

A magyar kormány üzenete Benešnek, a karlisták elleni intézkedések, az exkirály deklarációi, amelyben cáfolta a visszatérésre vonatkozó híreket, nem nyugtatták meg a

I. füzet, 40 mellék. Károly letelepítésével és szigorúbb ellenőrzítésével kapcsolatos diplomáciai harcokról lásd: AD. Europa 1918–29. H. Vol. 35. f. 31. A párizsi angol nagykövet feljegyzése Briandnak, 1921. május 30.; uo. f. 24–28. A berni francia követ távirata Briandnak, 1921. május 24.; uo. Briand levele a párizsi angol nagykövetnek, 1921. június 6.; uo. f. 77–79. A berni francia követ jelentése Briandnak, 1921. június 11.; uo. A római francia nagykövet távirata Briandnak, 1921. augusztus 3.; A berni francia követ távirata Briandnak, 1921. július 1.; A spanyol kormánnyal folytatott tárgyalásokról lásd: AD. Europe 1918–29. H. Vol. 35. f. (olvashatatlan). A madridi francia követ jelentése Briandnak, 1921. június 27.; uo. A párizsi angol nagykövet feljegyzése Briandnak, 1921. június 29.; uo. f. 160. Ismeretlen szerző feljegyzése Berthelotnak, 1921. június 20.; uo. f. 162. Briand levele a madridi francia követnek, 1921. június 20.; uo. f. 231. Curzon levele Briandnak, 1921. július 4.; uo. f. (olvashatatlan). A berni francia követ távirata Briandnak, 1921. július 14.; uo. f. 124. A madridi francia követ távirata Briandnak, 1921. július 8.; uo. f. (olvashatatlan). Briand körtávirata, 1921. július 8.; uo. f. 194. Feljegyzés IV. Károly letelepítésére vonatkozó tárgyalásokról, 1921. július 6. (Károly letelepítésére négy országot javasoltak: Angliát, Svájcot, Svédországot és Spanyolországot) uo. f. 230. Curzon levele Briandnak, 1921. augusztus 10.; uo. f. 250.; A spanyol kormány levele Curzonnak, 1921. augusztus 21.; uo. f. 255. Briand távirata Fouchetnek, 1921. augusztus 21.; uo. f. 216. Fouchet távirata Briandnak, 1921. augusztus 26.

⁹⁹ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 35. f. 208–210. A prágai francia ügyvivő távirata Briandnak, 1921. augusztus 6.; uo. A prágai francia ügyvivő jelentése Briandnak, 1921. augusztus 9.; uo. f. (olvashatatlan). Fouchet jelentése Briandnak, 1921. augusztus 6.

¹⁰⁰ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 35. f. 162. A berni francia ügyvivő jelentése Briandnak, 1921. június 23. Az exkirály október 18-án – tehát négy nappal a puccs előtt – magához kérte a svájci politikai rendőrség vezetőjét, Waltert, és személyi biztonsága érdekében néhány kiegészítő intézkedést kért. Egyben nyomatékosan kijelentette, hogy nincs szándékában Svájcot elhagyni, az erről szóló mendemondák minden alapot nélkülöznek.

kisantantot. A három állam folytatta az összehangolt diplomáciai tevékenységet. A nagyhatalmaktól követelték Károly azonnali eltávolítását Svájból. Konzultáltak, tanácskoztak. Beneš Jugoszláviába utazott, ahol megtárgyalta az esetleges csehszlovák–jugoszláv katonai együttműködést. Július 23-án utasította budapesti képviselőjét: „Károly visszatérése esetén a román és jugoszláv kollégájával egyetértésben járjon el.¹⁰¹ Hasonló instrukciók érkeztek Belgrádból és Bukarestből is. „A jugoszláv, a csehszlovák és az olasz követtel együtt szánja el magát a leghatározottabb lépésekre” – hangzott Tace Ionescu távirata. „Ha pedig tiltakozásuk eredménytelen marad, 24 órán belül az egész személyzetel hagyja el Budapestet.”¹⁰²

Eközben Hartensteinben tovább folytak az előkészületek a visszatérésre. Egyik irányítójuk Boroviceni, a magyar külügyminisztérium kabinetirodájának főnöke volt, aki az első királypuccs után szabadságolását kérte és a magyar kormány tudtával és beleegyezésével Károly környezetében tartózkodott. Október elejére már minden készen állt, csupán a nap kijelölése volt hátra. Annyi bizonyos volt, hogy a visszatérésnek október 22. előtt kell megtörténnie, mert Ostenburg zászlóaljának, amelyre az akciónak legalábbis kezdeti szakasza épült – mint már utaltunk rá –, Horthy utasítására 23-án Budapestre kellett vonulnia. A terv minden részletét kidolgozták. Minden a meglepetésre épült, s mindent egyetlen nap alatt kellett végrehajtani. Semmiféle tárgyalás a kormányzóval és a kormánnyal – váratlan bevonulás a Várba. A csapat parancsnokainak átállását jó előre megszervezték.

1921. október 21-én – tehát fél évvel az első puccs után s két héttel a velencei egyezmény aláírását követően – az exkirály repülőgépen Dénesfára érkezett, majd Sopronba ment, ahol megalakította az új kormányt, s az ott állomásozó katonai alakulatokkal – amelyek azonnal az ő oldalára álltak – elindult a főváros felé.

A hír – noha a nyár folyamán sokat írtak és beszéltek az előkészületekről – a megdöbbenés erejével hatott.

A puccsról a magyar kormány október 22-én hajnalban szerzett tudomást. Reggel 9 órára összehívták a minisztertanácsot, amelyen katonai vezetők is részt vettek. Bethlen tájékoztatta a résztvevőket az eseményekről, majd ismertette azokat az intézkedéseket, amelyeket azonnal meg kell tenni. Vagyis: a) a történetekről tájékoztatni kell a nagyhatalmak képviselőit, tudatni velük a magyar kormány álláspontját, amely szerint „Károly király az uralkodói jogok gyakorlását az 1920. évi I. törvénycikk értelmében át nem veheti és ismét el kell hagynia az ország területét”; b) hasonló tartalmú kormányközleményt kell kiadni mind a hazai, mind a külföldi lapoknak; c) a honvédelmi miniszterrel egyetértésben erélyes kormányrendeletet kell intézni valamennyi m. kir. körletparancsnoksághoz, hangsúlyozván, hogy IV. Károly uralkodói és hadúri jogokat nem gyakorolhat, a csapatok hűségesküet nem tehetnek neki, parancsát nem követhetik.¹⁰³

A magyar külügyminiszter, aki maga is részt vett a minisztertanács délelőtti ülésén, délután kívánta végrehajtani az ott született külpolitikai vonatkozású döntést. A szövet-

¹⁰¹ AMZV. PZ. – Budapest – 273. Beneš utasítása Lejhanecnek, 1921. július 23.

¹⁰² AMZV. PZ. – Budapest – 273. Lejhanec jelentése Benešnek, 1923. július 23. Károly azt remélte, hogy Románia – akárcsak az első puccs idején – mérsékelt álláspontot foglal el. Nem csatlakozik a kisantant szövetségeseinek katonai intézkedéseéhez. AD. Europe 1918–29. Vol. 35. f. 199. Feljegyzés a Károllyal folytatott megbeszéléséről, 1921. július 7.

¹⁰³ *Karsai Elek*: Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek. Budapest, 1969. 233.

séges hatalmak budapesti képviselői azonban megelőzték, s már délben felkeresték és átadták neki tiltakozó levelüket, amelyet röviddel azelőtt Hohlernél fogalmaztak. Fouchet a következőképpen emlékezik vissza az eseményekre: „Október 22-én érkezett a hír Károly újabb puccsáról . . . Vinci hozta át a tábornoki bizottságtól érkezett táviratot (Sopronban székelt – Á. M.). Vele együtt elmentem az angol követhoz, aki még nem tudott az eseményről. A Habsburg-kérdésben régóta kapott utasítások szellemében közös levelet készítettünk, utalva április 2-i jegyzékünkre, amelyet az első puccs idején adtak át a magyar kormánynak . . . Levelünket a legkategorikusabb hangnemben fogalmaztuk meg. Délben a levelet hárman átadtuk Bánffy-nak, aki alig néhány órával azelőtt értesült a történetekről. Ezután mindhárman elmentünk Horthyhoz.”¹⁰⁴

A főmegbízottak tehát már azelőtt tiltakoztak Bánffynál, mielőtt ő végrehajtotta volna a minisztertanács határozatát, amely kötelességévé tette a szövetséges hatalmak tájékoztatását. Következésképpen a magyar külügyminiszter nem rendelhette meg az október 22-i diplomáciai tiltakozást – miként ezt a hazai történeti munkákban olvashatjuk.¹⁰⁵ A tiltakozó levél átadása után Bánffy valóban beszámolt nekik az eseményekről és arra kérte őket, küldjenek a szövetségesek Győrbe követeket és tiszteket, hogy tárgyaljanak az exkirállyal, lebeszéljék tervéről, s kényszerítsék Magyarország területének elhagyására. A főmegbízottak azonban visszautasították kérését, mondván, hogy „Károly félreállítására a magyar kormány ügye”.¹⁰⁶

A három főmegbízott ezután Horthyt kereste fel. A kormányzó hangsúlyozta: nem változtatta meg véleményét a restaurációról, s mindent megtesz, hogy megakadályozza azt. Minden csapatot Károly ellen küld. Fenntartásai vannak azonban, hiszen „a magyar katona nem szeret egy másik magyar katona ellen harcolni”.¹⁰⁷

Hohler, Fouchet és Vinci végül Bethlenhez mentek. A francia főmegbízott jelentésében leírja a miniszterelnök látható lelki vívódását, hogy saját királya ellen kell fordulnia.¹⁰⁸

Ezzel majdnem egyidőben a kisantant képviselői (akik feltehetően Vincitől szereztek tudomást a történetekről) is felkeresték Bánffyt, Horthyt és Bethlent, s közösen tiltakoztak Károly magyarországi tartózkodása ellen. Az esetet Milevič jugoszláv képviselő hármójuk nevében „casus belli”-nek minősítette. A magyar külügyminiszter közölte: kormánya ma délelőtt elhatározta, hogy felveszi a harcot a Budapest felé közeledő IV. Károllyal.¹⁰⁹

Csehszlovákia budapesti képviselője Benešnek azt jelentette, hogy a magyar kormány álláspontja ingadozó, véleménye szerint a Nagy-Antant energikus lépéseire sem

¹⁰⁴ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 38. f. 66–76. Fouchet jelentése Briandnak, 1921. október 28.; uo. f. 77–78. A Szövetséges Hatalmak jegyzéke a magyar kormánynak, 1921. október 22.; Documents diplomatiques relatifs au détronement des Habsburg. Budapest, K. é. n. 4–5, 12–13.

¹⁰⁵ Karsai, 234–238.

¹⁰⁶ AD. Europe 1918–238. H. Vol. 38. f. 66–76. Fouchet jelentése Briandnak, 1921. október 28. AMZY. 440. Čermák, a csehszlovák kirendeltség titkára távirata Benešnek, 1921. október 22.; uo. 476. Čermák, a csehszlovák kirendeltség követségi titkára távirata Benešnek, 1921. október 23.

¹⁰⁷ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 38. f. 66–76. Fouchet jelentése Briandnak, 1921. október 28.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ Diplomatické dokumenty Habsburků. 32. dok. 81.

lehet számítani, és az idővesztésnek kiszámíthatatlan következményei lennének.¹¹⁰ A képviselőt Beneš még aznap utasította: „minden körülmények között egységesen lépjen fel a kisantant többi tagjával és Olaszországgal. Legyen összeköttetésben a francia és angol képviselővel is. Amennyiben a többi kirendeltség Budapest elhagyása mellett dönt, csak abban az esetben utazzon el, ha a jugoszláv és román követ is azt teszi.” Informálta továbbá arról is, hogy az előkészületek folynak és minden eshetőségre felkészülnek. Álláspontjuk ugyanaz, mint az első puccs idején volt.¹¹¹ Csehszlovákia magatartását az alábbiakban részletezte:

1. feltétlenül a kisantanttal együtt lépnek fel;
2. a legradikálisabb eszközök igénybevételére is elkészültek, s azonnal katonai intézkedéseket foganatosítanak;
3. Károly Magyarországon maradása „casus belli”;
4. ha nem marad Magyarországon, akkor is határozott diplomáciai, esetleg katonai nyomást gyakorolnak az országra, hogy a Habsburg- és a burgenlandi kérdést véglegesen megoldják;
5. ha a Nagy-Antant nem megy velük, mennek egyedül a kisantanttal, esetleg a Nagy-Antant akarata ellenére is.¹¹²

Másnap, október 23-án a csehszlovák kormány kisantantbeli szövetségeseivel is ismertette konkrét és részletes akcióprogramját és követeléseit. Közölte velük, hogy a kisantant-egyezmények értelmében „casus foederis” állt elő, tehát mozgósít: egyelőre négy hadosztályt hív be.¹¹³ Katonai beavatkozásra készülnek s ha Károly győz, a csehszlovák hadsereg azonnal bevonul Magyarországra. Ha viszont Horthy az exkirály ellen lép fel s megvédi pozícióját, a csehszlovák kormány 24–48 órás ultimátumot ad át a magyar kormánynak az alábbi feltételekkel: 1. valamennyi Habsburg megfosztása a trónra való jogtól; 2. Magyarország lefegyverzése a kisantant részvételével; 3. a békeszerződés végrehajtása a velencei tárgyalásoktól függetlenül; 4. a mozgósítási költségek megtérítése.¹¹⁴

A jugoszláv kormány elfogadta Beneš javaslatát, noha a Burgenlandra vonatkozó ponttal nem egészen értett egyet. Ebben inkább Románia álláspontját osztotta, amely szerint a velencei egyezmény annullálását nem követelhetik.¹¹⁵ A két kormány megállapodott a mozgósításban s a katonai együttműködésben. Másnap, október 24-én

¹¹⁰ AMZV. – Budapest – PZ. 451. Čermák távirata Benešnek, 1921. október 22.

¹¹¹ AMZV. – Budapest – PZ. 439. Beneš távirata Čermáknak, 1921. október 22.

¹¹² AMZV. PZ. – Budapest – 448. Beneš távirata Lejhanecnek, 1921. október 22.; Vö. a Diplomatické dokumenty Habsburků, 32 dok. 81. A csehszlovák külügyminisztérium által közzétett táviratot stilisztikailag átfogalmazták. A követeléseket két pontba vonták össze. Kihagyták a Burgenlandra vonatkozó kérést, valamint azt, hogy Csehszlovákia azonnal katonai intézkedéseket tesz és kész a Nagy Antant akarata ellen fellépni.

¹¹³ Nem négy, hanem öt hadosztályt hívtak be, és az összes korosztályok szakembereit. AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 205. – A prágai francia katonai misszió vezetőjének jelentése Fouchet-nak (dátum nélkül).

¹¹⁴ AMZV. – Belehrad – PZ. 487. Beneš távirata a belgrádi csehszlovák szövetségnek. A Belgrádba küldött fenti javaslatok nincsenek a csehszlovák külügyminisztérium által közzétett forráskiadványban. Csak a Párizsba és Londonba küldött táviratok találhatók jelentős tartalmi és stilisztikai változtatásokkal. Diplomatické dokumenty Habsburků. 37. dok. 91–92.

¹¹⁵ Ez a pont mint látni fogjuk nem került be a jegyzékbe.

Csehszlovákia 5, Jugoszlávia 3 hadosztályt hívott be¹¹⁶, s egységeiket a magyar határnál kezdték összevonni. Úgy döntöttek, amennyiben Horthy alulmarad a Károllyal folytatott harcban, mindkét hadsereg átlépi a határt.¹¹⁷

Romániának komoly fenntartásai voltak Beneš javasolataival szemben, s miként az első puccs idején, most sem csatlakozott a Csehszlovákia és Jugoszlávia által javasolt és fogadosított intézkedésekhez. A román kormány álláspontja az volt, hogy csak a nagyhatalmakkal egyetértésben szabad cselekedni, s a velencei egyezményt nem szabad bevonni a kérdéskörbe. Ez utóbbiban, mint említettük, a belgrádi kormány is támogatta.

Az ellentétes nézetek feszültséget idéztek elő a szövetségben, akadályozták Beneš terveinek megvalósítását. A belgrádi francia követ felhívta Briand figyelmét, hogy a kisantantot, ha szükségesnek látja az intervenciót, nehéz lesz megállítani, független katonai akciójukat azonban a legbiztosabban a saját szövetségükön belüli ellentétek fogják megakadályozni.¹¹⁸ A francia követnek igaza volt. Tace Ionescu, noha – mint jelezte – egyetértett azzal, hogy egyszer s mindenkorra rendezzék a Habsburg-kérdést, a csehszlovák külügyminiszter által javasolt jegyzék elküldését korainak tartotta. Óvatosságot ajánlott szövetségeseinek és azt javasolta: 1. mielőtt hozzálátnak tervük végrehajtásához, ajánlják fel Horthynak katonai segítségüket Károly ellen; 2. a nagyhatalmak álláspontjának ismerete nélkül ne cselekedjenek. A helyzetet természetesen ő is rendkívül súlyosnak tartotta. A bukaresti francia követnek kifejtette, hogy tervbe kell venni Magyarország újbóli megszállását, s az október 24-i minisztertanácsi ülésen minden előkészületet megtettek hat hadosztály behívására, s ha a magyar kormány nem hajtja végre Károllyal kapcsolatos ígéretét, ezek egyenesen Budapest felé vonulnak. A mozgósított román egységek bevonulnának Burgenlandba is, ha ezt a csehszlovákok és a jugoszlávok megteszik. A román külügyminiszter mindazonáltal továbbra is azon volt, hogy kollégáit visszatartsa egy elhamarkodott akciótól.¹¹⁹

A kisantant készülődésével egyidőben az osztrák egységeket is a magyar határ felé vonták. Az osztrák kormány semlegesnek vallotta ugyan magát a Károly-puccsal kapcsolatban, de óvintézkedéseket fogadosított. Kiegészítette a Wehrmachtot s a Nemzetek Szövetségéhez fordult segítségért: katonai egységek Ausztriába küldését, a szövetséges hatalmaktól Nyugat-Magyarország teljes átadását, Magyarország lefegyverzését, s az összeküvésben részt vevő magyarok kiutasítását kérte.¹²⁰ Egy lehetséges kisantant-ulti-

¹¹⁶ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 230–233. A belgrádi francia követ távirata Briandnak, 1921. október 25.; uo. H. Vol. 38. A belgrádi francia követ távirata Briandnak, 1921. október 29.; uo. H. Vol. 36. f. 192–193. Fouchet távirata Briandnak, 1921. október 24.

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 38. f. 20–23. A belgrádi francia követ jelentése Briandnak, 1921. október 25.

¹¹⁹ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 234–236. Daeshner bukaresti francia követ távirata Briandnak, 1921. október 25.; uo. 237–238. A hozott döntést a román király nem hajtotta végre. Időközben Károlyt ugyanis letartóztatták. A román honvédelmi miniszter és a vezérkari főnök közölte Petin tábornokkal: semmilyen mozgósítási parancsot nem adtak ki. A mozgósítási dekrétumot készletben tartják, csak a király aláírására vár. Ha el is rendelik a mozgósítást, az csak részleges lehet. AD. Europe 1918–29. H. Vol. 38. f. 85–86. Petin tábornok távirata Foch marsallnak, 1921. október 27.; AMZV. – Bukarest – PZ. 334. A bukaresti csehszlovák követ távirata Benešnek, 1921. október 24.; uo. 336. A bukaresti francia követ távirata Benešnek, 1921. október 25.

¹²⁰ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 38. f. 12–13. Pontalis távirata Briandnak, 1921. október 28. AMZV. PZ. – Viden – 155. A bécsi csehszlovák követ távirata Benešnek, 1921. október 28.

mátummal kapcsolatban Ausztria semlegességét hangoztatta, a velencei egyezményhez pedig hű maradt, kész volt valamennyi feltételét teljesíteni¹²¹ – politikailag mégis a kisantantot támogatta.

A helyzet a csapatösszevonások következtében kritikussá kezdett válni. Érthető tehát, hogy október 24-én a Nagyköveti Konferencia erőyes hangú jegyzéket küldött a magyar kormánynak, amelyben ismertette álláspontját a királypuccsal kapcsolatban. A jegyzék az alábbi követeléseket tartalmazta: 1. Károly detronizációját és kiutasítását Magyarországról; 2. az exkirálynak az országot a szövetségesek által meghatározott módon kell elhagynia; 3. ha a magyar kormány nem tartja magát ezekhez, a felelősséget a szomszéd államok intervenciójáért Magyarországra hárítja.¹²²

Ugyanazon a napon a kisantant három tagja jegyzéket küldött Briand-nak az előállott helyzetről, amely veszélyezteti Közép-Európa békéjét. A jegyzék szerint a puccs a burgenlandi események következménye. Arra kérték a szövetséges hatalmakat, hogy a legenergiusabb eszközökkel biztosítsák a béke megőrzését.¹²³ A jegyzékbe nem kerültek be a Beneš által javasolt pontok, feltehetően azért, mert nem tudták közös nevezőre hozni felfogásukat.

Mielőtt részletesebben ismertetnénk a nagyhatalmak álláspontját a helyzetről, röviden szólnunk kell a magyar kormány erőfeszítéseiről, Károly elleni katonai harcáról, s diplomáciai tevékenységéről, hogy a kisantant intervencióját megakadályozza.

A minisztertanács október 22-i határozatai és a kormányzó aznapi hadparancsa nyilvánvalóvá tette, hogy Magyarország a harc felvétele mellett döntött. A restauráció szempontjából kedvezőtlen külpolitikai és belső helyzet ismeretében, de csakis emiatt, akarták elodázni Károly visszatérését. Horthy hadparancsa hangsúlyozta, hogy „IV. Károly Őfelségének a hatalmat csak az ország megválasztott kormányzója adhatja át. Ez azonban a mai körülmények között hazánk végpusztulását jelentené.”^{123/a}

Egy bizonyos: a magyar kormány a Nagyköveti Konferencia Habsburg-kérdésre vonatkozó deklarációinak és a szomszéd államoknak tett ígéretek szellemében cselekedett. Mindent megtett, hogy az ellenállást megszervezze, s az exkirályt az ország területének elhagyására kényszerítse. Tehát, miként azt a szövetséges hatalmak és a Nagyköveti Konferencia többször is megállapította, „korrektül viselkedett”.

A katonai, belpolitikai eseményekre nem térünk ki. Ismeretes, hogy a „nemzeti” hadsereg kisebb küzdelem után győzelmet aratott a királycsapatok ellen.¹²⁴ Október 24-én Károlyt Budapesttől 60 km-re letartóztatták. Bánffy, aki állandó összeköttetésben volt a szövetséges hatalmak és a kisantant budapesti képviselőivel, azonnal értesítette őket erről.¹²⁵

¹²¹ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 38. f. 57–58. Pontalis távirata Briandnak, 1921. október 28.

¹²² AD. Europe H. 36. f. 213. A Nagyköveti Konferencia jegyzéke a magyar kormánynak 1921. október 24. A jegyzék lényegében figyelmen kívül hagyta Csehszlovákia és Jugoszlávia követeléseit, miután azok csak Károly trónfosztására vonatkoztak.

¹²³ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 216. A kisantant jegyzéke Briandnak, 1921. október 24.

^{123/a} Karsai, 233.

¹²⁴ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 197. Fouchet távirata Briandnak, 1921. október 24.; AMZV. PZ. Budapest. 494. Feistmantel távirata Benešnek, 1921. október 26.

¹²⁵ Uo.

Az ügy azonban ezzel távolról sem zárult le. Az igazi diplomáciai bonyodalnak csak ezután következtek. Már utaltunk arra, hogy Beneš október 23-án fogalmazta meg és küldte el kisantantbeli szövetségeseinek Csehszlovákia álláspontját a válsággal kapcsolatban. Ebben — az október 22-i feljegyzéstől eltérően, ahol kizárólag Károly magyarországi tartózkodásának következményeiről beszél — már felsorolta azokat a követeléseket, amelyeket Magyarország az exkirály kiutasítása esetén is köteles teljesíteni. Méghozzá — mint láttuk — 24–48 órán belül.

Október 23-án ugyanis nyilvánvaló volt már, hogy Horthy nem kívánja átadni a hatalmat Károlynak, katonailag sikeresen szembeszállt vele, a puccsot rövid időn belül felszámolták. Prágában attól tartottak, hogy a szövetséges hatalmak ezzel az ügyet lezártnak tekintik, s Magyarország megerősödve kerül ki a válságból, megnyerve a nyugati hatalmak szimpátiáját „korrekt” magatartása miatt.

Mindez be is következett. A királypuccsot október 24-én verték le, s október 25-én Briand prágai, belgrádi és bukaresti képviselőihez küldött táviratában már hangsúlyozta: „El kell ismerni a magyar kormány lojalitását, határozottságát, a nagyhatalmak és a béke iránti tiszteletét.” Követeit arra utasította, hogy angol és olasz kollégáikkal együtt hozzák mindezt az adott kormányok tudomására, s fejezzék ki a szövetséges hatalmak ama kívánságát, hogy semmilyen intézkedést ne foganatosítsanak Magyarország ellen az ő tudtuk nélkül.¹²⁶

Csehszlovákia és Jugoszlávia ugyanis a királypuccs leverése ellenére is folytatta a mozgósítást. Csehszlovákia hadseregének létszáma körülbelül 500 ezer főre emelkedett, melynek zöme az Ipoly mentén helyezkedett el.¹²⁷ IV. Károly letartóztatása tehát nem vetett véget a válságnak. Beneš Couget prágai francia követnek kifejtette, hogy az ügy távolról sincs lezárva, mert semmilyen biztosítékuk sincs a jövőt illetően. Le kell mondatatni IV. Károlyt és fiát; deklarációval meg kell fosztani valamennyi Habsburgot a tróntól; Károlyt ki kell szolgáltatni a csehszlovák hatóságoknak, akik majd internálják, míg a nagyhatalmak nem döntenek sorsáról. Követelte továbbá a békeszerződés végrehajtását a lefegyverzésben és a burgenlandi kérdésben, a kisantant bevonását a katonai ellenőrzésbe és a mozgósítási költségek megtérítését.¹²⁸

Beneš persze világosan látta azt is, hogy egy csehszlovák–jugoszláv háború Magyarország ellen teljesen szembeállítaná őket a nyugati hatalmakkal, így csak végső esetben kívánt eme fegyverhez nyúlni. A háborús előkészületekkel egyidőben tehát diplomáciai tárgyalásokat kezdett, amelyek elsőrendű célja az volt, hogy megnyerje Franciaországot elképzelései számára. Október 27-én levélben fordult Briand-hoz és Berthelot-hoz. Levélben kifejtette, hogy Közép-Európában a helyzet válságos, négy nap múlva dönt arról, Csehszlovákia háborút indít-e vagy sem, s hogy kisantantbeli szövetségesei támogatják törekvéseit. „Nem akarok háborút, de amennyiben a szövetségesek nem adnak biztosítékot és nem támogatnak minket Magyarországgal szemben támasztott követeléseinkben, nem leszek abban a helyzetben, hogy megfékezzem a közvéleményt . . . A közvélemény

¹²⁶ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 245. Briand körtávirata, 1921. október 25.

¹²⁷ IV. Károly visszatérési kísérletei, 63. dok. 218.

¹²⁸ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 38. f. 5. Couget prágai francia követ távirata Briandnak, 1921. október 26.

háborút akar.”¹²⁹ – írta. A csehszlovák diplomácia vezetője – aki a tárgyaló időben miniszterelnök is volt – rámutatott arra, hogy Csehszlovákia számára létfontosságú, hogy elérje a Habsburgok detronizációját, a trianoni béke következetes végrehajtását, Magyarország lefegyverzését, a kisantant bevonását a katonai ellenőrzésbe és a mozgósítási költségek megtérítését. Ezekhez kérte a francia kormány támogatását. Hangsúlyozta továbbá, hogy amennyiben november 1-ig pozitív választ kap követeléseire, kész elhalasztani a katonai akciót és tárgyalásokat kezdeni Magyarországgal.

Beneš a közvélemény nyomására és kisantantbeli szövetségeseinek egyetértésére hivatkozott. A való helyzet ezzel szemben az volt, hogy nem a közvélemény gyakorolt nyomást a kormányra, hanem fordítva: a csehszlovák propaganda jelentős erőt fordított a háborús hangulat szítására. Beneš ugyanis – akárcsak az első puccs idején – az egész válságot a nemzeti egység megszilárdítására s a belpolitikai helyzet konszolidálására kívánta felhasználni, a háborús légkör megteremtésével pedig sok mindent elért, mindenekelőtt külpolitikai téren. Kétségtelen, hogy Horthyék a csehszlovák és jugoszláv szuronyok fenyegetése miatt határozottabban és gyorsabban cselekedtek, s az is bizonyos, hogy ezek segítségével kényszerítették a szövetséges hatalmakat és rajtuk keresztül Magyarországot a Habsburgok trónfosztására. Ami pedig a kisantant egyetértésére való hivatkozást illeti, az csak csehszlovák–jugoszláv viszonylatban volt meg, s itt sem teljes egészében (mint említettük, nézeteltérések voltak a velencei egyezmény kérdésében), Romániával pedig végképp hiányzott. Ahhoz tehát, hogy a Briand-nak és Berthelot-nak írt levelében kisantantbeli szövetségeseinek egyetértésére és támogatására hivatkozhasson, kénytelen volt elhagyni azokat a pontokat és kitételeket, amelyekkel Bukarest és Belgrád nem értett egyet. Mint láttuk, nem szerepelt benne a Burgenlandra vonatkozó követelés, az ultimátum küldése, valamint az, hogy a kisantant a Nagy-Antant akarata ellenére is cselekedni fog.

A korábban fontosnak tartott fenti két kérdésre egyébként Beneš október 26-án, a csehszlovák külképviseleteknek küldött instrukcióiban sem tért ki, kitarthat azonban azok mellett, amelyekben Belgrád támogatta – figyelmen kívül hagyva Bukarest álláspontját. Hangsúlyozta, hogy november 1-én Csehszlovákia Jugoszláviával együtt kész ultimátumot küldeni a magyar kormánynak, amelyben követelik a Habsburgok trónfosztását. „A válasz csak igen vagy nem lehet. Ha igennel felelnek, jegyzőkönyvet írunk alá és megkezdődnek a tárgyalások a végrehajtás részleteiről. Ha nemmel válaszolnak, megindul a katonai akció . . . Óvatos eljárás a Nagy Antantnál, nem ingerelni őket, óvatosan közölni követeléseinket, amelyeket nem utasíthatnak vissza. Azt javaslom: semmihez nem kérni a hozzájárulásukat, és semmilyen engedményt nem tenni.”¹³⁰

¹²⁹ „Je ne veux pas la guerre, mais si cette fois – si Les Alliés ne nous donnent pas une assurance solennelle et s'ils ne voulaient pas appugner auprès les Magyars pour executer nos demandes, je ne serai pas en état de pouvoir arrêter l'opinion publique chez nous. Je veux à tout prix arriver à l'accord entre la Petite et Grand Entente et agir d'accord avec elles. Mais ces quatre points sont pour nous vitaux . . . Notre opinion publique veut la guerre”. Berthelottól Beneš azt kérte, hogy Briand amerikai útja előtt intézkedjen. Berthelot válasza: „az első pontot nehéz lesz megmagyarázni a közvéleménynek, mert a magyar kormány elfogadta és teljesítette a konferencia követeléseit”. AD. Europe 1918–29. H. 38. f. 61–63. Beneš levele Berthelotnak, 1921. október 27.; uo. f. 109–111. Briand körtávirata, 1921. október 29.; uo. f. 101–102. Cambon levele Briandnak, október 29.

¹³⁰ Az itt idézett részeket nem adták ki a csehszlovák külügyminisztérium által publikált s már idézett *Diplomatické dokumenty Habsburků* . . . Hangsúlyozását azért tartottuk szükségesnek, mert

A csehszlovák külügyminiszter nemcsak a francia kormány diplomáciai, hanem katonai támogatását is meg szeretne volna szerezni. Azzal a Párizs számára is meglepő kéréssel fordult a francia miniszterelnökhöz, járuljon hozzá, hogy az intervenciót a Csehszlovákiában állomásozó francia tisztek vezetése alatt hajtsák végre.¹³¹ Ezt Briand visszautasította, azonban nem zárta ki, hogy előállhat olyan helyzet, amikor Csehszlovákia háborúba kerül Magyarországgal és ez esetben számíthatnak az ott levő francia tisztek támogatására.¹³² Beneš nagy támogatója, a francia külügyi főtitkár, Berthelot is szkeptikus volt a csehszlovák politikai követeléseket illetően. Osusky párizsi csehszlovák követnek kifejtette: a közvéleménynek nehéz lesz megmagyarázni a detronizációra vonatkozó kérést, hisz a magyar kormány elfogadta és teljesítette a konferencia követeléseit. Kétélyei voltak a többi pontot illetően is.

Horthyék magatartása tehát a második királypuccs idején, erélyes fellépésük Károly ellen, készségük, hogy mindenben alárendeljük magukat a Nagyköveti Konferenciának és „sorsukat annak kezébe helyezzék” – a legjobb benyomást tette a szövetségesekre.¹³³ Károly letartóztatása után egészen október 29-ig a magyar kormánnyal szembeni egyetlen követelésük az volt, hogy az exkirályt fosszák meg a tróntól, amit Bethlen el is fogadott, noha az első perctől kezdve az volt az álláspontja, hogy a királykérdés belügy. Horthyék rendkívül vigyáztak egyrészt arra, hogy ne kerüljenek szembe a szövetséges hatalmakkal, hiszen tőlük vártak védelmet a szomszédok háborús fenyegetéseivel szemben. Másrészt semmiféle indokot sem akartak adni Csehszlovákia és Jugoszlávia katonai beavatkozására. A legnagyobb elszántsággal vették tehát fel a harcot Károly hadseregével, nem tartottak igényt szomszédaik tervezett katonai „segítségére”. A puccs leverése után a felelősöket azonnal letartóztatták, a hadsereg egységeit visszavezényelték eredeti helyükre, demonstrálva ezzel békés törekvéseiket és puccsellenes álláspontjukat. Minthogy a szomszéd államok ellenséges magatartása ezen intézkedések ellenére sem szűnt meg, a magyar kormány a szövetségesekhez fordult, védelmet kért a kisantant tervezett támadásával szemben. Október 24-től több alkalommal hívta fel figyelmüket fenyegetéseikre, kérve közbelépésüket.¹³⁴

A szövetséges hatalmak képviselői ismét interveniáltak a kisantant kormányoknál, visszautasították Beneš Habsburg-házra vonatkozó kérésének teljesítését.¹³⁵ A konferencia újból arra kéri a kormányokat – hangsúlyozták a követek –, hogy tartózkodja-

később – mint látni fogjuk – komoly diplomáciai bonyodalom keletkezett a Beneš-féle ultimátum körül.

¹³¹ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 37. Briand távirata Cougetnek, 1921. november 3.

¹³² Uo. Fouchet több alkalommal óvta kormányát attól, hogy a francia tisztek a csehszlovák hadsereg élén vagy oldalán részt vegyenek Magyarország megtámadásában, mert – ahogy írja – 1. nem fontos különösebb ok nélkül veszélyeztetni Franciaország befolyását Magyarországon; 2. a Nagyköveti Konferencia ezt különben is ellenzi. AD. Europe 1918–29. H. 37. Fouchet távirata Briandnak, 1921. november 8.

¹³³ AMZV. PZ. – Pariz – 516. Osusky levele Benešnek, 1921. október 28.

¹³⁴ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 196–197. Fouchet feljegyzése Briandnak, 1921. október 24.; uo. H. Vol. 38. f. 14–15. Feljegyzés Praznovszky és Laroche beszélgetéséről, 1921. október 26.; uo. f. 26–29. Fouchet távirata Briandnak, 1921. október 27.

¹³⁵ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 38. f. 105–108. A Nagyköveti Konferencia jegyzéke a prágai, a jugoszláv és a román kormánynak, 1921. október 29.; uo. f. 30–33. Couget távirata Briandnak, 1921. október 27. AMZV. PZ. – Budapest – 516.; 523. A csehszlovák külügyminisztérium feljegyzése.

nak minden olyan Magyarország elleni lépéstől, amely összeegyeztethetetlen a szövetséges hatalmak álláspontjával, mert a magyar kormány magatartása nem indokolja a katonai beavatkozást. A prágai és belgrádi követek kifejezték reményüket, hogy a katonai intézkedéseket beszüntetik.¹³⁶ Ez a kérdés, amely eddig is jelentősen lekötötte a szövetséges hatalmak figyelmét, most politikájuk középpontjába került. Nyilvánvaló lett ugyanis, hogy a csehszlovák és jugoszláv mozgósítás nincs többé összefüggésben sem a magyar kormány magatartásával, sem a királypuccsal, s hogy a kisantant a válságot nem megoldani, hanem élezni kívánja. S az is nyilvánvaló lett, hogy miért. Egyrészt azért, mert a háborútól féltő szövetséges hatalmaktól így akarták kierőszakolni követeléseik elfogadását és Magyarországgal való elfogadtatását. Másrészt meg akarták buktatni a Habsburg-párti Bethlent, és a szabad királyválasztók híveit, a Habsburg-ellenes Kisgazdapártot akarták a hatalomra segíteni. Csehszlovákia és Jugoszlávia még akkor is folytatta a mozgósítást, amikor a Nagyköveti Konferencia jegyzékben követelte a magyar kormánytól valamennyi Habsburg detronizációját, és a magyar kormány ezt elfogadta.

A szövetségesek nyomása olyan erős volt, hogy Beneš megingott. Ezt jelzi Belgrádba küldött feljegyzése: „... ilyen körülmények között nem szeretnénk háborúzni... Mindenre fel kell készülnünk, megmutatni a szövetségeseknek, hogy készek vagyunk mindenre, de ha lehet, el kell kerülni a harcot”¹³⁷ — szölt a távirat. Kifelé azonban változatlanul folytatták a kardcsörtető politikát. A kisantant államok október 28-i párizsi, londoni és római jegyzékeiben semmi nyoma sem volt a megingásnak. Követeléseiket megismételték, a hangsúlyt a Habsburgok trónfosztására helyezve.¹³⁸ Ugyanazon a napon budapesti képviselőik kollektív jegyzéket adtak át a magyar kormánynak, követelve a Habsburg-ház azonnali trónfosztását, különben olyan intézkedésekre szánják el magukat, amelyek súlyos kihatással lesznek a magyar kormányra.¹³⁹ A jegyzék még nem volt ultimátum — de annak előkészítése.

Bánffy azonnal a szövetségesek képviselőihez fordult segítségért. A főmegbízottak, akik eddig is elítélték a kisantant fenyegető magatartását, azt javasolták kormányaiknak, hogy a béke megvédése érdekében azonnal lépjenek közbe. Fouchet francia főmegbízott ezt még azzal is indokolta, hogy valamennyi Habsburg trónfosztása azt a veszélyt rejti magában, hogy József főherceg hívei a parlamentben a kisantant ellen fordulnak, ami pedig belső zavargásokat idézne elő. Ha csak Károly detronizációjáról lenne szó, simán menne. Mint látjuk, a francia főmegbízott még mindig nem mondott le arról, hogy József főherceget ültesse a magyar trónra.¹⁴⁰

Mindhárom nagyhatalom aggodalommal szemlélte Csehszlovákia és Jugoszlávia háborús előkészületeit, elszántságát, hogy intervenciót indítson Magyarország ellen. Az első királypuccshoz viszonyítva azonban némi változás volt tapasztalható Franciaország és

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ V. Olivová, 694–695.

¹³⁸ AD. Europe 1918–29. H. 38. f. 8. Charles Roux jelentése Briandnak, 1921. október 26.

¹³⁹ AMZV. PZ. Bělehrad – 530. Beneš távirata a belgrádi csehszlovák követnek, 1921. október 26.; uo. PZ. – Budapest – 533. 1921. október 29. – A csehszlovák külügyminisztérium tájékoztatója; 1921. október 29.; uo. 329. Osusky távirata Benešnek, 1921. október 29.

¹⁴⁰ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 38. f. 87–88. Fouchet távirata Briandnak, 1921. október 28.

Olaszország magatartásában. Noha a sajtó — mindenekelőtt a német, de az osztrák, az olasz, sőt az angol is — mindvégig a francia kormánynak a puccsban játszott szerepéről írt,¹⁴¹ kutatásaink más megvilágításba helyezik a kérdést. A második puccsban ugyanis Briand az első perctől kezdve egyértelműen lépett fel Károly kísérlete ellen: elégedett volt a magyar kormány energikus intézkedéseivel, szemrehányásokat tett a svájci kormánynak azokért a mulasztásokért, amelyek lehetővé tették az exkirály visszatérését,¹⁴² mindent megpróbált annak érdekében, hogy Spanyolország befogadja Károlyt és családját. A francia miniszterelnök harci elszántsága azonban csak IV. Károlyra vonatkozott, akire rendkívüli módon neheztelt, mert az első puccs idején nehéz helyzetbe hozta — nyilvánosan hivatkozva támogatására. Előkészítetlen akcióba fogott, amely eleve kudarcra volt ítélve. Ezzel viszont megfosztotta magát attól a lehetőségtől, hogy megszerezze a magyar koronát és megnehezítette a Habsburg-ház más tagjának a trónra juttatását is, amit Briand szívesen látott volna. A miniszterelnök ugyanis még a második királypuccs idején is — amikor a kisantant fő követelése valamennyi Habsburg trónfosztása volt — csak IV. Károly detronizációját kérte a magyar kormánytól, s csak a Nagyköveti Konferencia október 29-i döntése után — amely valamennyi Habsburg trónfosztását követelte — volt kénytelen elfogadni a közös álláspontot. Október 28-i körtáviratában már cáfolta a francia támogatásra vonatkozó állításokat. „Német propaganda — hangzott a távirat. — Megpróbálnak viszályt szítani a közép-európai szövetségesek között. Ezért híresztelik, hogy Franciaország támogatta Károly második puccsát. Minden lehetőséget fel kell használni, hogy ezt mind a szövetségesek kormányainál, mind pedig a sajtóban cáfolja. A francia kormány nemcsak hogy nem támogatta Károlyt, hanem kezdeményezőként lépett fel detronizációjáért... A francia kormány a béke érdekében az összes Habsburgok visszatérése ellen van.”¹⁴³ Mindez persze nem jelenti azt, hogy bizonyos francia köröknek nem volt részük a második puccs előkészítésében. Feltehetően igen. Briand-ék azonban tőlük már elhatárolták magukat.

Olaszország politikájában — az első puccshoz viszonyítva — ellenkező előjelű fordulat következett be. Ez azokkal a külpolitikai változásokkal függött össze, amelyek az új külügyminiszter, Torretta nevéhez fűződtek. A volt bécsi olasz követ — mint ismeretes — röviddel az első királypuccs után váltotta fel Sforzát. Az új külügyminiszter, noha hang-

¹⁴¹ AD. Europe H. Vol. 38. f. 45–46. A stuttgarti francia főkonzul jelentése Briandnak, 1921. október 27.; uo. f. 34–35. Pontalis bécsi francia követ távirata Briandnak, 1921. október 26.; uo. H. Vol. 36. f. 246–248. A berlini francia követ jelentése Briandnak, 1921. október 25.; uo. f. 241–242. Montille londoni francia követ távirata Briandnak, 1921. október 25.; uo. H. 38. f. 43–44. Charles Roux római francia követ távirata Briandnak, 1921. október 27. A Temps-ben hosszú cáfolat jelent meg a Manchester Guardian gyanúsítására.

¹⁴² Briand s az ő utasítására Cambon támogatta azt az angol javaslatot, amely a Nagyköveti Konferencia október 24-i ülésén került megvitatásra, hogy ti. jegyzéket küldjenek a svájci kormánynak, amelyben figyelmeztetik a Károlyval szemben elkövetett mulasztásokra. Olaszország ezt a javaslatot elvetette. Végül megállapodás született, hogy barátságos hangnemben, szóban felhívják a svájci kormány figyelmét a mulasztásokra. AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 244. Briand körtávirata, 1921. október 25.

¹⁴³ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 38. f. 61. Briand körtávirata, 1921. október 28. Ez utóbbi állítása nem felel meg a valóságnak. Erre az álláspontra csak a brit és a kisantant erőteljes nyomása után helyezkedett, vagyis november elején. Addig nem követelte valamennyi Habsburg detronizációját, József főherceg törekvéseit támogatta.

súlyozta, hogy Olaszország külpolitikája változatlan marad, több kérdésben módosította elődje vonalát. Módosult többek között a Kisantanttal kapcsolatos politikája, különösen Csehszlovákia irányában. Torretta nemtetszéssel figyelte a szövetség első királypuccs utáni megerősödését, Románia csatlakozását a szláv túlsúlyú, Prága központú tömbhöz, Beneš erőfeszítéseit, hogy megerősítse Csehszlovákia pozícióit, s Ausztrián kívül Magyarországot is magához kapcsolja. Ezért akadályozta meg, hogy Beneš közvetítő szerepet játsszon a burgenlandi kérdésben, bár erre a magyar kormány felkérte és sikerült kieszközölnie, hogy a Nagyköveti Konferencia Olaszországot bízta meg a feladattal.¹⁴⁴ Torretta a második puccs idején is szembeszállt Beneš törekvéseivel. Amíg Károly húsvéti látogatása idején – mint láttuk – Olaszország szorosan együttműködött a Kisantanttal (budapesti képviselők állandó összeköttetésben voltak), mindenben támogatta elképzeléseiket (az ultimátumküldésében, a katonai intervencióban, amelyhez kész volt csatlakozni), most mindenféle együttműködéstől elzárkózott, sőt az olasz külügyminiszter a legnagyobb eréllyel szembeszállt Beneš követeléseivel: a Burgenlandra vonatkozó kéréssel – amely az ő nagy művét, a velencei egyezményt semmisítette volna meg –, a csehszlovák és jugoszláv mozgósítással¹⁴⁵ és a tervezett intervencióval. Ellenezte azt is, hogy a Kisantantot bevonják Magyarország fegyverkezésének az ellenőrzésébe, és Magyarország térítse meg a mozgósítási költséget. Mindössze egy dologgal értett egyet: azzal ti., hogy Károlyt kényszeríteni kell Magyarország területének elhagyására, s jogilag meg kell fosztani a tróntól – és ebben erős nyomást gyakorolt a magyar kormányra.¹⁴⁶ Sforzától eltérően azonban nem valamennyi Habsburg detronizációját követelte, amire a rapallói egyezmény és a Nagyköveti Konferencia határozata kötelezte. Bár ebben a kérdésben rendkívül óvatosan járt el, az olasz sajtó Károly ügyét a többi Habsburg ügyétől függetlenül tárgyalta. Sőt, diplomáciai körökben arról is beszéltek, hogy Torretta kész Habsburg herceget hívni a magyar trónra, pl. József főherceget vagy fiát, s hogy ez ügyben velencei tárgyalásai során megbeszéléseket folytatott Bethlennel és Bánffyval.¹⁴⁷

Torretta ez utóbbi álláspontja némi feszültséget idézett elő Olaszország és szövetségesei között. Különösen Londonban vették rossz néven a magyar kormányt bátorító olasz álláspontot. A Foreign Office – akárcsak az első puccs idején – a legenergiusabban lépett fel a válság felszámolása érdekében. Szava most is meghatározó volt. Budapesti tiltakozásaival¹⁴⁸ egy időben és azokat követően nyomást gyakorolt a Kisantanttra, főleg

¹⁴⁴ Torretta azzal érvelt, hogy Prága nem játszhat döntőbírói szerepet, mert Csehszlovákiának felső Sziléziában hasonló problémái vannak. AD. Europe 1918–29. H. Vol. 56. f. 28–33. Couget prágai francia követ jelentése Briandnak, 1921. november 20.

¹⁴⁵ AD. Europe 1918–29. H. 38. f. 53–55. Charles Roux római francia követ távirata Briandnak, 1921. október 28.; ASMAE. 1743–1690. Torretta távirata a párizsi és londoni olasz nagykövetségnek, 1921. október 27.; uo. 1737. Torretta távirata a prágai olasz követségnek.

¹⁴⁶ A diplomáciai körökben az a hír terjedt el, hogy Olaszország tudott IV. Károly második kísérletéről. AD. Europe 1918–29. H. Vol. 38. f. 1. Daeshner bukaresti francia követ távirata Briandnak, 1921. október 26. – A londoni francia nagykövet arról számolt be, hogy jól informált körökben úgy látják, hogy Olaszország némi bátorítást adott Károlynak a második puccshoz, mert Róma mindent támogat, ami ürrűg lehet a beavatkozásra a Duna-medencében. AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 241–242. Montille londoni francia nagykövet jelentése Briandnak, 1921. október 25.

¹⁴⁷ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 38. f. 9–11. Charles Roux távirata Briandnak, 1921. október 26.

¹⁴⁸ A brit kormány képviselője kezdeményező és ezekben a napokban Budapesten meghatározó szerepet játszott.

annak két tagjára: Csehszlovákiára és Jugoszláviára. Clerk Prágában, Jung pedig Belgrádban fenyegetőzött a diplomáciai kapcsolatok megszakításával, követelvén a háborús intézkedések azonnali megszüntetését.¹⁴⁹ A brit képviselő a Nagyköveti Konferencián is határozottan lépett fel a válság felszámolását célzó intézkedések meghozatalánál. Vétót emelt minden olyan javaslat ellen, amely figyelembe akarta venni a Kisantant túlzó követeléseit, így a franciáké ellen is. Briand ugyanis elküldte Csehszlovákia követeléseit a Nagyköveti Konferenciának, Laroche-t, Franciaország képviselőjét bízta meg: „igyekezzék a Konferencia teljes figyelmét a Beneš-féle demarsra fordítani.” Ő a maga részéről teljesen osztotta a csehszlovák kormány nézeteit, hogy biztosítani kell a békét Közép-Európában.¹⁵⁰ Diplomatikusan megfogalmazásából természetesen nem derült ki, hogy milyen intézkedéseket tart fontosnak a béke biztosítása érdekében s milyeneket nem. Briand tehát emiatt nem válaszolt azonnal Beneš levelére, aki több alkalommal sürgette az intervenció lehetőségével fenyegetőzve. A csehszlovák külügyminiszter október 28-án közölte Couget prágai francia követtel, hogy a mozgósítást november 1-re befejezik, előtte azonban szeretné ismerni a nagyhatalmak álláspontját a négy követelést illetően.¹⁵¹

A Nagyköveti Konferencia október 29-én tárgyalta meg Beneš levelét. Laroche az ülésen kiállt valamennyi Beneš-követelés mellett, amelyek szerint a Kisantant másik két tagjának álláspontját is tartalmazzák. Utalt arra, hogy információik szerint a három államban feszült a helyzet, s Franciaország ezért véli szükségesnek a csehszlovák követelések támogatását. Annál is inkább, mert azok összeegyeztethetők a trianoni békével. Kormányja természetesen nem kérdőjelezi meg a velencei egyezményt, de úgy gondolja, hogy végrehajtását egy későbbi, nyugalmasabb időpontra kellene halasztani. Hasznosnak vélte a Kisantant bevonását az ellenőrzésbe, mert ők az ügyben a legjobban érdekeltek és a legtájékozottabbak. Meg kell érteni azt is, hogy el akarják kerülni a felesleges kiadásokat. Másképpen interpretálta a kérdést Cambon, a Nagyköveti Konferencia akkori elnöke, aki az angol és olasz állásponthez állt közelebb, mint saját kormányához. Hardinge brit delegátus pedig valamennyi Kisantant-követelést elvetette. Hangsúlyozta, kormányja úgy gondolja, hogy az utódállamok a puccsot saját egyéni érdekeik megvalósítására akarják felhasználni, ezt pedig a leghatározottabban meg kell akadályozni. Bonin, az olasz delegátus egyetértett brit kollégájával, Beneš követeléseit szerint is lehetetlen elfogadni. Különösen a velencei egyezményre vonatkozó kérés ellen tiltakozott, mely szerint nem tartozik a kisantra, hiszen azt a Szövetséges Hatalmak közvetítésével írták alá, és a Nagyköveti Konferencia jóváhagyta. Bonin a többi pontot is kategorikusan visszautasította. Hardinge és Bonin úgy látták, hogy a kisanant, a magyarországi eseményeket felhasználva pressziót akar gyakorolni a nagyhatalmakra, hogy célját elérhesse. Ez pedig veszélyes a közép-európai békére.

A delegátusok között hosszú vita alakult ki. Laroche emlékeztette angol és olasz kollégáit a Nagyköveti Konferencia 1920. februári és 1921. áprilisi döntéseire, amelyek az

¹⁴⁹ Anglia Ausztriára is nyomást gyakorolt: követelve semlegességének megőrzését. Bécsi követe több alkalommal tárgyalt az osztrák kancellárral. Igéretet kapott, hogy egy lehetséges kisanant ultimátumhoz nem csatlakozik, s a velencei egyezményhez hű marad. AD. Europe 1918–29. H. Vol. 38. f. 57–58. Pontalis bécsi francia követ távirata Briandnak, 1921. október 28.

¹⁵⁰ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 38. f. 114–115. – A francia külügyminisztérium levele Osusky párizsi csehszlovák követnek, 1921. október 29.

¹⁵¹ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 38. f. 49–51. Couget távirata Briandnak, 1921. október 28.

összes Habsburgok ellen foglaltak állást, s Beneš csupán azok jogi megerősítését kéri. Hangsúlyozta, hogy Közép-Európában a béke veszélyben van. Hardinge, majd Bonin végül elfogadta a francia javaslatot. Hozzájárultak, hogy a magyar kormánytól kérni fogják valamennyi Habsburg detronizációját, a többi kérést azonban határozottan elutasították.¹⁵² A konferencia ezek után a következő döntést hozta: jegyzéket készítenek, amelyet elküldenek a kisantant-államokba akkreditált követeknek, akik Beneš levelére demarsot adnak át a fenti államok kormányainak. Ennek szövegét a budapesti képviselőknek is elküldik. A budapesti képviselők jegyzéket fognak átnyújtani a magyar kormánynak, amelyben valamennyi Habsburg detronizációját kéri. A konferencia a Benešnek küldendő választ is megfogalmazta. Az első pontot kivéve valamennyi kérést visszautasították, illetve az ellenőrzésben való részvétellel kapcsolatban megígérték, hogy az ellenőrző bizottság támaszkodni fog a kisantant ismereteire. Foglalkoztak a fogságban levő exkirály személyével is. A brit delegátus ismertette kormányának vele kapcsolatos álláspontját. Elszállításáról a brit flotta gondoskodik, de kívánatos, hogy ne haladjon át Budapesten, Tihanyból közvetlenül vigyék más hajóállomásra és minél előbb vigyék el Magyarországról, de ne magyar területen szállítsák át. Károlyt, mint ismeretes, arra való hivatkozásal, hogy a Duna vízállása Budapestnél alacsony (s a brit hajó nem tud kikötni), Bajára vitték. Új letelepedési helyéül Madeirát jelölték ki.¹⁵³

A Quai d'Orsay azonnal tájékoztatta Ouskyt a konferencia vitájáról és döntéséről. Másnap Cambon táviratban értesítette Beneš: a konferencia *még ma* követelni fogja a magyar kormánytól valamennyi Habsburg detronizációját, a többi kérés teljesítése azonban nem áll módjukban.¹⁵⁴

A Nagyköveti Konferencia október 30-i demarsára Beneš hosszú levélben válaszolt. Köszönetet mondott azért, hogy követeléseinek legfontosabb pontját elfogadták, és Magyarország köteles valamennyi Habsburgot megfosztani a tróntól. Utalt rá, hogy Közép-Európában az utóbbi időben a helyzet bizonytalanná vált, mert a kisantant államokban úgy látják, hogy a trianoni békét nem hajtják végre olyan következetesen és határozottan, mint a versailles-it és a Saint-Germain-it. A csehszlovák kormány különösen nagy fontosságúnak tartja Magyarország lefegyverzését, mert főként ez akadályozza a békeelőírások végrehajtását. A kisantant pontosan tudja, mi történik Magyarországon, ismeri a magyar hatóságok politikai módszereit – hasznosan tudna tehát együttműködni a szövetségesekkel a nehéz feladat – a leszerelés – végrehajtásában. Azt kell tisztázni csupán, milyen formán jöhet létre ez az együttműködés. Méltatlannak tartja azonban, hogy a konferencia kategorikusan elvetette követeléseinek negyedik – a költségek visszatérítésére vonatkozó – pontját. Beneš kifejtette, hogy Magyarország magatartása kényszerítette mozgósításra, mert október 22-én a budapesti képviselők első tiltakozása Horthynál eredmény nélkül maradt: a kormányzó elzárkózott attól, hogy megtegye a megfelelő intézkedéseket Károly ellen. S csak miután a különböző képviselők újra interveniáltak,

¹⁵² AD. Europe 1918–29. H. Vol. 38. f. 101–102. Cambon levele Briandnak, 1921. október 29.; uo. f. 109–111. Briand körtávirata, 1921. október 29.; uo. f. 105. Briand körtávirata, 1921. október 29.

¹⁵³ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 38. f. 115–118. – Feljegyzés a Nagyköveti Konferencia október 29-i üléséről; uo. f. 103–104. Peretti körtávirata, 1921. október 29.; uo. f. 104–108. Peretti körtávirata, 1921. október 29.; uo. 99. Peretti körtávirata, 1921. október 29.

¹⁵⁴ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 38. f. 100. – Cambon távirata Benešnek, 1921. október 29.

Csehszlovákia és Jugoszlávia mozgósításától tartva tette meg a szükséges lépéseket. A csehszlovák kormány meg van győződve arról, hogy közbelépésük nélkül a magyar kormány nem tanúsította volna azt a magatartást, amelyet most „korrektnek” minősítenek. Beneš eme utóbbi megállapításában van egy adag igazság. Nem kétséges: Horthyék az intervenciótól tartva gyorsabban és határozottabban cselekedtek. A csehszlovák külügy-miniszter azonban tévesen informálta a Nagyköveti Konferenciát, azt állítván, hogy első – október 22-i – közbelépésük eredménytelen maradt és Horthy visszautasította a Károly elleni fellépést. Ennek épp az ellenkezője az igaz.

A Nagyköveti Konferencia – mint láttuk – október 29-én szóban, 30-án pedig írásban értesítette Beneš döntéseiről – így arról, hogy a magyar kormány *még aznap* utasítást kapott, haladéktalanul detronizálja a *Habsburg-házat*.¹⁵⁵ Ez azonban nem történt meg – illetve csak egy nappal később. Az időhúzás nem volt véletlen. Azt remélték ugyanis, hogy e döntéssel sikerül megnyugtatni a kisantantot. Bethlen viszont, újabb utasítást nem kapván, a konferencia október 28-i jegyzékének szellemében intézkedik, vagyis proklamálja IV. Károly trónvesztését és kiszolgáltatja őt a már ott várakozó angol flotta parancsnokának. A jegyzék ugyanis ezeket kérte a magyar kormánytól.¹⁵⁶ Pontos értesüléseik voltak arról, hogy a magyar miniszterelnök megtette ehhez a szükséges előkészületeket: megpróbálta rávenni a fogságban levő Károlyt, hogy önként mondjon le a trónról; amikor pedig az exkirály ezt visszautasította, a törvényhozással akarta kimondatni trónfosztását. A magyar kormány tehát még október 30-án is IV. Károly detronizációját készítette elő, noha egy nappal korábban, október 29-én Párizsban megszületett a döntés az egész Habsburg-ház trónfosztásáról. Bethlen feltehetően tudott erről. Azt is tudta viszont, hogy az összes nagyhatalom – köztük főként Olaszország és Franciaország – nem tartja kívánatosnak valamennyi Habsburg kizárását. Torretta ezt félreérthetetlenül tudtára adta a velencei tárgyalásokon.

A budapesti francia kirendeltség Fouchet-vel az élen minden támogatást megadott Bethlennek terve keresztülviteléhez. A francia főmegbízott ezekben a napokban azon munkálkodott – József főherceggel együtt –, hogy a készülő törvényjavaslat lehetővé tegye a főherceg trónra ültetését. Október 30-án jelentette Briand-nak, hogy IV. Károly lemondatására minden elő van készítve. Ha az exkirály visszautasítja a lemondást, megteszi a parlament. „Úgy tűnik azonban, hogy a Habsburg-dinasztia trónfosztását okosabb egy későbbi időre halasztani, mert felesleges bonyolultabbá tenni a helyzetet.” Fouchet jelentéseiben több alkalommal dezinformálta a francia miniszterelnököt és külügy-minisztert, azt állítván, hogy az összes Habsburg kizárása belső zavargásokhoz fog vezetni.¹⁵⁷

Beneš véget akart vetni e kulisszák mögötti játéknak, s október 29-én este 8 órakor magához hívatta Tahyt, Magyarország prágai képviselőjét, kérvén, hogy továbbítsa Budapestre az alábbi követeléseket: 1. a magyar kormány deklarálja, hogy valamennyi Habs-

¹⁵⁵ AMZV. PZ. – Páříž – 334. Beneš levele Osuskynak, 1921. okt. 30. – Beneš szerint Horthyék kezdetben ingadoztak a Károly elleni harc felvételének kérdésében. Bethlen először visszautasította Károly kiszolgáltatását az angoloknak. Lásd erről még V. Olivová, 694–695.

¹⁵⁶ Erről csak közvetett adataink vannak.

¹⁵⁷ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 125–128. – Fouchet távirata Briandnak, 1921. október 30.; uo. f. 140–143. Fouchet távirata Briandnak, 1921. október 30. AMZV. PZ. – Budapest – 309. Feistmantel távirata Masaryknak és Benešnek, 1921. október 30.

burgot kizárja és a Pragmatica Sanctiót megszünteti, e kettős deklarációt a Nemzetgyűlés ratifikálja; 2. a trianoni béke valamennyi klauzuláját végrehajtja; 3. a mozgósítási költségeket visszafizeti; 4. elfogadja a teljes leszerelési tervet. A követelések elfogadásának határideje november 1., éjfél. Amennyiben a magyar kormány visszautasítja őket, vagy nem válaszol rájuk, a csehszlovák és a jugoszláv hadsereg november másodikán átlépi a határt és megkezdí Magyarországi megszállását.¹⁵⁸

Az ultimátumot Tahy október 30-án hajnalban továbbította Budapestre. Bethlen azonnal összehívta a minisztertanácsot, melynek döntése: 1. megfelelő hadsereg és lőszeranyag hiánya miatt nem ellenállni (az ellenállás csak nagyon rövid életű lehetne); 2. azonnal a nagyhatalmakhoz fordulni.

A magyar miniszterelnök még aznap magához kérte a szövetséges hatalmak budapesti képviselőit, s a külügyminiszter, valamint a honvédelmi miniszter jelenlétében vázolta előttük a kritikus helyzetet, amelybe Magyarország került a kilátásba helyezett csehszlovák és jugoszláv invázió miatt. A magyar hadsereg nem fog ellenállni — jelentette ki —, mert ehhez nincsenek meg a szükséges feltételek. A három főmegbízott azt tanácsolta Bethlennek, hogy semmilyen mozgósítási intézkedést ne tegyen: helyezze Magyarország sorsát a nagyhatalmak kezébe. A szövetségesek iránt lojális országot nem merik majd megtámadni. A miniszterelnök elfogadta javaslatukat azzal a feltétellel, hogy a szövetséges hatalmak garantálják, hogy megvédik Magyarország függetlenségét.¹⁵⁹

Bethlen ugyanaznap utasította Tahyt, hogy közölje Benešsel; a magyar kormány IV. Károly trónfosztásának kérdésében a Nagyköveti Konferencia kérésére a konferenciának rendelte alá magát. (Ez tény, mert az október 28-i döntés csak Károlyra vonatkozott, az újabb, október 29-i határozatot pedig még nem kapta meg.) Beneš most is háborúval fenyegetőzött. Kijelentette Tahynak: Károly detronizációja nem elegendő a válság megoldásához, majd megismételte szombati közlését, mondván, hogy ehhez nincs mit hozzátennie és a válság kirobbantásáért elhárította magától a felelősséget.¹⁶⁰

A szövetséges hatalmak budapesti képviselői azonnal jelentést tettek a helyzetről a Nagyköveti Konferenciának és kormányaiknak: ismertették Beneš ultimátumát, s beszámoltak Bethlennel folytatott megbeszélésükről. Sürgették a diplomáciai, de ha szükséges, a katonai beavatkozást, Magyarország megvédését, mert Csehszlovákia és Jugoszlávia különböző ürüggyel meg akarja szállni az országot. A magyar kormány az ő tanácsukra deklarálta, hogy Magyarországot a szövetségesek kezébe helyezi.

Fouchet azt tanácsolta kormányának, hogy amennyiben a csehszlovák és jugoszláv egységek átlépi a magyar határt, az antant fegyverrel szálljon szembe, mert a közép-európai béke veszélyben van. Óvta Briand-t attól, hogy a Csehszlovákiában állomásozó

¹⁵⁸ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 125–128. Fouchet távirata Briandnak, 1921. október 30.; uo. H. Vol. 37. f. 232–234. Tahy emlékeztetője, 1921. október 31. PDH. Vol. III. dok. 1192. 352–353. Tahy távirata Bánffyknak, 1921. október 30.; uo. 1194. dok. 355. Bánffy távirata Kolosa belgrádi magyar követnek, 1921. október 30.

¹⁵⁹ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 61–62. A Szövetséges Hatalmak budapesti képviselőinek távirata a Nagyköveti Konferenciának, 1921. október 31. — Másnap Bethlen ismét tanácskozott a három főmegbízottal; uo. f. 163–167. Fouchet távirata Briandnak, 1921. október 31. AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 7–18. — Fouchet jelentése Briandnak, 1921. november 1.

¹⁶⁰ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 37. f. 232–234. Tahy emlékeztetője, 1921. október 31.; uo. H. Vol. 36. f. 7–18. Fouchet jelentése Briandnak, 1921. november 1.; PDH. III. 1197. dok. 358–360. Tahy távirata Bánffyknak, 1921. október 30.

francia tisztek részt vegyenek a Magyarország elleni harcban. Beneš ugyanis – mint már utaltunk rá – Károly első katonai sikereitől megrémülve ezzel a kéréssel fordult a francia miniszterelnökhöz.¹⁶¹

A szövetséges hatalmak mélységesen felháborodtak Beneš újabb lépése miatt. És ezúttal Olaszország sem volt kivétel. Az ultimátum átadása után a csehszlovák és jugoszláv római követ ugyanis felkereste Torrettát (a román követ azért nem csatlakozott hozzájuk, mert állítólag éppen Porto-Rosá-ban volt.) A beszélgetésből kiderült, hogy Torretta álláspontja, valamint a csehszlovák–jugoszláv álláspont között mélyreható ellentét van.¹⁶² Az olasz külügyminiszter szerint a „casus belli” megszűnt Károly letartóztatásával; Prága és Belgrád viszont úgy vélte, hogy fennáll, amíg nem fosztják meg az uralkodói jogaitól. Torretta elvben nem tartotta fontosnak valamennyi Habsburg kizárását. E kérdést majd vitában kell tisztázni – mondotta, Csehszlovákia és Jugoszlávia álláspontja szerint viszont most és erővel kell rendezni.¹⁶³

Nagy-Britannia és Franciaország Olaszországhoz hasonló állásponton volt. A Beneš-féle ultimátum után azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a közép-európai béke megmentése érdekében a kérdést valóban *most* kell rendezni, mert Prága és Belgrád mindenre el volt szánva és a további időhúzásnak súlyos következményei lehettek volna. Ezért október 31-én a szövetségesek elküldték a magyar kormánynak a Nagyköveti Konferencia október 29-i határozatát a Habsburgok trónfosztásáról! „A Magyarország között egyrészt és Csehszlovákia között másrészt fennálló nehézség elhárítása végett a magyar kormány haladéktalanul nyilvánítsa ki Károly exkirály és az *egész Habsburg-ház* trónfosztását”¹⁶⁴. Október 31-én este 8 órakor Bánffy értesítette a nagyhatalmakat, hogy a kormány 1. minden fenntartás nélkül elfogadta a Nagyköveti Konferencia határozatát és kötelezi magát annak haladék nélküli keresztülvitelére. 2. írásos deklarációt tesz, amelyet a Nemzetgyűlés az azt követő héten szankcionál. 3. sorsát a nagyhatalmak kezébe helyezi. 4. a magyar kormány számít arra, hogy a nagyhatalmak mindent elkövetnek, hogy megakadályozzanak egy csehszlovák és jugoszláv inváziót. 5. a nagyhatalmak garantálják,

¹⁶¹ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 129–131. Fouchet távirata Briandnak, 1921. október 30.; uo. f. 61–62. A Szövetséges Hatalmak budapesti képviselőinek távirata a Nagyköveti Konferenciának, 1921. október 31.; uo. f. 7–18. Fouchet jelentése Briandnak, 1921. november 1.

¹⁶² AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 179–180. Charles Roux távirata Briandnak, 1921. október 31. – Noha Torretta október 31-én prágai követén keresztül ugyan üzent Benešnek, követeléseivel – beleértve mozgósítási költségek megtérítésére vonatkozó követelését is – egyetért, Csehszlovákia és Jugoszlávia agresszív terveit elítélve, az ultimátumot helytelenítette. AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 5. Couget távirata Briandnak, 1921. november 1.

¹⁶³ A nézeteltérés továbbá abban is jelentkezett, hogy amíg Olaszország elegendőnek tartotta Károly detronizációját, addig Csehszlovákia és Jugoszlávia az összes Habsburgok trónfosztását követelte. Ennek ellenére a prágai, belgrádi és bukaresti olasz követek nem segítették elő – egyértelműen – brit és francia kollegáik a kisantant leszerelésére irányuló akcióját. AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 158–160. Daeshner távirata Briandnak, 1921. október 31.; AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 1–3. Delens belgrádi francia ügyvivő távirata Briandnak, 1921. november 1.; uo. f. 5. Couget távirata Briandnak, 1921. november 1. Prága és Belgrád továbbra is mindent elkövetett, hogy Romániát terveik számára megnyerjék.

¹⁶⁴ A trónfosztással kapcsolatos anyag. k. én. 21. l.

hogy amennyiben a csehszlovák és jugoszláv hadsereg mégis megszáll bizonyos magyar területeket, azokat rövid időn belül kiűritik.¹⁶⁵

A szövetséges hatalmak a magyar kormányra gyakorolt nyomással egyidőben határozott és energikus lépéseket tettek a kisantant kormányainál is, és tudatták velük a magyar kormánynak küldött legújabb jegyzék tartalmát.

Beneš a külső és belső nyomásra végül visszakozott. Masaryk ugyanis kezdettől fogva mérsékelni próbálta külügyminiszterét, azt hangsúlyozva, semmit se tegyen a nagyhatalmakkal való megegyezés nélkül. Beneš követeléseit is túlzóknak tartotta – az első pont kivételével. A maga részéről a nyugati diplomatákat több alkalommal biztosította, hogy a nagyhatalmakkal egyetértésben fog cselekedni.¹⁶⁶ Beneš ultimátuma viszont nem erről tanúskodott. A csehszlovák külügyminiszter tehát látván, hogy lépése mélységes felháborodást váltott ki a szövetségeseknél, akik megbízható források szerint garanciát adtak Magyarországnak, támogatást függetlenségének megvédéséhez, jobbnak látott mindent tagadni. Nem küldött ultimátumot a magyar kormánynak, Tahynak csak a négy követelést adta át, azokra kért választ november 2-ig; Tahy félreértette és rosszul tájékoztatta kormányát. Azt a szót, hogy ultimátum, soha nem ejtették ki sem Prágában, sem pedig Budapesten. Tahy, Beneš állítása szerint, kénytelen volt elismerni, hogy Budapestre küldött távirati jelentései nem felelnek meg a valóságnak. A szövetséges hatalmak „elfogadták” Beneš állításait, akinek ebben nagy segítségére volt a prágai francia követ.¹⁶⁷

Tahy beismerő vallomásáról – hogy ti. tévesen informálta kormányát – nincsenek forrásértékű dokumentumok, csak Beneš nyilatkozataiból tudunk róla. A történetírás – így a magyar¹⁶⁸ is – a csehszlovák külügyminiszter állításait fogadja el: Tahy tehát hazudott, ultimátum nem létezett. Meg is van hozzá az elmélet. Tahy, közvetlenül a detronizációs törvényjavaslat megvitatása előtt, nem félreértésből, hanem tudatosan tett jelentést ultimátumról, Magyarország megszállásáról, hogy ezzel elősegítse a törvényjavaslat megszavazását.¹⁶⁹ Ezt nem tudjuk elfogadni. Hogy miért? Azért, mert bár Tahy beismerő vallomásáról nincsenek dokumentumaink, az ultimátum létezéséről sok közvetett adatunk van. S különben is nehéz lenne elképzelni, hogy egy követ mert volna ilyen súlyos dolgokat kitalálni – még hozzá minden következmény nélkül. Horthyék ugyanis nemcsak hogy nem vonták felelősségre, hanem ezután nevezték ki nagykövetté Ankarába. Tehát a magyar kormány által megrendelt ultimátumról lett volna szó, amit ez az álláspont sugall? Nem. Véleményünk szerint Beneš valóban küldött ultimátumot Budapestre, attól függetlenül, hogy a szó, „ultimátum”, elhangzott-e vagy sem. (A csehszlovák külügyminiszter ugyanis azzal védekezett, hogy ez a szó nem hangzott el.) A lényeg nem a

¹⁶⁵ Uo. 23–25.; AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 163–167. Fouchet távirata Briandnak, 1921. október 31.; Uo. H. Vol. 36. f. 7–18. Fouchet jelentése Briandnak, 1921. november 1.

¹⁶⁶ AD. Europe H. Vol. 36. f. 134–138. Couget távirata Briandnak, 1921. október 30.; uo. 144–146. Couget távirata Briandnak, 1921. október 30.

¹⁶⁷ AD. Europe 1938–39. H. Vol. 37. f. 80–81. Couget távirata Briandnak, 1921. november 3.; uo. f. 91–92. Osusky feljegyzése Perettinek, 1921. november 3.; uo. f. 105–106. Briand körtávirata, 1921. november 4.

¹⁶⁸ Karsai, 233–238.

¹⁶⁹ Uo.

frazeológián múlik, hanem azon, hogy követeléseinek elfogadására határidőt szabott, visszautasításuk esetén pedig háborút ígért.

A továbbiakban felsorakoztatjuk azokat a tényeket, amelyek az ultimátum létezésére vonatkozó feltételezésünket alátámasztják. Beneš az ultimátumküldés gondolatával a válság kezdetétől fogva foglalkozott. Az első királypuccs végén, mint láttuk, küldött is.¹⁷⁰ Október utolsó napjaiban – tehát a második királypuccs végén – újra ezt a lehetőséget latolgatta.¹⁷¹ Attól tartott ugyanis, hogy a már letartóztatott királyt a magyar kormány megfosztja a tróntól, átadja a szövetséges hatalmaknak – mindez már folyamatban volt –, ezzel a válság megoldódik anélkül, hogy követeléseit teljesítették volna. (A királykérdést valamennyi Habsburg kizárására és Magyarország teljes lefegyverzésére akarták felhasználni.) Beneš a belgrádi kormánnyal közösen készítette elő ezt az ultimátumot is. Közösen és külön-külön gyakoroltak nyomást a román kormányra, hogy támogassa őket. A nyomás olyan erős volt, hogy Tace Ionescu a francia kormányhoz fordult segítségért. Tudatta velük, hogy kisantantbeli szövetségesei egyre erőteljesebben kérik csatlakozását a Magyarországnak küldendő ultimátumhoz, amely hasonlít a Bécs által 1913-ban Szerbiának küldöthöz.¹⁷²

Az ultimátum tehát létezett, elküldésre készen állt. A kérdés, hogy továbbították-e Budapestre? Véleményünk szerint igen. Először október 29-én este; ennek a tartalmát már ismertettük. Ez volt az az eset, amelyről Beneš azt állította, hogy Tahy félreértette. A csehszlovák külügyminiszter hallgatott azonban arról, hogy másnap, október 30-án ismét magához kérte Tahyt és a következőket közölte vele: nem kapott még választ; tudatja vele, hogy a csapatok frontra szállítása október 30-án kezdődik, 31-én befejeződik. Amennyiben november 1-én éjfélig nem teljesítik kérésüket, 2-án a csapatok átlépik a határt. A felújított ultimátumról Tahy azonnal tájékoztatta kormányát és a prágai angol, francia és olasz követet.¹⁷³ Beneš november 1-én Tahyval folytatott beszélgetése során azt fejtegette, hogy az október 30-i ultimátumának – vagyis a felújított ultimátumnak – semmi köze az október 29-i beszélgetésükhöz. És még egy adat. Az ultimátum hírére Fouchet azonnal felkereste Feistmantelt, Csehszlovákia budapesti kirendeltségének ügyvivőjét: elítélően nyilatkozott kormánya lépéséről, mert – mint hangsúlyozta – a magyar kormány korrekt magatartása ezt nem indokolta. A csehszlovák ügyvivő válasza: *„de soha nem nyugszanak bele az adott határokbá”*. Az ultimátum létét tehát nem cáfolta meg.^{173/a}

¹⁷⁰ Az ultimátum átadására Lejhanec, Csehszlovákia budapesti képviselőjének tudatos időhú-zása miatt, az exkirály Magyarországról történő távozása után került sor. A második ultimátummal kapcsolatos dokumentumokat lásd PDH. Vol. III. dok. 1197, pp. 358–360. Tahy távirata Bánffy-nak, 1921. október 30.; uo. 1219 dok. 384–385. Tahy távirata Bánffy-nak, 1921. október 31.

¹⁷¹ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 158–160. Daeshner távirata Briandnak, 1921. október 3.

¹⁷² Uo.

¹⁷³ AD. Europe 1918–29. H. 36. f. 193–199. Fouchet jelentése Briandnak, 1921. október 31. Arra nincs adatunk, hogy Feistmantel adott-e át ultimátumot, csak arról, hogy október 28-án közölte: kormánya a Habsburg-kérdés azonnali elrendezését kéri; ennek elmulasztása casus bellit jelent. PDH. Vol. III. dok. 1192. 352–353. Tahy távirata Bánffy-nak; uo. dok. 1223. 387–388. Tahy távirata Bánffy-nak, 1921. november 1.

^{173/a} AD. Europe 1918–29. H. 37. f. 162. – Fouchet jelentése Briandnak, 1921. október 30.

A fent közöltek azt valószínűsítik, hogy létezett tehát az ultimátum, s Bethlenék nem rendelték meg.¹⁷⁴ Beneš vele kapcsolatos számításai beigazolódtak. Hatására a szövetséges hatalmak felhagytak az ingadozással, az időhúzással, energikusan követelték a magyar kormánytól az egész Habsburg-ház detronizációját.

A kisantant katonai és a nagyantant diplomáciai nyomása cselekvésre készítette a magyar kormányt, amit sürgettek a belpolitikai körülmények is. Az ellenforradalmi rendszer új politikai vezető rétege, a Horthy környezetének fő támaszát képező fajvédő dzsentrí katonai körök, befolyásuk elvesztésétől tartva az exkirály visszatérése ellen foglaltak állást. Támogatta őket a szabad királyválasztás platformján álló Kisgazdapárt is. E külső és belső tényezők összhatására a kormány döntésre kényszerült.

A Nemzetgyűlés november 3-i ülése elé terjesztett törvényjavaslat kimondta IV. Károly trónvesztését és a Pragmatica Sanctió megszüntetését.¹⁷⁵

Mint látható, a törvényjavaslat – a Nagyköveti Konferencia október 31-i jegyzéke ellenére – csak Károly detronizációját és a Pragmatica Sanctió megszüntetését mondta ki, s nem azt, hogy valamennyi Habsburg ki van zárva az uralkodás lehetőségéből. A szabad királyválasztásra vonatkozó kitétel ugyanis továbbra is lehetőséget nyújtott arra, hogy egy alkalmas pillanatban a Habsburg-család valamely más tagját megválasszák. A kisantant azonnal tiltakozott a detronizációs törvény átlátszó tendenciája ellen. A törvényjavaslat Nemzetgyűlés elé terjesztésének napján – az első megszavazása után, november 3-án 18,30-kor – Beneš utasította Csehszlovákia budapesti képviselőjét, hogy Bánffyval a megoldás ellen azonnal, lehetőleg kisantantbeli kollégáival együtt tiltakozzék. Jugoszlávia képviselője azonnal csatlakozott a csehszlovák javaslatához. Stircea román követ azonban nem, mondván, hogy kormánya nem hatalmazta fel erre. Bukarestből ugyanis valóban ilyen értelmű utasításokat kapott. Így Feistmantel, a csehszlovák ügyvivő Milevićcsel, a jugoszláv kirendeltség vezetőjével aznap felkereste Bánffyt, követelven valamennyi Habsburg kizárását, vagyis azt, hogy ne legyenek megválaszthatók se. „Beneš figyelmezteti Bánffy grófot, hogy ha el akarja kerülni a Habsburg-kérdésben a további – felesleges – komplikációkat . . . , a trónfosztási törvény nyíltan jelentse ki, hogy a Habsburgok királyválasztás esetén se legyenek megválaszthatók, tehát ne legyen passzív választójoguk sem.”¹⁷⁶ Bánffy kitartott amellett, hogy a Nagyköveti Konferencia kérése a Habsburg-ház detronizációjára korlátozódott. Ezt pedig kormánya teljesítette. Különben is késő, mert a törvényjavaslatot első felolvasásra már meg is szavazták. És a szövegezésen már nem lehet változtatni.¹⁷⁷

Közvetlenül ezután Feistmantel meglátogatta Hohler-t. Vázolta előtte a csehszlovák és a jugoszláv álláspontot, tájékoztatta Bánffy válaszáról, majd közölte vele, hogy a törvény elégtelen volta miatt a fegyverbe szólított egységeket nem tudják leszereltetni. Hohler kezdeményezésére a szövetséges hatalmak főmegbízottai azonnal tanácskozársra

¹⁷⁴ Bethlen bel- és külpolitikai intézkedései nem erről tanúskodnak.

¹⁷⁵ Országgyűlési Napló 1920–22. XII. 1921. november 3. 101–162. A törvényt lásd Corpus Juris Hungarici, 1921:XLVII. tc.

¹⁷⁶ A trónfosztással kapcsolatos anyag, 27.

¹⁷⁷ AD. Europe 1918–29. H. 37. f. 120–121. Fouchet távirata Briandnak, 1921. október 15. – Fouchet szerint a kiegészítő törvény erőltetett, a Bethlen kormány bukásához vezethet. Lásd erről még: AMZV. PZ. – Budapest – 577. Feistmantel távirata Benešnek, 1921. november 4.

ültek össze. Megbeszélésükről közvetlen forrásunk nincs. Közvetett adatokból tudjuk azonban, valamennyien azon a véleményen voltak, hogy Beneš túl későn jött elő újabb követeléseivel, mert a törvényjavaslatot már megszavazták. Másnap azonban kormányaiktól utasítást kaptak: közöljék a magyar kormánnyal, hogy az adott törvényjavaslat nem elegendő, szövege nem teszi lehetővé, hogy a kisantant leszerelését kieszközöljék. Tegyenek meg tehát mindent, hogy Beneš kérését teljesítsék.¹⁷⁸

Románia csak ezt követően kezdte támogatni kisantantbeli szövetségeseinek követelését. Tace Ionescu utasította budapesti követét: Csatlakozzék mindenben kisantantbeli kollégáihoz. Közölje a magyar kormánnyal: a detronizációs szöveg elégtelen, mert nem zárja ki valamennyi Habsburgot.¹⁷⁹

Románia álláspontja csak a második puccs legvégén lett határozottabb, került közelebb a Prága és Belgrád által követett politikához – de most sem volt azonos azzal. Ez annak volt a következménye, hogy Tace Ionescu nézetei kerekedtek felül. A román külügyminiszter mindvégig rendkívül nehéz helyzetben volt, két oldalról nehezedett rá nyomás. A király ugyanis tartózkodó magatartást tanúsított, megkövetelte tőle, hogy semmit ne tegyen a szövetséges hatalmak hozzájárulása nélkül. Ellenezte a katonai intervenciót. Szerinte Csehszlovákia és Jugoszlávia elhamarkodottan cselekszik. 1919-ben ugyan lelkesen támogatta a katonai beavatkozást Magyarországon – figyelmen kívül hagyva a szövetségesek tiltakozásait – most azonban egyszerre fontos lett számára az antant véleménye. Elképzelhető, hogy levont bizonyos tanulságokat az 1919-es intervencióból, amely kiélezte Románia viszonyát a szövetséges hatalmakkal, s negatívan kihatott nyugati kapcsolataira is. De egy pillanatig sem vitás, hogy itt többről, Ferdinánd királynak IV. Károly iránti szimpátiájáról is szó volt – amire már az első királypuccs kapcsán utaltunk. Diplomáciai körökben hírek keringtek arról, hogy a román királyi család Habsburg Károlynak a második puccshoz is támogatást helyezett kilátásba, s az erre vonatkozó levelet a magyar parlamentben – ahol a Habsburg-kérdést tárgyalták – fel is olvasták. A román király természetesen cáfolta ezt.¹⁸⁰

A másik oldalon viszont ott voltak a katonai körök, a honvédelmi miniszter és a vezérkari főnök, akik türelmetlenek voltak a román hadsereg passzivitása miatt, s mindenképpen be akartak vonulni Magyarországra. Elő is készítették a magyar területek megszállásának tervét. Céljuk az volt – miként ezt Petin francia katonai attasénak kifejtették –, hogy permanens nyomást gyakoroljanak a magyar kormányra, és biztosítsák magukat egy hasonló eset megismétlődése ellen.¹⁸¹ A megszállást október 26-án 0 órakor

¹⁷⁸ Diplomatické dokumenty Habsburků 67. dok. 155.; AD. Europe 1918–29. H. Vol. 37. f. 104–105. A Nagyköveti Konferencia jegyzéke a szövetségesek budapesti képviselőinek, 1921. november 4. AMZV. PZ. – Budapest – 577. Feistmantel távirata Benešnek, 1921. november 4.; AD. Europe 1918–29. H. Vol. 37. f. 116–117. Fouchet feljegyzése a Nagyköveti Konferencia részére, 1921. november 5.

¹⁷⁹ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 37. f. 118–119. – Fouchet távirata Briandnak, 1921. november 5.; uo. f. f. 122. Fouchet távirata Briandnak, 1921. november 5.; uo. f. 114–115. Daeshner távirata Briandnak, 1921. november 5. AMZV. PZ. – Budapest – 610. Feistmantel távirata Benešnek, 1921. november 5.

¹⁸⁰ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 37. f. 21. – Doulcet távirata Briandnak, 1921. december 13.; uo. f. 230. Doulcet távirata Briandnak, 1921. december 19.

¹⁸¹ AD. Europe 1918–29. Petin tábornok, a bukaresti francia katonai attasé jelentése a honvédelmi miniszternek, 1921. október 31.

akarták megkezdeni, közben azonban Károlyt letartóztatták. Nem valószínű persze, hogy a király aláírta volna a mozgósítási dekrétumot.

Tace Ionescu a király álláspontját képviselte – a katonai körökkel és kisantantbeli szövetségeseivel szemben is. Vagyis azt, hogy csak a szövetségesekkel együtt lehet és kell cselekedni. A katonai intervenciót csak végső esetben tartotta elképzelhetőnek, vagyis akkor, ha Horthyék nem tudnák vagy nem akarnák felvenni a harcot a királyi egységekkel. Úgy vélte, a puccs leverése után azonban azonnal ki kell vonni a román egységeket Magyarországról. Az 1919-es taktikát – a hosszú magyarországi tartózkodást – elhibázottnak vélte. Ő – miként mondotta – legfeljebb három napig maradt volna ott. Nézetét el tudta fogadtatni a kormánnyal is, amely a kétségbeesítő gazdasági helyzet és a szovjet hatalommal való problémái miatt különben sem hajlott a háborúra. Ionescu nehéz helyzetben volt szövetségesei miatt, akiknek intézkedéseit feleslegesnek és szükségtelennek tartotta. Ugyanakkor azonban nem akart teljesen szembekerülni velük. Rendkívül ügyesen lavírozott, próbált mérséklőleg hatni rájuk, bizonyos kérdésekben támogatta őket a Nagyköveti Konferencia álláspontjával szemben is. Támogatta például a mozgósítási költségek visszafizetésére vonatkozó követelésüket. Csatlakozott egy-egy diplomáciai lépésükhöz is, általában azonban csak akkor, ha azt nyugaton már tudomásul vették. Feltehető, hogy egy Magyarország elleni háború esetén végül is csatlakozott volna a csehszlovák és jugoszláv támadáshoz. Egyrészt azért, mert nem akarta volna a röviddel ezelőtt aláírt kisantant-paktumot felrúgni, másrészt, mert a katonai körök ezt kierőszakolták volna. Ezzel persze számoltak a szövetséges hatalmak is: prágai és belgrádi diplomáciai lépéseik mellett tehát a román kormányt is mérséklésre intették.¹⁸²

Károly letartóztatása, Magyarországról való elszállítása¹⁸³ és a Habsburg-ház detronizálása után sem múlt el tehát a háborús veszély Közép-Európában. Beneš – noha tagadta, hogy ultimátumot küldött Budapestre – nem titkolta, sőt nyíltan hirdette, hogy katonai lépéseket tesz, ha a trónfosztási törvénybe nem veszik be, hogy Habsburg-családhoz tartozó személy nem választható királlyá.

A szövetségesek végül ebben is engedtek. November 5-én budapesti képviselőik jegyzékben kérték a magyar kormányt: a Nemzetgyűlés határozata mondja ki, hogy valamennyi Habsburg ki van zárva a magyar trón elfoglalásának jogából. Hohler biztosította a magyar kormányt, hogy többet nem kérnek tőle.¹⁸⁴ Bánffy erre november 5-én üzenetet küldött a Nagyköveti Konferenciának, közölván, hogy kormánya kész teljesíteni ezt az újabb kérést is.¹⁸⁵

Ennek értelmében a magyar kormány a trónfosztási törvényben – pontosabban annak utólag rögzített paragrafusában – vállalta, hogy a trón betöltésénél alkalmazkodni

¹⁸² AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 158–160. Daeshner távirata Briandnak, 1921. október 31. – A francia követ arról számolt be, hogy angol kollégájával együtt milyen nyomást gyakorol a román kormányra. Kétségei vannak azonban az olasz követ magatartását illetően.

¹⁸³ Az erről szóló részletes beszámolót lásd: AD. Europe 1918–29. H. Vol. 36. f. 19–22. Fouchet jelentése Briandnak, 1921. november 1.

¹⁸⁴ Diplomatické dokumenty Habsburkú. 70. dok. 161.

¹⁸⁵ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 37. f. 157. Bánffy jegyzéke a Szövetséges Hatalmak budapesti képviselőihez, 1921. november 5.; AMZV. PZ. – 587. Feistmantel jelentése Benešnek, 1921. november 5.; AD. Europe 1918–29. f. 129. H. Vol. 37. Fouchet távirata Briandnak, 1921. november 5.; uo. H. Vol. 37. f. 170–174. Lens, a belgrádi francia ügyvivő jelentése Briandnak, 1921. november 13.

fog a Nagyköveti Konferenciának a Habsburgokat a magyar trónról kizáró 1920. február 4-i, ill. 1921. április 3-i határozatához. Királyválasztás esetén az ott képviselt hatalmak hozzájárulása nélkül nem fog cselekedni.¹⁸⁶ Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia meg volt elégedve a magyar kormány által adott garanciákkal.¹⁸⁷

A kisantant három államának akcióját tehát siker koronázta. Beneš és Pasić külön köszönetet mondott Tace Ionescunak, hogy a puccs végén határozottan lépett fel, s mindhárman megköszönték a szövetséges hatalmaknak a gyors rendezéshez nyújtott segítséget.¹⁸⁸

Ezt követően a Nagyköveti Konferencia Csehszlovákiától és Jugoszláviától a leszerelést követelte.¹⁸⁹ S noha korábban mindkét állam megígérte, ha Magyarországon kimondják a Habsburgok detronizációját, azonnal elrendelik a demobilizációt – most ezt megtagadták. Beneš közölte: a demobilizációra vonatkozó rendelet készen áll ugyan, technikai okokból azonban nem kezdhetik el a leszerelést, s ugyanazon a napon informálta Budapest képviselőjét: „csak két évfolyamot szereltünk le, a másik kettőt minden eshetőségre megtartjuk”.¹⁹⁰ Beneš vajon milyen eshetőségre gondolt? Miért tagadták meg a teljes leszerelést, hiszen a Habsburg-kérdésben minden elképzelésüket keresztülvitték? Minden bizonnyal azért, mert a fegyverbe szolgált hadsereget más irányú követelések kieroszakolására is fel kívánták használni. S ez esetben Jugoszlávia lépett fel kezdeményezőleg. A belgrádi kormány már november 7-én jegyzéket küldött a Nagyköveti Konferenciának, kérvén: jelölje ki a magyar hadsereg leszerelésének a határidejét; vonja be annak ellenőrzésébe a kisantantot és fizettesse meg Magyarországgal a mozgósítási költséget. Amíg ez meg nem történik, nem hajlandó leszereltetni. Ugyanazon a napon a magyar kormánytól is jegyzékben követelte: a trianoni béke 102. cikke alapján kezdje meg hadseregének leszereltetését, s adjon biztosítékot, hogy három hónapon belül befejezi azt.¹⁹¹

A kisantant három állama között ebben is egyetértés volt. Románia azonban most is óvatosan járt el. Nem csatlakozott Prága és Belgrád diplomáciai lépéseihez, csak hangsúlyozta jogos voltukat s azt, hogy egyetért velük.¹⁹²

¹⁸⁶ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 37. f. 118–129. – Fouchet távirata Briandnak, 1921. november 5. AMZV. PZ. – Budapest – 610. Feistmantel jelentése Benešnek, 1921. november 5. Országgyűlési Napló. 1921. november 5. – 577.

¹⁸⁷ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 37. f. 122. Fouchet távirata Briandnak, 1921. november 6.; uo. f. 140. Daeshner távirata Briandnak, 1921. november 6.; uo. f. 126. Couget távirata Briandnak, 1921. november 5.; uo. Briand körtávirata, 1921. november 18.

¹⁸⁸ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 37. f. 202–203. Daeshner jelentése Briandnak, 1921. november 25.

¹⁸⁹ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 37. f. 112–113. – Delfus távirata Briandnak, 1921. november 5.; uo. f. 164. Couget távirata Briandnak, 1921. november 11.

¹⁹⁰ AMZV. PZ. – Budapest – 599. Beneš távirata Feistmantelnek, 1921. november. (A keltezési nap olvashatatlan).

¹⁹¹ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 37. f. 143–144. – Fouchet távirata Briandnak, 1921. november 8.; uo. f. 147–148. – A párizsi jugoszláv követség jegyzéke a Nagyköveti Konferenciának, 1921. november 8. AMZV. PZ. – Budapest – 599. – A csehszlovák külügyminisztérium feljegyzése 1921.

¹⁹² AMZV. PZ. – Budapest – 577. – Feistmantel távirata Benešnek, 1921. november 4.

Beneš viszont — noha voltak bizonyos fenntartásai Jugoszlávia eljárásával szemben s szeretett volna előbb Párizssal konzultálni — csatlakozott a belgrádi javaslatához. Arra utasította budapesti képviselőjét: „amennyiben a jugoszláv kormány kitart a Budapestre küldendő jegyzéke mellett — fenntartásaim ellenére —, csatlakozom ahhoz, s a jugoszláv követtel közösen járjon el”.¹⁹³ Ez be is következett. November 7-én Feistmantel Milevićssel együtt felkereste Hohler, az angol főmegbízottat, és közölték vele a jegyzék tartalmát. „Hohler, megismerve követelésünket, elvörösödött, és néhányszor megismételte: *Alors vous voulez la guerre*” [háborút akarnak] — jelentett erről a csehszlovák ügyvivő Benešnek.¹⁹⁴

Hohler felháborodása és tiltakozása ellenére Jugoszlávia és Csehszlovákia főmegbízottai átadták Bánffy-nak a jegyzéket.¹⁹⁵

A szövetséges hatalmak most a legnagyobb eréllyel léptek fel a kisantant ellen, s a diplomáciai kapcsolatok megszakításával fenyegetőzve követelték Csehszlovákiától és Jugoszláviától az azonnali demobilizációt. A nyomás oly erős volt, hogy Csehszlovákia november 10-én, Jugoszlávia pedig 13-án megkezdte az október végén behívott évfolyamok leszereltetését. A demobilizáció rendkívül lassú ütemben, vontatottan folyt. Csak november végére fejeződött be.¹⁹⁶

A IV. Károlyral kapcsolatos kérdés később még újra felmerült, amikor Anglia javaslatára arról tárgyaltak, hogy az exkirálynak évi 500 000 aranyfrankot kell fizessenek azok az államok, amelyeknek érdekében elmozdították tisztéből: vagyis Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia és Lengyelország. Ezt természetesen valamennyien visszautasították.¹⁹⁷

IV. Károlynak röviddel ezután, Madeirában bekövetkezett halálával (1922 április) ez a kérdés is elvesztette aktualitását. A Habsburg-restauráció azonban — bár háttérbe szorult —, teljesen nem került le a napirendről. Pontosabban Ausztria esetében nem, ahol Károly híveinek tábora — különösen a harmincas években — nőtt. Törekvésük ugyanis a tárgyalt időben az Anschluss-törekvésekkel szemben a „kisebbik rosszat” jelentette. Ez tükröződött Beneš álláspontjában is. Jugoszlávia azonban továbbra is a legnagyobb veszélynek tartotta a Habsburg-restaurációt.

Noha a kisantant nem mindenben tudta keresztülvinni akarát — a legfontosabb kérdésben győzött. A számukra veszélyt jelentő Habsburg-házat detronizálták, közülük senki nem lehetett többé magyar király. A kisantant kormányok megerősítették mind

¹⁹³ AMZV. PZ. 599. — Beneš távirata Feistmantelnek, 1921. november 8.

¹⁹⁴ AMZV. PZ. — Budapest — 602. 1921. november 8. — Feistmantel ez alkalommal ismét rámutatott arra, hogy Hohler és Fouchet kisantantellenes politikát folytat. Ennek sok tanújelét adták. Így pl. noha több alkalommal tájékoztatták őket, arról, hogy a kisantant az összes Habsburgok detronizálását követeli — ők a magyar kormánytól Károly félreállítását kérték. Mindketten — írja — kontrainformációkat adtak. Fontosnak tartja, hogy a brit és a francia kormány Fouchet és Hohler urat — akik teljesen a magyar kormány befolyása alatt állnak — visszarendelné. AMZV. PZ. — Budapest — 608. — Feistmantel távirata Benešnek, 1921. november 9.

¹⁹⁵ Uo.

¹⁹⁶ AD. Europe 1918–29. H. Vol. 37. f. 187. Delens távirata Briandnak, 1921. november 17.; uo. f. 201. Couget távirata Briandnak, 1921. november 25.

¹⁹⁷ AMZV. Pz. 599. — 1921. november 25. — 409. AD. Europe 1918–29. Daeshner távirata Briandnak, 1921. november 26. Tace Ionescu kész volt kivenni részét a király eltartásából, később azonban csatlakozott a többi utódállamhoz.

hazai, mind nemzetközi politikai pozíciójukat. Nem következett be, amiben a karlisták reménykedtek, vagyis a horvát és szlovák szeparatista mozgalom nem erősödött meg, nem fordult szembe Belgráddal, illetve Prágával. (Igaz, komoly intézkedéseket is tettek ellene.) A mozgósítás továbbra is zavartalanul folyt mindkét országban, még a magyar nemzeti-sége között is.

A kisantant viszonya a szövetséges hatalmakkal, különösen Angliával és Olasz-országgal azonban kiéleződött. Az első királypuccs idején fő támaszuk Olaszország, a második alatt Franciaország volt. Mindenekelőtt Laroche exponálta magát mellettük. Fouché-t azonban, Franciaország budapesti képviselőjét, aki figyelmen kívül hagyta, hogy Párizs időközben megváltoztatta álláspontját a Habsburg-kérdésben, s így szembe került a Quai d'Orsayval, közvetlenül a puccs után leváltották.

A válság alatt vezető szerepet játszó Beneš tekintélye megnőtt. Az események hozzájárultak Csehszlovákia közép-európai vezető szerepének megerősítéséhez, s kis-antanton belüli súlyának további növekedéséhez.

Магда Адам: Два королевских путч и Малая Антанта

Статья занимается первыми попытками бывшего короля Карла IV-го занять венгерский престол, рассматривает важнейшие местные и европейские внешнеполитические события, связанные с первой попыткой путча; показывает официальную и неофициальную позиции великих держав; тщательно разбирает одинаковые и отличающиеся поведения членов Малой Антанты.

Бывший император и король, имевший главной целью занятие австрийского престола, через Будапешт хотел добраться до Вены; так как в Венгрии — в отличие от Австрии — после свержения Советской Республики реставрировали монархический государственный строй, королевство. Несмотря на то, что уходя из Вены Карл IV дал письменную декларацию о своём отречении от престола в Венгрии и решение судьбы монархии он возлагает на венгерскую нацию, — его отречение, по венгерскому праву не имело законную силу, так как не было контрассигнирования ни премьер-министра, ни парламента, но и одобрения верхней паллаты не имелось. Трианонский мирный договор не распоряжался о судьбе Габсбургов, не заставил династию покинуть престол. Шансы Кароля на вид улучшались тем, что руководящие политические лица Венгрии-Хорти, Тэлеки и Грац были легитимистами, не скрывающие свою позицию. Но декларации этих лиц противоречат своей политике в практике. В результате наших исследований можно сказать, что бывший король решил на реализацию своего плана как можно скорее потому, что у всех троих политиков он заметил некоторые колебания: они все считали реставрацию неактуальной и своё мнение дали знать соседям. Международное положение стало тоже неблагоприятным. В Европе началось образование антигабсбургского фронта, который взял своё начало с договором в Рапалло. С целью воспрепятствования габсбургской реставрации Италия и Югославия, подписали соглашение, а Чехословакия тоже примкнула к ним. Подобное соглашение было заключено между Чехословакией и Австрией. Этим стремлениям была оказана поддержка со стороны английского правительства, точнее Foreign Office.

В статье была сделана попытка выяснить вопрос и о том, какую роль играл в путче Бриан. Французский премьер с помощью Габсбургов желал соединить раздробленный Дунайский бассейн. Некоторые факты поддерживают предположение о том, что Бриан знал о планах Карла, он симпатизировал с ним из-за его стремление направленное на заключение сепаратного мира; и охотно принял бы к сведению вступление Карла на престол. Во время пребывания в Венгрии Бриан пытался способствовать победе Карла — во время первого путча — и тем, что на вопрос Хорти: правда-ли утверждение бывшего короля, по которому он поддерживает его возвращение. Он ответил только два дня спустя. Дал ответ Хорти только тогда, когда выяснилось, что Карлу не удастся создать готовое положение.

Чехословакия, Югославия и Румыния, хотя в разных формах, но все они протестовали в Будапеште против пребывания Карла в Венгрии. Их тревожила реставрация, так как отречение Карла от престола не вступило в законную силу и потому, что он не подписал мирный договор в Трианоне, следовательно его права как государя и наследника имели действие на территориях, которые в 1914 году принадлежали к Венгрии. Югославия тревожилась и из-за Хорватию, которая, правда, не входила в состав Венгрии, но явилась прочной опорой легитимизма Габсбургов (в силу католицизма) и можно было ожидать роста её сопротивления Белграду, и даже могла возникнуть опасность отторжения Хорватии. Соседы боялись от занятия Карлом венгерского престола, потому что видели в этом только первый шаг Габсбургов на пути к реставрации их империи. Таки образом понятно, что пребывание бывшего короля в Венгрии они считали *casus belli* и приняли совместные военные меры. Они имели полную поддержку со стороны Италии.

Румыния не во всём поддерживала Чехословакию и Югославию, она решила вести осторожную политику, её протесты были слабы и всё её поведение характеризовалось сильным колебанием. Причинами этой политики были: серьезные противоречия между военными кругами, правительством и королем. Военные круги больше всего хотели вступить снова в Будапешт; правительство мечтало об ориентировке на западные державы и поэтому во многих вопросах оказалось в оппозиции с Малой Антантой; а король Румынии Фердинанд не хотел принимать решющие меры против бывшего короля. Если бы Карол гарантировал суверенитет Румынии, он с удовольствием видел бы его на венгерском престоле. Во время кризиса линия правительства — точнее Т. Ионеску была определяющей то есть Румыния в частности сотрудничала с Малой Антантой, но по сути она приспособилась к западным державам.

Официальная дипломатия западных держав требовала от Хорти немедленно удалить Карла, а от Малой Антанты — более умеренную политику. Самым решительным и энергичным было выступление Великобритании, а Франция и Италия вели двойственную политику.

Карловцы, скоро после первого провала повторили свой поступок. Их торопило время. Хорти узнав от эрцгерцога Йозефа о новых намерениях Карла — одновременно с принятием деклараций о верности принял и меры против возвращения Габсбургов. Он стремился удалить из армии и из государственных учреждений легитимистов — сторонников Габсбургов. По его распоряжениям надо было присоединить с армией отряд «Остенбург», члены которого явились сторонниками Габсбургов и были расположены на западе Венгрии. Карловцы считали важным переступить границу Венгрии до присоединения. Их торопил и тот момент, что Кароль с разрешением мог остаться в Швейцарии до октября.

Во время второго королевского путча Италия была уже не в таких тесных связях с Малой Антантой, а Бриан с самого начала способствовал удалению Карла. И на сей раз Великобритания оказалась самой решительной, которая выступила не только против карловцев, но и против экстремизма Малой Антанты.

Румыния, как и во время первого путча, проявила осторожное, лавирующее отношение. Хотя она уже входила в состав Малой Антанты, но старалась уклоняться от взаимодействия со своими союзниками и предосудительно отозывалась об экстремизме. (Во время приготовления путча Кароль на это рассчитывал.) Чехословакия и Югославия и на сей раз приняли военные меры: мобилизованные войска они сосредоточили на венгерской границе.

Они планировали военную оккупацию страны, и после ареста бывшего короля и его отправления на границу, отказались демобилизовать. Требовали свергнуть с престола Габсбургов, затем и компенсации расходов мобилизации, разоружения Венгрии (в духе Трианонского мирного договора, при участии Малой Антанты) и отмены венецианского договора.

Первое требование было одобрено Конференцией. Под её давлением венгерское правительство свергнуло с престола Габсбургов. Не взывая на другие требования, которые остались не исполненными, Югославия и Чехословакия приступили к разоружению армий. Однако в самом важном вопросе Малая Антанта победила: династию Габсбургов свергнули. Из членов династии никто не мог быть венгерским королем.

Magda Ádám: The two Royal Pitches and the Little Entente

The study analyzes the attempted putschs of the ex-king Charles IV. From the aspect of the foreign policy the author looks through the local and the European events concerned to it: the official and the unofficial points of view of the great powers; details the common and the divergent behaviours of the Little Entente members.

The ex-emperor and-king wanted to regain the Austrian throne and he intended to approach Vienna via Budapest. In Hungary – differently to Austria – the kingdom and the monarchy was restored after the Council Republic. Leaving Vienna Charles IV. declared in a letter his resignation from the royal throne of Hungary and lodged the power of the decision on the fate of the monarchy on the hand of the Hungarian nation. His resignation was not absolute according to the Hungarian law (the acceptance of the Prime Minister, the Parliament and of the Upper House was not joined to it). The Trianon-peace did not provide about the Habsburgs and did not order them to leave the throne. Charles's chances were obviously grown by the fact that the political leaders of the country – Horthy, Teleki and Gratz – were legitimists openly wearing their views. Their declarations were, however, contradictory to their real policy. According to our research the ex-king decided finally the fast realization of his plan because he observed some hesitation at all the three. They thought the restoration inopportune and they let the neighbouring countries know about it. The international situation turned worse. The anti-Habsburg front was just to be formed in Europe beginning with the Rapallo agreement. Italy and Yugoslavia formed an alliance to prevent Habsburg restoration and Czechoslovakia also joined to them. Czechoslovakia and Austria concluded a similar treaty. Their intention was supported by the British government, namely by the Foreign Office.

In the study I tried to make clear Briand's role in the putsch. The French Prime Minister wanted to unite the disrupted Danube-basin somehow under the Habsburgs. Certain facts enforce the conjecture that Briand was aware of Charles's plan, he was sympathetic with him because of the separate-peace attempts and would have welcomed his accession to the Hungarian throne.

Briand tried to support Charles's victory when the latter was in Hungary already (at the first attempted putsch) so that he answered only two days later on Horthy's question if it were right that he backed the return. He began to reject the rumours that he supported Charles's aspirations and when it became clear that Charles could not create a *fait accompli*.

Czechoslovakia, Yugoslavia and Roumania protested in Budapest though differently against the stay of Charles in Hungary. Restoration challenged them, because Charles's resignation did not become absolute, consequently because he did not signed the Trianon-peace, his claim to reign and inheritance was still legal on the territories belonging to Hungary in 1914. In the case of Yugoslavia Croatia was also questioned, though it did not belong to Hungary but as Habsburg legitimism was strong in the country through catholicism it was dangerous that their opposition could increase against Belgrade and the danger of separation could come in front. The neighbouring countries were afraid that Charles's accession to the Hungarian throne would have meant the first step to the restoration of the Habsburg empire. So it is understandable that the stay of Charles in Hungary was pronounced *casus belli* and they ordered joined military measures. They received the full support of Italy. Roumania did not fully follow Czechoslovakia and Yugoslavia but had a cautious policy. Its protests were moderate and its behaviour was ambiguous. These were caused by the severe confrontation between the military circles, the government and the king. Military circles would have marched again to Budapest, the government wanted to go by the Western powers and that is why it often came up against the Little Entente; and king Ferdinand did not intend to take a strong line against the ex-king. He would have welcomed Charles on the Hungarian throne if he had declared the sovereignty of Roumania. By the time of this conflict the course of the government and thus of Tăce Ionesco was dominant what means that Roumania conforming partly to the Little Entente followed the Western powers.

Western powers demanded the immediate removal of Charles from the diplomacy of Horthy and more moderate attitude from the Little Entente. The most determined was Great Britain; France and Italy followed ambiguous courses.

After the first failure the Karlists repeated their attempt. They were urged by the time. Horthy – who was informed by archduke Joseph about Charles's new plan – paralelly with the professions of allegiance took measures against the Habsburgs' return. His endeavour was to expel the Habsburg legitimists from the army and the administration. The pro-Habsburg Ostenburg-commando stationed on Western-Hungary was ordered to be melted in the army. It was important to the Karlists to prevent this event crossing the border. They were also in a hurry because Charles's permission to reside in Switzerland was valid till October. After this date he would have to settle down in Spain.

By the time of the second royal putch Italy did not have the same close cooperation with the Little Entente and Briand worked for the dismissal of Charles from the beginning (he harboured resentment against the ex-king for publishing his confidential information and for being unable to create *fait accompli*). Great Britain was the most resolute against not only the Karlists, but against the excesses of the Little Entente as well.

Roumania similarly to its behaviour at the previous putch behaved in a cautious, hasitating way. Although it was already a member of the Little Entente, Roumania intended to avoid the cooperation with its alies and criticized the excesses. (Charles counted on this at the preparation of the putch.) Czechoslovakia and Yugoslavia took military measures at this time too, their mobilized armies were gathered at the Hungarian border. They planned the occupation of the country. They did not discharged the mobilized units even after the arrestation and the transportation of the ex-king from Hungary. They demanded the dethronement of the Habsburgs, the reimbursement of the costs of the mobilization, the disarmament of Hungary (according to the Trianonpeace agreement with the participation of the Little Entente) and the annulation of the Venice agreement.

The Conference of Embassadors – although did not agree with it – accepted their first demand. For this pressure the Hungarian government dethroned the Habsburgs. For the severe intervention Yugoslavia and Czechoslovakia began to discharge the mobilized armies – though teir other demands were not satisfied. The Little Entente could not totally effect its purposes but it won in the most important issue: they dethroned the Habsburgs, who threatened their integrity. Noone of them could anymore become the Hungarian king.

Az Anschluss és a magyar liberális ellenzék

Veszélyben a Duna-medence

A liberális ellenzék külpolitikai nézeteiből, a kormánnyal szemben támasztott külpolitikai követeléseiből a húszas évek folyamán hiányzott a weimari demokráciával, valamint az osztrák köztársasággal való viszony problémája, sajtójában, megnyilatkozásaiban Ausztria alig szerepelt. Ez nem érdektelenségből következett, főleg nem Ausztria esetében, hanem abból, hogy az ottani viszonyokat a liberálisok kedvezőeknek ítélték, és a hivatalos magyar politika sem volt ellenséges viszonyban e szomszédos országgal. Köztudott, hogy Bécs volt a polgári demokratikus és radikális emigráció egyik központja, elsősorban az osztrák főváros tette lehetővé az itthon betiltott szabadkőművesek „szabályos páholyéletét,” jórészt az osztrák és német vezetés alatt álló Allgemeine Freimaurer Liga kapcsolta össze a magyar liberális, radikális, szabadkőműves ellenzékét Prágával, de Párizssal is.¹

Fordulat következett be az ellenzék magatartásában akkor, amikor a nagy válság éveiben Németországban előtört a náci mozgalom, majd Hitler kancellár lett. A németországi fejleményekre — a polgári irányzatok között — a baloldali ellenzék reagált legérzékenyebben, s kereste leginkább a náciizmus győzelmének okait.² A radikális Századunk Jászi Oszkár elemzését hozta, amely tíz tényezőt nevezett meg ezzel kapcsolatban, köztük a „békeszerződések kiáltó igazságtalanságai”-t, az uralkodó osztályok „tudatos ellenforradalmi mozgalmá”-t, „a demokrácia és a szocializmus csődjét”.³ Igen korán és legnagyobbbrészt helyesen fejtették ki, milyen következményekkel kell számolnia Európának az új helyzetben. Elsősorban azt emelték ki, hogy a náciizmus a német nacionalizmus agresszivitását mérhetetlenül megnöveli, s így Európa, természetsszerűleg Magyarország, közvetlen veszélybe kerül: „a nemzeti létkérdés szempontjából ránk nézve csak egy veszedelem lehet, ez a germán expanzió.”⁴

A Magyarországot fenyegető veszélyt úgy értelmezték, hogy „a pángermán Hitler-birodalom” elsőként Ausztria létét tette kérdésessé, mert a békerendszer revíziója kapcsán új módon állította előtérbe azt a német és osztrák egyesülést, amelyet 1919-ben a győztes

¹ L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok 1919–1931). Bp., 1980. VI/1. fejj. és L. Nagy Zsuzsa: Szabadkőművesség a XX. században. Bp., 1977. 65. s. köv.

² Részletesebben 1.: L. Nagy Zsuzsa: A fasizmus – ahogyan a magyar liberális ellenzék látta. Történelmi Szemle 1969. 3–4. sz.

³ Századunk 1934. 1. sz. Jászi Oszkár: Miként jutott Hitler hatalomra?

⁴ Újság 1931. máj. 5. A keleteurópai helyzet. Esti Kurir 1933. jún. 27. „Beneš: Ha Németországnak sikerülne Ausztriát elnyelni, akkor Magyarországot is elnyelné.”

antant megtiltott.⁵ 1933 januárjától egy percre sem kételkedtek abban, hogy Hitler keleti politikájának első akciója Ausztria ellen irányul majd. Az pedig, ha „a nagy német autarchia” Magyarország határáig terjedne, a magyar függetlenséget és belpolitikai egyensúlyt — bármennyire elégedetlenek voltak utóbbival — ugyancsak megkérdőjelezné.⁶ „Magyarország szempontjából végtelenül fontos — mondta Sigray Antal gróf a liberálisok nevében is —, hogy egy nagy germán birodalom ne terjedjen a magyar határokig, és Magyarország ne kerüljön abba a veszedelembé, hogy egyszerűen német gyarmattá süllyed.”⁷

A liberálisok, akiket a jobb- és különösen a szélsőjobboldal a nemzeti kérdés iránti közömbösséggel, illetve nemzetárulással vádolt, 1933-tól a magyar nemzeti függetlenség megvédését tekintették a legfontosabbnak. Mivel azt a náci Németország fenyegette, a függetlenség védelme és a náciizmus elleni harc összefonódott náluk, a kül- és belpolitika eseményeit e kettős szempont alapján ítélték meg. Ezekben az években ők is a biztonságot keresték, noha nem voltak abban a helyzetben, hogy a kormánypolitikára komoly befolyást gyakoroljanak.⁸ A náci győzelme új kérdéseket állított, és új megvilágításba helyezte az addig érvényes tételeket. Mindez a nemzetközi diplomácia gyorsan változó viszonyai közepette nem könnyítette meg számukra konzekvens és koherens koncepció kialakítását.

A harmincas évek első felében az Anschluss elhárításának óhaja határozta meg a liberálisok állásfoglalását nemzetközi és belpolitikai kérdésekben, külföldön és itthon azo. at az erőket és megoldásokat keresték, amelyeknek szintén érdekük az osztrák függetlenség fenntartása, s amelyekkel az el is érhető.

Az előző évtizedben a liberálisok kül- és belpolitikai tekintetben egyaránt Franciaországot, a francia politikát tekintették mércének, annak ellenére, hogy várakozásaikban már akkor is keserű csalódások érték őket.⁹ Ezek tanulságait is jórészt utóbb vonva le, 1933 után nézeteik felemássá, ugyanakkor részben reálisabbakká váltak. Egyrészt világosan látták, hogy Hitler törekvései közvetlenül fenyegetik a francia biztonságot,

⁵Esti Kurir 1933. júl 1. *Fenyő Miksa*: Magyar külpolitika. — Dániel Arnold 1933 márciusában arról írt Jászinak, hogy a háborúval, Ausztria német megszállásával közelesen számolni kell, s ezért a magyar emigránsok is kénytelenek lesznek hamarosan elhagyni Bécset. Jaszi Papers. Columbia University, Butler Library, Special Collection, New York (a továbbiakban: Jaszi Papers), Dániel Jászinak 1933. márc. 21-én. — Az Anschluss problémakörére, az osztrák belpolitikára l.: *Kerekes Lajos*: Az Anschluss 1938. Ausztria és a nemzetközi diplomácia 1933–1938. Bp., 1963. A magyar külpolitika alakulására l.: *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Bp., 1975. Második, átdolgozott kiadás. II/2. és III/1., 2. fejezetek.

⁶Esti Kurir 1933. ápr. 2. *Hideg fej!*

⁷Uo. 1933. ápr. 16. Sigray Antal gróf nyilatkozata.

⁸A tárgyalt időszakban a liberális ellenzék legnagyobb pártját Rassay Károly vezeti, ezt követi a Nemzeti Demokrata Párt Vázsonyi János elnökletével, a leggyengébb a Kossuth Párt. 1931-ben kilenc, 1935-ben hét képviselőjük jutott be a parlamentbe, de legalább ennyi pártonkívüli támogatta őket. (Magyarország története. 8. köt. Főszerk. Ránki György. Bp., 1976. 629., 710–711.) Budapest törvényhatósági bizottságában jóval nagyobb számban vesznek részt, s ott komoly szerepet játszanak. (L. Nagy Zsuzsa: A budapesti liberális ellenzék. Bp., 1972. 105., 130.)

⁹Először az ellenforradalmi rendszer berendezkedésekor, majd a népszövetségi kölcsön, a frankhamisítási botrány, a Beniczky-ügy idején. L. Nagy: Bethlen liberális ellenzéke, I/2., VI/2., VIII/1., 3., 4. fejj.

másrészt azonban nem voltak kétségeik afelől, hogy Ausztria és Magyarország aligha számíthat a francia biztonsági politikára. 1933 első felében először ütnek meg kritikus hangot a nagyhatalmakkal, Franciaországgal kapcsolatban, amire addig nem volt példa náluk, s amelyet, ha az korábban a jobboldalról hangzott fel, hevesen utasítottak vissza. Számon kérték Angliától és Franciaországtól, hogy Kelet-Közép-Európát, a Duna-medencét illetően nincs világos koncepciójuk, hogy a térség országai fenyegetett helyzetükben Nyugatról csak szavakat kapnak. Felháborodva állapították meg, hogy a „nagyok” egyszerűen „ráüzennek” a kis államokra: „tessék függetlennek lenni.”¹⁰ Annak ellenére, hogy a francia politika késleltette, akadályozta Hitler Anschluss-tervét, bizonyosak voltak abban, hogy „Franciaország saját biztonságát mindenek fölé helyezi”, tehát messze távon nem számíthatnak rá.¹¹

Ellentmondások egész szövevényét állította a liberálisok elé a francia és olasz közeledés, valamint az, hogy kezdetben Mussolini határozottan ellene volt Ausztria német bekebelezésének. Mussolinit és rendszerét a liberálisok 1925-től különösen élesen támadták, túlnyomó részük az 1927-es olasz-magyar szerződést is azért bírálta és utasította el, mert azt egy fasiszta diktatúrával kötötte Bethlen kormánya. 1933 után bizonyos ártékelődés történik náluk: Mussolinit és politikáját sokkal kevésbé tartották veszedelmesnek a magyar függetlenségre és a magyar belpolitikára, mint Hitlert és a náciakat. Ráadásul abban is reménykedtek, a francia-olasz közeledés lehetővé teszi, hogy a hivatalos magyar-francia kapcsolatok megjavuljanak, amit mindig is kívántak.¹²

Annak ellenére ugyanis, hogy Franciaországot és Nyugat-Európát kritikusabban, Mussolinit viszont egy ideig enyhébben ítélték meg, mint korábban, végső fokon nem láttak más lehetőséget, mint a francia politika mögé való felzárkózást, mert Hitlerrel szemben „Franciaországra szükségünk van”.¹³ 1934–1935-ben megélénkültek a liberálisok francia kapcsolatai, Auer Pál, Buza Barna, Nagy Vince és mások – akárcsak Bajcsy-Zsilinszky Endre – agilisán szerveztek egy franciabarát klubot.¹⁴

A húszas években a liberálisok – Trianon bírálata és bizonyos, feltételekhez kötött revízió kívánása mellett – elfogadták a Duna-medencének azt a rendjét, amelyet a Párizs környéki békék teremtettek. A Magyarországot körülvevő kisantant-szövetség létrejöttét is kizárólag a Horthy-rendszer jobboldaliságával és revíziós nacionalizmusával magyarázták. Ez az álláspontjuk már a húszas évek végén módosult némileg, elsősorban abbeli csalódásaik miatt, hogy küzdelmüket a Horthy-rendszer liberalizálásáért a kisantant országok kormányai, köztük a legfontosabbnak tartott csehszlovák, ténylegesen nem támogatta. De módosult másodsorban azért is, mert társadalmi elszigeteltségén az ellenzék úgy remélt áttörni, hogy „nemzeti demokráciá”-nak nevezett programjából a nemzetire

¹⁰ Esti Kurir 1933. aug. 29. Tessék függetlennek lenni. A cikk Daladier francia külügyminiszter egyik beszédét kommentálta. – A francia politikára I.: *Ormos Mária*: Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936. Bp., 1969. Ennek alapján kétségtelen, hogy a liberálisok jól érzékelték, miszerint a francia politikában Ausztria és Magyarország biztonsága nem játszik komoly szerepet.

¹¹ Esti Kurir 1935. ápr. 5. Csalódás.

¹² *L. Nagy*: A fasiszmus, 215–216., 225–227. *L. Nagy*: Bethlen liberális ellenzéke X/1. fej.

¹³ Újság 1934. márc. 8. Rovás. (Az idézet innen való). A felzárkózás jegyében itthon ők a Páneurópa mozgalom szervezői, a francia „egyesült Európa” gondolat képviselői. *L. Nagy*: Szabadkőművesség 89. s. köv.

¹⁴ Újság 1934. jan. 28. *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Jobb francia–magyar megértés felé. OL BM res. 1934 – 7 – 7557. OL KÜM Pol. 1935 – II/7 – sz. n. (63.)

vetett – átmenetileg – nagyobb hangsúlyt.¹⁵ 1933-tól jóval kritikusabban ítélték meg a térség helyzetét is. A békerendszer legnagyobb hibáját abban látták, hogy „a Dunamedence országai számára a mai széttagoltság és elzárkózás álfüggetlensége sem a jelen nyugalma, sem a jövő fejlődését nem biztosíthatja”.¹⁶ Mint korábban, úgy most is elkerülhetetlenül szükségesnek tartottak egy nagyobb keretű, a térség minden országára kiterjedő összefogást, amelynek része Ausztria és Magyarország is. A függetlenség ugyanis illuzórikus marad, ha elzárkózással párosul. Az általuk kívánatosnak tartott megoldás, a dunai konföderáció Jászi által megfogalmazott elgondolása a húszas és harmincas években egyaránt megvalósíthatatlan volt. Csakhogy most már nem csupán a magyar kormányzatot hibáztatták az elzárkózásért, mint tették azelőtt. Arra a következtetésre jutottak, hogy a kisanant ténylegesen nem akar együttműködni Magyarországgal, bizalmuk megrendült a kisanant gazdasági együttműködési javaslataiban is. Ezért feltették a számukra addig elképzelhetetlen kérdést, hogy ti. Magyarországnak ilyen körülmények között „nem kell-e másutt megkeresnie a köréje hurkolódó egység ellensúlyát?”¹⁷ Ennek ellenére saját eszközeikkel igyekeztek a dunai országok közeledését előmozdítani.¹⁸

Korábban a liberális sajtó nem adott akkora nyilvánosságot a kisebbségi magyarság helyzetének, mint a harmincas évek első felétől kezdve. Ekkor a Századunk is kritikus riportokban bírálta a Csehszlovák Köztársaság belső viszonyait, a magyarság kedvezőtlen helyzetét. Az ellenzék mélyen megrendítette, hogy Prága éppen 1933–1934-ben korlátozta a magyarság állampolgári (kulturális) jogait.¹⁹ Felháborodva ítélték el a Vaszgárda 1933 végén, az erdélyi magyar lakosság ellen intézett terrorakcióit, de Romániát soha nem tekintették a demokrácia olyan példájának, mint a Csehszlovák Köztársaságot, s ez reagálásukban is megmutatkozott.²⁰ Még élesebb hangon tiltakoztak azellen, ahogyan a jugoszláv hatóságok a magyar lakossággal bántak a marseille-i gyilkosságot követően.²¹

¹⁵ L. Nagy: Bethlen liberális ellenzéke 29–30., 107–109., 183–189.

¹⁶ Esti Kurir 1933. jún. 9. Időszerű-e?

¹⁷ A kisanant általában, a csehszlovák részről felvetett különböző együttműködési, konföderációs nézetekre különösen l.: Ádám Magda: A kisanant 1920–1938. Bp., 1981. 167–168., 179. s. köv., 190. s. köv. 204. s. köv. A gazdasági elgondolásokat említi Kerekes i. m. 46., 79., 85. A liberálisok nézeteire: Esti Kurir 1933. jún. 7. Magyarország és Ausztria. – Ugyanakkor Gömböst és a kormányt is bírálták, mert „nem kell neki” a dunai konföderáció: uo. 1933. jún. 9. Időszerű-e? – A kisanant különböző javaslatai nem elégitették ki őket. L. pl. a Hodža-terv fogadtatását: uo. 1936. febr. 25. Tetteket. Febr. 28. Fenyő Miksa: Hodža Milan útja Párizstól Belgrádig.

¹⁸ A francia irányítású Association Maçonnique Internationale végrehajtó bizottságának 1933 szeptemberi prágai ülésén Balassa József magyar nagymester abban fogalmazta meg feladatukat, hogy segítsék „lerombolni a falakat, amelyek elválasztják egymástól az embereket és az országokat, őszinte meggyőződéssel előkészíteni a népek és az egyének egymáshoz közeledését”. Új Magyar Központi Levéltár M. 626. 2. doboz. Rendezetlen. Beszédszöveg Prága, 1933. szeptember 11. keltezéssel.

¹⁹ Századunk 1930. 9. sz. és 1931. 4. sz. Halász Miklós: Szempontok a csehszlovák politikához. 1932. 1. sz. Braun Róbert: Utódállamok. – 1933-tól cikksorozat ismertette a magyarság helyzetét Csehszlovákiában. L. pl. uo. 1935. 2. sz. Jászi Oszkár: A szabadság értékéről (1934-es kelet-európai körútjának tapasztalatait összegezi). Esti Kurir 1933. okt. 4. A magyar nyelv ellen. Újság 1933. okt. 24. Tiltakozás.

²⁰ Esti Kurir 1933. dec. 31. A romániai merénylet.

²¹ Uo. 1934. szept. 16. Erélyt! Dec. 7. Megdöböntő méreteket öltött a magyarok kiűzése Jugoszláviából. Dec. 14. 3000 magyar.

A kisantanttal való együttműködést most már a liberálisok is feltételhez kötik. Benešnek az *Universul c.* bukaresti lapban megjelent cikkére válaszolva „a legmelegebb rokonszenvvel” helyeslik ugyan a térség országainak együttműködéséről írottakat, úgy vélik azonban, Magyarország csak akkor foghat össze szomszédaival, ha Trianon igazságtalanságait a liberálisok régi felfogásának megfelelően (a magyar belpolitika demokratizálása, területmódosítás az etnikai határok alapján és a békeszerződést aláíró nagyhatalmak kezdeményezésére) korrigálják.²² Ami magát a területi revíziót illeti, a liberálisok állásfoglalása nem változott. Annál kevésbé, mert a húszas-harmincas évek fordulójától és főleg Hitler hatalomra jutása után a békés revízió gondolata belekerült a nemzetközi diplomáciába. Az angol álláspont mellett különösen nagy hatással volt rájuk, hogy bizonyos francia radikális (szabadkőműves) polgári körök is bíralták a békerendszert, Trianon igazságtalanságait, a kisebbségi magyarok helyzetét. A francia szenátusban és képviselőházban néhány felszólaló elismerte a magyar békeszerződés korrekciójának szükségességét.²³ Így azután a kisantant 1934-es bukaresti konferenciáját, melyen Barthou francia külügyminiszter is részt vett, nemcsak azért kifogásolták, mert az a Duna-medencei együttműködésből kizárta Magyarországot, hanem mert semmiféle területi revíziót nem volt hajlandó elfogadni.²⁴

Noha a liberálisok a harmincas évek elejétől „a magyar igazság érvényesülésében” látták a leszerelés és az európai béke feltételét,²⁵ nyomatékosan hangsúlyozták, hogy a revízióval kapcsolatos felfogásuk gyökeresen különbözik a jobboldal revizionizmusától. Amikor a „mindent vissza” jelszó kezdi elurálni a közéletet, ők azt hirdetik, csupán „a magyarok lakta vagy magyar többségek lakta területek visszacsatolása” lehetséges és kívánatos. Változatlanul hangsúlyozzák, hogy a revízió alapja csak a demokratikus magyar belpolitika lehet.²⁶ Ugyancsak következetesen ismétlik, hogy a magyar és a német revíziós igényeket teljesen és világosan külön kell választani. Gömböst – berlini útja kapcsán – nem utolsósorban azért támadták, mert nem húzta alá, hogy „a magyar revízió ügye egyes-egyedül a magyarság ügye, és semmi köze a dunai korridor kérdéséhez”. El kell érni, követelték, hogy Versailles és Trianon ügyét ne kapcsolják össze. „Szakítani kell tehát azzal a politikával – jelentette ki Rassay –, amely Németország fenyegető imperia-

²² Uo. 1933. jún. 19. Együttműködés? – A liberálisok nézetei a területi revízióról: Újság 1927. jún. 21. Határkiigazítást és békerevíziót sürget Magyarország javára a Daily Mail. Júl. 10. K(óbor) T(amás): Nacionalizmus. 1928. jan. 3. Megmozdította a tespedt politikai életet az új év. Máj. 22. Rassay Károly és Sándor Pál az Erzsébetvárosi Kör vacsoráján.

²³ Ormos i. m. 203. s. köv. valamint OL 62. KÜM Pol. 81. cs. 1932. 10. tét. Észak–Amerika 10/383/1932. L'Acacia (Páris) 1931. 75. sz. 248–258. 77. sz. 384–386. 83. sz. 155–161. 1932. 89. sz. 553., 1932. 89. sz. 553. 92. sz. 86–93. Az Esti Kurir 1934. szept. 11-én Pierre Dominique nyilatkozatát, szept. 19-én Snowden Daily Mail-beli cikkét, 1937. ápr. 10-én Eden felfogását ismertette a magyar revízió indoklásáról.

²⁴ Esti Kurir 1934. jún. 20. A szovjet részvételével „Keleti Locarnót” akar kötni a kisantant. Jún. 22. Föllebbezünk. Jún. 26. Ki feleljen?

²⁵ Az 1931. július 18-ára összehívott országgyűlés képviselőházának naplója (a továbbiakban: Napló 1931–35). VIII. 256. Vázsonyi János beszéde, 1932. máj. 24.

²⁶ Esti Kurir 1935. aug. 24. *Fenyő Miksa*: A dunai paktum. (Az idézet innen való.) Napló 1931–35. VIII. 323. Vázsonyi János beszéde.

lista törekvéseinek sikerétől reméli a revízió ügyének előbbrevitelét.”²⁷ Nem elégítette ki a liberálisokat az 1933. június 7-i négyhatalmi egyezmény sem, mivel mind a leszerelés, mind a revízió tekintetében alatta maradt várakozásaiknak. Már e szerződésben a nyugati hatalmak engedékeny, Hitlerrel alkudozó politikáját sejtették meg, amelyre sokkal érzékenyebbek voltak, mint a nyugat-európai polgári rétegek többsége.²⁸

A revízióval kapcsolatos cikkeiket, beszédeiket olvasva az a benyomás keletkezik, hogy a liberálisok igyekeztek minden erővel tagadni a tényt, miszerint a magyar területi revízió felvetését a gazdasági válság következményei, Hitler hatalomra jutása tehette lehetővé, következésképpen az minden szubjektív óhaj ellenére objektíve junktimba került a náci ügyével. Igyekeztük annak az ellentmondásnak volt kifejeződése, amelyet nyilvánvalóan megéreztek, hogy ti. a tényleges nemzeti sérelmek korrigálását is csak Hitlernek engedményt téve lehet keresztülvinni.

A nemzetközi viszonyokat végül is úgy értékelték, hogy a nagyhatalmak óvatos, egyezkedő politikát folytatnak Hitlerrel, hogy a Duna-medence széttagoltságán a kis-antant nem tud és nem is akar segíteni, Ausztria és Magyarország a francia biztonsági politika különböző kezdeményezéseiből kiszorult; realitás viszont Hitler és a náci Németország terjeszkedési politikája, ennek következményeként Ausztria és Magyarország elsőrendű fenyegetettsége. Ráadásul az érintett két kormány, a magyar és az osztrák, nem is úgy politizált, ahogyan azt a liberálisok a veszély elhárítása érdekében szükségesnek ítélték.

Restaurációs elképzelések

Így jutottak arra a következtetésre, hogy egyrészt Ausztriának és Magyarországnak magának kell kezdeményeznie, együttesen kell fellépnie, másrészt, hogy a diktatúraellenes ellenzéknek kell megtennie az első lépést. A német expanzió megállítására, az osztrák függetlenség és Magyarország biztonsága megőrzésére nem láttak más megoldást, mint amit a legitimista program, a restauráció kínálhat.

A restauráció fogalma benne volt a korszakban, nem a liberálisok és más ellenzékiek végső kétségbeesésének termékeként, vagy egy elhibázott helyzetmegítélés szüleményeként bukkant fel. Miután Hitler megkérdőjelezte a Párizs környéki békék egész rendszerét, nemcsak a status quo megvédését, de a status quo ante visszaállítását, így a restauráció lehetőségét is bevitte egy ideig a nemzetközi diplomáciai tárgyalásokba, a különböző két- és többoldalú szerződéseket előkészítő megbeszélésekbe.²⁹ Csakhogy míg a különböző nemzetközi tényezők elutasították ezt a megoldást, addig a liberálisok és a legitimisták a megvalósításáért szálltak síkra.

Supka Géza már 1931 végén arról informálta Jászi Oszkárt, hogy „Rassay a legitimistákkal van, sülve-főve”.³⁰ A rendőrség 1932–1933-tól megélénkült legitimista

²⁷ Esti Kurír 1933. júl. 1. *Fenyő Miksa*: Magyar külpolitika. – Hasonlóan fogalmaz a lap 1933. aug. 11. Trianon és Versailles c. cikke. Rassay szavait a szegedi politikai gyűlésről szóló 1934. júl. 10-i nagy tudósítás közli.

²⁸ Uo. 1933. máj. 27. Eredmény? Júl. 18. Új helyzet.

²⁹ L.: *Kerekes*: i. m. 117., 120., 126–127., 256. A restaurációs problémára – a hazai szakirodalomban – e munka adja a legtöbb adatot.

³⁰ Jászi Papers. Supka Géza Jászinak 1931. dec. 31-én.

szervezkedésről számolt be, joggal ítélve „meglepőnek” és „érdekesnek”, hogy „újabbán Rassay Károly odaszegődött a legitimistákhoz s nemrég részt is vett egy legitimista értekezleten, amelyet Sigraynál tartottak meg”.³¹ Az 1933-ban sorozatosan rendezett összejöveteleket valóban ismert legitimisták (Apponyi György, Grieger Miklós, Gratz Gusztáv, Pallavicini György stb.) és a liberális ellenzék prominens képviselői látogatták, köztük Rassay Károly, Pakots József, Sándor Pál, Bródy Ernő, Gaál Jenő, Vázsonyi János. Rassay többször megjelent a Nemzeti Néppárt vacsoráin.³²

A rendőrségi megfigyelők azt is jelentették, hogy a Nemzeti Néppárt vezetésével pártközi legitimista blokkot akarnak létrehozni. Úgy tudták, máris csatlakozott Apponyi, Gratz, Ugron Gábor, Bródy, Gaál, Pakots, Sándor, Vázsonyi.³³ Szándékukban állt, hogy Gömbössel is tárgyaljanak.³⁴ A különböző, egymást követő megbeszélésekbe, amelyeket részben herceg Odeschalchiék lakásán tartottak, az említettekén kívül bekapcsolódott Hunyady Ferenc gróf, Zichy János gróf, Turi Béla és mások.³⁵

Hogyan értelmezték a restaurációt? Grieger megfogalmazásában „Ma a restauráció jelenti a nemzeti öncélúságot, a magyar hatalmi eszmének diadalát. . . . Diktatúra nem kell nekünk, sem vörös, sem fehér, sem barna. Óva intjük a magyar népet a hitlerizmus előfutáraitól, a nyilaskeresztésektől. . . . Nem akarjuk, hogy a porosz csizma végiggázoljon rajtunk. Menekülés a gazdasági válságból csak Magyarországnak és Ausztriának gazdasági és politikai összefogásában lehet.” Rassay a mozgalmat azzal jellemezte, hogy „egy ellenzéki párt lobogója alatt ideális gondolatok jegyében próbálja tömöríteni a magyar társadalmat”. Ez az „ideális gondolat” a legitimizmus, mert a köztársasági államformára a magyar társadalom az adott időben nem alkalmas, s mint tovább fejtegette, a szabad királyválasztás is kilátástalan, mivel nincs lehetséges jelölt. Így ebből a szempontból szintén csak a legitimizmus jöhet szóba. Rassay azért helyeselte a legitimisták, a Nemzeti Néppárt törekvését, mert úgy látta, Magyarország elszigetelt, biztonságát semmi sem garantálja, s ha nem fog össze Ausztriával, akkor felmorzsolódik a náci Németország, valamint a kisantant gyűrűjének kettős szorításában.³⁶

Ennek a legitimizmusnak és restaurációnak a tartalma sokban különbözött a húszas évektől. Noha a szervezkedést a gazdasági világválság ideje indította, s benne a gazdasági szempontok továbbra is jelen voltak, tartalmát és célját a Hitler hatalomra jutásával

³¹ OL BM VII. res. 1933–7–2350. (1933. jan. 17-i jelentés).

³² Uo. BM VII. res. 1933–7–2350. (1933. jún.-i jelentés közelebbi dátum nélkül.) – A Nemzeti Néppárt 1933. júniusában alakult, elsősorban a Keresztény Gazdasági Párthól kivált politikusokból. Vezetője először Grieger Miklós, majd Sigray Antal.

³³ OL BM VII. res. 1933–7–2350. (1933. jún.-i jelentés közelebbi dátum nélkül).

³⁴ Újság 1933. szept. 26. Gömbös miniszterelnök és Rassay másfélórás tárgyalása. Sajnos, a cikk csak annyit közöl, hogy „aktuális kérdésekről” folyt a szó.

³⁵ OL BM VII. res. 1933–7–2029. (1933. jún. 22-i jelentés).

³⁶ Grieger szavai: Esti Kurir 1934. ápr. 4. Grieger Miklós és Apponyi György a legitimizmusról. Rassay beszéde: Újság 1933. dec. 6. Rassay a legitimizmusról. – A liberálisok attól féltek. Gömbös azonnal és minden téren másolni fogja Hitler belpolitikáját. A miniszterelnök kormányzásának első évfordulóján tárgyilagosan megállapították, hogy ez nem következett be. (Újság 1933. szept. 30. Rovás.) Ugyanakkor ellenzékiiségüket nem adták fel. *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp., 1968. 107. megállapításával szemben a legitimista mozgalom egyben a liberálisok mozgalma is volt.

kialakult helyzet és annak nemzetközi, valamint hazai következményei határozták meg; a diktatúraellenesség kezdettől meghatározó eleme volt.

Rassaynak és a liberális ellenzék túlnyomó részének nyílt és hangos kiállása a legitimizmus, a Habsburg-ház visszahozása mellett, joggal lepte meg a kortársakat. Magyarán azonban nemcsak a már említettek hozhatóak fel. A liberális ellenzéken belül mindig is csak egy kisebbség, a függetlenségi-októbristák vallottak köztársasági nézetet, a többség kezdettől fogva királypárti volt. A húszas években a Nemzeti Demokrata Párt és főleg Vázsonyi Vilmos, a legitimista táborba tartozott, Rassay viszont ellenzéki karrierjét szabad királyválasztóként kezdte. 1921 októberétől a királykérdés lekerült ugyan a napirendről, a közjogi kérdés azonban rendezetlen maradt, akárcsak a kormányzói intézmény lényeges elemei. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a legitimista s részben a szabad királyválasztó irányzat tovább élt, ámbár kétségtelen, hogy a szabad királyválasztók jelentősége lassacskán elenyészett. Míg ugyanis a legitimisták IV. Károly halála után fiában, Ottóban, vagy a Habsburg-ház más tagjában megtalálhatták törekvéseik megismerését, a szabad királyválasztóknak nem volt számba vehető jelöltjük, akit a legitimisták „választottjai” mellé vagy ellen állíthattak volna. Úgy tűnik, a harmincas években – a közjogi kérdést tekintve – már csak két irányzatról lehet beszélni: a legitimistáról s arról, amely Horthy kormányzóságát akarja állandósítani. Mivel Vázsonyi halála után Rassay pártjába ment át a demokraták tekintélyes része, ez is szerepet játszott a korábbi legitimista – szabad királyválasztó ellentétek elsimulásában, illetve a legitimista felfogás terjedésében a liberális ellenzéken belül.³⁷

A liberálisok számára 1919–1921-ben sem önmagában a királykérdés jelentette a tényleges problémát, hanem a rendszer politikai berendezkedése, kormányzati módszere. Akár legitimisták, akár szabad királyválasztók voltak, valamennyien jogrendet, alkotmányosságot, politikai szabadságjogokat akartak. Az első világháborút követő válságjelenségek, majd még sokkal inkább a harmincas évek fejleményeiből azt a következtetést vonták le, hogy egy politikai berendezkedés minéműségét, demokratikus vagy diktatórikus voltát az államforma *önmagában* véve nem határozza meg.³⁸ A polgári köztársaság, mely Magyarországon 1919 tavaszán polgárháború nélkül változott át proletárdiktatúrává, amely Németországban képtelen volt megakadályozni a nácik hatalomra kerülését, vagy akár a szovjet köztársaság léte, mind olyan élmények voltak, amelyek eltávolították a liberálisokat ettől az államformától, viszont hozzájárultak diktatúraellenes nézeteik erősödéséhez. Így jutottak el ahhoz a konklúzióhoz, amit Apponyi György fogalmazott meg 1937-ben: „Csak azokban az államokban van parlamentáris élet, ahol alkotmányos királyság van: Angliában, Belgiumban, Hollandiában stb.”³⁹ Az államforma és demokrácia összefüggésével kapcsolatos gondolat-

³⁷ A liberális ellenzék húszas évekbeli nézeteire, keresztényszocialistákkal stb. való kapcsolatára l.: L. Nagy: Bethlen liberális ellenzéke 35. s. köv., 47–48, 92. stb. A szakirodalom 1921-et követően legjobb esetben is csak a legitimizmussal foglalkozik. Hiányzik azonban a legitimista irányzatok, mozgalmak, társadalmi bázisuk, funkciójuk összefoglaló feldolgozása. Így a liberálisok és legitimisták kapcsolata is kevésbé feltárt.

³⁸ L. pl. Vámbery Rusztem megállapítását, In: Öt év múltán. A Károlyi-kormány előzményei és céljai. Bp., é. n. 65.

³⁹ Esti Kurir 1937. máj. 1. Apponyi György előadása az Országos Kaszinóban.

menetük, együtt azzal, hogy a 19. és 20. század legnagyobb teljesítményének a polgári demokráciát tekintették, és minden attól eltérő rendszert diktatúrának minősítettek, megadja a liberálisok legitimizmusának legfőbb magyarázatát.

Résztételük a legitimista mozgalomban szerves részét alkotta annak a küzdelemnek, amelyet a Gömbös-, majd a Darányi-kormány idején is folytattak az „állami omnipotencia”, a miniszterelnöki, a „kormánypárti diktatúra” ellen. Az ellenzék két dologtól tartott ui. Egyrészt a központi és személyi hatalom túlságos növekedésétől, másrészt attól, hogy Horthy esetleges váratlan halála miatt e hatalom kiszámíthatatlan következményekkel járhat, a közjogi kérdés rendezetlensége káoszhoz vezethet.⁴⁰ A legitimista mozgalom azt is szolgálta, hogy felhívja a figyelmet Magyarország problémájára (a magyar legitimizmus megnyilvánulásaira mindig élénken reagált a külföld), hogy elősegítse a revíziót az erőteljes nemzetközi ellenzéssel szemben.

A jogrendért, a politikai szabadsversenyért harcolva a liberálisok sok ponton találkoztak korábban is a keresztényszocialisták, legitimisták törekvéseivel, nemegyszer léptek fel közösen. Ez az együttműködés mintegy magától értetődően újult fel és széleseedett ki Gömbös kormányzása idején és ellen, amikor Hitler is kinyújtotta kezét Ausztria felé, és minden eszközzel támogatta az osztrák szélsőjobboldalt.

Mindezen túl, ezekben az években a liberális ellenzék meglehetősen magára maradt a parlamentáris ellenzéken belül: az MSZDP már régen nem vállalt vele olyan szoros szövetséget, mint tíz évvel korábban, az Eckhardt vezette kisgazdák egyelőre Gömbössel paktáltak. Megkönnyítette a liberálisok és a legitimisták összefogását Rassay helyzetmegítélése és abból fakadó, már korábban kibontakozott politikája is. A húszas évek derekára kiderült, hogy a nyugati polgári demokráciáktól, valamint a kisantanttól a hazai liberális ellenzék hiába vár érdemi támogatást a Horthy-rendszer liberalizálásához. A harmincas években viszont azt kellett tapasztalnia, hogy sem a nyugati nagyhatalmak, sem a kisantant államok nem ellenzik olyan mértékben és határozottsággal Ausztria német bekebelezését, ahogyan azt a liberálisok elvárták tőlük. A polgári baloldalnak azt is fel kellett ismernie, hogy ellenzéki pozícióból és ugyanakkor alkotmányos eszközökkel a kormánypolitikát érdemben nem lehet megváltoztatni. Rassay tehát olyan politikai partnereket keresett, akik révén közelebb kerülhet, netán be is juthat a kormányhatalomba, akikkel kormányképes ellenzéki tömörülést szervezhet. Így épült ki együttműködése Kállay Tiborral 1928-ban, majd fokozatosan azzal a legitimista csoporttal, amelyet Apponyi György, Gratz Gusztáv, Sigray Antal képviselt.⁴¹

Amikor az új mozgalmat a sajtóban, a parlamentben, előadásokon népszerűsítették, a függetlenség és a demokratizmus motívumait hangsúlyozták. Pethő Sándor a Cobden Szövetségben arról beszélt, hogy a legitimizmus „a szabadság és a tekintély elvének harmóniája” – szemben a nácik diktatúrájával, hogy „a magyar belpolitika demokratikus átszervezésének mondhatni egyedül reális létformája” – szemben a Gömbös és hívei által erőltetett reformokkal.⁴²

⁴⁰ A harmincas évek első felére általában 1. Kónya i. m. – Újság 1933. júl. 8. Rovás. Dec. 6. Rassay a legitimizmusról.

⁴¹ Ormos: i. m. 323. L. Nagy: Bethlen liberális ellenzéke. 178–180, 203–207.

⁴² Újság 1933. ápr. 5. Napirenden.

A legitimisták és liberálisok 1933 augusztusában Szegeden tartottak zászlóbontó nagygyűlést. Szeged Horthyval, a különítményesekkel kapcsolódott össze a köztudatban, ugyanakkor a város és környéke a liberálisok egyik legszilárdabb, ez időben legfontosabb vidéki bázisa; Rassay Szeged mandátumával ült a parlamentben. A gyűlésen Grieger többek között azzal indokolta a legitimizmus jogosságát, hogy a szabad királyválasztó felfogás lényegében véve Trianon elfogadását jelentette és jelenti, így tehát tarthatatlanná vált. Pethő Sándor egyenesen azt fejtegette, „ha Kossuth most élne, nem a Habsburgok ellen szólítaná fegyverbe az Alföld népeit”, hanem szomszédai ellen.⁴³

1933 őszén-télén a legitimista gyűlések, tüntetések valamint a szervezett ellentüntetések nagy erővel zajlottak, a legitimisták ismét ún. Ottó-vacsorát rendeztek. A Műegyetemen olyan botrányos helyzet alakult ki, hogy az oktatást felfüggesztették, az egyetemet átmenetileg bezárták. Mindezt a liberális sajtó cikkei kísérték, amelyek továbbra is azt hangsúlyozták, hogy legitimizmus és demokrácia kart karba öltve járnak.⁴⁴

A különféle megnyilatkozások a mozgalom lényegét és fő célját ugyan világosan megjelölték, két alapvető probléma részleteit azonban homályban hagyták. Az egyik az volt, mit is kell érteni a restauráción? Hogyan vihető ki Ausztria és Magyarország „erőinek egyesítése”? Erre nézve egységes és világos állásfoglalásuk nem alakult ki, legalábbis nem vált publikussá. Kray István úgy látta: „a válság lényeges enyhülésére nem számíthatunk mindaddig, amíg a Monarchia feldarabolt részei nem tömörültek ismét szorosabb gazdasági egységbe.” E megfogalmazás mögött valamiféle vámuniós megoldás sejthető. Apponyi György ennél általánosabban fogalmazott: „A magam részéről jobban biztosítottnak látom a magyar nemzet öncélúságát egy osztrák-magyar monarchiában is – mutatis mutandis –, mint a jelenlegi helyzetben.” A különböző részletekből végül is egy perszonálunió körvonalai bontakoznak ki, amelyben Ottó kapcsolja össze a két országot. Ezért szorgalmazták, hogy a kormányzat vizsgálja felül álláspontját a királykérdésben, ami feltételezésük szerint Ausztriában is kedvező visszhangot váltana ki, s megkönnyítené elgondolásuk realizálását. A másik tisztázatlan kérdés az volt, mit tartalmaz az alkotmányos rend, a „legitimista demokrácia”? E tekintetben sem ismertek a részletek.⁴⁵ Joggal feltételezhető azonban, hogy a legitimisták és liberálisok nézetei között jelentős eltérések voltak, ha figyelembe vesszük a két irányzat általános politikai, gazdasági felfogását, pártprogramját. Talán e különbségek miatt sem törekedtek programszerű megfogalmazásra, mert az minden bizonnyal az ellentéteket hozta volna felszínre, gyengítve a mozgalmat. Egy dolog azonban bizonyos: minden szélsőjobboldali, nácibarát, diktatórikus törekvést elutasítottak.

Ez állapítható meg abból is, ahogyan növekvő aggodalommal kísérték nyomon az osztrák belső helyzet romlását, a fokozódó zűrzavart, az erősödő Heimwehr tevékenységét. Egyre elégedetlenebbül látták, hogy Dollfuss kancellár engedményeket tesz az „autokrácia szellemének”, gyengíti a Hitler-ellenes irányzatokat és szervezeteket.⁴⁶ A

⁴³ Esti Kurir 1933. aug. 8. A legitimisták zászlóbontó nagygyűlést tartottak Szegeden.

⁴⁴ Uo. 1933. nov. 22. Két tüntetés. Nov. 24. Ottó-vacsora. Dec. 10. Minden törvényt!

⁴⁵ Az idézetek sorrendje: Napló 1931–35. XV. 46. és 468. Mindkettőt idézi Kónya i. m. 108. L. még: Esti Kurir 1935. júl. 9. Apponyi György: Láthatatlan sorompó.

⁴⁶ Újság 1933. ápr. 4. Szomszédunkban. Esti Kurir 1933. szept. 13. Eszmék zűrzavara. Szept. 24. Demokrácia.

liberálisok és a mögöttük álló kis- és középpolgári rétegek mindig félték a tömegek szervezett akcióitól, az erőszakos eszközöktől, még ha el is ismerték a munkásság gazdasági és politikai sérelmeit, követeléseik jogosultságát. Az 1934 februári bécsi munkásfelkelést azonban megértették, és leverésének következményeit úgy ítélték meg, hogy „Dollfuss győzelme pyrrhusi győzelem lesz, és hogy rövidesen arra fog ébredni, hogy elfogyott az a hadserege, amellyel az Anschluss elleni mozgalmát oly csodálatos szívóssággal vívta” korábban.⁴⁷ Különösen melegen méltatta az osztrák szociáldemokraták harcát Ausztria megmentéséért a Századunk.⁴⁸ Az ellenzék a felkelés leverésében a fasiszmus sikerét látta, s ezért felelőssé tette Dollfust, az osztrák kormánypolitikát.⁴⁹ Heves szemrehányásokkal illette a magyar kormányt, főleg Kánya Kálmán külügyminisztert, aki Dollfussnak kiegyezést ajánlott a horogkeresztesekkel, holott mind Ausztria, mind Magyarország érdeke ezek letörését követelte.⁵⁰ Bizonyosak voltak abban, hogy Dollfuss engedményei ellenére nőni fog az Ausztriára nehezedő náci nyomás, mert „Hitlertől már megtudtuk, mennyivel éri be a horogkereszt, ha csak egy kissujjat nyújtanak neki”. Ha pedig így áll a helyzet, még inkább szükség van az osztrák-magyar összefogásra.⁵¹

A polgári ellenzék teljes mértékben igazolva látta önmagát, amikor 1934 júliusában az osztrák horogkeresztesek megkísérelték puccs útján átvenni a hatalmat, s Dollfuss kancellárt megölték. A liberális lapok különtudósítókat küldtek Bécsbe, a rendes újságszámokhoz rendkívüli mellékleteket csatoltak, hogy a maguk teljességében és drámaiságában számoljanak be a közönségnek a bécsi eseményekről. A leghevesebben az osztrák Heimwehrt és a mögötte álló nácikat támadták, de kijutott bírálatukból az osztrák kormánynak, valamint Mussolininak is, mert meggyőződésük szerint ő „szuggerálta” a szociáldemokrata mozgalom megsemmisítését, s mert egész politikájával hozzájárult Ausztria belső ellenálló erejének megtöréséhez.⁵² Kozma Miklós egy Gömbössel folytatott megbeszélése során aggályosnak tartotta, hogy a liberális sajtó éles hangnemben és korlátozás nélkül támadhatja Berlint, és állhat ki az osztrák baloldal mellett.⁵³

A történetek a liberálisokat közvetlenül is érintették, amennyiben az osztrák szabaddkőműves szervezeteket hosszabb időre rendőri felügyelet alá helyezték. Ez

⁴⁷ Újság 1934. febr. 16. S holnap?

⁴⁸ Századunk 1934. 2. sz. Csécsy Imre: Véres napok után.

⁴⁹ Újság 1934. febr. 14. Márai Sándor: Bécsi húshagyó. Esti Kurir 1934. máj. 2. Rendi alkotmány. – Nézetük megegyezett Jásziéval, aki azt írta az osztrák kormány politikájáról: „keresztbe font kezekkel nézte, hogy ellenségei minden lehető elkövetnek a saját alapjainak felforgatására.” Századunk 1935. 3. sz. 110.

⁵⁰ Esti Kurir 1934. máj. 18. Kánya jóslata. Újság 1934. máj. 18. Rovás.

⁵¹ Újság 1934. febr. 17. Rovás. Febr. 18. Vezércikk. Máj. 18. Rovás. (Az idézet innen való.)

⁵² Esti Kurir 1934. júl. 26. Egylapos különkiadás és a következő napokban közölt kommentárok. Újság 1934. júl. 28. Rovás. Századunk 1935. 3. sz. Jászi Oszkár: Régi vita új megvilágításban. 1935. 6. sz. Vámbéry Rusztem: A demokrácia u. n. válsága. – Nem kapott hangot azonban a magyar kormány szerepe az osztrák fejleményekben. Ellenkezőleg. Azokkal összevetve, a hazai viszonyokról méltánylóan írtak. L. pl.: Újság 1934. júl. 22. Márai Sándor: Bombák között. Egy évvel később Rassayék, Bethlen, Eckhardt stb. már Gömbös megbuktatását szorgalmazták: Esti Kurir 1935. júl. 27. Farkas Tibor éles bírálat. Aug. 20. Eckhardt nyílt harcot jelent be Gömbös ellen.

⁵³ OL Kozma ir. 15. cs. Napló 1933–1938. (239. o. Bécsi út, 1934. júl. 25–27.) Kozma ugyanitt megjegyzi, hogy Mussolini kevesellte a magyar sajtó Berlin elleni támadásait.

kihatott a magyarok szempontjából oly fontos Allgemeine Freimaurer Ligára is, annál inkább, mivel a nácik megkezdték a német szabadkőművesség felszámolását.⁵⁴

Ezek az események adták az 1934 augusztusi, *első körmeneti* liberális-legitimista gyűlés – Sigray Antal képviselői beszámolója – hátterét. Már ezen is szép számban vonultak fel olyan ismert politikusok, akik addig nem vettek részt a mozgalomban: Csekonics Iván gróf, Farkas Tibor, Huszár Károly, Huszár Mihály, Töbler János, Szontagh Jenő; táviratilag üdvözölte Ernst Sándor, Grieger Miklós, Kállay Tibor és Turi Béla. Rassay, a gyűlés egyik szónoka, több fontos kérdést is érintett beszédében, amelyet az a megállapítása határozott meg, hogy „A királykérdést ma *keretnek* tekintem, amelyet meg kell tölteni a nemzet igazi érdekeivel”. Eme „igazi érdekek” között egymás mellett említette „a nemzet önrendelkezési jogát”, ami a területi revíziót jelentette, valamint „ugyanazt az önrendelkezési jogot az állampolgárok számára is”, ami egyrészt a politikai szabadverseny hagyományos liberális követelését, másrészt a trón betöltésének lehetőségét is takarta. Kitért arra – talán először és utoljára –, hogy annak idején ő maga is megszavazta IV. Károly detronizációját, mert „abban a pillanatban mást tenni nem lehetett”. Most azonban sürgetőnek tartotta, hogy a közjogi kérdést mielőbb rendezzék, mégpedig végleges formában és addig, amíg Horthy életben van, tehát az alkotmányos formák között mehet végbe, és még mielőtt Hitler rátenné a kezét a Duna-medencére.⁵⁵

Minden olyan kezdeményezést, mely Ausztria és Magyarország közelítésére irányult, a maguk sajátos értelmezésében helyeselték és lelkesen üdvözöltek. Nagy reményeket fűztek az osztrák-magyar vámunió gondolatához, amelyet Mussolini vetett fel, s aminek létrehozását ők már 1933 tavaszán javasolták.⁵⁶ Szemben húszas évekbeli felfogásukkal a magyar kormányt most azért bírálták, mert nem kapott két kézzel Mussolini kezdeményezése után. „A magyar külpolitika nem akar hallani osztrák-magyar vámunióról – támadtak Kányára –, amely az Anschlussnak Magyarországra nézve is katasztrofálisan fenyegető veszedelmét elhárítaná.” Ehelyett a nemzet ügyét „inkább az innsbrucki és grazi randalírozó diákok kompetenciájába utalja”.⁵⁷ Az Anschluss elhárításában döntő eseménynek tekintették az 1934. március 17-i olasz-magyar-osztrák hármasszerződést, s ezért Fenyő Miksával együtt vallották: „a magyar érdek azt parancsolja, hogy szilárdan és félre nem magyarázhatóan álljunk Itália törekvései mellett.”⁵⁸ Pedig tisztában kellett lenniük azzal, hogy a hármasszerződés ugyan Hitler ellen irányult, de ki is zárta a legitimista, restaurációs megoldást.

⁵⁴ L. Nagy: Szabadkőművesség 105–108., 123.

⁵⁵ Az Esti Kurir 1934. aug. 14-i száma óriási terjedelemben tudósított a gyűlésről. Rassay szavainál az én kiemelésem. – L. N. Zs. – Az 1921-es pártközi értekezleten Rassay volt a legradikálisabb, amikor a Habsburgok végleges trónfosztását követelte. L.: OL K. 428. 23. köt. MTI jel. 1921. nov. 2. ötödik és nyolcadik kiadás.

⁵⁶ Esti Kurir 1933. ápr. 16. Sigray Antal gróf nyilatkozata. Jún. 23. Váratlanul előtérbe ugrott az osztrák-magyar vámunió kérdése. *Balkányi Kálmán*: Egy kereskedő naplója 1934–1941. Bp., 1942. 11.

⁵⁷ Esti Kurir 1933. jún. 29. Anschluss.

⁵⁸ Újság 1934. márc. 18. Rovás. Márc. 20. Rovás. Aug. 4. Magyar külpolitika. (Az idézet innen való.) – Amikor az 1936-os megújított szerződésből az Ausztria függetlenségére vonatkozó passzus kimaradt, ezt magyar szempontból is aggasztónak ítélték. Az osztrák–német szerződésről az volt a véleményük, hogy az az osztrák függetlenség koporsójába vert olyan szeg, amely Magyarországot is

Közben új problémával kerültek szembe s ez Ottóval volt kapcsolatos. A legitimisták 1933-tól szorosabb kapcsolatban álltak Ottóval, mint korábban. Vele megbeszélve vette át Griegertől a legitimista mozgalom irányítását Sigray, s nagyon kézenfekvőnek látszik, hogy Ottó tájékozott volt arról, milyen tartalommal töltötte meg az ellenzék a restaurációs, legitimista programot. Mindenesetre Ottó a maga politikai elképzeléseiről hosszabb időn át nem nyilatkozott. 1934 karácsonyán azonban a *Petit Journal* c. francia lap interjút készített vele, ami a legitimistákra, de főleg a liberálisokra, hideg zuhanyként hatott, meglehetősen kínos helyzetbe juttatta őket. Ottó ui. azt fejtette, hogy korlátozni kell a parlamentet, hogy korporációs rendszert kell kiépíteni és így tovább. Ez homlokegyenest ellenkezett azzal, amivel addig nemcsak a liberálisok, de a legitimisták is érveltek a királyság intézménye s a Habsburg-király mellett. Sigray is elhatárolta magát Ottó nézeteitől, s azzal próbálta magyarázni azokat, hogy csupán Ausztriára vonatkozhatnak, Magyarországra semmiképpen sem. Rassay sokkal határozottabb és egyértelműbb volt. Hosszú nyilatkozatában minden fenntartás nélkül és keményen elutasította Ottó felfogását, mint amely teljes egészében idegen a liberális állásponttól. Ugyanakkor továbbra is úgy vélte, a legitimizmus fontos fegyver a „nemzet kezében”, viszont Ottót mintegy „leírta”. „Fájdalmas gondolat ránk nézve – állapította meg –, hogy ezt a fegyvert (ti. a legitimizmust – L. N. Zs.) épp az tegye használhatatlanná, akinek hivatása lenne azzal a nemzetért küzdeni.” Ottó kénytelen volt újabb, a Nemzeti Néppárt gyöngyösi gyűlésére küldött nyilatkozatban leszögezni, hogy az „ezeréves alkotmány” alapján áll, megrendült hitelét azonban ez már nem állította helyre.⁵⁹

1934-ben egyelőre elhárult Ausztria bekebelezésének közvetlen veszélye, de az ellenzék továbbra is folytatta agitációját restaurációs elképzelése mellett, mert meg volt győződve arról, hogy Hitler egy percig sem mondott le eredeti tervéről. A Saar vidéki népszavazás megrendezése (és eredménye) is azt jelezte számukra, hogy a nagyhatalmak nem zárják el Hitler előtt az utat, noha tanulságként – a magyar nemzeti sérelmek-érzelmek szempontjából – azt szűrték le, „a közös hazához való ragaszkodás érzése” rendkívüli erővel bír. Ennek az engedékeny politikának kifejezéseként értékelték az 1935-ös angol-német flottaegyezményt is, mely szerintük megingatta a stresai frontot, és újabb jelentős akadályt hárított el a német expanzió útjából.⁶⁰

A nemzetközi diplomácia másik, messzi távon is súlyos következményekkel járó fejleményét látták abban, hogy a Szovjetunió különböző szerződések révén aktív résztvevője lett az európai politikának. Az ellenzék, melynek politikai krédója a polgári demokrácia igénylése és minden ettől eltérő rendszer diktatúrájának minősítése és elvetése volt, nem tett különbséget e tekintetben Róma, Berlin és Moszkva között. Az olasz-szovjet, majd német-szovjet szerződéseket úgy fogta fel, mint diktatórikus rendszerek

megbeszéli: *Esti Kurir* 1936. márc. 28. *Gratz Gusztáv*: Az új római paktum. Újság 1936. jún. 17. Mi magyarok?

⁵⁹ *Esti Kurir* 1934. jún. 21. Sigray Antal gróf bejelentette, hogy átvette a magyar legitimista mozgalom irányítását. Dec. 29. Őszinte válasz egy nyilatkozatra. (Rassay szavai innen valók.) 1935. jan. 1. Sigray Antal nyilatkozata. Jan. 15. Ottó üzenete.

⁶⁰ Uo. 1935. jan. 16. Harangok szava. (Az idézet innen való.) Júl. 19. *Fenyő Miksa*: Külpolitika és restauráció. L. még: *H. Haraszi Éva*: Szerződésszegők. Az angol-német flottaegyezmény. 1935. június. Bp., 1972.

természetes együttműködését. Csupán azt nem értették, hogyan hidalható át a fasizmus szovjetellenessége és a szovjet antifasizmusa? Igazolva látták e szerződésekben azt a meggyőződésüket, hogy a fasiszta diktatúra és a szovjet rendszer „egyazon érem két oldala” csupán.⁶¹ Más volt a helyzet a francia-szovjet kapcsolatok esetében. Érthetetlen és elfogadhatatlan volt számukra ekkor – a második világháború alatt felfogásuk változott –, hogy a polgári szabadságesszmék egyik klasszikus képviselője, Franciaország, összefog a Szovjetunióval. A nyugat-európai polgári, kispolgári körök túlnyomó része helyeselte e lépést, mert a béke és biztonság egyik remélhető biztosítékát látta benne. A magyar liberális ellenzék azonban nem tudta elfogadni azt a politikát, amely az antifasizmus jegyében a szövetségesek köré vonja a szovjetet és a kommunistákat. „Ne szövetkezzetek az egyik ellenség ellen a másik, talán még veszedelmesebb ellenséggel” – írták, noha világosan látták, „Németország ma fenyegetőbb, mint Oroszország”.⁶²

Az európai biztonság megőrzésével kapcsolatos tervek és egyezmények egészéből továbbra is azt olvasták ki, hogy Magyarország a Hitler felől fenyegető veszedelemmel szemben védtelen, lényegében magára hagyott, nélküle és bizonyos részben ellene jönnek létre megállapodások: Hitler nem mondott le Ausztriáról, amelynek függetlenségét senki és semmi sem garantálja, ez pedig továbbra is a legközvetlenebbül érinti Magyarország jövőjét. Következésképpen semmit sem veszített aktualitásából Ausztria és Magyarország egymásra utaltsága, összefogásának szükségessége. Életben tartotta a restaurációs programot az is, hogy 1934 tavaszán terjedtek el a Habsburg-család ausztriai letelepedésére vonatkozó hírek, amelyek Horthyt is nyugtalanították, hogy 1935-ben Ausztriában hatályon kívül helyezték a Habsburgok vagyonát elkobzó törvényt, amiben Rassayék és Sigrayék az első komoly osztrák lépést látták a restauráció útján. Ezért fel is szólították a magyar kormányt, hogy a maga részéről is tegyen lépést a királykérdés rendezése érdekében.⁶³ Biztató jelként értékelték a budapesti francia követ, de Vienne cikkét, amely a restaurációt a liberálisokéhoz hasonló módon tárgyalta.⁶⁴ Sigray ez időben tért vissza angliai és franciaországi útjáról, amelynek nyilvánvaló célja az ottani politikai körök véleményének kipuhatolása és saját törekvéseik népszerűsítése volt. Sorozatosan adott interjúiban és minden fórumon azt hangsúlyozta, „az Anschluss megakadályozásának egyetlen módja az osztrák restauráció.”⁶⁵ Ez persze azt a benyomást keltette, vagy kelthette, mintha Nyugat-Európában lett volna támasza ennek az elgondolásnak.

⁶¹Esti Kurir 1933. szept. 6. Olasz-orsz. szerződés. Szept. 8. Hova csúszunk? Máj. 12. Végállomás: Moszkva. Hasonló francia álláspontra l.: La Paix 1929. szept. különszám. 6.

⁶²Az idézetek sorrendje: Esti Kurir 1935. júl. 31. *Apponyi György*: Vigyázat, mázolv! Újság 1933. máj. 12. Rovás. L. még: *Brenier Becanne*: Études des doctrines fascistes et des moyens de les combattre. Paris, 1934. 1. s. köv. Újság 1934. febr. 8. A római okmány. Dec. 4. A gyilkos gyilkosa.

⁶³Esti Kurir 1935. júl. 9. *Apponyi György*: A láthatatlan sorompó. *Kerekes* i. m. 126. Schuschnigg rendszeresen tájékoztatta Ottót minden fontos osztrák bel- és külpolitikai lépésről. Uo. 202.

⁶⁴Esti Kurir 1935. júl. 27. A Temps nagy cikke Magyarországról. – A budapesti amerikai követ szerint is volt olyan francia nézet, amely a náci expanzió ellenében rokonszenvezett a restauráció gondolatával. *John Flournoy Montgomery*: Hungary the Unwilling Satellite. New York, 1947. 92.

⁶⁵Az Esti Kurir 1935. júl. 28.–szept. 10. között több riportot hoz. Az idézet helye: Esti Kurir 1935. júl. 28. Ludwig Dénes interjúja Sigray Antallal. Egyidejűleg azt is többször leszögezte, hogy „a német expanziós törekvések fenyegetik Ausztria függetlenségét és fenyegetik a mi függetlenségünket is”. Az 1935. ápr. 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházi naplója. VIII. 270.

Az 1935-ös országos választásokon a liberálisok egyik Gömbössel és rendszerével szembe állított jelszava a restauráció volt. Rassay megismételte: „Az én álláspontom az, hogy Ausztria csatlakozását Németországhoz csak a restauráció tudja megakadályozni.”⁶⁶ Ettől várható, hogy az önmagában véve gyenge Ausztria és Magyarország olyan erőt alkosson, amely képes ellenállni Németországnak. Hozzátette azonban, s ezzel némileg módosította korábbi felfogását, hogy ti. „a nemzet sorsát nem lehet a restauráció és a legitimizmus *egyetlen* kártyájára feltenni”, úgy kell kezelni, mint a lehetséges eszközök egyikét.⁶⁷ Ez a fogalmazás is jelezte, amiről már volt szó, hogy a liberálisok számára a királyság elsősorban a belpolitikai demokratizálást jelentette, s hogy Sigrayék és Rassayék nem teljesen azonosan értelmezték a legitimizmust.

Az 1935-ös választások előtt formálisan is csatlakozott Rassay pártjához Gratz Gusztáv, valamint Apponyi György gróf, aki ettől kezdve a párt legaktívabb reprezentánsa volt a fasizmus, a magyar jobbratolódás, a Hitler-ellenes harcban. A választásokon – az ajánlási ívek aláíróiként – Khuen–Héderváry Károly gróf, Batthyány Gyula gróf, Pálffy Ferencné grófnő és mások nyíltan támogatták Rassayt.⁶⁸ Arra, hogy az arisztokrácia történelmi neveket viselő tagjai egy ellenzéki liberális pártot ilyen formában támogassanak, korábban nem volt példa, nem tudta elérni IV. Károly egykori minisztere, Vázsonyi sem.

Hazai és külföldi viszhang

Rassayék és a legitimisták restaurációs elgondolása egyedül állt a különböző biztonságot célzó nyugat- és közép-európai tervek, programok között. Sem Magyarországon, sem másutt nem volt olyan politikai csoport, amely a Habsburg-hatalom fel-támasztásával, Ausztria és Magyarország új formájú egyesítésével remélte megállítani a német hódítást.

Ha a mozgalom mérlegét 1935–1936-ban vonjuk meg, akkor az hazai viszonylatban is eléggé kedvezőtlen. A restaurációs programot a liberálisok egésze sem fogadta el, és nem állt ki mellette minden legitimista sem. A függetlenségi-októbristák, a Kossuth Párt, tisztában voltak ugyan a program náci- és németellenességével, amivel messze-menően egyetértettek, mégsem voltak hajlandók támogatni egy esetleges Habsburg-megoldást. A legitimisták egy része, hű maradva ugyan meggyőződéséhez, nem vett részt a szervezkedésben. Távol maradtak azok, akik nem Ottó-pártiak voltak, akik irreálisnak tartották a tervet, s azok is, akik konzervatívabbak voltak annál, semhogy a liberálisokkal szövetkezzenek, és együttműködjenek olyan ellenzéki politikusokkal, mint Rassay vagy a fiatal Vázsonyi. Végül, de egyáltalán nem utolsósorban nagy mér-

⁶⁶ Újság 1935. márc. 27. Lelkileg és politikailag független emberek álljanak a nemzet mellett őrt.

⁶⁷ Esti Kurir 1935. márc. 27. Rassay választói gyűlése Szegeden. (Az én kiemelésem – L. N. Zs.)

⁶⁸ Uo. 1935. márc. 9. Apponyi és Gratz beléptek a Rassay-pártba. A márc. 14-i szám első oldalon közölte az ajánlók neveit. Vámbéry némi malíciával írta: az, hogy „a jellemszilárd Gratz összebújt Rassayval, sőt Apponyi Györggyel és a kis Vázsonyival”, csupán azt a célt szolgálja, hogy „mint legitimista balszárny megszopják az aranyborjút választási célra”. Jaszi Papers. Vámbéry Jászinak 1935. márc. 12-én.

tékben csökkentette a csatlakozók számát a kormánypárt határozata, megtiltva tagjainak a legitimista mozgalomban való részvételét.⁶⁹

Kozma Miklós 1935-ben a legitimizmus, a restauráció hívei közé sorolta a teljes klérust, az arisztokrácia jelentős részét és a középosztály konzervatív csoportjait, valamint hangsúlyozottan a „zsidó intelligentiá”-t, „a zsidóság vezető rétegének” nagyobb részét.⁷⁰ Ez azonban távolról sem azt jelentette, hogy mindezen rétegek aktívan támogatták volna Rassayék és Sigrayék mozgalmát. Kozma ugyanakkor nem vette számításba a liberálisokat és a mögöttük álló kispolgári társadalmi rétegeket, amelyek nem kizárólagosan zsidó származásúak voltak. Hasonlóan azt sem, hogy a középrétegek, a kispolgárság egy részének rokonszenve a mozgalom iránt nem annyira legitimista meggyőződésen, mint inkább a náci hódítástól való félelmén alapult, hogy nagyobb tömege messzemenően elfogadta a Horthy-rendszert, személy szerint Horthyt magát, s olyan változást, mely a kormányzót is érintené, nem kívánt, s hogy más csoportjai a szélsőjobbaldalt, a nyilasokat támogatták.

A mozgalom helyzetét ebben az első szakaszban alapvetően az határozta meg, hogy a hazai szélsőjobbaldal még nem mutatott olyan erőt, amely megfelelő ellenhatást váltott volna ki, mint történt egy-két évvel később, hogy nem támogatták sem a kiscgazdák, sem a szociáldemokraták. Eckhardt Tibor 1934–1935-ben Gömbössel egyezkedett, és a választójog kérdésében a legélesebb ellentétben állt Rassayékkal.⁷¹ Más okok miatt, de kezdetben szintén távol tartotta magát a mozgalomtól, s nem mutatott iránta rokonszenvet az SZDP sem, noha a gömbösi politika elleni küzdelemben más területeken gyakran támogatta a polgári ellenzékét.⁷²

A legitimisták és liberálisok mozgalmá szempontjából fontos és tanulságos volt Bethlen magatartása. Ő, mint a Gömbössel szemben álló ellenzék legsúlyosabb egyénisége, 1935-ben Rassayval kapcsolatban új fejezetet nyitott, amikor a választásokon a liberális párt vezérével sok tekintetben azonos követelésekkel lépett fel, és feltűnést keltően, nyilvánosan üdvözölte Rassay törekvéseit. De egyetértését bizonyos belpolitikai problémákra korlátozta, és a nyilvánosság előtt semmiféle jelét nem adta annak, hogy a legcsekélyebb mértékben is helyeselné a restaurációs elgondolást. Ugyanakkor azonban Bethlen – legalábbis a hozzá nagyon közel álló Khuen-Héderváryak révén – messzemenően tájékozott lehetett a szervezkedésről, s joggal feltételezhető, hogy közvetve véleményét is tudatta Rassayékkal.⁷³

⁶⁹ Esti Kurir 1933. jún. 9. Időszerű-e? *Kónya* i. m. 109.

⁷⁰ OL Kozma ír. 5. cs. Adatgyűjtemény. 1935. III. köt. 128. (Kozma belpolitikai helyzetjelentése a kormánynak 1935. aug. 5-én.)

⁷¹ Gömbös polgári ellenzékében Rassay tette a legtöbbet azért, hogy megakadályozza a miniszterelnök és a Kiscgazdapárt szövetkezését. Az Esti Kurir 1934. aug. 29-i száma első oldalon hozta a kiscgazdák választójogi tervezetét és Eckhardt levelét, majd napokon át cikkezett ezzel kapcsolatban, s így politikai botránná dagasztotta a bizalmas egyezkedést. Egy rendőrségi jelentés nem túlzott, amikor megállapította: „Rassay Károly azt a célt tűzte ki maga elé, hogy Eckhardt Tibort leterítse.” OL BM res. 1934–7–8530. (1934. szept. 22-i bizalmas jelentés.)

⁷² *Pintér István: A Szociáldemokrata Párt története 1933–1944.* Bp., 1980. a párt politikáját általában részletesen mutatja be, de nem tér ki az SZDP 1937 előtti nézetére Rassayék és Sigrayék mozgalmával kapcsolatban.

⁷³ Esti Kurir 1935. márc. 23. Bethlen István üdvözlője Rassay Károlynak. – A gyermek Bethlen István neveltetéséről gondoskodó családi tanács feje Khuen-Héderváry Károly gróf volt.

Az 1918-as és 1919-es forradalmak élménye a köztársasági államforma és program népszerűségét polgári körökben kétségtelenül visszavetette. Ebből azonban egyáltalán nem következett a Habsburg-ház iránti rokonszenv növekedése; annál kevésbé, mivel – legalábbis 1849 óta – a magyar közvéleményre nem hatott a „jó király” legendája. Bármennyire is a náci expanziótól, a jobboldali diktatúrától való félelem lendítette fel a mozgalmat, a restauráció és a legitimizmus jelszava egyelőre nem tudta megnyerni azokat a rétegeket, politikai pártokat, amelyek egyébként végső tartalmával és céljával egyetértettek. Ehhez még némi idő s főleg a mozgalom által kifejezésre juttatott veszély szélesebb körű érzékelése volt szükséges.

Teljesen nyilvánvaló, hogy a kormányzat és Horthy a leghatározottabban elutasított minden esetleges legitimista, restaurációs tervet, kísérletet. Ez nemcsak Horthy személyes meggyőződéséből, ambíciójából következett, de a kormány külpolitikai koncepciójából is, amely Magyarországnak mintegy közbenső – közvetítő pozíciót kívánt biztosítani Berlin és Róma között. Horthy kifejezetten sürgette Hitlert az Ausztriával való megegyezésre, hogy mielőbb elejét vegyék a restaurációs terveknek. Gömbös most sem akart mást, mint a rendszer berendezkedése idején, vagyis Horthy pozíciójának megerősítését. Mackensen budapesti német követ már 1934 elején megnyugtatta Berlint, hogy Horthyban és környezetében a legitimizmus nem találhat támogatásra.⁷⁴ Az ellenzék, mely 1935-ben különös hevességgel harcolt a kormány ellen, kész lett volna mindent elfelejteni („Ami volt, az elmúlt; ilyen nagy dolgokban csak a jelen számít”), ha Gömbös vállalta volna a restaurációs programot.⁷⁵ Erről azonban szó sem volt.

A megélenkült legitimista tevékenység zavarta vagy zavarhatta a kormány diplomáciai manővereit, belpolitikai törekvéseit; egy nagyobb legitimista párt létrejötte nem illett ezek közé. Ez az oka, hogy erőiesen lépnek fel a legitimista tüntetők ellen, a rendőrség szorosabb megfigyelés alatt tartja Rassayékat és Sigrayékat, mint előtte vagy utána bármikor, s minden módon akadályozzák egységes legitimista ellenzéki blokk kialakítását.⁷⁶

Nem volt jobb a helyzet a másik érdekelt félnél, Ausztriánál sem. Komoly osztrák politikai tényezők köréből semmi sem mutatott arra, hogy a restaurációban kiutat látnának, noha az Anschlusst 1933 táján a lakosság nagy többsége ellenezte. Az osztrák kormánypolitika sem Dollfuss idején, sem Schuschnigg alatt nem hogy nem

⁷⁴ Horthy szerint „két súlyosan beteg béna nem lesz életképesebb azzal, ha egyesül”. A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeáll., sajtó alá rend., a bevezető tanulmányt írták: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Bp., 1968. 72.

⁷⁵ A kormány és Horthy álláspontjára l.: Juhász i. m. 162. s. köv. Horthy Miklós titkos iratai. Sajtó alá rendezte stb.: Szinai Miklós és Szücs László. Bp., 1972. negyedik kiad. 140–149. Kónya i. m. 108. – Az idézet helye: Esti Kurir 1935. júl. 19. *Fenyő Miksa*: Külpolitika és restauráció. – A továbbiakban azt írja, hogy a magyar külpolitikának „ma az egyetlen ígéretes lehetősége: a magyar restauráció és e révén az Ausztriával való szoros egybekapcsolódás”. Ez lett volna a valóban öncélú magyar politika – írta egy másik cikk –, amellyel szemben „minden más kísérletezést a nemzeti öngyilkossággal határos veszedelmes játéknak kell tekintenünk”. Uo. 1936. márc. 10. Öncélú magyar külpolitika. – Az „öncélú magyar külpolitika” Gömbös kedvelt kifejezése volt, egészen más tartalommal.

⁷⁶ L. Kerekes i. m. 126. Kónya i. m. 107.

gondolt restaurációra, hanem egyenesen kizárta a lehetőségek köréből. Schuschnigg, noha személyesen rokonszenvezett a monarchizmussal, kül- és belpolitikai okok miatt egyaránt „romantikus ésszerűtlenségnek” minősítette a restaurációt – teljes joggal. Az osztrák szociáldemokrácia és egészen más okokból a Heimwehr, szintén ellene volt.⁷⁷

Tanulságul kellett szolgáljon Rassayéknak és Sigrayéknak, hogy azok az osztrák polgári, értelmiségi körök, amelyekkel a liberális ellenzék a szabadkőművesség révén szoros érintkezésben volt, sem karolták fel a restauráció gondolatát. A nemzetközi szabadkőműves szervezetek intencióit követve, alapjában véve „francia szellemben” igyekeztek előmozdítani a Duna-medence országainak közeledését, a kisantant államok, valamint Ausztria és Magyarország együttműködését.⁷⁸

Hasonló, vagy még rosszabb volt a restaurációs program visszhangja a kérdésben érintett többi kormánynál. Hitler egyenesen casus bellinek nyilvánította esetleges komoly felvetését, mint ahogyan más okok miatt ellenezte Mussolini is.⁷⁹ A korszak biztonsági politikáját alakító-formáló Franciaországban sokféle terv, elképzelés született, de ezek között nem játszott szerepet a restauráció lehetősége, hiszen a francia politika alapja a status quo fenntartása volt. Az angol politika, ha sok tekintetben különbözött is a franciától, így pl. a területi revízió megítélésében, a restaurációt nem támogatta.⁸⁰

A kisantant államai közül Csehszlovákia és Románia a leghatározottabban elvetett minden restaurációs elgondolást. Beneš és Titulescu, teljesen más megfontolásból, mint Hitler, de szintén casus bellinek nyilvánította felvetését, megvalósításának kísérletét. Rassay lapja, részletesen ismertette Benešnek ezzel kapcsolatos 1934-es nyilatkozatait, felháborodva kommentálta őket, s értetlenül fogadta a kemény visszautasítást, ami pedig ténylegesen aligha okozhatott meglepetést bárkinek.⁸¹ A jugoszláv álláspont annyiban különbözött a csehszlováktól és a románoktól, hogy kezdettől „nagyobb mértékben volt érdekelve a restauráció, mint az Anschluss megakadályozásában”. A restaurációt csak a horvát szeparatisták támogatták, velük viszont a magyar liberálisok nem vállaltak közösséget.⁸² Senkit sem lephetett meg, még ha a liberálisok értetlenséget mutattak is, hogy 1935-ben a kisantant sinai konferenciája a restaurációt, mint az Anschluss ellenszerét, elvetette.⁸³

⁷⁷ Kerekes i. m. 61–63., 117. (Az idézet innen való.)

⁷⁸ Az osztrák álláspontba talán az is belejátszott, hogy a Monarchia idején Ausztriában a szabadkőművesség be volt tiltva, csak illegálisan működhetett. Hitler hatalomra jutása után szorosabbá vált az Allgemeine Freimaurer Liga és az Association Maconique Internationale együttműködése. L. Nagy: Szabadkőművesség 29., 127–128. stb.

⁷⁹ Kerekes i. m. 126., 256.

⁸⁰ Ezt bizonyítja Ormos i. m., Kerekes i. m. Ádám: A kisantant, valamint Ádám Magda: Magyarország és a kisantant a harmincas években. Bp., 1968., melyekben a kérdés nyugati fogadtatása vagy egyáltalán nem, vagy csak elutasítás formájában szerepel. Így Horthy titkos iratai 138. szerkesztői megjegyzése és Kónya i. m. 108. erre hivatkozó megállapítása, amelyek forrást nem jelölnek meg, nem látszanak megalapozottnak.

⁸¹ Ormos i. m. 237–238. Ádám: A kisantant 182. Esti Kurir 1934. aug. 12. Casus belli. L. még a nov. 7-i, nov. 8-i cikkeket. Arra is rámutatott a lap, hogy a királyságot nem általában ellenzi Prága, hiszen Jugoszláviában, Romániában egyáltalán nem kifogásolja.

⁸² Kerekes i. m. 126. (az idézet innen való), 127., 325.

⁸³ Esti Kurir 1935. júl. 17. Szinaja.

Felkészülés az Anschlusra, Ausztria bekebelezésének hatása,

1935 derekától kül- és belpolitikai okok miatt fontos változás következett be Sigrayék és Rassayék mozgalmában. Átmenetileg elhárult a veszély Ausztria felől, s be kellett látni, hogy az Anschlus restaurációs programmal nem lehet megakadályozni. Ekkor már kezdték felismerni azt is, hogy semmi és senki sem fogja meggátolni azt. Itthon a Kisgazdapárt Gömbös ellenzékéhez csatlakozott, a nyilasok és nemzetiszocialisták szervezkedése napról napra erősödött, a Gömböst követő Darányi politikája nem hogy nem akadályozta ezt, de 1937-től azt a félelmet keltette, hogy amikor a náci birodalom közös határt teremt Magyarországgal, a nyilasok a Heimwehrhez hasonló ötödik hadosztályt képeznek, és egy szélsőjobb oldali hatalomátvitel lehetőségét teremtik meg.⁸⁴ Ez módosította a mozgalom tartalmát és jelszavait, s így támogatóinak köre mennyiségében, milyenségében egyaránt bővült.

1937 tavaszán ismét megszorodtak a legitimisták és liberálisok politikai vacsorái, előadásai, amelyek alkalmat adtak nézeteik újabb összegezésére. Rassay évekre visszatekintve állapította meg, hogy „a legitimizmus elsősorban nem közjogi és nem érzelmi kérdés”, hanem a Duna-medence s benne Magyarország biztonságának kérdése. Nézete szerint a térség problémáját csak két módon lehetne megoldani: konföderáció vagy restauráció útján, de mindenképpen úgy, hogy egy ilyen biztonságot ígérő keret, amely ellen tud állni a német nyomásnak, minden országot átfogjon.⁸⁵ Csakhogy nem volt remény sem egyik, sem másik változat megvalósítására. Apponyi György azt emelte ki: „Mi a nemzet egységét szolgáló mozgalmat látunk a legitimizmusban. Nemzet alatt természetesen magyar nemzeti irányzatot értek és nem olyant, amely egy külföldi nacionalizmus csatlósává szegődik. Az alkotmányos élet teljességét követeljük, tiltakozunk minden parancsuralmi törekvés ellen.”⁸⁶ Meg voltak győződve arról — s ebben igazságuk volt —, hogy a legitimizmus „egyedül képes európai kérdéssé tenni a magyar problémát”, amennyiben annak jelentkezésére a nagy- és a kisantant mindig érzékenyen reagált. Ebbe a magyar problémába nemcsak a Németország oldaláról fenyegető terjeszkedés, vagy a kisantant gyűrűjének szorítása volt beleértendő, hanem a magyar nemzeti sérelmek, a békeszerződés igazságtalanságai és azok korrigálása szintén.⁸⁷

A legitimista-liberális gyűléseknek most már nemcsak az eddig említett politikusok és párhíveik voltak a rendszeres látogatói. Részt vett ezeken — többek között — Ripka Ferenc, Budapest volt főpolgármestere, a törvényhatósági bizottság tagja; Kun Béla, korábban Károlyi Függetlenségi pártjának politikusa, s így a liberális ellenzéknek is partnere, utóbb a Kisgazdapárt képviselője.

A sajtótudósítások legmeglepőbb adata azonban az, hogy a kormányzó fia, Horthy István, szintén gyakorta jelent meg e vacsorákon és előadásokon, azokon beszé-

⁸⁴ Lackó Miklós: Nyilasok és nemzetiszocialisták 1935–1944. Bp., 1966. 80. s. köv., 107–109. A liberálisok félelme, ha túlzott volt is, nem alaptalan.

⁸⁵ Esti Kurir: 1937. máj. 30. Érdekes politikai beszédek a tegnapi legitimista vacsorán.

⁸⁶ Uo. 1937. máj. 1. Apponyi György előadása az Országos Kaszinóban.

⁸⁷ Uo. 1937. máj. 30. Érdekes politikai beszédek a tegnapi legitimista vacsorán.

deket tartott, mégpedig a királyt éltetve.⁸⁸ Kizártnak kell tartani, hogy Horthy István 1937-ben pusztán egyéni ötlettől hajtva, apja és környezete tudta nélkül szerepelt az ellenzék összejövetelén. Ha figyelembe is vesszük, hogy nézetei némileg eltértek apjától, hogy már csak koránál fogva is rugalmasabb volt több kérdésben, ilyen messzire, pusztán egyénieskedésből, nem mehetett.

Mi magyarázhatja Horthy Istvánnak mindenképpen feltűnő magatartását? Legkézenfekvőbb az, hogy 1937 nyarán került a parlament elé a kormányzói jogkör kiterjesztésére vonatkozó újabb törvényjavaslat, amely magában foglalta az utódajánlás jogát is. Nem volt titok a parlamenti vitát megelőzően sem, hogy a legitimisták és liberálisok elleneznek minden olyan megfogalmazást, amely véglegesen kizárná a királykérdés általuk kívánt rendezését. Reálisnak látszik a feltételezés, hogy Horthy István részvétele az ellenzéki-legitimista gyűléseken és a királyt éltető beszédei a legfelső körök nyilasellenességét is kifejezésre juttatták, elsősorban és legfőképpen azonban azt kívánták demonstrálni, hogy a kormányzó sem kívánja elzárni egy majdani rendezés útját. Gesztus volt tehát az ellenzéknek azzal a céllal, hogy a törvényjavaslat várható vitását, ellenzését leszerelje.

A körülmények Horthynak kedveztek. Az adott légkörben maga az ellenzék sem kívánta túlságosan kiélezni az ellentéteket, hogy ezzel a nyilasok malmára hajtsa a vizet, annál kevésbé, mert eléggé általános volt a félelem, hogy az 1937-ben 69 éves kormányzó netáni halála esetén az utódlásba elsősorban Berlin szólna bele. A náci befolyástól, a nyilasoktól való félelem ez esetben is fékezte az ellenzékét. Mivel minden változás a jobbracsúszás veszélyével fenyegetett, ismét egyszer a *non movere* elve, sőt, az adott állapot stabilizálása tűnt számukra célszerű politikai megoldásnak.

Mindez nem jelentette, hogy teljesen feladták álláspontjukat, s lemondtak annak kifejezésre juttatásáról. A kormányzói jogkör kiterjesztésére benyújtott javaslat első megfogalmazását Rassay nem fogadta el, mert az, nézete szerint, Horthy számára visszavonhatatlan és nem provizórikus jogokat kívánt adni. Az ő s így a liberálisok álláspontja is közrejátszott a javaslat átdolgozásában. A második, immár módosított törvény-szövegét – noha azt még mindig nem tekintette ideális közjogi megoldásnak – már Rassay is megszavazta. Álláspontját azzal magyarázta, hogy a javaslat „a jelen államfő iránti tiszteletet” és „a nemzetet jellemző királyhűséget” (?!) összeegyeztette, mivel a jogkiterjesztésben az átmenetiség kapott nagyobb hangsúlyt. Valójában azonban azért szavazott végül is „igen”-nel, mert „minél bizonytalanabb időkben élünk és minél bizonytalanabb a jövő, annál inkább kötelességünk gondoskodni arról, hogy alkotmány-jogi törvényeink a nemzeti szuverenitást és a nemzeti akaratot megvédjék és biztossítsák”.⁸⁹

Ilyen körülmények között került sor 1937. október 10-én az ellenzék nagyszabású politikai tüntetésére, a *második körmendi gyűlésre*. Az Anschluss árnyékában és az 1937: XIX. tc. elfogadása után már nem az osztrák függetlenség megvédése, hanem belpolitikai program adta meg a gyűlés tartalmát, amely a nyilasok, nemzeti-

⁸⁸ L. a 85. és 86. jegyzetet a résztvevőkre, Horthy István szereplésére.

⁸⁹ OL K. 510. 13. köt. 267. A parlament közjogi bizottságának 1937. jún. 30-i ülése. (Az idézet innen való.) Esti Kurír 1937. júl. 1. A kormányzói javaslat vitája. 1920 elején Rassay, mint a KNEP tagja és igazságügyi államtitkár, jelentős munkát végzett a kormányzói intézményre vonatkozó első törvények megfogalmazásában.

szocialisták és Darányi ellen irányult. Ez volt az értelme annak, hogy a vezető politikusok, köztük Rassay, „a rend, az alkotmány és a királyság mellett” tettek hitet. A különböző ellenzéki pártok ekkor már komoly formában foglalkoztak Darányi lemondatásának módjával, mert a miniszterelnök politikája egyre tágabb teret adott a nyilasoknak, s külpolitikájával mind közelebb került Berlinhez.⁹⁰

E tényezők miatt világosabb és érthetőbb lett a liberálisok és legitimisták évek óta hirdetett, 1937-ben ténylegesen csak megismételt alternatívája: legitimizmus, királyság vagy jobboldali diktatúra. Erre most már érzékenyebben reagált a politikai közvélemény s az ellenzék széles táborra, mint a szegedi zászlóbontásra, vagy az első körmendi gyűlésre.

Igy azután 1937-ben Körmenten megjelent az Egyesült Keresztény Párt, s ami sokkal fontosabb volt, a Kisgazdapárt vezérkara is. Valamennyi pártvezér felszólalt. Eckhardt azt hangsúlyozta, hogy pártja mindig az alkotmányosság híve volt, hogy a legitimizmust, a restaurációs törekvéseket éppen a szélsőjobboldal szereplése erősítette és népszerűsítette a közvéleményben.⁹¹ Az MSZDP nem képviseltette magát Körmenten, az ellenzék megnyilatkozását azonban igen jelentősnek tartotta. A Népszava kiküldött tudósítói részletes riportokban ismertették a történeteket, s a párt vezetői többször foglalkoztak az ott felvetett problémákkal. Peyer Károly egy pártértekezleten kifejtette: „ha a szociáldemokratáknak választaniuk kell a diktatúra és az alkotmányos szabadság között, habozás nélkül az utóbbit fogják választani, bármilyen nevet viseljen is az államforma, amely azt biztosítja.” Éppen ezért a szociáldemokrata vezetők készek voltak együttműködni a polgári ellenzékkel a szélsőjobboldal ellen.⁹² A Kommunisták Magyarországi Pártja is elismerte annak az ellenzéki programnak és összefogásnak a fontosságát, amit a második körmendi gyűlés képviselt, egyidejűleg azonban hangsúlyozta, hogy a munkásmozgalom nem játszhat alárendelt szerepet a nyilasok elleni összefogásban sem.⁹³

A mozgalom tehát, amelyet 1933-ban Rassayék és Sigrayék a restauráció, a legitimizmus jelszával, akkor a hangsúlyt az Anschluss megakadályozására helyezve, megindítottak, rövid ellankadás után a hazai szélsőjobboldal megfékezését, felszámolását állítva az előtérbe, megérlelte gyümölcsét. Az 1937-es körmendi gyűlés és visszhangja olyan ellenzéki egyetértést teremtett és fejezett ki a szélsőjobboldal ellen, amely a nem

⁹⁰ Már jóval a körmendi gyűlés előtt általános támadást indítottak Darányi ellen. (Újság 1937. júl. 9. *Zsolt Béla*: Virrad. Szept. 21. A politika vasárnapja. Szept. 28. Rassay színvallásra szólította fel a miniszterelnököt és a pártokat.) Óriási felháborodást és megdöbbenést váltott ki, hogy Mecsúr András és hívei részt vettek a nácik nürnbergi pártnapján. (Uo. 1937. aug. 18. A pártnapon). A szélsőjobboldal helyzetére *Lackó* i. m. 75. s. köv.

⁹¹ *Esti Kurir* 1937. okt. 12. Az ellenzék hatalmas felvonulása Körmenten. Újság 1937. okt. 12. Hitvallást tettek az ellenzék vezérei a rend, az alkotmány és a királyság mellett. – Eckhardt beszédében beszámolt Ottóval történt találkozásáról is. A tudósítások szerint jelen volt Körmenten Zichy János, az Egyesült Keresztény Párt elnöke, Berg Miksa, Makray Lajos, Sulyok Dezső. Feltűnő, hogy Vázsonyi Jánoséka neve nem szerepel. Ők 1933–34-hez mérten meglehetősen visszavonultak a mozgalmatól. A gyűlés kisantant visszhangja továbbra is ellenséges: *Esti Kurir* 1937. okt. 17. Külföldi hangok.

⁹² Az idézet helye: Magyarország története. 8. köt. 919. Az SZDP álláspontját, a körmendi gyűlés helyét a párt politikájában részletesen mutatja be *Pintér* i. m. 137–139.

⁹³ *Pintér* i. m. 138.

lényegtelen különbségek ellenére összekötötte a különböző ellenzéki polgári pártokat és a munkásmozgalmat. Ennek jelentőségét nem szabad lebecsülni, ha tudjuk, hogy az antifasiszta népfront gondolatának és gyakorlatának hazai meghonosodása milyen nehezen haladt előre, s még akkor sem, ha nem feledjük, hogy ebből az egyetértésből nem nőtt ki az ellenzék szervezeti egysége és további, összehangolt tevékenysége. Az egyetértés létrejöttében nagy szerepe volt annak, hogy Rassayék a legitimizmus jelszavának demokratikus belpolitikai tartalmát mindig nyomatékosan s a legitimistáknál erősebben hangsúlyozták, diktatúraellenességüket egy liberális gondolatrendszeren belül fejtették ki, és soha nem inogtak meg a nyilasok, a náciizmus elleni harcukban.

Az a közvélemény – s ebben az esetben e kifejezés valóban megállja a helyét –, mely Körmenden megnyilatkozott, az uralkodó, kormányzati körök döntéseire, magatartására sem maradhatott hatástalan, és így Darányi menesztésének fontos tényezője lett.

A körmendi gyűléssel egyidejűleg ismét az 1933–1934-eshez hasonló részletességgel, de jóval nagyobb aggodalommal követték a liberálisok az ausztriai és az Ausztriával kapcsolatos nemzetközi fejleményeket. Ha legtöbbször feltételes módon fogalmaztak is, valójában nem volt kétségük afelől, hogy Ausztria elveszett, s ez a sors vár hamarosan Csehszlovákiára is. Supka Géza egy Jászinak írt levelében ennek így adott hangot: „nincs kizárva, hogy Anglia és Franciaország pár évre békét vásárolnak, Ausztria után Csehországot is odadobva Hitlernek s finanszírozva a másik urat”, vagyis Mussolinin.⁹⁴ Schuschnigg 1938 februári berlini látogatása után mondott „megrendítő beszédé”-ből azt hallották ki, hogy a független Ausztria napjai meg vannak számlálva. Pedig „Európának békéjét, civilizációját veszélyeztetné az önálló Ausztria elsüllyedése, a magyarságot azonban pusztá emberi és nemzeti létében támadná meg”.⁹⁵

Apponyi György a liberálisok régebbi nézetét most érzelmi töltéssel fogalmazta újra: „Európa nemtörődése a legelső sorban felelős azért, hogy a dolgok idáig fejlődhettek! ... Angliától és Franciaországtól szép szílamokon kívül vajmi kevés támaszt kapott” Ausztria.⁹⁶

Ausztria bekebelezésére felkészültek a magyar és osztrák szabadkőművesek. Az 1934-es említett megtorpanást követően a magyar szabadkőművesek bécsi tevékenysége olyan élénk volt, hogy a Labor nevű osztrák nagypáholy mellett önálló magyar páholyt alapíthattak (In labore virtus). A Grossloge von Wien székházában 1936-ban magyar szabadkőműves múzeum nyílt. A magyarországi szabadkőművesek, sok liberális közéleti férfiú, radikális értelmiségi rendszeresen jártak ki Bécsbe. 1936 szeptemberében még megtarthatták az osztrák fővárosban szokásos évi nagyszabású összejövetelüket.⁹⁷ Ennek ellenére reálisan számoltak azzal, hogy ez a kedvező helyzet csak átmeneti. Már 1936-ban keresték azt az országot, azt a várost, ahová a Duna-medencei központ szerepét is betöltő bécsi szabadkőművesség az ország német megszállását megelőzően áttelepülhetne. Ennek során az is felmerült, hogy talán elérhető a magyar páholyok legalitásának visszaállítása, s az új központ Budapest lehetne, mint ahogyan a dualizmus fél évszázada alatt volt is. A liberális ellenzék általában, Rupert Rezső, Nagy Vince (vagyis

⁹⁴ Jaszi Papers. Supka levele Jászinak 1937. dec. 29-én.

⁹⁵ Esti Kurir 1938. febr. 26. Schuschnigg beszéde.

⁹⁶ Uo. 1938. febr. 22. Apponyi György: A történelmi esemény.

⁹⁷ L. Nagy: Szabadkőművesség 117–120., 123.

a függetlenségi októbristák) különösen szorgalmazták ezt. Friedrich István, aki 1919-es miniszterelnöksége idején s az után sem szakított a szabadkőművességgel, 1936-ban puhatólózott a kormánynál is, eredménytelenül. Végül 1936 végén a szabadkőművesek nemzetközi szervezetei Prága mellett döntöttek, ami nem vallott nagyobb előrelátásra.⁹⁸

Az Anschlusst megelőző hónapokban „elaltatták” a bécsi magyar páholyt, vagyis felfüggesztették tevékenységét. 1938 januárjában Bécsben a magyar és osztrák szabadkőművesek megállapodtak a szükséges további óvintézkedésekben. A névsorok és egyéb iratok begyűjtése, részbeni megsemmisítése, illetve nagyobb részének külföldre juttatása nemcsak Ausztriában, de Magyarországon is megtörtént. Minden igyekezet ellenér. Bécsben, majd hamarosan Pozsonyban, ahová az iratok egy része került, jelentős, a liberális ellenzékét és a szabadkőműveseket kompromittáló irat került a náci kezébe.⁹⁹

1938. március 12-én és 13-án a náci hadsereg megszállta Ausztriát. A pesti liberális lapok óriási terjedelemben tudósítottak erről, a hazai közvéleménynek szánva emelték ki a náccal szembeni ellenállás szörványos eseményeit, drámaian tudósítottak a Nyugat–Dunántúlra érkező osztrák menekültekről,¹⁰⁰ miközben a korabeli filmhíradók azt örökítették meg, hogy Bécs lakosai virággal, örömmel üdvözlik a bevonuló náci katonákat. Március 15-én az Újság Sigray drámai cikkét közölte arról, hogy „Németország itt áll Hegyeshalomnál!”, de – tette hozzá – „nem leszünk soha Németország szolgálai.”

A hírzárlat és cenzúra megállította az események közvetlen és nyílt kommentálását. Ekkor a liberális lapok 1848. március 15-ére emlékezve a sajtószabadságról cikkeztek, s arról írtak, hogy „A közönség a hallgatásból, a tartózkodásból is tud olvasni.” Történelmi fejtegetésbe bocsátkoztak arról, hogy függetlenségéért Magyarországnak mindig napról napra meg kellett küzdenie. Hivatkoztak a török hódoltság idejére, amikor nemcsak a török, de a német ellen is harcolni kellett. Jellemző módon nem az osztrák, vagy Habsburg megnevezést használták, hanem mindig a németet, ami a mondanivaló aktualitását növelte. E gondolatkörön belül figyelmeztettek arra, hogy a függetlenséget nemcsak külső, hanem belső erők is fenyegethetik s fenyegetik is, mint azt „az osztrák állam tragikus sorsa” szintén példázza.¹⁰¹

Ekkor tűnik fel a liberálisok szótárában a Szent István-i gondolat, a Szent István-i birodalom kifejezés, amelyet sajátos tartalommal töltenek meg. Ennek lényege, hogy egyrészt az államalapítótól eredeztetik mindazon alkotmányos intézményeket, amelyeket a náci és nyilasok fenyegetnek, s amelyeket ők védelmeznek, másrészt, hogy a Szent István-i gondolattal – mint kimutatják – „a faji elzárkózás és a faji imperializmus gondolata egyaránt összeegyeztethetetlen”.¹⁰² A liberális ellenzék 1938 tavaszán sokkal

⁹⁸ 1935–1936-tól a Beneš vezette csehszlovák nagypáholy jóval több érdeklődést mutatott a magyar szabadkőművesség iránt, mint korábban bármikor. *L. Nagy: Szabadkőművesség* 126–128.

⁹⁹ *L. Nagy: Szabadkőművesség* 126–128.

¹⁰⁰ *L. az Esti Kurir* 1938. márc. 11., 12., 13-i számain. Utóbbiban hétoldalas tudósítást közöltek.

¹⁰¹ Az idézetek sorrendje: *Uo.* 1938. márc. 17. Az újságíró lelkiismerete. Márc. 25. Függetlenség.

¹⁰² *Uo.* 1938. márc. 18. A magyar álláspont. – A Szent István-i gondolat liberális értelmezése szélesebb és összetettebb annál, mint amennyire itt utalhattam.

inkább meg volt győződve arról, hogy Ausztria bekebelezése után Hitler birodalma Magyarországot is elnyeli, mint ahogyan arról 1933–1934-ben vélekedett. A Szent István-i gondolat jegyében követelték „minden népi és nemzeti aspirációnk” védelmét s azt, hogy ennek érdekében „a tisztességes emberek” egy táborba tömörüljenek. Ez a tábor magában foglalná azokat, akik akár politikai, akár nemzeti okokból állnak szemben a nációkkal. Rassayék azt is elfogadták volna, ha e tömörülés kezdetben nem liberális jellegű, feltéve, hogy képes elhárítani a hazai szélsőjobb boldognak az osztrákéhoz hasonló puccskísérletét, amit Ausztria lerochanása után nagyon valószínűnek tartottak.¹⁰³ Szent-Györgyi Albert maga is így vélekedett. Helyeselte és szükségesnek tartotta a náciellenes erők összefogását, s erről hosszú, komoly nyilatkozatot adott az Esti Kurirnak.¹⁰⁴

A pánikhangulatot érthetően növelte, de az uralkodó köröket is megdöbbenetette, hogy a nyilasok lovasberényi adója megzavarta a Rádió I. műsorát. Ilyen vagy hasonló esetre nem volt példa a rendszer és a magyar rádió történetében, s azt mutatta, a nyilasok szervezetileg, technikailag jobban felkészültek, mint azt feltételezték róluk. Rassay, aki a parlamentben nagy beszédben mutatott rá mindazon súlyos veszélyekre, amelyek az Anschluszból Magyarországra s a belpolitikai viszonyokra származnak, a nyilasok akciója után végképp félretett minden kényszerű „külpolitikai megfontolást”, vagyis Németország érzékenységének hivatalból elrendelt kímélését, és nagy cikkben, hevesen támadta Darányit: „Ilyen politikai káosz még nem volt Magyarországon, mint amilyenbe a nemzetet ez a kétértelmű, felemás rendszer juttatta!”¹⁰⁵ Rassayhoz hasonlóan írtak és nyilatkoztak az ellenzék más vezető politikusai is. Április 3-án, mint ismeretes, Horthy rádióbeszédben igyekezett megnyugtatóni a felbolydult kedélyeket. A Magyar Nap c. lap épp ezen a napon közölt cikkének csupán abban volt igaza, hogy valóban létezett pánikhangulat, de az ellenzék nem bénította meg.¹⁰⁶

A közös magyar-német határ létrejötte más megvilágításba helyezte a nyilasok tevékenységét, az új helyzetben a kormányzati körök is némileg visszafogták németbarát politikájukat. Csécsy Imre ezért úgy gondolta, „ha további külpolitikai bonyodalmak nem lesznek, a magyar belpolitikára nézve az osztrák eseményeknek inkább kedvező hatása lehet.” Akárcsak általában az ellenzék, ő is bizonyosra vette Darányi távozását, de túlbecsülve a várható fejleményeket, koncentrációs kormány kinevezését is lehetségesnek tartotta „esetleg Bethlen vezetésével”.¹⁰⁷

Az elmondottak – úgy vélem – nem csupán a liberális ellenzék politikai tevékenysége miatt érdemelnek figyelmet, noha nem közömbös az az agilitás, amellyel ezekben az években is felléptek. Lényegesebbnek tűnik azonban az, ami a korszak politikai gondol-

¹⁰³ Uo. 1938. febr. 17. Komoly órák. Újság 1938. márc. 18. Minden tisztességes embert egy táborba!

¹⁰⁴ Esti Kurir 1938. ápr. 8. Szent-Györgyi a gyűlölködés és uszítás ellen.

¹⁰⁵ Esti Kurir 1938. márc. 29. *Rassay Kásoly*: Tizenkettedik óra. Parlamenti beszédét az Újság is első oldalon ismertette. A liberális lapok napokig foglalkoztak a nyilas rádióadó ügyével.

¹⁰⁶ Horthy titkos iratai. 170–176. A Magyar Nap 1938. ápr. 3. A halál elől az öngyilkosságba c. cikkében azt írta: „Ausztria leigázása után voltak sokan Budapesten, akiken pánikhangulat lett úrrá. Különösen liberális és zsidó körökben volt nagy a fejtelenség: Hitler itt áll az ország határán, mi lesz velünk? Ez a pánikhangulat aztán úgy vezetődött le, hogy a pesti burzsoázia ijedten, összehúyva és fogvacogva helyeselt Darányinak és Kányának.” A valóságban teljes energiáival támogatták a Darányi eltávolításáért indított akciót.

¹⁰⁷ Jaszi Papers. Csécsy Imre Jászinak 1938. márc. 15.

kodásával, fogalomrendszerének és annak változásaival, tartalmi módosulásaival függ össze. Az az eszmerendszer, amelyet a liberálisok képviseltek ugyan kevésbé tudta befolyásolni a közgondolkodás tömegeket megragadó, jellemző fő irányát, de része volt a politikai gondolkodás egészének, és nem maradt hatástalan. Az, ahogyan a liberálisok a restauráció és a legitimizmus régi jelszavait időszerű új tartalommal töltötték meg, egyszerre mutatja politikai fogalmak lényeges jelentésváltozását s ezzel összefüggésben vonzerejük növekedését. Nem tanulság nélküli az sem, ahogyan a politikai közvélemény elfogadja „egyezményes jelként” az így megváltozott fogalmat, s válik az a jobboldali diktatúra ellentétpárjává. Azok a változások, amelyek a liberális ellenzék gondolatrendszerében a harmincas évek derekára bekövetkeztek (a nagyhatalmak és a kisantant megítélése, az ország, a magyarság „magára hagyatottsága” stb.) önmagukban is jellemző kortünetek, de motiválják — összetettebb elemekkel — a magyar társadalom értékítéletét, a közgondolkodás állapotát a kritikus 1938–1939-es események idejére.

Жужа Л. Надь: Аншлюс и венгерская либеральная оппозиция

После того, как Гитлер пришел к власти либеральные партии с обостренным вниманием относились к Австрии, потому что по им рассуждениям экспансивные стремления нацистов будут грозить прежде всего Австрии и Венгрии. Они искали союзников во имя защиты венгерской национальной независимости и борьбы против нацизма, искали оплота препятствовать Германии в аннексии Австрии. В этом процессе изменились их взгляды по вопросам Франции, малой антанты и всей системы мира. Они были убеждены в том, что безопасность маленьких государств Дунайского бассейна может быть обеспечена только при совместном выступлении и соединении этих государств. По рассуждениям либералов самым подходящим планом явились конфедеративные взгляды Оскара Яси; хотя они явились неосуществимыми, а в то же время Австрия и Венгрия пропускались из разных планов европейской безопасности. Таким образом достигли наконец легитимистической, реставрационной программы, сущностью которой явилось представление о новом соединении Австрии с Венгрией, путем которого был бы создан такой экономический и политический фактор который был бы способен сопротивляться завоевательным намерениям нацистской Германии и который был бы в силах сохранить свой внутренний конституционный порядок.

Статья анализирует образование и положение легитимизма внутри левой буржуазии, далее показывает отдельные периоды и характерные черты движения.

В 1933—1935 годах главным стремлением либералов и легитимистов заключилось в отвращении аншлюса и в сохранении независимости Австрии. Это движение было направлено против правительства Гембеша и крайне-правых и всех видов диктатуры. Автор статьи описывает либеральное мышление, по которому королевство, как институт — по примерам Англии и Северной-Европы — стало синонимным понятием демократии. Понятия легитимизма, реставрации в то же время стали лозунгами либеральных представлений, расходных от официальных мнений, но своеобразно выражая стремления к территориальной ревизии.

В 1935—36 годах по разным причинам упало движение, а в 1937 году оно снова усилилось, когда стало иметь целью подавлять впервые очередь венгерских нацистов и национально-социалистические движения и препятствовать возможной крайнеправой попытке путча. На этом этапе движения значительно расширился круг его сторонников.

Автор показывает и отечественные и иностранные отклики движения, формирование его общественного базиса но и подготовку либеральной оппозиции и ее реакцию на аншлюс. Статья освещает не только малоизвестные факты событий, но и на измененные значения политических лозунгов и на изменение их роли и влияние обращает наше внимание.

Zs. L. Nagy: The Anschluss and the Hungarian Liberal Opposition

After Hitler's seizing power the liberal parties followed the Anschluss problem with graduate interest because it seemed to them that Nazis' expansive endeavours threatened first of all Austria and Hungary. They looked for allies and support under the aegis of the defence of the Hungarian independence and of the struggle against Nazism in order to prevent the occupation of Austria. In this course they modified their previous views concerning France, the little Entente, and the peace system as a whole. According to their conviction the security of the small states in the Danube valley could be guaranteed by their collaboration and common actions. The liberals found the most suitable for this purpose the confederation plan, although unrealizable, while Austria and Hungary were omitted from the different European security plans. This is their way to the legitimist, restauration programme. The main task of it was to create an economic and political power by a new type of unification of Austria and Hungary which was able to resist against the occupational endeavours of Nazi Germany and could save internal constitutional order.

The study analyzes the formation and the position of the liberal ideas within the political left and demonstrates its phases and characteristic features.

The main effort of the liberals and the legitimists was the prevention of the Anschluss and the defence of Austria's independence. The movement tended against Gömbös administration, the right-wing and all kind of dictatorship. The study outlines the liberal way of thinking, in which – following the English and North-European pattern – monarchy became the synonym of democracy. The slogan of legitimism and restauration was, however, the means to represent a specially interpreted concept of territorial revision that diverged from the official view.

The movement descended in 1935–36 by a numerous reasons and reinforced in 1937 when it aimed first of all the suppression of the Hungarian Arrow-Cross, national socialist movements and the prevention of a possible extreme right putch. In this phase the circle of its supporters enlarged.

The author shows the internal and the foreign reactions of the movement, the development of its social basis, the preparation and the reaction of the liberal opposition to the Anschluss. She calls the attention not only to the line of events, which was also hardly known, but the changes in meaning of the political slogans and by this way the alternation of their role and circle of influence.

Tudományos vita Otto Bauer születésének századik évfordulója alkalmából

Az MTA Történettudományi Intézetének Újkori és Legújabbkori Történeti Osztálya tudományos vitát rendezett Otto Bauer születésének századik évfordulója alkalmából, 1982. január 15-én. A vitán *Hanák Péter* osztályvezető, valamint *Jemnitz János* és *Hajdú Tibor* tudományos főmunkatársak elnököltek.

Mucsi Ferenc, az MTA Történettudományi Intézete igazgatóhelyettesének megnyitója után *Niederhauser Emil*: Otto Bauer és a történelem nélküli nemzetek című előadásában a II. Internacionáléban, Marx és Engels nézeteire épült nemzetfelfogást ismertette megállapította: a nemzet–kapitalizmus–nemzetállam marxista koncepció alapján a Habsburg-birodalomban nem volt könnyű a nemzeti problémát megmérni és a megoldást felmutatni. Engels egyértelmű megállapítását – hogy ti. a Habsburgok birodalmára szükség van a cári Oroszország hatalmi törekvéseivel szemben – sem hagyhatták figyelmen kívül az osztrák szociáldemokraták. Otto Bauer, aki német–cseh környezetben látott napvilágot, ifjúkori eszmélkedése pedig a német–olasz ellentétek állandóságához kötődött Dél-Tirolban, a személyes élményt is magával hordozva formálta nemzeti programját.

A baueri elmélet egyik sarkalatos pontja a történelem nélküli nemzetek kategóriája. A történelem nélküli nemzetek a birodalomban – Bauer szerint – az ukránok, szlovének, románok, szerbek és a szlovákok, a történelmi nemzetek a németek, magyarok, csehek, lengyelek, horvátok, olaszok. Társadalmi szempontból vizsgálva az ún. történelmi nemzeteknek a feudális korban volt saját uralkodó osztályuk, a birtokos arisztokrácia és a nemesség. Politikai oldalról vizsgálva, tény, hogy voltak bizonyos politikai intézményeik, rendi szervezeteik, amelyek révén a birodalom egészének a politikájába is beleszólhattak. Az ún. történelem nélküli nemzetek mindezzel nem rendelkeztek. Noha a kapitalizmus korszakában ezek az alapvető különbségek a történelmi és történelem nélküli nemzetek között már elmúlóban voltak, Bauer azonban – aki 1907-ben megjelent könyvében (*Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*) elemzését a kései középporral kezdi – világosan látta: a Habsburg-birodalmon belül még a dualizmus korszakában is, a történelmi nemzetek jelentősebb szerepet játszottak, mint az ún. történelem nélküliek. A politikai felszínen még mindig inkább ők csinálták a történelmet, a döntéseknél jobban tudták saját érdekeiket érvényesíteni. A gazdasági és társadalmi változások azonban már e kettősség megszűnésének irányába hatottak.

Otto Bauer, a politikus, elsősorban a gazdasági, társadalmi változások eredményeként létrejött politikai mozgást figyelte. Elemzése ezért, kétségtelen eredményei ellenére, már a maga korában is vitát váltott ki. A „történelem nélküli” jelzőt Bauer nem megalázóznak tartotta, a hátrányos helyzet megnevezését célozta, az irántuk erzett szolidaritást is kifejezte. De már a századfordulón, és különösen ma, a „történelem nélküli” jelző dehonesztálónak tűnik.

Kövágó László A kulturális nemzeti autonómia sorsfordulatai címmel folytatta Otto Bauer politikai eszméinek elemzését. A kulturális nemzeti autonómia az ausztromarxizmus – és Otto Bauer – egyik alaptétele. Az 1899-es brünni kongresszuson elfogadott határozat Ausztriát úgy akarta demokratikus, nemzetiségi, szövetségi állammá változtatni, hogy a történelmi koronatarományok helyébe nemzetiségi határokkal elválasztott önkormányzati területek kerüljenek. Ahol ez a lakosság vegyes nemzetiségi összetétele miatt megvalósíthatatlan – és ez Bauer és Renner javaslata – ott korrektívumként a területen kívüli, perszonális elvet kellett volna alkalmazni, amelyet a nemzeti kataszterek felállításával véltek megvalósítani.

1905-ben Morvaországban és Bukovinában, majd az annexió után Bosznia-Hercegovinában vezették be a nemzeti katasztert és az ennek megfelelő választási rendszert. Otto Bauer bizonyos meglepéssel írhatta 1907-ben, hogy „1899-ben a nemzeti kataszter utópia volt – 1905-ben törvény lett Morvaországban”. De már ugyanebben az évben, a *Der Kampf*ban megjelent tanulmányában azt írja, hogy a perszonális autonómia elve nem tartható fenn, mert nem teljesült az ausztromarxisták várakozása: a nemzeti vitákat nem sikerült a társadalmi-politikai harcok mellékvágányára terelni.

A kulturális nemzeti autonómia eszméjét Ausztria Szociáldemokrata Pártjában jórészt nemzeti-szociáldemokraták szorgalmazták. Már Lenin felhívta a figyelmet arra, hogy az 1899-es brünni kongresszuson a délszláv (szlovén) szociáldemokraták terjesztettek elő olyan programot, amely szerint „minden Ausztriában élő nép, függetlenül az általa lakott területtől, olyan autonóm csoportnak tekintendő, amely teljesen önállóan intézi összes nemzeti (nyelvi és kulturális) ügyeit”. A Monarchia felbomlása után azonban a nemzeti mozgalmak a területi elv alapján igyekeztek újjárendezni a nemzetiségi problémákat. A Párizs környéki békeszerződések is ezt fogadták el, bár a kisebbségek javára bizonyos garanciákat foglaltak a szerződésekbe. Ebben, minden jel szerint, az ausztromarxizmus hatása is érvényesült.

De hatása kimutatható a Monarchia területén kívül is. Bár a bolsevikok, elsősorban Lenin, gyakran bíralták a kulturális nemzeti autonómia elvét, a programot 1912-ben elfogadták a kevert lakosságú Kaukázus mensevikjei. A rövid életű központi ukrán rada 1918. április 2-i statútuma a perszonális-nemzeti autonómiáról is ausztromarxista hatást tükröz. Az oroszországi zsidó polgári pártok, valamint a Bund is elfogadta és széles körben népszerűsítette az osztrák marxisták álláspontját. A Magyarországi Tanácsköztársaságban is éles harc folyt a területi és a nemzeti (perszonális) szervezési elv hívei között, az utóbbi álláspont képviselői elsősorban a nemzetiségek, pontosabban a németek közül kerültek ki.

A két világháború között Lettországhban és Észtországhban vezették be a kulturális-nemzeti autonómiát, a perszonális elv alapján. Lettországhban a nemzetiségek iskolaügyére terjedt ki. Észtországhban az 1925. február 5-én kiadott törvény értelmében lajstromban, kataszterben fektették fel, hogy ki tartozik egy-egy nemzetiségi testületbe. A testületek hatáskörébe tartoztak az iskolaszervezési, igazgatási és felügyeleti kérdések, könyvtárügy, múzeumügy, színház, film, nemzetiségi nyelvű előadások, hagyományok ápolása stb. Az önkormányzati testületek kötelező erejű rendeleteket adhattak ki, adót vehettek ki, nemzetiségi hivatalnokokat és tanárokat neveztek ki.

A lett- és észtországi perszonális autonómiák az 1925-től kezdve rendszeresen megtartott európai kisebbségi kongresszusok révén nemzetközi jelentőségre tettek szert. Az ausztromarxizmussal rokonszenvező kisebbségek képviselőinek hatására a kulturális autonómia felkerült a nemzetiségi követelések listájára. A kormányok azonban ezeket az elveket a saját céljaik érdekében manipulálták. A győztesek a kisebbségi garanciák kijátszására törekedtek, a vesztesékek pedig revíziós céljaik megvalósítására igyekeztek felhasználni a kisebbség védelmét. Ennek következménye, hogy a 2. világháború utáni békeszerződések és az ENSZ a nemzetiségi kérdést egyértelműen az érintett országok hatáskörébe utalták. Így tűnt el az ausztromarxisták területen kívüli kulturális autonómia eszméjének hatása a nemzetközi nemzetiségpolitikából.

Jemnitz János: Bauer, a II. Internacionálé, a háború és az 1917-es orosz forradalom (1910–1917) című referátumában hangsúlyozta: Otto Bauer, aki 1907-ben robbant be az osztrák munkásmozgalmába, 1910 után a II. Internacionálé fórumain a nemzetközi mozgalom egyik legismertebb alakja lett. A II. Internacionálét elsősorban foglalkoztató kérdések ekkor a háború, a militarizmus, a gyarmatosítás; a demokratizálás lehetőségei és az államapparátus megítélése; a drágaság és a szakszervezeteknek az életszínvonal megőrzéséért folytatott harca. Ez a nem teljes leltár felöleli azokat a problémákat, melyekkel a háború kitörése előtt Bauer foglalkozott.

A politikusként a választogató igen alaposan ismerő és a változásokra igen gyorsan reagáló Bauer élete végéig ragaszkodott 1908-ban kifejtett álláspontjához: a lassú, organikus fejlődést, a reformot tartotta optimális lehetőségnek, de ha ezt az utat a hatalom végérvényesen eltorlaszolja, akkor és csak akkor választhatja a progresszió a végső eszközt, a forradalmat. A háborús veszély jelentkezésekor, 1911-ben így fogalmazott: ha a béke kora véget ért, ez egyúttal azt is jelenti, hogy véget ért az a korszak is, amikor kizártnak tekinthették a forradalmakat, mert a forradalmak gyakran a háborúkból születnek meg. Ez az alapvető tétel határozta meg a különböző kérdésekben kialakított álláspontját.

A militarizálódással együtt járó drágulási hullámra hamar felfigyelt a Der Kampf szerkesztője. Cikkeiben, előadásában gyakran foglalkozott e jelenséggel, s a szakszervezetek ezzel kapcsolatos feladataival.

A Szocializmus hasábjain jelent meg „A drágaság és a munkabér” című tanulmánya 1910-ben. Ebben cáfolja a tőkések és agráriusok állítását, miszerint a munkabérek növekedése idézte volna elő a drágaságot: „... a bérek emelkedése és az árak emelkedése rendszerint ugyanabban az időben történik ... gyerekeszerű emberek ilyenkor azt gondolják, hogy a munkabérek emelkedése idézi elő a drágaságot. Valóságban azonban nem a munkabér okozza a drágulást, hanem mindkettőnek közös oka a kedvező konjunktúra”. Elveti a lassalleánus, bakunyini tételt – de R. Luxemburg közvetlen forradalmi akciót sürgető nézetét is –, s hangsúlyozza, hogy a szakszervezeteknek küzdeni kell a magasabb munkabérért, mert a monopóliumokban szervezett tőkét csak a megfelelő erővel, szervezettséggel rendelkező munkásmozgalom kényszerítheti az értéktöbblet újraelosztására. S az osztályharc e formájának megvívása a szakszervezetek kikerülhetetlen feladata. (A drágaság kérdésének előadója éppen Bauer lett volna az 1914-es, elmaradt bécsi kongresszuson.)

Ez az osztályharc szorosan összefonódik a háború elleni küzdelemmel és a demokrácia kiszélesítésével. Bauer az imperializmusról szóló tanulmányaiban az elsők között hívta fel a figyelmet a háborús veszélyre. Támadta azt az illúziót, hogy senki se vállalná a háború kockázatát, mert a háború költségei kiszámíthatatlanok. Az osztrák párt 1912. novemberi kongresszusán a háborús veszéllyel kapcsolatban a sajtó felelősségéről beszélt. Arról ti. hogy a sajtó elhallgatja a háborúellenes tömegmozgalmakat, a szociáldemokrata pártok háborúellenes határozatait. Bauer igen aktívan részt vett a háborúellenes mozgalomban, pl. az 1911 novemberében Budapesten megtartott tiltakozó tömeggyűlés egyik szónoka. Ezeket igen fontosnak tekintette, mert a tömegek tájékoztatásának ezt a formáját a kormányokra gyakorolt nyomás döntő eszközének tekintette. Különösen 1911 és 1913 között tett sokat azért, hogy minél nagyobb tömegdemonstrációkat szervezzenek az európai háború elhárítására. A Balkán háborúk már megjósolták a vészt, és Bauer a reformista illúziókkal szemben a háború elhárításának forradalmi eszközeitől sem határolta el magát.

Gábor Sándorné Otto Bauer és a Magyarországi Tanácsköztársaság összefüggésében vizsgálta a baueri életmű 1918 utáni szakaszát. Bauer a szocialista eszmék meggyőződéses híve volt, de centrizmusa és ebből következő politikája 1918–1919-ben kárt okozott a proletariátus osztályharcának: a teoretikus Bauer visszariadt a cselekvéstől. A szocializmus végső győzelmét hirdetve a munkásságot állandó harci készenlétben tartotta, ugyanakkor tudományos vizsgálat alapján meggyőzte őket arról, hogy Ausztria súlyos gazdasági helyzete, a belső és külső bajok, az ellenfél ereje nem teszi lehetővé az osztrák párt számára az orosz példa követését.

A Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltásakor Német-Ausztria külügyminisztere – Cnobloch követ útján – biztosította Kun Bélát: országa baráti szándéka változatlan, független Magyarország belpolitikájától. Egyúttal kérte, hogy a Tanácsköztársaság kerüljön minden olyan kísérletet, propagandát, amely az osztrák belpolitika befolyásolását célozza. A diplomáciai elismerés mellett sokat jelentett az is, hogy hallgatólagosan tudomásul vette a Magyarországra irányuló fegyvercsempészt. De a június 15-i események miatt – melyben jelentős szerepet játszott Bettelheim Ernő – Czöbel követnek távoznia kellett Bécsből. Bauer levélben tájékoztatta Kun Bélát döntésének okairól. A bécsi fegyveres felkelési kísérletet hibás akciónak nevezte, és egyúttal részletesen kifejtette a Tanácsköztársaság külügyi népbiztosának, miért nem lehet szó Ausztriában proletárhatalomról. A kedvezőtlen belső erőviszonyok, az antant élelmiszer-segélye mellett arra is hivatkozott, hogy az antant számára Ausztria átjáró terület Csehszlovákiába és Lengyelországba. Ennek elvesztését nem tűrnék. Utalt azonban arra is, hogy Ausztria és Magyarország érdekei a különbségek ellenére összefonódnak: magyar ellenforradalom veszélyes lenne Ausztriára, osztrák ellenforradalom pedig Magyarország elleni támadás kiindulópontjává tenné Ausztriát.

Bauer forradalomellenessége kétségtelenül összefért demokratizmusával, humanizmusával. A bajbajutottakon segíteni igyekezett. (Igaz, a bécsi magyar követség kirablásakor csak Kun Béla erőlyes hangú jegyzéke után intézkedett, hogy a követség épület: ből eltávolítsák az ellenforradalmárokat, és a követet a ferencesek kolostorából kiszabadítsák.) 1919 július végén – Anschluss-politikája miatt kénytelen volt lemondani külügyi posztjáról – Renner kancellárhoz intézett levelében ismét tanújelét adta ennek: javasolta, hogy kerüljék az összeütközést a Tanácsköztársasággal, semmi kapcsolatuk ne

legyen a szegedi ellenforradalmi kormánnyal, a tanács hatalom megszűnése esetén minden politikai menekült kapjon menedékjogot Ausztriában stb. A külügyministerségről való lemondása után a szocialista Bauer így próbálta megmenteni a forradalom harcosait.

Hajdú Tibor Otto Bauer és a Szovjetunió című előadásában hangsúlyozta: Bauer azok közé a szociáldemokrata teoretikusok közé tartozott, akik a legtöbb megértést tanúsították az orosz forradalom iránt. Első, 1917-es írásában – mely Pogány József fordításában „Az orosz forradalom és az európai proletárság” címen magyarul is megjelent – személyes tapasztalatai alapján megállapítja: a polgári-szocialista koalíció nem alkalmas a forradalom konszolidálására, mert „igen könnyű dolog miniszteri tárcákat fölosztani polgári politikusok és szocialisták között, de lehetetlenség a burzsoázia és a proletárság osztályellentétét áthidalni”. A tiszta polgári kormány nem képes a föld- és a nemzetiségi kérdést megoldani, a háborút nem tudja befejezni. Márpedig az orosz forradalom sorsa a béke, vagy a militarista ellenforradalom. Ezért felszólítja a Központi Hatalmak munkásságát, hogy harcoljon az orosz békéért. Mivel elutasítja a bolsevikok politikáját, a szocialista pártok alakította koalíciós kormányban látja a megoldást. A szocialista kormány feladata lenne, hogy a forradalom megmaradjon a polgári demokrácia keretei között.

A húszas években – noha 1917-es könyvének alap gondolatát változatlanul fenntartotta, a proletárdiktatúrát elutasította, és nem ajánlotta a bolsevik példa követését – már az orosz forradalmat olyan kísérletnek tekintette, amely nem a kívánt, hanem a lehetséges eredményekhez vezet – de eredményekre vezet. Az első öt éves terv sikerei, a náciizmus győzelme, az osztrák munkásság 1934-es veresége döntő változást eredményeztek Bauer nézeteiben. A harmincas évek közepén a szocializmus egyetlen reménységének a Szovjetuniót tekintette Európában.

Csehszlovákiai emigrációjában, 1936-ban látott napvilágot utolsó könyve, *Két világháború között?* címmel. Ebben áttekintve az orosz forradalom útját, már 1917-ben vallott nézeteiből indult ki. Erős burzsoázia hiányában – írta – az osztályharc 1917-ben a szovjetek és a cári tisztikar között dőlt el, de már hallgatólagosan történelmi szükségszerűségnek fogadja el a bolsevik párt egyeduralmát és kísérletét a szocializmus felépítésére egy országban. A bolsevik párt „... a polgárháború szükségletei és az éhínség nyomása alatt ki kellett, hogy építsen egy hatalmas bürokratikus – rendőri – katonai apparátust”, amellyel szemben fokozatosan csökkent a szovjetek szerepe. A húszas-harmincas években a kollektívizálás és az öt éves terv sikerei növelték a diktatúra tömegbázisát, az „uralkodó párt-bürokrácia” nem veszítette el kapcsolatát a tömegekkel.

Bauer a szovjet gazdaság eredményeit a szocializmus megvalósítása döntő tényezőinek ismeri el. Egyben kifejti azt a véleményét, hogy a gazdaság fejlődése, az életszínvonal emelkedése, lehetővé teszi a visszatérést a szovjet rendszer demokratikus alapjaihoz. (Bár azzal is tisztában volt, hogy fennáll a bürokratikus igazgatási rendszer megmerevedésének és ezzel egy bürokrata-technokrata állam megszilárdulásának a lehetősége az 1917-ben megindult forradalmi folyamat lezárásaként.)

Bauer elismeri a szocializmus egy országban való felépítésének lehetőségét és hangsúlyozza: az új társadalmi formák nagy államokban születnek, és a kis államok sorsa ezek követése. De nem ajánlja a szovjet út követését a kis vagy nagy európai országok számára, mint ahogy azt a kommunista pártok hangoztatják. A második világháborút – melynek bekövetkezésében nem kételkedik – követő forradalmakban a proletárdiktatúra, mint átmeneti szükségszerűség, az orosz példával ellentétben a tömegek demokráciája útján valósulhat meg és kedvezőbb körülmények között csak egészen rövid ideig fog tartani.

Bauer tehát más, demokratikusabb utat ajánl 1936-ban Európa munkásainak – egyben pedig a második világháború előestéjén legfontosabb feladatként jelöli meg a Szovjetunió védelmét.

Herbert Steiner Otto Bauer és az integrális szocializmus címmel a kommunista és szociáldemokrata pártok antifasiszta együttműködése érdekében kifejtett baueri erőfeszítéseket vizsgálta. Bauer realisan, illúziók nélkül, a marxista módszerrel elemezte a harmincas évek világpolitikai tendenciáit. Világosan látta, hogy a háború elkerülhetetlen, ezért a munkásmozgalomnak fel kell arra készülnie. Két világháború között? – már idézett – könyvében ezért hangsúlyozta a Szovjetunióval, mint az egyedüli munkáshatalommal való szolidaritást és a fasiszmus fölötti győzelem utáni korszak legfontosabb feladatául a szociális forradalmat, annak európai fejlődési problémáit jelölte meg.

Szorgalmazta a közeledést a KI és a SzMI között. Válaszként a KI VII. kongresszusára, az integrális szocializmusban vélte felfedezni az antifasiszta együttműködés közös nevezőjét. Bauer, mint történész, látta, hogy a szociáldemokrata pártokban a forradalmi elem fokozatosan háttérbe szorult,

míg a kommunista mozgalomban a centralizmus a demokrácia rovására erősödött. Az integrális szocializmus alatt azt értette, hogy a szociáldemokrácia legyen a forradalmból, a kommunista pártok pedig legyenek demokratikusabbak. Így a fasizmus elleni harcban, egymás tapasztalatait integrálva, nagyobb hatást érhetnek el. Erre mindkét irányzatnak szüksége van a történelmi haladás érdekében.

Bauer koncepcióját mindkét fél elutasította. (Ernst Fischer pl. imperialista ügynöknek nevezte Bauert.) Elutasították, mert mind a KI, mind a SzMI egyedül tartott igényt a munkásmozgalom vezetésére. Ez szükségtelen, és a baloldal számára csak hátrányos taktikai összecsapásokhoz vezetett. Gyakran hangoztatták az együttműködés szükségességét, a gyakorlatban azonban nagyon keveset tettek ennek érdekében. Politikai energiájuk nagy részét annak a vádnak a bizonyítására pazarolták el, hogy kizárólag a másik fél akadályozza az antifasiszta együttműködést. (Ennek szomorú példáját láttuk a spanyol polgárháborúban is.)

Bauer látta a nehézségeket, de az új reményeket is. A közös akciók sikerei – Franciaországban, Spanyolországban, Ausztriában (az illegális ellenére is) – optimizmusát erősítették. Meggyőződése szerint az integrális szocializmus alapja az, hogy a szocializmus – gazdasági, társadalmi tényezőit tekintve – magasabb rendű, mint a kapitalizmus. Örömmel üdvözölte ezért a Szovjetunió gazdasági sikereit, a nehézipar kiépítését és a kollektivizálás sikereit, a kulturális fellendülést, és az 1935-ös alkotmányt. Azt remélte, hogy a Szovjetunióban az általános választójog bevezetésével erősödik a tömegek öntudata és a demokratikus vonások továbbfejlődnek.

Az 1936-os koncepciók perек azonban telibe találták Bauert. Optimizmusát szétzúzták, összetörték a megújulásba vetett reményeit. Látnia kellett, hogy az integrális szocializmus megvalósítása csak nagyon hosszú távon képzelhető el. Ennek ellenére hangoztatta, hogy meg kell őrizni a Szovjetunió iránti szolidaritást. Tiltakozott a perек ellen, mert abból csak az antikommunizmus húzhat hasznot.

Bauer kétségtelenül a 20. század egyik legjelentősebb marxista teoretikusa. Sokirányú elméleti és gyakorlati munkássága iránt korunkban egyre növekszik az érdeklődés. Egy olyan korszakban, amikor már világosan látjuk: a szocializmusba való átmenet hosszas, ellentmondásos és nehéz folyamat. Ma, amikor a kommunista és szociáldemokrata mozgalomban hiányoznak a jelentős teoretikusok, ezért is hasznos újra megismerni a marxizmus klasszikus teoretikusait, akik közé Otto Bauer is tartozik.

Szinai Miklós Otto Bauer nézetei a szocialista átalakulásról című előadásában megállapította, hogy nemcsak mai szemmel, a kortársak szemszögéből nézve is feltűnőek az ellentmondások Otto Bauer politikájában 1917 után. A történelmi tények azt bizonyítják, hogy külpolitikájában ellenállást tanúsított az antant hatalmakkal szemben. Ugyanakkor minden erővel harcolt Ausztriában a proletárdiktatúra hívei ellen. Szinte büszkén írta 1923-ban: „Nem a polgári pártok, csak a szociáldemokrácia volt képes visszaverni a magyar bolsevizmus rohamát.”

Még feltűnőbb az ellentmondás a nemzetközi forradalmi hullám megítélésében. A Kun Bélához írott, 1919. június 16-i, már idézett levelében a rá jellemző alapossággal elemzi a bonyolult nemzetközi helyzetet. De egy tényezőt, a német és az orosz forradalom találkozásának lehetőségét sem 1919-ben, sem később írott munkáiban nem vett figyelembe. Kun Bélának ez írt: „... a világforradalmat... én sokkal kevésbé egyenesvonalúnak, sokkal hosszadalmasabbnak, bonyolultabbnak, árnyaltabbnak, idő és hely szerint differenciáltabbnak képelem, mint azt az Ön legközelebbi barátainak zöme véli...”

Bauernek a világforradalomról alkotott teltogasa a kapitalizmusból a szocializmusba vezető társadalmi átalakulásról vallott nézeteiben gyökereznek. A világforradalom kezdetét csak a fejlett ipari országokban – Anglia, Egyesült Államok – tudta elképzelni, ahol a szocialista társadalom gazdasági feltételei legelőször érnek meg. Szemben az orosz forradalommal, Nyugat- és Közép-Európában a forradalomnak „mindenekelőtt a társadalmi termelés- és cirkulációs folyamat kontinuitását kell biztosítani. A társadalmi anyagcsere bármilyen megszakítását el kell kerülni... (a) nacionalizálást fokozatosan kell végrehajtani.” Ez a folyamat generációkon át tarthat, és az emberiségnek a kapitalizmusból a szocializmusba vezető úton a forradalmi folyamatok, az állami és társadalmi átmeneti formák hosszú során kell áthaladnia.

A forradalom idején folytatott politikája alakulásánál meghatározó jelentősége volt a parasztság szerepéről vallott nézeteinek. Látta az orosz forradalomban a földkérdés jelentőségét. De, ellentétben Oroszországgal, ahol a parasztság a munkásosztály szövetségese a burzsoázia elleni harcban, úgy vélte,

hogy Németországban és Ausztriában a parasztság a burzsoáziával szövetségben lép fel a munkásosztály ellen. Oroszországban a parasztság – mivel tulajdonos lett – csak átmenetileg tart együtt a forradalommal, addig, amíg az tulajdonát nem veszélyezteti. A paraszti tömegek a szocializmushoz vezető úton megoldatlan problémát jelentettek. Nagyobb paraszti tömeget nem lehetett elképzelni, mint Kelet-Európa és Oroszország paraszti óceánját. „Az ipari szocializmus átmeneti uralma az agrár Oroszországban – írta – csak egy lángjel, amely az iparosodott nyugat proletariátusát harcra hívja: csak ha az ipari nyugat proletariátusa meghódítja a politikai hatalmat, alapozhatja meg az ipari szocializmus végleges uralmát.” Ezért az orosz és a német forradalom egyesülése nem gyorsította, erősítette volna meg az európai forradalmat, ellenkezőleg, leküzdhetetlen nehézséget jelentett volna az európai „ipari szocializmus” számára.

Otto Bauernek, mint külügyminiszternek, majd később, mint szerkesztőnek és pártvezetőnek is, a dolog természeténél fogva sok dolga, sok baja, de néhány jelentős értékes személyes kapcsolata is akadt az 1918–1919-es forradalmak veresége után nagyrészt Bécsbe áramló és ott csoportosuló magyar politikai emigrációval. *Litván György* Otto Bauer és a magyar emigráció kapcsolatát vizsgálta. Hangsúlyozta, hogy Bauer nemcsak alapos ismerője a magyar történelemnek és viszonyoknak, hanem olyan otthonossággal mozog a magyar közegben, amilyenre külföldiként csakis a kettős Monarchia másik felének polgára, sőt, csakis egy bécsi képes. Ugyanakkor oly mértékben idegenkedik a magyar viszonyoktól, ahogyan megint csak egy közvetlen és érdekelt szomszéd tud idegenkedni. Történelmi ismeretei lehetővé tették, hogy a magyarországi viszonyokról, a nemzetiségi kérdéssről, vagy éppen az 1918–1919-es forradalmakról, a magyarországi munkásmozgalomról, a különböző politikai irányzatokról határozott véleményyt tudjon alkotni.

A Tanácsköztársaságot, a proletariátus hatalomátvételét elutasítja, de mélységes megértéssel ír Kunfi Zsigmond 1919 márciusi balra fordulásáról, a kommunistákkal való összefogásáról. Mit tudnak azok a nyárspolgárok, kiált fel, akik Kunfit teszik felelőssé a magyar Kommünért, arról a hűségéről, amellyel a szocialista viseltetik a proletariátus iránt még akkor is, sőt éppen akkor, amikor ez az ő tanácsa és minden erőfeszítése ellenére a legnagyobb veszélybe rohan!

Kunfi emlékének szentelt cikkében szerepeltek ezek a vallomásszerű sorok. Bauer jól tudta, hogy ő is kerülhetett volna a március 21-ihez hasonló döntés elé, s bizonyára azt is tudta, hogy ő sem igen tett volna mást, mint Kunfi. Amilyen elszánt és kemény volt jobbfelé, olyan megértő és engedékeny balfelé. Természetesen anélkül, hogy saját álláspontját, politikai és erkölcsi autonómiáját, szociáldemokrata mivoltát bármikor feladta volna. Ő baloldali szociáldemokrata maradt. De a racionalis és realpolitikuss Bauer forradalomra sóvárgó szívében – talán valami titkos lelkiismeret-furdalás hatására – volt egy „lágy pont” azok számára, akik, ha szerinte éltélendő vagy esztelen módon is, de vállalták a forradalmi cselekvés kockázatát és felelősségét.

Bauer, az államférfi, a politikai üldözötteknek megadta a menedékjogot, de mint szocialista igen különböző érzelmeket táplált irányukban. Az ellenforradalmárokat gyűlölte, a Garami-féle óvatos reform-szocialistákhoz és a kommunistákhoz – persze más-más módon – ambivalens viszony fűzte. Kunfit és a körje tömörült Világosság-csoport tagjait viszont egészen közel érezte magához és testvérien szerette.

A magyar emigráció Károlyi és Jászi vezette demokratikus csoportjához kevés személyes kapcsolata volt. De ezt a kört is erősen foglalkoztatta Bauer személyisége, különösen teoretikus munkássága. *Litván György* ezt a Károlyi–Jászi levelezés néhány részletével illusztrálta. Károlyi, aki ekkor már a kommunistákhoz közeledett, nem tartotta elég forradalminak. (Bauer „mindenkit a barikádokon szeretne látni, de egy könyvvel a kezében”) Jászi pedig egy 1927-es, Károlyihoz írt szilveszteri levelében a II. Internacionálé és személy szerint Bauer, F. Adler és Szende Pál tarthatatlan álláspontjáról mondta el kritikáját. Arról az álláspontjáról, amely ugyan határozottan elutasítja a bolsevik módszereket, de ragaszkodik a marxista, tehát lényegében kommunista frazeológiához, nehogy elveszítse a nemzedékeken át marxista szellemben nevelt tömegeket.

Károlyi és Jászi e merőben ellentétes szemszögű, de mégis egybecsengő kritikája a húszas évek magyar emigrációs világában is jelezte, hogy a II. Internacionálé legjobb hagyományait tiszteltre méltó hűséggel képviselő Otto Bauer-féle forradalmi szociáldemokratizmus fölött történelmileg eljárt az idő.

A német nyelvterületre korlátozott független osztrák állam történeti létjogosultságát tagadó Anschluss-gondolat az ausztromarxizmus és elsősorban Otto Bauer sajátos válasza volt a nemzeti kérdés megoldására abban a történeti helyzetben, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása,

majd az utódállamok gyors megalakulása végleg illuzórikussá tette a „kulturális nemzeti autonómia” 1899 óta vallott szociáldemokrata programját. Ezt hangsúlyozta *Kerekes Lajos* Otto Bauer és az osztrák nemzeti kérdés című előadásában. 1917–1918 folyamán – a megváltozott történelmi körülmények hatására – Bauer felismerte: a Monarchia reformjához fűzött reményeihez egyre kevesebb az esély. Bár a pártvezetőség elé terjesztett Anschluss javaslatát 1918. október 11-én még elvetették, az 1918. október 21-én összeült Ideiglenes Alkotmányozó Nemzetgyűlésen a szociáldemokrata párt nevében felszólaló Victor Adler már kijelentette: ha a helyzet úgy alakul, „... a magára maradtott és gazdaságilag életképtelen Ausztria arra kényszerül, hogy szövetséges államként csatlakozzék Németországhoz”.

1918 végére a Monarchia fölbomlott, a nemzetiségek mereven elzárkóztak a föderáció gondolatától. Ez és a Hohenzollern-dinasztia bukása azt eredményezte, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés november 12-én kiáltványban jelentette be: Német-Ausztria – nemzeti önrendelkezési jogával élve, csatlakozni óhajt a demokratikus Németországhoz. Szinte példa nélkül álló történelmi helyzet állt elő: az új Ausztria születése pillanatában önkéntes felszámolását is proklamálták.

Eszmetörténetileg egyértelműen kimutatható, hogy a szociáldemokrata Anschluss-gondolat szellemi irányítója, majd gyakorlati megvalósításának motorja, Otto Bauer volt. Az Anschluss-gondolat erejét szinte jelképesen is kifejezésre juttatta az a tény, hogy a Renner-féle koalíciós kormány Otto Bauerre bízta a külügyek, vagyis a csatlakozás gyakorlati megvalósításának vezetését.

Az osztrák–német egyesülést Otto Bauer az össznémet demokrácia forradalmi programjának tekintette. „Anschluss an Deutschland, Anschluss an dem Sozialismus” – hirdette. Cikkeiben és beszédeiben – hivatkozva Marx és Engels megállapításaira – hangsúlyozta, hogy a cárizmus bukása után megszűnt a kettős Monarchia létjogosultsága, lehetővé vált az 1848-as német forradalom eredeti céljának megvalósítása. A nemzetiségek önálló államokat hoztak létre, Magyarország független állam, a németek pedig – szakítva kis-, illetve nagynémet megoldással – demokratikus köztársaságban egyesülnek.

Társadalmi és gazdasági okok miatt is az Anschluss mellett érvelt Bauer. „Németországhoz csatlakozva – mondta – egy magasan fejlett ipari nagyhatalom tagjaként azonnal részesei lehetnénk a törvényszerűen bekövetkező társadalmi haladásnak.” A Monarchia szervesen kialakult gazdasági egységből kiszakított Ausztria – nyersanyagforrásoktól, piacoktól elzárva – életképtelen, kiszolgáltatott államalakulat lenne, a gazdasági konszolidáció távlati reménye nélkül.

Kerekes Lajos befejezésül hangsúlyozta: a Bauer-féle Anschluss-gondolat a népek demokratikus önrendelkezési jogán alapult. Mások is hangoztatták az Anschlusst, de a történelem dialektikus szemléletének meggyőző példájaként: egyazon fogalom diametrálisan eltérő szociális bázisról meghirdetve egymást kizáró értelmet nyer.

1923-ban jelent meg *Die österreichische Revolution* c. könyve. *Balázs Ilona*: Otto Bauer és az osztrák társadalom a húszas években c. előadásában először Bauer művének koncepcióját ismertette. Eszerint az I. világháborút követő időszakban, a gazdasági hanyatlás eredményeként, az uralkodó osztályok egységfrontot alakítottak ki a munkásosztály ellen. Ebbe az egységfrontba tartozott – írta Bauer – a banktőke, amely a szabad devizakereskedelmet követelte, az ipari vállalkozók, akik a szociálpolitikai terheket sokallták, a kereskedelmi tőkések, akik a szabadkereskedelemért harcoltak, az újjazdagok, akik félték a vagyonadótól, valamint a polgárság, a nemesség és az értelmiség azon rétegei, akiknek jövedelme erősen megcsappant, és a parasztok, akik félték a földmunkások mozgalmától. Így a feltörekvő munkásság és a polgárság között kialakult az ún. „Gleichgewichtszustand”, az „egyensúlyi helyzet”: egyik oldalon a „vörös Bécs” és az ipari körzetek, a másik oldalon a többi tartományok. Ez az egyensúlyi helyzet fejeződött ki a parlamenti demokrácia sajátos kombinációjában, amely a polgárság kormányzati hatalmát fékezte és a funkcionáló demokráciában, amely a kormányhatalmat a legfontosabb kérdésekben a proletár szervezetek egyetértésétől tette függővé. Ezért a köztársaság nem lett a polgárság állama, de nem volt a proletároké sem, hanem a két osztály kompromisszuma, azaz az osztályerők egyensúlyi helyzetének következménye, amely a forradalom után kialakult. Ebben a helyzetben – vonta le a végző következtetést Bauer – a szociáldemokrácia legfontosabb feladat a parlamenti többség megszerzése a választásokon.

Előadása második részében Balázs Ilona az 1930-as statisztikai adatokat – összevetve az 1910-es adatokkal – elemezte. Ezek szerint 1910 és 1930 között Ausztriában csökkent az önállóak száma, amelynek eredményeként a középosztály alsó rétegei felduzzadtak. A húszas években mintegy két-

szeresére nőtt a tisztviselők száma, ugyanakkor a munkások létszáma csökkent. A középrétegek elsősorban a kispolgárság – létszámnövekedése, az improduktív szektor részesedésének magas aránya, a politikai életben a polgári erők erősödését eredményezték.

Az 1930-as statisztikai adatok azt bizonyítják, hogy Bauer elemzése helytálló. A gazdaságban, a társadalomban, következőképpen a politikai életben végbement változások kedvezőtlenül alakultak az osztrák szociáldemokrata mozgalom szempontjából, kibontakozását gátolták, és így a nagy gazdasági világválságot követően a munkásmozgalom meggyengült.

Bauer élete utolsó éveinek egyik központi témája a fasiszmus. Ezzel foglalkozik *Der Faschismus* című, Bratislavában 1936-ban megjelent írása. *Ormos Mária*: Otto Bauer fasiszmus magyarázata címmel munkáját a fasiszmus-interpretációkkal összefüggésben vizsgálta. Cikkének történeti módszere lehetővé teszi – jóllehet csaknem kizárólag olyan kockákat használt fel, amelyek mások szellemi műhelyéből kerültek ki (Gramsci, Togliatti, Silone, Richard Löwenthal, Arthur Rosenberg stb.) –, hogy az általa kirakott mozaik-kép újszerű és számos korabeli ábrázolásnál jobban hasonlít a fasiszmusra. Bauer elkülöníti egymástól a fasiszta mozgalom, a hatalom megragadása és a fasiszta diktatúra szakaszát, és ezáltal érthetővé teszi e szakaszok osztálytársadalmában mutatkozó jelentős különbségeket. A fasiszmus kispolgár, agrár, illetve nagytőkés jellegzetessége a fasiszmus történeti útjának egy-egy állomásként rendeződik össze. A fasiszta mozgalom nem kizárólag a kispolgárság, hanem a társadalom minden osztályának egzisztenciális bizonytalansággal küzdő elemeinek a gyűjtőmedencéje.

Érinti Bauer a fasiszmus és az ún. elmaradottság összefüggéseit is. Úgy véli, hogy a fasiszmus könnyebben uralomra kerülhet olyan országban, amelynek demokratikus hagyományai rövid életűek és gazdasága egészében gyengébb, mint a megalapozott és gazdaságilag erősebb demokráciákban. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ez a különbség nem zárja ki a fasiszmust egyetlen kapitalista rendszerben sem egy súlyos megpróbáltatás esetén. A fasiszmusban nem a kapitalizmus kötelező fázisát, hanem egyik fázisának egyik lehetséges politikai megjelenési formáját látta.

A fasiszta mozgalom hatalomra csak akkor juthat, ha a tőkésosztály elhatározza eszközként való felhasználását. Ezt követően a mozgalom túlságosan megerősödik ahhoz, hogy eszköz maradhasson: kisajátítja a politikai hatalmat is, a fasiszmus uralkodóvá válik minden osztály felett, mert az osztályerőviszonyok a kölcsönös gyengeség jegyében kiegyensúlyozódnak. A fasiszmus valóban bizonyos mértékig autonómmá válik, de Bauer – hangsúlyozta Ormos Mária – nem veszi figyelembe, hogy a náciizmus és a fasiszmus az érdekeltekkel kötött kompromisszumok útján, és nem az absztrakt erőegyensúly eredményeként jut el odáig, hogy engedélyezett puccsként jusson uralomra. Ezt volta-képpen Bauer is érzi, amikor – cikke lényegeként – kijelenti: a fasiszmus nem a forradalmi veszély elhárításának, hanem a szociális reformok megsemmisítésének az eszköze. Helytállóan állapítja meg, hogy a fasiszmus akkor győzött, amikor a forradalmi hullám visszavonulóban volt.

Bauer gondolatai ma is termékenyítően hatnak a fasiszmusra irányuló kutatómunkában. A fasiszmust elsődleges területén, a politikai jelenségek világában vette szemügyre, és így sikerült megoldania a mozgalom és a rendszer eltérő bazisának kérdését, bevezette – ha nem is oldotta meg – a reform-problematikát, és kimutatta a fasiszmus viszonylagos autonómiáját minden formájában. Értekezésének gyengeségét az előadó abban látta, hogy vizsgálatát a társadalmi szerkezet, a gazdasági követelmények és lehetőségek világában nem mélyítette el, illetve e területeket nem szembesítette egymással és a politikai szférával.

Székely Gábor előadásában Bauer kommunista kritikájával foglalkozott. (Otto Bauer mozgalmi és politikai tevékenységének értékelése a Kommunista Internacionálé fórumain.) A Komintern történetének első korszakában megítélését a forradalmi mozgalom és a reformista irányzat éles konfrontációja határozta meg. Bauer annak a szociáldemokrata baloldálnak a szimbóluma, amely elismeri a társadalmi forradalom szükségességét és szembefordul a jobboldal megalkuvó politikájával, de a forradalom irányába tett minden lépéstől elzárkózik. Az oroszországi forradalmat „kalandnak”, „elsietett, történelmileg nem indokolt” akciónak bélyegzi. A forradalmi és reformista irányzat szakadásának történelmi szükségszerűségét tagadta az „egység mindennek fölött” jelszavával.

A két és feles „egyesítő” politikát a Komintern úgy értelmezte, hogy míg a centrizmus nem gyakorol lényeges befolyást a jobboldalra, addig képes jelentős, balra tartó tömegeket visszatartani a kommunista mozgalom egyre izmosodó pártjaitól. Ezen okok miatt, a Szovjetunióval mindvégig rokonszenvező, a kommunista politikát bíráló, de a korlátolt antikommunizmust mindig visszautasító

Bauert gyakran a jobboldali reformizmusnál is élesebben elítélő megjegyzésekkel illették a Komintern fórumain és dokumentumaiban.

A bolsevik párt vezetői előtt ismert volt Bauer elméleti munkássága. Lenin nagyra értékelte, Buharinnal kölcsönös megbecsülés fűzte össze. Zinovjev, Trockij olvasta munkáit, Sztálin több írásában támadta nézeteit. 1935-ben monográfia jelent meg A. Ju. Rubinsztejn tollából, „Otto Bauer, az osztrák szociáldemokrácia teoretikusa” címmel, 7000 példányban.

A Komintern I. kongresszusán Bauert „kesztyűs kézzel” kezelték, a kritika főleg Kautsky és F. Adler fejére zúdult. A II. kongresszuson a fő hangsúlyt a szociáldemokrata baloldaltól való elhatárolódás kapta, és ennek megfelelően, keményebb a hangvétel a centristák megítélésékor. Bauer neve is gyakrabban szerepelt, mint „reformista és szociáláruló vezető”, de a Kominternhez való csatlakozás feltételeként – a 21 feltétel – nem szerepel a neve azok között, akiket el kell távolítani a pártból. Ez a „kivételes” bánásmód egészen a Komintern V. kongresszusáig tart. A – gyakran túlzó – kritika mellett található olyan dokumentumok is, amelyek elismerik Bauer érdemeit is. A három Internacionálé 1921–1922-es tárgyalásain Bauernek jelentős szerepe volt abban, hogy Radek több olyan kompromisszumba is belement (pl. Grúzia, eszerek pere stb.), amelyek nem voltak bene az eredeti, Lenin által megfogalmazott irányelvekben. Az V. kongresszus után Bauer neve is mind gyakrabban szerepel a „szociálárulók”, „szociálfasiszták” felsorolásakor.

Az 1934-es februári felkelést követően Bauer nagy utat tesz meg. A Komintern forrásaiban ennek azonban már nincs visszhangja. Ezt a hallgatást, melyet 1938-ban még egy méltató nekrológ sem tört meg, csak további kutató munkával lehetne megmagyarázni. A hallgatás oka – az előadó szerint – az lehetett, hogy Bauer elképzeléseinek többsége – „a minden irányzatot átfogó internacionálé, az egységes munkáspárt, az integransz szocializmus, az antifasiszta forradalmi harcból kinövő proletár demokratikus diktatúra” stb. – sem akkor, sem később nem válhatott realitássá.

Jemnitz János előadásában – Bauer és a szociáldemokrata baloldal új tájékozódása (1934–1936) – az antifasiszta erők összefogásán, a minél szélesebb antifasiszta egységfront megteremtésén fáradozó Bauer portréját elevenítette fel.

Ernst Fischer Bauerben tragikus Hamletet látott, aki ragyogó meglátásai ellenére sem tudta elszánni magát a cselekvésre. Mások is – pl. Max Adler – vélekedtek hasonlóan, különösen 1934 februárjának okait elemezve. Az ilyen jól hangzó megállapítások azonban az ok-okozati összefüggések felcserélésén alapulnak: Bauer nem a cselekvési lehetőségtől riadt vissza, hanem azért nem tett többet, mert cselekvési lehetősége volt korlátozott. Így volt ez 1934 februárjában is. Az osztrák munkásság a fasiszta kihívásra fegyverrel válaszolt, cáfolva ezzel is Mussolini hírhedt tételét (a szociáldemokrácia olyan, mint a szivacs, csak össze kell nyomni, s akkor derül ki, milyen kicsi). A februári vereség csatavesztés volt, de azt is bizonyította: szembe lehet fordulni a fasiszta-katonai gépezettel. Ez február tanulsága, ez a meggyőződés készíteti Bauert – már az emigrációban – arra, hogy a SzMI számára új tájékozódást keressen, hosszú távú antifasiszta stratégiát dolgozzon ki.

Ennek eredményeként látott napvilágot 1935 tavaszán – a KI VII. kongresszusa előtt – Bauer, Dan és Zyeromski háborús tézisei. A „hármak” ebben leszögezik: a náci-fasizmus győzelme, a Szovjetunió fejlődése és az új szövetségi rendszer új helyzet kialakulására vezetett: az SzMI-nek szembe kell néznie a háború lehetőségével. Ezért az SzMI politikáját úgy kell alakítani, hogy a hitleri Németország vereséget szenvedjen, a Szovjetunió győzzön, s hogy a kapitalista országokban a háború után a proletariátus saját osztályérdekeit érvényesíteni tudja. Elismerően szóltak a Szovjetunió gazdasági sikereiről, a társadalmi átalakulásról, de aggodalommal figyelték a bürokratikus politikai rendszer torzulásait. Azt remélték, ha az európai demokrácia és a szocializmus erői határozottan fellépnek a fasizmussal szemben, akkor ez üdvöztetően hathat vissza a belső szovjet demokratizálódásra. Fontosnak tartották az SzMI és a Szovjetunió antifasiszta összefogását, de fenntartásaik voltak a szociáldemokrata és kommunista pártok együttműködését illetően.

Mint korábbi időszakában, Bauer a harmincas években is a munkásmozgalom irányzatai közötti szintézist kereste. Jemnitz János utalt arra, hogy Bauer 1938-ban bekövetkezett halálakor is ezt emelték ki a Magyarországon megjelent nekrológok, Mónus Illés és Rónai Zoltán írásai. Az utóbbi három évtized első hazai Bauer-vitán illik idézni Mónus Illést, a kor legjelentősebb hazai szociáldemokrata politikusát és ideológusát, aki hangsúlyozta: Európában alig találunk Bauerhez hasonló vezető embert, akiben elméleti tudás és gyakorlati ismeret ennyire párosulna. Kiemelte a kapitalista kereteket szétfeszítő, meghaladó strukturális reformokat, melyek az ausztromarxizmust és Bauer törekvéseit

jellemezték. És így ma is elevenek Bauer gondolatai: a szocializmus és demokrácia összefüggései, a nyugat-európai szocializmus és a „létező szocializmus” országainak kölcsönhatása, a strukturális reformok kérdése, továbbfejlődése vagy megrekedése ma is aktuális problémák. Ezért fordulnak szocialista meggyőződésű emberek (szociáldemokraták és kommunisták) az utóbbi évtizedben oly gyakran Bauerhez, mert Bauernek a *ma* számára is érdemi mondanivalója van.

Benke Judit az *Arbeiter Zeitung*, a *Wiener Tagebuch*, a *Zukunft* és a nyugatnémet *Die Neue Gesellschaft* Bauerről szóló megemlékezéseit ismertette. Az osztrák és nyugatnémet szociáldemokrata sajtó hasábjain, az évforduló alkalmából megjelent írások arra a kérdésre keresik a választ, amire az itt felszólalók: mi az, ami a *ma* számára is maradandó a baueri életműből?

Helmut Konrad linzi történész a *Wiener Tagebuch* 1981. októberi számában a megemlékezés témájául Otto Bauer nemzetfogalmát választotta. Konrad az ausztromarxizmus fő jellemzőjének a nemzeti kérdés elméleti megoldására tett kísérletet tekinti.

Manfred Marschalek az *Arbeiter Zeitung* hasábjain az 1918 októberében és novemberében keletkezett, nemrég előkerült dokumentumokat közölte. Ezek érdekes adalékokat szolgáltatnak ahhoz, hogy Bauer elsősorban gazdasági okok miatt fogalmazta meg az Anschluss gondolatot.

Peter Pelinka Bauer és a Szovjetunió kapcsolatában határozza meg az ausztromarxizmus specifikus ismertetőjegyeit. 1917-től elemzi Bauernek a Szovjetunióval és kommunista pártokkal foglalkozó állásfoglalásait. Bauer kritikusan szemlélte a Szovjetunió belső fejlődését, de felismerte az ott végbement hatalmas változás történelmi jelentőségét. Kritikus és egyben bizakodó magatartását ma is aktuálisnak tekinti.

Georg Hoffman-Ostenhof az antifasiszta Bauert mutatja be. Az olyan fasizmus-elemzések – írja –, mint a Baueré, a marxista gondolkodás megtermékenyítését jelentették és gondolatai a *ma* számára is felettébb hasznosak és tanulságosak.

Peter Lhotzky a *Zukunft* 1981. szeptemberi számában Otto Bauer és a II. világháború utáni SPÖ kapcsolatát vizsgálta. Bruno Kreisky visszaemlékezéseit az *Arbeiter Zeitung* közölte. Kreisky kiemeli, hogy a húszas években Bauer határozott, a keresztényszocialista párt elleni politikai küzdelme nagymértékben hozzájárult a szocialista párt egységének megőrzéséhez. Megakadályozta azt, hogy a szörnyű válság és a félmillió munkanélküli okozta elkeseredés miatt az elégedetlenek a kommunista párthoz csatlakozzanak. Az egységes szocialista párt – a tömegek támogatásával – politikai harca eredményeként Ausztria jelentős politikai, társadalmi átalakuláson ment keresztül.

Az előadásokat igen élénk vita követte. A vitában felszólalt *Hanák Péter, Jemnitz János, Litván György, Hajdú Tibor, Kerekes Lajos, Józsa Antal, Kövágó László, Herbert Steiner, Marosán György, Ormos Mária, Szarka László, Székely Gábor, Somogyi Éva és Szász Zoltán*. Az egésznapos vita azzal zárult, hogy Otto Bauer életműve, politikai és morális nagysága ma is hasznos tanulságokkal szolgál.

Csurdi Sándor

A Történettudományi Intézet hírei (1979. január 1. – december 31.)

Kitüntetések

Makkai László sok évtizedes munkássága elismerésül a Munka érdemrend arany fokozata kitüntetést kapta meg.

Akadémiai Díj

Az MTA közgyűlés alkalmából nyújtották át **Lackó Miklós** osztályvezetőnek az akadémiai díjat, „Válságok és választások” című tanulmánykötetért.

Disszertáció-védés

Benda Kálmán „Magyarország története a francia forradalom és a napóleoni háborúk korában, 1790–1812” című doktori értekezésének vitája február 26-án zajlott le.

Vörös Károly „Gazdaság és társadalom Budapesten, 1849–1918” c. doktori értekezését október 5-én védte meg.

Intézeti viták, munkaértekezletek

Január 5-én a Jelenkortörténeti osztály vitát rendezett **Iván Völgyes** (University of Nebraska, Lincoln, USA) „A magyar parasztság modernizálása a felszabadulástól napjainkig: attitűdök és viselkedésváltozások” című kutatási témájáról.

Május 11-én a Legújabbkori osztály „Újabb kutatások az 1919-es forradalomról” címmel vitát rendezett, **Hajdú Tibor** „A polgári demokratikus forradalomtól a proletárforradalomig”, **Péteri György** „A Magyar Tanácsköztársaság irányítási rendszere”, és **Romsics Ignác** „A dunamelléki ellenforradalom” című írásai alapján.

Május 18-án a Kora Újkori osztály vitaulést tartott **Nagy József Zsigmond** „Egy készülő Magyar História kötet problémái és tapasztalatai (17. század második fele)” című beszámolójáról.

Június 18-án **Berecz János**, az MSzMP KB osztályvezetője politikai konzultációt tartott aktuális külpolitikai kérdésekről.

Október 22-én a Jelenkortörténeti osztály megvitatta **Borus József** beszámolóját NSzK-beli

tanulmányútjáról. A freiburgi Albert Ludwigs-Universitát meghívására 1978. szept.-től egy évet vendégprofesszorként az egyetemen töltött; szemináriumot vezetett „Németország és Magyarország a 2. világháborúban”, ill. „Az 1848/49. évi forradalmak a Habsburg-birodalomban” címmel. Kutatásokat végzett a Bundesarchív/Militärarchív 2. világháborús anyagában, továbbá a Militärgeschichtliches Forschungsamt könyvtárában.

1979. november 8–10. között „A társadalmi szerveződés (struktúra) problémái és kelet-európai típusa” címmel tudományos konferenciát rendezett az Intézet. A konferencia előadói: **Vörös Károly** „A társadalmi szerkezet, társadalmi mozgás”, **Hanák Péter** „A csoportdinamika történelmi értelmezése”, **V. A. Djakov** (Szovjetunió) „A kelet-európai társadalom problémái”, **Niederhauser Emil** „Kelet-Európa társadalma a 19. században”, **Maurice Aymard** (Franciaország) „Egy társadalmi osztály átalakulása (a szociális nagybirtokosok)” és **Ránki György** „A kelet-európai társadalom modelljéhez”.

Munkatársaink részvétele hazai tudományos rendezvényeken

Február 8-án, a Magyar Irodalmi Társaság és a TIT budapesti irodalmi szakosztálya rendezésében vitaülést tartottak a Kossuth Klubban. A vitaindítót **Kosáry Domokos** tartotta („Széchenyi a naplóíró és a történeti személyiség”).

Március 6–7-én az MTA, a Párttörténeti Intézet, a Társadalomtudományi Intézet, a Politikai Főiskola, az ELTE és a Hadtörténelmi Intézet tudományos ülést rendezett a Magyarországi Tanácsköztársaság 60. évfordulója alkalmából. Intézetünk részéről részt vettek: **Hajdú Tibor** („Magyar forradalom – világforradalom. A polgári demokratikus forradalomtól a proletárdiktatúráig”), **Ormos Mária** („A Tanácsköztársaság és az antant intervenció”), **Sarlós Béla** („A Tanácsköztársaság jogalkotása”) és **Péteri György** („A Tanácsköztársaság iparpolitikája”).

Április 27-én, a Párttörténeti Intézet és a Történettudományi Intézet tudományos emlékülést rendezett Kunfi Zsigmond születésének 100. évfordulója alkalmából. Intézetünk részéről *Hajdú Tibor*, *Jemnitz János*, *Márkus László* és *Mucsi Ferenc* tartottak előadást.

Május 7-én az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya, valamint Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya „A gazdasági válságok problematikája a XX. században” címmel közös tudományos ülést tartott. *Ránki György* „Az 1929–33-as világgazdasági válság kérdései” és *Juhász Gyula* „Az 1929–33-as gazdasági válság hatása a nemzetközi viszonyokra” címmel előadást tartottak.

Május 18-án a Magyar Történelmi Társulat és a TIT budapesti szervezete történelmi szakosztálya „Merre tart a magyar parasztság?” címmel vitát rendezett. A vita egyik vezetője *Orbán Sándor* volt.

Június 8-án Nyírbátor város 700 éves jubileumi programja keretében emlékeztek meg Szende Pál születésének 100. évfordulójáról. Az Intézet részéről *Hanák Péter*, *Hajdú Tibor*, *Litván György* és *Mucsi Ferenc* tartottak előadást.

Az MTA Irodalomtudományi Intézet rendezésében megtartott Lukács György tudományos ülésszakon *Lackó Miklós* „A Blum-tézisek és Lukács irodalomfelfogása” címen tartott előadást.

November 28–29-én társadalomtörténeti konferenciát rendeztek Hódmezővásárhelyt. Intézetünk részéről előadást tartottak: *Hanák Péter* („Társadalmi osztályok és csoportképződés”), *Vörös Károly* („Társadalmi rétegződés”), *Niederhauser Emil* („Kelet-európai társadalmak”) és *Ránki György* („Van-e kelet-európai társadalmi modell?”).

Új könyvek

Magyarország története 6. kötet. 1848–1890. A kötet az Intézetben készült, főszerkesztő *Kovács Endre*, szerkesztő *Katus László*. Intézeti munkatársak: *Kovács Endre*, *Spira György*, *Kolossa Tibor*, *Katus László*, *Szász Zoltán*, *Vörös Károly*.

A Gondolat Kiadó gondozásában, a Magyar História sorozatban jelent meg *Barta Gábor* „Az erdélyi fejedelemség születése” c. könyve.

A Történetírók Társaság sorozatában jelent meg: *Domanovszky Sándor* „Gazdaság és társadalom a középkorban”. Tanulmányok. (Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: *Glatz*

Ferenc.) Szabó Ervin történeti írásai. (Vál., sajtó alá rend. és a bevezetőt írta: *Litván György*.)

Hajdú Tibor: Március huszonegyediké című könyve a Kossuth Kiadó Népszerű történelem sorozatában, The Hungarian Soviet Republic c. műve az Akadémiai Kiadó Studia Historica sorozatában jelent meg.

Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg *Juhász Gyula*: Hungarian Foreign Policy, 1919–1945. c. könyve.

Kerekes Lajos Von St. Germain bis Genf. Österreich und seine Nachbarn 1918–1922. c. monográfiáját szintén az Akadémiai Kiadó adta közre.

Kosáry Domokos Napoléon et la Hongrie c. könyve a Studia Historica sorozatban (Akadémiai Kiadó) jelent meg.

A Zrínyi Kiadó gondozásában jelent meg *Kovács Endre* Bem a magyar szabadságharcban c. könyve.

Makkai László utószavával jelent meg Magyar István: Az országokéval való sok romlásoknak okairól... c. műve. (Magyar Helikon, Bibliotheca Historica.)

Péteri György A Magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere c. könyvét a Közgazdasági és Jogi Kiadó adta ki.

Ugyancsak a Közgazdasági és Jogi Kiadó gondozásában jelent meg *Berend T. Iván–Ránki György* Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában c. tanulmánykötete.

Az Akadémiai Kiadó adta ki *Berend T. Iván–Ránki György* Underdevelopment and Economic Growth. Studies in Hungarian Economic and Social History c. könyvét.

Nagybajom Községi Tanács adta ki *Solymosi László* Nagybajom története a kora középkortól napjainkig c. monográfiáját.

Spira György: Széchenyi a negyvennyolcas forradalomban c. könyvét az Akadémiai Kiadó jelentette meg.

Az Értekezések sorozatban jelent meg *Teke Zsuzsa* Velencei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században c. könyve (Akadémiai Kiadó).

Vörös Károly Budapest legnagyobb adófizetői, 1873–1917. c. munkáját az Akadémiai Kiadó jelentette meg.

Nemzetközi kapcsolataink

Április 19–21. között *Pach Zsigmond Pál* igazgató és *Ránki György* igazgató h. a berlini Institut für Wirtschaftsgeschichte vezetőivel tár-

gyalt a két intézet 1980-ra szóló együttműködéséről.

Április 25–26-án Budapesten ülésezett a NOSzF és a rá következő szocialista forradalmak története nemzetközi témabizottság. Megtárgyalták az 1981–1985-ös időszak feladatát, valamint megvitatták „Az Októberi Forradalom és a proletárdiktatúra állama megteremtésének történelmi tapasztalatai” c. nemzetközi tanulmánykötetet. Intézetünkől Hajdú Tibor, Mucsi Ferenc és Vida István vett részt az ülésen.

Május 2–5. között került sor Budapesten a 2. magyar–angol történetész-konferenciára, az MTA II. Osztálya, a Magyar Történetészek Nemzeti Bizottsága és a Történettudományi Intézet rendezésében. A magyar delegáció vezetője *Pach Zsigmond Pál* volt. Az angol küldöttség tagjai *Theo C. Barker, Robert J. Evans, Laszlo F. Peter, Alan Sked, Francis Thompson és Glenmore Wilson* voltak. Négy témához hangzottak el előadások: 1. Magyarország és Anglia kapcsolatai a 17. században (*R. Evans „Erdély és a nemzetközi protestantizmus a 17. században”, Péter Katalin „Erdély és Anglia a 17. század első felében”*); 2. A közlekedés fejlődése és gazdasági háttere a 19. században (*Barker és Thompson „Közlekedés és mezőgazdaság: az angol tapasztalatok 1900 előtt”, és Katus László „Közlekedési forradalom és gazdasági növekedés Magyarországon a 19. században”*); 3. Az 1848-as forradalom Ausztriában és Magyarországon (*A. Sked „Osztály és nemzet, mint a 48-as forradalom tényezői a Habsburg birodalomban: Lombardia – Venezia”, és Urbán Aladár „Magyarország mint alkotmányos Monarchia. Az 1848-as tapasztalatok.”*); 4. Magyarország a dualista Monarchiában (*L. Peter „A hadsereg kérdése a Monarchia politikájában, 1867–1918”, és Hanák Péter „A gazdaság és társadalom fejlődésének problémái a kapitalizmus kialakulásának és megerősödésének korszakában”*).

Ránki György május 3.–június 10. között a Japan Society for the Promotion of Science meghívására előadásokat tartott a kelet-európai, ill. a magyar gazdaság- és politika története problémáiról Tokio és Kyoto egyetemén, valamint Sapporóban, a Kelet-Európai Intézetben.

Június 11–15. között Moszkvában ülésezett a NOSzF és a rá következő szocialista forradalmak története nemzetközi témabizottság. Meghallgatta az egyes nemzeti bizottságok beszámolóit, megvitatta az 1981–1985-re szóló középtávú tervet. Az ülésen részt vett *Mucsi Ferenc* a NOSzF története Magyar Nemzeti Bizottságának elnökhelyettese.

Október 8–12. között Ungvár volt a házigazdája a Szovjet–Magyar Történetész Vegyesbizottság ülésének. Az Intézet részéről jelen voltak *Pach Zsigmond Pál*, a Magyar–Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság magyar tagozatának elnöke, a konferencia tiszteletbeli vendége, valamint *Bollmann György, Jemnitz János, Hajdú Tibor, Péteri György*.

Október 15–20. között a lengyel szekció szervezésében „A szocializmus politikai rendszere kialakulása Közép- és Délkelet Európa országaiban” címmel tudományos konferenciát tartottak Varóban. Ezen részt vett *Vida István*, a NOSzF és a rá következő szocialista forradalmak története témabizottság Magyar Nemzeti Bizottságának titkára.

Október 23–26. között „A kapitalizmus általános válsága és megjelenési formái a délkelet-európai országokban a két világháború között” c. magyar–szovjet együttműködéssel készülő munka tárgyában megbeszélés zajlott le Budapesten. A két fél részéről *A. H. Klavenszki, I. I. Kosztyusko, A. I. Puskas, ill. Incze Miklós, Pölöskei Ferenc és Ránki György* voltak jelen.

Torunban, november 4–9. között a Magyar–Lengyel Történetész Vegyesbizottság ülésén vett részt és tartott előadást *Makkai László, Petmeki Aron, Puskás Júlia és Vörös Károly*.

November 5–6-án volt Budapesten a 4. magyar–olasz történetész kollokvium. Az olasz történetészeket *Francesco Gabriele, Nicola La Marca, Luigi De Rosa, Alfredo Breccia, Leo Valiani* képviselte.

December 6–8 között az Institut für Europäische Geschichte nemzetközi kollokviumot tartott Mainzban „Südosteuropa im Spannungsfeld der Großmächte 1919–1939” címmel. Magyar részről elhangzott előadások a következők voltak: *Kerekes Lajos* „Die erste österreichische Republik und die südosteuropäischen Integrationsbestrebungen 1919–1922”; *Ránki György* „Kredit oder Markt? Zum Wandel der wirtschaftspolitischen Hegemonialbestrebungen der Großmächte in Südosteuropa 1920/1931”; *Juhász Gyula* „Die britische Politik gegenüber Rumänien, Ungarn, Jugoslawien und der Tschechoslowakei, 1933–1938”.

Romsics Ignác február 20.–március 1. között a TIT szervezésében előadókörúton vett részt a Szovjetunióban, ahol a Tanácsköztársaságról tartott előadásokat.

Április 25–30. között a prato-i konferencián *Makkai László, Zimányi Vera* vett részt és tartott előadást a „Földművelés és környezetalakítás” c. témában.

Május 3–5. között *Szűcs Jenő* svájci tanulmányút keretében Baselen, Bernben és Zürichben járt.

Június 5–7. között *Vörös Károly* részt vett a „Duna hajózásának története” c. konferencián, Jugoszláviában.

Puskás Júlia június 14–17. között Milánóban részt vett az Észak-Amerika történetével foglalkozó kongresszuson.

Szabó Dániel (július 28.–augusztus 6.) a Sonnenbergi Nemzetközi Munkaközösség meghívására részt vett a fasizmus és neofasizmus kérdéseiről rendezett vitán.

Ádám Magda, *Hegyi Klára*, *Niederhauser Emil* és *Szász Zoltán* augusztus 13-tól 18-ig Törökországban részt vettek a Nemzetközi Délkelet-Európai Társaság konferenciáján.

A linzi nemzetközi munkásmozgalom-történeti konferencián – szeptember 11–15. – *Mucsi Ferenc* volt jelen.

Októberben, Budapesten magyar–velencei történész konferencia volt, „Velence, Itália és Magyarország a 18. században” címmel. Intézetünkben előadást tartottak: *Benda Kálmán*, *Katus László*, *Kosáry Domokos*.

Október 24–28. között a lipcsei egyetem mellett működő Forschungsgruppe Vergleichende Revolutionsgeschichte der Neuzeit rendezésében nemzetközi kollokviumot tartottak a parasztság, a polgári forradalmakban játszott szerepéről. Intézetünkben *Benda Kálmán* és *Spira György* tartottak előadást.

Benda Kálmán november 7-én az innsbrucki egyetem történeti intézetében előadást tartott „A francia forradalom és a Habsburg-Monarchia” címmel.

Szász Zoltán dec. 1-én az Österr. Biogr. Lexikon szerkesztőségének meghívására az Osztrák Akadémián előadást tartott „Donaukonföderation oder Donaumonarchie. Eine Alternative zur ungarischen Politik am 19. Jh.” címmel.

„Háború és társadalom Kelet-Közép-Európában a 18. században” címmel a New-York-i egyetem Brooklyn College, Studies on Society in Change konferenciát rendezett december 2–9. között. Magyar résztvevők: *Benda Kálmán* „A Rákóczi szabadságharc diplomáciája és ennek hatása a politikára és a háborúra” és *Heckenast Gusztáv* „Háború és gazdasági élet a Rákóczi-szabadságharcban” címmel tartottak előadást.

Kosáry Domokos december 8–15. között Párizsban tartózkodott, meghívásra. A Sorbonne Francia Forradalom Története Intézetében, doktori szeminárium keretében bemutatta „Napo-

léon et la Hongrie” c. könyvét és elemezte a magyar társadalomban jelentkező politikai tendenciákat a felvilágosodás válsága idején, a 18–19. század fordulóján.

Incze Miklós december 10–12. között részt vett és előadást tartott a moszkvai nemzetközi üzemtörténeti konferencián „Az üzemtörténet-írás kapcsolata más történeti ágazatokkal és társadalomtudományokkal” címmel.

Pach Zsigmond Pál december 11–16. között Párizsban, a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság Végrehajtó Bizottságának ülésén vett részt. Ez alkalommal kétoldalú, intézetközi együttműködési megállapodást írt alá *Fernand Braudel*-al.

*

A Csehszlovák és a Magyar Tudományos Akadémia közötti egyezmény keretében *Fekete Edit*, *Granasztói György*, *Gyarmati György*, *Kolossa Tibor*, *Romsics Ignác*, *Várady Géza*, *Váradi László* és *Varga F. János* kapott 2-2 hetes kiküldetést.

Jemnitz János október 1.–november 3. között a Szovjetunióban tartózkodott a két akadémia közötti egyezmény keretében.

Orbán Sándor és *Tilkovszky Loránt* a két akadémia közötti egyezmény alapján 1-1 hónapot kutattak az NDK-ban.

Borsos Istvánné 1 hetet Bulgáriában, *Puskás Júlia* 3 hetet Jugoszláviában volt tanulmányúton az akadémiák közötti egyezményes keretből.

Ausztriában öt munkatársunk járt. *Tilkovszky Loránt* 1 hónapig az Österreichische Ost- und Südosteuropa Institut vendége volt. *Hanák Péter* és *Péter Katalin* 2-2. *Somogyi Éva* 4 hétig ösztöndíjjal tartózkodtak Bécsben.

Jemnitz János december 10-től franciaországi és hollandiai tanulmányúton vett részt. MTA–EHESS egyezmény keretében *Perlusz Katalin* 1 hónapot, *Katus László* és *Mucsi Ferenc* 2-2 hónapot töltött Párizsban.

MTA–CNR egyezmény keretében *Spira György* 1 hónapig kutattak Olaszországban.

Ádám Magda KKI–IREX ösztöndíjjal március 12.–augusztus 7. között az Egyesült Államokban volt.

Juhász Gyula a mainzi Institut für Europäische Geschichte ösztöndíjjával (Stiftung Volkswagenwerk) július 28.–szeptember 21. között Angliában, majd Bonnban levéltári kutatásokat folytatott.

*

A Csehszlovák és a Magyar Tudományos Akadémia közötti egyezmény keretében 1–4 hetes tanulmányúton tartózkodtak Magyarországon a következő kutatók: *V. Blanár, V. Borodovčák, D. Čierna, P. Horváth, L. Juck, Š. Kazimír, R. Marsina, M. Munková, J. Popély, M. Podrimavský, L. Prikryl, V. Sedlák, J. Špiesz, J. Sopko, J. Tibensky, V. Urbancová, J. Vozár, M. Vyvíjalová.*

Jugoszláviából *Miljenko Samsalovic* 2 hetet töltött Budapesten.

Akadémiaközi megállapodás alapján *Halina Donath* 3 hónapot, *Maciej Kozminski* 4 hetet, *Jan Sulowski* 3 hetet töltött Budapesten. Valamennyien Lengyelországból érkeztek.

Bulgáriából *M. Bur-Markovszka, E. Grozdanova, Sz. Maslev, G. Todorova* 2-2 hetet voltak egyezményes alapon Budapesten.

Az NDK-ból akadémiai kutatócsere keretében *Hans-Stephan Brather, Ingeborg Greiser, Baldur Kaulisch, Heinz Lemke* 3 hétig, *Karlheinz Schädlich* 1 hónapig volt a vendégünk.

Helga Nussbaum, a berlini Institut für Wirtschaftsgeschichte igazgatója, az MTA meghívására érkezett Budapestre. Október 12-én előadást tartott az Intézetben „Állam és gazdaság a kapitalizmusban, a 19–20. században” címmel.

Romániából 1-2 hetes egyezményes kutatóúton nálunk járt *Dumitru Suciú, Gustav Gundisch, Károlyi Dénes, Mehmet Mustafa, Viorica Pervai, Tonk Sándor, Turzai Mária*. 1 hónapig tartózkodott Budapesten *David Prodan* akadémikus.

A Szovjetunióból öt kutató érkezett egyezményes tanulmányútra. *G. L. Ars, V. B. Barhudarjan, V. I. Matuzova*, áprilisban 3-3 hétig; *A. I. Puskas* júniusban 4 hétig, *E. K. Vjazenszkaja* augusztusban 3 hétig volt Budapesten.

A KKI vendégeként tartózkodott Magyarországon *Hicran Yusufoglu* Törökországból, *Kumiko Haba, Noriko Sato* és *Nobuaki Terano* Japánból. Ugyancsak KKI egyezmény keretében érkezett Magyarországra *Ch. Rady* (Anglia) 6-6

hónapra, *L. Domokos és A. Freifeld* 1 évre az Egyesült Államokból.

Az Egyesült Államokból érkezett *Eltin Morrison* professzor is, aki február 12-én előadást tartott az Intézetben „Történelem, ahogyan ma látjuk” címmel.

Április 23-án tartotta meg „A 19. századi spanyol gazdaság – a hanyatlás okai” c. előadását az Intézetben *Nicolas Sánchez-Albornoz* spanyol professzor.

Angliából *Elisabeth Boross* (október 6.–december 31.), *Derek E. Dowson* (február), *W. R. Lee* (július), *Eric Hobsbawm* (június) járt: az Intézetben. *Angus Walker*, a londoni egyetem kelet-európai intézetének igazgatója április 28-án „Marx elméletének háttere” c. előadást tartott.

Szeptember 7-én *Molnár Miklós*, a genfi Institut Universitaire des Hautes Études Internationales professzora előadást tartott „A történelem irodalmi forrásai: problémák, módszerek” címmel.

Svédországból öt történész tartózkodott Budapesten. *Ingemar Oldberg, Ulla Wikander, Bo Gustaffson, Gustav Jonasson* KKI ösztöndíjjal, *Artur Attman*, a göteborgi egyetem professzora az MTA meghívására. Utóbbi szeptember 17-én előadást tartott az Intézetben: „A pénzforgalom a balti kereskedelemben 1500–1650 között”.

Franciaországból *Jean Aubin* 3 hetet, *Michel Demonet* 1 hetet tartózkodott Magyarországon CNRS ösztöndíjjal. MTA–EHESS egyezmény keretében *Roland Bonnain, Antoinette Fauve-Champuix, Bernard Michel, Alexandre Popovic* 3–4 hetet töltöttek Magyarországon; *Pierre Jeannin*, az EHESS professzora, a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság főtákaré február 23-án előadást tartott az Intézetben „Kereskedők és kereskedelem a 16–18. században” címmel. Intézetünk vendége volt *François Crouzet*, a Sorbonne professzora, aki október 1-én tartott előadást „Az angol iparosítás társadalmi alapjai a 19. században” címmel.

A történettudományi intézet hírei (1980. január 1. – december 31.)

Magyarország felszabadulásának 35. évfordulóját Intézetünk tudományos ülésszakkal ünnepelte meg március 28-án. *Pach Zsigmond Pál* elnöki megnyitója után a következő referátumok és korreferátumok hangzottak el: *Orbán Sándor* „A magyar társadalom átalakulása a felszaba-

dulást követő évtizedben”, *Vida István* „A népi demokratikus forradalom külső feltételeinek kérdéséhez”, *Glatz Ferenc* „Változások a történetpolitikai gondolkodásban a felszabadulás után”, *Jemnütz János* „A Szociáldemokrata Párt és a nemzetközi munkásmozgalom a felszabadulás

után (1945–1948)”, *Borus József* „Katonapolitikai kérdések a japán kapitulációtól a koreai háborúig”, *Gyarmati György* „A közigazgatás demokratikus reformjának kérdései”, *Kovácsy Tibor* „Az iparirányítás egyes problémái a szocializmus építésének kezdetekor”. Az ülésszak *Pach Zsigmond Pál* elnöki zárszavával ért véget.

Disszertáció-védés

Január 31-én zajlott le *Ormos Mária* „Saint-Germain és Trianon. Franciaország politikája Ausztriával és Magyarországgal szemben, 1918–1920.” c. doktori értekezésének a vitája.

Új könyvek

Az Értekezések sorozat 91. köteteként jelent meg *Benczédi László* „Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon” c. munkája.

Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből (szerkesztő: *Hanák Péter*) c. kötetet a Gondolat Kiadó jelentette meg. Az egyes fejezetek szerzői: *Benda Kálmán*, *Glatz Ferenc*, *Hanák Péter*, *Makkai László*, *Péter Katalin*, *Szakály Ferenc*, *Vörös Antal*, *Vörös Károly*, *Zimányi Vera*.

Glatz Ferenc „Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról” c. monográfiája az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg.

A Folia Rákóciana 2. sz. kiadványa, *Heckennast Gusztáv* szerkesztésében, „Kajali Pál (1662–1710) kuruc szenátor, országos főhadbíró válogatott iratai” Vaján látott napvilágot.

Kosáry Domokos „Művelődés a XVIII. századi Magyarországon” című munkáját a Gondolat Kiadó jelentette meg.

L. Nagy Zsuzsa „Bethlen és liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok története 1919–1931)” c. könyvét szintén az Akadémiai Kiadó jelentette meg.

Spira György „A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon” c. munkája a Kossuth Kiadónál jelent meg.

A Magyar Helikon Kiadó Bibliotheca Historica sorozatában *Szakály Ferenc* szerkesztette és az előszót írta a „Szalárdy János siralmas krónikája” c. kiadványhoz.

Intézeti viták, munkaértekezletek

Az Újkori Történeti Osztály június 6-án vitát rendezett *Pajkossy Gábor* „Az 1791–93. évi közpolitikai bizottság javaslatai” c. dolgozatáról.

Munkatársaink részvétele hazai tudományos üléseken

A történelemtanárok nyári akadémiaját a Magyar Történelmi Társulat és az Országos Pedagógiai Intézet rendezésében június 23–28. között tartották Keszthelyen. Intézetünk munkatársainak előadásai: *Szücs Jenő* „A feudalizmus nyugati formái és Magyarország”, *Makkai László* „Európa gyógyulása és újjászületése a 15. században” *Pach Zsigmond Pál* „Világgazdasági korszakváltás az újkor hajnalán”, *Kosáry Domokos* „A felemelkedés kezdete: Európa a 18. században”, *Hanák Péter* „A kettős forradalom és a társadalmi szerveződés új formái a 19. században”, *Glatz Ferenc* „Az új világkép kialakulása a 20. században”.

Pach Zsigmond Pál a Széchenyi emléknapok keretében előadást tartott Nagycenken, augusztus 30-án „Széchenyi és az Al-Duna szabályozás kezdetei” címmel.

Az MTA Irodalomtudományi Intézete szept. 17-én konferenciát tartott „Lukács György és a magyar kultúra” címmel. A konferencián *Lackó Miklós* „A Blum-tézisek és Lukács irodalomfelfogása” címen előadást tartott.

Debrecenben, szeptember 23–26. között rendezték az 5. magyar–NDK gazdaságtörténeti konferenciát. A konferenciát *Pach Zsigmond Pál* nyitotta meg, majd előadást tartott a „Robotmunka és bérmunka a magyarországi földesúri gazdaságokban a 16–17. században” címmel. További előadások: *Makkai László* „Magyarország gazdasági régiói a kései feudalizmus idején”, *Zimányi Vera* „Paraszt és úr a piacon a 16–17. században”.

A Statisztikatörténeti Társaság tatabányai vándorgyűlésén *Katus László* „A nemzeti jövedelem-számítás története Magyarországon” címmel előadást tartott.

Ugyancsak Debrecen volt a házigazdája a Nemzetközi Bethlen Gábor konferenciának, október 8–9-én. A konferencián – amelyet a Bethlen Gábor Emlékbizottság szervezett – *Pach Zsigmond Pál* tartott megnyitó előadást „Bethlen

Gáborról – születésének 400. évfordulóján” címmel. *Benda Kálmán* „Bethlen Gábor diplomatái” és *Heckenast Gusztáv* „Erdély technikai műveltsége Bethlen korában” c. előadása.

Október 10-én Hódmezővásárhelyen tudományos ülésszak keretében *Pach Zsigmond Pál* beszédet tartott és leleplezte Bethlen Gábor szobrát.

Az Országos Bányászati és Kohászati Egyesület október 24–25-én rendezett salgótarjáni ipartörténeti és muzeológiai szemináriumán *Heckenast Gusztáv* „Vasbányászat és vaskohászat Magyarországon a feudalizmus évszázadaiban” *Szász Zoltán* „Az erdélyi bányászat és kohászat a kapitalizmus korában, 1918-ig” címmel előadást tartott.

A Párttörténeti Intézet és a Történettudományi Intézet november 14-én tudományos vita-ülést rendezett Rónai Zoltán politikai és publicisztikai tevékenységéről, születésének centenáriuma alkalmából. A vitaülésen – amelyen *Ránki György* elnökölt – munkatársaink a következő előadásokat tartották: *Mucsi Ferenc* „Rónai Zoltán publicisztikája a Huszadik Században, tevékenysége a Társadalomtudományi Társaságban, a Martinovics páholyban”, *Sarlós Béla* „A Tanácsköztársaság igazságügyi népbiztosa”, *Litván György* „A bécsi emigráció évei”, *Jemnitz János* „Rónai a világpolitika változásairól, a fasizmusról, a nemzetközi munkásmozgalomról (1934–1938)”, *Hajdú Tibor* „Rónai és a centrizmus a magyar szociáldemokráciában”.

Benda Kálmán november 14-én Pécsen, a város szabad királyi rangjának 200. évfordulója alkalmából rendezett konferencián előadást tartott, „Pécs és a magyar jakobinus mozgalom” címen. Ugyanitt *Vörös Károly* „Pécs a dualizmus kori magyar városhálózatban” címen tartott előadást.

Konferenciát rendeztek Szécsényben november 17–18-án, a nemesi életmód és életszemlélet történetéről. Ezen előadást tartott *Benda Kálmán* („Magyar nemesi életszemlélet a felvilágosodás korában”), *Benczédi László* („A bujdosó nemesség társadalmi-politikai arculatának változásai az 1670–1680-as években”), *Vörös Károly* („A zalai nemesség 18. sz. végi vagyoni viszonyairól”).

Nemzetközi kapcsolataink

Bukarestben, augusztus 10–17. között tartották a XV. Nemzetközi Történetsszakkongresszust. A magyar küldöttségben Intézetünket *Pach Zsigmond Pál*, *Ránki György*, *Niederhauser Emil*,

Orbán Sándor, *Glatz Ferenc*, *Ádám Magda*, *Benda Kálmán*, *Györffy György*, *Heckenast Gusztáv*, *Hajdú Tibor*, *Jemnitz János*, *Juhász Gyula*, *Katus László*, *Kosáry Domokos*, *Klanczay Gábor*, *Lackó Miklós*, *Mucsi Ferenc*, *Miskolczy Ambrus*, *L. Nagy Zsuzsa*, *Ormos Mária*, *Péter Katalin*, *Pók Attila*, *Spira György*, *Stier Miklós*, *Szakály Ferenc*, *Szász Zoltán*, *Szücs Jenő*, *Váradi László*, *Várkonyi Ágnes*, *Vida István*, *Vörös Károly* képviselték.

Pach Zsigmond Pál elnökölt a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság szekcióülésén, előadást tartott a Kronológiai szekcióban „A Levante kereskedelem útvonalai és Kelet-Európa a középkorban” címmel; *Ránki György* „Kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok a középkortól” előadása a Gazdaságtörténeti Társaság ülésén hangzott el; *Glatz Ferenc* a Módszertani témában „Oral History és forráskritika” címmel tartott előadást; *Juhász Gyula* A második világháború története nemzetközi bizottsága ülésén előadást tartott „A propaganda Magyarországon a második világháború alatt” címmel. *Niederhauser Emil* szakértő (expert) volt a „Kelet-Európa, a kultúrák közeledésének színtere”, *Spira György* pedig „A történész nyelvezeté” témánál.

Az egyes szekcióüléseken felszólaltak (a fentiek mellett): *Ádám Magda*, *Benda Kálmán*, *Granastói György*, *Györffy György*, *Hajdú Tibor*, *Heckenast Gusztáv*, *Jemnitz János*, *Katus László*, *Lackó Miklós*, *Miskolczy Ambrus*, *L. Nagy Zsuzsa*, *Orbán Sándor*, *Ormos Mária*, *Péter Katalin*, *Spira György*, *Szakály Ferenc*, *Szász Zoltán*, *Szücs Jenő*, *Várkonyi Ágnes*, *Vida István*.

A kongresszus *Ránki Györgyöt* beválasztotta a Nemzetközi Történész Bizottság Irodájába.

*

Október 6–12. között Budapesten rendezte ülést a Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság, amelynek munkájában részt vett *Mucsi Ferenc*, a Magyar Tagozat alelnöke, *Vida István*, a Magyar Tagozat titkára, *Bollmann Györgyi* titkárhelyettes, valamint *Hajdú Tibor* és *Orbán Sándor*. A Magyarország felszabadulásának 35. évfordulója tiszteletére rendezett tudományos konferencián *Orbán Sándor* „A magyar társadalom átalakulása a felszabadulás utáni években”, *Vida István* „A népi szervek a felszabadulás utáni években, 1944–1948” címmel tartott előadást.

Október 20–23. között a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és az MTA Történettudományi Intézete szlovák–

magyar történész konferenciát tartott Pozsonyban. A magyar delegáció vezetője, *Pach Zsigmond Pál* „A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet megkérdésége Közép-Kelet-Európa országaiiban”, *Sándor Pál* „A jobbágyszabadítás történelmi jelentősége Magyarországon a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában” címmel tartottak előadást. A konferencián részt vett *Kolossa Tibor*, *Pajkossy Gábor*, *Vörös Károly*.

Mucsi Ferenc, az Intézet igazgatóhelyettese január 23.–február 11. között Vietnámban járt, a két akadémia közötti társadalomtudományi kutatás területén megvalósítható együttműködés kialakítása céljából.

Orbán Sándor ápr. 1-én Smolence-ban „A népi demokratikus forradalom külső feltételeinek kérdéséhez”, ápr. 3-án Berlinben „Veränderungen im der Agrarverhältnissen und soziale Umgestaltung der Landwirtschaftlichen Bevölkerung” címmel előadást tartott.

A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság VB ülése április 13–16-ig tartott Nürnberg/Alt-dorfban. Az ülésen részt vett a társaság elnöke, *Pach Zsigmond Pál*.

Heckenast Gusztáv részt vett a prato-i „Francesco Datini” Intézet április 18–23. között tartott konferenciáján és „Forms of Enterprises and their Hierarchy in Hungary's Industry in the 14–18th Century” címen előadást tartott.

Benda Kálmán május 7-én Eisenstadtnban, május 8-án Bécsben, a Collegium Hungaricumban tartott előadást „Mária Terézia, Magyarország királynője” címmel.

Az Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem konferenciáján, május 13-án *Benda Kálmán* tartott előadást: „A magyar magatartás történelmi változatai”.

Kosáry Domokos májusban Münchenben (Südost-Institut), Heidelbergben (Historisches Seminar) és Mainzban (Institut für Europäische Geschichte) tartott előadást „Aufgeklärte Absolutismus und aufgeklärte Ständenpolitik in Ungarn” témakörben.

Pach Zsigmond Pál, az MTA alelnöke Prágában, május 26–31. között részt vett a szocialista országok tudományos akadémiai alelnökeinek értekezletén, és korreferátumot tartott a társadalomtudományok időszéri feladatairól.

A bécsi egyetem, valamint az osztrák rádió és televízió május 27–29. között Melkben konferenciát rendezett „Was blieb Joseph II.?” címmel. Ezen előadást tartott *Heckenast Gusztáv*: „Die

Wirtschaftspolitik Josephs II. am Beispiel Ungarn”.

Mucsi Ferenc május 2–22. között Szófiában részt vett az UNESCO 21. közgyűlése elé terjesztendő társadalomtudományi program szocialista országok akadémiai közötti egyeztető megbeszélésén. Július 3–5-én Bukarestben tárgyalt a XV. Történeti Világkongresszus előkészítéséről. December 8–12. között Moszkvában tartózkodott, ahol előkészítették a szovjet–magyar társadalomtudományi intézetek 1981–1985-re szóló együttműködési megállapodásait.

Juhász Gyula szept. 11–14. között részt vett a „Mikes Kelemen Kör” tanulmányi napjain a hollandiai Bleyerheidében, és előadást tartott „Társadalmi változások és társadalmi közérzet Magyarországon 1945–1948 között” címmel.

Az Osztrák–Magyar Történeti Vegyesbizottság október 15–24. között tartotta ez évi ülését Bécsben, amely egybeesett az Osztrák Kulturális Minisztérium Mária Terézia nemzetközi történész kongresszusával. Részt vett *Benda Kálmán* (a Vegyesbizottság ülésén „A magyar parasztság életformái a 18. században” c. előadása hangzott el), *Stier Miklós*, *Kosáry Domokos* előadást tartott „Die Unterrichtsreform von 1777 in Ungarn” címmel.

Pach Zsigmond Pál részt vett a belgiumi Flamand Akadémia november 10–16. között, Brüsszelben tartott nemzetközi ülésén.

*

A Csehszlovák és a Magyar Tudományos Akadémia közötti egyezmény keretében *Bessenyei József*, *Granasztói György* és *Zimányi Vera* között 2–2 hetes kiküldetést.

Puskás Julianna (2 hét) és *Hajdú Tibor* (3 hét) Jugoszláviában tanulmányúton volt.

Romániában *Miskolczy Ambrus* egyezményes tanulmányútja alkalmából 1 hónapot tartózkodott.

Szabó Dániel az akadémiai közötti egyezmény keretében 2 hetet kiküldetésben volt az NDK-ban.

Ránki György január–június között a Columbia Egyetem (New York) és az oxfordi egyetem vendégprofesszoraként előadásokat tartott Kelet-Közép-Európa két világháború közötti történetéről.

Jemnitz János KKI–CRI egyezmény keretében 1979. dec. 11.–1980. jan. 13. között tanulmányúton volt Franciaországban.

Márkus László a Deutsche Presseforschung (Bremen) meghívására ápr. 23.–máj. 4. között az NSzK-ban volt tanulmányúton.

Granasztói György MTA–CNRS egyezményes tanulmányúton máj. 26.–jún. 24. között Franciaországban volt.

Zimányi Vera, a Burgenländisches Landesarchiv meghívására máj. 27.–jún. 6. között a Ruszti Városi Levéltárban kutatott.

Várady Géza EHESS ösztöndíjjal 2 hónapos tanulmányúton volt Franciaországban.

Hanák Péter a Friedrich Ebert Stiftung vendégeként szept. 24.–dec. 20. között az NSzK-ban volt tanulmányúton.

Benczédi László KKI egyezményes ösztöndíjjal nov. 24.–dec. 13. között a bécsi Kriegerarchivban az 1680-as évek anyagában kutatott.

Tilkovszky Loránt április 27.–június 25. között ösztöndíjas tanulmányúton volt az NSzK-ban és Ausztriában. Levéltári kutatásokat végzett Bonnban és Bécsben a két világháború közti Duna-medencei kisebbség kérdéseiről. A mainzi Institut für Europäische Geschichte szemináriumán előadást tartott az ellenforradalmi korszak nemzetiségpolitikai irányzatairól.

Mucsi Ferenc május 22.–24. között Jugoszláviában volt, a két akadémia közötti egyezményes keretből.

Ormos Mária az MTA–CNR egyezmény keretében áprilistól júniusig tanulmányúton Olaszországban volt.

Orbán Sándor ösztöndíjas tanulmányúton volt Bécsben, máj. 18.–jún. 8. között. Előadást tartott és kerekasztal beszélgetésen vett részt az Österreichische Ost- und Südosteuropäische Institutban a hazai agrárnépesség-felszabadulás utáni társadalmi átalakulásáról.

Somogyi Éva június–júliusban hat hetet töltött Mainzban, az Institut für Europäische Geschichte ösztöndíjasaként, ahol sajtó alá rendezte az intézet sorozatában megjelenő „Von Zentralismus zum Dualismus” c. monográfiáját.

L. Nagy Zsuzsa a British Academy ösztöndíjjával augusztus 27.–november 25. között Angliában volt. A társadalomtörténeti irodalom és módszertan, különös tekintettel a „közép-osztályra”, kispolgárságra témakörben végzett kutatásokat, és az University of St. Andrews modern történeti tanszékének felkérésére előadást tartott „A Duna-medence a két világháború között” címmel.

Glatz Ferenc szeptemberben és októberben EHESS ösztöndíjjal Párizsban kutatott, a francia

és európai történetírás a 19–20. században témakörben.

Stier Miklós szeptember 29.–október 4. között részt vett az NDK Történelmi Társulata Helytörténeti Szakosztályának ülésén, Lipcsében, és előadást tartott „Modern korszak – helytörténet” címmel. November 12–16-án az NDK Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztályának erfurti ülésén volt és részt vett az NDK és a Magyar Történelmi Társulat közötti együttműködés következő három évi tervének megbeszélésén.

Szücs Jenő október 27–30. között részt vett a „Fourteenth Annual Duquesne History Forum” kongresszuson Pittsburgh-ben (USA), és előadást tartott „Islamic Influences on Hungarian Society and Culture from the 10th to the 13th Century” címen; ezt követően meglátogatta az Indiana University-t (Bloomington) és a Rutgers University-t; előadást tartott a Youngstown State University-n (Ohio).

Ausztriában *Somogyi Éva* a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként október 1.–december 31. között az Osztrák–Magyar Monarchia közös minisztertanácsa jegyzőkönyvei (1896–1907) kiadásához gyűjtött anyagot; *Stier Miklós* december 17–22. között egyezményes tanulmányút keretében Bécsben, a Staatsarchivban kutatott.

*

A Csehszlovák és a Magyar Tudományos Akadémia közötti egyezmény keretében 1–4 hetes tanulmányúton Magyarországon tartózkodtak a következő kutatók: *P. Beránek*, *D. Čierna*, *P. Hapák*, *P. Horváth*, *J. Hrabovec*, *M. Hrochová*, *L. Juck*, *S. Kazimír*, *R. Marsina*, *P. Oslalnský*, *M. Podrimavsky*, *J. Popély*, *J. Skladano*, *V. Sedlák*, *M. Šmerda*, *J. Sopko*, *K. Vadkerty*, *A. Vantuch*, *J. Vozár*.

R. Ny. Pullat, a tallini egyetem professzora 2 hetet, *B. J. Zselickij*, a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet tud. főmunkatársa 3 hetet töltött márciusban Budapesten.

A. R. Joanisszián, az Örmény Tud. Akadémia alelnöke augusztus 19-én meglátogatta Intézetünket.

V. I. Bovikin, a SzUTA Szovjetunió Története Intézet igazgatóhelyettese december 8-án előadást tartott az Intézetben „Oroszország gazdasága a 20. század elején – az orosz imperializmus kérdései” címmel.

Bojan Besevliev, bolgár történész májusban az Intézet vendége volt.

Rajka Modrics (Zágráb), a magyar–jugoszláv kulturális munkaterv keretében 10 hónapot töltött Magyarországon: ezalatt Horvátország 17. századi történelmével kapcsolatos kérdésekkel foglalkozott.

Stanislaw Bylina Lengyelországból érkezett szeptemberben 1 hónapos tanulmányútra.

Az NDK-ból akadémiai kutatócsere keretében *Eva Seeber* és *Margot Hegemann* 1–1 hétig, *Willibald Gutsche*, *Armin Mitter* és *Alexander Tinschmidt* 3–3 hétig volt a vendégünk.

Moritz Csáky, a bécsi egyetem docense aug. 24.–szept. 7. között levéltári kutatásokat folytatott Budapesten.

Matuz József, a freiburgi egyetem tanára febr. 17.–okt. 31. között, magánúton, a magyarországi török hódoltság kérdéseit tanulmányozta.

Tibor F. Zsuppan (University of St. Andrews) 6 hétig volt a vendégünk és a „Dualizmus kori országgyűlési választások 1867–1918” c. témában kutatott; *Elisabeth Boross* (University of East Anglia) KKI-British Council egyezmény keretében aug. 15-től 3 hónapot tanulmányúton volt Budapesten.

Richard Staar, a Hoover Institut (Stanford, USA) igazgatója szept. 19–26. között az MTA vendégeként Magyarországon tartózkodott. Szept. 22-én előadást tartott Intézetünkben a Hoover Institut tevékenységéről.

Judith Marcus (USA) szept. 1-től KKI–IREX egyezmény keretében 6 hónapig Intézetünk vendége volt. A századfordulói progresszív generáció kialakulásával foglalkozott.

János M. Bak (University of British Columbia) Kanadából, akadémiai egyezmény keretében szeptembertől 5 hónapos tanulmányútja alkalmából volt az Intézetünk vendége.

1980. aug. 6-án, a KKI vendégeként Magyarországon tartózkodó svéd történész delegáció (Göran Andolf, Gunnar Artnes, Klaus-Richard Böhme, Ebbe Gyllenstierna, Åke Holmberg, Bersil Johansson, Jan Kunse, Lars Ljungmark, Jiri Mojzis, Erik Norberg, Ulf Olsson, Göran Rystad, Kerstin Strömberg-Back, Jörgen Weibull, Carl Herlitz) meglátogatta Intézetünket, és különböző témákban konzultáltak munkatársainkkal.

(Összeállította: Csurdi Sándor)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Дь. Гранастои</i> : Буржуазная семья в Венгрии конца средних веков (К природе «батового» общественного строя)	605
<i>М. Адам</i> : Два королевский путч и Малая Антанта	665
<i>Ж. Л. Надь</i> : Аншлюс и венгерская либеральная оппозиция	714

ОБОЗРЕВАТЕЛЬ

Научное заседание в памяти Отто Бауера в честь столетия со дня его рождения (<i>Ч. Ш.</i>) ..	740
Хроникальные заметки Института Истории ВАН (1979—1980 гг.)	750

CONTENTS

STUDIES

<i>Gy. Granasztói</i> : The Burgher Family in Hungary in the Late Middle Ages (On the Peculiarities of a „Welfare” Society)	605
<i>M. Ádám</i> : The two Royal Pitches and the Little Entente	665
<i>Zs. L. Nagy</i> : The „Anschluß” and the Hungarian Liberal Opposition.	714

OBSERVER

Scientific Memorial Session on the Occasion of the Centenary of Otto Bauer’s Birth (<i>S. Cs.</i>) . . .	740
News of the Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences (1979–1980)	750

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

<i>Gy. Granasztói</i> : La famille bourgeoise en Hongrie à la fin du Moyen-Âge (Faits et hypothèses sur „une société de bien-être”)	605
<i>M. Ádám</i> : Les deux coups d'État royaux et la Petite Entente	665
<i>Zs. L. Nagy</i> : L'Anschluss et l'opposition libérale hongroise	714

OBSERVATEUR

Session commémorative à l'occasion du centenaire de la naissance d'Otto Bauer (<i>S. Cs.</i>)	740
Les nouvelles de l'Institut d'Histoire de l'Académie Hongroise des Sciences (1979–1980)	750

INHALT

STUDIEN

<i>Gy. Granasztói</i> : Die bürgerliche familie in Ungarn im Spätmittelalter (Über die Eigentümlichkeiten einer "Wohlfahrtsgesellschaft")	605
<i>M. Ádám</i> : Die zwei Königsputsche und die Kleine Entente	665
<i>Zs. L. Nagy</i> : Der Anschluß und die ungarische liberale Opposition	714

BEOBACHTER

Wissenschaftliche Gedenksitzung anläßlich des Zentenariums der Geburt von Otto Bauer (S. Cs.)	740
Nachrichten des Instituts für Geschichte de Ungarischen Akademie der Wissenschaften	750

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1983. II. 28. – Terjedelem: 14 (A/5) ív
83.11793 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 84 Ft

1 szám ára: 21 Ft

Index szám: 25.812

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,

H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 21 Ft

Előfizetési ára egy évre: 84 Ft

INDEX: 25 812
ISSN 0040—9634

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST